Autori:

Avram ANDEA — prof. univ. dr., Cluj-Napoca
Susana ANDEA — dr., cercetător principal II, Institutul de Istorie „G. Barițiu", Cluj-Napoca
Constantin BĂLAN — cercetător principal III, Institutul de Istorie „N. Iorga", București
Paul CERNOVODEANU — Membru de onoare al Academiei Române, București
Nicolae EDROIU — Membru corespondent al Academiei Române, Cluj-Napoca
Andrei MAGYARI — prof. univ. dr., Cluj-Napoca
Mihai MAXIM — prof. univ. dr., București
Ovidiu MUREȘAN — conf. univ. dr., Cluj-Napoca
Ștefan OLTEANU — prof. univ. dr., București
Marius PORUMB — Membru corespondent al Academiei Române, Cluj-Napoca
Constantin REZACHEVICI — dr., cercetător principal I, Institutul de Istorie „N. Iorga", București
Tereza SINIGALIA — dr., cercetător principal I, Intitutul de Istoria artei „G. Oprescu", București
Constantin ȘERBAN — dr., cercetător principal I, Institutul de Istorie „N. Iorga", București

ACADEMIA ROMÂNĂ
SECȚIA DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. V
O EPOCĂ DE ÎNNOIRI ÎN SPIRIT EUROPEAN (1601–1711/1716)

Coordonator:
Acad. Virgil Cândea
Secretar științific:
Dr. Constantin Rezachevici

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
București – 2003

Tehnoredactor: Dan COZMA

Secretar de redacție: Gabriela IANCU

ISBN 973-45-0381-2
973-45-0427-4

SUMAR

Partea a II-a
STRUCTURI ECONOMICO-SOCIALE ȘI INSTITUȚIONALE

Partea a III-a
CULTURA ȘI ARTA

CUVÂNT ÎNAINTE

Secolul al XVII-lea despre care tratează acest volum al *Istoriei românilor* a fost foarte diferit apreciat în istoriografia noastră, ca perioadă de sfârșit a evului mediu, ca preludiu al epocii moderne, sau, mai comod, ca perioadă de tranziție între aceste două epoci. „Cu anul 1633–1634 încheem noi istoria medie a poporului român", declara în sinteza sa A.D. Xenopol, anunțând trecerea spre o perioadă dificilă „răscumpărată prin adierea unui vânt nou, acela al trezirei românești". Pentru Nicolae Iorga însă, chiar veacul al XVI-lea putea fi definit ca „un secol de istorie modernă față de evul mediu ce fusese până atunci".

Încercarea marelui cărturar de a racorda cronologia istoriei românești la cea europeană ar fi reușit negreșit încă din secolul trecut, dar a fost împiedicată câteva decenii de dirigismul ideologic al perioadei totalitare. Definirea epocilor istorice după forțele și relațiile de producție — potrivit materialismului istoric impus oficial atunci în științele socio-umane —, asocia evul mediu cu feudalismul, iar epoca modernă cu apariția și dezvoltarea economiei capitaliste. Așadar, în sintezele și studiile de istoria românilor anterioare anului 1989 epoca modernă a trecutului nostru începea abia în 1821, cu răscoala lui Tudor Vladimirescu. După cum observam cu alt prilej, potrivit acestei periodizări, românii făceau parte dintre popoarele europene rămase în evul mediu aproape un mileniu (de la sfârșitul secolului al IX-lea). Viziune falsă, dezmințită de realități. Cercetările de istoria mentalităților demonstrau că opera intelectualilor, principalii agenți ai modernizării, era în plină desfășurare în secolul al XVII-lea, prin inovații în gândire, atitudini și idealuri care marcau despărțirea de tradiția evului de mijloc. Cu asemenea convingeri, după o nouă evaluare a fenomenelor românești, dintre 1550 și 1800, Răzvan Theodorescu, în recentul său discurs de recepție la Academia Română a cuprins întreg secolul al XVII-lea în „prima modernitate a românilor", perioadă în care medievalitatea fusese depășită prin numeroase schimbări, în cea mai mare parte similare celor din restul Europei.

Ceea ce conferă secolului al XVII-lea semnificație particulară în istoria românilor sunt fenomenele noi de ordin politic și cultural care au loc în cursul lui, determină schimbări durabile și marchează pe toate planurile societății evoluțiile ulterioare. După îndrăzneața dar efemera unire politică realizată de Mihai Viteazul, relațiile între Țările Române vor fi mereu mai strânse prin alianțe, acțiuni comune, schimburi culturale și implicarea în evenimentele europene care le ofereau speranțe și soluții pentru rezolvarea vechilor probleme

ale securității, libertății și dezvoltării. Sub imperiul noilor circumstanțe, gândirea și acțiunea în politică, educație și cultură trebuiau asumate de oameni cu altă formație, reflecție, putere de decizie și programe. Atunci apare noua generație de intelectuali educați în școli înalte din Apus, sau în țară, dar după modele tot apusene, cu concepții și surse de informare noi, care le îngăduiau o altă viziune asupra lumii, trecutului și destinelor ei, stimulând istoricilor spirit critic, iar cugetătorilor scepticism față de soluțiile autoritare ale tradiției acceptate până atunci. Umanismul în varianta creștină a Contrareformei sau cel civic de model venețian, istoriografia întemeiată pe izvoare variate, autohtone și străine, interpretate critic și comparatist, etica inspirată din filosofia anticilor căutată direct în originalele greco-latine, și de prudența impusă de nesiguranța timpurilor, principiile filologice aplicate în traducerile de scrieri biblice și patristice, înlocuirea în cultul religios și în scris a slavonei cu limba română devenită instrument de creație literară, toate acestea sunt achiziții ale secolului al XVII-lea. Diplomația, activitate indispensabilă statelor care nu se pot bizui pe puterea armelor, este reprezentată de profesioniști cultivați, poligloți, căutați pentru iscusința lor și de curțile străine, ca Nicolae Milescu și frații Corbea, ajunși în serviciul țarului Rusiei. Înnoirile sunt deopotrivă prezente în cabinetele de lucru ale cărturarilor, care își alcătuiesc biblioteci bogate, înzestrate cu opere celebre ale autorilor vechi sau contemporani, cu lexicoane, dicționare diverse și atlase, întru nimic mai prejos de bibliotecile colegilor lor de studii de la Cracovia, Veneția sau Padova. În a doua jumătate a secolului cunoaște un nou avânt arta imprimeriei, ai cărei meșteri se încumetă să pregătească ediții dificile, în elină sau limbi exotice, ca araba și georgiana, cu acribia impusă de autorii străini care apelează la ei, patriarhi de Ierusalim ca Dositei și Hrisant Notara sau profesori la academiile domnești din București și Iași. S-au tipărit atunci ediții princeps reputate ale Sfinților Părinți, folosite și în Occident chiar republicate acolo până în secolul al XIX-lea. În arsenalul aprigelor controverse dintre ortodocși, catolici și reformați din secolul al XVII-lea, un loc important l-au ocupat cărțile dogmatice ale marilor teologi ai Bisericii Orientale, imprimate la București, Iași, Târgoviște și Râmnic. Țările Române și-au câștigat atunci, în lumea cărturarilor și bibliofililor europeni, reputația unui rezervor de vechi manuscrise comparabil cu Constantinopolul și alte centre de cultură din fostul Imperiu bizantin.

Sensul înnoitor și consecințele durabile ale fenomenelor secolului al XVII-lea nu îngăduie, așadar, caracterizarea lui comodă dar insuficientă, ca simplu interval de tranziție între două epoci. Pe bună dreptate, un filosof de azi, Jean François Revel, observa nu fără ironie că, de fapt, „orice perioadă se sprijină pe cea precedentă și o pregătește pe cea viitoare".

Autorii volumului de față al sintezei academice și-au înțeles datoria de a se apleca asupra acestui secol cu acribia și reverența cuvenite fiecărui segment al istoriei naționale, pentru a-i identifica și înfățișa corect aportul la desfășurarea ei. Sarcină dificilă din multe rațiuni. În cronologia Țărilor Române nu există o suprapunere perfectă între fenomenele de istorie politică, economico-socială și culturală, îndeosebi între cele din Transilvania și din statele extracarpatice. Pe de altă parte, evenimentele nu se încadrează

perfect în durata secolelor. Succesiunea logică a domniilor, de pildă, trebuie expusă, pentru acest secol, de la sfârșitul lui Mihai Viteazul până în 1711–1716, anii de început ai epocii fanariote în Moldova și Țara Românească. Evoluțiile în economie, comerț, relațiile sociale, dezvoltarea orașelor și a instituțiilor au avut aici alte ritmuri decât peste Munți, tributare feudalismului târziu, ceea ce a putut influența viziunea asupra acestui veac, considerat mult timp drept încă medieval. În schimb, manifestările intelectuale, literare și artistice urmează, în expresii proprii românilor, cursul european și, îndeosebi pe aceste planuri, inovațiile sunt numeroase, iar voința de schimbare puternic afirmată. Rolul mereu ascendent al factorului laic în societate, în dauna celui religios, îndreaptă hotărât societatea românească spre modernitate.

Coerenți în viziunea lor științifică, autorii acestui volum, cu deplină libertate în ce privește concepțiile care i-au călăuzit și exprimarea lor, au reușit să dea unitate și autenticitate imaginii pe care ne-au restituit-o despre al XVII-lea secol al istoriei românilor.

Rezultatele efortului lor perseverent și riguros cu recompense precumpănitor morale, ca în cazul tuturor colaboratorilor la tratatul de față, sunt datorate convingerii care i-a însuflețit privitoare la necesitatea acestei opere indispensabile deopotrivă culturii românești, educației universitare și cercetării științifice de azi și la datoria istoricilor de a contribui la realizarea acestui proiect academic de importanță națională. Cei mai mulți dintre coautori s-au asociat spontan echipei de redactare a volumului și, pentru a răspunde angajamentelor asumate, și-au amânat lucrările personale și au solicitat reprogramări ale sarcinilor din planurile lor de cercetări, acordând prioritate îndeplinirii obligațiilor față de tratat.

Realizarea unei sinteze științifice atât de exigente prin amploare, complexitatea tematică și rigoarea informațiilor n-ar fi fost posibilă fără aportul neprecupețit al participanților la lucrările auxiliare, de la fazele de documentare până la pregătirea manuscrisului pentru tipar. Autorii volumului s-au bucurat de concursul eficient al Bibliotecii Academiei Române și Filialei sale din Cluj, al specialiștilor de la Serviciile de Bibliografie, Secțiile de Manuscrise, Stampe și Hărți ale acestor instituții, și deopotrivă, de sprijinul îndatoritor al Secției de Numismatică din cadrul Muzeului Național de Istorie.

Dr. Dorina N. Russu, secretar al Secției de științe istorice și arheologie a Academiei Române a colaborat cu competență și dăruire la diferitele etape ale finalizării manuscrisului.

Procesarea textelor, fotocopierea electronică a ilustrațiilor, tehnoredactarea și alte operații care au conferit calitate și acuratețe acestui volum sunt datorate Editurii Enciclopedice, iar eleganța grafică Regiei Autonome „Monitorul Oficial".

Tuturor celor care și-au unit știința, experiența și devotamentul pentru realizarea acestui volum, le exprimăm încă o dată recunoștința noastră.

VIRGIL CÂNDEA

IZVOARELE ISTORIEI ROMÂNILOR DE LA 1601 LA 1711/1716

În lungul interval care începe de la moartea lui Mihai Viteazul și până la începutul epocii fanariote, izvoarele istorice nu numai că sporesc considerabil cantitativ, dar se diversifică și în parte își schimbă chiar conținutul. În această vreme aflată în zorii trecerii de la Evul Mediu spre Epoca Modernă în istoria românilor, scrisul românesc biruie slavonismul, apar marii cronicari ce lasă mult în urmă tradiția analelor din secolul XVI, instituțiile centrale și locale emit o cantitate mare de izvoare scrise, ctitori de tot felul construiesc sau refac biserici și mănăstiri, lăsând urme durabile în piatra pisaniilor împodobite acum din ce în ce mai mult cu steme de familie. Știința de carte românească se răspândește nu numai la orașe ci și la sate, orășeni, meșteri și chiar țărani scriu și pecetluiesc zapise, lăsând urme scrise durabile ale istoriei „celor mici". Sporesc însemnările pe vechile cărți de cult și pe manuscrise, și față de secolele trecute aproape că „explodează" numărul relațiilor de călătorie, dovedind interesul străinilor față de Țările Române. Deși doar principii Transilvaniei emit monedă până la începutul secolului XVIII, încercările în acest domeniu ale lui Mihnea III și Constantin Brâncoveanu fiind sporadice, ca să nu mai vorbim de falsurile patronate de Eustratie Dabija, totuși descoperirile de tezaure monetare pe cale arheologică sunt numeroase, atestând o intensă circulație monetară.

Pe scurt, toate categoriile de izvoare conlucrează la reconstituirea unui tablou al societății vremii cât mai apropiat de realitate, studiul și folosirea lor fiind vitale pentru sinteze ca cea de față.

* * *

Cercetările arheologice s-au dovedit indispensabile pentru cunoașterea și reconstituirea monumentelor laice și religioase ale vremii, ele premergând orice acțiune în acest sens și oferind, totodată, indicii prețioase asupra nivelului de civilizație materială atins de societate. În acest sens s-au dovedit eficiente săpăturile efectuate la Suceava, Iași, Târgoviște, București, Hârlău, Oradea, Satu Mare, în cadrul unor cetăți, curți domnești sau perimetre orășenești (cf., de pildă, volumele *București, Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor istorice din anul 1953, I,* București, 1954; *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice,* București, 1959; Alexandru Andronic, *Iașii*

Fig. 1 Ceramică persană, turcească și olandeză de la Curtea domnească din Iași, secolul XVII.

până la mijlocul secolului al XVII-lea, Iași, 1986 etc.)

Investigații arheologice s-au întreprins la toate monumentele religioase cu prilejul lucrărilor de restaurare (Comana, Hurezu, Sucevița, Feleac-Cluj, Vaca-Zărand și atâtea altele), însă nu au fost ocolite nici curțile boierești sau așezările sătești la nivelul de locuire al secolului XVII [cf. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI–XVII)*, București, 1982] și nici cele orășenești [Gheorghe Anghel, *Locuința din secolul al XVII-lea descoperită la Alba Iulia*, în „Apulum", Alba Iulia, VI (1967), p. 361–377] etc., așa cum o dovedește, de altfel, și *Harta arheologică a României*, București, 1972 (harta 14), dintr-o perioadă de intensă activitate arheologică. Prin materialele descoperite se poate astfel reconstitui și modul de trai al populației din veacul XVII, în completarea informațiilor izvoarelor scrise [Eugenia Neamțu, *Tezaurul de obiecte din secolul al XVII-lea*, în „Arheologia Moldovei", IV (1966), p. 327–343].

Despre urmele materiale din veacul XVII date amănunțite au fost adunate în cele câteva *Repertorii arheologice* ale unor județe, parte a unui vast plan de alcătuire a unui *Repertoriu Arheologic al României*: Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I–II, București, 1976; Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980; Vasile Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I–II, Iași, 1984–1985; I. Horațiu Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992 și Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu Mureș, 1995.

Pentru zona Moldovei există și un repertoriu general: N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, care se ocupă și de orizontul arheologic al veacului XVII (p. 149–154).

Pentru încadrarea rezultatelor cercetărilor arheologice în istoriografia privitoare la bisericile și mănăstirile din secolul XVII este util de consultat lucrările lui Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I. *Țara Românească* (I–II, Craiova, 1970); II. Moldova (1971); *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara 1973; *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961; *Bibliografie privind vechiul oraș Galați și monumentele sale*, în „Danubius", IV (1970), p. 287–300, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, iar pentru Transilvania Adrian Andrei Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat*, Reșița, 1996, la care se adaugă Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001.

Pe lângă publicațiile cu caracter arheologic („Studii și cercetări de istorie veche și arheologie", „Materiale și cercetări arheologice", „Arheologia Moldovei", „Cercetări arheologice în București"), „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", Seria veche și cea nouă, „Revista muzeelor" și anuarele tuturor muzeelor cu profil istoric din țară publică rezultatele cercetărilor arheologice la monumente religioase și laice ctitorite sau refăcute în secolul XVII [de pildă, Spiridon Cristocea, Ecaterina Țânțăreanu, Pavel Mirea, *Cercetările arheologice de la biserica fostei mănăstiri Plăviceni*, jud. Teleorman (1995), în „Argessis, Studii și comunicări", Seria Istorie, Muzeul județean Argeș, X, 2001 etc.], la care se adaugă editarea anuală în volum a rezumatelor rezultatelor arheologice comunicate, dintre care unele se referă și la obiective din secolul XVII.

Cercetarea istorică privind secolul XVII beneficiază masiv de izvoarele diplomatice și narative, atât interne, cât și externe, care conțin acum informații cu mult mai ample și detaliate.

Izvoarele diplomatice constituie categoria de izvoare cea mai importantă pentru reconstituirea evoluției societății românești în secolul XVII, fiind cea mai solicitată de către cercetătorii perioadei. Din calitatea pe care o au actele oficiale, de a proba juridic relațiile înscrise în cuprinsul lor, rezultă importanța acestora pentru reconstituirile istorice.

Izvoarele documentare interne au stat, astfel, prioritar în atenția cercetărilor istorice. Investigațiile în marile arhive și biblioteci din țară și străinătate au identificat și ordonat actele emise de cancelariile Țării Românești și Moldovei după destrămarea sistemului politic românesc de la 1600 realizat sub Mihai Viteazul. Astfel, în colecția sau corpusul de *Documente privind istoria României* (*DIR*) din anii 1951–1957, au apărut, din *Seria A. Moldova*, cinci volume *Veac XVII*, vol. I (*1601–1605*), București, 1952, LXVIII + 454 p.; II (*1606–1610*), 1953, XC + 548 p.; III (*1611–1615*), 1954, LVII + 362 p.; IV (*1616–1620*), 1956, XCII + 612 p.; V (*1621–1625*), 1957, LXIX + 472 p., iar din *Seria B. Țara Românească* patru asemenea volume: *Veac XVII*, Vol. I (*1601–1610*), București, 1951, XC + 790 p.; II (*1611–1615*), 1951, LXIX + 610 p.; III (*1616–1620*) 1951, CI + 788 p.; și IV (*1621–1625*), 1954, LXXVII + 795 p. Ambele serii dispun de indici de persoane și locuri în cazul Moldovei (Alexandru I. Gonța, *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV–XVII (1384–1625): Indicele numelor de persoane*, București, 1995; *ibidem, Indicele numelui de locuri*, București, 1990; și de un indice de locuri coordonat de Ion Donat în cazul Țării Românești [veac XVII *(1601–1625)*, București, 1960.]

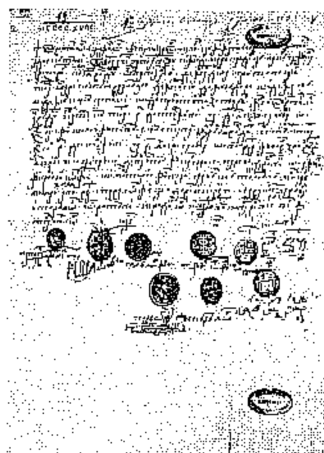

Fig. 2 Act din 28 aprilie 1626 prin care Voicilă logofăt și Ștefal logofăt vând lui Hrizea visticr o moșie.

Reluată după 1965 în baza unor metode de editare moderne și la nivelul exigențelor arheografiei și diplomaticii contemporane, publicându-se și textul în original al actelor, corpusul de documente medievale interne intitulat acum *Documenta Romaniae Historica (DRH)* a fost continuat până în prezent, cu unele omisiuni, de la 1626 până la 1638 Moldova, respectiv 1647 Țara Românească. Au apărut, astfel, în *Seria A. Moldova:* vol. XIX (*1626–1628*), București, 1969 LXII + 800 p.; XXI (*1632–1633*), 1971, 734 p.; XXII (*1634*), 1974, 488 p.; XXIII (*1635–1636*), 1996, XCIX + 908 p.; XXIV (*1637–1638*), 1998, 742 p., iar în *Seria B. Țara Românească,* alături de reluarea în noua concepție a colecției mai vechi, volumele XXI (*1626–1627*), 1965, 596 p.; XXII (*1628–1629*), 1969, 864 p.; XXIII (*1630–1632*), 1969, 831 p.; XXIV (1633–1634), 1974, LVII + 715 p.; XXV (*1635–1636*), 1985, 586 p.; XXX (*1645*), 1998, 520 p.; XXXII (*1647*), 2001, 453 p.

În colecția de documente medievale editată la Chișinău, *Moldova în epoca feudalismului,* au apărut șase volume majoritatea cu documente din veacul XVII și începutul celui următor; vol. V, *1661–1670,* fiind publicat în 1987, iar VI, *1671–1710,* în 1992.

Alte documente istorice interne se găsesc editate în colecții mai vechi, ca cele datorate lui Gheorghe Ghibănescu, *Ispisoace și zapise (Documente slavo-române),* vol. I, Partea a II-a, *1601–1631* (Iași, 1907, VII + 258 p.); II, Partea I, *1631–1641* (1909, 264 p.); II, Partea a II-a, *1641–1651* (1910, 260 p.); III, Partea I, *1651–1663* (1910, 266 p.); III, Partea a II-a, *1663–1675* (1912, IV + 190 p. + 74 p.); IV, Partea I, *1675–1692* (1914, 270 p.); IV, Partea a II-a, *1692–1694* (1915, IV + 276 p.); V, Partea I, *1600–1793* (1921, 248 p.); VI, Partea a II-a, *1643–1881* (1933, VII + 264 p.), și *Surete și izvoade,* 25 de volume apărute la Iași și Huși între 1906 și 1933, aproape toate cuprinzând și documente din secolul XVII, referitoare mai cu seamă la Moldova, între care pentru veacul la care se referă lucrarea de față interesează îndeosebi vol. II, *1433–1634* (1907, VIII + 420 p.); III, *1633–1653* (1907, VIII + 363 p.); IV, *1488–1760* (1908, 372 p.); V, *1423 — sfârșitul secolului XVII* (1908, XI + 392 p.); VI, *1474–1715* (1908, XXXII + 291 p.); VII, *1488–1814* (*1912,* CCLXXIV + 342 p.); XXI, *1400–1653* (1929, II + 284 p.); XXII, *1412–1722* (1929, IV + 214 p.); XXIV, *1428–1757* (1930, II + 238 p.).

Numeroase documente interne referitoare la secolul XVII se află răspândite și în cele 25 de volume editate de Teodor Codrescu la Iași în colecția *Uricariul,* între 1854 și 1895, primele trei având și o ediție a doua (Iași, 1871–1892), dar publicarea lor fără nici un plan sau pe fonduri, face ca ele să fie foarte puțin folosite astăzi, deși ar merita mai multă atenție, cu atât mai mult cu cât unele acte editate aici nici nu s-au păstrat până în vremea noastră.

Un interesant și foarte bogat material documentar privitor la secolul XVII se află și în volumele de izvoare cu caracter zonal publicate de L.T. Boga, *Documente basarabene,* 20 vol., Chișinau, 1926–1936; Teodor Bălan, *Documente bucovinene,* I, *1587–1653* (Cernăuți, 1933, 298 p.); II, *1519–1662* (1934, 216 p.); III, *1573–1720* (1937, 257 p.); Const. Solomon, C.A. Stoide, *Documente tecucene,* I, *Sec. XVII,* Bârlad, 1938; Aurel V. Sava, *Documente putnene,* I, Focșani, 1929, XLI + 223 p.; II, Chișinău 1931, XLV + 256 p.; idem, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei,* București, 1937, XXV + 325 p.; idem, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului,* București, 1944, LV + 561 p.; C.D. Constantinescu-Mircești, Henri H. Stahl, *Documente vrâncene,* București, 1929; George Potra, *Tezaur documentar al județului Dâmbovița (1418–1800),* Târgoviște, 1972; Alexandru Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj (1406–1665),* Târgu Jiu, 1908; T.G. Bulat, *Contribuțiuni documentare la istoria Olteniei, Secolul XVI, XVII și XVIII,* Râmnicul Vâlcea, 1925; Vasile Cărăbiș, *Documente de pe Valea Jaleșului,* Târgu Jiu, 1982.

Documentele orășenești au format obiectul unor volume anume: George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București, 1594–1821,* București 1961, 818 p.; idem, *Documente privitoare la istoria orașului București, 1634–1800,* București, 1982, 488 p.; Florian Georgescu, Paul I. Cernovodeanu, Ioana Cristache Panait, *Documente privind istoria orașului București,* București, 1960, VIII + 339 p.; Ion Ionașcu, *Documente bucureștene privitoare la proprietățile mănăstirii Colțea,* București, 1941, X + 444 p.; *Istoria Cotrocenilor în documente (secolele XVII-XX),* sub coordonarea lui Carmen Păsculescu-Florian, Marian Constantin, București, 2001; *Meșteșuguri și negustori din trecutul Craiovei. Documente (1666–1865),* București, 1957; Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași. Acte interne* I (1408–1660), Iași, 1999, XVI + 686 p. (împreună cu Petronel Zahariuc); II (1661–1690), 2000, XVI + 775 p.; III (1691–1725), 2000, XV + 734 p.; Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu, Gavril Irimescu, *Suceava. Documente privitoare la istoria orașului 1388–1918,* București, 1989; Ioan-Iacov Antonovici, *Documente bârlădene,* II, *1495–1863,* Bârlad, 1912; III, *1546–1767,* 1915; IV, sec. XV–XIX, 1924; Gheorghe Marinescu, *Documente privitoare la Brăila,* I, Brăila, 1929.

Alte documente interne cu conținut felurit, referitoare la domni, boieri și familiile acestora, au fost publicate de N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino,* București, 1902, scoase în cea mai mare parte din arhiva lui G. Gr. Cantacuzino; idem, *Cărți domnești, zapise și răvașe,* I–III, multe din veacul XVII, cuprinse în vol. V–VII din *Studii și documente cu privire la istoria românilor,* București, 1903–1904; idem, I. *Scrisori*

de familie ale vechilor Brâncoveni [...] în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. III, t. XVI, 1935; idem, *Neamul lui Petru Șchiopul și vechi documente de limbă mai nouă*, în„Analele Academiei Române", M.S.I., S. II, t. XVIII, 1937; George D. Florescu, Dan Pleșia, *Condica Văcăreștilor*, în „Studii", XIX (1966), nr. 5, p. 967–987; I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919; Ștefan D. Greceanu, *Genealogiile documentate ale familiilor boerești*, I–II, București, 1913–1916 etc.

Pentru veacul XVII pot fi utile volumele care înmănunchiază corespondența semnificativă a unor boieri, domni și doamne, adunată de N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1931 [1932]; idem, *Scrisori de femei*, Vălenii de Munte, 1932. Același neobosit culegător și editor de documente a publicat și *Scrisori de negustori*, București, 1925, sau *Scrisori și zapise de meșteri români*, București, 1926, ca și *Acte românești și câteva grecești din arhivele Companiei de comerț oriental din Brașov*, Vălenii de Munte, 1932. Iar pentru istoria dreptului în secolul XVII este fundamentală culegerea sistematizată de documente datorată lui N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain, avec un préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, I–II, Paris-București, 1931–1932.

Deși publicate fără o organizare sistematică documentele interne de tot felul cuprinse de N. Iorga în colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor* formează o culegere prețioasă de izvoare interne pentru cunoașterea secolului XVII. În acest sens, utile sunt mai cu seamă volumele II (1901), IV (1902), V–VII (1903–1904), XI (1906), XIV (1907), XVI (1909).

De la sfârșitul secolului XVII s-au păstrat primele condici domnești din Țara Românească, conținând un material deosebit de prețios pentru cunoașterea politicii fiscale a lui Constantin Brâncoveanu. În timp ce *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202–7212 (1694–1704)*, a fost publicată de C.D. Aricescu încă din 1873 într-un număr special din „Revista istorică a Arhivelor României", *Anatefterul, Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu* a fost în întregime editat de Dinu C. Giurescu în „Studii și materiale de istorie medie", V (1962), rămânând însă încă în manuscris doar *Condica marii logofeții* a lui Brâncoveanu, cuprinzând numeroase hotărâri ale domnului și divanului de judecată.

În completarea acestor izvoare pentru cunoașterea politicii interne a lui Brâncoveanu, pe lângă volumul publicat de N. Iorga, amintit mai sus, poate fi consultat cu folos și cel alcătuit de Const. Giurescu și N. Dobrescu, *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907. În general însă, pentru veacul XVII documentele interne nu au fost grupate pe domnii decât rareori (de pildă, C.A. Stoide, *Documente și regeste nemțene de la Dabija vodă*, în „Anuarul Liceului de băieți Petru Rareș", Piatra Neamț, 1935–1936), mai adesea fiind publicate selectiv în cadrul studiilor despre diverși domni, sau cronologic în colecțiile de documente menționate mai sus.

Nici culegerile tematice interne în afara celor publicate de N. Iorga, deja amintite, nu au fost prea numeroase referitoare la veacul XVII. Pentru intensa activitate comercială din acest timp poate fi citată doar lucrarea lui D.Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473–1868*, București, 1931, 560 p.

Într-o anumită măsură această lipsă a fost suplinită de activitatea laborioasă a Arhivelor Statului (Arhivele Naționale ale României) din marile centre urbane ale țării de publicare a unor *Cataloage* tematice și cronologice de documente interne și externe. În acest sens pot fi amintite: *Industria textilă în Brașov și Țara Bârsei. Catalog de documente*, I, *1413–1820*, București, 1960; *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în sec. XVII–XIX. Documente din Arhivele Statului din Sibiu*, I, București, 1966 etc. Din seria cronologică privind *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Naționale)*, au apărut privitor la secolul XVII: vol. II, *1601–1620* (București, 1974); III, *1621–1632* (1977); IV, *1633–1639* (1981); V, *1640–1644* (1985); VI, *1645–1649* (1993); VII, *1650–1653* (1999). Cât privește *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)*, au văzut lumina tiparului vol. I, *1387–1620* (București, 1957); II. *1621–1652* (1959); III. *1653–1675* (1968); IV. *1676–1700* (1970); V. *1701–1720* (1974) și *Supliment I, 1403–1700* (1975).

Alte cataloage au valorificat prin strădania arhiviștilor bogăția documentelor referitoare la diferite județe sau orașe: *Din tezaurul arhivistic dâmbovițean. Catalog de documente (1526–1848)*, București, 1993; *Documente referitoare la istoria județului Teleorman 1441–1700. Catalog*, I, București, 1989; *Tezaur medieval vâlcean. Catalogul documentelor de la Arhivele Statului din Râmnicu-Vâlcea (1388–1715)*, I, București, 1983; *Comori arhivistice vâlcene. Catalog de documente, 1467–1800*, II, București, 1985; Gheorghe Dumitrașcu, Corneliu Tamaș, *Râmnicul medieval. Studiu și documente, (1388–1820)*, Râmnicu Vâlcea, 1995; Corneliu Tamaș ș.a., *Monumente arhivistice vâlcene. Catalog de documente (1392–1811)*, Râmnicu Vâlcea, 1997; idem, *Monumente istorice vâlcene*, Râmnicu Vâlcea, 1999; idem, *Acte documentare vâlcene. Catalog de documente 1404–1816*, Râmnicu Vâlcea, 1999;idem, *Monumente documentare vâlcene. Catalog de documente 1418–1830*, Râmnicu Vâlcea, 2000; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente, 1393–1849*, București, 1983. La acestea poate fi adăugat și *Catalogul documentelor epocii lui Matei Basarab păstrate în colecțiile Muzeului de Istorie a Municipiului București*, de Liviu Ștefănescu, în vol. *Matei Basarab și Bucureștii*, București, 1983, p. 143–165.

Tot aici pot fi citate și cele peste 26 de volume de *inventare arhivistice*, pentru mai toate așezămintele bisericești muntene, la care se adaugă cele pentru colecții particulare de documente intrate în colecțiile arhivelor de stat [de pildă, *Colecția „Dr. Constantin Istrati" (1429–1945). Inventar arhivistic*, de Nicolae Chipurici, Tudor Rățoi, București, 1988 etc.].

Extrem de numeroase sunt și documentele interne publicate în diferite reviste de istorie precum „Ioan Neculce" din Iași, „Revista istorică", București, „Buletinul Comisiei Istorice a României", „Codrul Cosminului" din Cernăuți, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol" din Iași, „Studii. Revistă de Istorie", „Revista

istorică", Seria veche și cea nouă, „Revista arhivelor", „Studii și materiale de istorie medie", „Romanoslavica", toate din București, „Studii și cercetări științifice", Istorie, Iași, „Arhivele Olteniei" și „Mitropolia Olteniei" din Craiova etc. Unele documente interne au fost depistate și peste hotare: Paul Mihailovici (Mihail), *Documente moldovenești găsite la Constantinopol (1462–1755)*, în „Cercetări istorice", Iași, VIII–IX (1932–1933), nr. 3, p. 3–63; idem, *Alte acte românești de la Constantinopol*, <I>–VI, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol", Iași, VII (1970), p. 353–357; IX (1973), p. 455–468; X (1973), p.411–418; XII (1975), p. 235–288; XVI (1979), p. 507–511; XVIII (1981), p. 659–665; Constantin N. Velichi, *Documente moldovenești (1607–1673) din arhiva metohului Sf. Mormânt din Constantinopol*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia", București, II (1941), nr. 1, p. 211–258; III (1942), nr. 2, p. 493–556; N.A. Mohov, E.M. Russev, *Documente din arhivele sovietice privitoare la istoria medievală a Moldovei și a Țării Românești*, în „Studii", XII (1959), nr. 3, p. 135–162; Vitalie Stănică, *Date noi despre documentele romăno-slave păstrate în Biblioteca Națională din Sofia*, în „Studii", XXI (1968), nr. 5, p. 865–880; Tr. Ionescu-Nișcov, *Documente slavo-române în Biblioteca Națională din Sofia*, în „Romanoslavica", VIII (1963), p. 425–441.

În ceea ce privește Transilvania, acte însemnate din timpul Principatului au fost publicate de Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, *1599–1699*, Cluj, 1940, XVI + 522 p., 206 documente. Pentru viața socio-economică a Transilvaniei de mare utilitate sunt documentele adunate de Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, I, *1508–1820*, București, 1921; *Urbariile Țării Făgărașului*, I, *1601–1650*, București, 1970, 968 p.; II, *1651–1680*, 1976, 1020 p., editate de David Prodan, sau regestele documentelor domeniilor lui Gheorghe Rákóczi I publicate de László Makkai, I. *Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*, Budapesta, 1954.

Istoria orășenească apare în actele privitoare la orașul Cluj publicate de Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*, Budapesta, 1888, ca și în primul volum din publicația lui Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Schei (1709–1868)*, Brașov, 1901 sau în cele două volume ale lui N. Iorga de *Documente românești din Arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)*, București, I, *1587–1643* (1899); II, *1604–1781* (1900), republicate în vol. XV al colecției Hurmuzaki.

Cel mai însemnat izvor pentru cunoașterea istoriei interne a Transilvaniei, dar și a relațiilor externe ale acesteia îl constituie culegerea de acte a dietei ardelene: *Monumenta Comitalia Regni Transsylvaniae*, V–XXI, editată de Sándor Szilágyi, Budapesta, 1879–1898, la care se adaugă numeroase publicații de documente privitoare îndeosebi la epocile lui Ștefan Bocskay, Gabriel Bethlen și a celor doi Rákóczești, amintite în bibliografia capitolelor respective ale volumului de față. O mențiune aparte merită colecția de documente din arhiva cancelarului ardelean Mihail Teleki publicată de Sámuel Gergely, *Teleki Mihály levelezése, 1656–1679*, 8 vol., Budapesta, 1906–1926.

Își păstrează importanța și pentru acest secol culegerea de documente secuiești *Székely oklevéltár* (Diplomatarul secuiesc), prin vol. VI, *1603–1698* (Cluj, 1897, 480 p.); VII, *1696–1750* (1898, 453 p.) și VIII, *1219–1776* (Budapesta, 1934, 452 p.), iar din seria nouă *Székely oklevéltár uj sorozat*, IV, *1575–1627* (Cluj-Napoca, 1998); V, *1635* (1999); VI, *1635–1653* (2000). În sfârșit, din secuime au fost editate de către P.I. Cernovodeanu, L. Demény, Lucia Dumitrescu, *Documente românești din secolele XVI–XVII în Arhivele Statului din Sfântu Gheorghe*, în „Aluta", Muzeul Sf. Gheorghe, II (1970), p. 137–156; III (1971), p. 175–196.

În privința istoriei Banatului se remarcă publicația lui Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981.

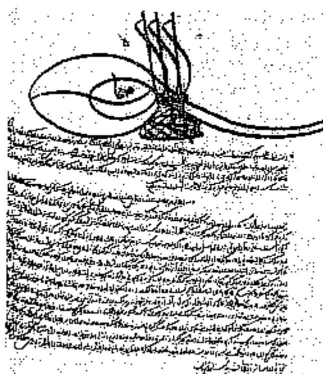
Printre cataloagele de documente privitoare la Transilvania se numără *Catalogul documentelor românești din Arhivele Statului de la Orașul Stalin [Brașov]*, I *(1521–1799)*, București, 1955; *Arhiva Magistratului orașului Brașov*, I *(1657–1763)*, București, 1960; *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu, 1521–1700*, București, 1958 și *Relațiile Țării Românești și Moldovei cu Brașovul 1369–1803. Inventar arhivistic*, București, 1986, aceasta din urmă încercând o redatare a numeroaselor scrisori și acte nedatate la care se referă acest însemnat fond de documente.

De altfel, în privința relațiilor dintre cele trei Țări Române deosebit de utile pentru veacul XVII sunt volumele din colecția lui Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*, VI, *1600–1601*, București, 1933, XVI + 522 p.; VII, *1602–1606*, 1934, XVI + 348 p.; VIII, *1607–1613*, 1935, XXIV + 352 p.; IX, *1614–1636*, 1937, XXVI + 410 p.; X, *1637–1660*, 1938, XVI + 338 p.; XI, *1661–1690*, 1939, XXIV + 484 p., în care sunt publicate integral, iar uneori numai regestate, atât documente interne cât și externe.

În același domeniu al legăturilor de tot felul între Țările Române în secolul XVII pot fi citate și documentele publicate de N. Iorga în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1901 (*Socotelile Bistriței* ardelene și documente din 1524–1692 din arhivele acesteia); IV, *Legăturile Principatelor Române cu Ardealul de la 1601 la 1699. Povestire și izvoade* (1902); X, *Brașovul și românii. Scrisori și lămuriri* (1905); *Socotelile Brașovului și scrisori românești către Sfat în secolul al XVII-lea*, în *„Analele Academiei Române"*, M.S.I., S. II, t. XXI, 1899; *Socotelile Sibiului*, în *ibidem*, cu documente din anii 1602–1714; sau P.P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu (1470–1653)*, București, 1938, 44 p.

Între publicațiile de documente cuprinzând și veacul XVII poate fi citată și „Archiva istorică a României", I^{1-2}–III, București, 1865–1867, editată de B.P. Hașdeu; *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, II, București, 1958, de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, sau *Izvoare și mărturii privitoare la evreii din România*, I, ed. Victor Eskenasy, București, 1986; II^{1}, ed. Mihai Spielman, București, 1988.

În sprijinul folosirii acestor izvoare vin o seamă de repertorii și dicționare, între care o utilitate deosebită au cele datorate lui Nicolae Stoicescu privind localitățile și monumentele din Țara Românească, Moldova, Banat și Dobrogea, deja amintite,

Fig. 3 Firman al sultanului Murad al IV-lea către guvernatorul Transilvaniei Ștefan Bethlen.

același autor semnând și un *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, Sec. XIV–XVII, București, 1971, precum și *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I–II, București, 1967, datorat lui Coriolan Suciu.

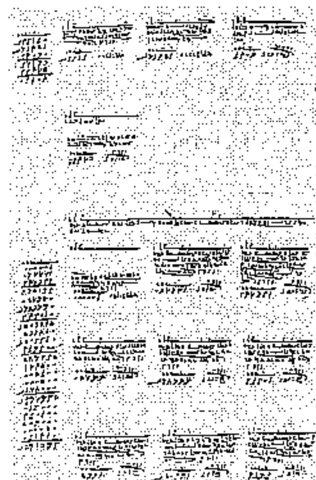
Izvoarele diplomatice externe conțin, la rândul lor, informații de cea mai mare utilitate pentru reconstituirile istorice românești. O serie de tratate au fost încheiate între cele trei Țări Românești la începutul secolului XVII în parte sub influența sistemului politic românesc instituit de Mihai Viteazul la 1600. Numeroase acte oficiale emise de cancelariile statelor vecine stau în strânsă conexiune cu realitățile românești, despre care informează în cuprinsul lor. De aici interesul istoriografiei românești pentru depistarea și editarea principalelor fonduri de documente străine. Cu atât mai mult cu cât arhivele domnești din această vreme nu s-au păstrat, majoritatea documentelor politice provenind din arhivele străine.

Informații privind asemenea izvoare de istorie românească se găsesc la Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, vol. I, (Albania–Grecia), București, 1991 și vol. II (India–Olanda și supliment la Albania–Grecia), București, 1998. Pe țări, localități și fonduri arhivale sunt semnalate cataloage de documente, ediții sau documente inedite interesând istoria românilor, unele din secolul XVII.

În cea mai amplă colecție de izvoare documentare externe referitoare la Țările Române, *Colecția Hurmuzaki* (intitulată *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*), mai multe volume editate de autori diferiți privesc secolul XVII; IV, 1 (*1600–1649*), București, 1882, XXXVI + 708 p.; IV, 2 (*1600–1650*), 1884, XL + 686 p.; V, 1 (*1650–1699*), 1885, XXII + 547 p.; V, 2 (*1650–1699*), 1886, XXVI + 406 p.; VI (*1700–1750*), 1878, XXIV + 697 p.; VIII (*1376–1650*), 1894, XLVIII + 504 p.; IX, 1 (*1650–1747*), 1897, LI + 691 p.; XI (*1517–1652*), 1900, CXLVI + 883 p.; XIV, 1 (*1320–1716*), 1915, XLVII + 766 p.; XIV, 3 (*cca. 1560 - cca. 1820*), 1936, XLIII + 588 p.; XV, 2 (*1601–1825*), 1913, CIII + 777 p.; Supl. I, 1 *(1518–1780)*, 1886, LXXI + 1003 p.; Supliment II, 2 (*1601–1643*), 1895, XXXII + 624 p.; Supl. II, 3, fasc. I (*1641–1703*), 1900, 312 p. Documentele externe emise de cancelarii străine care alcătuiesc aceste volume, ale căror originale se păstrează în arhive din principalele țări europene, conțin prețioase informații privind raporturile lor cu

Țările Române, statutul acestora, principalele evenimente politice și confruntări militare din această parte a Europei. La acestea se adaugă volumele colecției Andrei Veress deja menționate.

Ținând seama de aceste prețioase colecții în care s-au editat documente mai cu seamă din Europa Apuseană și Centrală, și de celelalte publicații din arhive naționale, se poate aprecia că sunt puține țările bătrânului continent de unde să nu fi fost depistate izvoare documentare referitoare la istoria Țărilor Române în secolul XVII. Astfel, din arhivele turcești au fost publicate izvoare importante de către Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1691–1712)*, București, 1984, 532 p.; Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, I, *1455–1744*, București, 1976, XXXII + 415 p. și Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica, Essays & Documents from the Turkish Archives*, Istanbul, 2001, p. 173–197 (inventarul averii lui Constantin Brâncoveanu); idem *Culegere de texte otomane*, I, *Izvoare documentare și juridice (sec. XV–XX)*, București, 1974. Mihail Guboglu a realizat *Catalogul documentelor turcești*, I (*1558–1913*), București, 1960, 683 p.; II (*1455–1829*), 1965, 655 p., interesantul inventar *Les documents turcs de la section orientale de la bibliothèque „V. Kolarov" de Sofia et leur importance pour l'historie des Pays Roumains*, în „Studia et acta orientalia", București, III (1960–1961) p. 93–115 [cf. și *Despre arhiva turco-orientală din Biblioteca de stat „V. Kolarov"-Sofia*, în „Revista arhivelor", II (1959), nr. 2, p. 180–214; III (1960), nr. 1, p. 134–182], precum și lucrarea *Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studiu și album*, București, 1958, care cuprinde și documente privitoare la relațiile turco-române în secolul XVII.

Fig. 4 Inventarul otoman al averii lui Constantin Brâncoveanu, înaintea execuției.

Multe acte referitoare la aceste relații au fost cuprinse și în culegeri sau cataloage de documente turcești publicate de cercetători bulgari (Pancio Dorev–P.Muratciev ș.a.), poloni (Z. Abrahamowicz) sau maghiari (A. Gévay, E. Wass, Gy. Káldy-Nagy, L. Fekete ș.a.). O însemnătate deosebită prezintă lucrarea lui Zygmunt Abrahamowicz, *Katalog documentów tureckich. Documents concernants la Pologne et les pays voisins. De 1435 à 1672*, Varșovia, 1959, în care peste 130 de documente rezumate se referă la

Moldova și celelalte Țări Române în veacul XVII și colecția maghiară *Török-magyarkori történelmi emlékek*, publicată în 12 volume la Pesta, 1863–1908.

Alte documente turcești însoțesc studiile tematice referitoare la secolul XVII ale lui Mihail Guboglu, Aurel Decei, Cristina Feneșan, Ismail Hakki Uzunçarsili, M. Tayyib Gökbilgin ș.a.

În sfârșit, legăturile Țărilor Române cu Biserica ortodoxă din Imperiul otoman au fost cuprinse în vol. XIV[1-3] al colecției Hurmuzaki, publicate de N. Iorga în 1915, 1917 și 1936.

Numeroase și însemnate documente privitoare la relațiile româno-polone în secolul XVII provenind din arhive polone au fost editate de Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, XXI + 365 p. și *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI–lea și al XVII-lea*, București, 2001, XXI + 338 p., același autor publicând și documente tematice: *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă în Țara Românească*, în „Codrul Cosminului", Cernăuți, X–XII (1936–1939), p. 159–216, și extras; *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, în „Studii", XXV (1972), nr. 1, p. 29–59; *O nouă scrisoare a lui Miron Costin*, în „Studii", XXIV (1971), nr. 2, p. 246–252; *În legătură cu data morții lui Velicico și Miron Costin*, în „Revista de istorie", XXX (1977), nr. 1, p. 128–131; *Pe urmele lui Moise Movilă și ale lui Gheorghe Ștefan în Polonia*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol", XV (1978), p. 297–305; *Noutăți despre tatăl lui Miron Costin*, în „Revista de istorie", XXXII (1979), nr. 4, p. 721–731.

Alte documente din secolul XVII din arhivele polone au fost publicate de Th. Holban, *Contribuție la pribegia lui Constantin vodă Șerban*, în „Revista istorică", XXI (1935), nr. 1–3, p. 48–54; *Contribuții la istoria domniei muntenești a lui Simion Movilă*, în „Revista istorică", XXIII (1937), nr. 4–6, p. 147–154; *Două acte despre lupta de la Hotin din 1672* (sic - 1673), în „Revista istorică", XXIV (1938), nr. 4–6, p. 144–151; P.P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. III, t. XXI, 1939, p. 407–431; Gheorghe Duzinchevici, *Miron Barnovschi Moghilă și Polonia*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", Cluj, VII (1936–1938), p. 196–222; *Ceva nou asupra legăturilor lui Sobieski cu Moldova*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. III, t. XIX, 1937, p. 297–300; Constantin Rezachevici, *„Steagurile românești" din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683), după un nou izvor polon*, în „Revista de istorie", XXXVI (1983), nr. 6, p. 605–624; Irena Sulkovska, *Noi documente privind relațiile româno-polone în perioada 1589–1622*, în „Studii", XII (1959), nr. 6, p. 95–100; E. Lintz, *Două scrisori inedite ale lui Miron Costin, ibidem*, XI (1958), nr. 5, p. 79–88; Christine Klęsk, *Documents de la Bibliothèque Kórnicka relatifs aux relations polono-moldaves*, în „Revue Historique de Sud-Est Européen" XV (1938) nr. 1–3, p. 50–62.

Documente polone cu privire la istoria Țărilor Române, îndeosebi a Moldovei, și la relațiile lor cu Polonia în veacul XVII s-au mai publicat în volume cu conținut tematic sau variat din colecțiile Hurmuzaki, îndeosebi Supliment II[2] (*1601–1640*) și II[3] (*1641–1703*), București, 1895, 1900 și A. Veress, vol. VI–X, deja amintite; *Tezauru de monumente istorice pentru România*, II, București, 1863; III, 1864, ed. A. Papiu Ilarian; „Archiva istorică a României" I[1], II, III, București, 1865, ed. B.P. Hasdeu; N. Iorga, *„Doamna lui Ieremia vodă"* în „Analele Academiei Române", M.S.I., S.II, t. XXXII, 1910, p. 1049–1077; *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1895 etc.

Izvoarele documentare din secolul XVII cuprinse în numeroasele colecții de documente polone apărute în secolele XIX și XX în Polonia au fost inventariate amănunțit de Ilie Corfus în *Noi informații despre români în vechi ediții polone de documente*, în „Revista de istorie" XXXI, (1978), nr. 3, p. 489–504 și *Introducere la Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone, Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. V–XI.

La acestea se adaugă și documentele din vasta colecție *Elementa ad fontium editiones*, publicată de Institutul polon din Italia, cuprinzând acte referitoare la istoria polonă din arhive ale Europei Occidentale și Nordice, însă cu numeroase știri despre români (vol. III[1]; IV; VII; X; XIV; XVII–XXI; XXIII; XXVI[2]; XXVII; XXVIII[3], XXIX[5], Roma, 1961–1972).

În privința documentelor italiene, în afara celor publicate în colecțiile Hurmuzaki și A. Veress și *Călători străini despre Țările Române*, se cuvin amintite cele editate în „Diplomatarium italicum" la Roma de Nicolae Buta, Virginia Vasiliu, Anton Mesrobeanu și George Călinescu, I (1925), II (1930), III (1934), cu un volum de indice; Ioan C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului, II, Documente politice 1526–1788*, București, 1914 și mențiunile lui C. Esarcu, *Documente din Veneția. Moldova și Valahia. Sumarul documentelor păstrate în arhivul general al Veneției*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie" II (1884), p. 205–208, 353–370, 601–629 etc.

A. Veress a publicat numeroase documente italiene din arhive central europene *Epistolae et acta generalis Georgii Basta (1597–1607)*, I–II, Budapesta, 1909–1913. Iar din arhivele papale au fost editate actele nunțiaturilor în Imperiul romano-german și în Polonia, cu știri variate despre Țările Române, numai în parte traduse în *Călători străini*. Alte asemenea relatări fiind editate și în *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, XVIII, ed. Eusebius Fermendzin, Zagreb 1887 etc.

Din arhivele venețiene Cristian Luca a publicat o seamă de documente referitoare la implicarea Transilvaniei în Războiul de 30 de ani [*La première étape de la participation de la Transylvanie à la Guerre de Trente ans dans la lumière des documents vénitiens inedits*, în „Nobiltà", Milano, VII (2000), nr. 36–37, p. 329–338; *Participarea Transilvaniei la Războiul de treizeci de ani în perioada domniei lui Gabriel Bethlen (1613–1629)*, în „Istros", Brăila, X (2000), p. 425–434] și la situația politică a Țărilor Române între 1601 și 1663 (*Alcune notizie veneziane riguardanti la storia dei romeni nel*

Cinque-Seicento, în „Annuario", Instituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, IV (2002), București, p. 349–355).

Arhivele engleze au furnizat documente referitoare la Țările Române în secolul XVII lui E.D. Tappe, *Documents concerning Romanian History (1427–1601), London, Hague, 1964* (pentru începutul veacului); Orhan Burian, *The Raport of Lello third English Ambassador of the Sublime Porte*, Ankara, 1932; Georgescu Elvire, *Dépêches de Sir Thomas Glower à Lord Salisbury*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France", Paris, XII (1934) I[e] partie, p. 15–32, la care se adaugă extrase din rapoartele ambasadorilor englezi la Poartă de la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor, în studiul lui Laura Coulter, *An examination of the status and activities of the English Ambassadors to the Ottoman Porte in the late sixteenth and early seventeenth centuries*, în „Revue des études sud-est européennes", XXVIII (1990), nr. 1–4, p. 57–87.

Ion Hudiță a adăugat documentelor franceze aflate în colecția Hurmuzaki, încă două volume referitoare la veacul XVII: *Recueil de documents concernant l'histoire des Pays Roumains tirés des archives de France XVIe et XVIIe siècles*, Iași, 1929, și *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie aux XVIIe siècles (1635–1683)*, Paris, 1926.

Al. Ciorănescu a strâns documente spaniole din prima jumătate a secolului XVII și volumul *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940 și altele, mai cu seamă italiene, în culegerea *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (Mihnea III)*, în „Buletinul Comisiei istorice a României", XIII (1934), p. 25–180.

Rapoarte olandeze de la Poartă cu referiri interesante la situația din Țările Române în secolele XVII și la începutul celui următor a publicat N. Iorga în *Studii și documente*, IV, în anexă la *„Doamna lui Ieremia vodă"* și în *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu la domnia și sfârșitul lui*, București, 1901. În legătură cu Brâncoveanu trebuie amintit că o bună parte din corespondența externă a acestuia a fost publicată de Paul Cernovodeanu, *Din corespondența politică și diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu* — în vol. *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, 1997, p. 51–152.

Documentele arhivelor austriece, germane și maghiare care privesc și istoria Țărilor Române în secolul XVII, în afara colecțiilor Hurmuzaki și A. Veress, au fost publicate de N. Iorga, în *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1895; *Studii și documente*, IV, IX, XX (1902, 1905, 1911) și *Documente privitoare la Constantin vodă Brâncoveanu*; I. Angelescu, *Din corespondența bavareză și saxonă (1691–1739)*, Târgoviște, 1904; Const. Giurescu și N. Dobrescu, *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907. Dintre colecțiile de documente editate în afara țării pot fi folosite *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria*, 41 vol., Pesta, 1857– Budapesta, 1948 [81 de documente din anii 1653–1657 din vol. XXIV (1875) al acestei colecții și din vol. *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta*, I, ed. S. Szilágyi, Budapesta, 1890, au fost traduse în vol. Lidia A. Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară? 1655. Țara Românească*, București, 1968, p. 201–290]; A. Veress, *Fontes rerum Transsylvanicarum*, I–IV, Budapesta, 1911-1915; A. Gevay, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältniss zwischen Oesterreich, Ungaren und der Pforte in XVI und XVII Jahrhundert*, I–III, Viena, 1840–1842; Ováry Lipót, *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáci ai összeköttetéscinek történetéhez, 1620–1626*, Budapesta, 1886; Szylágyi Sándor, *Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia zsövetkezéseinek történetéhez 1632–1648*, Budapesta, 1863; idem, *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez, 1648–1657*, Pesta, 1873 și *Archivum Rakoczianum*, 12 vol., Budapesta, 1872–1961 (care se referă la răscoala lui Francisc Rákóczi II).

Numeroase alte documente maghiare referitoare la Transilvania și relațiile ei cu celelalte Țări Române au fost publicate în secolul XIX de Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Thorma Károly ș.a. separat sau în publicațiile „Történelmi Tár", „Magyar Történelmi Tár", „Erdélyi Történelmi Adatok" etc., iar în România Victor Motogna a publicat *Războaiele lui Radu Șerban (1602–1611) (Documente)*, în „Anuarul Liceului «Andrei Mureșanu» din Dej, 1926.

Eudoxiu Hurmuzaki a regestat interesantele rapoarte ale ambasadorilor imperiali la Poartă pe care le-a publicat ca vol. III din *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, tradus de Ioan Slavici în 1900, *Fragmente din istoria românilor*, cuprinzând perioada 1601–1701. Nu mai puțin interes prezintă și vol. II al acestei publicații privitor la *Istoria bisericii române în Ardeal*, traducere Ioan Slavici, București 1900.

Documente austriece, germane și cehe și unele franceze și spaniole din primele trei decenii ale veacului XVII au fost publicate sub titlul *ad-hoc*, după moda vremii, *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române 1590–1630. Documente externe*, București, 1981, de un colectiv de arhiviști de la București, Brașov și Sibiu, aducând precizări de amănunt la istoria politică a vremii.

Din izvoarele suedeze documente care privesc și istoria românească în veacul XVII pot fi aflate consultând catalogul *Sources of Hungarian history, mainly before 1660, in the Swedish National Archives*, în *Hungary and Sweden early contacts, Early sources*, Budapesta, 1975, iar o seamă de piese din corespondența lui Gheorghe Ștefan, Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir cu regii Suediei din a doua jumătate a secolului XVII și începutul celui următor au fost publicate de Nicolae Răileanu, *Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei*, Chișinău, 2001.

Relațiile Țărilor Române cu Rusia au fost cuprinse în documentele publicate în cele trei volume: *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii v XV — naciale XVIII* v. I–III, Moscova, 1965, 1968, 1970, izvor de primă mână, care însă nu epuizează totalitatea actelor referitoare la această temă. Alte documente referitoare la legăturile lui Constantin Brâncoveanu cu Rusia au fost editate de Alexandre A.C. Stourdza, *Constantin Brancovan, prince de Valachie 1688–1714. Son règne et son époque. Ouvrage accompagné d'actes et documents historiques et diplomatiques*, III, Paris, 1915, 302 p. + 288 p. + 5 f. pl. Pentru istoria Țărilor Române la mijlocul secolului XVII pot fi consultate

volumele colecţiei *Vozsoedinenie Ukraini s Rossii*, I–III. Moscova, 1953, ediţia actelor lui Bogdan Hmelniţki *(Dokumenti Bogdana Hmelniţkogo 1648–1657*, ed. I. Kripiakevici şi I. Butici, Kiev, 1961), iar pentru sfârşitul secolului XVII şi începutul celui următor cele şase volume de documente de la Petru I, *Pisma i bumaghi Petra Velikogo*, apărute la Sankt Peterburg între 1887 şi 1918, din care ştirile privitoare la Ţările Române au fost selectate şi traduse din 106 documente de către G.S. Ardeleanu (S. Goldenberg), *Ştiri privitoare la istoria Ţărilor Române în corespondenţa împăratului Rusiei Petru I*, în „Studii şi cercetări de istorie medie", I (1950) nr. 1, p. 181–222.

Pentru însemnătatea deosebită a documentului, Maria Holban şi Ludovic Demény au editat *Originalul şi traducerea latină a „diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condiţiile tratatului moldo-rus din 1711*, în „Revista de istorie", XXVI (1973), nr. 5, p. 1070–1071. Tot din arhivele ruseşti a publicat şi Silviu Dragomir o seamă de acte dintre 1624 şi 1709 în *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. II, t. XXXIV, 1912, p. 1065–1247, iar Ştefan Ciobanu a tradus şi editat 82 de documente de la Dimitrie Cantemir şi familia sa din anii 1711–1732, în anexă la lucrarea sa *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ed. a II-a, Bucureşti, 2000, p. 109–202 (ed. I, 1925).

Din miile de documente de danii, proprietăţi etc. din sursă românească aflate la mănăstirile de la Muntele Athos, pentru veacul XVII doar o mică parte au fost publicate de Grigore Nandriş, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos (1372–1658)*, Bucureşti, 1936 şi Florin Marinescu, *Documente româneşti de la Sfântul Munte. Arhiva Sfintei Mănăstiri Xiropotamu* (în limba greacă), I, Atena, 1997, acesta din urmă fără traduceri româneşti. Acelaşi autor a publicat cataloage, regeste şi chiar integral unele documente româneşti din arhivele athonite de la Protaton şi alte mănăstiri, iar în colaborare cu Dumitru Năstase, *Les actes roumaines de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Atena, 1987, (referinţe complete la Virgil Cândea, *Mărturii româneşti*, I–II, v. mai sus).

O altă categorie de izvoare documentare externe o constituie tratatele din secolul XVII încheiat de Ţările Române între ele şi cu alte state. În afara vechilor colecţii de tratate ale lui M. Mitilineu (1874), T.G. Djuvara (1888), şi F.C. Nano (1942), unde acestea erau parţial reproduse, parţial regestate sau rezumate, acest tip de documente au fost publicate selectiv în volumul *Relaţiile internaţionale ale României în documente*, alcătuit de Ion Ionaşcu, Petre Bărbulescu şi Gheorghe Gheorghe, Bucureşti, 1971; aceeaşi autori alcătuind şi catalogul aproape complet al acestora, *Tratatele internaţionale ale României 1354–1920, Texte, rezumate, adnotări, bibliografie*, Bucureşti, 1975. În plus, în ceea ce priveşte tratatele Transilvaniei, o parte din acestea au fost publicate şi de I. Lupaş în volumul deja amintit, *Documente istorice transilvane, I*, Cluj, 1940; cele cu Casa de Austria au fost strânse de Roderich Goos, *Österreichische Staatsvertäge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*, Viena, 1911, iar cele cu Franţa au fost publicate de I. Hudiţă, *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie aux XVIIe siècle (1635–1683)*, Paris, 1926.

Un număr mare de documente externe au fost publicate şi în importanta colecţie de *Călători străini despre Ţările Române*, vol. IV–VIII, despre care va fi vorba mai jos.

Izvoarele epigrafice din secolul XVII sunt destul de numeroase, relatând evenimente foarte diferite, de însemnătate majoră sau personală, săpate în piatră, în lemn, în ceramică, metal sau tencuială, ori zugrăvite etc. Ele prezintă de obicei date concise şi precise, aducând precizări cronologice esenţiale pentru datări, cunoaşterea unor ctitori, meşteri şi proprietari ai unor obiecte de cult sau de artă etc. În ciuda materialului dur pe care au fost realizate pietrele de mormânt cu inscripţii, pisaniile bisericilor, monumentele (stâlpul lui Mihai Racoviţă, cu inscripţie consemnând înfrângerea imperialilor în 1716) sau crucile inscripţionate, pe care s-au transpus chiar textul unor documente (privilegiul Câmpulungului Muscel din vremea lui Gheorghe Duca) în speranţa dăinuirii lor, multe dintre aceste izvoare epigrafice s-au pierdut, distruse începând chiar îndată după ce au fost realizate (crucea cu inscripţie pusă de Radu Şerban după biruinţa de lângă Braşov din 1611 asupra lui Gabriel Báthory) sau de-a lungul anilor, uneori chiar în vremea noastră (inscripţia lui Matei al Mirelor de pe zidul exterior al bisericii mănăstirii Dealu, ştearsă de restauratori ignoranţi în ultimul sfert al secolului XX!).

Inscripţiile din veacul XVII aflate în biserici şi nu numai au fost culese de N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I[1-2], Bucureşti, 1905–1907; II, Bucureşti, 1908 (vol. XV din *Studii şi documente*), din spaţiul Ţării Româneşti şi Moldova, iar din cel transilvan în *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, Bucureşti, 1906 (vol. XIII din *Studii şi documente*), pentru ca vol. XVII al colecţiei *Studii şi documente* să găzduiască *Însemnări din bisericile Maramureşului* culese de Ioan Bârlea, Bucureşti, 1909. N. Iorga a publicat şi separat *Inscripţii şi însemnări din bisericile Iaşului*, Bucureşti, 1907, alte inscripţii culese de el aflându-se şi în diferite articole ale sale sau în publicaţiile periodice ale vremii.

O realizare însemnată din domeniul publicării inscripţiilor din veacul XVII o reprezintă cele două volume apărute din corpusul *Inscripţiile medievale ale României*, I, *Oraşul Bucureşti, 1395–1800*; Bucureşti, 1965, realizat de Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chirică, Olimpia Diaconescu (pentru secolul XVII circa 350 de inscripţii, un sfert din total) şi *Inscripţii medievale şi din epoca modernă a României, Judeţul istoric Argeş, Secolul XIV–1848*, Bucureşti, 1994, publicat de Constantin Bălan. Inscripţiile din judeţul Dâmboviţa au fost culese de Radu Gioglovan şi Mihai Oproiu, *Inscripţii şi însemnări din judeţul Dâmboviţa*, I, *Municipiul Târgovişte*, Târgovişte, 1975, iar din zona Moldovei I. Kara şi Stela Cheptea au publicat *Inscripţii medievale şi din epoca modernă a României. Oraşul Iaşi*, I, *Inscripţii ebraice*, Iaşi, 1994.

Multe inscripţii bisericeşti, inclusiv din veacul XVII, au fost reproduse de Melchisedec în *Notiţe istorice şi arheologice. Adunate de pe la 48 de mănăstiri şi biserici antice din Moldova*, Bucureşti, 1885; Virg. N. Drăghiceanu, *Catalogul Colecţiunilor Comisiunii Monumentelor Istorice*, Bucureşti, 1913; Victor Brătulescu, *Inscripţii şi însemnări din bisericile Olteniei, sec. XVII–XVIII*, în „Mitropolia Olteniei", XIV (1962)

și în mai toate monografiile sau studiile referitoare la istoria unor mănăstiri publicate separat sau în periodicele „Biserica Ortodoxă Română", „Mitropolia Moldovei și Sucevei", „Mitropolia Ardealului", „Mitropolia Banatului", „Mitropolia Olteniei", „Studii Teologice", „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", Serie veche și nouă, „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania" etc.

Inscripțiile românești de pe monumentele de la Muntele Athos au fost publicate de Gabriel Millet, J. Parguoire, Louis Petit în *Recueil des inscriptions chrétiennes de Mont Athos*, Paris, 1904.

Însemnările pe carte veche și manuscrise constituie o altă categorie de izvoare care se referă concis la evenimente politice, militare, epidemii de tot felul, cutremure și alte calamități naturale, fenomene astronomice, circulația cărții tipărite și a manuscriselor, posesorii acestora etc. Multe informații de acest fel, contemporane evenimentelor sunt unice și întregesc fericit alte categorii de izvoare documentare. Între cei care au cules și editat astfel de însemnări privitoare la veacul XVII se numără Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975; *Însemnări de pe manuscrise și cărți de cult privind istoria Bisericii ortodoxe române*, în „Biserica Ortodoxă Română" XCIV, (1976), nr. 7–8, p. 798–818; Damaschin Mioc, *Materiale românești din arhive străine*, în „Studii și materiale de istorie medie", VI (1973), p. 340–347; Aurora Ilieș, *Însemnări de pe cartea veche românească*, în *idem*, p. 351–352; Marieta Adam Chiper, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, 1996; T. Roșu, *Însemnări și inscripții bihorene*, I, Beiuș, 1941; E.R. Colta, *Însemnări de pe cărțile românești vechi din județul Arad*, în „Ziridava", XI (1979); Florian Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, 1990; *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, 1992; I.C. Nicola, *Culegere de însemnări din cărțile noastre vechi*, în „Mitropolia Banatului", XV (1965), nr. 10–12; V. Țigu, *Însemnări de pe tipăriturile vechi*, în idem, XXVIII (1978), nr. 1–3; P.P. Panaitescu, *Însemnări din cărțile bisericii românești din Transilvania*, în „Revista istorică", VIII (1922), nr. 10–12; I.C. Panait, *Importante însemnări de pe cărți românești tipărite la Vâlcea și în alte părți* (I–II), în „Mitropolia Olteniei", 1978, nr. 1–3; 1979, nr. 7–9; S. Florea Marian, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din Bucovina*, I, Suceava, 1900; V.A.Urechia, *Inscripțiuni după manuscrise*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. II, t. IX, 1887, p. 47–64; Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești*, București, 1977.

Alte însemnări s-au publicat în variate cataloage de manuscrise, începând cu cele patru volume din *Catalogul manuscriselor românești*, I–IV, București, 1907–1967, și *Catalogul manuscriselor românești B.A.R.*, I–IV, București, 1978, 1983, 1992, datorat lui Gabriel Ștrempel, care a publicat și vol. cu însemnări *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, I, București, 1959. Însemnări manuscrise au mai fost reproduse în cataloagele alcătuite de P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, București, 1959; Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*, București, 1980; *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, București, 1980; C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecești*, I, București, 1902; Nestor Camariano,

Catalogul manuscriselor grecești, II, București, 1940; I. Iufu, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în „Romanoslavica", VIII (1963), p. 451–468; I. Radu, *Manuscriptele din Biblioteca Episcopiei Unite din Oradea Mare*, București, 1920; N. Comșa, *Manuscriptele românești din biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944 etc.

Fig. 5 Miron Costin, *Carte dintâi de neamul moldovenilor*.

Cronicile interne și externe, relatări de călătorie, memorii. O altă categorie de izvoare, cele narativ-descriptive și memorialistice sporește considerabil și se diversifică în secolul XVII. Este veacul marilor cronicari din tot spațiul românesc, continuat și în prima jumătate a secolului următor. Cu excepția anacronică a lui Nicolae Costin care își începea letopisețul *„de la zidirea lumii"*, neputând însă să-l ducă decât până la 1601, ceilalți cronicari ce scriu despre secolul XVII se referă la evenimentele vremii lor sau la cele cunoscute de generațiile premergătoare, încă în viață în vremea lor. De fapt, marii cronicari Miron Costin, Radu Popescu, Ion Neculce și parțial chiar anonimul autor al *Letopisețului Cantacuzinesc* își prezintă în „letopisețele" lor mai degrabă memoriile care se adresau contemporanilor, de aceea majoritatea știrilor lor nici nu sunt datate, iar Neculce încalcă chiar succesiunea evenimentelor. Cu toate că unii adaugă și o parte mai veche „memoriilor" lor, acestea nu pleacă decât de la „descălecaturile" Moldovei și Țării Românești, partea principală a cronicilor lor fiind destinată vremii trăite de ei pe care o cunosc cel mai bine. Cronicarii moldoveni, după moda celor poloni, și cei ardeleni, își semnează lucrările și chiar dau unele date despre viața sau implicarea lor în evenimente, în vreme ce cei munteni sunt mai reticenți în a-și dezvălui identitatea. Oricum, de dorința relatării evenimentelor trăite nu scapă nici măcar Nicolae Costin, autor al unei cronici a celor două domnii a lui Nicolae Mavrocordat din Moldova, mai precis a evenimentelor din 1710–1712 (M. Kogălniceanu, *Cronicile Românîei sau Letopisețele Moldaviei și Valachiei*, II, București, 1872, p. 70–117).

În general însă încă din secolul XVII se constată tendința constituirii unor corpuri de cronici care să cuprindă istoriile Moldovei și Țării Românești, în care au fost înglobate în ordine cronologică diferite scrieri, fără ca acestea să se suprapună. Acestea constituiau suportul principal care a și ajuns până în zilele noastr,e pentru susținerea intereselor unor grupări boierești (*Letopisețul Cantacuzinesc*, respectiv cronica în parte a

lui Radu Popescu), și chiar pentru cele ale unor familii boierești. La 1718 Anton Maria del Chiaro, fostul secretar al lui Constantin Brâncoveanu, observa că *„fiecare boier are un manuscris cu viețile domnilor din trecut, dar este atât de mult schimbat adevărul [...] încât fiecare boier român păstrează la sine și păzește cu grijă acel manuscris, în care viața domnilor e descrisă, atât în bine cât și în rău, după cum acel domn a fost cu bunăvoință sau cu dușmănie față de acel neam"*[1]. Astăzi însă nu mai cunoaștem decât fragmente din astfel de manuscrise[2], în schimb s-au păstrat în numeroase manuscrise marile cronici ale veacului XVII care au alcătuit istoriile Țării Românești și Moldovei din această vreme, adunate de I. Crăciun și A. Ilieș în *Repertoriul manuscriselor de cronici interne. Sec. XV–XVIII. Privind istoria României,* București, 1963, instrument de lucru indispensabil pentru cunoașterea acestora, care se referă și la manuscrisele de cronici din Transilvania.

În ordine cronologică cronicile Țării Românești în secolul XVII încep cu cele două relatări ale lui Matei al Mirelor, egumenul grec al mănăstirii Dealu după 1602: introducerea la slujba grecească a Sfântului Grigore Decapolitul, reluată într-o versiune separată, aflată de N. Iorga la Viena și publicată sub titlul *Povestirea pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă zis și Radu și despre venirea în Țara Românească a lui Radu Voevod, fiul lui Mihnea,* în *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor. Al doilea memoriu,* în „Analele Academiei Române", M.S.I. S. II, t. XXI, 1899, p. 7–25, care relatează evenimentele din anii 1603–1611, reluate, amplificate și duse până în 1618 într-o cronică grecească în versuri, după modelul vistierului Stavrinos, *Istoria celor petrecute în Țara Românească. Începând de la Șerban Voevod până la Gavriil Voevod care domnește acum...,* publicată de A. Papiu Ilarian în *Tesauru de monumente istorice pentru România,* I, București, 1862, p. 327–384. Aceasta din urmă tipărită inițial la Veneția în 1638 a fost reprodusă în traducere în *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopisețul Cantacuzinesc,* ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960 și mult prelucrată în *Istoriile domnilor Țării Românești* de vornicul Radu Popescu, ed. Const. Grecescu, București, 1963; Radu Popescu fiind sigur autorul celei de-a doua părți a cronicii care merge până la 1729.

Relatările lui Matei al Mirelor sunt completate de un izvor necunoscut în trecut, însemnările cu caracter de cronică ale unui călugăr grec, probabil Mitrofan, de la mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din București, despre evenimentele din decembrie 1610 — iunie 1611 din Țara Românească, aflate într-un *Ceaslov* al Mitropoliei din Ioannina, publicate de Andronikos Falangas, *Conflictele dintre Gabriel Báthory, Radu Șerban și Radu Mihnea pentru Țara Românească în lumina unui izvor grecesc necunoscut,* în „Studii și materiale de istorie medie", XX (2002), p. 53–61.

Cele două mari cronici muntene *Letopisețul Cantacuzinesc* și cea atribuită lui Radu Popescu prezintă istoria Țării Românești în tot veacul XVII de pe pozițiile grupărilor

[1] *Călători străini,* VIII, p. 381.
[2] C. Grecescu, *Mărturiile comisului Istoc. Un fragment de cronică, 1659–1664,* în „RIR", VIII (1938), p. 87–94.

boierești rivale, ale Cantacuzinilor și Leurdenilor (Bălenilor). În forma pe care o cunoaștem, până la 1690, *Letopisețul Cantacuzinesc* a fost redactat mult după 1658, mai înaintea acestui an circulând un letopiseț mai sumar cunoscut patriarhului Macarie Zaim printr-o versiune grecească pe care o traduce în arabă, reprezentând forma cea mai veche a cronicii interne de curte de la care au plecat atât cronicarul cantacuzinesc cât și cel al *Istoriilor domnilor* în redacția finală a lui Radu Popescu [Virgil Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim,* în „Studii", XXIII (1970), nr. 4, p. 673–692].

Istoria Țării Românești în secolul XVII și la începutul veacului următor se reflectă și în cronicile brâncovenești datorate lui Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688–1714),* ed. Aurora Ilieș, București, 1970, și unui anonim dintre boierii lui Brâncoveanu, *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1757,* ed. Constant Grecescu, București, 1959.

În a doua jumătate a secolului XVII și la începutul celui următor în Țara Românească apar și primele cronici românești versificate: *Poveste de jale asupra uciderii postelnicului Constantin Cantacuzino (20 decembrie 1663)* și *Istoria lui Constandin vodă Brâncoveanul,* narând înlăturarea din domnie a acestuia și executarea lui la Constantinopol, publicate de Dan Simonescu în vol. *Cronici și povestiri românești versificate (Sec. XVII–XVIII),* București, 1967, p. 35–48, 55–68.

Informații utile pentru istoria politică și socio-economică a Țării Românești în veacul XVII se află și în izvoare narative din veacurile următoare: *Genealogia Cantacuzinilor* de Mihai banul Cantacuzino, ed. N. Iorga, București, 1902, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774,* ed. George Sion, București, 1863, atribuită aceluiași autor și în vol. II al cronicii lui Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Muntenești și a Moldovei,* ed. George Sion, București, 1859.

Izvoarele narative ale Moldovei în secolul XVII încep cu *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Miron Costin încheiat în 1675, care continuă pe cel al lui Grigore Ureche, ducând povestirea faptelor de la Aron vodă până la 1661. De la această dată mai multe cronici continuă istoria Moldovei până în primele decenii ale veacului XVIII; *Cronica anonimă a Moldovei 1661–1729 (Pseudo-Amiras),* ed. Dan Simonescu, București, 1975; *Letopisețul Țării Moldovei* (1662 [1661]–1729) atribuit lui Nicolae Muste, ed. Mihail Kogălniceanu, în *Cronicele Romaniei sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei,* III, ed. a II-a, București, 1874, p. 3–73; Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei, 1661–1709, idem,* II, p. 2–70; *Letopisețul* lui Pseudo-Tudosie Dubău, 1661–1693, ed. N. Iorga în *Studii și documente,* III, p. 12–21; Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei,* din anii 1661–1743, în *Opere,* ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, precedat de *O samă de cuvinte* care se referă și la întâmplări din secolul XVII (nr. XX–XLIV), care într-un corpus de cronici al Moldovei, având înainte letopisețul lui Miron Costin, erau de fapt adăugiri la acesta.

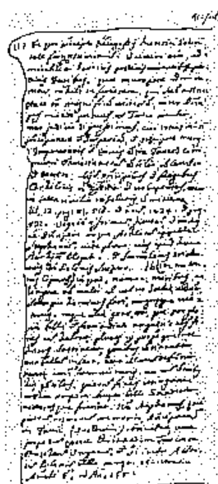

Fig. 6 Pagină autografă a lui Dimitrie Cantemir din *Descrierea Moldovei.*

În afara acestora mai erau *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. Nestor Camariano, Ariadna Camariano-Cioran, Bucureşti, 1965, letopiseţul amintit mai sus a lui Nicolae Costin pentru anii 1710–1712; *Istoriile Ţării Rumâneşti şi a Ţării Moldovei. De viiaţa prealuminaţilor domni...*, atribuită lui Vasile Buhăescu sau Vasile Buzilă, ed. Em. E. Kretzulescu, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", XIV (1913), p. 155–170; XV (1914), p. 219–225; XVI (1922), p. 162–186 şi forma dezvoltată a acesteia pentru perioada 1290–1724, atribuită lui Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*, I–II, ed. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1993.

La acestea se adaugă lucrările lui Dimitrie Cantemir, în frunte cu *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973; *Istoria ieroglifică*, în *Opere complete*, IV, ed. Stela Toma, Bucureşti, 1973; *Viaţa lui Constantin Cantemir*, în *idem*, VI[1], ed. Dan Sluşanschi, Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, 1996 şi *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu şi a Cantacuzinilor*, în *idem*, VI[2], ed. Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1996.

Izvoarele narative din Transilvania, săseşti, ungureşti şi româneşti privitoare la veacul XVII depăşesc cifra de 50. Printre cele mai însemnate se numără masiva *Cronica Transilvaniei 1608–1665* de Georg Kraus, ed. G. Duzinchevici şi E. Reus-Mârza, Bucureşti, 1965, cu o parte premergătoare mai scurtă *Tractatum rerum...* 1599–1606, în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, ed. Josif Kemény, Cluj, 1839, p. 164–217. De altfel, toate cele trei volume ale acestei colecţii de izvoare germane, de fapt săseşti, publicată la Cluj şi Braşov, 1839–1860, conţin relatări interesante pentru istoria Transilvaniei. Însă cea mai însemnată colecţie de cronici săseşti braşovene şi din Ţara Bârsei, însemnate pentru istoria locală, dar şi pentru relaţiile cu Ţara Românească în întreg secolul XVII, o reprezintă *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV–VII, Braşov, 1903–1918, în care au fost publicate fragmentar sau în întregime cronicile lui Paul Sutoris, Mihail Forgátsch, Simon Massa, Marcus Fuchs, Simon Nösner (IV) ; Simon Czack, Mihail Weiss, Martin Banfi, Petru Banfi, Mihail Seybriger, Andrei Hegyes (V); Valetin Goekesch, Ioan Sigerus, Mihail Cserei, Andrei Gunesch (VI) ş.a. La care se adaugă *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici, I*, ed. J. Trausch, Braşov, 1847 şi *Încercarea de istorie românească* a braşoveanului Johann Filstich, ed. Adolf Armbruster, Bucureşti, 1979.

Alte cronici săseşti au fost descoperite şi publicate mai nou: *Narratio de rebus Transsylvanicis (1599–1603)*, în vol. *Lupta pentru unitate naţională 1590–1630*, Bucureşti, 1981, p. 259–360 şi *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*, ed. Costin Feneşan, Timişoara, 2001.

În sfârşit, o privire de ansamblu asupra cronicilor săseşti, cu numeroase ştiri din cronicarii secolului XVII, a realizat Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre saşi. Românii în cronica săsească*, Bucureşti, 1980.

Cel puţin la fel de numeroase sunt şi izvoarele narative maghiare din Transilvania în aceeaşi perioadă. O parte dintre autorii acestora au fost publicaţi în cele 38 de volume ale *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, Budapesta, 1857–1906: Ştefan Szamosközy (XXVIII–XXXI), Francisc Mikó (VII), David Roznyay (VIII), George Szerémi (I), Eustaţiu Gyulafi (XXXI), Emeric Thököly (XVIII, XXIII, XXIV). O altă colecţie importantă în acelaşi sens este şi *Erdély Történelmi Adatok*, ed. Mikó Imre, Szabó Károly, I–IV, Cluj, 1855–1862, 1845–1902, în care aflăm relatările lui Sebastian Borsos, Francisc Nagy Szabo, Mihail Tholdalagi (I), Toma Borsos, (II), Gabriel Haller, George Bánffy, Valentin Segesvári, Ştefan Enyedi (IV) ş.a. În *Scriptores Rerum Transsilvanicarum*, II[2], ed. Johann Christian Engel, Sibiu, 1840, a fost publicată cronica lui Ambrosius Simigianus (Somogyi), iar în *Monumenta Ungrica*, Viena, 1809, acelaşi editor a tipărit cronica lui Caspar Böjthinus.

Ştiri bogate despre Transilvania şi celelalte două Ţări Româneşti extracarpatice se mai află la Szalárdi János, *Siralmas magyar krónikája kilenc könyvei*, Pesta, 1853; la Wolfgang Bethlen, *Historia rerum transilvanicarum ab a. MDCLXII ad a. MDCLXXIII*, I–II, Viena, 1782–1783; Cserei Mihály, *Históriája*, Pesta, 1852 etc.

În secolul XVII apar în Transilvania şi scrierile autobiografice şi memorialistice. Între acestea se numără Ioan Kemény, *Memorii – Scrierea vieţii sale*, ed. Ştefan J. Fay, Cluj-Napoca, 2002; Bethlen Miklós, *Önéletírása*, I–II, ed. Éva V. Windisch, Budapesta, 1955 şi *Mémoires du prince Rákóczi sur la guerre de Hongrie*, Haga, 1739.

Puţine dintre izvoarele maghiare amintite au fost traduse, rămânând astfel insuficient cunoscute istoricilor români. Între cele câteva lucrări de acest fel privitoare la veacul XVII pot fi totuşi amintite: Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români 1566–1608*, Cluj, 1928; idem, *Sfârşitul domniei lui Radu Şerban. O mărturie mai puţin cunoscută*, în „Studii şi cercetări istorice", Iaşi, XVIII (1943); idem, *Biruinţa lui Radu Şerban la Braşov (1611) — văzută de un cronicar transilvănean*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu...*, Bucureşti, 1944; *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureş (1580–1658)*, ed. Ştefania Gáll Mihăilescu, Bucureşti, 1993; *Din cronica lui János Szalárdi*, la Lidia A. Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară?*, Bucureşti, 1968, p. 193–199.

În sfârşit, pentru completarea izvoarelor maghiare cu ştiri de istorie românească poate fi consultată şi *Bibliografia româno-ungară*, I, 1437–1780, Bucureşti, 1931, datorată lui A. Veress.

Izvoarele narative româneşti din Transilvania şi Banat sunt încă puţine în veacul XVII. *Cronica*, 1392–1633, protopopului Vasilie din Scheii Braşovului a fost publicată de Ioan Lupaş în *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, ed. a II-a, Craiova, 1941,

p. 16–22, *Istoria sfintei biserici a Scheilor Brașovului*, datorată lui Radu Tempea a fost reeditată de O. Schiau și L. Bot, București, 1969, iar *Cronica Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg, care se referă la anii 1683–1827, a fost editată de Damaschin Mioc. La acestea trebuie adăugată și *Chronica românilor și a mai multor neamuri* a lui Gheorghe Șincai, II–III, ed. a II-a, București, 1886.

Izvoarele narative externe sporesc mult în veacul XVII. Sunt de amintit aici colecția *Cronici turcești privind Țările Române*. Extrase, I–III, ed. Mihail Guboglu și Mehmed A. Mustafa, București, 1966, 1974, 1980 și Mihail Guboglu, *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei Orientale și Centrale (1263–1683)*, București, 1977.

Fragmente din cronicile ucrainiene cu știri numeroase din veacul XVII privitoare la acțiunile căzăcești și la relatările acestora cu spațiul românesc au fost adunate și publicate cu o amplă reconstituire a contextului istoric de Mihail Dan, *Știri privitoare la istoria Țărilor Române în cronicile ucrainiene*, în „Studii și materiale de istorie medie", II (1957), p. 205–277. Iar dintre relatările polone neîncadrate în colecții de izvoare poate fi menționat *Commentarius belli Chotiniensis*, al lui Iacob Sobieski, apărut la Gdansk, 1646. Unele știri din anii 1602–1618 privind istoria Țării Românești și a Moldovei dintr-un letopiseț sârbesc, așa-zis „brancovicesc", au fost culese și comparate cu alte izvoare ale vremii de Damaschin Mioc, *Știri de istoria românilor în „Letopisețul brancovicesc"*, în „Studii și materiale de istorie medie", IX (1978), p. 133–142. Dintre cronicarii greci care au relatat despre istoria spațiului românesc în perioada cuprinsă în acest volum poate fi amintit Chesarie (Constantin) Dapontes, cu cronica sa dintre 1648 și 1704, publicată de Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888.

Între izvoarele narative externe pot fi amintite cartea plină de știri despre spațiul românesc la începutul secolului XVII a lui Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania...*, Veneția, 1638 și relatările unui alt italian din aceeași vreme, G. Beduccino, prezentate de N. Iorga, *Un nou izvor cu privire la Mihai Viteazul și Radu Șerban*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. III, t. XII, 1931. În timp ce din spațiul britanic utile pentru regimul relațiilor româno-otomane sunt relatările lui Paul Ricaut, *The History of the present state of the Ottoman Empire*, Londra, 1675.

Însă cele mai numeroase rapoarte de tot felul, jurnale de călătorie sau de campanie, memorii și însemnări despre Țările Române în veacul XVII și la începutul celui următor până la 1716, aparținând unor reprezentanți ai mai tuturor neamurilor europene și chiar asiatice au fost strânse în prețioasa colecție *Călători străini despre Țările Române*: vol. IV (*1596–1621*), București, 1972; V (*1623–1659*), 1973; VI (*1652–1666*), 1976; VII (*1638–1683*), 1980; VIII (*1689–1716*), 1983. Au fost adunate aici în peste 3 400 de pagini un volum uriaș de izvoare traduse, conținând o diversitate impresionantă de știri despre realitățile socio-economice, politice, militare, diplomatice etc. din spațiul românesc. Până acum aceste izvoare erau risipite prin tot felul de volume și periodice, multe greu de aflat, și numai relațiile călătorilor poloni și ruși fuseseră

Fig. 7 Pravila de la Govora, 1640.

adunate (P.P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, București, 1930; G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947).

Desigur, mai există și alte memorii străine cuprinzând referiri la spațiul românesc. Pot fi amintite astfel cele ale mareșalului R. Montecucculi, *Mémoires*, Amsterdam, 1760, sau cele ale generalului F. Veterani, din care a publicat fragmente Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Campaniile generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1686–1694) (după memoriile sale)* (I–II) în „Studii și materiale de istorie medie", XVII (1999), p. 183–201; XVIII (2000), p. 127–146 etc.

Izvoarele juridice. În secolul XVII încep să se tipărească în spațiul românesc sursele juridice, colecțiile de legi din dreptul religios, cel penal și civil, pentru a servi drept orientare în cadrul judecăților de orice fel. Apare, astfel, în 1640 în tipografia de la mănăstirea Govora *Pravila. Acésta iaste Îndreptătoriu de lége*, care este cunoscută ca *Pravila de la Govora* (retipărită sub numele de *Pravila bisericească, numită cea mică*, București, 1884), o culegere de canoane bisericești traduse din slavă de Mihai Moxa. În 1652 se tipărește la Târgoviște masiva *Îndreptarea legii*, retipărită ca vol. VII al colecției *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*, București, 1962. În timp ce la Iași, din porunca lui Vasile Lupu se tipărește în 1646, tradusă din grecește, *Cartea românească de învățătură* sau *Pravilele împărătești*, publicată ca vol. VI al amintitei colecții, sub titlul *Cartea românească de învățătură 1646*, București, 1961.

Cam în același timp se tipăresc și în Transilvania colecțiile de legi în limba maghiară acceptate de dieta principatului *Approbatae constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum 1540–1653*, Oradea, 1653 (traduse în românește și publicate de Alexandru Herlea, Valeriu Șotropa, Romul Pop, Liviu Marcu, *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, Cluj-Napoca, 1997; existând și o ediție anterioară datorată lui Al. Herlea, V. Șotropa și I. Floca, în „Mitropolia Ardealului", XXI (1976), nr. 7–9, p. 459–615) și *Compilatae constitutiones Regni Transylvaniae et*

Fig. 8 *Carte românească de învățătură*, Iași, 1646.

Partium Hungariae eidem annexarum, 1654–1669, Cluj, 1669, ambele republicate în original însoțite și de alte articole de legi din perioada 1669–1848, în *Magyar Törvénytár, 1540–1848 évi erdélyi törvények*, ed. Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, Budapesta, 1900.

Pentru înlesnirea studierii obiceiurilor juridice românești, N. Iorga a publicat volumele menționate și mai sus, *Anciens documents de droit roumaines*, I–II, Paris–București, 1931–1932; Ștefan Gr. Berechet, *Documente de drept public și privat, sec. XVI–XVII*, în „Întregiri. Buletinul Institutului de istoria vechiului drept românesc", Iași, 1938, p. 169–212, iar primul volum din seria *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească* înmănunchează *Legi și acte de la Vasile Lupu până la Grigore Ghica și Barbu Știrbei*, București, 1907.

Izvoarele numismatice continuă să fie utile și pentru secolul XVII deși în Țara Românească doar Mihnea III și Constantin Brâncoveanu au încercat să bată monedă, în Moldova Eustratie Dabija s-a mulțumit să imite monede străine și doar în Transilvania principii au bătut oficial monede până la căderea țării sub stăpânirea Casei de Austria.

Fig. 9 *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652.

Fig. 10 Monede transilvane de la Gabriel Bethlen.

Fig. 11 Monedă de la Constantin Brâncoveanu, 1713.

Pentru cunoașterea generală a monedelor care au circulat în secolul XVII în spațiul românesc sunt utile cataloagele și lucrările de sinteză: G. Buzdugan, O. Luchian, C.C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977; Octavian Iliescu, *Moneta în România 491–1864*, București, 1970; idem, *Istoria monetei în România (c. 1500 î.e.n.–2000). Cronologie–Bibliografie–Glosar*, București, 2002; Constantin Moisil, *Istoria monetei în România*, în „Cronica Numismatică și Arheologică", I–IV (1920–1924) și *Monetele României*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 98–124; G. Zane, *Sisteme monetare și monete principale din veacurile trecute*, în „Cercetări istorice", IV (1928), nr. 1, p. 3–36; Costin Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1997; iar pentru Transilvania îndeosebi cataloagele lui László Réthy, *Corpus nummorum Hungariae*, I–II, Budapesta, 1899–1907 și Stephanus Schönvisner, *Catalogus nummorum Hungariae ac Transilvanie*, Pars II, Pesta, 1807; Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Brașov, 1925; Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, München, 1979; precum și alte cataloage de colecții: Luana Popa, *Monede brașovene din colecția Muzeului județean Brașov*, Brașov, 1982; Ana-Maria Velter, *Catalogul monedelor principatului Transilvaniei. Colecția „Ing. Constantin Orghidan"*, București, 1994.

Monedele principilor ardeleni și circulația lor în secolul XVII au făcut obiectul unor lucrări speciale, între care pot fi citate Lajos Huszár, *Bethlen Gábor pénzei*, Cluj, 1945 și *II Rákóczi Emlékkönyv*, Budapesta, 1960; Eugen Chirilă, Vasile Lucăcel, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Acta Musei Porolissensis", Zalău, I (1977), p. 213–217; Octavian Iliescu, *O monedă de aur inedită emisă de principatul Transilvaniei în anul 1628*, în „Studii și cercetări de numismatică", V (1971), 355–357; Andrei Agotha, *Ceva despre groșii emiși de Mihail Apafi*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", LXVII–LXIX (1973–1975), nr. 121–123, p. 177–179.

Încercarea lui Mihnea III de a bate moneda în vremea conflictului cu Poarta a atras atenția lui Constantin Moisil, *Monetele lui Mihnea vodă Radu*, în „Analele Academiei Române" M.S.I., S. II, t. XXXVI, 1914, p. 8 și lui George Severeanu, *Monetele lui Dabija Vodă (1661–1665) și ale lui Mihnea vodă Radu (1658–1660). Variații inedite*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", XVIII (1923), nr. 45–48, p. 103–109.

Fig. 12 Siling de la Eustratie Dabija.

Monedele din vremea lui Brâncoveanu au fost și ele investigate (Florica Moisil, *Monetele din Țara Românească în timpul lui Constantin Brâncoveanu*, în „Cronica numismatică și arheologică" X, (1934), p. 37–42; Ilie Țabrea, *Monetele lui Constantin Brâncoveanu*, în „Gazeta bucovinenilor", București, 1935, nr. 9, p. 7–9), domnul bătând monede de aur și de argint în sistemul ducaților, respectiv al talerilor (Dragoș Ungureanu, *Emisiunile de argint ale lui Constantin Brâncoveanu. Monede, medalii sau o încercare de a introduce un nou sistem monetar?*, în vol. *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 1997, p. 321–332), iar nu medalii [cf. Constantin Moisil, *Medaliile lui Constantin vodă Brâncoveanu*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", XI (1914), p. 9–18]. În schimb, despre falsificările de monede suedeze, polone și prusace ale monetăriei lui Eustratie Dabija s-a scris foarte mult [idem, *Bănăria lui Dabija vodă*, *ibidem*, XII (1915), nr. 24, p. 53–79; Constantin A. Stoide, *Însemnări despre meșterii și bănăria lui Eustratie Dabija Vodă*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", Iași, I (1964), p. 147–154; Ilie Țabrea, *Originea și activitatea monetăriei lui Dabija vodă din Suceava*, în „Cronica numismatică și arheologică", XIII (1938), nr. 112, p. 125–139; idem, *Un tezaur găsit la Scăieni compus din șilingi poloni falsificați în monetăria lui Dabija vodă din Suceava*, *ibidem*, XVI, (1941), nr. 121–122, p. 30; Rudolf Gassauer, *Alți șilingi poloni și prusaci falsificați în monetăria de la Suceava*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", XXVII–XXVIII (1933–1934), nr. 81–82, p. 91–93; Constantin Karadja, *Câțiva „șilingi" falsificați în monetăria de la Suceava și nedescriși până acum*, *ibidem*, XVI (1921), nr. 37, p. 29–31; G. Sion, *Monete suedeze falsificate în monetăria din Suceava*, *ibidem*, XI (1914), nr. 22, p. 49–55 etc.]

O sursă însemnată de cunoștințe asupra circulației monetare în întreg spațiul românesc o constituie descoperirile arheologice de tezaure din secolul XVII. Din mulțimea acestora cităm doar câteva: Aurică Smaranda, Ștefan Trâmbaciu, *Trei tezaure monetare feudale din secolele XV–XVII descoperite în zona orașului Câmpulung Muscel*, *ibidem*, LXX–LXXIV (1976–1980), nr. 124–128, p. 341–348; Alexandru Artiom, *Câteva considerații asupra tezaurului monetar de la Cetatea Neamțului (sec. al XVII-lea)*, în „Carpica", Bacău, I (1968), p. 265–279; Viorel Căpitanu, *Tezaurul monetar din sec. XV–XVII descoperit de Tanacu (jud. Vaslui)*, ibidem, VI (1973–1974), p. 77–100; Grigore Foit, *Un tezaur monetar din secolele XV–XVII descoperit la Suceava*, în „Studii și cercetări de numismatică", III (1960), p. 511–515; Gheorghe Anghel, *Trei tezaure*

Fig. 13 Stema Țării Românești pictată pe frontispiciul actului lui Gheorghe Duca din 12/22 martie 1677.

monetare din secolul al XVII-lea descoperite la Alba Iulia, în „Apulum", V (1965), p. 375–406; Eugen Chirilă, Vasile Lucăcel, *Tezaurul monetar de la Rus (jud. Sălaj) secolul al XVII-lea,* în „Acta Musei Porolissensis", I (1977), p. 213–217 etc.

Există de altfel și o temeinică *Bibliografie numismatică românească,* datorată lui Aurel H. Golimas și Cristache C. Gheorghe, București, 1984, însumând nu mai puțin de 3 864 de poziții, care oferă destule surse pentru adâncirea cunoștințelor privitoare la numismatica secolului XVII.

Izvoarele heraldice, sigilografice și vexilologice joacă un rol însemnat pentru secolul XVII în identificarea unor personaje, în lămurirea unor probleme genealogice, și chiar de istorie instituțională și politică. Reprezentările heraldice se diversifică și se racordează din ce în ce mai mult la cele europene, părăsind schematismul și simplitatea din veacurile trecute. Steme și blazoane apar acum peste tot, în pisaniile monumentelor religioase și laice, pe peceți, inele, obiecte de cult, la toate categoriile sociale chiar dacă nu făceau parte din rândul boierimii sau nobilimii, prin liberă adopțiune sau acordate de principii ardeleni, în cadrul breslelor de tot felul din Țările Române extracarpatice etc. *Bibliografia heraldicii românești,* București, 1977, datorată lui Dan Cernovodeanu înregistrează contribuțiile mai vechi în acest domeniu iar lucrarea aceluiași autor *Știința și arta heraldică în România,* București, 1977, e însoțită de un adevărat catalog de reprezentări heraldice din cele trei Țări Românești. Ulterior au apărut și alte lucrări de acest fel: Maria Dogaru, *Din heraldica României. Album,* București, 1994; Vladimir Mischevca, Ion Negrei, Alexandru Nichitici, *Simbolurile Țării Moldovei: Din istoria vexilologiei și sigilografiei heraldice moldovenești din sec. XIV–XIX,* Chișinău, 1994; Silviu Andrieș Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei,* Chișinău, 1998; Bujor Dulgău, *Sigiliile instituțiilor sătmărene din secolele XVI–XIX,* Satu Mare, 1997. Există chiar și un periodic de specialitate „Herb" care apare sub patronajul Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta" de la Iași.

Sigilografia secolului XVII se diversifică semnificativ, răspândindu-se de la instituțiile centrale la comunități locale și bresle, de la nobili la țărani, folosirea sigiliilor nefiind îngrădită în vreun fel. În acest domeniu, contribuții importante a adus Emil Vârtosu, *Sigilii domnești rare în veacul al XVII-lea,* în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. III, t. XXV, 1942; *Sigilii românești cu legende în limba turcă. Veacul XVII–XIX,* în „Hrisovul", II (1942), p. 203–216; *Mari dregători din Țara Românească și Moldova, în sigiliile secolelor XVII–XVIII,* în „Studii și cercetări de istorie medie", I (1950), nr. 1, p. 140–180; *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești,* în *Documente privind istoria României. Introducere,* II, București, 1956, p. 331–537, cu 66 fig. Iar Maria Dogaru a publicat *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic,* București, 1976; *Sigilii țărănești din Țara Românească și Moldova (1600–1650),* în „Revista de istorie", XXXIV (1981), nr. 4; p. 729–741.

În domeniul vexilologiei veacului XVII Constantin Rezachevici s-a ocupat de *Steagurile militare ale Țării Românești și Moldovei în veacul al XVII-lea,* în „Revista de

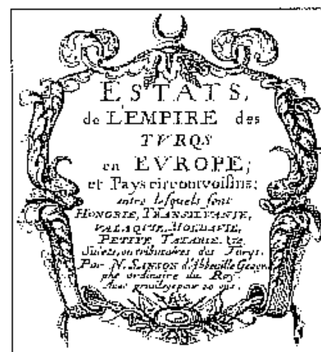

Fig. 14 Harta Țărilor Române din harta geografului N. Sanson d'Abbeville.

istorie", XXIX (1976), nr. 8, p. 1199–1213, și a descoperit la mănăstirea Hurezu *Un steag domnesc necunoscut al lui Constantin Brâncoveanu,* reprodus în „Revista istorică", S.N., XI (2000), nr. 1–2, p. 107–113.

Sursele cartografice din secolul XVII privitoare la Țările Române, mai precis la un spațiu mai larg care le cuprinde și pe acestea, sunt în număr ridicat, putând fi consultate la Cabinetul de hărți al Academiei Române. O parte dintre ele au fost reproduse în marele atlas al lui D. Dem. Dimăncescu, *Monumenta cartographica Moldaviae, Valachiae et Transilvaniae,* San Francisco, 1933–1935, 202 p., iar personalități românești și străine cu preocupări geografice atingând și spațiul românesc au fost menționate de Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice. Din Antichitate până în pragul veacului nostru,* București, 1978.

Noutatea o constituie apariția primelor hărți românești complexe, adevărate monografii geografice și demografice datorate a doi învățați de seamă, Constantin stolnicul Cantacuzino, care a publicat la Padova în 1700 harta Țării Românești, inscripționată în grecește, al cărui original se află în prezent la British Museum din Londra (Constantin C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino,* în „Revista istorică română", XIII (1943), nr. 1–3, p. 1–28), și Dimitrie Cantemir, a cărui hartă a Moldovei, anexă la *Descrierea Moldovei,* a fost tipărită la Amsterdam în 1737, după un original astăzi necunoscut (G. Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir,* în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. III, t. VI, 1927, p. 193–212; Vintilă Mihăilescu, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir,* anexă la *Descrierea Moldovei,* București, 1973, p. 377–386 + h.)

Pentru Transilvania, hărți contemporane celei a Stolnicului și a lui Dimitrie Cantemir au fost publicate în atlasul *An Historical and Geographical Account of the Ancient Kingdom of Hungary and Provinces adjoining,* Londra, 1717, și reprezentarea Principatului se află inclusă în multe hărți europene ale vremii.

Izvoare iconografice constând în portrete de domni sau boieri pictate în tablouri votive sau gravate, imagini de orașe și cetăți, de persoane din toate straturile societății veacului XVII și începutul celui următor, sunt numeroase și pot fi întâlnite în tot felul de publicații speciale: Ioan C. Băcilă, *Stampe privitoare la istoria românilor* în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", Cluj, V (1928–1930), p. 175–306; S. Fl. Marian, *Portretul lui Miron Costin mare logofăt și cronicar al Moldovei,* în „Analele Academiei Române", M.S.I., S. II, t. XXII, 1900; Alexandru Lăpedatu, *Portretele murale de la Hurezi,* în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", I (1908), nr. 2, p. 72–78; nr. 4, p. 156–160 etc. Însă cele mai complete serii de portrete din spațiul românesc sunt cele publicate de N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane,* Sibiu, 1930, XV p. + 221 f. pl. și *Portretele doamnelor române,* București, 1937, XXXV p. + 85 f. pl. + V p.

În sfârșit, categoriile de izvoare amintite: cronici externe, relatării de călătorie, memorii și alte izvoare narative, numismatice și cartografice relative la istoria românilor aflătoare în colecții publice și particulare din străinătate sunt semnalate de Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare,* I–II, lucrare citată mai sus.

Partea I

VIAȚA POLITICĂ DE LA MIHAI VITEAZUL LA FANARIOȚI

Capitolul I

SITUAȚIA INTERNAȚIONALĂ. EVOLUȚII SOCIALE ȘI POLITICO-MILITARE EURO-ASIATICE. INTERACȚIUNEA CU SPAȚIUL ROMÂNESC

Secolul al XVII-lea în Europa, un secol de tranziție lentă de la Evul Mediu târziu spre Epoca Modernă, conservator, sub aspect material privind mai mult spre trecut, a rămas totuși definitoriu în istoria umanității pentru nașterea statelor (termen folosit chiar din veacul al XVII-lea) moderne în Occident, unde, în același timp, începând din Franța, are loc trecerea de la monarhia autoritară medievală spre cea absolutistă. Rămâne însă un secol contradictoriu și controversat, ca toate epocile de tranziție, cu mari realizări pe plan științific, cultural și spiritual, cu o primă „revoluție industrială" în Apus, dar și cu neașteptate rămâneri în urmă în planul vieții materiale. Evoluția societății nu a fost uniformă în secolul al XVII-lea nici măcar în cadrul celor două jumătăți, apuseană și răsăriteană, ale Europei.

Relativa unitate a părții vestice a continentului din secolul al XVI-lea e de domeniul trecutului. Nu e de mirare că tocmai în cursul secolului al XVII-lea noțiunea umanistă *Europa* se impune, înlocuind pe cea de *Creștinătate*, sinonimă până atunci cu „Republica creștină" (Uniunea țărilor creștine), răspândindu-se de la apus spre răsărit, unde, în spațiul afectat de stăpânirea sau pericolul otoman, noțiunea de Creștinătate subzistă totuși. În apusul Europei, nordul depășește sub aspect economic sudul. Europa, deschisă spre Atlantic întrece spațiul mediteranean, închis, și în plus, afectat serios de cucerirea otomană, care, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, atinge apogeul.

Totuși, secolul al XVII-lea a fost socotit în Occident o epocă a crizelor de tot felul, dar și al căutării febrile de remedii, benefice, în ultimă instanță, pentru progresul general al societății europene. În parte exagerând, oricum neținând seama și de realitățile jumătății răsăritene a continentului, Roland Mousnier socotea că „secolul al XVII-lea este epoca unei crize care afectează fiecare om, în toate activitățile sale, economic, social, politic, religios, științific, artistic [...]. Criza este permanentă [...], cu violente variații de intensitate. Tendințe contradictorii [...] coexistă nu numai în aceeași epocă în Europa, ci chiar în același stat, în același grup social, în același individ..."[1] . Deși Țările Române nu se înscriu mecanic în această schemă, deși spațiul lor, cuprins în aria așa-zisului „monopol comercial" otoman, n-a cunoscut, în parte tocmai de aceea, amploarea crizei comerciale și a prețurilor

---

[1] Roland Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, ed. a IV-a, Paris, 1965, p. 159.

din Occident, nu înseamnă că în cuprinsul lor nu au existat fenomene de criză, chiar dacă acestea nu apar în forme specific apusene. Cu toate că secolul al XVII-lea n-a fost, în jumătatea răsăriteană a Europei Centrale, o „placă turnantă" între Renaștere și Epoca Modernă, manifestări *specifice* ale crizei social-politice s-au ivit și aici. Nu e greu de comparat, de pildă, dincolo de haina exterioară, opoziția nobilimii franceze față de întărirea autorității regale în secolul al XVII-lea, cu mișcările boierești împotriva unor domni de certă autoritate politică din Țara Românească și Moldova: Mihai Viteazul, Matei Basarab, Vasile Lupu, Mihnea al III-lea, Șerban Cantacuzino sau Constantin Brâncoveanu.

Europa secolului al XVII-lea este încă o societate preponderent rurală, 85% din populația ei locuiește în afara orașelor, depinzând de producția agricolă, de variațiile imprevizibile ale acesteia, care aduc, periodic parcă, epoci de foamete. De unde și încercările de introducere pe scară largă în acest veac a unor noi culturi, cum ar fi cartoful în Apus, porumbul sau o seamă de legume din Imperiul otoman în Țările Române. În ultimii patru sute de ani populația Europei s-a dublat, dar veniturile și mijloacele ei de subzistență au crescut doar în mică măsură. Progresul în secolul al XVII-lea s-a manifestat la scară continentală, mai cu seamă în domeniul spiritual, artistic și, în oarecare măsură, în cel politic. Speranța de viață a europeanului de rând nu depășește în medie 20–25 de ani, stările privilegiate ating vârsta de 48–56 de ani, dar după 40 de ani individul era socotit în general bătrân. În 1601, la vârsta de 43 de ani, Mihai Viteazul se definea ca un om ajuns *„la bătrânețe"*. În întreaga Europă, în secolul al XVII-lea, se constată o tendință de scădere a populației. Anglia nu depășește 5 milioane de oameni, iar în Franța, cea mai bine populată țară europeană, ajungând în Evul Mediu până la 20 de milioane, populația scade până la 12–14 milioane de oameni. În vreme ce Țările Române extracarpatice nu depășesc fiecare 300 000 de oameni, cifră în realitate mai scăzută, doar Transilvania trecând nu cu mult peste această apreciere estimativă.

La scăderea populației europene contribuie în bună măsură războaiele, care, în secolul al XVII-lea, se caracterizează, față de trecut, prin extinderea pe spații largi, interstatale, și mai ales printr-o durată dincolo de limita suportabilității omului de rând, producător și contribuabil. Acesta e supus în plus însoțitorilor firești ai stărilor conflictuale prelungite: epidemiile și perioadele de foamete, care nu ocolesc însă și epocile de relativă pace. Cunoscute în general sub numele de epidemii de „ciumă", după numele celei mai cumplite maladii, acestea cuprindeau în realitate și alte boli: holeră, îndeosebi în Europa Centrală răsăriteană, tifos, variolă etc. Cât despre perioadele de foamete, legate numai în parte de calamitățile naturale care diminuau producția agrară, acestea bântuie în ambele jumătăți ale Europei, uneori în același timp, de pildă la 1660–1661, când afectează un spațiu întins, din Franța până în Țara Românească, alteori, din fericire, pe porțiuni mai restrânse, care îngăduie importurile de cereale din zonele neafectate. În primii ani ai secolului al XVII-lea foametea și epidemiile de „ciumă" apar în Țara Românească și Transilvania (1602–1603), în ultima cronicile săsești relatând chiar cazuri de canibalism, consecință a participării la lungul Război de 13 ani (1593–1606), pentru ca apoi foametea să-și facă apariția și în Moldova (1606), după 1600, în general cruțată de ororile războiului

antiotoman. În Occident, însă, epocile de foamete, în afară de cele deja amintite de la 1660–1661, se înregistrează la 1629–1630, 1648–1651, 1693–1694 și 1709–1710. Consecința, o criză în lanț, care afectează și perioadele intermediare: creșterea prețurilor produselor agricole, care înregistrează în Europa Apuseană două perioade de vârf, spre mijlocul secolului al XVII-lea și mai ales în jurul anului 1700, criză urmată de scăderea producției meșteșugărești la orașe, restrângerea comerțului, diminuarea puterii de cumpărare a nobilimii și burgheziei, reducerea investițiilor și încetinirea activității productive în toate domeniile.

În general se admite că Europa Apuseană trece prin mai multe etape dificile: între 1595 și 1620, o criză „atlantică", dominată de scăderea cantității de argint americano-spaniol, afectând în mai mică măsură Franța, Anglia și Germania și încă mai puțin Olanda, care își crease din 1602 Compania Indiilor Orientale, urmată de alte companii și a cărei flotă era, din 1619, mai mare decât cele ale Angliei, Franței, Spaniei și Scoției împreună. Între 1620 și 1635, criza economică cuprinde Italia, după o severă epidemie de ciumă, la începutul perioadei, și Germania. Doar Anglia, cu un început de revoluție industrială, și Olanda, cu comerțul înfloritor al companiilor sale, se sustrag crizei occidentale. După o oarecare redresare a economiei Franței, în deceniul 1660–1670, creșterea generală a prețurilor provoacă în perioada 1670–1690 un haos economic cu tendințe de redresare abia după 1690.

În mod cert, istoria europeană a veacului al XVII-lea nu se mai concentrează în jurul Mediteranei, ca în secolul trecut, iar scăderea temperaturii, care face să se vorbească de o „miniepocă glaciară", deplasează parcă centrul de interes al Europei vestice spre nord, unde Suedia tinde să transforme Marea Baltică într-o mare a sa, „interioară".

1. Europa Apuseană: de la hegemonia spaniolă (1559–1659) la cea franceză (1659–1713)

Desigur, în secolul al XVII-lea continentul în curs de trecere, cum am văzut, de la noțiunea de *Creștinătate* spre cea de *Europa*, nu cunoștea împărțirile actuale, datând din secolele XIX–XX: Occident, Europa Centrală, de Sud-Est, Peninsula Balcanică etc. Nu existau decât state (și această noțiune modernă în curs de definire) numite în mod curent regate și imperii. Apusul era dominat de Spania, care stăpânea efectiv Peninsula Iberică, bună parte din cea Italică (Milano, regatele Neapolelui și Siciliei, Sardinia), Țările de Jos, în prima jumătate a secolului, și Franche-Comté și își exercita încă influența directă asupra Imperiului romano-german condus de Casa de Austria, îndeaproape înrudită cu monarhia spaniolă. Tot ce trecea spre răsărit și nord-est de stăpânirile Casei de Austria: Imperiul otoman, Uniunea polono-lituaniană, ca să nu mai vorbim de Țaratul moscovit, era vag acceptat în noțiunea de Europa și mai adesea i se refuza, în secolul al XVII-lea, acest statut.

Pentru occidentalii acelui veac și, poate chiar mai mult, pentru o bună parte a istoricilor din zilele noastre, Europa, între pacea de la Cateau-Cambrésis (1559) și cea de la Pirinei (1659), era *„spaniolă"*. Într-adevăr, pentru Spania, în fruntea celui mai mare imperiu al lumii la acea dată, această vreme este „Secolul său de aur". Curtea de la Madrid dă tonul în Europa, armata sa e considerată cea mai bună de pe bătrânul continent și, în jumătatea apuseană a acestuia, se vorbește așadar de hegemonia spaniolă.

În interior însă lucrurile nu stăteau atât de bine. Cu Filip al III-lea (1598–1621), căruia Mihai Viteazul i se adresa încă pentru ajutor ca unuia din marii conducători ai Creștinătății la sfârșitul secolului al XVI-lea, absolutismul spaniol intră în criză, regele, ca și urmașul său Filip al IV-lea (1621–1665), cedând practic deciziile unor miniștri atotputernici, ducele de Lerma, respectiv ducele de Olivares. Dar tezaurul e gol, criza argintului american provoacă o fiscalitate excesivă și greutăți economice, agravate de răscoale interne. Iar pe plan extern situația e încă mai rea. Spania e nevoită să încheie pace cu Anglia (1604), armistițiu cu Provinciile Unite (Țările de Jos), recunoscându-le astfel neatârnarea (1609), angajarea în Războiul de 30 de ani, prin războiul cu Franța (1635–1659), îi aduce mai mult înfrângeri, ca cea de la Rocroi (9/19 mai 1643), vestind sfârșitul supremației militare spaniole în Europa, după ce Portugalia își redobândise independența în 1604. Pacea Westfalică (1648) consacră și recunoașterea independenței Olandei, în favoarea careia Spania pierde Flandra, Brabantul etc. Încă zece ani de război cu Franța în ascensiune îi aduce noi pierderi teritoriale (Artois, Roussillon etc.), prin Pacea de la Pirinei (27 octombrie/6 noiembrie 1659), care *marchează sfârșitul hegemoniei spaniole în Europa Apuseană și debutul celei franceze*. Războaiele nefericite cu Franța continuă în vremea lui Carol al II-lea (1665–1700), cu care ramura Habsburgilor spanioli se stinge, iar Războiul pentru Succesiunea la tronul Spaniei (1701–1714), care opune Franței alianța dintre Imperiul romano-german, Anglia și Olanda, încheiat prin păcile de la Utrecht (1713) și Rastadt (1714), a dus la pierderea de către Spania a mai tuturor posesiunilor europene (Regatul Neapolelui, Sicilia, Sardinia, Milano, Toscana, ultimele posesiuni din Țările de Jos), stăpânirea sa limitându-se la Peninsula Iberică și Imperiul colonial american. Deși nu a obținut decât Gibraltarul, dreptul exclusiv de a aduce sclavi negri în coloniile spaniole pe timp de 30 de ani și unele posesiuni franceze din America de Nord, Anglia a fost cea care a profitat de slăbirea Spaniei și a Franței, preluând în fapt de la aceasta din urmă, pentru un timp, în urma păcii de la Utrecht (1713), hegemonia în Europa Apuseană. Până atunci însă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în primul deceniu al veacului al XVIII-lea, primatul Franței în partea apuseană a Europei a fost evident.

„Hegemonia" franceză (1659–1713) în Occident corespunde în general domniei lui Ludovic al XIV-lea (1643–1715), când regalitatea franceză trece de la autoritarismul medieval spre absolutismul Epocii Moderne (după o ultimă rezistență a marii nobilimi), tendință cu vădite urmări asupra celorlalte monarhii europene. Numai că această „hegemonie" nu s-a impus ușor. Franța intra în secolul al XVII-lea slăbită de cele opt războaie religioase interne din a doua jumătate a secolului trecut (1562–1589), agravate de implicarea militară a Spaniei (până în 1598). Stăpânirea lui Henric al IV-lea de Navarra

(1589–1610), cu tot climatul său de toleranță religioasă, de început al subordonării marii nobilimi și de măsurile de revitalizare ale finanțelor și economiei inițiate de către consilierul regelui, ducele de Sully, n-a reprezentat decât o speranță. Franța lui Henric al IV-lea viza practic doar hotare etnice și mai ales slăbirea Casei de Austria, principalul său rival în Europa, în cadrul unei politici de „echilibru european" *avant la lettre*. Cu o concepție de-a dreptul modernă, regele Franței se declara de acord, referindu-se la regiunile limitrofe, „ca o regiune a cărei populație vorbește limba spaniolă să rămână în stăpânirea Spaniei, ca o regiune în care se vorbește germana să aparțină Germaniei; dar teritoriile în care populația vorbește limba franceză trebuie să-mi aparțină mie"[1]. În același spirit a fost redactat și *Marele proiect (Le grand dessein)*, pe care i l-a atribuit Sully, privind reorganizarea Europei, din care ar fi trebuit îndepărtați turcii și tătarii și reînființat Imperiul Roman de Răsărit.

Dincolo însă de acestea, sub Henric al IV-lea s-au pus bazele rivalității franco-imperiale, cu corolarul său: întărirea legăturilor Franței cu Imperiul otoman, inamicul Casei de Austria din Spania, Germania și Austria, care va dura tot secolul al XVII-lea. Ca atare, nu e de mirare că în 1604 Franța a obținut din partea Înaltei Porți reînnoirea „capitulației" din 1535, iar în 1683, la rândul său, a pus la dispoziția acesteia galerele sale din Mediterana, pentru trecerea din Asia Mică în Europa a trupelor otomane destinate asediului Vienei. În tot cursul secolului al XVII-lea, ambasadorii Franței la Constantinopol, începând cu Savary de Brèves, au urmărit cu atenție situația din Țările Române, Franța susținând diplomatic și uneori chiar financiar acțiunile antiimperiale ale principilor transilvani, Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I, în Războiul de 30 de ani și mai apoi cele ale pretendenților Imre Thököly și Francisc Rákóczi II de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor.

Mai mult nu putea face, cel puțin în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Regența Mariei de Medicis, conducerea cardinalului Richelieu (1624–1642) și apoi cea a urmașului său, cardinalul Mazarin (1643–1661), au avut de înfruntat ultima mare opoziție la întărirea autorității regale, cea a nobilimii, constituită chiar, în vremea celui din urmă, într-o adevărată *Frondă a prinților* (1650–1653), dar și pe cea a *Frondei parlamentului* (1648–1649) și numai victoriile împotriva spaniolilor și a imperialilor, în cursul participării la Războiul de 30 de ani (între 1635 și 1648) și apoi asupra celor dintâi, în războiul încheiat în 1659 prin pacea de la Pirinei, au consolidat, într-o anumită măsură, poziția externă a Franței, pregătind hegemonia ei în Europa Apuseană.

Aceasta s-a instaurat însă, cum aminteam, abia o dată cu domnia absolutistă a lui Ludovic al XIV-lea, promotorul faimoasei devize: „Statul sunt eu" *(L'État c'est moi!)*. Franța a depășit atunci principiul care condusese politica externă a lui Richelieu: refacerea Galiei antice în hotare naturale, care viza atunci, în primul rând, hotarul pe Rin, trecând la o politică agresivă împotriva stăpânirilor Habsburgilor din Spania și Imperiul romano-german. Pe continent opoziția era slabă. Spania, cum am văzut, era în vădit

[1] *Istoria diplomației*, I, București, 1962, p. 236.

Fig. 15 Armand Jean du Plessis, cardinal de Richelieu, prim-ministru și conducător efectiv al Franței între 1624 și 1642.

declin, iar Anglia s-a concentrat, în secolul al XVII-lea, aproape în întregime asupra problemelor sale interne: opoziția față de absolutismul Stuarților (1603–1649), revoluția burgheză (1642–1649), singurul război civil, Commonwealth-ul și protectoratul lui Oliver Cromwell (1645–1660), tulburările provocate de restaurarea Stuarților (1660–1688) și de „Revoluția glorioasă", care a adus pe tron dinastia de Orania (1689–1714), probleme prea multe, și adesea sângeroase, pentru a-i îngădui manifestarea unor pretenții de hegemonie continentală. Acestea au început să se ivească abia o dată cu victoriile engleze în Războiul de Succesiune la tronul Spaniei (1701–1714) și se vor dezvolta în veacul al XVIII-lea. Cât despre Imperiul romano-german, pacea din Westfalia (1648), care urma pustiitorului Război de 30 de ani, desfășurat în bună măsură pe teritoriul său, îi pecetluise diviziunea pe lângă tot felul de pierderi teritoriale, făcându-l vulnerabil atât față de pretențiile Franței lui Ludovic al XIV-lea, cât și față de cele ale aliatului acestuia, Imperiul otoman, care se manifestau, nu întâmplător, în același timp (1664–1683). Fără îndoială, succesele Franței împotriva Habsburgilor spanioli și austrieci din primele două decenii de după 1661, încununate de recunoașterea de către aceștia a anexiunilor franceze (justificate de „Camerele de reunificare"), prin Tratatul de la Regensburg (1684), au fost legate de cele ale aliatului otoman împotriva Austriei, care, la rândul lor, au culminat cu asediul Vienei din 1683. Între Franța lui Ludovic al XIV-lea și Imperiul otoman, legătura bazată pe ostilitatea comună față de Casa de Austria a fost mai mare decât se admite de obicei. Înalta Poartă a fost, de altfel, singurul aliat depărtat, dar statornic, al Franței în lupta împotriva Imperiului romano-german, în fapt principalul inamic continental al politicii expansioniste a lui Ludovic al XIV-lea, nucleul tuturor coalițiilor europene, care s-au opus acesteia în ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea. Momentul de maximă extindere a Porții în Europa Centrală (1683), cum am văzut, dar și reluarea ofensivei otomane în 1690, sub marele vizir Mustafa Küprülü, în legătură cu care s-a desfășurat și încercarea de recuperare a Transilvaniei de la Habsburgi de către Constantin Brâncoveanu și Imre Thököly, cu ajutor otoman, marcată de victoria acestora de la Zărnești (1690), au fost legate, în bună măsură, de implicarea trupelor imperiale pe frontul de la Rin. După cum și invers, în Apus, acțiunile trupelor franceze au ținut

seama și s-au intensificat în legătură cu imobilizarea la Dunăre a trupelor imperiale de către acțiunile turcești.

Cele patru războaie purtate de Ludovic al XIV-lea împotriva coalițiilor mai tuturor statelor din Occident și Europa Centrală, în frunte cu Imperiul romano-german (1667–1668, 1672–1678, 1688–1697, 1701–1714), dar al căror suflet, pe plan diplomatic, a fost Wilhelm de Orania, stathouderul Olandei, din 1689, și rege al Angliei, au nimicit puterea economica a Franței, edificată cu trudă de controlorul general al finanțelor, Colbert, între 1665 și 1683. Între 1681 și 1686, Wilhelm al III-lea de Orania a inițiat un sistem de alianțe la nivel european, cunoscut mai cu seamă sub numele de Liga de la Augsburg (1686), care, o dată cu urcarea pe tronul Angliei și implicarea acesteia în războiul împotriva Franței, a devenit Marea Ligă de la Viena (1689). Războiul acesteia cu Franța din 1688–1697, care s-a desfășurat pe uscat, pe mare și în teritoriile de peste ocean, cunoscut sub numele de Războiul de nouă ani, socotit drept primă fază a unui nou război de o sută de ani între Franța și Anglia, sau chiar un prim război mondial, a fost, în realitate, sub aspect militar, o înfruntare mai cu seamă între Franța și Imperiul habsburgic. Perioada de vârf se situează pe continent între 1689 și 1690 (prelungindu-se activ până la 1693) și tocmai faptul că francezii obțin chiar acum victorii pe uscat, făcând pe imperiali să deplaseze trupe de la Dunăre spre Rin, îngăduie, cum am văzut, marelui vizir Mustafa Küprülü să reia ofensiva asupra Austriei în Balcani și, prin Constantin Brâncoveanu și Imre Thököly, în Transilvania.

Fig. 16 Ludovic al XIV-lea, cel Mare, rege al Franței (1643–1715).

Implicațiile acestui război, aparent îndepărtat, asupra Țărilor Române au fost mai mari decât se știe de obicei. Îndată după izbucnirea sa, feldmareșalul Federigo Veterani, comandantul șef al trupelor imperiale din Transilvania, care avea misiunea de a ocupa cu ajutorul acestora Țara Românească, mărturisea că începutul războiului cu Franța l-a făcut să părăsească acest plan, nemaidispunând de efectivele necesare, din care se înțelege că o parte fuseseră trimise pe frontul de la Rin. Chiar împăratul Leopold I era nevoit, la 1690, să refuze cererea aliatului său, regele Poloniei Jan Sobieski, de a-i trimite un corp de infanterie germană drept sprijin în campania antiotomană pe care acesta o purta în Moldova: „din cauza începerii războiului cu Franța, care cere scoaterea în câmp a unei

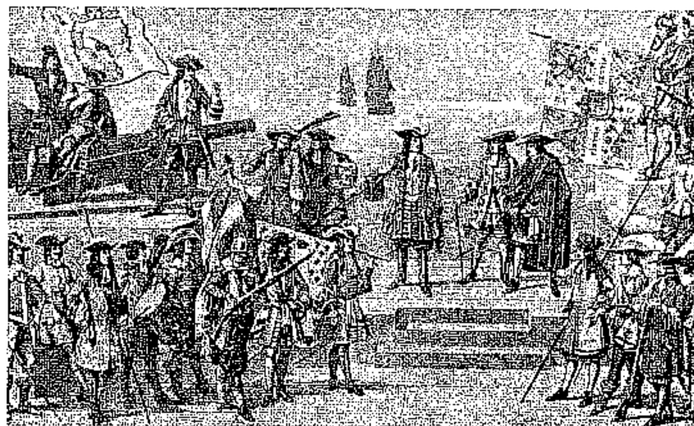

Fig. 17 Echipamentul tuturor categoriilor militare din armata franceză sub Ludovic al XIV-lea.

îndoite puteri militare și îngreunează chiar și trimiterea rezervelor necesare", pe frontul antiotoman din Balcani[1].

La rândul său, Ludovic al XIV-lea a ales momentul declanșării războiului, trupele sale înaintând spre Rin, tocmai când Max Emanuel de Bavaria cucerea de la turci Belgradul (27 august/6 septembrie 1688), socotit cheia Europei Centrale, desigur pentru a împiedica încheierea unei înțelegeri între imperiali și Poartă, solicitată, de altfel, de aceasta din urmă, și pentru a impulsiona acțiunile otomane din Balcani, care ar fi imobilizat aici mai multe trupe imperiale.

Ludovic al XIV-lea a iubit războiul pentru „gloria regelui", chiar dacă nu a fost un om de arme, dar abia în final, lăsând o Franță sărăcită, a cărei „hegemonie" în Europa (apuseană) se încheiase, pentru a face loc, după 1713, pretențiilor engleze la aceasta, a înțeles slăbiciunea politicii sale militare.

În fapt, adevărata „hegemonie" europeană a Franței în secolul al XVII-lea nu a fost cea politică și militară, ci culturală și spirituală, ba chiar și lingvistică, după Pacea de la Westfalia franceza devenind limba diplomatică internațională, înlocuind treptat latina și păstrându-și acest statut până în prima jumătate a secolului al XX-lea. Franceza se vorbește în a doua jumătate a secolului al XVII-lea la mai toate curțile princiare, până și la Varșovia, unde regele polon Jan Sobieski e căsătorit cu o franțuzoaică, și la curtea

[1] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 429; la Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu — Zărnești 1690*, București, 1989, p. 9.

sa o cronică a Moldovei, între secolele XIII și XVII, era scrisă de un anonim polon în limba franceză, pentru informarea polonilor despre istoria țării în care contemporanul lui Ludovic al XIV-lea purta campaniile sale antiotomane.

Curtea Franței, deși încă dominată în secolul al XVII-lea de eticheta spaniolă, dă tonul în mai toată Europa și își păstrează această poziție privilegiată până în secolul al XIX-lea. Cardinalul Richelieu înființează Academia franceză (1634–1635), care pune bazele clasicismului, René Descartes (1596–1650), cu al său *Discurs asupra metodei* (1637), este inițiatorul raționalismului francez, al concepției despre unitatea materială a lumii, supusă însă legilor mecanicii și doctrina sa, cartesianismul, se răspândește în toată Europa, în 1657 devenind chiar obiect de studiu în Olanda, iar Blaise Pascal (1623–1662) lansează teoria probabilității ipotezei, fiind unul din creatorii calculului probabilităților. Epoca este ilustrată însă și de germanul G. W. Leibnitz (1646–1716), unul din autorii calculului infinitezimal, de englezii Isaac Newton (1642–1727), descoperitorul legii gravitației universale, Francis Bacon (1561–1626), un enciclopedist empirist, de anatomistul italian Marcello Malpighi (1628–1694) sau de matematicianul elvețian Jakob Bernoulli (1654–1705).

Secolul al XVII-lea este epoca barocului (1580–1750), a bizarului contradicțiilor și libertății în toate manifestările artei, asociată de obicei cu Contrareforma, artă născută la Roma, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, și răspândită de iezuiți în toate țările catolice, unde ocupă primul loc după 1630. Barocul domină arhitectura, avându-și originea în biserica Ordinului iezuiților, edificată de Giacomo Vignole la Roma, în 1568, pictura (Caravaggio, Rubens, Rembrandt, Velasquez, Van Dyck, Ribera etc.), sculptura. În vreme ce literatura e domeniul predilect al clasicismului, învățământul e adesea influențat de iezuiți, ale căror colegii (un fel de licee) ajung până în Polonia, unde învață latinește o parte din Movileștii din Moldova sau viitorii cronicari Grigore Ureche și Miron Costin. Să nu uităm că în colegiile iezuite se punea accentul nu numai pe morala creștină, ci și pe cunoașterea istoriei naționale.

În mod cert, gândirea, arta și literatura secolului al XVII-lea, din jumătatea vestică a Europei, au luat-o înaintea cadrului material conservator, influențând și cealaltă jumătate a Europei, unde arhiepiscopul ortodox al Kievului, moldoveanul Petru Movilă, organizase predarea cursurilor, la colegiul său din mănăstirea Lavra Pecerska, în limba latină!

2. Europa Centrală și Răsăriteană: de la Liga Creștină (1593–1606) la Liga Sfântă (1684–1699)

Dincolo de interese comune și evoluții paralele firești, ca să nu mai vorbim de puntea de legătură cu Occidentul, reprezentată de Imperiul romano-german și de posesiunile Casei de Austria, Europa Centrală și cea Răsăriteană au problemele lor specifice, deosebite de cele ale jumătății apusene. Și aici secolul al XVII-lea se naște și se încheie în bubuitul tunurilor. Numai că în această parte a Europei războiul are cu totul alt caracter,

Fig. 18 Actul păcii de la Viena (1606), care a premers tratatul de la Zsitvatorok.

Amenințarea principală care vine din partea Imperiului otoman, și două ligi, cea Creștină (1593–1606) și cea Sfântă (1684–1699), jalonează nașterea și sfârșitul secolului. Când Înalta Poartă e ocupată în Asia, Europa Centrală își îngăduie purtarea propriilor sale războaie, cum a fost Războiul de 30 de ani (1618–1648), care marchează în final harta politică a Europei la mijlocul secolului, un pas însemnat spre apariția statelor europene moderne.

Să nu uităm că în veacul al XVII-lea, iar nu în epoca lui Suleiman Magnificul din secolul precedent, Imperiul otoman atinge limitele maximei sale expansiuni în Europa, jalonate de cucerirea Camenițel și a Podoliei în 1672 și cel de-al doilea asediu al Vienei din 1683. Dar inamicii nu mai erau aceiași. În timp ce în veacul al XVI-lea Înalta Poartă se înțelege bine cu Polonia ultimilor Jagielloni, pe baza păcii din 1533, care, cel puțin pentru aceasta din urmă, era *„perpetuă"* și respectată oficial de ambele părți până la 1617, principalul inamic al Porții fiind Casa de Austria, în secolul al XVII-lea situația se inversează. După încheierea războiului cu Liga Creștină, în 1606, prin pacea de compromis de la Zsitvatorok, care, reînnoită periodic, va dura până în 1663, inamicul de seamă al Porții în Europa devine Polonia, mai precis Uniunea polono-lituaniană, care din 1617 și până la Pacea de la Carlovăț (Sremski-Karlovci, Karlowitz), din 1699, s-a aflat în stare de conflict militar cu Imperiul otoman. Important este însă faptul că până la asediul Vienei din 1683, Imperiul romano-german și Uniunea polono-lituaniană nu-și coordonează eforturile pentru stăvilirea expansiunii otomane, acționând divergent și în contratimp. Abia pericolul major al implantării turcilor în Europa Centrală, prin ocuparea Vienei, ceea ce ar fi schimbat harta Europei și echilibrul politic creat prin tratatele din Westfalia (1648), a făcut ca cele două mari puteri să-și unească eforturile în cadrul Ligii Sfinte, barând, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, calea expansiunii otomane spre centrul Europei.

În fond, în linii esențiale, Înalta Poartă nu și-a slăbit presiunea asupra Europei Centrale și Răsăritene decât în perioadele când era prinsă în sângeroasele conflicte cu Iranul șiit al Safavizilor. Războiul turco-iranian din 1602–1612 corespunde perioadei de încetare în Europa a luptelor cu Liga Creștină și de după încheierea păcii din 1606 cu aceasta. De altfel, înfrângerile categorice suferite de turci în fața oștilor șahului Abbas I cel Mare,

în anii 1603–1607, au determinat, în bună măsură, încheierea păcii de la Zsitvatorok cu Imperiul habsburgic, conducătorul Ligii, și au îngăduit pe plan local succesele antiotomane ale lui Radu Șerban la sudul Dunării, în 1602–1603, și în Transilvania, împotriva unor principi supuși Porții: Moise Székely în 1603 și Gabriel Báthory în 1611. Situația se schimbă în 1612, după încheierea păcii cu Iranul, când Imperiul otoman trece hotărât la recuperarea pozițiilor pierdute la nordul Dunării, accentuându-și treptat regimul dominației în Țările Române și pregătind deschiderea conflictului cu Polonia, prin revitalizarea direcției de atac spre Podolia. Numai că noul război asiatic cu Iranul, din 1616–1619, limitează din nou implicarea otomană în conflictele cu Polonia, lăsate pe seama pașii de Silistra și Oceakov, supraveghetorul Țărilor Române și al tătarilor crâmleni.

Fig. 19 Marele vizir Fazil Ahmed Köprülü pași.

Polonia înțelege să profite de această situație, dând curs cererii de susținere a unei răscoale antiotomane lansată de domnul Moldovei Gaspar Grațiani în 1620, declanșând războiul prin pătrunderea trupelor sale până la Țuțora, lângă Iași. Dar încheierea cu un an înainte a conflictului cu Iranul a îngăduit Porții să-și concentreze forțele și, în septembrie 1620, să înfrângă trupele polono-moldovene. Mai mult, în anul următor, 1621, însuși sultanul Osman al II-lea conduce campania pentru cucerirea Hotinului, cu forțe impresionante, folosind până și elefanți. Rezistența oștirii polono-căzăcești a dus la încheierea fără succes a campaniei sultanale și, în cele din urmă, la încheierea păcii, în 1623. Este chiar anul când izbucnește un nou război cu Iranul, care va dura până în 1639, cu pierderi mari pentru Înalta Poartă, împiedicată astfel să profite de slăbiciunea statelor creștine din Europa Centrală, divizate și implicate în Războiul de 30 de ani (1618–1648), lăsând doar libertate de acțiune principilor Transilvaniei, Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I, care și-au văzut măcar spatele asigurat, rămânând astfel consecvenți în supunerea față de Poartă.

Abia în 1645 turcii reiau ofensiva împotriva Creștinătății, dar nu pe continent, ci în Mediterana, începând un lung război împotriva Veneției, îndeosebi pentru ocuparea insulei Creta, care se va sfârși doar în septembrie 1669, prin cucerirea de către turci a Kandiei. Dar, între timp, lipsa unui conflict asiatic cu Iranul îngăduie Imperiului otoman să recâștige pas cu pas pozițiile și la nordul Dunării. Încercarea din 1657 a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea de a ocupa tronul Poloniei, cu sprijinul domnilor români,

Constantin Șerban și Gheorghe Ștefan, a dus la începutul anului următor, 1658, la mazilirea celor trei, iar după răscoala antiotomană din septembrie 1659 a noului domn muntean Mihnea al III-lea, intervenția turco-tătară a provocat înfrângerea rebelilor, iar după asasinarea lui Mihnea, Constantin Șerban și Gheorghe Rákóczi al II-lea au fost învinși, în primăvara anului 1660, primul pornind într-un definitiv exil, iar cel de-al doilea sfârșindu-și viața în urma rănilor primite în luptă.

Sub marii viziri Köprülü, Mehmed pașa, Fazil Ahmed pașa și Kara Mustafa pașa, ginerele celui din urmă (1656–1683), o adevărată dinastie, Înalta Poartă se reorganizează pe plan intern și, din 1663, trece la ofensiva împotriva Imperiului habsburgic, cu care starea conflictuală a continuat, alternând succese și înfrângeri până la 1699, dar și împotriva Poloniei (1672–1676), pentru mult disputata stăpânire a Ucrainei, și chiar a Rusiei moscovite (1676–1681), care în urma acestui conflict și-a extins hotarele până la Nipru (1681), apropiindu-se astfel de spațiul românesc.

Consecința pentru Țările Române a fost că, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, regimul dominației otomane s-a înăsprit considerabil față de prima jumătate a veacului, căpătând un caracter prădalnic. Țările Române au fost obligate să-și trimită unități militare în campaniile împotriva Imperiului habsburgic, între 1663 și 1683, și să participe anual, cu oști de țară conduse chiar de domni, pe lângă ruinătoare furnizări de provizii și servicii, la cele împotriva Poloniei, începând din 1672.

Regimul apăsător al cererilor otomane de tot felul de la Țările Române, impus doar atunci când raportul de forțe a îngăduit-o, din deceniul șase al veacului al XVII-lea, s-a datorat în bună măsură și crizei economice, sociale și politice de care nu a scăpat întru totul nici Poarta, chiar dacă criza aceasteia are alte cauze și desfășurări în raport cu cea occidentală. Încă din 1599 a izbucnit în Anatolia mișcarea *celâlî*, care a durat până 1609, cuprinzând, cu intensități diferite, întreg teritoriul imperiului, provocând pierderea a peste 65 000 de victime în rândul răsculaților. Cauzele erau sărăcirea generală, fiscalitatea excesivă provocată mai cu seamă de războiul cu Liga Creștină, decăderea țărănimii, dar și a categoriei importante a spahiilor timarioți care, de altfel, s-au răsculat și la Constantinopol, în 1603, împotriva conducătorilor imperiului și a ienicerilor, aparținând categoriei „robilor Porții" (străini, de origine neturcă).

Sultanii își pierd treptat puterea, închizându-se tot mai mult în serai, devenind în cele din urmă dependenți de ieniceri și de marii viziri, care, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o dată cu *dinastia* Köprülü, devin adevărații conducători ai Porții, și numai mari insuccese militare, de felul celui suferit de Kara Mustafa pașa la asediul Vienei, și reculul stăpânirii otomane în Europa Centrală, care a urmat, și pe care nu a putut să-l împiedice, i-a adus ștreangul. Criza dinastică apare în secolului al XVII-lea, o dată cu detronarea, uneori chiar și cu uciderea unor sultani (Osman al II-lea în 1622, Mustafa I în 1623, Mehmed al IV-lea în 1687, Mustafa al II-lea în 1703), ceea ce era de neconceput înainte. Manifestările de autoritate ale unor sultani, de felul tânărului Murad al IV-lea (1623–1640), nu schimbă situația.

Fig. 20 Sultanul Mehmed al IV-lea.

Răscoale se produc nu numai în Anatolia sau în provinciile depărtate ale imperiului, ci și în Rumelia, și la ele participă și populația creștină: la 1688 în Albania, în anul următor în Macedonia și Bulgaria etc. Fiscalitatea excesivă, legată de scăderea cursului monedei, sporește exploatarea contribuabililor, astfel că se ivește necesitatea unor măsuri de reformă, culminând cu apariția, în 1623, a noii monede, *piastrul (guruș)*.

O ultimă încercare de redresare a situației dezastruoase în confruntarea cu imperialii, instaurată în urma înfrângerii din 2/12 septembrie 1683 de la Viena, are loc sub conducerea marelui vizir Mustafa pașa Köprülü (1689–1691), care oprește degringolada otomană și apoi reia ofensiva în Balcani spre Belgrad, favorizat, în bună măsură, ceea ce nu s-a subliniat cu adevărat până acum, de biruința lui Constantin Brâncoveanu de la Zărnești, din august 1690, asupra imperialilor, nevoiți astfel să-și abandoneze cuceririle din Balcani, pentru a nu pierde stăpânirea Transilvaniei. A fost însă doar o ameliorare trecătoare a situației. În 1691 otomanii sunt înfrânți la Salankemen de markgraful Ludovic de Baden, apoi decisiv la Zenta (1/11 septembrie 1697) de către imperialii conduși de Eugen de Savoia, acceptând încheierea păcii de la Carlovăț (1699) cu Liga Sfântă și de la Constantinopol cu Rusia Moscovită (1700), prin care recunoșteau cuceririle imperialilor în sud-estul Europei, cedau polonilor Podolia și rușilor cetatea strategică a Azovului.

Totuși, la sfârșitul secolului al XVII-lea, Imperiul otoman nu intrase încă în perioada de „*descreștere*", cum apreciase eronat Dimitrie Cantemir, reușind să-l convingă de aceasta și pe țarul Petru I care, în vara anului 1711, a părăsit pentru un timp teatrul luptelor Războiului Nordic din Polonia, aventurându-se cu o armată insuficientă în Moldova, într-o campanie împotriva turcilor, în care a fost copleșit de forțele otomane și nevoit să ceară pace, angajându-se să nu se mai amestece în Moldova și în Polonia, în plus pierzând și stăpânirea Azovului. Înalta Poartă dispunea încă de resurse umane, care i-au îngăduit, de altfel, în veacul al XVIII-lea, să facă față imperiilor rus și habsburgic.

În secolul al XVII-lea Imperiul romano-german, sub conducerea Casei de Austria, a fost însă cel defavorizat în competiția pentru stăpânirea părții răsăritene a Europei Centrale, cuprinzând posesiunile ereditare ale Habsburgilor, moștenirea fostului regat ungar și principatul Transilvaniei, recunoscut ca atare de împăratul Rudolf al II-lea, la 18/28 ianuarie 1595. Spre deosebire de Înalta Poartă, unde *conducerea centralizată* era o trăsătură a otomanilor, fie că era realizată de sultani, fie, din a doua jumătate a secolului

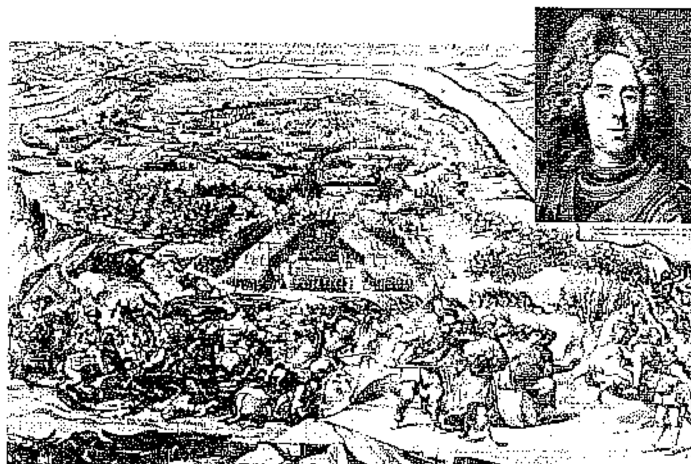

Fig. 21 a,b Bătălia de la Zenta (1/11 septembrie 1697) (a); Eugen de Savoia (b).

al XVII-lea, și de marii viziri, Imperiul romano-german era un adevărat *mozaic de formațiuni politice și autonomii locale, de etnii diferite,* în care însă și germanii ca atare erau împărțiți în „națiuni", cu forme politice și dialecte diferite: principate și state ale Sfântului Imperiu, landgrafiate, markgrafiate, comitate, arhiepiscopii, episcopii, orașe libere, domenii ale cavalerilor imperiali etc. Între acestea unele formațiuni mari evoluau spre statutul de regat (Bavaria, Saxonia, Brandenburg-Prusia) și, în plus, mai toate curțile germane, minuscule ori mai însemnate, practicau propriul lor „absolutism", spre sfârșitul secolului al XVII-lea, după model francez, „centralizându-și" propriile administrații, finanțe, armate, adoptând ritul religios după bunul plac al conducătorului. „*Germania magna*", ca de altfel și „*Galia-Franța*", e un simplu deziderat al unor tratate de geografie universală. La începutul secolului al XVII-lea, ca și mai târziu, Sfântul Imperiu romano-german e un organism bizar, elementul său de unitate fiind de fapt dieta imperială, prezidată de electorul de Mainz, condiționată de împărat, în aceeași măsură în care și acesta era condiționat de dietă, ceea ce seamănă, până la un punct, cu modul de funcționare al seimului polonez. Patru cincimi din germani sunt protestanți, organizați în 1608 în *Uniunea evanghelică*, în timp ce catolicii, însuflețiți și ei de Contrareformă au, din 1609, propria lor *Sfântă Ligă catolică*. Nici una, nici alta nu acordă atenție pericolului turcesc, disputele dintre ele situându-se pe primul plan.

Fig. 22 Împăratul Rudolf al II-lea de Habsburg.

Nici statele ereditare ale Casei de Austria, sprijinul principal al împăraților Habsburgi în respingerea ofensivei otomane spre Europa Centrală, datorită doar faptului că erau direct vizate de aceasta, nu se remarcă printr-o centralizare adecvată. Fiecare din cele trei Austrii (Răsăriteană, Interioară și Inferioară) își avea propria sa capitală și guvern, și abia în 1620 împăratul Ferdinand al II-lea înființează o cancelarie unică a Austriei, după modelul celei a imperiului. Cu o astfel de structură a puterii, nu numai visul monarhiei universale, la care renunțase Carol Quintul, dar nici măcar cel de conducător al *Creștinătății*, pe care Mihai Viteazul și Radu Șerban îl recunoscuseră în mod expres împăratului Rudolf al II-lea, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, nu mai constituie, în secolul al XVII-lea, un obiectiv al împăraților Habsburgi. Rudolf al II-lea, conducătorul Ligii Creștine, este, de fapt, ultimul împărat romano-german care încearcă să se opună presiunii otomane, în cadrul Războiului de 13 ani (1593–1606), făcând apel la *Creștinătate (Republica creștină)*, la unitatea acesteia. Dar singurul ajutor eficient, capabil să încline balanța de forțe, îi sosește doar din partea ortodocșilor Mihai Viteazul și Radu Șerban, interesați în dobândirea neatârnării Țării Românești față de Poartă. Pacea de compromis de la Zsitvatorok (1606), contrară planurilor lui Rudolf al II-lea, a restabilit *statu quo*-ul de dinainte de 1593, consfințind eșecul planurilor împăratului.

Lungul răgaz de pace oferit Europei creștine, în deceniile doi-patru ale secolului al XVII-lea, de Înalta Poartă, implicată, cum am văzut, în războiul cu Iranul, a fost folosit de împărații Ferdinand al II-lea și Ferdinand al III-lea, din branșa secundară de Stiria, adepți a unui catolicism intransigent și a susținerii Contrareformei și a iezuiților, pentru încercarea de lichidare a protestantismului. Obiectivul acesta, urmărit cu stăruință în provinciile austriece ereditare și în regatul Boemiei, a dus la recatolicizarea forțată a acestora, acolo unde protestantismul se instalase, dar a provocat revolta stărilor din Boemia și a nobilimii din Austria Inferioară în 1618. Conflictul izbucnit astfel în acest an, între catolici și protestanții din Sfântul Imperiu, s-a extins treptat, sub numele de Războiul de 30 de ani, cuprinzând aproape întreaga Europă, practic nici una dintre țările europene implicate militar sau măcar diplomatic și politic nerămânând în afara acestuia. Nu au scăpat nici Țările Române: cele extracarpatice, prin ajutorarea cu unități militare a principilor ardeleni Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I, Transilvania, mai cu seamă prin calvinul Bethlen, devenind un factor militar de seamă în desfășurarea primei părți a conflictului.

Fig. 23 Gustav Adolf, regele Suediei.

Războiul a descătușat toate rivalitățile și nemulțumirile ascunse dintre țări, antagonismul catolici-protestanți devenind doar un pretext, o haină prea scurtă pentru a acoperi răfuielile de tot felul între state sau grupuri de state. Rând pe rând au intrat în conflict Gabriel Bethlen, chipurile, pentru ajutorarea stărilor revoltate din Boemia împotriva împăratului, în realitate cu ambiția de a pune mâna pe coroana Ungariei (Superioare), Spania, care își trimite, în 1621, trupele din Țările de Jos și Veneția în ajutorul împăratului, aflat aproape de a-și impune autoritatea reală în imperiu, Danemarca, reformată în 1625–1629, instigată de cardinalul Richelieu, care ezita încă să implice direct Franța într-un conflict cu Casa de Austria. Urmează Suedia lui Gustav Adolf, între 1630 și 1632, care înclină balanța de partea reformaților și dă lovituri decisive imperiului catolic, pe care Gustav Adolf visa să-l înlocuiască, cel puțin în nordul Germaniei și zona baltică, cu un imperiu reformat, sub conducerea sa și preponderența Suediei. Nu i-a trebuit mult ca să reușească, când moartea sa, în bătălia de la Lützen (1632), îl scoate din competiție, nu însă și armata suedeză, înfrântă de imperiali abia în 1634.

În sfârșit, după statele mici, e rândul marilor puteri să se implice. Nu are importanță că Franța lui Richelieu e și ea catolică. Primul ministru francez vrea să oprească cu orice preț întărirea Imperiului romano-german și hegemonia Casei de Austria în Europa. Conducătorii reformați devin clienții săi, Franța intră în conflict (1635) și, chiar după moartea cardinalului (1642), francezii înfrâng trupele spaniole la Rocroi (1643), dar războiul cu Spania va dura până la tratatul de la Pirinei, în 1659, în timp ce mareșalii Turenne și Condé, alături de suedezi, impun împăratului, după ieșirea din conflict a Bavariei, în septembrie 1647, începerea tratativelor finale, care vor culmina cu Pacea din Westfalia, semnată în octombrie 1648. Astfel lua sfârșit partea principală a șirului de războaie cunoscut sub numele generic de Războiul de 30 de ani, care a însângerat Europa Centrală, producând pagube materiale și umane (mai ales în urma epidemiilor) considerabile în toate taberele. Astfel că e greu de vorbit în acest sens despre adevărații învingători. Cert este că în a doua parte a conflictului s-au impus, sub aspect politico-militar, Franța în apusul și Suedia în nordul Europei, devenite astfel forțe de prim rang în desfășurările armate și politice din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Fig. 24 Semnarea păcii Westfalice — tratatul de la Münster (mai 1648).

Sistemul de tratate cunoscut sub numele de *„pacea din Westfalia"* sau *„Constituția"* unei noi Europe, semnat la 14/24 octombrie 1648, a fost urmarea unui adevărat și strălucitor *congres european*, din care lipseau doar regele Angliei, țarul moscovit și sultanul. Congresul, deschis în decembrie 1644 la Münster, pentru tratativele cu Franța și statele catolice, și la Osnabrück, pentru cele cu Suedia și partenerii ei protestanți, în vederea negocierilor cu împăratul și acele state ale imperiului care au participat la conflict, nu aducea prea mari schimbări teritoriale. Mult mai însemnat a fost triumful principiului modern al *statelor (mai precis al monarhiilor) naționale, în dauna imperialismului medieval* germano-spaniol al Habsburgilor.

Printr-un tratat separat, din mai 1648, Spania recunoștea independența Țărilor de Jos spaniole, iar la Osnabrück, Confederația elvețiană dobândea același statut. Imperiul pierdea Lorena și o bună parte a Alsaciei în favoarea Franței, care depășea hotarul Rinului și, în același timp, punea piciorul în Piemont. Suedia se alegea cu Pomerania occidentală și alte teritorii maritime, rămase încă sub suzeranitatea imperiului, Marea Baltică devenind astfel un „lac suedez", iar Brandenburgul (cu Prusia) Hohenzollernilor primea, între altele, Pomerania orientală, începând temeinic evoluția spre viitorul stat prusac.

Imperiul romano-german ieșea slăbit din război. Încercarea Habsburgilor de a realiza un imperiu catolic și centralizat a eșuat, ca și visul unității catolicismului ecumenic și al victoriei Contrareformei. Pacea din Westfalia consacra un imperiu format dintr-o uniune (foarte slabă) a circa 350 de formațiuni politice, din care vor ieși statele germane moderne. Principii germani erau practic independenți și această stare le era recunoscută oficial prin așa-numita „superioritate teritorială", cu dreptul chiar de a încheia tratate externe. Iar în domeniul religios beneficiau de principiul acum adoptat: *„cujus regio, ejus religio"* (religia stăpânului este și a supușilor). Împăratul își păstra funcția de prestigiu, caracterul eligibil (de acum înainte de către opt electori), dar nu putea impune nimic fără acordul dietei imperiale, iar aceasta funcționa, ca și cea poloneză cu aceeași slăbiciune, pe baza unanimității. Pe scurt, Franța și Suedia, garantele *„libertăților germanice"* (așa cum Rusia va fi mai târziu, și cu aceleași interese, ale celor poloneze), au transformat imperiul într-un adevărat haos politic, lingvistic, religios și cultural, astfel încât centralizarea sa să nu mai fie posibilă, și au reușit pe deplin. Imperiul rămăsese german, dar își pierduse definitiv caracterul „roman" și, în plus, ulterior, teritoriul său a fost declarat neutru.

Paradoxal, Austria (provinciile ereditare) a beneficiat și ea de „libertățile germanice", statuate de Pacea din Westfalia, împăratul impunând aici catolicismul și o monarhie centralizată, care nu era posibilă în imperiu, unde trebuia să se mulțumească cu statutul

Fig. 25 Împăratul Leopold I de Habsburg.

de *primus inter pares*. Sub Leopold I (1658–1705), Austria își ia revanșa, devenind statul cel mai puternic din Europa Centrală, iar conducătorul ei un monarh absolutist; din 1687 și coroana ungară a fost atribuită ereditar Casei de Austria. Pe măsura respingerii noii ofensive otomane, începută în 1663, în jurul ei se construiește tenace, pas cu pas, mai cu seamă după 1683, un nou imperiu, în jumătatea răsăriteană, de data aceasta, a Europei Centrale, în deplină concordanță cu prevederile Păcii din Westfalia. Așa va ajunge Casa de Austria să-și ațintească din nou privirile asupra spațiului românesc.

Repetatele intervenții ale turcilor în Transilvania împotriva lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, în 1660, a lui Ioan Kemény în 1661 și 1662, ultimul sprijinit de trupele lui Leopold I, au impulsionat Înalta Poartă să reia ofensiva asupra Ungariei Superioare, după o întrerupere a ostilităților oficiale de aproape șase decenii. În 1663, ca răspuns la intervenția habsburgică în Transilvania, oastea otomană, la care participă și domnii Țării Românești și Moldovei, cucerește Nove Zamky (Neuhäussel, Érsekujvár), în Slovacia, pe drumul spre Bratislava, dar în anul următor, 1664, turcii sunt înfrânți, la 20/31 iulie, la Sankt Gotthardt (Szentgotthárd). Numai că nouă zile mai târziu, reprezentantul împăratului Leopold I (interesat mai mult de problema succesiunii tronului Spaniei) semnează Pacea de la Vasvár, pe 20 de ani, provocând revolta, mai întâi ascunsă, a ungurilor, care își vedeau spulberată nădejdea eliberării Ungariei de sub stăpânirea Porții. Magnații unguri, catolici și protestanți uneltesc pentru înlăturarea lui Leopold I și refacerea Ungariei, acceptând chiar protecția Porții. Trădată chiar de marele vizir Mehmed pașa Küprülü, fidel prevederilor Păcii de la Vasvár, „conjurația magnaților" și-a pierdut principalii conducători, în frunte cu Petru Zrinyi, executați în 1671. A urmat o cumplită represiune în Ungaria Superioară, care a avut drept consecință răscoala antihabsburgică a *kuruților* (cruciaților), la conducerea căreia ajunge, în 1678, Imre Thököly de Késmark. Acesta a creat chiar un principat al kuruților (1678–1686), în Ungaria Superioară (Slovacia), refuzând însă titlul de rege al acestuia, oferit de sultan în 1682.

Sub pretextul ajutorării lui Thököly, marele vizir Kara Mustafa pașa, care nu mai avea scrupulele socrului și predecesorului său în fruntea treburilor Porții față de Pacea de la Vasvár, pornește, în 1683, campania pentru cucerirea Vienei. Eșecul suferit de oștile

Fig. 26a Imre Thököly de Kešmarok.

Fig. 26b Marele vizir Mehmed Köprülü.

otomane la 2/12 septembrie, sub zidurile Vienei, în confruntarea cu oștile polone, imperiale și ale lui Leopold I, sub conducerea supremă a regelui Poloniei, Jan al III-lea Sobieski, a dus la încheierea *Ligii Sfinte*, definitivate, la 21/31 martie 1684, la Linz. Aceasta avea la bază înțelegerea din martie 1683, între Leopold I și regele polon, la care, după tratative începute în decembrie același an, s-a adăugat Veneția, liga fiind pusă sub patronajul formal al papei Inocențiu al XI-lea, la ea alăturându-se, din 1686, și Rusia. Liga era departe de a reprezenta o coaliție militară și cu atât mai puțin o „cruciadă", neavând o conducere și un plan comun de acțiuni, fiecare partener acționând în folosul propriu, anexându-și teritoriile cucerite, cu excepția cazului în care unul din parteneri nu avea vreun „drept" asupra unora din ele. Juriștii și istoricii lor s-au pus pe treabă, scoțând la iveală tot felul de drepturi istorice, dar în ultimă instanță operațiunile militare contau.

Prin articolul XI al convenției de la Linz, Leopold I, ca rege al Ungariei, era împuternicit să recucerească Regatul ungar, ceea ce însemna un câmp vast de acțiune, până la litoralul adriatic, cuprinzând și Transilvania și, în măsura posibilităților, Țara Românească și Moldova, în virtutea așa-zisei suzeranități medievale a regelui maghiar asupra acestora. Contraofensiva oștilor sale reorganizate a urmat „din mers", după înfrângerea marelui vizir la Viena. Profitând de deruta prelungită a turcilor, armatele habsburgice și cele imperiale, acestea din urmă considerate un ajutor extern, sub conducerea lui Carol de Lorena, apoi Ludovic Wilhelm de Baden și Max Emanuel, regele Bavariei, au reușit, în răstimp de numai patru ani (1683/1684–1688), să recucerească Ungaria „otomană", Transilvania, pătrunzând în Slovenia, Boemia și Serbia, până în inima Rumeliei. Rând pe rând, otomanii au pierdut în 1684 Vișegradul și Pesta, în anul următor Granul și

Fig. 27 Medalie reprezentând pe conducătorii Ligii Sfinte la 1684.

Nove Zámky, în 1686 Buda și Seghedinul, la 1687 au fost înfrânți lângă Mohács, iar principatul lui Imre Thököly a fost lichidat.

Drept urmare, în octombrie 1687 dieta ungară de la Bratislava e forțată să acorde coroana Ungariei Habsburgilor cu titlu ereditar, pierzând dreptul de alegere al monarhului; regatul intră în rândul posesiunilor ereditare ale Casei de Austria, iar arhiducele Iosif I, fiul lui Leopold, e încoronat la 29 noiembrie/9 decembrie 1687 ca rege al Ungariei.

În 1688, ofensiva habsburgică cucerește Lipova, Caransebeșul, Orșova, Petrovaradinul, Semendria (Smederevo), Banyaluka și mai cu seamă Belgradul, cheia drumului spre Adrianopol, obligând Înalta Poartă să ceară începerea tratativelor de pace. Armatele imperialo-austriece, acționând ca în vremea Războiului de 30 de ani, întreținându-se pe seama teritoriului inamic, înaintează în etape, urmărind un plan eșalonat în patru faze, de la impunerea „protecției" împăratului în teritoriile „eliberate" de turci, până la instaurarea stăpânirii habsburgice directe, reglementată printr-o „diplomă" cu valoare de constituție. Ungaria, între 1684 și 1687, Transilvania în 1684–1691 și Țara Românească până la un punct au cunoscut aceste faze, astfel că nu e de mirare reticența lui Șerban Cantacuzino la încheierea alianței cu împăratul, și apoi refuzul acesteia de către Constantin Brâncoveanu.

O dată cu revirimentul militar otoman început sub marele vizir Mustafa Köprülü, în 1689, Brâncoveanu încearcă să stopeze avansul imperialilor în Țara Românească, trecând la ofensivă, de comun acord cu marele vizir, și, după biruința de la Zărnești (11/21 august 1690) asupra imperialilor, exact după o lună, la 11/21 septembrie, îl încoronează pe Imre Thököly ca principe al Transilvaniei, la Cristian, lângă Sibiu. Pentru a păstra stăpânirea Transilvaniei, Leopold I e nevoit să retragă trupe din Balcani, pierzând întreaga Serbie și chiar Belgradul, otomanii despresurând Timișoara și cucerind Orșova și Lipova.

Luptele cu turcii au continuat apoi, în general încheiate favorabil pentru Leopold I, iar pacea de la Carlovăț, din 1699, i-a adus recunoașterea teritoriilor cucerite, care aproape că dublau stăpânirile Casei de Austria. Deși exclus pe cale diplomatică, în 1700, de la moștenirea coroanei spaniole, la sfârșitul secolului al XVII-lea Leopold I a reușit să facă din Austria și celelalte posesiuni ereditare, cuprinzând opt-nouă milioane de oameni, a doua putere militară a Europei, după Franța, cu un teritoriu mult mai mare decât al acesteia, cu o armată permanentă în continuă creștere, între 1680 și 1705, și cu o organizare administrativ-teritorială tradițională bine pusă la punct. Fără putere în imperiu, unde în 1701 înalță la rangul de rege pe electorul de Brandenburg, creând astfel un rival

primejdios în viitor, dar monarh absolut în teritoriile ereditare, la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui următor, împăratul de la Viena constituie, ca de altfel în tot secolul al XVII-lea, una din cele trei forțe principale care acționează în preajma și chiar în interiorul spațiului românesc. Celelalte două erau Poarta otomană, de care am vorbit, și Republica (Uniunea) polono-lituaniană.

Fig. 28 Jan Zamoyski cancelar și mare hatman al Poloniei.

Sub conducerea cancelarului și marelui hatman Jan Zamoyski (1579/1581–1605), reprezentant al nobilimii mici și mijlocii, Polonia atinge, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, apogeul puterii sale militare și a întinderii sale, Uniunea (Republica) polono-lituaniană, perfectată în 1569, fiind la acea dată unul din cele mai mari state ale Europei. După stingerea dinastiei Jagiellone (1386–1572), principiul eligibilității regelui în sânul aceleiași familii dinastice dispare, înlocuit în *epoca regilor electivi* (1572–1795) cu principiul *„viritim"*, propus de Zamoyski, conform căruia orice nobil polon avea, teoretic, dreptul de a participa la alegerea regelui și de a fi ales în fruntea statului. Pe lângă acesta, „libertățile de aur" ale nobilimii polone din secolul al XVII-lea mai prevedeau și adoptarea numai prin unanimitate a hotărârilor în seim (dietă), orice împotrivire, prin *„liberum veto"*, ducând automat la blocarea acestora (principiu aplicat prima dată în 1652), la care se adaugă dreptul de ridicare legală (*„rokosz"*) împotriva regelui, atunci când acesta nu respecta „constituția", adică hotărârea seimului. Cu astfel de principii de guvernare, în care regele, conducătorul *Republicii* (Uniunii polono-lituaniene), era legat de senat (consiliul regal) și subordonat hotărârilor seimului, Coroana polonă a urmat un drum invers decât cel parcurs din secolul al XVI-lea de celelalte case regale europene. În loc să meargă de la regalitatea autoritară medievală spre monarhia absolutistă, apărută în Europa în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, regalitatea polonă a continuat să-și piardă privilegiile și puterea în folosul nobilimii, *drum original*, care însă nu va duce la monarhie și stat național, ci la împărțirea statului nobiliar în secolul al XVIII-lea între monarhiile absolutiste vecine, devenite cu mult mai puternice. Aceasta nu înseamnă că Polonia nu a avut în secolul al XVII-lea conducători de seamă, cancelari și mari hatmani sau chiar regi.

Oricum, alături de puternicii săi vecini, autocratul țar moscovit, împăratul Habsburg, stăpân autoritar și apoi absolutist al posesiunilor sale ereditare, cum am văzut, ca să nu mai vorbim de sultan, regele Poloniei are de îndeplinit un rol dificil, atent mereu să nu încalce „privilegiile" nobilimii. Tocmai de aceea, îngrijorat de posibilitatea urcării

Fig. 29 Sigismund al III-lea Vasa, rege al Poloniei și al Suediei.

pe tronul polon eligibil a țarului moscovit sau a unui Habsburg, Jan Zamoyski a sprijinit succesiv alegerea ca rege al Poloniei a reprezentanților unor state mai mici și mai slabe: voievodul Transilvaniei Ștefan Báthory (1575–1586), apoi moștenitorul coroanei Suediei, Sigismund al III-lea Vasa (1587–1632). Nu s-a mulțumit cu atât, ci a respins cu armele încercările Habsburgilor de a pune mâna pe coroana polonă (1573, 1588), urmărind și pe aliații acestora din Țările Române, participanți la Liga Creștină, sub conducerea împăratului. Urmarea a fost înlocuirea lui Ștefan Răzvan, domnul Moldovei (1595), cu Ieremia Movilă, numit de el, prin care a scos însă țara din Ligă, apoi a lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, prin Andrei Báthory, senator polon, cardinal și episcop de Warmia (1599) și, în cele din urmă, chiar a lui Mihai Viteazul în Țara Românească, la 1600, înlocuit printr-o campanie condusă personal de Zamoyski, prin Simion Movilă, fratele domnului Moldovei. În felul acesta, pentru puțin timp, cele trei Țări Române au intrat sub suzeranitate polonă, mai bine zis polono-otomană, marele hatman acceptând până și o înțelegere cu Poarta, dacă în felul acesta îndepărta pe Habsburgi de Polonia. De altfel, în concepția sa strategică, Țările Române trebuiau să slujească drept scut al Republicii față de turci și tătari, respingând cu hotărâre participarea Poloniei la Liga Creștină condusă de Habsburgi.

Dar obiectivele de la Dunăre n-au reținut decât pentru puțin timp atenția cancelarului mare hatman. Planul său din perioada 1585–1600, de a realiza o uniune polono-moscovită de felul celei cu Lituania, reluat apoi de urmașul său în fruntea oștii, marele hatman Stanislav Żółkiewski, a dus la conflicte cu Moscova, care au izbucnit violent însă după moartea sa, în 1605. La rândul său, regele Sigismund al III-lea Vasa, catolic înfocat și chiar admirator al Habsburgilor austrieci, ar fi vrut să dobândească mai degrabă tronul regilor suedezi luterani, din familia sa, sau pe cel al rușilor moscoviți, convertiți la catolicism, ceea ce era practic imposibil, dar oricum astfel de planuri au angajat Polonia în lungile războaie cu Suedia (1600–1625) și cu Rusia (1605–1619).

În primele două decenii ale secolului al XVII-lea, Polonia se angajează în grele campanii pentru stăpânirea Moscovei, ocupând Kremlinul încă din 1606, susținând pe când trei falși țari Dimitri, creaturile lor, care se pretindeau fiii lui Ivan cel Groaznic, învingând și capturând, în 1610, pe țarul Vasili Șuiski, în locul căruia boierii moscoviți au ales ca țar chiar pe Vladislav (1610–1613), fiul regelui Poloniei, care nu a renunțat la acest titlu

Fig. 30 Seimul polon la 1611.

decât în 1634, în urma ultimului război ruso-polon din această serie (1632–1634), deși el însuși devenise, în 1632, rege al Poloniei, sub numele de Vladislav al IV-lea (1632–1648), iar din 1613, o mare adunare națională rusă alesese ca țar pe adolescentul Mihail Romanov, întemeietorul dinastiei Romanovilor. Stăpânirea polonă asupra Moscovei ortodoxe, care se socotea cea de-a „treia Romă", nu a fost niciodată uitată și astfel Polonia și-a dobândit un adversar redutabil în secolele XVII–XVIII.

Dificilul conflict cu Rusia și cel cu Suedia, încheiat abia în 1629, prin armistițiul de la Altmark, a îndepărtat un timp Polonia de spațiul românesc de la sud de Nistru. Înlăturarea Movileștilor, supuși Poloniei, din Moldova de către Poartă, la sfârșitul anului 1611 și începutul lui 1612, a schimbat natura raportului dintre cele două puteri. Pe ascuns, fără să recunoască, regele Sigismund al III-lea a susținut pe magnații de la hotarul de sud, care s-au implicat între 1612 și 1616 în readucerea în scaun a Movileștilor. Riposta Înaltei Porți a fost mereu dură, dar oficial pacea, care dura din 1533, nu a fost încălcată de turci decât în 1617, și atunci pretextul a fost mai mult legat de incursiunile căzăcești pe Marea Neagră, care au ajuns până în apropierea Bosforului, situație intolerabilă.

Din 1617 și până în 1699, Polonia s-a aflat, așadar, în stare conflictuală cu Înalta Poartă, dar câtă vreme luptele se purtau în afara teritoriului Republicii sau la hotare, indiferent dacă erau soldate cu înfrângeri (Țuțora, 1620), victorii (Hotin, 1621) sau rezultate ambigui (Camenița, 1633), situația nu era considerată critică.

Lucrurile s-au complicat abia spre mijlocul secolului al XVII-lea, când ambițiosul rege Vladislav al IV-lea, trebuind să renunțe la titlul de țar moscovit (1634), la coroana Suediei (1635), la crearea unei flote la Marea Baltică (1641) și după 1641, chiar la suzeranitatea asupra electorului de Brandenburg, pentru stăpânirea Prusiei Ducale, și-a îndreptat privirile spre sud, spre Marea Neagră și Constantinopol. Așa s-a născut planul unei cruciade antiotomane, mereu sporit în anii 1645–1647, spre care Vladislav al IV-lea era îndemnat de papă, de Veneția, de cancelarul Gheorghe Ossolinski, marele hatman Stanislav Koniecpolski și chiar de cea de-a doua soție a sa, Louise Marie de Gonzague de Nevers, o urmașă a Paleologilor bizantini.

Domnilor români Matei Basarab, cu 30 000 de oșteni, și Vasile Lupu, cu 20 000, li se rezervase, în această acțiune, care ar fi trebuit declanșată în toamna 1646, rolul de avangardă a armatei polone la trecerea Dunării, acțiune care ar fi trebuit să fie însoțită

Fig. 31 Regele Poloniei Vladislav al IV-lea Vasa.

de o revoltă a populației creștine din Imperiul otoman, aflată în legătură cu domnul Țării Românești și cu regele polon. Cazacilor zaporojeni, de sub stăpânirea Coroanei polone, le revenea sarcina unei acțuni pe Nipru și pe Marea Neagră împotriva tătarilor, în alianță cu rușii țarului Alexei Mihailovici, care încă de la începutul anului 1646 solicitase alianța Poloniei împotriva tătarilor.

Din toate aceste proiecte antiotomane de anvergură nu s-a ales însă nimic, căci seimul din decembrie 1646, reflectând interesele de moment ale nobilimii, nu a aprobat concentrarea oștilor Coroanei. În cursul anului 1647, pregătirile cazacilor însă au continuat, Vladislav al IV-lea Vasa sperând încă în declanșarea cruciadei antiotomane, dar treptat pregătirile au trebuit sistate. Cazacii mobilizați n-au mai putut fi opriți însă și furia lor s-a revărsat asupra nobililor poloni, care, în concepția lor, erau vinovați de împiedicarea planurilor regelui Vladislav, foarte popular în rândurile cazacilor. Aceștia și-au ales ataman (hatman) pe Bogdan Hmelnițki (1593–1657) care, cu o puternică oaste căzăcească, în primul rând ucraineană, a pornit asupra Poloniei.

Răscoala cazacilor zaporojeni condusă de Bogdan Hmelnițki, urmată de moartea lui Vladislav al IV-lea, în mai 1648, a aruncat Polonia într-una din cele mai puternice crize din istoria sa, *epoca „potopului"* oștilor străine agresoare (1648–1660). O dată cu încheierea Războiului de 30 de ani, un nou conflict de anvergură europeană se ivea în 1648, de data aceasta în Europa Răsăriteană, implicând și spațiul românesc, îndeosebi Moldova și Transilvania. Prin numărul participanților, prin amploarea forțelor care se înfruntă, prin întinderea spațiului implicat în războaie, de la Nipru la Marea Baltică, acest nou conflict nu este cu nimic mai prejos decât cel abia terminat în spațiul germanic, prin Pacea din Westfalia.

Victorios în înfruntările cu oștile hatmanului polon, Bogdan Hmelnițki ajunge, cu oastea sa cazaco-tătară, până sub zidurile Liovului și ale Zamošć-ului, la 25 decembrie 1648 patriarhul Ierusalimului proclamându-l „principe al rutenilor". Regele Ioan Cazimir (1648–1668) e înfrânt la Zborów, în august 1649, și nevoit să recunoască noul principat ortodox condus de Hmelnițki, cuprinzând voievodatele de Kiev, Bracław și Czernihów, pe care din 1650 îl ia sub suzeranitatea sa sultanul. Marea bătălie de la Beresteczko, la răsărit de Belz, din iunie 1651, la care în tabăra polonă victorioasă au participat și 4 000 de moldoveni, între care și Miron Costin, trimiși de Vasile Lupu, care spera să scape astfel de prietenia impusă de Bogdan Hmelnițki, nu a fost însă decisivă. Polonii au

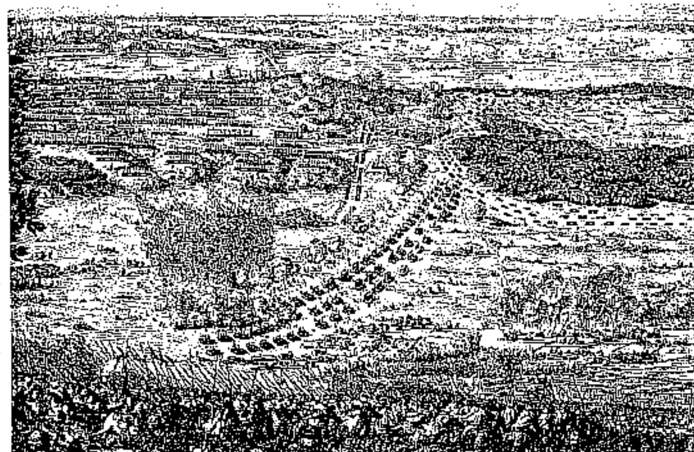

Fig. 32 Luptele de lângă Varșovia, în 1656.

continuat să sufere înfrângeri, iar după cea de la Batoh, la sud de Bracław, din iunie 1652, domnul Moldovei a fost nevoit să-și căsătorească fiica cea mică cu Timuș Hmelnițki, care în anul următor îl va ajuta să-și reia tronul de la Iași, de unde fusese alungat de revolta lui Gheorghe Ștefan.

Dacă în 1652 tătarii crâmleni se despart de Bogdan Hmelnițki, trecând în tabăra regelui Ioan Cazimir, în schimb în noiembrie 1652 atamanul cere protecția țarului Alexei Mihailovici și astfel se prefigurează implicarea Rusiei în conflict. În urma tratativelor cu țarul rus, în ianuarie 1654, rada (sfatul) de la Pereiaslavl proclamă unirea Rusiei Mici (voievodatele de Kiev și Czernihów) cu Rusia Mare moscovită. Iar aceasta din urmă se grăbește, în același an, să declanșeze un lung și pustiitor război cu Uniunea polono-lituaniană (1654–1667).

Anul 1655 aduce implicarea în conflict a regelui Suediei, Carol al X-lea Gustav, o dată cu care începe primul Război nordic (1655–1660), pentru Polonia reprezentând faza acută a „potopului" oștilor străine. Suedezii alungă pe ruși din Polonia Mare, care intră sub *protecția* regelui suedez, în vreme ce țarul rămâne la Vilna, în Lituania. Pentru a scăpa de ruși, Lituania și Mazovia, cu reședința regală de la Varșovia, se pun sub aceeași protecție a regelui Suediei, în stăpânirea căruia ajunge aproape întreaga Polonie, regele polon Ioan Cazimir retrăgându-se la Opole, în Silezia habsburgică.

Din toamna anului 1655 Polonia cunoaște un adevărat război popular împotriva invadatorilor suedezi, ruși și cazaci, ultimii nevoiți să se retragă, după ce tătarii le atacă

ținuturile lor, la ordinul Porții. Asediul suedez nereușit, din noiembrie-decembrie 1655, al mănăstirii Czestochowa, victorie miraculoasă pentru poloni, marchează pentru aceștia momentul de reviriment. După întoarcerea în Polonia, în ianuarie 1656, a regelui Ioan Cazimir, începe dificilul război de eliberare sub comanda hatmanului Ștefan Czarniecki în Polonia și al lui Pavel Sapieha în Lituania. Adversarii însă își unesc forțele. Carol X Gustav solicită ajutorul lui Frederic Wilhelm, electorul de Brandenburg, recunoscându-i stăpânirea Prusiei Ducale și a Poloniei Mari, în iunie 1656, celor doi alăturându-li-se, în decembrie același an, principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea, Bogdan Hmelnițki și Boguslaw Radziwiłł din Lituania, o adevărată coaliție a forțelor reformate, cu excepția conducătorului cazacilor, al cărui scop era împărțirea Poloniei, coroana acesteia fiind oferită, din decembrie 1656, lui Gheorghe Rákóczi al II-lea. O lună mai târziu, principele Transilvaniei, cu o puternică oaste și ajutoare din partea domnilor români Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban, și a cazacilor, dar fără aprobarea Înaltei Porți, pătrunde în Polonia Mică, ocupă Cracovia și apoi, împreună cu suedezii, cucerește Varșovia, în iunie 1657.

Ulterior însă, coaliția reformată se destramă rapid. Carol al X-lea Gustav părăsește Polonia, pentru a lupta cu noul aliat al acesteia, Danemarca, și cu hatmanul Ștefan Czarniecki în Pomerania occidentală, Brandenburgul trece de partea Poloniei, în schimbul recunoașterii, în septembrie 1657, a stăpânirii sale asupra Prusiei Ducale. Împăratul Leopold I anunță că va ataca Transilvania, cazacii, amenințați de invazia tătarilor la Nipru, se retrag, iar mareșalul polon Gheorghe Lubomirski atacă nordul Transilvaniei, obligându-l pe Gheorghe Rákóczi să se înapoieze, iar oastea sa, condusă de Ioan Kemény, prinsă în ambuscada de la Czerny Ostrów de tătari, să capituleze, la 22 iulie 1657. Plătesc nu numai principele ardelean, ci și aliații săi din Moldova și Țara Românească. Poarta, înduplecată la o înțelegere temporară de Ioan Cazimir, același care a pus în mișcare și pe tătari împotriva cazacilor, înlocuiește pe Rákóczi prin Francisc Rhédey, pe Gheorghe Ștefan prin Gheorghe Ghica și pe Constantin Șerban prin Mihnea al III-lea, izvor de puternice frământări și convulsii în spațiul românesc.

În sfârșit, ultimul episod european al conflictului, Pacea de la Oliwa, la Marea Baltică, între Polonia și Suedia, mediată de cardinalul Mazarin, se încheie la 23 aprilie/3 mai 1660, restabilind situația dinaintea primului Război nordic: Ioan Cazimir, în calitate de fiu al lui Sigismund Vasa, renunță la orice pretenție asupra coroanei suedeze, în timp ce Suedia păstrează doar Livonia până la Dvina.

„Epoca potopului", care a costat Polonia pierderea a circa 3 milioane de locuitori, din care 800 000 robiți, a avut însă și un epilog. Încercând să reformeze funcționarea seimului nobiliar, principala sursă de slăbiciune a statului polon, în comparație cu conducerile centralizate ale vecinilor săi, și chiar să-și desemneze urmașul, după principiul *vivente rege* (în timpul vieții regelui), Ioan Cazimir a stârnit revolta unei părți a nobilimii, soldată cu o „revoltă legală" (*rokosz*) în 1665–1666, care, în cele din urmă, l-a făcut să abdice, în 1668, retrăgându-se în Franța, unde moare în 1672.

Fig. 33 Regele Poloniei, Jan Sobieski, și fiul său Iacob, tablou de epocă.

Între timp s-au încheiat și luptele cu Rusia, prin armistițiul de la Andrusowo, în Podolia, din 1667, în urma căruia țarul moscovit intra în stăpânirea Ucrainei din stânga Niprului, a ținuturilor Smolensk, Seversk, Czernihów și a orașului Kiev.

Cazacii, ajunși astfel sub stăpânirea Moscovei, în frunte cu atamanul Doroșenko, au refuzat să se supună acesteia, preferând să treacă sub ascultarea Porții, chemând în ajutor pe tătari chiar în 1667, iar în anul următor, încheind o convenție cu sultanul, care prevedea, între altele, și ajutorarea lor de către oștile moldovene și muntene. Biruința *in extremis* a lui Jan Sobieski din octombrie 1667, de la Podhajce, împotriva tătarilor i-a adus acestuia titlul de mare hatman, dar a dovedit și vulnerabilitatea Poloniei. De această slăbiciune sultanul Mehmed al IV-lea n-a întârziat să profite, începând din 1672, prin cucerirea Cameniței, a întregii Podolii și a Ucrainei de la sud de Kiev (cedată lui Doroșenko prin pacea umilitoare pentru Polonia cu turcii de la Buczacz, din octombrie 1672), apoi șirul campaniilor împotriva Poloniei, care au afectat grav spațiul românesc, îndeosebi Moldova.

Biruința antiotomană din 1673, de la Hotin, cu concursul secret al domnilor români Ștefan Petriceicu și Grigore Ghica, îi aduce marelui hatman Jan Sobieski alegerea ca rege al Poloniei (1674–1696), în competiție cu nu mai puțin de 17 contracandidați. Dar, după o nouă victorie antiotomană la Żórawna, în 1676, și pacea relativ favorabilă Poloniei care i-a urmat, Sobieski a căutat să poarte războaie în afara Poloniei, pentru Prusia Ducală, între altele spre a-și cruța țara. Aceasta a provocat ulterior însă mari necazuri Moldovei care, alături de Țara Românească, suporta din plin și susținerea materială și militară a campaniilor otomane anuale, până în 1678, asupra Ucrainei apusene și a Rusiei Roșii.

În urma războiului ruso-turc din 1676–1681, pentru Ucraina din dreapta Niprului și a păcii de la Radzin (1681), domnul Moldovei Gheorghe Duca a fost învestit de sultan cu hatmănia Ucrainei, în rangul de vizir cu trei tuiuri (două ca voievod și unul ca hatman) devenind până în 1683, când o răscoală a cazacilor îl înlătură, *„Domn al Țării Moldovei și al Țării Ucrainei"*.

Campania otomană din 1683 asupra Vienei, l-a readus pe Jan Sobieski în lupta împotriva turcilor. Părăsind alianța de până atunci, la care ținuse atât de mult, cu Franța, ce susținea acum inamicii săi, Brandenburgul și Poarta, regele Poloniei a încheiat, în primăvara lui 1683, o alianță cu împăratul Leopold I, pentru apărarea reciprocă de turci a celor două capitale, Viena și Varșovia. Înțelegând, desigur, că apărarea centrului Europei

Fig. 34 Congresul de pace de la Carlovaț (Karlowitz).

era mai importantă chiar decât problema Podoliei și a Ucrainei apusene, Sobieski a determinat seimul să accepte pregătirea unei puternice oști de intervenție, numărând peste 29 000 de oameni. Interesant este că din rândul cavaleriei polone, una din cele mai bune din Europa acelor vremi, în campania pentru despresurarea Vienei au făcut parte 31 de „steaguri moldovenești" (*chorągwie wołoskie*), singurele unități de călărime ușoară din armata polonă, însumând 2 422 de călăreți români. În plus, în oastea lui Sobieski se mai aflau două companii de pedestrime, majoritar moldo-muntească, sub numele de „ieniceri" (după echipamentul lor), un steag de husari plătit de Nicolae Hasdeu, nepot de soră al lui Ștefan Petriceicu, fostul domn al Moldovei, și singurul steag de călărime „căzăcească", cuprinzând mai mulți moldoveni, sub conducerea lui Apostol Chigheci. Așadar, participarea românească în oastea polonă, care la 2/12 septembrie 1683 a spulberat, sub zidurile Vienei, oastea lui Kara Mustafa pașa, a fost destul de însemnată, deși până în 1983 ea a rămas necunoscută în România. În sfârșit, trebuie menționat, ceea ce de asemenea nu s-a știut până la data amintită, că Șerban Cantacuzino și Gheorghe Duca, aflați în dispozitivul de luptă al marelui vizir, bănuiți că s-ar putea înțelege cu Sobieski,

au fost mutați din calea acestuia, de la flancul stâng otoman, la cel drept, dincolo de un braț al Dunării, neluând astfel parte la marea bătălie.

Continuarea războiului în cadrul „Ligii Sfinte" (1684–1699), la care, pe lângă Polonia, Veneția și împăratul Leopold I, au aderat, în 1686, Brandenburgul și Rusia (în schimbul unei „păci veșnice" cu Polonia, care renunța la pretențiile asupra Ucrainei din stânga Niprului și a Kievului) nu a adus nimic Uniunii polono-lituaniene. Cu toate că Sobieski a depus eforturi considerabile pentru cucerirea Moldovei, din care voia să facă un principat pentru fiul său cel mare, Iacob Sobieski, în vederea impunerii dinastiei sale în Polonia. Ca atare, campaniile polone în Moldova s-au succedat anual între 1684 și 1691, cele din 1686 și 1691 fiind conduse chiar de rege, în timp ce la stânga Nistrului și în Podolia expediții nu au avut loc decât în 1684–1687, 1689 și 1691. Numai că în timp ce austriecii înaintau cu succes, sistematic, în etape, polonii căutau obținerea unui rezultat decisiv într-o singură campanie, repetată zadarnic an de an, ceea ce nu a adus Poloniei decât ocuparea temporară a Moldovei de nord-est, în timp ce reținerea unor însemnate forțe turco-tătare a constituit cert un ajutor indirect acordat austriecilor.

La moartea lui Jan Sobieski dispărea nu numai ultimul mare rege al Poloniei, ci și statutul de mare putere europeană al acesteia. Pacea de la Carlovăț, din 1699, care punea capăt războiului Ligii Sfinte, nu a adus Poloniei decât retrocedarea Podoliei cu Camenița și nici un câștig teritorial. Alte state își continuă ascensiunea, începută după Pacea din Westfalia, în jumătatea răsăriteană a Europei: Suedia, care domină nordul Europei în urma păcii de la Oliwa (1660) și până la începutul secolului al XVIII-lea, urmând parcă drumul marii sale aliate, Franța lui Ludovic al XIV-lea, Austria și celelalte teritorii ereditare ale Habsburgilor, care se vor transforma în secolul următor într-un adevărat imperiu, Brandenburgul cu Prusia, care va deveni, din 1701, un regat din ce în ce mai puternic, în sfârșit Rusia, care, părăsind un timp problema Crimeei și a Ucrainei, se va îndrepta spre mult amânata sa ieșire la Marea Baltică și care, curând, va deveni cel mai puternic adversar al acestora.

RASSOW, Peter, *Histoire de l'Allemagne des origines à nos jours*, Lyon, 1969.
REZACHEVICI, Constantin, *„Steagurile românești" din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683) după un nou izvor polon*, în RdI, XXXVI (1983), nr. 6, p. 605–624.
— *Constantin Brâncoveanu — Zărnești 1690*, București, 1989.
— *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, 1998.
— *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV–XVI. Evoluția unui concept în contextul vremii*, București, 2001.
ROBERTS, Michael, *The Sweden of Gustave-Adolphe*, Londra, 1938.
SAINT Léger, A. De, SAGNAC, Philippe, *La prépondérance française. Louis XIV (1661–1715)*, Paris, 1935.
SERCZYK, W.A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku* (În vechea Ucraină. Istoria cazacimii până în anul 1648), Cracovia, 1984.
— *Historia Ukrainy*, ed. a II-a, Wroclaw, 1990.
SHAW, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, I, Cambridge, 1978.
SLIWINSKI, Artur, *Król Władisław IV* (Regele Vladislav IV), Varșovia, 1925.
— *Jan Zamoyski kanclerz i hetman Wielki Koronny* (Jan Zamoyski cancelar și hatman al Marii Coroane), Varșovia, 1947.
SOBIESKI, Wacław, *Histoire de Pologne des origines à nos jours*, Paris, 1934.
STILES, Andrina, *Suedia și zona baltică, 1523–1721*, București, 2001.
TAPIÉ, Victor-Lucien, *La France de Louis XIII et de Richelieu*, ed. a II-a, Paris, 1965.
— *Monarchie et peuples du Danube*, Paris, 1969
— *La Guerre de Trente Ans*, Paris, 1989.
TOPOLSKI, Jerzy, *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1900 roku* (Istoria Poloniei din cele mai vechi timpuri până în anul 1900), Varșovia, Cracovia, 1992.
TREASURE, Geoffrey, *Richelieu și Mazarin*, București, 2000.
VOCELKA, Karl, *Rudolf II*, Viena, 1985.
WAGNER, Georg, *Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung*, I–II, Eisenstadt, 1964.
WALLERSTEIN, Immanuel, *Y a-t-il une crise du XVIIe siècle?*, în „Annales", XXXIV (1979), nr. 1, p. 126–144.
WANDYCZ, Piotr S., *Prețul libertății. O istorie a Europei central-răsăritene din Evul Mediu până în prezent*, București, 1998.
WIMMER, Jan, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy* (Asediul Vienei din 1683. Istoria campaniei și a bătăliei), Varșovia, 1983.
WOLINSKI, Janusz, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego* (Din istoria războiului și a politicii în timpul lui Jan Sobieski), Varșovia, 1960.
WYCZANSKI, Andrzej, *Polska-Rzecza Pospolita szlachecka 1454–1764* (Polonia Republică nobiliară 1454–1764), Varșovia, 1965.
ZELLER, Gaston, *La France et l'Allemagne depuis dix siècles*, Paris, 1932.
ZÖLLNER, Erich, *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*, I, București, 1997.

Capitolul II

VIAȚA POLITICĂ ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XVII-LEA. EPOCA LUI RADU ȘERBAN, A MOVILEȘTILOR ȘI A LUI GABRIEL BETHLEN

Moartea lui Mihai Viteazul la 9/19 august 1601 n-a constituit sfârșitul unei epoci, cum se crede îndeobște, ci a marcat doar o etapă în cadrul frământatei istorii politice a Țărilor Române de la sfârșitul secolului al XVI-lea și din primele trei decenii ale veacului al XVII-lea, etapă corespunzătoare în linii generale desfășurării primei părți a „Războiului de 13 ani" (1593–1606). Linia politică imprimată de Mihai Viteazul desfășurării istoriei spațiului românesc n-a putut fi lichidată și nici măcar abătută de forțele politice externe: otomane, polone și imperiale, interesate în stăpânirea Țărilor Române. Aceste forțe au produs însă mari tulburări și frământări în spațiul românesc, care au împiedicat repetarea unirii politice a stăpânirilor Țărilor Române sub unul din conducătorii acestora, dar desfășurările istorice au continuat, în general, în coordonatele fixate în vremea lui Mihai Viteazul, în cea de-a doua etapă a Războiului de 13 ani, între 1601 și 1606, cu aceleași personaje și în parte aceleași interese, din vremea marelui domn român.

De-abia în 1611 Imperiul otoman își accentuează presiunea politico-militară asupra Țării Românești și Moldovei, pe care le va readuce treptat sub stăpânirea sa, iar din 1613 și asupra Transilvaniei, reușind în parte să înlăture, până spre sfârșitul deceniului trei, concurența la dominația asupra celor trei țări române a celorlalți doi rivali periculoși: Imperiul romano-german și Uniunea polono-lituană.

În această epocă complexă și frământată, cuprinsă între dispariția lui Mihai Viteazul și epoca lui Matei Basarab, Vasile Lupu și a Rákóczeștilor, și-au făcut apariția sau au continuat să se manifeste o seamă de conducători ai Țărilor Române, precum Radu Șerban, Radu Mihnea, Ieremia Movilă, Miron Barnovschi sau Gabriel Bethlen, care, de pe poziții uneori cu totul diferite, au încercat și au reușit să asigure echilibrul intern și extern necesar refacerii Țărilor Române, după îndelungatul și obositorul război de 13 ani și ruinătoarele năvăliri turco-tătare, polone și imperiale care au pustiit la diferite intervale spațiul românesc, îndeosebi în primele trei decenii ale veacului al XVII-lea. Intrați subiectiv pentru istorici în conul de umbră al lui Mihai Viteazul, judecata dreaptă a istoriei trebuie să-i așeze la locul care li se cuvine, pe măsura faptelor lor.

I. Țara Românească în vremea lui Radu Șerban. Schimbarea orientării sale externe după 1611

1. Radu Șerban — politica internă și continuarea luptelor pentru autonomia țării

În primele două decenii ale secolului, viața politică a Țării Românești și în oarecare măsură a Moldovei și chiar a Transilvaniei, a fost dominată de personalitatea și activitatea lui Radu Șerban, adevăratul continuator în fapte al lui Mihai Viteazul și, fără îndoială, cel mai nedreptățit de aprecierea istorică urmaș al acestuia. Chiar dacă domniile sale propriu-zise în Țara Românească (1601; 1602–1610; 1611) nu au cuprins decât primul deceniu al veacului, prin influența pe care a exercitat-o asupra desfășurărilor politice din Țările Române, în răstimpul celor nouă ani de exil petrecuți în ținuturile imperiale (1611–1620), Radu Șerban a continuat să aparțină plenar istoriei politice de vârf a spațiului românesc.

Reprezentant al grupării boierești antiotomane din vremea lui Mihai Viteazul, al cărui sprijin de bază l-a constituit, Radu Șerban a ocupat în sfatul domnesc, în aproape întreaga domnie a lui Mihai, dregătoria de mare paharnic, fiind întru totul credincios acestuia. Nu l-a însoțit în exil la curtea lui Rudolf al II-lea, în toamna lui 1601, dar nici nu a trecut de partea noului domn al Țării Românești, Simion Movilă (1600–1602), instaurat în Țara Românească de oștile polone, după planul marelui hatman și cancelar Jan Zamoyski, în toamna anului 1600, așa cum făcuseră cea mai mare parte a marilor dregători ai lui Mihai Viteazul, rămași în Țara Românească, în frunte cu frații Buzești, logofătul Teodosie Rudeanu, banul Udrea Băleanu etc., unii de nevoie sau interes, pentru a nu-și pierde moșiile, alții, mai mult sau mai puțin din convingere, ținând seama de mai vechile lor legături cu Movileștii.

Mai mult chiar, Șerban paharnicul s-a aflat în fruntea forțelor militare ale locotenenței domnești formată din frații Buzești, Stoica postelnic, Râioșanul și Andronic vistier, instaurată în iunie 1601, în urma răscoalei boierilor din gruparea proimperială și chiar filoturcă, coalizați împotriva lui Simion Movilă, a cărui politică aspră față de boierii munteni care trecuseră de partea sa (culminând cu executarea lui Udrea Băleanu), nemulțumise ambele grupări și chiar pe susținătorii săi poloni, începând cu regele Sigismund al III-lea. Înfrânt de boierii răsculați, la 23 iunie/3 iulie 1601, la Crucea Comisoaiei sau Valea Mare (Comisoaia-Fundeni), pe drumul de retragere spre Moldova, între Buzău și Râmnicu Sărat, Simion Movilă revine în Țara Românească în iulie 1601, cu forțe tătărăști și moldovene. Bătălia hotărâtoare cu oastea boierilor răsculați, condusă de Șerban paharnicul, care recunoșteau acum din nou domn pe Mihai Viteazul, s-a dat la Gura Nișcovului, între 5/15 și 12/22 august 1601, cam în aceleași locuri din județul Buzău unde cu un an în urmă însuși Mihai Viteazul plănuise să-l oprească pe Zamoyski. Un act intern din 3 februarie 1645 arată: *„Și iar să se știe cum au robit în zilele răposatului Mihail voievod pe Neagoe, fiul lui Albul, nepotul lui Fetică, pe vremea când a fost Șerban*

voievod mare paharnic, de s-a bătut cu Simion vodă la Gura Nișcovului"[1]. Înfrânt, acesta din urmă a fost alungat în Moldova, de unde nu va mai reveni decât în octombrie 1601.

Asasinarea lui Mihai Viteazul, la 9/19 august 1601, din ordinul comandantului imperial George Basta, a privat însă gruparea boierească răsculată împotriva lui Simion Movilă de domnul său legiuit, care, după victoria de la Guruslău, urma să preia și conducerea efectivă a Țării Românești. Conducătorii acesteia resping propunerile făcute în august 1601 de Basta, care ar fi vrut domn în Țara Românească pe Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, aflat la Innsbruck, sau pe Marcu Cercel, fiul lui Petru Cercel, aflat chiar în tabăra imperială, ambii străini de țara unde ar fi urmat să domnească, deci ușor de manevrat de către comandantul imperial. Domnul dorit de boierii din gruparea proimperială trebuia să fie — după relatarea lui Ciro Spontoni, secretarul lui Basta — *„un principe războinic, mai tare decât un tânăr"*[2], capabil să facă față împrejurărilor grele ale momentului. În septembrie 1601, succesiv, Stroe Buzescu și Stoica (Stoichiță) Râioșanul din Strâmba refuză scaunul oferit de gruparea boierească condusă de frații Buzești.

În aceste împrejurări, la începutul lui octombrie 1601, când Simion Movilă, cu sprijinul lui Jan Potocki, pătrunde din nou în Țara Românească, boierii din gruparea proimperială și-au îndreptat preferințele spre marele paharnic Șerban din Coiani (Mironești, jud. Ilfov). Acesta, trecut de 40 de ani, își dovedise calitățile militare în bătălia de la Gura Nișcovului, desigur și în alte lupte purtate în trecut de Mihai Viteazul, cunoscute contemporanilor săi. Nu întâmplător, ulterior, între aceștia, judele brașovean Mihail Weiss îl considera *„foarte priceput în treburile militare"*[3], după Ciro Spontoni era un *„soldat experimentat"* și un *„principe războinic"*[4], chiar după aprecierile inamicilor săi fiind un *„nume mare în treburile militare"*[5], *„ucenic al lui Mihai"*[6]. Se știe că mai apoi a condus personal mai multe campanii și bătălii peste Dunăre sau în Transilvania, la fel ca Mihai, în bătălia de la Brașov, din 1611, cu Gabriel Báthory fiind chiar rănit în timp ce lupta în fruntea trupelor sale.

Acestor calități militare cerute de gruparea boierească care l-a ridicat domn, le-a adăugat o puternică bază materială, Șerban paharnicul dispunând, în calitate de urmaș prin femei al boierilor Craiovești din secolele XV–XVI, de cel mai mare domeniu boieresc individual din Țara Românească (71 de sate și părți de sate) de la sfârșitul secolului al XVI-lea,

---

[1] C. Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului (august 1601). Contribuții privind istoria Țării Românești în epoca lui Mihai Viteazul și activitatea militară a lui Radu Șerban înaintea domniei*, în „Studii", XXIV (1971), nr. 6, p. 1152–1153.

[2] Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 172.

[3] Mihail Weiss, *Liber annalium*, în *Quellen*, V, Brașov, 1909, p. 204.

[4] Ciro Spontoni, *op. cit.*, p. 172, 188–189.

[5] St. Szamosközy, *Hebdomades*, VII, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, XXIX, Budapesta, 1877, p. 176.

[6] Victor Motogna, *Războiele lui Radu Șerban. Documente*, extras din „Anuarul Liceului «Andrei Mureșanu»", Dej, 1926, p. 48–49.

Fig. 35 Radu Șerban reprezentat pe un epitrahil din 1607–1608 de la mănăstirea Mărgineni.

răspândit în mai toate județele țării. Venitul acestui domeniu îi îngăduia să întrețină, cel puțin în parte, armata de mercenari creată de Mihai Viteazul, element hotărâtor în luptele dintre pretendenții domnești. În plus, Șerban paharnicul se înrudea, chiar dacă îndepărtat în timp și indirect, cu un domn din trecut al Țării Românești, Neagoe Basarab, ceea ce însă, în condițiile date, nu conta decât formal, de vreme ce Nicolae Pătrașcu și Marcu Cercel erau chiar fii de domni.

Drept urmare, marea adunare a țării, cum a fost numită fără temei de istorici, în fapt boierii din gruparea proimperială, în frunte cu Buzeștii, și alte stări sociale privilegiate au ales ca domn al Țării Românești, la Cârstienești pe Topolog, la est de Sălătrucu de Jos (jud. Argeș) pe Șerban, fost mare paharnic, sub numele domnesc de Radu voievod. Alegerea a avut loc înainte de 7/17 octombrie 1601, în condiții neobișnuite, pe drumul Loviștei, dintre Târgoviște, spre care se îndrepta Simion Movilă, Curtea de Argeș și Turnu Roșu, Sibiu, unde se afla tabăra imperială, de unde noul domn și boierii săi sperau ajutoare sau loc de refugiu.

Legitimarea printr-o adunare de stări a alegerii lui Radu Șerban a fost necesară și pentru faptul că acesta nu era în realitate „os domnesc", cum ar fi dorit să pară, ci un urmaș prin femei al boierilor Craiovești. Ca atare, el s-a intitulat în actele sale, de obicei, *„nepot răposatului Basarab voievod"*, referindu-se însă întotdeauna, chiar dacă și cu alte variante de rudenie, la Neagoe Basarab (1512–1521). Numai că acesta din urmă nu îi era strămoș. Ambii aveau un înaintaș comun, Neagoe de la Craiova (Strehăianu) (1475) la a cincea generație ascendentă față de Radu Șerban și la a doua față de Neagoe. Radu Șerban se trăgea prin femei din Radu Craiovescu, mare postelnic (1489–1508), un fiu al lui Neagoe de la Craiova, în vreme ce Neagoe avea drept tată oficial pe fratele acestuia, Pârvu I Craiovescu, mare vornic (1482–1512), descendența celor doi frați curgând în timp paralel, fără a se intersecta.

Cum Neagoe își luase ca nume domnesc pe cel de Basarab, după cel al tatălui său nelegitim, Basarab zis cel Tânăr sau Țepeluș, un membru al vechii dinastii a urmașilor lui Basarab I, contemporanii lui Radu Șerban i-au atribuit acestuia numele de botez (prenumele) Basarab ca *nume de familie*. Ca atare, o seamă de izvoare interne și externe i-au zis în vremea domniei sale Radu vodă Basarab, el însuși numindu-și fiul Ion vodă Basarab, onomasticul respectiv fiind aici nume de familie.

Astfel, din vremea lui Radu Șerban apare numele dinastic (de familie) Basarab, până atunci folosit de vechea dinastie domnească a urmașilor lui Basarab I, *care nu avea nume de familie*, doar ca prenume (nume de botez). Numele de familie Basarab denumea în

Fig. 36 Radu Mihnea, pretendent susținut de Înalta Poartă.

realitate marea dinastie a „Basarabilor-Craiovești", urmașii lui Radu Șerban: Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, la care se adaugă Matei Basarab, din aceeași familie a Craioveștilor, dinastie care a dominat viața politică munteană în veacul al XVII-lea.

Așadar, Basarab ca nume de familie apare la alt neam, tocmai când membrii vechii dinastii ce se trăgea din Basarab I și care nu au folosit niciodată numele acestuia ca nume de familie, erau pe cale de a se stinge, o dată cu Radu Mihnea și fiul acestuia, Alexandru Coconul. După „redescoperirea" lui Basarab I la sfârșitul secolului al XIX-lea și mai ales în 1920, o dată cu săpăturile arheologice de la Biserica Domnească din Curtea de Argeș, numele de „Basarab" s-a extins atât asupra Basarabilor-Craiovești, cât și asupra urmașilor lui Basarab I, datorită coincidenței cu numele de botez al acestuia.

De vreme ce Neagoe Basarab se declara oficial fiul lui Basarab cel Tânăr, din vechea dinastie, chiar dacă fusese crescut de Pârvu I Craiovescu, soțul mamei sale, *Radu Șerban, care nu avea nici o înrudire de sânge cu urmașii lui Basarab I, este adevăratul întemeietor al noii dinastii muntene, a Basarabilor-Craiovești.*

Prima domnie a lui Radu, după alegerea de la Cârstienești, nu a durat decât puține zile, după 7/17 octombrie 1601, când emite primul său document păstrat. Înfrânt de Simion Movilă lângă Târgoviște, cu 4 000 de oșteni și cu boierii credincioși el se retrage, pe drumul Loviștei, în Transilvania, la 22 octombrie/1 noiembrie aflându-se în tabăra imperială de lângă Dej.

În Țara Românească se înstăpânește pentru aproape un an Simion Movilă. Domnie tulburată însă de candidatul Porții la scaunul muntean, tânărul Radu Mihnea. De fapt, de la începutul lui noiembrie 1601 și până spre mijlocul lui martie 1602, în țară au loc lupte continue între Simion Movilă, care stăpânea nordul țării, și Radu Mihnea care, stabilit la Giurgiu, în raiaua turcească, iar apoi la Strehaia, controla partea de sud a Țării Românești. Un act ulterior al lui Radu Șerban relatează că după retragerea sa în Transilvania *„am lăsat domnia mea țara în mâinile lor, de au robit și au tăiat și au făcut mult rău, cât nu se poate niciodată spune și vedea, atâta rău cât s-a făcut atunci de turci și de tătari și de leși și moldoveni. Iar întru acestea, domnia mea m-am gândit și am venit sub aripa și sub puterea cinstitului împărat creștin al romanilor"*[1].

Într-adevăr, la 28 octombrie/6 noiembrie, în tabăra de lângă Dej a lui Basta, Radu Șerban a depus omagiu către *„împăratul creștin al romanilor"*, Rudolf al II-lea, *„căpetenia*

[1] *D.I.R.*, B, XVII,1, p. 134.

tuturor creștinilor ce sunt pe lume"[1], trimițând și prima sa solie către împăratul habsburg. Solie condusă de frații Buzești, în frunte cu Stroe, care se reîntoarce la sfârșitul lui aprilie 1602 cu promisiunile scrise ale lui Rudolf al II-lea, prin care se recunoaște domnia ereditară a lui Radu Șerban și a urmașilor săi în Țara Românească, i se acordă 300 000 de taleri anual, din care 100 000 imediat, locuri de retragere pentru domn și boierii săi în ținuturile imperiale, ajutoare militare, daruri bogate, aproape mai mult decât obținuse la vremea sa Mihai Viteazul. În felul acesta au fost puse odată pentru totdeauna bazele relațiilor lui Radu Șerban cu împăratul habsburg.

După o încercare zadarnică de ocupare a scaunului Țării Românești, la începutul lui martie 1602, între 13/23 și 17/27 iulie Radu Șerban izbutește să-l alunge pe Simion Movilă în Moldova, începând cea de-a doua domnie a sa (1602–1610), sub semnul legăturilor strânse cu imperialii și al continuării participării la războiul antiotoman al Ligii Creștine, pe linia inaugurată de Mihai Viteazul, dar fără a adopta poziția și revendicările acestuia față de imperiali.

Domnia lui Radu Șerban, care a zădărnicit pretențiile lui Radu Mihnea, pretendentul susținut de Poarta otomană, vreme de aproape un deceniu, a fost, până la un punct, o continuare în alte condiții a domniei lui Mihai Viteazul, dar, totodată, și începutul unei perioade noi, legată de evenimentele secolului al XVII-lea. O continuitate între cele două domnii (așa cum apare și la cronicarul intern contemporan Matei al Mirelor, care ignoră pur și simplu domnia lui Simion Movilă, din 1600–1602), deoarece Radu Șerban s-a bazat pe aceeași grupare boierească proimperială, în frunte cu frații Buzești (ridicați chiar la dregătorii mai înalte decât în timpul lui Mihai), care a constituit sprijinul acestuia, pe aceleași relații externe, a utilizat în cea mai mare parte același sistem militar, a continuat participarea de răsunet european la războiul Ligii Creștine, sub forma campaniilor peste Dunăre sau prin înfrângerea hanului din Crimeea, a zdrobit doi principi ai Transilvaniei (Moise Székely și Gabriel Báthory), în bătălii purtate în 1603 și 1611 lângă Brașov, care pe drept cuvânt pot fi puse alături de cele mai strălucite biruințe ale lui Mihai Viteazul.

Pe de altă parte, domnia lui Radu Șerban s-a desfășurat în condiții noi, specifice începutului secolului al XVII-lea, fiind caracterizată prin încheierea în condiții avantajoase pentru Țara Românească a păcii cu tătarii și cu Imperiul otoman (1604–1605), prin sfârșitul onorabil al participării la războiul Ligii Creștine, chiar înainte de terminarea oficială a acestuia, în 1606, după cum o cereau interesele Țării Românești, prin tratate negociate la nivel de egalitate cu principii Transilvaniei (Ștefan Bocskay, Sigismund Rákóczi și Gabriel Báthory) și încheierea de relații prietenești și chiar de protejare a tinerilor Mihăilaș Movilă și mai apoi Constantin Movilă din Moldova.

Pe plan intern, stăpânirea lui Radu Șerban a început în condiții foarte grele, consecință a războiului încă în plină desfășurare, la care Țările Române participau din 1594, agravate de luptele interne ale pretendenților la domnie, de cumplitele pustiiri turco-tătare, jafurile lefegiilor poloni, moldoveni, haiduci unguri sau sârbi și panduri (mercenari sud-dunăreni

[1] Hurmuzaki, XII, p. 335.

Fig. 37 Frații Buzești: Radu, Preda și Stroe Buzescu, frescă la mănăstirea Căluiu.

inițial în oștile imperiale), la care se adăuga foametea din 1602–1605 și flagelul ciumei, însoțitorii firești ai războaielor îndelungate, care bântuiau și în Transilvania îndeosebi, în sfârșit, scăderea numărului populației, în parte și din pricina deselor robiri ale oștilor otomane, mai cu seamă a tătarilor.

„Țara Românească — scria ulterior B. Locadello — *era o țară înfloritoare în vremurile trecute, până acum cincizeci de ani, înainte ca domnii Mihai și Șerban voievod să se fi împotrivit cu armele hoardelor otomane*"[1]. Referindu-se la situația din toamna lui 1600, însuși Mihai Viteazul relata: *„ici polonii, colea turcii, devastând câmpiile, satele și orașele, răpind turmele și cirezile, prădând pretutindenea și ducând pe bietul popor ca pe vite în prinsoare, încât, considerând devastările cele multe și mulțimea celor duși în prinsoare, fața Țării Românești era cu mult mai de plâns decât în zilele lui Sinan pașa, când oastea turcească cotropise totul*"[2].

Domnia lui Simion Movilă susținută de tătari a înrăutățit situația, iar în prima parte a domniei lui Radu Șerban s-a confruntat cu năvăliri tătărăști, uneori lună de lună (ca în 1603). Relatările vremii despre robiri și vânzări de tot felul pe vreme de „rea foamete" sunt de un dramatism neîntâlnit în alte epoci ale istoriei Țărilor Române. Cutremurătoarea scrisoare a lui Stroe, fiul lui Mogoș logofăt, robit de tătari în 1609, ce se afla de șase ani *„în mare chin de catargă* (galeră — n.a.) *împărătească*", cerând părinților săi să-l pomenească, fiind *„ca și om mort, pentru că nu avea el nădejde să scape vreodată*"[3],

[1] *Călători străini*, V, p. 33.
[2] *Tezaurul de monumente istorice*, I, p. 267.
[3] *D.I.R.*, B, XVII, I, p. 362.

lăsându-și averea din țară acestora, ca un adevărat *„mort viu"*, constituie doar unul din dramaticele documente de acest fel de la începutul veacului al XVII-lea.

În aceste condiții grele, Radu Șerban a dus o politică internă echilibrată, înțeleaptă și tolerantă, bine caracterizată de contemporanul său, egumenul-cronicar de la Dealu, Matei al Mirelor: *„Șerban era un om mintos, viteaz, bun, blând și plin de omenie: săraci și străini, toți aflau loc în inima lui; țara o guverna bine, cu vecinii și cu alte puteri făcu pace [...] Cu un cuvânt, nu-i plăceau tulburările și bătăliile, pacea cu fiecare era singura lui dorință, pacea țării lui cu toate puterile"*[1]. Domnia sa a reprezentat în interior o perioadă de echilibru intern (*„căci toate lucrurile lui erau în pace și orânduială"*[2]), o încercare de refacere a țării, care suferise atâtea în timpul războiului antiotoman, la care participa din 1594.

Cu marea boierime din gruparea antiotomană, al cărui reprezentant pe tron a fost, a colaborat constant întreaga să domnie, sprijinindu-se îndeosebi pe facțiunea condusă de frații Buzești, aflată în fruntea sfatului domnesc. A izbutit, totodată, fără a apela la măsuri extreme, promisiuni sau execuții, să determine revenirea în Țara Românească, după 1604, a majorității boierilor partizani ai lui Simion Movilă, retrași o dată cu acesta în Moldova, în 1602, în frunte cu mitropolitul Eftimie și cu Teodosie Rudeanu. A neutralizat, iar în anumite perioade chiar a reușit să atragă de partea sa gruparea boierească filoturcă, al cărui virtual candidat era în continuare Radu Mihnea. Foștilor inamici, altfel bine tratați, Radu Șerban nu le-a încredințat însă nici un fel de dregătorii.

Sfatul său domnesc a cuprins boieri și oșteni care se remarcaseră în vremea lui Mihai Viteazul, dar care în majoritate au fost înălțați la această treaptă pentru întâia oară de către Radu Șerban, care astfel se putea bizui pe credința lor. Din sfatul domnesc, remarcabil prin stabilitatea membrilor săi, făceau parte și moldoveni, precum marele spătar Vasile Mârza sau marele paharnic Constantin Roșca, și căpetenii de oaste, ca sârbul Gh. Raț, mare comis, sau albanezul Leca Racotă, mare spătar, urmare firească a caracterului războinic al domniei lui Radu Șerban. Nici un complot boieresc intern nu tulbură domnia sa de aproape nouă ani, fenomen aproape neîntâlnit în cursul secolului al XVII-lea. Uneltirile din 1608 ale lui Nicolae Pătrașcu, Mihai cămărașul și Stoichiță din Strâmba, trimiși din Transilvania, cu sprijinul lui Gabriel Báthory, pentru redobândirea domniei de către fiul lui Mihai Viteazul, nu s-au soldat cu execuții, ci doar cu însemnarea la nas a lui Nicolae Pătrașcu, care ulterior va deveni chiar ginerele lui Radu Șerban, în vreme ce Stoichiță Răioșanul va rămâne alături de acesta până la sfârșitul ultimei domnii (1611), însoțindu-l apoi în pribegie, în vremea căreia a avut chiar o bogată activitate în slujba sa. Sângele

[1] Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească. Începând de la Șerban Voevod până la Gavril Voevod*, în *Tesauru de monumente istorice*, I, p. 329.

[2] Idem, *Povestirea pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă zis și Radu...*, în N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor. Al doilea memoriu*, în AARMSI, s.II, t. XX, 1899, p. 18.

boierilor n-a înroșit paloșul călăului în vremea lui Radu Șerban, ceea ce nu se poate spune despre contemporanii săi Simion Movilă, Radu Mihnea și chiar despre Mihai Viteazul.

Păstrarea domeniului domnesc, ca sursă de venituri bănești, îndeosebi pentru plata mercenarilor români și străini, a constituit o preocupare constantă a lui Radu Șerban. Acest domeniu cuprindea 87 de sate la sfârșitul domniei lui Mihai Viteazul, și dacă ținem seama că la acesta se adăugau cele 71 de sate și părți de sate ale domeniului boieresc al lui Radu, putem astfel surprinde puternica bază materială de care acesta dispunea nemijlocit în vremea domniei. Ca atare, spre deosebire de Simion Movilă, Radu Mihnea, Alexandru Iliaș și Gavril Movilă, determinați de nevoi bănești, Radu Șerban n-a eliberat prin răscumpărare de către rumâni, ca să nu mai vorbim de cea forțată, practicată de ceilalți domni amintiți, nici un sat domnesc, iar numărul daniilor dintre acestea către beneficiari laici a fost foarte mic.

Ca urmaș al boierilor Craiovești, cunoscut de asemenea pentru atitudinea sa antiotomană, Radu Șerban a acordat atenție întăririi proprietăților mănăstirilor din țară, inclusiv ale celor catolice sau protestante, iar pentru susținerea ortodoxiei în Imperiul otoman a făcut bogate danii bănești (nu însă și teritoriale !) unor mănăstiri din Grecia[1], de la Muntele Athos, din Bulgaria și Serbia, a căror valoare nu este egalată — fapt până acum nerelevat — decât de cele ale îndepărtatei sale rude, Neagoe Basarab.

Boierimea mijlocie și mică, care a constituit un sprijin militar în timpul domniei lui, s-a bucurat de atenția deosebită a domnului, manifestată prin danii aproape exclusiv pentru slujba militară, „încă și cu sânge vărsat".

Față de boierimea liberă, din cadrul căreia se recrutau „slujitorii" (oștenii plătiți mai cu seamă prin scutiri fiscale), Radu Șerban a avut o atitudine mult deosebită de cea a lui Mihai Viteazul, neluând pe seama domnească și neumănind cu sila nici un sat, sistemul „năpăștilor" (biruri extraordinare „aruncate" pe contribuabili după porunca domnului) nefiind aplicat pe vremea sa, domnul oprind chiar abuzurile marilor boieri, care cotropiseră numeroase sate în vremea înaintașului său. A mers până acolo încât, în cadrul judecății domnești, a dat dreptate țăranilor aserviți abuziv de către căpetenii militare sau chiar de mari boieri și dregători, ca Buzeștii. Radu Șerban s-a situat, așadar, pe o poziție binevoitoare față de țărănimea liberă, întărindu-i proprietățile și vechile scutiri.

În schimb, față de țărănimea aservită, marele boier Radu Șerban, urmaș al Craioveștilor din secolul trecut, s-a arătat cel puțin la fel de aspru ca și Mihai Viteazul, neîngăduind eliberarea pe cale juridică a satelor anterior aservite, inclusiv a celor cotropite silnic de Mihai Viteazul în folosul său sau al domniei, aplicând cu strictețe *„legătura"* lui Mihai Viteazul (legarea de glie a țăranilor fără pământ, care stăteau pe moșiile altora).

Deși conform obiceiului românesc, în Țările Române extracarpatice femeile nu au fost niciodată aservite, în vremea lui Radu Șerban se constată ca o excepție neîntâlnită

[1] Ajutorul anual de 6 000 de aspri (din 1607) acordat mănăstirii Turniki din Epir a fost semnalat de Virgil Cândea, *Mărturii românești necunoscute din Grecia de Nord*, în SAI, S.N., nr. 60–61, 1993, p. 103–106.

nici înainte, nici după aceea, cazuri de femei care se vând împreună cu pământul lor în rumânie. Aceasta însă nu în urma unui abuz al domniei sau al unor boieri, ci din pricina condițiilor extrem de dificile, amintite mai sus, în care se afla Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea.

Nici orășenii nu s-au putut plânge de lipsa de interes față de ei a lui Radu Șerban. Pentru orășenii și călărașii din Gherghița a cumpărat din banii săi moșia Cuciul, înălțând aici o „palancă" pentru apărarea acestora. Iar pentru cei din București a construit „podul" (drumul podit) de la poarta de est a Curții domnești, continuat cu podul peste Dâmbovița, așadar, pe drumul de ieșire din București spre Constantinopol, în vecinătatea căruia a amenajat și „heleșteul lui Radu Vodă", folosind izvoarele din dealul numit mai târziu Filaret.

În sfârșit, Radu Șerban a înființat marea slobozie („sat de milă") Satu Nou, pe moșia domnească de lângă Brânceni a mănăstirii Dealu, în județul Ialomița, lângă Dunăre, sat de colonizare cu oameni străini, liberi, întemeiată pe pământ nelocuit, una din primele slobozii de acest fel din Țara Românească, în orice caz cea mai mare dintre acestea (în 1616 avea 164 capi de familie, între care și patru meșteșugari, într-o vreme când satele obișnuite cuprindeau în medie 12 locuințe). Această slobozie a avut un rol deosebit în procesul colonizării rurale din prima jumătate a secolului al XVII-lea, exemplul organizării ei fiind urmat de Radu Mihnea, Alexandru Iliaș, Alexandru Coconul și Leon Tomșa, prin înființarea a numeroase „sate de milă".

Deși în acele vremuri grele de oști și războaie, jafuri, pustiiri, foamete și ciumă, domnia lui Radu Șerban n-a putut avea strălucirea pe care realizările culturale au conferit-o celor ale lui Matei Basarab sau Constantin Brâncoveanu, ea a contribuit prin apărarea neatârnării și apoi a autonomiei țării, mai cu seamă prin slăbirea regimului dominației otomane, la dezvoltarea economică și culturală a Țării Românești în decursul secolului al XVII-lea.

Pe plan extern, participarea lui Radu Șerban la războaiele Ligii Creștine s-a realizat practic prin desfășurarea campaniilor sale antiotomane în strânsă legătură cu operațiile militare ale imperialilor. La baza relațiilor cu aceștia a stat omagiul depus de Radu Șerban împăratului Rudolf al II-lea în tabăra de la Dej, la 27 octombrie/6 noiembrie 1601, cum am văzut, și condițiile practice de alianță militară dobândite la curtea din Praga de solia munteană condusă de Stroe Buzescu. Țara Românească a fost aliatul principal al Imperiului romano-german în această fază a războiului Ligii, celelalte țări ale acesteia participând doar cu sume de bani. Ea prezenta o importanță strategică de netăgăduit, atât prin potențialul ei militar, cât și prin poziția sa care amenința flancul drept al înaintării otomane spre Europa Centrală. Ca atare, imperialii și aliații lor îl socoteau pe Radu Șerban *„zidul de apărare al Transilvaniei"*[1] și o *„fortăreață îndreptată împotriva sultanului"*[2]. Ca să nu mai vorbim de însemnătatea economică a Țării Românești, a cărei pierdere

[1] A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta (1602–1607)*, II, Budapesta, 1913, p. 515.

[2] N. Buta, *I ragguagli di Claudio Rangoni, vescovo di Reggio-Emilia e nunzio in Polonia dal 1599–1605* ..., în *Diplomatarium italicum*, Roma, I (1925), p. 348.

lipsea Imperiul otoman de o importantă bază de resurse strategice, în concepția vremii, exprimată de Gabriel Bethlen, Țara Românească și Moldova reprezentând *„ochii și bucătăria împăratului turc"*[1].

Cooperarea militară cu forțele imperiale a început îndată după redobândirea domniei, chiar în a doua jumătate a lui august 1602, trupele lui Radu Șerban declanșând prima ofensivă la sud-vestul Dunării, pentru cucerirea cetății Belgrad, obiectiv strategic de prim rang, adevărată „cheie a Europei Centrale". În același timp, imperialii trebuiau să atace pe direcția Lipova-Timișoara, scopul aliaților fiind de a stânjeni prin lovituri de flanc și spate forțele otomane ale marelui vizir, care se îndrepta spre Alba Regală.

Fig. 38 Haiduc și husar unguri la începutul secolului XVII.

Oștenii lui Radu Șerban au pătruns în suburbiile Belgradului, pașa închis în cetate fiind nevoit să ceară stăruitor în mai multe rânduri ajutorul armat al marelui vizir pentru a putea rezista. Ofensiva lui Radu Șerban n-a fost continuată din pricina amenințării reprezentată de oastea tătărască a hanului din Crimeea, Gazi Ghirai al II-lea care, chemat de marele vizir pe frontul din Europa Centrală, se pregătea să treacă prin Țara Românească, aducând cu sine pe Simion Movilă, pentru a-l reinstala la Târgoviște.

Respingerea ofensivei hanului și înfrângerea sa în bătălia de lângă Ogretin (13/23–14/24 septembrie 1602), a reprezentat una dintre cele mai frumoase pagini de vitejie românească și, totodată, un alt exemplu de colaborare militară româno-imperială. Alegerea locului luptei de către Radu Șerban a fost determinată de situarea acestuia pe drumul de legătură, pe la „Tabla Buții", pasul Tătarului, cu zona Prejmerului, unde își așezase tabăra George Basta și pe unde au sosit ajutoarele trimise de acesta.

Amintirea acestei bătălii, în urma căreia și-a pierdut viața Stroe Buzescu și despre care hrisovul lui Radu Șerban din 29 iunie/8 iulie 1604, pentru frații acestuia, menționează că *„au venit mulțime de oști de-ale lor asupra noastră a tuturora și au năvălit peste noi și au aruncat ei atât de multe din săgețile lor asupra nostră, încât nu se putea vedea fața soarelui de săgețile lor și de atâta bătălie răsunau codrii și munții de bătălia lor și nu se mai puteau înțelege unul cu altul"*[2], l-a făcut pe Miron Costin, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, să-l compare pe Radu Șerban cu Ștefan cel Mare: *„acel vestit Șerban voievod,*

[1] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 66.

[2] *D.I.R.*, B, XVII,1, p. 134–135.

Fig. 39 Piatra de mormânt a lui Stroe Buzescu.

care s-a luptat de multe ori cu turcii și a biruit pe hanul Crimeii, așa cum și la noi a fost acel Ștefan cel Bătrân"[1].

Dincolo însă de obiectivele militare impuse de coordonarea acțiunilor sale strategice cu cele ale imperialilor, în relațiile cu Imperiul otoman Radu Șerban a folosit cu pricepere mijloacele diplomatice și pe cele militare, în primul rând în interesul Țării Românești. Respingerea de către Poartă a încercărilor sale de recunoaștere a domniei în 1602, a fost urmată de expedițiile antiotomane la sud de Dunăre, din februarie–martie 1603, amintind campania similară a lui Mihai Viteazul din iarna 1594–1595 asupra Silistrei, sediul marelui pașalâc cu același nume, destinat supravegherii Țărilor Române, unde se afla și pretendentul Radu Mihnea, asupra Hârșovei și Brăilei, fiind atacate și alte garnizoane din Dobrogea, oștile muntene ajungând, se pare, până sub zidurile Cetății Albe. Au fost vizate și alte fortificații otomane de pe întreaga linie a Dunării: Turtucaia, Giurgiu, Șistov, Turnu, Rahova, Castelul Florentin, Vidinul. Spre deosebire de atacurile asemănătoare executate de Mihai Viteazul, de data aceasta au fost cucerite și unele cetăți importante, precum Hârșova și Brăila, o dată cu distrugerea căreia a fost lichidată pentru scurt timp și cea mai întinsă raia de pe pământul Țării Românești. Amploarea ofensivei concertate de la Cetatea Albă la Vidin, a făcut ca garnizoanele turcești să nu poată conlucra în vederea apărării. Ca urmare a campaniei din iarna și primăvara 1603, Radu Șerban însuși, participând la luptele de la Brăila, au fost lichidate în bună parte raialele turcești de pe teritoriul Țării Românești, fiind îndepărtate totodată forțele turco-tătare din nordul Dobrogei.

În aceste condiții favorabile și beneficiind de succesele obținute în același an în Transilvania, cum vom vedea, pentru a pune capăt deselor năvăliri ale tătarilor, principala forță menită de strategia otomană a vremii să macine rezistența Țărilor Române, Radu Șerban, ca și Mihai Viteazul la vremea sa, a încheiat un armistițiu cu hanul crâmlean, în decembrie 1603. Mai mult chiar, a încercat să medieze o înțelegere între acesta din urmă și împăratul Rudolf al II-lea, cu aprobarea acestuia, la care a căutat să atragă și pe turci, prevăzând, se pare, apropiata încheiere a păcii între Liga Creștină, de fapt Imperiul romano-german, și cel otoman.

---

[1] Miron Costin, *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 209–210.

Îndată după aceea, obținând pe cale diplomatică recunoașterea domniei de către sultan, în decembrie 1604–ianuarie 1605, Radu Șerban aducea Țării Românești mult râvnita pace și o dată cu aceasta o însemnată reducere a contribuțiilor către Poartă. Astfel, valoarea haraciului plătit, de altfel neregulat, doar până în 1609, în bani și în produse alimentare, n-a depășit 32 000 de galbeni, de aproape cinci ori mai puțin decât plătise Mihai Viteazul la începutul domniei, această sumă rămânând în vigoare mulți ani după domnia lui Radu Șerban.

O caracteristică importantă a politicii externe a acestuia, desfășurată la puțin timp după unirea politică a Țărilor Române sub conducerea lui Mihai Viteazul, au constituit-o relațiile strânse cu celelalte două țări românești și orientarea externă consecventă către Imperiul romano-german, pe linia trasată de marele său înaintaș. În aprilie 1603, împăratul Rudolf al II-lea i-a întărit lui Radu Șerban stăpânirea Țării Românești și o subvenție anuală pentru plata oștilor de 120 000 de taleri (mai mult decât venitul anual obținut de imperiali din Transilvania), în noiembrie același an trimițându-i pentru învestitura în domnie marele stindard imperial și titlul de principe al Sfântului Imperiu romano-german, cu care prilej la Târgoviște s-a desfășurat o mare ceremonie consemnată detaliat în izvoarele vremii.

Considerând, desigur, că ocuparea Transilvaniei în aprilie–mai 1603 de către Moise Székely, reprezentantul nobilimii filoturce proclamat principe (mai–iulie 1603), cu sprijinul activ al forțelor turco-tătare, însemna închiderea cercului forțelor ostile în jurul Țării Românești și repetarea situației din 1599, Radu Șerban a acționat în același fel ca Mihai Viteazul, ținând în plus seama și de cererea de ajutor adresată de George Basta, care i-a ajuns în vremea participării la asediul Brăilei. Comandantul imperial anunța în același timp Curtea de la Praga că *„pericolul e mare și dacă Românul* (Radu Șerban — n.a.) *nu vine cu ajutoare puternice cum este dator, eu mă îndoiesc de putința de a păstra provincia"* (Transilvania)[1].

„Românul" a venit într-adevăr în ajutorul forțelor imperiale, dar după planul său de acțiune și așteptând zadarnic colaborarea forțelor imperiale ale lui Basta, direct interesate în acțiunea de păstrare a stăpânirii Transilvaniei. Ca atare, campania lui Radu Șerban împotriva lui Moise Székely, din vara 1603, a cuprins două etape. În cadrul celei dintâi (aprilie–începutul lui iulie), căpitanii săi, trecând în Transilvania, au hărțuit și măcinat oastea lui Moise, nimicindu-i avangarda și, în final, atrăgându-l cu grosul trupelor în preajma Brașovului. În cea de-a doua etapă (iulie), Radu Șerban, cu temeiul trupelor sale, a pătruns pe la Bran în Țara Bârsei, învingând într-o sângeroasă bătălie, între Brașovul Vechi și apa Ghimbășelului, lângă moara de hârtie a orașului, distrusă cu acest prilej, pe Moise Székely, care și-a pierdut viața încercând să scape din luptă (7/17 iulie 1603).

Ca urmare a biruinței lui Radu Șerban, stăpânirea imperială în Transilvania a fost restaurată fără nici un efort inițial din partea lui Basta, alianța domnului muntean cu imperialii s-a întărit, iar o încercare a Porții de a instala la Târgoviște pe un anume Ștefan,

---

[1] A. Veress, *op. cit.*, p. 217.

Fig. 40 Tablou alegoric de Hans von Aachen (1603), înfățișând trofeele dobândite de Radu Șerban în bătălia de lângă Brașov și capul lui Moise Székely.

pretins fiu al lui Petru Cercel, profitând de absența lui Radu Șerban, a fost repede zădărnicită, o dată cu revenirea acestuia în Țara Românească.

Prestigiul militar dobândit cu acest prilej i-a îngăduit lui Radu Șerban să încheie, în anul următor, 1604, legături directe cu orașele Brașov și Sibiu, și chiar să poarte tratative cu un vechi inamic al orientării sale politice, Ieremia Movilă, fratele pretendentului Simion Movilă, ale cărui șanse de a redobândi domnia munteană s-au redus substanțial.

Din 1605, o dată cu alungarea imperialilor din Transilvania, în urma răscoalei unei părți a nobilimii maghiare, conduse de Ștefan Bocskay, și încheierea păcii cu turcii, Radu Șerban a dus o politica de bună înțelegere cu principii și guvernatorii Transilvaniei, pe baza unor tratate la nivel de egalitate, asigurând astfel în următorii cinci ani echilibrul politic necesar refacerii Țărilor Române. La 26 iulie/5 august 1605, el perfectează la Târgoviște tratatul cu reprezentanții lui Ștefan Bocskay, încoronat în același an de marele vizir ca rege al Ungariei (Superioare), după ce în iulie același an, acesta oprise pe cale diplomatică ultima încercare a lui Simion Movilă de a intra în Țara Românească. Înțelegeri asemănătoare, la nivel de egalitate, a încheiat Radu Șerban și cu principii Transilvaniei, Sigismund Rákóczi (aprilie–iunie 1607) și Gabriel Báthory (1607–1613), la 21/31 mai 1609, aceasta din urmă fiind socotită de domnul muntean o *„confederație perpetuă și inviolabilă"*[1].

Totodată, Radu Șerban a protejat, chiar cu îngăduința sultanului, scurta domnie în Moldova (1607, septembrie–decembrie) a lui Mihăilaș Movilă, fiul fostului său rival, Simion Movilă, care urma sa-i devină ginere și care, după alungarea sa de către vărul său Constantin Movilă, s-a refugiat cu mama sa, doamna Marghita, la Târgoviște, unde a și murit, la începutul anului 1608. Ulterior, Radu Șerban s-a apropiat de tânărul Constantin Movilă (1607–1611), care vedea în domnul Țării Românești un puternic sprijin în fața tendinței principelui Transilvaniei, Gabriel Báthory, de a-și asigura stăpânirea celor trei Țări Române, pe linia urmată de înaintașii săi din aceeași familie, Sigismund și Andrei Báthory.

De altfel, ruperea echilibrului dintre cele trei Țări Române, bazat pe tratate și legături de „confederare", s-a datorat ambițiilor lui Gabriel Báthory. Neizbutind să obțină coroana polonă, după exemplul rudei sale Ștefan Báthory, el a reluat planul „dacic" al lui Sigismund

[1] Idem, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VIII, București, 1935, p. 46.

Báthory, în virtutea căruia urma să concentreze în mâna sa conducerea Transilvaniei, Țării Românești și a Moldovei, înțeleasă ca o stăpânire perpetuă, nu ca o unire politică a trei țări, bazată pe o evidentă unitate etnică. Planul „dacic", preluat ulterior și de Gabriel Bethlen, era în acea vreme, cum observase și N. Iorga, în realitate, țelul unor conducători maghiari ai Transilvaniei de a stăpâni cele trei Țări Române, sub lozinca unei unități „dacice" golită de orice conținut etnic. Istoricii care atribuie și lui Mihai Viteazul astfel de planuri, botezându-l, fără a se baza pe nici un fel de izvor, „restitutor Daciae", sau folosesc, fie și metaforic, sintagma „Restitutio Daciae", pentru a desemna, în fapt, legături între Țările Române, trebuie să dovedească prudență.

Fig. 41 Efigia lui Ștefan Bocskay pe un triplu gros transilvan din 1607.

Gabriel Báthory și-a propus supunerea Moldovei și a Țării Românești, de unde Radu Șerban trebuia neapărat înlăturat pe cale militară, după mărturia judelui brașovean M. Weiss, încă din aprilie 1608, chiar la începutul domniei sale. Cum însă realizarea în faptă a acestui deziderat era greu de înfăptuit, Gabriel Báthory a trebuit să aștepte până la sfârșitul anului 1610 declanșarea operațiilor militare împotriva domnului Țării Românești. În acest interval a organizat tot felul de uneltiri împotriva lui Radu Șerban, a pregătit cu grijă campania, în octombrie–decembrie 1610, a ocupat abuziv cetatea săsească a Sibiului (10 decembrie 1610), cea mai puternică fortificație din Transilvania, mutându-și aici reședința și locul de refugiu, ceea ce ulterior se va dovedi salutar pentru el.

Firește, Radu Șerban n-a fost surprins de expediția pornită împotriva sa de principele Transilvaniei în ultimele zile ale anului 1610. Pregătirile militare, ocuparea Sibiului, sediul „Universității" săsești, împotriva privilegiilor regale ale sașilor, acțiune care a declanșat un mare scandal, lucrările dietei transilvane care a discutat și aprobat planul campaniei lui Gabriel Báthory în Țara Românească, nu puteau rămâne necunoscute lui Radu Șerban. Chiar înainte de faza finală a pregătirilor principelui transilvan, domnul muntean reluase legăturile cu imperialii (octombrie 1609), stabilise relații directe cu regele Poloniei, Sigismund al III-lea Vasa (iulie 1610) și purtase tratative cu Constantin Movilă, domnul Moldovei, toți aceștia

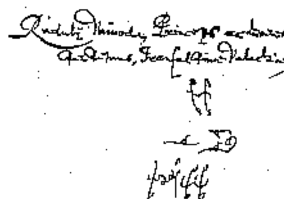

Fig. 42 Semnătura lui Radu Șerban pe o scrisoare trimisă în Transilvania.

Fig. 43 Regele Ungariei Matias al II-lea de Habsburg.

fiindu-i viitori aliați în confruntarea cu Gabriel Báthory.

Invazia acestuia în Țara Românească a avut loc, pentru realizarea surprizei strategice, cu prilejul sărbătorilor de iarnă din decembrie 1610 și începutul lui 1611, în condiții grele ale anotimpului. Țara, îndeosebi mănăstirile, a fost jefuită cumplit, cronicile muntene și cele săsești relatând amănunte zguduitoare despre prădăciunile și cruzimile oștilor unguresti. Gabriel Báthory s-a instalat la Târgoviște, luându-și titlul de principe al Țării Românești, pe care îl va păstra până la moarte, stăpânirea sa, ruinătoare pentru țară, durând până în martie 1611, când a fost nevoit să se retragă, la porunca sultanului, care a trimis domn, cu forțe turcești, pe Radu Mihnea, pentru a doua oară instalat astfel în Țara Românească.

La declanșarea invaziei, Radu Șerban s-a retras la 18/28 decembrie 1610 de la Târgoviște în Moldova, conform înțelegerii cu Constantin Movilă, având cu sine tezaurul, familia, boierii săi și o parte din oștire, întreaga acțiune desfășurându-se conform unui plan strategic bine chibzuit, despre existența căruia mărturisesc o seamă de izvoare ale vremii, spre a nu fi prins între forțele otomane, care pândeau la Dunăre orice prilej de înlăturare a sa, și cele ale lui Gabriel Báthory.

Instalat semnificativ la Roman, locul tradițional de adunare al oastei, aflat în centrul Moldovei istorice, Radu Șerban și-a organizat diplomatic și militar contraofensiva, care avea să ducă la înfrângerea principelui Transilvaniei. Această contraofensivă, desfășurată între ianuarie și septembrie 1611, a cuprins trei etape. În cadrul primei etape (ianuarie–mai 1611), în paralel cu pregătirea forțelor militare în tabăra de la Roman, Radu Șerban a încheiat aici, la 10/20 februarie 1611, un cuprinzător tratat de alianță militară, la nivel de egalitate, cu reprezentantul regelui Ungariei, Matias al II-lea de Habsburg, fratele împăratului Rudolf al II-lea și adevăratul conducător al Imperiului romano-german. Tratatul, redactat sub directa îndrumare a lui Radu Șerban, prevedea condițiile concrete ale alianței munteano-imperiale, la care urmau să participe Moldova și Polonia, trupele lui Radu Șerban trebuind să-l atace pe Gabriel Báthory în Țara Românească sau în Transilvania, concomitent cu cele imperiale din Ungaria Superioară. Un tratat asemănător a fost încheiat o săptămână mai târziu, la 18/28 februarie 1611, la Iași, de reprezentantul regelui Matias al II-lea cu domnul Moldovei, Constantin Movilă.

În cea de-a doua etapă a contraofensivei lui Radu Șerban (sfârșitul lui mai — începutul lui iulie 1611) oștile sale, conduse de Nicolae Pătrașcu și spătarul Mârza, alungă pe Radu

Mihnea de la București, în vreme ce Radu Șerban adună timp de o lună și jumătate oștile de țară la Buzău, după care, fără a mai trece pe la Târgoviște, se îndreaptă direct spre Transilvania, împotriva lui Gabriel Báthory.

Cea de-a treia etapă a contraofensivei sale (iulie-septembrie 1611), corespunzând campaniei propriu-zise împotriva principelui transilvan, a început prin trecerea Carpaților, pe un drum neobișnuit pentru oști, pentru a realiza surprinderea totală a inamicului. Acest drum folosit doar de negustorii brașoveni, care transportau mărfurile pe cai spre București, pornea din Șcheii Brașovului, ieșind peste munți la Schiulești (după numele cartierului brașovean) pe Teleajen. El a fost parcurs în sens invers de oastea lui Radu Șerban, care de la Schiulești a urcat spre cărările munților pe plaiul numit de atunci „al lui Șerban Vodă", ieșind în cele din urmă în valea Târlungului și de aici sub zidurile Brașovului, cu a cărui conducere domnul muntean avea o înțelegere secretă împotriva lui Gabriel Báthory. Acesta, care supraveghea drumul Brașovului și cel pe la Tabla Buții, a fost surprins cu oastea lângă Prejmer și silit să accepte lupta la locul și timpul ales de Radu Șerban.

Fig. 44 Judele brașovean Mihail Weiss, care l-a ajutat pe Radu Șerban în bătălia de lângă Brașov cu Gabriel Báthory din 1611.

Bătălia care s-a dat la 30 iunie/10 iulie 1611 în „Câmpul de Mijloc" al Brașovului, spre Sânpetru, amintind prin desfășurarea ei de lupta de la Șelimbăr a lui Mihai Viteazul cu Andrei Báthory, a constituit una dintre cele mai strălucite izbânzi ale lui Radu Șerban, el însuși rănit în luptă, în timp ce se afla în fruntea trupelor sale. Gabriel Báthory și-a aflat cu greu scăparea prin fugă în cetatea Sibiului, pregătită, cum am văzut, ca loc de refugiu.

Radu Șerban era considerat, precum odinioară Mihai Viteazul, adevăratul stăpân al Transilvaniei. Asediul Sibiului, în august 1611, efectuat împreună cu trupele imperiale conduse de Sigismund Forgach, intrate în Transilvania conform tratatului din 10/20 februarie același an, însă cu mare întârziere, n-a dat rezultatul dorit. Asediul a trebuit să fie ridicat, iar nobilimea și secuii au refuzat să participe la dietele convocate de Radu Șerban la Cincu Mare și Mediaș.

În aceste condiții, situația s-a deteriorat prin intervenția oștirii turco-tătare, numărând circa 30 000 de oameni, condusă de Omer pașa Kerengi, care în iulie 1611 reinstaurase pentru a treia oară pe Radu Mihnea la Târgoviște, iar la 7/17 septembrie a pătruns prin pasul Buzăului în Țara Bârsei. Aceasta l-a obligat pe Radu Șerban să se despartă de forțele

Fig. 45 Cetatea Sibiului, gravură germană.

imperiale, punând capăt campaniei sale în Transilvania, retrăgându-se apoi, prin Țara Românească în Moldova, urmărit de tătari, care i-au zdrobit ariergarda la Lunca Mare (Lunca Asău), în ținutul Bacău, la începutul lui octombrie 1611. Ca și Mihai Viteazul, exact cu un deceniu în urmă, Radu Șerban s-a îndreptat spre Suceava, trecând apoi prin Polonia și Ungaria Superioară, spre Curtea imperială, sperând să obțină ajutoare pentru redobândirea domniei.

Cu aceasta se încheie o pagină lungă și glorioasă din istoria Țării Românești, lăsând în același timp drum liber restaurării depline a dominației otomane în cele trei Țări Române. De altfel, pacea de la Zsitvatorok (1606), care a pus capăt războiului Ligii Creștine început în 1593, pace la încheierea căreia Țările Române au avut un rol însemnat, dar care, în ciuda atâtor eforturi și suferințe, nu a adus decât un *status quo*, această pace, prelungită apoi mai bine de jumătate de veac, nu a împiedicat intervențiile armate „locale" ale Porții în Țările Române. Restaurarea dominației otomane asupra acestora, după înlăturarea lui Radu Șerban, domn și oștean „din rasa lui Mihai Viteazul"[1], o dată cu instalarea lui Radu Mihnea în Țara Românească, a lui Ștefan Tomșa al II-lea în Moldova (1611) și a lui Gabriel Bethlen în Transilvania (1613), a fost semnalul îndepărtat, dar limpede, al reluării ofensivei otomane asupra Europei Centrale din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

2. *Restaurarea dominației otomane în Țara Românească și opoziția internă față de aceasta*

Ca urmare a luptelor pentru neatârnare purtate de Mihai Viteazul și Radu Șerban, restabilirea dominației Înaltei Porți asupra Țărilor Române n-a afectat cuantumul obligațiilor economice ale acestora, care a rămas în primele trei decenii ale veacului al XVII-lea la un nivel mult mai scăzut decât în perioadele anterioare și cele următoare, iar în domeniul politicii interne și chiar externe, domnii și principii Țărilor Române au dispus de o însemnată libertate de acțiune.

[1] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. IV.

Pe plan intern, Radu Mihnea, vechiul candidat la domnie susținut de Poartă încă din ianuarie 1596, după două scurte stăpâniri în Țara Românească (noiembrie 1601–martie 1602 și aprilie–mai 1611), și-a început cea de-a treia domnie, propriu-zisă (1611–1616), sprijinindu-se pe gruparea boierească filoturcă, puțin numeroasă, formată din elemente levantine împământenite, în frunte cu mitropolitul Luca din Cipru și vistierul Pano Pepano din Pogoniana, dar și din greci sau aromâni grecizați veniți cu el de la Constantinopol și din sudul Dunării. Acesta a fost, de altfel, primul val masiv de greci sau elemente grecizate venit în Țara Românească în 1611 și de aici răspândit și în celelalte Țări Române, de felul fraților Cantacuzini, întemeietorii familiilor cu același nume din Muntenia și Moldova. Faptul că instaurarea sa de către Omer pașa s-a făcut în condițiile ocupării țării de către o numeroasă oaste turco-tătară, Poarta refuzând energic revenirea lui Radu Șerban în scaun, a impus în acel moment marii boierimi și slujitorilor de țară acceptarea lui Radu Mihnea. *„Și veniră toți boiarii și toți roșii și toți slujitorii, de să închinară lui și făcură mare jurământ ca să-i slujască cu dreptate"*, menționează *Letopisețul Cantacuzinesc*[1].

Fig. 46 Sultanul Ahmed I (1603–1617), gravură germană.

Instaurarea lui Radu Mihnea și a orientării filoturce reprezentată de el a întâmpinat însă dârza opoziție a influentei grupări boierești antiotomane, constituită în vremea lui Mihai Viteazul, când, afirmă reprezentanții acesteia în 1614, *„ne-am supus și ne-am jurat creștinilor [...] și ne-am supus supt împăratul creștinesc"*[2] și consolidată în vremea lui Radu Șerban. La plecarea în pribegie, în septembrie 1611, acesta din urmă a jurat boierilor din gruparea antiotomană să obțină sprijinul militar al împăratului habsburg, pe lângă care, până la moartea sa în 1620, a jucat rolul de reprezentant al acestei grupări, pentru înlăturarea lui Radu Mihnea și a dominației otomane. Ca atare, în intervalul 1611–1620 toate mișcările antidomnești din Țara Românească au avut drept scop readucerea în scaun a lui Radu Șerban, ceea ce ar fi însemnat revenirea la vechea orientare procreștină. Unii reprezentanți de seamă ai grupării boierești antiotomane — Stoica, mare logofăt din Strâmba, Stanciu, mare sluger și alții — l-au însoțit și în exil pe Radu Șerban, intervenind

[1] *Istoria Țării Românești*, p. 89.
[2] *D.I.R.*, B, XVII, 2, p. 269.

direct la împărat în favoarea sa, majoritatea însă, rămași în țară, au trecut la acțiune chiar în toamna lui 1611.

Mișcarea cunoscută sub numele de *„complotul stolnicului Bârcan"*, după numele lui Bârcan Bucșeanu din Merișani, grupând opt–nouă mari dregători, numeroși dregători mici și mijlocii și un număr de slujitori, urmărea înlăturarea lui Radu Mihnea și readucerea în scaun a lui Radu Șerban, aflat la curtea imperială de la Viena, unde un trimis al complotiștilor l-a înștiințat despre mișcarea care se pregătea, pentru a obține ajutorul regelui Matias al II-lea, conducătorul de fapt al Casei de Habsburg.

Dar planul boierilor complotiști a eșuat înainte chiar ca trimisul lor să ia legătura cu Radu Șerban. Avertizat de Gabriel Báthory, inamicul acestuia și al imperialilor, care aflase despre complot, Radu Mihnea a arestat pe neașteptate pe complotiști, oprind în această fază transformarea mișcării într-o adevărată răscoală. Conducătorii lor, împreună cu Bârcan stolnicul și Radu postelnicul Băleanu, au fost executați, la 7/17 decembrie 1611, în vreme ce alți participanți au fost închiși, puțini reușind să fugă peste hotare (Ivașcu, mare vornic Băleanu). Caracterul antigrecesc care s-a atribuit acestei mișcări, care oricum nu s-a situat pe primul plan, trebuie înțeles ca o reacție împotriva elementelor levantine aduse în Țara Românească de Radu Mihnea și intrate în concurență cu boierimea pământeană.

Execuțiile ordonate de Radu Mihnea, câteva luni după luarea domniei din 1611, infirmă „blândețea" caracterului său, teză larg răspândită în istoriografia românească, cu atât mai mult cu cât șase boieri munteni îl caracterizează, în 1632, drept *„un domn năpraznic"*[1].

Înăbușirea cu cruzime a mișcării din 1611 și urmărirea altor partizani ai lui Radu Șerban, în toamna lui 1612, după ce aceștia scriseseră reprezentantului lor, reamintindu-i jurământul făcut la plecarea din țară, de a se întoarce cu ajutor militar imperial, n-a lichidat gruparea boierească antiotomană din Țara Românească, care a menținut legătura directă cu Radu Șerban și curtea de la Viena și în anii următori. Partizani ai lui Radu Șerban au rămas chiar între dregătorii lui Radu Mihnea. În toamna anului 1613, cu prilejul expediției otomane pentru alungarea lui Gabriel Báthory, la care a participat și domnul muntean, aceștia erau gata să se răscoale, la apariția lui Radu Șerban cu trupe imperiale în Transilvania (se vorbea atunci despre o expediție imperială împotriva lui Báthory, dar turcii au fost mai iuți). *„Numai ce așteptam să auzim de dumneata și de ceva oaste creștină* — îl informau, ulterior, la 29 aprilie 1614, pe Radu Șerban, boierii rămași credincioși în Țara Românească —, *că ne grijisem ca să fim vrăjmașii lor cei mai mari"*[2].

O nouă ocazie de acest fel s-a ivit în aprilie 1616, când Radu Șerban pregătea, în ținuturile imperiale, singura campanie cu sorți reali de reușită, pentru redobândirea Țării Românești. La acea dată, când oștile lui Alexandru Movilă, noul domn al Moldovei, ajung la Buzău, în urmărirea rivalului, Ștefan Tomșa al II-lea, boierii munteni din gruparea antiotomană s-au întâlnit cu tânărul Movilă, declarându-i că doresc mult *„ca principele*

[1] *D.R.H.*, B, XXIV, p. 443.
[2] *D.I.R.*, B, XVII, 2, p. 270.

Șerban, care fusese voievodul lor înaintea lui Mihnea [...] să se reîntoarcă acum în țară spre a lua iarăși domnia"[1]; ulterior, în legătură cu aceasta, Radu Mihnea executând *„cu mare cruzime"*[2] pe Leca din Pătroaia, fostul mare postelnic al lui Radu Șerban.

Fig. 47 Radu Mihnea și fiul său Alexandru Coconul, desen de C. Lecca după fresca dispărută de la mănăstirea Radu Vodă din București.

Pentru a atrage pe slujitori (oșteni) de partea sa și a-și consolida poziția în interior, Radu Mihnea a făcut o seamă de danii din averea boierilor executați unor căpetenii de slujitori. Față de problema răscumpărării din servitute a satelor domnești el a adoptat o poziție contrară lui Radu Șerban, admițând și chiar impulsionând răscumpărări masive. Documentele referitoare la domnia sa din 1611–1616 arată chiar că *„s-a milostivit de a slobozit toate satele domnești"*, *„n-a vrut să lase țara domniei lui să fie vecini domnești, pentru că a socotit Radu voievod că este țară împărătească* (adică a sultanului, el fiind, se înțelege, doar un dregător al acestuia — n.a.). *Astfel a făcut domnia lui atunci, în zilele domniei lui, slobozenie și iertare tuturor satelor domnești, câte au fost cumpărate de răposatul Mihai voievod, de s-au răscumpărat de vecinie"*[3]. Această măsură care a ciuntit domeniul domnesc sporit de Mihai Viteazul și păstrat cu grijă de Radu Șerban, i-a adus în schimb lui Radu Mihnea, în vremea celor două domnii ale sale în Țara Românească (1611–1616 și 1620–1623), importanta sumă de circa 719 800 de aspri.

Pe plan extern, Radu Mihnea s-a dovedit un diplomat iscusit, un partizan al tratativelor și al evitării conflictelor militare, rămânând însă întotdeauna credincios orientării politice otomane: *„ca unul ce am fost crescut la Poarta Împăratului și din pânea lui"*[4].

Radu Mihnea, care și-a zis și „Corvin" după 1618, în relațiile cu statele catolice, ca de altfel și tatăl, Mihnea Turcitul, sau unchiul său, Petru Șchiopul (la 1590, respectiv 1594), aluzie la tradiția căsătoriei strămoșului lor Vlad Țepeș cu o rudă dinspre mamă a lui Matiaș Corvin (cu toate că Mihneștii nu se trăgeau din această căsătorie !), a fost un erudit, un adevărat precursor, prin formație, al lui Dimitrie Cantemir, însă nu a lăsat nimic scris. Trecut prin școlile de la Athos, Veneția și Padova, cunoscător al mai multor

[1] Ch. de Joppecourt, *Istoria pe scurt a celor mai memorabile lucruri întâmplate în tulburările din urmă ale Moldovei*, în *Tesaurus de monumente istorice*, II, p. 59.
[2] Arh. St. București, D.I., CXXV/44; CCXCVI/191.
[3] *D.I.R.*, B, XVII, 3, p. 108; *D.R.H.*, B, XXII, p. 89.
[4] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CV.

limbi orientale și apusene, el și-a folosit talentul și erudiția în domeniul diplomatic, fiind astfel recunoscut la vremea sa ca un iscusit diplomat, care a mediat înțelegeri între turci și poloni, sau între turci și ruși, evitând mai cu seamă desfășurările de războaie în spațiul românesc, astfel că țările creștine, cum remarca Miron Costin, *„mare folos avea de dânsul că-i feriia de multe primejdii"*[1]. Admirator al monarhiei europene de tip apusean, iubitor de fast și ceremonial aulic, nu e de mirare că a fost numit *„cel Mare"* atât în inscripția portretului său de la biserica domnească din Târgoviște, cât și de către Miron Costin. E drept că același epitet fusese anterior atribuit și rivalului său, Radu Șerban, de către contemporani, însă în cazul acestuia motivele erau cu totul altele.

Chiar de la începutul domniei muntene din 1611–1616, Radu Mihnea s-a grăbit să neutralizeze relațiile atât de profitabile până atunci ale inamicului său Radu Șerban cu Brașovul. Ca atare, la 14/24 septembrie 1611 a încheiat cu orașul un tratat de alianță, ca între state neatârnate, Brașovul urmând să primească ajutor la nevoie din partea domnului muntean. La rândul său acesta, în caz de înfrângere, putea să se adăpostească în cetate cu până la 300 de oameni. Drept urmare, Radu Mihnea a îndepărtat prin mijloace diplomatice pericolul intervenției în Țara Bârsei a trupelor lui Omer pașa, care înlăturaseră pe Radu Șerban, intervenție cerută de Gabriel Báthory, sub motivul nesupunerii Brașovului față de Poartă.

Un an mai târziu, în 1612, Radu Mihnea a avertizat pe Báthory despre campania plănuită de sultan împotriva sa, cerându-i să nu se împotrivească, acceptând mijlocirea sa la Poartă pentru îndepărtarea pericolului. Cum însă acesta nu a putut fi evitat, căci Gabriel Báthory ceruse, în primăvara lui 1613, ajutorul imperialilor și chiar al lui Radu Șerban, fostul său inamic, împotriva turcilor, Radu Mihnea a fost nevoit să participe, în septembrie 1613, alături de Ștefan Tomșa al II-lea, domnul Moldovei, la campania în Transilvania a lui Skender pașa și Ali pașa Maghiaroglu, ceea ce a dus la înlocuirea lui Báthory cu Gabriel Bethlen, alt credincios al Porții. Cu acest prilej, pe câmpia Turdei, cei trei conducători ai Țărilor Române au încheiat o înțelegere, pecetluită prin jurământ, pentru: *„a trăi ca frații și a nu se părăsi unul pe altul până la moarte"*[2].

Mutarea lui Radu Mihnea în domnia Moldovei, în iulie-august 1616, acesta fiind cel dintâi voievod care a domnit de mai multe ori în Țara Românească și de două ori în Moldova, sistem care ulterior se va răspândi în Țările Române extracarpatice, a produs o seamă de tulburări în Țara Românească. Propus chiar de Radu Mihnea, tânărul pretendent, Gavril Movilă, al doilea fiu al lui Simion Movilă (care domnise și el în Țara Românească), venea din Polonia, neînsoțit de favoriți greci și de creditori turci și, ca atare, a fost bine primit în Țara Românească. Sfatul domnesc l-a proclamat domn, fiind chiar acceptat de sultan. Totuși, deși trebuia să-și înceapă domnia la sfârșitul lui septembrie 1616, a fost înlocuit de sultan la cererea marelui vizir Damad Mehmed pașa cu un favorit al acestuia, Alexandru Iliaș.

---

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 90–91.

[2] N. Iorga, *op. cit.*, p. CXVI.

Între timp, țara era condusă de o locotenență domnească, cuprinzând pe Enache Catârgi, mare ban al Craiovei, Cârstea, fost mare vornic și Vintilă, mare logofăt, din gruparea boierească filoturcă a lui Radu Mihnea, de partea căreia trecuse și Nica, fost mare logofăt din Corcova. Abuzurile unor membri ai locotenenței, vornicul Cârstea și logofătul Nica, au prilejuit în septembrie 1616 o mișcare populară, ale cărei alte cauze nu sunt bine cunoscute. Destul că vornicul Cârstea, văzând *„furia poporului"*, s-a refugiat la curtea domnească din Târgoviște, *„supt un vechi pat, la spatele lui Gavrilie Movilă* [...] *Aceasta păți și logofătul Nica, care a fost mântuit deocamdată de către un servitor al lui"*[1]. Această mișcare pornită împotriva unor boieri greci, împământeniți însă prin căsătorii încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, anticipează, semănând de altfel, foarte bine, pe cea a dorobanților și seimenilor din 1653, împotriva boierilor lui Matei Basarab, Ghinea Țucala și Radu Vărzaru, mare armaș.

Domnia lui Alexandru Iliaș (1616–1618), începută în condițiile înlăturării de către turci a Movileștilor din Moldova și a înfrângerii încercării lui Radu Șerban și George Drugeth de Homonna de a dobândi scaunul Țării Românești, respectiv al Transilvaniei, cu sprijinul neoficial al imperialilor, a însemnat o întărire a elementului levantin, îndeosebi grecesc, de la curtea domnească.

Împotriva acestui element și a domnului care îl sprijinea s-au ridicat, în 1617, chiar boierii greci împământeniți, în frunte cu vornicul Cârstea și logofătul Nica, atrăgând pe roșii și slujitorii de țară, condiție esențială pentru reușita mișcărilor boierești. Conflictul principal, la nivelul conducerii, era de interese, de grup iar nu interetnic. După relatările contemporane ale principelui Gabriel Bethlen, rezultă că Alexandru Iliaș „Grecul", în ciuda poruncilor Porții de a nu ține la curte decât cel mult patru greci, s-a înconjurat de aceștia, și *„nu numai că a ținut pe boierii țării în stare de mazili, dar pe mulți i-a ucis fără nici o vină în chinuri grozave, ca să le poată lua averile. A aruncat asupra țării dări nemaiauzite, încât bieții locuitori, ajunși muritori de foame, au fost nevoiți să pribegească"*[2].

Trădarea mercenarilor sud-dunăreni din garda lui Alexandru Iliaș a dus însă la descoperirea și înăbușirea mișcării în germene, înainte ca ea să se poată transforma într-o răscoală. La această mișcare antidomnească au participat în 1617 și boierii care urmăreau readucerea în țară și scaun a lui Radu Șerban, membri ai puternicei grupări boierești antiotomane, care continua să acționeze în ascuns în numele acestuia, de la care, ca și în 1611, cu prilejul complotului stolnicului Bărcan, așteptau sprijin militar. *„Vreo 40–50"* dintre aceștia, pe care Alexandru Iliaș urmărea să-i execute, aprecia Gabriel Bethlen, au fugit în Transilvania, în frunte cu Lupu Mehedințeanu, cu intenția *„să meargă în Țara Nemțească, la Șerban vodă, dar eu nu i-am lăsat"*[3]. Ca atare, în același an 1617, pașa de Buda îl acuza pe Radu Șerban că *„nu încetează a agita Țara Românească pe ascuns"*[4].

---

[1] Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească*, p. 343.

[2] V. Motogna, *Relațiunile dintre Țările Românești și Ardeal, în veacul al XVII-lea*, în „Anuarul Liceului «A. Mureșanu»", Dej, 1933–1934, Dej, 1935, p. 31.

[3] *Ibidem.*

[4] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente* , III, p. 78.

Încercarea lui Gabriel Bethlen de a mijloci o înțelegere între boierii partizani ai lui Radu Șerban, reținuți de el în Transilvania, și Alexandru Iliaș, în tabăra din Moldova, unde cei doi principi s-au întâlnit, s-a soldat cu un eșec din pricina atitudinii domnului muntean. Câteva zile după întoarcerea din campanie, Alexandru Iliaș *„a luat capul celui mai de frunte și mai bogat boier, al vornicului Cârstea, numai ca să-i poată răpi averea"*[1], cum aprecia principele Transilvaniei, ca de altfel și Skender pașa de Silistra, supraveghetorul otoman al Țărilor Române.

Nu e de mirare că în vara anului 1618 mișcarea boierimii din gruparea antiotomană, care acționa în numele lui Radu Șerban, a reizbucnit sub forma unei răscoale împotriva lui Alexandru Iliaș, la care au fost atrase și alte categorii sociale. Cauza imediată a izbucnirii acesteia a fost cererea adresată de domn marelui vizir în vederea executării a încă zece boieri; Răsculații au scris lui Lupu Mehedințeanu, cerându-i să vină în țară în ajutorul lor.

În iunie 1618 acesta a intrat în Țara Românească cu o oaste de haiduci din Transilvania și de peste Tisa, cărora li s-au alăturat și oștenii lui Alexandru Iliaș trimiși la Rucăr în chip de strajă. La 6 iunie 1618 Lupu Mehedințeanu intra în Târgoviște, de unde domnul fugise spre Brăila *„mai gol fără manta de te cuprindea mila"*[2], în vreme ce doamna sa se refugia în direcția opusă, spre Rusciuk, ambii scăpând însă de a fi capturați.

Lupu acționa în numele lui Radu Șerban, pe care urmărea să-l proclame din nou domn, oamenii voievodului exilat participând la oastea sa, luând parte chiar la jaful curții domnești a lui Alexandru Iliaș de la Târgoviște. Astfel că principele Gabriel Bethlen relata la 1/11 iulie 1618 lui Skender pașa că *„sunt la mijloc uneltirile lui Șerban vodă și ale lui Pătrașcu"* (Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, care peste o lună avea să devină ginerele lui Radu Șerban), recunoscând însă *„că mulțimea și slujitorii toți cu un grai și un suflet îl doresc și îl cheamă pe Șerban vodă, fiindcă a ocrotit țara păzându-i legile..., că toți locuitorii țării, până la unul, ar fi adus bucuroși de domn pe Șerban vodă"*[3].

O dată cu intrarea lui Lupu Mehedințeanu în Țara Românească, mișcarea condusă de acesta a căpătat implicit și un caracter antiotoman, căpeteniile ei fiind gata — după mărturia lui Matei al Mirelor — *„a sta cu toții în contra oricărui domn ar veni de la Constantinopol"*[4]. Ca atare, Poarta a reacționat energic, trimițând la Dunăre pe Datt pașa cu oaste *„ca să fie cu băgare de seamă și să nu aștepte nimic, ci prevenind evenimentele, să nu se repete cu Șerban vodă istoria lui Mihai"*[5].

În fața amenințării turcești și a promisiunilor de iertare ale caimacamilor proaspăt numitului domn Gavril Movilă, Dumitrachi și Nicolae Catargi, Lupu Mehedințeanu a cedat, acceptând pe noul numit de Poartă, care, de altfel, l-a și numit mare spătar. Dar ulterior, odată liniștea în țară instaurată, el a fost atras de Skender pașa sub pretextul

---

[1] V. Motogna, *op. cit.*, p. 32.
[2] Matei al Mirelor, *op. cit.*, p. 349.
[3] V. Motogna, *op. cit.*, p. 35–36.
[4] Matei al Mirelor, *op. cit.*, p. 349.
[5] Mărturia lui Tomas Borsos, la V. Motogna, *op. cit.*, p. 40.

participării la o campanie militară otomană împotriva polonilor și executat lângă Ciocănești, în vadul Dârstorului (Silistrei).

Prin participarea diferitelor categorii sociale, răscoala condusă de Lupu Mehedințeanu a îmbrăcat și haina unei acțiuni cu *caracter popular*, fiind prădate atât casele boierilor greci, cât și ale celor pământeni. Caracterul antigrecesc al acestei mișcări, socotit esențial în trecut, trebuie înțeles la proporții reale, ca și în cazul mișcărilor din 1611 și 1617, ca o reacție atât a boierimii de țară, cât și a celei străine, dar împământenită, împotriva elementelor grecești aduse de la Constantinopol și favorizate de Radu Mihnea și Alexandru Iliaș, mai pricepute decât cele locale în stoarcerea de profituri. Această ostilitate împotriva „grecilor" neîmpământeniți străbate mocnit sau violent întreg veacul al XVII-lea, cronica lui Radu Popescu amintind: *„Ca aduseașe Radu vodă <Mihnea> pre mulți și-i cinstise și-i miluia; ci boiarii rumâni aceasta văzând nu le-a fost pe voe, precum de multe ori, la mulți domni, s-au făcut răzmiriță pentru răotatea grecilor"*[1]. Adesea însă în secolul amintit, sub numele de greci sau în această categorie au fost etichetați și boieri pământeni de către adversarii lor politici.

Mișcările dintre 1611 și 1618 nu aveau însă caracterul unor lupte pentru putere între două partide sau grupări boierești, de felul celor din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ci reprezintă în primul rând înfruntarea între gruparea boierească antiotomană structurată în vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban și domnul trimis de Poartă cu favoriții săi. Cu dispariția, în 1620, a celui din urmă, adevăratul conducător al grupării antiotomane din Țara Românească, și apoi cu stingerea firească în deceniul următor a principalilor săi colaboratori, în deceniul al treilea al veacului al XVII-lea, dispar pe plan intern pentru un timp mișcările boierești.

3. Situația internă a Țării Românești în deceniul al treilea și la începutul celui următor

După sfârșitul mișcării lui Lupu Mehedințeanu, Gavril Movilă (1618–1620) continuă pe plan intern politica lui Radu Mihnea și Alexandru Iliaș, de răscumpărare a satelor domnești de către rumâni, realizând din aceasta un câștig de peste 160 000 de aspri, slăbind în perspectivă baza economică a domniei.

În afară, legăturile lui Gavril Movilă cu Gabriel Bethlen au la bază tratatul din 25 aprilie/5 mai 1619, confirmat de principele ardelean două săptămâni mai târziu, care prevedea ajutorul reciproc, inclusiv cel armat, împotriva oricărui dușman, cu excepția, se înțelege, a turcilor, învoirea pentru țăranii fugari în Transilvania de a se întoarce la casele lor, libertatea comerțului, aceleași clauze fiind desigur prevăzute și pentru partea transilvană. „Confederația" încheiată cu Bethlen l-a determinat, fără îndoială, pe Gavril

---

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, p. 85.

Fig. 48 Alexandru Coconul și doamna Ruxandra, desen de C. Lecca după fresca dispărută de la mănăstirea Radu Vodă din București.

Movilă să se retragă în Transilvania, la sosirea poruncii de mazilire. Doi ani mai târziu, în 1622, s-a căsătorit cu Elisabeta Zólyomi, bogata văduvă a lui M. Imrefi, trăind liniștit încă treisprezece ani, până în 1635, când a închis ochii, mult înainte de vreme.

Între 1620 și 1626 Țara Românească și Moldova au fost conduse de fapt de Radu Mihnea, fără ca din punct de vedere instituțional să fie vorba de o „uniune" sau o „unire" între domniile munteană și moldoveană, cum s-a exagerat mai demult. Ca domn al Țării Românești (1620–1623), el a fost nevoit să ia parte la campania sultanului Osman al II-lea împotriva polonilor, încheiată prin pacea de la Hotin (29 septembrie/9 octombrie 1621), la care, de altfel, a contribuit cu talentul său diplomatic recunoscut. Un an mai târziu, la 6/16 mai 1622, Radu Mihnea a încheiat un tratat de întrajutorare reciprocă cu Gabriel Bethlen, iar după trecerea sa în Moldova (1623–1626), lăsa la sud de Milcov pe fiul său, în vârstă de 11–12 ani, Alexandru Coconul (1623–1627), sub tutela soției sale și a unor *„boieri foarte credincioși, de căutau toate trebile domniei și ale țării, și toate judecățile era asupra lor"*[1], altfel spus, conduceau țara la îndrumarea lui Radu Mihnea.

Împotriva domnului nevârstnic, tutelat de boieri, s-au ridicat însă călărașii din mai multe garnizoane orășenești, în a doua jumătate a anului 1623, nemulțumiți de dările la care erau supuși, și un pretendent Paisie, altfel necunoscut (însuși numele este cel al unui călugăr, ceea ce nu ar fi neobișnuit, fii nelegitimi de domni așteptând o ocazie favorabilă în mănăstiri, precum Petru Paisie, cunoscut ca Radu Paisie), susținut de păturile de jos de la apus de Olt. Ambele mișcări antidomnești au fost însă înăbușite de boieri.

Miron Costin, care evidențiază și gustul său pentru fastul aulic, ca și inscripția portretului său din biserica domnească a curții de la Târgoviște îl numesc, cum am văzut, „cel Mare", poreclă care a circulat pe vremea sa, dar pe care urmașii n-au perpetuat-o, deoarece principala sa calitate, aceea de iscusit diplomat, era evidentă și însemnată doar în contextul epocii sale, fără a fi, de altfel, în vreun fel spectaculoasă. Radu Mihnea a mediat înțelegeri între turci și poloni sau între turci și ruși, astfel că — aprecia Miron Costin — *„păzindu-și slujba direaptă cătră împărăție și datoriia creștinească o păziia"*[2].

[1] *Ibidem*, p. 67.
[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 90–91.

Urmașii săi în scaunul muntean până la Matei Basarab, așadar, Alexandru Iliaș (1627–1629), Leon Tomșa (1629–1632) și Radu Iliaș (1632), nu s-au ridicat la înălțimea sa, obținând domnia nu datorită calităților lor domnești, ci doar ca urmare a unor mari sume de bani plătiți la Poartă.

Leon Tomșa, care se pretindea fiul fostului domn al Moldovei, Ștefan Tomșa al II-lea, dar care era cunoscut la vremea sa ca urmașul unui negustor grec de stridii, de unde și porecla sa de Stridie sau Stridiacul, a înfruntat din octombrie 1630 ostilitatea unei puternice grupări boierești, nemulțumită de obligațiile fiscale la care o supunea în chip neobișnuit domnul, în vederea achitării datoriilor sale la Poartă pentru dobândirea domniei. Grupare definită acum nu după criteriul orientării externe, ca în vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban, ci începând din deceniul al patrulea al veacului, după atitudinea față de „grecii" aduși de domni de la Constantinopol. Cu precizarea că prin „greci" nu trebuie să înțelegem doar elemente din acest neam, ci în genere elemente sud-dunărene și chiar românești dintre credincioșii domnilor.

Apartenența etnică n-avea, de altfel, însemnătate, din gruparea „antigrecească" făcând parte boieri greci împământeniți, precum Constantin postelnicul Cantacuzino. Conducătorul acestei mișcări boierești (în principal de la dreapta Oltului) din 1630, Aslan vornicul (din primăvara 1630 mare ban), cel dintâi candidat la domnie al acestei grupări, fiind el însuși grec după tată, ceea ce nu l-a împiedicat să o ia înaintea lui Matei aga din Brâncoveni, boier de țară, înrudit colateral prin ascendenți Craiovești cu Neagoe Basarab și Radu Șerban. Aslan a fost susținut îndeosebi de boierii îndepărtați din mari dregătorii.

Mișcarea acestora, care a izbucnit în octombrie 1630, avea drept scop să înlăture cu ajutor transilvănean pe Leon vodă, înlocuindu-l cu Aslan vornicul. Cauza imediată a izbucnirii a fost faptul că Leon vodă *„multe și mari greotăți au aruncat țării și silea pe boieri de plătea judențele cu bani și țara spărgându-se și boierii neavând de unde lua banii pe care îi da, sărăcea și să îndatorea"*[1]. Matei (viitorul Basarab) a primit *„județul Romanaților ca să-l ție de birărie"*[2]. În plus, grecul Necula vistier *„a nimicit casa domniei mele"* și l-a jefuit de *„averi"*, *„pentru zavistie"*[3].

Soluția ieșirii din criză a fost fuga boierilor care garantau plata dărilor din județele de la apus de Olt în Transilvania, prin plaiul Vâlcanului (județul Gorj), tocmai în vremea strângerii dărilor, la 23 octombrie 1630, luând cu ei și banii strânși pentru haraci, în paralel cu îndemnul adresat birnicilor de a fugi și ei peste Carpați, spre a crea greutăți domnului și apropiaților săi. Însă adevăratul sprijin l-au primit pribegii stabiliți în Țara Hațegului din Transilvania de la Gheorghe Rákóczi I, aceasta însă în schimbul participării lor alături de oastea ardeleană la lupta de la Rakamaz pe Tisa (1631) împotriva imperialilor. Pentru aceasta le acordă ajutoare diplomatice la Poartă, și pe lângă Mehmed Abaza, pașa de Silistra, și îngăduința de a-și recruta trupe în Ardeal.

[1] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 93.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 95.
[3] *D.R.H.*, B, XXIV, p. 283–284.

Pentru atragerea acestor pribegi, Leon vodă a trimis în Transilvania numeroase solii și cărți de împăcare, ceea ce i-a adus pe unii pribegi de vază în țară. Dar un rol însemnat în acest proces, de altfel destul de limitat, au jucat și cele două hrisoave din 15/25 iulie și 23 iulie/2 august 1631, care hotărăsc: scoaterea din țară a *„grecilor striini"* (nu însă și a celor împământeniți) care nu participă la *„nevoile țării"*, scutirea de unele dări recent introduse și de obligații a boierilor de orice fel, a mazililor, a logofeților domnești și a popilor, îndepărtarea călugărilor greci și abrogarea închinării mănăstirilor peste hotare. Boierii nu mai puteau fi obligați să concesioneze dările și nici nu mai puteau fi executați fără judecată.

Aceste documente solemne, cunoscute în istoriografia problemei sub numele, în parte nepotrivit, de hrisoavele împotriva grecilor, amintesc de fapt prin unele caracteristici, îndeosebi cele legate de respectarea legalității și a libertății individuale, de „cărțile de libertăți" apusene.

Prin măsurile preconizate de aceste hrisoave din 1631, Leon vodă căuta să obțină bunăvoința boierilor pribegi susținuți de Gheorghe Rákóczi I, poate ca aceștia să-și fi condiționat chiar întoarcerea în Țara Românească de acordarea lor, dar, totodată, încerca să câștige de partea sa clerul, boierii de țară, roșii și slujitorii de care avea nevoie în lupta care se prevedea împotriva pribegilor. Împrejurările asemănătoare din 1618 nu erau uitate.

Analiza celor două hrisoave arată că domnul n-a luat măsura de îndepărtare din țară a „grecilor" din divanul domnesc, chiar dacă acesta a fost în parte restructurat. Mai mult, unii din „grecii" scoși din divan au primit înalte dregătorii în afara acestuia. Având, deci, un scop limitat conjunctural, însemnătatea teoretică și practică a hrisoavelor din 1631 nu trebuie exagerată, aplicarea prevederilor nedepășind scurta domnie a lui Leon Tomșa.

Asigurându-și însă, pe moment, sprijinul unor categorii, în parte cu rosturi militare, domnul a înfrânt încercarea cu oaste din Ardeal, venită pe la Târgu Jiu, a boierilor pribegi, de a-l înlătura din scaun, la 23 august/2 septembrie 1631, în bătălia din marginea de sud a Bucureștilor de atunci, lângă drumul Giurgiului (Calea Șerban vodă de azi), la miazăzi de Dâmbovița, pe locul unde, lângă movila cu trupurile celor căzuți, se ridică astăzi biserica zisă Slobozia, înălțată ulterior în cinstea biruinței. *„Perit-au mulți oameni de tot feliul"*, spune cronica internă[1]. Matei aga, împreună cu alți boieri scăpați din bătălie, s-a refugiat tocmai în colțul de nord-vest al țării, închizându-se în mănăstirea fortificată Tismana timp de zece zile, în vreme ce întreaga avere i-a fost confiscată de domnul învingător. Aici i-au ajuns pe pribegi oștile trimise de Leon vodă, asediindu-i fără succes timp de trei zile. După care Matei aga s-a retras la Izverna, în munții Mehedinților, unde, după o nouă încercare a domnului de a-l captura, împreună cu alți boieri, *„s-au suit la munte"*[2], coborând apoi la Caransebeș, dar păstrând legătura cu susținătorii săi din Transilvania.

[1] *Istoria Țării Românești*, ed 1960, p. 97.
[2] *Ibidem*, p. 98.

Fig. 49 Mănăstirea fortificată Tismana, desen austriac.

La stăruințele și jurămintele solemne ale lui Leon Tomșa, trimise lui Gheorghe Rákóczi, Matei aga și altor boieri pribegi, unii dintre aceștia, chiar dintre rudele lui Matei, s-au întors în Țara Românească. *„Și au dat tuturor plăști* (daruri — n.a.) *și i-au boerit. Dupre dânșii au venit și Aslan dvornicul, de l-au făcut ban mare la Craiova"*[1]. Din acest moment principalul reprezentant al boierilor răzvrătiți a devenit Matei aga din Brâncoveni, pe care Mehmed Abaza pașa de Silistra și Oceakov, *„ispravnicul"* (supraveghetorul) Țărilor Române, fost răzvrătit împotriva lui Murad al IV-lea, pe care acesta îl iertase în 1631, dar care și-a păstrat poziția autonomă, îl contactase mai înainte, fiind gata să-i obțină domnia în Țara Românească.

Între timp, Leon Tomșa a fost mazilit la stăruința lui Gheorghe Rákóczi I, știrea sosindu-i la 24 iulie/3 august 1632, după care a plecat la Constantinopol. În aceste condiții, Matei a pornit la 2/12 august spre Țara Românească, cu sprijinul nobililor români din Râu Bărbat (Hațeg), cu lefegii nemți puși la dispoziție de Gheorghe Rákóczi I, dar mai ales cu oșteni români angajați din regiunea Caransebeș–Lugoj, întâmpinat festiv în drum de beiul de Orșova, care i-a împrumutat bani, după care a trecut hotarul în țară pe la muntele Daranin (plaiul Cloșanilor), poposind la siliștea Prejna (comuna Balta, jud. Mehedinți).

Deși Poarta acordase domnia lui Radu Iliaș, fiul lui Alexandru Iliaș (care atunci domnea în Moldova), boierii din dreapta Oltului au ținut *„mare sfat"* cu Matei undeva în Mehedinți, alegându-l domn și ducându-l la Abaza pașa la Nicopol, care *„numaidecât l-au îmbrăcat în caftan. Și de acolo i s-au înălțat numele de domnie [...] Și-i déde pașa surlari, ca unui domn, și turci și beșlii ajutor"*[2]. Din nefericire, peste doi ani, la 23 august 1634, acest sprijinitor de nădejde al lui Matei, despre care cronica lui Radu Popescu afirmă categoric că-i *„dedese domnirea"*[3], va fi executat de Murad al IV-lea, dar cel puțin în perioada grea a luptelor pentru recunoașterea și consolidarea domniei, domnul din Brâncoveni, care își spunea deja Basarab, a avut un aliat important la hotarele Imperiului otoman. Tocmai într-o perioadă în care Poarta, angajată în războaiele cu perșii șahului Abbas cel Mare, din 1623–1639, a evitat să se implice în conflictul european, care a fost Războiul de 30 de ani (1618–1648), concentrându-și însă atenția în Europa, chiar la zona Dunării de Jos, pentru a face față atacurilor căzăcimii, mai mult sau mai puțin

[1] *Ibidem*, p. 99.
[2] *Ibidem*, p. 101.
[3] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 95.

controlate de Polonia. Tocmai concentrarea asupra spațiului românesc, în vremea lui Mehmed Abaza de Silistra și apoi a politicii externe active a lui Murad al IV-lea (1623–1640), au sporit aici influența Porții, la începutul epocii lui Matei Basarab, fapt care a marcat întreaga domnie a acestuia.

II. Politica de echilibru a Moldovei între Polonia și Înalta Poartă

1. *„Epoca Movileștilor". Ieremia Movilă și luptele între urmașii săi la domnie*

O implicație majoră a Războiului cel lung (1593–1606), purtat de Liga Creștină împotriva Imperiului otoman, a constituit-o, fără îndoială, consolidarea poziției externe a Poloniei, în limitele flexibile ale unei neutralități, fortuit binevoitoare față de Poartă, în spiritul „păcii perpetue" din 1533, având drept urmare pretențiile Coroanei polone de a înlocui, iar apoi mai realist, de a „colabora" cu Poarta în privința stăpânirii Țărilor Române.

Conform concepției strategice a marelui cancelar și hatman polon Jan Zamoyski, apărarea Poloniei față de Imperiul otoman trebuia stabilită la Dunăre, Moldova și Țara Românească urmând să joace un rol important în calitate de state-tampon între cele două puteri. Încă din 1589, Jan Zamoyski, adresându-se senatorilor din Polonia Mare, arăta că în cazul în care Poarta ar trece de la amenințări la declanșarea unui război cu Polonia, aceasta ar trebui să lovească pe tătari și, totodată, să ocupe Moldova *„pentru ca să ne fortificăm mai bine la Dunăre decât la Liov"*[1].

Un an mai târziu, în 1590, discutând în seim o declarație de război a Porții, retrasă însă mai apoi la cererea Angliei, marele cancelar și hatman propunea ocuparea de către poloni a Moldovei și Țării Românești, în vederea apărării Poloniei. În cele din urmă a obținut aprobarea acestui plan în 1592, acțiunea militară propriu-zisă începând, după lungi pregătiri, abia în 1595.

Astfel, în toamna lui 1595, respingând soluția unei domnii a lui Ștefan vodă Răzvan, sub suzeranitatea principelui transilvănean Sigismund Báthory, aliatul imperialilor, în care marele hatman vedea mai degrabă niște inamici, râvnitori la coroana polonă, Jan Zamoyski a pătruns cu oștile sale în Moldova, sub pretextul respingerii unei eventuale invazii tătărăști.

Cu acest prilej, el a înfăptuit obiectivul principal al campaniei, la 25 august/4 septembrie 1595, în cadrul taberei sale, înălțând *„pe Ieremia Movilă (mai înainte mare vornic, care acum locuia de câțiva ani în Polonia cu soția și copiii) în domnie"*[2]. Numirea în fapt a acestuia, foarte probabil nepot de fiică al lui Petru Rareș (Maria, a doua soție

[1] Hurmuzaki, *Supliment*, II[1], p. 300, 302.
[2] I. Corfus, *Jurnalul expediției polone în Moldova din 1595*, în R.A., XLVII (1970), nr. 2, p. 536.

a marelui logofăt Ioan Movilă), prezenta pentru Moldova evidentul avantaj de a îndepărta pericolul transformării ei în pașalâc, hotărâtă de marele vizir la 4/14 mai 1595, însuși dregătorul desemnat să conducă viitorul pașalâc, Ahmed sangiacul de Tighina, recunoscând că *„a fost mulțumit de acest domn, Ieremia, deși singur se scria acum pașă al Moldovei"*[1]. În octombrie 1595, la Țuțora, la răsărit de Iași, a fost oprită oastea tătărască a hanului crâmlean, care năvălise pentru a impune pe noul pașă, înțelegerea dintre poloni și tătari încheindu-se cu ajutorul lui Ieremia.

Fig. 50 Ieremia Movilă și numeroasa sa familie, frescă în biserica mănăstirii Sucevița.

Drept urmare, domnia lui Ieremia Movilă (1595–1606) a fost întărită la 15/25 decembrie 1595 și de sultan; însă încă din septembrie nunțiul apostolic din Transilvania menționa ca o stare de fapt că noul domn a fost proclamat *„în numele sultanului, al regelui polon și al hanului tătar"*[2]. La 15/25 martie 1595, regele Poloniei a recunoscut caracterul viager și ereditar al domniei lui Ieremia, iar prin tratatul turco-polon, din 25 iulie/4 august 1598, acesta a obținut confirmarea de către sultan a domniei ereditare în familia sa, urmând ca *„el să fie voievodul vilaietului Moldovei în tot timpul vieții sale și voievodatul său să nu fie dat altcuiva, iar când va muri, să fie acordat fiului său"*[3], iar ulterior, fapt neobișnuit în acea vreme, sultanul i-a împrumutat, la cererea sa, în iulie 1600, 40 000 de galbeni pentru plata oștilor.

În același timp, înțelegerea turco-polonă referitoare la statutul noului domn al Moldovei a constituit pentru un deceniu și jumătate garanția practică a respectării autonomiei țării de către ambele puteri. Totuși, poziția lui Ieremia Movilă între poloni și turci a fost deosebită de cea a lui Radu Șerban, începând din 1605, între turci și imperiali, deși ambii au izbutit, cu mijloace specifice, să ducă o politică de echilibru între marile puteri, în interesul țărilor lor. Prin numeroase fire, stăpânirea de proprietăți, alianțe de familie, acordarea de indigenate polone (în 1593 lui Ieremia Movilă, iar în 1596 fraților săi, Simion Movilă și mitropolitul Gheorghe Movilă, precum și unor boieri credincioși, de obicei înrudiți cu aceștia: Luca Stroici în 1593, Simion Stroici 1596, Nestor Ureche, Gh. Mauroți, hatmanul Orăș, Isac și Gheorghe Balica, Gheorghe Lozonschi în 1607), Movileștii și boierii din jurul lor, care formau o adevărată grupare politică, erau legați de Polonia, mai bine zis de marile clanuri ale magnaților poloni și polono-lituani, aflați

[1] *Ibidem*, p. 538.
[2] *Călători străini*, VII, p. 478.
[3] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești*, I, p. 143.

la conducerea acesteia. Soluția alianțelor cu Polonia, ca o contrapondere la presiunile Imperiului otoman, Ieremia Movilă o considera unică, un sprijin imperial eficient neputând fi luat în considerare căci, după cum afirma el: *„aceste trei țări* (române — n.a.) *sunt în pragul porții atât a tătarilor cât și a turcilor și ajutorul nemțesc e cu zăbavă"*[1].

Aparent, prin condițiile puse la urcarea în scaun și în anii următori, Zamoyski, conducătorul în fapt al Uniunii polono-lituane, ajunsă la apogeul puterii sale militare, a impus lui Ieremia Movilă o apropiere foarte strânsă, prin jurământ de credință, plata unor sume bănești, trecând drept „tribut" întreținerea lefegiilor poloni în țară etc. La acestea se adăugau: trimiterea de reprezentanți moldoveni în seim, numeroase daruri și informații cu caracter politic adresate lui Zamoyski, care au făcut pe contemporani să considere că Ieremia nu mișcă un deget fără știrea polonilor.

În realitate, autonomia Moldovei și autoritatea domnului nu au fost atinse. *„Măria voastră* — se adresa Jan Zamoyski regelui în seimul din 1596 — *are să-l apere, iar dânsul are să stăpânească totul"*[2]. Încercarea marelui cancelar și hatman de a impune domnului, în toamna anului 1600, noi condiții, care de data aceasta afectau statutul autonom al Moldovei, a fost respinsă de Ieremia. Mai mult, acesta a cerut stăruitor restituirea cetății Hotin, a potolit acțiunile ostile ale lefegiilor poloni neplătiți, a dobândit din partea regelui aprobarea pentru refacerea bisericii ortodoxe din Liov, iar achitarea datoriilor bănești față de Polonia a fost atât de rară, încât susținătorii poloni ai lui Ieremia l-au acuzat pe acesta de zgârcenie.

În schimb, la îndemnul lui Zamoyski, Ieremia Movilă a susținut între 1596 și 1605 pretențiile fratelui său Simion Movilă la domnia Țării Românești, mai întâi împotriva lui Mihai Viteazul, apoi a lui Radu Șerban, provocând reacțiile ostile și campaniile de răspuns ale acestora. În fapt, nu turcii, ci polonii și Movileștii l-au înlăturat din scaun pe Mihai Viteazul în toamna lui 1600, ceea ce nu îndrăznise Zamoyski să facă exact cu cinci ani în urmă, când îl îndepărtase din Moldova pe Ștefan Răzvan în favoarea lui Ieremia. Campania lui împotriva lui Mihai Viteazul, amânată cinci ani, s-a desfășurat în 1600 sub conducerea sa, nu atât ca o reacție la expediția lui Mihai Viteazul în Moldova, din primăvara aceluiași an, cât ca o aplicare a unui plan al său mai vechi. Adversitatea, aparent inexplicabilă a lui Zamoyski față de Mihai și de Ștefan Răzvan, tovarășul său de luptă antiotomană din Moldova, se explică prin faptul că îi socotea oamenii imperialilor, prin care influența acestora se extindea și în Țările Române extracarpatice, ceea ce cancelarul polon voia cu orice preț să evite. Habsburgii reprezentau pentru el inamicul care râvnea la Coroana polonă, cu care se înfruntase în mai multe rânduri și împotriva căruia ridicase și susținuse la tronul polon pe regii Ștefan Báthory din Transilvania și Sigismund al III-lea Vasa din Suedia, țări prea mici pentru a constitui un pericol pentru independența Poloniei. Între otomani și imperiali, ambii potențiali adversari, neagreați,

[1] A. Veress, *Documente*, VII, p. 72.

[2] I. Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în R.I., XXVIII (1975), nr. 4, p. 531.

Zamoyski prefera totuși înțelegerea cu Poarta, fie și pentru stabilirea unei suzeranități comune asupra Țărilor Române extracarpatice, adevărate state-tampon între Imperiul otoman și Uniunea polono-lituană.

Concepțiile strategice ale lui Jan Zamoyski au găsit în Ieremia Movilă un aliat perfect. Domnul Moldovei nu s-a mulțumit însă cu un rol de executant. El a fost un factor activ în relațiile Moldovei, dar și ale Poloniei cu Poarta și a impulsionat toate acțiunile celor două puteri împotriva lui Mihai Viteazul, până la înlăturarea din scaun a acestuia. Deși mai puțin cunoscută, rivalitatea între cei doi domni, *„blândul"*[1], șiretul și diplomatul Ieremia Movilă și Mihai Viteazul *„un domn cu inima deschisă, viteaz, fără șovăire, doritor de ispravă și care nu s-ar lăsa oprit în cale de nimic"*[2], a fost o realitate. Oricât ar părea de ciudat, factorul activ în această dispută, mai cu seamă sub aspectul intrigilor diplomatice, a fost domnul Moldovei. Mihai Viteazul a trebuit să țină seama mereu de acțiunile ostile ale acestuia, care au pus în mișcare forțele militare ale tuturor vecinilor, inclusiv ale principilor Transilvaniei, împotriva sa.

Ca atare, încă de la 14 septembrie 1597 Mihai Viteazul s-a plâns unui agent imperial de *„Ieremia voievodul din Moldova, cum că ține cu turcii și tătarii și se poartă dușmănește și nu ca un vecin cu el și nu se poate încrede într-însul"*[3]. Încă din această vreme, Mihai considera necesară înlăturarea Movileștilor din Moldova. În vara lui 1598 el relata comisarilor imperiali despre Ieremia că *„este un înșelător, un trădător și un om fără pic de credință, care nu încetează o clipă să tot stârnească și să îndemne pe dușman ca să-l poată înlătura pe Mihai; se plânge de el că primește la sine pe toți cei ce îl trădează pe el* (boierii munteni — n.n.), *că el denunță dușmanului toate faptele și planurile sale și solicită neîncetat contra sa, că instigă pe turci să ocupe Țara Românească și Transilvania și își oferă concursul său și al polonilor* [...] *Spune Mihai că dacă ar avea în Moldova un vecin de credință cu care să-și poată uni forțele fără teamă, el ar putea face în așa fel ca nici tătarul și nici turcul să nu fie în stare de a pătrunde vreodată în regiunile de pe partea aceasta a Dunării"*[4]. Desigur, dosarul acuzațiilor lui Mihai Viteazul împotriva lui Ieremia Movilă e mult mai mare. Iar colaborarea politico-militară între domnul Moldovei și noul principe al Transilvaniei, Andrei Báthory, cetățean și senator (consilier regal) polon, fost episcop de Warmia, omul lui Zamoyski și *„amic sincer al sultanului"*[5], pentru îndepărtarea lui Mihai din scaunul Țării Românești, a dus la reacția acestuia: campania pentru înfrângerea celui mai slab, dar mai agresiv dintre cei doi inamici, Andrei Báthory, în toamna lui 1599.

[1] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566–1608*, Cluj, 1928, p. 179.

[2] A. Veress, *Documente*, V, p. 80; cf. și Hurmuzaki, XII, p. 362.

[3] A. Veress, *op. cit.*, p. 96.

[4] Hurmuzaki, XII, p. 361–362; *Călători străini*, IV, p. 102–103.

[5] Constantin Rezachevici, *Gândirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobândire a Moldovei*, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 62.

Până la această dată, Mihai Viteazul vedea înlocuirea lui Ieremia cu ajutorul imperialilor, printr-un domn recunoscut de Rudolf al II-lea de Habsburg, alături de care să poată continua lupta antiotomană.

După dobândirea stăpânirii Transilvaniei, Mihai Viteazul a reluat planul înlocuirii lui Ieremia Movilă, de data aceasta doar pe seama sa, ca o *campanie preventivă* (cum fusese, de altfel, și cea din Transilvania), înainte de declanșarea expediției împotriva sa, pregătită de Zamoyski, cu participarea activă a lui Ieremia și a lui Sigismund Báthory, refugiat la curtea sa. Altfel spus, și de această dată, în primăvara lui 1600, Mihai Viteazul a luat-o înaintea adversarilor săi. O mărturisește răspicat la 23 mai 1600: *„prevenind planurile lui Ieremia, am pornit să-l lovesc în casa sa, decât să aștept să fiu atacat de el în propria țară (Transilvania)"*[1], reluând apoi această idee și în memoriile sale adresate la începutul lui 1601 împăratului Rudolf al II-lea și marelui duce de Toscana.

Chiar înainte cu doi ani, în martie 1598, Mihai Viteazul relata agentului G. de Marini Poli: *„Trebuia să-l alung cu forța pe acel voievod al Moldovei ca dușman al creștinilor, nu pentru a-i cotropi țara, și nici dintr-o lăcomie oarecare"*[2]. Revine în mai 1600, precizând că *„nu dragostea de putere sau dorința de glorie"* l-au îndemnat să dobândească Moldova, ci alianța lui Ieremia Movilă și Sigismund Báthory cu turcii și tătarii, amenințând să invadeze Transilvania[3].

Din nefericire, Mihai Viteazul n-a găsit în Ieremia Movilă, susținut de poloni, un aliat în lupta antiotomană; mai mult, acesta a fost chiar un inamic constant și agresiv, un adevărat catalizator al înțelegerilor polono-turco-tătare îndreptate împotriva sa, care în cele din urmă a izbucnit, cu ajutor polon, să-l înlăture din scaunul Țării Românești în favoarea fratelui său, Simion Movilă.

Desigur, Ieremia Movilă n-ar fi izbutit să ajungă o adevărată amenințare pentru Mihai Viteazul fără sprijinul polon. Cu toate acestea, nu înseamnă că în politica externă el n-a avut inițiative personale chiar înainte de 1603, când Polonia a fost nevoită să se mulțumească doar cu „protejarea" Moldovei. Astfel, el a susținut în toamna anului 1601 pe principele Sigismund Báthory, iar ulterior a încercat să încheie înțelegeri cu George Basta, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, cu împăratul Rudolf al II-lea și chiar cu Radu Șerban, domnul Țării Românești, care în 1602 urmărise să instaureze în Moldova pe pretendentul Marcu Cercel.

Inițiativa lui Ieremia Movilă a jucat un rol însemnat și în determinarea hatmului crâmlean, pornit în campanie spre teatrul de război din Ungaria, de a înlătura pe Radu Șerban, înlocuindu-l cu același frate al său, Simion Movilă. Încercare zădărnicită în 1602, prin înfrângerea de la Ogretin, și care nu s-a bucurat de aprobarea polonilor, ce se temeau, în cazul unei izbânzi, de accentuarea dependenței Moldovei față de Poartă. La sfârșitul lui iunie și începutul lui iulie 1605 are loc ultima încercare a lui Ieremia Movilă de a

[1] A. Veress, *op. cit.*, VI, p. 106; cf. și Hurmuzaki, III², p. 468.
[2] Hurmuzaki, XII, p. 332–333.
[3] *Ibidem*, III², p. 469.

instaura în Țara Românească pe Simion, în alianță cu principele transilvan Ștefan Bocskay, la care se opun însă turcii, care încheiaseră pace cu Radu Șerban și, la rândul lor, se temeau de întărirea influenței polone în Țările Române.

De altfel, Ieremia Movilă a profitat de rivalitatea turco-polonă, încă pașnică în acea fază, pentru a-și întări poziția și a ușura pe plan economic sarcinile țării. Plata împrumutului de 40 000 de galbeni către Poartă a fost amânată până la sfârșitul domniei sale, iar în unii ani haraciul nici nu a fost achitat. Totodată, împotriva țăranilor răsculați în 1606, el nu a făcut apel la sprijinul polonilor sau al turcilor, ci la cel al lui Ștefan Bocskay, al cărui guvernator din Transilvania a trimis 6 000 de lăncieri, conduși de Gabriel Bethlen, care au înăbușit răscoala.

Fig. 51 Ieremia Movilă, portret brodat pentru mănăstirea Sucevița.

Pe plan intern, Ieremia Movilă a reprezentat interesele marii boierimi filopolone atrase de practicile regimului nobiliar polon, zugrăvit în *Letopisețul* său de Grigore Ureche, el însuși un urmaș direct al acestei boierimi, posesoare a unor întinse domenii și deținătoare a marilor dregătorii. Deși instalat de Jan Zamoyski, el a fost însă *ales* de boieri, după obiceiul țării: *„Multă vreme ne-am sfătuit asupra acestui lucru* — afirmă marele hatman — *apoi graba ne-a împins să li-l dăm, pentru a nu sta mai multă vreme fără domn"*[1]. *„Și au pus domn din partea sa pre Ieremiia Movilă vodă cu alesul boierilor de țară"*, mărturisește și Miron Costin[2]. Marii boierimi din gruparea Movileștilor i se adăugau boierii munteni pribegi, ostili lui Mihai Viteazul, afișând cel puțin până în 1604 o orientare filopolonă, declarând la unison cu Ieremia că: *„nemții sunt departe și că n-ar putea să-i ocrotească și să-i apere"*[3].

Războiul, jafurile mercenarilor, flagelul ciumei, seceta din primii ani ai secolului al XVII-lea, cu consecințele lor: bejenirea locuitorilor, intensificarea procesului de aservire a satelor etc. n-au ocolit Moldova, deși s-au manifestat într-o măsură mai redusă decât în celelalte Țări Române. În aceste condiții, Ieremia Movilă s-a dovedit un bun gospodar. A reparat cetăți și biserici, a restaurat cetatea Sucevei, preferând-o ca reședință domnească, până pe la 1600, a luat măsuri organizatorice în administrația centrală și locală, a

[1] I. Corfus, *op. cit.*, p. 530.
[2] Miron Costin, *op. cit.*, p. 44.
[3] Hurmuzaki, *Supliment*, I², p. 489.

Fig. 52 Ansamblul mănăstirii Sucevița.

impulsionat activitatea cancelariei domnești, a acordat o deosebită atenție activității juridice, însemnând uneori cu mâna sa, *în limba română*, pe poruncile de hotărnicii: *„Cum veți afla, tot să se scrie, să li se facă direș, să nu se mai învăluiască"*[1].

Ieremia Movilă n-a neglijat nici activitatea ctitoricească, mărturie: ansamblul monastic de la Sucevița, păstrând în același timp legăturile tradiționale cu Muntele Athos.

Este semnificativ că mărturii diferite concordă în aprecierile asupra sa și a activității sale interne. Cronicarul transilvănean contemporan Ștefan Szamosközy notează că *„Ieremia vodă e om blând, cuvios și drept. Vrea să i se dea știre de orice lucru mic s-ar întâmpla la curte sau în țară. Ușa lui stă deschisă tuturor* [...] *Nu pedepsește pe nimeni fără judecată, nu ucide, nu ia vitele și avutul nimănui fără pravilă"*[2], pentru ca în a doua jumătate a veacului al XVII-lea Miron Costin să consemneze că Ieremia vodă: *„era om întreg la toate, nerăpitor, nevărsător de sânge, blând ..."*[3].

Ca și Radu Șerban în Țara Românească, Ieremia Movilă a asigurat stabilitatea internă, dar în vreme ce pe plan extern primul a dus o politică de echilibru între imperiali și turci, domnul Moldovei a asigurat, în alt chip și cu alte mijloace, echilibrul între poloni și turci, astfel că regele Poloniei putea consemna pe bună dreptate că Ieremia: *„pus în domnie cu vrerea și dorința locuitorilor de acolo a stat în domnie sub aripile ocrotirii noastre mai bine de zece ani de pace, purtându-se cu credință atât față de noi, cât și față de turci, așa că țara a rămas într-o pace mai adâncă decât mai înainte, ajungând la stare bună, umplându-se de belșug, așa că am fost mulțumiți și noi cât și Republica noastră"*[4].

Moartea lui Ieremia Movilă (30 iunie/10 iulie 1606) a prilejuit începutul luptelor pentru domnie între cele două mari ramuri ale Movileștilor, cea a lui Ieremia și cea a lui Simion. Nu numai aceștea, ci și marea boierime, ba chiar și sprijinitorii poloni ai acestora s-au divizat în grupări rivale. Inițial, Poarta a trimis steagul de domnie lui Constantin Movilă (30 iunie/10 iulie — circa 10/20 iulie 1606), fiul lui Ieremia, conform prevederilor tratatului din 1598 privind transmiterea ereditară a domniei urmașilor acestuia din urmă. Aceasta însă nu convenea majorității boierimii, potrivnică înlăturării principiului

[1] Pe actul din 9 septembrie 1597 (*Documente și însemnări românești din sec. XVI*, București, 1979, p. 200).

[2] I. Crăciun, *op. cit.*, p. 179.

[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 64.

[4] A. Veress, *Documente*, VII, p. 217.

eligibilității, care foarte curând a trecut în cea mai mare parte alături de Simion Movilă, fratele lui Ieremia. Nu convenea nici regelui Poloniei, pentru care tânărul de 13 ani nu părea capabil să mențină echilibrul fragil între Polonia și Poartă.

Ținând seama de promisiunile lui Simion Movilă și revenind la tradiționalul principiu că *„voievodatul se dă cu consimțământul țării"*, în urma unor stăruitoare cereri ale boierimii, Poarta a acordat din nou domnia Moldovei la 25 iulie/4 august 1606, de data aceasta lui Simion Movilă (1606–1607). Cu asta însă luptele nu s-au sfârșit, căci peste un an și două luni Simion murea și el, după unele bănuieli, de otravă: *„pentru că boierii din această țară nu-l iubeau, din pricina cruzimii sale"*[1]. Iar fiul și urmașul său Mihail Movilă (septembrie–decembrie 1607), sprijinit de Poartă și de Radu Șerban, căruia urma să-i devină ginere, n-a izbutit să se mențină în scaun, fiind în cele din urmă înfrânt de vărul său, Constantin Movilă, la Ștefănești pe Prut (între 6/16 — 9/19 decembrie 1607). S-a stins din viață câteva săptămâni mai târziu, la curtea de la Târgoviște a rivalului tatălui său, Radu Șerban, unde se refugiase cu mama sa, doamna Marghita, fiind înmormântat în biserica mănăstirii Dealu, necropola urmașilor lui Radu cel Mare.

Fig. 53 Simion Movilă, broderie de la mănăstirea Sucevița.

Reinstaurarea lui Constantin Movilă (1607–1611), confirmat în cele din urmă de Înalta Poartă în martie 1608, aflat inițial sub autoritatea mamei sale, energica Elisabeta, care după moartea soțului ei semna actele externe: *„din mila lui Dumnezeu doamnă și voievodeasă a Țării Moldovei"*, și susținut de influentele sale rubedenii polono-lituane (familiile Potocki, Wiśniowiecki și Korecki), a însemnat o orientare mai însemnată a politicii externe a Moldovei spre Polonia și, în final, chiar spre Habsburgi. Nu întâmplător, cunoscând desigur această înclinare a tânărului domn, în 1610 șahul Persiei, Abbas cel Mare, a trimis un sol la domnul Moldovei pentru a trata cu acesta modalitatea atacării turcilor din Dobrogea, promițând ca în anul următor să trimită aici corăbii persane. În

[1] N. Iorga, *Domnia lui Ieremia Vodă*, în AARMSI, s.II, t. XXXII, 1910, p. 1032.

acest context, Miron Costin afirma chiar că tânărul domn *„n-au păzit datoriia sa deplin spre împărățiie"*[1], întârziind, de altfel, încă din primul an plata haraciului.

Deși inițial inamic al lui Radu Șerban, care în 1607 susținuse la Poartă candidatura vărului său Gavril Movilă, al doilea fiu al lui Simion Movilă, un an mai târziu, față de presiunile principelui Gabriel Báthory, care urmărea subordonarea atât a Moldovei, cât și a Țării Românești, impunând voievodului Moldovei plata unui „dar" (tribut) anual de 8 000 de florini, Constantin Movilă a luat legătura cu domnul Țării Românești, punând bazele unei puternice alianțe între cele două Țări Românești. Această alianță a stat la baza planului militar de acțiune al lui Radu Șerban, care în prima jumătate a anului 1611 s-a retras în Moldova, împotriva lui Gabriel Báthory, ce invadase Țara Românească. Ea a fost completată prin tratatele de la Roman și Iași, din 10/20 și 18/28 februarie 1611, încheiate respectiv de cei doi domni la nivel de egalitate cu reprezentanții regelui Ungariei, Matias al II-lea de Habsburg, care prevedeau condițiile concrete ale luptei comune împotriva principelui Transilvaniei.

Dacă la aceasta adăugăm că în mai 1611 Radu Șerban a alungat din Țara Românească pe Radu Mihnea, numit de Poartă, iar apoi a învins lângă Brașov, la 10 iulie, pe Gabriel Báthory, deschizând, conform tratatului amintit, calea imperialilor în Transilvania, întreaga campanie fiind sprijinită de Constantin Movilă, înțelegem de ce Imperiul otoman, cum sublinia și cronicarul contemporan Matei al Mirelor, îndată după îndepărtarea lui Radu Șerban, în septembrie 1611, a hotărât mazilirea lui Constantin Movilă și înlocuirea lui cu Ștefan Tomșa al II-lea.

Epoca celor aproape nouă decenii de relații pașnice între Poartă și Polonia se apropia de sfârșit, iar numirea noului domn, considerat credincios Porții, constituia, alături de instaurarea lui Radu Mihnea în Țara Românească, încă un indiciu că Imperiul otoman își revenise după îndelungatul război cu Liga Creștină și preluase inițiativa politică. Cu îndepărtarea lui Constantin Movilă din Moldova s-a desfăcut astfel și ultima verigă din lanțul de rezistență antiotomană al Țărilor Române, făurit în vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban.

2. Ștefan Tomșa al II-lea și încercările Movileștilor de a redobândi domnia Moldovei

Ștefan Tomșa al II-lea (1611–1615), considerat fiul lui Ștefan Tomșa I, rivalul la domnie al lui Despot vodă, deși nu a fost ales de boieri, ci impus de la Constantinopol, cu ajutorul unei oști turco-tătare-muntene, numărând 20 000 de oameni, nu a renunțat nici el, în interesul domniei și al țării, la politica de echilibru între Poartă și Polonia, apelând însă, spre deosebire de ultimii Movilești, mai cu seamă la sprijinul Imperiului

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 58.

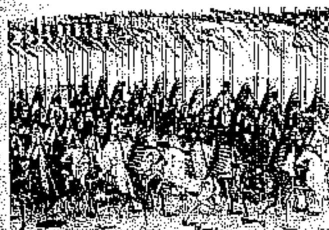

Fig. 54 a,b Husari și pedestrași poloni, frescă de B. Gebhard, de la începutul secolului XVII.

otoman. Vreme de aproape jumătate de an, până la expediția lui Constantin Movilă pentru redobândirea scaunului domnesc, el a stăruit pentru stabilirea de relații bune cu Polonia, deschiderea drumurilor comerciale spre țările din jur și atragerea boierilor din gruparea Movileștilor rămași în Moldova, care în acest răstimp nu au avut nimic de suferit.

Eforturile sale au fost zădărnicite de Constantin Movilă, refugiat la Hotin și apoi în sudul Poloniei și de boierii *„care voiau să domnească în numele lui"*[1]. Ei se bucurau de sprijinul politic și bănesc al regelui Poloniei și al hatmanului de câmp Stanislav Żółkiewski, cu a cărui poruncă Ștefan Potocki, cumnatul lui Constantin, recruta trupe la hotarul Moldovei, chemând și pe Radu Șerban, aflat în pribegie în ținuturile împăratului creștin, să li se alăture pentru alungarea turcilor din Țările Române.

Dar în bătălia de la „Cornul lui Sas", în lunca Prutului, între Cornul lui Sas la nord și Popricani lângă Jijia la sud (1/11–3/13 iulie 1612), oastea lui Constantin Movilă a fost zdrobită, fostul domn, ajuns prizonierul unui mârzac tătar, s-a înecat la trecerea Niprului la Oceakov, în drum spre Crimeea, iar Potocki, căzut și el prizonier, a fost trimis de Ștefan Tomșa la Poartă. Rămășițele armatei învinse au fost urmărite până spre Hotin, după care a urmat o expediție de răspuns a oștii lui Ștefan Tomșa și a aliaților tătari spre Polonia. Această demonstrație de forță a consolidat poziția domnului Moldovei, astfel că la 28 septembrie/8 octombrie 1612 el a încheiat un tratat cu regele Poloniei Sigismund al III-lea, prin care reglementa raporturile sale cu principalul sprijinitor al Movileștilor.

De-abia după bătălia de la „Cornul lui Sas", o dată cu executarea ca *„hicleni"* a 32 de boieri *„de casa Ieremiei vodă"*, în frunte cu logofătul Vasile Stroici, împreună cu slugile lor, prinși în luptă, atitudinea lui Ștefan Tomșa față de marea boierime în general s-a schimbat, astfel că, treptat, până și boierii *„de casa lui... iară nice ei fără grijea morții nu era, ce umbla în tot ceas cum să dzice cu zilele amână"*[2]. Consemnând noua atitudine a voievodului, contemporanul său Matei al Mirelor îl considera un *„domn bun și înțelept*

[1] Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească*, p. 339.
[2] Miron Costin, *op. cit.*, p. 61.

Fig. 55 Husar polon la începutul secolului XVII.

... bun mai ales pentru săraci, dar aspru către boieri, pentru că aceștia erau nedrepți către sărăcime. Ștefan însă știu să-i îmblânzească și să-i facă mici, tăind din ei, împilându-i, luându-le averile și despuindu-le casele [...] În judecăți era nepărtinitor, dar era furios; așa însă, cum era, toți se temeau și tremurau de dânsul"[1].

Sprijinul acordat de Ștefan Tomșa al II-lea micii boierimi, târgoveților și țărănimii cu rosturi militare, din rândul cărora a recrutat puternicul corp al dărăbanților (dorobanților) de țară, în paralel cu execuțiile cumplite, din toamna anului 1615, a circa 75 de boieri și cu masivele confiscări de moșii ale bogaților sprijinitori ai Movileștilor, nu putea rămâne însă fără urmări pe plan intern și extern. Dacă răscoala boierilor din octombrie 1615, care a atras inițial o parte a slujitorilor, a fost înfrântă de către Ștefan Tomșa, cu ajutorul categoriilor sociale rămase credincioase, în lupta de la „Fântâna lui Păcurar", în marginea Iașului (ante 10/20 octombrie 1615), după care a urmat un nou val, mai cumplit, de execuții și confiscări de proprietăți boierești, în schimb domnul n-a mai putut face față noii campanii pentru instalarea lui Alexandru Movilă, un alt fiu al lui Ieremia, pregătită în Polonia de doamna Elisabeta și de ginerii ei, Mihail Wiśniowiecki și Samuel Korecki.

Deși hatmanul de câmp Stanislav Żółkiewski era în această perioadă potrivnic unei campanii în Moldova, pentru a nu irita Poarta, un raport olandez menționa la Constantinopol, încă din 1613, că în Polonia *„sunt hotărâți să aducă o nouă mazilire a domnului Moldovei și că regele Poloniei își va menține pretenția de așezare a domnului <său> acolo*"[2].

Înfrânt la Tătăreni-Tăutești (12/22 noiembrie 1615) și nevoit în cele din urmă să se retragă în Țara Românească, Ștefan Tomșa a fost înlocuit cu Alexandru Movilă (1615–1616). Dar tânărul domn, care, prin orientarea politică externă pe care o reprezenta, nu convenea Porții, nu s-a putut menține decât opt luni în scaun, nemulțumind pe turci, cu atât mai mult cu cât se afla în relații cu Radu Șerban, pe care, cu prilejul pătrunderii sale în Țara Românească, în urmărirea lui Ștefan Tomșa, gruparea boierească antiotomană

[1] Marci al Mirelor, *op. cit.*, p. 338.
[2] N. Iorga, *op. cit.*, p. 1059.

de aici, încă puternică, îi cerea să-l readucă în scaunul de la Târgoviște. De altfel, scurta sa domnie a reprezentat doar un șir de lupte de hărțuială cu forțele lui Ștefan Tomșa, sprijinit de Radu Mihnea, domnul Țării Românești, și de trupe turco-tătare, spre paguba și suferința țării.

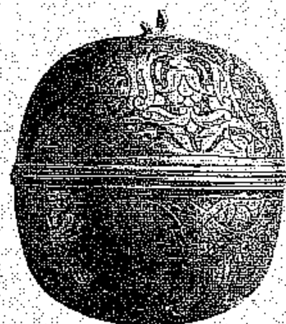

Fig. 56 Casetă dăruită de doamna Elisabeta Movilă mănăstirii Sucevița, conținând părul acesteia tăiat după căderea în prizonieratul turcesc în bătălia de la Drăcșani.

Intervenția deschisă a Imperiului otoman, care, prin numirea în Moldova a lui Radu Mihnea (1616–1619), propunea o soluție de compromis, spre liniștirea boierilor moldoveni, dar și a Poloniei, totuși, încă nedispusă la un nou război deschis cu Poarta, a avut drept urmare expediția turco-munteană din iulie 1616, condusă de Skender pașa de Silistra și Radu Mihnea. Înfruntarea decisivă a avut loc la Drăcșani (23 iulie/2 august 1616) și un complex de împrejurări nefericite a slăbit forțele lui Alexandru Movilă. Între acestea s-au numărat: plecarea neașteptată înaintea bătăliei a lefegiilor cazaci, trădarea paharnicului Costea Bucioc, comandantul oștii Movileștilor, care a trecut în tabăra lui Radu Mihnea, la care s-a adăugat întârzierea ajutorului militar pe care îl aducea Radu Șerban din ținuturile imperiale, trupe din care făcea parte și un corp de francezi, care n-a mai putut să participe la bătălie.

Înfrângerea în bătălia de la Drăcșani a lui Alexandru Movilă a însemnat și stingerea „casei" lui Ieremia. Văduva acestuia, doamna Elisabeta cu fiii săi Alexandru și Bogdan, capturați, au fost duși la Constantinopol, cei doi tineri turcindu-se pentru a-și salva viețile, în timp ce mama lor dispărea în haremul unui agă, lăsându-și cosițele castanii tăiate ctitoriei Movileștilor de la Sucevița, unde se păstrează și azi.

Nedezmințindu-și faima de bun diplomat, Radu Mihnea s-a grăbit să răscumpere pe boierii Movileștilor prinși în luptă, atrăgându-i de partea sa, iar la 2/12 septembrie 1616, în urma tratativelor moldo-polone de la Bracha, a încheiat o înțelegere cu Polonia, *„promițând"* să jure credință regelui Sigismund al III-lea, să mențină pacea între poloni, turci și tătari, să elibereze pe toți prinșii de la Drăcșani, determinând și pe turci să adere la această înțelegere.

Pe plan intern, pentru atragerea boierimii (*„boierii la mare cinste avè"*[1]) favorabile în general Movileștilor, i-a înapoiat acesteia, mai ales sub formă de danii, moșiile confiscate de Ștefan Tomșa al II-lea, în alte cazuri impunând însă răscumpărarea acestora, folosită ca izvor de venituri domnești. Fiscalitatea deosebit de apăsătoare aplicată de Radu Mihnea,

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 89.

o dată cu sporirea numărului dregătorilor fiscali (în 1618 introdusese darea „ughi de fum", adică fumăritul etc.), pentru întreținerea fastului „bizantin" al curții sale (fiind, cum spunea Miron Costin: *„Domniia Radului vodă celui Mare împărăției, nu domniei sămănătoare"*[1]), pentru achitarea obligațiilor față de Poartă sau pentru sporirea veniturilor proprii, a provocat *„mare pustietate țărâi, care nu să va uita den pomenirea oamenilor în véci"*, astfel că *„să pustiiasă curtea* (curtenii — n. a.) *și țara"*[2]. Drept urmare, între 1617 și 1619 au avut loc mai multe răscoale țărănești, care au pus în pericol pe domn, făcându-l să ceară sprijinul turcilor și al lefegiilor unguri, iar în cele din urmă să solicite el însuși mazilirea la Constantinopol, sub pretext de boală, cu atât mai mult cu cât se contura o nouă înfruntare turco-polonă.

Conflictul militar turco-polon, care a durat cu intermitențe până la pacea de la Carlovăț (Karlowitz) (1699), punând capăt lungii perioade de pace între cele două puteri, instalată din 1533, a izbucnit în 1617, pricinuit de continuele atacuri căzăcești în ținuturile otomane, de năvălirile tătărăști în cele polone, și ca urmare a încordării pricinuite de luptele pentru domnie în Moldova între candidați, susținuți fiecare de una din cele două puteri. Tratatul de la Jarucha, mediat de Radu Mihnea la 12/22 septembrie 1617, care urma expediției lui Skender pașa, însoțit de domnii și principele celor trei Țări Române, asupra cetății Raskov pe Nistru, tratat prin care polonii pierdeau dreptul de a susține pe Movilești și pe Radu Șerban, cum făcuseră în anul trecut, cedau Hotinul domnului Moldovei, obligându-se să oprească atacurile căzăcești, a rămas literă moartă. De altfel, tot atunci Radu Mihnea a încheiat o înțelegere secretă cu polonii și un tratat de alianță cu Gabriel Bethlen (16/26 septembrie 1617). Aflând de hotărârea Porții de a-l readuce în Țara Românească, Radu Mihnea s-a adresat chiar consiliului secret al regelui habsburg al Ungariei, oferindu-se să reia legăturile cu Ungaria, argumentând că turcilor li se plătește un *„tribut onorific"*, doar pentru menținerea *„amiciției și a vecinătății"*[3]. Demersul era influențat, desigur, de legăturile rivalului său, Radu Șerban, cu imperialii, care susținuseră acțiunile acestuia din 1616–1618 împotriva domnilor numiți de Poartă în Țările Române.

3. Răscoala antiotomană din 1620. Încercările de reforme ale lui Miron Barnovschi

Noul domn, Gaspar Gratiani (1619–1620), instaurat de Poartă, deși n-avea legături cu țara și nu fusese nici el ales de boieri, n-a îndreptățit încrederea turcilor. *„Iară cât s-au aședzat la domniie, măcară că era de mare credință la împărăție, îndată s-au așădzată cu gândul spre părți creștinești"*, afirmă Miron Costin[4]. În realitate, Gratiani era de mult timp în relații cu imperialii, care au jucat un rol însemnat în numirea sa în Moldova, favorizându-i în ascuns încă din 1615, cu prilejul reînnoirii tratatului de la Zsitvatorok, la care a participat ca diplomat al Porții, susținând în anul următor la Constantinopol interesele lui Radu Șerban, care pregătea, cu sprijinul lui Matias de Habsburg, campania pentru redobândirea Țării Românești, iar apoi, alături de Radu Șerban și Nicolae Pătrașcu, luând parte activă, deși în mare taină, în 1618, chiar în ajunul numirii în Moldova, la crearea la Viena a ordinului de cruciadă „Militia Christiana", menit a lupta pentru alungarea turcilor din Europa.

Fig. 57 Gaspar Gratiani, gravură contemporană.

Dând curs deci unor planuri mai vechi, îndată după sosirea în Moldova, Gaspar Gratiani a intrat în relații cu Polonia, profitând chiar de misiunea cu care-l însărcinase Poarta de a mijloci în continuare înțelegerea între cele două puteri. Folosind mijloace violente — încercare de otrăvire a marelui vornic Bucioc —, sau pașnice — înapoind urmașilor boierimii filopolone a Moviileștilor toate moșiile confiscate de Ștefan Tomșa și numai parțial restituite de Radu Mihnea —, el a încercat să atragă boierimea în realizarea planurilor sale antiotomane. Materializarea acestora a început în a doua jumătate a anului 1619, o dată cu încercarea de creare a unei puternice armate de mercenari, din foștii oșteni ai lui Radu Șerban sau din elemente chemate din Apus.

Conflictul cu principele Gabriel Bethlen, ostil politicii antiotomane și mai ales unei alianțe polono-imperiale urmărite de Gaspar Gratiani, care a vădit la Poartă relațiile sale cu creștinii, acuzându-l chiar că ar fi făcut parte din ordinul „Militia Christiana", i-au adus mazilirea (august 1620). În aceste condiții, Gaspar Gratiani declanșează răscoala antiotomană (cu atât mai mult cu cât încă din 1619 Skender pașa de Silistra răpise Moldovei un teritoriu de 25 de mile), trimițând cereri de ajutor principilor Europei și papei. Cum în Europa Centrală se desfășura Războiul de 30 de ani, la acestea a răspuns numai Polonia, decisă de altfel mai demult să intervină, marele hatman S. Żółkiewski și hatmanul de câmp Koniecpolski intrând în Moldova la începutul lui septembrie 1620 și înaintând până la Țuțora, lângă Iași, după ce, la apus de Soroca, se uniseră cu oastea lui Gaspar Gratiani.

După o rezistență fără sorți de izbândă, în cursul aceleiași luni, în fața oștii turco-tătare conduse de Skender pașa, Devlet Ghirai, fratele hanului și Cantemir mârza,

[1] *Ibidem*.
[2] *Ibidem*, p. 90.
[3] Elena Eftimescu, *O relație a lui Radu Mihnea către Consiliul secret al regelui Ungariei, din 1618*, în AO, VII (1928), nr. 39–40, p. 414.
[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 66.

Fig. 58 a,b Portretele marelui hatman Stanislav Żółkiewski (a) și al hatmanului de câmp Koniecpolski (b).

comandantul tătarilor nogai, de două ori mai numeroasă, armata polonă a început retragerea sub protecția taberei mobile de care, după ce Skender pașa, instigat de Cantemir, a refuzat propunerile de pace, dar la trecerea Nistrului s-a dezorganizat, căzând pradă tătarilor lui Cantemir însuși, hatmanul Żółkiewski fiind ucis, iar alte căpetenii, între care și hatmanul de câmp Koniecpolski, fiind prinse. Gaspar Grațiani părăsise tabăra de la Țuțora în noaptea de 20/21 septembrie, fiind însă ucis peste puțin timp de boieri trădători la satul Braniștea, județul Bacău.

Încercând să profite de slăbiciunea Poloniei, în vara și toamna anului următor sultanul Osman II, în vârstă de abia 17 ani, a organizat o „expediție imperială", cu întreaga putere a împărăției, *„în nădejdea că pre lesne va putea să cuprindze den crăiia leșască o parte"*[1]. Armata otomană, dispunând până și de elefanți, a pornit de la Constantinopol la 11/21 mai și la 22 august/1 septembrie 1621 a ajuns la Hotin. Dar oastea polono-căzăcească, condusă de marele hatman J.C. Chodkiewicz și Vladislav, fiul regelui, în care se afla și pretendentul Petru Movilă, fiul lui Simion vodă, viitorul mitropolit al Kievului, bine aprovizionată și întărită la Hotin, a rezistat atacurilor turco-tătare (24 august/3 septembrie –19/29 septembrie 1621) lipsite de o conducere superioară experimentată, cu atât mai mult cu cât noul domn, Alexandru Iliaș (1620–1621), numit de sultan în a doua jumătate a lui septembrie 1620, n-a putut lua măsurile necesare pentru asigurarea drumurilor și aprovizionarea în bune condiții a armatei otomane. În perspectiva apropierii iernii și a unui echilibru de forțe, pacea mijlocită la cererea polonilor de Radu Mihnea, domnul

[1] *Ibidem*, p. 76.

Țării Românești, care participase la campanie, s-a încheiat la Hotin, la 29 septembrie/9 octombrie 1621. Prevederile ei erau asemănătoare celei încheiate la Iarucha, Poarta obligându-se să nu pună vreodată pașă în Moldova, iar Polonia să nu se mai amestece în treburile celor două Țări Române, rămase sub ascultarea sultanului, și să restituie Moldovei cetatea Hotin.

Fig. 59 Sultanul Osman al II-lea (1618–1622).

La înapoiere, sultanul a luat cu sine pe Alexandru Iliaș, care lăsa amintirea unei domnii *„foarte slabă și cu puritatul trébdurilor peste obiceiurile țărâi"*[1], numind în loc pentru a doua oară pe Ștefan Tomșa II (1621–1623). „Amu mai blândŭ Ștefan vodă, la a doa domniia sa"[2], a revenit în unele cazuri asupra confiscărilor de sate boierești din prima domnie, întărindu-le urmașilor vechilor proprietari. În ciuda încercărilor sale de a se apropia de poloni și a eforturilor pentru deschiderea drumurilor comerciale, în perioada care a urmat încheierii păcii de la Hotin, ostilitatea Poloniei și uneltirile lui Radu Mihnea i-au adus mazilirea. Temutul inamic al Movileștilor, ajuns la vârstă înaintată, s-a stins curând după aceasta la Constantinopol.

Ultima domnie a lui Radu Mihnea (1623–1626), care conducea de fapt și Țara Românească, prin fiul său, Alexandru Coconul, dar și direct ca instanță juridică superioară, intitulându-se în actele externe „domn și voievod al Moldovei și Țării Românești", a stat sub semnul deplinei înțelegeri cu boierimea, dregătorii trecând dintr-o țară în alta în ambele sensuri. „Renumitul învățat", cum îl caracteriza Marei al Mirelor, care se pregătise la Veneția pentru o *„administrație înțeleaptă"*[3] e prezentat și de Miron Costin, de pe poziția marii boierimi legate de Movilești, drept *„deplin la toate și întreg la hire. Cuvântul ce-l grăiia ca o pravilă era tuturora"*[4]. Pe plan extern, reînnoind legăturile cu Gabriel Bethlen (1622) și folosind trecerea deosebită pe care o avea la Poartă, pentru a sprijini pe plan diplomatic puterile creștine vecine, *„și la turci credință și la creștini laudă avea, că toate era cu înțelepciune legate"*[5].

Din punct de vedere militar, oastea de țară, organizată pe principiul teritorial, continua să facă față incursiunilor tătărăști, ca cea a hoardei lui Șahin Ghirai din 1624, când oștenii

[1] *Ibidem*.
[2] *Ibidem*, p. 85.
[3] Marei al Mirelor, *op. cit.*, p. 336.
[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 89.
[5] *Ibidem*, p. 91.

Fig. 60 Bătălia de la Hotin din 1621, reprezentare de epocă.

din trei ținuturi ale Țării de Jos au lovit pe tătarii care se întorceau din Țara Românească, luându-le prada de război. Este interesant de observat că, din vremea domniilor lui Radu Mihnea, numirea de *călărași*, după exemplul muntean, începe să înlocuiască pe cea de *străjeri* în ținuturile de la hotarul de răsărit al Moldovei. Fiscalitatea rămâne la fel de apăsătoare ca în precedenta domnie, permițându-i să depună sume însemnate la Veneția și Roma.

Cu moartea lui Radu Mihnea, la 13/23 ianuarie 1626, până la instalarea lui Vasile Lupu, tronul Moldovei revine din nou unor reprezentanți ai familiei Movileștilor, Miron Barnovschi și Moise Movilă, cu excepția efemerelor domnii ale lui Alexandru Coconul (1629–1630) și Alexandru Iliaș (1631–1633).

Miron Barnovschi (1626–1629), fiul marelui postelnic Dumitru Barnovschi și al Elenei (Safta) Balica, care-și zicea Movilă, ca nepot al unei surori a lui Ieremia Movilă, a cărui moșie Ustie din Polonia a cumpărat-o în 1628, stabilindu-și aici loc de refugiu, era, spre deosebire de cei care-l precedaseră în domnie, ales — la curtea domnească din Hârlău — al boierimii de țară. Al boierimii Movileștilor, cu care se înrudea prin multe fire și în beneficiul căreia a anulat în 1627 confiscările de moșii efectuate de Ștefan Tomșa după 1612, domnul însuși socotindu-se moștenitorul întinsului domeniu al lui Isac Balica.

Fig. 61 Mănăstirea Dragomirna.

În favoarea boierimii de toate stările și a mănăstirilor, dar și a fiscului domnesc, „așezământul", elaborat în cadrul unei mari adunări în ianuarie 1628, prevedea aducerea înapoi, fie și cu forța, a vechilor fugiți de pe moșii după expedițiile sultanului Osman II (1621), ca și a celor care vor fugi după elaborarea așezământului, limitarea amestecului pârcălabilor domnești pe moșiile boierești și mănăstirești și interzicerea altor dregători domnești de a folosi țiganii de pe moșiile amintite. Pentru organizarea vieții clericale, sub influența mitropolitului Anastasie Crimca, s-a dat un așezământ special, încă din 1626, completat în anul următor, iar activitatea ctitoricească a domnului a fost dintre cele mai însemnate din prima jumătate a veacului al XVII-lea, mărturie stând edificiile de cult de la Iași, Bârnova (între Iași și Vaslui), Hangul-Buhalnița și Toporăuți, zidurile de apărare de la Dragomirna și biserica restaurată a moldovenilor din Liov.

Fig. 62 Miron Barnovschi, frescă refăcută în secolul XIX în biserica Barnovschi din Iași.

Încă din primul an de domnie, Miron Barnovschi a luat măsuri privind reorganizarea curtenilor, recrutați din rândurile boierimii mici și mijlocii, apăsați de dări în vremea domniei lui Radu Mihnea, hotărând ca aceștia să plătească, în loc de mai multe dăjdii, o singură dare: *„Numai la bir, o dată într-un an"*[1], totodată reașezându-i în „bresle" (ale curtenilor simpli, păhărniceilor, spătăreilor, vistierniceilor etc.). O atenție deosebită a acordat-o organizării cancelariei legată de activitatea sa legislativă prin hrisoave domnești și așezăminte.

Tot în primul an de domnie — iar mai apoi în 1627 și 1629 — au fost luate măsuri în favoarea țăranilor fugiți îndeosebi peste hotare, organizându-se slobozii, în care erau atrași locuitori din Țara Românească, astfel că încă din primul an de domnie „au venit fără zăbavă țara la hirea sa și până la anul s-au împlut de tot bivșugul și s-au împlut de oameni"[2]. Totodată, lângă Iași a fost organizat un nou târg (pe locul cartierului Nicolina): „târgul lui Barnovschi", unde se țineau trei iarmaroace pe an, și un heleșteu: „iazul lui Barnovschi".

Fiind în relații bune atât cu Poarta, cât și cu tătarii din Bugeac, cu al căror conducător, Cantemir pașa, avea relații strânse de prietenie, cât și cu Polonia (în septembrie 1626 s-a căsătorit cu sora nobilului Maximilian Przerebski, castelan de Sieradz, referendar al Coroanei și intendent al regelui), Miron Barnovschi a urmărit o politică externă de echilibru, binevoitoare în ascuns polonilor, după tradiția Movileștilor, îndepărtând cu mijloace diplomatice, încă din primul an, pericolul unei năvăliri a tătarilor, care, aducând

[1] *Ibidem*, p. 94.
[2] *Ibidem*, p. 93.

și un pretendent, se întorceau înfrânți dintr-o expediție în Polonia. În 1627 el a fost, ca atare, însărcinat oficial de Poartă cu medierea păcii între turci și poloni, cu obligația de a pedepsi pe oricine, chiar și pe ostașii otomani, care ar fi amenințat hotarul Poloniei, susținând față de aceasta, în cadrul tratativelor, acceptarea unui nou han, Șahin Ghirai, „binevoitor față de el", care ar fi oprit năvălirile tătărăști în ambele țări. Astfel a fost înlăturat pericolul unui nou război turco-polon, Miron Barnovschi punându-se chezaș pentru promisiunile turcilor.

Accentuarea apropierii sale față de Polonia, al cărui indigenat îl obținuse la 20 iulie 1628–20 februarie 1629, sprijinul acordat pretendentului tătar Șahin Ghirai, refugiat în Polonia, împotriva ordinului Porții, neacceptarea pe lângă plata tributului a trimiterii a încă 40 de pungi de bani, dar mai cu seamă intrigile principelui Gabriel Bethlen la Poartă (care urmărea slăbirea Poloniei și a aliatului său moldovean) și cele interne ale lui Lupu vistierul (viitorul domn Vasile Lupu) și ale altor boieri, care-l acuzau de politica autoritară, i-au adus în cele din urmă mazilirea, la începutul lui iulie 1629. Înaintea aplicării acesteia s-a autoexilat însă, în a doua jumătate a lunii august 1629, mai întâi la Hotin, apoi la Ustie, în Polonia, din pricina intensificării mișcărilor țărănești și ale unor categorii militare, care vor continua în anii următori. O încercare de reluare a domniei, la sfârșitul lui martie 1630, împotriva lui Alexandru Coconul (1629–1630) a fost respinsă după lupta de la Toporăuți (la nord-est de Cernăuți), locul de origine al lui Barnovschi, de trupele conduse de hatmanul Lupu.

Mazilirea lui Moise Movilă (1630–1631), suspectat la rândul său de relații prea strânse cu Polonia, și nemulțumirea boierimii favorabile Movileștilor, încă puternică, împotriva elementelor levantine și sud-dunărene protejate de Alexandru Coconul și Alexandru Iliaș (1631–1633), care au preluat direct sau indirect conducerea țării (Constantin Batiște Veveli, Scarlat Saegiu, Bartolomeo Minetti, Curt Celebi, care, în martie 1630, deși capuchehaie, apare în fruntea divanului lui Alexandru Coconul, Constantin Arseni ș.a.) au dat naștere unei mișcări boierești, asemănătoare celei din Țara Românească, și influențată de aceasta. Ea a fost însoțită, în primăvara anului 1633, de o amplă răscoală populară, pe care boierii nemulțumiți au căutat să o folosească în interesul lor, contribuind chiar, în măsura în care aceasta avea la vremea respectivă un element antidomnesc, la declanșarea ei, răscoală care a dus la alungarea lui Alexandru Iliaș.

„*Vasile Lupu vornicul era cap tuturor lucrurilor acestora*"[1]. Refuzând domnia în condițiile („legăturile", *pacta conventa*) impuse de boieri, uneltind împotriva lui Miron Barnovschi, cu prilejul reluării de către acesta a domniei (1633 aprilie–iunie), fapt care a contribuit la executarea lui Barnovschi la Constantinopol (22 iunie/2 iulie 1633), în sfârșit, scăpând mâniei lui Moise Movilă (1633–1634), înștiințat despre uneltirile sale, după mazilirea acestuia, în legătură cu poziția adoptată față de campania turcească în Polonia din 1634, Lupu vornicul obține la Poartă domnia, inaugurând astfel în Moldova o lungă domnie.

[1] *Ibidem*, p. 98.

III. Autoritatea princiară în Transilvania. Participarea la Războiul de 30 de ani

1. Înlăturarea stăpânirii imperiale și întărirea legăturilor politice ale Transilvaniei cu celelalte Țări Române

În primele trei decenii ale veacului al XVII-lea, principatul autonom al Transilvaniei cunoaște o perioadă de intensă afirmare pe plan european, în strânsă legătură cu istoria celorlalte două Țări Române. Situarea în zona de conflict între imperiile otoman și habsburgic impune participarea sa la marile înfruntări care au loc în timpul războiului Ligii Creștine (1593–1606), iar legăturile sale cu țările protestante, ostile blocului habsburgic, îl antrenează în Războiul de 30 de ani, consolidându-i autonomia.

După șovăielnica stăpânire a lui Sigismund Báthory (1601–1602), în conflict cu George Basta, comandantul imperial al țării, încheiată în iulie 1602, prin cedarea către împărat a principatului și retragerea definitivă a lui Sigismund în Boemia, în Transilvania se instaurează aspra stăpânire imperială (1602–1605). Sub conducerea lui Basta, guvernator, comisar suprem și comandant militar al țării și a comisarilor imperiali, se instituie o fiscalitate excesivă, condiționată de necesitățile de plată ale oștilor de mercenari, cheltuielile totale de război ale imperialilor ridicându-se, în perioada 1593–1606, la 16 milioane de galbeni, din care dieta imperială aprobase doar 1,3–1,6 milioane. Pentru ducerea războiului, imperialii au apelat la resursele teritoriilor ocupate, Basta impunând orașele și nobilimea transilvană la despăgubiri, răscumpărări, împrumuturi și confiscări silite, în condițiile în care țara era bântuită de jafurile oștilor de mercenari, foamete și o cumplită epidemie de ciumă, însoțitori firești ai războaielor îndelungate. La aceasta se adaugă măsurile organizatorice preconizate de Rudolf II, susținute de Basta, care urmărea transformarea principatului Transilvaniei într-o provincie a Casei de Austria și încercările de catolicizare forțată a țării.

Caracterul abuziv al stăpânirii imperiale de la începutul secolului al XVII-lea a imprimat o netă orientare spre Poartă și spre celelalte două Țări Române a principilor Transilvaniei din primele trei decenii ale veacului, Imperiul otoman garantând statutul autonom al principatului și sarcini economice și militare cu mult mai ușoare. Sintetizând o vastă experiență politică, Gabriel Bethlen afirma limpede, în testamentul politic din 1629, care i se atribuie: „*dacă Transilvania vrea să rămână în pace și liniște, oricine va fi principe, atunci țara să nu se lepede niciodată de Poarta otomană. Deoarece ajutorul german și orice alt ajutor străin este prea departe și, până ar sosi acestea la vremuri de nevoie, țara ar trebui să piară, mai ales dacă Moldova și Țara Românească n-ar ține cu ea, de aceea, nici un principe n-ar trebui să intre în încurcătură în chip ușuratic cu aceste două țări sau să dea vreo pricină de dezbinare, căci aceste țări sunt ochii și bucătăria împăratului turc*"[1]. Alianța cu Poarta avea în vedere păstrarea autonomiei principatului față de pretențiile habsburgice.

[1] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 66.

Fig. 63 Stema lui Moise Székely, voievod al Transilvaniei la 1603.

Cronicarul contemporan Ibrahim Pecevi sublinia că Bethlen *„nu era pentru sprijinirea și ajutorarea musulmanilor, ci avea grijă numai de propria sa fericire"*[1].

Încercarea neizbutită a lui Moise Székely (mai–iunie 1603) de a înlătura stăpânirea imperială din Transilvania cu ajutor otoman, în schimbul căruia oferea cetățile Lipova și Ineu, a avut loc în condiții extrem nefavorabile. Moise, exponent al nobilimii filoturce, nu dispunea de o bază internă trainică, iar pretențiile sale ca domnul muntean Radu Șerban să părăsească Țara Românească au provocat riposta hotărâtă a acestuia. După înfrângerea și moartea lui Moise Székely, în bătălia de lângă Brașov (7/17 iulie 1603), la care au participat și trupe ale beilerbeiului de Timișoara, urmașul lui Mihai Viteazul a rămas adevăratul stăpân al Transilvaniei în intervalul iulie–septembrie 1603.

O nouă încercare de înlăturare a stăpânirii imperiale a avut loc în 1604, sub conducerea lui Ștefan Bocskay, unchiul lui Sigismund Báthory. Ca și înaintașul său, acesta a fost inițial un partizan credincios al imperialilor, dar nemulțumit de politica acestora a ridicat, în octombrie 1604, steagul luptei antiimperiale. Spre deosebire de Moise Székely, Bocskay n-a adus în Transilvania unități prădalnice turco-tătare, succesele sale militare datorându-se trupelor de haiduci, de a căror organizare în ținuturile de lângă Tisa s-a preocupat în mod deosebit, și priceperii cu care a știut să atragă de partea sa pe secui, unele orașe și nobilimea. Acționând abil între turci și imperiali, de la care a cucerit dincolo de hotarul Transilvaniei Satu Mare, Tokajul, Ujvárul etc., el a obținut recunoașterea ca principe al Transilvaniei (1604–1606), mai întâi din partea Porții, care în iunie 1605 l-a declarat *„crai maghiar și stăpân al Ardealului"*, marele vizir și comandant suprem al oștirii otomane, Lala Mehmed pașa, oferindu-i coroana și titlul de *„rege al Ungariei de Mijloc"*, pe câmpia Rákos de lângă Pesta (10/20 noiembrie 1605), o dată cu iertarea plății haraciului timp de zece ani, apoi și din partea împăratului Rudolf II, prin tratatul de la Viena, încheiat la 13/23 iunie 1606. Prin acest tratat, care recunoștea lui Bocskay domnia în Transilvania, împreună cu Satu Mare, Tokajul, comitatele Bereg și Ugocea, stăpânirea imperială era înlăturată din Transilvania până la sfârșitul veacului al XVII-lea, principatul păstrându-și

[1] *Cronici turcești privind Țările Române*, I, ed. Mihai Guboglu, Mustafa Mehmed, București, 1966, p. 520.

mai departe autonomia, sub suzeranitatea Porții. În cadrul tratatului de la Viena, Bocskay a susținut clauza privind încheierea păcii între turci și imperiali, pace pe douăzeci de ani, semnată la Zsitvatorok pe Dunăre, lângă Komárom (1/11 noiembrie 1606), care punea astfel capăt îndelungatului război început în 1593, restabilind cu puține excepții *statu quo*-ul teritorial de la începutul conflictului. Rolul Țării Românești (Radu Șerban a încheiat pace cu Poarta la sfârșitul lui 1604 și începutul lui 1605) și al Transilvaniei a fost astfel determinant, cronica lui Mehmed bin Mehmed menționând: *„Când <ardelenii> s-au supus padișahului nostru, acesta* (Matias de Habsburg, fratele lui Rudolf II, conducătorul efectiv al politicii imperiale — n.a.) *neavând încotro a cerut pace"*[1].

Fig. 64 Principele Transilvaniei, Ștefan Bocskay.

Prin pacea de la Zsitvatorok, Imperiul otoman, măcinat de contradicții și răscoale interne și de luptele cu statul iranian, reluate în 1603, a făcut însă unele concesii politice, renunțând la haraciul plătit de Austria și recunoscând lui Rudolf II titlul de „împărat roman", în dauna pretențiilor sultanului de suzeranitate universală. Mai bine de jumătate de veac, tratatul de la Zsitvatorok, reînnoit de câteva ori în următoarele decenii, a stat la baza păcii turco-imperiale, care a durat până la 1663, producând astfel o schimbare a orientării frontului otoman. De acum, Poarta își îndreaptă atenția asupra conflictului cu Polonia, care a izbucnit în cele din urmă în forme violente în 1617, urmând unei perioade de pace de peste opt decenii, începută în 1533. Pacea turco-imperială înlocuind, așadar, pe cea turco-polonă, consecințele politico-militare s-au vădit de la începutul deceniului al doilea al secolului al XVII-lea, nu numai referitor la implicarea tot mai pronunțată a Moldovei în sfera conflictului turco-polon, ci și în ceea ce privește Țara Românească, lipsită de acum înainte de un ajutor imperial eficient în cazul unei eventuale acțiuni antiotomane, dar mai ales în privința Transilvaniei. Deși neinteresată direct în stăpânirea acesteia din urmă, Polonia catolică, căutând mereu să atragă pe Habsburgi în conflictul său cu Poarta și sprijinind nobilii nemulțumiți și pretendenții la scaunul princiar, a constituit, mai cu seamă în vremea lui Gabriel Bethlen, o amenințare serioasă pentru principii calvini ai Transilvaniei.

Dacă Ștefan Bocskay, totodată rege al Ungariei, a petrecut puțin timp în Transilvania, guvernatorii numiți de el aici, Ladislau Gyulafi și apoi Sigismund Rákóczi,

[1] *Ibidem*, p. 435.

Fig. 65 Principele Transilvaniei, Sigismund Rákóczi.

au dus o politică de apropiere față de celelalte Țări Române, în spiritul tratatului la nivel de egalitate încheiat la Târgoviște, la 26 iulie/5 august 1605, de reprezentanții lui Bocskay cu Radu Șerban. Îndeosebi Sigismund Rákóczi a sprijinit inițiativele lui Radu Șerban, domnul Țări Românești, pentru reglementarea problemelor de hotar, în 1606, cerând *„ca după aceasta între cele două țări să rămână pace trainică desăvârșită și liniștită"*[1].

Scurtă vreme însă, după moartea lui Ieremia Movilă în Moldova, la 19/29 decembrie 1606, muri și Ștefan Bocskay, otrăvit se pare de cancelarul M. Káthay, la îndemnul foarte probabil al imperialilor, care astfel scăpau de obligația prevăzută în tratatul de la Viena din același an, de a-i ceda *„părțile ungurești"*, cu atât mai mult cu cât Bocskay nu avea urmași. Situația s-a complicat prin faptul că stările transilvane n-au recunoscut drept principe pe Valentin Drugeth de Homonna, comite de Zemplén și Maramureș, indicat de Bocskay, prin testament, ca urmaș al său în scaun, deși acesta avea aprobarea Porții. Prevăzând o nouă epocă de lupte pentru domnie între diverși candidați, între care se remarca ambițiosul Gabriel Báthory, în vârstă de 16–17 ani, dieta de la Cluj alege, în grabă, la 1/11 februarie 1607, ca principe al Transilvaniei, pe fostul guvernator Sigismund Rákóczi (1607–1608), recunoscut curând atât de turci cât și de imperiali.

Deși acesta a continuat politica de echilibru atât pe plan intern cât și extern, reînnoind tratatul lui Bocskay cu Radu Șerban, domnia sa a luat curând sfârșit, o dată cu răscoala haiducilor de la hotarul de apus, în toamna anului 1607, de care a profitat Gabriel Báthory, susținut de influentul Gabriel Bethlen. Atrăgându-i pe haiduci de partea sa, tânărul pretendent a izbutit să-l determine pe Sigismund Rákóczi, prin convenția de la Cluj, din februarie 1608, să-i cedeze principatul Transilvaniei, în schimbul a două cetăți din Ungaria Superioară. La începutul lunii următoare, după abdicarea solemnă a lui Rákóczi, dieta alege ca principe pe Gabriel Báthory de Somlio (1608–1613).

Noul principe, sprijinit de marele vizir Kuyucu Murad, un timp recunoscut (10/20 august 1608) și susținut și de imperiali, prezenta la scară sporită defectele înaintașului său în scaun, Sigismund Báthory; relatări externe diverse din secolul al XVII-lea, numindu-l: *„Craiul cel Nebun"*, *„ciuma Transilvaniei"*, *„tiran"*, *„Sardanapal"*, *„un afurisit, nebun și*

[1] A. Veress, *Documente*, VII, p. 273–274.

plin de deșartă mândrie", *„ hiară"*[1] etc. Pe plan intern a încercat să sporească autoritatea princiară cu mijloace însă total nepotrivite, lovind în nobilimea de țară, înlocuită în demnități cu cea venită din Ungaria, în frunte cu I. Imrefi, principalul său sfătuitor, însuși Gabriel Bethlen fiind nevoit în 1612 să se refugieze la turci, desființând în decembrie 1610 Universitatea săsească, prin ocuparea abuzivă însoțită de cumplita jefuire a Sibiului, transformat în reședință a sa. Ca atare, în Transilvania, încă din 1610, s-a creat o stare generală de nemulțumire împotriva principelui, în climatul căreia, în martie 1610, a fost pregătit atentatul neizbutit împotriva să de către cancelarul Ștefan Kendy, comandantul gărzii, Balthazar Korniș, împreună cu frații săi, P. Serinyei, fostul cancelar imperial al Transilvaniei, și alți nobili, care, după descoperirea complotului, s-au refugiat în Țara Românească și Moldova.

Fig. 66 Principele Transilvaniei, Gabriel Báthory.

Pe plan extern, notează cronicarul I. Szalárdi, Gabriel Báthory *„au tulburat toată odihna țării, care cu foarte mare trudă să câștigase pentru că, măsurându-și puterea cu puterea domnilor românești, celor din vecini, și răvnind asupra țărilor lor, la foarte mare necaz au dus pe bieții ardeleni"*[2]. Năzuind în final să obțină coroana Poloniei, visul scump al Báthoreștilor, Gabriel Báthory a căutat, într-o primă etapă, să dobândească stăpânirea celorlalte Țări Române, folosind după împrejurări și raportul de forțe mijloace diplomatice (alcătuirea în 1608 a alianței — „confederației" — celor trei Țări Române, în fruntea căreia a încercat fără succes să fie recunoscut, în dauna lui Radu Șerban) sau militare (ocuparea Țării Românești, la sfârșitul anului 1610 și începutul celui următor, însoțită de jafuri cum țara nu mai cunoscuse până atunci, după mărturia cronicarilor și documentelor vremii). Șovăind între Imperiul otoman, a cărui superioritate o recunoștea, dar căruia i-a cerut să-i recunoască stăpânirea asupra Țării Românești și chiar să-i plătească cheltuielile campaniei sale la sud de Carpați, efectuată fără aprobarea sultanului, urmate de alte cereri privind dreptul de amestec în celelalte Țări Române și Imperiul habsburgic, al cărui ajutor l-a solicitat în 1612–1613, în chip insistent și necugetat — prin mijlocirea lui Radu Șerban, la a cărui îndepărtare din scaun contribuise! — Gabriel Báthory a nemulțumit ambele imperii prin pretenții lipsite de măsură.

[1] *Cronici turcești*, I, p. 518; *Quellen*, IV, p. 16; *ibidem*, V, p. 21, 337; Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească*, p. 332; Miron Costin, *op. cit.*, p. 309.

[2] Gh. Șincai, *Cronica românilor și a mai multor neamuri*, II, ed. a II-a, București, 1886, p. 503.

Zdruncinate mai întâi de riposta lui Radu Șerban, din iulie–august 1611, prin înfrângerea de la Brașov (30 iunie/10 iulie) și asediul Sibiului, planurile himerice ale lui Gabriel Báthory, care periclitau echilibrul păcii turco-imperiale, au fost înlăturate de poziția intransigentă a Porții. După ce în 1612 marele vizir Nasuh a desemnat în locul său pe pretendentul Petru Göczy, după ce în vară sultanul se declara în favoarea transformării Transilvaniei și a celorlalte două țări române în pașalâcuri, în cele din urmă, în 1613, Poarta numește principe pe Gabriel Bethlen, care trecuse încă din toamna trecută în ținuturile turcești. Expediția otomană din 1613, condusă de Skender pașa de Kanizsa și Ali pașa Maghiaroglu de Oceacov, la care participă și trupele conduse de Radu Mihnea și Ștefan Tomșa II, a dus la alungarea lui Gabriel Báthory la Oradea. Aici a fost ucis de haiducii săi, la 17/27 octombrie 1613, după ce la 13/23 a lunii dieta transilvană, în prezența trupelor turcești și a voievozilor români, proclamase un nou principe în persoana candidatului Porții.

2. *Gabriel Bethlen și acțiunile sale în prima decadă a Războiului de 30 de ani*

Gabriel Bethlen (1613–1629), născut în 1580 la Ilia, pe Mureș, format în preajma lui Ștefan Bocskay, aflat în strânse legături cu turcii încă din 1602, îndeosebi cu pașalele de Timișoara și Buda, susținător, pe rând, al lui Moise Székely, Ștefan Bocskay și Gabriel Báthory, alături de care a participat la campania din Țara Românească, din decembrie 1610–martie 1611, s-a dovedit, din rațiuni pragmatice, încă de la începutul activității pentru dobândirea domniei, și a rămas până la sfârșitul vieții un aliat fidel al Porții. Drept urmare, după alegerea dietei, Skender pașa îi acordă însemnele domnești și, la 15/25 noiembrie 1613, împreună cu Radu Mihnea și Ștefan Tomșa II, Bethlen jură să păstreze relații frățești între țările lor, sub ascultarea sultanului. Un an mai târziu, la 4/14 iunie și 21 iunie/1 iulie 1614, două ahidname-le imperiale garantau hotarele țării, arătând că *„beii care sunt în vecinătate, precum și ostașii din împrejurimi nu vor ataca nici unul din hotarele vilaetului Ardeal [...] iar cu voievozii Țării Românești și Moldovei să trăiască în unire și înțelegere, respectând condițiile de bună vecinătate...”*[1], principii nu vor mai fi numiți de Poartă, ci aleși de țară și confirmați de sultan, dacă Gabriel Bethlen va fi ales rege al Ungariei (Superioare) alegerea va fi confirmată, în schimb Transilvania plătea haraci (10 000 galbeni, stabilit încă din vremea lui Suleiman Magnificul și întărit de Murad al IV-lea în 1625), participa — ca și celelalte Țări Române — la campaniile otomane și împărtășea prieteniile și dușmăniile externe ale Porții.

Pe plan intern, Gabriel Bethlen a urmărit stăruitor întărirea puterii centrale, folosind rațional veniturile rezultate dintr-o bună gospodărire a economiei țării și întărind considerabil oastea princiară; jurământul depus dietei din 10/20–19/29 octombrie 1613, la luarea domniei, prin care promitea că se va mulțumi cu atribuțiile acordate de aceasta, a rămas o simplă formalitate. Pentru a stăvili creșterea influenței nobilimii și a-și întări poziția, principele a numit în marile dregătorii ale țării rude apropiate (între 1614 și 1616 ban de Lugoj și Caransebeș a fost Petru Bethlen de Ictar, cu misiunea delicată de a supraveghea mișcările turcilor, în vremea campaniilor principelui peste hotare fratele său, Ștefan Bethlen, a fost numit guvernator al Transilvaniei etc.). Rudele sale au primit și cele mai însemnate domenii din țară. Ca urmare a jurământului de credință depus în ianuarie 1614, o lună mai târziu sașilor li s-au redat vechile privilegii uzurpate de Gabriel Báthory și cetatea Sibiului, sediul Universității săsești. Sultanul însuși intervenise, la sfârșitul anului 1613 și începutul celui următor, cerând sașilor să se supună noului principe. În același an, Gabriel Bethlen încearcă să impună nobilimea și orașele la dare, în vederea obținerii de fonduri pentru apărarea țării. În septembrie 1615 obține reexaminarea donațiilor făcute din fondul principatului, după 1588, iar pentru stabilirea cât mai exactă a veniturilor inventariază sursele acestora, începând cu orașele și cetățile princiare, și ordonă o nouă consemnare a impozitelor în întreaga țară (1618).

Fig. 67 Principele Transilvaniei, Gabriel Bethlen.

Gabriel Bethlen și familia sa și-au asigurat încă din 1615, pe lângă domeniile fiscului, numeroase proprietăți în Transilvania și Partium, realizând astfel un însemnat izvor de venituri, bază sigură a întăririi autorității princiare. Cu același scop renunță în 1615 și la concesionarea ocnelor de sare, extrem de rentabile, apoi la cea a strângerii dijmei bisericești, a tricesimei și a monetăriilor. Politica fiscală, legată de întreținerea unor însemnate efective de mercenari și de cheltuielile sporite pricinuite de participarea la Războiul de 30 de ani, a luat treptat un nou curs, prețurile mărfurilor interne au fost reglementate și, din 1625, limitate, moneda a fost devalorizată, pentru a se opri inflația, s-a stabilit cursul monedelor externe, valoarea aurului a scăzut, monetării au rămas doar la Baia Mare și Cașovia, iar situația financiară a țării s-a îmbunătățit substanțial din 1626. Funcțiile de răspundere în administrație și finanțe au fost acordate oamenilor principelui. Extracția minereurilor a sporit, acordându-se libertatea deschiderii de noi exploatări de către mineri autohtoni sau străini, aceștia din urmă fiind chiar aduși din Ungaria Superioară, la ordinul principelui. Totodată a fost stimulat comerțul, îndeosebi cel extern,

[1] *Cronici turcești*, II, p. 70–71.

aducător de venituri, cu Veneția, Polonia, Olanda, Scoția etc., negustorii străini fiind folosiți și ca agenți comerciali ai principelui în afara țărilor din care proveneau. Negoțul cu celelalte Țări Române a fost declarat liber și negustori de diferite naționalități au fost așezați, cu sprijinul lui Gabriel Bethlen, în Transilvania. Principele a susținut și activitatea breslelor meșteșugărești; totodată, pentru a impulsiona activitatea meșteșugărească pe plan intern, a sprijinit și pe concurenții acestora, aducând meșteri în cele mai diverse meserii din Italia, Imperiul habsburgic, Polonia și Moravia, cei din ultima regiune fiind colonizați începând din 1621 pe domeniul principelui de la Vințu de Jos, în cadrul unei comunități care avea raporturi reglementate cu Bethlen. Domeniile principelui livrau, de altfel, o seamă de produse meșteșugărești destinate vânzării, cum ar fi sticla de Porumbacu (Făgăraș) pentru producerea căreia au fost aduși meșteri sticlari de la Murano (Veneția).

Gabriel Bethlen a manifestat inițiative demne de reținut și în domeniile social și militar. Deși, în ansamblu, situația populației românești majoritare în Transilvania nu s-a îmbunătățit, totuși, din rațiuni politice, Gabriel Bethlen a luat unele măsuri în folosul acesteia. Astfel, Bisericii Ortodoxe românești i s-au întărit vechile proprietăți, preoții ei fiind scutiți în 1624 de unele dijme (la 30 mai/9 iunie 1609 Gabriel Báthory îi scutise de iobăgie), învățământul primar a fost extins asupra fiilor de țărani (liberi sau aserviți) și de târgoveți, îndeosebi a celor români. Deși Bethlen urmărea în final răspândirea calvinismului în sânul bisericii românești din Transilvania, cum pledează schimbul de scrisori cu patriarhul Constantinopolului, Chiril Lucaris, măsurile amintite au avut o influență pozitivă pentru populația majoritară românească, în contextul răspândirii școlii reformate de toate gradele, promovată stăruitor de Gabriel Bethlen. Încununarea acestei activtăți a constituit-o înființarea în 1622 a Academiei princiare de la Alba Iulia, unde, spre sfârșitul vieții principelui, numărul studenților a ajuns la 75–80, pentru care Bethlen a achiziționat de peste hotare numeroase cărți, constituind o frumoasă bibliotecă.

Participând activ la Războiul de 30 de ani, având o lungă experiență personală în domeniul militar, Bethlen a organizat în Transilvania o oaste puternică, la nivel european, cu un efectiv de 30 000–50 000 de oameni; în cadrul acesteia secuii ajung să reprezinte în unele campanii până la jumătate din oastea principelui, el însuși nepot de secui pe linie maternă. Alte categorii care s-au bucurat de atenția lui Bethlen fiind oastea de curte mercenară, haiducii de lângă Tisa, țăranii români și maghiari, care slujeau la cetăți, sub ordinele comandanților acestora sau temporar în oastea de câmp, unitățile comitatelor și ale orașelor. O atenție deosebită a acordat principele refacerii și îmbunătățirii mai tuturor fortificațiilor din Transilvania. Multe din măsurile amintite ale lui Gabriel Bethlen, pe plan intern, pot fi considerate drept adevărate reforme princiare, ele fiind destinate să contribuie la sporirea puterii statului și, în ultimă instanță, la întărirea oastei.

Pe plan extern, Bethlen a rămas întreaga domnie un inamic al Habsburgilor, care, îndată după alegerea sa ca principe, s-au grăbit să ocupe cetățile Chioar, Tășnad, Ecsed și să asedieze zadarnic Oradea. Pentru a preveni o ciocnire cu turcii, susținători ai principelui, o dată cu reînnoirea păcii de la Zsitvatorok, imperialii au fost nevoiți, prin tratatul de la Tirnavia (Trnava, 26 aprilie/6 mai 1615), să recunoască noua domnie, să-i restituie lui Bethlen

cetățile de la hotarul apusean, fără a renunța în fapt la pretențiile de suzeranitate asupra Transilvaniei.

Tratatul de la Tirnavia a fost reînnoit în iulie 1617, după eșecul din anul precedent al campaniei întreprinse de pe teritoriul Ungariei Superioare habsburgice de pretendenții Radu Șerban, fostul domn al Țării Românești, și George Drugeth de Homonna, cu sprijinul neoficial al lui Matias al II-lea de Habsburg, pentru alungarea lui Radu Mihnea și Gabriel Bethlen și dobândirea de către cei doi pretendenți a domniei în Țara Românească și Transilvania. Izvoarele vremii arată că, de fapt, Bethlen se temea mai cu seamă de forțele lui Radu Șerban, care, în drum spre Țara Românească, trebuia să străbată Transilvania. Sprijinul Porții, căreia principele îi cedase cu aprobarea dietei, la începutul anului 1616, cetatea Lipovei (îndeplinindu-și abia acum promisiunea făcută pentru obținerea domniei, de a trece în stăpânirea turcilor unele cetăți din Banat și Transilvania), îndeosebi al lui Ali pașa de Buda, care a amenințat Ungaria Superioară cu pustiirea, a oprit în cele din urmă expediția celor doi pretendenți, înaintea unei înfruntări hotărâtoare cu oastea lui Bethlen.

Ulterior, consolidându-și poziția în țară și folosind disensiunile dintre Habsburgi și stările din Ungaria Superioară, Gabriel Bethlen a plănuit să obțină coroana ungară sau pe cea a Boemiei, cu sprijinul cel puțin neoficial al Imperiului otoman, izbucnirea Războiului de 30 de ani (1618–1648) facilitându-i planurile. În cadrul acestui conflict, care în decursul timpului a grupat o bună parte din statele europene în cadrul coalițiilor „Liga catolică" și „Uniunea Evanghelică", de partea căreia s-a aflat și Transilvania, aceasta din urmă a avut o contribuție însemnată în fazele ceho-palatină (1618–1623) și daneză (1623–1629) ale războiului. Sub pretextul ajutorării protestanților cehi răsculați împotriva regelui Ferdinand de Stiria (impus de împărat), care îi ceruse sprijinul, și favorizat de înțelegerea cu o seamă de nobili și cu protestanții răzvrătiți din Ungaria Superioară, Bethlen a declanșat prima etapă a campaniilor antiimperiale (1619–1622), cu aprobarea Porții.

Fig. 68 Steagul lui Gabriel Bethlen.

Fig. 69 George Drugeth de Homonna, aliatul lui Radu Șerban în 1616, reprezentare funerară.

Fig. 70 Cetatea Cașoviei cucerită de Gabriel Bethlen.

În septembrie 1619, cu o oaste de circa 20 000 de oameni, principele a înaintat cu iuțeală în Slovacia, dobândind în scurt timp, fără greutate, cetățile imperiale Cașovia, Nové Zámky, Tirnavia, Nitra și Bratislava, precum și sprijinul dietei ungare, în luna următoare îndreptându-se spre Viena, pe care o asediază în noiembrie, împreună cu trupele cehe conduse de Henrich Mathias von Thurn. Văzând însă comunicațiile spre spatele frontului amenințate de pretendentul George Drugeth de Homonna, care, cu sprijinul regelui polon, zdrobise trupele de sub comanda lui Gheorghe Rákóczi lăsate de Bethlen la Cașovia, oastea celor doi aliați, părăsind asediul, s-a retras în tabere de iarnă, armistițiul principelui cu împăratul Ferdinand II încheindu-se la 6/16 ianuarie 1620. Prin acest armistițiu, care n-a durat însă nici un an, semnat de altfel a doua zi după ce Bethlen încheiase un tratat de alianță cu cehii, vizând continuarea războiului, ca și prin tratatul cu imperialii, din 13/23 ianuarie 1620, împăratul recunoștea lui Bethlen, în fapt, stăpânirea Ungariei Superioare, precum și 14 comitate din aceasta în stăpânire ereditară sau viageră, împreună cu ducatele Oppeln și Ratibor din Silezia.

În același an, Liga Catolică trece la contraatac, trupele sale, conduse de Maximilian de Bavaria, îndreptându-se spre Praga. Proclamat de către dietă rege al Ungariei (15/25 august 1620), fără a fi însă încoronat, Bethlen pornește în toamnă o nouă campanie antihabsburgică, înfrângând lângă Bratislava o oaste imperială (29 septembrie/9 octombrie 1620). Ajutorul trimis cehilor, de care îl lega un nou tratat de alianță (15/25 aprilie 1620), sub conducerea cancelarului S. Petsi, nu participă însă la lupta de la Muntele Alb, lângă Praga (29 octombrie/8 noiembrie 1620), în care cehii sunt înfrânți, regatul boem trecând în stăpânire imperială, iar Bethlen, părăsit de capricioasa nobilime din Ungaria Superioară, își stabilește tabăra la Banská Bystrica, intrând în tratative cu imperialii la Hainburg.

Operațiile se reiau în anul următor, trupele transilvănene obținând succese în luptele de hărțuială din Moravia și Slovacia, un detașament trimis asupra Vienei fiind chiar pe punctul de a-l captura pe împăratul Ferdinand al II-lea.

Pacea se încheie la 27 decembrie 1621/6 ianuarie 1622 la Mikulov, în schimbul cedării coroanei ungare și a ținuturilor ocupate din Ungaria Superioară, Bethlen primind titlul de principe al Sfântului Imperiu, ducatele Oppeln și Ratibor din Silezia, o seamă de orașe din Slovacia, cele șapte comitate apusene de la hotarul Transilvaniei, un subsidiu anual de 50 000 de florini și ratificarea tratatului din 1606 de la Viena.

Întărirea poziției împăratului habsburg, după pacea de la Mikulov, a stârnit neliniștea lui Bethlen, a Porții, ocupată în războiul din Asia și ca atare privind cu teamă la succesele

Fig. 71 Luptă din 1621 între trupele lui Bethlen și imperiali lângă Nové Zámky, în Slovacia, în cadrul Războiului de 30 de ani, gravură contemporană.

imperiale, și ale coaliției statelor protestante, în frunte cu Olanda, de partea acesteia intrând în război și Cristian al IV-lea, regele Danemarcei. Pretextând încălcarea păcii de la Mikulov, Gabriel Bethlen trece, în toamna anului 1623, la cea de-a doua etapă a campaniilor antiimperiale (1623–1624), având sprijinul militar al Porții și al Țării Românești (1 000 de roșii conduși de spătarul Mihu Racotă). Cu 40 000 de oșteni, înaintează în septembrie 1623 asupra taberei imperiale de la Tirnavia, în vreme ce oștile otomane ale pașalelor din Banat și Ungaria sunt alungate din Moravia, principele îndreptându-se de la Tirnavia, unde participaseră la lupte și roșii spătarului Mihu, spre Bratislava. Cum însă statele protestante nu s-au grăbit să-i acorde ajutor și turcii au refuzat să mai participe la lupte, Bethlen încheie armistițiu la 8/18 noiembrie 1623, reluând ostilitățile în primăvara anului 1624, o dată cu sosirea unui ajutor tătărăsc (3 000 de călăreți), având menirea de a sublinia sprijinul Porții. Pacea de la Viena, încheiată la 28 aprilie/8 mai 1624, întărea prevederile celei de la Mikulov, cu excepția reducerii la 30 000 de florini a subvențiilor anuale acordate principelui și a pierderii de către acesta a celor două ducate sileziene, în locul cărora primea orașele Baia Mare și Baia Sprie și moșiile Ecsed și Bátha.

În 1625, statele protestante, la care se adaugă Franța, insistă prin solii la curtea lui Bethlen pentru reluarea de către acesta a operațiilor militare, ridicând însă obiecții la unele condiții puse de principe, pentru aderarea la uniunea statelor protestante, și numai după îndelungi tratative acceptă în principiu să plătească subsidiul cerut de Bethlen. A doua căsătorie a acestuia cu Ecaterina de Brandenburg, în martie 1626, prin care principele își întărea poziția în rândul alianței protestante, faptul că ambasadorul englez la Poartă a determinat, în august 1626, trimiterea pașei de Buda în ajutorul principelui, dar, mai ales, încoronarea lui Ferdinand III, fiul împăratului, ca rege al Ungariei, în 1625, în ciuda înțelegerii cu Bethlen, l-au determinat pe acesta să treacă, în septembrie 1626, la

Fig. 72 Guvernatorul Transilvaniei, Ștefan Bethlen.

cea de-a treia etapă a campaniilor sale antiimperiale.

Acțiunile militare ale aliaților săi erau însă lipsite de eficiență. Ernst von Mansfeld, conducătorul oștii protestante antiimperiale, care trebuia să se unească cu Bethlen, înainta încet, urmărit de puternice trupe imperiale ale lui Wallenstein, ambele oști fiind însă slăbite de o puternică epidemie, turcii pașei de Buda refuzau să lupte la apropierea iernii, iar tratatul încheiat cu Anglia, la 30 noiembrie/10 decembrie 1626, a rămas fără urmări. În aceste condiții, Bethlen, lipsit de ajutorul eficient al lui Mansfeld, a încheiat un armistițiu cu împăratul la 1/11 noiembrie, urmat de pacea de la Bratislava, la 10/20 decembrie 1626, ratificată de el peste opt zile, care repeta în esență condițiile păcii din 1622, eliminând însă pe cea a subsidiului, redus în 1624 la 30 000 de florini, acordat principelui. După retragerea sa — de data aceasta definitivă — din război, coaliția militară protestantă, care nu-l sprijinise eficient, s-a destrămat, comandanții imperiali Wallenstein și Tilly zdrobind trupele lui Mansfeld din Silezia și alungând apoi pe regele danez, Cristian al IV-lea, din Germania.

După războiul purtat dincolo de hotarele sale, poziția externă a Transilvaniei s-a întărit. Gabriel Bethlen, cu toate că a îmbinat abil metodele militare cu cele diplomatice, n-a obținut coroana Ungariei sau pe cea a Boemiei, după cum n-a obținut, la opoziția Porții, nici pe cea de rege al „Daciei" (care trebuia să unească, după proiectul său din 1627, cele trei Țări Române într-o formațiune politică pe care o dorea protestantă), sau pe cea a Poloniei, unde avea partizani, pentru care a stăruit în ultimii doi ani ai vieții, încercând chiar să-și asigure alianța regelui suedez Gustav Adolf, cu care se înrudea indirect, prin soția sa, și pe cea a Moscovei, totuși prestigiul său a crescut considerabil. Legăturile diplomatice cu Anglia, Franța, Olanda și alte state ale coaliției protestante, dușmănia sa neîmpăcată cu Habsburgii, încercarea sa de a ridica un alt stat centralizat puternic la hotarul Europei Centrale, au impus pe principele Transilvaniei în arena europeană ca o figură reprezentativă din primul deceniu al Războiului de 30 de ani.

Moartea lui Gabriel Bethlen (5/15 noiembrie 1629) a stârnit neliniște la Constantinopol, sultanul Murad al IV-lea cerând stăruitor domnilor români Leon Tomșa și Alexandru Coconul, precum și guvernatorului ardelean Ștefan Bethlen să ia măsuri pentru a preveni atacarea Transilvaniei de către imperiali. Totodată, Poarta a recunoscut, în noiembrie 1629, alegerea Ecaterinei de Brandenburg ca principe al Transilvaniei

(1629–1630), alegere propusă de defunctul ei soț, Gabriel Bethlen, încă din 1626 și aprobată de dieta din 14/24 mai–7/17 iunie același an, de la Alba Iulia, cu condiția ca aceasta să rămână „ca principe numai timp cât va purta numele Măriei Sale" (al lui Gabriel Bethlen, deci dacă nu se va căsători) și, de asemenea, că *„Toată guvernarea și grija să fie a magnificului nostru domn guvernator, de acum* (Ștefan Bethlen, fratele lui Gabriel Bethlen — n.a.) *sau care va urma și a sfatului ...*"[1]. În felul acesta, Gabriel Bethlen a asigurat conducerea Transilvaniei de către fratele și soția sa, dar după moartea lui, în practică, această conducere nu s-a dovedit viabilă. Ecaterina de Brandenburg trecuse pe ascuns la catolicism și, bazându-se pe gruparea nobiliară prohabsburgică, în frunte cu Ștefan Csáky, comitele de Cluj, a încercat să instaureze o conducere autoritară, venind în conflict cu gruparea protestantă, condusă de guvernatorul Ștefan Bethlen și stârnind nemulțumirea Porții, care se aștepta la o intervenție a Habsburgilor, fie în sprijinul Ecaterinei, fie în cel al grupării catolice, al cărei candidat era Sigismund Prépostváry. Dieta din Mediaș, din iulie 1630, a reușit să-l îndepărteze pe Ștefan Csáky, iar ulterior adversarii Ecaterinei de Brandenburg au impus abdicarea acesteia, la 18/28 septembrie 1630. În competiția pentru alegerea unui nou principe au rămas Ștefan Bethlen și Gheorghe Rákóczi, care va obține în cele din urmă scaunul de la Alba Iulia, începând o domnie vrednică de înaintașul său, Gabriel Bethlen.

[1] *Approbatae Constitutiones*, p. 477.

WITTMAN Tibor, *Bethlen Gábor mint hadszervező* (Gabriel Bethlen organizator de armată), în „Századok", LXXXV (1951), nr. 3–4.
— *Bethlen Gábor*, Budapesta, 1952.

Capitolul III

VIAȚA POLITICĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVII-LEA. EPOCA LUI MATEI BASARAB, VASILE LUPU ȘI A RÁKÓCZEȘTILOR

Deceniile patru-șase ale veacului al XVII-lea reprezintă o adevărată „epocă" în istoria politică a Țărilor Române, cunoscută de obicei sub numele de „epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu", cuprinzând însă și domniile urmașilor în scaun ai acestora, Constantin Șerban și Mihnea al III-lea, respectiv Gheorghe Ștefan; altfel spus anii 1632–1658/1659. De fapt, ar trebui să vorbim despre „epoca lui Matei Basarab, Vasile Lupu și a Rákóczeștilor", istoria Transilvaniei sub cei doi principi Gheorghe Rákóczi I și Gheorghe Rákóczi al II-lea, dintre anii 1630–1660, integrându-se unitar în această „epocă", în care cele trei țări din spațiul românesc acționează pe plan politic în cadrul unui adevărat sistem coerent, dincolo de particularitățile proprii.

Urmând după o perioadă de slăbire a autorității domnești și princiare din vremea urmașilor în scaun ai lui Radu Șerban, ai Movileștilor și ai lui Gabriel Bethlen, „epoca lui Matei Basarab, Vasile Lupu și a Rákóczeștilor" reprezintă o vreme de afirmare plenară a Țărilor Române atât pe plan intern, cât și pe cel extern, unul dintre momentele de vârf ale vieții politice din secolul al XVII-lea în spațiul românesc. Sfârșitul ei a fost legat de pregătirea reluării ofensivei otomane spre Viena și Polonia, de la capătul deceniului șase, Înalta Poartă neputând tolera existența la nordul Dunării a unor principate puternice, cu virtuți de politică externă activă, în spatele și la flancurile înaintării sale în Europa. În aceste condiții, dacă la conducerea Transilvaniei Poarta impune totuși un ardelean, și încă de origine românească, Acațiu Barcsai (1658), în schimb în scaunul Moldovei (1658), respectiv al Țării Românești (1659), marele vizir aduce un domn cu totul străin, fără nici o legătură, nici măcar formală sau atribuită, cu vechile familii domnești, pe albanezul Gheorghe Ghica, ceea ce anticipa, într-o măsură mai mare decât în cazul lui Gaspar Gratiani, viitoarele domnii fanariote.

I. Domnia lui Matei Basarab — factor de stabilitate

1. Un început de domnie mai puțin obișnuit

După o pretendență de un an (toamna 1631 — toamna 1632), Matei din Brâncoveni, căruia i se spunea deja *domn* încă de la 2/12 august 1632, în pisania cu această dată a bisericii Sf. Troiță din Câmpulung, a fost *ales* domn pe drumul de înapoiere din Transilvania, prin Mehedinți, apoi în lungul Dunării, înainte de a trece Oltul și a ajunge la curtea sa din Brâncoveni, de un „mare sfat" (adunare boierească lărgită), spre sfârșitul lui august 1632, sfat din care făceau parte *„boiarii și roșii și toată țara, câți era preste Olt"*[1], la care s-au adăugat însoțitorii lui Matei, spătarii Teodosie Corbeanu și Gorgan din Criva, soțul unei nepoate a lui Matei, și alți boiernași mai mărunți. De fapt, Matei era alesul boierimii de țară, opusă grupării boierești susținătoare până mai ieri a lui Leon Tomșa și până la un punct a lui Radu Ilias, fiul lui Alexandru Iliaș (domnul de atunci al Moldovei), căruia Poarta tocmai îi acordase domnia Țării Românești în august 1632. În această din urmă grupare predominau interesele boierimii levantine, indiferent de neam, sosite de la Constantinopol și încă „neîmpământenite".

Susținătorii lui Matei din Brâncoveni și, firește, acesta însuși, și-au luat o grea responsabilitate, nesocotind hotărârea sultanului, dar ei se bazau pe sprijinul, important atunci, al influentului Abaza Mehmed pașa de Silistra și Oceakov (1631–1632), „ispravnic" pe marginea Dunării[2], altfel spus, supraveghetor al Țărilor Române și al tătarilor. Cronica internă arată că Matei a fost chemat din Transilvania în 1632 de însuși Abaza prin popa Ignatie Sârbul din Nicopole, *„ca să vie să fie domn țării cu voia pașii"*[3], chiar *înainte de mazilirea lui Leon Tomșa*. La Nicopol a urmat o ceremonie asemănătoare celei de învestire, la care avea dreptul doar sultanul: *„numaidecât l-au îmbrăcat cu caftan"*, noul domn a trimis de îndată porunci *(„cărți")* în țară, cu titlul de domn, iar la plecare îi *„dede pașa, ca unui domn și turci și beșlii ajutor"*[4]. Atât pentru Abaza, cât și pentru Matei, era o dovadă de mare cutezanță, pe care noul domn, de altfel, o va răscumpăra scump. Acest act de nesupunere față de sultan a fost luat de către acesta *„foarte tare în nume de rău"*, cerându-i lui Abaza pașa să-l înlăture pe „cel ce s-a făcut *domn în Țara Românească fără voia sultanului*", care *„nu se învoiește nici într-un chip a întări pe cel care s-a stabilit singur"*, cum preciza un raport olandez de la Constantinopol, la 6/16 octombrie 1632[5]. Porunci aspre au fost trimise lui Cantemir Mârza, conducătorul tătarilor dintre Nipru și Dunăre,

---

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 100.
[2] *Ibidem*, p. 98.
[3] *Ibidem*, p. 99.
[4] *Ibidem*, p. 101.
[5] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 194–195.

lui Alexandru Iliaș din Moldova să intre în Țara Românească, iar lui Gheorghe Rákóczi I să-l prindă pe Matei dacă s-ar refugia în Transilvania.

În loc de aceasta, Matei, care la 20/30 septembrie 1632 a intrat în București, începându-și efectiv domnia, a sfidat pentru a treia oară pe sultan, nimeni altul decât Murad al IV-lea (care tocmai își propusese să întărească autoritatea centrală), noul domn zdrobind, în bătălia de la Plumbuita sau Obilești (Pantelimon), la 20/30–21/31 octombrie 1632, oastea cu care Radu Iliaș, cel numit de sultan, se apropia dinspre Afumați spre București. Alături de Matei vodă, înaintea acestei bătălii se afla însă toată boierimea țării, cum scria acesta lui Gheorghe Rákóczi I, la 7/17 octombrie 1632[1], inclusiv acei boieri care, pentru un timp, trecuseră de partea lui Leon Tomșa, precum Mihai Coțofeanu sau Barbu Brădescu, care, în amintita bătălie, au condus străjile, respectiv roșii lui Matei Basarab.

Pentru că între 1632 și 1634 noul domn a atras de partea sa cu iscusință atât pe boierii de țară din sfaturile domnești ale predecesorilor săi, care nu l-au urmat în pribegia din Transilvania (comisul Buzinca, vornicul Ivașco Băleanu ș.a.), cât și pe cei mai mulți dintre „grecii" de frunte din preajma lui Radu Iliaș, care, după înfrângerea de lângă Plumbuita-Obilești, fugiseră în Moldova. S-au întors astfel în Țara Românească Hrizea vornicul din Bălteni, ajungând chiar mare ban în 1634, Miho Racotă, spătarul, Vasilache Paindur aga, devenit mare stolnic în 1634, Dumitru Dudescu, numit mare vistier în 1634 ș.a. Doar Necula Catargiu a rămas alături de cei din familia sa în Moldova, ca inamic al lui Matei Basarab, fiind înrudit prin alianță cu Alexandru și Radu Iliaș, înveninând ulterior relațiile lui Matei cu Vasile Lupu.

Matei și-a trimis emisarii la Poartă, pe logofătul Drăghici și pe Ianiu postelnic, din Plešoi, încă înainte de 6/16 octombrie 1632, și aceștia au negociat cu folos pentru el, căci la 24 octombrie/3 noiembrie domnul le dăruiește o moșie în județul Mehedinți, pentru slujba lor credincioasă „la împărăție în Țarigrad" și cu prilejul conflictului cu Radu Iliaș când, desigur, au intervenit pentru a justifica poziția domnului[2].

Numai că Înalta Poartă era pusă în fața unui fapt împlinit și nu-i rămăsese, cum aprecia un observator olandez la 3/13 noiembrie 1632, decât să accepte alungarea lui Radu Iliaș și pe biruitorul acestuia, dacă nu voia să prăpădească țara, aducând tătari și alte trupe din vecinătate. Ca atare, la 15/25 decembrie 1632 Matei a primit hatișeriful sultanului pentru întărirea domniei și steagul de învestitură destinat lui Radu Iliaș, cucerit, de altfel, chiar de domn în lupta de la Plumbuita-Obilești și înapoiat sultanului. A doua zi, Matei vodă porni spre Constantinopol, în fruntea unui impunător alai, trecând, firește, pe la Abaza pașa. La Poartă, vreme de peste o lună, între 5/15 ianuarie și 18/28 februarie 1633, el a dus o aprigă și periculoasă luptă diplomatică împotriva inamicilor săi, grupați în jurul trimișilor lui Alexandru Iliaș, domnul Moldovei, izbutind, la 3/13 februarie, să fie confirmat în domnie și petrecut cu alai de învestitură *„cum nu s-au petrecut nici*

---

[1] *Ibidem*, p. 16.
[2] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 623–624.

un domn"[1]. Era o realizare foarte însemnată, de vreme ce în 1633 Kurt Celebi, capuchehaia munteană, numește (pentru prima dată în istoria relațiilor româno-otomane) Țara Românească „sangeac", dovadă a statutului scăzut al țării în sistemul Porții, pe care îl va rectifica ulterior Matei Basarab.

La 18/28 februarie 1633, Matei Basarab a pornit de la Constantinopol spre București, unde a intrat la 10/20 martie, producând „*mare bucurie și veselie la toată țara, de la mare până la mic*", fiind considerat izbăvitorul de „*răii vrăjmași greci*" țarigrădeni[2]. Atât de mare a fost bucuria populară pentru începutul domniei, încât o variantă a cronicii interne menționa că „*dacă au trecut Matei vodă Dunărea și au ajuns pă locul rumânesc, iar săracii îi eșia înainte și de părere bună așternea pânze pă cale, ca să nu-i calce calul pre pământ, închipuindu-să precum era când mergea Hristos la Vithaniia*"[3].

Atâta doar că succesul diplomatic al lui Matei Basarab la Poartă, datorat în parte și sprijinului lui Abaza Mehmed pașa și Gheorghe Rákóczi I, a fost plătit prin triplarea haraciului, impusă de sultan pentru *recunoașterea unui voievod ales de țară fără știrea sa*. Astfel, de la începutul domniei lui Matei Basarab tributul Țării Românești a crescut de la 45 000 de taleri pe an la 130 000 de taleri (65 000 de galbeni), menținându-se astfel până la începutul secolului al XVIII-lea. Explicația furnizată chiar de Matei vodă, în raportul trimis sultanului la sfârșitul anului 1639, viza răscumpărarea autonomiei interne: „*Deși mai înainte haraciul nostru era puțin, dar peste puterile noastre, totuși, zicând: numai să nu intre printre noi un voievod străin și să trăim cu bine și în liniște în împărăția padișahului, l-am mărit de trei ori față de trecut*"[4]. Aceeași explicație o furnizează și solii domnului la Gheorghe Rákóczi I: „*pentru ca să ne mântuim de străini și să poată domni între noi măria sa domnul nostru, am înmulțit darea de la una la trei și în afară de dare și tot ceea ce doresc, dă atât măria sa domnul nostru cât și noi, ca să ne lase să locuim și să murim pe pământul nostru și vom da și în viitor tot ce vor pofti, numai să ne lase să locuim pe pământul nostru*"[5].

Faptul că Gheorghe Rákóczi I l-a sprijinit pe Matei în vremea pretendenței, chiar dacă nu tocmai dezinteresat (i-a folosit pe boierii pribegi munteni în luptele sale cu imperialii, ca susținători ai intereselor sale la Poartă și pe lângă Abaza pașa, iar apoi a urmărit să obțină chiar un tribut simbolic, spre a marca tutela sa asupra domnului), că a contribuit la recunoașterea lui Matei vodă de către Poartă, recomandându-l ca „*vechi și adevărat pământean de baștină și sărăcimea îl iubește, fiindcă nu-i stricător țării, ci dorește din toate puterile să o reclădească, dacă prea puternicul împărat i-ar da încuviințare*"[6], a creat o legătură strânsă încă de la început între domnul muntean și principele ardelean.

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 105.
[2] *Ibidem*.
[3] *Ibidem*, varianta.
[4] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, I, București, 1976, p. 170.
[5] A. Veress, *Documente*, X, p. 74–75.
[6] Victor Motogna, *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, în C.I, XIII–XVI (1937–1940), nr. 1–2, p. 462–463.

Deși erau cam de o vârstă, Matei Basarab s-a adresat lui Gheorghe Rákóczi I „*ca unui părinte al meu*", dorind drept mulțumire pentru sprijinul acordat la ridicarea în scaun să-l ajute ca „*mai mic și plecat fecior, după puterea mea și după cuvântul mariei tale*"[1]. „*Craiul*" Ardealului era atunci singurul său sprijinitor în lumea creștină, și Matei Basarab, după cronicarul Georg Kraus, „*fiind un vecin cinstit, i-a rămas credincios atât acestuia, cât și fiului său, Gheorghe Rákóczi al II-lea, precum și țării Transilvaniei, până la moartea sa*"[2]. Alianța cu cei doi Rákóczești, alături de politica de echilibru între arme și diplomație față de Poartă, a constituit, în întreaga domnie a lui Matei Basarab, baza sistemului legăturilor sale externe.

Fig. 73 Matei Basarab; miniatură din *Evangheliarul* de la 1643 din biblioteca Patriarhiei de la Constantinopol.

Domnia lui Matei Basarab a fost privită încă de la început de către contemporani ca un factor de stabilitate pe plan intern și extern. Ca și la începutul domniei lui Mihai Viteazul, în urmă cu patru decenii, tendința unor dregători turci și a unor greci țarigrădeni de a încuraja mulțimea pretendenților și mai ales a falșilor pretendenți, ca acel tăbăcar Stănimir din Râmnicu Vâlcea, aciuat pe lângă Abaza pașa și predat de acesta lui Matei Basarab înainte de 1634, au făcut ca situația Țării Românești să fie văzută la Poartă în culori sumbre. Un raport olandez din 6/16 octombrie 1632 arăta că: „*Acești miniștri și unii fruntași dintre greci, care se hrănesc și caută a se îmbogăți cu punerea și scoaterea acestor domni, nu se vor opri înainte ca amândouă provinciile: Moldova și Țara Românească să fie ruinate și golite de locuitori, la care s-a și ajuns aproape. Cei ce se dau aici de coborâtori ai voievozilor drepți de odinioară sunt, îndeobște, afară de puțini, vagabonzi, și mulți dintre ei oameni care n-au un ban și pleacă de obicei de aici cu o datorie de trei sau patru sute de mii de taleri și care tratează pe bieții locuitori cu silă și într-un chip barbar*"[3]. Se înțelege astfel de ce noul domn de țară a fost primit cu atâta căldură de locuitori, unii rumâni

[1] N. Iorga, *O scrisoare a lui Matei Basarab către Gheorghe Rákóczi I, principele Ardealului, cu lămuriri asupra venirii la domnie a lui Matei*, în *Studii și documente*, IX, București, 1905, p. 15–17.
[2] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 87.
[3] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 196.

Fig. 74 Sigiliul lui Matei Basarab din primii ani de domnie.

înscriindu-se, contrar obiceiului, în rândul slujitorilor călărași și dorobanți cu prilejul venirii lui Matei de la Abaza pașa.

Matei din Brâncoveni, fiul lui Danciu mare vornic din Brâncoveni, descendent în a patra generație al lui Pârvu I Craiovescu, soțul mamei lui Neagoe Basarab, a avut o lungă și nu prea strălucită carieră dregătorească, la început ca simplu postelnic, în vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban, apoi ca paharnic de rând, între 1608 și 1627 și, în cele din urmă, ca mare agă (1628–1630), singura funcție care l-a apropiat de marii dregători, ținând, la fel ca unii dintre aceștia, de bir un județ (Romanați), înainte de pribegia în Transilvania (1630), unde din 1631, anul când ia parte în oastea lui Gheorghe Rákóczi I la bătălia de la Rakamaz, împotriva imperialilor, devine pretendent la scaunul Țării Românești.

Numit întâi, ca boier, Brâncoveanu, sau din Brâncoveni, după o moșie a bunicii sale pe linie paternă, Calea din Brâncoveni, Matei și-a luat numele de familie Basarab încă din prima jumătate a lui septembrie 1632, când se afla la Nicopol, la Abaza Mehmed pașa, apărând cu acest nume din 8/18 octombrie 1632 în documentele păstrate. Deși modelul său a fost Radu Șerban, din aceeași familie a Craioveștilor, căruia i s-a spus Basarab ca nume de familie în timpul domniei, cum observa și Dimitrie Cantemir, Matei s-a declarat încă din octombrie 1632 *„nepotul răposatului Io Băsărabă voievod"*[1], adică al lui Neagoe Basarab, deoarece acesta trecea drept fiu nelegitim al lui Basarab Țepeluș, din vechea familie a descendenților lui Basarab I. Ca atare, *„Io Matei Basarab voievod și domn"* în titlul scurt al poruncilor domnești, în locul formulei celei lungi din documentele solemne: *„Io Mateiu voievod și domn a toată Ungrovlahia, nepotul răposatului Io Basarab voievod"*[2]. Faptul că Neagoe, care și-a luat numele Basarab ca nume domnesc, nu de familie, nu s-ar fi putut înrudi, depărtat în timp și colateral, cu Matei, decât pe linie Craiovească, a contat prea puțin. În vremea lui Matei Basarab s-a cultivat confuzia între Craiovești și Basarabi, care ajung să desemneze pe membrii vechii dinastii, ambele neamuri fiind contopite sub ultimul, devenit nume de familie.

Oricum, Matei Basarab era, după mult timp, un domn din țară și ridicat de boierii țării. Felul în care l-a alungat pe Radu Iliaș, împotriva voinței Porții, și în care a fost recunoscut de aceasta, cu ajutorul pungilor de bani și stăruințelor externe ale lui Abaza

[1] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 618–619.
[2] *Ibidem*, XXIV, p. 456–457.

pașa și Gheorghe Rákóczi I a dovedit însemnătatea armatei, a fiscalității și a alianțelor cu vecinii, cei trei piloni pe care s-a sprijinit în lunga sa domnie.

2. Rosturile interne ale unei lungi domnii

Stăpânirea de peste două decenii a lui Matei Basarab a însemnat o epocă de pace și de stabilitate internă pentru Țara Românească, plătită însă scump, printr-o aspră fiscalitate pentru contribuabili și o înăbușire a „libertăților" boierești, în final tensiunile acumulate ducând la mari mișcări sociale, care au tulburat profund sfârșitul domniei sale.

Domn de țară, reprezentant al boierimii autohtone, însă nu în sens etnic, care nu avea în secolul al XVII-lea nici o relevanță, promovând chiar pe grecii „împământeniți", de felul lui Constantin Cantacuzino, căsătorit cu Elina, fiica lui Radu Șerban, care i-a fost mare postelnic întreaga sa domnie, Matei Basarab a fost apreciat de contemporani, care au remarcat în primul rând latura sa de bun gospodar și oștean. Cronica atribuită lui Radu Popescu, vorbind de amintirea primelor sale măsuri pe plan intern, arată că a chemat pe boierii pribegi din Moldova: *„Și au venit pribegii cu dânsul: rumânii, grecii, carei au fost boiari mari și tuturor bine le-au făcut, nu rău, și încă au și boerit pe unii. Deci s-au nevoit Matei vodă de au dres țara foarte bine, care-ș după orânduiala lor: boiarii, slujitorii, țăranii, căt tuturor le era bine în zilele lui, precum am auzit pe bătrânii noștri mărturisind de aceasta, că țara iubiea pre domn și domnul pe țară; pentru că era liniște în domniea lui: nu să vedea, nici să auziea morți sau prăzi, precum să făcea și să fac la alții, ci gândul domnului acesta era: să plătească țara de datorie și să să odihnească toți pe la moșiile lor"*[1]. În amintirea lui Miron Costin, la moartea sa, a rămas însă ca *„Matei vodă domnul muntenescŭ, omŭ fericit preste toate domniile acei țări, nemândrŭ, blândŭ, direptŭ om de țară, harnic la războaie, așea neînfrânatŭ și nespăimat, cât poți să-l asemeni cu marii oșteni a lumii"*[2]. În bună măsură aceste caracterizări sunt justificate.

În primii săi ani de domnie (1632–1638), Matei Basarab a consacrat resursele țării plății datoriilor și cheltuielilor făcute la Poartă cu prilejul luării domniei, după care, ca un bun gospodar, *„au strâns avuție"*[3] până la sfârșitul domniei, devenind chiar *„zgârcit"*, după părerea lui Paul de Alep[4]. Inițial, în 1632–1633, noul domn s-a grăbit să câștige de partea sa Biserica, acordând numeroase scutiri fiscale mănăstirilor, numărul acestora scăzând în 1634 și în anii următori. O politică de relaxare a stării apăsătoare a țărănimii aservite caracterizează, de asemenea, perioada dinainte de 1635, când au loc eliberări din rumânie și crearea de condiții prielnice pentru revenirea fugarilor. În aceeași perioadă se bucură de atenția lui Matei Basarab boierimea mică și mijlocie, răsplătită mai ales

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 97–98.
[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 168.
[3] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 98.
[4] *Călători străini*, VI, p. 131.

pentru slujbe militare, în timp ce marii dregători intră treptat și constant din ce în ce mai mult în atenția domnului.

Sfaturile domnești ale lui Matei Basarab cuprind în primii ani o parte din boierii față de care domnul avea datorii de recunoștință: cei care îl însoțiseră în pribegie și participaseră la lupta de la Plumbuita-Obilești, din octombrie 1632, dar și câțiva foști inamici din vremea lui Leon Tomșa. Apoi, după confirmarea domniei sale la Poartă, își fac apariția fugarii din Moldova, cu excepția lui Necula Catargiu, începând chiar cu cei pe care Matei îi întâlnise la Poartă, în 1632–1633, trimiși cu pâri împotriva sa de Alexandru Iliaș din Moldova, la care se referă cronica internă: *„Atuncea toți boiarii pribegi s-au închinat la el"*[1]. Preferând să urmeze pilda rudei sale Craiovești, Radu Șerban, care i-a primit și iertat pe pribegii din Moldova, decât povața lui Gheorghe Rákóczi I de a le lua moșiile, Matei Basarab i-a atras pe pribegi și, mai mult decât ruda sa, i-a introdus în sfatul domnesc. Ceea ce a caracterizat însă componența sfaturilor domnești ale lui Matei Basarab a fost prezența masivă, până la circa jumătate din totalul dregătorilor, a rudelor sale și ale soției sale, Elina Năsturel, ca și conservatorismul manifestat de domn în reînnoirea colaboratorilor săi apropiați, o parte dintre aceștia slujind în divanul domnesc aproape întreaga sa domnie. E adevărat însă că, după 1646, dar mai ales după 1651, încep să pătrundă în sfatul domnesc și elemente levantine, aromâni de felul lui Ghinea Țucală, vistierul și Alexandru Ghiorma, banul sau oameni de rând ca Radu Vărzaru, fiul unui grădinar din Ploiești, pe care Matei Basarab s-a sprijinit în ultima parte a domniei, aducându-i în cele din urmă mari necazuri.

Deși Matei Basarab a știut să stăpânească boierimea, asigurând un echilibru între diferitele categorii ale acesteia, astfel că în vremea sa nu se înregistrează mișcări boierești de amploare, ca în deceniile doi și trei ale secolului al XVII-lea, totuși, în anumite împrejurări boierimea de diferite stări și-a manifestat ostilitatea față de domn. E adevărat că acesta nu se dădea în lături să pedepsească pe cei vinovați. Astfel, la începutul domniei, deoarece Chisar, paharnic din Ruda, *„n-a ascultat de cartea domniei mele (...), am bătut pe Chisar paharnic în divan foarte mult, de i-am dat 300 de toiege și am scos domnia mea pe Chisar paharnic din divan cu mare rușine și a stat de gloabă și am închis domnia mea pe Chisar paharnic în temniță"*[2]. Ulterior, Matei Basarab a tăiat capul lui Vasilachi, banul din Șuța, și vistierului Dumitru Dudescu, pentru nereguli făptuite la Țarigrad. Iar *Îndreptarea legii*, prima pravilă tipărită în Țara Românească, sub Matei Basarab, prevedea ca boierii trădători, care acționează împotriva domnului și a țării, să fie spânzurați în spânzurători mai înalte decât ale oamenilor de rând.

În 1637 Catargiii fugiți în Moldova, în frunte cu Necula vistier, au fost printre cei care l-au îndemnat pe Vasile Lupu ca să-l atace pe Matei Basarab, campanie care a avut loc în octombrie–noiembrie 1637, cu scopul de a-l instaura la Târgoviște pe Ion vodă, fiul domnului din Moldova. Cu acest prilej s-au vădit o seamă de trădători chiar dintre

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 105.
[2] *D.R.H.*, B, XXIV, p. 172.

apropiații lui Matei vodă, bănuiala căzând asupra lui Hrizea, mare ban din Bălteni, și Dimitrie Buzinca, mare comis, înlocuiți pentru un timp din dregătorii.

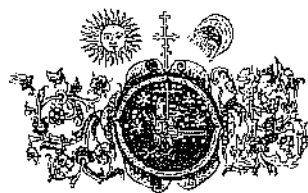

Fig. 75 Stema Țării Românești pe frontispiciul actului lui Matei Basarab din 9/19 aprilie 1646.

Totuși, marea boierime acceptă regimul autoritar, dar mai puțin abuziv, impus de Matei Basarab. La 1639 solii acestuia declarau lui Gheorghe Rákóczi I că *„de la Șerban vodă* (Radu Șerban — n.a.) *până la Leon vodă ne-am pierdut toate libertățile, de nu s-a ales nimic din ele, iar Măria Sa ni le-a dat îndărăt, întocmindu-se toate după rânduială. Birul împăratului l-am aranjat, fiecare ne-am știut avutul și ce preț are, fiecare a știut cât are de plătit într-un an. Deci noi ne-am ridicat pentru libertatea noastră și mai bine să murim decât să se întoarcă rânul de mai înainte"*[1].

În aceste condiții pare ciudată mișcarea boierească din 1643, care ar fi dorit îndepărtarea lui Matei Basarab de bunăvoie, așa cum se anunța la Poartă. Desigur, domnul nici nu a știut de aceste simple planuri.

De-abia în mai 1653, cu prilejul ultimei campanii a lui Vasile Lupu în Țara Românească, se poate vorbi despre o opoziție boierească față de Matei Basarab. S-a spus atunci despre trei boieri care ar fi oprit un ajutor de 5 000 de pedestrași unguri și secui trimiși în sprijin de Gheorghe Rákóczi al II-lea, ulterior descoperiți și executați de Matei vodă. Așezarea roșiilor (călărime a micii boierimi) între pedestrașii de țară și seimeni, cu prilejul bătăliei de la Finta (17/27 mai 1653), ultimele două categorii având poruncă să tragă în ei dacă ar fi șovăit sau ar fi luat-o la fugă, ar putea dovedi lipsa de încredere a lui Matei Basarab în mica boierime. Numai că această rânduială a roșiilor a rezultat din necesități tactice, iar *„boierii cei mari și al doilea cu coconii lor, cu slugile lor"* au luptat vitejește la Finta[2]. Totuși, oarecari tulburări au fost, de vreme ce nu doar cronica sighișoreanului Georg Kraus, ci și cea brașoveană afirmă că

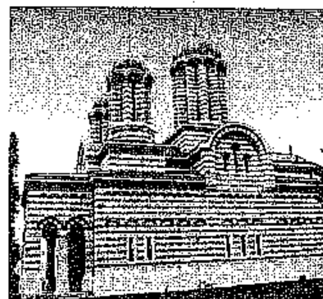

Fig. 76 Biserica Sf. Dumitru din Craiova, reclădită de Matei Basarab și doamna Elina.

[1] Victor Motogna, *op. cit.*, p. 499.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 111.

unele *„trupe viclene"* ale lui Matei Basarab declarau că nu vor să lovească în *„frații lor, românii moldoveni"*[1].

Mai serios s-a dovedit complotul unor boieri menit să-l otrăvească pe domn după biruința de la Finta, cu ajutorul bărbierului său de neam polon, care, după descoperirea sa, a dus la arestarea a 11 boieri, dintre care unii au fost executați. În legătură cu acest complot stă și fuga lui Istratie Leurdeanu la Poartă, ca și înlocuirea mitropolitului Ștefan, despre care însuși Matei Basarab afirma că *„s-a dovedit că a fost în legătură cu răsculații și astfel l-am scos din scaun, ca să se odihnească în mânăstirea lui"*[2], înlocuindu-l cu Ignatie, episcopul de Râmnic. Era o măsură gravă, ținând seama că Biserica a fost unul din susținătorii principali ai domnului care, la rândul său, i-a acordat o deosebită atenție. Nu numai că majoritatea daniilor acestuia, 87 din totalul de 116, se adresează unor biserici și mânăstiri, dar Matei Basarab a ctitorit nu mai puțin de 30 de lăcașuri, în cea mai mare parte din temelie, la care se adaugă alte nouă refăcute, în întreaga țară, plus numeroase alte lucrări de înfrumusețare și reparații mai mărunte. Pe bună dreptate, Matei Basarab a fost socotit în zilele noastre „cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru"[3], în Țara Românească doar Constantin Brâncoveanu călcându-i pe urme. Să nu uităm că și doamna Elina Năsturel, sora învățatului logofăt Udriște Năsturel, a participat la activitatea ctitoricească a soțului ei și a ridicat chiar ea bisericile de la Herești și Negoești, din județul Ilfov, luând parte și la refacerea mânăstirii Slătioarele. Urmând exemplul perechii domnești, numeroși boieri s-au întrecut în a ctitori aproape 50 de lăcașuri bisericești, centre religioase, dar și culturale ale vremii, pe tot cuprinsul țării, astfel că epoca lui Matei Basarab se plasează pe primul loc în acest domeniu, în Evul Mediu românesc, în medie ridicându-se anual patru-cinci construcții bisericești și laice.

Domnul nu a uitat nici pe românii din afara țării sale, construind o biserică la Porcești (Sibiu), mânăstirea Soveja, în Moldova, alte trei lăcașuri în Bulgaria, lângă Dunăre, la Vidin și Svištov.

Construirea de mânăstiri și chiar biserici întărite, adevărate cetăți, înzestra în același timp țara cu un adevărat sistem de fortificații, ocolind astfel interdicția otomană privind ridicarea de cetăți. Vizate erau mai cu seamă zonele din lungul Dunării, din vecinătatea Bucureștilor și dinspre Moldova.

Matei Basarab a fost un ctitor de seamă și la Muntele Athos, urmând și chiar întrecând pilda așa-zisei sale rude, Neagoe Basarab. Aici, cu banii săi, s-au reconstruit ori s-au repictat biserici și alte construcții la mânăstirile Xenofon, Marea Lavră, Dionisiu, Hilandar, Simonopetra, Cutlumuz, Pantocrator și Rusikon, astfel că nu se poate vorbi de o politică „antibizantină" a lui Matei Basarab, nici măcar referitor la oprirea închinării marilor mânăstiri muntene la Muntele Athos.

[1] *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, I, Brașov, 1847, p. 51.

[2] Hurmuzaki, XIV, p. 195–196.

[3] Constantin C. Giurescu, *Matei Basarab, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru*, în *Prinos I.P.S.S. Nicodim, patriarhul României*, București, 1946.

Pe această linie domnul a avut, încă din 1639, inițiativa de a interzice închinarea la Athos a unor mari mânăstiri, unele ctitorite chiar de el, care, prin marile proprietăți și veniturí de care dispuneau, reprezentau o redutabilă forță economică a vremii. Astfel, bogăția lor urma să rămână în țară. Mânăstirile de tot felul mai demult închinate, între care și Slobozia din județul Ialomița, ctitoria lui Matei, închinată de el în 1636, la Dohiariu, își păstrau în continuare statutul, dacă închinarea lor se făcuse cu voia ctitorilor. Cele care, după cercetarea tuturor mânăstirilor țării de către domn înainte de 3/13 iulie 1638, se dovedea că nu au fost închinate de către ctitori, ci vândute călugărilor greci în schimbul mitei, urmau să fie scoase de sub închinare și „slobozite".

Fig. 77 Mânăstirea Dohiariu de la Muntele Athos.

Inițiativa lui Matei Basarab urma de fapt pilda așezământului din 1631 și a fost urmarea nu a unui singur act, ci a mai multora, stabilite în „soboare" sau „adunare a toată țara", ținute între 1639 și 1646. Prin acestea se dădea satisfacție și grupării boierești care îl ridicase la domnie, domnul răspunzând acestei cerințe a tot *„soborul țării [...] și duhovnicesc și mirenesc, care, plecând genunchele lor toți înaintea noastră, cu lăcrămoasă strigare au jăluit și s-au plâns înaintea noastră de strâmbătatea ce au răbdat de la străini"*[4]. Altfel spus, au fost scoase de sub închinare doar cele ajunse astfel prin dare de mită de către călugării greci și s-a interzis închinarea în acest fel a unor alte mânăstiri importante, fără știrea „soborului". În 1639 interdicția a cuprins 22 de mânăstiri, începând cu cele mai vechi și mai importante: Tismana, Cozia, Curtea de Argeș etc., la care, în anul următor, s-au mai adăugat opt, iar peste încă un an, în 1641, numărul total al așezămintelor religioase care nu puteau fi închinate în afara țării a ajuns la 39.

Pentru țăranii liberi sau aserviți, domnia lui Matei Basarab, caracterizată prin sporirea însemnată a proprietății boierești și mânăstirești și o grea fiscalitate, a fost o epocă grea, rumânii mai ales ajungând într-o situație similară uneori robilor țigani, cu care ajung acum să fie schimbați *„cap pentru cap"*. Deși Matei Basarab era la fel ca mai înainte Radu Șerban, în bună parte moștenitorul averii Craioveștilor, dar și a boierilor din Brâncoveni, și cumpărăturile sale (99 de sate și părți și alte proprietăți, în total echivalentul a 43 de sate) au fost folosite pentru danii, îndeosebi la lăcașurile religioase, altfel spus era un boier și un domn bogat, care nu avea de ce să cotropească abuziv sate, totuși nu s-a dat

[4] *Hrisovul lui Mateiu Voievod Basarab pentru desrobirea sfintelor monastiri închinate, din anul de la facerea lumii 7149, iar de la Hristos 1641, dat în scaunul Târgoviștii*, București, 1860.

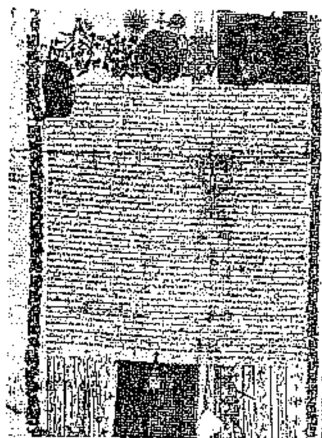

Fig. 78 Hrisovul de danie al lui Matei Basarab din 9/19 aprilie 1646 către mănăstirea Doicești [Bărbătești-Priboiu], județul Dâmbovița.

în lături să cumpere pe seama sa alte sate cu banii țării. Nu se justifică acuzația categorică a urmașului său în scaun, Constantin Șerban, că ar fi răpit *„toate moșiile boierilor țării"* și că ar fi *„cotropit multe sate cu silnicie și fără dreptate"*[1], dar este adevărat că nu a favorizat eliberarea satelor din rumânie, chiar dacă această practică a unor predecesori ai săi era aducătoare de venituri.

Pentru a opri fuga rumânilor, încă din 1633 Matei Basarab prescrie urmărirea lor vreme de patru ani, până la un nou recensământ fiscal, ceea ce echivala cu o adevărată legare temporară de glie, introduce pedepse aspre pentru nerespectarea răspunderii colective și poruncește vătafilor de plai să oprească fuga țăranilor aserviți în Transilvania. Fenomenul ultim este interesant, deoarece până acum situația era inversă, ceea ce dovedește încă o dată înrăutățirea situației rumânilor sub Matei Basarab.

O atenție deosebită a acordat domnul oștii, care nu avea doar atribuții în vreme de război, ci și în timp de pace, asigurând chiar cu forța îndeplinirea poruncilor domnești. În timpul lui Matei Basarab sistemul militar al oștii de țară, dar și al mercenarilor se află în plin proces de trecere de la organizarea *curtenească* la cea *slujitorească*, coexistând, așadar, elemente ale vechii organizări (oastea roșiilor, a subalternilor micilor dregători și unitățile boierilor) cu noile elemente slujitorești, apărute spre sfârșitul secolului al XVI-lea, în care predomină elementul țărănesc, cu efective sporite, și o altă organizare a unităților, cu căpitani de steaguri, iuzbași (locotenenți), ceauși (sublocotenenți) și stegari.

În timpul lui Matei Basarab, datorită efectivelor sporite, apar marii căpitani de călărași și de dorobanți, și căpitanul de margine de la Focșani, pentru paza hotarului dinspre tătari și moldoveni, după apariția marelui serdar în Moldova. Din ce în ce mai mulți dregători nu-și mai încep cariera ca postelnici, ci în calitate de căpitani, domnul răsplătind cu sate și proprietăți pe cei care îl slujeau „cu vărsare de sânge" în timpul domniei sale plină de evenimente militare. În sfârșit, sub Matei Basarab a sporit mult numărul pedestrașilor cu arme de foc, prin înființarea corpului seimenilor cu archebuze, la origine sârbi, cu timpul înlocuiți cu români. Tot cu arme de foc erau înzestrați și dorobanții,

[1] Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 59.

pentru care domnul se ocupa personal de aducerea de postav de diferite culori bine stabilite, pentru uniforme.

Un alt domeniu de care Matei Basarab s-a ocupat îndeaproape a fost cel al justiției, principala sa realizare fiind publicarea în limba română a codicelui *Îndreptarea legii* în 1652 care, ca peste tot în Europa acelei vremi, prevedea inegalitatea pedepselor după categoriile sociale, boierii fiind pedepsiți doar prin alungarea de pe moșie și decapitare, restul pedepselor fiind rezervat celorlalte categorii sociale. În schimb, pentru stabilirea vinovăției, judecătorul nu avea drept criteriu decât aflarea adevărului, fără nici o influență din afară, nici măcar domnul țării neputând a-i porunci să pedepsească pe cineva fără vină. De altfel, însuși Matei Basarab, ca judecător, nu a nedreptățit pe cât posibil pe cei mici în favoarea dregătorilor, mita nefiind prezentă în vremea sa.

Toate marile realizări ale lui Matei vodă, ctitoriile sale, care au împânzit țara, „moara" de hârtie de la Călimănești, „sticlăria", pentru care se aducea materie primă din zona Brașovului, repunerea în funcțiune a minelor de lângă Baia de Aramă și Baia de Fier, sprijinul acordat primei tipografii din țară, primită în 1635 de la Petru Movilă, mitropolitul Kievului, instalată la Câmpulung, apoi la Govora, la mănăstirea Dealu și, în sfârșit, la Târgoviște, însemnatele cheltuieli pentru plata și întreținerea oștii sale de nivel european, necesitau mari sume de bani, la care se adăugau obligațiile către Înalta Poartă și, nu în ultimul rând, dorința de a strânge bani a domnului, care s-a accentuat pe măsura trecerii anilor, astfel că fiscalitatea apăsătoare a fost o trăsătură caracteristică a domniei lui Matei Basarab. Dacă în ultimii ani de domnie, după mărturia lui Paul de Alep, domnul cheltuia 600 000 de galbeni, în primul rând cu obligațiile către Poartă și întreținerea oștii, nu e mai puțin adevărat că la moartea sa, după același izvor, lăsase *„comori"* foarte mari, *„multe case de piatră erau pline până la acoperiș"*[1] cu bani, din care Poarta ar fi luat 1 000 de poveri de aspri și tot i-a mai rămas urmașului său, Constantin Șerban, destui bani pentru a plăti fantastica sumă de un milion de taleri în vederea recunoașterii domniei, trei lefuri pentru categoriile militare, valorând cât un haraci anual, iertând și țării birul de haraci pe trei luni.

Pentru obținerea sumelor mari de care avea nevoie, Matei Basarab a introdus o reformă în modul de percepere a tuturor dărilor în bani. Ea s-a numit „darea talerului" și se percepea pe avere. Fiecare sat era împărțit pe „nume" (unitate cuprinzând mai mulți oameni solidari la plată) înscrise în condicile vistieriei. Numărul de „taleri" (în acest caz monedă convențională), se repartiza pe fiecare „nume" din cuprinsul satului, în funcție de posibilitățile de plată ale acestuia, iar după centralizarea la vistierie a totalului de „taleri", fiecare „taler" era înmulțit cu o cifră (coeficient) propusă de domn, care avea astfel posibilitatea să aproximeze suma anuală pe care urma să o adune din țară.

Sistemul acesta de impunere greva familia țăranului în medie cu 1 682 de aspri sau 8 galbeni și 82 de aspri, echivalentul valoric anual a doi boi și un porc sau a nouă porci, ceea ce nu era la îndemâna celor mai mulți țărani. Astfel că fuga acestora din motive

[1] *Călători străini*, VI, p. 142–143.

fiscale a devenit un fenomen de masă și împotriva acesteia Matei Basarab a luat măsuri extrem de severe, chiar necruțătoare. Pe lângă pedepse de tot felul, mergând până la tăierea urechilor, el a introdus paza de fugari la hotare și în interior supravegherea satelor de către roșii și curteni, a înființat armașii de visterie, executori fiscali; la inițiativa sa, în 1638, un sfat domnesc lărgit a hotărât ca fugarilor care nu se vor înapoia între 25 martie și 29 iunie st. v. să li se confiște pământurile ca unor „hicleni" (trădători) și să fie atribuite celor care le vor plăti dările; a extins sistemul răspunderii pentru neplata birului de către fugari la roșii și curteni, micii dregători din județe și chiar la boierii vecini de moșie cu fugarii. Abia la sfârșitul domniei, Matei Basarab, care cunoștea bine situația din țară, a iertat „năpăștile" (răspunderea colectivă a satului pentru dările fugarilor) din țară.

Chiar dacă, după mărturia lui Paul de Alep, „nu cunoștea decât limba sa, cea românească"[1], dar știa, desigur, dintre limbile moarte, pe cea slavonă, ca orice fiu de boier de la sfârșitul secolului al XVI-lea, Matei Basarab e departe de imaginea unui bătrân domn patriarhal, om simplu și, se înțelege, incult, preocupat doar de gospodărirea țării și de treburile militare. Soțul Elinei Năsturel și cumnatul lui Udriște Năsturel, ambii frați cunoscători de carte slavonă și chiar latină, a fost un personaj mult mai complex, interesat de probleme dogmatice, care cunoștea în manuscris, înainte de ianuarie 1644, datorită legăturilor sale cu mitropolitul kievean Petru Movilă, lucrarea fundamentală a acestuia, *Mărturisirea ortodoxă*, redactată în limba latină, ce i-a stârnit chiar întrebări privitoare la discutarea deosebirilor dintre riturile ortodox și catolic, Matei Basarab fiind și un susținător material al tipografiei ortodoxe din Liov, care retipărește din 1642, pe cheltuiala sa și cu aprobarea lui Petru Movilă, *Triodul înflorat*, după ediția kieveană din 1631 a acestuia din urmă.

3. *Între diplomație și războaie: legăturile cu Poarta, cu principii Transilvaniei și cu Vasile Lupu*

În vreme ce în partea apuseană a Europei Centrale se desfășoară Războiul de 30 de ani, în jumătatea răsăriteană a acesteia Țările Române se văd confruntate cu ofensiva otomană asupra sudului Poloniei, fiind prinse în frontul de acțiune turco-polon, perspectivă deloc încurajatoare, care necesita o unitate de acțiune a lor. Este ceea ce a înțeles, desigur, Matei Basarab, hotărât să încheie legături cu Transilvania și Moldova, pentru a rezista unei eventuale acțiuni otomane împotriva sa, deoarece Poarta nu a uitat niciodată că inițial a fost instalat în scaun fără voia sa. Ca atare, pentru a se impune în fața turcilor, Matei vodă a dus în întreaga sa domnie o politică de echilibru între amenințarea cu riposta militară și plata unor mari sume de bani, circa jumătate din venitul țării, pentru câștigarea bunăvoinței persoanelor influente la Poartă, în frunte cu sultanul, între care

[1] *Ibidem*, p. 135.

avea prieteni, dar și inamici. „*Cine vrea să trăiască în pace cu turcii* — declara el în 1637 solului ardelean Szalanczi — *trebuie să țină cu o mână sabia, iar cu cealaltă darurile, căci altminteri nu se poate trata cu ei*"[1].

Firește, Matei Basarab a dorit eliberarea de sub împovărătoarea stăpânire otomană, astfel că s-a adresat în repetate rânduri împăraților Habsburgi de la Viena, cu propuneri de colaborare antiotomană, mai ales în momentele de acalmie și după încheierea Războiului de 30 de ani. Îndeosebi perioada de după acesta (1648) și până la reluarea ofensivei otomane spre Europa Centrală (1663) și Răsăriteană (1672), când Poarta era prinsă în bazinul mediteranean de războiul cu Veneția (1645–1669), ar fi fost prielnică unor astfel de acțiuni. Numai că Imperiul romano-german și provinciile ereditare ale Casei de Austria ieșiseră slăbite din Războiul de 30 de ani și nu-și permiteau intrarea într-un nou conflict cu turcii, iar în timpul desfășurării marelui război european nici nu se punea problema unei acțiuni imperiale împotriva Porții. Împăratul creștin era bucuros să nu fie atacat de otomani, și turcii știau acest lucru, astfel că în mai 1636 Bairam pașa, caimacamul marelui vizir, și-a permis să-l amenințe cu cuvinte grele pe ambasadorul imperial la Poartă, ridicând chiar pumnul asupra sa, pentru că nu i-a sărutat veșmântul. Același ambasador, Rudolf Schmidt, salutase pe Matei Basarab cu prilejul întăririi sale în domnie la Poartă, în 1633, dar dincolo de acest gest protocolar colaborarea cu domnul muntean nu a continuat. Habsburgii, care abia își organizau provinciile ereditare din Răsărit, după pacea din Westfalia, au refuzat orice alianță antiotomană cu Matei Basarab, care „*se declara gata să se ridice pentru apărarea libertății*"[2]. La rândul său, acesta a înțeles situația, asigurându-l, în 1643, pe Ferdinand al III-lea, sub protecția căruia se afla tânărul Mihai Pătrașcu, nepotul lui Mihai Viteazul și al lui Radu Șerban, pe care în final și l-ar fi dorit urmaș la tron, că ar fi „*mai bine să moară decât să facă ceva împreună cu turcii în detrimentul Creștinătății*"[3].

În spațiul lăsat liber de inactivitatea marilor vecini, imperialii, turcii și polonii, care, după războaiele cu Rusia si Suedia, s-au văzut confruntați, din 1648, cu marile războaie căzăcești, Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi I au înțeles să profite, alcătuind, prin alianță, o forță care, la nevoie, se putea opune chiar Porții. Legătura dintre Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi I, concretizată prin tratatul din 29 iunie/9 iulie 1635, a pornit din inițiativa principelui ardelean și nu cunoaștem decât forma care consemnează doar obligațiile lui Matei Basarab de a-l ajuta dacă ar fi atacat de inamici, domnul conducând personal trupele. Acesta din urmă trebuia să achite anual câte 5 000 de florini, ca răscumpărare a dijmei pentru oile transilvănenilor trecute în Țara Românească și să-i dea, tot anual, principelui doi cai buni. Cu același conținut, îmbogățit doar în detalii, forma pentru Gheorghe Rákóczi I a tratatului a fost reînnoită

[1] *I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok*, ed. Beke Antal, Barabás Samu, Budapesta, 1888, p. 449; Victor Motogna, *op. cit.*, p. 489.
[2] Hurmuzaki, IV, 1, p. 623.
[3] *Ibidem*, p. 676.

Fig. 79 Gheorghe Rákóczi I, portret de tinerețe.

la 13/23 octombrie 1638, la București, și la 12/22 aprilie 1647, la Târgoviște. Ce oferea principele domnului muntean știm din reînnoirea de către acesta și stările transilvane la 24 septembrie/4 octombrie 1636 a condițiilor oferite anul trecut, adică ajutor în caz de primejdie, loc de refugiu în Transilvania și cuprinderea domnului în tratatul de pace care ar fi urmat după un eventual conflict. De asemenea, din întărirea, la 4/14 mai 1640, la Alba Iulia, a condițiilor, în esență aceleași, oferite domnului în 1638. În sfârșit, la 8/18 februarie 1650, la cererea lui Matei Basarab, Gheorghe Rákóczi al II-lea reconfirmă „legăturile"cu acesta ale tatălui său, cei doi urmând să facă ulterior un schimb reciproc de „cărți de jurământ".

La nivelul epocii, acest sistem destul de simplu de „legături", care nu se referea și la respingerea unei agresiuni a Porții, dar nici nu o excludea, nu era o alianță militară propriu-zisă, o „cofederare", cum se spunea pe atunci, ci o legătură vasalică, mai mult sau mai puțin fățișă. Gheorghe Rákóczi I, pe care am văzut că Matei Basarab îl numea încă din timpul pribegiei „părintele" său, urmărea, după modelul Báthoreștilor, să-și impună suzeranitatea asupra Țării Românești și a Moldovei, neavând în vedere, sub nici o formă, acțiuni antiotomane comune, la care se gândea Matei Basarab, ci mai degrabă acordarea unui sprijin diplomatic acestuia la Poartă. Că este vorba de o legătură feudală o dovedește și faptul că, după înțelegerea din iunie 1635, la 24 iulie/3 august, „slujitorii", adică întreaga oaste munteană, convocați la București, jură credință atât lui Matei Basarab, cât și lui Gheorghe Rákóczi I, suzeranul acestuia, după care, la 12/22 octombrie 1636, boierii și slujitorii jură separat să respecte condițiile legăturii dintre domn și principe, adică să lupte împreună cu ardelenii împotriva oricărui inamic, beneficiind de dreptul de refugiu în Transilvania. Chiar și cei doi cai oferiți de domn lui Rákóczi, unul turcesc și altul „foarte bun", cu harnașamente princiare, reprezenta tot o obligație feudală, ca să nu mai vorbim de cei 5 000 de florini, care doar pentru a nu atrage nemulțumirea Porții nu sunt numiți pe față tribut. Sub aspect feudal, pretențiile principelui erau chiar mai mari decât ale sultanului. Acesta din urmă se mulțumea cu supunerea domnului, rămas însă stăpân absolut în țară, în timp ce principele transilvan pretindea jurământ de supunere și pentru boierime, clerul și slujitorii (armata) domnului. De altfel, Gheorghe Rákóczi I nu s-a sfiit niciodată să se declare suzeranul lui Matei Basarab, în 1647 afirmând aceasta deschis înaintea trimisului regelui polon, Vladislav al IV-lea, Ianusz Radziwiłł,

care îi solicita participarea la „cruciada" antiotomană proiectată și cu implicarea lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Totuși *suzeranitatea* principelui asupra lui Matei vodă era limitată și se deosebea de *dominația* pe care Báthoreștii s-au străduit în trecut să o impună domnilor români.

Oricum, alianța cu Transilvania a constituit cel mai important pilon al acțiunilor externe ale lui Matei Basarab. În vreme ce Gheorghe Rákóczi I a privit legătura cu Matei Basarab mai cu seamă prin prisma intereselor și vanității sale personale, pentru care respectarea obligațiilor a rămas întotdeauna o problemă facultativă, domnul român a fost, cum remarca contemporanul Georg Kraus, un vecin cinstit, care a rămas până la moarte credincios celor doi Rákóczești, tatăl și fiul. De altfel, și un alt contemporan, Miron Costin, remarca că dintre toți vecinii cel mai *„mare priietișug"* îl avea Matei vodă cu *„ungurii"*, adică cu principii ardeleni.

Cel care a profitat mai întâi de legătura cu Matei Basarab a fost însă Gheorghe Rákóczi I. Mazilit de sultan în toamna anului 1636 și înlocuit cu Ștefan Bethlen, fratele mai mic al fostului principe Gabriel Bethlen, lipsit de ajutorul Habsburgilor, el a ascultat sfatul domnului muntean de a da *„războĭ tare"* turcilor și astfel, în octombrie, a învins pe pașa de Buda la Salonta, marcând astfel un punct important în relațiile cu Poarta și, în final, în decembrie 1636, asigurându-și confirmarea pe viață în domnie. Poate că n-ar fi obținut acest succes dacă domnul muntean n-ar fi oprit lângă București pe Kenan pașa de Silistra, cumnatul sultanului, venit cu *„mulțime de turci"* ca să-l prindă pe domn, înlocuindu-l cu un alt „voievod" (pretendent) adus de el și apoi să treacă în Transilvania. *„Iar Matei vodă, prinzând de veste, îndată au strâns toate oștile țării, stând toți înarmați, în zi și în noapte, lângă domnul lor"*, până la retragerea pașii, de altfel, încărcat de *„Matei vodă cu multe daruri scumpe"*[1].

Firește că Matei Basarab ar fi dorit și o legătură cu Moldova. Din păcate, Miron Barnovschi, care în mai 1633 trecuse prin Țara Românească, în drum spre Constantinopol, spre a obține din nou scaunul de la Iași, și-a pierdut capul în iunie. Dar și cu Moise Movilă (1633–1634) perspectivele erau favorabile. Credincios principiului său de a face pe placul Porții până la un anumit punct, Matei Basarab participă alături de acesta și de Abaza Mehmed pașa la campania turcească asupra Cameniței din toamna 1633, ambii izbutind să-l determine pe pașă să încline spre pace. Cu acest prilej, Moise îl numește pe Matei *„fratele nostru"* și înțelegerea dintre ei este deplină[2]. În consens cu domnul Moldovei, Matei Basarab se oferă, în octombrie 1633, să contribuie la mijlocirea păcii și ca *„străvechea prietenie dintre coroana polonă și împăratul otoman să se întărească"*[3] și strădaniile sale sunt încununate de succes, fiind apreciate de hatmanul Stanislav Koniecpolski. Din păcate, înlocuirea lui Moise Movilă, în primăvara 1634, prin Vasile Lupu, care din 1635 chiar a încercat să-i ia scaunul lui Matei Basarab, a compromis

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 108.
[2] Ilie Corfus, *Documente* [...] *Secolul al XVII-lea*, p. 138–139.
[3] *Ibidem*, p. 140–141.

Fig. 80 Sultanul Murad al IV-lea (1623–1640).

înțelegerea cu Moldova. Căci, spre deosebire de domnul muntean, Lupu nu s-a bazat întreaga sa domnie decât pe sprijinul Porții și pe cel al elementelor grecești din slujba acesteia, în contradicție cu vederile și concepția lui Matei Basarab.

Înalta Poartă încurajează dezbinarea dintre cei doi domni. Neputând să-l captureze pe Matei Basarab în 1636, cum am văzut, face o nouă încercare în 1637, chemându-l cu oaste la Cetatea Albă, împotriva tătarilor crâmleni răsculați, unde urmau *„să-l ocolească acolo turcii, tătarii, moldovénii, să-l prinză"*[1]. Numai că, aflând de la trimisul lui Gheorghe Rákóczi I despre intenția turcilor, de la lacul Ialpug, în Bugeac, Matei vodă s-a întors în grabă, în septembrie, la Târgoviște, sub protecția oștilor sale.

Și încă Poarta nu cunoștea amploarea planurilor antiotomane ale domnului muntean, care în 1635, amenințat de Vasile Lupu, susținut de turci, ceruse chiar împăratului Ferdinand al II-lea un contingent de 3 000 de muschetari și o seamă de călăreți unguri, precum și dreptul de azil în statele acestuia, pentru cazul în care răscoala sa antiotomană ar fi eșuat. Iar în anul următor dezvăluia unui sol polon *„marea sa ură față de turci, precum și puternica sa dorință de desrobire a creștinilor de sub jugul păgân"*[2], pentru ca, în 1639, să ofere Veneției un ajutor de 40 000 de soldați, chiar dacă fără finalitate practică.

Oricum, după observația pertinentă a lui Miron Costin, cum că în acea vreme Țara Românească și Moldova *„nu era așea supuse"*, ca în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, iar turcii, ocupați în războaiele lor cu perșii, temându-se ca Moldova să nu treacă de partea polonilor, care atunci erau încă foarte puternici: *„era bucuroși că să sfădească aceste țări între sine"*[3]. Același lucru îl observase și Matei Basarab, în 1639, când trimișii săi îi declarau lui Gheorghe Rákóczi I că *„turcul ar dori să ne nimicim unii pe alții, ca să se*

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 108.
[2] *Călători străini*, V, p. 121.
[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 114–115.

poată bucura"[1]. Chiar și ambasadorul imperial la Poartă, Rudolf Schmidt, relata împăratului Ferdinand al III-lea, la 15/25 februarie 1643, în legătură cu propunerea sa ca Vasile Lupu și Matei Basarab să se împace sub arbitrajul acestuia, că aceasta ar fi în avantajul ambelor părți, de vreme ce *„ambii principi cât și supușii lor sunt despuiați fără cruțare și storși fără milă de către Poartă, care atât de bine știe să exploateze vrajba dintre dânșii"*[2].

Numai că această „vrajbă", care constituie în bună măsură miezul relațiilor personale dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, nu este un fenomen chiar atât de ușor de explicat. Intervin aici mai mulți factori, dincolo de cel mai evident, dușmănia lui Vasile Lupu față de Matei Basarab. Chiar și aceasta aveau rădăcini dinaintea domniei lui Vasile vodă. Așa cum în primăvara 1633 țăranii moldoveni l-au perceput pe acesta, pe atunci doar Lupu vornicul *„că ieste și el den greci"*[3], adică tocmai dintr-o grupare boierească, similară celei din Țara Românească, în lupta cu care și-a dobândit domnia Matei Basarab, tot astfel, domnul muntean, aflat atunci la Poartă, a aflat aici *„toate împletele lui"*[4] Lupu, adică intrigile pentru obținerea domniei, astfel că acesta, care se găsea în suita cu care Miron Barnovschi se îndrepta spre Constantinopol, aflând că va trece prin Țara Românească, s-a întors în grabă în Moldova, urmărit zadarnic de oamenii lui Matei Basarab, care ar fi vrut să-l protejeze pe Miron vodă. Matei ar fi vrut să colaboreze și cu urmașul acestuia, Moise Movilă, și el o victimă, apoi, a lui Vasile Lupu. În spatele conflictului personal (nu și între țările lor) dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, care a durat întreaga domnie a celui dintâi, marcat de patru acțiuni militare ale domnului din Moldova și de nenumărate intrigi la Poartă, unde, în 1639, determinat de el, caimacamul Mehmed pașa arăta că Matei e *„urât de țară pentru stăpânirea lui tiranică"*[5], pentru a-și impune în scaunul muntean stăpânirea „Casei" sale[6], stau însă și interesele Înaltei Porți, cum am văzut, care a scos câștiguri mari din medierea neînțelegerilor dintre cei doi, fără a fi chiar atât de favorabilă lui Vasile Lupu, cum se crede de obicei, dar și cele ale principelui Gheorghe Rákóczi I. Acesta, suzeran al lui Matei Basarab, și-ar fi dorit extinsă suzeranitatea și asupra domnului din Moldova, având și el interesul în slăbirea domniei lui Vasile Lupu, pe care l-ar fi vrut chiar înlocuit cu un om al său, Ioan Movilă, susținut și de domnul muntean. În fond, Gheorghe Rákóczi I și Vasile Lupu seamănă în multe privințe, ambii fiind preocupați în primul rând de interesele proprii, acordând o foarte relativă însemnătate respectării obligațiilor decurgând din tratate și legături externe. Chiar și Gheorghe Rákóczi al II-lea, deși a dat o mai mare importanță obligațiilor față de Matei Basarab și urmașul acestuia în scaun, Constantin Șerban, a făcut-o tot în calitate de suzeran al celor doi,

[1] Victor Motogna, *op. cit.*, p. 498.
[2] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, III, București, 1900, p. 168.
[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 98.
[4] *Ibidem*, p. 101.
[5] Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 141.
[6] Hurmuzaki, IV, 2, p. 495; VIII, p. 466.

Fig. 81 Vasile Lupu, portret din secolul XVII de la mănăstirea Golia.

contemporanii cunoscându-i intenția de a-și spori privilegiile suzerane în cele două Țări Române extracarpatice. După Georg Kraus, aceasta ar fi stat chiar la baza deteriorării situației în Transilvania după 1653: *„Îndată ce Rákóczy, în 1653, a pus mâna pe armă și a atacat Moldova și Țara Românească, voind să le aducă sub jugul nostru, de atunci noi singuri* (transilvănenii, adică cele trei stări privilegiate — n.a.) *ne-am îngrămădit nenorocirile pe cap[...]"*[1].

În acest context de rivalități și „amestecături", Vasile Lupu a trecut cel dintâi la acțiune. Chiar la capătul primului an de domnie, în ciuda legăturii de prietenie încheiate cu Matei Basarab în primele luni de domnie, dublate însă de intrigi la pașa de Silistra, el a încercat să-l surprindă, în mai 1635, pe Matei, aflat dincolo de Olt, la curtea sa din Brâncoveni, dar cum acesta, aflând despre concentrarea de trupe moldovene, s-a întors la București în iunie, acțiunea militară a lui Vasile Lupu a fost oprită. Nu știm dacă în 1635 și 1636 Vasile Lupu se gândea la sine, la fiul său Ioan sau la vreun alt pretendent cu care să-l înlocuiască pe Matei Basarab. Oricum, Kenan pașa de Silistra venea în toamna lui 1636, cum am văzut, cu un „voievod" de la Poarta, cu care să-l înlocuiască pe Matei.

Succesele lui Gheorghe Rákóczi I și Matei Basarab în 1636, în rezistența față de încercarea Porții de a-i înlocui din stăpânirile lor, a făcut ca taberele să se definitiveze clar, chiar dacă nu întru totul pe față, deoarece Poarta, implicată în războiul din Persia, până în 1639, nu-și putea încă permite să riposteze în deplinătatea forțelor. De o parte Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi I, nedoriți, dar acceptați de nevoie de Înalta Poartă, de cealaltă parte Vasile Lupu, principalul ei aliat la hotarul cu Polonia, căruia, la sfârșitul lui 1636 și începutul lui 1637, i s-a promis domnia ereditară în Moldova, ca odinioară lui Ieremia Movilă, în schimbul aceleiași însărcinări, ca și a acestuia din urmă, de a menține pacea turco-polonă. Numai că spre deosebire de Ieremia Movilă, Vasile

[1] Georg Kraus, *op. cit.*, p. 317.

Lupu n-a știut să se apropie de poloni, rămânând în ochii acestora ceea ce și era de fapt, aliatul Porții, cel care înlăturase din Moldova pe Miron Barnovschi și pe Moise Movilă, agreați în Polonia.

În toamna 1637, după încercarea nereușită a turcilor de a-l captura la Cetatea Albă, Matei Basarab s-a văzut din nou amenințat, de data aceasta chiar în Țara Românească, de Vasile Lupu, susținut de fostul mare vizir Mehmed Tabanî-Yassî, ajuns acum pașă de Silistra. Ambasadorul venețian la Poartă știa că scopul lui Vasile Lupu, care a oferit mari daruri la Poartă, era de *„a face pe fiul său* (Ioan — n.a.) *voievod al Țării Românești, alungând pe principe* (Matei Basarab — n.a.) *și a uni aceste două țări sub conducerea Casei sale"*[1]. Domnul Moldovei avea înainte pilda lui Radu Mihnea care, numit în Moldova (1623–1626), își lăsase fiul, pe Alexandru Coconul, ca domn al Țării Românești (1623–1627) și pe cea a lui Alexandru Iliaș (1631–1633), care în 1632 obținuse domnia munteană pentru fiul său Radu Iliaș, iar acum îi slujea drept pretext ordinul lui Mehmed pașă de a-l înlătura pe Matei, căci acesta nesocotise porunca de a se prezenta la Cetatea Albă.

Campania lui Vasile Lupu în Țara Românească a avut loc la sfârșitul lui octombrie–noiembrie 1637, dar pașa de Silistra nu a trecut Dunărea, păstrând în tabăra sa pe Ioan, fiul lui Vasile Lupu. În schimb, Matei Basarab a trimis, la sfârșitul lui octombrie, în Transilvania pe pretendentul moldovean (încă din 1635), Ioan Movilă, pentru ca de aici, cu oaste, să treacă în Moldova, unde avea boieri susținători, în absența lui Vasile Lupu. Matei Basarab, care se confrunta și el cu boieri trădători, gata să treacă de partea domnului Moldovei, nu urmărea scaunul acestuia pentru sine, ci doar îndepărtarea lui Vasile Lupu, omul Porții.

În timp ce Matei Basarab, gata de luptă, a înaintat până la Gherghița, avangarda domnului Moldovei, care s-a întărit la Focșani, a ajuns până la Sărata, după care s-a retras, având, se pare, unele ciocniri cu cea munteană. Dar o bătălie propriu-zisă între cele două oști n-a mai avut loc. Matei Basarab își câștigase și el susținători la Poartă, care, în urma intervențiilor acestora, silihtar (spătarul sultanului) pașa și capudan (marele amiral) pașa, a poruncit lui Vasile Lupu să se întoarcă în Moldova, în vreme ce pașa de Silistra a intervenit pentru a-i cere lui Matei să se împace cu Vasile Lupu. Ajutoarele lui Gheorghe Rákóczi I pentru Matei vodă au sosit în Țara Românească în număr mic, unele rătăcind drumul și, în ciuda dorinței lui Ioan Kemény, unul dintre comandanții acestora, principele Transilvaniei, pe care Kemény îl socotea un *„fricos"*[2], nu le-a îngăduit să lupte și nici măcar să se unească cu oastea lui Matei Basarab, de teamă să nu supere pe turci, cu a căror îngăduință acționa Vasile Lupu. Ioan Movilă a fost oprit și el la Codlea, iar Matei Basarab, frânat și el din marșul spre hotarul Moldovei, a răspuns ofensat, la propunerea principelui de a se împăca cu Vasile vodă, că e împotriva demnității sale să ceară pace tot el, urmăritorul celui care fugea din fața sa. Chiar dacă retragerea lui Vasile

[1] Hurmuzaki, IV, 1, p. 449.
[2] *Călători străini*, V, p. 132.

Fig. 82 Ioan vodă, fiul lui Vasile Lupu.

Lupu a fost determinată, în ultimă instanță, de ordinul Porții, domnul muntean poate fi socotit învingător în această criză, din care a ieșit îmbinând iscusit mijloacele militare cu cele diplomatice, care au prevalat în toamna 1637. Ca atare, Înalta Poartă a recunoscut capacitățile acestui *„nou Mihai Viteazul"* în loc de a-l înlătura, întărindu-i domnia în decembrie 1637[1].

În iunie 1638, Vasile Lupu a încercat din nou să-l surprindă pe Matei Basarab, care se afla la proprietățile sale din dreapta Oltului, pregătindu-și oastea și chemând pe tătari în ajutor. Ioan vodă a fost din nou trimis la pașa de Silistra, pentru a-l instala în Țara Românească, dar Matei Basarab i-o luase înainte și, la intervenția silihtarului, Poarta a reclamat pe fiul lui Vasile Lupu ca ostatic și acesta, ajuns lângă Silistra, a fugit în Moldova.

Deși încercările lui Gheorghe Rákóczi I, din august–septembrie 1638, de a media la Alba Iulia înțelegerea dintre trimișii celor doi voievozi au dat greș și un tratat între cei doi *„frați din aceeași mamă"*[2] nu s-a încheiat, în schimb legătura stabilită de principe cu Vasile Lupu la 19/29 septembrie 1638 îl oprea pe Gheorghe Rákóczi I să-l mai ajute pe Matei Basarab împotriva domnului Moldovei, dar și pe acesta de a-l mai ataca pe domnul Țării Românești fără voia principelui. Cum o lună mai târziu, la 13/23 octombrie 1638, Matei vodă reînnoia, la București, legătura cu principele ardelean, acesta și-a atins în parte scopul, de a fi, dacă nu suzeran deplin asupra Moldovei și Țării Românești, cel puțin arbitru între ele. Însă Matei Basarab trebuia de acum înainte să se descurce în poziția sa defensivă, fără ajutorul lui Rákóczi, iar Poarta nu îi era prielnică, dimpotrivă.

Prilejul pentru o nouă confruntare s-a ivit un an mai târziu, în noiembrie–decembrie 1639. Profitând de faptul că lacomul său susținător, pașa de Silistra, Mehmed Tabanî-Yassî, ajunsese caimacam al marelui vizir, de asemenea de nevoia de bani a sultanului, după războiul încheiat din Persia și de moartea capudanului Rusnameghi, protectorul lui Matei vodă, Vasile Lupu a obținut, în octombrie 1639, investirea sa în scaunul Țării Românești

[1] Hurmuzaki, IV, 2, p. 508–510; Victor Motogna, *op. cit.*, p. 489.
[2] A. Veress, *Documente*, X, p. 38–39; Victor Motogna, *op. cit.*, p. 490–493.

și a fiului său Ioan vodă în cel al Moldovei, firește plătind și promițând mari sume și sporirea tributului cu 100 000 de taleri în ambele țări. Drept urmare, la 23 octombrie/2 noiembrie 1639, Matei Basarab primi porunca de mazilire, sub învinuirea de necredință, iar stărilor țării li se porunci să-l accepte pe Lupu. În caz contrar, sultanul amenința: *„Am să vă pustiesc de pe pământurile voastre și să trimit acolo să locuiască turci, iar în bisericile voastre am să pun bogi"*[1]. Iar Gheorghe Rákóczi a fost somat să nu-i dea lui Matei adăpost. Astfel, că poziția principelui a fost ambiguă, un fals ajutor fiind trimis spre Țara Românească, cu porunca secretă de a nu se implica însă, în vreme ce Vasile Lupu era anunțat că rivalul său nu va fi ajutat. Totuși, un trimis al principelui a sfătuit pe boieri să rămână credincioși lui Matei Basarab, ceea ce s-a și întâmplat.

Campania lui Vasile Lupu în Țara Românească din noiembrie–decembrie 1639 a fost un eșec: Matei vodă știa că Vasile Lupu acționează și *„adună oaste mânat de pofta voievodatului Țării Românești"*[2], că *„sărmanii moldoveni nu voiesc, dar îi mână cu puterea la război"*[3], astfel că a atras de partea sa oastea și boierimea. Lupu n-a reușit să creeze o stare de nemulțumire a locuitorilor împotriva domnului muntean, prin jafuri și pustiiri la vreme de iarnă, într-o țară pe care o considera de acum a sa, intitulându-se chiar de la Focșani, la 12/22 noiembrie 1639: *„domn al Țării Moldovei și al Țării Românești"*, deși în Moldova lăsase domn recunoscut de sultan, pe fiul său, Ioan vodă.

Surprinzându-l pe Vasile Lupu, care se îndrepta spre București, cu oștile împrăștiate după pradă, Matei Basarab a obținut o victorie categorică la 23 noiembrie/3 decembrie 1639, lângă satul Nenișori de pe apa Ialomiței. Trecând râul Prahova, prin vadul de la Ojogeni, fiecare călăreț luând pe cal un pedestraș, pentru ca acesta să nu-și ude armele de foc, cu două ceasuri înainte de ivirea zorilor, oastea munteană a adoptat în graba dispozitivul de luptă în semilună, cu pedestrimea și tunurile în centru și călărimea la flancuri, realizând elementul surpriză și obținând victoria, lovind mai cu seamă unitățile călărași din oastea lui Vasile Lupu, care au opus rezistență.

Victoria lui Matei vodă a fost deplină, Lupu fugind la Brăila, sub protecția turcilor. Rapoartele turcești, arătând forța armatei lui Matei Basarab, care nu putea fi înfrânt de domnul Moldovei sau de pașa de Silistra, sultanul i-a reconfirmat domnia în decembrie 1639, caimacamul Mehmed Tabanî-Yassî, găsit vinovat că a fost mituit de Vasile Lupu, plătind cu capul sprijinul acordat acestuia. Însă neputând încă interveni nici în Moldova, sultanul a fost nevoit sa reconfirme și domnia lui Vasile Lupu.

Pe plan diplomatic, biruința domnului Țării Românești a întărit relațiile cu Transilvania, în 1640 fiind reînnoit tratatul din 1635 cu Gheorghe Rákóczi I, cu o prevedere în plus, în favoarea lui Matei Basarab: dieta se obliga acum să-i acorde ajutor și împotriva turcilor și a tătarilor. Domnul muntean a ieșit, așadar, întărit din această

[1] Victor Motogna, *op. cit.*, p. 498.
[2] Aurel Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești inedite*, în AIIACN, XVI (1972), p. 66.
[3] Victor Motogna, *op. cit.*, p. 499.

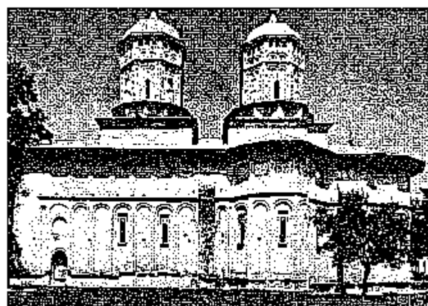

Fig. 83 Biserica Stelea din Târgoviște, refăcută de Vasile Lupu.

încercare:

După cinci ani de stare conflictuală și trei încercări armate de a-l îndepărta din domnie pe Matei Basarab, cu sprijinul Porții, parte activ implicată în evenimente, Vasile Lupu s-a văzut nevoit să se limiteze doar la domnia Moldovei, de care fiul său Ioan vodă, numit de sultan în 1639, se despărțise sub pretextul sănătății sale precare, fapt de altfel adevărat, de vreme ce a încetat din viață în noiembrie 1640. Totuși, Vasile vodă nu a renunțat nici în anii următori la intrigile diplomatice la Poartă pentru îndepărtarea lui Matei Basarab, deși în 1640 a încheiat o pace durabilă cu acesta, sub patronajul principelui Gheorghe Rákóczi I. Între 1640 și 1644 se desfășoară, astfel, un alt război, diplomatic, la fel de însemnat ca și cel militar, dar mai puțin spectaculos, între cei doi rivali, domnul muntean căutând alianța cu Veneția și cu împăratul habsburg Ferdinand al III-lea, oferindu-se să-l lase moștenitor al tronului său pe Mihai Pătrașcu, crescut la curtea de la Viena și a cărui mamă, doamna Anca, fiica lui Radu Șerban și soția lui Nicolae Pătrașcu, s-a întors chiar în 1640 în Țara Românească, în timp ce Vasile Lupu căuta, fără succes, alianța cu Polonia, în cele din urmă fiind însă nevoit să accepte pacea impusă de Bogdan Hmelnițki, conducătorul cazacilor zaporojeni.

Deși Poarta ar fi vrut oricând să-l înlocuiască în scaun pe Matei Basarab, și Vasile Lupu stăruia ca în locul său să fie numit fie Radu Iliaș (1641), vechiul pretendent, care ar fi urmat să se căsătorească cu fiica sa cea mare, fie fratele său Gavril (1643), totuși Matei Basarab dovedise că nu e dispus să părăsească scena politică fără luptă. În toamna anului 1641 marele vizir se temea că dacă s-ar fi încercat îndepărtarea sa din scaun de către turci, *„Matei vodă să nu fie îndârjit ca odinioară Mihai vodă, care i-a dat Porții atât de mult de lucru"*[1], ceea ce nu era o vorbă în vânt, de vreme ce Matei vodă socotea atunci că puterile sale se pot împotrivi cu succes turcilor, care abia puteau strânge oaste în vederea recuceririi cetății Azov de la cazaci. De altfel, la Poartă, Matei Basarab era socotit în acești ani un personaj de temut, un *„alt Mihai voievod"*[2].

Cum Înalta Poartă nu era dispusă să pornească vreo acțiune împotriva domnului muntean, așa cum ar fi dorit Vasile Lupu în 1643, Gheorghe Rákóczi I era ocupat cu

[1] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 151.
[2] Hurmuzaki, IV, 1, p. 671.

pregătirea expediției sale în Ungaria Superioară, în cadrul Războiului de 30 de ani, iar Polonia nu se lăsa decât greu înduplecată spre o alianță cu domnul Moldovei, în care vedea un credincios al Porții, Vasile Lupu a acceptat propunerea de împăcare formulată de Matei Basarab, la începutul anului 1644. Aceasta a avut loc după trimiterea mitropolitului Varlaam al Moldovei la Târgoviște, în decembrie 1644, fără participarea lui Gheorghe Rákóczi I, ocupat, la rândul său, cu tratativele de pace cu imperialii, după campania împotriva acestora în Ungaria Superioară din același an, abia încheiată. Drept chezășie a păcii, Matei vodă a ridicat mănăstirea Soveja în Moldova, în ținutul Putna (Vrancea), unde se aflau muntenii veniți din Rucăr și Dragoslavele, iar Vasile Lupu a refăcut în întregime biserica Stelea din Târgoviște, unde se găsea mormântul tatălui său, Nicolae Coci. Gheorghe Rákóczi a protestat zadarnic pentru că nu a fost consultat, tocmai el care se considera suzeranul cel puțin al domnului muntean. De fapt, ocolirea sa a fost intenționată, la începutul anului 1645, Matei Basarab considerându-l un vecin rău, care în plus lupta împotriva împăratului creștin, susținut de Poartă, de unde, în schimbul a 40 000 de taleri, marele vizir obligase pe cei doi domni ai Țărilor Române extracarpatice să-l ajute fiecare cu câte 1 000 de călăreți.

Împăcarea între Matei Basarab și Vasile Lupu cu Gheorghe Rákóczi I, care la rândul său încheiase pace la Linz cu împăratul la 12/22 august 1645, s-a făcut pe baza unor interese de luptă comună antiotomană. Inițiativa a venit de la Vladislav al IV-lea, regele Poloniei, care în anii 1645–1647 a proiectat o mare cruciadă antiotomană, în care celor trei le revenea un rol important, în avangarda armatei creștine, în 1647, Matei vodă fiind desemnat de regele Poloniei drept *„generalisim al întregului Orient"*[1]. Aceasta deoarece domnul muntean se arătase gata încă din 1636 să contribuie cu averile sale la eliberarea creștinilor din sudul Dunării, mărturie transmisă atunci de solul polon Gh. Krasinski regelui Vladislav al IV-lea.

De altfel, Matei Basarab și-a expus aceeași concepție și în 1640, înaintea vicarului patriarhal catolic Angelo Petrica de Sonnino, afirmând că e oricând gata să se răscoale împotriva turcilor, dacă ar fi ajutat de principii creștini, și poate mobiliza din primul moment 25 000 de oșteni, țara sa fiind doar la 15 zile de drum de Constantinopol. El avea legături strânse îndeosebi cu bulgarii, care trimiseseră soli și la regele Vladislav al IV-lea, informându-l despre planurile lor comune cu domnul român. Era vorba de o răscoală generală antiotomană în Balcani, care urma să se declanșeze la trecerea oștilor creștine peste Dunăre. Unul din emisarii de legătură ai lui Matei vodă cu bulgarii în anii 1646–1647 a fost episcopul catolic croat Petru Parcević, iar în 1647, Matei Basarab a făgăduit arhiepiscopului catolic al Bulgariei, Pietro Deodato Bakšić, să ridice în acțiunea otomană gata să înceapă 20 000 de oșteni, fiind pregătit să colaboreze și cu Veneția, aflată atunci în conflict cu Poarta. Ba, din noiembrie 1645, era dispus chiar să-l susțină pe vechiul pretendent otoman, Jahia sultan, sprijinit și de regele Poloniei.

[1] *Călători străini*, V, p. 377.

Gheorghe Rákóczi I a fost atras și el în alianța antiotomană, dar în toamna 1646 el condiționa alianța cu Polonia de interzicerea regelui Vladislav al IV-lea de a încheia legături separate cu Matei Basarab și Vasile Lupu, acest lucru trebuind a fi făcut numai prin intermediul său, în plus regele urmând să recunoască suzeranitatea veșnică (*in perpetuum*) a principelui asupra Țării Românești[1].

Din toate planurile de „cruciadă" ale regelui polon nu s-a ales nimic, căci seimul nu a votat, la sfârșitul anului 1647, sumele destinate operațiilor militare, iar Vladislav al IV-lea a murit în martie 1648. Cu toate acestea, în 1649–1650 solii bulgare mai aminteau încă la Veneția, singura care lupta cu turcii în Mediterana (1645–1669), despre rolul important atribuit lui Matei Basarab în proiectele antiotomane ale defunctului rege al Poloniei și despre intenția bulgarilor de a-l alege pe Matei vodă (singurul care a luat în serios ajutorarea acestora) drept „principe al Orientului"[2].

Din 1648 relațiile lui Matei Basarab cu Vasile Lupu se deteriorează din nou și domnul Moldovei, care încearcă să-l despartă de noul principe al Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea, căruia în septembrie îi oferă susținere pentru ocuparea tronului Poloniei, pregătește chiar în același an o intervenție în Țara Românească. Retragerea sprijinului tătarilor pune însă capăt acestui plan.

Inițial Matei Basarab reînnoiește cu Gheorghe Rákóczi al II-lea legătura mai veche avută cu tatăl acestuia, aprobată de noul principe la 8/18 februarie 1650, care însă nu cedează la cererea domnului muntean de a schimba termenii tratatului, în sensul unei egalizări a partenerilor. În schimb, după ce în februarie 1651, profitând de îmbolnăvirea temporară a lui Matei, ajuns la o vârstă înaintată, Vasile Lupu cere din nou la Constantinopol scaunul Țării Românești pentru sine și pe cel al Moldovei pentru fiul său, Ștefăniță, Gheorghe Rákóczi al II-lea se orientează definitiv spre domnul Țării Românești, încheind, la 15/25 aprilie 1651, o nouă legătură cu acesta. Prin aceasta principele îl asigura pe Matei vodă de ajutorul său împotriva turcilor, dacă aceștia nu vor respecta *„pactele pe care domnul și statul său le are cu Poarta otomană"*, iar Matei vodă oferă și el principelui ajutor împotriva turcilor și tătarilor. În rest, obligațiile vasalice ale domnului muntean sunt din nou amintite. Inamicul principal era acum hanul crâmlean, care jefuise în 1650 complet Moldova, dar care acum a fost nevoit să-și retragă pretențiile bănești în fața desfășurării oștii muntene.

Criza în relațiile dintre Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi al II-lea, pe de o parte, și Vasile Lupu, susținut de cazaci și tătari, pe de altă parte, în condiții de neamestec a Porții, s-a acutizat la sfârșitul lui 1652 și începutul lui 1653. Intrigilor diplomatice și amenințărilor domnului Moldovei, căruia i se atribuiau tot felul de planuri asupra stăpânirii Țării Românești și a Transilvaniei, aceasta din urmă dorind-o acum pentru sine, planuri trădate inamicilor săi de către pașa de Buda, au dus la decizia lui Gheorghe Rákóczi al II-lea și Matei Basarab de a-l îndepărta de la domnie.

[1] Ion Sârbu, *Relațiile externe ale lui Matei vodă Basarab, 1632–1654*, Timișoara, 1992, p. 122–123.
[2] *Călători străini*, V, p. 376.

Un sprijin neașteptat le-a venit chiar de la marele logofăt Gheorghe Ștefan, conducătorul complotului boieresc menit să-l răstoarne din interior pe Vasile Lupu. Acesta, necunoscând uneltirile marelui logofăt, l-a trimis tocmai pe el la Gheorghe Rákóczi al II-lea, pentru a se dezvinovăți de acuzațiile care i se aduceau. Gheorghe Ștefan venea în Transilvania cu aprobarea boierilor de țară complotiști, care erau de acord cu ridicarea sa în scaun *„numai să aducă oști ungurești și muntenești asupra lui Vasilie vodă"*[1]. La începutul anului 1653 el s-a legat cu jurământ față de Gheorghe Rákóczi al II-lea ca, în schimbul sprijinului pentru dobândirea scaunului domnesc din Iași, să i se înapoieze toate cheltuielile și să i se dea tezaurul lui Vasile Lupu.

Pe fondul unei adevărate răscoale interne, au intrat în Moldova trupele ardelene și muntene, conduse de I. Kemény, respectiv Diicu Buicescu, care l-au alungat pe Vasile Lupu, înlocuindu-l, după 25 martie/4 aprilie 1653, cu fostul mare logofăt. Însă răspunsul fugarului Vasile Lupu n-a întârziat. Spre sfârșitul lui aprilie 1653, ginerele său intră în Moldova cu cazacii săi, înfrânge la 21 aprilie/1 mai, la Jijia-Popricani oastea lui Gheorghe Ștefan și I. Kemény, ocupând Iașii, unde sosește și Vasile Lupu, reluându-și domnia întreruptă aproape o lună. Însă nu a zăbovit la Iași, ci a continuat campania în Țara Românească, pe urmele fugarului Gheorghe Ștefan, cu aprobarea marelui vizir, cu scopul de a-l înlocui în sfârșit din domnie pe bătrânul Matei Basarab. Numai că opoziția internă a acestuia nu era atât de puternică pe cât credea Vasile Lupu; în general, armata a rămas de partea lui Matei vodă, câștigată în parte și prin sporirea „lefurilor", iar încercarea de otrăvire a sa a avut loc după lupta de la Finta și a dus la arestarea și fuga boierilor complotiști și la înlocuirea mitropolitului Ștefan cu episcopul Ignatie de Râmnic. Doar cei trei boieri trădători, care au oprit în munți ajutorul de 5 000 de oșteni trimiși de Gheorghe Rákóczi al II-lea, și-au dus planul până la capăt, dar și aceștia au fost ulterior prinși și executați.

Matei Basarab însă s-a descurcat bine doar cu puternica oaste de țară și cu lefegiii săi. În timp ce o mică oaste a sa de avangardă, condusă de Diicu Buicescu, hărțuia inamicul, retrăgându-se dinaintea lui și îngăduind domnului muntean să-și concentreze oastea de țară, la 15/25 mai 1653, Matei Basarab a pornit în întâmpinarea oastei moldo-căzăcești. O primă luptă între aceasta și trupe muntene, conduse de Gheorghe Ștefan, s-a dat în locul ales de Matei vodă, la Șoplea, la 16/26 mai 1653. Dar bătălia hotărâtoare a avut loc la Finta, a doua zi, 17/27 mai, pe la jumătatea distanței dintre Târgoviște și București.

Matei Basarab dispunea cam de 30 000 de oameni, în timp ce Vasile Lupu și Timuș Hmelnițki aveau circa 20 000 de oșteni, ca la 8 000 moldoveni și 12 000 de cazaci, ambele oști dispunând de pedestrime cu arme de foc și de câteva zeci de tunuri. Cei doi inamici s-au pregătit pentru o bătălie ofensivă, Matei Basarab rânduindu-și trupele după dispozitivul specific românesc din secolul al XVII-lea, cu călărimea la flancuri, cel drept sprijinit de seimeni pedeștri, cu archebuze, și pedestrimea condusă de el însuși în centru. Timuș Hmelnițki însă a refuzat să accepte dispozitivul similar propus de Vasile Lupu,

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 135–136.

Fig. 84 Tabără căzăcească, după un desen de epocă.

trimițându-l pe acesta, cu oastea obosită de drum, să atace primul, urmând apoi și cazacii săi, în ordine de marș, fără desfășurarea corespunzătoare. Pe bună dreptate, Miron Costin îl socotește vinovat de înfrângere.

Bătălia de la Finta a început la vremea prânzului, durând șapte ceasuri, până seara. A fost o succesiune de atacuri și contraatacuri, care a dus la victoria celui care a avut resurse să atace cel din urmă. Și acesta a fost Matei Basarab, ce a condus personal forțele muntene, stârnind admirația obiectivă a lui Miron Costin, care îl socotește *„harnic la războaie"*, asemănându-l cu *„marii osteni ai lumii"*[1], ca și pe cea a lui G. Kraus, pentru care era *„un ostean destoinic"*, la cei 65 de ani ai săi[2].

La început seimenii de la aripa dreaptă ai lui Matei vodă au întâmpinat „cu foc" pe moldoveni și pe muschetarii nemți ai lui Vasile Lupu, care apoi si-a trimis la atac călărimea, reprezentând mai mult de jumătate din oastea sa, ce a izbutit printr-o șarjă cu arme albe să dezorganizeze flancul drept muntean. Intervenția personală a lui Matei Basarab a restabilit situația la acest flanc, concentrând focul întregii pedestrimi și al artileriei asupra călăreților și muschetarilor nemți ai lui Vasile Lupu, obligându-i să se retragă cu pierderi.

Abia acum Timuș Hmelnițki a trimis o seamă de pedestrime cu arme de foc și câteva tunuri, pentru a ataca centrul trupelor muntene. Numai că zaporojenii, de neînvins în lupta din șanțuri sau tabăra de care, își pierdeau o parte din eficiență în atac. Totuși un glonț căzăcesc l-a rănit pe Matei Basarab lângă genunchi și a doborât steagul domnesc aflat în preajma sa. Nelăsând să se vadă că e rănit, îndemnându-și oștenii cu sabia, Matei vodă, în ciuda vârstei, era prezent pretutindeni, sub el fiind împușcați trei cai. Astfel că centrul trupelor sale nu s-a clintit, iar călăreții poloni trimiși la atac de Matei Basarab i-a pus pe fugă pe cazaci, urmăriți și de călărimea boierilor de toate rangurile, în rândul căreia s-a avântat și Matei Basarab.

Timuș Hmelnițki n-a avut timp să-și asambleze tabăra de care, pentru lupta de apărare, iar o furtună puternică, bătând înspre oastea moldo-căzăcească, a îngreunat mânuirea armelor de foc, pregătind dezastrul. Asaltul final al întregii oști muntene asupra taberei căzăcești, unde se refugiase Vasile Lupu, s-a dat spre seară și a dus la zdrobirea călărimii moldovene și a pedestrimii, împiedicând-o să intre în tabăra căzăcească de care. Pentru

[1] *Ibidem*, p. 152, 168.

[2] Georg Kraus, *op. cit.*, p. 159.

a evita să fie prinși, Vasile Lupu și Timuș au fugit din aceasta doar cu 500 de călăreți, ajungând la Iași la 24 mai/3 iunie 1653. Cazacii s-au apărat în tabără până noaptea târziu, după care, dând foc carelor, au pornit în grabă spre Moldova, fără a fi urmăriți, deoarece se știa de fuga din timp a lui Vasile Lupu și Timuș Hmelnițki, iar numărul prinșilor (5 000–7 000) era și așa destul de mare și capturile însemnate. Între trofee se afla și ordinul marelui vizir către Vasile Lupu, prin care îi îngăduia să năvălească în Țara Românească. Din capturile transformate în bani Matei Basarab și-a răsplătit oștenii.

Bogdan Hmelnițki acuză trecerea a șase polcuri moldovene la inamic, desigur de partea lui Gheorghe Ștefan, care se afla în tabăra lui Matei Basarab, dar cauzele principale ale înfrângerii oștilor moldo-căzăcești au fost slaba lor cooperare, existența a doi comandanți cu puteri egale, intrarea acestora în luptă treptat, fără să se sprijine reciproc, îngăduind lui Matei Basarab să-i înfrângă pe rând.

Principala urmare a biruinței de la Finta a fost reluarea de către Gheorghe Ștefan a campaniei în Moldova pentru îndepărtarea lui Vasile Lupu, cu ajutor de la Matei Basarab, iar mai apoi și de la Gheorghe Rákóczi al II-lea. O consecință nedorită a fost însă faptul că *„Poarta, căreia nici prin vis nu i-a trecut că acești doi domni sunt în stare să scoată armate atât de mari pe câmpul de luptă"*[1], a înțeles care este adevărata forță a voievozilor români și în viitor va lua măsuri ferme pentru limitarea acesteia. Deocamdată însă, în urma luptei de la Finta, Poarta a fost nevoită să accepte în continuare stăpânirea lui Matei Basarab, condamnând de formă acțiunea lui Vasile Lupu.

Conflictul cu Vasile Lupu și Timuș Hmelnițki a acutizat criza internă existentă, datorată înrăutățirii continue a situației economice a țărănimii și a târgoveților. Pe acest fond izbucnesc cele mai violente revolte în rândul oștirii, care capătă curând caracterul unor mișcări sociale, acestea ajungând până în 1655 cele mai intense acțiuni cu caracter social din Țara Românească în Evul Mediu. Ele s-au desfășurat, așadar, între 1653 și 1655 și au cunoscut mai multe etape. La sfârșitul domniei lui Matei Basarab au avut loc primele două acțiuni. Cea dintâi s-a desfășurat după bătălia de la Finta (17/27 mai) și până înainte de 11/21 iunie 1653, când Gheorghe Rákóczi al II-lea, care urmărea cu atenție evenimentele din Țara Românească, anunța încetarea mișcării. În fruntea acesteia se aflau lefegii români și străini, din categoria deplin conturată acum, pe care am numit-o a mercenarilor slujitori, dorobanții și seimenii, alături de care se ridică și „alte cete" (de slujitori). În această etapă, principala revendicare a acestora privea plata lefii pe trei luni promisă de domn înaintea luptei de la Finta: *„Și să lăuda că ei au bătut războiul cazacilor, cerșindu-i să le dea câte trei lefi, iar de nu vor sparge cămăra și singuri își vor lua"*[2]. Slujitorii nu s-au ridicat împotriva lui Matei Basarab, cerându-i să-și lase scaunul și să se călugărească, cum afirmă cronicile interne, pentru a îngroșa acuzațiile împotriva răsculaților. Ei învinuiau pe marele vistier, grecul Ghinea Țucala din Brătășeni și pe marele armaș Radu Vărzarul, cel care trebuia să le plătească lefurile, oamenii de încredere din ultimul timp ai lui Matei

[1] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 238.

[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 114.

Fig. 85 Ultima reprezentare a lui Matei Basarab și a doamnei Elina, în *Slujebnicul* din 1653–1654 executat de caligraful Radu Sârbu de la mănăstirea Brâncoveni.

Basarab, că l-ar fi sfătuit pe acesta să nu-și îndeplinească promisiunea, acuzându-i, ca și pe clucerul Socol Cornățeanu, de trădare și de legături cu Vasile Lupu. Motivul imediat al declanșării mișcării l-a constituit refuzul lui Radu Vărzarul de a plăti lefurile cerute de o delegație de 50 de slujitori trimiși la el, după care pedestrimea înfuriată, aliată cu călărimea pe care marele armaș o trimisese împotriva ei, a intrat în palatul domnesc, unde se refugiase acesta și alți boieri pe care îi socoteau „complicii" lui, scotocind peste tot, în vreme ce Matei vodă, rănit și bolnav, *„nu putea ce să facă alt, numai îi blestema"*[1]. Capturați cei trei, Ghinea Țucala, Radu Vărzarul și Socol Cornățeanu au fost uciși fără milă de slujitori, cărora li se alăturaseră și orășenii din Târgoviște, după care toți slujitorii i-au jurat credință domnului împotriva lui Vasile Lupu. Ura împotriva primilor doi mai ales era atât de mare, încât, după o mărturie a vremii, *„unul dintre slujitori, scoțând cuțitul, s-au slobozit la armașul Vărzariul și i-au tăiat o bucată din trup și puind-o în năframă zicea că o va duce la casa lui și o va frige și o va mânca cu femeea și cu copiii lui și blestema, zicând că fiind el negutător l-au adus la atâta lipsă și sărăcie"*[2].

Cu aceasta mișcarea slujitorilor din această primă etapă s-a potolit și n-a mai fost nevoie de intervenția trupelor lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, căruia Matei Basarab îi ceruse ajutorul la 9/19 iunie 1653. Oricum, slujitorii, care își dovediseră forța în lupta de la Finta, erau gata să înfrunte și oștile transilvane. La 12/22 iulie 1653 Matei Basarab anunța însă pe patriarhul Ioanichie de Constantinopol că se odihnește *„în pace de multele și feluritele supărări ce mi-au venit în timpul cel de față"*[3].

Dar odihna bătrânului domn a fost de scurtă durată. După moartea doamnei Elina, mai precis după 10/20 august 1653, începe cea de-a doua etapă a mișcărilor slujitorilor, care au durat până la moartea lui Matei Basarab (9/19 aprilie 1654). Au fost mai multe valuri de răscoale, altfel spus intensitatea mișcării a variat pe parcursul acestei etape, însă

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. 1963, p. 109.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 152.
[3] Hurmuzaki, XIV, 1, p. 195.

cel inițial, cel mai puternic, a fost îndreptat de data aceasta împotriva domnului însuși, care nu și-a îndeplinit nici până în august 1653 obligația de a acorda slujitorilor lefurile promise înaintea bătăliei de la Finta. Ca atare, profitând de o ieșire a lui Matei Basarab spre Argeș, la înapoiere *„dorobanții și seimenii i-au închis porțile și i-au eșit înainte, la șanțul cel mare, cu toate tunurile, oprind pre domnul lor ca să nu mai între în cetate, zicând că de acum înainte nu le mai trebue să le mai fie lor domn, ci, sau să iasă din țară, sau să să călugărească. Deci așa au șăzut, cu toți boiarii lui, obidit, din josul orașului, 3 zile. Și nici pâine nu lăsa să-i aducă, să mănânce din avérea lui și din toată cinstea domniei lui"*[1].

În fața formației de luptă a pedestrimii sale, nefiind sprijinit de alte trupe de slujitori, Matei Basarab, în ciuda zgârceniei care l-a caracterizat în ultimii săi ani de domnie, a fost nevoit să cedeze, făgăduind răsculaților *„să le dea bani din dăstul"*. Dar mișcarea depășise rândul slujitorilor, răsculații *„ca niște lupi flămânzi"*[2] trecând la atacarea caselor boierești și deposedarea unor boieri de moșii, împărțite și cumpărate de oameni simpli *„cându cu jaful boierilor"*, după zapise din februarie 1654[3]. Drept urmare *„se îngrozise toți boiarii de frica lor, de sta mărmuriți"*[4].

Soluțiile prevăzute de Matei Basarab pentru ieșirea din criza în care se afla Țara Românească în iarna 1653–1654 au fost tot măsuri de forță. El a desființat peste 1 000 de seimeni, luându-le privilegiile și armele și punându-i la bir, iar alți 500 au fost trimiși în Transilvania, în slujba lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, în vreme ce pentru primăvara sau vara 1654 hotărâse chemarea în ajutor a 30 000 de tătari și a unor ajutoare de la principele ardelean, pentru a-i înfrânge pe răsculați și a le pune sub sabie căpeteniile. N-a mai apucat să o facă, căci a murit în dimineața de 9/19 aprilie 1654, în scaunul său de la curte, doborât după doar câteva zile de *„o boală fără leac"*[5], fiind *„slab și ajungându-l adâncile bătrânéțe"*[6].

Fusese un om energic, viteaz, bun oștean și diplomat, *„un alt Mihai vodă"*[7], *„nemândru, blândă, direptă om de țară, harnic la războie, așa neînfrântă și nespăimat, cât poți să-l asemeni cu mari osténi a lumii"*[8], *„avea un foarte bun nume, era temut de toată lumea"*[9]. A fost un bun gospodar, dar și un aprig strângător de dări, iute la mânie, fără a întrece însă măsura la pedepse, dar mai ales a fost cel mai mare ctitor român de lăcașe bisericești.

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 115–116.
[2] *Ibidem*, p. 116.
[3] Constantin Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (Partea a II-a: *A doua jumătate a secolului al XVII-lea*), în SMIM, XIV (1996), p. 90–91.
[4] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 109.
[5] *Călători străini*, VI, p. 132.
[6] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 117.
[7] Hurmuzaki, IV, 1, p. 671.
[8] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 168.
[9] Virgil Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii", XXIII (1970), nr. 4, p. 691.

Fig. 86 Lespedea funerară a lui Matei Basarab de la mănăstirea Arnota.

Nu e de mirare că după moartea sa, probabil un călugăr a însemnat pe o cărămidă, spre aducere aminte: *„Mai bun dom(n)u de Mateiiu vodă n-au fostu nici un domn"*[1].

II. Vasile Lupu — o domnie frământată de țeluri înalte

1. *În interior o politică echilibrată de bun gospodar*

Până la un punct evoluția evenimentelor politice din Moldova, de la începutul deceniului patru al secolului al XVII-lea, este asemănătoare celei din Țara Românească. Totuși, unele deosebiri se impun: participarea în mai mare măsură a țărănimii și a târgoveților moldoveni la căscoala din 1633 împotriva lui Alexandru Iliaș, categorii manipulate de boierii adversari acestuia și mai ales conducerea mișcării boierești împotriva „grecilor" de către marele vornic Lupu Coci, pe care „țara" îl percepea *„că iaste și el den greci"* atacându-l *„cu un os și l-au lovit în cap, den care lovitură au fostu Vasilie vornicul multă vreme rănitu"*[2].

Oricum, vornicul Lupu (acesta fiind numele său de botez, după cel al unui sfânt sud-dunărean), care mai târziu a pretins a fi fiul lui Aron vodă, descindea, de fapt, dintr-o familie fie grecească, fie aromână grecizată, din Epir, stabilită la Arbănași (Poroișce), în Bulgaria, zonă din care mai veniseră coloniști „arbănași" în Țara Românească în vremea lui Simion Movilă. De aici, împreună cu tatăl său, Nicolae Coci, și cu frații săi Gheorghe

[1] Al. Elian, C. Bălan, H. Chirca, Olimpia Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României, I. Orașul București*, București, 1965, p. 789.
[2] Miron Costin, *op. cit.*, p. 98.

și Gavril Coci, Lupu a ajuns în Moldova, dacă nu cumva s-a născut chiar aici, în a doua domnie a lui Aron vodă, tatăl său oscilând din 1594 între Moldova și Țara Românească, pentru a se stabili în cele din urmă în aceasta din urmă, în vara anului 1611, la curtea lui Radu Mihnea, alături de atâtea alte elemente sud-dunărene și levantine, protejate de domnul filoturc. A trecut apoi în Moldova, cu întreaga familie, însoțindu-l, în 1616, pe Radu Mihnea, a cărui stăpânire mai mult *„împărăției, nu domniei sămănătoare și pentru lucrurile și tocmelele casei lui i-au dzis Radul cel Mare"*[1] l-a influențat, fără îndoială, în anii de formare. Tocmai acele lucruri și tocmeala casei lui Radu Mihnea, la care se referă cronicarul moldovean, citând părerile unor contemporani, adică conducerea de către acesta, împreună cu fiul său Alexandru Coconul, a Moldovei și Țării Românești, cu aprobarea Porții, a constituit modelul pe care ulterior a căutat să-l urmeze ca domn Vasile Lupu, pentru înfăptuirea căruia a făcut el cele patru încercări de a dobândi cu armele și scaunul Țării Românești, pentru unul din fiii săi, iar apoi pentru sine, încercări care nu au urmat exemplul lui Mihai Viteazul de unire a conducerii celor trei Țări Române, fără aprobarea, ba chiar împotriva intereselor Înaltei Porți. Încercase și izbutise și Ieremia Movilă în 1600 să-și pună fratele, pe Simion Movilă, pe tronul Țării Românești, dar Radu Mihnea, prin fiul său, a condus de fapt ambele Țări Române extracarpatice, cu voia Porții, și acesta a fost exemplul urmat de Vasile Lupu.

Fig. 87 Radu Mihnea și familia, miniatură pe un act al său din 1614.

Dacă tatăl său, Nicolae Coci, nu a fost mare dregător, decât puțin timp, sub Aron Vodă și Mihai Viteazul, înainte ca acesta să se ridice împotriva Porții, în toamna 1594, fiul său Lupu a avut grijă să se „împământenească" temeinic, căsătorindu-se cu Tudosca (Teodosia), fiica unui mare dregător moldovean, Costea Bucioc, marele vornic al Țării de Jos, a cărui cumnată era soția lui Iordache Cantacuzino, fratele postelnicului Constantin Cantacuzino din Țara Românească, în acest fel înrudindu-se cu cele mai mari familii boierești din Țările Române extracarpatice.

Și-a spus Vasile, ca nume domnesc, o dată cu desemnarea sa ca domn în taină, în a doua jumătate a lui decembrie 1633, la Poartă, unde plecase la venirea în Moldova a lui Moise Movilă, după ce refuzase domnia, în urma fugii lui Alexandru Iliaș, mai cu seamă din pricina „legăturilor" pentru limitarea dărilor pe care i le impuneau boierii electori. A uneltit la Poartă și pieirea lui Miron Barnovschi și a știut să evite arestarea

[1] *Ibidem*, p. 89.

pe care i-o pregătise Matei Basarab la trecerea, alături de Barnovschi, prin Țara Românească în același an, 1633. Dar desemnarea sa ca domn s-a făcut nu prin alegerea boierilor de țară, ca în cazul contemporanului său, Matei Basarab, ci prin numirea Porții, în urma unor acțiuni altfel necunoscute. Nu e de mirare ca Vasile Lupu a recunoscut întotdeauna aceasta, iar legătura cu Poarta a fost, poate, singura mare constantă a întregii sale domnii.

Cu sprijinul turcilor, așadar, după o ședere la Constantinopol de aproape șapte luni, Vasile Lupu a intrat în Iași, înainte de 26 aprilie/6 mai 1634, data primului document al său păstrat, fiind uns și încoronat la 27 aprilie/7 mai, după cum arată o însemnare grecească ulterioară de pe o Evanghelie lucrată din porunca sa: *„și a stat în scaunul său în anul de la Adam încă 7142, în luna lui aprilie 27 și s-a arătat mare ctitor al dumnezeieștilor mănăstiri și faima grecilor"*[1].

Numele său domnesc exprima, chiar de la luarea domniei, ideea imperială în haina greco-bizantină, după modelul împăratului Vasile (Basileios) I Macedoneanul (867–886) și „omul nou" pe tronul Moldovei care a fost Vasile Lupu scria grecește și a vorbit întreaga viață limba țării în care a domnit cu accent grecesc, ceea ce nu l-a împiedicat să râvnească și la stăpânirea Țării Românești și chiar a Transilvaniei, având clară conștiința unității de neam a populației românești din cele trei țări carpato-danubiene. Aceasta se potrivea vederilor sale „imperiale", care îl făceau să se considere un fel de urmaș al împăraților bizantini, într-o „Romanie" carpatică, protector al întregii Biserici ortodoxe.

Deși admirația sa pare să se fi îndreptat spre Vasile I Macedoneanul, Vasile Lupu a urmat în fapt politica ultimilor împărați Paleologi din veacul al XV-lea, venirea sa la domnie și întreaga politică externă bazându-se aproape exclusiv pe sprijinul Porții otomane. În spatele oricărei inițiative politice a sa se zărește întotdeauna umbra Înaltei Porți. Declarația sa de credință către aceasta era sinceră: *„eu cu toată seminția mea trag spre turci, de la care îmi am stăpânirea. La ei și pentru ei voi muri"*[2]. Astfel l-au judecat și contemporanii săi. Pentru Ion Movilă la 1633 Lupu *„oricât s-ar și jura, dar are credință turcească"*[3]. Iar după cunoscuta caracterizare paralelă a lui Miron Costin: *„Covârșiia cu atâta Matei vodă pre Vasilie vodă, că avea Matei vodă și cu megieșii mare priietinșug, ales cu ungurii. Iar Vasilie vodă nici cu un megieș, precum am apucată și noi acéia domnie, viață bună n-au avut, den nebăgare samă pre nime den megiieși"*, cu excepția Porții, relație care a prilejuit, de altfel, această remarcă[4]. Nu e astfel de mirare că turcii, cum observa N. Iorga, nu s-au gândit niciodată la mazilirea lui Vasile Lupu, „acest răsăritean de limbă grecească", care „era de-al lor"[5].

---

[1] Ștefan Gorovei, *Când a primit Lupu vornicul domnia Moldovei ?*, în AIIX, XXXI (1994), p. 6. Când nu se arată în mod expres că un domn *a intrat* în scaun (adică în reședința domnească), ci *a stat* în scaun, data respectivă este cea a ungerii și încoronării sale.

[2] Victor Motogna, *op. cit.*, p. 503–504.

[3] A. Veress, *Documente*, IX, p. 358.

[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 113.

[5] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CLXXIV.

Încă în calitate de dregător, ca mare vistiernic (1620–1621), sub Gaspar Gratiani, s-a împotrivit ridicării acestuia împotriva Porții, afirmând mai târziu că pentru aceasta ar fi fost chiar închis și *„muncit"*[1], deși domnul îi era naș de cununie și l-a menținut în dregătorie, urmând și după aceasta trecerea prin demnitățile de mare comis (1621), mare spătar (1626–1627), din nou mare vistiernic (1627–1628), mare hatman (1629–1630) și mare vornic al Țării de Jos (1630–1633), uneltind mereu împotriva domnilor înclinați spre Polonia (Miron Barnovschi și Moise Movilă) și în cele din urmă obținând el însuși domnia la Poartă.

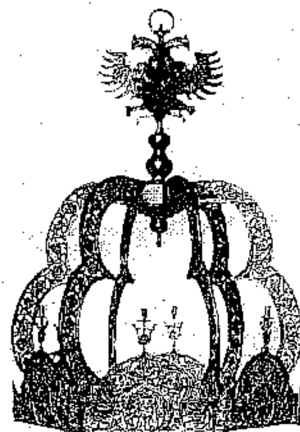

Fig. 88 Candelabru de bronz aurit în formă de coroană împărătească, dăruit de Vasile Lupu bisericii mănăstirii Trei Ierarhi.

Interesul Porții era ca noul Vasile vodă să supravegheze îndeaproape Polonia, cu care tocmai încheiase pace (1634), îngăduind autonomia limitată a Moldovei și tendințele interne vădite de întărire a autorității domnești manifestate de Vasile Lupu încă de la începutul domniei. De fapt, acesta a cunoscut foarte bine limitele puterii sale în raport cu Poarta, neîndrăznind să aspire la o monarhie ereditară în spiritul lui Mihai Viteazul. *„Eu nu pot căuta aici* — declara Vasile Lupu — *moștenire statornică pentru fiii mei, pentru că, deși azi Dumnezeu și puternicul împărat mi-a dat-o mie, mâine sau mai târziu o poate da altuia"*[2]. Așa se și explică frământările sale permanente, în cursul celor două decenii de domnie, de a-și rostui fiii și chiar pe sine în ambele Țări Române extracarpatice, ținând chiar și Transilvania, într-o continuă ofensivă, determinată parcă de teama ca altcineva să nu-i conteste domnia la Poartă.

Nimic însă din această teamă și frământări nu răzbate în interiorul Moldovei. După modelul otoman și într-adevăr cu îngăduința sultanului, Vasile Lupu se manifestă aici ca un adevărat „basileu", așa cum îl arăta și numele său domnesc, Vasile, din grecescul Basileios. *„Acest vodă stă așa de sus și vorbește așa de înțelept* — mărturisea Acațiu Barcsai — *ca și când el ar fi împăratul turcilor"*[3]. Nu întâmplător, deși în reprezentările plastice e înfățișat întotdeauna având pe cap *cuca* turcească, Vasile Lupu a fost încoronat cu coroana

---

[1] Hurmuzaki, IV, 1, p. 689.

[2] A. Veress, *Documente*, X, p. 118–119.

[3] *Ibidem*, p. 164.

împărătească, iar la 1648, patriarhii ortodocși de sub stăpânirea Înaltei Porți îi declarau: *„ești ca și împărat pentru noi"*[1]. De altfel, pe pecețile sale, începând chiar din 1633, în stema sa și în forma candelabrului de la mănăstirea Trei Ierarhi, strămutat la altă ctitorie a sa, Golia, figurează coroana împărătească închisă, timbrând capul de bour, uneori însoțit semnificativ de o acvilă bicefală. Pare că tocmai de la Vasile Lupu heraldica românească înlocuiește coroana deschisă (regală), atribuită domnilor români începând din secolul al XIV-lea, cu cea închisă, împărătească, care va face și ea o lungă carieră în Țările Române extracarpatice.

Pe plan intern, cel puțin în această etapă a vieții politice românești din secolul al XVII-lea, Vasile Lupu se bucură de autoritate deplină. *„Domnul este liber să facă din țara sa orice* — observa la 1641 arhiepiscopul catolic de Sofia —, *nestingherit, să judece, să comande, să osândească la moarte chiar și pe boierii săi sau să-i slobozească. Într-un cuvânt este liber să facă tot ce-i place, dacă vrea, chiar și fără sfat, ca și domnul Țării Românești"*[2]. Numai că, în ciuda concepției sale autoritare asupra domniei, Vasile Lupu a dus la început pe plan intern o politică de echilibru. Ceea ce la început părea o amenințare pentru boierii Movilești, inclusiv ai lui Miron Barnovschi, care o dată cu venirea noului domn au fugit în bună parte în Polonia, provocând ca reacție de răspuns arestarea altora, care nu s-au grăbit să treacă hotarul, s-a dovedit a nu fi chiar atât de cumplită. Marele logofăt al lui Moise Movilă, bătrânul Ionașco Ghenghea, n-a fost tăiat ca trădător al mai multor domni și asupritor al săracilor, cum se așteptau mulți, și nici măcar trimis la mănăstire, ci doar îndepărtat de la curte și oricum a murit de moarte bună în mai 1635, fără ca familia sa să aibă de suferit ceva din partea lui Vasile Lupu. Doar la doi boieri mărunți și probabil chiar vinovați de *„stricarea țării"*, hatmanul Gavril, fratele domnului, le-a tăiat nasul, iar la alți câțiva urechile, în schimb s-au adoptat măsuri justițiare cu adevărat benefice pentru țară împotriva hoților, a celor care îi adăposteau și a femeilor stricate. Dintre boierii grupării adverse, care sprijiniseră pe Miron Barnovschi și Moise Movilă, n-au căzut capete, cei fugiți în Polonia s-au întors treptat în anii următori, singurul rămas la nord de Nistru, care a și murit acolo, fiind hatmanul Costin, tatăl cronicarului de mai târziu, Miron Costin, alții fiind repede eliberați din prinsoare, și dacă n-au primit cu toții din nou dregătorii, în schimb li s-au întărit stăpânirea moșiilor și daniile anterioare din domeniul domnesc (Ionașco Cehan, cumnații lui Miron Barnovschi: Gheorghe Roșca și Gavril Mateiaș, ultimul devenind chiar mare logofăt între 1636–1643 și 1650–1651 ș.a.). În general însă, domnul nu a favorizat marea boierime și pe cea mijlocie, care, la începutul domniei, în 1634, nu a primit mai mult de 30 de confirmări de moșii.

Dacă nu a atentat la viața marilor dregători, în același timp Vasile Lupu a schimbat de la început aproape în întregime componența sfatului domnesc, păstrând doar patru dintre dregătorii vechi: Pătrașcu Basotă, devenit mare logofăt, Savin Prăjescu, mare vornic de Țara de Jos, Dumitrașcu Șoldan, mare vornic de Țara de Sus și Toma Cantacuzino

[1] Dumitru Năstase, *Coroana împărătească a lui Vasile Lupu*, în AIIX, XXXI (1994), p. 47.
[2] *Călători străini*, V, p. 224.

mare sluger, ultimii doi fiindu-i, totodată, sfetnici apropiați, iar primii trei situându-se în fruntea sfatului cu dregătorii chiar mai însemnate ca înainte. De la începutul domniei sale sfatul domnesc devine dominat de rudele apropiate și de persoane înrudite cu familia domnească a lui Vasile Lupu: 10 din 17, iar între primii dregători doar marele postelnic, Apostol Catargi, nu-i era rudă domnului.

Fig. 89 Vasile Lupu, fragment de fresca din biserica Trei Ierarhi.

Dacă pătrunderea rudelor domnului în sfatul domnesc se întâlnește și în Țara Românească, în vremea lui Matei Basarab, fenomenul se afirmă cu mai mare intensitate în Moldova. Sfatul domnesc al lui Vasile Lupu devine o adevărată afacere de familie, dominat de rudele apropiate ale domnului, în frunte cu cei doi frați ai săi, Gavril și Gheorghe Coci, mai numeroase fiind rudele de toate felurile, de la unchi la nepoți, și rudenii prin căsătorii ale doamnei Tudosca (Savin și Lupu Prăjescu, Dumitru Buhuș, Dumitrașcu Șoldan, Grigore Ureche, Iordache Cantacuzino, Pătrașcu Ciogolea ș.a.). Dintre aceștia, unii erau mai vechi susținători ai domnului, din timpul agitatei sale cariere dregătorești, Dumitrașcu Iarali, cu care se înrudea indirect, îl salvase pe Vasile Lupu în 1630 de mânia lui Moise Movilă, iar alături de Savin Prăjescu, Dumitru Buhuș, Grigore Ureche ș.a. fuseseră la Poartă în 1631 pentru a cere să nu mai fie numit Alexandru Iliaș.

Cum proporția grecilor, ca să nu mai vorbim de cea a grecilor „țarigrădeni", adică neîmpământeniți, era foarte mică în sfatul domnesc cu care Vasile Lupu a început domnia, se poate spune că el s-a bazat de la început pe boierii moldoveni cu experiență în dregătorii. Dacă ulterior numărul grecilor a mai sporit, în schimb cel al rudelor domnului a crescut în proporție mult mai mare. Acest raport în sfatul domnesc s-a păstrat până la sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, mai precis până la revolta condusă de marele logofăt Gheorghe Ștefan, în 1653. Așadar, nu boierii greci și cu atât mai puțin cei „țarigrădeni" au constituit temeiul sfatului domnesc al lui Vasile Lupu, ci cei autohtoni, dominați absolut de rudele de toate felurile ale domnului. Aceștia au profitat nu numai de avantajele funcției lor în sfat, deloc de neglijat, ci și de daniile domnești, din care, deși nu au fost prea numeroase, s-au împărtășit tot rudele lui Vasile Lupu și ale doamnei Tudosca.

În acest fel Vasile Lupu a beneficiat de un sfat domnesc (în care a știut cu abilitate să-și „rotească" dregătorii, cu excepția celor doi frați ai săi), care până în 1653 au consimțit la politica sa internă autoritară, nefăcându-i opoziție în Moldova sau la Poartă, fără a fi nevoit să aplice metode de constrângere.

Este adevărat că Vasile Lupu a știut să atragă de partea sa și boierimea mică și mijlocie, răsplătind-o pentru slujbe credincioase cu dregătorii și danii (Lupu Prăjescu, Pătrașcu Ciogolea, Gheorghe Roșca, Palade visiernul și mulți alții). Un exemplu semnificativ în acest sens este cel al lui Gheorghe Ghica, de neam modest albanez, venit ca negustor în Moldova *„până la domniia lui Vasilie vodă* — mărturisește Miron Costin —. *Fiindă de un neam cu dânsul, arbănaș, l-au trasu-l Vasilie vodă la curte și deodată la boierii mai mărunte, apoi la vorniciia cea mare de Țara de Gios au agiunsă. Și țiindu-l Vasilie vodă de credință, l-au trimis la Poartă capichihaia...*"[1]. Într-adevăr, deși nu a avut proprietăți însemnate, Vasile Lupu l-a făcut mare șetrar (1638–1641), mare medelnicer (1643), mare stolnic (1645–1647), mare vornic al Țării de Jos (1647–1652), în sfârșit capuchehaie la Poartă (1653), iar Gheorghe Ghica l-a slujit cu credință până la sfârșitul domniei, nebănuind atunci că peste cinci ani va ajunge el însuși domn al Moldovei, întemeind familia domnească a Ghiculeștilor din Țările Române extracarpatice.

Față de țărănime, principala categorie de contribuabili, Vasile Lupu a încercat inițial o politică de ușurare a sarcinilor. Încă din 1634 a pedepsit o seamă de dregători vinovați de „sărăcirea" țăranilor, arătând „voie bună" față de aceștia[2]. În același an a îngăduit vecinilor fugiți înainte de 1629 să rămâie acolo unde s-au așezat, nemaiputând fi urmăriți de vechii stăpâni, prin aceasta însă domnul reducând termenul de prescriere a urmăririi de la șapte la cinci ani. În final a anulat cu totul dreptul de strămutare al vecinilor, legiuirea din 1646 prevăzând explicit întoarcerea obligatorie a fugarilor la locurile lor.

Pentru refacerea potențialului demografic al Moldovei a acordat „cărți de slobozie" boierilor, dar și unor mănăstiri, pentru a înființa slobozii cu scutiri fiscale limitate în timp. Din 1635 agenții domnului încearcă să atragă oameni din Transilvania cu făgăduieli de scutiri fiscale pe zece ani și acțiunea are succes. Se întorc în țară nu numai vecinii fugari, ci vin și străini. Unii cer chiar îngăduința domnului să se așeze în Moldova. Este cazul rușilor (rutenilor), care au colonizat astfel Câmpulungul Rusesc, veniți din Haliciul aflat sub stăpânire polonă, care ulterior au uitat că nu sunt autohtoni, ci coloniști.

Având experiența răscoalei din 1633, Vasile Lupu a căutat să ducă o politică fiscală echilibrată, care să nu ruineze pe contribuabilii de rând și nici să nemulțumească pe boieri, stârnind plângeri la Poartă. E adevărat că nu a fost nevoie să facă o reformă fiscală precum Matei Basarab, pentru că aceasta se făcuse deja înainte de 1632, noul sistem de impunere, numit „galben" sau „potronic", fiind stabilit pentru fiecare sat pe „nume", adică unități fiscale, în care erau cuprinse toate gospodăriile de contribuabili. Firește că din motive de evidență fiscală s-a limitat drastic libertatea de mișcare a tuturor categoriilor de țărani contribuabili („birnici"); în cele din urmă crescând rolul și răspunderile slujitorilor obligați la paza satelor. Porunca lui Vasile Lupu din 11/21 ianuarie 1636, pentru strângerea banilor de haraci adresată contribuabililor țărani din ținutul Hotin, este relevantă pentru sistemul de repartiție a dărilor și chiar a monedelor (fiind preferate cele polone) în care se făceau

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 180.
[2] Hurmuzaki, XV, 1, p. 1005–1006.

plățile; domnul socotind împreună cu sfatul său lărgit că: *„am aruncat dajdie pre vlădicii, și pre boiarii, și pre mazili, și pre curteni, și pre popi, și pre călărași, și pre toată țeara. Aruncat-am și pre voi să dați de un nume câte doi zloți, ce iaste dajdea cinstitului împărat. Iar lipsele banilor să le dați cum ați dat și până acum; numai cine va da zloți bătuți să nu dea lipsele. Așijderea, cine va da potronic de argintu să dea câte un ban leșesc pentru câți să iau cu scădere acolo, la haznaoa împărătească"*[1].

Marile plăți la Poartă, la care l-au obligat lipsa de înțelegere cu vecinii, cheltuielile pentru oaste și fastul curții domnești l-au făcut pe Vasile Lupu să introducă treptat tot felul de dări, nu foarte mari, dar destul de numeroase: „lipsa de bani" (1635), „dajdea pentru plata hraciului", pentru toate categoriile sociale, fără excepție (1636), „ortul" (1639), „fălcuirea" (1641), „conacul" (1649), „ghiața" și „răslărirul" (1650). În paralel, însă, Vasile Lupu s-a dovedit un bun gospodar, capabil să asigure ordinea internă și să creeze un climat de stabilitate și, în ultimă instanță, chiar de oarecare bunăstare, astfel că în vremea sa fiscalitatea nu a dat naștere la mișcări sociale și chiar în timpul urmașului său în scaun, Gheorghe Ștefan, acestea nu au avut amploarea celor din Țara Românească.

Chiar și așa, totuși, numeroasele scutiri acordate de domn boierilor și mănăstirilor au sporit presiunea fiscală asupra contribuabililor de rând, țărani și orășeni, vânzarea ocinilor țărănești și răzeșești sporind considerabil în vremea lui Vasile Lupu, în paralel cu creșterea numărului țăranilor fără pământ „nămiți", a căror situație era comparată de Niccolò Barsi în primul deceniu de domnie a lui Vasile vodă cu cea a robilor: *„deoarece de fiecare dată când îi cheamă stăpânul la lucru, fie că ar fi sănătoși, ori bolnavi, ei sunt datori să asculte de el"*[2].

Orășenii sau târgoveții nu au fost prea afectați de obligații fiscale exagerate, în schimb stăpânirile lor din ocolul sau vatra așezării au constituit obiectul unor răsluiri, Vasile Lupu dăruind părți din acestea unor boieri sau mănăstiri, micșorându-le în aceeași măsură veniturile.

Domnul s-a ocupat de curțile domnești cu deosebită grijă. În 1635 Vasile Lupu oprește utilizarea pietrei de construcție din vechea curte domnească de la Vaslui, sub cuvânt că aceasta *„nu să cade să facem, că nu iaste cu cinste"*[3]. Contribuie la refacerea și fortificarea curții domnești din Iași, reședința principală a domnilor Moldovei, astfel că, după mărturia lui Miron Costin, *„acestu domnu au făcutu ca de iznoavă și curțile cele domnești în Iași, casele cele cu cinii* (țigle de porțelan chinezesc — n.a.), *grădini, grajduri de piatră, tot de dânsul sintu făcute"*[4]. Curtea de la Suceava, a doua sa reședință domnească, beneficiază și ea de lucrări de refacere.

Ținând seama de grija deosebită a lui Vasile Lupu pentru integritatea hotarelor, context în care se înscrie și înființarea dregătoriei de mare serdar cu rostul de pază la Nistru

[1] Viorel M. Butnaru, *Introducerea talerului-leu în Moldova lui Vasile Lupu*, în AIIX, XXXI (1994), p. 66.
[2] *Călători străini*, V, p. 80.
[3] *D.R.H.*, A, XXIII, p. 228–229.
[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 119.

împotriva tătarilor, nu e de mirare interesul pe care l-a manifestat pentru întreținerea cetăților, cu toată interdicția otomană. Cetatea Neamțului, unde își păstra tezaurul *(„la cetatea Neamțului era toată inima avuției lui Vasilie vodă")*[1] funcționa, chipurile, ca mănăstire, fiind refăcută înainte de 1641. Cetatea Sucevei a suferit și ea lucrări de fortificare, a fost întărit sistemul de intrare în cetate, pregătită mereu pentru a face față oricărui asediu.

Justiția, mai precis sistemul legislativ, a stat mereu în atenția lui Vasile Lupu, care invocă uneori, în judecățile sale din primul deceniu de domnie, „pravila sfântă". Legislația lui Vasile Lupu s-a materializat prin apariția, la 1646, a *Cărții românești de învățătură*, o culegere de prevederi din legiuiri în primul rând bizantine, dar și occidentale, traduse de Eustratie logofăt și Meletie Sirigos, și adaptate la viața societății moldovenești de la mijlocul secolului al XVII-lea. Ea rămâne o legiuire medievală, care admite egalitatea vinovaților înaintea legii, dar nu și în ceea ce privește pedepsele, boierimea fiind net avantajată în această privință, putând, de regulă, să se răscumpere cu bani. Publicarea acestui adevărat îndreptar juridic a introdus o anumită ordine în justiție și a limitat, în parte, sistemul arbitrar de aplicare a „legii" nescrise.

2. *Relațiile cu Biserica din Moldova și patronarea Ortodoxiei*

Biserica ortodoxă autohtonă și cea dintr-un larg spațiu, îndeosebi nord-dunărean, a constituit un domeniu prioritar de interes al lui Vasile Lupu. Paradoxal, ambițiile sale „împărătești" nu s-au manifestat atât în viața de curte, de altfel fastuoasă și destul de cosmopolită, cum o descrie iezuitul Paul Beke, și atâția alți străini, care au cunoscut-o, în care domnul a introdus un ceremonial mai degrabă modern, excluzând îngenuncherea în fața sa, în dorința de patronare a Ortodoxiei ecumenice.

Fără a atinge amploarea realizărilor lui Matei Basarab pe plan intern, Vasile Lupu a fost și el un mare ctitor, care a refăcut, a întemeiat și a sprijinit în bună măsură Biserica moldovenească, interesat nu numai de numărul, ci mai ales de calitatea artistică a lucrărilor. Din actele ajunse până la noi rezultă că nu a existat mănăstire sau biserică de oarecare însemnătate care să nu se fi bucurat în vremea sa de întăririle de proprietăți și danii domnești, de vreme ce numărul acestora se ridică la aproape 60. Cât despre lista ctitoriilor sale, întemeieri și reparații, aceasta cuprinde peste 30 de edificii, în frunte cu magnificul lăcaș de la Trei Ierarhi și cu mănăstirea Golia din Iași, la care se adaugă, dincolo de hotare, biserica Stelea din Târgoviște și câte un lăcaș de cult la Ismail și Chilia, sub stăpânire otomană. Chiar și într-o localitate pe atunci puțin însemnată, micul sat Chișinău, care nu prevestea dezvoltarea urbană din secolul al XIX-lea, domnul a ridicat în 1645 biserica Sfântul Nicolae.

[1] *Ibidem*, p. 140.

Biserica de la Trei Ierarhi, începută în 1636 și sfințită în 1639, o adevărată bijuterie artistică, singurul lăcaș de cult românesc sculptat în întregime la exterior, și după unii cercetători chiar placat cu foiță de aur, în orice caz aurul și lapis-lazuli fiind materiale din belșug folosite în interior, nu a avut doar menirea de a impresiona privitorul. Construită de la început, cum s-a opinat, ca un adevărat „chivot" pentru adăpostirea moaștelor Sfintei Paraschiva cea Nouă, adusă cu mari cheltuieli de la Constantinopol, în 1641, ea avea de fapt menirea, exprimată de Vasile Lupu încă din 1638, de a sluji drept *„mitropolie a noastră nou zidită"*[1]. Ca atare, splendida construcție și aducerea moaștelor prestigioase ale sfintei, având un scop programatic, anume mutarea de către Vasile Lupu a Mitropoliei Moldovei de la Suceava la Iași, acolo unde mitropolitul se afla alături de domn mai tot timpul, putând fi văzut mergând *„în fiecare zi la curte, călare pe un cal negru, cu valtrap negru, cu doi servitori și doi monahi"*[2].

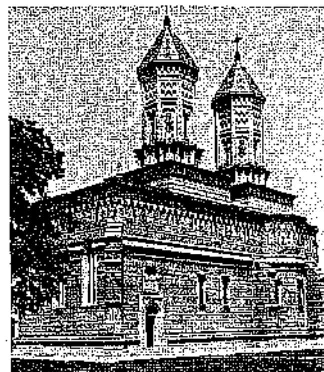

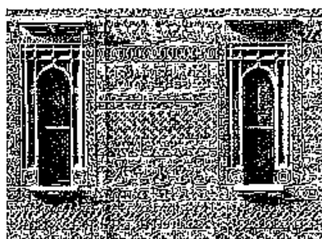
Fig. 90 Biserica mănăstirii Trei Ierarhi din Iași.

Nu se știe ce a împiedicat realizarea planului lui Vasile Lupu, firesc, de altfel, căci sediul Mitropoliei trebuia să fie lângă cel al domnului, dar tot așa, în secolul al XVI-lea, nici domnul muntean Alexandru al II-lea Mircea nu a izbutit să mute sediul Mitropoliei de la Târgoviște la București, pentru care construise mănăstirea, ulterior zisă, după nepotul său, Radu Vodă. Oricum, în anul următor încheierii construcției, splendidul lăcaș de la Trei Ierarhi s-a aflat în centrul lucrărilor Sinodului (Soborului) ecumenic desfășurat la Iași, din inițiativa și cu cheltuiala lui Vasile Lupu, între 15 septembrie și 27 octombrie 1642. A fost un moment de vârf al implicării domnului Moldovei în problemele Bisericii, când Iașul a devenit o adevărată capitală a Ortodoxiei.

Menirea Sinodului era de a discuta și aproba *Mărturisirea ortodoxă*, opera dogmatică de căpetenie a mitropolitului de Kiev, Halici și Rusia Roșie, Petru Movilă, așadar Catehismul ortodox. Acesta fusese aprobat în 1640 de Sinodul din Kiev, dar Petru Movilă și Sinodul rutean au hotărât să ceară și părerea patriarhului de Constantinopol, prin intermediul lui Vasile Lupu. Domnul Moldovei s-a amestecat până la un punct în disputele dogmatice, înclinând spre punctele de vedere ale teologilor greci, în cele din urmă

[1] Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în secolul XVII*, în AAR MSI, s. III, t. XXXIV, 1912, p. 1157; Maria Magdalena Székely, *Un proiect nerealizat: Mitropolia de la Trei Ierarhi*, în AIIX, XXXI (1994), p. 75.

[2] *Călători străini*, V, p. 226.

Fig. 91 Fațada bisericii Trei Ierarhi, detaliu.

patriarhul Partenie aprobând, la 11 martie 1643, traducerea greacă a *Mărturisirii ortodoxe*, devenită astfel *„Mărturisirea ortodoxă a Bisericii sobornicești și apostolicești a Răsăritului"*[1].

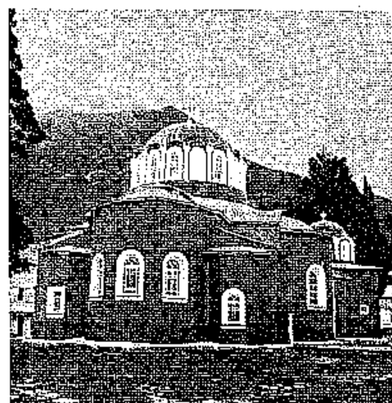
Alegerea Iașilor drept loc de desfășurare al Sinodului ortodox s-a datorat, neîndoielnic, prestigiului lui Vasile Lupu. Acesta, văzând situația dificilă a Patriarhiei de Constantinopol, înglodată în datorii față de Poartă și tulburată de intrigi și rivalități, după înlăturarea patriarhului Chiril Lucaris, influențat de calvinism și uciderea lui de turci în 1638, acțiuni în care, se pare, că a fost și el implicat, a răspuns cererii de ajutor a patriarhului Partenie I, trimițând 2 500 000 de aspri. A condiționat însă aceasta de punerea activității materiale a Patriarhiei sub controlul a 3–4 mitropoliți epitropi desemnați de Sinod. După ce vreme de șase luni Patriarhia trebuia lăsată în grija sa spre *„îndreptare"*, i se interzicea acesteia recurgerea la alte datorii, luarea impozitului abuziv *(„cerere")* de la clerul eparhial, pentru el și neamurile sale Vasile Lupu cerând doar pomenirea la slujbele religioase.

Condițiile domnului Moldovei au fost acceptate și, drept recunoștință, Marele Sinod a aprobat trimiterea moaștelor Sfintei Paraschiva cea Nouă la Iași, pentru care Vasile Lupu a plătit 200 000 — 300 000 de piaștri la Patriarhie, iar turcilor pentru aprobare 4 poveri (de aspri) și 68 000 de aspri. Patronajul său asupra Marii Biserici odată statornicit a fost recunoscut și în anii următori (1643, 1646), ajungând la aspecte majore, precum îndepărtarea din funcție a patriarhilor Partenie I și Partenie al II-lea, numirea lui Ioanichie al II-lea, Atanasie al III-lea Patelaros, care a stat un timp în Moldova, și Paisie I. S-a ajuns până acolo încât, după depunerea lui Partenie I, Vasile Lupu ar fi dorit alegerea ca patriarh de Constantinopol a mitropolitului său moldovean Varlaam. Nu e de mirare că domnul Moldovei era socotit *„locțiitor și asemănător împăraților bizantini"*, *„fala romeilor"*, *„sprijin unic, unică glorie și bucurie a neamului grecesc lipsit de împărat"*, aprecieri măgulitoare, care pe lângă obișnuita lingușire levantină, învederau poziția privilegiată a lui Vasile Lupu față de Marea Biserică de la Constantinopol, chiar dacă aceasta costa Moldova sume însemnate, nicicând recuperate. În plus, a mediat, în jurul anului 1649, și legături politice între Patriarhia de Constantinopol și țarul moscovit al „celei de-a treia Rome", Alexei Mihailovici.

Asemănătoare a fost și atitudinea lui Vasile vodă față de Patriarhia de Alexandria, în Egipt. Nu mai puțin de doi patriarhi alexandrini: Nichifor Klarutzanis, care a și murit la Iași în 1645, și urmașul său Ioanichie Diodios îi datorează scaunul patriarhal. În plus,

[1] Constantin Rezachevici, *Petru Movilă (1596–1646), un reprezentant de seamă al culturii ortodoxe în Ucraina și Țările Române*, în AR, S.N., CLVI (1996), t. II, nr. 1, p. 78.

Vasile Lupu s-a implicat și în lungul proces al acestei patriarhii cu mănăstirea de la Muntele Sinai.

Fig. 92 Biserica Marii Lavre de la Muntele Athos căreia Vasile Lupu i-a închinat mănăstirea Trei Ierarhi.

Încă și mai însemnate au fost legăturile lui Vasile Lupu cu Patriarhia din Ierusalim, începute încă din 1633, înaintea domniei. Ulterior, în urma mai multor vizite în Moldova ale patriarhului Teofan al III-lea, Vasile Lupu a achitat și datoriile acestei patriarhii, *„sugrumată de datorii"*, care după 1640 a intrat și ea sub patronajul său. Nu e de mirare că în 1645 patriarh al Ierusalimului a fost ales un stareț al mănăstirii Galata din Iași (închinată mai de mult Sfântului Mormânt), sfințit chiar la Trei Ierarhi, în prezența domnului Moldovei. Ca danie la aceeași patriarhie din Orașul Sfânt, închină acesta din urmă și biserica din Ismail, ctitorită împreună cu fratele său, Gheorghe Coci.

Patriarhul de Antiohia, în Orientul Apropiat, Macarie al III-lea Zaim, care l-a vizitat pe Vasile Lupu spre sfârșitul domniei acestuia, s-a ales și el cu promisiunea achitării datoriilor patriarhiei sale, însoțitorul său, diaconul Paul de Alep, notând în relatarea călătoriilor lui Macarie că domnul Moldovei „era cunoscut în toată lumea" pentru râvna cu care „ridica el biserici și mănăstiri și ajuta pe toți"[1].

Firește, daniile lui Vasile Lupu nu puteau ocoli cel mai important complex monastic, cel de la Muntele Athos, pentru care a plătit haraciul mănăstirilor de aici datorat sultanului. Spre deosebire de Matei Basarab, care a interzis închinarea abuzivă a marilor mănăstiri muntene, aducătoare de venituri, la Muntele Athos, Vasile Lupu, dimpotrivă, a intensificat politica de închinări, trei mănăstiri atonite (Zografu, Vatoped și Caracalu), primind trei biserici, o mănăstire veche (Dobrovățul lui Ștefan cel Mare), pe lângă alte danii și bani, reparații generale (Hilandar) etc. Cât despre Trei Ierarhi din Iași, aceasta a fost închinată la Marea Lavră a Sfântului Munte.

Desigur, nu a lăsat fără răspuns nici cele opt mănăstiri de la Meteora, care îi ceruseră ajutorul, ca și alte mănăstiri grecești, care au primit danii anuale (Sf. Pantelimon din Ianina, Pelopones, Halki etc.), la care se adaugă renovarea Sfintei Lavre din Kalavryta.

[1] *Călători străini*, VI, p. 45.

Fig. 93 Complexul mănăstirii Lavra Pecerska de lângă Kiev, aflat sub conducerea lui Petru Movilă, mănăstire la a cărei refacere a contribuit și Vasile Lupu. Gravură din 1638.

Firește, Vasile Lupu nu a neglijat nici spațiul slav al Balcanilor. Cel puțin doi arhiepiscopi de Ohrida vizitează curtea de la Iași, iar un al treilea, Meletie, care din pricina protejatului lui Vasile Lupu, starețul Paisie de la mănăstira Galata, nu putuse ocupa în 1645 scaunul patriarhal de Ierusalim, drept răzbunare, denunțându-l pe domn Porții că ar urmări să se proclame împărat (!), s-a ales cu spânzurătoarea, ordonată de marele vizir, în urma reacției lui Vasile Lupu.

Desigur, acesta n-a uitat să obțină declararea satului său de baștină, Arbănași (grec. Arvanitochori), drept stavropighie a Patriarhiei de Constantinopol, dar atenția sa s-a îndreptat și spre complexul monastic sârbesc de la Fruška Gora (Muntele Francilor), dintre Sava și Dunăre. Aici Vasile Lupu face bogate danii bănești anuale mănăstirilor de la Krušedol, Mileševo (1642–1643) și Hopovo (spre sfârșitul domniei), iar în Croația mănăstirii Lepavina (1650).

Ortodoxia de dincolo de Nistru nu a scăpat nici ea atenției lui Vasile Lupu, chiar dacă aceasta nu slujea prea mult ambițiilor sale de ctitor „împărătesc". Astfel, la Liov, de unde cere Frăției ortodoxe trimiterea de matrițe pentru tipar, reconstruiește biserica Sfânta Paraschiva (1644). La Kiev contribuie la lucrările de refacere a complexului Lavra Pecerska și a mănăstirii Gostinschi, iar în vecinătate ridică mănăstirea Sfânta Treime de la Stuck (pe râul Stucza), în spațiul de sub oblăduirea mitropolitului Petru Movilă.

În sfârșit, la Veneția, Vasile Lupu se numără printre susținătorii materiali ai bisericii ortodoxe San Giorgio dei Greci.

Să nu uităm însă că tot acest patronaj incontestabil și prestigios al lui Vasile Lupu asupra Ortodoxiei răsăritene s-a făcut din resursele Moldovei și nu a avut ca imbold sprijinirea unei rezistențe antiotomane prin credință, ci o ambiție „împărătească", pe care beneficiarii greci s-au străduit mereu s-o măgulească.

3. Activitatea externă sub scutul Înaltei Porți

Dacă a existat o constantă în politica externă a lui Vasile Lupu aceasta a fost, cum am amintit din capul locului, colaborarea sa cu Poarta otomană, căreia îi datora domnia și sprijinul, de altfel bine plătit, în aproape toate inițiativele sale din afară. Indiferent de țelurile afișate față de partenerii externi, credința lui Vasile Lupu s-a îndreptat întotdeauna spre Constantinopol. Nici nu avea alt sprijinitor în afară, cum am văzut că remarcase, pe bună dreptate, Miron Costin, căci a respins orice alt suzeran. Așadar, Vasile Lupu a fost întotdeauna omul Porții, chiar dacă cunoștea firea „lunecoasă" a turcilor, fiind destul de pragmatic pentru a nu fi atras cu adevărat în planuri de „cruciadă", ca vecinul său Matei Basarab și, pe bună dreptate, de vreme ce în aproape toți anii domniei sale Europa creștină a fost răvășită de Războiul de 30 de ani, care nu lăsa loc nici măcar croirii de planuri antiotomane. Iar când astfel de planuri au apărut, spre mijlocul veacului al XVII-lea, în Polonia, care nu participase la amintitul război, Vasile Lupu, cum vom vedea, nu a ezitat să adere la ele, având grijă, ca ulterior, să împace și Poarta. A jucat, de altfel, un rol dublu și față de Rusia moscovită, cu care a avut între 1637 și 1648 relații diplomatice frecvente. Agentul său, Isar cămărașul, pare să se fi implicat în negocierile otomano-moscovite, în privința stăpânirii cetății Azov, cucerită de cazaci în 1637 și cedată turcilor în 1642, această politică prilejuind unui agent al țarului punerea în gardă a stăpânului său, la 1644: *„să nu dați crezare cărților cneazului Vasilie, stăpânitorul Moldovei, pentru ceea ce scrie Vasilie domniei voastre, într-a doua carte îi scrie sultanului"*[1]. Până și „bizantinismul" său imperial, scos în relief, cum am văzut, mai cu seamă de clericii greci, nu tindea spre neatârnare, ci spre realizări sub oblăduirea Porții. Chiar titlul cel mai înalt la care ar fi putut năzui, stăpânirea Transilvaniei, după înlăturarea lui Gheorghe Rákóczi I, ar fi trebuit, după concepția sa, să fie obținut cu ajutorul otomanilor și al vasalilor acestora, scriind astfel la Constantinopol, în ianuarie 1643: *„În ce privește Ardealul, treaba e ușoară. Cunosc foarte bine căile prin care e de atacat, din Moldova și din Țara Românească. De o parte pașa de Timișoara, de alta otomanii, tătarii, moldovenii, muntenii. Se mai adaugă că în Ardeal mai mult de a treia parte sunt români, cărora, făgăduindu-le libertatea, îi voi ațâța fără zăbavă împotriva ungurilor, și așa voi avea război înlăuntru și în afară și nu vor ști încotro să se întoarcă"*. Cât despre ei, cu tot neamul său, ce ține cu turcii, de la care a dobândit domnia, *„la ei și pentru ei voi muri"*[2].

În fond, calea de înțelegere cu Poarta aleasă de Vasile Lupu, în situația în care turcii se angajaseră în războaiele cu Iranul, după încheierea în 1634 a păcii cu Polonia, contribuia la consolidarea autonomiei Moldovei, în condiții avantajoase pentru țară. Spre deosebire de realitatea din Țara Românească, haraciul Moldovei în vremea lui Vasile Lupu, 76 363 de taleri, în 1636/1637, nu a înregistrat creșteri, atât față de epoca precedentă, cât și față de anii următori, până spre sfârșitul veacului al XVII-lea. Nici alte îndatoriri n-au

[1] *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii v XV–nacialе XVIII v.*, II, Moscova, 1968, p. 127, 130.
[2] N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 261–262.

fost sporite, domnul îndeplinindu-și obligațiile militare „potrivit obiceiului, și pe cât a fost cu putință"[1]. Iar ca urmare a amintitei păci turco-polone, chiar în 1634 Vasile Lupu a putut interveni la regele Poloniei pentru a înlătura nemulțumirea provocată de rolul jucat de el în îndepărtarea din domnie a lui Miron Barnovschi și Moise Movilă. În fond, Vasile Lupu a contribuit la medierea păcii turco-polone și, în același an, 1634, de acord cu Matei Basarab, ambii domni și-au depus jurământ reciproc de credință. De altfel, anul 1634 s-a păstrat în tradiția moldovenească drept cel al unei mari libertăți în relațiile Moldovei cu Poarta, la sfârșitul secolului al XVIII-lea logofătul Balș pretinzând că ar fi găsit în arhiva Coroanei de la Varșovia textul unui tratat din 1634 încheiat între Vasile Lupu și sultan, care ar fi recunoscut Moldova ca țară nesupusă, bucurându-se de toate libertățile și obiceiurile sale etc.

Cât privește statornicirea legăturii cu Gheorghe Rákóczi I, principele Transilvaniei, care urmărea să-și subordoneze ca vasali pe domnii Țărilor Române extracarpatice, Vasile Lupu, spre deosebire de Matei Basarab, care a negociat, cum am văzut, îndelung, nici nu a vrut să audă. Zadarnic au stăruit la Poartă trimișii principelui ardelean, care ar fi vrut în Moldova un domn *„îndatorat"* față de acesta, care să-i plătească anual 2 000–3 000 de taleri și un cal de rasă, pe baza unei obligații scrise în ungurește și românește, ceea ce Vasile Lupu, aflat, chipurile, *„într-o stare de mare îngâmfare"* și pe care principele l-ar fi dorit înlocuit cu Leon Tomșa, ar fi refuzat[2]. Mai apoi, pretendentul susținut de Gheorghe Rákóczi I a devenit, prin tratatul din 20/30 noiembrie 1637, Ioan Movilă, nu îndeajuns însă de susținut în încercările acestuia de a-l înlătura pe Vasile Lupu în 1637 și 1639, cu prilejul conflictelor acestuia cu Matei Basarab. Va izbândi, până la urmă, cel de-al treilea candidat la scaunul lui Vasile vodă, sprijinit de principele ardelean, marele logofăt Gheorghe Ștefan.

Oricum, Vasile Lupu a acceptat în 1636 dacă nu starea de vasalitate față de principele ardelean, cel puțin încheierea unei *„legături veșnice"* cu acesta, definitivată în ianuarie 1637[3]. În urma campaniei împotriva lui Matei Basarab din acest ultim an, Gheorghe Rákóczi I încearcă să-și impună față de Vasile Lupu măcar rolul de arbitru în conflictul său cu voievodul muntean și izbutește, Vasile vodă acceptând, la 16/26 octombrie 1638, textul tratatului propus de principe la 19/29 septembrie, prin care cele două părți își declarau reciproc credință, obligându-se să nu intre în alianțe îndreptate împotriva celeilalte părți. Cu toate că prin acest act domnului Moldovei îi era interzis să-l atace pe Matei Basarab, fără voia principelui ardelean, în fapt, și acesta din urmă era oprit de a-l ajuta pe domnul muntean împotriva lui Vasile Lupu, care, prin neutralizarea principelui, obținea astfel un succes diplomatic.

În raporturile cu Gheorghe Rákóczi I, cel puțin oficial, domnul Moldovei fiind aliat, iar nu vasal, avea o poziție superioară celei a lui Matei Basarab. În ciuda campaniei sale

[1] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, I, București, 1976, p. 167–168.
[2] A. Veress, *Documente*, IX, p. 350–351.
[3] *Ibidem*, X, p. 1.

împotriva acestuia, în 1639, principele patronează, înainte de 6/16 iulie 1640, la cererea lui Vasile Lupu, încheierea unui tratat de pace între domnii Moldovei și Țării Românești. Și tot în 1640 numește ca episcop ortodox în Transilvania pe candidatul lui Vasile Lupu, Ilie (Iorest), în dauna lui Meletie Macedoneanul, susținut de Matei Basarab. Oricum, din 1640, ținând seama și de decesul în acest an al lui Ioan, fiul lui Vasile Lupu, până atunci candidat la unul din scaunele domnești de la Târgoviște sau Iași, începe o lungă perioadă de pace între cei trei stăpânitori ai Țărilor Române, de al cărei sfârșit, în 1653, Vasile Lupu nu va fi vinovat decât în parte, cu toate că, nici în anii următori, intrigele sale diplomatice împotriva lui Matei Basarab nu au încetat.

Fig. 94 Vasile Lupu, gravură contemporană.

În 1643 domnul Moldovei solicită lui Gheorghe Rákóczi I acordul pentru căsătoria fiicei sale cele mari, Maria, cu fiul acestuia, Sigismund Rákóczi, căsătorie care era cât pe ce să aibă loc. Și cu toată neîncrederea celor din jurul principelui, acesta a reînnoit, la 25 martie/4 aprilie 1646 tratatul cu Vasile Lupu din 1638, ulterior, în februarie 1650, întărit și de fiul și urmașul său, Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Nu e vorba aici de cine știe ce proiecte de confederare ale Țărilor Române sau de o alianță a lor împotriva Porții, ci, în primul rând, de dorința celor doi Rákóczi de a-și asigura suzeranitatea asupra domnilor Țării Românești și Moldovei, încercare nereușită în cazul lui Vasile Lupu. Din 1648 s-a mai adăugat însă un obiectiv. În acest an, înainte de moartea regelui Poloniei Vladislav al IV-lea, nobilimea polonă reformată oferise coroana electivă a Poloniei lui Gheorghe Rákóczi I și, cum era limpede că aceasta nu va putea fi dobândită fără lupte, Ioan Kemény a fost trimis, în septembrie 1648, să trateze cu Vasile Lupu trecerea oștilor ardelene spre Polonia prin Moldova. Moartea lui Gheorghe Rákóczi I, la 1/11 octombrie 1648, nu a făcut decât să treacă această problemă pe seama urmașului acestuia, dar era sigur de pe atunci că drumul spre Polonia trecea prin Moldova, care astfel trebuia cu orice preț adusă sub influența lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, și cum Vasile Lupu era greu de convins, soluția va fi găsită în 1653, prin înlocuirea acestuia cu marele logofăt Gheorghe Ștefan.

Am urmărit mai sus care au fost cauzele și desfășurarea celor patru încercări principale ale lui Vasile Lupu de a dobândi tronul lui Matei Basarab pentru fiul său Ioan, iar apoi chiar pentru el însuși (1635, 1637, 1639, 1653), încercări nereușite pe plan militar. Totuși,

în legătură cu aceasta trebuie făcute două remarci. Mai întâi, că în perioada celor două domnii concomitente (1634–1653), conflictele militare propriu-zise ocupă intervale scurte (a doua jumătate a lui mai — prima jumătate a lui iunie 1635; sfârșitul lui octombrie — noiembrie 1637; noiembrie — începutul lui decembrie 1639; mai 1653), așadar, ceva mai mult de patru luni, din care, ținând seama că în 1635 și 1637 nu s-a ajuns la lupte, rezultă că în cei 19 ani, în care domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu s-au desfășurat concomitent, perioada de război propriu-zisă între cei doi domni nu a durat efectiv decât două luni și ceva ! Restul timpului, chiar dacă plin de intrigi și adversități diplomatice, a fost o perioadă de pace, prielnică vieții sociale, în care vistieria lui Matei Basarab a acumulat mari bogății, domnul putând pune în aplicare cel mai important program ctitoricesc cunoscut în spațiul românesc medieval și modern, iar despre Vasile Lupu, Miron Costin putea scrie cu deplină îndreptățire: *„Fericită domniia lui Vasilie vodă, în care, de au fostă cândva această țară în tot binele și bivșug și plină de avuție cu mare fericiie și trăgănată până la 19 ani, în dzilele acestii domnii au fostă"*, *„iară Vasilie vodă domniia cu mare liniște și pace, fără grije țara, din toate părțile sta toți de neguțitorii și de agonesită"*[1].

În al doilea rând, trebuie părăsit vechiul clișeu, ce mai apare câteodată și astăzi, după care Matei Basarab a fost un fel de „moșneag cuminte", aflat doar în defensivă, în vreme ce Vasile Lupu ar reprezenta un „tiran", extrem de ambițios, în permanență agresiv și necugetat în acțiunile sale militare. Sub aspectul pregătirii diplomatice a campaniilor, domnul Moldovei nu e cu nimic inferior lui Matei Basarab. Dimpotrivă, cu toate că ambii domni au relații puternice la Poartă, în vreme ce domnul muntean obține cel mult neutralitatea acesteia și recunoașterea *statu quo*-ului, Vasile Lupu dobândește acolo domnia Țării Românești, mai întâi pentru fiul său Ioan, iar apoi pentru sine. Cât despre alianța cu aspect feudal a lui Matei Basarab cu cei doi Rákóczi, aceasta nu i-a folosit în fapt celui dintâi decât pentru asigurarea spatelui frontului spre Transilvania. În vreme ce, prin tratatul din 1638 cu Gheorghe Rákóczi I, Vasile Lupu a reușit, cum am văzut, să-l neutralizeze pe principe, care nu mai poate acorda ajutor aliatului său muntean fără a încălca tratatul cu sine. În plus, Vasile Lupu a încheiat legături cu polonii și cu cazacii, obținând chiar sprijinul efectiv al acestora în campania din 1653.

Strategia lui Vasile Lupu care, după relatările lui Miron Costin, își asculta sfetnicii în probleme militare, se baza pe atacuri prin surprindere, efectuate de obicei toamna târziu, însoțite de pustiirea teritoriului inamicului, pentru a provoca nemulțumirea populației împotriva lui Matei Basarab și a-l obliga să dea bătălia decisivă în condițiile și mai ales în locul dorit de el. Această strategie conținea elemente juste, și, în campania din 1639, Vasile vodă a și obținut ca bătălia hotărâtoare să se dea în câmp deschis, în locul ales de el. Toate expedițiile sale în Țara Românească au fost acțiuni ofensive (1639, 1653), numai că au fost inegal pregătite. Dacă cea din 1639 a fost atent gândită sub aspect militar și diplomatic, cea din 1653, pe care Miron Costin o socotea gratuită, poartă

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 108, 110.

pecetea improvizației. În timp ce Matei Basarab nu agrea ofensiva directă, ci prefera defensiva prudentă, urmată de contraofensiva rapidă asupra inamicului în retragere și, mai ales, determinarea presiunilor Porții asupra lui Vasile vodă, pentru a-i întrerupe campania (1637).

După 1640, în epoca de pace între Țările Române extracarpatice, situația externă s-a dovedit mai complexă și mai dificilă pentru Moldova, prinsă între rivalitățile polono-cazaco-tătaro-transilvane, fără a beneficia acum de ajutorul Porții, puțin dispusă să se amestece în conflictele generate de „potopul" oștilor străine în Polonia. Plasarea geopolitică a Moldovei făcea însă implicarea, mai mult nedorită, a lui Vasile Lupu, de neînlăturat. Apropierea domnului Moldovei de Polonia, mai precis de Uniunea polono-lituaniană, s-a produs prin mijlocirea influentului mitropolit al Kievului, Petru Movilă. Acesta din urmă, atras, la rândul său, spre o înțelegere cu domnul Moldovei de către mitropolitul moldovean Varlaam, după prime contacte pe linie culturală în 1639–1640, a purtat tratative cu Vasile Lupu la începutul anului 1644, pentru căsătoria fiicei celei mari a acestuia, Maria, cu magnatul lituanian Ianusz Radziwill, subcămăraș al marelui cnezat al Lituaniei, care fusese înrudit cu Petru Movilă, prin prima sa soție, o nepoată a lui Ieremia Movilă. Dincolo de aceasta însă, magnatul lituanian calvin era un susținător al mitropolitului ortodox în Republică (Uniunea polono-lituaniană), unde calvinii erau aliații ortodocșilor împotriva catolicismului și a iezuiților. Nunta cu substrat politic a fost oficiată chiar de Petru Movilă în biserica Trei Ierarhi din Iași, la începutul lui 1645, aceasta fiind singura dată după 1621 când mitropolitul român al Kievului a revenit în Moldova. Căsătoria nu s-a făcut pentru atragerea lui Vasile Lupu de partea ligii antiotomane, proiectate de regele Vladislav al IV-lea Vasa, cum se afirmă de obicei, dar firește că ulterior a contribuit la aceasta.

Fig. 95 Petru Movilă, după fresca ctitoriei sale, biserica din Berestov.

Fig. 96 Portretele lui Ianusz Radziwill (în centru) și Vasile Lupu (sus).

Marele ambițios care a fost regele-cavaler Vladislav al IV-lea (1632–1648), nevoit, rând pe rând, să renunțe la titlul de țar moscovit (1634), la coroana Suediei, la crearea unei flote polone în Marea Baltică (1641), și-a îndreptat apoi atenția spre ieșirea la Marea Neagră și spre Constantinopol, pe urmele înaintașului său, Vladislav al III-lea, cel căzut în bătălia cu turcii de la Varna (1444). Îl îndemnau spre aceasta Roma și Veneția, intrată în lungul război cu Poarta pentru insula Candia (Creta) (1645–1669), cancelarul Gheorghe Ossoliński, marele hatman Stanislav Koniecpolski și nu în ultimul rând, din 1646, cea de-a doua soție a sa, Louise Marie de Gonzague, ducesă de Nevers, o urmașă a Paleologilor. S-a adăugat, tot în 1646, și țarul Alexei Mihailovici, după o pustiitoare incursiune în stăpânirile sale a tătarilor crâmleni.

Firește că într-o acțiune antiotomană la nord de Dunăre, domnilor români le revenea un rol important și, în iarna 1645–1646, se știa la Varșovia că erau hotărâți să înlăture stăpânirea otomană la apariția trupelor polone la hotarele lor, fiecare dispunând de cel puțin 25 000 de oșteni. Un rol însemnat îi revenea lui Matei Basarab, socotit în cadrul ligii drept „general al întregului Răsărit", fiind cunoscute legăturile sale cu popoarele balcanice gata de răscoală din 1646–1647, prin episcopul catolic Petru Parčevič și alți emisari, dar și Vasile Lupu își avea rolul său însemnat în planurile ligii. Tratativele celor doi voievozi români cu Vladislav al IV-lea s-au finalizat în martie 1646, prin solia lor comună la Varșovia, cu prilejul căsătoriei regelui cu Louise Marie de Gonzague, și au continuat fără răgaz în următorii doi ani. Curând după aceasta, la 24 iunie/4 iulie 1646, J. Radziwiłł, înaintat pentru această misiune la rangul de hatman al Lituaniei, sosea la Suceava ca ginere al lui Vasile Lupu, pentru a-l îndemna să-și îndeplinească obligațiile asumate, și de aici a trecut cu același scop în Țara Românească și apoi la Munkács, pentru a-l întâlni pe Gheorghe Rákóczi I.

În concepția lui Vladislav al IV-lea acțiunea ligii ar fi trebuit declanșată în septembrie 1646. Regele și marele hatman N. Potocki prevedeau o acțiune a cazacilor pe Nipru și Marea Neagră, în legătură cu moscoviții, în vreme ce Matei Basarab, cu 30 000 de oșteni, și Vasile Lupu cu 20 000 urmau să treacă Dunărea, ca avangardă a Coroanei, după care ar fi urmat declanșarea revoltei populațiilor creștine de la sudul Dunării. Oastea polonă, concentrată la Liov, la sfârșitul lui iulie 1646, urma să se deplaseze prin Camenița spre Iași unde, împreună cu trupele domnilor români și ale lui Gheorghe Rákóczi I, ar fi urmat să numere 120 000 de oameni.

Cum însă nimic nu se putea pune în mișcare fără aprobarea Seimului general, și cum acesta, în final, în decembrie 1646, nu a aprobat mobilizarea armatei polone, acțiunea antiotomană nu s-a mai declanșat.

Cazacii zaporojeni, concentrați de mult timp în vederea acțiunilor ligii, n-au mai putut fi însă demobilizați, așteptând, așa cum spera și Vladislav al IV-lea, în cursul anului 1647, pornirea acțiunilor antiotomane. Marele hatman a fost însă nevoit să trimită un sol la Poartă, însoțit de trimișii lui Vasile Lupu, care au căutat să împace nemulțumirea turcilor. Evident, domnul Moldovei, care avusese prevederea să nu oprească în 1647 plata haraciului, și-a câștigat merite atât față de Polonia, care, de altfel, i-a acordat *indigenatul*

în 1650, și cu care a rămas în continuare în legături, cât și față de Înalta Poartă, în fața căreia a negat orice intenție de răscoală.

Cazacii însă, care, prin participarea la acțiunile proiectatei ligi antiotomane, sperau să-și redobândească privilegiile și autonomia militară suprimată în 1638, au atribuit, de altfel pe bună dreptate, eșuarea planurilor lui Vladislav al IV-lea nobilimii polone, refuzând depunerea armelor și propunerile de pacificare ale cancelarului G. Ossoliński. Moartea regelui Vladislav al IV-lea, care avea totuși mare autoritate în rândurile cazacilor, a lăsat Uniunea polono-lituaniană în plină anarhie, astfel că în primăvara 1648 cazacii zaporojeni (în bună măsură ucraineni ortodocși) s-au răsculat, agitând revendicări sociale, naționale și religioase. Alegându-și hatman pe micul nobil Bogdan Hmelnițki, care avea sprijinul tătarilor din Crimeea, unde își avea și un fiu ostatic, cazacii au inițiat un cumplit război (1648–1654), înfrângând oștile polone și capturând pe ambii hatmani, Nicolae Potocki și Martin Kalinowski, la Korsuń, în mai 1648. În Polonia, lipsită de hatmani și de rege, începea lunga *„epocă a potopului"* oștilor străine (1648–1660), una dintre cele mai nefericite din istoria sa.

Noul rege al Poloniei, ales la 7/17 iulie 1648, Ioan Cazimir (1648–1668), fratele celui decedat, s-a dovedit nehotărât și lipsit de energie, astfel că oastea cazaco-tătară, condusă de Bogdan Hmelnițki, a înaintat victorioasă până la Liov și chiar spre inima Poloniei, la Zamość. Doar magnatul Ieremia (Iarema) Wiśniowiecki, nepotul de fiică al lui Ieremia Movilă, al cărui nume de botez îl purta, conducătorul nobilimii polone „intransigente", mai rezista. Încercarea regelui Ioan Cazimir de a-i veni în ajutor a dus la înfrângerea acestuia în bătălia de la Zborów, din august 1649.

O lună mai târziu, tătarii bugeceni și crâmleni, care se întorceau din această luptă prin Moldova fără să prade, au fost atacați de trupele trimise de Vasile Lupu, într-un impuls mai puțin socotit, și nimiciți la Brătuleni, lângă Rezina. Urmarea s-a văzut un an mai târziu, la sfârșitul lui august 1650, când hanul crâmlean, Islam Ghirai al III-lea, cu aprobarea Porții și cu sprijinul cazacilor lui Bogdan Hmelnițki, a atacat prin surprindere Moldova, jefuind-o cumplit, aproape la fel ca după căderea lui Ion vodă cel Viteaz. *„Nespusă pradă aceasta este țărâi și de prada de la Ion vodă cu puțin mai mică"*, nota Miron Costin[1]. În acest fel, Moldova a fost implicată în vârtejul evenimentelor de la nord de Nistru, de care până atunci fusese ferită. *„Însă țara cu norocul, cu cârma și vâlfa vestitei domniei lui Vasilie vodă, câtva ani și după ce să rădicase Hmil, au stătută neclătită de nimea"*, observa același cronicar[2].

În fapt, Vasile Lupu a înclinat de la începutul războiului polono-căzăcesc spre Polonia, cu atât mai mult cu cât aceasta nu era în conflict cu Poarta, răspunzând favorabil solicitărilor sfetnicilor regali, relatând chiar la 6/16 august 1648 despre situația de la Constantinopol, răscoala ienicerilor, uciderea sultanului Ibrahim și a marelui vizir și

[1] *Ibidem*, p. 132;
[2] *Ibidem*, p. 130.

Fig. 97 Bogdan Hmelnițki, gravură de epocă.

ridicarea sultanului Mehmed al IV-lea, un copil de 8 ani, și situația hatmanilor poloni prizonieri la tătari.

În același timp, în vara lui 1648, solicitări i-au venit domnului Moldovei și din partea lui Bogdan Hmelnițki. Acesta a fost proclamat, la 25 decembrie 1648, la Kiev „principe al rutenilor" de către Paisie, patriarhul Ierusalimului, pacea cu polonii, care a urmat victoriei de la Zborów, recunoscându-i stăpânirea în voievodatele de Kiev, Bracław și Czernihów, care alcătuiau astfel un nou principat militar ortodox, recunoscut de Poartă în 1650–1651. Nedând atenție propunerilor de alianță politică și matrimonială ale hatmanului cazac, acesta și-a trimis oamenii asupra Moldovei, împreună cu tătarii hanului, la sfârșitul lui august 1650, cum am văzut, obligându-l pe Vasile Lupu, refugiat în Codrii Căpoteștilor, în ținutul Vaslui, să-i făgăduiască mâna fiicei sale Ruxandra pentru fiul său Timofei (Timuș).

În același an, 1650, atât polonii, cât și cazacii se pregătesc de înfruntare, sporindu-și oștile. Solii lui Bogdan Hmelnițki, ajung la Gheorghe Rákóczi al II-lea, care, pe urmele tatălui său, dorea dobândirea coroanei polone, iar în septembrie 1650, și la curtea lui Matei Basarab, cu care încheie un tratat secret de alianță, însă fără urmări practice. În schimb, Vasile Lupu trimite polonilor un corp de 4 000 de moldoveni, între care și cronicarul de mai târziu Miron Costin, care participă la marea luptă de la Beresteczko, la răsărit de Bełz, din 18/28–20/30 iunie 1651, în care oastea cazaco-tătară a fost înfrântă. Bătălia însă n-a fost decisivă și războiul polono-căzăcesc a continuat.

Un an mai târziu, Bogdan Hmelnițki, în drum spre Moldova, înfrânge pe poloni lângă Batoh, la nord de Bracław, la 22 mai/1 iunie 1652, după care obligă pe Vasile Lupu să-și țină făgăduiala de a-și da fiica cea mică după Timuș Hmelnițki, căsătorie la care Poarta nu se împotrivea. Nunta a avut loc la 4/14 august, la Iași, și la 27 august/6 septembrie 1652 cazacii se retrăgeau cu Ruxandra și zestrea considerabilă a acesteia. Domnului Moldovei nu-i rămânea decât să încerce o mediere a păcii între poloni, la cererea acestora, și cazacii care îi impuseseră legătura cu sila.

În același an, alianțele se refac. În noiembrie 1652, Bogdan Hmelnițki cere protecția țarului Alexei Mihailovici, renunțând la alianța cu tătarii, care trec de partea regelui Ioan Cazimir, prin tratatul de la Zwaniec, regele Poloniei încheind în același timp pace și cu Poarta. Vasile Lupu rămâne și în continuare de partea Poloniei, unde poartă o asiduă

corespondență, în 1652–1653, trimițându-și solul la Seim (1652) și pe secretarul său polon la rege cu știri despre Bogdan Hmelnițki (15/25 martie 1653), cu toate că numeroși moldoveni slujeau în oastea lui Bogdan Hmelnițki, patru din cele 15 polcuri (regimente) ale acesteia fiind conduse de polcovnicii Toader Lobodă, Martin Pușcariu, Burlă și Pavel Apostol, care, în 1659, va deveni locțiitorul hatmanului Ucrainei. În martie 1653, Vasile Lupu mediază pacea între regele Ioan Cazimir, Jan Radziwiłł, ginerele său, din partea Lituaniei, și Bogdan Hmelnițki, cu șanse reale de reușită, când, pe neașteptate, la începutul lui aprilie 1653, s-a produs căderea sa din domnie, ca urmare a complotului boieresc condus de marele logofăt Gheorghe Ștefan.

Boierii complotiști erau, în bună măsură, rudele acestuia, socotit de Miron Costin cel mai bogat boier din Moldova la acea dată. Gheorghe Ștefan, trimis în solie la Gheorghe Rákóczi al II-lea și Matei Basarab, a stabilit cu aceștia detaliile acțiunilor militare care urmau să-l înlăture pe Vasile Lupu, legându-se printr-un act scris să-l despăgubească pe principe pentru cheltuielile de campanie. Trupele transilvane, conduse de Ioan Kemény, și cele muntene, cu Diicu Buicescu, pătrund în Moldova la sfârșitul lui martie 1653 și, întâlnindu-se cu Gheorghe Ștefan, se îndreaptă spre Iași, de unde Vasile Lupu, surprins nepregătit, s-a retras la Hotin, anunțând de acolo, despre necazurile sale, pe Bogdan Hmelnițki și pe hatmanul de câmp, voievod al Podoliei, Stanislav zis Revera Potocki. În relatarea din 6/16 aprilie 1653 către acesta din urmă, domnul, înlăturat din scaun, afirmă că a fost *„năpădit de un război subit și neașteptat din partea unora dintre boierii mei trădători, adus țării noastre și mie din afară"*[4], dar nu pomenește nimic despre participarea altor categorii sociale.

După încoronarea lui Gheorghe Ștefan, la începutul lui aprilie 1653, trupele transilvano-muntene, sosind la Hotin, Vasile Lupu trece Nistrul la Camenița, cerând din nou ajutorul cazacilor. Întâia domnie a lui Gheorghe Ștefan n-a durat decât până la sfârșitul lui aprilie 1653. Trupele lui Timuș Hmelnițki (6 000 până la 16 000 de cazaci), au trecut Nistrul pe la Soroca, și au înfrânt la Jijia-Popricani, înainte de 21 aprilie/1 mai 1653, călărimea lui I. Kemény și oastea lui Gheorghe Ștefan, care fuge în Țara Românească. Vasile Lupu se întoarce pe la Hotin în Moldova, la 24 aprilie/4 mai, îndreptându-se spre Iași, anunțând polonilor intenția de a continua medierile pentru încheierea păcii dintre aceștia și cazaci. Nu s-a mulțumit însă să-și reia domnia. Cu aprobarea marelui vizir și la îndemnul lui Timuș Hmelnițki, Vasile Lupu și-a continuat marșul spre Țara Românească, în urmărirea rivalului său Gheorghe Ștefan, mobilizându-și oastea în drum și îndemnând la răscoală pe cei nemulțumiți de domnia lui Matei Basarab.

Înfrângerea oștii moldo-căzăcești de către bătrânul domn al Țării Românești la Finta, pe drumul spre Târgoviște, la 17/27 mai 1653, a fost urmată de campania lui Gheorghe Ștefan, cu ajutoare de la Matei Basarab, iar mai târziu și de la Gheorghe Rákóczi al II-lea, pentru redobândirea scaunului domnesc și alungarea lui Vasile Lupu. După o primă biruință la Valea Seacă, lângă Faraoani, ținutul Bacău, înainte de 17/27 iunie 1653,

4 Ilie Corfus, *Documente [...] Secolul al XVII-lea*, p. 167.

Gheorghe Ștefan își învinge definitiv rivalul, pe malul pârâului Sârca, lângă Târgu Frumos, la 6/16 iulie același an. Hatmanul Gheorghe Coci a fost prins, iar fratele acestuia, Vasile Lupu, a reușit să fugă peste Nistru, la Raskov și apoi la Vobdijin, oraș căzăcesc în Ucraina, cerând din nou ajutorul lui Bogdan Hmelnițki.

Începându-și cea de-a doua domnie în iulie 1653, Gheorghe Ștefan s-a îndreptat spre cetatea Sucevei, unde se afla familia și averea lui Vasile Lupu. Cetatea rezistă asediului, iar la apropierea lui Timuș Hmelnițki, cu 9 000 de cazaci, Gheorghe Ștefan s-a retras, pentru a se uni cu unitățile secuiești și polone trimise în ajutor de principele ardelean și regele Poloniei, *„cărora amândurora era urât Vasilie vodă pentru legătura cu căzacii"*[1]. Astfel, Timuș a reușit să-și așeze tabăra fortificată cu șanțuri și care lângă cetatea Sucevei, rezistând unui adevărat asediu timp de trei luni (august–octombrie 1653). Sosirea unor noi ajutoare, solicitate de Gheorghe Ștefan din Transilvania și Polonia, a complicat situația cazacilor, care se confruntau cu foametea și lipsa de apă. Puterea de foc a aliaților lui Gheorghe Ștefan a sporit și, drept urmare, aflându-se prin trădare locul unde se afla Timuș Hmelnițki, acesta a fost rănit la 2/12 septembrie 1653, murind câteva zile mai târziu. Totuși cazacii au mai rezistat aproape o lună, capitulând abia la 29 septembrie/9 octombrie 1653, în baza unor condiții relativ ușoare, cei care au mai rămas reușind să ajungă la Cehrin, unde, spre sfârșitul lunii octombrie, au înmormântat rămășițele lui Timuș Hmelnițki.

Doamna Ecaterina a lui Vasile Lupu și cu feciorul ei, Ștefăniță vodă, au fost închiși la Buciulești, pe Bistrița; frații și nepoții lui Vasile Lupu au fost aproape toți executați sau închiși pe viață, iar fostul domn, neobținând ajutorul tătarilor, a pornit în exil prin ținuturile căzăcești, apoi în Crimeea, la hanul Islam Ghirai al III-lea, care i-a repartizat ca loc de refugiu cetatea Ghiuzlău, la Marea Neagră. În sfârșit, venind porunca sultanului, în iunie 1654, a fost trimis la Constantinopol, unde a dus mai întâi un trai lesnicios, având mai multe case cumpărate din vreme și bani investiți în afaceri la Constantinopol, Veneția, Gdańsk și Amsterdam.

Primit de marele vizir, apoi chiar de sultan, a fost în cele din urmă închis la Yedikulé, în condiții relativ bune, purtând corespondență cu personalități politice, între care chiar cu Gheorghe Ștefan, primind vizite și nădăjduind chiar să revină în scaun. În locul său însă și-a văzut așezat fiul, Ștefăniță (1659), iar în 1660 a fost eliberat din închisoare, murind în aprilie anul următor. Ulterior, osemintele i-au fost aduse la Iași și îngropate în ctitoria sa de la Trei Ierarhi.

---

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 158.

III. Încercarea Țărilor Române de ridicare la luptă antiotomană

1. Gheorghe Ștefan — o domnie pașnică în mijlocul conflictelor externe

În iulie 1653, când începea cea de-a doua domnie a lui Gheorghe Ștefan (1653–1658), Moldova trecea printr-o puternică criză, provocată de luptele pentru domnie între noul domn și Vasile Lupu. Deși rodnică și benefică pentru țară, domnia celui din urmă stârnise nemulțumirea marii boierimi, mai cu seamă prin influența pe care o câștigaseră rudele lui Vasile vodă. Conducătorul celor nemulțumiți era un boier de țară, marele logofăt Gheorghe Ștefan, fiul altui mare logofăt, Dumitrașcu Ștefan, *„la atâte domnii boierii vestiți cu ocine întemeiate, care nici o casă* (neam — n.a.) *aicea în țară moșii ca acèle, ocine, sate, curți, n-au avut"*[1], și urmașul mai multor mari logofeți din familia Ștefan, primul ridicat în această dregătorie cu aproape un veac în urmă, în vremea celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușneanu. Cum marea logofeție era în fruntea sfatului domnesc, se înțelege că familia Ștefan a noului domn s-a aflat mult timp în fruntea treburilor țării. Ambițiile domnești ale lui Gheorghe Ștefan apar astfel justificate, în obținerea sprijinului marii boierimi contând mult faptul că nu avea *„cuconi"*[2], neputând, așadar, întemeia o domnie ereditară.

Gheorghe Ștefan a fost un om cult pentru vremea sa, priceput în treburile diplomatice; cei care l-au cunoscut bine mărturisind lui Miron Costin că în această privință l-ar fi întrecut chiar pe Vasile Lupu (*„să hie fostŭ covârșindŭ pre Vasilie vodă"*)[3]. În plus, dobândindu-și domnia pe cale militară, a acordat o atenție deosebită slujitorilor osteni, care *„milă și cinstea care au avut la această domnie n-au avut nice la o domnie"* de când exista țara[4].

Având astfel sprijinul unei grupări boierești și pe cel al slujitorilor, Gheorghe Ștefan s-a grăbit să ceară recunoașterea domniei la Poartă. Aceasta, prinsă în lungul război cu Veneția pentru Creta și zguduită de o puternică criză financiară, i-a recunoscut de îndată stăpânirea (17/27 septembrie 1653), cu atât mai mult cu cât principele Gheorghe Rákóczi al II-lea a trimis la 3/13 iunie 1653 o energică scrisoare Porții, acuzându-l pe Bogdan Hmelnițki, aliatul lui Vasile Lupu, de intenția de a scoate Moldova, Țara Românească, dar și Transilvania de sub stăpânirea Porții, astfel că marele vizir ar trebui să-i retragă sprijinul lui Vasile Lupu. *„Setea de cucerire a hatmanului căzăcesc amenință, înainte de*

---

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 135.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 180.
[4] *Ibidem.*

Fig. 98 Gheorghe Ștefan (sau Eustratie Dabija), domnul Moldovei, gravură contemporană.

toate Moldova, apoi Muntenia și în cele din urmă Ardealul cu pierderea independenței sale și cu contopirea în căzăcime: dacă Lupu nu va fi înlăturat, Poarta va pierde neapărat aceste trei țări"[1]. Gheorghe Ștefan n-a fost nevoit să se ducă la Constantinopol. Poarta i-a trimis în Moldova însemnele domnești: „*un steag, un mănunchi de pene albe, un surguci, două caftane de onoare, un cal cu harnașament bogat și o bucată de catifea pentru căptușirea scaunului domnesc*"[2]. Totuși, de la început domnia sa nu a fost binevăzută la Poartă, ambasadorul imperial de aici, Simon Reniger, apreciind că nu va fi de durată, ceea ce ulterior s-a confirmat.

Instalarea noului domn la Iași a fost urmată de persecutarea grecilor, boieri și negustori, socotiți partizanii lui Vasile Lupu, și de executarea rudelor acestuia, începând cu nepoții celor doi frați ai lui Lupu; Miron Costin vorbind de „*pedeapsă și stângerea casei lui Vasilie vodă*"[3]. Marii boieri Toma vornicul și Iordache vistiernicul Cantacuzino au scăpat cu viață numai datorită intervenției lui Constantin Șerban, noul domn al Țării Românești, cumnatul postelnicului Constantin Cantacuzino, fratele celor doi boieri, intervenție rapidă, printr-un căpitan de călărași, poreclit apoi Ușurelul, care a sosit la timp pentru a opri executarea celor doi Cantacuzini moldoveni.

Numai că Gheorghe Ștefan n-a făcut decât să înlocuiască în sfatul domnesc rudele lui Vasile Lupu cu cele ale sale. Marele vornic al Țării de Jos, hatmanii, comandanții oastei, marele paharnic, marele stolnic, marele spătar, îi erau cumnați, unchi, fini. Oamenii din „casa" sa înlocuiseră pe cei din „casa" lui Vasile Lupu.

Începutul domniei nu a fost ușor. „Răscoala" din 1653 împotriva fostului domn nu s-a stins încă multă vreme, iar oștile muntene și ardelene ale lui Gheorghe Ștefan jefuiseră și ele țara, fiind ca atare de mai multe ori atacate de moldoveni. Lăpușnenii serdarului Mihalcea Hâncu nu acceptaseră de la început noua domnie, iar conducătorul lor fugise la turci. Mai apoi însă, prins de pașa de Silistra, a fost trimis lui Gheorghe Ștefan, care l-a iertat. În 1655, în ținuturile Hotin și Cernăuți se ridicase un „*tâlharii*" care „*porunciia*

[1] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 239–240.
[2] *Ibidem*, p. 253.
[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 168.

satelor", anume Ditinca, care a putut fi înfrânt doar de slujitorii domnești conduși de stolnicul Bucioc[1].

Alături de cererile Porții, o îndatorire grea pentru țară o constituia strângerea banilor pentru plata mercenarilor lui Gheorghe Ștefan. La 29 noiembrie/9 decembrie 1653, Gheorghe Ștefan scria lui Ioan Kemény, comandantul trupelor ardelene care sprijiniseră instalarea sa în scaun: „*trebuie* (bani) *în toate părțile, de-o parte ne temem, de altă parte tremurăm de frică, nici nu mai știm ce să facem; pentru lefegii se cheltuiesc 6–7 mii de taleri; din țara nu putem scoate, căci ce a mai rămas de astă vară, au prădat leșii și tătarii totul. Dumnezeu ne este martor că, dacă vom mai rămânea sub împrejurări atât de vitrege, mai bucuroși suntem gata a părăsi* (țara)…"[2]. Și Miron Costin știa că „*era la noi în țară anu mai greu de dări, pentru mulțimea lefecilor ce ținea Ștefan vodă pre pilda lui Matei vodă, den carii nu fu mult și făcură zarvă aicea în Iași mare între sine slujitorii*"[3].

Conflictul a izbucnit la 19 februarie/1 martie 1654, între cei circa 1 000 de seimeni munteni și moldoveni și cei 200–300 de călăreți germani aflați în slujba lui Gheorghe Ștefan la Iași, după o ceartă între seimenii munteni și soldații germani, pe fondul nemulțumirii celor dintâi că doar nemții au fost rânduiți pentru paza curții domnești. În timpul nopții seimenii au atacat pe neașteptate locuințele nemților, făcând mare „*zarvă în târg*" și determinându-i pe cei atacați să se organizeze pentru apărare la curtea domnească. Aici s-a produs inițial panică, crezându-se „*că Lupu vodă ar fi sosit cu tătarii*"[4]. Deși căzut și el „*la mare spaimă*"[5], spre ziuă, Gheorghe Ștefan a avut abilitatea și tăria să cheme la sine pe căpitanul și cei trei bulucbași ai seimenilor munteni, cărora le-a tăiat capetele, după care seimenii s-au retras de lângă curtea domnească. La 20 februarie/2 martie domnul a oprit masacrarea lor de către restul oștii de la reședința domnească, care se mobilizase gata să-i atace, dar i-a expulzat pe cei munteni, iertându-i pe cei moldoveni. Conflictul nu a avut un caracter social, ci unul între categorii militare, fiind repede înăbușit.

Alte conflicte nu s-au mai ivit în interior, astfel că „*domniia lui Ștefan vodă au fostŭ cumnare bivșug țărâi la toți anii domniei sale, care s-au tras tocmai 5 ani, în pâine, în vin, în stupi, mare roadă în toate*"[6]. Numai că pacea nu putea dura prea mult, după metafora lui Miron Costin, într-o casă de al cărui perete este lipită o alta care arde. „*Așea și țara noastră, nu să poate dzice că au fostŭ cu pace temeinică, cândŭ răutățile din Țara Leșască și den cazaci nu ieșiia*"[7].

[1] *Ibidem*, p. 174.
[2] Alex. Lapedatu, *Din grijile și greutățile unei domnii… Opt scrisori ale lui Gheorghe Ștefan-Vodă către Ioan Kemény*, în AARMSI, s. III, t. XII, 1932, p. 280–281.
[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 169.
[4] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 171.
[5] Miron Costin, *op. cit.*, p. 170.
[6] *Ibidem*, p. 180.
[7] *Ibidem*, p. 174.

Cu toate că a încercat să-l sprijine pe Constantin Șerban, domnul Țării Românești, împotriva seimenilor și a dorobanților răsculați, oastea sa a ajuns prea târziu pentru a mai participa la bătălia de la Șoplea (16/26 iunie 1655), iar legăturile sale cu acesta nu au atins calitatea celor avute cu Matei Basarab. Polonii i-au fost aliați, iar pentru sprijinul dat de aceștia împotriva cazacilor la instalarea în domnie, Gheorghe Ștefan le-a trimis în ajutor 700 de slujitori (osteni) aleși, la începutul lui 1655, conduși de căpitanul polon Voicehovschi (Wojczechowski), care, la rândul lor, au participat la luptele cu cazacii și aliații acestora, rușii moscoviți. Era tocmai anul când începea în Polonia primul Război nordic (1655–1660), marele foc care ardea casa vecină din metafora lui Miron Costin.

Uniunea polono-lituană era în pragul dispariției, invadată de suedezii lui Carol al X-lea Gustav, rușii moscoviți și cazaci. În plus, Gheorghe Rákóczi al II-lea s-a înțeles cu Bogdan Hmelnițki *„să hie înȚara Leșească crai Racoții"*[1]. Din toamna anului 1655, în Polonia a început un adevărat război popular împotriva invadatorilor, iar din ianuarie 1656 sorții războiului au început să încline din nou în favoarea polonilor. În aceste condiții Gheorghe Rákóczi al II-lea s-a alăturat coaliției lui Carol al X-lea Gustav, Frederic Wilhelm și Bogdan Hmelnițki, obținând în decembrie 1656 să-i fie recunoscută coroana polonă. Numai că aceasta trebuia cucerită de la regele Ioan Casimir. Drept urmare, principele ardelean a pătruns cu oaste în Polonia, la începutul anului 1657, având drept sprijin 2 000 de moldoveni conduși de serdarul Grigore Hăbășescu și de Frățiță, căpitanul de Fălciu, și tot atâția munteni conduși de căpitanul Odivoianu. Aceste efective trimise de Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban nu erau mari, și nu au influențat soarta războiului, dar, prin acțiunea lor, au încălcat porunca Porții adresată stăpânilor celor trei Țări Române de a nu se amesteca în conflictul din Polonia.

Cum principele Transilvaniei a fost în cele din urmă înfrânt, în iulie 1657, lângă Czerny Ostrów, iar armata i-a fost capturată de tătari, sancțiunea Porții n-a întârziat. Atât Rákóczi al II-lea cât și Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban au fost în cele din urmă înlocuiți din scaune. Ultimii doi încercând să-și mențină domnia cu bani, dar refuzând să se prezinte în persoană la Constantinopol, și-au grăbit căderea. Împotriva lui Gheorghe Ștefan s-au ridicat la Poartă și *„pârâși greci"*, care nu puteau uita acțiunile antigrecești care au însoțit la Iași începutul domniei sale.

Nu i-a folosit la nimic lui Gheorghe Ștefan legătura cu Moscova perfectată între 1654 și 1656. Deoarece prin unirea cu Rusia Mică (voievodatele de Kiev și Czernihów) din ianuarie 1654, Rusia moscovită se apropiase de hotarele Țărilor Române, țarul Alexei Mihailovici, încercând să protejeze pe ucrainenii ortodocși, a inițiat tratative diplomatice cu Gheorghe Ștefan, pentru a-l scoate din alianța cu polonii. La rândul său, domnul Moldovei a văzut în aceasta un prilej de a scăpa de sub stăpânirea Porții, acceptând suzeranitatea țarului. Tratativele s-au desfășurat mai mult în secret, inițial prin soli moscoviți ocazionali, Gheorghe Ștefan acceptând să se supună țarului în condițiile oferite de acesta lui Bogdan Hmelnițki (1654). Au urmat aproape doi ani de negocieri, unele

[1] *Ibidem*, p. 175.

cu implicarea lui Hmelnițki, care, profitând de ocazie, a încheiat el însuși un tratat cu Gheorghe Ștefan înainte de 6/16 august 1654.

În iarna 1655 însă, Gheorghe Ștefan a trimis totuși un ajutor militar polonilor împotriva forțelor ruso-căzăcești ale lui Vasile Șeremetev și Bogdan Hmelnițki, dar cum în primăvara anului 1656 Polonia se afla într-o situație foarte dificilă, iar Gheorghe Rákóczi al II-lea, aliatul domnului moldovean, își continua victorios marșul spre Varșovia, Gheorghe Ștefan a cerut solilor săi, aflați mai demult la Moscova, mitropolitul Ghedeon și Grigore Neniul, să jure în numele său credință țarului. Condițiile puse de domnul Moldovei părții ruse pentru prestarea acestuia au fost depuse la Moscova la 12/22 mai 1656, iar actul a fost redactat oficial în limba greacă la 17/27 mai 1656. Prin cele zece articole ale sale se cerea păstrarea rânduielilor țării, domnie pe viață și domn dintre boierii autohtoni, apărarea Moldovei de tătari, redobândirea de la turci a cetăților moldovenești, lupta comună împotriva Porții și libertatea de mișcare a solilor spre Moscova. Patriarhii de Antiohia și Ierusalim întăreau actul de supunere a lui Gheorghe Ștefan, care trebuia însă să rămână secret, de teama unei intervenții turco-tătare.

În sfârșit, la 7/17 iulie 1656, solii moldoveni au depus jurământul de credință țarului, în numele lui Gheorghe Ștefan. Acesta a continuat corespondența cu Moscova prin Bogdan Hmelnițki și, după moartea acestuia în 1657, până când l-a surprins mazilirea, în martie anul următor, cerând apoi zadarnic ajutor țarului, astfel că legătura lui Gheorghe Ștefan cu acesta a rămas literă moartă.

Motivul mazilirii sale, ca de altfel și a aliaților săi, Constantin Șerban din Țara Românească și Gheorghe Rákóczi al II-lea din Transilvania, a fost, cum am văzut, sprijinirea acțiunii principelui ardelean pentru dobândirea coroanei polone. Se considera atunci la Constantinopol că izbânda acestei acțiuni ar fi scos cele trei Țări Române de sub stăpânirea Porții. Pentru ca aceasta să nu se întâmple a fost numit în grabă un mare vizir energic, Mehmed Köprülü, socotindu-se în cercurile conducătoare otomane că: *„de nu s-a pune un om ca acesta ispravnic împărăției, Ardealul, Moldova și Țara Muntenească sîntu ieșite den mâna împărăției"*[1]. Necutezând, așadar, să se înfățișeze înaintea acestui vizir incoruptibil, care nu renunța la chemarea sa la Poartă nici dacă ar umple *„o casă de galbeni de aur"*[2], Gheorghe Ștefan a fost nevoit să părăsească Moldova, în primăvara 1658, lăsând amintirea unui *„om deplin, capă întregă, hire adâncă, cât poți dzice că nască și în Moldova oameni"* (Miron Costin)[3].

S-a retras spre Transilvania, pentru a obține sprijinul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, *„de la care avea cărți cu giurământu, să nu se lase unul pe altul, până or avea o pâine, să o împarte"*[4]. Într-adevăr, principele l-a ajutat cu trupe, în iulie 1658, în încercarea de a redobândi scaunul Moldovei. În cele din urmă însă, înfrânt de noul domn, Gheorghe

[1] *Ibidem*, p. 178.
[2] *Ibidem*, p. 179.
[3] *Ibidem*, p. 180.
[4] *Ibidem*, p. 181.

Ghica, cu sprijinul tătarilor, la Strunga și Scheia, Gheorghe Ștefan a luat din nou calea Transilvaniei. *„Și de atuncea n-au mai văzut Moldova în toată viața sa Ștefan vodă"*[1].

Răscoala antiotomană a lui Mihnea al III-lea și alianța acestuia cu Gheorghe Rákóczi al II-lea, la începutul lui octombrie 1659, a schimbat soarta lui Gheorghe Ștefan. Mihnea al III-lea se dovedise mai util pentru rezistența antiotomană plănuită de principele ardelean, astfel că tot atunci, cu prilejul dietei de la Târgu Mureș, s-a hotărât ca Gheorghe Ștefan să renunțe la scaunul Moldovei în favoarea lui Constantin Șerban, care urma, în schimb, să-i plătească datoriile (6 000 de taleri) către Rákóczi. În acest fel, Gheorghe Ștefan a ieșit din competiția pentru scaunul Moldovei. A rămas însă alături de Gheorghe Rákóczi al II-lea și de Constantin Șerban, cel puțin până în toamna anului 1659, plecând apoi prin Ungaria Superioară într-o lungă pribegie, care a durat aproape nouă ani, până la sfârșitul vieții. Pașii l-au purtat prin Viena (1660–1662), Brandenburg, Dorpat, Riga, Novgorodok, în Rusia (1662–1663), Moscova, unde a fost primit la 29 mai/8 iunie și la 15/25 iunie 1663 de către țar, care însă nu i-a făgăduit nici un ajutor împotriva turcilor. Revine apoi în Pomerania electorului Frederic Wilhelm de Brandenburg, singurul care i-a arătat până atunci oarecare înțelegere, la Stettin, de unde trece la Stockholm (1665), obținând bunăvoința reginei Suediei, Hedviga Eleonora. În 1667, Gheorghe Ștefan dobândește permisiunea țarului de a se stabili în Rusia, fără urmări însă, căci, oarecum pe neașteptate, a murit la Stettin, la începutul anului 1668. Mai târziu osemintele i-au fost aduse în țară și înmormântate la ctitoria sa, mănăstirea Cașin.

2. *Constantin Șerban și marea răscoală a slujitorilor din 1655*

Urmașul în scaun al lui Matei Basarab a fost fiul nelegitim al lui Radu Șerban, recunoscut ca atare și însemnat la nas în tinerețe de către Matei Basarab *„pentru că era fiu de domn"*[2]. Totuși acesta din urmă nu l-a îndepărtat de la curte, înființând chiar pentru el, în 1646, noua dregătorie de *serdar*, calitate în care era mai mare peste oastea boierilor fără dregătorii („serdar de mazili"). Deși era singurul fiu de domn din Țara Românească la acea dată, Matei Basarab, care nu avea urmași, l-ar fi vrut în această calitate în scaun pe marele spătar Diicu Buicescu, rudă cu el prin mamă. Însă *„din cauza trufiei lui* (Diicu Buicescu) *nimeni nu l-a vrut, nici dintre boierii țării, nici dintre supuși"*[3]. În aceste condiții, înainte chiar ca Matei Basarab să-și dea sufletul, la 9/19 aprilie 1654, sfatul lărgit, în frunte cu mitropolitul Ignatie, l-a ales domn pe Constantin Șerban, care a fost uns ca domn în aceeași zi. I-au jurat credință boierii, slujitorii (oștenii) și *„întregul norod"*[4], fără a întâmpina nici o împotrivire. Dispunând de întreg tezaurul strâns cu multă grijă de Matei Basarab, pe care n-a apucat întreaga sa domnie să-l cheltuiască[1], a putut plăti 1 500 de pungi la Poartă, obținând recunoașterea domniei în București, la 1/11 iunie 1654.

[1] *Ibidem*, p. 183.
[2] Paul de Alep, în *Călători străini*, VI, p. 145.
[3] *Ibidem*, p. 133.
[4] *Ibidem*, p. 137.

Fig. 99 Constantin Șerban după fresca din secolul XVII de la mănăstirea Govora.

Liniștea internă era însă numai aparentă. Moartea lui Matei Basarab pusese capăt celei de-a doua etape a răscoalei slujitorilor, dar aceștia nu puteau fi liniștiți dintr-o dată. Soluția radicală a ieșirii din criză la care se gândea Matei vodă, înaintea sfârșitului său: chemarea în ajutor a 30 000 de tătari și a unor ajutoare de la Gheorghe Rákóczi al II-lea și desființarea a 1 000 de seimeni, care trebuiau trecuți în rândul birnicilor, alți 500 fiind trimiși să slujească principelui, în Transilvania, n-a fost acceptată de Constantin Șerban. Ținând seama că acesta a fost ales domn și cu sprijinul tuturor slujitorilor, pentru ieșirea din criză el a ales varianta rezolvării cererilor dorobanților, seimenilor și ale altor categorii de slujitori. Drept urmare, Constantin Șerban a iertat de birul de haraci un an întreg pe slujitori, în timp ce restul țării a fost iertată doar trei luni. Dorobanții și călărașii au fost scutiți de unele dări de cotitate, și toți slujitorii au primit uniforme noi din postav de calitate, lefi *„din destul"*, au fost primiți la masa domnului și judecați cu dreptate.

Această atitudine n-a fost privită cu ochi buni de boierimea care suferise de pe urma răscoalei slujitorilor în ultimul an al domniei lui Matei Basarab. Aceasta l-a acuzat pe Constantin Șerban că *„tu niciodată n-ai pedepsit pe cel vinovat, n-ai pus să fie ucis nimeni și toată primejdia ce va cădea pe noi și a boierilor de aceea este"*[2]. Mai târziu s-a spus chiar că boierii au ales domn în locul său pe vornicul Preda Brâncoveanu. În aceste condiții, Constantin Șerban a ascultat sfatul boierilor de a desființa corpul seimenilor și a reduce alte bresle militare. Pretextul a fost *„că să face cheltuială multă țării cu lefile*

[1] Spre sfârșitul domniei sale *„era avuția lui Matei vodă neclătită încă"* (Miron Costin, *op. cit.*, p. 179).
[2] A. Veress, *Documente*, X, p. 292.

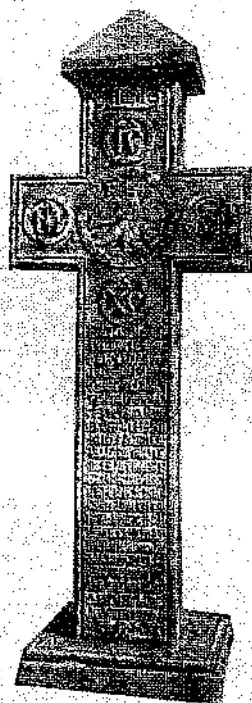

Fig. 100 Cruce amintind uciderea postelnicului Papa Brâncoveanu de către dorobanții răsculați în 1655 la București.

lor [...] iar acum, nefiind nici un vrăjmaș al țării, nu trebuie să sărăcească țara cu atâtea lefi în deșert"[1]. Măsura trebuia aplicată la 16/26 februarie 1655, cu prilejul unei treceri în revistă a slujitorilor. Primii 200 de seimeni care s-au prezentat atunci au fost deîndată concediați, iar pentru ca dorobanții și alți slujitori să nu se solidarizeze cu aceștia, în aceeași zi li s-au promis lefurile seimenilor. Această măsură n-a avut însă efect și a doua zi, 17/27 februarie 1655, când și ceilalți seimeni și slujitori s-au prezentat pentru trecerea în revistă, aflând despre intențiile domnului, cu toții s-au răsculat nu atât împotriva acestuia ci a boierilor „*de-i ucidea ca pe niște dobitoace, prepuindu-le că sunt hiclèni și ei au sfătuit pre Costandin vodă să scoată pre siimeni*"[2].

Izbucnirea răscoalei, mai precis a celei de-a treia etape a revoltei slujitorilor din Țara Românească dintre 1653 și 1655, la 17/27 februarie 1655, a fost mult favorizată de concentrarea lor la reședința domnească pentru trecerea în revistă, iar caracterul sângeros al acțiunilor slujitorilor a fost facilitat de faptul că nu avea cine să li se împotrivească, tocmai ei formând forța militară care asigura de obicei represiunea în astfel de cazuri. Răscoala militară a slujitorilor, izbucnită la 17/27 februarie, „*începu a slăbi*" doar la 17/27 iulie 1655[3]. În acest interval au căzut jertfă dorobanților, totdeauna amintiți de izvoare pe primul plan, fiind mai numeroși, seimenilor și călărașilor, numeroși boieri, între care și Papa postelnicul Brâncoveanu, tatăl lui Constantin Brâncoveanu, casele celor uciși fiind jefuite.

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 112.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 121.
[3] *Ibidem*, p. 126.

Răsculaților li s-au alăturat și o parte din roșii, iar mercenarii străini din garda domnului abia puteau asigura paza acestuia. Se aprecia că răsculații „*se-au ridicat asupra a tot neamul boieresc*"[1] „*și au jăhuit toată țara, din cap până în cap, și crucis și curmeziș [...], vecin pre vecin, fin pre naș, slugă pre stăpân*"[2]. N-au scăpat nici bisericile și mănăstirile. La răscoală au participat și numeroși țărani și orășeni, categorii din care, de altfel, se recrutau slujitorii. Din relatări externe rezultă că numărul răsculaților ar fi ajuns la 22 000 de oameni. *Aceasta a fost cea mai puternică răscoală din Țara Românească din întreg Evul Mediu.*

Pentru înăbușirea ei, Constantin Șerban a cerut ajutorul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea și al lui Gheorghe Ștefan, Poarta, prinsă în lungul război cu Veneția, neavând trupe pentru o intervenție în Țara Românească. Ambii au răspuns favorabil, principele ardelean văzând în această împrejurare un prilej de a obține ascultarea lui Constantin Șerban. Acesta, prizonier de fapt al răsculaților, a izbutit să scape însă cu multă abilitate de conducătorii slujitorilor, trimițându-i, împreună cu o numeroasă delegație (235 de oameni), la Gheorghe Rákóczi al II-lea, care i-a arestat. Locul lor l-au luat căpetenii și boieri, majoritatea credincioși de fapt lui Constantin Șerban, dintre care unii vor trăda oastea slujitorilor în bătălia cu principele ardelean.

Gheorghe Ștefan a pornit în campanie spre Țara Românească la 26 mai/5 iunie 1655, dar a întârziat, se pare intenționat, pe drum, astfel că sfârșitul confruntării dintre răsculații munteni și trupele lui Rákóczi al II-lea l-a surprins la 16/26 iunie la sud-vest de Buzău. Principele, la rândul său, a pornit în campanie la 3/13 iunie 1655, trecând pe la Întorsura Buzăului și îndreptându-se spre valea Teleajenului, la satul Prescureni, de unde la 15/25 iunie a înaintat spre Șoplea.

Pe la mijlocul lui iunie 1655, când oastea răsculaților se afla la Gherghița, căutând să dea lupta cu principele ardelean înainte ca acesta să-și unească forțele cu cele ale lui Gheorghe Ștefan, Constantin Șerban a fugit la Siavuș, pașa de Silistra, care urmărea evenimentele la satul Strâmba, la vest de Călugăreni, în fruntea unei mici oștiri. În locul său răsculații au ales domn în tabără, înainte de 15/25 iunie 1655, pe Hrizea din Bogdănei, mare paharnic, fost mare spătar, fiul lui Dumitrașcu, mare vistier, înrudit cu neamul Năsturelilor, al soției lui Matei Basarab. Oastea lor număra între 16 000–24 000 de oameni, mai cu seamă pedestrime cu arme de foc și 30–33 de tunuri, veterani experimentați și bine instruiți. Cea a lui Gheorghe Rákóczi nu trecea de 12 000 de oameni, cu 12 tunuri.

Bătălia s-a dat lângă localitatea dispărută Șoplea, la vadul Teleajenului, între Bucov și Ploiești, în după-amiaza zilei de 16/26 iunie 1655, ținând până la căderea serii. În prima fază, Hrizea vodă a atacat prin surprindere tabăra lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, coloanele sale de pedestrime rezistând apoi destul de mult contraatacurilor călărimii și pedestrimii principelui. Însă, în câmp deschis, fără sprijinul unei călărimi proprii, fără lucrări de fortificații și fără tabăra de care, pedestrimea nu avea prea mari sorți de izbândă. În plus, aga Lupu Buliga a trădat, tunurile conduse de el trăgând pe deasupra oștii ardelene,

[1] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 549.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 123.

Fig. 101 Cruce ridicată în amintirea bătăliei de la Șoplea din 16/26 iunie 1655.

fapt pe care l-a plătit cu viața, iar alți boieri au trecut fără ezitare în oastea lui Rákóczi, după înțelegerea pe care o aveau cu Constantin Șerban, sau au fugit la acesta.

Drept urmare, în a doua fază a bătăliei, călărimea principelui a înfrânt rezistența pedestrimii muntene, pe care a masacrat-o în timpul retragerii acesteia până la Ploiești. Hrizea vodă, fugind spre Brăila, a ajuns în tabăra lui Siavuș pașa, de la care l-a răscumpărat Constantin Șerban, predându-l apoi lui Rákóczi, care l-a închis la Alba Iulia.

În țară, în ciuda unei cumplite represiuni instaurate de Constantin Șerban, revenit în scaun, răscoala *„începu a slăbi"*, cum am văzut, abia după o lună, durând până în septembrie 1655, cu participarea unor unități de călărași. Ea nu s-a stins nici în anii următori, în decembrie 1656, fostul căpitan de seimeni, Priboi, urmărind să-l ucidă pe Constantin Șerban. La 13/23 martie 1657 însă, profitând de plecarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea în campania din Polonia, însuși Hrizea vodă a evadat din Alba Iulia, cu complicitatea unor seimeni români, trecând în Țara Românească, unde a ocupat mănăstirea Bistrița olteană. Înainte însă de a se întări, boierul care îl găzduia l-a înștiințat despre prezența sa pe Constantin Șerban. Acesta a trimis trupe, sub ascultarea vornicului Preda Brâncoveanu, a stolnicului Radu Fărcășanu și a lui Ivașco Cepariul, care au înfrânt seimenii lui Hrizea la Târgul Bengăi, acesta din urmă fiind capturat și tras pe roată sau în țeapă la Târgoviște la 27 martie/6 aprilie 1657.

Înfrângerea seimenilor și dorobanților lângă Șoplea a dus la strângerea legăturilor dintre Constantin Șerban și Gheorghe Rákóczi al II-lea, cel dintâi jurând credință principelui, la Târgoviște, îndată după 1/11 iulie 1655 și obligându-se a urma dorința acestuia chiar și la numirea dregătorilor, pe lângă plata unui tribut de 3 000 de galbeni pe an, totul dovedind că domnul recunoscuse suzeranitatea lui Rákóczi.

Ținând seama de aceste împrejurări, se poate pune întrebarea: când a avut timp Constantin Șerban să se ocupe de înfrumusețarea bisericii curții sale de la Dobreni, construită în vremea boieriei, să ctitorească pe cea cu hramul Sfântul Gheorghe din Pitești și mai ales așezământul mănăstiresc cu biserica Sfinților Împărați Constantin și Elena, de pe dealul unde se aflase schitul lui Oprea iuzbașa, din București, destinată a deveni lăcașul Mitropoliei.

De altfel, ultima ctitorie începută în 1656 a fost terminată de urmașul său în scaun, Mihnea al III-lea, în mai 1658, pictura bisericii fiind realizată zece ani mai târziu, în vremea lui Radu Leon.

Constantin Șerban a fost prima victimă a hotărârii marelui vizir Mehmed Köprülü, de a tăia *„aripile principelui din Ardeal"*[1], prin îndepărtarea din scaun a sa și a lui Gheorghe Ștefan. Știrea mazilirii sale i-a sosit la Târgoviște, la 5/15 ianuarie 1658, urmând a fi înlocuit cu Mihnea al III-lea. În aceste condiții, neobținând revocarea acestei hotărâri la Poartă și refuzând să se ducă acolo, a hotărât, împreună cu boierii săi, să organizeze o rezistență armată. Și-a alcătuit o nouă armată, care i-a depus jurământ de credință, efectivul acesteia ajungând la 10 000 de oșteni plătiți, cărora *„li s-au împărțit muschete, arme și muniții"*[2], fiind înrolați și din vechii dorobanți și seimeni. Lângă Câmpulung a fost organizată o tabără fortificată, Bucureștii au fost arși pentru a nu sluji așezării noului domn. Însă Constantin Șerban s-a arătat indecis, nu a știut să lupte pe rând cu turcii, care veneau dinspre București, și cu tătarii, care înaintau spre Târgoviște, și în cele din urmă, în martie 1658, s-a retras în Transilvania, fără a fi încercat o rezistență serioasă, lăsând țara pradă tătarilor și turcilor, care nu au cruțat-o.

Deși inițial Gheorghe Rákóczi al II-lea a fost nemulțumit de părăsirea fără luptă a Țării Românești de către Constantin Șerban, în cele din urmă cei doi s-au împăcat, iar principele ardelean a ales alianța cu el, în dauna lui Gheorghe Ștefan, silit în octombrie 1659 să renunțe la orice pretenție asupra scaunului Moldovei pentru a face loc lui Constantin Șerban. Acesta a fost, de altfel, planul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, pentru care, cum am mai amintit, rezistența antiotomană a lui Mihnea al III-lea era mai importantă decât drepturile lui Constantin vodă asupra Țării Românești. În urma încheierii tratatului de la Târgu Mureș, din 24 septembrie/4 octombrie 1659, dintre Rákóczi și Mihnea, prin care acesta din urmă era asigurat că va primi ajutoare militare din Transilvania și nu va fi atacat de Constantin Șerban, acesta, la rândul său, s-a întâlnit cu principele ardelean în cetatea Bran, cei doi semnând aici un mare tratat, la 2/12 octombrie 1659. Prin tratatul de la Bran, Constantin Șerban își ceda drepturile sale la scaunul muntean lui Mihnea al III-lea, care, la rândul său, urma să-i acorde ajutor militar pentru dobândirea stăpânirii Moldovei, legându-se apoi să-l sprijine din toate puterile sale pe Gheorghe Rákóczi II în orice împrejurări.

Urmarea imediată a fost campania lui Constantin Șerban pentru ocuparea Moldovei și alungarea noului domn, Gheorghe Ghica, instalat de turci, care a început la 12/22 octombrie 1659, cu trupe trimise de Mihnea al III-lea și lefegii germani și poloni, care fuseseră

---

[1] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, 291.
[2] *Călători străini*, VI, p. 245.

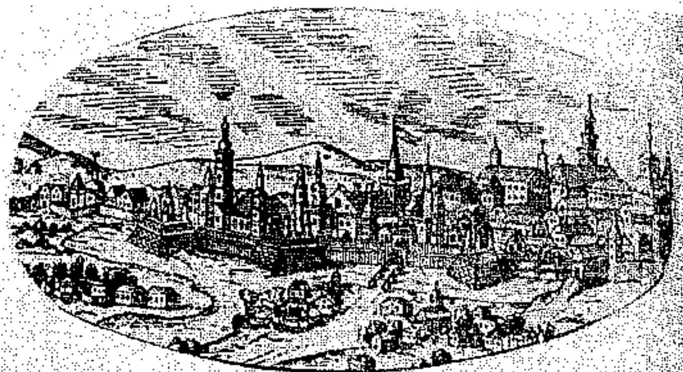

Fig. 102 Orașul Iași, gravură din secolul XVII.

în slujba lui Gheorghe Ștefan. Bătălia hotărâtoare s-a dat la „Capul Stâncii" (azi Coada Stâncii), lângă Iași, la începutul lui noiembrie 1659, biruitor fiind Constantin Șerban, în timp ce Gheorghe Ghica fugise, prin ținutul Lăpusnei, spre raiaua Bender (Tighina).

Domnia lui Constantin Șerban în Moldova, din noiembrie 1659, avea să dureze foarte puțin. Tătarii, conduși de fratele hanului, au pătruns curând aici, aducând pe noul domn, Ștefăniță Lupu, având misiunea de a trece apoi pe Gheorghe Ghica în Țara Românească, unde Mihnea al III-lea trebuia alungat. Bătălia s-a dat tot lângă Iași, la 11/21 noiembrie 1659, și Constantin Șerban abia a scăpat să nu fie prins de tătari.

După moartea lui Mihnea al III-lea, la 26 martie/5 aprilie 1660, Constantin vodă a încercat de data aceasta să ocupe scaunul Țării Românești, împotriva aceluiași Gheorghe Ghica. Cu bani rămași din tezaurul lui Matei Basarab, el a pornit de lângă Sibiu, la 30 martie/9 aprilie 1660, și trecând prin Câineni-Turnu Roșu a pătruns în Țara Românească, intrând în București la 1/11 mai 1660, de unde Gheorghe Ghica fugise la Giurgiu. Dar o nouă intervenție turco-tătară, pornită de la Giurgiu, a pus capăt și acestei a doua domnii muntene a lui Constantin Șerban, care nici de această dată nu s-a decis să reziste. La 11/21 mai, după o domnie de numai zece zile, el a părăsit Bucureștii, trecând în Transilvania, la 15/25 mai 1660.

Cum Gheorghe Rákóczi al II-lea, rănit în bătălia de la Gilău-Florești (12/22 mai 1660), era pe moarte, Constantin Șerban a trecut prin secuime, apoi prin Maramureș, îndreptându-se spre ținuturile căzăcești. De aici, recrutând 5 000 de cazaci și cu cei 1 000 de lefegii ai săi, a pornit cea de-a treia expediție, de data aceasta din nou pentru ocuparea scaunului de la Iași. În ianuarie 1661, a înaintat pe la Soroca, îndreptându-se spre reședința domnească, de unde Ștefăniță Lupu fugise în întâmpinarea tătarilor din

Bugeac, chemați, ca și în 1659, grabnic în ajutor. La 20/30 ianuarie 1661, Constantin Șerban se afla pentru a doua oară în scaunul de la Iași, dar nici această domnie nu a durat decât mai puțin de o lună. După 26 ianuarie/5 februarie 1661, când era încă în scaun, și înainte de 17/27 februarie, când aici se afla din nou Ștefăniță Lupu, el și-a pierdut domnia, trădat de lefegiii cazaci, care s-au înțeles cu tătarii, și numai sumele de bani plătite căpeteniilor acestora l-au salvat de pericolul de a fi predat tătarilor.

S-a retras în Polonia, revenind doar în noiembrie 1673, pentru a participa cu un steag de moldoveni, sub comanda marelui hatman Jan Sobieski, la bătălia de la Hotin, sperând să fie reînscăunat în Țara Românească. A revenit și, în ianuarie 1675, cu 6 000 de oșteni, participând la luptele antiotomane din Ucraina, a ajuns chiar la Soroca. După care, bătrân, s-a retras la moșia Waniowice, dăruită în 1682 de regele Jan Sobieski, primind și venitul moșiilor sale din Țara Românească, de la nepotul său de soră, Șerban Cantacuzino. A murit acolo în vara anului 1685, fără ca osemintele să-i poată fi aduse în țară.

3. *Răscoala antiotomană a lui Mihnea al III-lea*

Una din consecințele sprijinirii lui Gheorghe Rákóczi al II-lea de către Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban, în campania din 1657, pentru obținerea coroanei polone, a fost declanșarea temerii la Poartă în legătură cu crearea unei noi forțe politico-militare în spațiul Țărilor Române, capabile să înlăture stăpânirea acesteia. Aceasta tocmai când Înalta Poartă se pregătea ca, într-un viitor nu prea îndepărtat, să reia ofensiva asupra centrului Europei și a Poloniei. La conducereea celor trei țări trebuiau, așadar, aduși oameni devotați Porții. Au fost găsiți doi străini (adevărați „prefanarioți"), unul, e adevărat, împământenit, dar aflat la Constantinopol, în calitate de capuchehaie, albanezul Gheorghe Ghica, iar celălalt un grec, cu totul străin, fiul unui Iane Surdul, pe numele său de botez Franți, poreclit mai demult Givan bei, care, pretinzându-se fiu al lui Radu Mihnea, și-a luat numele așa-zisului său bunic (Mihnea Turcitul), devenind Mihnea al III-lea. Cu o astfel de falsă ascendență s-a „*curtenit*" de mic la influentul Kenan pașa, arătându-se până la vârsta de 40 de ani foarte „*credincios turcilor*". Nu e de mirare că, la începutul anului 1658, când la Constantinopol marele vizir a căutat înlocuitori pentru domnii Moldovei și Țării Românești, alături de Gheorghe Ghica, celălalt „prefanariot" a fost desemnat Givan bei. Iar turcii „*ca de la inima lor l-au ales și l-au făcut domn Țării Românești, înșelându-i că să va turci și el*"[1].

Numit domn la 19/29 ianuarie 1658, intră în țară cu trupe turcești la 7/17 februarie, ajungând la Târgoviștea, pustiită în retragere de Constantin Șerban la 4/14 martie, după care revine la București. Domnia sa începea într-un moment dificil: Țara Românească fiind pustiită de turci și tătari, în urma răzvrătirii predecesorului său. Noul domn nu

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 131.

Fig. 103 Imaginea orașului Târgoviște în secolul XVII după o lucrare italiană.

avea o bază materială proprie, un domeniu boieresc, nu era căsătorit cu o jupâneasă pământeancă, prin care s-ar fi înrudit cu boierimea țării, care chiar de la început i s-a arătat ostilă și, în plus, cum s-a dovedit curând, vroia să-l imite pe Mihai Viteazul, al cărui nume l-a adoptat la încoronare, în iunie 1658, fără să țină seama că altele erau condițiile interne și externe în vremea sa. De la început a căutat să atragă de partea sa pe marii dregători ai predecesorilor săi, răscumpărând pe cei robiți, chemând pe cei pribegiți, deși mulți dintre aceștia păstrau legătura cu Constantin Șerban, neținând seama că unii încercaseră să se împotrivească la intrarea sa în țară cu trupe turcești. Aflăm astfel alături de el pe Stroe Leurdeanu, numit mare vistier, Pană Filipescu, Radu Fărcășanu, Radu Mihalcea Cândescu ș.a. Ca mare logofăt a rămas Constantin Cantacuzino, cumnatul rivalului său Constantin Șerban, iar în divan nu mai erau decât doi greci: Manu, mare vornic, apoi mare ban, și postelnicul Iordache Trufanda, și aceștia, de asemenea, „împământeniți".

Pentru întărirea poziției sale, Mihnea a ales calea alianței externe cu Gheorghe Rákóczi al II-lea, care avea încă forța pentru a se opune Porții, și a reorganizării oștii de țară, care, în ciuda represiunii la care fusese supusă de Constantin Șerban după 1655, era departe de a fi lichidată. El a atras de partea sa pe slujitorii nemulțumiți de la 1655, *„găsindu-și dorobanții domn după inema lor"*[1], a înființat noi steaguri de slujitori, îndeosebi dorobanți și seimeni, a comandat tunuri la Sibiu, a făcut *„erbării"* și chiar o *„palangă"*, pe locul celei a lui Sinan pașa de la mănăstirea Radu Vodă din București. Pentru a-și procura bani și oameni de oaste a impus răscumpărarea silită a unor sate de rumâni, măsură extinsă de la satele domnești la cele ale boierilor „hicleni" și apoi la alte sate aservite, boierești și

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 119.

mănăstirești, foștii rumâni putând, cu plata unei taxe, să se înscrie la „breslele" militare. *„Neamul dorobănțesc"* a primit cu bucurie măsurile lui Mihnea de întărire a oastei. *„Și începură ei toți a-l lăuda zicând că domn ca acesta n-au mai venit în Țara Rumânească, înțelept și vrédnic și iaste ca un sfânt"*[1].

Fig. 104 Dicu Buicescu și familia sa, frescă la mănăstirea Cleuciov.

Boierii însă nu au primit cu aceeași bunăvoință măsurile sale. Idealul lor era menținerea păcii, care se putea realiza doar prin supunerea față de Poartă. Când și-au dat seama că, deși venit la domnie ca om al turcilor, Mihnea nu le va asigura această pace, boierii au refuzat să accepte planul său de răscoală antiotomană, bazat doar pe sprijinul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, cu ocazia campaniei turcești din august-septembrie 1658 împotriva principelui. S-au auzit din nou argumente precum *„noi sântem o țară mică și făr de oameni, neputincioasă și făr de ajutor de nici o parte, iar turcii sânt putérnici și biruesc toată lumea, de la Răsărit pân la Apus"*[2] și altele. În plus, la Teleajen, în drum spre Transilvania, marele vistier Pârvu Vlădescu și alți boieri l-au părăsit pe domn, atrăgând și o parte a oastei, care i-a însoțit în tabăra turcească, unde au arătat planurile sale antiotomane, cerând domn pe Preda Brâncoveanu.

Prezentându-se însă cu mult curaj înaintea pașii, Mihnea a reușit să-i câștige încrederea, executând apoi pe ascuns pe boierii trădători, în frunte cu banul Preda Brâncoveanu, vistierul Pârvu Vlădescu și postelnicul Istrate Leurdeanu și alții mai mărunți. Constantin Cantacuzino, aflat la Filipești, județul Prahova, a scăpat fugind peste munte cu numeroasa sa familie, în cele din urmă ajungând în Moldova.

În vara anului următor, 1659, după tratative cu Gheorghe Rákóczi, aflat în Partium, și cu elemente sud-dunărene, asigurându-și cel puțin teoretic sprijinul acestora, Mihnea al III-lea a declanșat răscoala antiotomană. Mai înainte însă, pregătind acțiunea după modelul lui Mihai Viteazul, a cerut iarăși părerea boierilor și din nou, confruntat cu atitudinea negativă a acestora, pentru a preveni o nouă trădare, a luat o măsură demnă de Alexandru Lăpușneanu, de această dată, în iulie 1659, cu prilejul unui ospăț la curte, ucigând un

[1] *Istoria Țării Romînești*, ed. 1960, p. 132.
[2] *Ibidem*, p. 133

mare număr de boieri, în frunte cu vornicul Radu Mihalcea Cândescu, spătarul Udriște Năsturel, clucerul Diicu Buicescu ș.a. Noul divan îl urmează de data aceasta cu credință.

Acțiunea antiotomană a fost declanșată la 2/12 septembrie 1659, prin uciderea gărzii turcești de la curte, apoi a turcilor din Târgoviște, și în cele din urmă din țară, numărul acestora fiind de câteva mii. Au contribuit la declanșarea acțiunii cererile stăruitoare ale lui Rákóczi și amenințarea sa cu mazilirea. În următoarele două săptămâni au fost atacate raialele Giurgiu, Brăila și Turnu, iar dincolo de Dunăre Rusciuk, Nicopole și Măcin. Drept urmare, trimișii lui Mihnea în Transilvania încheie un tratat de alianță la nivel de egalitate cu Rákóczi, la 24 septembrie/4 octombrie 1659, iar opt zile mai târziu, la 2/12 octombrie, prin tratatul încheiat la Bran, de principe cu Constantin Șerban, acesta din urmă îi ceda lui Mihnea drepturile sale asupra stăpânirii Țării Românești, în schimbul unui ajutor pentru dobândirea scaunului Moldovei. În sfârșit, la 5/15 octombrie 1659, Gheorghe Rákóczi al II-lea a trecut în Țara Românească, lângă Rucăr, unde s-a întâlnit cu Mihnea al III-lea, stabilind planul viitoarei acțiuni antiotomane: Rákóczi trebuia să atace Lugojul și Caransebeșul, Constantin Șerban, după ce va fi ocupat domnia Moldovei, urma să oprească intervențiile tătarilor, iar Mihnea să atace pe turci la sud de Dunăre.

Numai că acționând separat, cei trei au fost învinși pe rând, mai întâi Constantin Șerban, cum am văzut, în Moldova, cam în același timp când Rákóczi era înfrânt în Ardeal. Mihnea, deși a biruit pe turci la Frătești, la 13/23 noiembrie 1659, a fost nevoit să părăsească asediul Giurgiului și, atacat la rândul său, de turci și de tătarii care veneau din Moldova, a fost înfrânt la începutul lui decembrie 1659 în preajma Călugărenilor. O încercare de rezistență la Târgoviște n-a mai fost posibilă, datorită refuzului dorobanților și seimenilor de a mai lupta fără speranță, astfel că Mihnea a fugit în Transilvania, ajungând la Râșnov la 23 noiembrie/3 decembrie 1659.

Întâlnirea cu Gheorghe Rákóczi al II-lea, la asediul Sibiului de către acesta, la începutul lui decembrie 1659, nu a avut nici un rezultat, și Mihnea a trecut prin secuime, îndreptându-se spre Satu Mare. Aici, la 26 martie/5 aprilie 1660, după o masă îmbelșugată oferită de celălalt pribeag, aflat și el acolo, Constantin Șerban, Mihnea a murit, cu bănuieli de otrăvire. Două luni mai târziu murea și Gheorghe Rákóczi al II-lea, rămânând doar Constantin Șerban pretendent la scaunul Țării Românești sau Moldovei.

De la 1660, în istoria Țărilor Române se deschide o nouă perioadă. Poarta otomană începea penultimul mare asalt asupra Europei Centrale și a Poloniei și spațiul românesc se afla tocmai pe acest drum.

BIBLIOGRAFIE

Documente și inscripții

CAPROȘU, Ioan, ZAHARIUC, Petronel, *Documente privitoare la istoria orașului Iași. Acte interne*, I, Iași, 1999.

CIORĂNESCU, Alexandru, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1950.

—, *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (Mihnea III)*, în BCIR, XIII (1934).

CONSTANTINESCU, D., *«Când s-a ridicat Constantin Șerban Voievod»*, în MMS, XLV (1968), nr. 1–2, p. 85–87.

CORFUS, Ilie, *Noi informații despre români în vechi ediții polone de documente*, în RI, XXXI (1978), nr. 3, p. 481–504.

—, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983.

—, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, București, 2001.

DES NOYERS, P., *Lettres pour servir à l'histoire de la Pologne et de Suède de 1655 à 1659*, Berlin, 1859.

„Diplomatarium italicum", Roma, I (1925).

Documenta Romaniae Historica, A, XIX, XXI–XXIV, București, 1969–1998; B, XXI–XXV, XXX, XXXII, București, 1965–2001.

Dokumenti Bogdana Hmelnițkogo 1648–1657, ed. I. Kripiukevici, I. Butici, Kiev, 1961.

ELIAN, Al., BĂLAN, C., CHIRICĂ, H., DIACONESCU, Olimpia, *Inscripțiile medievale ale României*, I, *Orașul București, 1395–1800*, București, 1965

FILITTI, Ioan C., *Din arhivele Vaticanului*, II, *Documente politice 1526–1788*, București, 1914.

GEMIL, Tahsin, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984.

GIOGLOVAN, Radu; OPROIU, Mihai, *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița* I, *Municipiul Târgoviște*, Târgoviște, 1975.

GOOS, Roderich, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*, Viena, 1911.

Hrisovul lui Matei Vodă Basarab pentru dezrobirea sf. monastiri închinate din anul de la facerea lumii 7149 iar de la Hristos 1641, dat în scaunul Târgoviștei, București, 1860.

HUDIȚĂ, I., *Recueil de documents concernant l'histoire des Pays Roumains tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècles*, Iași, 1929.

HURMUZAKI, Eudoxiu, *Fragmente din istoria românilor*, III, București, 1900.

HURMUZAKI, E., *Documente privitoare la istoria românilor*, IV^{1-2}, V^{1-2}, VIII, IX^{1}, XIV^{1}, XV^{2}, *Supliment*, I^{1}, II^{2-3}, București, 1882–1915

PANAITESCU, P.P., *Pribegia lui Constantin Şerban Basarab şi a lui Ştefan Petriceicu şi testamentele lor*, în AARMSI, s. III, t. XXI (1939), p. 373–432.
PAPADOPOL-CALIMAH, Alexandru, *Despre Gheorghe Ştefan voevod, domnul Moldovei (1653–1668)*, Bucureşti, 1886.
POPESCU, N.M., *O însemnare despre Mihail Radu (Mihnea al III-lea, 1658–1659)*, în RIR, XVI (1946), nr. 2, p. 187–190.
POPESCU, Marin Matei, BELDEANU, Adrian N., *Mihnea al III-lea (1658–1659)*, Bucureşti, 1982.
REZACHEVICI, Constantin, *Strategia militară românească în secolul al XVII-lea*, în RI, XXXI (1978), nr. 10, p. 1773–1791.
— *Fenomene de criză social-politică în Ţara Românească în veacul al XVII-lea (Partea a II-a: A doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, în SMIM, XIV (1996), p. 85–117.
— *Începutul epocii lui Matei Basarab şi Vasile Lupu în lumina relaţiilor cu Imperiul otoman şi cu Transilvania*, în RdI, XXXV (1982), nr. 9, p. 1003–1012.
— *Istoria popoarelor vecine şi neamul românesc în Evul Mediu*, Bucureşti, 1998.
SÂRBU, Ion, *Relaţiile externe ale lui Matei vodă Basarab 1632–1654 (Cu privire la istoria Orientului European)*, Timişoara, 1992.
STOICESCU, Nicolae, *Matei Basarab*, Bucureşti, 1988.
— *Constantin Şerban*, Bucureşti, 1990.
STOIDE, Const., A., *Date noi cu privire la relaţiile de după 1653 dintre Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan*, în AIIAI, XII (1976), p. 171–176.
ŞERBAN, Constantin, *Asediul Sucevei din 1653*, în „Suceava", X (1983), p. 235–244.
— *Matei Basarab înainte de domnie*, în RI, S.N., I (1990), nr. 5, p. 481–507.
— *Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)*, Bucureşti, 1991.
VENIAMIN, Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, Bucureşti, 1982.
ZABOROVSCHI, I., *Vasile Lupu ca dregător înaintea domniei*, în RIR, XV (1945), p. 157–170.
ZEKELY, W., *Unele precizări cronologice privind mişcările social-politice desfăşurate în ultimul an al domniei lui Matei Basarab*, în „Istros", Brăila, II–III (1981–1983), p. 299–330.

IV. Principatul Transilvaniei în vremea Rákóczeştilor

1. Autoritatea princiară între stări şi pretendenţi

Moartea principelui Gabriel Bethlen a prilejuit stărilor punerea în discuţie a regimului autoritar princiar. Potrivit testamentului său conducerea Transilvaniei revenea soţiei sale, Ecaterina de Brandenburg, ajutată de cumnatul său, Ştefan Bethlen, în calitate de guvernator. Cu toate că se încălca un drept câştigat al stărilor de a alege conducătorul ţării, dorinţa fostului principe a fost acceptată. Adunarea generală, întrunită la Alba Iulia, în ianuarie-februarie 1630[1], profită de situaţia creată şi în cele 76 de articole ia o serie de hotărâri menite să-i aducă subordonarea puterii centrale. După reînnoirea „uniunii", pe un răstimp de zece ani şi reafirmarea liberului exerciţiu al celor patru religii recepte, stările impuneau principesei Ecaterina de Brandenburg următoarele „condiţii": numirea de slujbaşi doar dintre locuitorii ţării, renunţarea la întreţinerea de oaste şi de garnizoane (*praesidia*) în cetăţi, impunerea la dări a moşiilor fiscale şi restituirea iobagilor fugiţi pe acestea, interzicerea pe viitor ca slujbaşii fiscului să încalce libertăţile nobililor prin cercetarea moşiilor acestora, restituirea iobagilor înrolaţi ca pedestraşi şi a celor fugiţi şi aşezaţi pe moşiile familiei princiare, desfiinţarea încartiruirii de trupe pe moşiile nobiliare şi orăşeneşti, acordarea libertăţii comerciale, cu excepţia negoţului cu piei, scutirea de vamă a nobilimii, a saşilor şi în parte a secuilor, arendarea după vechiul obicei al vămii pentru saşi, modificarea unor proceduri judiciare în defavoarea moşiilor fiscale, înăsprirea statutului juridic şi a chezăşiei pentru iobagii români şi sârbi, restrângerea dreptului princiar în recrutarea de cai pentru poştă, desfiinţarea gratuităţii unor obligaţii în muncă a secuilor şi remunerarea acestora în cazul participării la expediţii militare în afara ţării, reglementarea „vizitaţiilor" bisericeşti şi a funcţionării învăţătorilor săteşti etc. Evident, toate aceste

Fig. 105 Ecaterina de Brandenburg, văduva lui Gabriel Bethlen, conducătoarea Transilvaniei.

[1] *MCRT*, IX, p.76-107.

hotărâri ale adunării de stări vizau restaurarea puterii nobiliare în locul absolutismului princiar, înlăturându-se „inovațiile" făcute de Gabriel Bethlen în materie de finanțe, armată, comerț și domenii fiscale.

Primejduirea liniștii din țară venea însă nu numai dinspre efortul stărilor de a reașeza raporturile politice în principat, ci și dinspre încercările de ocupare a tronului princiar de către pretendenți susținuți fie de turci, fie de Habsburgi. Situația se agravează o dată cu revenirea principesei la catolicism și cu revendicarea celor șapte comitate din Ungaria Superioară de către Habsburgi, comitate recunoscute lui Bethlen doar cu titlu viager. S-a dovedit în scurt timp că formula aleasă ca țara să fie condusă de Ecaterina de Brandenburg cu ajutorul lui Ștefan Bethlen nu era viabilă, punând în pericol țara, ce aluneca spre înstăpânirea habsburgică. Facțiunea nobiliară ostilă acestui plan, în frunte cu guvernatorul Ștefan Bethlen, intervine pe lângă Gheorghe Rákóczi, fiul fostului principe Sigismund Rákóczi, pentru a-l convinge să accepte tronul princiar. Situația se complică din momentul în care Adunarea țării îl alege drept principe pe Ștefan Bethlen, care dorește să păstreze puterea, ajungând în conflict cu Rákóczi. Acesta, ajutat de „haiduci" și cu sprijinul Ecaterinei de Brandenburg, obține alegerea ca principe de către adunarea stărilor întrunită la Sighișoara, la 26 noiembrie 1630, primind și firmanul de confirmare din partea Porții.

Consolidarea domniei constituie pentru Gheorghe Rákóczi I (1630–1648) o problemă dificilă, în condițiile în care era sprijinit doar de o parte a stărilor, nereușind să-și elimine adversarii și nici să-și câștige încrederea deplină a turcilor. Cea mai acută problemă de rezolvat era cea a legăturilor cu Habsburgii, care au revendicat cele 7 comitate stăpânite de Gabriel Bethlen cu titlu viager, de îndată ce s-a aflat despre moartea acestuia. S-a alăturat aici și dorința palatinului Nicolae Eszterházy de a lua locul lui Gheorghe Rákóczi pe tronul Transilvaniei. Neînțelegerile au sfârșit printr-un conflict armat, lupta de la Rakamaz, din aprilie 1631, soldată cu victoria lui Rákóczi. Rezultatul acesteia a fost începerea tratativelor dintre solii principelui și cei ai împăratului, desfășurate și finalizate la Cașovia (1631). S-a încheiat în cele din urmă un tratat de pace, în 19 puncte, în care Gheorghe Rákóczi acceptă, prin prevederile a 3 puncte secrete, să-i depună jurământ de credință împăratului, să nu colaboreze militar cu turcii și tătarii împotriva lui[1], obținându-se astfel pace, liniște și recunoașterea sa ca principe.

Un alt moment în normalizare a relațiilor cu împăratul Ferdinand I-a reprezentat reglementarea chestiunilor teritoriale aflate în litigiu, între care cetatea Munkacs, pe care principele o primește ca și zălog, în contul sumei de 20 000 de guldeni, fără ca aceasta să fie însă anexată Transilvaniei. Tratatul de pace de la Eperjes, din mai 1633, dintre Gheorghe Rákóczi și Ferdinand de Habsburg, reglementează problema teritorială în litigiu, dar nu înlătură posibilitatea implicării acestuia în războiul de 30 de ani. Normalizarea raporturilor cu Habsburgii i-a îngăduit principelui să se preocupe de eliminarea pretendenților la tron susținuți de turci.

[1] *Ibidem*, IX, p.255-259.

Unul dintre aceștia a fost David Zólyomi, care, fără a avea acordul principelui, printre alte demersuri, începe să-și constituie propria armată, prin angajări de mercenari. Sfârșește prin a fi atras la Tg. Mureș, cu prilejul dietei din 1633 în calitate de general al secuilor, este închis, moșiile confiscate, problema lui discutată în dietă, unde stările văd mai degrabă o încălcare a drepturilor nobiliare de către principe decât un pericol pentru tron, dar, sub presiunea lui Gheorghe Rákóczi, iau măsurile impuse de acesta. Un alt pretendent periculos a fost fiul fostului principe Moise Székely, sprijinit de Poartă, preocupată de un astfel de joc diplomatic, pentru a ține în frâu pe principe și despre care, în anul 1634, se spunea că primise însemnele de domnie în principat. Cu greu, cu mari eforturi diplomatice și financiare, a fost neutralizat. Cel mai puternic rival s-a dovedit a fi fostul guvernator Ștefan Bethlen, ce refuzase constant să-i depună jurământ de credință lui Gheorghe Rákóczi, dar care era deținătorul puternicei cetăți Hust și a altora și care considera acum că tronul i s-ar fi cuvenit de drept lui și nu lui Rákóczi. Cum principele încearcă să-l oblige la supunere, în 1634 Ștefan Bethlen fuge la vizirul din Buda, unde, printre alte acuze, ridicate contra lui Gheorghe Rákóczi sunt și punctele secrete ale tratatului cu împăratul de la Viena, faptul că are indigenatul polonez etc. Plângerile ajung la Poartă care, în februarie 1636, decide susținerea lui Ștefan Bethlen, care între timp, prin intermediul fiului său, se asigurase și de neintervenția din partea Habsburgilor. În septembrie 1636 turcii, așezați în tabăra de la Rakamaz, aduc vestea mazilirii lui Gheorghe Rákóczi. Convocate de urgență în aceeași lună, la adunarea de tabără, stările evită o declarație deschisă de susținere a principelui de teama Porții. Susținerea pentru principe este adusă de solii lui Matei Basarab, domnul Țării Românești, ce vin cu împuterniciri pentru a încheia o alianță de ajutor și apărare cu Gheorghe Rákóczi[1]. Între timp, trupele turcești, alături de Ștefan Bethlen, ajung la Salonta, unde are loc lupta cu oastea principelui, fără vreun rezultat hotărâtor. Îndrăzneala unui luptător de-al lui Rákóczi, favorizat de noapte și de ceață, creează panică în tabăra adversă, ce o ia la fugă până la Gyula. Marea „victorie" a lui Gheorghe Rákóczi de la Salonta a determinat totuși pe turci să medieze încheierea unei înțelegeri între Rákóczi și Ștefan Bethlen (octombrie-noiembrie 1636), ratificară în decembrie de stările ardelene întrunite în Adunarea generală de la Orăștie. Potrivit acestor prevederi, Ștefan Bethlen poate reveni în Transilvania, redobândește bunurile confiscate, principele se obligă că nu va ține relații de supunere față de Viena sau Polonia, că va restitui banii împrumutați forțat, că va plăti pentru cele întâmplate 40 000 de taleri sultanului și 10 000 taleri caimacamului. În urma acestui tratat, Gheorghe Rákóczi câștigă în fapt liniștea din partea Porții și cel puțin un răgaz în privința susținerii de contracandidați la tronul princiar. Pentru Gheorghe Rákóczi, succesul a însemnat posibilitatea întăririi puterii princiare printr-o politică bazată, în primul rând, pe sporirea bunurilor personale, precum și angajarea pe viitor în coaliția antihabsburgică.

[1] *Török-magyarkori*, II, p.406.

2. *Politica autoritară și a bunurilor personale*

Principele Gheorghe Rákóczi I și-a început domnia în condițiile unei accentuate degradări a autorității princiare, prin cele 76 de articole adoptate de Adunarea țării din 1630. De aceea noul principe va fi preocupat, pe de o parte, de consolidarea puterii sale politice, prin eliminarea pretendenților la tron, de bune relații cu puterea suzerană și, pe de altă parte, în interior de reluarea politicii autoritare promovate de mentorul său, principele Gabriel Bethlen. Primii pași în această direcție sunt întreprinși chiar de la începuturile domniei sale, reușind să obțină, din partea stărilor adunate în Comiția țării din iunie-iulie 1631[1], revenirea asupra hotărârilor anterioare, respectiv reintroducerea monopolului princiar asupra comerțului cu ceară, miere și animale, revenirea asupra daniilor și zălogirilor moșiilor fiscale înfăptuite cu multă larghețe după moartea lui Gabriel Bethlen, luându-se decizia ca pe viitor acestea să poată fi dăruite doar cu încuviințarea principelui și moștenite doar de urmașii legitimi, în caz contrar revenind fiscului.

Rolul Consiliului princiar, în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I, este similar cu cel jucat de acesta în timpul lui Gabriel Bethlen. Relevant în această direcție este faptul că dacă din cele 12 locuri ale acestei instituții, la urcarea pe tron erau ocupate opt, prin numiri de noi persoane, parte prin preluarea foștilor consilieri, s-a ajuns ca în intervalul 1644–1648 să fie ocupate doar cinci locuri din totalul de 12. Rezultă că acest organism a funcționat într-o formă restrânsă, la jumătate din numărul fixat. Desigur, la numărul de consilieri se mai adaugă apoi întrebarea firească dacă li s-a solicitat tuturor acestora opinia în problemele importante ale țării și dacă s-a ținut cont de ea în luarea deciziei finale. Un alt aspect este, de asemenea, semnificativ din perspectiva autorității princiare —felul în care și-a desfășurat activitatea Cancelaria princiară. Demnitatea de cancelar a fost ocupată doar în intervalul de până la 1634 de Ștefan Kovácsoczy, fostul cancelar al lui Gabriel Bethlen și al Ecaterinei de Brandenburg. După această dată și până în anul 1644 principele nu numește pe nimeni în această funcție, atribuțiile și rolul de cancelar fiind asumate în totalitate de conducătorul cancelariei mici, protonotarul Ștefan Kassai. Cancelaria a cunoscut totuși un moment de maximă activitate, eficientă cu un număr mediu de circa 20-21 de scriitori bine pregătiți și inițiați. Aceeași grijă a principelui a fost acordată sistemului de transmitere a informațiilor, a corespondenței prin rețeaua de poște. Reglementările repetate și amănunțite în acest domeniu, ca și în multe alte sectoare ale vieții economice, au transformat acest segment într-un serviciu rapid, eficient și sigur, un model greu de atins. Dar și aici, în fruntea acestui organism, ca și în al cancelariei, principele nu a desemnat o persoană anume, așa cum ar fi cerut practicile din domeniu.

Unii au pus pe seama zgârceniei proverbiale a principelui nenominalizarea unor persoane în Consiliul princiar, în fruntea Cancelariei sau a serviciilor de poștă. Credem că pe lângă această dorință de economie Gheorghe Rákóczi a tins spre a avea controlul

[1] *MCRT*, IX, p.261-273.

personal asupra acestor instituții, cu ajutorul unor profesioniști, evitând respectarea unor principii și decizii de natura politică.

Deosebit de relevante asupra autorității princiare sunt dezbaterile și hotărârile luate de către stări în Adunările generale ale țării, convocate de principe. Dacă în anul 1630 sunt înregistrate șase astfel de convocări ale stărilor, după urcarea pe tron a lui Gheorghe Rákóczi numărul lor scade simțitor, situându-se chiar sub media obișnuită de două convocări pe an. Astfel, timp de zece ani de domnie Gheorghe Rákóczi a convocat o singură Adunare generală a stărilor, iar în alți șapte ani a convocat de două ori pe an stările la comiție. Excepția de la regula domniei sale o formează anul 1636, anul luptei de la Salonța, cu turcii veniți să-l susțină pe fostul guvernator Ștefan Bethlen, când sunt consemnate 5 astfel de adunări ale stărilor generale, parțiale sau de tabără.

Fig. 106 Gheorghe Rákóczi I, pictura din secolul XVII.

Interesul principelui pentru aspectele financiare, economice, în general, era ilustrat de faptul că funcția de mare tezaurar și cea de prefect al bunurilor princiare etc. au fost ocupate în permanență de persoane de încredere. Astfel, Ioan Kemény a funcționat ca mare vistier (1637–1644), după care a fost mare arendator al dijmelor. Creșterea autorității princiare s-a bazat în mare parte pe puterea economică sporită a principelui. De la urcarea pe tron s-a îngrijit să refacă domeniile fiscale dăruite cu prea multă generozitate și îngăduință de predecesoarea la tronul princiar. Noutatea politicii sale nu a constat în faptul că a făcut inventarul și revizia domeniilor fiscale, așa cum se practica de altfel cu prilejul oricărei noi ocupări a tronului princiar. Elementul nou este dat de faptul că încearcă să le recompună la dimensiunile lor maxime, prin recurgerea la toate mijloacele existente. Pe de o parte au fost cercetate temeinicia actelor celor ce le dețineau, pe de altă parte, au fost revocate stăpânirile care au depășit termenul înscris în acte. S-a apelat și la mijloacele violente de luare în stăpânire. Arestările, procesele însoțite de pronunțarea pedepsei capitale, confiscarea bunurilor adversarilor politici (David Zolyomi) au constituit pentru principe unul din mijloacele prin care a sporit nu numai domeniile fiscale cât, mai ales, domeniile familiei princiare.

Pentru contemporani politica lui Gheorghe Rákóczi I a constituit o mare noutate, stările fiind surprinse de seria proceselor de infidelitate pornite pentru obținerea de moșii

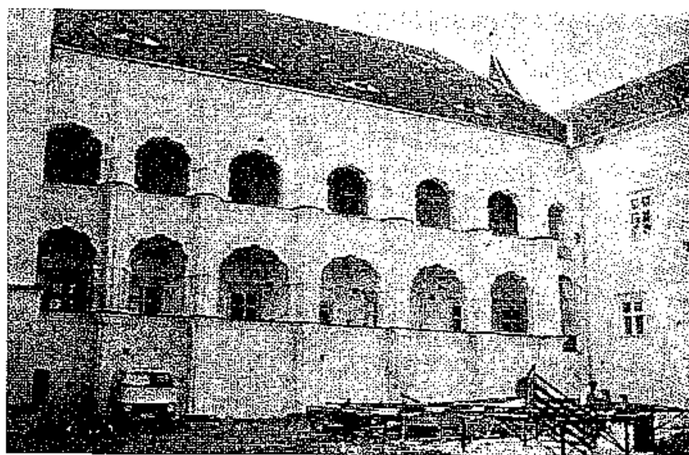

Fig. 107. Interiorul cetății Făgăraș.

care să ofere principelui instrumentul exercitării unei guvernări absolutiste. Prin aceste practici, Rákóczi a schimbat însăși concepția despre bazele puterii princiare, luptându-se nu atât pentru obținerea de bani ca înaintașul său Gabriel Bethlen, cât pentru sporirea moșiilor personale folosite ca mijloc de creștere a puterii sale. Astfel, Gheorghe Rákóczi I a reușit să ridice de la 10 la 32 numărul marilor sale domenii, stăpânind, spre 1648, nu mai puțin de 27 000 de familii de iobagi cu peste 100 000 de suflete. Această uriașă avere domenială, exploatată sistematic, prin „instrucții" economice, precum cele dinainte de 1634 privind Țara Făgărașului, a furnizat principelui mari venituri, care i-au permis să-și constituie o putere proprie, independentă de stări. E adevărat că economia domenială nu i-a adus lui Rákóczi nici pe departe banii mulți dobândiți de Gabriel Bethlen, prin politica sa mercantilistă, dar în condițiile devalorizării monetare din epocă veniturile în natură ale domeniilor și posibilitățile de recrutări militare din cuprinsul uman al acestora erau preferate.

În fruntea numeroaselor sale domenii și cetăți fiscale, ce făceau să fie considerat ca unul din cei mai bogați oameni din Transilvania și Ungaria, a pus persoane pricepute și credincioase lui dar supuse oricând unui control inopinat al principelui și obligate să dea socoteală asupra activității desfășurate. Membrii familiei princiare sunt implicați și ei în activitatea de control a vastelor domenii deținute. Principesa Susana Lorántfi administrează cetatea Făgărașului și domeniul aferent dar, în aceeași măsură, se implică și în administrarea cetății și domeniului Sárospatak și a altora deținute de familie. De altfel, moșiile numeroase aflate pe teritoriul din fostul regat al Ungariei, aflate sub autoritatea politică a casei de Habsburg, ridicau o serie de dificultăți, datorită raporturilor sale cu palatinul cu nostalgii princiare, Nicolae Eszterházy. În situații asemănătoare în privința moșiilor se găseau și alți nobili din Ungaria sau din Transilvania. Astfel, pentru a-i evita și elimina eventualele uneltiri ale unor nobili catolici din Ungaria Superioară, colaboratori ai palatinului sus-pomenit, a fost introdusă măsura ca aceștia să poată veni în Transilvania, în Partium, numai cu ajutorul unui „pașaport" și să se limiteze la vizitarea propriilor moșii. Condiții asemănătoare erau impuse nobililor ardeleni deținători de moșii în Ungaria imperială, aceștia prin comportament trebuind să evite alimentarea unor stări conflictuale între principe și împărat.

Referitor la politica fiscală promovată pe parcursul domniei sale se impun, de asemenea, unele constatări. Pentru perioada de început a domniei sale și până în anul 1636, perioadă considerată ca una de consolidare a puterii princiare, se constată o tendință de creștere a dărilor percepute, respectiv de la darea de 20 de florini pe poartă fiscală ceruți la urcarea pe tron, aceasta crește la 24 florini pe poartă. După acest moment (1636) se revine la cuantumul dării stabilit încă în timpul domniei lui Gabriel Bethlen de 20 de florini pe poartă fiscală, ce se va menține astfel până la sfârșitul domniei sale, în anul 1648. La această dare s-a adăugat una suplimentară de 2 sau 1,5 florini dați în bani și convertiți în muncă pentru construiri și refaceri de cetăți sau pentru diferite alte construcții, precum Casa țării din Alba Iulia.

Participarea militară a Transilvaniei la războiul de 30 de ani nu a implicat o politică fiscală aparte. Efortul țării pentru această colaborare cu Liga antihabsburgică a fost mai degrabă unul material, în natură, și nu obligatoriu unul pecuniar. Interesantă este și politica sa dusă față de categoriile cu obligații militare de pe domeniile cetăților fiscale. Principele, preocupat constant de refacerea și creșterea domeniilor, s-a îngrijit și de asigurarea mâinii de lucru. A preferat să decadă la statutul de iobagi pe mulți libertini, cu obligații militare sau drabanți de pe aceste domenii, apelând cu reținere la serviciile militare ale acestora și preferând trupele de mercenari. De altfel, pe tot timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I s-au păstrat neschimbate obligațiile militare statornicite de principele Gabriel Bethlen.

Atenție mărită se acordă și acum comerțului aducător de bani. În acest sens încurajează pe negustorii greci, cărora le facilitează așezarea la Sibiu, prin formarea Companiei grecești, dovadă hotărârile repetate din anii 1632 și 1633 pentru libertatea comerțului acestora. Problema vămilor revine insistent în dezbaterile comitiale. Pe de o parte, ca toate produsele să treacă prin vamă și nu pe căi lăturalnice, evitându-se plata ei, iar pe de altă parte o serie de hotărâri reglementează scutirile nobililor de plata ei pentru propriile produse domeniale, dar nu și pentru cele cumpărate pentru a fi comercializate. Se menține pe mai departe dreptul exclusiv al fiscului de a deschide ocne, de a exploata și comercializa sarea; este interzisă scoaterea din țară a aurului, argintului, mercurului și fierului. Dreptul de crâșmărit, aducător de mari sume de bani, este și el reglementat; se mențin pe mai departe hotărârile referitoare la „limitatio" pentru anumite produse și articole, dar din 1634 este introdusă libertatea comerțului cu animale mari și mici.

Alba Iulia este considerat orașul de reședință al principelui dar și locul de desfășurare a Adunărilor țării. În acest scop, din 1642 se ridică aici Casa țării (*Országház*) unde, în scurt timp, s-au desfășurat din 1644 viitoarele adunări ale stărilor.

Protestant fanatic se îngrijește de extinderea și sporirea rolului religiei calvine în detrimentul altora, în special a celei ortodoxe românești. Eforturile sale în această direcție au mers până la a supune jurisdicției episcopului reformat pe cel ortodox, fiind cunoscute „condițiile spirituale" impuse în 1643 mitropolitului Simeon Ștefan. Aceeași atitudine se regăsește și în politica față de religia catolică, situată într-un plan inferior celorlalte religii recepte, principele opunându-se categoric solicitărilor palatinului catolic Nicolae Eszterházy, de reînființare a episcopiei catolice de la Alba Iulia și de încuviințare a iezuiților în țară, considerându-i politicieni în sutană și agenți ai Vienei. Aceeași intoleranță a calvinismului, devenit într-un fel religia oficială a țării, o întâlnim și față de diferitele tendințe puritane, fapt strâns legat de accentuarea procesului său de instituționalizare, în sensul unui absolutism episcopal care însoțește îndeaproape absolutismul princiar.

Așadar, domnia lui Gheorghe Rákóczi I s-a impus ca o domnie autoritară, ce s-a înscris, alături de cea promovată de Gabriel Bethlen, în direcția unui adevărat absolutism. Tocmai ca o expresie a autorității sale, principele a reușit încă din timpul vieții să-și desemneze ca succesor pe fiul omonim, Gheorghe Rákóczi al II-lea, care a încercat în mare să continue politica internă a tatălui său. Cu toate că succesiunea princiară din anul 1648 a prilejuit stărilor o nouă mișcare de obținere a vechilor drepturi și privilegii, totuși, la scurtă vreme, au trebuit să se resemneze, convingându-se că puterea princiară bazată pe întinse domenii familiale era prea înrădăcinată și consolidată pentru a putea fi dislocată.

3. Politica de confederare a Țărilor Române

Gheorghe Rákóczi I a preluat puterea în condiții deosebit de dificile, când stările asaltau autoritatea princiară, iar diverșii pretendenți și concurenți la tron încercau să-și asigure întâietatea prin bani și uneltiri, prin cadouri și denunțuri false. Solicitarea de către competitori a sprijinului din exterior, turcesc sau habsburgic, amenința atât integritatea teritorială a principatului, cât și statutul internațional al acestuia. De aceea, Gheorghe Rákóczi I a căutat să reia și să păstreze relațiile de prietenie și bună înțelegere cu Țările Române vecine, relații care aveau deja o tradiție îndelungată. În plus, principele fusese obligat, prin *ahdname*-ul primit din partea Porții, în primăvara lui 1631, la prietenie cu cei doi domni români, urmând să le acorde ajutor, în caz de nevoie, chiar în persoană.

Relațiile prietenești ale lui Gheorghe Rákóczi I cu Matei Basarab erau determinate și de sprijinul personal pe care principele l-a acordat pribeagului aga Matei din Brâncoveni ca să ajungă domn. Obligațiile de această natură însă erau în mare parte reciproce, dacă avem în vedere că Rákóczi a obținut victoria de la Rakamaz (1631) și cu ajutorul unor oști conduse de viitorul domn al Țării Românești. Oricum, aceste motive, asociate cu îngrijorările datorate conflictelor turco-polone, intrigilor unor pretendenți la tron și

schimbărilor de domni operate de turci, cu scopul procurării de bani pentru războiul cu persii, au determinat atât pe Gheorghe Rákóczi I, cât și pe Matei Basarab să promoveze un sistem de alianțe care prevedeau sprijinul reciproc diplomatic și militar. Asemenea alianțe au fost inițiate și parțial realizate și cu Moldova lui Vasile Lupu, cu toate că acest domn cu „*fire mai mult împărătească decât domnească*" voia să instaureze, cu sprijin turcesc și grecesc, propria lui supremație asupra celor trei Țări Române.

În aceste împrejurări s-a ajuns, în iulie 1635, la încheierea primului tratat de alianță între Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi I, tratat prin care domnul Țării Românești se angaja sub jurământ ca să nu devină, din îndemnul și porunca nimănui, dușmanul principelui, al fiilor și al credincioșilor acestuia, să nu atace, împreună cu oști străine Transilvania, ci, dimpotrivă, să trăiască în bună vecinătate cu principele și să se străduiască să înlăture pe dușmanii acestuia, dezvăluindu-le intrigile și încercând să-i anihileze. În caz de atac străin asupra lui Rákóczi, domnul se obliga, la prima chemare, să-i vină în ajutor cu oaste întreținută pe cheltuială proprie, iar în condiții de primejdie deosebită, ajutorul domnesc urma să fie personal și cu întreaga oaste. Domnul urma să rămână prietenul adevărat și binevoitor al principelui atâta timp cât și acesta va păstra bunăvoința promisă. Potrivit înțelegerii, principele urma să-și asume propriile obligații printr-un tratat similar pe care să-l semneze personal și să-l trimită domnului. Acest tratat din partea lui Rákóczi a întârziat, cu toate că, între timp, principele a obținut ca obligațiile domnului să fie subscrise prin acte speciale și de către boieri și de slujitorii militari. În plus, tratatul lui Matei Basarab a fost însoțit și de o înțelegere privind zeciuiala plătită de păstorii ardeleni pentru pășunatul oilor în Țara Românească, din care domnul urma să dea anual principelui suma de 5 000 de florini și doi cai turcești, dintre care unul înșeuat și înzestrat cu tot harnașamentul.

Sistemul acesta de tratate l-a mulțumit pe deplin pe Rákóczi, care se socotea în postura de suzeran, cerându-i oratorului său la Poartă să se străduiască „*a-l ocroti pe voievod aproape la fel cum sunteți obligat a ne apăra pe noi înșine. Arătați imediat oamenilor săi orice aflați păgubitor pentru el, în sfârșit nu va dăuna dacă veți fi de acord cu oratorul său în toate chestiunile care se referă la onoarea și fericirea noastră*". Dar dincolo de aceste dispoziții, principele nu s-a grăbit să-i trimită domnului tratatul convenit, iar atunci când a făcut-o, în septembrie 1635, a exclus dintre prevederi acordarea de ajutor împotriva turcilor și a celor care l-ar ataca pe domn din porunca acestora. Acest caracter restrictiv l-a nemulțumit pe Matei Basarab, domnul căutând ulterior să completeze prevederile tratatului cu obligații ale principelui de a-l ajuta și împotriva turcilor. Prilejul s-a ivit în toamna anului 1636, înaintea luptei de la Salonta, când Rákóczi primise știrea destituirii și se aștepta la atacul armat din partea turcilor. Acum, solul domnesc, sosit în tabăra de la Turda, a cerut și a obținut de la stările ardelene un act (*assecuratoria*) prin care acestea îl asigurau pe domn și pe boieri că le vor acorda „tot sprijinul și ajutorul", „în orice situație" și „cu orice ocazie". Aceleași stări se angajau să ofere boierilor loc de refugiu în Transilvania și să includă Țara Românească într-un viitor tratat de pace încheiat cu turcii.

Relațiile de bună vecinătate ale lui Matei Basarab cu principii Rákóczești au evoluat, practic, în spiritul acestui sistem de alianță, tratatul încheiat cu principele în 1635 fiind reînnoit în anii 1638, 1640 și 1647. E adevărat că Rákóczeștii au încercat să eludeze prevederile ajutorului împotriva turcilor și să-și asume rolul de protectori efectivi ai domnului, profitând de dificultățile acestuia vizavi de domnitorul moldovean Vasile Lupu și de turci. Gheorghe Rákóczi I i-a dezvăluit fără echivoc această atitudine, cu prilejul încheierii tratatului de alianță cu domnul Moldovei, în septembrie 1638, tratat prin care principele și Vasile Lupu își declarau reciproc credință și se angajau să rămână credincioși Porții otomane, urmând să se ajute militar când una din părți ar fi fost atacată din exterior. În privința lui Matei Basarab se stipula nu atât interdicția pentru domnul moldovean de a-l ataca, cât condiționarea acțiunii militare de știrea și consimțământul prealabil al lui Rákóczi.

Acest tratat a anulat în mare parte efectele alianței mai vechi a Transilvaniei cu Țara Românească, ultima nefiind ajutată în lupta cu moldovenii de la Nenișori și Ojogeni (1639). Cu acest prilej, principele a adoptat o politică duplicitară, făgăduind ajutor militar lui Matei Basarab, în timp ce pe Vasile Lupu îl asigura în secret de neintervenția sa, așteptând în fapt desfășurarea evenimentelor. Imediat după luptă Rákóczi și-a oferit rolul de mediator și a încercat să-i supună pe cei doi domni suzeranității sale. Încercarea nu numai că a eșuat, dar pentru atitudinea sa din timpul ostilităților principele a pierdut încrederea lui Matei Basarab care, în pofida reînnoirii tratatului de alianță cu ardelenii (1640), se va îndepărta de Gheorghe Rákóczi I, împăcându-se, în 1644, cu Vasile Lupu.

După această dată, cei doi domni împreună cu clerul bisericii lor vor fi preocupați de combaterea propagandei calvine dezlănțuite printre românii din Transilvania și vor intensifica contactele lor cu Habsburgii catolici, înțelegându-se să uneltească împreună la Poartă pentru a obține destituirea lui Rákóczi și înlocuirea sa cu contele Csáky. Dar ezitarea și reținerea Curții din Viena, de teama redeschiderii conflictului militar cu Rákóczi și turcii, au dezamăgit pe cei doi domni și i-a determinat să se orienteze spre regele Vladislav al IV-lea al Poloniei, preocupat de organizarea unei „ligi" antiotomane.

Aderarea domnilor din Țara Românească și Moldova la această ligă a fost urmată, în anul 1647, de alăturarea Transilvaniei, principele acesteia aflându-se acum în conflict cu turcii, din cauza pretențiilor bănești ale acestora asupra teritoriilor dobândite de Rákóczi prin tratatul de pace de la Linz (1645). Ca urmare a acestei schimbări a politicii externe ardelene, domnitorul Matei Basarab a reînnoit tratatul de alianță cu Gheorghe Rákóczi (1647), tratat ale cărui prevederi dobândesc acum adevăratul înțeles de întrajutorare împotriva turcilor.

Pornirea luptei antiotomane a fost zădărnicită din cauza morții regelui Poloniei, a atitudinii ostile a Seimului acestei țări, și a a avut drept urmare declanșarea răscoalei cazacilor lui Bogdan Hmelnițki împotriva stăpânirii polone. În aceste împrejurări, Gheorghe Rákóczi I reactualizează tradiția Báthoreștilor și încearcă să înlesnească drumul familiei sale către coroana poloneză, urmărind dobândirea tronului pentru fiul său, Sigismund. Pentru a-și asigura succesul, principele tratează în 1648 obținerea ajutorului

din partea cazacilor și încheierea unei alianțe cu domnitorul moldovean, a cărui fiică Ruxandra urma să fie căsătorită cu Sigismund Rákóczi. Dar moartea neașteptată a principelui și soluționarea succesiunii la tronul polon prin încoronarea fratelui regelui decedat au dus la eșecul demersurilor ardelene. Mai mult, intervenția cazacilor în Moldova și căsătoria Ruxandrei cu Timuș Hmelnițki au făcut din Vasile Lupu un vecin de acum primejdios atât pentru noul principe, Gheorghe Rákóczi al II-lea, cât și pentru Matei Basarab.

Urmarea acestor schimbări politice a dus la reînnoirea vechilor tratate de alianță dintre Transilvania și Țara Românească (1651), domnul acesteia din urmă acceptând din nou plata celor 5 000 de florini și prestarea dării celor doi cai, totul în schimbul unui ajutor militar chiar împotriva turcilor. Dar principalul interes comun al celor doi suverani era lupta împotriva lui Vasile Lupu, care tocmai solicita stăruitor la Poartă tronul Transilvaniei pentru fratele său și domnia Țării Românești pentru fiul său. O acțiune fermă și rapidă se impunea împotriva lui Vasile Lupu, domnul confruntându-se și cu dificultățile create de puternica opoziție a propriei boierimi, în frunte cu logofătul Gheorghe Ștefan. Astfel, s-a ajuns la campania militară a ardelenilor și muntenilor în Moldova, soldată cu alungarea lui Vasile Lupu și înscăunarea lui Gheorghe Ștefan (1653). Revenirea în țară a lui Lupu cu ajutor căzăcesc și victoriile obținute împotriva lui Gheorghe Ștefan și a sprijinitorilor acestuia au dus la intervenția moldo-cazacă în Țara Românească și la bătălia sângeroasă de la Finta (1653), care a fost câștigată de Matei Basarab, ajutat de un corp de oaste de transilvăneni.

Capturarea unui batișerif al marelui vizir, care împuternicea acțiunea lui Vasile Lupu, a constrâns pe domnul muntean și pe principele ardelean să nu exploateze militar victoria, ci să acționeze diplomatic la Poartă, pentru a obține destituirea lui Lupu și înlocuirea sa cu Gheorghe Ștefan. Astfel s-a ajuns ca intervenția militară a ardelenilor și muntenilor, pentru reînscăunarea lui Gheorghe Ștefan, să aibă loc doar în iulie 1653, noul domn obținând, în septembrie, confirmarea din partea Porții. Acest succes însemna extinderea și consolidarea sistemului de alianță între cele trei Țări Române, alianță care va supraviețui morții lui Matei Basarab, întrucât noul domn, Constantin Șerban, va continua politica externă a înaintașului său.

Prestigiul și autoritatea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea vor spori în fața noilor domni, aceștia fiind îndatorați pentru ajutorul primit în vederea înscăunării, de unde și consolidarea mai vechiului sistem de alianțe în dauna Moldovei și Țării Românești. De aici și angajarea lui Gheorghe Ștefan și a lui Constantin Șerban în acțiunile militare externe ale lui Rákóczi, acțiuni întreprinse peste voia și consimțământul turcilor, care vor interveni cu brutalitate în cele trei țări, mazilind și înlocuind pe conducătorii acestora. Dar, dincolo de acest deznodământ nedorit, rămâne semnificativă conlucrarea între principe și domnii de peste Carpați, expresie a unor relații de prietenie și de bună vecinătate și a conștiinței unui destin comun izvorât din aceleași interese, fie față de Poartă și tătari, fie față de cazaci și statele creștine. Peste ambiții și veleități principii Rákóczești au știut să aprecieze

corect potențialul militar și diplomatic al Țării Românești și al Moldovei, folosindu-se de sprijinul domnilor atât la Poartă, cât și în politica europeană.

4. *Succes diplomatic și militar*

Implicarea principatului Transilvaniei alături de coaliția antihabsburgică franco-suedeză, în Războiul de 30 de ani, a fost prezentă în gândirea lui Gheorghe Rákóczi I, ce participase ca general al lui Gabriel Bethlen în prima campanie militară a acestuia. Așa se explică de ce încă din anul 1631 se regăsesc o serie de demersuri diplomatice ale aliaților pe lângă principe sau reprezentanții acestuia la Poartă, pentru a-l atrage în acest război. Implicarea lui Gheorghe Rákóczi, după exemplul înaintașului său, îi oferea șansa de a redobândi cele 7 comitate din Ungaria stăpânite de Gabriel Bethlen cu titlu viager, de a sprijini confesiunea protestantă și, de ce nu, de a-i consolida prestigiul și autoritatea în fața stărilor ce au continuat să vadă în persoana lui un străin venit din afara Transilvaniei, de a spori prestigiul principatului și de a câștiga încrederea turcilor prin serviciile aduse acestora în lupta împotriva Vienei.

Pentru a transpune în practică o asemenea implicare, era nevoie de a-și asigura consolidarea domniei în interior dar și în raporturile cu Poarta. Obținerea reconfirmării pe tron din partea Porții, după lupta de la Salonta (1636), reînnoirea alianțelor cu Matei Basarab în anii 1638 și 1640 și încheierea cu Vasile Lupu a tratatului din 1638 au constituit premise favorabile pentru implicarea Transilvaniei în coaliția antihabsburgică. Pentru aceasta trebuia obținut acordul puterii suzerane, încheierea unor înțelegeri ferme cu viitorii aliați și, desigur, consolidarea în interiorul țării a puterii princiare.

În vederea dobândirii siguranței în interiorul țării, numește în posturile importante pe proprii fii. Astfel, în august 1640, Gheorghe Rákóczi junior, fiul mai mare al principelui, este numit mare căpitan al cetății Oradea, una din cele mai mari demnități, pregătind terenul prin solii săi la Poartă în vederea recunoașterii acestui fiu ca principe succesor. Trebuia găsită și calea prin care stările să fie convinse că se respectă vechiul lor drept, cel al liberei alegeri a principelui. La 17 februarie 1642 stările sunt convocate la Adunarea generală a țării, iar principele, prin intermediul comiților, regaliștilor, persoane de încredere, își face cunoscută dorința de a fi ales fiul său Gheorghe Rákóczi ca succesor la tron. Propunerile înaintate după obicei de către principe stărilor cuprind această cerere, care este acceptată fără nici o împotrivire din partea celor convocați, stări ce pregătesc pe loc și obișnuitele condiții ce se impun noului ales. Acestea le imită pe cele impuse lui Gheorghe Rákóczi I, cu două excepții: ca tatăl să conducă țara cât este în viață și ca Ștefan Bethlen, fostul guvernator, va fi păstrat în drepturile sale fără atingere. Stările au ales de „bună voie" pe viitorul lor conducător și astfel Gheorghe Rákóczi I a găsit formula de a respecta condițiile impuse lui la urcarea pe tron, respectiv de a nu impune pe succesor și de a lăsa libera alegere a principelui[1].

Următorul pas era recunoașterea „alegerii" de către puterea suzerană. Solia ardeleană cu cadourile substanțiale aduse conving pe demnitarii turci. Totuși aceștia refuză să-i dea *ahdname*-ul de confirmare pe tron, așa cum ceruseră ardelenii, invocându-se că atât timp cât țara este condusă de Gheorghe Rákóczi I, nu se poate da decât berat. S-au trimis însemnele de domnie obișnuite, dar și aici cu o excepție, fără calul de rasă obișnuit în astfel de situații, la care s-au alăturat pretențiile turcilor de a se ridica tributul la 15 000 de galbeni. Gheorghe Rákóczi I a obținut astfel recunoașterea succesiunii la tronul Transilvaniei a fiului său. Un alt pas important l-a constituit și ridicarea în funcții de răspundere și a celuilalt fiu mai mic, Sigismund Rákóczi, numit inițial căpitan la Odorhei, apoi general al secuilor și în final mare căpitan al trupelor de la curtea princiară. S-a ajuns astfel ca un fiu să aibă puterea politică, celălalt puterea militară.

O altă serie de măsuri au vizat refacerea și întărirea cetăților de margine, în special, întărirea controlului principelui asupra acestora. Pentru a avea susținerea financiară necesară, încă din anul 1639 a introdus darea de 2 florini pentru acest scop. Au fost refăcute astfel cetățile Oradea, Săcueni, Lugoj, Ineu, Munkács (1645), Sárospatak (1646) etc. O parte din aceste cetăți au ajuns în posesia lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, precum cetatea Săcueni, care a revenit fiscului prin confiscarea de la David Zolyomi, la fel Diosig și Aleșd-Șoimuș. Celălalt fiu, Sigismund Rákóczi, primește cetatea Gurghiului, preluată de fisc din motive de desherență, apoi Gilăul și Mânăsturul[2].

Tot în vederea viitoarelor campanii militare, Gheorghe Rákóczi I a manifestat mult interes și preocupare față de înzestrarea cu arme a oștirii sale, mulți dintre angajați fiind mercenari, cu deosebire tunari aduși din Polonia, dar și haiduci din Partium.

Demersurile diplomatice complicate și uneori în contradictoriu au fost cele care au mijlocit participarea lui Gheorghe Rákóczi I la război. Tratative din partea suedezilor și francezilor de a-l atrage pe principe în război au început din februarie 1632, când este prezentă la curtea princiară o solie anume. Inițiativele au fost însă anevoioase și au durat, cu unele întreruperi, până în anul 1643. Principele Transilvaniei a condiționat participarea la alianța antihabsburgică de primirea unui ajutor financiar din partea viitorilor aliați de 20 000 de scuzi și a 6 000 de soldați; de obținerea acordului Porții și de includerea Transilvaniei în tratatul de pace final ce va încheia războiul. Tratativele s-au desfășurat pe mai multe planuri: au avut loc în Transilvania, dar și la Poartă sau în Europa, solii sau oratorii Franței, Suediei susținând cererea diplomaților ardeleni înaintată Porții. În noiembrie 1642, principele ajunge să încheie un tratat de apărare și întrajutorare cu suedezii, tratat trimis și la Poartă, pentru a obține acordul ei. Pentru această bunăvoință ardelenii au promis 18 000 de taleri sultanului și 20 000 de taleri marelui vizir și, ca atare,

[1] *Corpus juris Hungarici, 1540-1848*, Budapesta, 1900, p.31-35.

[2] Gheorghe Șincai, *Opere. Hronica românilor și a mai multor neamuri*, Ediție Florea Fugariu, III, București, 1969, p.52.

Fig. 108. Gheorghe Rákóczi al II-lea, pictură contemporană.

s-a și obținut, la 12 decembrie 1643, acordul puterii suzerane. Acest acord a fost însă obținut de ardeleni și nu de aliați, sultanul dând poruncă vizirului din Buda, pașei din Timișoara și beiului din Szolnoc să-l sprijine militar pe Gheorghe Rákóczi, în timp ce Vasile Lupu și Matei Basarab primesc și ei firmane pentru acordarea ajutorului militar.

La adunarea stărilor, convocată la Alba Iulia — în noua Casă a țării ridicată de principe — în lunile decembrie și ianuarie 1643-1644, Gheorghe Rákóczi I prezintă ridicarea la arme ca o necesitate, ca un răspuns la încălcările repetate ale vechiului tratat și la declarația de război a împăratului. S-a proclamat ca atare ridicarea la arme, la 1 februarie 1644, trupele fiind pregătite cu toate cele necesare, având-l în frunte pe principe. Problemele țării au fost încredințate soției și fiului ales principe, rezervându-și dreptul de a rezolva el însuși chestiunile foarte importante ale țării.

Pentru a urgenta ajutorul militar din cele două Țări Române este trimis Acațiu Barcsai la Vasile Lupu și Nicolae Sebessi la Matei Basarab. Trupele din Țara Românească, în număr de 1 000 de ostași sub conducerea postelnicului Constantin Șerban, viitorul domn[1], la fel ca și cei 700 de ostași trimiși de Vasile Lupu, participă la campania lui Gheorghe Rákóczi. Armata, divizată pe 3 corpuri, pleacă din Transilvania în 2 februarie 1644 și se bucură de o înaintare victorioasă, Gheorghe Rákóczi ocupând Kallo, Satu Mare etc. Implicarea principelui în război din punct de vedere militar și strategic a asigurat victoria generalului suedez Torstenson asupra celui imperial Galeas și ocuparea rapidă a celor 13 comitate din Ungaria Superioară, precum și supunerea stărilor maghiare în fața principelui.

În curând s-au ivit însă dificultăți. Turcii nu au venit în numărul pe care conta principele, colaborarea cu trupele aliate funcționa foarte greu, la fel ca și ajutorul material promis dar neplătit. Rákóczi suferă o primă înfrângere la Galgóc, în 9 aprilie 1644, căreia i-au mai urmat și altele, generate în parte de lipsa de sprijin din partea nobililor din Ungaria, catolici speriați de prozelitismul protestant promovat de principe. Astfel, cu toată victoria obținută de Ioan Kemény în 5 mai 1644 la Drégelypalánk, cu ajutorul tunurilor și al românilor, cursul campaniei nu a fost modificat în mod hotărâtor. S-a înrădăcinat convingerea că demersul diplomatic asociat celui militar poate asigura succesul scontat. Situația devenise dificilă la Poartă, unde marele vizir, câștigat pentru cauza lui Rákóczi,

---

[1] *Ibidem*, p.61.

a fost înlocuit cu un altul, ce trebuia și el câștigat pentru aceeași idee prin cadouri, iar acum cei 20 000 de taleri aduși conform promisiunii făcute de ardeleni sunt considerați insuficienți la Poartă, ce își dublează pretenția pentru a îngădui continuarea campaniei. O altă schimbare a intervenit în Polonia, unde regele înclină spre a acorda sprijin lui Ferdinand, primejduindu-l astfel pe principe. Sunt motive care l-au determinat pe Gheorghe Rákóczi să poarte tratative cu comisarii imperiali, suspendate însă în primăvara anului 1645, când speranța unirii forțelor tuturor aliaților era mai puternică ca oricând. De altfel, în luna iulie 1645, vin în sprijinul său alte trupe ardelene, în frunte cu fiul său Sigismund Rákóczi ce trec Morava și asediază Brno, în august 1645.

Teama Habsburgilor de izbucnirea unor răscoale țărănești în Slovacia, intervenția mai hotărâtă a suedezilor în război și interesul Turciei în obținerea neutralității Austriei, datorită conflictului cu Veneția, au dus la grăbirea soluționării diplomatice a participării lui Gheorghe Rákóczi I la război. Principele primește poruncă să revină în țară, așa că la 21 august 1645 se desparte de suedezi și revine în Transilvania, în septembrie 1645. Demersurile diplomatice întreprinse de reprezentanții ardeleni cu comisarii lui Ferdinand de Habsburg au dus la încheierea păcii separate de la Linz, din 16 decembrie 1645, deși tratativele au mai continuat mulți ani. Punctele acestui tratat de pace au fost acceptate de Poartă, interesată de scoaterea Transilvaniei din alianța antihabsburgică. Potrivit acestora, Gheorghe Rákóczi I primea în stăpânire cu titlu viager cinci din cele șapte comitate pe care le obținuse Gabriel Bethlen în 1622, cărora li se alăturau comitatele Satu Mare și Szabolcs, ce urmau să fie moștenite și de fiii săi. Principele se obliga să asigure libertatea religioasă în teritoriile dobândite.

Chiar dacă Gheorghe Rákóczi I a fost obligat să iasă din coaliția antihabsburgică, legăturile cu aceasta nu au fost întrerupte, principele arătându-se disponibil să reintre în alianță, cu condiția ca să primească banii restanți promiși de aliați, să se obțină acordul Porții în acest sens și ca Transilvania să se regăsească în textul final al tratatului de pace ce se va încheia. În noiembrie 1647, ardelenii aflați la Stockholm primesc răspunsul la condițiile lor: banii restanți nu se vor mai da, pentru că Transilvania a încheiat pace unilateral, iar cererea pentru cuprinderea în tratatul final este prea tardivă.

Prevederile tratatului de la Linz au fost ratificate în 27 iunie 1647 de dieta de la Bratislava (Pozson), fără ca ele să fi fost definitivate. Au mai continuat la Eperjés, până la mijlocul lui ianuarie 1648, fiind reglementat în amănunt felul în care urma să aibă loc transferul de autoritate în comitatele cedate. Rezultatul participării lui Gheorghe Rákóczi la coaliția antihabsburgică a influențat pretențiile Porții, ce a impus creșterea tributului la 15 000 de galbeni pentru Transilvania, 7 000 de galbeni pentru comitatele obținute, considerându-se coparticipantă și ca atare cobeneficiară a acestei campanii.

Tratatul de la Linz aducea astfel principatului o creștere a prestigiului internațional, o extindere a teritoriului stăpânit în părțile vestice și o sporire a considerației în rândul stărilor protestante, alături de care va fi menționată în final între prevederile păcii din Westfalia (1648).

Moartea principelui Gheorghe Rákóczi I, la 10 octombrie 1648, oprește pentru un moment implicarea Transilvaniei în noi campanii militare, dar exemplul și aspirațiile tatălui vor fi continuate de fiul său, Gheorghe Rákóczi al II-lea.

5. *Veleități princiare și pierderi teritoriale*

Imediat după înmormântarea în ianuarie 1649 a lui Gheorghe Rákóczi I, stările întrunite în aceeași lună la Alba Iulia, în Adunarea țării, conform cu alegerea făcută încă în anul 1642 și cu „condițiile" stabilite atunci confirmă ca succesor la tronul Transilvaniei pe Gheorghe Rákóczi al II-lea. Solia transilvăneană trimisă la Poartă obține reconfirmarea anterioară a fiului pe tronul Transilvaniei. În schimbul acesteia, Transilvania accepta plata tributului mărit la 15 000 de galbeni, ca și plata restantă de 20 000 de galbeni pentru cele două comitate rămase în stăpânire. Celelalte 5 comitate dobândite de Gheorghe Rákóczi I prin tratatul de la Linz (1645) sunt restituite imperialilor. Astfel, pacea între cele două mari puteri este păstrată, iar principele are tronul asigurat.

Prilejul realegerii sale de către stări a fost folosit, ca de obicei în astfel de împrejurări, de către acestea ca prin cele 46 de articole ale Adunării țării să se reinstituie libertatea comerțului și desființarea monopolurilor princiare, anularea altor decizii din perioada anilor 1631–1648 etc. Următoarea adunare a stărilor, din 1650, readuce în discuție problema stăpânirii de către nobilime a domeniilor fiscale și a hotărârilor luate în această privință de Gheorghe Rákóczi I. Tot acum se dezbate, de asemenea, o serie de reglementări referitoare la secui[1]. Schimbarea tatălui cu tânărul principe, dornic de fapte mărețe, și mai puțin cumpătat, a afectat întreaga conducere a țării. S-a constatat că vechii membri ai Consiliului princiar nu mai sunt solicitați, că apar în funcții de conducere persoane tinere, cu mai puțină experiență.

Pentru a se evita dificultățile generate de mulțimea de legi date de la Zápolya și de la existența Transilvaniei, ca stat de sine stătător, încă din timpul lui Gheorghe Rákóczi I, s-a constituit o comisie din reprezentanții celor trei națiuni privilegiate, pentru a aduna toate articolele de legi adoptate într-un singur corpus. Acesta a fost finalizat în 15 ianuarie 1653 și supus stărilor adunate în Adunarea țării spre dezbatere. După discuții îndelungate au fost supuse aprobării în 15 martie 1653 și mai apoi publicate sub numele de *Approbatae Constitutiones*.

Pe lângă aceste probleme de politică internă era firesc ca noul principe să se preocupe și de relațiile Transilvaniei cu statele învecinate, eventual să întreprindă acțiuni care să sporească prestigiul țării. Se știe că, după domnia lui Ștefan Báthori pe tronul Poloniei, principii ardeleni succesori au năzuit să redobândească calitatea de regi în țara vecină. A sperat acest lucru Gheorghe Rákóczi I, în anul 1648, când a făcut demersuri pentru alegerea fiului său, Sigismund Rákóczi, ca rege al Poloniei. Moartea principelui a făcut însă

[1] *MCRT*, XI, p.69-83.

ca această candidatură să nu mai fie luată în considerare. O situație asemănătoare părea că s-a ivit în anul 1656, când redeschiderea problemei succesiunii la tronul polon a prilejuit intervenția principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea. Acesta, atras de posibilitatea dobândirii titlului de rege, nesocotește prevederile tratatului cu Poarta și condițiile încheiate cu stările la urcarea pe tron, pornind expediția din Polonia. Se dorea o acțiune rapidă, ce avea la bază semnarea din 20 noiembrie 1656 a tratatului cu Suedia și înțelegerile convenite cu cazacii și cu domnii din Țara Românească și Moldova. La campania începută în ianuarie 1657 participă, alături de ardeleni, un număr de 2 000 osteni moldoveni, sub conducerea serdarului Grigore Hăbășescu, și tot atâția munteni, în frunte cu căpitanul Odivoianu, la care se adăugau și vreo 2 000 de cazaci. Trupele ardelene, conduse o parte de Ioan Kemény, ca și de principe, sosite în Polonia la sfârșitul lui februarie 1657, sunt întâmpinate de o solie a lui Ferdinand de Habsburg venită să medieze înțelegerea cu polonezii și să obțină reîntoarcerea lui Rákóczi în țară. Acestuia i se face o ofertă generoasă, constând din plata a 44 000 de galbeni, cedarea orașului Lublau ca și a voievodatului Cracoviei. Oferta este respinsă de principele Gheorghe Rákóczi, care nu se lasă convins să facă drumul de întoarcere. Dimpotrivă, cu oastea pe care o avea și care se ridica în total la 40 000 de oameni, Gheorghe Rákóczi al II-lea continuă campania și iese biruitor în primele confruntări, reușind în martie și mai 1657 să cucerească orașele Cracovia, respectiv Varșovia. Dar, tocmai în momentul când victoria părea asigurată, Poarta cere energic revenirea în țară a principelui. În paralel, în ajutorul polonezilor vin tătarii credincioși tratatului încheiat cu regele Ioan Cazimir, dar și trupele imperiale. În iunie 1657 polonezii atacă Maramureșul și Sătmarul, orașele Baia Mare și Satu Mare suferind incendieri și jafuri[1]. Abandonarea luptei de către suedezi, obligați să revină acasă, unde erau atacați de cei din Danemarca, ca și de cazaci a dus la eșecul final al expediției, oastea principelui fiind total zdrobită de polonezi și tătari la Czerny Ostrów (22 iulie 1657).

Fig. 109 Ioan Kemény, principe al Transilvaniei.

[1] Szilágyi Sándor, *Transylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta. Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok*, II, Budapesta, 1891, p.401-403, 412 și 420-422; Jonás Ilona, *Appréciation de la campagne polonaise de 1657 en Transylvanie*, în "Annales Universitatis Scientiarum Budapestini de Rolando Eötvös nominatae", Sectio Historica, VI (1964), p.109-121.

Pacea încheiată cu polonezii, în iulie 1657, a fost mai mult o capitulare, Gheorghe Rákóczi al II-lea trebuind să accepte o imensă despăgubire, în sumă de 1 220 000 de florini și întoarcerea pe drumul stabilit de polonezi. Această din urmă condiție a permis tătarilor înțeleși cu polonezii să desăvârșească nimicirea oastei princiare, luarea în robie a multor soldați[1], dintre care mulți nobili, precum Ioan Kemény și Mihail Apafi, ambii ajunși principi după eliberarea din captivitate.

În urma eșecului expediției din Polonia, principatul Transilvaniei a rămas practic fără armată, fapt care a afectat însuși statutul politic al țării. Campania fiind întreprinsă peste voia Porții, aceasta refuză să-l mai recunoască principe al Transilvaniei pe Gheorghe Rákóczi al II-lea, iar pe Constantin Șerban și pe Gheorghe Ștefan, domnii români aliați cu el, îi mazilește. Se dovedea că principele nu putea să se apere pe sine și cu atât mai mult să-și îndeplinească obligațiile asumate prin tratatele de alianță încheiate cu domnii români de peste Carpați. Mai mult, criza intervenită în raporturile cu turcii a prilejuit începutul unor puternice convulsii și transformări de structură în principat, ca de altfel și în Moldova și Țara Românească.

Elementul primordial al acestor schimbări l-a constituit Poarta, puterea suzerană, dar alături de ea trebuie luată în calcul și atitudinea marii majorități a nobilimii. Condusă de la Gabriel Bethlen încoace de principi autoritari, nobilimea se vede saturată de constrângere, dornică de putere și schimbare a statutului său politic. Momentul era prielnic pentru a-și reconsidera propriul rol și poziția în actul de conducere al țării. Departe de a reflecta la soarta țării, nobilimea așază în prim plan realizarea propriilor interese și veleități.

Stările întrunite, la 3 noiembrie 1657, în Adunarea generală de la Alba Iulia[2] impun lui Gheorghe Rákóczi al II-lea retragerea din funcția de principe, urmând ca ea să fie reluată după obținerea iertării de la Poartă. Pentru alegerea unui nou principe din cei trei candidați — Acațiu Barcsai, Ioan Kemény și Francisc Rhédey — stările optează pentru ultimul. Conjunctura fiind prielnică, stările impun alesului lor un număr sporit de condiții, nu mai puțin de 20, prin care îngrădesc atribuțiile principelui, subordonat în fapt celor 12 consilieri aleși de adunare, impun ocuparea funcției de tezaurar prin consultarea consilierilor și, mai grav, se stabilește durata acestei alegeri până la iertarea lui Rákóczi.

Dacă se ia în considerare că stările nu au depus jurământul de credință față de noul ales, iar Rákóczi nu voia să renunțe la titlul de principe, înțelegem ambiguitatea sub care a stat țara, funcționând în realitate cu doi principi. Unul era ales de stări (*princeps electus*) și un altul, Gheorghe Rákóczi, principe din mila lui Dumnezeu (*Dei gratia princeps*). De altfel, la 24 ianuarie 1658 Gheorghe Rákóczi a revenit pe tronul Transilvaniei, a convocat stările la Adunarea de la Mediaș[3] și a încercat să relanseze relațiile sale cu domnii

[1] Aprecierile asupra numărului prizonierilor luați sunt diferite de la un autor la altul: 9 500 la Acsády Ignacz, *Magyarország belállapota*, in "Századok", 1885, nr.2, p.634; 10 000 la Deák Farkas, *A török-tatár rabok történetéhez*, in "Századok", 1885, nr.2, p.580 și 13 000 în *Erdély története*, II, Budapesta, 1987, p.719.

[2] *MCRT*, XI, p. 321–325.

[3] *Ibidem*, p. 350–354.

români aliați. Răspunzând cererii lui Constantin Șerban, aflat în dificultate, Gheorghe Rákóczi îi trimite, la 14 februarie, ajutoare militare ce se dovedesc insuficiente, astfel că o lună mai târziu domnul muntean se află pribeag în Transilvania, iar la scurt timp și Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei. Amenințate de Poartă cu intervenția prin forță, stările se văd obligate să ia măsura înlăturării lui Rákóczi și a înlocuirii lui cu un comitet locțiitor format din Acațiu Barcsai, Ștefan Petki, judele secuilor, și Michael Hermann, judele sașilor; situație de compromis neacceptată de Poartă. Sub amenințarea transformării țării în pașalâc, stările se văd nevoite să accepte, la 23 august 1658, alegerea lui Acațiu Barcsai ca principe, cel numit de turci la Ineu.

Acațiu Barcsai era un nobil calvin, de origine română, crescut și educat politic în domeniul diplomației la curtea Rákóczeștilor, fiind răsplătit pentru slujbele sale în diverse solii cu demnitatea de ban al Lugojului și Caransebeșului. A ajuns principe numit de turcii victorioși în campania din august-octombrie 1658, marele vizir Mehmed Köprülü impunându-i condiții grele, precum cedarea cetăților Ineu, Lugoj și Caransebeș, creșterea tributului la 40 000 de galbeni anual, plus alți 500 000 de galbeni ca despăgubire de război. Statutul politico-juridic al principatului era coborât acum la nivelul celui avut de Moldova și Țara Românească, adică cu o treaptă mai jos, sistemul defensiv al țării era afectat profund, prin pierderea cetăților vestice, dar a fost în schimb îndepărtată posibilitatea transformării în pașalâc. Toate acestea explică, în parte, de ce Acațiu Barcsai nu a fost agreat de stări, mai ales după ce Transilvania a pierdut, în 1660, și cetatea Oradea cu împrejurimile.

Lipsit de sprijinul larg al stărilor, divizate în a-l susține pe el sau pe Gheorghe Rákóczi, principele nou ales, în absența armatei proprii și a resurselor financiare necesare angajării de mercenari, pentru a face față pericolului de atac reprezentat de Rákóczi apelează la ajutorul turcesc. De asemenea, aflat în relații bune cu Gheorghe Ghica, domnul Moldovei, încheie cu acesta un tratat de prietenie și de alianță, în vederea obținerii de ajutor militar. Tratativele duse cu Mihnea al III-lea, domnul Țării Românești, pentru încheierea unui tratat similar, sunt mult mai anevoioase, cei doi bănuindu-se și acuzându-se reciproc la Poartă pentru posibile legături cu exprincipele Gheorghe Rákóczi al II-lea. Relațiile bune cu domnii români s-au dovedit a fi utile Transilvaniei, pentru că aceștia au mijlocit eliberarea din robia tătară a multor nobili ardeleni, printre care Ioan Kemény, dezrobit de Mihnea pe propria chezășie, sau Mihail Apafi, eliberat la Iași, prin mijlocirea moldovenilor.

Acațiu Barcsai încearcă cu abilitatea sa diplomatică demersuri și la Viena, pentru a-i obține sprijinul și a o desolidariza de Gheorghe Rákóczi, păstrând în același timp relații bune cu Poarta, dar și cu domnii români pribegi în Transilvania. Mai mult, la sfârșitul lui ianuarie 1659 ajunge la o înțelegere și cu fostul său principe Gheorghe Rákóczi al II-lea, prin care acesta cedase Transilvaniei, cetatea Oradea cu Partium și districtul Chioarului[1]. Era rezultatul greutăților în adunarea și achitarea tributului pretins de Poartă,

[2] *Ibidem*, XII, p.144-157.

asociate cu transformarea țării într-un câmp de război, prin permanenta pendulare a trupelor fostului principe, la care se adăuga însăși indecizia lui Barcsai de a păstra puterea. De aici și o anume răcire a relațiilor principelui cu Poarta, împrejurări în care Rákóczi revine în forță pe tron, în august 1659, fiind recunoscut de stări.

Noua politică externă promovată de Gheorghe Rákóczi al II-lea este hotărât una antiotomană, continuând la lumina zilei tratativele duse cu Mihnea al III-lea, ce se declarase deschis dușmanul turcilor. Rezultatul acestor tratative a dus la întâlnirea directă, la 15 octombrie, la Bran, a lui Rákóczi cu Mihnea, aceștia încheind un tratat de bună vecinătate și de alianță prin care urmau să se ajute reciproc cu oaste, tratatul fiind dublat și de un altul, semnat de boierii preocupați să-și poată găsi loc de refugiu în Transilvania, în caz de război și represalii din partea turcilor. Dornic să refacă alianța și cu Moldova, Gheorghe Rákóczi sprijină intervenția militară a lui Constantin Șerban, de la sfârșitul lui octombrie 1659, pentru ocuparea tronului Moldovei.

Aceste inițiative diplomatice ale lui Rákóczi determină intervenția promptă a turcilor, care îl obligă pe principe să părăsească tronul, fiind repus de către ei Acațiu Barcsai, astfel încât fragila alianță antiotomană a celor trei Țări Române a căzut. Gheorghe Rákóczi nu renunță la putere nici de astă dată, iar Barcsai, în lipsa unor forțe suficiente care să-l susțină, se retrage în iarna lui 1659–1660 la Sibiu, unde este supus unui prelungit asediu din partea principelui destituit de turci. Insuccesul de aici a fost urmat în mai 1660 de înfrângerea suferită de Rákóczi din partea turcilor, tătarilor și a noilor domni din Țara Românească și Moldova, în lupta de pe câmpul dintre Gilău și Florești, unde principele a fost rănit grav, încetând din viață la 8 iunie 1660 la Oradea.

Moartea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea nu a pus capăt disputei pentru tronul Transilvaniei, susținătorii săi regrupându-se în jurul fostului său general, Ioan Kemény, nemulțumiți în mare parte de încercarea lui Barcsai de a impune nobilimea și secuimea la dări, pentru acoperirea plății tributului restant. Noua situație de nemulțumire, creată în noiembrie 1660, îl găsește nepregătit pe Acațiu Barcsai, care apelează cu întârziere pentru ajutoare în Țările Române vecine, în timp ce stările întrunite în Adunarea generală a țării aleg, la 1 ianuarie 1661[1], pe Ioan Kemény ca nou principe al Transilvaniei, sporindu-i totodată condițiile impuse la nu mai puțin de 21. În esență, ele sunt asemănătoare cu cele impuse lui Francisc Rhédey și Acațiu Barcsai: atrage atenția condiția 3, prin care stările cer să nu se rupă de Poarta, să păstreze vechile tratate, ca și condiția 6, prin care pretind să se păstreze granițele și cetățile de margine ale țării, fără a le promite cuiva.

Ioan Kemény a fost un apropiat al celor doi principi Rákóczi, deținând înaltele demnități de general al armatei, de tezaurar al țării etc., dovedind aptitudini atât pentru diplomație, cât mai ales pentru cariera armelor. Prezent de multe ori în solii, la curtea lui Vasile Lupu sau la cea a lui Matei Basarab, de numele său trebuie legate o parte din tratativele duse pentru încheierea alianțelor de confederare. Cu toate că eliberarea sa din robie s-a datorat mai degrabă eforturilor lui Barcsai decât celor ale lui Rákóczi, Kemény,

[1] *Ibidem*, XII, p.466-468.

adept al unor măsuri radicale, probabil inspirate și de buna cunoaștere a ideilor lui Machiavelli[1], recurge la eliminarea fizică a lui Acațiu Barcsai, punând la cale asasinarea sa și a fratelui acestuia. Spera ca prin această înlăturare a adversarului politic gruparea filoturcă a stărilor și Poarta să-l accepte. În plus, după exemplul Rákóczeștilor, încearcă să refacă alianța Țărilor Române, motiv pentru care sprijină tentativa lui Constantin Șerban, din ianuarie 1661, de ocupare a tronului Moldovei. A obținut și sprijinul tătarilor la Poarta, dar, fiind considerat de aceasta, după mărturisirile secrete ale lui Grigorie Ghica, dregătorul Vienei, nu a dobândit recunoașterea calității de principe al Transilvaniei din partea puterii suzerane.

Pentru a-și menține tronul princiar, Ioan Kemény apelează la Habsburgi pentru ajutor militar, oferindu-le recompensă cetățile Săcueni, Chioar și un alt loc la alegere. În noua situație o parte a stărilor întrunite în adunare îl aleg de principe, la 14 septembrie 1661, pe Mihail Apafi[2], candidatul susținut de turci, astfel dificultățile lui Kemény sporesc foarte mult. Orașele săsești refuză să-l recunoască ca principe, în timp ce, e adevărat, Clujul, Gherla, Satu Mare și Baia Mare îl acceptă și îngăduie intrarea trupelor imperiale, venite în ajutor. În lupta care are loc la Seleușul Mare, lângă Sighișoara, la 23 ianuarie 1662, Kemény, luat prin surprindere, este înfrânt și moare pe câmpul de luptă. Se încheia astfel un nou capitol din istoria principatului, inaugurându-se domnia de lungă durată și de mare stabilitate a lui Mihail Apafi.

[1] Szilágyi Sándor, *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez, 1648-1660 (Diplomatariu referitor la legăturile diplomatice ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea)*, în "Monumenta Hungariae Historica", Diplomataria, XXIII, Pesta, 1874, p. 445–450.

[2] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 426–428.

Capitolul IV

VIAȚA POLITICĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. EPOCA BRÂNCOVENEASCĂ ȘI CEA A LUI MIHAIL APAFI. INSTAURAREA REGIMULUI HABSBURGIC ÎN TRANSILVANIA ȘI MIȘCAREA LUI FRANCISC RÁKÓCZI AL II-LEA

I. Țara Românească de la Ghiculești la fanarioți

După frământările politice și răscoalele antiotomane din cele trei Țări Române din anii 1658–1660 reacția Înaltei Porți sub marii viziri din familia Köprülü nu s-a lăsat așteptată. Dacă soluția transformării lor în „pașalâcuri" (provincii otomane) nu mai era de actualitate, în schimb numirea în aceste țări a unor domni credincioși Porții era o soluție agreată de marele vizir. Alegerea unor domni de origine străină, „prefanarioți", nu a dus decât parțial la ieșirea din criză. Ghiculeștii, Gheorghe și Grigore, tatăl și fiul, deși albanezi de origine, dar „împământeniți" în Moldova de mult timp, s-au dovedit credincioși turcilor, în timp ce grecul Mihnea al III-lea a trădat încrederea marelui vizir. În aceste condiții, Poarta a amânat instalarea unor domni de neam străin, până la începutul deceniului al doilea al secolului al XVIII-lea, mizând inițial pe credința Ghiculeștilor, care, într-adevăr nu a dezamăgit, și apoi întărind în domnie figuri șterse de domni de țară aleși de boieri sau, mai adesea, numiți direct de Poartă, care *„arenda"* acum domniile munteană și moldoveană, după expresia lui Evlia Celebi, celui care plătea mai mult. Ținând seama și de creșterea generală, după 1660, a obligațiilor de tot felul către Poartă, a devenit evident pentru toată lumea că statutul Țărilor Române în raport cu aceasta s-a deteriorat vizibil, în raport cu perioada precedentă, de la mijlocul secolului al XVII-lea. Miron Costin o spune limpede: în acea vreme Moldova și Țara Românească *„nu era așea supuse, ce într-altă voie vegheată"*[1]. Totuși situația din vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu nu trebuie idealizată. În august 1644 marele vizir își permitea să *„închirieze"* lui Gheorghe Rákóczi I câte 1 000 de călăreți din Moldova și Țara Românească, *„pentru suma de 40 000 taleri"*, spre a-i sluji împotriva imperialilor[2], iar cei doi domni nu schițează nici o împotrivire. În august 1649 capuchehaia lui Matei Basarab, care îl reprezenta, așadar, pe domn la Poartă, *„a fost bătut de marele vizir chiar cu bățul lui cu cârlig, cum sunt cele ce se poartă aici, fiindcă nu a avut cuvenita purtare de grijă pentru aprovizionarea seraiului cu carne de oaie și astfel a pus orașul* (Constantinopol — *n.a.*) *și palatul în o strâmtoare momentană*"[3], și faptul nu a avut nici un ecou. Totuși Poarta nu și-a permis să-i schimbe

---

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 114.
[2] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 172.
[3] *Ibidem*, p. 186–187.

cu forța pe Matei Basarab sau pe Vasile Lupu așa cum a făcut, în alte condiții externe, cu urmașii acestora în scaun.

În ciuda obligațiilor materiale la care erau supuși domnii în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și al faptului că își cumpărau domnia la Poartă, statutul lor în ierarhia capetelor încoronate ale vremii nu era atât de scăzut pe cât se crede. E drept că nu le era îngăduit să se adreseze regelui Poloniei Jan Sobieski cu expresia *„amicus"*, *„care presupune egalitate de rang"*, așa cum relata chiar acesta din urmă la 3/13 iulie 1678[1]; în schimb le era recunoscut titlul de *„bei"* (principe), în vreme ce principelui Ardealului nu i se mai spunea la Poartă *„kral"* (rege) ci *„Hakim"*, el neputând însă *„să fie ridicat în scaun și răsturnat după bunul plac al Porții"*, având o poziție mai bine asigurată decât domnii Țărilor Române extracarpatice[2].

Mihnea al III-lea, Ghiculeștii și Radu Leon, socotit grec, au dat naștere în Țara Românească reacției de respingere a domnilor străini. Îndată după urcarea în scaun, la 23 noiembrie/3 decembrie 1688, Constantin Brâncoveanu declara egumenului din Brâncoveni că a acceptat domnia *„ca să nu vie niscari străini domni asupra ț<ă>răi și a săra<c>ilor, să-i năcăjască făr<ă> de milă și s<ă> pustiiască țara"*[3]. Cât despre turci, aceștia erau socotiți chiar de către protejații lor: *„răi și mitarnici"*[4]. La rândul său, Poarta, neavând încredere în domnii Țării Românești și Moldovei, a încredințat la începutul veacului al XVIII-lea pașei de Bender (Tighina), care avea rangul de pașă cu trei tuiuri, egal cu vizirii, funcția de *seraskier*, comandant al frontierei împotriva Rusiei și a Poloniei, și sarcina de a ține în frâu Moldova și Țara Românească. Domnii acestora aveau chiar un reprezentant (*kehaia*) pe lângă el, pentru a-i primi ordinele. Nu e de mirare că la ridicarea în scaun Brâncoveanu vorbea de *„jugul domniei"*. Pe lângă toate, în interior asistăm și la rivalități între grupări boierești favorizate de slăbiciunea unor domni din deceniul șapte al veacului al XVII-lea.

1. Conflictul dintre grupările Cantacuzinilor și Leurdenilor

Domnia munteană a lui Gheorghe Ghica (1659–1660), strămutat din Moldova, a început în toamna lui 1659, în condiții grele. Țara Românească era pustiită de oștile turco-tătare, care înlăturaseră pe Constantin Șerban în 1658 și apoi pe Mihnea al III-lea, iar curtea din Târgoviște, de unde se ridicaseră cei doi răzvrătiți, a fost cu totul dărâmată, reședința domnească fixându-se de-acum la București. Necazurile au sporit în primăvara 1660 o dată cu expediția neizbutită a lui Constantin Șerban pentru redobândirea scaunului domnesc, înfrântă de o nouă campanie turco-tătară, care l-a reinstalat în scaun

[1] *Ibidem*, p. 400.

[2] *Ibidem*, p. 407.

[3] N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui*, București, 1901, p. 173–175.

[4] Gheorghe Duca la începutul lui 1676 (Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, p. 164)

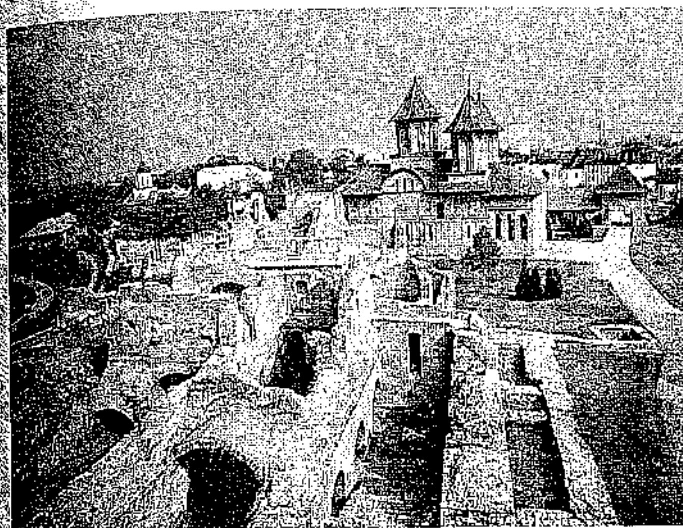

Fig. 110 Ruinele cetății domnești din Târgoviște.

pe Ghica, la sfârșitul lui mai 1660. În aceste condiții, Gheorghe Ghica s-a străduit zadarnic să adune banii birului pentru plata haraciului, a cărui primă tranșă trebuia achitată până la sărbătoarea bairamului musulman. Ca întotdeauna în astfel de situații, *„fiind multe răzmerițe de oști, s-au făcut foamete mare în țară [...] și ciumă de murea foarte rău"*[1]. Marea foamete din 1660 a fost mult timp amintită în documente ca un adevărat dezastru. Nu e de mirare că oamenii *„să trăgea fieșcarele și să ascundea și nu vrea să-și dea birul după obiceiu"*[2]. Gheorghe Ghica a înțeles primejdia, scriind la Poartă, dar trecând mai multe luni de la scadența plății haraciului, marele vizir Mehmed Köprülü a decis înlăturarea sa. Avea și alte motive de nemulțumire față de fostul său protejat. Marele vizir era *„scârbit"* din pricina fugii lui Gheorghe Ghica, la intrarea lui Constantin Șerban în țara, în primăvară, și peste toate fiul celui acuzat, Grigore Ghica, care se afla la Poartă ca ostatic, a răspuns vizirului prudent, poate chiar duplicitar, în legătură cu poziția tatălui său: *„că nu știu încotro o va lua"*[3].

[1] *Ibidem*, p. 126.

[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 144.

[3] *Ibidem*, varianta.

În această situație la Poartă a izbucnit o gravă criză politică referitoare la Țara Românească. Marele vizir, care pregătea declanșarea noii expansiuni otomane spre centrul Europei, nu putea accepta instabilitatea politică de aici, declarând *„că nu iaste altă țară mai rea decât Țara Românească, că un apucă o nebunie să se potolească, alta rădica"*[1]. Drept urmare, a poruncit ginerelui său, Kara Mustafa, pașa de la Silistra, viitorul asediator al Vienei, să intre în țară cu 4 000 de turci, să-l execute pe Gheorghe Ghica, instalându-se în locul lui ca *„domn (adecă pașă)"*[2]; aceasta fiind penultima intenție a Înaltei Porți de transformare a unei țări românești în „pașalâc".

În acest moment dramatic intervine Constantin Cantacuzino, fostul mare postelnic, aflat la Poartă în chip de *„sfetnic și chivernisitor"* al tânărului ostatic Grigore Ghica[3]. Chemat de marele vizir, care îl prețuia, pentru a-i reproșa *„zăbava haraciului"*, el a intervenit cu multă diplomație, cerând iertare pentru țară: *„mult plânse și se văieta pentru săraca de țară, cum să-și piarză lègea, și sfintele besérici să să facă meceturi turcești [...] și vitejaște cuteză de intră tocma la vizirul [...] și cu multe lacrămi i să ruga ca să să milostivească încă odată pre Țara Rumânească, să le iarte greșalele"*[4]. Postelnicul a obținut astfel oprirea transformării Țării Românești în „pașalâc" și chiar iertarea de la moarte a lui Gheorghe Ghica. Acesta, ridicat la 1/11 septembrie 1660 de Kara Mustafa de la București, prilej cu care averea i-a fost jefuită, a fost închis la Adrianopol, iar apoi exilat la Constantinopol, slujind de data aceasta ca ostatic pentru fiul său Grigore Ghica, ce-i luase locul în scaunul Țării Românești.

Acesta este momentul de apogeu al carierei politice a lui Constantin Cantacuzino. Nu era prima dată arbitrul domniei Țării Românești. În anul trecut, 1659, chemat la Poartă prin uneltirile lui Mihnea al III-lea, izbutise, datorită influenței sale, nu doar să se dezvinovățească, ci chiar să determine aducerea lui Gheorghe Ghica în scaunul muntean. Înlocuirea acestuia prin fiul său s-a făcut din nou, în 1660, datorită bătrânului Postelnic. Bucurându-se de încrederea marelui vizir, acesta i-a poruncit *„să aleagă pre cine va fi voia lui să-l facă domn Țării Rumânești. Și au lăsat pre credința lui și domniia și țara, ce-i va fi voia lui să facă și să tocmească"*[5]. Ajuns astfel, ca și tatăl său Andronic Cantacuzino, la sfârșitul secolului al XVI-lea, cum am văzut, arbitrul domniei muntene, Constantin Cantacuzino a respins mulțimea cererilor pentru domnie, venite din partea grecilor *„țarigrădeni"*, și, neconsiderând avantajos să ia el însuși domnia, l-a propus pentru aceasta pe Grigore Ghica. Argumente pentru aceasta erau destule. Îl tutelase și mai înainte pe tânărul Ghica, cu care fiul său cel mare, Drăghici Cantacuzino, încheiase un legământ de credință în aprilie 1659, iar Grigore Ghica l-a împuternicit în scris să facă așa cum va crede de cuviință și în numele său: *„Eu din cuvântul dumitale nu voiu ieși, nici de la*

---

[1] *Ibidem*, p. 145.
[2] *Ibidem*.
[3] *Ibidem*, p. 144, variantă.
[4] *Ibidem*, p. 145.
[5] *Ibidem*, p. 146.

Fig. 111 Postelnicul Constantin Cantacuzino, gravură de epocă.

Fig. 112 Semnătura și sigiliul lui Mares Băjescu, mare ban la 1669.

dumne să aștepți învățătură; că eu las asupra dumitale de toate lucrurile; cum vei socoti așa să faci [...], că noi amândoi una sântem"[1]. Prudent însă, Constantin Cantacuzino l-a pus să-i jure credință și să-i dea un act scris de mâna sa, care, de altfel, s-a păstrat, că-l va socoti ca pe un tată, nu-l va amesteca în problemele financiare ale țării, scutindu-l chiar de dregătorii care l-ar fi adus în subordinea sa. *Niciodată în secolul al XVII-lea un boier n-a avut o astfel de putere în raport cu domnia, care astfel traversa o gravă criză de autoritate*. Această poziție a stârnit rivalitatea unor părți a boierimii muntene, care își vedea amenințat locul în conducerea țării de către gruparea boierească în fruntea căreia se afla fostul mare postelnic.

Constantin Cantacuzino, stabilit în Țara Românească în urmă cu cinci decenii, căsătorit cu Elina, o fiică a lui Radu Șerban, se afla în fruntea unui adevărat *clan* al *Cantacuzinilor*, similar unei grupări boierești. Clanul cuprindea, pe lângă cei 11 copii ai săi, ginerii și nurorile sale, familiile și urmașii acestora și o clientelă numeroasă. Din clan făceau parte, aliate prin căsătorii, familii din Țara Românească și Moldova: Buicescu, Băjescu, Buhuș, Grădișteanu, Fărcășanu, Filipescu, Crețulescu, Brâncoveanu, Catargi, Corbeanu, Ghețea, Mogoșescu, Drugănescu ș.a. Nu era o grupare „românească" sau „națională", cum a fost socotită în trecut, pentru că din ea făceau parte destui greci, în frunte chiar cu Postelnicul,

---

[1] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 86–89.

ci se structurase după interese de familie. E adevărat însă că boierii greci din cadrul ei nu erau din *„cei răi țarigrădeni"*, cum îi numește cronica internă, ci *„greci împământeniți"*, căsătoriți în țară, care *„trăgeau"* la nevoile acesteia.

Clanul Cantacuzinilor a fost singura grupare boierească de familie din istoria Țării Românești care s-a impus, prin influență politică și avere, la conducereea țării. În fruntea lui s-a aflat de la formare Constantin Cantacuzino. Beneficiar, prin zestrea soției, a averii Craioveștilor și Mărginenilor, ginere al lui Radu Șerban, cum am văzut, și cumnat al lui Constantin Șerban, încuscrit cu *„douăsprezece familii din cele mai în stare ale Valahiei"* după cum observa și autorul *Genealogiei Cantacuzinilor*[1], Constantin Cantacuzino și-a început marea carieră dregătorească în 1625, îndată după căsătoria cu odrasla domnească a lui Radu Șerban. Sub Matei Basarab, rudă a sa prin alianță, a fost mare postelnic și *„consilier intim"* aproape întreaga domnie a acestuia, între 1632 și 1654, ajungând și unul dintre cei mai bogați boieri ai Țării Românești de la acea vreme. În 1655 și-a asigurat protecția lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, și cu toate că în domnia lui Constantin Șerban s-a retras din sfatul domnesc, era socotit, totuși, după mărturia lui Paul de Alep, *„administratorul principatului, rânduindu-i toate treburile; toți boierii veneau la casa lui pentru a-i cere sfaturi. El se ducea la domn în fiecare zi de dimineață și nu se petrecea nimic fără sfatul lui"*[2]. Chiar și persecuția la care l-a supus Mihnea al III-lea, bănuindu-l de ostilitate față de planurile sale antiotomane, l-a apropiat în refugiul din Moldova de familia Ghiculeștilor, al cărui protector a devenit la Poartă. Executarea unui mare număr de boieri de frunte de către Mihnea al III-lea, în 1659, a netezit calea Postelnicului și a clanului său, care a avut abilitatea de a se refugia din preajma „tiranului", scăpând cu viață, spre pozițiile de frunte în sfatul și divanul domnesc.

De partea opusă nu se afla o „partidă grecească", cum se credea mai demult, ci o grupare boierească eterogenă, având drept conducător necontestat pe Stroe Leurdeanu. Din ea au făcut parte sporadic *doar trei greci:* Dumitrașcu Cantacuzino Țarigrădeanu, care a deținut dregătorii doar între 1662 și 1664, după care a trecut în Moldova, Necula Sofialâul (Sofialis), *„grec de la Rumele"*, și Balasache Muselim *„grec țarigrădean"*, în realitate greco-armean, ultimii doi protejați de la Radu Leon, în divanul căruia s-au aflat în 1666–1667, respectiv 1668, după care unul a fost executat, iar celălalt alungat din țară. Așadar, din această grupare au făcut parte chiar mai puțini greci decât se aflau în cea a postelnicului Cantacuzino! Majoritatea membrilor acestei grupări erau boieri români de țară: Preda Bucșanu mare logofăt, Gheorghe Băleanu mare ban, Constantin Vărzaru mare paharnic, Ivașcu Ceparul mare medelnicer, Hrizea Karydi din Popești, împământenit la a doua generație, tatăl cronicarului Radu Popescu, Ivașcu Băleanu mare logofăt, Staico din Bucșani, mare paharnic, Radu Știrbei, din Izvor, Neagoe Săcuianu mare vornic, Radu-Toma Năsturel, Alexandru Gheorma și *„alții mai mărunți"*. În plus, o bună parte din aceștia se înrudeau direct sau prin alianțe cu cei din gruparea Cantacuzinilor, de

[1] *Ibidem*, p. 82.

[2] *Călători străini*, VI, p. 147.

care îi despărțeau *interese personale* și nicidecum motive etnice sau politice. Chiar Stroe Leurdeanu se înrudea cu Matei Basarab, Constantin Șerban și chiar cu Constantin Cantacuzino, printr-o dublă încuscrire (fiul său, Istrate Leurdeanu, a fost căsătorit cu Ilinca, fiica lui Nicolae Pătrașcu și a doamnei Anca, cumnata Postelnicului, al cărui fiu, Șerban Cantacuzino, a fost, la rândul său, căsătorit întâia oară cu o fiică a lui Stroe), Dumitrașcu Cantacuzino era nepot de frate al Postelnicului, care *„l-au crescut în casa lui și l-au ținut ca pre feciorii lui și l-au boerit"*[1], Staico din Bucșani era cumnat cu Drăghici Cantacuzino, fiul cel mare al Postelnicului ș.a.m.d.

Fig. 113 Sigiliul lui Radu Crețulescu, mare vornic la 1675.

Stroe Leurdeanu a fost, ca și adversarul său Constantin Cantacuzino, una din figurile politice de prim rang din veacul al XVII-lea, cu o lungă carieră dregătorească (1625–1679). Ținând seama de rolul său de conducător al grupării boierești adversare Cantacuzinilor, aceasta, numită până nu demult a „Bălenilor", (după numele lui Gheorghe Băleanu, personaj important, dar nu de talia lui Stroe Leurdeanu) se impune a fi numită corect a *„Leurdenilor"*!

Rivalitatea dintre Cantacuzini și Leurdeni acționa, cum s-a amintit deja, în planul intereselor personale, și nu se deosebește de atâtea alte rivalități între grupări boierești, caracteristice perioadelor de slăbiciune a autorității domnești din lungul Ev Mediu românesc. Ceea ce a făcut-o mai cunoscută a fost, fără îndoială, existența celor două cronici interne partizane, care relatează istoria Țării Românești în funcție de interesele politice ale celor două grupări, numite din această cauză, în vremea noastră, a „Cantacuzinilor", respectiv a „Bălenilor" (cea a lui Radu Popescu).

Cauzele generale ale adversității între cele două grupări boierești erau, așadar, legate de lupta pentru dregătorii și avantaje materiale în vremea unor domni socotiți „slabi". *Letopisețul Cantacuzinesc* ne dezvăluie că în domnia lui Antonie din Popești, Gheorghe Băleanu și alți boieri din gruparea Leurdenilor *„noaptea să strângea toți la casa lui Gheorghe dvornicul de făcea sfat și să învăța cu ce fel de meșteșuguri vor ucide pe acei 3 boieri* (din cealaltă grupare: Mareș Băjescu, Radu Crețulescu și Șerban Cantacuzino — *n.a.*). *Și altă vină nu le afla făr cât zicea că ei tot boeresc* (obțin dregătorii — n.a.) *la toți domnii și cum s-au îmbogățit și cum nu-i bagă în seamă și numai batjocoresc. Iar mai vârtos pizmuia Băleanul, căci nu l-au pus ban mare la Craiova"*[2].

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 151.

[2] *Ibidem*, p. 163.

Fig. 114 Grigore Ghica, stampă din 1663.

Cât despre lupta împotriva grecilor răi „*țarigrădeni*", susținută ca program politic de acțiune împotriva grupării adverse de către Cantacuzini, aceasta nu avea nici un temei real. În divanele celor șase domni, începând cu Gheorghe Ghica și până la Șerban Cantacuzino nu se întâlnesc decât un număr neînsemnat de greci, față de cel al boierilor autohtoni. Doar în cel al lui Radu Leon apar câțiva „venetici", deja amintiți, alungați însă sau executați după plecarea protectorului lor. În rest, numărul grecilor neîmpământeniți, de felul lui Dumitrașcu Cantacuzino sau Nicolae (Milescu), mare spătar la 1660, a fost neglijabil.

În aceste condiții, ascendența cu totul deosebită dobândită de Constantin Cantacuzino, în toamna anului 1660, asupra lui Grigore Ghica, ajuns prin el la domnie, a înclinat atât de tare balanța în favoarea Cantacuzinilor, încât reacția Leurdenilor era previzibilă. Ea a beneficiat de dorința domnului, care s-a dovedit a avea mai multă personalitate și calități organizatorice decât lăsase să se vadă până atunci, de a ieși de sub influența Postelnicului. Inițial, în cursul primei domnii (1660–1664), el a încercat să echilibreze în sfatul domnesc numărul reprezentanților fiecărei grupări, cei ai Leurdenilor fiind chiar mai numeroși. De altfel, și domnii următori: Radu Leon, Antonie din Popești, Gheorghe Duca și chiar Șerban Cantacuzino au căutat să asigure o proporție echitabilă între reprezentanții celor două grupări în sfatul și divanul domnesc, în scopul întăririi autorității domnești, singura excepție făcând-o Grigore Ghica în a doua domnie (1672–1673), când Cantacuzinii au fost înlăturați cu totul din divan.

Pe plan extern, Grigore Ghica beneficia de sprijinul Porții, ale cărei ordine le executase întocmai, în 1661, sprijinind cu trupe pe principele Mihail Apafi împotriva lui Ioan Kemény, care trecuse de partea imperialilor. După înfrângerea și moartea acestuia, în lupta de la Seleușul Mare (13/23 ianuarie 1662), relațiile pașnice ale Porții cu Casa de Austria, care durau din 1606, nu s-au mai restabilit, și Grigore Ghica a fost nevoit să participe personal la campania otomană asupra Ungariei Superioare, din vara și toamna anului 1663, care, prin cucerirea cetății Ujvár (Nove Zámky, Neuhausel), la 16/26 septembrie, a marcat reluarea ofensivei turcești asupra Europei Centrale. În țară a lăsat ispravnici de scaun pe Stroe Leurdeanu și pe Dumitrașcu Cantacuzino, care i-au scris în repetate rânduri lui Grigore vodă, acuzându-l pe Postelnic de necredință, iar pe fiul său, Șerban Cantacuzino, ce se afla chiar în tabără alături de domn, de uneltiri pentru luarea domniei. În plus, una din plângerile lui Constantin Cantacuzino la Poartă, prin care acuza fiscalitatea excesivă a lui Grigore Ghica, a ajuns în mâna tatălui acestuia, Gheorghe Ghica, care i-a trimis-o fiului său.

După revenirea din campanie domnul a căutat un timp să se lămurească asupra vinovăției celor doi Cantacuzini, rămânând însă sub influența lui Stroe Leurdeanu și Dumitrașcu Cantacuzino. Convins sau nu de vinovăția Postelnicului, el a profitat de pârile celor doi pentru a scăpa de tutela politică a lui Constantin Cantacuzino, poruncind închiderea acestuia la Snagov și apoi executarea sa prin strangulare, fără judecată în divan, în trapeza mănăstirii, la 20/30 decembrie 1663, în timp ce Șerban Cantacuzino a fost tăiat la nas pentru intrigi, se pare reale, în vederea obținerii scaunului domnesc.

Uciderea Postelnicului, eveniment cu mare răsunet în epocă, a declanșat conflictul deschis între grupările Cantacuzinilor și Leurdenilor, care a durat mai bine de un deceniu și jumătate, și cel între Cantacuzini și Grigore Ghica. Acesta din urmă însă nu a mai domnit decât un an, căci, participând în 1664 la noua campanie otomană asupra cetății Lewenz („Leva"), care n-a putut fi cucerită, și contribuind la înfrângerea turcilor în bătălia de lângă aceasta, din 9/19 iulie 1664, în urma înțelegerii secrete cu mareșalul imperial, contele de Souches, după care a refuzat să se prezinte la chemarea marelui vizir, a ales calea exilului, fugind la 20/30 noiembrie 1664 din București. Trecând apoi prin Moldova, Polonia și Transilvania, Grigore Ghica ajunge la Viena, începând o pribegie de aproape șapte ani.

Pe plan intern, deși nu a domnit decât patru ani, Grigore Ghica a apucat să construiască o biserică, Adormirea Maicii Domnului de la Dragoslavele, județul Argeș (1661), și două mănăstiri: Sfânta Treime la Cerneți, județul Mehedinți (1662–1663), unde primul ctitor era tatăl său, Gheorghe Ghica, și Sfântul Ioan din Focșani (1662–1664). Iar în București a permis catolicilor să ridice biserica Bărăției (1664–1666).

Marele vizir Ahmed Fazil Köprülü nu a îngăduit Leurdenilor, în 1664, când au cerut la Poartă domnia pentru un oarecare boier obscur, Dumitrașcu Buzoianu din Căpățânești, o simplă unealtă în mâna lor, să-și ridice în scaun favoritul, ci a numit, în schimbul unor mari sume de bani, pe grecul țarigrădean Dimitrie Stridie, care s-a declarat fiul lui Leon Tomșa, luându-și numele de Radu Leon (1664–1669). Prin această numire a unui domn neangajat față de vreuna dintre grupările boierești, Poarta urmărea să le dea un arbitru în jurul căruia să se adune membrii ambelor grupări. Raționamentul n-a funcționat, iar nota de plată a fost ridicată pentru țară. Domnul străin venea împresurat de datorii și înconjurat de creditori și favoriți greci, impunând contribuabililor o fiscalitate excesivă. Chiar dacă inițial nu și-a numit grecii care îl înconjurau în dregătoriile sfatului și divanului domnesc, încercând chiar să împartă aceste dregătorii echitabil între membrii celor două grupări rivale, politica sa de compromis a stârnit nemulțumirea tuturor. Abia atunci a introdus câțiva greci în sfat, care însă nu s-au amestecat în lupta celor două grupări boierești, nemulțumirea țării împotriva lui Radu Leon fiind legată de marele număr de cămătari greci, pentru care storcea țara de bani, și de traiul luxos pe care îl afișa. „*Țara încă i-au plătit datoriile. El încă a făcut aiutție multă. Grecii, leșinații, încă*

i-au săturat. Și de bani încă s-au îndestulat", „*și porunci boiarilor să scoață birnri grele în țară, zicându-le pribăni...*"[1].

Un nou val de fiscalitate a urmat în 1667, în urma redobândirii domniei de către Radu Leon, după împlinirea a trei ani, așa cum se statornicise la Poartă, în urma fugii lui Grigore Ghica din 1664, această reînnoire a domniei la trei ani devenind ulterior un obicei prin care la Poartă se plăteau sume apropiate de cele cu care se cumpărase domnia inițial.

E adevărat că între timp, în 1665–1666, gruparea Cantacuzinilor a obținut reabilitarea postelnicului Constantin Cantacuzino, dar principalul vinovat de moartea acestuia, Stroe Leurdeanu, n-a fost pedepsit de Radu Leon. Astfel încât Cantacuzinii, în fruntea cărora, după moartea în condiții suspecte la Constantinopol, în 1667, a lui Drăghici, a urmat fratele acestuia, Șerban Cantacuzino, au provocat o adevărată răscoală împotriva lui Radu Leon, la sfârșitul lui 1668, care va duce în cele din urmă la mazilirea domnului.

Începutul l-au făcut Cantacuzinii, agitând din nou lozinca luptei împotriva grecilor venetici, acuzați de toate relele, dar și Leurdenii cu aliații lor greci își au partea lor de vină în provocarea conflictului. Împiedicând strângerea birului de haraci din țară, până la alungarea grecilor venetici, cei dintâi au provocat mânia lui Radu Leon, care își vedea astfel domnia primejduită la Poartă. „*Domnul s-a îndârjit atât de rău, încât a amenințat plin de mânie, că va face între cei îndărătnici o vărsare de sânge, încât sângele va ajunge până la genunchi*"[2]. La rândul său, Stroe Leurdeanu, acuzându-i pe Cantacuzini de ridicarea slujitorilor (oștenilor) împotriva domnului și a grecilor, i-a cerut lui Radu Leon să execute o seamă de boieri din gruparea adversă, după exemplul lui Mihnea al III-lea.

În această situație, Cantacuzinii, avantajați de faptul că Șerban Cantacuzino era mare spătar, comandant al oastei, au răspândit știrea că domnul vrea să ucidă pe boierii pământeni, chemând pe slujitori la București, la începutul lui decembrie 1668. Fiind înștiințați, în noaptea de 2/12 decembrie, că a doua zi Radu Leon a hotărât să execute la curte o seamă de fruntași ai Cantacuzinilor, cu ajutorul gărzii domnești, compusă din lefegii străini, la 3/13 decembrie Cantacuzinii s-au prezentat înarmați înaintea lui Radu Leon, încercând să trateze cu el. La ieșire, socotind că viețile le erau amenințate, au chemat în ajutor pe slujitorii ce așteptau afară, care au dezarmat garda domnească. Radu Leon a cedat, tratând apoi la mitropolie, cu boierii răzvrătiți, o învoială întărită prin jurământ, că va alunga pe greci, va îndepărta garda domnească și va asculta sfaturile boierilor.

Mișcarea s-a potolit, dar boierii Cantacuzini și o parte din Leordeni s-au retras în tabăra de la Cotroceni, până când, în zilele următoare, ambele părți au jurat solemn înaintea mitropolitului Theodosie și a episcopilor de Râmnic și de Buzău că vor respecta înțelegerea negociată. La 9/19 decembrie 1668 a fost emis noul hrisov împotriva grecilor, care repeta în fapt prevederile celui emis de Leon Tomșa în 1631.

[1] *Ibidem*, p. 156, 158.
[2] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 342–343.

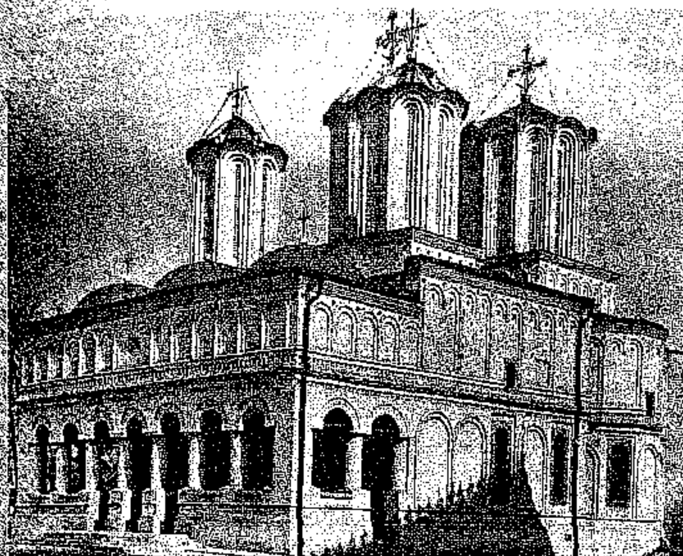

Fig. 115 Biserica lui Constantin Șerban din București, din 1668 sediul Mitropoliei Țării Românești.

Conflictul însă nu s-a stins, deoarece Radu Leon a refuzat să promită că va menține în dregătorii pe toți boierii răzvrătiți. Cantacuzinii, simțindu-se amenințați, au adunat în tabăra de la Cotroceni un sfat lărgit, hotărând trimiterea unei importante delegații la Poartă, pentru îndepărtarea lui Radu Leon și a grecilor săi. Ulterior, în amintirea acestui sfat, Șerban Cantacuzino a înălțat la Cotroceni chiar o cruce de piatră inscripționată. Delegația, cuprinzând până la 200 de oameni din ambele grupări boierești, s-a prezentat înaintea sultanului Mehmed al IV-lea, la Ienișer (Larissa) în Tesalia, la începutul lui ianuarie 1669, plângându-se de răutățile grecilor și ale lui Radu Leon, cerând să-și aleagă un domn din mijlocul lor, nu dintre grecii străini, care, fiind săraci și cu datorii multe, jefuiesc țara pentru a se îmbogăți repede. O misiune trimisă în Țara Românească, în februarie 1669, de Kara Mustafa, caimacamul marelui vizir, pentru a se informa asupra acuzațiilor aduse lui Radu Leon, a fost cumpărată cu iscusință de un om al boierilor opozanți, astfel că la începutul lui martie 1669 domnul a fost mazilit.

Cel puțin o parte din banii strânși din țară au fost folosiți de Radu Leon pentru zugrăvirea bisericii lui Constantin Șerban cu hramul Sfinții Constantin și Elena, care

din vara anului 1668 a devenit sediul Mitropoliei Țării Românești, pentru care același domn a construit tot atunci și locuința mitropolitului, cu paraclisul Sfântul Gheorghe. Iar în vecinătate, pe locul luptei tatălui său cu boierii răsculați în 1631, a reparat crucea de pe mormântul comun al celor căzuți atunci și a înălțat biserica Slobozia, cu hramul Sfântul Dumitru.

În locul lui Radu Leon, boierilor aflați la Ienișer li s-a permis să-și aleagă pe unul dintre ai lor, reprezentanții ambelor grupări căzând de acord asupra persoanei vornicului Antonie din Popești și Negoești, din județul Prahova, boier de condiție mijlocie, om drept, blând și iubitor de liniște, altfel spus, un om slab, chiar „*prostu*" (adică simplu)[1], pe care Cantacuzinii, dar și rivalii lor, vor încerca să-l manevreze în interesul propriu.

Domnia lui Antonie vodă din Popești (1669–1672), care nici măcar nu și-a luat un nume domnesc, a dus, din pricina slăbiciunii sale, la o accentuare a crizei autorității domnești. Blajinul și vârstnicul domn a încercat să repare jafurile grecilor lui Radu Leon în țară, dar a luat și măsuri pentru protejarea călugărilor greci, care nu erau vinovați de acestea. Deși a favorizat pe Cantacuzini, din gruparea cărora făcea parte, la împărțirea dregătoriilor nu a uitat nici pe Leurdeni, care contribuiseră la alegerea sa ca domn. Ar fi vrut chiar să împace cele două grupări rivale, în duminica Paștilor (11/21 aprilie 1669), punând pe toți boierii, la ieșirea din biserică, să jure credință domnului și încetarea oricărei vrajbe între ei. Însă doar nouă zile mai târziu, Cantacuzinii i-au impus închiderea și apoi judecarea în divan a lui Stroe Leurdeanu pentru îndemnul la ucidere al postelnicului Constantin Cantacuzino. La judecata din 18/28 iunie 1669, Stroe a fost găsit vinovat și condamnat la moarte, pe baza unor „*răvașe*" scrise de mâna sa, obținute de Constantin stolnicul Cantacuzino în Apus, chiar de la Grigore Ghica. A scăpat cu viață, în urma înțelegerii cu văduva victimei sale, pentru plata unor despăgubiri, conform obiceiului juridic al vremii, nu însă și de călugărirea forțată și închiderea la mănăstirea Snagov, tocmai acolo unde fusese executat Postelnicul în 1663. Alți vinovați de moartea acestuia au fost închiși la pușcărie: Badea Bălăceanu, iertat și el de pedeapsa cu moartea, și Neagoe Săcuianu, căruia i s-a tăiat nasul.

Cantacuzinii nu erau însă mulțumiți de atitudinea conciliantă a lui Antonie din Popești urmărind îndepărtarea din dregătorii a tuturor adversarilor lor. Astfel că, fără să accepte existența unui așa-zis „complot" al acestora pentru uciderea banului Mareș Băjescu, a logofătului Radu Crețulescu și a spătarului Șerban Cantacuzino, care ar fi avut loc în octombrie-noiembrie 1669, au încercat anihilarea grupării rivale. La judecată însă, blândul Antonie vodă i-a exilat pe așa-ziși vinovați pentru scurt timp, înlocuindu-i în divan cu partizani ai Cantacuzinilor, dar, pe de altă parte, a încercat din nou să-i concilieze pe adversari, cerându-le „*să lăcuiască toți întru dragoste, precum sânt jurați, iar cine va călca jurământul, Dumnezeu să-l bată și trupéște și sufletéște*"[2].

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 202.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 164.

Fig. 116 Stema Țării Românești pe un act de danie al lui Antonie din Popești către școala din Câmpulung.

Din noiembrie 1669 gruparea Cantacuzinilor domină totuși cu autoritate divanul domnesc, având grijă să-și sporească simțitor averile. Antonie vodă e tutelat cu totul de Cantacuzini, care, pentru a-și menține această poziție, „*îi scurtase toate veniturile, cât nici de mâncare nu era sătul și dă băutură, că-i da cât vrea ei: în zi dă dulce, carne de vacă cu apă și cu sare, în zi dă sec, linte și fasole cu apă și cu sare; vin îi de înpuțit [...] și așa viețuea bietul Antonie vodă*"[1]; tradiție consemnată de I. Neculce, înregistrând și leafa sa zilnică de cheltuială „*câte 10 potronici*"![2].

Vremurile cereau însă un altfel de domn, asupra acestui aspect fiind de acord atât grupările boierești cât și marele vizir, care pregătea campania pentru cucerirea Camenițel. Astfel că Antonie din Popești n-a mai fost confirmat la împlinirea celor trei ani de domnie, deși se prezentase pentru aceasta, conform noului obicei, în persoană, sultanului la Adrianopol. În locul lui Cantacuzinii, trădându-l pe Antonie vodă, au propus, în februarie 1672, un domn mai „*tare*", pe vornicul Gheorghe Drugănescu (Rodoș), socrul lui Matei Cantacuzino. Cum însă la Poartă sosise Grigore Ghica, câștigând încrederea marelui vizir Ahmed Fazil Köprülü, acesta, sătul de rivalitățile grupărilor boierești, l-a numit domn, zicând: „*Dacă le trebue lor om mai tare, le voi da eu domn cu mână de fier*"[3]. Cât despre Antonie vodă, acesta a rămas la Constantinopol, unde și-a sfârșit și zilele, lăsând în țară doar ctitoria sa, biserica refăcută a mănăstirii lui Vlad Țepeș din Târgșor.

În a doua domnie (1672–1673), Grigore Ghica a prigonit într-adevăr cu „*mână de fier*" pe Cantacuzini și clientela lor. Bazându-se doar pe gruparea condusă de Stroe Leurdeanu, care fugise mai demult din mănăstirea Snagov, alăturându-i-se la Poartă, el

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 143.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 202.
[3] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 145.

a înlăturat cu totul pe Cantacuzini și partizanii lor din sfatul și divanul domnesc, unii dintre ei au fost închiși la curte, judecați și supuși la dări grele, fiind nevoiți să-și vândă averile, alții au fost trimiși la Ocnele Mari, bătuți la tălpi și *„munciți"* în tot felul, căpitanii de slujitori decapitați, până și jupânesele Cantacuzinilor *„au fost cărând var și piiatră împreună cu țiganii cei de dârvală, la curțile domnești"*[1]. Doar în primăvara 1673, Șerban Cantacuzino, fugar, ajungând la Constantinopol, a izbutit să-l determine pe protectorul său, caimacamul Kara Mustafa, să-i aducă la Poartă pe mama și pe frații săi, unii fiind apoi exilați în Creta, de curând recucerită de turci, dar scăpând cu viață.

Între timp, Grigore Ghica a participat cu o oaste bine echipată la campania sultanală, care a dus la cucerirea Camenițci (16/26 august 1672), contribuind însă în aceeași lună la mazilirea lui Gheorghe Duca, care refuzase să-l predea pe Șerban Cantacuzino, pe care îl ținea la mănăstirea Hangu (Pionul). Astfel, însă, și-a câștigat la Poartă un rival primejdios, Gheorghe Duca înlocuindu-l în scaunul de la București un an după aceea.

În 1673, Grigore Ghica participă la noua campanie otomană de la Hotin, având legături mai vechi cu marele hatman Jan Sobieski, cu aprobarea secretă a marelui vizir. Profitând de aceste legături, Ghica a tratat cu Sobieski, lăsându-se apoi să cadă prizonier în bătălia de lângă Hotin, din 1/11 noiembrie 1673, care a constituit un adevărat dezastru pentru oastea otomană. Având însă familia ostatecă la Poartă, Sobieski l-a eliberat pe ascuns și Grigore Ghica s-a înfățișat în tabăra de la Oblucița, a marelui vizir, care i-a reconfirmat domnia. Numai că între timp sultanul numise domn al Țării Românești pe Gheorghe Duca, și marele vizir a trebuit să-l mazilească pe Grigore Ghica, cu atât mai mult cu cât acesta era acuzat de o seamă de turci, participanți la lupta de la Hotin, de dezastrul suferit acolo de oastea otomană, la care se adăugau și pârile lui Mihai Cantacuzino, venit special pentru aceasta în tabăra marelui vizir.

Chiar și după retragerea la Constantinopol, Ghica a mai trăit zece luni hărțuit de Cantacuzini cu procese și învinuiri în divanul otoman, murind în septembrie 1674, cu bănuiala de otrăvire, tocmai când împrejurări, astăzi necunoscute, îl făceau să spere în revenirea în Țara Românească.

Însă nici Gheorghe Duca, ajuns domn (1673–1678) cu ajutorul lui Șerban Cantacuzino, de care îl lega dușmănia față de Grigore Ghica, și a postelnicului Mihai Cantacuzino, nu s-a bucurat prea mult de sprijinul Cantacuzinilor, pe care i-a ocrotit la începutul domniei. Încercând să echilibreze balanța între aceștia și Leurdeni, el i-a chemat din exilul ardelean pe aceștia din urmă, unii revenind în Țara Românească între 1673 și 1675, în frunte cu Stroe Leurdeanu, numit imediat mare logofăt, apoi mare vornic. Treptat, încordându-se relațiile sale cu Cantacuzinii, Gheorghe Duca a încercat să se sprijine tot mai mult pe Leurdeni, dar aceștia slăbiseră, unii erau bătrâni, Stroe Leurdeanu și Gheorghe Băleanu murind chiar pe la 1677. Drept urmare, Duca și-a adus din Moldova alți oameni de credință, pe Lascarache și Iordache Ruset, fiii grecului Constantin Ruset

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 231.

zis Cuparul, fratele lui Antonie vodă Ruset din Moldova (1675–1678). Aceștia erau însă inamici ai Cantacuzinilor, Lascarache fiind chiar capuchehaie al lui Grigore Ghica în a doua domnie.

În 1675 frații Cupărești (Ruseteștí), iar nu Leurdenii, au organizat prigoana împotriva Cantacuzinilor, Șerban Cantacuzino fiind acuzat că uneltea să-l scoată din domnie pe Gheorghe Duca. A urmat un nou val de arestări și persecuții pentru Cantacuzini, în toamna 1675, care, deși nu a ținut prea mult, a marcat ruptura lor de Duca vodă.

Fără să se resemneze, Cantacuzinii au pornit o seamă de plângeri împotriva lui Gheorghe Duca la Poartă, unde din 1676 ajunsese mare vizir chiar Kara Mustafa pașa, susținătorul lui Șerban Cantacuzino. Profitând de absența lui Gheorghe Duca, care participa la campania pentru cucerirea de către turci a cetății căzăcești Cehrin, de lângă Nipru (15/25 august 1678), Șerban, lăsat caimacam la București, aflând de intenția lui Duca de a-l executa, a fugit în tabăra marelui vizir, care l-a numit domn la 19/29 noiembrie 1678. E drept însă că Șerban nu a reușit să-l înlăture cu totul pe Gheorghe Duca. Ținând seama de serviciile însemnate pe care le făcuse Porții în campaniile asupra Poloniei, din 1674–1678, acesta a fost doar mutat în domnia Moldovei, la începutul lui decembrie 1678, de unde a fost înlăturat Antonie Ruset.

Domnia lui Șerban Cantacuzino a reprezentat ultima etapă a conflictului dintre Cantacuzini și Leurdeni, domnul răzbunându-și cumplit familia pentru suferințele îndurate după 1663. Împăcarea cu supraviețuitorii taberei adverse a avut loc abia în ianuarie 1688, cu nouă luni înainte de moartea sa, atunci când *„marii vrăjmași"* ai casei sale nu mai erau de mult în viață. În sfârșit, în 1693 Constantin Brâncoveanu lichidează ultima rămășiță a opoziției anticantacuzine, prin execuția pilduitoare a lui Staico Bucșan, care trăise mulți ani refugiat în Ohaba din Făgăraș, pretendent din 1690 la scaunul Țării Românești, pe care un timp sperase să-l dobândească cu ajutorul imperialilor.

– *Evenimentele care au dus la domnia lui Antonie vodă din Popeşti Prahovei*, în „Studii şi materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova", Istorie-etnografie, Ploieşti, I (1968), p. 53–67.

– *Din politica internă şi externă a lui Antonie vodă din Popeşti (1669–1672)*, în „Pagini din trecutul istoric al judeţului Prahova", Ploieşti, <III> (1971), p. 7–31.

IONESCU, G.M., *Istoria Cotrocenilor, Lupeştilor (Sf. Elefterie) şi Grozăvestilor*, Bucureşti, 1902.

IONESCU-NISCOV, Tr., *Memoriul din 1674 al boierilor munteni către ţarul Rusiei*, în RA, III (1960), nr. 2.

IORGA N., *Despre Cantacuzini*, Bucureşti, 1902.

– *Un izvor cu privire la războiul turco-polon din 1673*, în RI, XXII (1936), nr. 10–12, p. 299–300.

KARADJA, C.I., *Noutăţi despre oştirea română în veacul XVII*, în AO, 1925, p. 212–214.

MAREŞ, Alexandru, *Cel mai vechi raport diplomatic cifrat în limba română*, în LR, XXXV (1986), nr. 1, p. 37–44.

MOGA, Ioan, *Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a Ţărilor Române la sfârşitul secolului al XVII-lea*, Cluj, 1936.

PANAITESCU, P.P., *Pribegia lui Constantin Şerban Basarab şi a lui Ştefan Petriceicu şi testamentele lor*, în AARMSI, s. III, t. XXI, 1939, p. 373–432.

REZACHEVICI, Constantin, *Fenomene de criză social-politică în Ţara Românească în veacul al XVII-lea (Partea a II-a: A doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, în SMIM, XIV (1996), p. 119–154.

– *Contribuţie la istoria Cantacuzinilor: testamentul inedit al postelnicului Constantin Cantacuzino*, în SMIM, XV, (1997), p. 119–154.

STOICESCU, NICOLAE, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Sec. XIV–XVII*, Bucureşti, 1971.

STOY, Manfred, *Rumänische Fürsten im frühneuzeitlichen Wien*, în „Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien", XLVI (1990), p. 153–180.

TRAJANESCU, Ion D., *Mitropolia din Bucureşti*, în BCMI, V (1912).

VERESS, Andrei, *Pribegia lui Gligoraşcu vodă prin Ungaria şi aiurea (1664–1672)*, în AARMSI, s. III, t. II, 1924, p. 269–336.

WERNER, Georg, *Das Türkenjahr 1664. Ein europäische Bewahrung*, Eisenstadt, 1964.

2. *Domnia lui Şerban Cantacuzino pe plan intern şi extern*

Născut în 1634 ca fiu al Elinei, fiica lui Radu Şerban, domn al Ţării Româneşti (1602–1611), şi al postelnicului Constantin Cantacuzino, scoborâtor din ilustra familie bizantină ce a dat doi împăraţi: pe Ioan al VI-lea şi Matei I, în secolul al XIV-lea, şi care ajunsese una dintre cele mai de vază la strămutarea ei în principatul muntean, la sfârşitul veacului al XVI-lea, tânărul Şerban a primit o educaţie aleasă. A învăţat mai întâi la Şcoala boierească din Târgovişte, în care şi-a pus amprenta ideilor avansate umanistul Pantelimon Ligaridis, adus cu mare cheltuială de Matei Basarab, iar apoi la Marea şcoală grecească din Constantinopol, unde, alături de ceilalţi români de seamă ai timpului, printre care se număra şi viitorul spatar Nicolae [Milescu], Şerban a studiat prelegerile faimosului profesor Gheorghe Vlassios, adept al neoaristotelismului. Învăţaţii care l-au educat pe viitorul domn i-au format o gândire de factură europeană, care a influenţat profund, mai târziu, politica sa externă.

Reintors în ţară, tânărul Şerban s-a avântat, împreună cu fraţii şi rudele sale, în viaţa politică timp de aproape trei decenii, acumulând şi o însemnată avere, aşa cum rezultă din „catastihele" alcătuite la 15 septembrie 1667 şi 1680, după preluarea domniei. Astfel a stăpânit — uneori în devălmăşie şi cu fraţii săi — câte un sat întreg şi părţi dintr-alte 37 de sate, răspândite în 13 judeţe, cu un total de 493 de rumâni, pe lângă casele de la Târgovişte, vii, stâni la munte, bălţi cu peşte şi 38 sălaşe de ţigani. Datorită poziţiei deţinute şi influenţei exercitate în societatea vremii, Cantacuzinii au fost priviţi cu duşmănie de Grigore I Ghica, ulterior şi de Gheorghe Duca vodă, în locul căruia a reuşit să obţină domnia Ţării Româneşti cu sprijinul marelui vizir Kara Mustafa paşa, după 19 noiembrie 1678, la Adrianopol, unde a şi fost căftănit. A luat însă efectiv puterea o dată cu sosirea sa în scaunul de la Bucureşti, la 6 ianuarie 1679.

Politica internă. Primul obiectiv urmărit de Şerban Cantacuzino a fost acela de a-şi consolida tronul. Lăsând, pentru moment, la o parte rivalitatea cu facţiunea rivală a boierilor Leurdeni, cu care familia sa se înfruntase multă vreme, el a căutat să-şi liniştească adversarii, păstrând dregătoria de mare vistier a lui Hrizea Popescu, ginerele marelui vornic Gheorghe Băleanu, deşi n-a putut împiedica fuga şi refugierea în Moldova a unuia din exponenţii grupului rival, marele clucer Ivaşco Băleanu, şi a altor partizani ai săi. Domnul era silit acum la concesii şi din pricina situaţiei externe şi a suzeranităţii exercitate de Poartă. Imperiul otoman se afla încă din 1678 într-un conflict militar cu Rusia, pentru stăpânirea Ucrainei vestice şi consolidarea puterii tătarilor din Crimeea, auxiliarii ei. Şerban Cantacuzino — ca şi Gheorghe Duca, ce fusese strămutat în domnia Moldovei — a fost silit să însoţească oastea turcească în Ucraina, până la fortăreaţa Doban Gheciet, în vara anului 1679, lăsând însă pe Hrizea vistierul ca unul din ispravnicii săi de scaun. Odată isprăvite lucrările de întărire a amintitei cetăţi, domnii români au fost lăsaţi să se întoarcă în ţările lor în toamna lui 1679. Încercările lui Şerban vodă de a-i captura pe potrivnicii refugiaţi în Moldova au eşuat, alimentându-i resentimentele. De aceea,

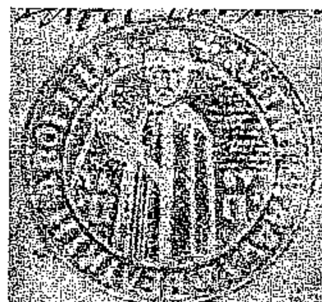

Fig. 117 Sigiliul cu imaginea lui Radu Popescu, mare vornic (1669).

după înapoierea în București, domnul a dezlănțuit teroarea împotriva boierilor — foști adversari din facțiunea Leurdenilor, printre care Drosul serdarul cu familia sa, Vâlcul vornicul, capitanul Pătrașco Urziceanu, vistierul Radu de la Târgu Ocnii și la urmă însuși marele vistier Hrizea Popescu (martie 1680). Aceste acte de răzbunare au fost înfierate de cronicarul Radu Popescu, ostil Cantacuzinilor: *„Mare și întunecat nor și plin dă fulgere și dă trăsnete au căzut pă Țara Rumânească cu Șărban Vodă, carele, ca cu nește trăznete, cu răotatea lui au spart și au dezrădăcinat nenumăratele case de boiari și de slujitori ... și pă mulți au omorât cu multe feliuri dă cazne și i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse...*"[1].

Secretarul domnesc de mai târziu al lui Constantin Brâncoveanu, florentinul Anton Maria Del Chiaro, aprecia însă diferit situația în cunoscuta sa monografie închinată principatului muntean: *„[Șerban] s-a dăruit cu toată grija așezării cu bună rânduială a treburilor statului care toate erau amestecate și răvășite. El a crezut că în corpul statului său erau unele mădulare lovite de cancer și care nu puteau fi altfel tămăduite decât cu bangeriul*"[2]. Domnul se arăta *„pe cât de sever cu cei vinovați, pe atât de mărinimos cu cei vrednici [...] Introduse în țară ordine și liniște, dorite de multă vreme de locuitori*". Represaliile sale s-au oprit, o dată cu zdrobirea opoziției și înfrângerea adversarilor. O împăcare propriu-zisă nu s-a înregistrat decât târziu, în ultimul an de viață al lui Șerban, în 1688, când domnul și-a căsătorit pe propria fiică, Alexandra (sau Manda, adică Smaranda), cu postelnicul Grigorașco-Băleanu, fiul marelui logofăt Ivașco Băleanu, refugiat și răposat în Moldova. Astfel s-a pus capăt puternicei rivalități dintre facțiunile boierești muntene menținute aproape o jumătate de veac.

Domnia autoritară a lui Șerban s-a bazat mai ales pe marea boierime, cu care familia sa se înrudea, din rândul ei alegându-și chiar dregătorii sfatului domnesc. Această pătură privilegiată a devenit astfel un prețios auxiliar al ambițioaselor planuri ale lui Șerban.

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, București, ed. 1963, p. 172. Cronicarul român este în deplină consonanță cu misionarul catolic Anton Stepančić, episcop de Nicopole, identificat a fi autorul acelei relații anonime latine despre Țara Românească, făurită înainte de august 1688 și foarte ostilă lui Șerban Cantacuzino, considerat a fi un dușman al bisericii apostolice, cf. *Călători străini*, VII, p. 452–453.

[2] Anton Maria Del Chiaro, *Storia delle moderne revoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, p. 132.

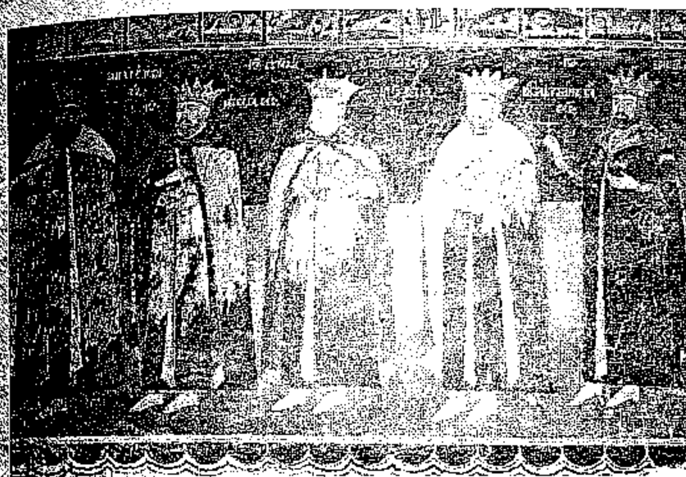

Fig. 118 Fresca voievozilor din biserica curții domnești de la Târgoviște; Șerban Cantacuzino al doilea din dreapta.

Voievodul a căutat să pună rânduială în treburile statului și în primul rând să sprijine dezvoltarea sa economică. Agricultura și creșterea vitelor au rămas ramurile dominante în viața principatului muntean, un rol însemnat având însă comerțul și meșteșugurile. Pentru economia agrară este cunoscută introducerea în timpul lui Șerban vodă a culturii porumbului, plantă originară din îndepărtatul continent american și aclimatizată în Imperiul otoman, și care a devenit, în scurt timp, principalul aliment al țăranului, mămăliga din mălaiul de porumb fiind superioară ca hrană celei din mei, consumată până atunci. Domnul a stabilit și un nou etalon agromensural, anume „stânjenul lui Șerban Vodă", echivalând cu 1, 96 m, devenit instrument principal de măsurare a moșiilor pe care se cultivau cerealele. Este vremea când sporesc, nu întâmplător, și preocupările țăranimii pentru desțelenirea ogoarelor. Numeroase documente din deceniul 1678–1788 consemnează cumpărări și vânzări de „locuri paragină", de „jariștă", de „curaturi".

În atenția domnului cantacuzin a stat și dezvoltarea drumurilor, buna circulație a mărfurilor, în vederea asigurării cu produse a punctelor de desfacere. El a contribuit la ridicarea podului de la Călugăreni peste apa Neajlovului, lângă care a înălțat și o impozantă cruce de piatră. Din inițiativa sa a fost construit hanul ce-i poartă numele, în vechiul centru comercial al Bucureștilor, în locul prăvăliilor mănăstirii Radu Vodă și a terenurilor achiziționate de la alți proprietari. Pătura negustorească s-a înavuțit prin comerțul prosper

Fig. 119 Mănăstirea Cotroceni, vedere din secolul XIX.

dinlăuntrul țării sau peste hotare ori din cel de tranzit, unii din exponenții ei — ca Pană Pepano — fiind chiar boieriți și urcând treptele dregătoriilor. Însăși Maria, fiica marelui negutător de abale din Nicopole, Ghețea, ajuns clucer, a devenit, prin căsătoria cu Șerban Cantacuzino, doamna țării.

Progresele înregistrate în această epocă au fost umbrite însă de apăsătoarea fiscalitate introdusă de voievod pentru a acoperi cheltuielile de întreținerea fastului Curții, a familiei și sprijinitorilor săi, de plată a oștii cu care s-a înconjurat, dar mai ales de cererile nestăvilite ale turcilor, angrenați în necontenitele războaie cu vecinii creștini. După afirmațiile subiective — și răuvoitoare — ale cronicarului Radu Popescu, ostil lui Șerban, el a ridicat din țară în primul an de domnie 2 000 de pungi, în cel de-al doilea 3 000, mai târziu și mai mult *„cât răsuflu boierii, slujitorii, birnicii, nu avea, ci bătuți, căzniți în toată vremea își vindea moșăile, țiganii, viile și tot ce avea, de le cumpăra Șărban vodă și ai lui"*[1]. În schimb, *Letopisețul Cantacuzinesc*, favorabil domnului și familiei sale, căuta să justifice opresiunea fiscală existentă prin enormele și necurmatele pretenții bănești ale Porții otomane: *„că întâi fiind țara spartă și răsipită pentru multele nevoi și greutăți ce au fost ... mai denainte, nu putu [Șerban] nici într-un chip să o îndrepteze, nici să le folosească ceva pentru că-l împresura turcii cu dări de bani și cu zaharele încă și mai multe de cum*

[1] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 176.

Fig. 120 „Stihuri 8 asupra stemei prealuminatului și înalțatului domn Ioan Șărban C(antacuzino) B(asarab) voevod".

fusese"[1]. Cronicarul moldovean contemporan, Ion Neculce, arăta că *„milă făcea mari la streini, la slujitori, cheltuia mult să-și facă nume, iar să nu strângă*"[2]. Din documentele de epocă rezultă că se percepeau birul de țară, de miere cu ceară, de găleata cu fân, de seama a doua și a treia, de cai de olac, de podvoade, de mertice, de casa de oaste, de zaharele, de birul obștii, al lefurilor, al untului, al vacilor și oilor, de orânduielile și sataralele ce se pun pe săliști. Izvoarele consemnează însă și scutiri de obligații fiscale acordate unor clerici, slujitori din corpurile ostășești (roșii), colonilor de pe unele moșii domnești (călărașii) sau celor însărcinați cu paza trecătorilor (plăieșii).

Marile cheltuieli ale visteriei țării erau explicate și prin proiectele ambițioase ale lui Șerban Cantacuzino, ce căuta să dea o anumită aură domniei sale. Scoborâtor din Porfirogeneții bizantini — lucru pe care dorea să-l accentueze arborând în armeriile sale acvila bicefală imperială, simbolizând năzuințele sale ascunse de restaurare a Bizanțului — domnul a avut aplecare spre fastul aulic, refăcând clădirea Curții Vechi domnești, dar clădindu-și un palat personal pe locurile ce le avea în Târgul de Sus din București, în apropierea bisericii Doamnei, ctitorită de soția sa, Maria. A mai renovat și palatul său de la Kuru-Cesmè, durat pe malurile Bosforului în Constantinopolul de care-l lega tradiția bizantină. O realizare a voievodului cantacuzin va fi și ridicarea mănăstirii Cotroceni, în 1679, în semn de mulțumire pentru salvarea lui din mâinile vrăjmașilor în vremea lui Gheorghe Duca vodă, lăcașul devenind ulterior necropola familiei. Domnul făcea cunoscute, într-un hrisov din 20 decembrie 1680, împrejurările înălțării ctitoriei sale, unde *„noi singuri am înfipt sapa în pământ și cu mâna noastră jos în temelie cărămizi am pus*"[3], zidind în apropierea ei și un falnic palat domnesc, între 1680–1682, ce i-a slujit ca reședință lui și urmașilor săi.

Șerban Cantacuzino a fost preocupat și de dezvoltarea învățământului și a culturii, reorganizând vechea școală de slavonie de la biserica Sf. Gheorghe Vechi, unde erau pregătiți diecii și pisarii, scriitori ai actelor de cancelarie sau a tranzacțiilor dintre orășeni. El a pus și bazele lăcașului de studii superioare în chiliile mănăstirii Sf. Sava, viitoarea Academie domnească, unde cursurile erau predate în limba greacă. O atenție deosebită a fost acordată și tipăriturilor ieșite de sub teascurile Mitropoliei din București, menite a însufleți credința strămoșească în limba țării și a răspândi știința de carte. Printre acestea s-au numărat *Liturghierul* (1680), *Evangheliarul* (1682), dar mai ales realizarea monumentală a tălmăcirii în românește a *Bibliei*, la care au contribuit frații Radu și Șerban Greceanu, apărută în noiembrie 1688, după moartea domnului, în timpul urmașului său, Constantin Brâncoveanu. Așa cum remarca Anton Maria Del Chiaro, voievodul cantacuzin *„întreținea și încuraja talentele tinere și arta*"[4].

[1] *Istoria Țării Românești, ed.* 1960, p. 177.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 321.
[3] DANIC, *M-rea Cotroceni*, LXI/27.
[4] A.M. Del Chiaro, *op. cit.*, p. 140.

Șerban Cantacuzino a făurit din Biserică un aliat prețios pentru a-și consolida și pe plan spiritual domnia și a menține în supunere boierimea. El a readus — în aprilie 1679 — în scaunul mitropolitan al Ungro-Vlahiei pe înaltul ierarh Theodosie, susținător al Cantacuzinilor, a intervenit în Transilvania pe lângă principele Mihail Apafi, pentru eliberarea din temniță a mitropolitului de Alba Iulia, Sava Brancovici, și reinstalarea lui în fruntea Bisericii ortodoxe de acolo, iar mai târziu i-a sprijinit și pe succesorii acestuia, Iosif și Ioasaf, hirotoniți la București. În sfârșit, autoritatea lui Șerban vodă s-a făcut simțită și la Constantinopol, contribuind la înlăturarea patriarhului Iacov și înlocuirea lui cu propria sa rudă, Dionisie al IV-lea Seroglanul (1682).

Dacă în viața internă domnul a izbutit să-și asigure concursul Bisericii și pe cel al marii boierimi, pe care și-o apropiase și prin numeroase danii și încuscriri, pe plan extern, pentru a-și îndeplini planurile sale de mărire, de eliberare a Țărilor Române, cât și a celor din Balcani și, în final, chiar de restaurare a Bizanțului, cu sprijinul armat al marilor imperii creștine, voievodul s-a îngrijit să aibă o oștire puternică. El a cheltuit în acest scop însemnate sume de bani din averea proprie și din cea a statului. Nucleul oștirii sale l-au constituit — după obiceiul timpului — mercenarii, recrutați preponderent din rândul balcanicilor. Del Chiaro precizează că Șerban Cantacuzino *„strânsese pe cheltuiala sa vreo 40 000 de sârbi și bulgari viteji și războinici*" pe care *„îi ținea afară din țară gata la primul semnal*"[1]. La fel și Dimitrie Cantemir, viitorul ginere al domnului, consemna acest lucru în scrierea închinată domniei tatălui său, Constantin Vodă Cantemir: *„Șerban face pe ascuns mari pregătiri de război în adâncul pădurilor Țării Românești și în munții Transilvaniei și se îngrijește să se toarne 35 de tunuri de război și, dând-le leafă bună, adună 24 000 de sârbi, sloveni și croați*"[2]. În privința artileriei voievodului, cifrele indicate în opera lui Cantemir variază de la 38 la 40 *„de tunuri mari*", iar efectivele de mercenari erau evaluate de la *„vreo 20 000" la „24 000 de ostași" balcanici*[3]. Cronicarul Neculce ne informează, la rându-i, că domnul își asigurase pentru operații militare pe linia Dunării *și adăuga vas[ă], șeici, la Argeș, cu zahară*"[4]. Toate aceste preparative au fost făcute de Șerban între 1686–1688, când, în urma succeselor răsunătoare ale imperialilor pe frontul din Balcani, se pregătea să treacă de partea creștinilor în războiul purtat de puterile coalizate în Liga Sfântă împotriva Imperiului otoman.

Politica externă. În deceniul 1678–1688 în raporturile internaționale ale principatului muntean se pot discerne două perioade: prima, de la urcarea lui Șerban Cantacuzino pe tron și până la asediul Vienei, și cea de-a doua, după 1683 și până la

[1] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 135.
[2] D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, ed. A. Pippidi, Dan Slusanschi, Ilieș Câmpeanu, în *Opere complete*, vol. VI[1], București, 1996, p. 147.
[3] Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. Iosif Hodoș, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, tom III–IV, București, 1875, p. 507, n. 73; idem, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, ed. P. Cernovodeanu și colab., în *Opere complete*, vol. VI[2], București, 1996, p. 77.
[4] I. Neculce, *op. cit.*, p. 320.

Fig. 121 Șerban Cantacuzino, după fresca de la mănăstirea Hurezu.

decesul său, destul de neașteptat. În prima etapă se disting stăruințele de clarificare a raporturilor domnului cu vecinii și în primul rând cu Transilvania, deoarece în Moldova se afla rivalul său Gheorghe Duca și boierii ostili Cantacuzinilor, refugiați acolo. În cea de-a doua etapă, în situația conflagrației generale dintre puterile creștine aliate în Liga Sfântă și turcii otomani, orizontul domnului se deschide, planurile sale țintesc departe, la neatârnarea Țării ca și a Moldovei, precum și la eliberarea Balcanilor de sub dominația Porții, contând pe sprijinul Poloniei, Austriei habsburgice și al Rusiei.

În timpul primilor ani de domnie, Șerban s-a arătat însă supus Porții și a participat la expediția otomanilor în Ucraina, în 1679, urmată apoi de prezența sa în rândul trupelor sultanului la asediul Vienei din vara 1683. Totuși, chiar după ocuparea tronului, el a stabilit relații trainice cu rezidentul imperial la Poartă, Christoph Georg von Kunitz, și cu internunțiul Albert Caprara, prin intermediul dragomanului ambasadei, Marc Antonio Mamucca della Torre, rudă cu Cantacuzinii[1]. În ceea ce privește raporturile sale cu Transilvania, acestea n-au fost prea cordiale, în anii 1678–1681, din pricina persecuțiilor la care a fost supus mitropolitul ortodox de Alba Iulia, Sava Brancovici, din partea oficialitățile ecleziastice calviniste. Șerban e nevoit să intervină pe lângă principele Mihail I Apafi ca acesta să promulge un decret de întărire a mitropolitului (4 octombrie 1679). Dar prigonirea arhiereului nu încetează, și, la 2 iulie 1680, acuzat de imoralitate, Sava este judecat, destituit din înalta sa slujbă arhierească, supus pedepselor corporale și

[1] *MCRT*, vol. XVI, p. 632; G. Lodi, *L'immortalità del cavalier Marc Antonio Mamucca della Torre*, Viena, 1701, p. 25.

întemnițat. Reacția domnului Țării Românești a fost violentă, amenințându-l pe Apafi cu plângerea la Poartă pentru purtarea sa și cheltuirea unei mari sume de bani spre a-i obține mazilirea. Apafi, cunoscând legăturile lui Șerban cu marele vizir Kara Mustafa pașa, s-a temut și Sava a fost eliberat. Din cauza vârstei înaintate și a suferințelor îndurate, mitropolitul s-a stins, însă, curând din viață. Fratele său, Gheorghe Brancovici, care fusese și el întemnițat, a izbutit să treacă munții și să se refugieze la Curtea lui Șerban Vodă. Acesta s-a folosit de serviciile lui ca diplomat pe lângă Curtea din Viena și ca agent de legătură cu sârbii și alte popoare din Balcani, pentru ridicarea lor împotriva stăpânirii turcești.

Cu toate că în structura și organizarea internă a statului otoman se iviseră germenii descompunerii, căci toate campaniile susținute împotriva adversarilor Porții, cu începere de la 1645 și până la 1681 — în pofida unor efemere câștiguri teritoriale — n-au contribuit decât la uzura forțelor militare și la epuizarea resurselor imperiului, ambițiosul mare vizir Kara Mustafa pașa, într-un efort suprem de a dobândi o victorie hotărâtoare asupra Imperiului habsburgic, a început de la sfârșitul anului 1682 pregătirile pentru o uriașă campanie în centrul Europei. La mobilizarea sa au răspuns nu numai tătarii din Crimeea, sub conducerea hanului Murad Ghirai, dar au fost obligați să participe cu forțele lor armate Șerban Cantacuzino, Gheorghe Duca al Moldovei și principele Apafi.

Declanșarea ostilităților a avut loc în primăvara anului 1683, atitudinea războinică a vizirului fiind încurajată și de căpetenia rebelilor maghiari antihabsburgici, Imre Thököly, care se pusese definitiv sub ocrotirea Porții, ce îl învestise chiar cu titlul de „rege" al Ungariei. Armatele otomane au pornit la 31 martie 1683, de la Constantinopol și Salonic, făcând joncțiunea cu trupele auxiliare ale tătarilor, ale domnilor Moldovei, Țării Românești și ale principelui Transilvaniei, la Eszék (azi Osijek), pe Dunăre, în intervalul 2–14 iunie. Cu o uriașă forță de 250 000 de soldați, marele vizir a pătruns la 29 iunie pe teritoriul Imperiului habsburgic, unde detașamentele austriece, ce numărau abia 40–50 000 de ostași, sub comanda ducelui Carol de Lorena, au încercat zadarnic să le stăvilească înaintarea. Trupele lui Kara Mustafa au ajuns sub zidurile Vienei la 14 iulie, după ce cu o săptămână înainte Leopold I părăsise capitala, a cărei apărare a fost încredințată contelui Ernst Rudiger von Starhemberg. La apelul lansat pentru apărarea imperiului de către Leopold, susținut de papa Inocentius al XI-lea, au răspuns majoritatea principilor electori germani, în frunte cu Johann Georg al III-lea al Saxoniei și Maximilian Emanuel al Bavariei, iar în cele din urmă chiar regele Poloniei, Ján al III-lea Sobieski. La 16 iulie, Viena era complet încercuită. Lupta plină de abnegație a garnizoanei asediate, ce număra doar 13 000 de ostași și care a rezistat cu eroism timp de două luni asalturilor turcești, a căpătat și sprijinul ascuns — dar foarte eficace — al prinților creștini din tabăra otomană și în special al lui Șerban Cantacuzino. Oștenii domnilor Moldovei și Țării Românești n-au fost folosiți ca trupe combatante, turcii arătându-se neîncrezători în acești „aliați" îndoielnici, ci au îndeplinit doar rolul de auxiliari, în special de pontonieri. Ei au fost așezați alături de turci și tătari, în cartierul Rossau de la marginea Vienei, pe flancul stâng al oștirii otomane, spre Dunăre. Românii n-au luat parte la bombardamentele la care a

Fig. 122 Marele vizir Kara Mustafa, asediatorul Vienei în 1683, imagine germană a vremii.

fost supusă Viena numai de către puternica artilerie a turcilor, de sub comanda renegatului francez, Ahmed beg, așa încât legenda, conform căreia Șerban Vodă ar fi umplut ghiulele cu paie spre a nu face rău asediaților, rămâne discutabilă. În schimb, alte inițiative concrete erau luate de domnul muntean în sprijinul creștinilor. Și aceasta după ce el a fost informat de schimbul regulat de mesaje între cartierele asediate ale Vienei și trupele ducelui Carol de Lorena, aflate în apropierea orașului, cu rezidentul von Kunitz, aflat în tabăra otomană, și pe care Poarta dorea să-l folosească pentru eventuale tratative cu imperialii, în vederea capitulării Capitalei habsburgice.

Grupul de mesageri a funcționat eficace între 16–25 iulie, dată la care a fost interceptat de otomani și oprit. În urma acestei situații critice, Kunitz a fost nevoit să apeleze la serviciile domnului Țării Românești, la 5 august, printr-un curier travestit în ostaș român, lăsat să treacă printre trupele sale. Domnul a acceptat rugămintea lui Kunitz și a promis chiar ca viitorii curieri ce vor circula între cetatea asediată, tabăra ducelui de Lorena și diplomatul reținut ostatic de otomani, să fie escortați chiar de garda sa personală, întrucât „nu dorea nimic mai mult decât că armata imperială să înfrângă pe dușmanul ereditar și să-i înăbușe trufia"[1]. Deplasările tainice ale curierilor s-au desfășurat regulat la sfârșitul lunii august, toate aceste mișcări fiind motivate de pretinse negocieri pentru încetarea ostilităților, deoarece Șerban Vodă ar fi fost însărcinat de Poartă cu rolul de mediator, spre a-l sonda pe Kunitz — cu scopul de a masca jocul —, deși acesta și-a declinat în fața tuturor orice competență de a purta astfel de tratative, ca și contele Caprara, reținut ostatic la Buda. Din relatările ulterioare, făcute la 1686 de Apafi către solul său la Poartă, Sarosi, rezultă că domnul Țării Românești s-a folosit pe de o parte de un mesager spre a trimite în tabăra ducelui de Lorena vești de pe front, iar pe de alta să încurajeze pe asediați, promițându-le sosirea grabnică a unui ajutor din partea principilor creștini.

[1] Raport al lui Kunitz din 22 august 1683 (Wien, Kriegsarchiv, *Feldakten, Türkenkrieg*, 1683, f. XIII/3, apud M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Românii la asediul* Vienei, în vol. *Românii și asediul Vienei*, 1683. *Culegere de studii*, București, 1983, p. 18–19).

Fig. 123 Asediul Vienei (1683) la care au participat osteni români atât în tabăra lui Kara Mustafa cât și în cea a lui Jan Sobieski.

Comportamentul loial al lui Șerban față de cauza creștină a fost relevat și în scrisoarea pe care i-a adresat-o câțiva ani mai târziu, la 29 februarie 1688, contele von Waldstein, reamintindu-i *„de când noi am auzit de acele frumoase fapte ce Măria Ta ai făcut în vremea încunjurării Vienei"*[1].

La 30 august, românilor ce fuseseră așezați de turci pe insula Brigittenau de pe Dunăre, spre a acoperi flancul stâng al oștii marelui vizir, li s-a poruncit a construi un pod spre cetatea asediată. Dar la primele tiruri ale artileriei imperiale, Șerban Cantacuzino, potrivit înțelegerilor cu austriecii, și-a retras trupele, părăsind lucrările la pod și întârziind astfel din nou buna desfășurare a asediului.

În cele din urmă, regele Poloniei, Sobieski, și-a pus armata în mișcare, spre a salva Viena de împresurarea inamicului. Joncțiunea dintre trupele imperiale, de sub comanda ducelui de Lorena și a confederaților germani, conduși de principele Georg Friedrich von Waldeck, cu oastea lui Sobieski, a avut loc la 31 august la Ober-Hollabrunn, în apropierea Vienei. Datorită ajutorului masiv primit din partea trupelor regelui Poloniei, la 12 septembrie 1683 s-a angajat bătălia decisivă de la Kahlenberg, lângă Wiener Wald,

[1] Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 248, doc. X.

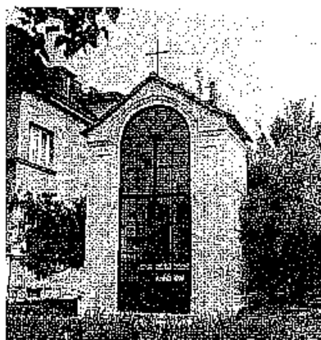

Fig. 124 Capela cu crucea lui Șerban vodă, amintind de participarea lui Șerban Cantacuzino la asediul Vienei.

în care uriașa oaste a marelui vizir și a auxiliarilor săi tătari, de 150 000 de oameni, a fost complet zdrobită; o dată mai mult superioritatea armamentului și a tehnicii militare europene avansate, prin ponderea acordată artileriei în planul strategic de pregătire a atacului, și-au spus cuvântul hotărâtor, în pofida numărului covârșitor al turcilor, ce au folosit metode de luptă perimate.

Trupele lui Kara Mustafa și ale lui Thököly, puse în derută de austro-poloni, s-au retras în dezordine spre Buda, după ce și-au părăsit pe câmpul de bătălie artileria, munițiile și corturile. Domnii români, în retragerea lor, au parcurs numai în 30 de ore distanța dintre Viena și Raab, pe care o străbătuseră la venire în șase zile. Pe locul unde a avut tabăra, lângă păduricea Gatterhölzel, Șerban Cantacuzino a înălțat o cruce de lemn, la 1 septembrie, cu o inscripție în limba latină, spre amintirea trecerii sale pe acolo: „Nos [...] Servanus Cantacuzinus, Valachiae Transalpinae Princeps [...] ereximus crucem hanc in loco gravis die devotioni populi et sacro honorato, in perpetuam sui suorumque memoriam, tempore obsidionis, machometanae a Vezirio Kara-Mustafa Bassa, Viennensis Inferiori Austriae, mense septembris, die prima, anno 1683 ..." (Noi Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești [...] am rădicat această cruce în locul cel cinstit și închinat evlaviei poporului [...] 'ntru veșnica sa pomenire și a celor ai săi' pe vremea când s-a înconjurat Viena Austriei de jos de mahomedani, sub comanda vizirului Kara Mustafa pașa, în luna septembrie 1, în anul 1683...)[1].

Crucea a fost ulterior transportată în oraș și a devenit astfel loc de pelerinaj pentru curioși, fiind popularizată în întreaga Europă prin broșuri ilustrate, mențiunea ei ajungând până în îndepărtata Anglie în lucrarea *The History of the Turkish Empire...*, datorată lui Sir Roger Manley și tipărită la Londra în 1687.

Victoria creștinilor, prin despresurarea Vienei, a bucurat și pe cărturarul stolnic Constantin Cantacuzino, fratele domnului, care, pe o veche carte de rugăciuni în limba latină răscumpărată de la tătari, a scris următoarea însemnare: „Creștinătatea au bătut toată puterea turcilor și i-au izgonit cu cea mai mare rușine d-acolo, luându-le și toată avuția și armele"[2].

[1] N. Iorga, *Studii și documente*, XI, București, 1906, p. 139.
[2] *Ibidem*, p. 141.

Marele vizir Kara Mustafa pașa a plătit cu viața înfrângerea, fiind executat la Belgrad, la 25 decembrie 1683, din porunca sultanului.

În timp ce turcii își continuau retragerea din Ungaria, în toamna anului 1683, părăsind pe rând orașele Párkány (9 octombrie) și Esztergom (25 octombrie), polonii s-au pus și ei în mișcare și, profitând de absența lui Duca vodă din Moldova, au instaurat în scaunul țării la Iași pe fostul domn Ștefan Petriceicu, aliat al creștinilor. Aceste evenimente l-au determinat pe Șerban Cantacuzino, înapoiat în scaunul de la București, să încerce la început apropierea de poloni, manifestându-se însă cu prudență, spre a nu stârni bănuielile turcilor, în fața cărora se prefăcea că le este supus, la fel ca și principele Apafi, ce purta în ascuns tratative și cu imperialii. Gheorghe Duca, temându-se să revină în Moldova prin Țara Românească, de teama lui Șerban Vodă, a trecut din Transilvania, unde a fost primit cu cinste prefăcută de către Apafi, peste munți, la Domnești, sat în ținutul Putna. Aici el a fost capturat însă de un detașament polono-moldovenesc, în ajunul Crăciunului, la 25 decembrie 1683, fiind apoi dus în captivitate la Liov, unde a și murit în curând. Banii trimiși spre răscumpărare de soția lui, doamna Nastasia, aflată la Poartă, au fost opriți în Transilvania de Apafi, la sugestia lui Șerban Cantacuzino, dornic să elimine pe vechiul său rival. Domnia lui Ștefan Petriceicu a fost efemeră, deoarece forțele polone cu care se înscăunase, conduse de hatmanul cazacilor zaporojeni Kunițki, s-au aventurat în Bugeac, împotriva tătarilor, și apoi au fost oprite la Dunăre și respinse. Turcii au reacționat împotriva situației din Moldova, aducând pe Dumitrașcu Cantacuzino, un grec țarigrădean, rudă a lui Șerban al Țării Românești, dar cu totul opus lui ca fire și înclinații politice, fiind un vasal docil al Porții. Șerban a încurajat pe Petriceicu la rezistență, dar acesta, cu toate îndemnurile primite de la domnul muntean cât și de la regele Sobieski, în lipsa unui ajutor armat substanțial trimis de poloni, a fost nevoit să se retragă cu detașamentul lui Kunițki peste hotare, în Podolia (martie 1684). Poarta, din ce în ce mai bănuitoare în privința lui Șerban, i-a cerut la începutul anului 1684 să-i trimită ostatici la Constantinopol, lucru pe care domnul l-a evitat cu abilitate, plătind sume grele de bani spre a obține iertarea de această obligație și să capete chiar firman de prelungire a domniei. În același timp, voievodul a căutat să strângă relațiile cu principele Apafi, însuși fratele său, Matei, ducându-se la Alba Iulia în martie 1684 spre a purta tratative. Astfel, s-a ajuns la o înțelegere mutuală între domn și principe, cel dintâi obligându-se să-i transmită vești folositoare de la Poartă, iar cel de-al doilea să tranziteze corespondența din Muntenia spre Polonia.

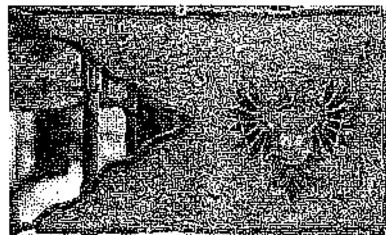

Fig. 125 Steag de călărime al trupelor lui Șerban Cantacuzino ajuns în stăpânirea imperialilor la asediul Vienei.

În același timp, emisarul Curții din Viena, contele László Csáky, după vizite întreprinse la Alba Iulia și București, s-a deplasat în Polonia, unde a înștiințat pe Sobieski de planurile de ridicare la luptă antiotomană ale lui Șerban, cu condiția ca armatele regelui să ajungă în Țara Românească. Suveranul polon a respins propunerea, sugerând imperialilor, în aprilie 1684, să declanșeze ei o ofensivă menită să-l ajute pe domnul Țării Românești. Acesta, în disperare de cauză, a trimis în iunie o solie pe lângă Ștefan Petriceicu, pribeag în Polonia, solicitând o grabnică intervenție a lui Sobieski în principatul muntean.

Deși Polonia încheiase la Linz, de la 5 martie 1684, alianța antiotomană cu Imperiul habsburgic, punând bazele Ligii Sfinte, căreia i s-a alăturat la 15 iulie și Veneția, totuși slăbiciunea acestei țări, măcinată de contradicții interne și cu o putere militara în declin, nu i-a îngăduit să joace un rol major pe fronturile de luptă. De aceea, expediția nereușită întreprinsă de regele polon la Zwaniec, în apropiere de Hotin, pe Nistru, în toamna anului 1684, l-a determinat pe Șerban să-și schimbe opțiunile și să-și îndrepte privirile spre imperiali. În ultimii săi ani de domnie înclinațiile lui Șerban au pendulat între imperiali și poloni, pentru ca înaintea sfârșitului vieții lui să încerce să obțină un ajutor din partea „pravoslavnicei" Rusii.

Dar Șerban a fost permanent preocupat și de colaborarea cu celelalte două principate surori. La 1 iunie 1685, Matei Cantacuzino, însoțit de Barbu Milescu și Vintilă Corbea, semna la Făgăraș, în numele domnului Țării Românești, tratatul care în esență era menit să mențină buna vecinătate cu Transilvania, să asigure un ajutor reciproc împotriva tendințelor de cotropire a teritoriile lor prin operații de război atât de către turci, cât și de imperiali. Odată reglementată poziția statutului său față de ardeleni, Șerban va privi către Moldova, și numai la două săptămâni după Făgăraș, eforturile sale de a-l îndepărta din scaun pe Dumitrașcu Cantacuzino, omul turcilor, au fost încununate de succes. Căci, amăgind ca de obicei pe otomani, el a profitat de prezența seraskierului Suleiman-pașa la vadul de la Oblucița pe Dunare, spre a obține mazilirea lui Dumitrașco și înscăunarea serdarului Constantin Cantemir (15 iunie 1685), care a jurat în fața *„lui Șerban Vodă că din cuvântul lui nu va eși; ce-i va poronci, pe voie i-a face de toate"*[1]. Și cronicarul Neculce adaugă că *„i-au dzis Șerban Vodă lui Cantemir să nu fie potrivnic creștinilor că el nu iaste. Căci Șerban Vodă avea bună nădejde că va dezbate toată creștinătatea din Țarigrad încoaci de supt mâna turcilor [...]. Și să agiunsese Șerban Vodă și cu nemții, și cu Moscul, și cu leșii [...]. Și gândul și gătirea lui Șerban Vodă era să fie împărat la Țarigrad"*. Și de aceea domnul Țării Românești s-a silit, ca odată Constantin Cantemir înscăunat în Moldova, *„coborându-s[ă] și leșii să să împreune, să să facă tot unii asupra turcilor"*[2].

Situația pe plan internațional era în realitate mult mai complicată. Insuccesele acțiunilor militare întreprinse de Sobieski împotriva turcilor, în 1684, au relevat starea de reală slăbiciune a Poloniei, sleită de necontenitele războaie și anarhia internă. Regele polon, decepționat de neputința recuperării Cameniței și de pierderea prilejului de a dobândi Moldova și Țara

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 294.
[2] *Ibidem*, p. 295.

Românească, ar fi inițiat negocieri secrete de pace cu tătarii, după cum era informat, la 25 iulie 1685, comandantul imperial, ducele Carol de Lorena. Într-adevăr, în timp ce polonii băteau pasul pe loc, fără să obțină nici un succes de vază, venețienii dobândeau victorii în arhipelagul egeic, iar austriecii își continuau ofensiva pe frontul din Ungaria, unde au învins pe seraskierul Ibrahim pașa de Buda și au cucerit Ujvár și alte orașe. La sfârșitul lunii septembrie 1685, trupe polone, comandate de hatmanul Coroanei Stanislav Jablonowski și de ajutorul său Sapieha, au întreprins o nouă expediție în Moldova, fiind însă înfrânte în bătălia de la Boian, prin prompta intervenție a turcilor seraskierului Suleiman pașa, și nevoite să se retragă peste hotare la 12 octombrie. În această acțiune căpetenia otomană a fost sprijinită de oștenii lui Constantin Cantemir, care n-au dat urmare îndemnurilor lui Șerban Vodă de a trece de partea creștinilor. Însuși domnul muntean a fost mobilizat spre a opri acțiunea polonilor, dar — după cum mărturisește viitorul său ginere — *„Șerban, căruia până și mirosul de turc îi era potrivnic, ajunsese târându-și picioarele și abia făcând cale de un ceas pe zi, până la Iași"*[1], unde a fost întâmpinat cu cinste de Dimitrie Cantemir, cel de-al doilea fiu al domnitorului Moldovei, și a poposit cu ostașii săi la mănăstirea Aron vodă. Aici a stat vreo 4–5 zile — fără să se întâlnească cu Constantin Cantemir — și, auzind de respingerea polonilor, nu s-a mai dus în tabăra turcească, ci a pretextat că trebuia să-și apere țara, înapoindu-se degrabă la București.

În primăvara anului 1686, imperialii, apropiindu-se de Transilvania, au impus cercurilor conducătoare de la Alba Iulia, în frunte cu cancelarul Mihály Teleki, așa-numitul tratat hallerian de la Viena (28 iunie), prin care Principatul era silit să se pună sub protecția împăratului și să accepte garnizoane habsburgice la Cluj și Deva, în schimbul recunoașterii drepturilor lui Apafi și a fiului său la coroana princiară. Șerban Cantacuzino urmărea cu atenție mișcările imperialilor, nefiind însă încurajat să urmeze calea luată de ardeleni, sperând într-o acțiune a polonilor, care i-ar fi înlesnit trecerea cu demnitate în tabăra creștină. Dar l-au așteptat noi dezamăgiri. Sobieski pregătise încă din primăvară o expediție menită să-i asigure cel puțin stăpânirea Moldovei, pe care se gândea, în taină, să o ofere, împreună cu Țara Românească, fiului său Iacob, trădând astfel încrederea lui Șerban vodă. În prealabil regele a reușit să pună capăt litigiilor mai vechi avute cu Rusia, prin tratatul de „pace veșnică" încheiat la Moscova (6 mai 1686), pe baza prevederilor armistițiului de la Andrusovo, iar la rândul său țaratul moscovit a aderat la Liga Sfântă (24 iunie) și a dezlănțuit ostilitățile împotriva hanului tătar din Crimeea. Campania lui Sobieski începută din Snaytin la 25 iunie 1686, prin care a reușit să ocupe vremelnic Moldova, s-a terminat însă printr-un eșec. Constantin vodă Cantemir fusese îndemnat de o parte din boieri și de Șerban Cantacuzino „să s[ă] închine" lui Sobieski, căci domnul Țării Românești „s-ar închina și el, că i să scobor și nemțăi despre Țara Nemțească și muscalii încă mărgu la Crâm și s-or facé tot una"[2].

[1] D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, p. 121.
[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 314.

Fig. 126 a,b Comandanții imperiali Carol, duce de Lorena (a), și Maximilian Emanuel de Bavaria (b).

Dar Cantemir a refuzat, nu numai fiindcă nu avea încredere în poloni, ci și pentru că fiul său cel mare, Antioh, era ținut zălog la Poartă și de aceea, în loc să întâmpine pe regele polon, s-a retras la Fălciu, așteptând ajutoare de la turco-tătari. Sub loviturile acestora, armata lui Sobieski a fost silită să se retragă încontinuu, hărțuită de adversari și, după o expediție fără izbândă, să se întoarcă la punctul ei de plecare la 15 octombrie.

În același timp, imperialii urmăreau cu succes planul de redobândire a Ungariei. Cucerirea orașului Buda, la 2 septembrie 1686, după un îndelungat asediu început la 18 iunie de către armata ducelui Carol de Lorena și a electorului Bavariei, Maximilian Emanuel, a reprezentat, fără îndoială, cel mai mare succes al austriecilor după despresurarea Vienei.

În urma acestei zdrobitoare lovituri dată turcilor, care a dus la ocuparea Ungariei de către imperiali, Șerban Cantacuzino a fost din nou obligat să-și revizuiască strategia politică. Neputința lui Sobieski de a iniția o campanie victorioasă pe frontul moldovean l-au determinat pe domnul muntean să elimine din opțiunile sale politice pe poloni și să caute o înțelegere convenabilă cu Habsburgii. A procedat însă cu mare prudență, văzând felul în care s-au comportat imperialii cu Transilvania. Pendulând între austrieci și otomani, comportamentul său a fost cel mai bine definit de către cronicarul sas Johann Filstich care remarca *„cât de înțelept fu domnul Șerban, că putuse ține calea de mijloc între împăratul creștinilor și cel al turcilor și așa putu să-și mântuie cu bine țara de năvala vrăjmașă a altor neamuri ...“*[1]. Dar domnul nu s-a dat în lături să sprijine cauza creștină, încurajând, în toamna anului 1686, la îndemnul lui Gheorghe Brancovici, răscoala sârbilor din Banat, condusă de Novak Petrovici. În pofida eșecului acestei mișcări antiotomane, Șerban și-a continuat planurile, recrutând pentru oastea sa luptători din Balcani, îndeosebi sârbi și bulgari.

Față de presiunile tot mai insistente ale Vienei, ce a trimis tot felul de emisari care s-au perindat la București în răstimpul 1686–1688, ca de pildă contele László Csáky,

[1] Johann Filstich, *Tentamen Historiae Vallachiae — Încercare de istorie românească*, ed. Adolf Armbruster, București, 1979, p. 216–217.

influentul iezuit Antide Dunod și misionarul franciscan Giovanni Batista del Monte, alternând promisiunile cu amenințările, domnul și-a menținut poziția și a cerut asigurări ferme în cazul ridicării sale pe față împotriva Porții. La prudență l-au împins pe Șerban vodă și frații săi, Constantin stolnicul și Mihail spătarul, ca și nepotul lui, Constantin Brâncoveanu, ce intuiseră pericolul unei apropieri precipitate de Austria, înainte ca țara să fie apărată de amenințarea unor represalii din partea turco-tătarilor.

În acest timp, situația de pe diferitele fronturi de luptă ale coaliției antiotomane evolua în mod diferit. În vreme ce oștirile ruse, conduse de cneazul Vasili Vasilievici Golițân, au înregistrat un eșec în Crimeea, iar polonii erau ținuți în loc în acțiunile lor de tătari, trupele austriece și-au continuat înaintarea spre Serbia, obținând o strălucită biruință la Hárkány, lângă Mohács (12 august 1687), ce a dus la încorporarea Ungariei în Imperiul habsburgic prin încoronarea lui Iosif I, fiul lui Leopold, ca rege al acestei țări (9 decembrie). După victoria imperialilor de la Mohács, Șerban s-a adresat împăratului Leopold I, prin intermediul lui Dunod, punând drept condiție, spre a se putea răscula împotriva otomanilor și a trece fățiș de partea Ligii Sfinte, declanșarea unor operațiuni militare în apropierea granițelor Țării Românești, în vederea dispersării trupelor turco-tătare. Împăratul habsburgic a răspuns printr-un manifest, la 7 septembrie 1687, declarând că a însărcinat *„pe ilustrisimul general și duce al nostru, Șerban Cantacuzino, Principele Țării Românești, prin încrederea noastră deosebită ce avem către dânsul“* dându-i *„facultatea deplină de a trata sub întărirea noastră și de a încheia tratate cu toți creștinii vecini lui, și cu toți ceilalți care gândesc de a trece de partea noastră ...“*[1].

Alungarea turcilor din Ungaria și ivirea oștirilor imperiale la hotarele Transilvaniei, a înăsprit totodată atitudinea Curții din Viena față de Apafi, căruia i-a impus printr-un nou tratat de supunere, încheiat la Blaj (27 octombrie), dreptul trupelor habsburgice de a „ierna“ în principatul său, de a ocupa 12 orașe și cetăți, pretinzând în același timp încartiruirea și aprovizionarea lor și o uriașă contribuție bănească de război. Tot atunci, ca urmare a dezastrelor suferite de otomani pe fronturile de luptă din Ungaria, a avut loc la Poartă o revoluție de palat, în urma căreia Mehmed al IV-lea a fost răsturnat de la putere (12 noiembrie) și înlocuit cu fratele său, Suleiman al II-lea. Deși s-a închinat de formă noului sultan, totuși Șerban Cantacuzino a continuat tratativele sale pe lângă imperiali.

Într-un ultim mesaj trimis împăratului Leopold, spre sfârșitul anului 1687, voievodul a cerut în mod precis garantarea neatârnării principatului muntean, restituirea raialelor de la Dunăre (Giurgiu, Brăila etc.), cotropite de otomani, dreptul de a-și conserva religia strămoșească ortodoxă, de a se păstra vechile obiceiuri ale țării și recunoașterea sa ca domn ereditar. Deoarece împăratul de la Viena nu s-a grăbit să-i dea asigurările necesare, amânând răspunsul și căutând să-l supună pe Șerban Cantacuzino presiunilor militare, acesta și-a îndreptat atenția către Rusia, putere coreligionară. Astfel, la sfârșitul

[1] Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 216–218, doc. II.

aceluiași an, 1687, el s-a adresat patriarhului Ioachim, solicitându-i intervenția pe lângă țarii asociați, Ivan al V-lea și Petru I, în numele solidarității creștine. Dar, la începutul anului 1688 i-a sosit răspunsul de la Viena, prin care Leopold a acceptat să-i recunoască lui Șerban următoarele privilegii: acordarea tronului Țării Românești domnului și fiului său; raialele ocupate de turci vor fi restituite principatului muntean; libertate religioasă deplină acolo, pentru ortodocși și catolici; la încheierea păcii în cuprinsul tratatelor vor fi incluse ambele principate, Moldova și Țara Românească; oferirea titlului contal familiei Cantacuzino; respectarea obiceiurilor țării încălcate de turci; o singură dare anuală de 75 000 lei, adică 150 pungi; azil la Sibiu în caz de nevoie domnului și întregii familii și, în sfârșit, acordarea unui sprijin militar constând din 6 000 de ostași germani și unguri, constituind garda domnului, spre a-l apăra de turci. Schimbul de scrisori între Curtea imperială și cea de la București a continuat în mod asiduu, la începutul anului 1688. Astfel, la 16 februarie Leopold I primea scrisoarea domnului muntean trimisă prin intermediul episcopului catolic de Nicopole, Anton Stepančič, răspunzând prin același prelat și prin contele Csáky. La propunerile de privilegii promise de împărat, Șerban a înaintat tot cu același Csáky și cu iezuitul Dunod acceptul său, cu unele amendamente, și anume: scăderea contribuției anuale către Viena de la 75 000 la 50 000 lei anual, iar întreținerea celor 6 000 de ostași germani și unguri făgăduiți să se facă pe spezele autorităților habsburgice. Totodată, Șerban va depune jurământ de credință lui Leopold I și lui Iosif I, ca rege al Ungariei, va avea oastea pregătită ca și proviziile, ce vor fi depozitate la Craiova și Strehaia. El va contribui la ridicarea unui pod peste Dunăre, punând la dispoziție numai materialul lemnos, va informa pe generalii și comandanții imperiali de mișcările turcilor în zonă, va interveni cu forță armată *„când obștescul vrăjmaș de ajuns va fi înfrânt și ne vom încredința că este atât de rușinat, încât să nu mai poată mai departe prăpădi și pustii cu totul aceste mult asuprite țări* [= Moldova și Țara Românească] *pe care ei* [turco-tătarii] *prea lesne le pot călca și stinge"*[1]. Mai târziu, la 18 mai, Șerban a cerut instrucții de la Curtea imperială prin solii săi Anton Stepančič, episcopul de Nicopole, Gheorghe Brancovici, și Vasile Nagy *„de va fi împreunare oștilor noastre cu puternica armie a Sfintei Măriri Împărătești, solii să cerce a afla la ce parte de loc va să fie pornirea spre turci și de va fi să meargă pe la părțile ce hotărăsc cu Valahia, prea curând și oastea noastră se va împreuna, ori la ce loc s-ar părea mai îndemână, dar părțile cele despre Bugeag să se întărească cu puternica mână, ca să poată apăra țara de primejdie, de iuțimea tătarilor și de grabnica lor pradă"*[2]. În sfârșit, ca o ultimă precauție, Șerban a cerut ca țările române să fie cuprinse în negocierile de pace, iar *„de nu se va putea [...] a se scoate din mâinile turcilor și a scăpa, măcar aceasta să se facă, adecă ca aceste două țări* [= Moldova și Țara Românească] *să se stăpânească de domni creștini, precum pururea s-au stăpânit și părțile cele, de la o vreme încoace, ale acestor țări, ce s-au călcat în silă de turci, după ahtinamelele [= „ahidname"* sau *„cărți de legământ", capitulații] cele dinainte, să să întoarcă*

[1] Mihai Cantacuzino banul, *op. cit.*, p. 234, doc. IV.
[2] *Ibidem*, p. 239, doc. V.

iarăși țărilor. Care lucru de mare folos va putea fi, și ca un antemural a toatei creștinătăți va fi..."[1].

Fig. 127 Comandantul imperial Federigo Veterani.

Soarta Transilvaniei constituia însă un trist avertisment pentru Șerban Cantacuzino, deoarece instaurarea dominației habsburgice s-a desfășurat într-un ritm brutal, trupele generalului Antonio Caraffa exercitând teroarea militară. În urma înăbușirii în sânge a răscoalei antiimperiale a brașovenilor, din mai 1688, comandantul habsburgic a impus Dietei ardelene ruperea legăturilor cu Poarta și recunoașterea protecției Casei de Austria. De aceea, spre a pondera presiunile Vienei, Șerban vodă a trimis la 4 iunie 1688 prin emisarul său, arhimandritul Isaia de la mănăstirea athonită Sf. Pavel, o cerere de sprijin către țarii asociați Ivan al V-lea și Petru I, promițându-le și răsculatea slavilor din Balcani. Neputința de intervenție a Rusiei era însă vădită, deoarece ea se afla în imposibilitate de a acționa pe plan militar la Dunăre, pentru că abia începuse desfășurarea operațiunilor împotriva tătarilor din Crimeea. Răspunsul, negativ, la cererea lui Șerban, a sosit însă prea târziu în Țara Românească, după moartea domnului.

Așadar, neputând să obțină ajutor de la ruși și cu atât mai puțin de la poloni, veșnic împiedicați de tătari, Șerban Cantacuzino s-a resemnat să continue tratativele spinoase cu imperialii, dornic însă de a obține condiții cât mai bune de aliat și nu ca supus, cum a ajuns principele Apafi al Transilvaniei. Nemulțumită însă de rezistența opusă de voievodul de la București și de atitudinea sa de expectativă, Curtea de la Viena a încercat să-l supună pe Șerban Vodă voinței lor și să repete cu Țara Românească procedeul aplicat Transilvaniei, trimițând trupele în principatul muntean, ca să-l silească pe domn să li se închine necondiționat. Un corp de cavalerie, pus sub comanda generalului Federigo Veterani, a pătruns în valea Cernei, către Orșova, pe care a ocupat-o, iar la 14 august a ajuns la Cerneți. Era vorba, așadar, de o demonstrație de forță. Pentru a ieși din această situație, deoarece nu dorea să capituleze în fața imperialilor ca principele Apafi și nici să lase pe turci să dezlănțuie represalii împotriva Țării Românești dacă ar fi ridicat steagul revoltei antiotomane prea devreme, Șerban vodă, după o matură chibzuință, a hotărât să trimită în solie la Veterani pe fratele său Mihai spătarul, pe nepotul lor, marele logofăt Constantin Brâncoveanu, și pe ginerele domnului, aga Constantin Bălăceanu, cu rugămintea ca austriecii să părăsească teritoriul principatului muntean în schimbul aprovizionării a 12 regimente din trupele lor și a plății de 4 000 de taleri. Veterani a înțeles rațiunile domnului român și pricepând că nu poate obține nimic prin forță, mai

[1] *Ibidem*, p. 240, doc. V.

ales că detașamentul său era destul de puțin numeros, a părăsit Țara Românească și s-a întors la Brașov. Dar împăratul Leopold I și sfetnicii săi, încurajați și de succesul înregistrat prin cucerirea însemnatei cetăți a Belgradului (6 septembrie 1688), au sporit în așa fel presiunile, încât Șerban vodă, convins, până la un punct, că austriecii ar putea totuși obține victoria decisivă asupra otomanilor, s-a decis să trimită solia solicitată la Viena pentru a trata condițiile aderării Țării Românești la „Liga Sfântă". Era o cale de a păstra intacte toate privilegiile ei, de a asigura pentru familia Cantacuzino domnia ereditară și perpetuă în ambele principate, ca și acordarea unui ajutor militar substanțial în trupe și echipament. Pentru a-și putea extinde influența și asupra Moldovei, Șerban a plănuit să-l înlocuiască atunci din scaun pe Cantemir, rămas fidel Porții, cu serdarul Ilie Drăguțescul, dar această încercare n-a avut nici un succes. În acel moment de exaltare privind victoria iminentă a creștinilor asupra Porții, în toamna anului 1688, cronicarul Neculce îi atribuie domnului muntean mărețe planuri de mărire: *„Aginuse[ă] și la Moscu, să s[ă] scobo[a]re la Crâm... Aginsesă și cu craiul Sobețchie, ca s[ă] scobo[a]re în gios la Buge[a]g... Și așa și el să purce[a]dă cu această gătiri, să apuce Țarigradul, când or bii turcii la Beligrad, la nemții"*[1]. Și după ce a stabilit să facă pasul hotărâtor, adică trecerea de partea împăratului, Șerban vodă a alcătuit o solie, din persoanele cele mai de vază de la Curte, condusă de ginerele său aga Constantin Bălăceanu și incluzând pe spătarul Iordache, fratele cel mai tânăr al domnului, marele căpitan Șerban Cantacuzino, nepotul lor de frate, și marele comis Șerban Vlădescu, spre a o trimite la Viena. Un important cortegiu de 360 de oameni și 150 de cai a părăsit în taină, la 2 octombrie, orașul de scaun, București, îndreptându-se spre capitala Imperiului habsburgic. Turcii, aflând de la Constantin Cantemir, devenit un adversar al domnului muntean, precum și de la alte iscoade, de planurile de „hainire" ale lui Șerban, neputând să reacționeze ei înșiși, aflându-se în dificultate pe fronturile din Balcani, au dat dispoziții hanului tătar, Selim I Ghirai, ca sub pretextul iernatului în Țara Românească să-l prindă, printr-un raid îndrăzneț, pe domnul muntean. Șerban Cantacuzino n-a mai apucat să vadă rezultatele soliei sale trimise la Viena și nici să facă, eventual, față unui atac tătăresc, deoarece s-a sfârșit, oarecum neașteptat, la 29 octombrie 1688, găsindu-și repausul de veci în ctitoria sa de la Cotroceni. De aceea moartea lui a părut suspectă unor contemporani — ostili însă Cantacuzinilor — care n-au pregetat să acuze pe frații domnului, Constantin stolnicul și Mihai spătarul, ca și pe nepotul și urmașul său în scaun, Constantin Brâncoveanu, de a-l fi otrăvit, spre a nu închina în mod prematur țara austriecilor și a stârni reacția nedorită a Porții otomane. Și aceasta cu atât mai mult cu cât noua domnie a imprimat politicii externe a Țării Românești o linie mult mai ponderată, respingând închinarea necondiționată către imperiali.

Domnia de aproape zece ani a lui Șerban Cantacuzino s-a proiectat pe fundalul unei Europe frământate de războaie și conflicte de interese, opunând Porții otomane puterile creștine reunite în „Liga Sfântă", deși în această coaliție contradicțiile și rivalitățile, dorințele

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 320.

de expansiune ale unora în dauna altora, în spațiul carpato-danubian, au slăbit coeziunea alianței și i-au diminuat rezultatele. În acest context, Țara Românească a fost obligată să ducă o politică de echilibru, să reziste încercărilor de subjugare din partea Porții otomane, dar și poftelor expansioniste ale Habsburgilor și polonilor, mascate sub idealuri religioase de „cruciadă", care nu doreau eliberarea ei, ci pur și simplu subjugarea. În această epocă, scaunul domniei a aparținut lui Șerban Cantacuzino, personaj cu mari calități, dar și numeroase defecte, om ambițios, plin de orgoliu, animat de vise „imperiale" de mărire, avid de putere și de avere, caracter dominator, dar totodată politician și diplomat de talent, om de cultură, sprijinitor al Bisericii și protector al artelor. Fire complexă, contradictorie, Șerban Cantacuzino a știut să țină dreapta cumpănă între beligeranți, pentru salvgardarea țării de primejdia invaziilor străine, negociind alternativ cu polonii, austriecii și rușii și prefăcându-se fidel Porții, spre a se folosi de sprijinul fiecăruia la momente de încercare. Îmbinând luciditatea omului de stat cu aspirațiile de deșartă mărire, Șerban Cantacuzino a fost un personaj reprezentativ al epocii sale, împletind tradiționalismul răsăritean cu unele trăsături ale monarhului modern din Europa secolului al XVII-lea.

Fig. 128 Piatra de mormânt a lui Șerban Cantacuzino din biserica mănăstirii Cotroceni.

3. Epoca lui Constantin Brâncoveanu

Politica internă. Ocuparea scaunului Țării Românești la 29 octombrie 1688 de către Constantin Brâncoveanu, în vârstă de 34 de ani, s-a datorat opțiunii unchilor săi, frații răposatului domn, stolnicul cărturar Constantin, și marele spătar Mihai Cantacuzino. Aceștia au îndepărtat de la tron pe urmașul legitim al lui Șerban vodă, nevârstnicul său fiu Gheorghe, nu numai spre a-și asigura influența necontestată în conducerea lăuntrică a țării, dar și a-i schimba orientarea imprudentă pe plan extern a fostului domn, prin instrucțiunile date soliei trimise la Viena, atât timp cât nu se hotărâse soarta războiului, iar turcii și tătarii reprezentau, încă, o serioasă amenințare la hotarele Principatului. Reticențele amintiților dregători — împărtășite și de alesul lor în scaun — s-au datorat mai ales exemplului oferit de Transilvania, provincie căzută în stăpânirea imperialilor, fără respectarea drepturilor ei și supusă unui sever regim de ocupație militara.

Fig. 129 Constantin Brâncoveanu, frescă la mănăstirea Hurezu.

Brâncoveanu a fost scoborâtorul unei însemnate și înstărite familii boierești oltene, dar a rămas, de mic copil, orfan de tată; deoarece părintele său, postelnicul Papa, fusese ucis de turci la 1655, în timpul răscoalei seimenilor și dorobanților din București, el a crescut sub îngrijirea rudelor dinspre mama sa, Stanca Cantacuzino, și în special a stolnicului Constantin, care i-a îndrumat primii pași în cariera politică. Ca tânăr boier, deținător al unei educații alese și un bun cunoscător al limbilor greacă și turcă, Brâncoveanu și-a desăvârșit cunoștințele în diferite misiuni în Transilvania și la Constantinopol (1681), iar sub domnia unchiului său, Șerban Cantacuzino, a urcat treptele înaltelor dregătorii, până la aceea de mare logofăt și ispravnic al scaunului țării. Alegerea sa ca domn s-a bucurat nu numai de consimțământul Porții, dobândit de îndată prin însemnatele daruri în bani făcute vizirului

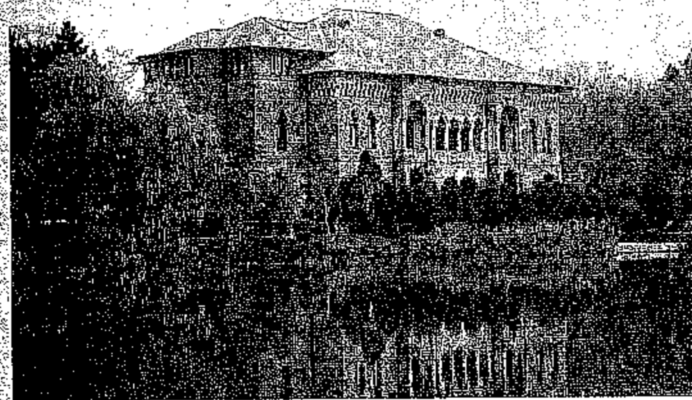

Fig. 130 Palatul de la Mogoșoaia.

și altor demnitari, dar și de acela al marii boierimi, cu ale cărei interese se identificase. Ca exponentul ei reprezentativ, el însuși stăpânind 171 moșii în Țara Românească și 8 în Transilvania, Brâncoveanu și-a cîștigat numeroși susținători din rândurile claselor dominante, prin însemnate danii și întăriri de proprietăți, acordări de slujbe, scutiri de dări și alte privilegii. Izvoarele atestă în mod incontestabil uriașa influență exercitată asupra sa, în primele decenii ale domniei, de către familia Cantacuzino, dar mai cu seamă de învățatul stolnic Constantin, adevăratul conducător al politicii externe a Principatului. Acesta dispunea de propria sa cancelarie și cifru, de dieci și grămătici, folosiți pentru vasta corespondență purtată separat de aceea a domnitorului peste hotare, și de emisari trimiși oficial în străinătate, dintre care cei mai destoinici s-au dovedit a fi frații șcheeni David și Teodor Corbea. Oștirea s-a aflat numai sub conducerea unor membri ai familiei Cantacuzino, în tot timpul domniei lui Brâncoveanu, chiar și după răcirea raporturilor intervenită între dânșii, dregătoria de mare spătar fiind ocupată succesiv de unchii și verii domnului, anume Iordache, Mihai, Toma și Ștefan. În rândul sfetnicilor, alți Cantacuzinești, Pârvu și Șerban, veri cu domnul, au deținut rangurile de mare stolnic și mare paharnic, iar diferite rude ale lor din neamurile Filipescu, Cândescu, Izvoranu, Urdăreanu, Rustea-Văleanu, Brăiloiu, Brezoianu, Obedeanu și Caramanlău au fost numiți, rând pe rând, pitari, șetrari, serdari, cluceri, vornici și bani în sfatul domnesc. Pe de altă parte, Brâncoveanu s-a mai înconjurat și de propriile sale rude sau de acelea ale soției

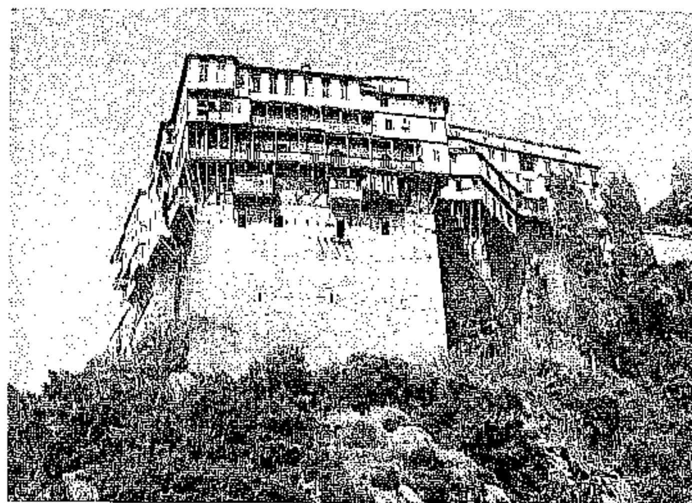

Fig. 131 Mănăstirea Dionisiu de la Muntele Athos, care s-a bucurat de daniile lui Constantin Brâncoveanu.

sale, doamna Marica, nepoata lui Antonie vodă din Popești. Astfel, în sfatul domnesc au fost primiți ginerii săi Scarlat: Mavrocordat, Șerban Greceanu, Iordache Crețulescu și alte rubedenii din familiile Corbeanu, Știrbei, Văcărescu, Alexeanu, Grădișteanu, Ciorogârleanu etc. În total, în decursul celor peste 25 de ani de domnie ai lui Brâncoveanu s-au perindat în sfatul domnesc 36 de boieri, rude cu sine și Cantacuzineștii, încât adversarii l-au acuzat că fusese ales *„numai de sânguratec neamul lui"*, guvernând *„cu tiránească putere"*[1].

Brâncoveanu s-a arătat tot așa de darnic și cu Biserica, spre a o câștiga de partea sa, înzestrând mănăstiri, acordând necontenite danii și scutiri fiscale înaltului cler și ctitorind un însemnat număr de lăcașuri la Hurezi, Mamul, Brâncoveni, Râmnicu Sărat, București și în Transilvania.

Ca om de cultura, domnul a sprijinit tiparul și învățământul superior, reorganizând, la 1694, pe baze de funcționare complet noi, Academia domnească din București și asigurându-i veniturile necesare. Totodată, datorită avuțiilor strânse, și-a ridicat palate la Potlogi și Mogoșoaia, conace la Doicești și Brâncoveni, altele în Transilvania sau la

[1] „Arhiva", Iași, IX (1898), p. 232.

Arbănași, în Bulgaria, a refăcut Curtea Veche din București și vechea reședință domnească de la Târgoviște, unde poposea în timpul verii. Iubitor de fast și prestigiu, Brâncoveanu a întreținut o curte strălucită și costisitoare, cu numeroși slujitori și ostași ai gărzii domnești, înzestrați chiar cu trâmbițe de argint comandate la Viena. Aici erau primiți nu numai dregătorii Porții, ce se perindau atât de des în Țara Românească, dar și alți foarte mulți oaspeți, înalți ierarhi ai Bisericii Răsăritului, cărturari greci sau emisari veniți din țări străine. Domnul s-a socotit, totodată, și protector al Orientului ortodox și al lumii balcanice, miluind, prin numeroase danii, mănăstirile de la Athos (Lavra, Vatoped, Dionisiu, Pantocrator, Sf. Pavel, Xenofon), din Serbia (Lipnic, Mileševo, Ravanița, Studenița), din Herțegovina (Trebinje), din Bulgaria (în munții Târnovului), din Albania și Grecia continentală (Brodeț lângă Arghirocastro, Ostrovul și Panaghia lângă Ianina), din insula Halchi, din Sumela în Anatolia, la locurile sfinte de la Ierusalim, la patriarhiile din Antiohia și Alexandria și la Muntele Sinai.

Cu toate privilegiile și bogatele daruri făcute reprezentanților protipendadei, luxul Curții și avuțiile domnului — ca și politica sa ambițioasă — au stârnit nemulțumiri în rândurile unor boieri. Urzelile împotriva lui Brâncoveanu au fost la început încurajate de dușmanii din afară, membrii familiei lui Șerban vodă, refugiați la imperiali, sau de Rusăteștii și Cantemireștii din Moldova, iar mai târziu chiar de Cantacuzinii de la Curtea sa, cu care relațiile s-au deteriorat în momentul în care domnul s-a hotărât să-și exercite direct autoritatea și să promoveze o politică proprie. Față de uneltirile adversarilor, Brâncoveanu s-a arătat necruțător. Pe paharnicul Staico Merișanu și boierul Preda Prooroceanul care, susținut de Constantin vodă Cantemir, l-au pârât în 1699 la Poartă, i-a condamnat la spânzurătoare, execuțiile având loc în fața norodului, în zi de târg, la București și Rușii de Vede, iar complicii lor au fost trimiși la ocnă.

Nu este mai puțin adevărat, însă, că pentru a-și asigura o domnie autoritară, a acoperi enormele cheltuieli reclamate de inițiativele luate pe plan edilitar, cultural și religios, a-și atrage fidelitatea boierilor și înaltului cler prin necontenite danii și privilegii, a potoli venalitatea dregătorilor turci prin substanțiale peșcheșuri de sărbătoarea Bairamului, pe lângă alte daruri ocazionale legate de schimbarea vizirilor și căsătorii în familia sultanului, „pocloanele" datorate „sultanei validé", marelui vizir în funcție, muftiului, hanului tătăresc ș.a., dar mai ales a împlini neîncetat sporiri ale obligațiilor financiare către Poartă, Brâncoveanu a fost silit să recurgă la o politică fiscală foarte drastică. Veniturile vistieriei rezultau din încasările de la județe și breslele fiscale, iar acelea ale cămării domnești din dările asupra animalelor, vinului și viilor, practicării meșteșugurilor și negoțului. Categoriile de contribuabili, desemnate sub termenul generic de „birnici, sate de bir, sate, seliști, județe", erau impuse la cele 37 de dări încasate de vistierie. Dintre obligații, cea mai impopulară a fost aceea a văcăritului, introdusă de Brâncoveanu în 1689 pentru acoperirea cererilor crescânde ale turcilor, strâmtorați de criza și războiul purtat cu imperialii; ea afecta nu numai masele birnicilor, dar toate clasele sociale, fiind singura dare impusă și boierilor, și mănăstirilor, și negustorilor străini sau localnici. Măsura a stârnit numeroase proteste, ceea ce a determinat și suspendarea provizorie a dajdiei, reintrodusă însă în

Fig. 132 Constantin stolnicul Cantacuzino și frații săi, frescă la mănăstirea Hurezu.

1704, în urma dublării haraciului, apoi în 1713, din pricina sumelor pretinse de Poartă, aflată din nou pe picior de război.

Brâncoveanu a încercat o sistematizare a strângerii birurilor printr-o reformă fiscală, inițiată în 1701. Ea consta din generalizarea sistemului *ruptorii*, adică al perceperii unei sume fixe de la fiecare sat, plătită în patru rate trimestriale (haraciul și cele trei sămi), concentrând sumele dajdiilor și „mâncăturilor" plătite anterior. Reforma n-a putut fi, însă, aplicată cu toată consecvența, treptat trebuind să fie adaosc și alte dări ocazionale, spre a împlini multiplele exigențe financiare ale Porții. Pe lângă opresiunea fiscală greu de suportat, masele țăranilor birnici au mai fost nevoite să îndure și lăcomia și corupția dregătorilor domnești abuzivi, care se dedau la adevărate jafuri. *Cronica anonimă a Țării Românești* amintește cazul flagrant al clucerului Constantin Știrbei, care a fost adus chiar în fața judecății domnului și a sfatului său, imputându-i-se prădarea județelor Dâmbovița și Teleorman. Riposta țărănimii aservite la fiscalitatea apăsătoare și exploatarea fără scrupule a slujbașilor domnești a constat, adeseori, în fuga contribuabililor peste hotare sau refugierea lor în păduri, bălțile Dunării sau în satele beneficiind de scutiri, iar alteori în refuzul de a plăti dările și molestarea birarilor.

Prima parte a domniei lui Brâncoveanu, în care a condus țara în deplină înțelegere cu partida Cantacuzinilor, acceptând, în toate problemele importante de stat, îndrumările stolnicului Constantin, se încheia o dată cu întărirea în scaun pe viață a domnului, obținută de la Poartă după chemarea sa la Adrianopol și prezentarea în fața sultanului Mustafa al II-lea, la 5 iunie 1703. Acest privilegiu a fost căpătat după grele sacrificii bănești, dintre care cel mai dureros s-a dovedit a fi acel al acceptării îndoirii haraciului. Asumându-și astfel toate riscurile, Brâncoveanu s-a decis acum să înlăture tutela autoritarelor sale rude și să ia guvernarea principatului muntean în propriile lui mâini.

Un alt considerent care l-a determinat pe Brâncoveanu să preia singur puterea politică în stat a fost și dorința de a-și vedea asigurată succesiunea la tron în persoana fiilor săi, cărora le dăduse o educație foarte îngrijită și să înlăture astfel perspectiva revenirii scaunului domnesc în mâinile ambițioaselor sale rude. Planurile lui Brâncoveanu s-au integrat, desigur, în vederile Cantacuzinilor și, mai ales, ale stolnicului și fratelui său, spătarul Mihai. Aceștia n-au văzut în domnia lui Brâncoveanu decât o soluție temporară pentru înlăturarea pretendenților scoborâtori ai lui Șerban vodă, socotiți inoportuni, dar nu înțelegeau în nici un chip să renunțe la tronul principatului muntean, pe care îl considerau ca aparținându-le lor, de drept. Pe de altă parte, s-au adâncit și deosebirile de vederi în probleme politice externe majore între Cantacuzini și Brâncoveanu, cei dintâi de orientare net prorusă, criticând atitudinea prudentă și temporizatoare a domnului, care, apreciind situația ingrată a Țării Românești, căuta să manevreze cu abilitate, în cadrul contradicțiilor dintre cele trei puternice imperii rivale, otoman, habsburgic și rus, refuzând însă să se declare fățiș împotriva turcilor. Politica dilatorie a domnului a slujit însă Cantacuzinilor care, pentru atingerea scopurilor propuse, n-au ezitat, în contradicție cu

propriile lor vederi antiotomane, să urzească tocmai la Poartă spre a-l pierde pe Brâncoveanu și a căpăta domnia mult râvnită a Țării Românești.

Conflictul deschis de Brâncoveanu, prin înlăturarea lui Mihai Cantacuzino din dregătoria de mare spătar, la 1706, și aplanat aparent, prin mediația țarului — în urma căreia a fost acceptat în această dregătorie nepotul celui înlocuit, Toma Cantacuzino, alături de verii săi Șerban și Ștefan, ocupând respectiv locurile de mare vornic și mare postelnic în sfatul domnesc —, n-a încetat însă să se adâncească. Stolnicul Constantin și fratele său Mihai au început, pe ascuns, să uneltească împotriva lui Brâncoveanu, chiar din august 1708, când au încercat, prin intermediul lui Mihai Rhedey, solul principelui Francisc al II-lea Rákóczi (conducătorul răzvrătiților curuți) la Poartă, al lui Ibrahim pașa la Belgrad și al lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, marele sfetnic de taină, să ridice pâri, imputând domnului birurile grele impuse țării, stăpânirea sa „tiranică" și nerespectarea unor privilegii ale boierimii[1]. Atitudinea Cantacuzinilor s-a dovedit și mai dușmănoasă când, la 9 iulie 1709, au trimis chiar un emisar la Rákóczi cu un memoriu în 14 puncte, denigrând pe Brâncoveanu, învinuit a fi partizan al austriecilor, a-și fi depus bani în ascuns la Veneția, a fi înșelat buna credință a țarului ș.a.; stolnicul și fostul spătar cereau sprijin la Poartă pentru înlăturarea domnului și înlocuirea sa printr-un membru al familiei lor[2]. Aceste prime urzeli ale ambițioșilor boieri nu s-au finalizat, deoarece Rákóczi a refuzat să se amestece în criza politică ivită în Principatul muntean, care a evoluat în forme și mai grave, o dată cu izbucnirea războiului ruso-turc din 1710 și complicațiile ce au luat naștere ulterior.

Relațiile cu Moldova și românii din Transilvania. După luarea domniei în 1688, în dorința de a coordona politica Țărilor Române în împrejurările atât de dificile ale războiului aflat pe atunci în plină desfășurare între turci și adversarii lor austrieci, poloni și venețieni, coalizați în „Liga Sfântă", Brâncoveanu, îndrumat mai cu seamă de stolnicul Constantin Cantacuzino, a încercat să aibă un aliat de nădejde în scaunul Moldovei. Dar aici s-a lovit de susceptibilitățile și reticențele lui Constantin Cantemir, rămas credincios turcilor și dominat de puternica familie a boierilor Rosetești, care nu aveau încredere în sinceritatea lui Brâncoveanu, dar mai ales în aceea a Cantacuzinilor, ce îl dominau din umbră. Rivalitățile dintre facțiunile boierești au învrăjbit și pe cei doi domni, care, dorind să se înlăture unul pe altul, și-au creat dificultăți în mod reciproc la Poartă, Brâncoveanu susținând urzelile boierilor moldoveni nemulțumiți, refugiați la Curtea sa, iar Cantemir pe acelea ale partizanilor lui Șerban vodă pribegiți în Transilvania, adăpostiți în urmă în Moldova, și trimiși apoi cu pâri la Constantinopol. După moartea lui Constantin Cantemir (1693), pungile vărsate de Brâncoveanu corupților dregători ai Porții au împiedicat continuarea domniei tânărului vlăstar al celui răposat, Dumitrașco Dimitrie, care a fost înlocuit în scaunul Moldovei prin Constantin, fiul fostului domn

[1] Arhivele Statului Budapesta, G–15 Aspremont, Caps. D, fasc. 70, f. 197–198 v.

[2] Biblioteca Ráday Budapesta, Ráday család, lt. 108 cs., IV, d/2–16, nr. 17, f. 1–2.

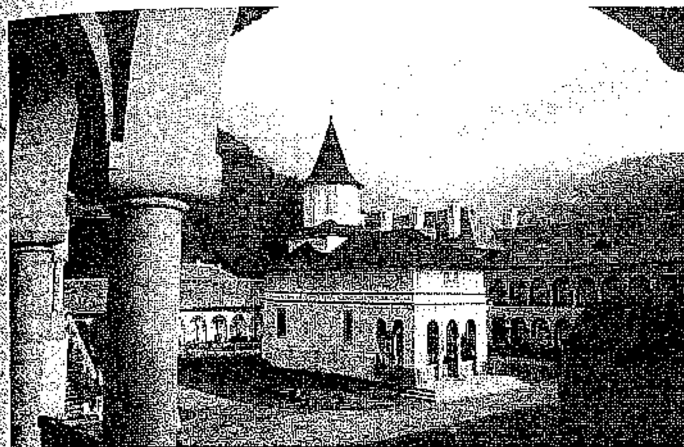

Fig. 133 Mănăstirea din Sâmbăta de Sus, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu.

Gheorghe Duca, devenit apoi ginere al influentului voievod muntean. În scurta domnie a lui Constantin Duca în Moldova (1693–1695) se poate afirma că Brâncoveanu și Cantacuzinii au avut posibilitatea de a coordona politica celor două principate. Dar fiscalitatea împovărătoare, intrigile unei părți a boierimii, iritată de ascendentul prea mare căpătat de domnul muntean în țara lor și mai ales neîmplinirea la timp a cererilor mereu sporite ale turcilor, menite să le susțină eforturile de război, au stârnit nemulțumirea Porții, care a mazilit pe tânărul domn. În locul său a fost numit Antioh, fiul cel mai mare al fostului rival al lui Brâncoveanu, Constantin Cantemir, care a domnit între 1695–1700.

Antioh a încercat o apropiere de domnul Țării Românești, cerând în căsătorie mâna unei fiice ale sale, dar, fiind respins, raporturile au rămas în continuare reci. Brâncoveanu nu se împăca cu prezența în scaunul țării vecine a unui domn pe a cărui politică nu se putea baza, așa încât, după alte strădanii depuse la Poartă, a obținut în 1700 revenirea la tron a lui Constantin Duca. Dar și în acest caz alegerea n-a fost fericită, Duca înșelând speranțele protectorului său; o ultimă încercare a voievodului muntean de a-și impune un candidat în Moldova a avut loc în 1703 când, refuzând scaunul acestui principat oferit lui însuși de marele vizir, în speranța că-i va mai putea smulge o acceptare a măririi haraciului, el a susținut alegerea lui Mihai Racoviță, care a domnit până la 1705. După această dată s-au perindat alternativ în principatul de peste Milcov — dar fără amestecul lui Brâncoveanu — Antioh Cantemir și Mihai Racoviță până în 1709, apoi pentru un

au Nicolae Mavrocordat, fiul Exaporitului, până la revenirea în scaun a lui Dimitrie Cantemir.

Veleitățile domnului Țării Românești de a-și asigura dominația asupra Moldovei, printr-un interpus, au dat greș, deoarece în această țară, dominată mai puternic de Poartă, n-a posedat mijloacele de a-și impune voința și a lezat susceptibilitățile locale prin adversitatea față de Cantemirești. Totodată, Brâncoveanu n-a dispus de un candidat capabil să aducă o ușurare populației strivite de opresiunea fiscală și sărăcite prin pustiirile războiului și care să-i asigure în același timp și sprijinul majorității boierimii, ce era dominată de facțiunea Rosetteștilor, ostilă voievodului muntean și Cantacuzinilor.

O legitimă preocupare a manifestat Brâncoveanu și pentru soarta românilor din Transilvania, grav prejudiciată, după încorporarea provinciei la Imperiul habsburgic, în 1699, datorită prozelitismului religios al autorităților de la Viena, încercând, prin catolicizare, să făurească un anumit liant spiritual în rândul populațiilor subjugate. Atragerea românilor din Transilvania la Unirea cu Biserica Romei — prin promisiunea vagă și deșartă a obținerii unor drepturi în stat — a fost privită cu mari reticențe de Brâncoveanu, Cantacuzini și forurile ecleziastice ortodoxe din Țara Românească și Balcani, cu atât mai mult cu cât, intuind adevăratele scopuri urmărite de autoritățile imperiale, largi pături ale populației românești transilvănene n-au subscris schimbării de confesiune, ce atrăgea pericolul deznaționalizării și al ruperii de credința religioasă a fraților învecinați. Împotriva acțiunilor ostile ale mitropolitului uniat Atanasie Anghel care, prin jurământul de credință solemn din 25 iunie 1701 depus în fața cardinalului primat Leopold Kollonich, rupea legăturile cu Mitropolia Ungro-Vlahiei și Patriarhia de Constantinopol, Brâncoveanu și autoritățile religioase ale Răsăritului au reacționat. Domnul, ctitor al lăcașurilor din Făgăraș (1698), Sâmbăta de Sus (1700) și Ocna Sibiului (1701) și autor a numeroase danii și ajutoare în bani, odoare și proprietăți pentru Biserica ortodoxă din Transilvania, s-a opus măsurilor de prozelitism forțat în rândul românilor luate de mitropolitul Atanasie, caterisit, de altfel de Teodosie, mitropolitul Ungro-Vlahiei, de Calinic al II-lea, patriarhul Constantinopolului, și Dositei al II-lea Notara, patriarhul Ierusalimului. În același timp, reprezentanții bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului n-au recunoscut Unirea cu Roma și au venit chiar din 1699 la București, spre a-și reafirma atașamentul față de credința strămoșească. În scrisoarea adresată românilor brașoveni la 5 iulie 1701, Brâncoveanu îi asigura că, în urma răspunsurilor primite la unele intervenții făcute la Viena, Atanasie nu avea „voie împărătească ca să facă silă oamenilor"[1], trecerea la uniatism fiind lăsată la latitudinea credincioșilor. Într-adevăr, prin rescriptele imperiale din 12 septembrie și 12 decembrie 1701, Leopold I dădea dreptul românilor la opțiune în materie religioasă, „iar dacă voiesc a rămânea în riturile ce observă până acum, să fie liberi a o face"[2]. Alte două intervenții, făcute de patriarhul Calinic și de Brâncoveanu, prin intermediul ambasadorului Angliei la Constantinopol, lordul William Paget, în trecere prin Țara Românească, în drum spre Viena, la 1702, nu s-au mai bucurat de succes, împăratul manifestând chiar iritare pentru amestecul domnului și al prelatului răsăritean în treburile religioase ale monarhiei. În sfârșit, schimbul de scrisori dintre cardinalul Kollonich și mitropolitul Teodosie, la 1703 — cu recriminări violente de ambele părți — a fost adus, prin voința domnului Țării Românești și a Cantacuzinilor, și la cunoștința țarului Rusiei, spre a-i face cunoscută soarta românilor ortodocși din Transilvania.

[1] St. Stinghie, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, I, p. 15.
[2] Hurmuzaki, XV[2], p. 1486, doc. nr. MMDCCCXIX și p. 1489, doc. nr. MMDCCCXXI.

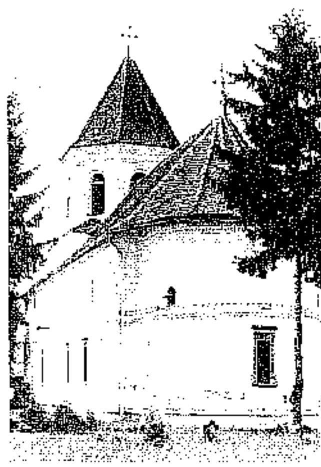

Fig. 134 Biserica lui Constantin Brâncoveanu din Făgăraș.

Izbucnirea răscoalei antihabsburgice a curuților lui Rákóczi, ca și tulburările prin care a trecut provincia de peste Carpați până la 1711, au limitat posibilitățile lui Brâncoveanu și ale ierarhilor ortodocși de a mai interveni în favoarea românilor rămași la credința strămoșească, dialogul cu Viena încetând, chiar, într-un atare subiect; aceasta s-a datorat faptului că voievodul muntean trebuia să manifeste și anumite menajamente față de împărat, dată fiind situația internațională complicată existentă în sud-estul Europei și nesiguranța care domnea în privința intențiilor Porții otomane. Totuși, acțiunea de ajutorare și apărare a credinței ortodoxe a românilor transilvăneni a continuat pe alte căi, și anume prin răspândirea cărților religioase tipărite atât în Țara Românească, cât și în Moldova, prin hirotonirea de preoți peste munți, trimiterea de dascăli și copiști de la mănăstirile din Principate în Transilvania, a daniilor în bani și odoare ș.a.

Politica externă. În orientarea politicii sale externe, vreme de aproape două decenii, Brâncoveanu a profitat de întreaga experiență a Cantacuzinilor, de vastele sale relații peste hotare, atât cu dregătorii Porții, înalții ierarhi ai Bisericii Răsăritului, cât și cu solii străini de la Constantinopol sau diferiți miniștri și demnitari ai Curților imperiale vecine, maturizându-se, încetul cu încetul, în arta guvernării; învățând la școala stolnicului, Brâncoveanu a înțeles să-și alcătuiască o cancelarie foarte activă și eficace, dotată cu dieci pentru limbile latină (Giovanni Candido Romano, Anton Maria del Chiaro), germană (Ladislau Teodor Dindar, Peter Grienner și medicul Bartolomeo Ferrati), polonă (Andreas și Nicolaus Wolff), turcă (clucerul Afenduli), maghiară și rusă (frații „scheieni" David și Toader Corbea), operând cu cifru, înconjurându-se de secretari înzestrați (Romano, Del Chiaro, Ferrati etc.) și să întrețină o întinsă corespondență nu numai cu suveranii

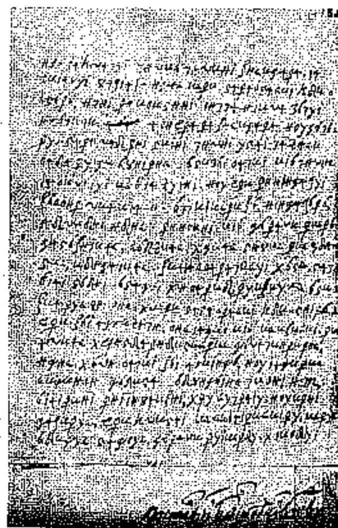
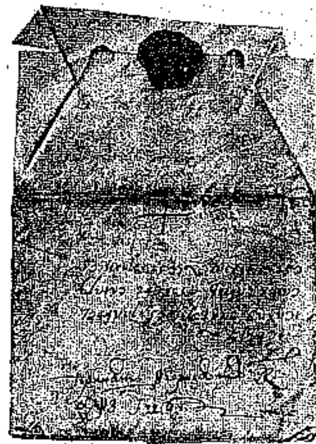

Fig. 135 Scrisoare cifrată a lui Constantin Brâncoveanu din 1701 către contele rus Golovkin.

vremii (împărații de la Viena, țarul Rusiei, regele Franței, al Poloniei ș.a.), dar și cu oameni de stat și generali austrieci, poloni și ruși, conducători unguri ai răscoalei curuților (1703–1711), ambasadori ai marilor puteri (englez, olandez, habsburgic și venețian) la Constantinopol, suveranul pontif, cardinali, înalți ierarhi ai Bisericii Răsăritului, cărturari greci ș.a. Din cele 282 scrisori — identificate până în prezent — trimise de Brâncoveanu diferiților destinatari, mai mult de jumătate, adică 170, au un caracter politic și diplomatic. Această apreciabilă cifră îl arată ca pe unul din domnii cu activitatea cea mai dinamică pe plan extern, alăturându-l de Mihai Viteazul, de la care se cunosc 240 de astfel de misive.

Totodată, Brâncoveanu a întreținut la Curtea din București, oraș devenit cel mai activ centru diplomatic cu vederile ațintite îndeosebi spre Viena, Constantinopol, Moscova și Varșovia, o vastă rețea de agenți și emisari, recrutați în majoritate dintre cărturari, comercianți și clerici transilvani, sud-dunăreni sau levantini și pe care i-a trimis în diferite misiuni în capitalele Europei. Astfel, Brâncoveanu s-a bazat îndeosebi pe serviciile ceaușului David Corbea la Varșovia (1698), pe acelea ale lui Gheorghe Castriotul din Castoria (1697–1698, 1711), Panaiot Radu (1689), Pârvu Damian (1701), David Corbea

(1702–1705, 1707), Toader Corbea (1707–1711) ș.a. pe lângă țarul Rusiei, ale lui Ladislau Toader Dindar (1695–1714), medicul Iacob Pylarino din Cefalonia (1698), ale lui Peter Grienner (1710–1713) și venețianul Bussi (1698, 1711) pe lângă autoritățile imperiale din Transilvania sau la Viena, pe ale capuchehaielelor sale la Constantinopol, Gheorghios Clironomos și Ianachi Porphyrita (între 1691–1701), slugerul Toma Cantacuzino (între 1703–1704), al doilea logofăt Ștefan Cantacuzino (viitorul domn) (în 1704), paharnicul Ianache Văcărescu (1709) etc., în legătură și cu ambasadorii străini din capitala Imperiului otoman și, în sfârșit, pe ale negustorului Nicolo Caraiani (1697–după 1704) și Constantin, fiul lui Vasilie (1713), la Veneția.

Fig. 136 Generalul imperial Donat Heissler.

Împrejurările dificile în care a luat Brâncoveanu domnia i-au impus atât lui, cât și protectorilor săi Cantacuzini, adoptarea unei decizii grabnice, mai ales în privința încheierii unei alianțe cu Casa de Austria, preconizată de răposatul Șerban vodă. Din aceste motive, soliei trimisă de Șerban vodă Cantacuzino la Viena i s-au trimis noi instrucțiuni, ce condiționau trecerea Țării Românești de partea imperialilor de obținerea unor anumite garanții, spre a nu expune principatul represaliilor pustiitoare ale turcilor și tătarilor. Austriecii au nesocotit însă voința domnului și a sfetnicilor săi și, în nerăbdarea lor de a intra în Țara Românească și a-l sili pe Brâncoveanu să li se supună — așa cum au procedat cu Apafi în Transilvania —, au trimis o oștire împotriva sa în iarna anului 1689, sub comanda generalului Donat Heissler, care a ocupat chiar Bucureștii. Dar domnul s-a refugiat cu întreaga Curte în satul Ruși (Prahova) și, după ce, prin negocieri zadarnice, a încercat să-i determine pe Imperiali a părăsi țara, a acceptat sprijinul armat al seraskierului otoman Cerchez Ahmed pașa și al lui Gazi Ghirai, fiul hanului tătar, Selim Ghirai. În noile condiții militare nefavorabile, austriecii au preferat să se retragă peste munți, în ianuarie 1690. Otomanii și tătarii, sprijinind pe Brâncoveanu, s-au hotărât apoi să treacă la contraofensivă. Ei au căutat să profite de prilejul oferit prin moartea principelui Mihai I Apafi (15 aprilie 1690), care lăsa vacant tronul Transilvaniei (prin nerecunoașterea succesiunii nevârstnicului său fiu, Mihail al II-lea), spre a-l înscăuna pe conducătorul rebelilor curuți, dușmani ai Casei de Austria, Emeric Thököly. Brâncoveanu s-a grăbit să intervină cu oaste în ajutorul acestuia din urmă din următoarele rațiuni: pe de o parte spre a îndepărta primejdia pe care o reprezentau la hotarele țării trupele lui Heissler, ce susțineau acum pretențiile la domnie ale ginerelui lui Șerban vodă Cantacuzino, marele agă Constantin Bălăceanu, iar pe de alta spre a combate intrigile ambasadorului regelui Ludovic al XIV-lea al Franței la Poartă, Pierre Antoine de Castagnères, marchiz de Châteauneuf, aliatul *de facto* al turcilor, care, în dorința de a-și manifesta așa-zisul sprijin

Fig. 137 a,b Principele Emeric Thököly (a) și învingătorul său comandantul imperial Ludwig von Baden (b).

pentru cauza curuților, încerca să determine pe marele vizir să-i ofere lui Thököly, ca stimulent, scaunul de domnie al Țării Românești. Oștile imperiale au fost nimicite în bătălia de la Zărnești (11/21 august 1690), unde Thököly a beneficiat de sprijinul armat al turcilor și tătarilor, dar și de acel al lui Brâncoveanu și al unui contingent trimis de Constantin Cantemir al Moldovei. Generalul Heissler a fost făcut prizonier, iar aga Bălăceanu, ca și fostul cancelar al lui Apafi, Mihail Teleki, aflați în rândurile austriecilor, uciși. După izbândă, Thököly a fost înscăunat solemn ca principe al Transilvaniei la Cârstian, lângă Sibiu, printr-o ceremonie la care a asistat și domnul Țării Românești. Dar șederea conducătorului curuților în Ardeal a fost vremelnică, întrucât contraofensiva forțelor habsburgice, conduse de însuși generalisimul lor, markgraful Ludwig von Baden, a obligat retragerea acestuia și a aliaților săi la sud de Carpați, în toamna anului 1690. Brâncoveanu a trecut munții pe la Teleajen, permițând însă curuților să-și instaleze tabere de iernat în Țara Românească, în apropiere de Târgoviște și București. Cu acest episod s-a încheiat faza antagonică a raporturilor lui Brâncoveanu cu Casa de Austria, ce au cunoscut, ulterior, o certă ameliorare. Într-adevăr, în situația atât de ingrată în care se afla Țara Românească, în timpul războiului dintre turci și adversarii lor din „Liga Sfântă", Brâncoveanu și sfătuitorii lui Cantacuzini au căutat să țină principatul departe de flăcările conflictului și să-și apere statutul de autonomie, refuzând, în măsura posibilului, o cooperare militară activă cu turcii, dar ferindu-se, totodată, să accepte schimbarea dominației otomane prin cea austriacă. Brâncoveanu a încercat, așadar, să ducă o politică dibace între Austria și Turcia, întreținând o corespondență ascunsă cu unii generali și demnitari imperiali, dar mai ales sprijinind negocierile de pace inițiate încă din 1691 de către ambasadorii Angliei și Olandei la Constantinopol, dornici de a scoate Imperiul habsburgic din război și a-i îndrepta eforturile militare numai împotriva inamicului comun din Apus, Franța lui Ludovic al XIV-lea. Brâncoveanu, ca și stolnicul Cantacuzino — întreținând, la rândul lor, o corespondență prietenească cu amintiții ambasadori, lordul William Paget și contele Jacob Colyer — au acceptat să le mijlocească negocierile cu miniștrii imperiali la Viena, trimițându-le în taină emisarii și scrisorile prin Țara Românească; la fel au primit, cu toată discreția, la București, și pe unii negociatori

imperiali, ca de pildă contele Luigi Ferdinando Marsigli în 1691 sau pe diplomatul Ignaz Quarient von Raal peste un an, cărora le-au transmis și unele informații cu caracter politic și militar asupra turcilor. Autoritățile de la Viena nu s-au arătat insensibile față de Brâncoveanu; l-au răsplătit chiar cu acordarea titlului de principe al Sf. Imperiu la 30 ianuarie 1695, i-au îngăduit achiziționarea de proprietăți la Brașov și clădirea unei reședințe la Sâmbăta de Sus, iar mai târziu, prin diplome imperiale, chiar dreptul de a se refugia în Transilvania, în caz de primejdie din partea turcilor. Pe de altă parte, spre a potoli bănuielile Porții, unde își avea inamici redutabili, Brâncoveanu a procedat, fără prea multe scrupule, la coruperea influenților dregători otomani prin bogate daruri în bani și obiecte de lux, întreținând o numeroasă clientelă de slujitori greco-levantini devotați intereselor sale și asigurând pe marii viziri și înalții demnitari, cu suficientă ipocrizie, de pretinsa sa credință.

Admirând abilitatea politică a lui Brâncoveanu, ambasadorul Veneției la Viena, Carlo Ruzzini, o caracteriza astfel: „*Totuși, domnul de față al Țării Românești, având faima de a fi înțelept și atent, poate să penduleze cu îndemânare în privința* <relațiilor> *cu împăratul și Poarta, folosindu-se de dibăcia de a da sfaturi, care pot să fie folositoare sau plăcute, când uneia sau celeilalte părți, veghind cu grijă la faptele creștinătății, dar adunând cu aceeași* <grijă> *și pe cele ale Turciei*"[1]. În felul acesta, Țara Românească s-a putut strecura cu destulă abilitate în vâltoarea războiului încheiat prin pacea de la Karlowitz (16/26 ianuarie 1699), unde problema Principatului — râvnit în ascuns nu numai de Austria[2], dar chiar și de îndepărtata Polonie — nu a fost pusă în discuție, regimul său de autonomie față de Poartă rămânând, în esență, neschimbat.

Totuși, încă din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea s-au putut întrezări alte opțiuni de orientare externă ale lui Brâncoveanu și ale partidei Cantacuzinilor. Astfel, speranțelor în eliberarea de sub turci puse în Imperiul habsburgic până la 1688, nu numai de către sârbi, Șerban vodă Cantacuzino sau alți conducători de haiduci din Bulgaria, Macedonia, Bosnia și Herțegovina, li s-a substituit, după evidențierea politicii egoiste și dominatoare a Casei de Austria, o nouă orientare și anume apropierea de Rusia, putere coreligionară de care popoarele din Balcani se simțeau legate prin afinități de ordin cultural și confesional. Promotorii curentului filo-rus de la finele secolului al XVII-lea au fost, în primul rînd, grecii și mai cu seamă exponenții cercurilor ecleziastice și culturale păstrătoare a tradițiilor Bizanțului imperial. Numeroși cărturari greci, desfășurând o fecundă activitate în Rusia, pe lângă patriarhii Ierusalimului Dositei al II-lea și Hrisant Notara, au contribuit, prin atitudinea lor militantă, la cimentarea legăturilor religioase și culturale între Rusia, Balcani și Orientul ortodox, ca premisă a unei apropieri de ordin politic. Brâncoveanu, în calitatea sa de protector al Bisericii Răsăritului, prin strânsele

---

[1] Joseph Fiedler, *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im Siebzehnten Jahrhunderts*, vol. II, Wien, 1867, p. 406.

[2] Vezi proiectul de anexare din 1698 la Hofkammerarchiv Wien, Anhang gemischter Faszikel, Siebenbürgen, rote nr. 96, f. 391–394.

contacte cu înalții ierarhi și cărturari greci, n-a scăpat acestei influențe exercitată asupra lui de a înclina spre Rusia, tendință împărtășită mai ales de Cantacuzini, cu pretenții de scoborâtori din împărații Bizanțului. Încă de la 16 septembrie 1697, Gheorghe Castriotul, emisarul domnului Țării Românești, propunea țarului Petru I o colaborare militară, cerându-i să-și îndrepte privirile asupra popoarelor din sud-estul Europei, având *„încuviințarea prea sfinților patriarhi, arhierei și episcopi și ale unor alte fețe cinstite, sârbi, bulgari, macedoneni, arnăuți și ai altor neamuri grecești și de la mai mult de 20 de boieri mari moldo-munteni"*[1]. Chiar și după încheierea păcii de la Constantinopol între ruși și turci, la 13/23 iulie 1700, în urma căreia cei dintâi au obținut recunoașterea anexării cetății Azov, speranța eliberării Țărilor Române și a popoarelor din Balcani de sub dominația turcească de către Rusia — susținută printr-o literatură mesianică de prevestiri și oracole prorocind izbăvirea Țarigradului din robia agareană de către un neam „plavos" (blond) venit de la Nord — era atât de puternică, încât trimisul domnului muntean și al unchilor săi pe lângă țar, ceaușul David Corbea, informa pe cancelarul Feodor Alekseievici Golovin, la 6 decembrie 1702, despre întrunirea care avusese loc la București între patriarhul Dositei, Brâncoveanu, frații Constantin și Mihai Cantacuzino „fiind rugați și îndemnați... de toți grecii și sârbii, bulgarii, arnăuții, moldovenii, precum și de românii din Transilvania" de a cere „izbăvirea tuturor pravoslavnicilor creștini care gem sub jugul necredinciosului tiran turc și sunt tare năpăstuiți de eretici <= austrieci>, dușmani ai Bisericii Răsăritene"[2].

Năzuințele românilor și ale vecinilor lor de la sudul Dunării nu țineau însă seama de realitățile momentului și nici nu puteau intui adevărul. În lupta pentru afirmarea politică a Rusiei pe continentul european, țarul Petru urmărea, mai întâi, să obțină ieșirea țării sale la Marea Baltică, având de susținut, însă, în acest scop, un istovitor și îndelungat război cu Suedia. Cu toată literatura sa de propagandă — susținută în special de cercurile grecești din imperiu, care alimentau, la începutul secolului al XVIII-lea, credința în destinul Moscovei, „a treia Romă" —, analiza atentă a realității istorice dovedește că Petru nu a acordat în această perioadă prioritate „problemei orientale". Antrenarea tot mai adâncă a Rusiei în Războiul Nordic, după 1700, n-a scăpat atenției lui Brâncoveanu, care, instinctiv, a început să-și dea seama că o eliberare apropiată a popoarelor din Balcani de sub dominația otomană, cu ajutorul oștirilor țarului, nu era de așteptat. Și aceasta cu atât mai mult cu cât situația în sud-estul Europei s-a agravat din nou prin izbucnirea răscoalei antihabsburgice a curuților de sub conducerea lui Francisc al II-lea Rákóczi, în 1703, pe fundalul general al războiului de succesiune la coroana Spaniei, care diviza din nou marile puteri ale continentului în tabere opuse. Brâncoveanu, chemat la Poartă în 1703 și obținând cu greu să-și asigure domnia — deși de data aceasta, prin promisiunea turcilor, pe viață —, a trebuit să desfășoare din nou un complicat joc diplomatic între

[1] *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânia v XV– naciale XVIII v.*, vol. III, 1673–1711, Moscova, 1970, p. 114–118, doc. 34.

[2] *Ibidem*, p. 176–183, doc. 51.

austrieci și turci, a căror dorință de revanșă îi împingea spre război. Domnul Țării Românești a ajutat pe curuții răzvrătiți din Ungaria și Transilvania, adăpostindu-i în Principat și asigurându-le, pe cât a putut, aprovizionarea — cu asentimentul otomanilor —, dar, în același timp, și-a menținut în taină raporturile cu Viena, informând pe imperiali asupra situației de la Poartă și ținându-i la curent cu intențiile turcilor. Prudența voievodului muntean s-a arătat și de data aceasta inspirată, întrucât înăbușirea răscoalei curuților de către austrieci în 1711 le-a oferit acestora posibilitatea de a-și pregăti riposta împotriva otomanilor.

Concomitent, Brâncoveanu, decorat de țar încă de la 21 august 1700 cu crucea de cavaler al ordinului Sf. Andrei, a întreținut legături cu Petru I și cancelarii Feodor Alekseievici Golovin și Gavril Ivanovici Golovkin, printr-o intensă corespondență și schimb de emisari, furnizând informații prețioase și ambasadorului Piotr Andreievici Tolstoi la Constantinopol, dar inactivitatea Rusiei în problemele sud-estului european i-a încurajat prea puțin speranțele. În schimb, partida Cantacuzinilor, dornică de a-și împlini aspirațiile de dominare completă a Țării Românești, milita pentru o apropiere cât mai deschisă față de Rusia, mai ales după încheierea alianței între Rákóczi și Petru I, prin mijlocirea lui David Corbea, rămas în slujba țarului. Cantacuzinii întrețineau relații separate cu Petru și demnitarii săi, ducând o politică din ce în ce mai independentă față de aceea oficială preconizată de domnul țării. Brâncoveanu a încercat să se opună acestei atitudini prin îndepărtarea spătarului Mihai Cantacuzino din funcție în 1706, dar insistențele Curții ruse, ca și obișnuita-i prudență l-au îndemnat să nu adâncească conflictul cu influentele sale rude. Victoria țarului asupra suedezilor la Poltava (27 iunie/8 iulie 1709) a precipitat, însă, lucrurile, insuflând noi speranțe de eliberare popoarelor din Balcani, dar îndemnând, totodată, pe turci, instigați de Carol al XII-lea, regele Suediei, refugiat la Bender, să se pregătească de război. Cu acest prilej, s-a afirmat în trecut în istoriografia română, după unele aluzii vagi și neconcludente ale cronicarului Neculce[1], că Brâncoveanu ar fi încheiat chiar din 1709 o alianță secretă cu Petru I, promițându-i asistență militară și provizii în cazul unei intervenții cu oștirile sale în Moldova și Țara Românească, dar știrea nu este confirmată de nici un alt izvor contemporan.

Izbucnirea războiului ruso-turc în 1710 l-a plasat pe Brâncoveanu într-o situație foarte dificilă, cu atât mai mult cu cât numirea de către Poartă a vechiului său rival, Dimitrie Cantemir, în domnia Moldovei, iar mai târziu, trecerea acestuia de partea țarului, l-au dezechilibrat cu totul. Stânjenit vizibil de expediția marelui vizir Mehmed Baltagi, care se îndrepta cu oștile spre Moldova, unde intraseră trupele lui Petru I, și influențat, poate, și de moderația arătată de Imperiul habsburgic, ce n-a voit să se amestece în conflict, Brâncoveanu s-a limitat să trimită la Iași, în mai 1711, într-o misiune exploratorie, pe Gheorghe Castriotul, sub pretextul medierii unei păci între adversari, dar în realitate spre a sonda intențiile țarului. Domnul a așteptat însă un răspuns zadarnic de la ruși — iritați de aparenta sa inacțiune — și s-a găsit în cea mai mare incertitudine cu oștirea

[1] I. Neculce, *Letopisețul*, p. 483 și 525.

adunată în tabăra de la Urlați, în speranța sosirii trupelor lui Petru, spre a li se alătura, dacă acestea vor dobândi izbânda împotriva turcilor și-i vor opri să treacă Dunărea. În pofida atâtor dificultăți, partida Cantacuzinilor s-a declarat pentru o colaborare militară fățișă cu rușii, iar marele spătar Toma Cantacuzino, în fruntea unui steag de călăreți munteni, a dezertat din tabăra domnului și s-a alăturat mai târziu trupelor generalului Karl Ewald von Rönne, care au asediat și apoi au cucerit Brăila (14/25 iulie 1711). Această victorie s-a dovedit zadarnică, în urma capitulării oștirii țarului la Stănilești, cu câteva zile mai înainte, și a încheierii precipitate a păcii cu turcii (11/23 iulie 1711). După fuga spătarului Toma, grav compromis în fața Porții și fără nici un sprijin de nicăieri, Brâncoveanu s-a văzut obligat să trimită marelui vizir Mehmed Baltagi toate proviziile cumpărate cu aurul rușilor și să restituie lui Petru banii înaintați în acest scop. El a trebuit să îndure, totodată, și blamul detractorilor contemporani, care l-au acuzat de eșecul campaniei lui Petru. De fapt, după cum rezultă neîndoielnic din analiza imparțială a izvoarelor, expediția din Moldova, improvizată în condițiile în care atenția rușilor și principalelor lor forțe armate erau concentrate în provinciile baltice și în Polonia, împotriva suedezilor, nu a constituit decât un episod subsidiar Războiului Nordic, puțin glorios pentru renumele lui Petru cel Mare.

Sfârșitul lui Brâncoveanu. Ultimii ani de domnie ai lui Brâncoveanu s-au desfășurat mai mult ca oricând sub semnul incertitudinilor. El a încercat, în pofida neînțelegerilor și răcelii intervenite după eșecul campaniei lui Petru I, să asigure pe ruși de prietenia sa, continuând să trimită în taină scrisori demnitarilor țarului și în special guvernatorului Kievului, Dmitri Mihailovici Golâțin, pe care i-a ținut la curent cu desfășurarea complicatelor negocieri de la Constantinopol ale emisarilor Piotr Pavlovici Șafirov și Mihail Borisovici Șeremetev, din anii 1712–1713, pentru ratificarea tratatului de pace de la Prut, mereu tulburate de intrigile suedezilor și atitudinea belicoasă a unor dregători ai Porții.

După îndelungi pertractări și medierea ambasadorilor englez și olandez la Constantinopol, Sir Robert Sutton și Jacob Colyer, s-a ajuns la recunoașterea păcii de la Prut printr-un ultim tratat semnat de plenipotențiarii ruși și otomani la Adrianopol (5/16 iunie 1713). Speranțele lui Brâncoveanu de a mai găsi un sprijin în Rusia, ca și în aliata ei, Polonia, s-au dovedit însă inutile. În aceeași măsură, domnul Țării Românești a depus eforturi intense spre a-și reînnoi legăturile cu Viena, întreținând corespondență cu comandantul general al trupelor imperiale din Transilvania, Stephan, conte von Steinville, căutând să-și extindă proprietățile din Transilvania prin cumpărături, sporindu-și depozitele de bani la Brașov, încredințate cunoscutului său om de afaceri Manu Apostol, și obținând chiar de la împăratul Carol al VI-lea întărirea permisiunii de a se refugia cu întreaga familie în Transilvania, în caz de primejdie. Dar toate aceste inițiative ale lui Brâncoveanu nu se mai încadrau într-o politică coerentă, constituind doar paleative și încercări de supraviețuire. Ruptura cu familia Cantacuzino era acum consumată, averile spătarului Toma și ale însoțitorilor săi, fugiți și refugiați în Rusia, confiscate pentru „hainie", iar stolnicul, frații, fiii și nepoții săi ținuți de o parte și priviți cu toată neîncrederea

Fig. 138 Sultanul Ahmed al III-lea (1703–1730), tablou la muzeul Topkapi.

de către domn. Bătrânul stolnic Cantacuzino, trăind mai mult retras la moșiile sale de la Afumați și Filipești, scria către patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului, la 10 ianuarie 1712, că a ajuns *„țăran curat și mojic prost"*, spre a putea dobândi *„ceva liniște"* și a fugi *„de acela despre care filosoful Solon spune că e mai bine ca omul să nu privească, nici să audă"*[1]. De aceea, familia Cantacuzinilor a hotărât să înlăture cu orice preț pe Brâncoveanu din scaunul țării și să revină la putere. Urzelile s-au țesut de către un cerc de dușmani foarte periculoși ai domnului, în afara stolnicului și a fratelui său Mihai, asociindu-se complotului și ginerele acestuia din urmă, Dumitrașco Racoviță, spionând toate mișcările lui Brâncoveanu în Transilvania și corespondența cu imperialii și comunicându-le fratelui său, Mihai Racoviță, fostul domn al Moldovei, mazilit la Constantinopol. Pârile și denunțurile s-au aglomerat la Poartă, Brâncoveanu fiind arătat ca trădător, întreținând corespondență secretă cu austriecii, rușii, polonii și venețienii, ca jecmănitor al săracilor și al țării, depunând averi uriașe la băncile din Veneția și în alte locuri, cu care spera să se întrețină după ce ar fi fugit cu familia în Transilvania, unde poseda proprietăți, că îndemnase pe Toma Cantacuzino să treacă la ruși, că bătuse monede de aur ș.a. În acest timp, Brâncoveanu făcuse eforturi disperate să asigure pe turci de credința lui, se supusese tuturor cererilor bănești ale Porții, despăgubise pe brăileni pentru pagubele suferite în 1711, se achitase prompt de procurarea de salahori pentru lucru la cetatea Hotinului, dar în atitudinea înalților dregători otomani intervenise o importantă schimbare. Atâta timp cât turcii se știuseră slabi și siliți să rămână într-o expectativă prudentă față de adversarii lor, ei toleraseră acțiunile lui Brâncoveanu și încercările sale de apropiere față de marile puteri creștine, care le conveneau până la un punct, deoarece, în necesitatea de a se disculpa, domnul Țării Românești nu numai că vărsase însemnate sume de bani dregătorilor Porții, dar fusese silit, câteodată, să le procure și unele informații. Dar după încheierea cu succes a campaniei din 1711, Poarta a adoptat o linie politică agresivă și revanșardă, al cărei exponent a devenit noul mare vizir Ali pașa, ginerele sultanului Ahmed al III-lea, personaj crud și ambițios, urmărind nu numai cucerirea Moreii de la venețieni, dar și a teritoriilor pierdute prin pacea de la Karlowitz,

[1] Hurmuzaki, XIV[3], p. 103, nr. LXIV.

Fig. 139 Ultimul portret al lui Constantin Brâncoveanu și al fiilor săi executați o dată cu el.

în urma ultimului război cu imperialii. De aceea, după atingerea acestor țeluri, Poarta a devenit extrem de precaută cu Principatele de la hotare, subordonate Imperiului otoman, mai ales după defecțiunea lui Cantemir, nemaiîngăduind nici un fel de abatere domnilor Țărilor Române. Cazul lui Brâncoveanu — dispunând de însemnate avuții, bucurându-se de o influență politică notorie și întreținând relații strânse cu puterile creștine — devenise prea flagrant spre a mai putea fi tolerat de turci și de aceea Poarta, luând drept valabile acuzațiile, cunoscute ei de multă vreme, aduse domnului de partida Cantacuzinilor și susținătorii acestora, a procedat la mazilirea domnului, la 24 martie 1714, prin trimiterea lui Mustafa aga capigi-bașa cu o escortă la București. Brâncoveanu a fost arestat și dus cu întreaga familie la Constantinopol, după ce toate bunurile și averea descoperite în țară — cifrându-se la 12 000 de galbeni și un imens tezaur din vase de argint, scule, haine scumpe și blănuri — i-au fost confiscate. În locul său, Poarta a numit în scaunul Țării Românești pe spătarul Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, ca preț al trădării. Totodată, spre a fi siguri că Brâncoveanu nu va scăpa cu viață, Cantacuzinii au trimis la Constantinopol pe rudele lor, banul Constantin Știrbei și logofătul Radu Dudescu, cu pâri și daruri în bani către vizir, spre a nu da dovadă de clemență.

Aruncat în temnița de la Yedikulé și strămutat apoi în cea de la Bostanci bași, de lângă prima poartă a Seraiului, Brâncoveanu a fost supus torturilor spre a mărturisi locurile unde și-a ascuns averile, depozitate de fapt în bani lichizi la Brașov și la Zecca Veneției. După ce turcii au smuls de la Brâncoveanu și familia sa tot ce au putut afla, nefericitul domn, împreună cu cei patru fii și omul lor de casă, clucerul Ianache Văcărescu, au fost decapitați la 15 august 1714 înaintea sultanului Ahmed al III-lea, a marelui vizir Ali pașa și a Curții sale, la Iali Kiosk, în apropierea Seraiului imperial, iar trupurile aruncate în mare; văduva și ginerii domnului ucis, împreună cu Constantin, unicul său nepot de fiu rămas în viață, au fost surghiuniți în Asia Mică. Moartea cumplită a bătrânului voievod a impresionat nu numai pe contemporani – fiind pe larg relatată în cuprinsul cronicilor românești, în rapoartele diplomaților străini acreditați la Constantinopol sau chiar în presa europeană a vremii – dar a lăsat urme și în folclor, circulând la câtva vreme după tragicul eveniment balade și cântece inspirate de pieirea năprasnică a domnului și a fiilor

săi. Ea a rămas și în amintirea clericilor ortodocși din Orient, cel dintâi canon care i-a fost închinat datorându-se lui Calinic, mitropolit al Heracleei (1715–1726), ales chiar patriarh al Constantinopolului, sub numele de Calinic al III-lea pentru o zi, înainte să moară (19 noiembrie 1726). Adânc impresionat de martiriul suferit de domn și fiii săi, înaltul ierarh grec a compus un patetic cântec de jale dedicat celor ce *„ca niște miei au fost junghiați de mâna călăilor, viteji biruitori ai lui Hristos și inimoșii mucenici ... jertfiți fiind pentru Hristos și pentru a Lui Maică"*[1].

Pentru pilda înălțătoare adusă de Brâncoveanu, fiii săi și credinciosul sfetnic Văcărescu, ce au preferat moartea de mucenici abjurării rușinoase a religiei strămoșești, prin convertirea la islamism, Biserica Ortodoxă Română, prin hotărârea adoptată de Înaltul Sinod în iunie 1992, a decis canonizarea lor, urmând a fi prăznuiți ca sfinți pe data de 16 august a fiecărui an, la o zi după uciderea lor nelegiuită.

Cu uciderea lui Brâncoveanu, a luat sfârșit un capitol însemnat al istoriei Țării Românești. Personalitate contradictorie, cu lumini și umbre, în calitatea sa de reprezentant al oligarhiei boierești, conducând țara în mod autoritar și supunând-o unei fiscalități apăsătoare, diplomat și om politic dibace, versatil, ambițios și iubitor de fast, însă protector generos al artelor și culturii și mecena al întregului Orient ortodox, Brâncoveanu a știut să asigure principatului muntean, în timpul domniei sale de un sfert de veac, o epocă de certă măreție.

Domnia lui Ștefan Cantacuzino. Deși partida Cantacuzinilor a venit din nou la putere în Țara Românească, triumful ei a fost de scurtă durată. Domnia lui Ștefan, personaj slab și influențabil, supus întru totul voinței soției sale, doamna Păuna, născută Grecianu, și a tatălui său, bătrânul stolnic Constantin, adevăratul conducător al țării, și înconjurat de rude, cărora le-a destinat înalte dregătorii (fratele, Radu, mare spătar; cumnatul, Radu Dudescu, mare logofăt ș.a.) nu s-a evidențiat prin nici o faptă deosebită. Situația țării rămânea în continuare foarte precară, fiind împovărată de cererile necurmate ale turcilor ce se pregăteau de război, iar desființarea văcăritului — darea atât de impopulară introdusă de Brâncoveanu —, ca și scutirea de dări a preoților și cea dintâi persecuție cunoscută împotriva evreilor au contribuit prea puțin la ușurarea maselor de birnici.

Mai întâi, Ștefan Cantacuzino, la porunca Porții, a trebuit, prin porunci adresate locuitorilor, să asigure merticele și caii de transport pentru Carol al XII-lea, regele Suediei și suita sa, care, hotărând să se înapoieze în patrie, a trecut prin Țara Românească în drum spre Transilvania, în octombrie–noiembrie 1714, conăcind la Pitești. În iarna anului 1714, datorită rășluirii hotarelor de către turcii din raiaua Brăilei, cotropind prin abuzuri satele din împrejurimi, unde au instalat subași, și întinzându-se până către Orașul de Floci, domnul a fost nevoit să trimită o comisie de boieri, în frunte cu stolnicul Neagoe Topliceanu, medelnicerul Drăghici Strâmbeanu și vornicul Radu Popescu, care, după

[1] Petre Ș. Năsturel, *O mărturie grecească despre mucenicia lui Vodă Brâncoveanu*, în „Revista catolică Verbum", București, VI–VII (1995–1996), nr. 7, p. 290.

îndelungi și spinoase tratative purtate cu kadiul Brăilei și alți dregători otomani, au izbutit să obțină retragerea turcilor înlăuntrul vechilor hotare. La începutul anului următor, Poarta, socotind oportună începerea unei expediții pentru recucerirea Moreii de la venețieni, a pus în fruntea oștirilor pe belicosul vizir Ali pașa, care a reclamat lui Ștefan Cantacuzino, în februarie 1715, livrarea neîntârziată a 1 000 de care cu 4 boi și a 1 250 cai, pentru transportul tunurilor, munițiilor și a proviziilor. Oastea turcească a fost însoțită și de cumnatul domnului, spătarul Stroe Leurdeanu, capuchehaia sa la Constantinopol. Expediția în Morea a fost scurtă și sângeroasă, otomanii repurtând o victorie ușoară asupra unui adversar puțin numeros și slab înarmat; până la sfârșitul lunii septembrie, întreaga peninsulă a fost trecută prin foc și sabie și cucerită. Lesnicioasa izbândă a stimulat o dată mai mult ambiția marelui vizir, care a hotărât începerea războiului împotriva Imperiului habsburgic, pentru ca turcii să reintre în posesia ultimelor teritorii pierdute prin pacea de la Karlowitz. Dar pentru a pregăti terenul, în vederea înfăptuirii acestei acțiuni, Poarta a trecut la clarificarea situației din Țara Românească, provincie vulnerabilă, aflată la granița cu imperialii. Turcii se folosiseră de Cantacuzini — pe care îi știau la fel de puțini credincioși și ostili — spre a-l elimina pe Brâncoveanu, dar acum sosise momentul să-i lichideze și pe aceștia. Spre a asigura coeziunea internă a imperiului, reclamată de imperativele momentului, Poarta s-a arătat necruțătoare cu elementele nesigure din fruntea Țărilor Române, oricând susceptibile de defecțiune și trădare. Într-adevăr, după cum atestă și cronica anonimă a Țării Românești, Cantacuzinii *„umbla de amesteca lucrurile cu nemții și cu moscalii și cu alte neamuri cu gând... ca să poată turbura pe acele părți să se ridice cu război asupra turcilor pe carii, biruindu-i, să rămâie supt stăpânirea creștinilor, adecă sau al nemților sau al moscalilor ca să fie ei în veac stăpânitori țării... pentru că-și luase cărți de contii, grofii, de la amândoi monarhii creștini"*[1]. Profitând însă de uneltirile Racovițeștilor, care doreau de data aceasta tronul pentru Mihai, fostul domn al Moldovei, și de răpunere a rivalului său, fostul caimacam Rekiab pașa, cel mai de nădejde protector al lui Ștefan Cantacuzino, marele vizir Ali pașa l-a trimis la București, la 25 decembrie/5 ianuarie 1716, pe Iusuf aga, cu firman de mazilire, care a sosit acolo la 9 /20 ianuarie 1716. Ca și nefericitul său predecesor, Ștefan Cantacuzino a luat drumul fără întoarcere al Constantinopolului, însoțit de soție, copii și bătrânul său tată, stolnicul Constantin, ce spera să se mai poată disculpa în fața dregătorilor Porții. Dar soarta Cantacuzinilor — ca și a Brâncovenilor — fusese pecetluită, noul domn al Țării Românești, Nicolae Mavrocordat, având grijă, la rândul său, să trimită sub escortă la Adrianopol pe fostul spătar Mihai și pe logofătul Radu Dudescu și să plătească 1 000 de pungi nesățiosului vizir Ali pașa, spre a pune capăt vieții vrăjmașilor săi. Ștefan Cantacuzino și stolnicul Constantin, închiși în temnița de la Boiagi bașa, după torturi, au fost executați, la 27 mai/ 7 iunie 1716, iar Mihai spătarul și Radu Dudescu uciși peste două zile la Constantinopol.

[1] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 118.

În acest mod sângeros s-a pus capăt conflictelor și rivalităților acerbe care domniseră în ultimul deceniu între Brâncoveni și Cantacuzini, ce au dus la sfâșieri lăuntrice și la nimicirea puterii acestor familii. Totodată, pieirea lor a însemnat și sfârșitul domniilor pământene, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, după pilda „rea" dată de Cantemir, Brâncoveanu și Cantacuzini, Poarta netolerând în fruntea Principatelor decât reprezentanți docili, recrutați din clientela sigură a Fanarului.

II. Moldova de la Ghiculești la fanarioți

Jumătatea de veac cuprinsă între instalarea lui Gheorghe Ghica, întemeietorul neamului domnesc al Ghiculeștilor, pe tronul Moldovei (1658) și cea a domnilor fanarioți (1711) reprezintă o perioadă frământată sub aspect politic și militar. Moldova se afla chiar pe drumul noii ofensive otomane asupra Poloniei, începută în 1672, care din anul următor era și cel al contraofensivei polone. Străbătută de oști otomane sau de cele polone, după 1684 în campanii adesea anuale, până la pacea de la Carlovăț (1699), obligată la dări și zaherele (provizii) către armatele turcești și jefuită fără încetare de podgheazurile (detașamentele) polone, Moldova trece printr-o perioadă de instabilitate politică accentuată. Domnii se orientează mai mult spre Poartă, dar și spre Polonia. Credința față de sultan sau marii viziri nu-i scapă de mazilire. Domniile durează în medie cam trei ani și, așa cum observase chiar contemporanul Dimitrie Cantemir, în această perioadă doar doi domni mor în scaun: Eustratie Dabija (1661–1665) și Constantin Cantemir (1685–1693), ultimul având cea mai lungă domnie din intervalul amintit.

Spre deosebire de Țara Românească, unde dinastia Basarabilor-Craiovești s-a ridicat din nou între 1678 și 1715, mai cu seamă prin Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, în Moldova nici una din familiile Duca, Cantacuzino, Ruset, Cantemir, Racoviță, Petriceicu, ca să nu mai vorbim de vechii Bogdănești, reprezentați de grecizatul Iliaș Alexandru (1666–1668), cu care aceștia dispar de pe scena domnească, nu se pot impune temeinic. De altfel, nici Poarta și nici marii boieri nu doreau aceasta. Aceștia din urmă preferă să aleagă în scaun boieri de țară, precum Eustratie Dabija sau Ștefan Petriceicu, fără copii, sau având doar fete, dar și fără domenii întinse, care nu puteau întemeia o dinastie ereditară. Sau chiar un urmaș de răzeși, fără avere, de felul lui Constantin Cantemir, ajutat însă la luarea domniei de Șerban Cantacuzino. În timp ce grecii împământeniți, precum Gheorghe Duca, Antonie Ruset și Dumitrașcu Cantacuzino, sau albanezul Gheorghe Ghica, își datorau domnia Porții.

Însă nici boierii nu au reușit să întemeieze un clan atât de puternic ca cel al Cantacuzinilor din Țara Românească și nici să alcătuiască o grupare atât de stabilă ca cea a Leurdenilor munteni. Cu toate acestea, existau și în Moldova grupări boierești în jurul unor personaje de felul lui Iordache Ruset, fiul capuchehaiei Constantin Cuparul, și fratele lui Antonie vodă Ruset, conducătorul grupării Rusețeștilor sau Cupăreștilor, figură asemănătoare contemporanului său muntean Stroe Leurdeanu. La nord de Milcov erau chiar mai mulți boieri plasați în fruntea unor clientele cu orientări interne divergente. Ei făceau parte din familiile Costachi (Gavriliță, „chivernisitorul" țării în vremea lui Constantin Cantemir), Buhuș (Alexandru Buhuș hatmanul, cumnatul lui Gheorghe Duca și adversar al Cupăreștilor), Bogdan (Lupu Bogdan hatman, ginerele lui Constantin Cantemir, aliat al Cupăreștilor), Cantacuzino (Toderașcu Iordache, mare vistier, văr cu Dumitrașcu Cantacuzino voievod), Costin (Miron, mare logofăt, cronicarul, și Velicio hatmanul, adversari ai Cupăreștilor și ai lui Constantin Cantemir) ș.a. Aceștia erau caracterizați de izvoarele vremii drept *„chivernisitori"* ai țării, *„alfa și omega"*, dar și *„maica tuturor relelor"* vremii lor, lupta lor fiind mai mult pentru susținerea unui domn sau altul, în funcție de înrudiri sau interese personale. Rareori erau executați pentru participarea la comploturi antidomnești (hiclenie), precum în cazul fraților Costin la 1691, mai adesea domnii încercau să-i înlăture prin otrăvire, însă cu puține șanse de succes.

1. Domnia și grupările boierești de la 1658 la 1685

Numit în scaunul de la Iași de marele vizir Mehmed Küprülü, ca urmare a refuzului lui Gheorghe Ștefan de a se prezenta la Poartă pentru a se dezvinovăți personal pentru ajutorul dat lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, în încercarea de a cuceri coroana Poloniei, Gheorghe Ghica (1658–1659) nu a fost, așadar, ales de boieri și nici nu era dintr-o familie domnească. După tradiția care circula încă în vremea lui Ion Neculce, ar fi fost albanez, ca și marele vizir și Vasile Lupu, pe care l-a cunoscut în copilărie, respectiv pe când slujea pe lângă capuchehaiele moldovene la Constantinopol. Oricum, în Moldova ajunge ca negustor înaintea domniei lui Vasile Lupu, care l-a chemat la curte, ridicându-l în dregătorii până la cea de mare vornic de Țara de Jos, în cele din urmă trimițându-l la Poartă, ca reprezentant al său în dificilul an 1653. În această calitate de capuchehaie l-a slujit cu credință pe Vasile Lupu, apoi pe Gheorghe Ștefan, care l-a făcut chiar *„cuscru de casă lui"* (căsătorindu-i fiul, pe Grigore Ghica postelnic, cu o nepoată a sa) negândind *„să iasă unul ca dânsul la domnie"*[1]. De fapt, hotărârea vizirului de a-l numi pe Ghica în domnie, nu a venit pe neașteptate, candidatura sa rămânând un timp secretă, până când a devenit evident că Gheorghe Ștefan nu va veni la Poartă.

În frământările anilor 1658–1660, când Mehmed Küprülü, ridicat la rangul de mare vizir, pentru a potoli revoltele interne din Imperiul otoman, a fost confruntat, cum am văzut, cu cele ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, Constantin Șerban și Mihnea al III-lea, aflarea unor oameni devotați Porții, de felul lui Gheorghe Ghica sau Ștefăniță Lupu, a impus în prim planul scenei politice românești oameni fără calități deosebite pentru conducerea Țărilor Române extracarpatice. Domniile lui Gheorghe Ghica, socotit atât de credincios Porții, încât la recomandarea lui Constantin Cantacuzino a fost mutat în scaunul Țării Românești o dată cu înlăturarea răzvrătitului Mihnea al III-lea, și cea a lui Ștefăniță Lupu (1659–1661), care i-a urmat, au însemnat de fapt mai mult decât o revenire la vechiul sistem de bune relații cu Înalta Poartă din vremea lui Vasile Lupu, ci o evidentă accentuare a supunerii Moldovei față de aceasta.

---

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 180.

Fig. 140 Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei, broderie din secolul XVII.

Condițiile externe erau mult deosebite față de cele de la începutul secolului. Tătarii, brațul armat al Porții, puteau acționa acum nestingheriți și de fapt ei au constituit grosul trupelor otomane, care au înlăturat toate încercările de a se opune voinței Imperiului otoman ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, Ioan Kemény, Constantin Șerban, Gheorghe Ștefan și Mihnea al III-lea. Casa de Austria era încă în relații pașnice cu Poarta, o ligă antiotomană cu participarea ei se va forma abia în 1684, iar Polonia, sfâșiată de războaiele epocii „potopului" și ale primului Război nordic, nu va avea forța până în 1673 să riposteze eficient. Moscova era interesată doar de cucerirea de teritorii de la Uniunea polono-lituaniană, iar cazacii, care îi erau supuși, îi urmau încă ordinele. Stăpânii Țărilor Române au acționat în 1658–1660 împotriva Porții fără sprijin din afară, încercând doar să se ajute între ei, în baza unor tratate bilaterale, astfel că au fost înfrânți pe rând.

Tătarii îl socotesc pe Gheorghe Ghica un simplu slujbaș al Porții, acordându-i puțin respect, astfel că în timpul expediției din vara 1658 în Transilvania, pentru îndepărtarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, intrând domnul într-o palancă din Țara Bârsei, ocupată de tătari, unde, după mărturia lui Miron Costin, *„nu era locul unui domnu să între [...] de-abiia au ieșit și lovit de un tătar în cap"*[1]. Nici Ștefăniță Lupu, instalat în Moldova, în noiembrie 1659, după alungarea lui Constantin Șerban, de către tătarii care și-au continuat campania în Țara Românească, îndepărtându-l pe Mihnea al III-lea, supunând astfel ambele țări în numai *„douăzeci de zile"*[2], nu s-a bucurat cu adevărat de prețuirea Porții. Marele vizir l-a preferat în scaun, deoarece tatăl său, Vasile Lupu, se afla în puterea sa, ca un adevărat ostatec, închis la Yedikulé.

Deși poreclit „Slăbănogul" (Hroiot), Ștefăniță Lupu a reușit în scurt timp, după respingerea cu ajutorul tătarilor a încercării lui Constantin Șerban de a-l alunga din scaun (ianuarie-februarie 1661), să se impună pe plan intern. El a confiscat averea fostului domn, Gheorghe Ștefan, sub pretextul datoriilor pe care acesta le avea față de tatăl său, a pedepsit

[1] *Ibidem*, p. 184.
[2] Evlia Celebi, în *Călători străini*, VI, p. 343.

o seamă de boieri care se alăturaseră lui Constantin Șerban, între care și pe spătarul Nicolae Milescu, căruia i-a tăiat nasul și a scos din nou darea „fumăritului", mai ridicată ca în trecut. Aceasta tocmai când *marea foamete* din 1660, urmare a prădăciunilor turco-tătare și a unei invazii de lăcuste, lovise din plin și Moldova, aducându-i domnului porecla populară de Papură vodă. Nerespectând pe boieri (Neculce arată că nemulțumit de sfaturile lui Toma și Iordache Cantacuzino, boieri de frunte în domnia tatălui său, *„au scos hangeriul și s-au răpezit să dea într-înșii"*[1]), el a fost mustrat în repetate rânduri de Vasile Lupu, care în cele din urmă ar fi intenționat să-l înlocuiască în domnie, socotind că fiul său nu o va păstra prea mult timp. De altfel, Neculce și Radu Popescu îl acuză de purtare nesocotită, copilărească, față de boieri și de viață imorală, care în cele din urmă i-au atras ura marilor dregători.

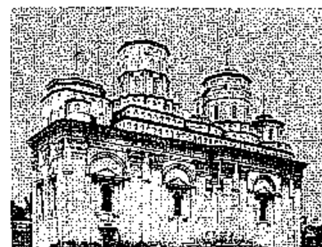

Fig. 141 Biserica mănăstirii Golia, rezidită de Vasile Lupu și terminată de Ștefăniță Lupu.

Nu l-au salvat de urmările acesteia nici credința față de Poartă, trupele sale participând la ultima campanie otomană împotriva lui Gheorghe Rákóczi II, din 1660, și în același an organizând expediția pentru cucerirea cetății căzăcești Raskov, unde se afla sora sa Ruxandra, fosta soție a lui Timuș Hmelnițki, și nici continuarea politicii ctitoricești a tatălui său. Ștefăniță a încheiat în 1660 lucrările la mănăstirea Golia din Iași a lui Vasile Lupu, pe care a închinat-o la mănăstirea Vatoped de la Muntele Athos, a cărei biserică are vădite trăsături baroce. Și tot pe linia tatălui său a închinat unele mănăstiri, între care Sucevița, unor lăcașuri din Balcani și din Halici.

Fig. 142 Eustratie Dabija, participant la campaniile otomane din Ungaria Superioară în 1663 și 1664.

Ștefan cel Tânăr, cum era numit de turci, a murit în toamna 1661, în timpul unei campanii spre Nistru, în sprijinul pașii de Silistra, pentru a ajuta la construirea unor

[1] Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 189.

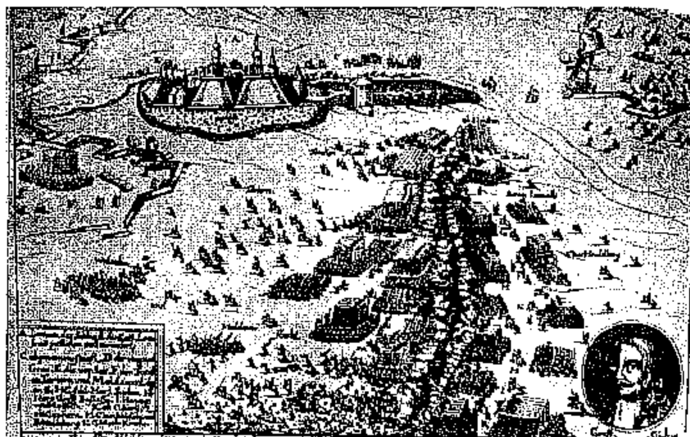

Fig. 143 Bătălia de la Leventz (9/19 iulie 1664), cu participarea oștilor muntene și moldovene.

cetăți împotriva cazacilor. Îmbolnăvindu-se de tifos, după trecerea Nistrului la Tighina, se pare că boierii i-ar fi grăbit sfârșitul: *„zicu unii că pentru vrăjmășiia lui și supărarea ce făcea boiarilor, atuncea la Tighinea, la Bender, când s-a bolnăvit, să fi murit de otravă"*[1].

Stingerea „casei" lui Vasile Lupu a îngăduit unei părți din boieri să-și aleagă domn pe unul din rândul lor, bătrânul mare vornic al Țării de Sus, Eustratie Dabija (1661–1665). Originar din Soveja, ținutul Putnei, el nu avea feciori cu care să întemeieze o nouă familie domnească, astfel că în cele din urmă a fost acceptat atât de boierii moldoveni cât și de către Poartă, la stăruințele grupării Rusețeștilor (Cupăreștilor), prin capuchehaia Constantin Ruset cuparul, nepotul lui Toma și Iordache Cantacuzino. Cronicarul arată că a domnit: *„cu pace și cu domnie aședzată, cu țară întemeiată, era om bun și blând fără nice o răutate"*[2]. Ținea dese divanuri de judecată, uneori întreaga zi, pentru ca împricinații să nu aștepte prea mult, dar având nevoie de bani, nu s-a dat în lături să introducă darea pogonăritului pe pogonul de vie.

Nevoit să participe la campaniile turcești în Ungaria Superioară, alături de Grigore Ghica, domnul Țării Românești, în 1663 și 1664, Eustratie Dabija a rămas în cele din urmă alături de turci, o dată cu care a suferit înfrângerea de la Sankt Benedikt (9/19 iulie 1664), în care trupele saxone au cucerit chiar un steag al său cu chipul Mântuitorului.

[1] *Ibidem*, p. 193.

[2] *Ibidem*, p. 204.

Fig. 144 Piotr Doroșenco, hatmanul cazacilor supuși Porții.

Foarte probabil având nevoie de bani, cum am amintit, pentru pregătirile militare în vederea participării la campaniile otomane, Dabija a reînceput să bată monedă, după aproape șase decenii de întrerupere în acest domeniu. Îl precedase, în 1658, Mihnea al III-lea, în Țara Românească cu monedă măruntă de un șiling, după care, din 1662, domnul Moldovei a bătut în cetate, la Suceava, unde s-au găsit urmele monetăriei, moneda de un șiling (lat. *solidus*) de aramă (0,60 gr) în câteva emisiuni, cu numele și inițialele sale și însemne domnești. În afara acestor emisiuni oficiale, din dispoziția sa s-au mai bătut și numeroși șilingi (germ. *Schilling*) falși, imitând piesele de acest fel polone, lituane, prusiene, suedeze, ai orașelor Elbing și Riga, numiți în popor „șalăi". Emiterea acestora a continuat și în vremea primilor doi urmași ai săi în scaun, Gheorghe Duca și Iliaș Alexandru.

Eustratie Dabija a murit de moarte naturală înainte de 11/21 septembrie 1665, dată la care a fost înmormântat la mănăstirea Bârnova a lui Miron Barnovschi, isprăvită pe cheltuiala sa.

În următoarele două decenii, până la 1685, Moldova, aflată pe drumul înaintării otomane spre Polonia, suportă trecerile oștilor turcești pe teritoriul ei, obligații împovărătoare de aprovizionare ale acestora, construirea de drumuri și poduri, încartiruiri abuzive de trupe turcești și tătărăști, care sărăcesc țara, domnii din această vreme fiind schimbați în funcție de interesele Porții în aceste părți. Gheorghe Duca, un grec din Rumelia, de origine necunoscută, căruia i s-a atribuit și o ascendență albaneză, a venit în Moldova încă din copilărie, slujind *„la dughează, la abăgerie. Apoi Vasilie vodă l-au luat în casă; și slujindu și în dzilele altorii domni la curte, l-au boieritu"*[1], ajungând mare vistiernic al lui Eustratie Dabija, după căsătoria cu o fiică dintr-o primă căsătorie a celei de-a doua soții a acestuia, doamna Dafina. După moartea lui Dabija, aceasta, împreună cu capuchehaia Constantin Ruset cuparul și sprijinul lui Toma Cantacuzino, a obținut la Poartă domnia pentru ginerele său. Domnia lui Gheorghe Duca nu a ținut decât șase luni (noiembrie 1665–mai 1666), domnul căzând victimă lăcomiei turcilor și mai ales unei neînțelegeri diplomatice: marele vizir, care l-a pus să corespondeze cu hanul din Crimeea pentru a-i raporta intențiile acestuia față de Poartă, a uitat să-l informeze despre aceasta pe sultan. Acesta, aflând despre corespondența lui Duca cu hanul, l-a mazilit și intervenția tardivă a marelui vizir i-a salvat doar viața.

[1] Pseudo-Nicolae Muste, *Letopisețul Țării Moldovei*, la Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, III, ed. a II-a, București, 1874, p. 5.

Succesorul său, Ilias Alexandru (1666–1668), ultimul Bogdănesc din ramura lui Alexandru Lăpușneanu, ajuns pe tronul Moldovei, cu totul grecizat, altminteri om cumsecade și milostiv cu cei de jos, nu a făcut decât să țină locul lui Gheorghe Duca, prin uneltirile căruia a fost înlăturat, înainte chiar de a împlini trei ani de domnie, și se pare chiar otrăvit.

Tocmai în această vreme izbucnirea conflictului turco-polon devenise de neînlăturat. După pacea ruso-polonă de la Andrusovo, din 1667, Polonia pierduse ținuturile din stânga Niprului și Kievul, numai că o parte dintre cazaci, sub conducerea hatmanului Piotr Doroșenco, refuzând să recunoască stăpânirea țarului, s-au supus Înaltei Porți, prin convenția din august 1668, care prevedea la articolul șase posibilitatea ajutorării cazacilor de către oștile muntene și moldovene la ordinul Porții. Cum Ucraina din dreapta Niprului rămăsese în stăpânirea Poloniei, iar Doroșenco vroia să salveze unitatea ei sub suzeranitatea sultanului, el a chemat în ajutor pe tătari, care s-au năpustit asupra Poloniei. Jan Sobieski a reușit să-i înfrângă în octombrie 1667 lângă Podhajce, cu o mică oaste, obținând pentru aceasta titlul de mare hatman, dar slăbiciunea Poloniei a devenit vizibilă, și cum marele vizir încheiase pacea cu imperialii încă din 1664 și cucerise Candia în 1669, Poarta și-a concentrat oștile pentru a da o lovitură puternică Poloniei.

În Moldova, pe unde urmau să înainteze oștile turcești, nu era însă liniște. Gheorghe Duca, revenit în a doua domnie (1668–1672), *„la hire mai aspru decât cum era cu domniia dintâiu"*[1], sosise înconjurat de creditori greci și evrei, și curând *„au început a pune dăjdi grele asupra pământianilor, afară din cele obicinuite"*[2], stârnind nemulțumirea boierilor din stânga Prutului, lăpușneni, orheieni și soroceni. Aceștia, în legătură și cu unii mari boieri de la Iași, s-au răsculat la 26 noiembrie/6 decembrie 1671, îndreptându-se cu câteva mii de oameni spre reședința domnească *„ca să suprime pe domn, pe greci și pe evrei"*[3]. În fruntea răsculaților se aflau fostul mare serdar Mihalcea Hâncu și fostul mare medelnicer Apostol Durac. La 29 noiembrie/9 decembrie 1671 răsculații ajung lângă Iași, iar oastea trimisă de Gheorghe Duca, care se închisese în curtea domnească fortificată sau *„într-o mănăstire"*[4] (în acest caz fiind vorba de ctitoria sa Cetățuia), s-a oprit la localitatea Ciric. Nu s-a ajuns însă la o ciocnire, oastea domnului, văzând că nu poate ține piept răsculaților, o parte a trecut de partea acestora, iar alta s-a retras spre Iași, sporind garnizoana lui Duca.

Răsculații au intrat în oraș, jefuind casele unor negustori și boieri, așezându-și tabăra între mănăstirea Trei Ierarhi și biserica Sfântul Nicolae. O delegație de *„12 oameni de țară"* a fost trimisă la domn să-l determine să plece de bună voie *„că nu-l priimește țara să le mai fie domn; arătându-i că nu mai pot suferi dările cele grele și nevoile ce avia de către dânsul, că i-au sărăcit și n-au rămas nemică în casăle lor și au călcat obiciaele cele vechi a pământului și nu mai iaste putință să rămâie cu dânsul"*[1]. Delegații au arătat reprezentantului Porții, care venise să ridice haraciul, că nu s-au ridicat împotriva sultanului, *„ce numai pe Duca vodă nu-l priimescu pentru multe răutăți ce le-au făcut lor, ca să le dea împărățiia alt domnu, că are mulți oameni și poate să mai trimiță și pe altu domnu"*[2].

În cele din urmă Gheorghe Duca a cedat, cerând un răgaz de trei zile pentru a se pregăti de plecare, după care, împreună cu capigibașa, cu banii de haraci, cu alte comori și însoțit de 12 boieri a plecat spre Constantinopol.

La Iași Hâncu, Durac și Constantin Cuciurul au rămas *„chivernisitori"*[3], convocând o adevărată *adunare de stări*, adică pe lângă boierii de toate treptele, *„mazili și curteni și de la târguri târgoveți și de la toate mănăstirile câte doi călugări aleși"*[4]. Deși adunarea înclina spre alegerea lui Apostol Durac ca domn, în cele din urmă a fost ales Mihalcea Hâncul. Un informator polon relata din Camenița la 27 decembrie 1671/6 ianuarie 1672 că *„acum în scaunul domnesc șade un oarecare Hâncul, domn al Moldovei, până când va fi o declarație din partea Porții sau un domn nou"*. La acea dată lucrurile se liniștiseră, *„grecii și evreii"* lui Duca fugind la Camenița[5].

Fig. 145 Gheorghe Duca, domn al Moldovei.

Răspunsul sultanului însă nu s-a lăsat mult așteptat. La cererea de ajutor trimisă de Gheorghe Duca de la Vaslui, Mehmed al IV-lea a poruncit lui Halil pașa, seraschierul de la Babadag, și comandantului tătarilor din Bugeac să-l reinstaleze la Iași, aceștia mobilizându-și trupele și înaintând în grabă pe la Chișinău spre reședința domnească.

---

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 211.
[2] *Cronica anonimă a Moldovei 1661–1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, București, 1975, p. 44.
[3] Ilie Corfus, *Documente [...] Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 297–298.
[4] *Ibidem.*

---

[1] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 45.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 46.
[4] Hurmuzaki, XV², p. 1343.
[5] Ilie Corfus, *loc. cit.*

Fig. 146 Doamna Anastasia a lui Gheorghe Duca, cu copiii, frescă la mănăstirea Cetățuia.

Drept răspuns, oastea noului domn a înaintat până la Pașcani, pe valea Ichiului, la două ceasuri distanță de Chișinău. La discuțiile prin soli între cele două părți, Halil pașa a rămas neclintit, invocând firmanul sultanului pentru reînscăunarea lui Duca, dar oferind și iertarea Porții pentru *„greșala lor"*[1]. În cele din urmă, la refuzul delegației moldovene de a-l primi pe vechiul domn, pașa i-a îngăduit acestuia să execute pe membrii soliei.

În această fază Apostol Durac ar fi dorit atacarea taberei turco-tătare, inferioare numeric, *„iară Hâncul n-au priimit, dzicând că nu va el să fie hain împărăției. Și acestea dzicând au dat bice calului și au purces cătră Țara Leșească. Și după dânsul s-au răsipit și oaste lor"*[2]. S-a vorbit chiar despre o înțelegere tainică între Hâncu și Durac, cel dintâi întorcându-se curând din Polonia și fiind chipurile făcut mare stolnic, scutit de orice dare în domnia lui Duca, zvon înregistrat de toate cronicile moldovene ale vremii. În realitate, Mihalcea Hâncu s-a întors din ținuturile căzăcești abia în anul următor, în vara anului 1673 fiind în slujba lui Ștefan Petriceicu, iar mare stolnic a ajuns abia în 1676, în timpul lui Antonie Ruset. Ba la începutul domniei a treia (1678–1683), după cronica lui Pseudo-Nicolae Muste, *„vrut-au Duca vodă să plătească slujba ce i-au făcut Hâncul [...], că au trimesu de au adusu pe feciorul Hâncului pe Donia, de unde era trăitoră, și i-au tăiat capul în Târgul-Frumosu în curțile cele domnesci, nefiindu vinovatu"*[3].

Cât despre Apostol Durac, acesta s-a retras în Polonia până la moarte, fiind învestit de rege cu comanda asupra oastei boierilor moldoveni, care l-au însoțit, la cererea lui Mihail Hanenko, hatmanul cazacilor zaporojeni de sub ascultarea Coroanei polone.

Pentru Gheorghe Duca, restaurat la Iași în februarie 1672, nu a urmat o perioadă ușoară. Revolta ținuturilor din stânga Prutului nu s-a încheiat o dată cu plecarea conducătorilor lor în Polonia. La 4/14 aprilie 1672, la Liov se știa că *„răscoala și răzmerița nu încetează*

[1] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 46.
[2] *Ibidem*, p. 47.
[3] Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 20.

în Moldova ci se întărește mai mult cu timpul". Cazacii supuși Poloniei, conduși de Sirko, au atacat Iașii făcând *„mult rău"*, iar hatmanul lor Hanenko era socotit *„protectorul Moldovei"*[1].

Expediția sultanală a lui Mehmed al IV-lea asupra Camenițεi din vara 1672 i-a adus însă mazilirea lui Gheorghe Duca. Marele vizir văzând macheta puternicei cetăți lucrată în ceară de boierul Grigore Cornescu, arhitectul mănăstirii Cetățuia, a încercat să-l oprească pe sultan de la expediția împotriva ei, cerând lui Gheorghe Duca *„să puie pedică, arătând că-i prea tare Camenița și n-o pute-a lua."*[2]. Domnul n-a ascultat porunca, dar plângerile locuitorilor pe tot itinerarul sultanului prin țară, dar mai ales cele ale bogatului fost mare vistiernic Gheorghe Ursachi, i-a adus mazilirea după trecerea sultanului peste podul de la Nistru, *„și din pâra lui Ursachi l-au bătut"* pentru a-și declara averile iar apoi cu greu, având sprijinul marelui vizir și dăruind lui Mehmed al IV-lea *„o blană de hulpe de mosc ne<a>gră prea bună și scumpă"* și-a salvat viața[3]. La atât preț ajunsese acum domnia Moldovei și panta declinului nu se încheiase.

Turcii au cucerit Camenița neașteptat de ușor, prin predare, la 16/26 august 1672, după care trupele turco-tătare și cazacii hatmanului Doroșenco au ocupat Podolia, iar apoi au intrat în Halici (Rusia Roșie), ajungând până la Liovul asediat, însă fără succes, aceasta fiind cea mai adâncă pătrundere otomană în interiorul Poloniei. Acesteia i s-a impus pacea rușinoasă de la Buczacz (7/17 octombrie 1672), prin care ceda turcilor Podolia cu Camenița și regiunea Bracław, obligându-se la plata tributului și a unei despăgubiri de război, iar Ucraina de la sud de Kiev era cedată lui Doroșenco, vasalul sultanului. O dată însă trecut acest prag, Polonia s-a mobilizat, seimul n-a ratificat pacea de la Buczacz, iar marele hatman Jan Sobieski a trecut la contraofensivă în cursul anului următor.

Între timp, după mazilirea lui Gheorghe Duca, îngăduindu-li-se boierilor să-și aleagă domn, aceștia au ales, în august 1672, un boier de țară, cu o carieră modestă, fiind abia mare clucer, Ștefan Petriceicu (1672–1674), însă *„om bun și de cinste"*, *„bun chivernisitor țării și cinstiia pe boieri, foarte multă cinste dându-le"*[4]. Pentru Moldova începea o perioadă foarte grea, care va dura până la pacea de la Carlovăț (1699). Moldovenii, așa cum relatase Miron Costin marelui vizir, nu erau bucuroși cu lățirea împărăției otomane peste țara lor (*„iar peste țara no<a>stră nu ne pare bine să să lățască"*[5]), aflată în pericol de a fi transformată în pașalâc, fiind înconjurată de stăpâniri turcești, obligată de-acum înainte la *„care"* și *„chile de Camenița"*, pentru întreținerea garnizoanei turcești din cetate și a altor trupe din Podolia, și străbătută de oști turcești în drum spre aceasta. Noul pașă de Camenița a început încă din primăvara 1673 să folosească haraciul Moldovei, pe care a pretins să-l ducă la Poartă, pentru plata lefurilor garnizoanei sale, a luat Moldovei vama

[1] Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 301.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 213.
[3] *Ibidem*, p. 216–217.
[4] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 48.
[5] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 221.

Fig. 147 Jan Sobieski, regele Poloniei.

de la Hotin, obligând pe localnicii moldoveni la tot felul de contribuții și cărături, încât aceștia și-au părăsit locuințele, fugind în țări străine. Nu e de mirare că în 1673, cu prilejul campaniei lui Jan Sobieski la Hotin, Ștefan Petriceicu și Grigore Ghica au trecut în secret la negocieri cu marele hatman. Acțiunea nu era chiar așa de riscantă, de vreme ce marele vizir, cunoscându-i înclinarea lui Sobieski spre înțelegerea cu turcii, îl împuternicise în taină pe Grigore Ghica să poarte tratative cu acesta, dându-i *„în cel mai mare secret însărcinarea confidențială de a se folosi de toate mijloacele posibile, ca să câștige pe generalul Sobieski pentru intersele turcești și să-i promită atât mari sume de bani cât mai ales sprijinul Porții pentru ridicarea lui în scaunul regal al Poloniei, dacă va concedia armata polonă și va stârni iar vrajba de mai înainte între regele Poloniei și nobilime“*[1]. Sub această acoperire, atât domnul muntean cât și Ștefan Petriceicu, care, deși mai puțin inițiat de marele vizir în aceste intrigi diplomatice, a primit și el *„însărcinarea de a-i înduplecea pe cale confidențială și privată pe poloni să trimită o solie la guvernul turcesc“*[2], au încheiat o înțelegere tainica de colaborare militară cu Sobieski. Între condițiile pe care le-au pus în cazul în care polonii vor alunga pe turci din Moldova se numărau: respectarea autorității domnești, a sistemului fiscal și al religiei ortodoxe, recunoașterea prerogativelor domnești asupra marii boierimi, a privilegiilor slujitorilor (oștenilor) și neamestecul Poloniei în treburile interne ale Moldovei și Țării Românești.

Atât Sobieski, care își asigura neparticiparea la lupta care se prevedea a oștilor Țărilor Române, cât și domnii acestora, care urmăreau drept obiectiv imediat ca turcii să nu ocupe cetatea Hotinului: *„că așezându-s<ă> în Hotin pașia, decii în Moldova, n-are di ce mai domni domnu“*[3], erau interesați în această înțelegere. Aceasta a funcționat într-adevăr cu prilejul bătăliei de lângă Hotin din 30 octombrie/10 noiembrie 1673, la care trupele celor doi domni români nu au luat parte, nefiind, de altfel, atacate, conform înțelegerii, de către poloni.

Biruința polonă de la Hotin nu a schimbat însă soarta Podoliei, care a rămas mai departe în stăpânire turcească, dar cum regele Mihail Korybut Wisniowiecki tocmai murise,

[1] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 367–368.
[2] *Ibidem*, p. 365.
[3] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 224.

a deschis calea spre Coroana polonă marelui hatman, care s-a grăbit să părăsească Moldova, fără a exploata victoria obținută. În aceste condiții, Grigore Ghica și Ștefan Petriceicu, eliberați de poloni cu trupele lor, s-au despărțit. Cel dintâi s-a întors în tabăra marelui vizir, în vreme ce Petriceicu, *„om bun și slab, prost“* (simplu)[1], n-a cutezat să urmeze exemplul acestuia, rămânând alături de poloni, care s-au mulțumit să ocupe cu garnizoane de lefegii nemți cetățile Hotin, Suceava și Neamț, pierdute însă și acestea, ultima la începutul anului 1674, iar celelalte două în august același an.

Fig. 148 Antonie Ruset, domn al Moldovei, frescă la Biserica Sf. Nicolae din Iași.

Boierii moldoveni, la rândul lor, s-au împărțit, o parte, în frunte cu marele vornic al Țării de Jos, Miron Costin, l-au părăsit pe Ștefan Petriceicu (care și-a legat definitiv soarta de poloni), îndreptându-se spre Galați pentru a-l întâmpina pe noul domn numit de sultan, Dumitrașcu Cantacuzino (1673–1675), fostul capuchehaie. Alții, mai ales cei de „casa" lui, în frunte cu puternicul neam al Hajdeilor din ținutul Hotin, l-au urmat pe fostul domn, care la începutul lui 1674 s-a retras cu trupele hatmanului Sieniawski în Polonia, unde, în același an, împreună cu Constantin Șerban, a cerut protecția țarului moscovit Alexei Mihailovici, printr-un proiect de tratat purtând data de 10/20 martie 1674.

Din acest moment, sublinia mai târziu Dimitrie Cantemir, Poarta a hotărât să nu mai numească niciodată domn un moldovean, ci numai un grec, cu casa și familia la Constantinopol, care, în plus, să fie un om pașnic și necunoscător într-ale războiului. Dumitrașcu Cantacuzino *„om bătrân, grec țarigrăde<a>n [...] nestătător la vorb<a>vi, mâglisitor, amăgitor, geambaș de cei de la Fener din Țarigrad“*, și peste toate imoral, după caracterizarea lui I. Neculce[2], intrase astfel în vederile Porții. Începând cu el *domnii*

[1] *Ibidem*, p. 232.
[2] *Ibidem*, p. 290.

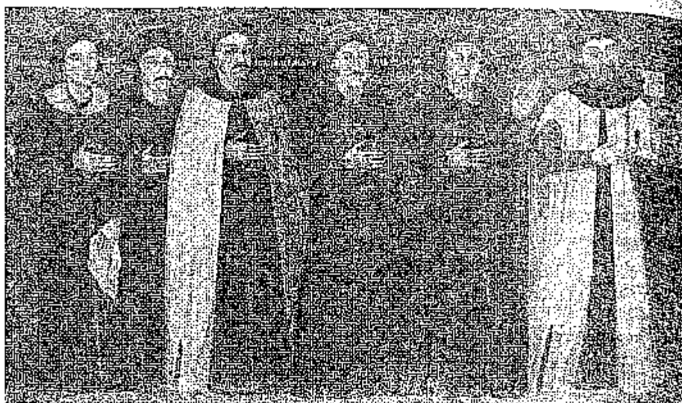

Fig. 149 Familia lui Antonie Ruset.

Moldovei nu mai sunt chemați să participe personal la campaniile Porții asupra Poloniei, trimițând doar unități militare. Astfel, Dumitrașcu Cantacuzino nu a luat parte la expedițiile turcești de acest fel din 1674 și 1675, cum au dus la cucerirea unor cetăți de pe Bug, și mai ales a cetății Zbaraz din Rusia Roșie, după care a fost mazilit, fără nici o explicație. Oricum, țara suferise mult cu iernatul tătarilor până în primăvara 1674, măsură cerută de domn, din pricina ciumei care a urmat campaniei din 1675, dar mai ales de pe urma recensământului fiscal amănunțit, *„de scriu fețelé oamenilor de la mic pân'la mare"*, urmat și de alți domni, adevărată *„pede<a>psă a s<ă>racilor"*[1].

Nici urmașul său în scaun, Antonie Ruset (Chiriță Draco) (1675–1678), *„iară grec țarigrădean, rudă cu Dumitrașco-vodă"* și frate cu capuchehaia Constantin cuparul Ruset, dar om *„bun și milostiv"*, *„măcar că era grec și strein, țarigrăde<a>n, dar era mai bun domnu decât un pementiian"*[2], *„cu milă asupra pământului"*[3], nu a participat la expediția din 1676 împotriva Poloniei. În urma acesteia, regele Jan Sobieski (1674–1696), înfrânt la Zórawna, a fost nevoit să încheie pacea cu turcii în aceeași localitate, mijlocită chiar de Miron Costin (17/27 octombrie 1676), prin care Polonia înceta să mai plătească tribut, dar era nevoit să recunoască turcilor stăpânirea Podoliei și a Ucrainei până la Nipru. În schimb, Antonie Ruset a însoțit expedițiile turcești în Ucraina, din 1677 și 1678, în cadrul războiului turco-moscovit (1676–1681), pentru cucerirea cetății căzăcești a

[1] *Ibidem*, p. 246.
[2] *Ibidem*, p. 247, 255.
[3] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 50.

Cehrinului, predată de hatmanul P. Doroșenco țarului, în subordinea căruia trecuse în 1676, părăsind pe turci. Desigur, Poarta nu se temea că domnul Moldovei va trece de partea țarului sau a cazacilor. La întoarcerea din cea de-a doua campanie, Antonie vodă e fusă mazilit, nu pentru că ar fi greșit cu ceva, ci pentru a lăsa locul în scaunul de la Iași lui Gheorghe Duca, mutat în decembrie 1678 de la București, unde fusese numit domn Șerban Cantacuzino, protejatul marelui vizir Kara Mustafa pașa. Nu numai că cel mai slab dintre domni a fost sacrificat, dar pârât de Gheorghe Duca, pentru imaginara vină că ar fi jefuit țara, a fost torturat cumplit la Adrianopol, sfârșindu-și viața în sărăcie.

Fig. 150 Document din 10/20 martie 1683 de la Gheorghe Duca, cu titlul de „Domnul Țării Moldovei și al Țării Ucrainei".

În schimb, rivalul său, Gheorghe Duca (1678–1683) s-a dovedit de o lăcomie ieșită din comun, impunând în această ultima domnie o fiscalitate de nesuportat, inventând dări (*mortasipia* pentru tăierea vitelor; *goștina de oi* pentru boieri), multiplicându-le după bunul plac, scoțând „năpăști" (impuneri extraordinare), aplicând răspunderea colectivă cu mare strictețe boierilor zlotași (strângători de dări): *„Și pe unde era pustiiu făce pe slotaș<i> de plătie de la casălé lor. Și-i băte pe zlotași cu buzduganul, de au omorât vro doi, trei. Deci văzând că mor de buzdugan, au făcut un bățu în opt muchii, de băte pe boeri și pe zlotași cu bățul. Și-i punea pe boiari dăjdii și-mprumute peste putința lor, câtu nu să mai putea plăti [...] Ce iera pline închisorilé de boiari și grosurilé de cei săraci, de-i băte și-i căznie cu capetile pen garduri, și leșinații de fo<a>mé, și bărbații și femei. Și murie prin grosuri. Și giupânes<ă> sărace încă le lega la pușcii și le închidea la simeni pentru bani"*[1]. *„Carii nu avia să dea îl lega la pușce și-i ungea cu miiare, ca să-i mănânce muștele"*[2]. Nu e de mirare că boierii au început a complota pentru a-l răsturna din domnie, luând legătura cu orheienii și lăpușnenii, care se mai răsculaseră împotriva sa la 1671–1672.

Urmând pilda lui Vasile Lupu, mentorul său, Gheorghe Duca a fost frământat de ambiții înalte de stăpânire. După moartea în 1679 a lui Iurașcu Hmelnițki, hatmanul cazacilor ucraineni supuși Porții, el s-a străduit să-și creeze legături în rândul cazacilor, pentru a obține hatmănia lor. Cerut astfel de unii fruntași ai căzăcimii și plătind o sumă

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 265.
[2] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 51.

însemnată la Poartă (după Ion Neculce *„apro<a>pé de o mie de pungii de bani“*[1]), el s-a prezentat în iulie 1681 la Constantinopol, unde a fost învestit cu hătmănia Ucrainei la 2/12 august într-un cadru solemn, primind și însemnele de investitură pentru aceasta, lăsându-și titlul de *„Domn al Țării Moldovei și al Țării Ucrainei“*.

Pe lângă reședința de la Nemirova, Gheorghe Duca a mai construit case domnești la Țigănauca, peste Nistru, în fața Sorocăi, și la Peștera, lângă Nemirova, rostindu-se pentru o domnie îndelungată. Rezidând oficial la Iași, lăsase în loc *namestnic* un grec Eni (Iane), Gredinovici sau Drăghinici, fostul pisar și dragoman al lui P. Doroșenco, cu titlul de hatman al cazacilor, în vreme ce Duca am văzut că avea titlul de *domn* al Țării Ucrainei.

Împreună cu hatmanul său, Gheorghe Duca a dus o politică de sprijinire a colonizării moldovene în Ucraina, pentru refacerea așezărilor pustiite de războaie și a polcurilor căzăcești de pe teritoriul lor. La 20/30 noiembrie 1681, într-un act de privilegii pentru coloniști, Duca menționează că *„îndată după luarea în stăpânire a pământului ucrainian, am început a ne da îngrijirea noastră, ca Ucraina pustiită să înflorească din nou, colonizând-o cu norod“*[2]. Coloniștii nu erau doar moldoveni, ci și cazaci zaporojeni din dreapta Niprului, refugiați în stânga fluviului, sub stăpânirea Moscovei, Duca protestând, la 11/21 ianuarie 1683, pe lângă hatmanul din acele locuri, Ivan Samoilovici, pentru împiedecarea refugiaților de a reveni la casele lor în dreapta Niprului.

După înfrângerea turcilor sub zidurile Vienei, în septembrie 1683, cazacii de sub ascultarea lui Gheorghe Duca s-au răsculat, alungându-l pe hatmanul acestuia, și risipind așezările ridicate de domnul Moldovei, după ce își aleseseră un nou hatman, pe Lupu Kunițki, care s-a grăbit apoi să atace localitățile tătărești din Bugeac.

Pentru realizările lui Duca din Ucraina trebuiau bani, ca de altfel și pentru celelalte visuri ale sale de mărire, ceea ce explică asprimea politicii sale fiscale. *„Duca vodă, vrându să sco<a>tă banii ce cheltuis<ă> la Po<a>rtă pentru hătmănie Ocrainei* — spune Ion Neculce — *și avându și cas<ă> greu, cu mare cheltuial<ă>, și nu cheltuia ca un domnu, după putința țării, și vrea să cheltuiască ca un craiu“*, *„că el să ținea și vorovie în casa lui, de s<ă> ispite să fie craiu în Țara Ungurească* (Transilvania — *n.a.*) *și un ficior al lui în Țara Moldovei domnu, și altul în Țara Munteniiască, și ginere-său hatman în Ocraina. Că el ținea lucrul prea sus. Curte lui, masa lui, cheltuiala lui, ca un crai ținea […] Că el apucas<ă> învățătur<ă> de la Vas<i>lie vodă“*[3].

Ca și Vasile Lupu a rămas mereu credincios Porții, participând, alături de Șerban Cantacuzino, la campania marelui vizir Kara Mustafa asupra Vienei din 1683, în care a căutat să ajute în ascuns pe nemți, dar și să spioneze pe Sobieski, din însărcinarea marelui vizir, după care în decembrie revine în Moldova, la satul Domnești, din ținutul Putna, aparținând soacrei sale, doamna Dafina. Aici a fost capturat la 25 decembrie 1683/4

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 262. Suma este exagerată!
[2] Ion I. Nistor, *Problema ucrainiană în lumina istoriei*, Rădăuți, 1997, p. 154.
[3] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 264, 282.

ianuarie 1684 de un detașament din oastea cu care Ștefan Petriceicu intrase în Moldova, ocupând Iașii (1683–1684), condus de nepotul său de soră Vasile Bainschi, care îl escortează pe Duca în Polonia.

Bătrân și bolnav, Gheorghe Duca a murit la Liov, la 31 martie/10 aprilie 1685, în prizonierat, dar nici Ștefan Petriceicu nu s-a putut menține în scaunul de la Iași, retrăgându-se în martie 1684 definitiv în Polonia, însoțit de o seamă de boieri în frunte cu Miron Costin.

În Moldova, prădată și jefuită de cazaci, poloni și tătari, cu oameni înfometați *„că să mânca om pe om“*[1], Poarta numise din nou pe Dumitrașcu Cantacuzino (1684–1685), care în mai 1684 intră în Iași. Revenit cu gând de îmbogățire, nu a știut să-i atragă pe boieri, mulți dintre aceștia răspunzând chemării lui Șerban Cantacuzino, inamicul său, refugiindu-se în Țara Românească, unde l-au proclamat candidat la domnie pe bătrânul Constantin Cantemir clucerul, care i-a jurat lui Șerban vodă *„că din cuvântul lui nu va eși, ce-i va porunci pe voie i-a face de toate“*[2], începând cu persecutarea Rusetestilor, cu care Șerban se învrăjbise încă din vremea domniei lui Gheorghe Duca în Țara Românească. Mazil în iunie 1685, în urma uneltirilor lui Șerban Cantacuzino și a părților unor boieri favorabili lui Constantin Cantemir, plecarea lui Dumitrașcu Cantacuzino spre Poartă a prilejuit la Iași o adevărată mișcare contra grecilor, care nu l-a cruțat nici pe fostul domn, în care poporul, neputând uita fiscalitatea sa împovorătoare *„arunca cu pietri și cu lemne“*[3]. Scăpat cu viață de mânia marelui vizir supărat de numeroasele plângeri împotriva lui venite din Moldova, Dumitrașcu Cantacuzino a fost închis la Adrianopol și eliberat doar după plata a 80 de pungi, murind curând sărac la Constantinopol.

[1] *Ibidem*, p. 288.
[2] *Ibidem*, p. 294.
[3] *Ibidem*, p. 299.

2. *Vremea Cantemireștilor*

După 1685 și până la începutul epocii fanarioților (1711), istoria Moldovei e dominată de Cantemirești: Constantin și cei doi fii ai săi, Antioh și Dimitrie. Cu greu își fac loc pe lângă ei oamenii Brâncoveanului: Constantin Duca și Mihai Racoviță, iar apoi Nicolae Mavrocordat, omul turcilor, care însă îi va înlocui pe toți, deschizând șirul domnilor fanarioți.

Pe plan intern se înfruntă grupările boierești ale Ruseteștilor (Cupăreștilor) și Costineștilor, iar pe plan extern situația se complică prin adversitatea lui Constantin Brâncoveanu, susținătorul inamicilor Cantemireștilor. În plus, înfruntarea dintre grupările boierești capătă și o justificare externă: Rusetеștii împreună cu Constantin Cantemir orientându-se spre Poartă, și numai din adversitate față de Polonia spre Habsburgi, în timp ce Costineștii rămân credincioși legăturilor cu polonii.

Constantin Cantemir și-a obținut domnia (1685–1693), una dintre cele mai lungi ale perioadei, cu sprijinul domnului muntean Șerban Cantacuzino, un timp cei doi rămânând aliați, în plus, câștigând de partea sa pe seraskierul otoman, Suleiman pașa Ainigi, un renegat bosniac, trimis cu oști împotriva polonilor, care l-a mazilit pe predecesorul său Dumitrașcu Cantacuzino. Bătrânul Cantemir nu avea știință de carte; în schimb în lunga sa carieră dobândise multă experiență politică și militară. Mai întâi slujise în armata polonă, în cadrul *„stegurilor moldovenești"*, ca „slujitor" (oștean), ajungând, se pare, și la unele grade militare. Cunoștea astfel bine adevărata forță a armatei polone, rămânând până la capătul vieții convins că aceasta nu va putea înfrunta victorios oștile tătărăști, ceea ce l-a făcut să evite alianța cu Jan Sobieski. Fiind doar neam de răzeși din Siliștеni, ținutul Fălciu, nu accede decât până la dregătoria de serdar, și abia spre sfârșitul vieții obține domnia Moldovei, „ales" de către boierii pribegiți în Țara Românească, și mai ales *„cu cheltuiala lui Șerban vodă, domnului muntenescu"*. *„Cu boierii* — menționează Ion Neculce — *trăiia bine până la o vrĕme, pentru că era om de țară și-i știia pe toți, tot anumé, pre careli cum era. Și nu era mândru, nici făcea cheltuială țării, ci era moșnagu fără doamnă"*.

Deși nu a fost tutelat de boieri, Constantin Cantemir nu a ocolit sistemul *„chivernisitorilor"*, unul sau doi boieri de frunte, foarte bogați, care conduc practic țara cu voia domnului. Cel dintâi chivernisitor al său, susținător la luarea domniei în pribegia de la curtea lui Șerban Cantacuzino, a fost Gavriliță Costachi. După moartea acestuia (1688), acest rol i-a revenit lui Iordache Ruset, pe care mai întâi îl prigonise la cererea lui Șerban vodă, dar cu care s-a înțeles încă din 1685, când l-a numit mare vistiernic, dându-i apoi, după moartea lui Gavriliță, dar și a lui Șerban Cantacuzino, în 1688, conducerea (*„cheia"* spune cronicarul) țării în mână. Totuși, Constantin Cantemir nu l-a lăsat singur, adăugându-i un al doilea chivernisitor, pe ginerele său, marele spătar Lupu Bogdan. Ambii sprijină pe Cantemirești și chiar pe Mihai Racoviță, alt ginere al lui Constantin Cantemir, pierzându-și puterile doar în vremea adversarului lui Constantin Duca și a lui Nicolae Mavrocordat în prima domnie (1709–1710), Lupu Bogdan fiind însă otrăvit după 1707 de Mihai Racoviță.

Încercând să liniștească intrigile boierești, Constantin Cantemir acordă atenție și bogatei familii a Costineștilor, protejată mai înainte de Gheorghe Duca și apoi de fiul acestuia, Constantin Duca, rivalul lui Antioh și Dimitrie Cantemir. Fostul mare logofăt Miron Costin e rechemat din Polonia, iar mai târziu numit staroste în Putna milcoveană (1688–1691), rupt de legăturile sale din Polonia, și ocupat cu lichidarea tâlharilor care se înmulțiseră spre hotare peste măsură. Cei trei feciori ai săi au fost *„boieriți"* (au căpătat dregătorii), unul dintre ei urmând să devină chiar ginere al lui Cantemir, iar fratele lui Miron, Velicico Costin, a fost făcut hatman, dregătorie de mare răspundere în această vreme când Moldova era pustiită de oștile și podgheazurile (detașamentele) polone. În sfârșit, domnul a încercat să-și creeze o grupare boierească proprie, Neculce vorbind de *„boierinaș<i> lui Cantemir, cei rădicații din ne<a>muri pro<a>stă, ce dzicea Cantemir că i-a făci ne<a>muri"* (boierești), persecutați mai apoi de Constantin Duca.

Fig. 151 Constantin Cantemir, domn al Moldovei, frescă la mănăstirea Mira.

Rivalitatea între grupările boierești ale Rusetеștilor (Cupăreștilor) și Costineștilor avea și o motivație externă. Cei dintâi susțineau pe domn în orientarea acestuia spre Poartă, în vreme ce Costineștii pledau pentru alianța cu Polonia. Faptul că în tinerețe Constantin Cantemir luptase în stegurile moldovenești din armata polonă, cunoscându-i slăbiciunile, ca și împrejurarea că fiul său cel mare, Antioh, era ostatic la Constantinopol, l-au făcut să rămână hotărât alături de turci, menționând întotdeauna în răspunsurile la cererile de alianță ale polonilor, că forțele tătărăști pot oricând să biruie armata lui Sobieski, aducând Moldova la grea cumpănă. Desfășurarea expedițiilor prin Moldova spre Dunăre ale oștilor polone, în cadrul Ligii Sfinte, a dovedit că bătrânul domn nu s-a înșelat.

Polonii au organizat între 1685 și 1691 campanii anuale prin Moldova spre Dunăre, fără a putea însă depăși linia Soroca–Iași–Cetatea Neamțului, cele din 1686 și 1691 fiind conduse chiar de regele Jan Sobieski. În timpul ultimei, la 4/14 octombrie 1691, a fost

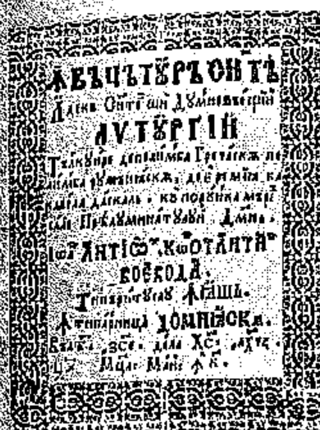
Fig. 152 Miron Costin, portret contemporan.

asediată și cucerită Cetatea Neamțului apărată de „pușcarii" (pușcașii) din Târgu-Neamț, episod relatat în jurnalul de campanie al lui Cazimir Sarnecki, cu totul altfel decât apare în cele trei versiuni ale acestuia datorate lui Dimitrie Cantemir. Tot în legătură cu această campanie, cunoscând poziția filopolonă a fraților Velicico și Miron Costin, chiar dacă aceștia nu au trecut pe față de partea polonilor, cu care cel de-al doilea era însă în corespondență, Constantin Cantemir a dispus executarea lor, în decembrie 1691, folosind drept pretext un așa-zis complot, în urma căruia o seamă de boieri, între care doar Velicico Costin trebuia să meargă la Poartă, cu sprijinul lui Brâncoveanu, pentru a determina înlocuirea din scaun a lui Cantemir. Sfatul pentru executarea Costineștilor a venit din partea Cupăreștilor, în frunte cu Iordache Ruset, moartea cronicarului și a fratelui său fiind un episod din lupta pentru putere între cele două grupări.

Oricum, bătrânul Cantemir a rămas întreaga domnie alături de Poartă, care l-a sprijinit împotriva polonilor, în acest sens plasându-se alături de Rusetești. Confirmarea acestei orientări este dată și de tratatul secret cu imperialii, încheiat de trimișii lui Cantemir la Sibiu, la 5/15 februarie 1690. Acesta cuprindea clauza ruperii relațiilor cu Poarta și a jurământului de credință către împăratul Leopold I, care, la rândul său, recunoștea domnia pe viață a lui Cantemir, numai atunci când trupele imperiale ar fi ajuns la Brăila și la Siret, pentru ca turcii sau tătarii să nu jefuiască țara drept represalii. Actul urmărea să garanteze neîncorporarea Moldovei la Coroana Polonă, în caz de eliberare de sub stăpânirea otomană. În condițiile în care Brâncoveanu cu aliații săi turco-tătari obținea, în august același an, biruința de la Zărnești asupra imperialilor, readucând Transilvania pentru scurt timp sub suzeranitatea Porții, tratatul negociat la Sibiu a rămas literă moartă. În plus, Constantin Cantemir l-a îndemnat pe țarul moscovit, membru al Ligii Sfinte, să încheie pace separată cu turcii, deoarece aceștia chipurile ar fi în tratative cu polonii pentru a se alia împotriva sa, totul fiind doar o manevră diplomatică în favoarea Porții.

Cum însă Constantin Cantemir era în vârstă, decesul său fiind previzibil, Ruseteștii, în frunte cu Iordache Ruset și Lupul Bogdan, au pregătit, cum vom vedea, alegerea și ridicarea în scaun a celui de-al doilea fiu al lui Constantin vodă, care se afla la curtea domnească de la Iași.

Dimitrie Cantemir s-a născut — după spusele sale — la Galați, la 26 octombrie/5 noiembrie 1673, mama sa fiind cea de-a treia soție a lui Constantin Cantemir, Ana

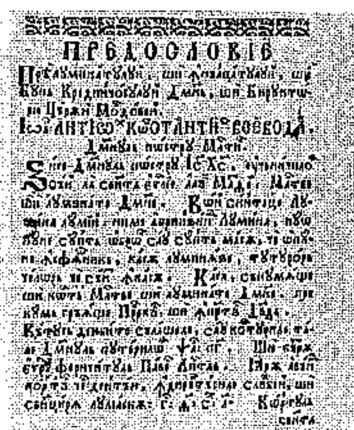

Fig. 153 Tâlcuirea Liturghiei de Ieremia Cacavela, Iași, 1697.

născută Bantaș, dintr-un vechi neam de boieri moldoveni. El a fost botezat și a căpătat chiar numele nașului său, Dumitrașco Cantacuzino, domnul țării, care i-a dăruit un sat din propriile domenii la Valea Ilei. Rămas orfan de mamă la vârsta de patru ani, în 1677, Dimitrie o va evoca mai târziu în culori luminoase în scrierea închinată tatălui său, *Vita Constantini Cantemyrii*. Peste câțiva ani, în 1685, Constantin Cantemir reușește, cum am văzut, să obțină domnia Moldovei. Spre a fi recunoscut de Poartă, noul domn a trebuit să-l dea pe fiul său cel mare, Antioh, ca ostatic la Constantinopol, împreună cu alți șase copii ai boierilor celor mai de seamă, turcii nemaiavând încredere în moldoveni după defecțiunea lui Ștefan Petriceicu. Constantin Cantemir a păstrat, însă, pe lângă sine, pe celălalt fiu, Dimitrie. În timpul expediției din nordul țării, pentru a-i izgoni pe poloni, unde voievodul a însoțit pe otomani, tânărul vlăstar domnesc a rămas la Iași; aici a întâmpinat cu toată cinstea pe Șerban vodă Cantacuzino, în toamna lui 1685, chemat de Poartă la aceeași campanie, dar care nu a participat la luptă, întrucât oastea polonă fusese învinsă și se retrăsese peste hotare. Cu acest prilej, Dimitrie afirmă, în scrierea închinată tatălui său, că Șerban vodă a văzut într-însul pe viitorul său ginere, după dorința exprimată de Constantin Cantemir încă din 1683, de a se încuscri cu domnul muntean. Proiectul de căsătorie a fost susținut și de văduva lui Șerban, doamna Maria Cantacuzino, refugiată cu familia în Transilvania, la 1689, și luată sub protecția autorităților imperiale, dar Constantin Cantemir, de teama repercusiunilor politice, fiind supus otomanilor, nu a acceptat oferta, pretextând vârsta fragedă a viitorilor miri. De altfel, el intenționa să-l trimită pe Dimitrie la Poartă, ca ostatic, spre a-l schimba pe Antioh.

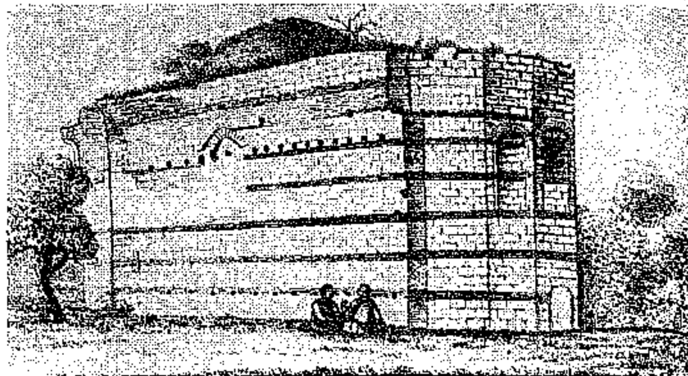

Fig. 154 Ruinele bisericii Palatului Moldovei.

Domnul de obârșie modestă, un oștean fără știință de carte, a ținut însă ca feciorii și în special Dimitrie, care arăta o inteligență nativă, să fie cât mai bine instruit și să aibă o educație îngrijită. Bătrânul Constantin a adus la Curtea sa din Iași, la 1688, pe învățatul dascăl grec din Creta, ieromonahul Ieremia Cacavela (1643–post 1700), ce-și făcuse studiile la Veneția, Oxford, Leipzig și Viena, spre a se ocupa de odrasla sa. Acesta a învățat grecește, latinește și slavonește și a căpătat primele noțiuni de retorică și filosofie. Pentru prima dată tânărul cocon domnesc va fi trimis la Constantinopol, în 1689–1691, unde și-a desăvârșit învățătura. După cum mărturisește chiar el, deși la o vârstă fragedă, va învăța *„atât trebile de obște, cât și pe cele particulare"*, se va ocupa de studiul *„cărții latinești și turcești"* și va întreține convorbiri cu trimișii străini la Poartă, mai ales cu al regelui Franței, domnul de Șatonov[1] și al provinciilor belgice, domnul Collier[2], iar prin mijlocirea părintelui său reușește să statornicească legături și corespondență „către părțile europenești"[3] cu alți soli.

[1] Pierre Antoine de Castagnères, marchiz de Châteauneuf (1644–1728), ambasadorul regelui Ludovic al XIV-lea la Poartă (27 septembrie 1689–18 mai 1699). Pentru legăturile sale cu Constantin Cantemir și fiii săi — mai ales cu Dimitrie — în perioada 1690–1697, vezi cu deosebire unele rapoarte publicate în Hurmuzaki, vol. V[2], p. 241, *Supliment* I[1], p. 287; 340–341, XVI, p. 331, (cf. și Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ed. a II-a, București, 2000, p. 150–151, n. 1, text latin; p. 199–200, traducere românească).

[2] Jakob Collyer (1657–1725), rezident (12 aprilie 1683), apoi din 1688 ambasador al Olandei la Poartă până la moarte, căruia Cantemir îi face un frumos portret și în *Istoria Imperiului otoman*, ed. I. Hodoș, București, 1876, p. 650–651, n. 14.

[3] *Vita Constantini Cantemyrii...*, ed. Dan Slușanschi, Ilieș Câmpeanu, în *Opere Complete*, VI[1], București, 1996, p. 167.

Fig. 155 Patriarhul Dositei al Ierusalimului.

În mediul cosmopolit al Țarigradului, Dimitrie Cantemir nu s-a inițiat numai în domeniul limbilor orientale (turcă, arabă, persană), unde a avut ca maestru pe eruditul Es'ad Efendi, dar și în cel al cultelor, literaturii, muzicii și religiei islamice, desăvârșindu-și educația primită în Moldova. Prin contactele sale cu eruditii — profesând sau formați la faimoasa Academie grecească din Fanar — tânărul principe și-a adâncit cunoștințele în filosofie; în rândul mentorilor săi, el menționează pe „Iaconi, grămatic", pe „arhiepiscopul Meletie", om de literatură universală, dar mai ales învățat în dogmele helmonțiene sau mai bine-zis în principiile lui Thales, apoi pe Anastasios Condoidi, născut la Corcyra, mai târziu dascăl al fiilor săi în Rusia, sau pe macedoneanul Anastasios Mihail Nausios, alt însoțitor al domnului în prigoana de după 1711, *„renumit atât în Germania, cât și în Anglia pentru capacitatea sa și perfecta cunoaștere a limbii eline"*[1]. Dimitrie Cantemir a întreținut, totodată, legături și cu înalți ierarhi învățați ai Bisericii Răsăritului, din rândul cărora s-au detașat figurile lui Calinic al II-lea, patriarh de Constantinopol (1694–1702) și Dositei al II-lea Notara, patriarh al Ierusalimului (1669–1707). Sunt cunoscute și relațiile sale cu marele retor al Bisericii constantinopolitane, Ralachi Cariofil (1707), întreținute îndeosebi pe cale epistolară.

În 1691, împlinindu-se sorocul de ședere a lui la Poartă, ca ostatic, Dimitrie a fost rechemat în țară și înlocuit cu fratele său Antioh. Tot atunci a sosit în Moldova și un sol din partea lui Constantin Brâncoveanu, boierul Cornea Brăiloiu, viitor ban, care a ținut să-l întâlnească pe amintitul fiu al voievodului, sub motiv că stăpânul său ar dori să și-l facă ginere. Condus la curtea vlăstarului domnesc, el remarca că, *„deși tânăr, este înconjurat de cărți și de arme. De unde putem bănui că e aplecat către amândouă învățăturile"*[2]. În complicatul joc diplomatic dintre Brâncoveanu și Constantin Cantemir nimic nu era sincer, fiecare dintre adversari străduindu-se să înțeleagă substratul acțiunilor celuilalt, spre a lua măsurile cuvenite. La solia lui Brâncoveanu, Cantemir a răspuns cu aceea condusă de ginerele său, hatmanul Lupul Bogdan, trimis în Țara Românească, cu care prilej a aflat despre complotul urzit de boierii Costinești și partizanii lor împotriva sa.

[1] *Istoria Imperiului otoman*, p. 173.

[2] *Vita Constantini Cantemyrii...*, p. 173.

Fig. 156 Portret atribuit lui Dimitrie Cantemir tânăr, aflat la Muzeul din Rouen.

În luna august 1692, otomanii au trimis o oștire, în frunte cu Mustafa Daltaban pașa, viitor mare vizir și vechi prieten al Cantemireștilor, ca să asedieze Soroca. Privațiunile îndurate de domn în timpul campaniei, ca și vârsta sa înaintată, i-au agravat, în iarna anilor 1692–1693, suferința de litiază renală, iar ulterior s-a sfârșit într-o luni, pe 13/23 martie[1] 1693. Mai înainte și-a exprimat dorința în fața sfetnicilor săi de încredere, marele vistier Iordache Ruset și ginerii, hatmanul Lupul Bogdan și marele spătar Mihail Racoviță (viitorul domn), ca să-i succeadă în scaun unul din fii. Deoarece Antioh era ostatic la Poartă și la Iași se afla numai Dimitrie, tânăr de 19 ani, apreciat însă pentru însușirile și învățătura sa, alegerea boierilor s-a oprit asupra persoanei acestuia.

După mărturia cronicarului Ion Neculce, boierii, în frunte cu atotputernicul Ruset și hatmanul Bogdan, au trimis mai întâi înștiințare la Poartă despre moartea domnului, adresând rugămintea de a-l avea ca urmaș pe unul din fiii săi. S-a convocat apoi „Divanul cel mare", cu boierimea, mitropolitul și slujitorii, la Curte, fiind adus un agă al vizirului aflat la Iași, ca *„să rădic pe Dumitrașco beizădeaoa, ficiorul lui Cantemir-Vodă, domnu în locul tătâne-său"*, la 19/29 martie. Dregătorul turc, văzând că toți îl cereau domn, *„au luat un căftan ș-au pus în spateli lui Dimitrașco beizădeaoa"*; în zgomotul salvelor de pușcă trase de oșteni și al surlelor a fost îndeplinit obișnuitul ceremonial, iar la biserica *„Sfetei Neculaiu"* i s-au citit *„molitfeli de domnie"*[2]. După înscăunare, voievodul s-a îngrijit de înmormântarea tatălui său, în ambitita ctitorie a lui Ștefan cel Mare de la Sf. Nicolae, în prezența înalților ierarhi ai Bisericii Răsăritului, care se aflau atunci în capitala Moldovei.

Dimitrie Cantemir nu și-a putut păstra tronul, căci Constantin Brâncoveanu, prin influența sa politică și pungile vărsate la Poartă, a obținut domnia Moldovei pentru tânărul

[1] *Ibidem*, p. 204; Virgil Cândea, *La vie du Prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh*, în RESEE, XXIII, (1985), nr. 3, p. 212. După *Letopisețul Țării Moldovei. 1661–1709*, atribuit recent ieromonahului Sava (cca 1727) la episcopia Romanului (Dumitru Velciu, *Cronica anonimă a Moldovei. 1661–1709. Pseudo Nicolae Costin, Studiu critic*, București, 1989, p. 35–75), dar editat sub numele lui Nicolae Costin ca autor de Mihail Kogălniceanu, *Cronicele Romaniei*, II, București, 1872, p. 39, se indică drept dată a morții lui Constantin Cantemir ziua de 17 martie, la fel ca și în Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ed. Gabriel Ștrempel, II, București, 1994, p. 188.

[2] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 344–345.

Constantin, fiul lui Gheorghe Duca, pe care dorea să și-l facă ginere. Cu porunca sultanului, a fost trimis la Iași un capugi-bașa, Mehmed Cerchez, pentru anunțarea numirii lui Duca și aducerea tânărului Dimitrie la Poartă împreună cu boierii Ruset și Bogdan, acuzați de prădarea țării. La sosirea dregătorului otoman în capitala Moldovei, pe 8/18 aprilie, cei doi influenți sfetnici, temându-se pentru viața lor din pricina dușmăniei pe care le-o purta Brâncoveanu, s-au refugiat în Polonia. Mehmed Cerchez pașa cunoscuse bine pe Constantin Cantemir și-i fusese favorabil, luând sub protecția sa pe fiii fostului domn, susținuți și de marele comis din sfatul domnesc, Ștefan Cerchez. Dimitrie a purces din Iași împreună cu zisul dregător otoman la 13/23 aprilie, după o scurtă domnie, nerecunoscută de Poartă, de numai 20 de zile.

O dată reîntors în capitala Imperiului otoman, Dimitrie s-a alăturat fratelui său Antioh, fiind reținuți acolo din pricina pârilor ridicate de Constantin Brâncoveanu și Constantin Duca, printre altele pentru pretinse datorii bănești. Ei s-au bucurat însă de protecția lui Mehmed Cerchez pașa, devenit ulterior imbrohor. Aici, Dimitrie și-a reluat viața de studii, întreruptă vreme de doi ani, cât a stat în Moldova.

Domnia lui Constantin Duca (1693–1695) a fost scurtă și pusă mai mult sub tutela lui Brâncoveanu. Țara, devastată de luptele dintre poloni și turco-tătari, ajunsese la mare sărăcie, nemaiputându-se plăti dările și contribuțiile de război față de Poartă, încât domnul a fost obligat să reînființeze văcăritul. El a nemulțumit totodată și pe influentul dregător otoman Daltaban pașa, prin pierderea zaherelei destinată cetății Camenița. Curând avea să fie mazilit — la 8/18 decembrie 1695 — și înlocuit cu Antioh Cantemir (1695–1700). Boierii Rusetești (sau Cupăreștii) și hatmanul Bogdan ar fi preferat pe Dimitrie, alesul lor din 1693, dar se pare că el însuși a renunțat la revenirea în scaun, preferând să-l cedeze fratelui său, deoarece năzuia la domnia Țării Românești pe calea mazilirii lui Brâncoveanu. El s-a mulțumit atunci cu atributul de capuchehaie al fratelui său la Poartă, îndeplinit împreună cu boierul Mihalache Ruset. Dimitrie avea însă mereu de înfruntat la Constantinopol adversitatea lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor, în frunte cu stolnicul Constantin, spătarul Mihai și rudele sale. Astfel, într-o scrisoare din 7/17 mai 1696, Antioh vodă Cantemir informa pe boierul Scarlatache Ruset că *„de la un om sigur"* venit din Țara Românească se aflase că vrăjmașii lui Dimitrie erau hotărâți să-l otrăvească *„și trimiseseră un om la Constantinopol ca să facă această treabă"*, dar *„fără să fi isprăvit ceva"*. Antioh mai adaugă că în acel complot, adversarii Cantemireștilor au avut și *„sprijinul lui Kiurgi Mehmet Celebi"*, fapt care s-a aflat, și că paza lui Dimitrie *„este acum mai lemnicioasă"*[1]. Dușmănia lui Brâncoveanu împotriva Cantemireștilor s-a manifestat însă și pe alte planuri. Astfel, la oferta de pace făcută de Antioh vodă adversarului său, ce urma să fie pecetluită prin căsătoria sa cu una din fiicele domnului muntean, acesta a condiționat-o de uciderea vrăjmașului său moldovean, marele vistier Iordache Ruset, deși

[1] P. Cernovodeanu, A. Lazea, M. Caratașu, *Din corespondența inedită a lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii", XXVI (1973), 5, p. 1025.

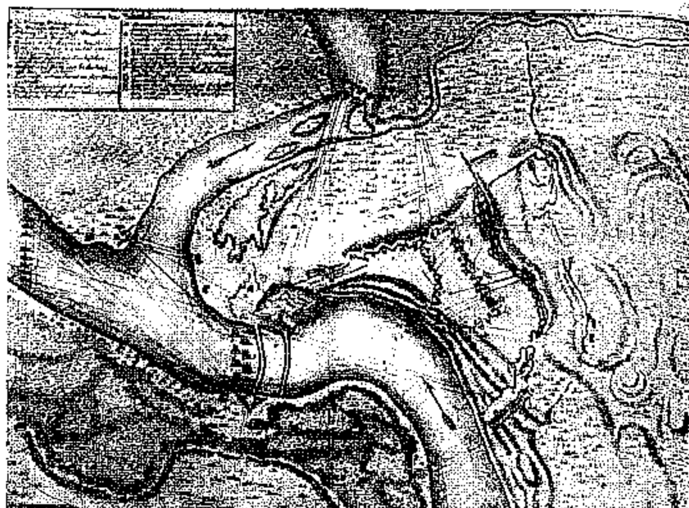

Fig. 157 Planul asediului cetății Petrovaradin, la care a participat și Dimitrie Cantemir în oastea otomană.

în realitate nu dorea să se înrudească cu Cantemireștii, considerați a fi *„de neam prost"*[1]. De asemenea, a urmărit să oprească și căsătoria lui Dimitrie cu Casandra, fiica răposatului Șerban vodă Cantacuzino, refugiată cu familia ei în Transilvania, sub protecția imperialilor. Dușmănia dintre domnii Moldovei și ai Țării Românești nu a adus decât pagube țării. Atât Brâncoveanu cu boierii moldavi pribegi în Țara Românească și cu Constantin Duca, care îi pârau pe Antioh și pe Cupărești la Poartă, cât și Dimitrie Cantemir cu fratele său *„pe de altă parte amesteca și ei pe munteni, cum place turcilor. Așa făcea iei, îmbe părțile și nu-și putea strâca unul altue nemic, fără cât cheltue sute de pungii de bani la Po<a>rtă"*[2].

În această perioadă, Dimitrie, ajuns la 24 de ani, și-a completat instruirea prin învățătură și cu experiența militară. Astfel, el a însoțit armatele otomane, conduse de sultanul Mustafa al II-lea, la asediul Petrovaradinului în Serbia, în apropiere de Novi Sad. Neculce relevă însă că mai înainte el *„au vinit în cai de olac de la-npăr<ă>ție aice în Iașii, la frate-său, cu trebi înpăr<ă>tești"* și de aici s-a întors și a *„purces cu-npăratul*

[1] Axinte Uricariul, *Cronica paralelă*, II, București, 1994, p. 192.
[2] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 382.

la oaste"[1]. Campania a fost dezastruoasă pentru otomani, care au suferit o usturătoare înfrângere de la imperiali, Cantemir asistând la înfrângerea oștirilor sultanului, conduse de marele vizir Elmas Mehmed pașa, care a și murit în faimoasa bătălie de la Zenta (1/11 septembrie 1697), unde turcii au fost zdrobiți de trupele austriece conduse de vestitul strateg militar, Eugen de Savoia. La această bătălie a participat, din partea otomanilor, și conducătorul mișcării rebelilor unguri „kuruți" antihabsburgici, Imre Thököly, care întreținea relații și cu Dimitrie Cantemir. Datorită solicitudinii manifestate de vlăstarul domnesc, Thököly a fost sprijinit pe lângă fratele acestuia, Antioh vodă, spre a-și trimite prin Moldova un emisar, pe Zsigmond Solosy, cu corespondență în Polonia, după cum atestă scrisorile inedite ale căpeteniei dizidenților maghiari adresate lui Antioh Cantemir și cumnatului său, hatmanul Lupul Bogdan, în anii 1698–1699.

Fig. 158 *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, lucrare tipărită în versiune română și greacă la Iași, în 1698.

Uzura a peste 15 ani de război între otomani și adversarii lor creștini din Liga Sfântă, austrieci, poloni, venețieni și ruși, ca și zdrobitoarele înfrângeri suferite pe frontul din Balcani de turci, lipsiți și de asistența francezilor, care în 1697 au încheiat pacea de la Ryswick cu anglo-olandezii, austriecii și aliații lor din Liga de la Augsburg, au grăbit activarea negocierilor de pace între Curtea de la Viena și Poartă, prin medierea ambasadorilor Angliei și Olandei la Constantinopol.

La sfârșitul anului 1697, Cantemir s-a aflat la Adrianopol, unde a desăvârșit prima lucrare hărăzită tiparului, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea...*, scriere de filosofie și etică creștină, alcătuită sub influența dascălului său Ieremia Cacavela. A tipărit-o în dublă versiune, greacă și română, la 30 august 1698, fiind prefațată de învățatul Cacavela, șezător la Iași, care a supravegheat și culegerea textului grecesc. El a elogiat opera elevului său într-un stil retoric, socotind-o minunată, alcătuită cum se cuvine și „înpodobită cu ritoricesc meșteșug"[2], astfel că, nu în îndelungată vreme, autorul ei va fi numărat în rândul marilor înțelepți.

Aceeași prețuire a nutrit, în epocă, pentru el — ca și pentru fratele său — și Calinic al II-lea, patriarh de Constantinopol care, într-o scrisoare adresată lui Dositei al

[1] *Ibidem*, p. 392.
[2] Dimitrie Cantemir *Divanul*, ed. Virgil Cândea, Maria Marinescu Himu, în *Opere complete*, ed. îngrijită de Virgil Cândea, I, București, 1974, p. 120, 121.

Fig. 159 Casandra Cantacuzino, prima soție a lui Dimitrie Cantemir.

Ierusalimului, la 28 octombrie/7 noiembrie 1698, îl încredința de relațiile existente cu Antioh și Dumitrașcu vodă, arătând că îi *„iubim și ne rugăm pentru sănătatea lor și pentru întărirea domniei lui, căci și ei [...] ne-au avut și ne au întru bunăvoință, dragoste, evlavie și socotință"*[1].

În toamna-iarna anilor 1698–1699 s-au perfectat și negocierile purtate la Karlovăț (azi Sremski Karlovci, Vojvodina, Iugoslavia) între otomani și imperiali, poloni și venețieni, ajungându-se la semnarea tratatului de pace din 16/26 ianuarie 1699, prin care Imperiul otoman suferea însemnate pierderi teritoriale, mai ales în favoarea austriecilor; cu rușii s-a încheiat doar un armistițiu, urmând ca pacea cu ei să se statornicească peste un an la Constantinopol (13/23 iunie 1700), când li se ceda Azovul și dreptul de a naviga în această mare închisă.

Profitând de încheierea păcii și atenuarea conflictelor în sud-estul continentului european, Antioh Cantemir a încercat să întărească poziția familiei sale printr-o răsunătoare alianță matrimonială. De aceea a trimis în taină în Transilvania pe vornicul dinspre doamnă, Vasile Purece, la văduva lui Șerban Cantacuzino, refugiată acolo, spre a-i aduce în Moldova pe fiica ei Casandra, acum o tânără în vârstă de 16 ani, ce era logodită cu Dimitrie, fratele domnului Moldovei. Și toate fără a afla Brâncoveanu, care se opunea cu înverșunare acestui proiect. După ce a găzduit pe tânără la Iași, în casele rudei sale, ale vistierului Iordache Ruset, Antioh a trimis un sol la Țarigrad ca să-l înștiințeze pe Dimitrie care, venind în grabă, *„au făcut nuntă domnească"*, la 9/19 mai 1699, *„în târgu la Iașii"*. Mirii s-au instalat aici în curțile cumpărate de tatăl său, Cantemir vodă de la *„Gheuculeas<a> vistiernice<a> sa"*[2].

În iarna următoare, în timpul șederii sale în Moldova, Dimitrie Cantemir a asistat pe fratele său Antioh la primirea oficială a ambasadorului regelui Poloniei la Poartă, Rafael Leszczyński (tatăl viitorului rege Stanislav I), în trecerea acestuia pe la Iași, în drum spre Constantinopol, unde urma să ratifice tratatul de pace de la Carlovăț. Cu acest prilej, secretarul delegației, Francisc Radzewski, căminar de Poznań, a consemnat în jurnalul soliei primirea stăpânului său de către domn și fratele său la curte în ziua de 18/28 februarie

[1] Hurmuzaki, XIV[1], p. 754–755.

[2] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 398 și 399, data căsătoriei fiind greșit așezată la 1700; vezi și Axinte Uricariul, *op. cit.*, II, p. 192. „Gheuculeas<a> este Sinitina, soția vistierului Vasile Gheuca".

Fig. 160 Vedere a Constantinopolului, gravură germană de la începutul secolului XVIII.

1700. Purtarea aleasă a lui Dimitrie a fost remarcată și de Leszczyński, care, în relatarea propriei sale misiuni, ținea să precizeze că fratele domnului era *„un bărbat învățat în limba latină și cu școală aleasă, ca și cum ar fi fost educat în Polonia"*[1]; el a observat că acesta se pricepea puțin și la muzică.

Curând după aceea, cum arată Neculce, *„s-au rădicat și Dumitrașco beizadea din Iași cu doamnă-ș și cu tot agârlâcul său și s-au dus la Țarigrad, să trăiască acolo"*. Faptul a stârnit îngrijorarea lui Brâncoveanu, deoarece Casandra, soția lui Dimitrie, știa de legăturile sale cu imperialii din Transilvania și mai ales cu marile datorii de bani ce le avea către răposatul său tată, Șerban voda. De aceea el se temea ca Dimitrie *„să nu-l smintească și din domnie, cu priiatinul său, cu Cerchez Mehmet-pașa, cu cucinc-imbrihor, musaipul împăratului. Că Dumitrașco beizadea știia bine rândul Porții și avea cinste mare de la turci"*[2]. De aceea, domnul Țării Românești a urzit din nou un complot cu unchii săi Cantacuzini, Constantin stolnicul și Mihai spătarul, spre a-l trimite pe cel de-al doilea la Poartă, pe lângă marele vizir Husein pașa, cu rugămintea de a-l scoate din domnia Moldovei pe Antioh și a-l înlocui cu un pretendent devotat muntenilor, Tudorașco Tuduri, negustor din Galați. Dar vizirul a refuzat, replicându-i că nu va *„înmulți domnii"*. Însă, la intervenția ambasadorului extraordinar imperial Wolfgang conte von Oettingen, venit pentru ratificarea păcii de la Carlovăț, în favoarea fostului domn Constantin Duca, de care se legase prin afecțiune, vizirul Husein pașa i-a făcut pe plac, mazilind pe Antioh, la 14/24 septembrie 1700, și înlocuindu-l cu ginerele lui Brâncoveanu, Constantin Duca (1700–1703).

Astfel Antioh va reveni la Constantinopol, în agitata viață din capitala Imperiului otoman, unde lupta pentru supraviețuire și pentru revenirea în scaunul domnesc se împletea — cel puțin pentru al doilea vlăstar cantemiresc — cu o viață intelectuală intensă.

Ultima decadă a șederii lui Dimitrie Cantemir la Poartă, între 1700–1710 s-a caracterizat printr-o deplină integrare a sa în universul spiritual cosmopolit de la Stambul, unde pulsa o extraordinară viață la confluența dintre mediul grecesc al Orientului ortodox, cu rafinata civilizație islamică și unele idei de modernitate pulsând în lumea

[1] *Călători străini*, VIII, p. 177, 178, 179.

[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 409.

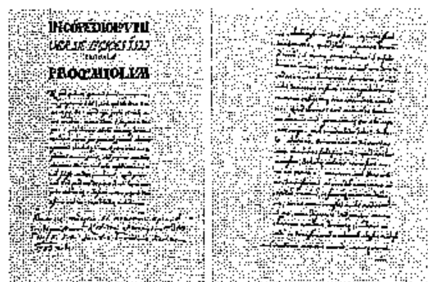

Fig. 161 Scrierea lui Dimitrie Cantemir, *Compendiolum universae logices institutiones*, manuscris autograf.

ambasadelor puterilor europene. Este epoca maturizării lui Dimitrie Cantemir, a pășirii sale hotărâte în lumea creației științifice, literare și artistice din Constantinopol, a cristalizării ideologiei și opțiunilor sale politice și a luptei necurmate pentru atingerea țelului dorit, domnia Țării Românești. Într-adevăr, prin căsătoria cu Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino, el se considera succesorul său de drept în scaunul de la București și de aceea lupta cu Brâncoveanu a căpătat uneori accente dramatice.

Totuși, după reîntoarcerea lui Dimitrie la Constantinopol în 1700, înaintea mazilirii fratelui său Antioh, el s-a dedicat din nou preocupărilor științifice, scriind în latină a doua sa lucrare de filosofie religioasă, sub impactul influenței lui Cacavela, *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* (Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi), cuprinzând o dizertație asupra metafizicii și o incursiune asupra eticii. Lucrarea a fost scrisă într-o perioadă de oarecare descumpănire morală, când se simțea cuprins de îndoieli, afectat de griji materiale, chinuit din pricina depărtării de patrie și de greutățile întâmpinate în activitatea sa de capuchehaie la Poartă. Se pare chiar că era nemulțumit și de fratele său Antioh, care acaparase toate moșiile părintești din județul Fălciu, el nedispunând ca avere decât de casele cumpărate în Iași. Curând după aceasta, prin 1701, Cantemir mai scria în latină o ultimă lucrare de filosofie din tinerețe *Compendiolum universae logices institutiones* (Prescurtare a sistemului logicii generale), dedicată exclusiv științei logicii și alcătuită în paralel cu tratatul mai extins pe această temă redactat de Cacavela, ce a putut fi folosită și ca „manual de învățământ pentru elevii autorului"[1]. Ca realizare din această epocă adăugăm și culegerea de texte extrase de Cantemir din opera fizicianului Johann Baptista van Helmont (*Ioannis Baptistae van Helmont Physices universalis doctrina*) cu privire la știința fizicii, în special asupra originii naturii.

Dificila situație financiară a Moldovei și extinderea dărilor i-au nemulțumit pe boierii din procipendadă, în frunte cu Rusetești, care s-au refugiat la curtea lui Brâncoveanu. Cu ajutorul acestuia, care este chemat să se prezinte în fața sultanului la Adrianopol,

[1] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 62, unde se arată că Dimitrie a avut ca elevi ai săi mai mulți dregători otomani și un nobil grec din Constantinopol, pe care l-a instruit în domeniul muzicii mai ales teoretice și într-o metodă nouă de a transpune melodiile pe note, necunoscută înaintea sa. Cf. *Istoria Imperiului otoman*, p. 217–218, n. 17.

între 28 mai și 28 iunie 1703, însoțit de o numeroasă suită de demnitari ai țării, pribegii pârăsc împreună cu domnul muntean pe Constantin Duca la Poartă, acuzându-l de exacțiuni fiscale și de contacte cu rușii, obținând astfel mazilirea acestuia, la 4 iunie 1703. Înaintea reîntoarcerii în țară, Brâncoveanu a lăsat la Adrianopol o seamă de mari boieri care, împreună cu cei moldoveni, s-au întrunit acolo într-o adunare satirizată cu mult talent de Dimitrie Cantemir în romanul său alegoric *Istoria ieroglifică*, de fapt un pamflet politic cu „cheie"[1], unde povestește versiunea sa asupra evenimentelor de care a avut cunoștință, în urma căreia a fost ales domn al Moldovei marele spătar Mihai Racoviță, fost cumnat al lui Antioh și Dimitrie, trecut acum în tabăra adversarilor lor. Dar confirmarea lui de către Poartă a întârziat, căci în Imperiul otoman, slăbit din punct de vedere intern, cu finanțele zdruncinate în urma istovitorului război din 1683–1699 și minat de nemulțumirile provocate de însemnatele pierderi teritoriale suferite prin pacea de la Carlovăț, au izbucnit grave tulburări. Ele au culminat cu o sângeroasă răzvrătire a ienicerilor, ce a dus la răsturnarea regimului sultanului Mustafa al II-lea și înlocuirea lui la tron cu fratele său, Ahmed al III-lea (23 august 1703). Regimul de instabilitate politică a durat aproape un deceniu, cu dese schimbări de domni și mai ales a marilor viziri.

Mihai Racoviță a căpătat firman de la noul sultan de-abia la 25 septembrie 1703 și a sosit la Iași în același an, la 9 decembrie. Venirea sa la domnie (1703–1705) n-a potolit însă acerba rivalitate dintre Brâncoveanu și Cantemirești pentru stăpânirea Moldovei. Spre a-și întări poziția, domnul muntean s-a împăcat cu Rusetești din principatul vecin, aprigii săi dușmani de odinioară, pecetluind această înțelegere prin căsătoria fiicei sale Ancuța cu Nicolae, fiul marelui vornic Iordache Ruset. Totodată, a continuat lupta îndârjită la Poartă spre a-i reduce la tăcere pe frații Antioh și Dimitrie, mai ales pe acesta din urmă. Domnul Țării Românești a trimis în septembrie 1703 pe vărul său, Toma Cantacuzino, mare sluger, la Constantinopol, cu misiunea de a-l urmări și prinde pe Dimitrie și, cu ajutorul lui Scarlat Ruset, sinistrul Hameleon din *Istoria ieroglifică*, trecut din rândul aliaților în cel al adversarilor fraților Cantemirești, Brâncoveanu a obținut atunci, de la dregătorii otomani cumpărați de el, un firman pentru prinderea și surghiunirea lui Dimitrie, dar acesta, fiind prevenit din timp, s-a ascuns în casa unui demnitar de vază, a cărui identitate n-o dezvăluie însă *Istoria ieroglifică*. De aici el se strecura noaptea în reședința sa de pe malurile Bosforului, când nu putea fi urmărit de prigonitori. Reușind să dejoace și această intrigă, Cantemir a devenit ținta unui plan urzit de Scarlat Ruset,

[1] Referitor și la încercările anterioare ale domnului Țării Românești de a sprijini candidatura la scaunul Moldovei a capuchehaiei sale la Poartă, marele clucer Vergo („Pupăza", înfierată în *Istoria ieroglifică*, p. 191), amintită doar de Dimitrie Cantemir, aceasta nu este confirmată dintr-un alt izvor. Afirmația ne pare puțin verosimilă, deoarece acest dregător și-a făcut diata la 27 iulie 1702 la Târgoviște (DANIC, *Condica mănăstirii Hurez*, ms. 449, f. 123), iar la 25 august același an era răposat (*ibidem*, f. 123 v). Un alt pretendent la unul din scaunele de domnie al Țărilor Române, Marco pseudo-beizade (menționat ca „Liliacul" în *Istoria ieroglifică*, p. 138–143), pretins nepot al lui Matei Basarab și pribeag până în 1699 la Curtea lui Brâncoveanu, n-a reușit nici el în acțiunile sale și din pricina lipsei de mijloace bănești a ajuns la galere.

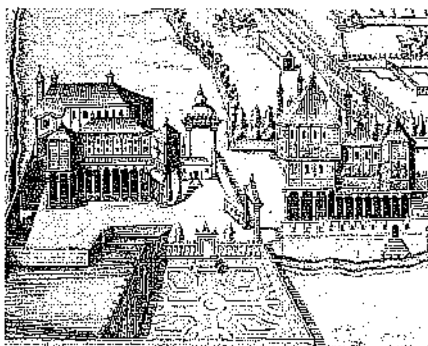

Fig. 162 Palatul lui Dimitrie Cantemir de la Constantinopol, gravură.

ce urma să se folosească de negocierile propuse lui Dimitrie de Toma Cantacuzino, spre a-l captura și a-l da pe mâna bostangiilor. În urma discuțiilor purtate de dregătorul muntean cu Dimitrie, acesta, afirma Toma, și-a schimbat părerea despre el și și-a dat seama de caracterul dăunător al planurilor lui Brâncoveanu, nedorind să-l înfrunte pe vlăstarul domnesc prin intrigi, ci numai pe cale cinstite. Ca atare, s-a arătat mult mai rezervat față de propunerile lui Scarlat Ruset, căutând să dea negocierilor cu Dimitrie un caracter onest. Acest lucru a displăcut lui Ruset, care l-a pârât pentru nesupunere față de Brâncoveanu. Se pare că în cursul discuțiilor dintre Toma și Dimitrie, aceștia și-au găsit anumite afinități, fiind amândoi oameni de cultură și cu vederi politice apropiate în ceea ce privește nocivitatea regimului otoman față de Țările Române. De aceea, dregătorul muntean a sfătuit pe Cantemir să ajungă la o împăcare cu Brâncoveanu, pentru care va interveni chiar el. Domnului muntean i-au displăcut aceste tratative și a poruncit lui Toma să-și îndeplinească misiunea, rechemându-l totodată la București, la 15 ianuarie 1704. El nu a dat urmare poruncii decât la 10 martie, nu înainte de a fi dezvăluit lui Dimitrie primejdia care-l aștepta din partea dușmanilor săi. Datorită faptului că Brâncoveanu obținuse asentimentul marelui vizir Damad Hasan pașa (1703–1704), cumpărat cu bani, de a-l aresta pe Dimitrie și a-l surghiuni în insula Hios, acesta, fiind prevenit de pericolul arestării de către bostangii prin amicul său, defterdarul Firari Hasan pașa, s-a refugiat în palatul ambasadorului Franței la Poartă, Charles d'Argental, marchiz de Ferriol. La rugămințile insistente ale vizirului și ale trimisului lui Brâncoveanu de a-l preda pe vlăstarul moldav, diplomatul a refuzat cu mare demnitate. Voievodul Țării Românești a trimis atunci la Poartă pe un alt văr al lui și al lui Toma, anume pe Ștefan Cantacuzino, mare comis (viitorul domn) și fiu al stolnicului Constantin, cu misiunea de a regla raporturile cu Dimitrie și fratele său. Într-adevăr, datorită schimbării marilor viziri, Ahmed pașa Kalaylîkoz (29 septembrie–25 decembrie 1704), apoi Mehmed pașa Baltadji Teberdar (25 decembrie 1704–3 mai 1706), ambii favorabili Cantemireștilor și ostili lui Brâncoveanu, frații Antioh și Dimitrie — care părăsiseră refugiul și se întorseseră la reședința de la Stambul — au adresat plângeri marelui vizir Baltadji privind proasta guvernare din Moldova de către Mihai Racoviță și tulburările sociale ivite în provincie,

ce sporiseră insecuritatea politică. Brâncoveanu n-a mai putut susține pe Racoviță și a trebuit să ajungă la o înțelegere cu Cantemireștii, resemnându-se să accepte revenirea lui Antioh în scaunul de domnie al Moldovei (1705–1707). Datorită înțelegerii încheiate între Ștefan Cantacuzino („Uliul" din *Istoria ieroglifică*) și Dimitrie Cantemir, asistați de Alexandru Mavrocordat Exaporitul, sfetnicul de taină al sultanului și patriarhul Dositei al II-lea de Ierusalim, Brâncoveanu s-a angajat să recunoască domnia lui Antioh în Moldova, să nu mai susțină nici un candidat sau pretendent împotriva lui și să înceteze conflictul cu Dimitrie, urmând să-i plătească câte *zece* pungi pe an în schimbul moșiilor din Țara Românească ce-i reveneau soției acestuia Casandra, de pe urma tatălui ei, răposatul Șerban Cantacuzino. Această înțelegere a fost subiectiv prezentată de Dimitrie în *Istoria ieroglifică*, ca un succes al Cantemireștilor, deși în fond nu era decât un compromis.

Fig. 163 Antioh Cantemir, domn al Moldovei, fratele lui Dimitrie Cantemir.

Chiar raporturile dintre cei doi frați s-au răcit după ce Antioh arătase indiferență față de Dimitrie, nefiind dispus să plătească bani pentru eliberarea lui atunci când fusese întemnițat de bostangii, arătându-se la fel de zgârcit și când a căpătat domnia, după cum se plângea Dimitrie, într-o scrisoare trimisă la 4 mai 1706 lui Scarlat Ruset, cu care se împăcase. De aceea nu l-a mai reprezentat pe fratele său la Poartă în cea de-a doua domnie și nici nu a mai venit în Moldova, trăind ca un pribeag pe malurile Bosforului, în palatul său de la Ortaköy, îndeletnicindu-se cu studiile, cu muzica și cu scrisul. În cursul anilor 1704–1705, prins în vârtejul patimilor politice, Dimitrie și-a găsit timp pentru a-și justifica activitatea și menirea lui, să aștearnă în scris, sub o formă criptică, alegorică, întâmplările trăite de la 1700 și istovitoarea luptă cu Brâncoveanu și susținătorii săi, care în sfârșit o dată cu înțelegerea încheiată cu domnul muntean și revenirea lui Antioh în scaunul de domnie a Moldovei. *Istoria ieroglifică*, alcătuită într-o frumoasă limbă română, constituia o scriere cifrată, bine camuflată, spre a nu dezvălui adversarilor otomani adevărata sa stare de spirit și repulsia față de împilările la care erau supuse Țările Române de către puterea suzerană, Poarta otomană. Totuși, în orgoliul său, autorul, care se identifica în lucrare cu „Inorogul", un animal fantastic, plin de virtuți, iar dușmanii săi erau înfierați prin întruparea în diferite jivine sau păsări de pradă, spre a-și duce răzbunarea până la capăt, a lăsat pentru posteritate și *„scara numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare"*, adică acea *„cheie"* lămuritoare pentru identificarea personajelor și acțiunilor lor. *Istoria*

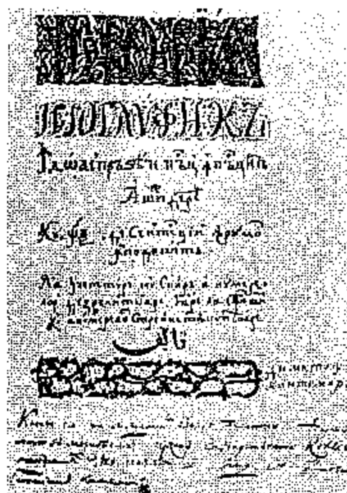

Fig. 164 *Istoria ieroglifică*, pagină de manuscris.

ieroglifică a rămas totuși o lucrare „de sertar" vreme îndelungată, până la publicarea ei, de-abia în secolul al XIX-lea.

Perioada anilor 1706–1710 din viața lui Dimitrie Cantemir este mai puțin cunoscută, fiind învăluită într-o anumită discreție. Este cert că nu s-a mai angajat în lupta politică activă și chiar după mazilirea fratelui său, Antioh, din a doua domnie (12 iulie 1707) nu a intervenit pentru susținerea vreunui candidat la scaunul Moldovei; ca și Brâncoveanu, de altfel, Dimitrie a dus o viață de familie retrasă, consacrată mai mult studiului, nu fără a-și păstra și întări chiar vechile relații cu unii dregători otomani influenți și cu diferiții reprezentanți ai puterilor europene la Poartă. Printre aceștia legăturile cu francezul Ferriol și olandezul Collyer sunt mai demult cunoscute; în schimb, el s-a apropiat acum — probabil în taină și cu mare discreție — și de ambasadorul țarului Petru I la Poartă, contele Piotr Andreevici Tolstoi[2], ca expresie a adevăratelor sale sentimente patriotice antiotomane. Cantemir n-a confundat niciodată cultura și civilizația rafinată a Islamului, pe care le cunoștea foarte bine și le aprecia după merit, cu politica venală și coruptă a autorităților Porții, ce se manifesta cu toată duritatea față de Țările Române.

După cum arăta tânărul Antioh, fiul lui Dimitrie, în viața închinată tatălui său „*în timpul acestei a treia șederi, Dimitrie s-a ocupat cu clădirea reședinței sale, neavând altceva nimic mai bun de făcut și să se instruiască în obiceiurile și uzanțele țării*"[3]. Într-adevăr, și în *Istoria Imperiului otoman*, Dimitrie recunoaște că a ridicat palatul început de socrul său, Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești, sub Mehmed al IV-lea.

[1] Din căsătoria cu Casandra, au rezultat șase copii: Maria (născută la Iași în 1700), iar toți ceilalți la Constantinopol: Smaranda (1701), Matei (1703), Constantin (1705), Șerban (1706) și Antioh (1708), cf. *La vie du Prince Dimitrie Cantemir...*, p. 213; Sever Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, în IN, IX (1931), p. 40 (tabel genealogic).

[2] Cum mărturisește Cantemir, în scrisoarea adresată țarului în septembrie 1721, cf. Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ediția a II-a, București, 2000, p. 148, doc. XLVIII.

[3] *La vie du Prince Dimitrie Cantemir...*, p. 213.

În această epocă, Dimitrie și-a dovedit și cunoștințele în materie juridică, luând apărarea creștinilor de pe o uliță de la Stambul, cărora turcii le intentase proces, „*voind a le lua și biserica*"[1].

Înclinările lui Dimitrie către artă și muzică s-au împlinit în această perioadă, când el scrie un tratat de muzică turcească (*Tarifu ilmi musiki ala vighi maksus*) dedicat sultanului Ahmed al III-lea, la rugămintea elevilor săi, dregătorii otomani Daul Ismail efendi și Latif Celebi, mari amatori de muzică. El însuși a compus și unele piese muzicale orientale, însoțind melodiile cu tamburina, pe la ospețele marilor demnitari ai Porții unde era poftit. Dimitrie a mai vădit preocupări de ordin artistic și chiar de arheologie, fiind un pasionat colecționar de stampe, manuscrise și cărți vechi despre rânduielile și obiceiurile turcilor, căzute, după părăsirea Moldovei la 1711, în mâinile marelui dragoman al Porții, Ioan Mavrocordat.

Fig. 165 Piotr Andreevici Tolstoi, ambasadorul rus la Poartă.

Perioada de relativă acalmie din viața lui Cantemir ia sfârșit în 1710, când, prins în vârtejul politicii, ajunge din nou la tronul Moldovei.

După ultima domnie a fratelui său Antioh, a urmat o nouă înscăunare a lui Mihai Racoviță (1707–1709), în timpul căruia se petrec evenimente hotărâtoare în sud-estul Europei. Îndelungata confruntare din Războiul Nordic a rușilor cu suedezii a înclinat decisiv, în 1709, în favoarea celor dintâi, în urma înfrângerii catastrofale suferite la Poltava (27 iunie/8 iulie) de trupele lui Carol al XII-lea din partea armatei țarului Petru I, fapt ce l-a obligat pe monarhul fugar să treacă Nistrul și să se adăpostească la Bender, în Basarabia, pe teritoriu otoman, împreună cu aliatul său, hatmanul cazacilor ucraineni, Ivan Mazepa, trădător față de țar. Începând

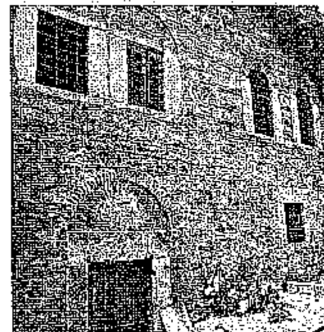

Fig. 166 Palatul lui Dimitrie Cantemir de la Constantinopol.

[1] Vezi *Istoria Imperiului otoman*, p. 151, n. 41.

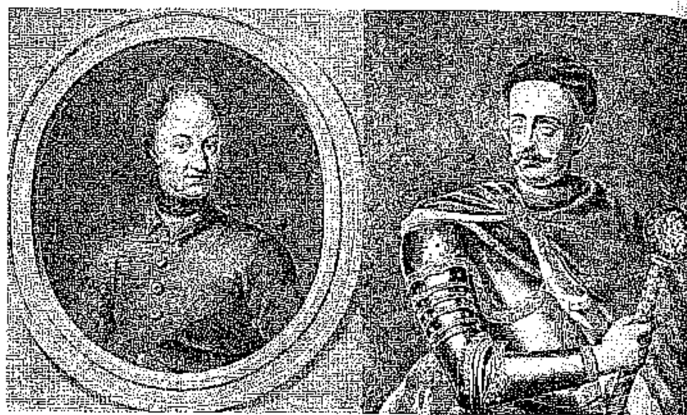

Fig. 167 a,b Carol al XII-lea, regele Suediei (a), și hatmanul Ivan Mazepa (b).

cu această dată, otomanii i-au considerat pe ruși drept cei mai periculoși adversari ai lor. De aceea, toate protestele lui Petru I, pricinuite de adăpostirea lui Carol al XII-lea și a lui Mazepa sub autoritatea turcească au fost respinse, replicându-se că rușii își întăriseră flota la Azov și Taganrog, amenințând pe tătarii din Hanatul Crimeii și că ocupaseră Polonia, făcând dese incursiuni peste hotare. Unul din cei mai zeloși partizani ai lui Carol al XII-lea și ai aliatului său polon, regele peregrin Stanislav I Leszczyński, generalul Stanislav Poniatowski, a fost trimis la Constantinopol în septembrie 1709 spre a negocia cu marele vizir Ali Čorlulu pașa și sultanul Ahmed al III-lea înjghebarea unei coaliții suedo-polono-turco-tătaro-ucrainene împotriva Rusiei. Deși vădit ostili țarului, dregătorii Porții n-au acceptat încheierea unei alianțe cu suedezii, ci au reînnoit, pe încă 30 de ani, chiar în noiembrie 1709, tratatul de pace cu rușii de la Constantinopol. Turcii erau mai preocupați de Moldova, unde aflaseră de unele legături inițiate de Mihai Racoviță cu miniștrii țarului, și fiindu-le frică de vreo intervenție rusă în această provincie, l-au mazilit în octombrie 1709, înlocuindu-l, cu Nicolae Mavrocordat (1709–1710), fiul marelui dragoman Alexandru Exaporitul, socotit mai apt de a sluji interesele Porții. Totuși, Carol al XII-lea n-a renunțat la planurile sale ofensive și a trimis din nou pe Poniatowski la Constantinopol, în februarie 1710, pentru a provoca căderea marelui vizir Ali (socotit prea slab și temător față de ruși), să împiedice recunoașterea lui August al II-lea, aliatul țarului, ca rege al Poloniei și să obțină un sprijin financiar. Supus presiunilor „partidei războinice", a insistențelor hanului tătar și ale suedezilor, sultanul a îndepărtat până în cele din urmă pe Ali Čorlulu pașa, înlocuindu-l în vizirat cu un scoborâtor al Köprülizilor, Numan pașa (15 iunie 1710).

Fig. 168 Nicolae Mavrocordat, domn al Moldovei.

În vara anului 1710 se constată degradarea progresivă a raporturilor ruso-turce, care evoluau rapid spre o confruntare armată. Viziratul lui Numan pașa Köprülüzadé, de numai două luni (până la 17 august 1710), a constituit doar o scurtă perioadă de tranziție până la acapararea puterii de către partida războinică de la Constantinopol, ce a impus sultanului pe exponentul ei, Mehmed Baltadji pașa. Noul mare vizir, în strânsă conlucrare cu reprezentanții hanului tătar Devlet Ghirai al II-lea și cu acei ai lui Carol al XII-lea, a trecut la pregătiri fățișe de război, în Moldova și Crimeea, împotriva Rusiei. La 9/20 noiembrie 1710 a fost convocat marele divan, cu participarea sultanului, a vizirului, a înalților dregători otomani, adepți ai războiului și a fost invitat și hanul tătar Devlet Ghirai al II-lea. Luându-se în considerare anumite încălcări ale trupelor țarului în regiunea Azovului, Mării Negre și Ucrainei de sud-vest și așteptându-se la un ajutor armat substanțial din partea suedezilor lui Carol al XII-lea și al polonilor din slujba regelui Stanislav I Leszczyński, Poarta a hotărât să declare război Rusiei, trimițând pe solul Tolstoi în închisoarea celor Șapte Turnuri (Yedikulé).

Totodată, a fost organizată și o altă întrunire a divanului, la 14/25 noiembrie, în scopul întăririi pozițiilor otomane în Țara Românească și Moldova, socotite viitor teatru de război. Este vremea în care fusese dezvăluită dregătorilor otomani „trădarea" lui Brâncoveanu și strânsele sale legături cu țarul și miniștrii săi, susținute printr-o corespondență asiduă, turcii hotărând mazilirea lui. Ei s-au gândit însă să aștepte momentul propice când voievodul se va „haini" pe față. De aceea, hanul tătar, la intervenția capuchehaielii sale la Constantinopol, Daud Ismail efendi, bun prieten și susținător al lui Dimitrie Cantemir, a propus înlocuirea lui Nicolae Mavrocordat, „fiind grec" și nepotrivit pentru „vreme de oaste", cu protejatul său, fiu al credinciosului domn Constantin Cantemir și cunoscut ca tenace adversar al lui Brâncoveanu. Lui Dimitrie i s-a încredințat totodată și misiunea de a supraveghea pe domnul Țării Românești, a-i urmări mișcările și a-l aresta spre a fi dus la Poartă, atunci când va primi poruncă, făgăduindu-i-se și scaunul de domnie al Țării Românești, la care aspira demult.

Nicolae Mavrocordat a primit firmanul de mazilire la 25 noiembrie, încredințând puterea caimacamilor împuterniciți de noul domn, anume vornicul Iordache Ruset, hatmanul Antioh Jora și paharnicul Scarlat Dabija. După primirea domniei, Dimitrie

Cantemir și-a orânduit grabnica plecare de la Poartă spre Moldova, *„fără tuiuri, fără sangiac, fără tabulhanaoa împărătească"*; tuiurile i-au fost trimise *„de la împărăție"* mai tîrziu. El a intrat în orașul Iași la 10 decembrie, fiind întâmpinat de boieri, slujitori și talbuhanaoa țării cu alai, după obicei, și condus la biserica Sf. Nicolae din oraș, unde mitropolitul Sucevei, Ghedeon al II-lea, i-a citit molitva de domnie și apoi la curtea domnească, pentru a i se citi firmanul de înscăunare și a primi închinarea boierilor.

Curând, după înscăunare, Dimitrie Cantemir și-a întocmit sfatul domnesc din boieri credincioși familiei sale, cu excepția clanului Ruseteștilor și în special a fostului vornic Iordache, *„matca tuturor răutăților"*, *„făcătorul de domni"* și intrigant notoriu, cu toții prea compromiși spre a mai fi de folos guvernării sale. În afara unor sfetnici încercați, slujind încă din vremea tatălui său Constantin Cantemir, cum au fost Ilie Moțoc, mare jitnicer, și Savin Zmucilă, mare ban, domnul și-a ales colaboratori dintr-o generație mai tânără, cu care se înrudea, ca de pildă Ion Neculce, cronicarul, mare spătar, Ilie Catargi, mare vistier, înlocuit apoi cu Ștefan Luca, Pavel Rugină, mare comis (întors din refugiul din Polonia și Rusia), dar și exponenți ai protipendadei: Lupu Costache, mare vornic al Țării de Jos, Ion Sturza, mare vornic al Țării de Sus, Antioh Jora, mare hatman, Sandu Sturza, mare stolnic, Constantin Costache, mare comis. Totodată, spre a stinge vechile animozități, a numit și pe Nicolae Costin, fiul cronicarului Miron, ucis din porunca tatălui său, ca mare logofăt. Iar *„cel mai de credință"* și de folos *„la toate trebile domniei"* era spătarul Neculce[1]. Cantemir, potrivit ideilor sale de promovare a armoniei sociale înlăuntrul atât de dezbinatei clase boierești, grupând-o ca un corp compact în jurul domniei de care trebuia sincer atașată, *„au făcut voroavă singur la toți de obște, că era slovednic la acestea, dzicându să fie unii către alții întru dragoste ... arătând că ar fi folosul unirii boierești"*[2]. Domnul se purta cumpătat, modest și înțelept la Curte, fără pompă mare, Neculce lăudând faptul că *„așea se arăta de bun și blând! Tuturor ușea deschis<ă> și nemărețu, de vorovíia cu toți copiii"*[3]. Boierii au fost scutiți de plata deseatinei, de aceea au început toți a „să lipi și a-l lăuda"[4].

Chiar de la început, Dimitrie vodă a luat unele măsuri de degrevare fiscală a păturilor sociale cele mai încercate, reducând „birul steagului" cu un sfert (adică 3 000 de galbeni), dare ce se lua la domnia nouă, iar mazililor, alcătuiți din boierii mici și mijlocii rămași fără slujbe, le-a înjumătățit plata dărilor. Pentru binefacerile aduse, Anastasios Condoidi, predicatorul Curții, care-l însoțise pe Cantemir de la Poartă, îl lăuda în scrisoarea adresată lui Hrisant Notara al Ierusalimului, arătând că, o dată cu venirea noului domn, în Moldova *„a răsărit un nou soare de dreptate"*[5]. Cel mai bine a sintetizat situația cronicarul

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 515.

[2] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumei până la 1601 și de la 1709–1711*, ed. Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, Iași, 1976, p. 313.

[3] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 516.

[4] *Ibidem*, p. 516–517.

[5] Hurmuzaki, *Documente*, XIV/3, p. 84.

anonim, identificat ipotetic cu diaconul Nicolae Mustea, ce a intuit dorința voievodului de izbăvire a locuitorilor Moldovei de sub stăpânirea otomană și politica sa, *„căci acum și lucrul se îngroșia cu muscalii, și oamenii începuse a să sămeți cu nădejde că-i va mântui Dumnezeu din mâna vrăjmașului legii creștinești: turcul"*[1].

Fig. 169 Hrisant Notara patriarh al Ierusalimului.

Dimitrie Cantemir a căutat să aplice în viața politică a țării unele principii ce figurau, în parte, și în tainica *Istorie ieroglifică*, susținând ideea unei monarhii stabile, ereditare. Conducerea revenea principelui luminat, care colabora cu nobilimea ce trebuia, însă, să i se subordoneze, el asigurându-și solidaritatea tuturor claselor sociale, beneficiind de finanțe echilibrate și dispunând, totodată, de o forță armată calificată, principii ce urmau să-și găsească aplicarea în monarhiile centralizate europene, în perioada despotismului luminat. Astfel, Dimitrie Cantemir poate fi considerat un precursor al acestui sistem, ce avea deja un promotor în Rusia reformelor lui Petru cel Mare. În primul rând, el a urmărit să impună contemporanilor ideea dreptului ereditar la tron, în sânul aceleiași dinastii, afirmând chiar din primele hrisoave de judecată și privilegii care le promulga că Dumnezeu l-a împuternicit să succeadă părintelui și fratelui său, *„miluindu-l cu voevodzirea țării noastre a Moldovei"* (18 decembrie 1710)[2].

În același timp, în afara boierimii, domnul a căutat să-și atragă de partea sa și Biserica, de care avea nevoie ca un sprijin prețios, mai ales în planurile de alianță cu Rusia pravoslavnică. Încă după urcarea în scaun, la 26 decembrie 1710, el a ținut să-și reglementeze raporturile cu mănăstirile închinate Sfântului Mormânt printr-o înțelegere cu patriarhul Ierusalimului, Hrisant Notara, prin care erau restituite țării din rândul acelora bogate și însemnate: Bistrița, Tazlău și Probota, rămânând în subordinea acestei patriarhii doar câteva din orașul Iași (Galata, Cetățuia, Sf. Sava, Barnovschi și Bârnova) și Sf. Gheorghe de la Galați; acestea din urmă erau scutite de bir, urmând a plăti doar o taxă anuală vistieriei domnești, ce-și asigura astfel un venit fix. Prin acte separate, datând din aceeași zi, 26 decembrie, domnul dădea porunca slujitorilor din ținutul Hârlău să scutească

[1] Pseudo-Neculai Muste, *Letopisețul Țării Moldovei... (1662–1729)*, în M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, III, p. 43.

[2] I. Bianu, *Comunicări mărunte*, în BCIR, I (1915), p. 307.

de orice dare pe sătenii din Șipote, aparținând mănăstirii Barnovschi a Sf. Mormânt și să nu-i supere pârcălabii de ținut, goștinarii de oi și alți dregători care n-aveau voie să se amestece în acel sat, ca și în altele ale lăcașurilor închinate la Ierusalim.

La 30 ianuarie 1711, Cantemir a întărit mănăstirii Sf. Vineri din Iași, metoh al mănăstirii Sinai, privilegiul de a ține 15 țărani poslușnici din satul Ulmi (ținutul Hârlău), scutiți de dări și cinci din Mogoșești (ținutul Cârligătura). O mențiune specială era făcută la 1 ianuarie 1711 pentru apărarea totală de dări a mănăstirii Dealul Mare a Sf. Mormânt, pustiită „de multe prăzi ce au fost în țară"; scutirea dura însă până la repararea lăcașului, care plătea până atunci doar taxa anuală cerută lăcașurilor monastice închinate.

Dimitrie Cantemir a acordat înlesniri fiscale și altor câtorva biserici și chiar chinovii din Moldova. Astfel, la 6 ianuarie 1711, el a dăruit episcopiei de Huși 20 poslușnici, însă cu plata ruptei de 3 ughi pe an, iar la 19 ianuarie întărea egumenului Ioanichie de la Cașin privilegii pentru toți poslușnicii ei. La 7 februarie și mănăstirii Trei Ierarhi din Iași i se acorda de la toți cărăușii negutători, de la turci, slujbași din orice breaslă ar fi fost, și anume 20 de bani de carul cu marfă și tot 20 de bani de carul cu pește și în dar două ocale de pește. Pe de altă parte, domnul a procedat la obișnuitele întăriri de pământ pentru cinul bisericesc și mănăstiresc. Astfel, la 6 aprilie 1711, Dimitrie vodă întărește Mitropoliei și vlădicăi Ghedeon moșia de la Penișoara, pe Căcăina, pe locul „târgului" Iași, dăruită de Anisia, călugărița ș.a.

Domnul a prezidat în mod obișnuit diferite judecăți în sfatul domnesc și a întărit stăpâniri de pământ, în cea mai mare măsură în beneficiul unor boieri mici, breslași sau târgoveți. De asemenea, Cantemir a fost atent cu drepturile asupra țiganilor domnești, ca și ale soției sale, doamna Casandra, privind veniturile ce-i reveneau din dajdia acestei obștii. Dintre cei favorizați de domn lipsesc însă acum nume de rezonanță din rândurile protipendadei, de unde rezultă o anumită rezervă a lui Dimitrie față de marea boierime, în care nu avea încredere, încercând s-o țină cât mai mult sub ascultare. Fapt explicabil, ținând seama de complotul urzit de hatmanul Antioh Jora, împreună cu alți mari boieri, care-l considerau atașat Porții otomane și cereau ajutorul țarului spre a elibera Moldova cât mai curând, neputând cunoaște adevăratele sentimente ale lui Cantemir. Domnul, fără a aplica pedepse mai grave, i-a luat lui Antioh Jora doar rangul de hatman, conducător al oastei, și l-a înlocuit cu omul său de încredere, Neculce.

În timpul domniei, Cantemir a ținut nu numai să promoveze dreptul ereditar în Moldova, în favoarea unei singure dinastii, în speță cea a familiei sale, dar și legitimitatea pretențiilor lui asupra scaunului Țării Românești, în calitate de ginere al lui Șerban Cantacuzino. De aceea, el a folosit în pecetea proprie, pe lângă bourul Moldovei și acvila cruciată a Țării Românești, reunind astfel cele două însemne heraldice ale Principatelor înlăuntrul aceleiași steme.

Problema impunerii dinastiei ereditare și a autorității absolute a domnului asupra boierimii nu s-a bucurat decât de o realizare vremelnică, de conjunctură. Între garanțiile pe care Dimitrie le-a obținut de la țarul Petru I, pe 13 aprilie 1711, prin „diploma" acordată la Luck (Polonia), au fost și acelea care se refereau la modul de conducere a țării sub

protecția monarhului rus. Prin prevederile inscrise în articolul al III-lea se preconiza păstrarea lui și a urmașilor *„din neamul său, în linie bărbătească în acea cârmuire și domnie a Moldovei, fără schimbare, cu titlul de domn"*; principiile moștenirii ereditare în cadrul familiei lui Cantemir erau întărite și în cuprinsul articolului al IV-lea (*„demnitatea domnească"* nu va trece *„în nici un chip"* la alt neam decât acel al lui Dimitrie). Totodată, prin articolul al VI-lea, domnul urma să *„aibă în mână toată cârmuirea Moldovei"*; prin articolul al IX-lea se stipula ca *„boierii mari și toți supușii principatului Moldovei să fie datori a se supune domnului"*, iar potrivit articolului al X-lea *„toată legea și judecata"* trebuia să aparțină domnului și *„fără hrisovul său nimic nu era întărit sau anulat"* de către țar[1]. Dar la aceste puncte ale diplomei, care înainte de a intra în vigoare trebuia ratificată de întreaga boierime, potrivit dorinței țarului, unii reprezentanți ai protipendadei s-au opus și n-au dorit să subscrie. Printre opozanții de seamă s-au numărat, în primul rând, recalcitrantul vornic Iordache Ruset și *„cu ceata lui"*, care *„au început a striga că nu-i bine să fie tot un neam domn, ce să se schimbe"*[2]. În discuțiile care s-au purtat, la 28 iunie 1711 la Iași, în fața cancelarului rus contele Gavril Ivanovici Golovkin și a emisarului țarului Sava Raguzinski, Cantemir a negociat cu boierii punctele litigioase ale diplomei de la Luck, în afara problemelor externe acceptate de toți, ajungându-se la recunoașterea domniei ereditare, dar obținându-se un compromis în privința privilegiilor boierimii. Astfel — după mărturia lui Neculce — domnul nu avea voie să mazilească pe boieri, doar dacă erau găsiți vinovați de mari pricini; mazilii și mănăstirile urmau să-și stăpânească ocinile și vecinii, să-și ia desetina și goștina de pe moșiile lor; *„moscalii"* n-aveau voie să se amestece *„la boeriile Moldovei, nici să s-însoare în țar<ă>, nici moșii să cumpere"*;

Fig. 170 Diploma acordată de Petru I lui Dimitrie Cantemir la Luck (aprilie 1711).

[1] Maria Holban și L. Demény, *Originalul și traducerea latină a „diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condițiile tratatului moldo-rus din 1711*, în „Studii", 26 (1973), 5, p. 1075–1076.

[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 556, La fel arată și N. Costin, *op. cit.*, p. 331. Pentru nesupunerea lui, Iordache Ruset a fost predat de Cantemir rușilor, care l-au închis la Soroca apoi, după înfrângerea lor, l-au dus peste Nistru, ținându-l închis la Kiev vreme de doi ani (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 557–588 și N. Costin, *op. cit.*, p. 331–332).

domnul *„nu era volnic"* a-i omorî pe boieri, *„orice greșeală ar face, fără sfatul tuturor și fără iscălitura mitropolitului"*[1]. În ajunul zilei onomastice a țarului, adică la 28 iunie, sărbătorită la Iași, Nicolae Costin arăta că *„acolo s-au iscălit boerii de au priimitu domnu vecinic pe Dumitrașco vodă și pe semenție lui"*[2]. Cantemir reușise, așadar, să impună boierilor moldoveni principiile cu totul noi ale monarhiei ereditare, asigurate pentru familia lui, dar triumful său a fost de scurtă durată. Peste numai două săptămâni, dezastrul suferit de oștile țarului și ale domnului Moldovei în bătălia de la Stănilești și refugierea lui peste Nistru au dus la anularea actului rezultat din acceptarea prevederilor diplomei de la Luck.

Sistemul modern al monarhiei autoritate centralizate nu și-a mai putut găsi aplicare în statul de la est de Carpați, recăzut, în vara anului 1711, sub dominația otomană. Domnul a încercat însă să introducă în Moldova un suflu nou în ideologia politică a epocii, să facă loc unor principii de guvernare mai apropiate secolului care prefigura triumful despotismului luminat în marile monarhii europene, să manifeste o dorința de echitate mai pronunțată în organizarea și administrarea statului. Aceste puncte de vedere, vădind aspirațiile lui Cantemir, unice până atunci în istoria atât de frământată a principatului moldav, au imprimat un relief aparte vieții politice de numai opt luni sub autoritatea domnului.

Pe plan extern Dimitrie Cantemir a obținut domnia Moldovei în condițiile războiului declarat între Imperiul otoman și Rusia, fiind socotit un fidel reprezentant al intereselor Porții, cu misiunea de a-l supraveghea pe Constantin Brâncoveanu și a-l preda turcilor la momentul potrivit. Totodată, ca domn „de oaste", moștenitor al tradițiilor războinice ale tatălui său, Constantin vodă, Dimitrie trebuia să facă pregătirile necesare — în zaherele, corvezi și mobilizare de forțe armate — pentru a ajuta oștirile sultanului în momentul când ele se deplasau prin țară în campaniile în care erau angajate.

În iarna 1710–1711 n-au avut loc operații militare; însuși țarul a amânat recunoașterea stării de beligeranță până la 22 februarie 1711, când și-a lansat manifestul către popoarele balcanice, îndemnându-le la răscoală, ca și în „înștiințarea" din 28 februarie privitoare la începerea războiului cu Imperiul otoman.

În intervalul de timp amintit, Cantemir a avut de înfruntat dificultăți din partea auxiliarilor cazaci ai fostului hatman Mazepa și a ostașilor poloni ai palatinului de Kiev, Iosif Potocki, aliați ai lui Carol al XII-lea al Suediei, aflat la Bender. Aceștia, încartiruiți la Iași, după dispoziția de la Stambul, se dedau la prădăciuni și jafuri în oraș și în împrejurimi. Domnul era totodată silit să procure pâine, dar și lemne pentru întreținerea cetății Tighina, sărăcind țara, care suferise de pe urma unei recolte slabe și a epizootiei din rândul vitelor. El a trebuit să reflecteze mai ales în privința politicii ce urma a fi dusă, având în vedere duplicitatea Porții, ce se pregătea de luptă, reclamând zaherele și contribuții bănești, fără a-i trimite instrucțiuni privindu-l pe Brâncoveanu și, totodată, nevoit să țină seama de entuziasmul cu care popoarele creștine din Balcani au întâmpinat

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 527–528. După cum a remarcat A. Pippidi, *op. cit.*, p. 939.
[2] N. Costin, *op. cit.*, p. 330; Axinte Uricariul, *op. cit.*, II, p. 243.

starea de război dintre ruși și turci. Spre pildă, grecii erau susținători ai cauzei țarului „eliberator"; strânsele legături ale lui Cantemir cu lumea greacă l-au influențat, desigur, în acest sens. Domnul cunoștea rezultatele modernizării și întăririi Rusiei pe calea reformelor lui Petru cel Mare, monarh autoritar ce întruchipa aspirațiile lui Cantemir, de conducător luminat, și a înțeles ca idealurile și planurile sale politice pentru Moldova nu puteau fi sprijinite decât de acest suveran cu vederi înaintate. Așadar, trecerea lui Cantemir de partea Rusiei n-a fost un act de conjunctură, ci rezultatul reflexiilor sale pentru ridicarea Moldovei la un statut mai apropiat de monarhiile europene. Acum, rivalitatea cu Brâncoveanu s-a diminuat, domnul muntean fiind aliatul tainic al țarului, iar înlăturarea lui de la putere ar fi slăbit frontul creștin. De altfel, nici turcii nu s-au arătat interesați în mazilirea lui Brâncoveanu, de la care puteau să obțină atât bani, cât și alte contribuții de război. Față de situația existentă, Cantemir s-a decis să treacă de partea rușilor, la început în forme prudente, spre a nu stârni reacția otomanilor și răzbunarea lor. Inițiativa a pornit chiar de la țar, care a apreciat că din punct de vedere strategic și militar, Moldova, mai apropiată de hotarele Rusiei, oferea trupelor sale trecerea către Dunăre, spre a face joncțiunea cu oastea domnului Țării Românești, și a beneficia de proviziile pregătite de acesta. Statul moldav trebuia deci câștigat de partea Rusiei. Ca atare, țarul a trimis la Cantemir pe medicul Curții imperiale, grecul Gheorghios Polikalàs din Cefalonia, spre a purta negocieri — încununate de succes — potrivit afirmațiilor din biografia domnului, alcătuită de fiul său Antioh. La rândul său, spre a-și arăta credința și a perfecta înțelegerea, Dimitrie a trimis în februarie 1711 la Petru cel Mare pe căpitanul Pricopie, *„prin Țara leșească [...] ca să vadză [...] de se va cobori împăratul Moscului cu oștile în gios asupra turcilor, va hi și el tot una"*, dând a înțelege că dîndu-i-se bani, va face și el *„vreo 30 000 de moldoveni călărime"*, acțiune blamată de logofătul Nicolae Costin, exponent al cercurilor conservatoare[1]. Prin intermediul „pisarului" său de ungurește și latinește, Toader Corbea, fratele răposatului David, fost rezident la Moscova, Brâncoveanu a stabilit legături cu Cantemir, aflând astfel de planurile domnului Moldovei de a se alia cu rușii. Deși nu se poate vorbi de relații de cordialitate înfiripate între cei doi foști adversari, este cert, totuși, că domnul Țării Românești a împrumutat pe cel al Moldovei, la 3 iunie 1711, cu suma de 1 000 de zloți.

Spre a adormi vigilența Porții, Cantemir a reușit să obțină de la demnitarii ei învoirea inițierii unor legături cu comandanți ruși și chiar cu țarul, sub pretextul de a comunica turcilor cele observate în tabăra adversarului, propunere acceptată de aceștia. Dimitrie a trimis mesaje liniștitoare și miniștrilor lui Carol al XII-lea, la Bender, obținând chiar ca toate știrile ce interesau Poarta să-i fie trimise mai întâi lui, la Iași, de către pașa de acolo, ca apoi să le expedieze mai departe la Constantinopol. Totodată, a izbutit, prin intermediul lui Iane, capuchehaia sa la Poartă, să obțină în taină scrisori și de la

[1] „Știindu-se el pre sine foarte învățat, n-au socotit ca să întrebe sfat de boerii cei bătrâni, ce cu mintea cea crudă au socotit de au trimis pe Pricopie căpitanul [...] la împăratul Moscului" (N. Costin, *op. cit.*, p. 316).

Fig. 171 Țarul Petru I.

ambasadorul rus Tolstoi, care se afla închis la Edikulé, trimise apoi țarului, căzând astfel „Dumitrașco Vodă în mare cinste și dragoste la Petri Alexeevici, împăratul Mosculul"[1].

Primind porunci de la Osman-aga, chehaiaua vizirului, ca să asigure în folosul oastei otomane mari cantități de provizii, să isprăvească construirea unui pod peste Dunăre, la vadul de la Oblucița, necesar pătrunderii armatei sultanului în Moldova și să se prezinte cu întreaga sa oștire de Sf. Gheorghe (23 aprilie) în tabăra de la Bender, Cantemir a grăbit pregătirile trecerii sale de partea rușilor. După primirea altui emisar din partea țarului la Iași, pe diplomatul Sava Vladislavovici Raguzinski, ce a perfectat înțelegerile la care s-a ajuns mai înainte, Cantemir s-a decis să trimeată în tabăra țarului de la Iaroslav, în Polonia, pe credinciosul său logofăt Ștefan Luca, cumnatul lui Neculce, spre a pecetlui în scris alianța sa cu Petru cel Mare. În condițiile în care Moldova recăpăta ținuturile și orașele acaparate de turci în decursul vremurilor, Dimitrie urma să asigure țării un regim monarhic autoritar, stabil și ereditar, așa cum făgăduise țarul în schimbul trecerii domnului și a țării de partea sa, pentru a-și instala garnizoane, pe durata războiului, în unele orașe ale principatului.

Astfel s-a ajuns la acordarea „diplomei" de la Luck (13 aprilie 1711), prin care Petru I garanta următoarele prevederi în cadrul a 16 articole: opt de politică internă, șase de politică și angajamente externe și două de garanții personale, privind persoana domnului. În cele de politică externă, prin articolul I, domnul Moldovei *„cu toți boierii mari și cu nobilii ei și cu locuitorii de orice stare ai slăvitului neam moldovenesc"* să stea de acum înainte sub ocrotirea țarului, urmând să-i depună jurământ de ascultare, mai întâi în taină, până la intrarea oștilor ruse în principat, iar până atunci voievodul să-și arate credința tăinuit „prin corespondență și prin alte chipuri". Articolul al II-lea prevedea ca, în momentul intrării grosului oștirii ruse în Moldova, principele să se declare pe față supus al țarului și să-și încorporeze toată oastea în cea a țarului, primind subsidii. În cuprinsul articolului al XI-lea, de mare importanță, se stabilea că *„pământurile țării Moldovei vor fi puse sub stăpânirea domnului, potrivit cu vechea hotărnicie a Moldovei, care este cuprinsă între râul Nistru, Camenița, Bender, cu tot ținutul Bugeacului, Dunărea, hotarele Țării Muntenești și ale Transilvaniei și marginile Poloniei, după hotărnicirea făcută cu acele țări"*. Prin articolul al XII-lea, se îngăduia instalarea unor garnizoane rusești în orașele moldovenești și în locurile întărite, „după nevoie". În articolul al XIII-lea se prevedea ca, la încheierea păcii între Rusia și Imperiul otoman, Moldova să nu fie lipsită de apărarea și protecția țarului, urmând să se ceară turcilor recunoașterea legăturilor încheiate de acesta în amintitul principat. În ceea ce privește garanțiile personale cerute de Cantemir, potrivit articolului al XIV-lea, dacă turcii vor reuși să stăpânească mai departe Moldova, atunci să i se îngăduie domnului refugiul în Rusia, el și urmașii săi să nu fie lipsiți de miluirea țarului și să primească atâția bani de cheltuială cât îi vor trebui. Prin articolul al XV-lea, în schimbul palatelor de la Constantinopol, ce vor fi pierdute, țarul să-i dăruiască altele la Moscova, *„de o valoare egală și corespunzătoare acelora"*. Articolul final, al XVI-lea, stipula că prevederile diplomei vor intra în vigoare îndată ce țarul va primi jurământul de credință al domnului și al marilor boieri, al nobililor, al oștirii și al tot neamului moldovean și se vor uni cu armatele sale.

Pentru Cantemir, urmările imediate ale acordării diplomei de la Luck însemnau abandonarea legăturilor sale de vasalitate cu Poarta și o comportare prudentă față de turci până la intrarea trupelor țarului în principat, iar pe termen lung instaurarea unei monarhii ereditare în hotarele întregite ale Moldovei, în cazul victoriei rușilor. Petru I putea să definitiveze planul său de campanie, părăsind ideea unei ofensive în Crimeea sau pe Nipru până la Oceakov, apoi la Cetatea Albă către gurile Dunării, ori pe Nistru până la Tighina, fiind de acum hotărât să intre în Moldova, de unde să coboare la Dunăre, ca să stăvilească înaintarea turcilor. El conta pe alianța cu Cantemir și se baza, în derularea operațiilor viitoare, pe sprijinul lui Brâncoveanu în oameni și provizii. Asigurându-și, totodată, alianța regelui August al II-lea al Poloniei, Petru I a fixat planul de operații la 7 mai 1711, pe care l-a încredințat comandanților trupelor sale, general-feldmareșal Boris Petrovici Șeremetev și general-maior cneaz Vasili Vladimirovici Dolgoruki. Încă de la 29 martie, marele vizir Mehmed Baltadji pașa părăsea Constantinopolul, în fruntea unei oști — cu un efectiv de aproape 50 000 de oameni — și, după un lung popas la Adrianopol, între 8 aprilie și 12 mai, s-a pus în mișcare, îndreptându-se spre Bulgaria și Dobrogea (Karnobat — Prodovia — Bazargic — Medgidia — Babadag) până la Dunăre, la Isaccea, unde trebuia să facă joncțiunea cu alte trupe turcești, trimise mai înainte, apoi cu tătarii, suedezii și polonii.

În această vreme, simțind neliniștea răspândită în țară, îndoielile boierilor de a-l urma — socotindu-l încă fidel turcilor — sau de a trece de partea rușilor, ca și teama de apropierea armatelor otomane și de incursiunile tătarilor, Cantemir s-a hotărât să dezvăluie în fața boierimii alianța cu țarul și alăturarea de partea armatelor ruse. Țarul a dat ordin la 24 mai brigăzii condusă de generalul Johann Bernhard von Weisbach și cavaleriei de sub comanda lui Șeremetev să treacă Nistrul, operație care a fost dusă la îndeplinire prin vadul de la Rașkov. După ce, la 25 mai, pârcălabul cetății Soroca refuza s-o predea unui detașament de turci și poloni, care se prezentase în fața ei, el a cedat-o rușilor, care au ajuns aici la 30 mai. Cu câteva zile mai înainte, văzând înaintarea armatelor lui Petru I, Cantemir a trimis la 26 mai un curier în tabăra rusească de la Moghilev, prin care

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 523.

cerea grabnica intervenție militară a rușilor și protecție, deoarece, cu toate că ținuse secretă înțelegerea sa cu țarul, se temea ca turcii plănuiau să-l aducă cu forța la Bender. Apelul a fost repetat la 27 mai de Cantemir, prin Pricopie căpitanul și Dimitrie aga, comandamentul rusesc dând dispoziții unui corp de 3 000 de călăreți din avangarda armatei țarului, aflați sub conducerea brigadierului Gavril Ivanovici Kropotov, și celor 500 de moldoveni din polcul lui Apostol Ghigheciu să înainteze spre Iași. Ajungând la Prut, Kropotov i-a cerut lui Cantemir să ridice un pod la Zagarancea, spre a înainta în Moldova. Tocmai atunci i-a sosit domnului poruncă de la Poartă să se repeadă în Țara Românească, în ajutorul comandantului tătarilor din Bugeac, ca să-l captureze pe Brâncoveanu și să-l predea turcilor. Cantemir, înțelegând că a sosit momentul dezvăluirii alianței sale cu Rusia, a convocat câțiva demnitari din sfatul domnesc, și anume pe marele logofăt Nicolae Costin, pe marii vornici Ioan Sturza și Iordache Ruset, precum și pe marele vistier Ilie Catargi, cărora le-a dezvăluit existența diplomei de la Luck, eliberate de țar, amintind și de regimentul rusesc care a trecut Prutul pe la Zagarancea. Toți boierii — povestește Neculce — s-au bucurat la acele vești, în afara veșnicului cârtitor Iordache Ruset, care a replicat: *„te-ai cam grăbit, Măriia-Ta, cu chiematul moscalilor. Să fii mai îngăduit, Măriia-Ta, pân'li s-ar fi văzdut putére, cum le-a mérge"*[1]. Fără să țină seama de această obiecție, voievodul, însoțit de o mică oaste cu căpitanii ei, s-a deplasat spre Prut, pentru a se întâlni cu regimentul lui Kropotov. După ce a întâmpinat mica oaste a brigadierului rus, cei doi au coborât împreună pe Jijia, iar Cantemir l-a lăsat pe Kropotov să-și instaleze tabăra la Podul lui Bâtcă, pe Bahlui, în apropierea Iașilor, după ce a primit de la dânsul „câteva mii de ruble bani de argint, tot copeice", încredințate de țar „ca să le dea leafă moldovenilor să facă oaste". Domnul a vărsat banii visterului său, Ștefan Luca, spre a tocmi slujitori pentru oaste, plătind *„câte 5 rubli de om într-o lună"* și făcând din boiernașii curții și din căpitani polcovnici și rohmistri, și le-a dat *„bani cine pe câți oameni au poruncit să se facă la sting"*[2]. În Iași, ca și în restul țării, auzindu-se de apropierea rușilor și de trecerea lui Cantemir de partea lor, populația a început să se ridice împotriva turcilor așezați în oraș, a negustorilor veniți de la Stambul, iar pe cei ce nu-i tăiau, îi aduceau robi domniei.

Vestea răzvrătirii lui Cantemir a parvenit și marelui vizir Mehmed Baltadji, sosit cu oștirea sa la Dunăre care, drept represalii, a executat pe capuchehaia domnului, Iane, decapitându-l. Însuși Antioh, fratele celui „hainit", a fost azvârlit în temnița de la Yedikulé, din porunca sultanului, și nu a scăpat cu viață decât la intervenția caimacamului vizirului, care a arătat că Antioh a bănuit mai demult trădarea fratelui său și a făcut-o cunoscută dregătorilor Porții, care nu l-au luat în seamă.

După întâlnirea cu regimentul brigadierului Kropotov, în apropierea Iașilor, Cantemir s-a întors în reședința sa de scaun, unde a stabilit legături prin corespondență cu mareșalul

---

[1] *Ibidem*, p. 538.

[2] N. Costin, *op. cit.*, p. 398.

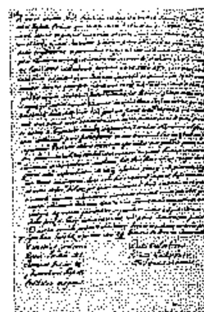

Fig. 172 Proclamația lui Dimitrie Cantemir către locuitorii Moldovei (copie în limba latină).

Șeremetev, aflat la Soroca. Acesta îi transmisese manifeste apărute anterior, la 17 și 29 mai, provenind de la cartierul general al țarului, prin care poporul, boierii și alți dregători erau îndemnați să se revolte împotriva turcilor, cu sprijinul armatei ruse, ce nu dorea altceva decât „a izbăvi poporul creștin de sub jugul greu turcesc". Domnul, după ce a răspândit aceste manifeste, a adresat o înflăcărată proclamație locuitorilor Moldovei, document unic prin valoarea sa pragmatică, cerând tuturor supușilor să-i fie alături și, printr-un adevărat excurs istoric, arăta motivele întemeiate pentru care se ridicase împotriva asupririi Porții. Făcând apel la mitropolitul Sucevei, la episcopi, boieri, căpitani, la toată oastea și curtenii de țară, la plăieși și la locuitorii Moldovei, Cantemir înfiera samavolniciile turcilor, care au făcut *„atâtea năvăliri silnice asupra Moldovei, a dărâmat cetăți și întărituri, pe altele le-a luat în stăpânire [...] a îngăduit adesea tătarilor să prade toată țara"*. Petru al Rusiei s-a ridicat pentru dezrobirea neamurilor creștine, cu care *„trebuie deci ca noi să ne unim în grabă, din toată inima, cu toată averea noastră, mergând spre Dunăre și stând împotriva asaltului tiraniei și năvălirilor turcești"*. Cei care nu s-ar fi prezentat la oaste până la 15 iunie erau afurisiți și blestemați. Proclamația lui Cantemir se încheia cu îndemnul unirii cu oastea țarului, cerând ca toți să urmeze *„pașii noștri"*[1].

Domnul se va referi la acestea și în scrisoarea de răspuns către feldmareșalul Șeremetev, de la 4 iunie, arătându-și satisfacția pentru anunțata lui sosire în tabăra de la Țuțora. El preciza că s-au luat măsuri *„să se adune și să se înarmeze tot poporul și să vină sub conducerea armatei monarhului până în ziua 15 a acestei luni, și cine nu va veni dintre boieri, i se vor lua moșiile, iar poporul va fi dat judecății nu numai celei lumești, ci și blestemului împărătesc"*[2]. Actul a fost semnat alături de domn și de patru mari boieri, care au consimțit la politica sa, din convingere sau nu, ca vornicul Iordache Ruset, fiul său Constantin, spătarul Gheorghiță Arapu și visternicul Ilie Catargi.

Când, la 6 iunie, Șeremetev, cu trupele sale, a coborât de la Nistru până la Țuțora, trecând prin Orhei, s-au ridicat atât orheienii, cât și sorocenii și lăpușnenii, care l-au

---

[1] Trad. la N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre (1709–1714)*, în AARMSI, s. II, t. XXXIII (1910–1911), p. 100–102.

[2] St. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 109–110.

însoțit până a trecut Prutul, iar „țărănime cu bejeniile s-au dus toat<e> în Cârligătură, iară slujitorime au rămas toat<>ă la Dumitrașco-vodă, în oaste"[1]. După ce Cantemir a trecut Prutul cu boierii săi și s-a întâlnit cu feldmareșalul rus Șeremetev, la Țuțora, primind de la trimisul țarului, Sava Vladislavovici Raguzinski, 130 de pungi cu bani, ca să facă până la 10 000 de oșteni dintre moldoveni și să cumpere vite pentru hrană, au început să se adune pentru oaste boieri mazili și slujitori, o oaste de strânsură. Aceasta era și o consecință a limitării puterii militare a Țărilor Române de către turci. Detașamentele constituite astfel nu puteau oferi un sprijin serios trupelor ruse, care au intrat în Moldova în număr mic, țarul neacordând importanță acțiunii sale de la Dunăre, pe care a considerat-o „ca o simplă promenadă militară", minimalizând puterea și superioritatea numerică a otomanilor, secondați de tătari, de auxiliarii poloni și de ostașii suedezi ai lui Carol al XII-lea. Toate aceste carențe s-au dovedit apoi fatale în cursul bătăliei de la Stănilești.

În cursul lunii iunie, țarul a plecat din Polonia la Soroca pe Nistru și a venit, pe 24 ale lunii la Iași, însoțit de soția sa, țarina Ecaterina, de miniștri, generali și de statul major al oștirii. După ce a fost întâmpinat pe malul Prutului de caimacami, de mitropolitul Ghedeon al II-lea și de boierime, Petru I s-a întâlnit apoi și cu Cantemir, sosit cu feldmareșalul Șeremetev în tabăra de la Țuțora, iar duminică, 25 iunie, a avut loc un mare banchet în cinstea oaspeților, la care a participat Toma Cantacuzino, spătarul din Țara Românească, care părăsise tabăra lui Constantin Brâncoveanu de la Urlați, în fruntea unui steag de călăreți munteni, și sosise, la 22 iunie, în aceea ruso-moldavă de la Țuțora. Aceasta l-a afectat mult pe Brâncoveanu, care își reunise oastea în tabăra de la Albești, „din gura Urlaților", urmărind mișcările trupelor otomane ale marelui vizir Mehmed Baltadji, așteptând să vadă reacția oștilor rusești și ale turcilor. La rândul lor, turcii, necunoscând situația reală a trupelor ruse și temându-se de vreo ciocnire cu urmări fatale, au intervenit pe lângă patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara, ca să-l îndemne pe domnul Țării Românești să trimită o solie la Iași pentru a purta tratative de pace cu țarul. Brâncoveanu, neliniștit că trupele feldmareșalului Șeremetev n-au coborât la Dunăre, spre a împiedica trecerea oștirii otomane pe la vadul de la Oblucița și apoi să se unească cu armata țarului, ca să le poată oferi merindele strânse de care aveau atâta nevoie, a devenit bănuitor față de desfășurarea campaniei și rezervat în manifestarea fidelității sale față de Petru I. De altfel, și misiunea de mediere a comisului Gheorghe Castriotul, trimis la Iași, a eșuat. Domnul muntean, care avea în vedere atunci și reacția brutală a turcilor, în urma alăturării spătarului Toma oștilor din Moldova, s-a întors la Târgoviște, unde se afla la 28 iunie, adresând zadarnic lui Castriotul, în ziua de 7 iulie, îndemnuri de mediere, și aștepta vești.

În urma hotărârilor luate de țar și comandanții săi, fiind consultat și Cantemir, oastea rusă — care nu era numeroasă — a fost împărțită în trei corpuri, plan ce s-a dovedit cu totul nechibzuit. O serie de regimente de cavalerie, însumând vreo 12 000 de ostași,

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 543.

au fost trimise sub comanda generalului Karl Ewald von Ronne, împreună cu brigadierul Kropotov și spătarul Toma Cantacuzino, cu muntenii săi, spre Brăila, pentru a tăia calea de retragere a turcilor, ce trecuseră Dunărea și înaintau de-a lungul Prutului cu o armată de vreo 146 000 de oameni, urmată de numeroși tătari. După atingerea obiectivului, Ronne trebuia să se întoarcă și să facă joncțiunea cu grosul trupelor ruse. Restul armatei țarului s-a divizat în două: avangarda, pusă sub comanda generalului Liebrecht Gottfried Ianus von Eberstadt, se deplasa la Gura Sărăței, să strice podurile ridicate de turci pentru trecerea Prutului și să ocupe orașul Fălciu. Al doilea segment și cel mai numeros, de 15 000 de ostași, constituit din cavalerie, unde se afla țarul și Cantemir cu oștenii moldoveni, era condus de feldmareșalul Șeremetev, iar ariergarda, alcătuită din infanterie și artilerie, rămăsese în grija generalului Anikita Ivanovici Repnin. Corpul de armată, condus de Șeremetev, trebuia să coboare încet pe linia Prutului, pentru a încorpora ulterior avangarda generalului Ianus și trupele generalului Ronne. Armata rusă a mai fost fragmentată și prin unele garnizoane rămase la Soroca și Iași, unde Cantemir își lăsase familia, în timp ce Petru I, imprudent, a luat-o pe țarină împreună cu dânsul.

Tot acum, vornicul Lupu Costache, trimis de Cantemir să strângă provizii pentru trupele ruse, abandonând misiunea, s-a baricadat în curțile sale întărite de la Bursuci (ținutul Vaslui), un regiment din oastea țarului fiind dislocat aici ca să-l țină în arest pe răzvrătit. Pe de altă parte, oștenii poloni, care erau așteptați de Petru în ajutor, n-au mai intrat în Moldova și s-au oprit la Snyatin, poposind acolo ca să vadă rezultatul campaniei. Avangarda generalului Ianus, întâmpinând greutăți și hărțuită de tătari, n-a izbutit să împiedice trecerea armatei otomane a vizirului Mehmed Baltadji pe malul drept al Prutului și s-a retras, fiind însă urmărită de turci, ajutați de tătari, cu care a avut loc o ciocnire la 7 iulie, la Gura Vlădicăi, pe lângă Berezeni. Detașamentele generalului Ianus au fost salvate printr-o intervenție în forță a unui grup de armată rus de 4 000 soldați și de cei 2 000 de oșteni ai lui Cantemir, care au reușit să-i aducă în tabăra lui Șeremetev de la Gura Prutețului. La 8 iulie, țarul a hotărât deplasarea armatelor sale și ale lui Cantemir la Stănilești, în lunca Prutului, unde ajunsese mai înainte și pedestrimea cu artileria comandată de Repnin. Aici au format un careu de apărare, învăluit însă complet la sud și la vest de oastea marelui vizir, iar la nord și est de către tătarii hanului Devlet Ghirai, polonii generalului Stanislav Poniatowski și puținii oșteni suedezi, trimiși de la Bender de Carol al XII-lea.

Asaltul turcilor s-a dezlănțuit la 9 iulie asupra laturii estice a careului, unde se aflau masate regimentele de sub comanda generalului Ludwig Nikolas Allard; asaltul a fost respins, ienicerii suferind pierderi grele. Situația era critică și în tabăra rușilor, soldații sufereau de pe urma lipsei de provizii, furaje și apă potabilă, țarul însuși socotind că ar putea fi scos din încercuire, împreună cu țarina și un mic grup de oșteni, pentru a trece în Transilvania, proiect prea greu de înfăptuit. De aceea, Petru I a convocat la 10 iulie un consiliu de război, hotărând să se inițieze tratative de pace cu turcii, iar în cazul respingerii lor, a pretenției de capitulare sau a altor condiții inacceptabile, să se încerce cu orice preț ieșirea din încercuire și retragerea de-a lungul Prutului spre nord. Sfaturile

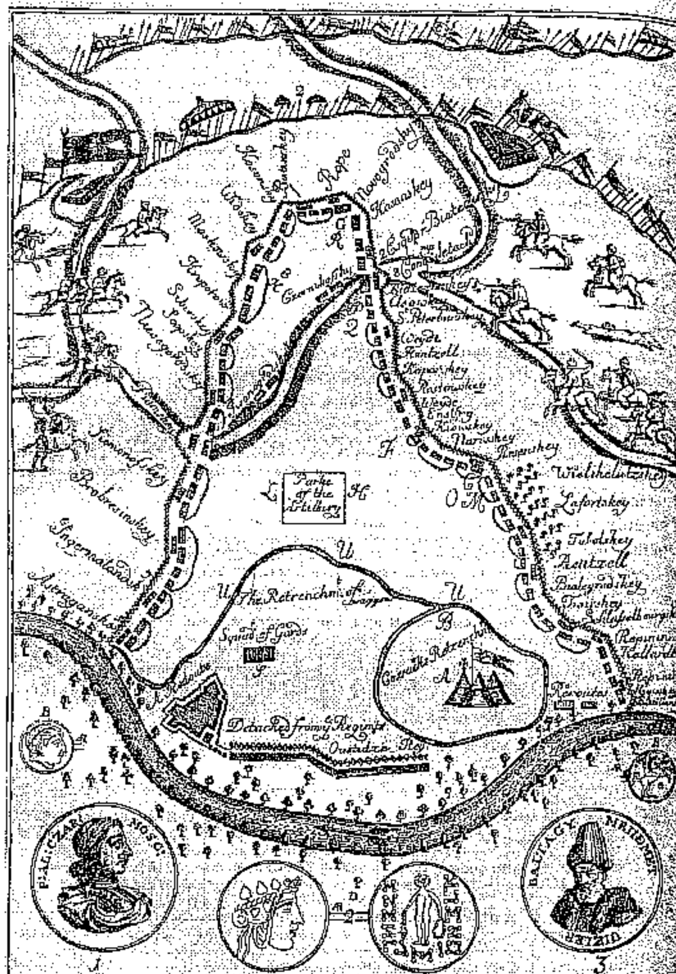

Fig. 173 Planul bătăliei de la Stănilești, iulie 1711, după La Motraye.

lui Cantemir și ale altor comandanți străini din armata rusă, de a rezista și de a nu cere pace, au fost respinse de țar și, în urma insistențelor țarinei, a încuviințat feldmareșalului Șeremetev și generalilor ruși de a înceta lupta. Și aceasta mai ales după ce atacul trupelor ruse și moldovene, urmărind spargerea lanțului asediatorilor, a eșuat, iar tabăra țarului a fost supusă unui bombardament puternic. Atunci a fost trimis în lagărul turcesc ca emisar, cu propuneri de încheiere a păcii, consilierul intim al lui Petru I, baronul Piotr Pavlovici Șafirov. În urma *medjilis*-ului (sfat) convocat de marele vizir, otomanii, recunoscând cu precizie adevărata situație a armatei ruse și aflând și despre căderea cetății Brăila în mâinile generalului Ronne, și mai ales ienicerii, care suferiseră pierderi grele și aveau moralul zdruncinat, au înclinat spre moderație. În pofida opoziției tătarilor, polonilor și suedezilor, care doreau continuarea luptei până la izbânda finală, Mehmed Baltadji pașa a formulat ca pretenții pentru încheierea păcii retrocedarea cetății Azov și a teritoriului adiacent, dărâmarea unor fortărețe construite de ruși în regiune, cale liberă prin Polonia pentru Carol al XII-lea cu suedezii săi, refugiați la Bender, spre a se întoarce în patrie s.a.; s-a cerut, totodată, extrădarea lui Cantemir și a sfetnicului țarului, Sava Vladislavovici Raguzinski, socotiți „raiale" care s-au „hainit" față de sultan. După acceptarea condițiilor de către Petru și întoarcerea în tabăra otomană a lui Șafirov, însoțit de tânărul general Mihail Borisovici Șeremetev, fiul feldmareșalului, marele vizir a ordonat încetarea focului la 11 iulie și, deși țarul a refuzat extrădarea celor doi „rebeli", pretextând că domnul Moldovei nu se mai afla în tabăra rusă, iar pe Raguzinski nu-l cunoștea, Mehmed Baltadji pașa a acceptat semnarea tratatului de pace cu rușii din Vadul Prutului, la 12/23 iulie 1711. Se pare că la aceasta au contribuit și darurile substanțiale în bani și bijuterii primite de demnitarul otoman de la țar și soția sa. Sosirea precipitată a regelui Carol al XII-lea în tabăra lui Mehmed Baltadji, la câteva ore după încheierea păcii, spre a-l îndemna la continuarea războiului, n-a mai putut modifica situația, marele vizir socotind satisfăcute interesele Porții. În semn de protest, monarhul suedez a părăsit tabăra, acuzându-l pe vizir de trădare, și s-a înapoiat la Bender, refuzând să se îndrepte prin Polonia în patria sa.

La 14 iulie, ostașii generalului Ronne și ai lui Toma Cantacuzino cucereau cetatea Brăila, după un asediu de două zile, dar apoi, la 16 iulie, a fost primită înștiințarea țarului, prin care se făcea cunoscută încheierea precipitată a păcii, și ordinul de retragere în Moldova, spre a se uni cu trupele sale, după restituirea cetății către turci. Toma Cantacuzino — cu oștenii lui — au făcut un scurt popas la moșia sa din Filipeștii de Pădure (Prahova) și a trecut munții în Transilvania, înainte de a se refugia în Rusia.

Părăsind lagărul de la Stănilești, cu întregul efectiv și echipament de război, după ce a primit provizii de la turci și a acceptat o escortă din partea lor, ca să evite atacul tătarilor, armata rusă, în frunte cu țarul și statul său major, și-a început retragerea la 13 iulie. Cantemir a trecut printre rândurile oștirii otomane, cu armata rusă, ascuns într-o caretă a țarinei, neștiut de nimeni, în afara cuplului imperial, a hatmanului Neculce și a doi copii de casă, slujitorii lui. Evacuarea Moldovei de către trupele ruse s-a desfășurat fără alte incidente, Cantemir despărțindu-se de grosul convoiului la Movila Răbâiei (ținutul Fălciu) și, cu o mică escortă de ostași ruși și moldoveni, s-a îndreptat spre Iași, spre a-și

Warhafftiger Journal und
RELATION,
Von denen Bataillen/ welche zwi-
schen beyden Armeen vorgegangen/ und von dem Frieden/ welcher mit denen Türcken geschlos-
sen worden.
BRAYL.

Fig. 174 Broșura privitoare la atacul și cucerirea Brăilei.

evacua soția și copiii. Zăbovind aici două zile, după ce a cruțat viața unor negustori turci captivi în temnițele orașului, domnul și-a strâns familia și credincioșii și a părăsit pentru totdeauna reședința de scaun la 16 iulie, îndreptându-se spre Prut, la Zagarancea, unde s-a alăturat armatei ruse. Ajunși la Nistru, țarul și țarina, în fruntea armatei, cu comandanții ei, precum și Cantemir cu familia și boierii ce au rămas cu el, au trecut fluviul pe la Mohilău, între 29 iulie și 1 august, părăsind teritoriul Moldovei. Printre demnitarii care au pribegit cu domnul peste hotare s-au aflat hatmanul Neculce, marele ban Savin Zmuncilă, marele paharnic Gheorghiță Mitre, marele portar Iordachi Aristarh, marele comis Pavel Rugină, vornicul „depre doamna" Ilie Abaza, serdarul Mogâlde ș.a. Astfel și-a încheiat Dimitrie Cantemir domnia, ce n-a durat decât puțin peste o jumătate de an. Gândurile sale mărețe de ridicare a Moldovei reîntregită în fruntariile ei firești și transformată într-o monarhie ereditară condusă în mod autoritar, nu s-au putut îndeplini. Petru I a considerat, de altfel, expediția sa din Moldova ca un episod secundar al războiului îndreptat împotriva Suediei și nu i-a acordat atenția cuvenită. Privirile îi erau încă îndreptate către Baltica și nu asupra Mării Negre, atitudine ce n-a fost însă corect surprinsă de Cantemir, ca și de Brâncoveanu și de alți conducători balcanici, sârbi, arnăuți și muntenegreni, care s-au răsculat în mod zadarnic în primăvara anului 1711.

Pentru Dimitrie Cantemir se deschidea ultima etapă a vieții, umbrită uneori de amărăciunea unor decese în familie sau de neînțelegerile dintre însoțitorii săi și, mai ales, de dorul nestins de țară, dar și luminată de satisfacțiile realizărilor obținute pe plan științific. Departe de a renunța la idealurile sale de a-și vedea țara eliberată de sub dominația Porții otomane, va înlocui spada cu condeiul, pentru a milita pe tărâmul științific și a face cunoscut întregii Europe savante imaginea pământului strămoșesc, originea latină a poporului român și soarta vitregă a acestui neam, încălcat veacuri de-a rândul de cotropitori. Retras cu familia pe moșiile dăruite de țar în regiunea Harkov, iar mai târziu la Moscova, fostul domn al Moldovei a reunit în jurul său un mic grup de învățați destoinici, funcționând ca secretari sau dascăli ai copiilor săi, și care l-au secondat în laborioasa sa activitate intelectuală. Doi dintre ei erau greci, ca Anastasios Condoidi și Anastasios Mihail Nausios, cu preocupări în domeniul filosofiei și al teologiei, altul era german, ca juristul și pedagogul din Halle Johann Gotthilf Vockerodt, și, în sfârșit, ultimul,

…rus, Ivan Ilinski, slujindu-i ca translator, secretar particular și dascăl la copiii săi. Acesta din urmă a ținut un neprețuit jurnal al ultimilor ani de viață ai lui Cantemir.

Pribegia lui în Rusia a cunoscut două etape: în cea dintâi, până la 1718, el nutrește încă gândul de reîntoarcere în Moldova, ce putea fi eliberată printr-un nou conflict cu Poarta otomană, țarul neimplicându-se, însă, în războiul austro-turc din 1716–1718. După 1718 și până la moarte, fostul domn se integrează în viața de stat și de curte a lui Petru cel Mare de la St. Petersburg, se recăsătorește cu o cneaghină rusă, devine membru al Senatului și este considerat de țar ca specialist în problemele orientale. De aceea îl și ia pe Cantemir ca participant la expediția sa în Caucaz (1722–1723), înfăptuită după încheierea victorioasă a războiului împotriva Suediei. Oboseala și greutățile expediției îi alterează sănătatea șubredă, suferea de diabet, și se stinge, în scurtă vreme, din viață.

Fig. 175 Alegoria intrării lui Dimitrie Cantemir în Rusia.

La sosirea în Rusia, după ce a fost recunoscut de țar la Mohilău, la 1 august 1711, ca principe al Imperiului rus, cu titlul de Alteță Serenisimă, și i s-au promis bunuri ca despăgubire în locul celor pierdute, lui Cantemir și însoțitorilor săi le-au fost dăruite moșii în regiunea Harkov, oraș unde a poposit în 1711, instalându-se în casele confiscate de la generalul Sidlovski, trădător, ca și Mazepa, față de Petru I. Totodată, i s-a oferit o pensie anuală de 6 000 de ruble, o casă luxoasă la Moscova, în care a fost solicitat să locuiască din primăvara lui 1712. Potrivit unor sugestii făcute lui Petru I de diverși comandanți și sfetnici, fostul domn moldav a fost chemat la St. Petersburg, să ia conducerea unei expediții împotriva Crimeii, pentru a provoca un nou război Porții, ca să fie înlăturate astfel clauzele tratatului de la Prut. Inițiativa a fost abandonată, feldmareșlul Șeremetev și amiralul Feodor Matveevici Apraxin sfătuind pe țar să încheie mai întâi războiul cu Suedia, înainte de a se angaja într-o altă acțiune militară. Renunțarea la acest plan l-a dezamăgit pe Cantemir, care s-a reîntors la moșiile sale. În timpul șederii la Moscova, soția sa Casandra s-a sfârșit, la 11 mai 1713, la doar 30 de ani. A fost înmormântată în biserica Sf. Constantin și Elena, ctitorită de Dimitrie Cantemir, în incinta mănăstirii grecești Sf. Nicolae din Moscova.

Domnul cărturar se va adânci tot mai mult în studii, definitivând operele pe care le avea în lucru, cea mai de răsunet fiind, desigur, *Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae*. El va fi însă marcat și de pierderea celor mai apropiați sfetnici boieri moldoveni care, sătui de viața amară de pribeag, s-au întors în țară. Cea mai dureroasă

a fost despărțirea de Ion Neculce, hatmanul retrăgându-se mai întâi în Polonia, la Medjiboj, pentru a trece în Moldova de-abia în 1719. Într-una din rarele sale apariții în lume, Cantemir s-a deplasat cu familia la Curtea țarului de la St. Petersburg, cu ocazia sărbătorilor de Paște în 1714, unde, nevârstnicul său fiu Șerban, de aproape 8 ani, a rostit un *Panegiric* în cinstea lui Petru I, compus în realitate de tatăl său. Dimitrie a avut posibilitatea astfel de a-și exprima din nou speranțele de izbăvire a Moldovei de sub stăpânirea Porții, prin ridicarea la luptă a monarhului. Acest opuscul apreciat de țar a fost de îndată tipărit în capitala sa, în limbile latină și rusă, și recenzat favorabil în revista germană „Acta Eruditorum" din Leipzig. *Panegiricul* a fost conceput concomitent însă cu o altă mică lucrare de filosofie a istoriei, *Monarchiarum physica examinatio* (Cercetarea monarhiilor pe baza filosofiei fizice), care a rămas, însă, în manuscris. Ea avea tot un substrat politic, autorul căutând să demonstreze că, potrivit legilor naturale, Rusia urma să fie ultima — a patra — monarhie universală, după cele orientale și romană, menită să suprime „barbara monarhie a otomanilor". Recunoscându-i-se meritele științifice peste hotare, *„prea învățatul principe [...] domn erudit al Moldovei"* a fost ales, la 11 iulie 1714, membru al Academiei din Berlin („Societas Scientiarum Brandenburgica")[1]. Această distincție a constituit un îndemn pentru domnul cărturar de a-și continua cercetările istorice, filosofice și etnografice, privind nu numai lumea orientală, dar și trecutul Moldovei și etnogeneza românilor. Între 1714 și 1716 alcătuia monumentala sa istorie a creșterii și descreșterii puterii Curții otomane, în limba latină, dar tradusă ulterior și tipărită în limbile de circulație europeană, engleză, franceză și germană, prin grija fiului său Antioh, diplomat în slujba Curții imperiale a Rusiei. Și tot în 1716 a isprăvit ampla monografie închinată țării sale, *Descriptio Moldaviae*, o adevărată enciclopedie a cunoștințelor istorice, geografice, economice și politice despre acest principat, scrisă tot în latină și editată târziu, în germană și rusă.

În 1716, o dată cu izbucnirea războiului între imperiile otoman și habsburgic, și mai ales datorită răsunătoarelor victorii obținute de austrieci, s-au aprins din nou speranțele lui Cantemir de eliberare a Țărilor Române, prin intervenția țarului ce ar fi trebuit să se alăture forțelor creștine. La ofertele de alianță primite din partea Rusiei, cabinetul de la Viena s-a arătat foarte reticent, temându-se de sporirea puterii colosului nordic și mai ales de atragerea populațiilor creștine ortodoxe din Balcani de partea acestuia. Printr-un emisar special trimis în Transilvania, într-o misiune de informare în septembrie 1716, care s-a întâlnit cu boierii munteni refugiați acolo, Cantemir a luat cunoștință despre dorința de eliberare a românilor din Țara Românească și Moldova de sub dominația otomană, dar nu de imperiali — impunând prozelitismul catolic în momentul cuceririi vreunei provincii —, ci de către Rusia pravoslavnică, putere coreligionară. La întoarcerea emisarului, fostul domn al Moldovei a sintetizat informațiile primite într-un raport întocmit în februarie 1717, pe care l-a trimis țarului, aflat într-o călătorie în Danemarca, Olanda și Franța. El îi înfățișa starea lucrurilor din Țara Românească și dorința boierilor

[1] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 200–201.

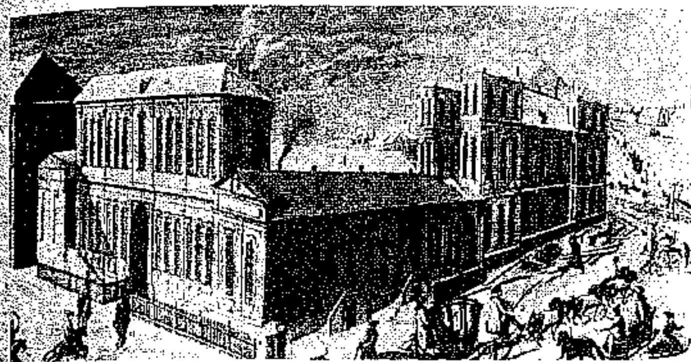

Fig. 176 Palatul lui Dimitrie Cantemir de la Sankt Petersburg, desen de epocă.

și locuitorilor de a avea un principat de sine stătător, și ca domn pe Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino. Dacă imperialii nu le satisfăceau cererile, ei apelau la protecția Rusiei. Cantemir a insistat mai mult asupra celor întâmplate în Moldova, de unde primise pe Isaia, egumenul mănăstirii Sf. Ioan din Suceava, trimisul mitropolitului Ghedeon al II-lea, și pe Mihalache și Barbu, fiii marelui vornic Ioan Sturza, pentru a solicita o intervenție militară a țarului și a-i elibera de turci, refuzând alternativa închinării la austrieci[1]. Memoriul trimis de Cantemir se pare că n-a exercitat nici o influență asupra politicii țarului, care l-a ignorat, nedând nici un răspuns. La începutul anului 1718, după câtva vreme de la întoarcerea lui Petru I din periplul său occidental, Cantemir i-a trimis un al doilea memoriu, sugestiv intitulat *Mijloacele de ajutorare a poporului nostru, ajuns la nenorocire*, insistând asupra speranțelor puse de moldoveni în diploma de la Luck și a eliberării lor de către țar, căruia i s-au închinat. El insista să i se permită deplasarea în Polonia sau Transilvania, la hotarele Moldovei, pentru a se întâlni cu partizanii săi și a hotărî cele ce erau de făcut, fără să i se dea însă un răspuns, resursele Rusiei fiind mobilizate atunci în războiul contra Suediei, ce atinsese faza finală. Pe de altă parte, țarul era absorbit de problemele interne, complicate prin complotul fiului său Alexei Petrovici, care se opunea reformelor inițiate de tatăl lui, sfârșindu-se din viață în temniță, la 1718. Până la terminarea victorioasă a războiului cu Suedia, prin tratatul de la Nystadt (19/30 august 1721), Petru I nu s-a arătat interesat de problema orientală; la 1722 și-a îndreptat privirile doar spre zona periferică a Caucazului și a Mării Caspice, fără a mai declanșa un conflict armat cu Poarta.

[1] D. Cantemir, *Memorii către Petru cel Mare (1717 și 1718)*, ed. P. Cernovodeanu, Alvina și E. Lazea, M. Cătrăsu, în *Opere complete*, ed. îngrijită de V. Cândea, VI^2, București, 1996, p. 218–225.

În această perioadă (1716–1718), cu toate preocupările preponderent politice, Dimitrie Cantemir a avut însă prilejul să alcătuiască în manuscris o istorie a vieții și domniei tatălui său, *Vita Constantini Cantemyrii*, concepută într-o viziune apologetică, subiectivă, căutând rădăcini nobiliare ale familiei sale, pretins scoborâtoare din tătarii lui Timur Lenk. Cantemir legitima pretențiile sale la o monarhie ereditară și autoritară în Moldova, justificând acțiunile tatălui său și mai ales aversiunea față de Brâncoveanu. Iar în 1717 a elaborat în latină un scurt excurs istoric asupra Țărilor Române, rămas tot în manuscris, *Historia Moldo-Vlahica*, reluată mai târziu în limba română și amplificată între 1721–1722 sub numele de *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, cea mai dezvoltată tratare a etnogenezei românilor din istoriografia veche.

După 1718, Cantemir, înțelegând că nu va mai putea reveni vreodată în scaunul Moldovei, s-a mutat la St. Petersburg, într-un palat de pe malurile Nevei, urmărind să se integreze mai mult în viața de stat a Rusiei. Prin noua sa căsătorie, contractată la 14 ianuarie 1720, cu cneaghina Anastasia Ivanovna Trubețkoi, și apoi prin numirea, la 20 februarie 1721, în calitate de consilier secret al țarului și de membru al Senatului, poziția lui Cantemir se consolidează. Fără a renunța la studiu și la creația intelectuală, Cantemir și soția sa iau parte la viața de la Curtea lui Petru „cel Mare", întărindu-și relațiile cu marii demnitari ruși și cu reprezentanții lumii diplomatice. Sosirea, la St. Petersburg, a fiilor fostului domn Ștefan Cantacuzino, ucis la Stambul, Radu și Constantin, și apoi a mamei lor, doamna Pauna, bine primiți de țar, care probabil au adus un exemplar al lucrării *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Veneția, în 1718, prin grija secretarului lui Brâncoveanu, Anton Maria del Chiaro, ce face apologia voievodului și a Cantacuzinilor munteni, au determinat o reacție din partea lui Cantemir. El avea să dea, în 1719, o replică la cartea lui Del Chiaro, destinată în special țarului, în care combătea afirmațiile autorului și acuza pe Brâncoveanu și pe Cantacuzini de trădare față de Rusia și de cauza creștină. Lucrarea, păstrată doar în versiunea rusă, purta titlul *Kratkoe skazanie ob izkorenenij Brankovanovoj i Kantakuzinâh familij*... (Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor...), dar nu a primit încuviințarea țarului pentru a fi tipărită.

În pofida activității politice a lui Cantemir în Senat și a prezenței sale la Curtea țarului, el a mai elaborat, în 1720–1721, două texte etico-religioase de mai mică întindere. Primul era o broșură polemică împotriva cunoscutului teolog rus Theofan Prokopovici, *Loca obscura in Cathechisi quae ab anonymo authore slaveno idiomate edita*... (Locuri întunecate în catehismul publicat de un autor anonim în limba slavonă...), combătând modul de catehizare al copiilor într-un spirit raționalist protestant contrar învățăturii ortodoxe tradiționale (cunoscând și o variantă rusă), care a circulat doar în manuscris, ca și cea de-a doua, *Pismo knjazja Dimitriia Kantemira k grafu Gavriilu Golovkin* (Scrisoarea domnului Dimitrie Cantemir către contele Gavril Golovkin), un eseu filosofic „despre conștiință", prezentat într-un mod ușor de înțeles, ca într-o conversație elevată de salon. Cărturarul moldav a avut satisfacția de a-și vedea tipărit în limba rusă, în 1722, la

St. Petersburg, *Sistema ili sostojanie muhammedanskija religii* (Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane), în traducerea lui Ilinski, lucrare ce completa istoria Imperiului otoman cu informații de ordin religios, cultural și etnografic, recenzată favorabil mai târziu în „Acta Eruditorum". Această operă corespundea unor necesități de documentare a cercurilor guvernante ruse, în ce privește mentalitatea populațiilor islamice, în momentul declanșării ostilităților împotriva unor hanate turbulente din regiunea Caucazului.

Fig. 177 Portretul lui Dimitrie Cantemir din ultimii ani de viață.

Dimitrie Cantemir, ca specialist în probleme de orientalistică, a însoțit armata țarului, având la dispoziție — după mărturiile lui Ilinski — o tipografie de campanie cu litere arabe, pentru imprimarea unor manifeste elaborate de țar și traduse în limbile arabă, persană și tătară. În timpul expediției spre Marea Caspică, coborând pe Volga, învățatul domn moldovean s-a îndeletnicit cu unele observații științifice. Astfel, ajungând la Uciug-Uruslov, la 20 iulie 1722, el a procedat la stabilirea coordonatelor geografice ale locului, iar mai târziu, poposind la Derbent, la 31 august, a întreprins, cu o echipă de ingineri, o cercetare a faimosului zid caucazian, culegând inscripții, studiind monumente funerare și interesându-se de alte realizări arhitectonice ale populației locale. Toate aceste date au rămas în manuscris, fiind consultate, după moartea autorului, de geograful francez Joseph Nicolas Delisle (1688–1768), care l-a apreciat ca un învățat orientalist. Materialele despre zidul caucazian au fost puse apoi de Antioh Cantemir și la dispoziția eruditului german Gottlieb Siegfried Bayer, care le-a publicat în 1726 la St. Petersburg, sub titlul *De muro Caucaseo*, recenzat, de asemenea, de „Acta Eruditorum" în 1729.

Din nefericire, oboseala și privațiunile expediției din Caucaz, însoțite de o criză de friguri, au agravat, cum am văzut, diabetul lui Cantemir, de care suferea mai demult, fiind nevoit să părăsească teatrul de operații, în decembrie 1722, spre a se înapoia, după o istovitoare călătorie, la moșia sa, Dimitrievka, la 19 martie 1723. După câteva luni de suferință, el se stingea din viață în după-amiaza zilei de 21 august 1723, „la ora 7 și 20 de minute", fără a fi împlinit vârsta de 50 de ani[1]. La dorința sa, a fost înmormântat

[1] C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721–1730)*, în „Studii", VIII (1955), 5–6, p. 133.

la Moscova, la 1 octombrie, în biserica Sf. Constantin și Elena, pe care o ctitorise în interiorul mănăstirii grecești Sf. Nicolae.

Marile sale opere vor vedea lumina tiparului în deceniile următoare ale secolului al XVIII-lea, aducându-i celebritatea. Memoriei sale i-a fost dedicat un frumos omagiu de către învățatul grec din Rusia, medicul Mihail Skendos Vanderbech, membru al Academiei de Științe din St. Petersburg, iar mai târziu al celei din Berlin. După fericita formulare a acestuia, pe Cantemir *„l-au iubit bunele muze, l-au respectat bărbații învățați, l-au cinstit regii mari"*[1].

[1] M. Schendo Vanderbech, *Praesens Rusiae Literariae Status*, în anexă la „Acta physico-medica Academiae Caesaraeae Leopoldino-Carolinae..., I, Norimbergae, 1727, p. 46.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

DANIC
Achiziții noi, CLXXXIX/2
Documente istorice, X/6, LXIV/38, LXV/227, CCXIX/13, CCXXIV/89; ms. 579, 628, 645, 652
Mitropolia Moldovei, I/8
Mănăstirea Barnovschi, I/12
Mănăstirea Cetățuia, VII/8
Mănăstirea Doljești, XX/1
Mănăstirea Galata, V/6
Mănăstirea Neamț, XXXVIII/2, LIX/19
BAR, ms. 237

AXINTE URICARIUL, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei* (ed. critică G. Strempel), vol. II, București, 1994.
BIANU, I., *Comunicări mărunte. Un document de la Dimitrie Cantemir (18 decembrie 1710)*, în BCIR, I (1915), p. 306–308.
CANTEMIR, Dimitrie, *Istoria Imperiului otoman*, ed. N. Hodoș, în *Opere*, III–IV, București, 1876.
—, *Istoria ieroglifică*, ed. Stela Toma, N. Stoicescu, în *Opere*, ed. îngrijită de V. Cândea, IV, București, 1973.
—, *Divanul*, ed. Virgil Cândea, Maria Marinescu-Himu, în *Opere complete*, ed. îngrijită de V. Cândea, I, București, 1974.
—, *Vita Constantini Cantemyrii cognomento senis, Moldaviae Principis*, ed. critică Dan Slușanschi, Ilieș Câmpeanu, Andrei Pippidi, în *Opere complete*, ed. îngrijită de V. Cândea, VI, tomul 1, București, 1996.
—, *Memoriu către Petru cel Mare (1717 și 1718)*, ed. P. Cernovodeanu, Alvina și Emil Lazea, M. Carataşu, în *Opere complete*, ed. îngrijită de V. Cândea, tom VI², București, 1996.
—, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, ed. P. Cernovodeanu, A. și E. Lazea, M. Carataşu, în *Opere complete*, ed. îngrijită de V. Cândea, tomul VI, 2, București, 1996.
Catastih de toate veniturile domniei lui Constantin Brâncoveanu și de toate cheltuielile. 1709–1714, ed. Ion Radu Mircea, în „Manuscriptum", XVI (1985), nr. 4 (61), p. 7–33.
Călători străini despre Țările Române, vol. VIII, București, 1983.
CÂNDEA, Virgil, *La vie du Prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh*. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library, în RÉSEE, XXIII (1985), nr. 3, p. 203–221.

IORGA, N., *Știri nouă despre Dimitrie Cantemir*, în FD, II (1907), p. 33–35.
— *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre (1709–1714)*, în AARMSI, s. II, t. XXXIII (1910–1911), p. 100–102 (manifestul cantemirian).
— *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, în AARMSI, s. III, t. XVI (1935), p. 211–219.
KARATHANASIS, A.E., *Contribution à la connaissance de la vie et de l'œuvre de deux Grecs de la Diaspora: Athanasios Kondoïdis et Athanasios Skiadas (18e siècle)*, în BS, 19 (1978), part I, p. 159–184.
LOZOVAN, Eugène, *D. Cantemir — Panégyriste de Pierre le Grand*, în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg", vol. V (IX), S.N., 1975–1976, p. 479–502.
— *Une faillite diplomatique: l'alliance de D. Cantemir avec Pierre le Grand (1711)*, în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg", vol. VII (XI), S.N., 1979, p. 1–35.
MATEI, ION, *Le maître de langue turque de Dimitrie Cantemir: Es'ad Efendi*, în RÉSEE, X (1972), nr. 2, p. 281–287.
MAVROCORDATO, AL., *Stănilești*, în „Arhiva", Iași, XVI (1905), p. 429–436 și 477–491.
PIPPIDI, Andrei, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii", XXVI (1973), nr. 5, p. 923–946.
POP, E., *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii", XXII (1969), nr. 5, p. 825–847.
REZACHEVICI, Constantin, *Asediul Cetății Neamțului de către Jan Sobieski (1691): de la Dimitrie Cantemir și Costache Negruzzi la realitatea istorică*, în *Relații culturale româno-polone*, București, 1982, p. 23–35; și în RIM, V (1994), nr. 3–4, p. 17–25.
STOIDE, Const. A., *În legătură cu sfârșitul cronicarului Miron Costin și al fratelui său Velicio Costin*, în AIIAI, XVIII, (1981), p. 575–582.
ȘERBAN, Constantin, *Un episod al campaniei de la Prut: Cucerirea Brăilei (1711)*, în SMIM, II (1957), p. 449–456.
— *Démètre Cantemir dans l'historiographie roumaine et étrangère*, în RRH, XII (1973), nr. 5, p. 912–945.
ȘESAN, M., *Dimitrie Cantemir academician*, în MMS, XXXVIII (1962), nr. 5–6, p. 507–510.
TRUȚER, T., *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în „Forum", XIII (1970), nr. 10, p. 75–85.
ZOTTA, Sever, *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1931.

III. Transilvania în timpul lui Mihail I Apafi

1. *Facțiuni nobiliare și stabilitate princiară*

Dezastrul militar din 1657 suferit în Polonia și complicațiile diplomatice care i-au urmat, au declanșat criza fără precedent a autorității, îngăduind afirmarea rapidă a supremației stărilor. Favorizate de intervențiile externe și de dificultățile prin care trece țara, stările încearcă și în mare parte reușesc să-și redobândească o situație privilegiată. Schimbarea principilor Francisc Rhédey, Acațiu Barcsai, Ioan Kemény și ajungerea la putere a lui Mihail Apafi (1661–1690) constituie pentru stări momentul prielnic de recâștigare a supremației politice ilustrată, printre altele, de creșterea numerică a condițiilor impuse noului ales, nu mai puțin de 24 în cazul lui Apafi. Numărul acesta mare de condiții, ca și frecvența dietelor din anii de început ai domniei, semnifică subordonarea autorității princiare față de stări. Puterea centrală era grav afectată și de lipsa suportului economic, deoarece o parte însemnată din veniturile statului au ajuns pe mâini nobiliare, iar pierderea cetăților Caransebeș, Lugoj, Ineu și Oradea, împreună cu domeniile lor fiscale, a restrâns mult posibilitățile principelui de echilibrare a cheltuielilor țării și de întreținere a unei armate proprii.

După o perioadă de vizibilă slăbiciune, care caracterizează debutul domniei lui Apafi, pe măsura lipsei intervențiilor factorilor externi se înregistrează o consolidare a puterii princiare, scăzând numărul dietelor și revenindu-se asupra condițiilor impuse de acestea la alegerea principelui. Astfel, Mihail Apafi cere stărilor, în martie 1662, să anuleze două din aceste condiții, anume cea referitoare la împuternicirea de a lua decizii importante și o alta care îi interzicea primirea solilor și tratarea problemelor de politică externă cu aceștia în absența consilierilor săi. Deși acordul dietei pentru aceste revendicări este dat abia în 1665, faptul reprezintă primul pas în direcția redobândirii autorității de către principe. Acestei reușite i se asociază altele de natură economică, de recuperare a domeniilor statului, în vederea creșterii veniturilor acestuia și a celor personale ale familiei princiare. Astfel, în septembrie 1663, este obținut de principesa Ana Bornemisza domeniul Făgărașului, urmat în 1664 de cel al Blajului și în 1673 de cel al cetății Hust. Acestor domenii le sunt asociate treptat multe alte moșii și stăpâniri, care reintră în posesia principelui și a susținătorilor săi, fapt care a fost în măsură să confere stabilitate domniei lui Apafi pe un răstimp de aproape trei decenii.

Evoluția autorității princiare în raport cu stările prezintă similitudini cu aceea față de Consiliul princiar. Condițiile impuse lui Mihail Apafi la alegere au sporit considerabil, nu numai autoritatea dietei, ci și pe aceea a Consiliului princiar. Treptat însă această instituție își pierde din prerogativele de politică internă și externă în favoarea principelui și a unui număr restrâns dintre membrii săi, de regulă oameni de încredere sau rude ale familiei Apafi. S-a ajuns cu timpul ca părerile Consiliului princiar să fie tot mai mult ignorate și tot mai puțin respectate de principe. Divergențele de opinii ale consilierilor

Fig. 178 Mihail Teleki, consilier princiar.

ofereau principelui posibilitatea de a opta pentru una sau alta dintre ele sau chiar pentru a-și impune propriul punct de vedere. O dată cu depășirea greutăților de la începutul domniei și cu consolidarea puterii princiare, părerea tuturor membrilor Consiliului princiar este tot mai rar solicitată, fiind preferată opinia circumspectă a cancelarului experimentat Ioan Bethlen, a nobilului, mare căpitan al Clujului, Dionisie Bánffy, sau, după 1674, tot mai mult a lui Mihail Teleki, consilier și rudă a principesei.

Principele Mihail Apafi, lăsându-se prea mult dominat de consilieri, s-a ajuns ca aceștia să ia o serie de hotărâri de politică externă necunoscute stărilor, stârnind nemulțumirea acestora. Pentru a se apăra de eventualele măsuri punitive solicitate principelui de stări, membrii influenți ai Consiliului princiar s-au constituit în 1671 în așa-zisa „Ligă blestemată". Printre fruntașii acesteia s-a numărat și Dionisie Bánffy, ajuns mare căpitan al Clujului — oraș ce preluase funcția Oradei ca cetate de margine — și care se opune militar extinderii teritoriale a pașalâcului de la Oradea în părțile Gilăului. Reprezentant al partidei filohabsburgice se împotrivește intervenției militare în sprijinul răzvrătiților reformați din Ungaria, ridicați la luptă împotriva Vienei catolice. Nemulțumită de o astfel de poziție și urmărind îndepărtarea sa de la putere, o altă grupare nobiliară, având în frunte pe ambițiosul nobil Mihail Teleki, pune la cale înlăturarea și executarea lui Bánffy (1674). După această dată Teleki, având drum deschis ascensiunii sale, devine treptat cel mai important consilier princiar, fiind preocupat totodată și de eliminarea din viața politică a marilor familii nobiliare. Astfel, pentru a scăpa de Paul Béldi, mare general al țării, susținut de secui și atașat partidei filoturce, exploatează aroganța și impulsivitatea acestuia, inventând o pretinsă aspirație a sa la tronul princiar. Pentru a-și salva viața, Paul Béldi fuge în 1678 la Poartă, unde, împreună cu alți aderenți, susține candidatura pretendentului David Zolyomi, pretendent care se bucura și de sprijinul domnului român Șerban Cantacuzino. Mișcarea eșuează, în condițiile relansării politicii europene a Porții, care are nevoie de ajutorul lui Apafi și de un principat pacificat.

După 1685, o dată cu venirea trupelor imperiale austriece în Transilvania, autoritatea lui Teleki sporește mult, ca de altfel și cea a Consiliului princiar, adunarea generală a stărilor fiind convocată fără mandat princiar și luând hotărâri care fac dovada subordonării în întregime a principelui. Această decădere a puterii princiare și succesele militare ale Habsburgilor grăbesc și fac posibilă instăpânirea acestora în Transilvania.

2. Refacerea economică și veniturile țării

Slăbirea autorității princiare și ascendentul stărilor în viața politică a însemnat, printre altele, înstrăinarea unor importante venituri ale statului. În primul rând, multe din domeniile fiscale au ajuns pe o cale sau alta pe mâini nobiliare, fapt care a întărit dependența bănească a principelui Mihail Apafi față de veniturile regaliene. Ivirea de cheltuieli neașteptate, mai ales în raporturile cu Poarta, atunci când dările încă nu erau strânse la timp, a accentuat interesul și preocuparea principelui pentru sporirea veniturilor provenite din exploatarea moșiilor fiscale și a bogățiilor subsolului, din comerț și politica monetară.

Pentru economia rurală, perioada de liniște și stabilitate care a urmat evenimentelor din anii 1658–1661, a însemnat nu numai refacerea potențialului demografic, ci și relansarea producției agricole, diversificată și îmbogățită acum de cultivarea porumbului, în pofida ostilității nobiliare și a hotărârilor restrictive ale adunării țării, precum cea din anul 1686. Tot acum, folosirea și, mai apoi, cultivarea tutunului reprezenta o altă noutate în agricultura vremii, întâmpinată după 1670 cu repetate hotărâri prohibitive ale stărilor și pedepse pecuniare, rămase însă fără rezultat.

Dezvoltarea vieții de curte și, în general, creșterea cheltuielilor princiare au determinat perpetuarea mai vechilor practici ale Rákóczeștilor, cu deosebire prin preocupările Anei Bornemisza, de sporire a economiei domeniale, printr-o mai bună administrare și utilizarea mai rațională a muncii iobăgești. Alături de culturile cerealiere și creșterea animalelor se bucură de atenție sporită viticultura, pomăritul și legumicultura, menite, prin produsele lor, să satisfacă trebuințele de fiecare zi ale curții princiare și ale armatei din cetăți. Pentru veniturile lor însemnate și evitarea unor cheltuieli nu sunt neglijate nici micile industrii domeniale, precum morile cu scânduri, de pulbere și de hârtie, velnițele și berăriile, vărnițele și sticlăriile sau glăjăriile. Dintre acestea am aminti sticlăria de la Porumbacu de Sus și moara de hârtie de la Gurghiu, destinate a satisface nevoile curente de sticlă și de hârtie. În general, venitul anual adus de domeniile fiscale se poate estima la suma de 100 000 de florini.

Preocupările principelui Mihail Apafi pentru refacerea economică a țării și pentru sporirea veniturilor vistieriei rezultă și din măsurile luate în domeniul mineritului. Astfel, fierul, articol interzis exportului, era exploatat la Ghelar și Teliuc în Hunedoara, la Vașcău în Bihor, la Rimetea lângă Turda și la Bălan în Ciuc, folosindu-se lucrători străini și localnici, care realizau pentru stat un venit anual de aproximativ 3 400 de florini. Obișnuit, în exploatările de fier, ca de altfel și în cele de aur și de argint, funcționa sistemul arendării, așa cum l-a practicat și bogatul negustor Pater Ianoș, unul dintre șefii Companiei grecești de comerț.

Alături de exploatarea fierului, principele s-a preocupat și de valorificarea superioară a zăcămintelor de aur și argint de la Abrud, Zlatna, Baia de Criș, Baia de Arieș, Rodna, Baia Mare și Cavnic, minele și spălătoriile asigurând un venit anual de 25 000 de florini, la care se adăugau alți 4 000 de florini din exploatările de mercur.

Fig. 179 Principele Mihail Apafi I.

Ocnele de sare au constituit o altă sursă importantă de venituri princiare pentru sporirea cărora exploatarea salinelor a fost readusă în 1665 în administrarea fiscului, reușindu-se să se obțină în 1669 un venit de circa 70 000 de florini. Cantitățile de sare extrasă depășeau cu mult nevoile interne, fiind în mare parte destinată exportului în Imperiul otoman și în Ungaria. Cum extracția, transportul și comercializarea sării aduceau mari câștiguri celor care le luau în arendă, stările în adunarile țării au adoptat în 1665 și 1671 hotărâri care încercau să asigure celor din țară arendarea cu prioritate. De pe urma arendării exploatării sării și a transportului acesteia pe apă fiscul a obținut în 1671 suma de 70 000 de florini plătiți de Pater Ianoș și asociatul său, sumă care, în anul 1683, s-a ridicat la circa 85 500 de florini achitați de același negustor, dar cu un alt asociat, pentru ca în anul următor Pater Ianoș să arendeze venitul sării de unul singur, dovadă a bogăției sale și a rolului pe care l-a jucat în sistemul de venituri al țării.

Resursele financiare ale vistieriei lui Mihail Apafi proveneau și din dijmele secularizate, dijme ajunse pe mâini nobiliare și pe care principele și adunările stărilor din anii 1661–1664 reușesc în mare parte să le recupereze, fiind date în arendă, precum în 1684 lui Mihail Teleki. Aceste venituri erau completate de cele rezultate din dările ordinare și extraordinare votate de adunarea țării și aflate într-o continuă creștere simultan cu sporirea cheltuielilor curții, a nevoilor militare și a tributului turcesc. Astfel, numai darea pe poartă a crescut de la 10 taleri, respectiv 20 de florini, în 1664, la 20 de taleri în 1678, pentru ca în 1686 să ajungă la 100 de florini pe poartă, plus alte suplimente cerute de generalul imperial Rabutin.

În același scop, al sporirii veniturilor statului, principele a luat măsuri pentru dezvoltarea schimburilor comerciale interne și externe, restrângând monopolurile de breaslă și reglementând activitatea negustorilor prin repetate „limitații" (*limitationes*) la prețurile de vânzare ale produselor. Asemenea limitații avem din anii 1665, 1668, 1670 și 1688, încercându-se prin acestea să se înlăture scumpetea excesivă la produsele meșteșugărești, îndeosebi la articolele din piele și textile, multe destinate costumării curtenilor și înzestrării armatei. Uneori s-a mers mai departe, precum în 1673, când s-a interzis scoaterea din țară a postavului, făcându-se excepție cu Țara Românească, care furniza materia primă și solicita postavul pentru oastea domnească. Interesul curții princiare și al nobilimii pentru mărfurile de lux a adus cu sine, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o relativă libertate de mișcare negustorilor străini, cu deosebire a celor greci, evrei și armeni, legați de comerțul Transilvaniei cu Orientul. Astfel, la solicitarea lui Mihail Apafi, în 1672, Adunarea țării aprobă Companiei orientale cererea de a aduce mărfuri din Turcia, Veneția, Polonia și Viena și a le depozita la Alba Iulia, de unde să fie apoi comercializate cu amănuntul de către negustorii localnici[1].

De pe urma acestui activ comerț extern au crescut considerabil veniturile fiscului, așa cum rezultă din datele contractelor de arendare ale oficiilor tricesimale și vamale. Astfel, venitul vistieriei a crescut, numai pe baza arendării vămii de la Bran cu filialele sale, de la 4 000 de florini, în 1664, la 6 000 de florini, în 1668, ca să ajungă în anul 1680 la suma de 20 000 de florini. Cât privește orientarea comerțului principatului, apar absolut edificatoare datele din contractele de arendare ale vămilor de către Ștefan Apor, care, în 1683, plătea o arendă de 14 000 de florini pentru vama de la Bran cu filialele sale, în timp ce pentru întregul sistem de vămi de la Cluj, Dej, Lăpuș și din Maramureș — vămi care deserveau legăturile cu Ungaria Superioară, Polonia și Germania — achita o arendă de numai 9 600 de florini. Desigur, pentru comerțul cu Țara Românească și Moldova trebuie luate în considerare și sumele obținute din arendarea altor vămi de către orașele Sibiu și Bistrița. Oricum, proporțiile și diferențele între veniturile obținute din arendarea vămilor menționate dovedește orientarea și complementaritatea economiei Transilvaniei cu aceea a țărilor de peste Carpați.

Totalul veniturilor anuale obținute de principele Mihail Apafi este estimat în mare la 250.000–300 000 de florini, sumă care a fost posibilă de realizat ca urmare a măsurilor întreprinse de puterea centrală, care s-a putut bucura astfel de o îndelungată stabilitate. Pentru consolidarea acesteia și ușurarea solvabilității față de Poartă, au fost inițiate o serie de măsuri, în domeniul politicii monetare, menite să înlăture lipsa banilor din țară.

Efortul constant depus de principe și de stări a fost de a spori banii buni, galbenii și talerii, supuși unui proces de tezaurizare. Pe de altă parte, țara era invadată de moneda măruntă, fără valoare, ușor de falsificat și pe care Poarta nu o accepta în contul plății tributului sporit la 40 000 de galbeni. Pentru a îndepărta aceste neajunsuri este interzisă scoaterea din țară a metalelor prețioase, a monedelor de aur și argint, încercându-se împiedicarea supraevaluării talerului și a galbenului (1664), iar în 1670 se ia hotărârea formării unei comisii, în frunte cu juzii din Brașov și Sibiu, care să urmărească valoarea și circulația banilor în țările vecine, ca astfel să se poată controla situația și în Transilvania. Concomitent, pentru atragerea în țară a banilor buni, se iau măsuri, în 1664 și 1666, ca negustorii care fac dovada aducerii de asemenea bani să beneficieze de reducerea la jumătate a vămilor pe mărfuri. Totodată, se recurge la emisiuni de monedă măruntă, acordându-se acest drept, în 1671, orașelor Sibiu, Brașov și Târgu Mureș, iar în 1673 și Aiudului, politică asupra căreia în 1674 se revine, considerându-se ineficientă. Nu a scăpat reglementării nici nivelul dobânzii percepute pentru banii împrumutați, dobândă fixată în 1673 la 10% pe an, după cum Adunarea țării din 1683 intervine pentru a stabili valoarea galbenului la 4 florini și 50 dinari, iar a talerului la 2 florini și 25 dinari.

Toate aceste măsuri, care se integrează într-un sistem coerent de politică economică, au reușit să refacă și să mențină o anumită dezvoltare și prosperitate a vieții economice a

[1] *MCRT*, XV, p. 314–317.

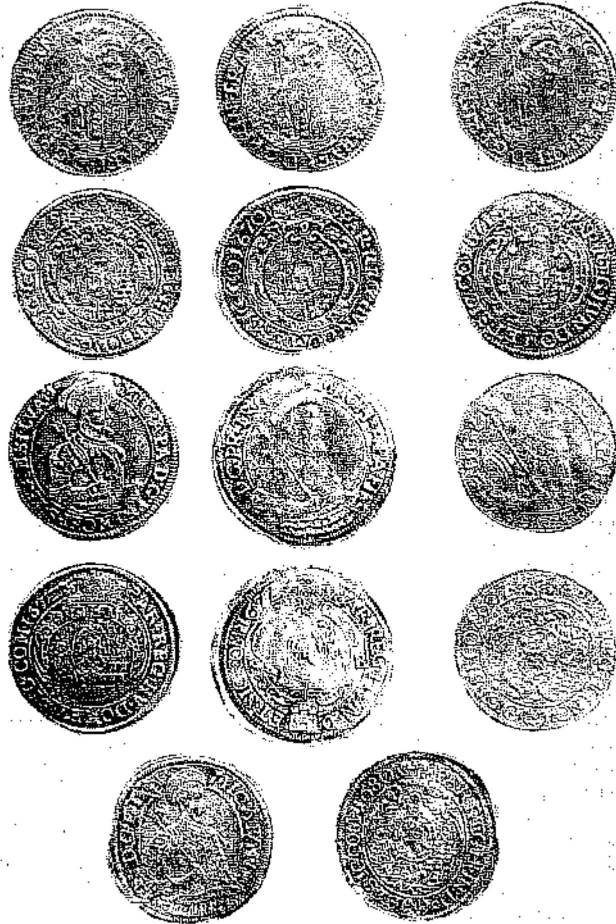

Fig. 180 Monede emise de Mihail Apafi I.

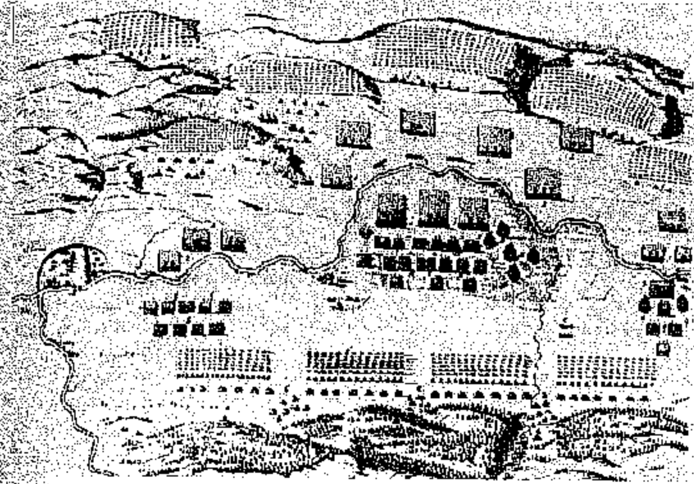

Fig. 181 Bătălia de la Szentgotthárd.

țării atât timp cât a fost o stare de pace. Veniturile princiare din domeniile fiscale, din dijme, din exploatările minelor și salinelor, din perceperea taxelor și vămilor pe negoț au asigurat o stabilitate politică și autoritate princiară, năruite însă o dată cu venirea trupelor imperiale în Transilvania și cu invadarea pieții țării de moneda străină devalorizată, făcând să eșueze întreaga politică monetară dusă de principele Mihail Apafi.

3. *Rivalitate și prudență*

Ajuns la putere Mihail Apafi se vede lipsit inițial de autoritate în fața stărilor, pe care însă încearcă printr-o politică abilă să și le apropie și chiar să le supună voinței sale. La fel ca și înaintașii săi Gabriel Bethlen și Acațiu Barcsai, Apafi are, la începutul domniei, în jurul său armata turcă. Pentru a-și asigura un ajutor efectiv, dar mai puțin păgubitor pentru țară, noul ales apelează, prin nobilul de origine română Petru Budai, la domnii români vecini. Sprijinul militar acordat de aceștia a fost destinat eliberării orașelor transilvănene ocupate de trupele imperiale.

Prezența armatei germane în unele orașe și cetăți din Transilvania a constituit, de altfel, unul din motivele care au stat la baza redeclanșării conflictului militar dintre Imperiul

otoman și Habsburgi, în vara anului 1663. La luptele ce se dau la Érsekujvár (Neuhausel, Nove Zámky) participă în persoană cu oștile, din porunca sultanului, și domnii din Moldova și Țara Românească, ce trec prin Transilvania cu trupele, prin iulie-august, precum și principele Transilvaniei, ce pleacă în 20 septembrie 1663. Cu prilejul acestei expediții și a celei din anul următor Mihail Apafi, prin intermediul domnului Grigore Ghica, aflat în relații secrete cu Viena, dar și prin mijlocirea unora dintre nobilii ardeleni, tatonează terenul taberei adverse, pentru îmbunătățirea raporturilor cu imperialii. Cu toate că la 1 august 1664, în lupta de la Szentgotthárd oștile creștine obțin victoria, pacea rapidă de la Vasvár ce i-a urmat, în septembrie 1664, nu schimbă în esență situația de fapt dintre cele două imperii rivale.

Pentru Transilvania, tratatul de pace încheiat pe 20 de ani recunoștea noua situație creată în urma evenimentelor din anii anteriori, respectiv cedarea către turci a cetăților Ineu, Lugoj, Caransebeș și Oradea, cu domeniile lor, urmând ca cetatea Săcueni să fie dărâmată. În felul acesta, practic era desființat întreg sistemul defensiv al țării asigurat de cetăți, în timp ce Viena se obliga să-și retragă toate trupele aflate în orașele din centrul și nord-vestul Transilvaniei. Astfel, obiect al disputei celor două mari puteri și lipsită de sprijin extern, Transilvania s-a văzut în urma păcii cu hotarele micșorate, lipsită de apărare și lăsată la discreția Porții, prin neincluderea unor prevederi care să stabilească cuantumul tributului și mai ales linia de demarcație dintre pașalâcul de la Oradea și principat.

Eșecul diplomației transilvane a fost înregistrat de contemporani ca semn al decăderii puterii princiare în favoarea consilierilor princiari. Efectele păcii s-au reflectat în plan intern în „armistițiul" intervenit între cele două grupări, filoturcă și filohabsburgică, lipsite de acum de încurajări externe. Grija esențială a factorilor politici transilvăneni pentru anii ce au urmat păcii de la Vasvár a constituit-o reconsiderarea sistemului de apărare al țării, prin înlocuirea cetăților pierdute cu altele și prin atribuirea orașului Cluj a rolului deținut anterior de Oradea. Dar eforturile întreprinse, contracarate întotdeauna rapid de Poartă, interesată de menținerea deschisă a Transilvaniei, nu ajung nici pe departe la rezultatul scontat, așa după cum nu se reușește nici stabilirea liniei de demarcație a stăpânirilor turcești.

Perioada de liniște pentru Transilvania a luat sfârșit o dată cu încheierea, în septembrie 1669, a păcii de la Candia, ce punea capăt războiului Turciei cu Veneția, pentru stăpânirea insulei Creta, și readucea în actualitatea politică problema unui nou război îndreptat împotriva Poloniei. Pentru expedițiile turcești din anii 1672–1674 Transilvania a fost obligată să contribuie cu provizii, fiind scutită totuși de participarea în persoană a principelui cu oaste. Căderea Camenițel, în anul 1672, și transformarea Podoliei în pașalâc turcesc, expunea nu numai Polonia și Moldova, ci și Transilvania. Prevăzător, Mihail Apafi, deși aflat în relații bune cu Jan Sobieski, regele Poloniei, cu Ștefan Petriceicu, domnul Moldovei, și cu Grigore Ghica, domnul Țării Românești — toți acești trei legați între ei printr-o alianță antiotomană — evită să li se alăture deschis, rămânând pe mai departe supus credincios al Porții. În general, relațiile lui Apafi cu turcii au fost relativ

bune, atât cât îngăduiau interesele divergente dintre stăpân și supus. Au cunoscut însă și multe momente de încordare generate, pe de o parte, de mai vechea tactică a Porții otomane, de a păstra pe lângă ea câte un pretendent la tron, precum David Zolyomi, pe de alta, de încercarea acesteia de a impune ascultarea ardelenilor chiar în condițiile expansiunii teritoriale în detrimentul principatului. În acest din urmă caz, legat de pașalâcul de la Oradea, Transilvania s-a opus atât pe cale diplomatică, cât și pe cea a armelor, dacă avem în vedere acțiunile lui Dionisie Bánffy, mare căpitan al Clujului.

În privința relațiilor principatului cu Imperiul habsburgic, domnia lui Mihail Apafi a înregistrat două etape distincte. Prima ar putea fi considerată până spre anii 1672–1674, răstimp în care, printr-o politică abilă, datorată în parte unei influențe mai mari a partidei filohabsburgice, s-a reușit păstrarea unor raporturi pașnice și de bună vecinătate. A doua etapă ar începe după 1670, când în Bihor, Maramureș, Chioar și în diferite localități din Transilvania își caută refugiul numeroși unguri reformați din Ungaria, răzvrătiți și nemulțumiți de intoleranța promovată de biserica catolică, sprijinită de Viena. Cererile de ajutor adresate principelui Apafi și stărilor reactivează în Transilvania regruparea nobilimii în partide, lipsind unanimitatea de opinii pentru acordarea ajutorului solicitat de refugiați.

În general a predominat părerea că, pentru o astfel de acțiune, era necesar obținerea acordului de la Poartă, întrucât implicarea directă a Transilvaniei într-un conflict intern al Imperiului habsburgic echivala cu încălcarea tratatului de pace de la Vasvár, putând duce la declanșarea unui nou război între cele două imperii rivale. Pentru obținerea acordului Porții, diplomația transilvăneană a depus eforturi stăruitoare, dublate de altele ale emigrației maghiare, care a apelat la Grigore Ghica pentru mijlocirea dobândirii ajutorului turcesc. Fără a se implica direct în conflict, Poarta a separat cu abilitate problema emigranților unguri de cea a Transilvaniei, interzicându-i lui Apafi să-i sprijine, în timp ce ea îi susținea în secret.

Cu toate dispozițiile restrictive venite de la Poartă, reformații răsculați din Ungaria găsesc ajutor în Transilvania, dar prezența lor aici și a trupelor de mercenari, pe care le-au angajat, au avut repercusiuni economice negative în principat, de unde și reținerea stărilor în privința acordării de subsidii. Situația se complică o dată cu intervenția militară alături de răzvrătiți a ardelenilor, în frunte cu Mihail Teleki, în condițiile înfrângerii acestuia în lupta de lângă Satu Mare, din toamna anului 1672. Poarta s-a arătat deosebit de supărată, motiv pentru care diplomația transilvăneană s-a grăbit să-i convingă pe turci că acțiunea a fost făcută fără știrea și acordul stărilor, iar pentru a evita plângerile Vienei și-a oferit medierea pentru împăcarea acesteia cu răsculații.

În timp ce erau duse toate aceste tratative, factorii politici din Transilvania întrețin, cu asentimentul Porții, legături cu Franța, în vederea realizării unei alianțe antihabsburgice. Rezultatul acestor demersuri diplomatice a fost materializat în acordul din 31 mai 1677, încheiat între solii francezi atât cu principele Mihail Apafi, cât și cu Emeric Thököly, conducătorul răsculaților reformați din Ungaria de Nord.

Înțelegerea prevedea recrutarea unei armate de 15 000 de oameni, plătiți de regele Franței, și numirea în fruntea acesteia a lui Mihail Teleki. Această oaste urma să fie recrutată din Transilvania și Ungaria, trebuind să atace stăpânirile răsăritene ale Habsburgilor, cei doi aliați ai regelui angajându-se să nu încheie pace separată fără consimțământul acestuia, iar în cazul în care regele ar fi fost silit să încheie pace, urma să-și ajute mai departe aliații cu 100 000 de scuzi anual. Conflictele armate declanșate cu Habsburgii nu aduc victoriile scontate, oastea lui Teleki fiind înfrântă la Eperjes, iar unele succese obținute de Thököly și încheierea de către Ludovic al XIV-lea a păcii de la Nimwegen (1679) nu oferă Transilvaniei nici un avantaj. Mai mult, după această pace dispare interesul Franței pentru „diversiunea" din Ungaria, iar plata subsidiilor promise prin tratatul din 1677 este sistată, încât demersurile viitoare ale Transilvaniei la Poartă, pentru a obține acordul acesteia în vederea intervenției în Ungaria, rămân fără rezultat. Ca urmare, principele își pierde rolul în mișcarea răzvrătiților reformați, rol preluat treptat de Emeric Thököly.

Intervenția deschisă și hotărâtă a Porții otomane, în sprijinul răsculaților din Ungaria, are loc de-abia în anul 1681, când turcii pornesc o primă expediție militară împotriva Habsburgilor. La aceasta, alături de principele Mihail Apafi, ce participă personal, iau parte și Țara Românească cu 4 000 de oșteni, respectiv Moldova cu alți 3 000. O expediție similară este organizată și în anul următor, Kara-Mustafa pașa în lipsa unor succese militare de seamă, numindu-l totuși pe Thököly ca rege al Ungariei Centrale (Orta Madjar), cu scopul creării unui stat tampon între cele două imperii, stat vasalizat Porții și menit să asigure acesteia stăpânirea Transilvaniei.

Afirmarea unor pretenții ale lui Emeric Thököly asupra scaunului princiar l-a îndemnat pe Apafi la prudență în relațiile sale cu Viena, cu atât mai mult cu cât Liga Sfântă se afla în plin proces de constituire. Astfel, deși participant alături de turci la asediul Vienei din 1683, principele ardelean a adoptat o atitudine prudentă, dar nu ostilă, dovedindu-se a fi inspirat în contextul noului raport de forțe angajate în luptă.

4. Statornicia bunei vecinătăți

Încă de la urcarea sa pe tron, principele Mihail Apafi a manifestat interes pentru continuarea întreținerii de bune relații cu Țările Române. La antecedentele mai vechi ale acestor relații se adăugau acum, după condițiile impuse de turci la Ineu, în 1658, statutul comun de supuși egali în fața Porții otomane, atât a domnilor, cât și a principilor. Se cunoaște apoi că Apafi, pentru a-și consolida domnia a apelat, la scurt timp după înscăunarea sa, la sprijinul militar al lui Grigore Ghica din Țara Românească și al lui Eustratie Dabija din Moldova, fiind folosit drept mijlocitor Petru Budai, fostul diac de limbă maghiară al domnului Constantin Șerban.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Transilvania a întreținut în mod constant relații de strânsă prietenie cu Moldova și Țara Românească, chiar dacă aici au avut loc

dese schimbări de domni. De cele mai multe ori boierii fugari au găsit adăpost în principat, până la ivirea unor auspicii mai favorabile reîntoarcerii în țară.

Legăturile cu Moldova, cel puțin la începutul domniei lui Apafi, au avut în vedere și rolul acesteia în eliberarea robilor aflați în captivitate la tătari după expediția din Polonia, Iașul devenind un adevărat târg în această privință. Implicațiile acestui gen de afaceri rentabile pentru unii nobili ardeleni, precum cei din familiile Béldi și Mike, ajung să scandalizeze stările care impun măsuri de stopare prin hotărâri ale adunarii țării.

Interesul pentru bunele relații cu Țara Românească a fost determinat, printre altele, și de poziția geografică a acesteia, majoritatea soliilor ardelene la Poartă folosind drumul prin București, fiind adesea primite de domni și informate din timp cu știrile cele mai noi de la Constantinopol. De altfel, nu întâmplător, între membrii soliilor se aflau de cele mai multe ori fie români, fie persoane cunoscătoare a limbii române, precum Gheorghe Brancovici, fratele episcopului Sava, Ioan Budai din Galați, Sigismund Boer din Copăcel, Ioan Boroș, Sigismund Boer din Recea și alții.

Principele Mihail Apafi, dorind să urmeze mai vechea practică a Rákóczeștilor, propune domnului Grigore Ghica încheierea unei alianțe sau „confederații". Potrivit acesteia, semnatarii trebuiau să-și acorde reciproc sprijin militar împotriva oricărui dușman, cu excluderea Porții otomane. Urmau de asemenea să-și furnizeze știri, să păstreze mai vechile înțelegeri privitoare la hotare și în legătură cu iobagii fugiți etc. Clauza principală a alianței, cea a acordării ajutorului militar în caz de atac extern, era condiționată de obținerea în prealabil a acordului Porții. Deși nu se cunoaște forma finală a tratatului încheiat, referirile ulterioare la el și sprijinul militar acordat de domn lui Apafi par să sugereze un act finalizat prin mijlocirea lui Petru Budai.

Față de domnul Moldovei Eustratie Dabija, principele Transilvaniei are o inițiativă similară aceleia cu Grigore Ghica, respectiv de încheiere a unui tratat de alianță. Nu știm dacă acesta a fost perfectat și semnat, dar cunoaștem că în ianuarie 1662 se găsesc în Transilvania trupe românești trimise de ambele țări de peste Carpați. Aceste trupe participă, cu acordul Porții, alături de Apafi, la lupta de la Seleușu Mare din 23 ianuarie 1662, unde Ioan Kemény își găsește moartea. Aceleași ajutoare românești iau parte, în 22 aprilie 1662, alături de turci și de secui, la asedierea orașului Cluj, ocupat de trupele imperiale, eliberându-l și contribuind astfel la consolidarea domniei lui Mihail Apafi.

Relațiile bune dintre cele trei țări devin mai încordate în 1663, o dată cu declanșarea conflictului militar turco-habsburgic din Ungaria, când, contrar voinței ardelenilor, cei doi domni români primesc din partea sultanului porunca de a trece cu oștile lor prin Transilvania, în drumul spre Ersékujvár. Aici, în octombrie 1663, Mihail Apafi are o întrevedere personală cu Grigore Ghica, de acum relațiile dintre aceștia devenind mai strânse. Cu știrea și acordul principelui, domnul Țării Românești întreține prin Transilvania legăturile sale secrete cu Habsburgii. Bănuirea domnului de către turci, pentru legături cu imperialii și abandonarea de către aceștia a intereselor Transilvaniei și Țării Românești cu prilejul tratativelor păcii de la Vasvár, nu fac decât să-i confirme lui Ghica temerea că va fi mazilit. De aceea, domnul inițiază tratative secrete cu curtea princiară, urmărind,

în caz de mazilire, obținerea dreptului de a se refugia împreună cu familia în Transilvania. Dar, datorită ostilității Porții, o dată cu mazilirea își găsește adăpost temporar în principat doar Maria Sturza, doamna Țării Românești.

Cu Moldova, principele Apafi a promovat constant aceleași relații de bună vecinătate, căutând să obțină sau să ofere sprijin reciproc la Poartă, să afle vești în legătură cu tătarii și polonezii sau să reglementeze pașnic, prin comisii mixte, problemele de hotar generate de păstorit și negoț. Mihail Apafi a manifestat un interes aparte pentru relațiile cu Moldova, la sfârșitul anului 1667 și începutul lui 1668, atunci când acuzele ridicate la Poartă de pretendentul Zolyomi periclitau stabilitatea tronului princiar.

Astfel, un moment cu semnificații deosebite, în istoria relațiilor politice dintre Transilvania și Moldova, l-a constituit prezența la Iași, în februarie-martie 1668, a episcopului ortodox Sava Brancovici. Se pare că popasul la curtea lui Iliaș vodă al episcopului ardelean, în drumul său spre Moscova, nu a fost unul obișnuit, limitat doar la aflarea și trimiterea de știri despre cazaci, tătari și polonezi, ci a urmărit și o anume „misiune" politică încredințată de principe. Cum din suita episcopului făcea parte și fratele său, Gheorghe Brancovici, este de presupus că s-a încercat de către aceștia să obțină de la domn susținerea la Poartă a cauzei lui Apafi în diferendul cu David Zolyomi.

Încheierea, în septembrie 1669, a păcii de la Candia deschidea posibilitatea declanșării unui nou conflict militar turco-habsburgic în Ungaria, cu implicarea directă și a Țărilor Române. Urmărind să reediteze situații mai vechi și în eventualitatea izbucnirii unui asemenea conflict, în octombrie 1669, i s-au dat instrucțiuni solului ardelean la Poartă pentru a obține acordul acesteia ca domnii români să contribuie cu oaste la viitoarele expediții, sub conducerea principelui. Cum expediția mult așteptată de Apafi împotriva Vienei nu a avut loc, veleitățile și dorințele principelui nu au mai fost finalizate. Mai mult, legat de situația din Ungaria, se poate spune că a crescut prestigiul domnului Grigore Ghica care, în condițiile indeciziei lui Apafi, a fost solicitat de ungurii reformați răsculați să le susțină cauza la Poartă, în vederea obținerii unui ajutor armat împotriva Habsburgilor și a Contrareformei.

Schimbarea de domnie în Țara Românească, prin ajungerea pe tron a lui Radu Leon și Antonie vodă din Popești, nu a modificat prea mult relațiile cu Transilvania. Astfel, episcopul Sava Brancovici se găsea încă din aprilie 1670 la curtea lui Antonie vodă, venit probabil cu știrea lui Apafi, obținând reconfirmarea unei mai vechi danii pe seama bisericii sale din Alba Iulia. Același domn a dat și un privilegiu, prin care îngăduia brașovenilor să-și ierneze animalele în Țara Românească. Dar fuga în Transilvania și adăpostirea aici a lui Stroe Leurdeanul, cel vinovat de uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino, au dus la o răcire a relațiilor lui Antonie vodă cu Mihail Apafi. Predarea fugarului învinovățit de omor a constituit motivul a mai multor solii venite din partea domnului Țării Românești, dar demersurile au fost zadarnice, principele găsind suficiente pretexte pentru a amâna îndeplinirea cererilor.

Revenirea pe tronul de la București a lui Grigore Ghica a perpetuat animozitățile, de această dată din cauza noilor boieri fugari în principat, de teama represaliilor prezentului

domn. Pribegii aveau în frunte pe Șerban Cantacuzino, a cărui protejare de către Apafi l-a determinat pe Ghica, ca o răzbunare, să pună în circulație o serie de zvonuri potrivit cărora ar pretinde de la Poartă tronul Transilvaniei sau cel puțin redobândirea stăpânirii Țării Făgărașului. Teama aceasta a dispărut pentru principe o dată cu sfârșitul expediției turcești împotriva Cameniței (1672), când atât domnul muntean, cât și cel moldovean au fost maziliți pentru conlucrarea lor cu Ioan Sobieski.

Cu noii domni numiți de Poartă, Gheorghe Duca în Țara Românească și Dumitrașcu Cantacuzino în Moldova, relațiile lui Mihail Apafi sunt dintre cele mai bune. Astfel, moldovenii găsesc în principe un vecin binevoitor, care îngăduie lui Miron Costin să treacă prin Transilvania (ianuarie 1674), în drumul spre Polonia, cu corespondență secretă adresată acesteia. Urmarea a fost că vornicul moldovean, aflat în februarie 1674 la Poartă, aducea servicii lui Apafi, vorbindu-l de bine față de marele vizir.

Aceleași relații de bună vecinătate și continuarea unei mai vechi tradiții fac ca reprezentanții domnilor români să participe cu atențiile cuvenite la nunta din septembrie 1676 a lui Nicolae Apafi, cu fiica lui Mihail Teleki, prilej pentru solii domnești de a onora ceremonia, dar și de a se întâlni cu principele și de a discuta diverse probleme politice.

Buna vecinătate dintre cele trei Țări Române a cunoscut însă și unele momente trecătoare de încordare, generate mai cu seamă de stânjenirea liberei circulații a oamenilor și a bunurilor. Am aminti astfel intervențiile repetate ale domnului Antonie Ruset la principe, având ca motiv ridicarea restricțiilor impuse de ardeleni moldovenilor refugiați în Transilvania, care, cu prilejul revenirii în Moldova, se văd cu bunurile lor confiscate de vameșii ardeleni și obligați la plata unor taxe nejustificate. În privința relațiilor cu Gheorghe Duca, domnul Țării Românești, se constată, în primăvara anului 1678, de asemenea, o deteriorare cauzată de îngăduința trecerii prin țară a lui Paul Béldi și a însoțitorilor acestuia, în fuga la Poartă, pentru a scăpa de represaliile lui Apafi și Teleki.

Mutarea lui Gheorghe Duca ca domn al Moldovei și numirea în locul său a lui Șerban Cantacuzino, nu au dus numaidecât și la o redresare a relațiilor noului domn cu principele ardelean. Bunele raporturi rămân grav afectate de măsurile luate de Apafi împotriva episcopului Sava Brancovici, principele intervenind în problemele interne ale bisericii ortodoxe române din Transilvania. Ca urmare, Șerban Cantacuzino acordă un împrumut de 30 000 de taleri lui Cristofor Pásko și Ladislau Csáky, nobili aflați la Poartă cu grele acuze contra lui Apafi, datornicii garantând împrumutul cu moșiile ardelene Sâmbăta și Porumbacu și obligându-se, în caz de reușită în preluarea domniei, să păstreze pe românii din Transilvania neschimbați în credința lor ortodoxă. Sprijinul oferit de domnul român nu a dat rezultatul dorit pentru că, pe de o parte, fugarii nu prezentau garanții suficiente pentru Poarta otomană, plătită din belșug de Apafi, iar pe de altă parte interesele politice ale turcilor reclamau stabilitatea politică pe tronul princiar. Faptul a atras după sine redresarea treptată a relațiilor dintre cei doi vecini, atât Mihail Apafi cât și Șerban Cantacuzino promovând buna vecinătate și încrederea necesare fiecăruia. Astfel a tras mai mult în cumpănă dorința principelui de a obține sprijinul domnului la Poartă pentru

a-și vedea recunoscut de aceasta fiul ca succesor la tron, în timp ce pentru domnul muntean era vitală păstrarea în secret a legăturilor cu lumea creștină, legături întreținute prin Transilvania, cu știrea și acordul principelui. Așadar, interese convergente apropiau între ele Țările Române și le determinau să acționeze în comun, exploatând rivalitatea marilor puteri vecine.

5. *Atracția prestigiului polon*

Înfrângerea turcilor sub zidurile Vienei în 1683 a marcat începutul ruperii echilibrului statornicit de mai mulți ani, îndeosebi după pacea de la Vasvár (1664), între marile puteri rivale — Imperiul otoman și cel habsburgic —, faptul având repercusiuni asupra statelor aflate în zona de interferență a intereselor celor două mari imperii. Ca urmare, tot ce construise diplomația transilvăneană, împreună cu aceea a Țării Românești și a Moldovei, trebuia reconsiderat, reluat de la capăt, în funcție de noua situație politică ce se configura la orizont.

Transilvania, Țara Românească și Moldova se aflau în fața unui pericol imediat, reprezentat fie de Imperiul habsburgic, fie de regatul polon. Teama față de succesele contraofensivei austriece și marele rol avut de regele Ioan Sobieski la despresurarea Vienei și cel prevăzut a i se da în Liga Sfântă determină orientarea politică rapidă a Țărilor Române spre Polonia.

La sfârșitul lui noiembrie 1683, Mihail Apafi simțea nevoia să-l informeze pe Sobieski despre reîntoarcerea lui în țară, oferindu-și serviciile. Desigur că aici trebuie menționat rolul lui Mihail Teleki care, înregistrând eșecul turcilor, a intuit decăderea lor, schimbarea raportului de forțe dintre creștini și turci, reorientându-se rapid, în speranța de a obține pe calea tratativelor, o situație mai bună pentru Transilvania decât cea oferită în eventualitatea unei cuceriri armate.

Este interesant de remarcat că drumul spre Viena al diplomaților ardeleni trece, la sfârșitul lui 1683 și începutul lui 1684, pe la Varșovia, pe la curtea lui Sobieski, scontându-se pe medierea acestuia cu Viena pentru obținerea unui rezultat favorabil Transilvaniei. La curtea aceluiași rege veneau și solii lui Șerban Cantacuzino, iar noul domn al Moldovei, Ștefan Petriceicu, era înscăunat chiar de Sobieski. Se poate remarca inițiativa lui Apafi, poate cu avizul Porții, de a se oferi ca mediator al unei păci între creștini și păgâni sau de a obține cel puțin ca Transilvania să nu fie exclusă din viitoarele tratate. Era o mișcare menită să asigure un loc bun în viitoarea configurație a statelor din zonă, în eventualitatea unei mari schimbări în care deocamdată se pare că Mihail Apafi nu credea. De altfel, era extrem de riscantă o atitudine unilaterală, de a se plasa numai de partea unei puteri, preferându-se o atitudine mai prudentă, prin păstrarea bunelor raporturi cu turcii, în timp ce creștinilor le erau furnizate vești și informații militare.

Relațiile principelui cu domnii români de peste Carpați sunt în aparență bune, resimțindu-se însă de pe urma suspiciunilor generate de căutările diplomatice ale vremii.

Presupunem că venirea lui Matei Cantacuzino în solie la Apafi trebuie legată, în 1684, de noua situație politică creată, de viitoarea atitudine ce trebuia să se adopte față de creștini. Dacă până la asediul Vienei centrul interesului de relații dintre Apafi și Șerban Cantacuzino era reprezentat de Poartă, de intențiile și atitudinile acesteia față de cei doi supuși, după 1683 apare un nou element polarizator, reprezentat inițial de Varșovia, apoi de Viena.

Prin desfacerea, în mai 1684, de către Apafi a corespondenței poloneze adresată lui Șerban Cantacuzino, principele află despre tratativele și atitudinea domnului român față de creștini, acesta din urmă, prins asupra faptului, dezvăluindu-și intențiile și încercând să-l atragă și pe principe. Prudent în a lua hotărât o atitudine, dată fiind vecinătatea și pretențiile teritoriale atât ale Poloniei cât și ale imperialilor, Mihail Apafi, în acest joc politic, aflat într-un permanent balans, acceptă, la cererea lui Șerban Cantacuzino și a lui Sobieski, trecerea prin Transilvania a corespondenței acestora. Tot acum se încearcă obținerea acordului principelui ca și corespondența rezidentului polonez la Poartă să fie făcută, pentru mai mare siguranță, tot prin Transilvania.

Relațiile acesteia cu Poarta erau bune, principele Apafi primind, la 15 iulie 1684, porunca să încerce medierea păcii cu Polonia, iar la sfârșitul aceleiași luni era emis *ahdname*-ul de recunoaștere ca succesor a lui Mihail Apafi al II-lea. Aceste favoruri credem că nu au fost obținute tocmai acum întâmplător, fiind posibilă scurgerea unor informații utile turcilor despre creștini. Astfel, principele Apafi a putut să intercepteze corespondența Sobieski — Șerban Cantacuzino, menționată în actele vremii ca rătăcită, în iulie 1684, undeva în Transilvania, încât nu întâmplător acum turcii cer domnului să-și trimită soția și copiii la Poartă. Și tot acum, Mihail Teleki simte nevoia de a-l acuza în fața lui Sobieski de trădare pe Șerban Cantacuzino, după cum îl învinuiește și față de principesă pentru transmiterea de vești false. Probabil că ardelenii nu puteau trece cu vederea noua prezență în august 1684 a lui Ladislau Csáky la curtea domnului român, după cum nu puteau fi de acord nici cu chemările insistente ale acestuia adresate polonezilor pentru campania militară.

Eșecul expediției polone din Moldova, în toamna lui 1684, și evoluția confruntărilor din Ungaria în favoarea Habsburgilor determină o reorientare politică spre Viena, atât a lui Șerban Cantacuzino, cât și a lui Mihail Apafi. Neîncrederea în izbânda lui Sobieski rărește treptat trecerea soliilor prin Varșovia, în drum spre Viena, preferându-se calea tratativelor directe. Devenise, de altfel, o certitudine că Viena este centrul de fapt al direcționării operațiilor de război ale Ligii Sfinte, fără ca Varșovia să renunțe nici ea la aceste pretenții.

În cursul anului 1684 Apafi și Teleki au cumpănit mult asupra unei eventuale treceri deschise de partea Ligii Sfinte, dar cercurile conducătoare erau de părere că atât timp cât cetățile Timișoara și Oradea erau în mâinile turcilor principele nu putea avea libertate de acțiune. Succesele rapide ale imperialilor, începând cu 1685, și pretențiile teritoriale ale acestora complică mult situația Transilvaniei.

6. Proiecte și contrapropuneri

Habsburgii iau de acum inițiativa diplomatică pentru transpunerea în practică a planului de încorporare a Transilvaniei și Țării Românești, ca foste teritorii cucerite sau supuse doar coroanei ungare și desprinse între timp de aceasta. Inițiativa urmărea să bazeze astfel un demers similar al Poloniei cu pretenții asemănătoare asupra acelorași teritorii, plus asupra Moldovei. Pentru reușita întreprinderii diplomația trebuia să acționeze cu multă abilitate spre a nu stârni opoziția Franței și a altor state europene neliniștite de ascensiunea Habsburgilor în Europa Centrală.

Calea diplomatică, gândită abil de Viena și iezuiții Contrareformei, urmărea, în numele unei legitimități istorice, realizarea unei confederații între Transilvania și Țara Românească, tutelată de împăratul Leopold. În acest scop este trimis, în februarie 1685, iezuitul Antide Dunod în Transilvania, cu un proiect de tratat care să realizeze o alianță veșnică sub protecția împăratului ca rege al Ungariei și, prin urmare, regele legitim al aliaților, garantul acestora, judecătorul lor în caz de neînțelegeri. Regele urma să-și trimită reprezentanți în viitoarele adunări ale țării, se obliga să ajute militar și diplomatic la apărarea lor. În schimb, cei doi aliați confederați urmau și ei să se ajute reciproc, garantându-se libertatea comerțului, egalitatea vămilor, urmând să-și trimită fiecare reprezentanții în adunările de stări ale celuilalt și să încurajeze căsătoriile dinastice.

Paralel cu acest tratat, iezuitul Dunod aducea cu sine și un altul, destinat principelui și Adunării țării, în care se prevedea ca Transilvania să reia cu regele Ungariei raporturile pe care le-a avut pe vremea voievodatului, să i se reducă chiar hotarele la cele de atunci, menținându-se însă principele și confirmându-se legislația în vigoare. Proiectul mai prevedea primirea spre iernare și aprovizionare a o șesime din armata imperială, necesară apărării Ungariei și Transilvaniei, și punerea în timp de război a căpitanilor de cetăți sub ascultarea comandanților imperiali. Nu lipseau nici condițiile intrării Transilvaniei în Liga Sfântă, principatul urmând să contribuie cu 15 000 de soldați subordonați acelorași comandanți imperiali, la care se adăuga încartiruirea a cel puțin 12 000 de soldați, în schimbul angajării ca principatul să nu fie exclus din tratatul de pace cu turcii, după cum urma să nu fie lăsate pe dinafară nici Țara Românească și Moldova.

Reacția principelui față de aceste propuneri, care deschideau țara pentru intrarea trupelor imperiale, nu putea fi una favorabilă într-un moment în care era bine văzut la Poartă, iar fiul său recunoscut ca principe succesor. De aceea, Mihail Apafi încearcă să contrapună pretențiilor Vienei interesele Poloniei, căreia la 1 iunie 1685 principele îi cere ajutor și pe care o dorește ca și garant că Austria va respecta condițiile solicitate de ardeleni.

Dar ceea ce nu obține Antide Dunod de la principe și nici de la Adunarea țării obține de la consilierul Mihail Teleki, încheind cu acesta un tratat secret la Cârțișoara (14 aprilie 1685)[1]. Prin această convenție s-a găsit, cum spune un text maghiar de epocă, „cheia", pentru a deschide pe dinăuntru poarta Transilvaniei, închisă altfel imperialilor. În schimbul

[1] *Ibidem*, XVIII, p. 32–33.

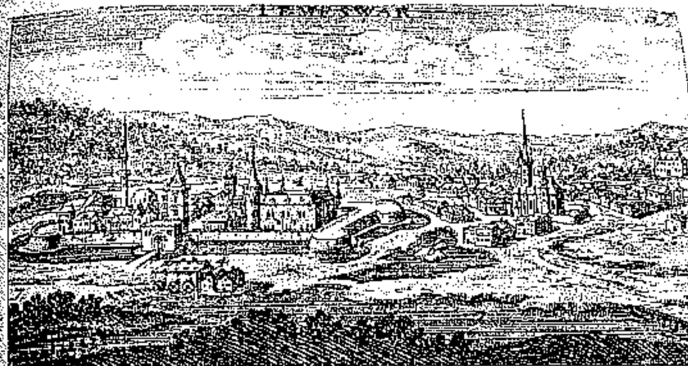

Fig. 182 Cetatea Timișoarei.

unor avantaje, precum iertarea acțiunilor sale antihabsburgice, restituirea averilor sale din Ungaria luate de fisc sau de turci, o pensie anuală plătită în secret, asigurarea refugiului și a protecției sale pe teritoriul imperialilor, secretul deplin al înțelegerii, Mihail Teleki se obliga, prin funcția pe care o avea, să promoveze ideea războiului împotriva turcilor, să obțină unirea trupelor ardelene cu cele imperiale, să asigure proviziile necesare trupelor, să permită trecerea acestora din Transilvania spre Țara Românească etc. Indiferent de felul cum poate fi interpretat acest gest al lui Teleki, cert este că prin el s-a deschis o breșă în apărarea Transilvaniei, apărare la care de altfel s-a și renunțat.

Proiectele de tratat aduse de Dunod chiar respinse își făcuseră totuși efectul, deschizând calea tranzacțiilor și stârnind contrapropuneri. Stările tematoare de Contrareforma sprijinită de Habsburgi solicită înainte de toate recunoașterea religiilor recepte, apoi a principelui și a fiului său, împreună cu dreptul de *libera electio*, păstrarea principatului și a legilor sale ca o entitate politică distinctă de Ungaria, interzicerea instalării de armată în țară și în cetățile acesteia, fiind respinsă orice obligație de încartiruiri, iar ajutoarele militare trimise în țară în caz de solicitare să depindă de principe și să fie retrase la dorința țării. Este respinsă orice reducere a hotarelor Transilvaniei, cerându-se întregirea ei în vechile hotare o dată cu dobândirea de la turci a cetăților Caransebeș, Lugoj, Lipova, Ineu, Șiria, Oradea cu întregul Partium, de asemenea și Baia Mare. Ridicarea la luptă împotriva turcilor este condiționată de luarea în prealabil de la aceștia a cetăților Oradea, Timișoara și Belgrad, urmând ca în tratatul de pace să fie cuprinsă și Transilvania, împreună cu celelalte Țări Române.

În aceste momente dificile pentru Transilvania se ajunge, din inițiativa lui Șerban Cantacuzino, la încheierea tratatului de alianță de la Făgăraș, din iunie 1685, tratat ale

cărui prevederi[1] sunt departe de proiectul de confederare adus și oferit de Antide Dunod. Ele constituie mai degrabă cuprinsul unui tratat tradițional de bună vecinătate, care se obișnuia a se încheia între Transilvania, Țara Românească și Moldova.

Se prevedea păstrarea și promovarea bunei vecinătăți, înlăturarea pricinilor de la hotar, ajutorul reciproc în formula de a fi prieten prietenilor și dușman dușmanilor fiecăruia, informarea mutuală despre eventualele intenții și uneltiri răuvoitoare, fie din partea turcilor, fie din partea creștinilor. Șerban vodă se angaja să nu-l mai sprijine pe Ladislau Csáky împotriva principelui, ambii suverani obligându-se să-și acorde unul celuilalt adăpost în caz de pierdere a tronului. Nu lipsesc stipulațiile ce privesc libertatea comerțului, restituirea reciprocă a fugarilor, respectarea dispozițiilor vamale existente, pedepsirea răufăcătorilor. Este interesant punctul prin care se prevedea libertatea de a se cumpăra moșii și într-o țară și în alta, stipulație contrară prevederilor *ahdname*-ului acordat lui Mihail Apafi. Alte dispoziții privesc asigurarea libertății pășunatului, reglementarea acestuia, modalitatea de judecare a unor litigii existente. Se pare că nu s-a ajuns la un consens în privința cooperării militare în caz de război, din moment ce în tratat nu figurează, după cum lipsește și orice aluzie în legătură cu protecția sultanului sau a împăratului, o eventuală garanție din partea unuia dintre aceștia. Se găsise, așadar, o formă neutră de tratat, departe de tutela turcă, dar în aceeași măsură și de cea austriacă, încât din acest punct de vedere demersurile lui Antide Dunod au rămas fără rezultat. Din nefericire viața acestui tratat a fost scurtă, înregistrându-se plângeri, încă la mijlocul lui august 1685, că cei din Țara Românească nu respectă confederația prevăzută de tratat, prevederile fiind încălcate și de o parte și de alta. În plus, trebuie să amintim că Moldova, deși invitată să-și trimită delegați pentru a semna acest tratat de alianță, nu a răspuns solicitării, fie din cauza legăturilor prea strânse ale domnului cu Poarta, fie datorită vecinătății și primejdiei pentru ea a Poloniei.

În asemenea condiții, tratativele pornite de Habsburgi, prin Antide Dunod, nu se arătau promițătoare pentru scopul urmărit, rezistențele întâmpinate din partea principelui și a stărilor ardelene fiind peste așteptări, acestora asociindu-se și domnul Țării Românești, încât tactica trebuia schimbată, demersul diplomatic urmând a fi dublat de acțiunea militară a generalilor. Sub pavăza acestora se puteau mânui cu mai mult succes atât armele convingerii politice, cât și cele ale presiunii militare la nevoie.

7. *Diplomație și armată*

Înfrângerea turcilor la Ersékujvár, în 15 august 1685, și marea greșeală tactică făcută de aceștia de a prinde pe Emeric Thököly și a-l scoate din luptă, au avut ca rezultat imediat

[1] *Ibidem*, XVIII, p. 341–344.

supunerea de către imperiali a unui vast teritoriu din Ungaria Superioară controlat de cel căzut în dizgrație.

De acum, problema stăpânirii Transilvaniei devenise deosebit de acută, încât paralel cu deschiderea Adunării stărilor ardelene din octombrie-noiembrie 1685, de la Alba Iulia, și prezentarea lui Dunod cu noi propuneri, are loc și intrarea trupelor imperiale în Partium, în părțile Chioarului și ale Maramureșului, pentru a se oferi astfel argumentele necesare acceptării pretențiilor formulate adunării prin trimisul iezuit. Se cerea insistent să nu se permită intrarea polonezilor în Transilvania, să se întrerupă orice legături cu turcii, în primul rând plata tributului și trimiterea de corespondență, să se asigure încartiruirea și proviziile la 13 000 de soldați și să se dea cele necesare pentru asediul Oradei. Întrucât cei prezenți nu păreau să fie atrași de aceste propuneri ale lui Antide Dunod, după mărturisirea lui Nicolae Bethlen, acesta ar fi rostit celebra admonestare *„Majestas nolentes volentes paterne protegit"*, cuvinte redate aproape identic și de cronicarul Mihail Cserei sub forma *„nolentes volentes proteget vos Sua Majestas"*, sugerându-le totodată stărilor să se asocieze cu celelalte două Țări Românești și sa ceară protecția împăratului.

Sub presiunea amenințărilor și a trupelor imperiale, Mihail Apafi semnează, la 27 noiembrie 1685, tratatul preliminar de la Dumbrăveni[1], trimițându-se o delegație la Viena, pentru a trata statutul viitor al Transilvaniei. Nesocotind cele stipulate la Dumbrăveni, generalul Scherffenberg pătrunde adânc în țară, sub pretextul apărării acesteia de turci și tătari, atingând Dejul și Clujul și îndreptându-se spre Sibiu, unde este înfrântă slaba rezistență încercată de ardeleni, lipsiți de orice sprijin extern. Intervențiile acestora pe lângă Ioan Sobieski și Șerban Cantacuzino rămaseră fără rezultat, iar turcii, confruntați ei înșiși cu mari dificultăți militare, nu dispuneau de forța necesară pentru a face față uriașului front din Ungaria până în Ucraina. În acest fel, Transilvania aluneca încet, dar sigur în mâna imperialilor, în timp ce Apafi și consilierii săi erau constant depășiți de evenimente, incapabili să prevadă următoarele mișcări ale adversarului și să le preîntâmpine.

Semnarea dar neratificarea de principe și stări a tratatului hallerian din 28 iunie 1686[2] și succesele imperiale, în luptele de la Buda și Mohács (1687), au avut drept rezultat reintrarea armatei în Transilvania și impunerea tratatului de la Blaj din 27 octombrie 1687[3] prin care țara era obligată la încartiruiri în principalele 12 orașe și cetăți, la furnizarea de provizii și la plata sumei de 700 000 de florini renani, obligații în schimbul cărora se obținea recunoașterea principatului și a legilor țării. Referindu-se la acest tratat, cronicarul Mihail Cserei putea arăta că *„nimeni niciodată, nici creștini și nici păgâni, nu*

[1] Roderich Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526–1690*, Viena, 1911, p. 866.

[2] *Ibidem*, p. 873–876.

[3] Carolus Szász de Szemeria, *Sylloge tractatuum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta diplomatis Leopoldini resolutionis item quae alvinczina vocatur*, Cluj, 1833, p. 24–36.

Fig. 183 Planul Brașovului realizat de Morando Visconti, pentru imperiali.

au ocupat mai ușor o țară ca atunci Transilvania, când fără o pocnitură de bici, toți și-au plecat capul"[1].

Dificultățile pentru țară erau cu atât mai mari cu cât încă nu rupsese legăturile cu Poarta, continuând să plătească și acesteia tributul, în timp ce ajutorul solicitat întârzia, după cum nici Franța sau principii reformați nu se grăbeau să intervină efectiv. Demersurile pe lângă Șerban Cantacuzino, fie și numai pentru acordarea unui împrumut de 100 000 de taleri, nu s-au dovedit a fi mai rodnice, domnul român având propriile dificultăți și temeri în legătură cu prezența trupelor imperiale în Transilvania.

Dacă ardelenii mai aveau în iarna lui 1687–1688 speranța că o dată cu venirea primăverii se va termina cu problema încartiruirii și întreținerii de trupe imperiale, aceasta se năruie la sfârșitul lui aprilie 1688, când sunt cunoscute noile pretenții ale generalului Caraffa, dintre care cea mai importantă era ca țara să dea o declarație oficială că se rupe de Poartă și acceptă protecția împăratului Leopold. La 9 mai 1688 declarația cerută este semnată și curând confirmată de Adunarea țării, Transilvania renunțând „de bunăvoie" la suzeranitatea turcească, care de altfel nu mai exista la acea dată, intrând „sincer și cu bună credință" sub protecția imperială. Astfel, Transilvania dobândea o nouă situație de drept, încheindu-se formal și juridic epoca suzeranității otomane, principatul trecând de acum sub stăpânirea habsburgică, fără ca să aibă un act de garantare a legilor și instituțiilor sale. Se mai adăuga primirea de trupe și în alte orașe și cetăți, precum în Brașov, Gurghiu, Chioar și Hust, urmând ca printr-o diplomă dată de împărat să se reglementeze restul problemelor ce vizau libera alegere a principelui, libertatea religioasă, asigurarea domniei pentru Mihail Apafi I și fiul său, reintegrarea în Transilvania a teritoriilor din Partium, redobândite de la turci, scutirea de încartiruiri, cuprinderea principatului în viitorul tratat de pace cu turcii, libertatea comerțului și excluderea amestecului palatinului Ungariei în problemele Transilvaniei.

La scurt timp, tratativele purtate la Viena de delegația ardeleană, pentru obținerea unei diplome care să reglementeze situația Transilvaniei, nu aduc, la 12 iunie 1688, decât un răspuns neliniștitor prin formulările prea generale și prin transparența părerilor că

[1] Cserei Mihály, *Historiája, 1662–1711*, ed. Toldy Ferenc, Pesta, 1852, p. 177.

situația s-a schimbat de la tratatul hellerian, Transilvania, o dată cu predarea cetăților, ajungând de fapt o țară ocupată și, în consecință, cu un alt statut. Se evita promulgarea unei diplome în așteptarea rezultatului de pe câmpul de luptă, sperându-se chiar ocuparea Belgradului, în timp ce ardelenilor li se cerea să trimită la Viena corespondența primită de principe din țările vecine. Se viza, desigur, corespondența cu regele Ludovic al XIV-lea, dar și cu Moldova și Țara Românească, semn al supunerii depline a unui principat ocupat de armată.

Fig. 184 Principele Mihail Apafi al II-lea.

În condițiile ocupării țării de către armatele imperiale și a succeselor pe care acestea le repurtau pe câmpul de luptă, în Ungaria Centrală și de Sud, pentru Stările ardelene era foarte greu să-și impună propriile dorințe și interese în tratativele care se purtau cu Viena, pentru a obține un act fundamental care să reglementeze pe viitor raporturile principatului cu împăratul. Dificultățile erau cu atât mai mari cu cât, în aceste momente de cumpănă pentru soarta țării, nu toate forțele politice acționau unitar, unii nobili, și dintre aceștia am aminti în primul rând pe conducătorul armatei Mihail Teleki, înțelegând să colaboreze cu imperialii nepermis de mult, încât perspectiva viitorului statutului politico-juridic al țării părea destul de sumbră. Exista primejdia mare ca Transilvania să fie încadrată în regatul Ungariei, fapt pe care Stările aproape în totalitate îl respingeau. Pentru formula integrării înclinau mai cu seamă acei dintre nobili care erau de obârșie din Ungaria și care, stabiliți în Transilvania, sperau acum, în condițiile eliberării Ungariei de sub turci, să-și redobândească domeniile de altădată și de aici interesul lor, străin de altfel ardelenilor, de a vedea principatul integrat și, practic, desființat.

Instăpânirea militară a imperialilor în țară a fost și ea întâmpinată cu ostilitate, așa cum o dovedesc împotrivirile orășenilor din Brașov conduși de aurarul Gaspar Kreisch și pălărierul Ștefan Steiner, la care am adăuga și rezistențele opuse de orășenii din Bistrița și Baia Mare. Erau mari nemulțumiri și în rândul țărănimii contribuabile, pentru care Adunarea țării de la Sighișoara din iunie 1689 a votat o dare pe poartă ridicată la nu mai puțin de 250 de florini.

Moartea principelui și recunoașterea ca succesor de către Stări a fiului acestuia, Mihail Apafi al II-lea, neacceptat însă de Viena, pare să complice lucrurile, cu atât mai mult cu cât Franța intră în război împotriva Habsburgilor, iar turcii revin în fața Belgradului. Cu toate că oștile generalului Donald Heissler au pătruns în Țara Românească, ele sunt

silite de Constantin Brâncoveanu și tătari să se retragă în Transilvania, fiind urmărite și zdrobite în august 1690, în confruntarea de la Zărnești, lângă Brașov. În luptă își găsește moartea însuși Mihail Teleki, iar generalul Heissler este luat prizonier, Poarta ridicând pe tronul princiar, cu ajutorul lui Constantin Brâncoveanu, pe Emeric Thököly. În această situație critică, când părea că soarta Transilvaniei era să scape de sub protecția imperială, Curtea din Viena se grăbește să dea curs demersurilor cancelarului Nicolae Bethlen, care reuși astfel să obțină, după tratative interminabile și dificile, actul mult râvnit de garantare în cadrul imperiului a statutului separat al principatului cu instituțiile și dreptul său tradițional.

S-a născut, astfel, mult așteptata diplomă din 16 octombrie 1690, a cărei promulgare solemnă a fost întârziată încă opt luni, urmărindu-se ajustarea, în funcție de rezultatele de pe câmpul de luptă. În sfârșit, după multe intervenții și insistențe, inclusiv ale legaților străine, a văzut lumina zilei așa-numita *Diplomă leopoldină* din 4 decembrie 1691, care va constitui de acum actul juridic fundamental, constituția principatului Transilvaniei până la dualismul austro-ungar din 1867.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

BETHLEN Ioan, *Historia rerum Transylvanicarum ab anno 1662 usque ad annum 1673*, Pars I–II, Viena, 1782–1783.

———, *Rerum Transylvanicarum libri quatuor, ab anno 1629 usque ad annum 1663*, Cluj, 1789.

Bethlen Miklós levelei (1657–1698) (Corespondența lui Nicolae Bethlen), ed. Jankovics József, Kulcsár Péter și Nényei Gáborné, I–II, Budapesta, 1987.

BETHLEN Miklós, *Önéletírása* (Autobiografia lui Nicolae Bethlen), ed. Szalay L., II–III, Pesta, 1858–1860 (Reeditare V. Windisch Éva, I–II, Budapesta, 1955).

BRANCOVICI, Gheorghe, *Cronica românească*, ed. Damaschin Mioc și M. Adam-Chiper, București, 1987.

Călători străini despre Țările Române, V–VIII, București, 1973–1983.

CIPARIU, Timotei, *Acte și fragmente*, Blaj, 1854.

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár, 1540–1848 évi Erdélyi törvények, ed. Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen, Budapesta, 1900.

CRĂCIUN, I., ILIEȘ, A., *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV–XVIII, privind istoria României*, București, 1963.

Cronici turcești privind Țările Române, ed. M. Guboglu și Mehmed Mustafa Ali, I–III, București, 1966–1980.

CSEREI Mihály, *Historiája, 1662–1711* (Istoria Transilvaniei), ed. Toldy Ferenc, Pesta, 1852. (Reeditare Bánkúti Imre, Budapesta, 1983).

Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, I–III, ed. J. Kemény, E. Trauschenfels, Cluj, 1839–1860.

Diplomatarium Alvinczianum. Alvinczi Péter okmánytára, ed. Szilágyi Sándor, Gergely Samu, Pettkó Béla, I–III, în „Monumenta Hungariae Historica", Diplomataria, XIV–XV și XXVII, Budapesta, 1870–1897.

DRAGOMIR, Silviu, *Fragmente din cronica sârbească a lui George Brancovici*, în AIINC, II(1923), p. 1–70.

Erdélyi történelmi adatok (Date istorice transilvane), ed. Mikó Imre, Szabó Károly, I–IV, Cluj, 1855–1862.

FILSTICH, Johann, *Încercare de istorie românească*, ed. Adolf Armbruster, București, 1979.

GEMIL, Tahsin, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984.

GOOSS, Roderich, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526–1690*, Viena, 1911.

RADONIČ, Ioan, *Situațiunea internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino (1678–1688)*, în AARMSI, s. II, XXXVI(1913–1914), p. 949–971.

Românii și asediul Vienei, București, 1983.

TARCZALI Zombory Ida, *Erdély pénz és hadügyei Barcsay Ákos, Kemény János és Apafi Mihály fejedelmek idejében, 1658–1690 (Moneda din Transilvania și problemele militare în timpul principilor Acațiu Barcsai, Ioan Kemény și Mihail Apafi)*, Budapesta, 1906.

TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetehez (Dietele ardelene din epoca principatului. Contribuție la istoria Stărilor din Transilvania)*, Budapesta, 1976.

— *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690–ig (Mihail Teleki. Transilvania și mișcarea curuților până la 1690)*, Budapesta, 1972.

TÜDÖS S. Kinga, *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán (Viața cotidiană a marii nobilimi în Secuime la sfârșitul sec. XVII)*, București–Cluj-Napoca, 1998.

Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683, Wien, 1983.

VÁRKONYI A. R., *La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–1664*, în „Études historiques hongroises 1975", I, Budapesta, 1975, p. 399–427.

VERESS Andrei, *Pribegia lui Gligorașcu vodă prin Ungaria și aiurea (1664–1672)*, în AARMSI, s. III, II (1923–1924), p. 269–336.

ZABOROVSCHI, Virgil, *Istoria politicii externe a celor trei principate Țara Românească, Transilvania și Moldova de la asediul Vienei (1683) până la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925.

IV. Începutul regimului habsburgic în Transilvania și mișcarea adversă a lui Francisc Rákóczi al II-lea

1. Instaurarea regimului habsburgic

Înfrângerea turcilor sub zidurile Vienei — 1683 — declanșează un proces care duce la schimbări radicale în centrul și sud-estul Europei. Victoriile Ligii Sfinte la Buda (1686), Mohács (1687) și la sud de Dunăre (1688) au permis Imperiului habsburgic să-și deplaseze centrul de greutate al politicii sale externe în această regiune și să compenseze în Răsărit pierderile suferite în Apus. După recucerirea Ungariei, Țările Române — și înainte de toate Transilvania — se găseau în calea expansiunii austriece.

Succesele militare obținute de Curtea vieneză, la sfârșitul secolului al XVII-lea, au decis în mod definitiv soarta luptei duse pentru stăpânirea teritoriului Europei Centrale în favoarea Habsburgilor. Cercurile politice imperiale nu se mai limitau acum numai la lărgirea sferei de influență asupra provinciilor smulse din mâinile turcilor, ci încercau să le transforme în părți componente ale imperiului. Curtea imperială nu era dispusă să împartă cu alte state exploatarea resurselor economice ale teritoriilor „eliberate", ci se străduia să creeze, prin lărgirea pieței interne și utilizarea mai rațională a surselor de materii prime, condiții cât mai favorabile consolidării unui Imperiu habsburgic centralizat.

În planurile Casei de Habsburg, de expansiune spre sud-estul Europei, un rol de seamă urma să-l joace Transilvania, deoarece, după asediul Vienei, teritorul ei a devenit un factor important atât din punct de vedere strategic, cât și politic. Pentru dejucarea planurilor de expansiune ale Poloniei și proiectelor cercurilor diriguitoare din Transilvania, ca prin exploatarea rivalității turco-austriece cu concursul Franței să creeze un stat tampon între cele două mari puteri, la scurt timp după victoria de la Viena, Curtea imperială a început o ofensivă politică, al cărei scop final era anexarea Transilvaniei. Soluționarea acestei probleme pe cale diplomatică și nu a armelor părea a fi mai potrivită, deoarece Transilvania nu constituia un pașalâc al Imperiului otoman, astfel încât împotriva ei, ca țară creștină, nu se putea porni un război de „eliberare". Pe de altă parte, fapt cunoscut, cancelarul Mihail Teleki stabilise încă din timpul asediului Vienei legături cu Curtea imperială; ca urmare, cercurile conducătoare din Transilvania nu puteau fi acuzate de acțiuni antihabsburgice. Pentru cucerirea țării trebuiau căutate deci anumite formule de „alianță" sau de „colaborare". În acest scop, în primăvara anului 1685 a început manevra diplomatică condusă de iezuitul Antide Dunod. El a avut misiunea de a realiza o alianță între Transilvania și Țara Românească, sub patronajul împăratului, de a ajunge la o înțelegere cu principele în problema aderării Transilvaniei la Liga Sfântă și, în sfârșit, de a clarifica raporturile dintre Imperiul habsburgic și acest principat[1]. Sarcina de bază

[1] *Diplomatarium Alvinczianum*, I, Pesta, 1870, p.5–6.

Fig. 185 Imagine din Sibiul medieval.

a lui Dunod a fost aceasta din urmă; prin urmare, când a văzut rezistența păturilor dominante față de intențiile Vienei, el nu s-a putut abține să nu declare: *Nolentes volentes proteget vos Sua Majestas* („Vreți nu vreți, Maiestatea sa vă va ocroti").

În urma consolidării pozițiilor austriece în teritoriile ocupate de turci, politica Vienei devine din ce în ce mai intransigentă, și cercurilor conducătoare din Transilvania nu li se mai deschid căi diplomatice pentru contrabalansarea acestei presiuni. Rămâne fără rezultat tardiva tentativă a lui Apafi ca, prin alianța încheiată la 1 iunie 1685 cu Țara Românească, să creeze o contrapondere față de ofensiva politică a Vienei, sau ca prin menținerea relațiilor cu Imperiul otoman să tempereze această ofensivă. Încercările de rezistență a cercurilor conducătoare din Transilvania se explică prin faptul că reprezentanții marii nobilimi nu-și dădeau încă seama că evenimentele petrecute de la dezastrul osmanlâilor de sub zidurile Vienei au însemnat pentru soarta Europei Centrale o cotitură decisivă, că regimul feudal despotic turcesc, măcinat de contradicții interne, a suferit o gravă înfrângere din partea unui sistem social-economic orientat spre centralizare și bazat pe principii absolutiste. Ei nu înțelegeau că monarhia habsburgică, pe cale de consolidare, nu permitea afirmarea forțelor centrifuge. Prin urmare, Viena pretinde ca în toate problemele esențiale de ordin politic, economic sau militar, cuvântul hotărâtor să-l aibă Curtea imperială. Printre puținii care au sesizat importanța schimbărilor se afla cancelarul Teleki. El a încheiat, în aprilie 1685, pe moșia sa din Cârțișoara, un acord secret cu Dunod, conform căruia, în schimbul unor contraservicii, s-a angajat să sprijine politica imperială. Astfel, apar două orientări în politica externă a Transilvaniei.

Nemulțumită de mersul anevoios al tratativelor, Curtea recurge la măsuri militare. În toamna anului 1685 trupele austriece, de sub comanda generalului Veterani au intrat în Maramureș și Chioar, iar generalul Caraffa, sub pretextul recuceririi Oradei, a pătruns în Bihor. În același timp, Dunod a pretins de la dieta din Alba Iulia (24 octombrie — 7 noiembrie 1685) ca principele Apafi să înceteze toate relațiile cu turcii și polonezii și să facă pregătiri de încartiruire în Bihor pentru 13 000 de soldați austrieci[1]. Prin acordul de la Dumbrăveni, semnat la 27 noiembrie 1685, stările din Transilvania au încercat

[1] *Ibidem*, p.34.

să oprească încartiruirea de noi trupe, angajându-se să plătească 100 000 de taleri și să furnizeze o însemnată cantitate de cereale pentru întreținerea armatei imperiale. Acordul nu l-a împiedicat pe generalul Caraffa să trimită în mai 1686 o armată în Transilvania, care a înfrânt la Sibiu trupele transilvane trimise împotriva ei.

Sub presiunea acestor acțiuni militare, reprezentanții stărilor din Transilvania au semnat la Viena, în 28 iunie 1686, așa-numitul acord hallerian, al cărui prim punct prevedea că împăratul „ia sub ocrotirea sa Transilvania", iar transilvănenii vor lupta împotriva turcilor alături de imperiali. Teritoriile recâștigate de la turci — se arată în paragraful al doilea — vor intra în stăpânirea cuceritorului, în schimb transilvănenii își vor redobândi moșiile aflate pe aceste teritorii. În al șaptelea paragraf al înțelegerii, Mihail Apafi era principe recunoscut al Transilvaniei, iar respectarea de către imperiali a drepturilor pe care le aveau stările era prevăzută în celelalte articole. Paragraful al 19-lea menționa că, pentru a se asigura îndeplinirea întocmai a prevederilor tratatului, garnizoane austriece vor ocupa cetățile Devei și Clujului.

Reprezentanților cercurilor politice din Transilvania le era limpede că acest acord a însemnat consolidarea pozițiilor Casei de Habsburg și, folosindu-se de împrejurarea că armata imperială ce staționa în Transilvania a fost trimisă la asediul Budei, principele și dieta au amânat ratificarea acordului. Mai mult, contrar dorințelor Curții, autoritățile transilvane și-au păstrat contactele cu turcii, și dieta din Sibiu a decis ca, în interesul menținerii unor relații cordiale cu Imperiul otoman, să se trimită sultanului tributul obișnuit. Victoriile austriece însă au spulberat orice speranță privind această politica de echilibru. Ca răspuns la jocul dublu al cercurilor politice transilvane, Viena l-a trimis, în toamna lui 1687, pe Carol de Lorena în țară. El a impus un nou acord, semnat la Blaj la 27 octombrie 1687, care a însemnat, de fapt, ocupația militară a Principatului. În toate cetățile mai importante au fost instalate garnizoane austriece, și Transilvania era obligată să furnizeze o mare cantitate de alimente pentru întreținerea armatei străine.

În decembrie 1687, Apafi și reprezentanții nobilimii turcofile au mai făcut o încercare pentru împiedicarea supunerii totale a țării de către Habsburgi. Însă acordul de ajutor reciproc oferit de ei Porții otomane a provocat o reacție violentă din partea guvernului vienez. În februarie 1688, generalul Caraffa a intrat cu armata sa în Sibiu și, în 9 mai, a publicat declarația pe care a smuls-o de la reprezentanții stărilor, conform căreia Transilvania rupea legăturile cu Poarta, recunoștea „de bună voie" protectoratul împăratului, iar la nevoie va porni cu armata sa împotriva turcilor.

Atitudinea arogantă a lui Caraffa față de principe și stări lăsa să se înțeleagă că Viena va înfrânge cu forța orice opoziție față de politica imperială. Evenimentele internaționale care au urmat cereau însă din nou prudență din partea Vienei.

Războiul franco-austriac, care a izbucnit în 1688, a slăbit presiunea austriacă asupra regiunilor din sud-estul Europei. Transferarea armatelor imperiale din Balcani la Rin a atras după sine slăbirea frontului antiotoman și, ca o consecință directă, insuccesele austriecilor la sud de Dunăre, printre altele pierderea Belgradului. Planurile privind

Fig. 186 Mihail Apafi I spre sfârșitul vieții.

ocuparea Contantinopolului de către imperiali au eșuat. Forțele prootomane din Transilvania au început să se reactivizeze.

În aceste împrejurări, la 15 martie 1690 moare principele Apafi, eveniment care duce la declanșarea luptei pentru putere din Transilvania. Stările se grăbeau să-l proclame principe pe fiul său, Mihail Apafi al II-lea, dar Poarta optează pentru Emeric Thököly. Acesta din urmă a pornit, în august 1690, din Țara Românească, sprijinit de armatele turcești și de ale lui Constantin Brâncoveanu, și a pătruns în Transilvania. În ziua de 21 august a înfrânt la Zărnești armatele transilvănene conduse de Mihail Teleki și cele ale austriecilor de sub comanda generalului Heissler. Dieta convocată în mare grabă la Cristian (lângă Sibiu), în ziua de 15 septembrie, l-a ales pe Thököly principe al Transilvaniei. Aceste insuccese au zdruncinat în mare măsură pozițiile cucerite deja de către austrieci în Ardeal. Situația era critică și din pricină că talentatul mare vizir Mustafa Köprülü pregătea o contraofensivă împotriva imperialilor.

În aceste condiții, Curtea de la Viena considera mai înțelept să revină la calea negocierilor diplomatice pentru a rezolva problema Transilvaniei, adică să clarifice raporturile dintre Imperiu și Principat. În acest sens, la cererea Curții, generalul Caraffa a elaborat în 1690 un plan pe care l-a înaintat împăratului Leopold I. Potrivit concepției generalului, problema cea mai importantă era de ordin politic și ea se putea rezuma astfel: *„...oare cere interesul suprem ca Majestatea sa să ia Transilvania sub stăpânirea sa directă, sau s-o lase sub conducerea unui principe așa cum a fost până acum ?"*. Caraffa susținea categoric ca Majestatea sa să supună această țară autorităților sale directe și s-o guverneze pe cale monarhică, deoarece vechea ordine internă din Transilvania nu era corespunzătoare pentru a se crea o situație stabilă. Având în vedere că este vorba de o provincie de graniță, situație ce implică multe pericole, generalul optează pentru moderarea impunerilor și introducerea unui model al artei subtile de stat, care să promoveze o politică bazată pe teamă și blândețe (*timor et amor*). Teama era provocată prin prezența și activitatea armatei austriece, iar blândețea trebuia să fie demonstrată prin netulburarea religiilor recepte, prin evitarea din partea oficialităților austriece a oricărui conflict care tulbura inimile locuitorilor[1].

[1] A. Gräser, *Caraffas Project: Wie Siebenbürgen unter k.k. österreichischen Devotion zu erhalten...*, în Archiv des Vereins, Neue Volge, Erster Band, Kronstadt, 1853, p.162–188.

O altă propunere făcută de Caraffa era provocarea disensiunilor dintre diferitele națiuni politice, dintre membrii guvernului transilvănean și, în sfârșit, dacă e cazul, între diferitele religii, cu alte cuvinte, promovarea politicii *divide et impera*. Propunerile cu caracter militar tinteau spre asigurarea unui control cât se poate de riguros în toate compartimentele administrației.

Evenimentele care au avut loc în toamna anului 1690 au determinat Curtea vieneză să fie mai prudentă și, ca urmare, ea a căutat să înlocuiască metodele propuse de Caraffa cu soluții care în aparență asigurau stărilor dominante din Transilvania vechile lor drepturi politice și economice, fără a se renunța în esență la obiectivele principale cuprinse în planul generalului. Unul din cei mai de seamă membri ai consiliului imperial, contele Franz Ulrich Kinsky, un om cu vederi largi, având rol conducător în afacerile de politică externă, precum și consilierul Heinrich Stratmann, mai târziu cancelar al Curții, cu mari prerogative, erau de părere că trebuie să înceapă tratative imediate cu reprezentanții stărilor din Transilvania. În acest scop a fost invitată la Viena o delegație transilvană condusă de Nicolae Bethlen, care a sosit la 8 septembrie în capitala Austriei. Dezbaterile, la care din partea austriecilor au participat cei doi bărbați de stat menționați și generalul Caraffa în calitate de consilier, iar din partea transilvănenilor Nicolae Bethlen, s-au încheiat la 16 octombrie, prin semnarea unei convenții între cele două părți. După anumite modificări, convenția a fost ratificată la 4 decembrie 1691. Așa a luat naștere documentul cunoscut în literatura istorică sub numele de *Diploma Leopoldină*.

Cele 18 puncte ale Diplomei stabilesc raporturile politice, economice și juridice ale Transilvaniei față de Imperiul habsburgic. Se recunoșteau, totodată, în mod formal, vechile privilegii ale nobilimii din Transilvania, atât pe plan economic, cât și în cel al politicii interne.

Analizând cu atenție conținutul paragrafelor Diplomei și comparându-l cu planul lui Caraffa, observăm că diplomația imperială nu a renunțat la nici un obiectiv mai important asupra căruia generalul insistase. Modificările efectuate priveau doar aplicarea propunerilor lui Caraffa și constau în renunțarea deschisă la politica de forță și înlocuirea ei cu calea tratativelor. Conform noii tactici, problemei încorporării Transilvaniei i s-a acordat un timp mai îndelungat. Totuși, evenimentele ulterioare vor demonstra că după 1691 autoritățile imperiale vor urma cu fidelitate — sub formă deghizată — procedeele lui Caraffa privind doctrinele politice *amor et timor* și *divide et impera*. Nu este întâmplător deci că la tratativele care au avut loc în septembrie–octombrie 1690 a participat și Caraffa în calitate de consilier al împăratului.

Deși Diploma Leopoldină cuprindea revendicările mereu afirmate ale stărilor din Transilvania, în fiecare paragraf s-au introdus și formule care asigurau, la nevoie, amestecul nemijlocit al Curții. Ne referim în primul rând la probleme de ordin politic. Preambulul, de pildă, recunoștea dreptul lui Apafi al II-lea de a fi principe al Transilvaniei, dar condiționa că nu putea ocupa tronul decât după ce-a împlinit vârsta de 20 de ani. Iar paragraful patru al Diplomei prevedea că toate organele administrative și juridice trebuie să respecte procedurile obișnuite în Transilvania, dar părțile aflate în litigiu puteau să

facă recurs la împărat, cu alte cuvinte dreptul de a decide în ultima instanță se afla în competența Curții. Situația era asemănătoare și în cazul ocupării diverselor funcții (articolele 7 și 8). Forurile locale puteau să facă propuneri, dar Curtea imperială hotăra care anume dintre candidați este mai corespunzător pentru îndeplinirea sarcinii respective. În acest caz criteriul hotărâtor era loialitatea candidatului față de Curte.

Paragraful 10 asigura Guberniului transilvănean dreptul de a convoca Dieta, dar era necesară aprobarea prealabilă a împăratului, iar hotărârile dietelor trebuiau prezentate Curții pentru confirmare.

În general, se constată că Diploma Leopoldină lăsa Curții vieneze posibilitatea să se amestece în mod direct în toate problemele politice ale Transilvaniei. Prin urmare, împăratul avea asigurate atât funcția de conducere, cât și de control. Pe această bază, la 9 aprilie 1692, a luat ființă în Transilvania noul organ executiv, Guberniul, având următoarea componență: guvernator Gheorghe Bánffy, cancelar Nicolae Bethlen, tezaurar Ioan Haller, comandant al trupelor transilvane Grigore Bethlen. Pe lângă aceștia, din noul organ mai făceau parte opt consilieri, doi judecători, cei 12 membri ai Curții de Apel, directorul bunurilor fiscale, doi secretari, doi conservatori (arhivari), șase canceliști, un diriginte de poștă.

O dată cu consolidarea pozițiilor habsburgice în Europa sud-estică, acest organ a devenit din ce în ce mai mult executorul dispozițiilor Curții imperiale. Sfera competenței guberniului s-a redus și mai mult după ce Guvernul austriac a înființat la Viena, în 1694, Cancelaria aulică transilvană, cu personal ales de el, și după ce în 1695 generalul Rabutin de Bussy a fost numit comandant suprem, cu puteri depline, al trupelor imperiale încartiruite în Transilvania. Acesta, după cum notează în cronica sa contemporanul Mihail Cserei, *„...a luat sceptrul din mâna domnilor și i-a învățat să danseze după cum bătea el toba"*. Rabutin nu făcea un secret din faptul că era delegat cu puteri depline al Curții imperiale și că va proceda în consecință și nu va tolera nici un fel de opoziție nici chiar din partea Guberniului. *«Să vă comportați în așa fel* — a spus el reprezentanților Guberniului, care veniseră să-și prezinte omagiile îndată după sosirea sa —, *încât să nu fiu nevoit ca în orice moment să tai capul cuiva dintre dvs. și apoi să raportez împăratului, că dacă am greșit, să fie tăiat și al meu.»*

Intrarea în vigoare a Diplomei Leopoldine și înființarea Guberniului au constituit sfârșitul manevrelor diplomatice legate de încorporarea Transilvaniei în imperiu. De acum înainte Curtea imperială nu va mai duce tratative, ci va ordona. Reprezentanții clasei dominante transilvane și-au dat seama că pe plan politic au suferit o înfrângere și, începând din anul 1692, s-au străduit prin toate mijloacele, inclusiv cele oferite de Diploma Leopoldină, să-și mențină, și dacă era posibil să-și întărească, pozițiile economice, ca cel puțin prin acestea să mai exercite o influență asupra politicii Curții vieneze față de Transilvania.

2. Mișcarea antihabsburgică de sub conducerea lui Francisc Rákóczi al II-lea (1703–1711)

Răscoala antihabsburgică din anii 1703–1711, condusă de Francisc Rákóczi al II-lea, constituie una dintre fazele superioare ale luptei îndelungate duse de popoarele din bazinul carpatic împotriva dominației străine. Simplul fapt că o răscoală de proporții până atunci necunoscute a cuprins teritorii ajunse sub stăpânirea Vienei, indică existența unor cauze de ordin general care lezau într-un fel sau altul interesele tuturor păturilor sociale.

În analiza acestor cauze trebuie să se pornească de la premisa că introducerea noii administrații austriece în teritoriile recucerite de la turci nu constituie o simplă schimbare de stăpânire politică, întrucât Curtea de la Viena și-a propus înlocuirea vechii structuri politice și economice, prin crearea unei autorități puternic centralizatoare. Centralizarea, fenomen pozitiv al dezvoltării istorice din epocă, a primit în acest caz un conținut negativ, deoarece a cuprins și teritorii ca Boemia, Ungaria și Transilvania, țări cu o îndelungată tradiție statală independentă și cu o populație etnic diferită față de cea a provinciilor austriece. Trăsătura negativă amintită primește un accent și mai pronunțat datorită proiectelor Camerei aulice de a transforma aceste teritorii în piață de desfacere și în sursă de aprovizionare cu materii prime pentru industria manufacturieră austriacă în dezvoltare.

Dincolo de aceste politici economice, cauzele imediate ale răscoalei antihabsburgice, izbucnită la începutul secolului al XVIII-lea, trebuie căutate în primul rând în relațiile dintre armata încartiruită și administrația austriacă, pe de o parte, și populația din teritoriu, pe de altă parte, adică în acele măsuri luate de Curtea vieneză care au afectat în mod grav condițiile de viață ale țărănimii libere și iobage, ale micii nobilimi și ale orășenilor. Ponderea cauzelor revine politicii economice a Curții de la Viena, a cărei vistierie, aflată permanent în pragul falimentului, urmărea să-și amelioreze situația prin exploatarea intensivă a resurselor materiale și umane din teritoriile nou cucerite și să scape de cheltuielile necesare întreținerii armatei în urma încartiruirilor forțate. O astfel de procedură atrage după sine înmulțirea dărilor și a prestațiilor, slăbirea potențialului economic al diferitelor regiuni.

Pe lângă gravitatea impozitelor, la creșterea atmosferei antihabsburgice a contribuit și faptul că autoritățile locale și străine au introdus sistemul de responsabilitate colectivă pentru asigurarea încasării sumelor impuse. *„Acel iobag, care nu poate să achite cota repartizată din contribuție, să fie arestat de oficiali, și dacă rudele de sânge sau vecinii nu depun partea lui din impozit, să fie vândut chiar și străinilor, care pot să-l posede timp de zece ani [...] Acelui mic nobil, care nu poate plăti impozitul ce-i revine, să-i fie confiscate bunurile — dacă le posedă —, iar dacă nu le are să fie arestat și trecut în proprietatea aceluia care îl îndeplinește în locul lui, pentru a-l sluji până la satisfacerea datoriei..."*[1].

---

[1] Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Arh. oraș Bistrița, Acte, 1 687, nr. 434.

În cazul micii nobilimi aplicarea principiului sus-menționat a lezat în mod grav starea social-economică și politică a acestei categorii sociale. Nu întâmplător a provocat o reacție foarte violentă.

Decăderea economică rapidă este evidențiată și din datele care se referă la scăderea șeptelului — baza de existență a satelor secuiești —, din creșterea bruscă a cheltuielilor militare în Maramureș, din plângerile Țării Făgărașului sau din înmulțirea datoriilor orașelor. Din analiza izvoarelor istorice reiese că între 1685 și 1702 capacitatea economică a populației Transilvaniei a scăzut cu peste două ori și jumătate, iar numărul țăranilor complet săraciți a crescut de patru ori. Nu fără motiv nota cronicarul contemporan Mihail Cserei, de altfel cu o orientare prohabsburgică, faptul că *„Sărmana țară geme din cauza impunerilor. Deși, conform Diplomei (Leopoldine) pe timp de război Transilvania ar fi trebuit să dea 400 000 de florini renani, i s-a luat de 3–4 ori mai mult într-un an [...] Pe lângă aceasta, regimentele cutreierând țara în lung și în lat, tot ce consumau luau fără să plătească"*[1].

Relatările izvoarelor privind comportarea mercenarilor încartiruiți nu fac decât să contureze și mai mult imaginea sarcinilor insuportabile care apăsau țărănimea.

La generalizarea nemulțumirilor a contribuit și atitudinea marii nobilimi în problema servituților feudale.

În astfel de împrejurări, rezistența populației față de asupritorii străini și locali a crescut direct proporțional cu epuizarea resurselor de care dispuneau categoriile sociale de jos. Cea mai radicală formă de împotrivire a fost lupta elementelor constituite în cete înarmate (mai mari sau mai mici), numite de autorități „latrones", „praedones" sau „rebeli". Bucurându-se de sprijinul populației, ele atacau grupurile mici de soldați, pe funcționarii comitatelor, precum și pe nobili. Aceste cete au alcătuit baza mișcării așa-numiților haiduci, care, prin acțiunilor lor de răzbunare, urmăreau să ușureze într-un fel sau altul suferințele semenilor lor.

Formarea unităților de haiduci conduse de Gligor Pintea, Kis Albert, Gheorghe Stoica, Fasze Tamás etc. și activitatea lor permanentă timp de un deceniu și jumătate, de-a lungul Tisei Superioare, în Sătmar, Maramureș, Chioar, în Secuime și Făgăraș, dovedesc împletirea luptei poporului asuprit și a reprezentanților săi înarmați. În cursul acestei lupte dispar barierele juridice, destul de rigide, care înainte de cucerirea habsburgică despărțeau pe iobagi de țăranii liberi și de micii nobili, formându-se un spirit de solidaritate a păturilor de jos române, maghiare și de alte neamuri. Acest spirit a contribuit la intensificarea luptei împotriva asupririi străine și a nedreptăților sociale.

Pe acest temei se desfășoară, în ultimul sfert al veacului al XVII-lea, acea mișcare cu o solidă bază de masă, pe care istoria o înregistrează ca *mișcarea kuruților*. Importanța acesteia o demonstrează și faptul că între anii 1690 și 1702 cercurile Curții vieneze considerau Transilvania ca o provincie rebelă și Guberniul încearcă să explice *„cât de nedrept suferă țara căreia i se spune că e rebelă"*. Această ridicare populară se leagă organic de lupta pentru libertate condusă de Francisc Rákóczi al II-lea, izbucnită în 1703 ca un

[1] Cserei M., *Historiája 1662–1711*, Pesta, 1852, p. 275–276.

preludiu al acesteia și pregătindu-i, în mare măsură, baza socială.

Ar fi însă o greșeală a reduce mișcarea kuruților numai la elementele populare. Și în rândul nobilimii, care a suferit pe plan politic, economic, ba chiar religios de pe urma măsurilor administrației habsburgice, apare o opoziție față de Viena. Ea dorește, de asemenea, înlăturarea oprimării habsburgice, dar pe cât posibil prin folosirea conjuncturii internaționale și nu prin recurgerea la sprijinul păturilor sociale de jos.

Fig. 187 Francisc Rákóczi al II-lea

Francisc Rákóczi devine conducătorul acestei opoziții. În familia sa lupta antihabsburgică avea o adevărată tradiție. Bunicul său, Zrinyi Péter, a fost executat, tatăl său salvat cu mari greutăți de la sentința capitală pentru participare la conspirație împotriva Casei de Austria, iar mama deportată pentru apărarea eroică timp de mai mulți ani a cetății Muncaci în fața trupelor imperiale. Rákóczi însă se gândește, în 1700, doar la folosirea în sprijinul luptei de eliberare a contradicțiilor dintre Habsburgi și Bourboni în problema succesiunii la tronul spaniol. *„Ne-am străduit pe toate căile să folosim [...] conjunctura acelui mare război care amenința Europa"* — scrie el în memoriile sale[1]. Rákóczi își păstrează această poziție chiar și în primăvara anului 1701, când Curtea află de proiectele sale antihabsburgice, el scăpând de eșafod doar prin refugierea în Polonia. În memorandul trimis de aici, în 1702, regelui francez asupra planurilor sale de luptă apare, alături de sprijinul extern, și ideea folosirii puterii maselor.

În primăvara anului 1703, când mișcarea populară din Ungaria și Transilvania se afla pe punctul dezlănțuirii generale, Rákóczi dă dovadă de clarviziune politică, de o judecată lucidă asupra situației, dar și de atitudine revoluționară, făcând un pas hotărâtor spre iobăgimea supusă: înclinându-se în fața cererii delegaților țărănimii și micii nobilimi care vin la el în Polonia, acceptă să ia conducerea răscoalei populare. Luarea acestei decizii se datorește nu numai faptului că Rákóczi avea încredere în forța revoluționară și în tenacitatea păturilor sociale de jos, ci și altor cauze. Conform informațiilor primite, nobilimea opoziționistă nu era entuziasmată de ideea luptei armate contra Habsburgilor, în schimb izbucnirea răscoalei țărănești era posibilă în orice moment. Pentru Rákóczi era limpede că în cazul izbucnirii unei mișcări țărănești iobăgimea va lupta nu numai

[1] *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról 1703-tól végéig (1711)*, Pesta, 1872, p. 20.

împotriva autorităților imperiale, ci mai degrabă împotriva propriilor ei stăpâni, și astfel lupta antifeudală face imposibilă pe cea antihabsburgică. De aceea, atragerea țărănimii și a micii nobilimi era indispensabilă atât din punct de vedere politic, cât și social. Din această necesitate se naște cea mai importantă hotărâre a lui Rákóczi referitoare la crearea bazei sociale a mișcării antihabsburgice. În proclamația de la Brezan, din 6 mai 1703, prin care anunță declanșarea războiului de eliberare și apoi prin patenta de la Vitis, din 28 septembrie, el promite scutirea de prestațiile feudale a tuturor iobagilor care se vor ridica la arme. Hotărîrea lui a contribuit în mod decisiv la alăturarea în masă a iobagilor la lupta inițiată pentru scuturarea jugului străin. Nu sunt puține scrisorile adresate principelui, asemenea celei a iobagilor din scaunul Mureș, în care se spune: „am auzit buna și grațioasa promisiune a Măriei tale, stăpânul nostru preagrațios, că acel iobag care se ridică alături de Măria ta și să ia armele <va> dobândi libertatea [...], de aceea noi, iobagii sărmani purtători de jug, suntem gata alături de tine, stăpânul nostru preagrațios, să slujim până la moarte țara și principele". În ultimă instanță, Rákóczi a reușit să creeze o bază socială largă pentru mișcarea de eliberare prin politica sa față de țărănime. Acestei politici i se datorează faptul că răscoala, izbucnită la 21 mai 1703 în absența lui, se extinde rapid în comitatele Ugocea, Bereg, Sătmar și Maramureș, precum și în cuprinsul districtului Chioar. În aceste regiuni forțele haiducilor s-au angajat în lupta de eliberare. Faimosul viteaz Pintea, despre care însuși Rákóczi a lăsat în memoriile sale cuvinte elogioase, și-a pierdut viața sub zidurile Băii Mari. Încercarea nobilimii sătmărene, condusă de comitele suprem Károlyi Sándor, de a înăbuși în fașă mișcarea n-a făcut decât să ațâțe ura iobagilor față de nobilime, ceea ce în numeroase locuri a provocat acțiuni antifeudale violente. Presiunea unor asemenea acțiuni a contribuit, de altfel, pe lângă garanțiile date de Rákóczi referitoare la respectarea privilegiilor nobiliare, la renunțarea de către o parte a nobilimii la atitudinea dușmănoasă față de răzvrătire.

După dezlănțuirea răscoalei și în Bihor — iulie–august 1703 — și organizarea detașamentelor de kuruți în regiunea Sătmarului, începând din toamna lui 1703 oștile principale ale lui Rákóczi se îndreaptă spre nordul Ungariei, eliberând această regiune. Scurt timp după aceea ajunge sub controlul răsculaților partea de mijloc a țării și vechea Panonie, astfel că unele unități ale armatei lui Rákóczi, al cărei număr atinge cifra de 70–80 000 de oameni, pătrund chiar pe teritoriul austriac.

Concomitent cu desfășurarea luptei de eliberare din Ungaria, în toamna lui 1703 și primăvara lui 1704, și Transilvania este cuprinsă de răzvrătirea antihabsburgică, în care țăranii și micii nobili români, maghiari, germani, duceau o luptă dârză împotriva dușmanului extern și intern. Aici mișcarea kuruților dobândește un pronunțat caracter antifeudal, ce se explică prin faptul că lipsea un factor moderator de genul lui Rákóczi, precum și o organizare militară mai cristalizată, care să controleze elementele radicale ale răscoalei. Structura socială a Transilvaniei favorizează de asemenea trecerea în prim plan a problemelor sociale. Iobagii alcătuiau și aici majoritatea preponderentă a locuitorilor. A existat și o pătură largă de țărani liberi și de mici nobili, care, datorită politicii economice austriece și a atitudinii aristocrației, ajunsese în pragul ruinării, mai ales în Maramureș,

Fig. 188 Lupta între kuruții lui Francisc Rákóczi al II-lea și imperiali, stampă de epocă.

Secuime, Făgăraș și Hunedoara. Ea acuza pentru toate relele nobilimea ce se înclina în fața străinilor. Totodată, lipsea o pătură puternică de nobili mijlocii, care să poată contrabalansa, într-o oarecare măsură, acuta polarizare socială.

În astfel de împrejurări, țărănimea și nobilimea mică din Transilvania se alătură în masă marii răscoale. Din rapoartele autorităților locale adresate Guberniului reiese că cei dintâi au luat armele țăranii din Chioar și din valea Someșului. În scrisoarea sa din 30 august 1703, căpitanul Chioarului, Teleki Mihály, raportează că „practica rákócziană se extinde mult în acest district". În raportul său din ziua următoare, Sámuel Bethlen, comandantul oștii ardelene mobilizate împotriva kuruților, anunță Guberniul din tabăra de lângă Dej, că: *„Pământul de dincolo de Someș până ieri încă nu s-a decis, dar după cum a aflat o avangardă de-a mea de la un român prins, toți înclină spre partida adversă. După relatările românului regiunea Lăpuș încă azi vrea să treacă la kuruți"*. La 5 septembrie tot Bethlen Sámuel îl informează pe căpitanul Clujului că *„Ladislau Moșa a ocupat mai nou ținutul Chioarului și-a răsculat pe țărani care, cu arme sau bâte se află sub comanda sa ..."*.

După ce o parte a armatei secuiești trimise de Guberniu contra răsculaților face cauză comună cu aceștia, o altă parte este risipită în 20 septembrie în luptele de la Mănăstirea — de lângă Dej —, iar o unitate austriacă, deplasată cu scopul împrăștierii răzvrătiților în Zarand, a fost nimicită la 19 a lunii lângă Brad, împreună cu colonelul Koszta, mișcarea kuruților a căpătat un avânt și mai puternic. Rămășițele armatei ardelene, în fruntea cărora se afla Toroczkai István, fiind lichidate, în bătălia de la Bonțida — 10 noiembrie — în afara imperialilor n-au mai rămas forțe militare prohabsburgice. În atari împrejurări, până în primăvara anului 1704 întreaga Transilvanie a fost cuprinsă de revolta kuruților.

O parte însemnată a nobilimii mari și mijlocii, speriată de radicalismul mișcării țărănești, căuta refugiu în cetăți (Bistrița, Cluj, Alba Iulia, Aiud, Sibiu, Târgu Mureș, Gurghiu, Brașov, Făgăraș, Beclean, Gherla, Sânpaul etc.). Atitudinea nobilimii a provocat indignarea țăranilor, care au trecut la devastarea curților nobiliare. Nobilii refugiați la Gurghiu scriau Guberniului următoarele: *„Întrucât dușmanul a invadat toate părțile din jurul nostru, și în văzul nostru ne pradă animalele și bunurile, noi cei împresurați în locurile întărite suntem foarte îngrijorați de cele ce urmează ...".* La rândul lor, cei ce se adăposteau la Bistrița se plâng Guberniului că *„peste tot curiile nobiliare, a căror posesori au rămas asediați în cetăți, au fost atât de ruinate încât în acelea nu se mai poate ierna".*

Armata imperială, aflată în Transilvania sub comanda generalului austriac Rabutin, cu un efectiv de circa 8 000 de oameni, e silită să se retragă în cetăți, în primul rând la Sibiu. Generalul dispune Guberniului și unei părți importante a nobilimii să vină tot aici pentru a o ține sub control. Dar acea parte a nobilimii, care a rămas pe proprietățile sale sau a căutat adăpost în cetățile care deja în toamna anului 1703 și începutul lui 1704 ajunseseră în mâinile răsculaților, se vede obligată să treacă de partea lui Rákóczi, încredințându-i-se mai apoi importante sarcini militare și politice. Prin aceasta, și de acum, începe atenuarea radicalismului trupelor kuruților.

Tensiunea socială este redusă și mai mult de alegerea lui Rákóczi ca principe al Transilvaniei, cu toate că aristocrații din consiliul principelui care-l înlocuia pe Rákóczi, prin sabotarea rezoluțiilor anterioare referitoare la țărănime, permanentizau tensiunea socială.

Pentru consolidarea unității frontului antihabsburgic, Rákóczi, în afară de o serie de măsuri privind îmbunătățirea situației iobăgimii, a introdus regimul toleranței depline față de toate confesiunile, hotărâre ce a stârnit un ecou favorabil nu numai în rândul protestanților, ci și în sânul populației românești, supuse presiunilor pentru a-și părăsi credința lor și a se uni cu Biserica Romei.

În vederea sporirii spiritului revoluționar în armată, principele Rákóczi a lăsat liberă alegerea cadrelor de comandă de către luptători. Astfel, au ajuns în fruntea oștii kuruților din Transilvania, alcătuită aproape exclusiv de iobagi, țărani liberi și mici nobili, conducători deosebit de capabili și de cunoscuți, ca Marcu Hațegan din Bihor, fost ofițer în armata austriacă, sau colonelul Farcaș Dragul sau Drăgulea, din regiunea Aradului, Balica Nichita din comitatul Turzii, Vasile Negru, care a acționat cu trupele sale în Mureș și Odorhei, căpitanul Bucur Câmpeanu din Țara Bârsei, Ștefan Sudricean de loc din Sălaj, Kaszás Pál, comandant de regiment în Câmpia Ardealului, Gyárfás István, Kos Mihály, Guthi István, comandantul primei armate de kuruți din Transilvania, care a ocupat Alba Iulia, Târgu Mureș și Odorhei, Székely Zsigmond din Trei Scaune, Tamás Deák, Boros Mihály din Ciuc și mulți alții, pe lângă ofițerii puși de Rákóczi în fruntea marilor unități din rândul nobilimii.

Numai o scurtă privire asupra conscripției armatei kuruților din Transilvania, din anul 1704, care cuprinde aproape 18 000 de nume, indicând în multe cazuri proveniența socială, locul de naștere și armamentul, arată formele foarte strânsei colaborări a oamenilor

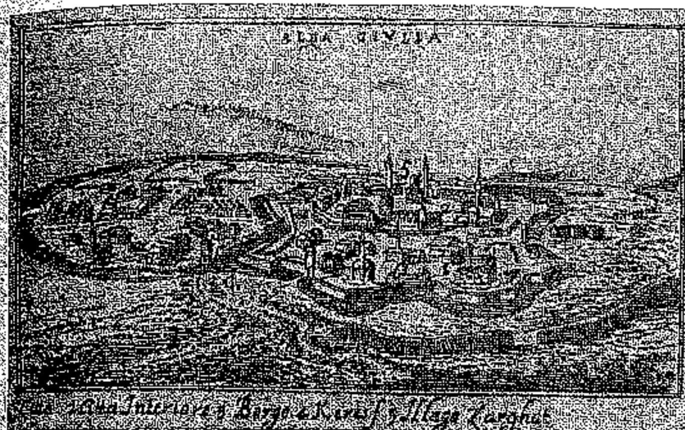

Fig. 189 Alba Iulia la sfârșitul secolului XVII.

de diferite naționalități[1]. Această colaborare a dat un atare avânt armatei kuruților încât, în ciuda unor insuccese (înfrângerile de la Hoghilag, 28 ianuarie 1704, Codlea, 13 aprilie 1704) și acțiuni de intimidare (devastarea orașului Aiud, 13 aprilie 1704), până în toamna lui 1705, cu excepția Sibiului, Brașovului și a altor câtorva cetăți, întreaga Transilvanie a fost eliberată. Pierderea bătăliei de la Jibou din 11 noiembrie 1705 l-a împiedicat însă pe Rákóczi să ocupe tronul princiar; mai mult chiar, a dus la recucerirea celei mai mari părți a țării de către imperiali. Succesele războiului de eliberare a kuruților din a doua jumătate a anului următor au creat condițiile pentru ținerea dietei de la Târgu Mureș, din aprilie 1707, care a instalat pe Rákóczi ca principe. La sfârșitul lunii mai a aceluiași an a avut loc dieta de la Onod — în Ungaria — care a declarat înlăturarea de la tronul Ungariei a Casei de Habsburg.

Concomitent cu aceste evenimente, care marchează culmea mișcării de eliberare, devine tot mai evidentă și criza internă care poate fi privită drept principala slăbiciune a mișcării kuruților. Cu toate străduințele sale, Rákóczi nu a reușit să rezolve problema relațiilor dintre iobagi și nobili. Nobilimea, pe măsură ce câștigă teren pe plan politic și militar, se manifestă tot mai refractară față de revendicările iobăgești, privindu-le drept atentate contra intereselor sale de clasă. Iobagii în schimb, când au luat armele pentru a lupta

[1] Arhiva Națională din Budapesta. Arhiva fam. Radvánszki, P. 566. Conscripția armatei kuruților transilvani din 1704. Publicată sub titlul: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*, de A.Magyari, Kriterion-Polus, 1994.

Fig. 190 Oșteni kuruți români și sârbi într-o horă ostășească, stampă de epocă.

contra Habsburgilor, au sperat să câștige și propria lor libertate. Datorită opoziției nobiliare însă, aceste aspirații devin iluzorii. Deja de la sfârșitul anului 1705 se manifestă, din acest motiv, nemulțumirea soldaților iobagi, care răbufnește deschis în cursul lui 1706. Hotărârea dietei de la Târgu Mureș din anul 1707, conform căreia stăpânii de pământ puteau revendica oricând reîntoarcerea din armată a iobagilor care s-au înrolat fără consimțământul lor, a produs o mare dezamăgire.

Rákóczi cunoștea cauzele nemulțumirii generale. Numeroase unități se plângeau în petițiile lor că „oștile noastre în mare parte, dar și alte oști, constau din iobagi care au luat primii armele, promițându-li-se că-și vor câștiga libertatea, dar acum ei sunt amenințați de mulți, atât dintre nobili cât și de alții [...] că degeaba au luat armele". În această situație contradictorie, tentativele tardive ale principelui de a înlătura nemulțumirile, prin îmbunătățirea condițiilor de viață ale soldaților, nu dau rezultate. Începând cu anul 1708 pozițiile kuruților slăbesc foarte mult. În Transilvania ei mențin controlul sigur doar asupra Chioarului, Sătmarului și Maramureșului, deci în regiunea de pornire a mișcării.

Declinul luptei antihabsburgice a fost grăbit și de evoluția relațiilor internaționale. În general, a rămas fără răsunet faimosul manifest din 7 iunie 1703 al lui Rákóczi adresat *Universis Orbis Christiani Principibus et rebus publicis*, în care făcea cunoscut lumii cauzele

și scopurile răscoalei. Franța, suferind eșecuri în războiul de succesiune la tronul Spaniei, n-a putut să acorde un sprijin eficient răsculaților. Rămân fără rezultat și încercările de a atrage Suedia și Prusia împotriva Habsburgilor. Anglia și Olanda au simpatizat cu cauza lui Rákóczi, încercând să medieze chiar o înțelegere între răzvrătiți și autoritățile imperiale, însă fiind în alianță cu Austria contra Franței n-au acționat cu destulă tărie, pentru a determina Curtea vieneză la concesiile necesare. Alianța încheiată între Petru I al Rusiei și Rákóczi, prin intermediul lui David Corbea, a fost și ea zădărnicită de conjunctura internațională nefavorabilă. Numai Moldova și Țara Românească au oferit un sprijin material și moral, acordând răsculaților loc de refugiu și îngrijindu-se de întreținerea lor.

Micșorarea rapidă în cursul anilor 1708–1709 a teritoriilor aflate sub controlul răsculaților atrage după sine epuizarea în mare măsură a bazei materiale a mișcării. Concomitent se reduce simțitor forța și entuziasmul armatei. Contradicțiile antagonice devin acute între ofițerime, formată în majoritate din nobili, și trupe. Conducerea militară și civilă, de esență nobiliară, încearcă să găsească o cale de ieșire din situația care devine pentru ea din ce în ce mai periculoasă. Astfel, trece tot mai mult în prim plan gruparea din jurul lui Károlyi Sándor din Carei, orientată spre o înțelegere cu Viena.

Contradicțiile ivite în ultima fază a războiului de succesiune la tronul Spaniei, în interiorul coaliției antifranceze, obligă Austria să termine lupta condusă de Rákóczi, pentru a-și elibera forțele. Apare astfel posibilitatea pentru nobilimea împăciuitoristă să evite capitularea fără condiții și să obțină un compromis din partea Curții, concretizat în pacea de la Satu Mare, de la sfârșitul lui aprilie 1711, încheiată în lipsa lui Rákóczi de către Károlyi Sándor[1].

Conform înțelegerii, nobilimea participantă la răscoală reușește să-și asigure *gratia vitae et bonorum*. În schimb, reprezentanții clasei dominante sunt nevoiți să renunțe la o parte importantă a vechilor drepturi politice în favoarea puterii centrale și să accepte introducerea sistemului absolutist austriac.

Drept recompensă a ciuntirii drepturilor politice, autoritățile imperiale asigură privilegiile nobilimii asupra iobagilor. Compromisul de la Satu Mare asigură deci intangibilitatea sistemului social-economic al feudalismului în Principatul transilvănean înglobat în Imperiul habsburgic.

Lupta categoriilor țărănești și mic-nobiliare române, maghiare, germane, rutene etc., dusă ani de-a rândul cu uriașe sacrificii materiale și umane împotriva dominației străine și a nedreptăților sociale se încheie, astfel, fără rezultatele dorite. Ea a demonstrat însă marea forță revoluționară a țărănimii de diferite neamuri. Stindardul luptei de eliberare socială și națională va fi dus mai departe în marile mișcări din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în cel de al XIX-lea.

---

[1] G.Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei cu două sute de ani din urmă*, vol. I, Sibiu, 1890, p. 261; Lukinich I., *A szatmári béke története és okirattára*, Budapesta, 1925, p. 337–342.

Capitolul V

POPULAȚIE ȘI ECONOMIE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI TRANSILVANIA

I. Populație și economie în Țara Românească și Moldova

1. Populația

Lipsa izvoarelor cu caracter statistic, cu excepția unor consemnări nesemnificative de populație catolică în Moldova, absența condicilor domnești de vistierie, din care sunt cunoscute doar unele fragmente pentru Moldova, abia din vremea lui Constantin Brâncoveanu fiind păstrate unele condici de acest fel pentru Țara Românească, a făcut ca în secolul al XVII-lea aprecierea numărului populației din Țările Române extracarpatice să rămână doar pe seama însemnărilor subiective ale unor călători străini, care nu au la bază surse oficiale autorizate să se pronunțe în acest sens. Demografia secolului al XVII-lea se află, așadar, la un nivel aproximativ, stabilit de istorici după criterii diferite, cel mai adesea pornind de la numărul estimativ de sate din Țara Românească și Moldova, concluziile celor care s-au ocupat de acest aspect, atribuind fiecăreia din acestea între 300 000 și 550 000 de locuitori, ultima cifră fiind mai aproape de realitate.

Spre deosebire de epoca contemporană, când sporul populației este exploziv, în secolul al XVII-lea creșterea demografică nu a fost continuă și nici nu a înregistrat cote semnificative. Acest proces este, de altfel, specific întregii Europe, în care veacul al XVII-lea a fost o perioadă a războiului și crizelor de tot felul, dar și de răcire temporară a climei (secolul respectiv aparținând unei așa-zise „miniglaciațiuni"). Urmarea acestor realități provocate sau obiective au fost intervalele de foamete și de epidemii (îndeosebi de ciumă), care au dus la diminuări semnificative de populații în anumite areale. Țara Românească și Moldova nu au fost scutite de aceste calamități, menționate din abundență în izvoarele vremii. Dar scăderea sau staționarea nivelului demografic în Țările Române extracarpatice nu s-a datorat doar acestor factori negativi și a mortalității ridicate în rândul noilor născuți, fenomen obișnuit peste tot în Evul Mediu, ci și deplasările de populație, mai precis robirilor masive și fugii țăranilor aserviți peste hotare (dintr-o țară românească în alta sau în țări străine), pentru a scăpa de sarcini în primul rând fiscale și a beneficia un timp de statutul privilegiat de coloniști.

În secolul al XVII-lea intervalele de pace au fost rare, scurte și urmate aproape invariabil de năvăliri și pustiiri, mai ales tătărăști, mai numeroase ca niciodată în trecut. Ca atare, cronicarii înregistrează cu mare atenție intervalele neafectate de oști și războaie. La începutul domniei lui Vasile Lupu, datorită faptului că Poarta otomană era implicată în războiul din Iran, subliniază cu satisfacție Miron Costin, *„aicea acéste părți la mare păci și liniști și mare fericii era"*[1]. Iar faptul că în domnia de cinci ani a lui Gheorghe Ștefan nu s-a înregistrat nici o pustiire a Moldovei l-a făcut pe același cronicar să consemneze anume, ca pe un fapt cu totul deosebit, că *„domniia lui Ștefan vodă au fostu cea mare bivșug țărâi la toți anii domniei sale [...] în pâine, în vin, în stupi, mare roadă în toate"*[2].

De obicei însă lucrurile nu stăteau astfel și populația Țărilor Române extracarpatice era afectată mai degrabă de războaie, pustiiri și robiri. Războiul de 13 ani (1593–1606) a cauzat la începutul secolului al XVII-lea daune mari în domeniul demografic. Cifrele de sute de mii de oameni luați în robie, relatate de observatorii străini, chiar dacă *nu trebuie acceptate la modul absolut, exprimă, după obiceiul vremii, ideea de mulțime,a celor robiți*, al căror număr real nu era cunoscut decât la recensămintele fiscale ale vistieriei, care însă nu au ajuns până la noi. Războaiele antiotomane ale lui Mihai Viteazul au cauzat nu atât un număr mare de morți în lupte, ci mai cu seamă un efectiv însemnat de locuitori luați în robie în timpul contraofensivelor turco-tătare. Încă din 1597 agentul imperial Erich Lassota raporta că turcii și tătarii au răpit din Țara Românească *„mai bine de 200 000 de suflete [...] încât această țară e acum pustie"*[3]. Trei ani mai târziu, însuși Mihai Viteazul zugrăvea peisajul dezolant al Țării Românești în toamna anului 1600: *„...ici polonii, colea turcii, devastând câmpiile, satele și orașele, răpind turmele și cirezile, prădând pretutindeni și ducând pe bietul popor ca pe vite în prinsoare"*[4]. Domnia munteană a lui Simion Movilă a adus un nou val de calamități, căci oștenii săi și ajutoarele din afară: *„au robit și au tăiat și au făcut mult rău, cât nu se poate spune și vedea, atâta rău s-a făcut atunci de turci și de tătari și de leși și moldoveni"*[5], un țăran robit atunci revenind în țară abia după 36 de ani. Simion vodă a ajuns chiar să scutească unele sate mănăstirești *„de léși, de moldovéni"*[6].

Sub Radu Șerban, înainte de încheierea păcii cu Poarta otomană, la sfârșitul lui 1604 sau începutul lui 1605, hoardele tătărăști atacă Țara Românească în valuri succesive, de câte 2 000 până la 10 000 de oameni, uneori lună de lună, ca în 1603, pustiind și robind mai rău ca în vremea lui Sinan pașa, după aprecierea izvoarelor vremii. Pierderile demografice se amplifică prin fuga din sate și orașe a celor care se temeau de robie. Sufereau

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 108.
[2] *Ibidem*, p. 180.
[3] *Călători străini*, IV, p. 63.
[4] *Tezaurul de monumente istorice pentru România*, I, ed. A. Papiu Ilarian, București, 1862, p. 267.
[5] *D.I.R.*, B, XVII, 1, p. 133–134; cf. și p. 200, 224; vol.2, p. 196; *D.R.H.*, B., XXII, *p.* 296.
[6] *D.I.R.*, B, XVII, 1, p. 37, 44, 79 etc.

Fig. 191 Oștean tătar în secolul XVII.

mai cu seamă țăranii și orășenii, dar nici boierii și familiile lor nu scapă de aceasta. Relatările referitoare la primul deceniu al veacului XVII vorbesc de familii destrămate, țărani surprinși și robiți în timpul muncilor câmpului. Foarte rar mai revine cineva din robie, răscumpărându-se sau fugind, ca acel Negru, scăpat din mâna tătarilor *„tăiatu și plenu de viermi"*, care se întoarce să moară acasă[1]. Soarta unui fiu de boier, Stroe al lui Mogoș logofătul, robit de tătari în 1609, și ajuns rob pe o galeră turcească, este de-a dreptul impresionantă. Aflat *„în mare chin de catarga împărătească"*, după șase ani de robie el cere părinților săi să-l pomenească ca pe un mort: *„că era ca și un om mort, pentru că nu avea el nădejde să scape vreodată"*, lăsându-le în schimb averea, sub blestemul pe care îl socotea cel mai cumplit pentru cel care nu i-ar respecta dania: *„să ajungă acel om în locul unde trăiește el, în catarga împărătească"*[2]. Totuși unii robi (*„sclavi"*) munteni și moldoveni reușeau uneori să fugă de pe galerele turcești, unde erau înlănțuiți, așa cum se anunța în martie 1604 la Constantinopol[3].

Cei care se înapoiau din robie, prin fugă sau răscumpărare, aveau în Țările Române extracarpatice un statut special, fiind, de altfel, foarte puțini ca număr, bucurându-se tot restul vieții de scutirea de dări, situație care a făcut ca numele de Robu să se fixeze, devenind la descendenți chiar nume de familie.

Înrobirile peste hotare devenind la începutul secolului al XVII-lea un adevărat fenomen social, aceasta a generat practica *„înfrățirilor"* pentru răscumpărarea din robie. La 5/15 septembrie 1605 Maria și Tudora din Negreasca se *înfrățesc* cu Ivan, crescut în casa lor: *„că pe această vreme de nevoie și de robie, să caute el de nevoia noastră și noi de a lui, până la moarte, și căruia dintre noi i se va întâmpla robie, fie nouă, fie lui Ivan, cine va rămâne, să răscumpere pe cine va fi rob"*[4].

La calamitățile venite din afară se adaugă jafurile și omorurile provocate de lefegii haiduci, unguri sau sârbi, și panduri veniți din Transilvania, asociați uneori cu turci și tătari. *„Pandurii și turcii"*, sau doar cei dintâi, jefuiesc înainte de 1607 satele marelui logofăt Stoica din Strâmba[5], iar clucerul Radu Florescu, înrudit cu doamna Elina a lui Radu

[1] *Ibidem*, p. 67.
[2] *Ibidem*, vol. 2, p. 362–363.
[3] Hurmuzaki, IV[2], p. 77, 276.
[4] *D.I.R*, B, XVII-1, p. 99.
[5] *Ibidem*, p. 243, 252, 265.

Șerban, e chiar ucis la 8/18 iulie 1604, în casa sa de la munte din Nămăești, de jefuitorii veniți din Transilvania. Jefuiesc însă și haiducii lefegii din oastea lui Radu Șerban, iar încartiruirea mercenarilor străini prin sate, în vreme de iarnă, constituie o adevărată calamitate pentru țărani.

Nici Moldova, deși scoasă de Ieremia Movilă din Liga Creștină, nu a fost scutită de calamitatea tătarilor. În martie 1604 franciscanul Bernardino Quirini relata de la Iași despre suferințele *„datorate marilor războaie care au fost și care bântuie aceste provincii, unde de frica și de spaima tătarilor ce mișună neîncetat am fost nevoit de multe ori să fug prin păduri, munți și peșteri cu mare primejdie a vieții. În anul acesta tătarii au luat cu ei în robie vreo 100 000 de oameni din Transilvania, Țara Românească și Moldova, fără a mai vorbi de răpirile de vite și de lucruri care au fost fără număr. Apoi morții din războt nu se pot număra"*[1]. În 1611, după mărturia germanului Johann Wilden, care se întorcea din prizonieratul turcesc, Moldova de la Dunăre și până la Iași era bântuită de cete prădalnice de tătari. Situația s-a agravat în deceniul al doilea al secolului XVII o dată cu războaiele turco-polone provocate de rivalitățile între Movilești și Ștefan Tomșa al II-lea sau Radu Mihnea pentru stăpânirea Moldovei, culminând cu răscoala antiotomană din 1620 a lui Gaspar Gratiani sprijinită de armata polonă. Astfel că în 1619 armeanul Lehați găsea Moldova *„pustiită și fără oameni"*, din pricina tătarilor care, de două-trei ori pe an, *„veneau și plecau, incendiau, ucideau, jefuiau și pe mulți îi duceau ca robi în țara lor"*[2].

Tătarii nu au fost însă singurii vinovați de distrugerile și robirile din spațiul românesc. Ocuparea Țării Românești de către principele ardelean Gabriel Báthory, la sfârșitul lui decembrie 1610 și începutul lui ianuarie 1611, a adus una dintre cele mai cumplite jefuiri și pustiiri a țării, însoțită de fuga masivă a locuitorilor. *„Pe vremea intrării noastre în Țara Românească* — mărturisește Fr. Mikó din oastea principelui — *locuitorii de prin cetăți, orașe și sate fugise<ră> care încotro [...] iară intrarea noastră au fost în iarna cea mai grea, când era zăpada mai mare [...] drept aceea au suferit atâta pagubă mișeii"*. *„Ai fi putut vedea cum mânam nenumărate dobitoace de tot felul ziua și noaptea! Așa noi pe seama haiducilor am luat țara, carii o au și prădat, jefuit și ars"*[3]. Alt martor ocular, Matei al Mirelor, egumenul de la mănăstirea Dealu, de lângă Târgoviște, relatează, îngrozit de cele ce se petreceau atunci în țară: *„câte ticăloșii și vărsări de sânge și profanări de biserici și jafuri de mănăstiri nu se pot spune [...], prădau, prăpădeau; ardeau, chinuiau, puneau cărbuni pe pântecele oamenilor și-i înăbușeau cu fum și oțeturi foarte acre, scoteau ochii, tăiau mâinile și picioarele..." „Țara nu a mai suferit de la altul atâtea rele, niciodată nu s-a văzut așa de înfricoșată măcelărire de vite și de oameni"*[4]. La fel relatează despre jafurile

[1] *Călători străini*, IV, p. 50.

[2] *Ibidem*, p. 347.

[3] Gh. Șincai, *Chronica românilor și a mai multor neamuri*, II, Bucuresci, 1886, p. 508–510.

[4] Matei al Mirelor, *Povestirea pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban vodă zis și Radu...* la N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, în AARMSI, s. II, t. XXI, 1899, p. 19–20; idem, *Istoria celor petrecute în Țara Românească. Începând de la Șerban voevod până la Gavril voevod*, în *Tesauru de monumente istorice pentru România*, I, p. 332.

cătanelor lui Gabriel Báthory și cronicarul brașovean Paul Sutoris: *„Și au făcut oștenii atuncea mare urgie. Au ucis tot ce le ieșea în cale, la mai multe femei le-au tăiat sânii și au presărat sare, le-au batjocorit și nu au cruțat nici bisericile, nici mănăstirile, acoperișurile de plumb și au jefuit totul"*[1].

Fuga locuitorilor era provocată însă și de povara de nesuportat a birurilor. Sub Leon Tomșa, în 1630 *„pentru multe biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputând să mai biruiască, spartu-s-au toate județele de preste Olt, fugind care încotro au putut"*[2].

Însă tot jafurile tătărăști au provocat cele mai multe daune și mișcări de populații. În toamna 1623, tătarii lui Cantemir pașa din Bugeac au intrat în Țara Românească *„fără veste, de au robit țara până la Olt, și s-au întors de acolo cu mare plen, cât au rămas pustiu până astăzi* (a doua jumătate a secolului al XVII-lea — n.a.) *tot pământul acela pustiu"*[3], însă la întoarcere prin Moldova, au sărit călărașii din ținuturile Fălciu, Covurlui și Tecuci, la porunca lui Radu Mihnea, lovind pe tătari *„și le-au luatu toată dobânda și robii"*[4], care altfel ar fi fost vânduți la Cetatea Albă și Chilia.

În vremea lui Vasile Lupu în Moldova se instalează o *„pace sigură"*[5], atât din pricină că domnul avea relații bune cu Poarta, cât și pentru faptul că dispunea de trupe de călărași iuți care fugăresc și ucid unitățile de tătari prădalnici, fără a lua prizonieri, domnul având privilegiul de a-i înlătura pe tătari din hotarele sale *„chiar cu uciderea multora"*[6].

Situația s-a schimbat în 1650, când hanul crâmlean și aliații săi cazacii zaporojeni ai lui Bogdan Hmelnițki au pustiit cumplit Moldova, arzând și Iașii și provocând un mare val de refugiați, expediție comparată de Miron Costin cu cea din vremea lui Ion vodă cel Viteaz de la 1574; *„nespusă pradă aceasta este țărâi și de prada de la Ion vodă cu puțin mai mică"*. *„Plean* (pradă – *n.a.*), *robi au luat fără număr multe și case de boieri au robitu [...] Satele, orașele, toate ardzândă și prădândă [...] Și au arsă atuncea tot orașul (Iași). Unde și unde a mai rămas câte o dugheniță. Curtea cea domnească, casele boierilor și tot orașul într-o mică de ceas cenușă au stătut"*[7]. Înfricoșat de cele văzute, călugărul minorit Bernardino Valentini socotea că Moldova *„a fost călcată de 200 000 de tătari și cazaci"*[8], această cifră, cum am amintit, vrând doar să sugereze mulțimea atacatorilor. Tătarii *„au cărat cu ei mii de robi, multe mii de vite și toată bogăția pe care au găsit-o"*[9], în urma intervenției lui Vasile Lupu hanul eliberând doar *„300 de oameni"* inapți de muncă și copii mici[10].

[1] *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, IV, Brașov, 1903, p. 16.

[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 95–96.

[3] *Ibidem*, p. 95.

[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 91.

[5] Relatare din 1644 (*Călători străini*, V, p. 275)

[6] *Ibidem*, p. 341.

[7] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 132–133.

[8] *Călători străini*, V, p. 429.

[9] *Ibidem*, p. 491.

[10] *Ibidem*, p. 453.

Fig. 192 Spahiu turc din secolul XVII.

În anul următor, 1651, deși Vasile Lupu a reorganizat paza la Nistru de tătari, sub comanda unui *mare serdar* cu steaguri de călărași gata mereu de luptă, de la sud de Ciubărciu și până la Iași satele erau pustii, *„deoarece toți oamenii au fugit în pădurile de pe dealuri de frica tătarilor și locuiesc acolo"*, în sate nefiind *„nici oameni, nici vite"*[1], tătarii purtându-se cu robii lor de parcă ar fi *„câini, batjocorindu-i și lovindu-i în chip neomenos"*[2].

În anii următori situația locuitorilor Moldovei devine și mai grea. În 1653 luptele pentru domnie, între Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, aduc în țară oștile căzăcești, care după biruința de la Popricani, din iunie 1653, *„s-au împrăștiat în munți și păduri și au prădat pe locuitorii țării care fugiseră"*, iar la Iași au supus pe turci și evrei *„la cazne și violențe neînchipuite"*[3].

O lună mai târziu, ungurii lui Gheorghe Ștefan jefuiesc, la rândul lor, Iașii, *„cu niște tătari"*[4], acum fiind rândul grecilor, orășeni și negustori, să fie uciși și prigoniți ca partizani ai învinsului Vasile Lupu.

Un raport iezuit din 1653 arată că în urma luptelor pentru tron între cei doi rivali, *„foarte multe sate au fost dărâmate din temelie, orașele și cetățile au fost supuse prădăciunii, mănăstirile și locașurile sfinte, atât cele moldovenești cât și cele mai însemnate grecești* (închinate – *n.a.), au fost jefuite — ceea ce s-a întâmplat și locașului nostru catolic de la Baia. Acești oameni nenorociți, îngrijindu-se doar să scape cu viață, au umplut pădurile, munții și peșterile în așa fel, încât părea să se fi adus în aceste ascunzișuri <adevărate> colonii, și numai cei mai îndrăzneți mai obișnuiau să iasă de prin păduri să-și revadă casele pustiite"*[5].

Din 1658 a venit rândul Țării Românești, care nu de mult trecuse prin puternicile răscoale ale seimenilor și dorobanților (1655), să suporte tulburările provocate de schimbarea de domnie între Constantin Șerban și Mihnea al III-lea. Hotărându-se să reziste turcilor, în ianuarie 1658 Constantin vodă a înștiințat populația întregii țări să se retragă în munți dinaintea tătarilor. *„Aceste porunci fiind urmate, întreaga țară a fost*

[1] Jurnalul suedezului Iohann Mayer (*ibidem*, p. 448).
[2] *Ibidem*, p. 443.
[3] Mărturia lui Paul de Alep (*ibidem*, VI, p. 93).
[4] A. Veress, *Documente*, X, p. 275.
[5] *Călători străini*, V, p. 501.

asudar, aruncată în cea mai mare tulburare; gospodăriile și satele s-au golit de nenorociții lor de locuitori în toiul gerului cumplit ce domnea atunci și a unor zăpezi mari așternute pretutindeni pe pământ, iar starea nenorociților de țărani era atât <de grea> încât storcea lacrimi și tânguiri celui care îi vedea"[1]. În aceste condiții, țăranii s-au adăpostit în munți, iar negustorii și boierii în mănăstirile Argeș și Cozia. Paul de Alep remarcă existența unui adevărat *serviciu specializat* pentru punerea la adăpost a averilor orășenilor: *„cea mai mare parte a locuitorilor din munții Câmpulungului, Argeșului și Coziei sunt oameni care se îndeletnicesc cu cărăușia de mărfuri, cu carele și căruțele lor în schimbul unei plăți etc.; și când este alarmă și se dă prin toată țara semnalul de fugă, ei vin îndată în capitală și, încărcând lucrurile oamenilor în carele lor, le iau și le depun în locuri sigure, știute numai de ei. Acești cărăuși sunt oameni bine cunoscuți negustorilor"*[2]. Cei care își trimiteau singuri lucrurile la munte angajau cete de țărani localnici care ascundeau boccelele cu lucruri *„în peșteri și tainițe în vârfurile munților, știute și cunoscute doar de ei"*, pentru fiecare boccea plătindu-se *„un dinar românesc"* (zlot)[3]. Existența acestui adevărat serviciu de salvare a averilor din zonele neprotejate răspundea unei necesități create de nesiguranța vieții în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

La sfârșitul lui noiembrie 1659, cu prilejul *ceambulului* (incursiunii) tătarilor din Bugeac și Crimeea, pentru înlăturarea lui Constantin Șerban din Moldova și a lui Mihnea al III-lea din Țara Românească, Evlia Celebi, care a luat parte la el, arată că în acesta din urmă tătarii *„au luat atâtea avuții și vistierii și robi și comori, că nu pot fi arătate cu graiul, și nu pot fi descrise cu pana"*, oamenii fiind urmăriți până în munți, spre părțile Brașovului. La sfârșitul campaniei au fost înregistrați ca robi peste 20 000 de munteni și 60 000 de moldoveni[4]. Întreaga campanie în cele două țări nu a durat decât 20 de zile, dar Evlia Celebi arată că la citirea poruncilor de înlăturare a lui Mihnea al III-lea din partea hanului și a marelui vizir, cu îngăduința de a prăda și devasta Țara Românească, *„fiecare ostaș din armata tătară a devenit un balaur cu șapte capete"* și erau nu mai puțin de 81 000 de tătari[5].

Același participant la campanie ține o evidență precisă a localităților distruse și a locuitorilor luați în robie (300 de robi din localitățile de pe malul Teleormanului, 1 000 din cele de pe Glavacioc, 2 000 de pe malurile Argeșului, 3 000 din târgul Gherghița etc.). E adevărat însă că în unele locuri câteva sute de robi au putut fi răscumpărați, iar în altele tătarii au întâmpinat rezistență, la Gherghița murind 70 dintre ei, iar pe dealurile Râmnicului (Sărat) dând chiar *„o luptă crâncenă"*[6].

Este interesant de observat că în secolul al XVII-lea surse diferite explică supunerea Țărilor Române extracarpatice față de Poartă prin diferența de potențial demografic.

[1] *Ibidem*, VI, p. 244.
[2] *Ibidem*, p. 247.
[3] *Ibidem*, p. 253.
[4] *Ibidem*, p. 343.
[5] *Ibidem*, p. 463.
[6] *Ibidem*, p. 471.

Fig. 193 Ienicer turc din secolul XVII.

Astfel, după Marco Bandini, moldovenii *„nu sunt în așa mare număr încât să poată rezista în câmp deschis la mulțimea de necrezut a turcilor"*[1], iar, după Evlia Celebi, participant chiar, cum am văzut, la o astfel de acțiune, *„în caz de răscoală, hanul tătarilor vine din Crimeea, în trei zile și trei nopți, cu 100.000 de ostași și, intrând în vilaietul Moldovei și Țării Românești, trece populația prin foc și sabie și ia multe mii de prizonieri și îi leagă în lanțuri și pârjolește orașele"*[2]. De altfel, înainte de 1647 și Grigore Ureche justifica unele înfrângeri ale lui Ștefan cel Mare nu prin faptul că moldovenii ar fi fost mai puțin viteji decât adversarii lor, ci prin aceea că au fost *„stropșiți"* de mulțimea turcilor.

Începutul ofensivei otomane asupra Poloniei în 1672, prin campanii anuale, unele chiar sultanale, iar apoi din 1685 a contraofensivei polone, de asemenea prin campanii anuale și expediții ale podgheazurilor polone, toate trecând prin Moldova într-un sens sau în celălalt, au afectat mult situația populației. Chiar în vara 1672, mergând sultanul Mehmed al IV-lea spre Camenița *„nu puțină pagubă s-au făcut Moldovii, trecând atâta oaste pentr-însa și mâncând și oamenii cu caii lor"*[3]. Drept urmare, locuitorii se retrag din calea oștilor: *„bieții oameni se adăpostesc în munți și codri și fug neîncetat"*, relata de la fața locului misionarul catolic Vito Piluzzi la 10/20 august 1673. *„Toată țara e fugită"*, consemna același un an mai târziu[4]. Implicațiile ofensivei otomane, începută în 1672, asupra populației nu au scăpat nici vicarului apostolic al Moldovei, Petru Parčević: *„s-a revărsat valul mahomedan și și-a așternut drum prin Valahia și Moldova cu distrugerea nespusă și păgubirea provinciilor, astfel că se află aproape depopulate din cauza neîncetatului flux și reflux, mergând în Polonia, și apoi reîntorcându-se"*[5]. Nici cazacii nu rămân mai prejos, prădând și robind și ei pe localnici, astfel că, la 1675, un alt misionar catolic menționa că Moldova *„este pustiită și neîncetat fug <oamenii>"*[6], pentru ca la 1678 G.-B. del Monte să noteze că *„țara este în întregime*

[1] *Ibidem*, V, p. 332.

[2] *Ibidem*, VI, p. 714.

[3] *Cronica anonimă a Moldovei 1661–1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, București, 1975, p. 47.

[4] *Călători străini*, VII, p. 99, 101.

[5] *Ibidem*, p. 186

[6] *Ibidem*, p. 326.

pustiită și robită de tătari, astfel că din patru părți nu a rămas decât una"[1], considerând, așadar, că populația Moldovei s-ar fi redus cu trei sferturi, apreciere exagerată, dar semnificativă pentru proporțiile depopulării țării!

Situația nu s-a schimbat nici un deceniu mai târziu, la 1689, când Philippe Avril observa că trupele turcești și tătărăști, trimise pentru apărarea Cameniței, au pustiit în așa hal Moldova, *„încât în multe părți stă pământul nelucrat, pentru că n-au mai rămas locuitori care să-l muncească"*, mai ales în partea care se învecinează cu *„Țara tătărască"* (Bugeacul), unde țăranii se ascund sub pământ, în bordeie[2].

De fapt, cum remarca și Robert Bargrave la 1652, pădurile erau cu adevărat *„refugiul băștinașilor împotriva năvălirilor dușmane"*[3], fie că erau păduri falnice, încă numeroase în secolul XVII, fie că era codrul mai puțin arătos și râpos al Tigheciului, cum îl înfățișează Miron Costin, unde însă tighecenii s-au apărat cu multă iscusință de tătari, cu prilejul invaziei din 1650. La fel și în vremea bătăliei de la Stănilești, din 1711, când tătarii au înconjurat codrul Tigheciului timp de 12 săptămâni, fără a îndrăzni să pătrundă în el.

Și ca aliați tătarii constituiau o calamitate pentru populație, iernarea lor în Moldova, la începutul anului 1674, la cererea nefericită a lui Dumitrașcu Cantacuzino, prilejuind lui Ion Neculce o pilduitoare comparație între două rele: iernarea polonilor și a tătarilor pe seama localnicilor, balanța negativă înclinând net spre tătari, care *„sunt lupi apuc<ă>tori, pradă, robăscu, bat și căznescu pe creștini, neavând grije, nice frânsoare de mârzacii lor"*[4].

Urmarea firească a războaielor asociate și cu anomalii climatice, ierni foarte geroase și veri ploioase, în condițiile răcirii timpului în veacul al XVII-lea, erau perioadele de foamete și de epidemii, îndeosebi de ciumă. Criza demografică era agravată de faptul că războaiele și robiile afectau mai cu seamă pe țărani, populația majoritară, care, fie că fugeau în țările vecine, fie că

Fig. 194 Ascunderea locuitorilor în păduri în vreme de război pe un *Tetraevanghel* din 1607.

[1] *Ibidem*, p. 229

[2] *Ibidem*, VIII, p. 104.

[3] *Ibidem*, V, p. 487.

[4] *„Și tatarâi nu mânca, ca jeimiri<i>, ce mânca gospodarii, ce mânca tot carne de vacă și de oai, de nu-i pute să-i biruiască cu hrana, pe dânși<i> și pe cai<i> lor"* (Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 239).

erau robiți, lăsau ogoarele nelucrate sau nu-și puteau aduna bucatele, căci, arată raportul unui agent imperial la 13/23 iulie 1604: *„cei care sunt aflați pe câmp sau în casele lor sunt duși cu toții în robie"* de tătari[1].

Între 1602 și 1605 în Țara Românească a bântuit *„foametea cea mare"*, sau *„cea rea"* când nu numai țăranii, ci și mănăstirile își vindeau stăpânirile de: *„robie și mare foamete"*, de *„atâta lipsă și sărăcie și foamete"*, *„pe cea foamete*, *„când foamete în zilele lui Șerban vodă"*, când *„muriia oamenii de foamete pă drumuri și pă ulițe" etc.*[2]. Amintirea acestei cumplite foamete din Țara Românească și din Transilvania, de la începutul secolului al XVII-lea, care s-a întins până la încheierea păcii cu Poarta, la 1604/1606, a durat încă vreo câteva decenii.

Foametea era asociată în secolul al XVII-lea cel mai adesea cu distrugerile războaielor. În toamna 1620, tătarii, arzând totul în calea oștii polone care intrase în Moldova pentru a sprijini răscoala antiotomană a lui Gaspar Gratiani, jurnalul de campanie polon menționează că *„peste tot oriunde mergeam, ziua și noaptea, din toate părțile ardeau și se prefăceau în cenușă satele, ariile, stogurile de fân, gardurile, chiar și iarba"*[3], urmarea fiind foametea care a cuprins armata polonă, iar apoi întreaga țară. După jaful tătarilor și cazacilor din 1650 în Moldova se instalează în 1651–1652 o nouă foamete de proporții întrecută numai de cea din 1659, de la începutul domniei lui Ștefăniță Lupu, când în țară o astfel de *„foamete era într-acéla anii, cât mânca oamenii papură uscată în loc de pâine, măcinând-o uscată. Și de pe acéia foamete porecliia și pre Ștefăniță vodă, de-i dzicea Papură vodă"*[4], din pricina foametei noul domn neputând aduna o oaste temeinică, fiind astfel înfrânt și alungat din scaun de Constantin Șerban.

Altă *„foamete foarte mare"*, când satele se vindeau în rumânie *„de mare lipsă* și nevoie"[5], a avut loc în 1660, în Țara Românească, drept urmare a cumplitei pustiiri tătărăști, care a avut loc, cum am văzut, cu prilejul îndepărtării din domnie a lui Mihnea al III-lea.

În primăvara 1684, ca urmare a jafurilor tătărăști și polone, legate de ultima încercare a lui Ștefan Petriceicu de a-și redobândi domnia, în Moldova a izbucnit o mare foamete, care a durat aproape doi ani: *„că fuses<ă> țara toată bejănită și nu putus<ă> oamenii ara și nu s<ă> făcus<ă> pâne. Era oameni<i> tot leșinații și morții pe drumuri și pe ulițí, cât să mânca om pe om"*, țara fiind pustie *„de la Cotnar în sus"*[6]. Desigur că și anomaliile climatice (ani ploioși, secetoși, sau geroși) duceau la perioada de foamete, cum a fost cea din Țara Românească în 1629 și 1630.

Aproape întotdeauna perioadele de foamete erau însoțite de epidemii de tot felul, rezistența la boli a populației fiind diminuată, ciuma reținând însă mai mult atenția

[1] A. Veress, *Documente*, VII, p. 209
[2] *D.I.R.*, B, XVII-1, p. 58–59, 71, 162, 168, 176, 177, 203, 256, 350, 353.
[3] *Călători străini*, IV, p. 457.
[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 195.
[5] SMIM, XV (1997), p. 209.
[6] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 288.

izvoarelor vremii. La 1602 și 1603 foametea și ciuma din Țara Românească au fost asociate în relatările săsești. În mai 1602, în urma încercării de instaurare a lui Radu Șerban în Țara Românească, comandantul imperial G. Basta s-a retras în Transilvania, după o relatare săsească, din pricina *„ciumei, a foametei și a dizenteriei roșii"*[1]. Ciuma și foametea au afectat întreg spațiul românesc, mai cu seamă Transilvania și Țara Românească între 1601–1605, dar nu au ocolit nici Moldova. Se mânca orice, inclusiv cadavre umane, iar mortalitatea a atins un nivel catastrofal. O altă boală, adesea ucigătoare, era tifosul exantematic, care nu cruța nici pe voievozi, sfârșitul lui Ștefăniță Lupu în 1661 fiind grăbit din cauza acestui flagel. Totuși ciuma se menține pe primul plan în Țările Române, în 1603 căzându-i pradă și văduva lui Mihai Viteazul, doamna Stanca, în timp ce Ieremia Movilă rătăcea prin locuri pustii cu întreaga curte, chiar spre sfârșitul lui noiembrie același an, pentru a evita îmbolnăvirea. Deși nu s-au păstrat relatări atât de amănunțite ca cele referitoare la situația din Transilvania, totuși și în Țara Românească ciuma este atestată la 1637, 1646, 1657–1658, 1675–1678, 1684–1686, 1688–1692, 1696–1697, 1706, iar în Moldova la 1641, 1652, 1661, 1683–1686, 1690–1698 și asta în vreme ce în Europa Occidentală „șocurile pestifere" încetează pe la 1670. De altfel, pe la 1652 apare la Suceava breasla cioclilor, cu atribuții și în izolarea focarelor de ciumă, apoi la Focșani, în 1688, bresle de acest fel fiind menționate și în Țara Românească, la București, în 1691. Asocierea între factorul militar, foamete și epidemie apare limpede reflectat în cronica internă a Țării Românești, cu referire la evenimentele de după alungarea lui Mihnea al III-lea (1659) și începutul domniei lui Grigore Ghica în 1660: *„Întâi robiia, a doao ciuma 3 ani, a treia foamete mare în 2 ani, a patra multe boale și nevoi grele și în tot chipul de bube"*[2].

Șirul calamităților naturale în măsură să influențeze factorul demografic în secolul XVII nu se încheie însă aici. Un alt flagel au fost lăcustele, care, vara, după luna iunie și mai cu seamă în vreme de secetă, se abăteau asupra spațiului românesc, distrugând recoltele și iarba, sosirea lor fiind întotdeauna asociată cu foametea și ciuma. Ivite din stufurile Dunării, dar și de la distanțe mai mari, *„din Asia"*, cred unii cronicari sași, de fapt din Africa, lăcustele veneau în valuri succesive, asemenea unor nori, care se lăsau la pământ spre seară, distrugând tot ce era verde. Miron Costin descrie, de-a dreptul științific, o astfel de invazie de lăcuste, în mijlocul căreia a fost surprins, cea care a afectat Moldova și Polonia în vara 1647. Ele au apărut ca *„un nour sau o negură"*, prevestind ploaia, venind *„cum vine o oaste stol"* (adunată). *„În loc ni s-au luat soarele de desimea muștelor. Cele ce zburau mai sus, ca de trei sau patru sulițe nu era mai sus, iară carile era mai gios, de un stat de om și mai gios zbura de la pământ. Urlet, întunecare [...[Un stol ținea un ceas bun și dacă trecea acéla stol, la un ceas și gimnătate sosiia altul și așea, stol după stol, cât ținea de la aprândzu până îndeseră. Unde cădea la mas* (popas de noapte — *n.a.*) *ca albinele de gros dzăcea; nice cădea stol peste stol, ce trecea stol de stol și nu să porniia, până nu să*

[1] *Quellen*, V, p. 435, la Adolf Armbruster, *Dacoromano-saxonica*, București, 1980, p. 398.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 147.

încăldziia bine soarele spre aprândză și călătoriia până îndesară și până la căderea de mas. Cădea și la popasuri, însă unde mânca, rămânea pământul negru, împuțit. Nice frundze, nice pai, ori de iarbă, ori de sămănătură, nu rămânea". O astfel de invazie distrugătoare pe care oamenii vremii o socoteau „*mânia lui Dumnedzău*", adevărată „*urgie*", dura câteva zile[1], destul pentru a provoca foamete pe spații întinse, pe urma căreia se instalau bolile, în primul rând ciuma. De altfel, contemporanii observau această asociere, în octombrie 1652 englezul Robert Bargrave, călătorind pe valea Bârladului, și relatând despre invazia de lăcuste care afectase un spațiu întins, de la Galați la Brașov, arăta că „*toate aceste părți erau molipsite grozav de ciumă căci pământul era aproape tot acoperit cu lăcuste din cele de o culoare veninoasă; câteva erau vii dar cele mai multe erau moarte, după ce distruseseră aproape toată iarba din aceste părți*"[2]. Asocierea era cu atât mai ușor de făcut, cu cât lăcustele umpleau și fântânile, otrăvind apa de băut.

Cum stolurile de lăcuste afectau Transilvania dinspre sud sau sud-est, cronicarii sași au înregistrat implicit și invaziile acestora din Țările Românești extracarpatice. Astfel, Țara Românească a fost calamitată de lăcuste în 1609, 1610, 1611, 1613, 1618, 1619, 1638 (urmarea fiind un an de foamete), 1645, 1683–1684, 1690–1691, 1693–1694 și 1709, iar Moldova în 1612, 1618, 1645, 1647, 1652 și în mai mică măsură în anii următori, și în 1690–1691. Ținând seama că metodele de combatere a lăcustelor erau prin zgomote de tot felul, începând cu trasul clopotelor, dar mai ales prin rugăciuni și procesiuni cu sfintele moaște (în 1691 aduse pentru aceasta chiar de la Muntele Athos), se înțelege că pagubele produse de acestea în domeniul hranei pentru populație erau foarte mari.

La cele de mai sus s-au adăugat și epidemiile animaliere (epizootiile), mai rar înregistrate de izvoare, multe animale domestice fiind sacrificate și în perioade de foamete, invaziile de șoareci, care în 1670, în ținutul Bacău, au consumat nu numai cerealele, ci și „*toate cele din grădinile de zarzavat cu mare pagubă, dar cățărându-se pe pomi au dat iama-n poame istovindu-le cu desăvârșire, ba chiar și pomii pe care i-au distrus cu totul, rozând cu dinții ramurile lor*"[3], inundațiile catastrofale și ploile care, precum în amintitul an 1670 în Moldova, au distrus „*toate semănăturile de grâu din cel mai bun, de orz, ovăz și mei, și de orice fel ar fi, căci stau în apă și, atacate de prea multă umezeală, nu se pot coace și nici nu fac boabe*"[4], atacul unor viespi care, în 1669, în Moldova, au fost „*în așa mare mulțime*", încât abia se putea sta în casă cu geamurile închise[5].

Lista catastrofelor care au afectat viețile omenești nu ar fi completă dacă nu am aminti cutremurele din veacul XVII din Țara Românească și Transilvania, de la 29 octombrie/8 noiembrie 1620, 15/25 mai 1667, 9/19 august și 14/24 noiembrie 1681 și 1/11 iunie 1701, unele dintre acestea fiind resimțite și în Moldova.

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 166.
[2] *Călători străini*, V, p. 487.
[3] *Ibidem*, VII, p. 172
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*.

În ciuda acestor calamități viața și-a urmat cursul, dar rata anuală de creștere a populației în Țara Românească și Moldova a fost în secolul al XVII-lea destul de scăzută, 0,22–0,23%, chiar dacă mai ridicată decât cea din Europa Centrală și Apuseană, care era de numai 0,07%.

Cum majoritatea populației din Țara Românească și Moldova o formau țăranii liberi sau aserviți, pentru estimarea aproximativă a populației din ambele țări s-a pornit de la relatările izvoarelor care se referă la numărul satelor. Numai că unele dintre aceste relatări au doar știri generale, după franciscanul Bernardino Quirini la 1599 Moldova fiind „*foarte mare, îmbelșugată și mănoasă și populată, cu multe orașe și sate*"[1], sau prezintă cifre exagerate, fără valoare absolută, menite doar să ilustreze afirmații ca cea amintită (agentul comercial venețian Tommaso Alberti vorbește la 1612 de câte 24 000 de sate în Moldova, respectiv în Țara Românească, cifre care nu pot fi acceptate decât tăindu-se ultimul 0; la 1640 P. D. Bakšić înregistrează zvonul că în timpul lui Mihai Viteazul în Țara Românească ar fi fost 14 000 de sate, dar în vremea sa numărul acestora scăzuse la 2 000, „*atât de mult a pierdut această țară, căci a fost în multe rânduri jefuită de turci și de tâlhari, și unii locuitori au fugit în Transilvania și în alte țări*"[2], ambele cifre fiind exagerate în plus, respectiv în minus. Același zvon despre cele 14 000 de sate muntene din vremea lui Mihai Viteazul îl înregistrează în 1641 și negustorul italian Bartolomeo Locadello, indicând aceleași cauze pentru scăderea numărului de sate la 4 000, „*de câte 50 de case în medie*"[3], ceea ce, de asemenea, este exagerat, dovedind că ambele știri au o sursă comună).

Prea mare este și cifra de „*mai bine de patru sute de mii de familii*", care s-ar fi aflat în Țara Românească la 1654, după aprecierea lui Paul de Alep[4], ceea ce ar însemna peste două milioane de locuitori! Mai aproape de realitate, însă tot exagerând în plus, se află relatarea lui Evlia Celebi, care atribuie Țării Românești „*3 600 de sate bogate, cu moșii*"[5], ceea ce, acceptând cifra și ea prea mare pentru o medie de 50 de case (familii) de sat, ar duce la 180 000 de familii, în medie cu 5 membri de fiecare, adică 900 000 de locuitori, cifră exagerată, ca și cea de „*o sută douăzeci de orașe*" muntene pe care o indică același călător turc[6]. Abia în ultimul sfert al secolului al XVII-lea numărul locuitorilor Țărilor Române extracarpatice tinde să se apropie de o realitate demografică posibilă. Ca atare, în 1675 De la Croix, secretarul ambasadorului francez de la Poartă, socotea că fiecare din principatele Moldovei și Țării Românești are „*vreo trei mii de sate, care sunt mult mai populate în timp de pace decât în timp de război*"[7], aceeași cifră de „*3 000 de sate și*

[1] *Ibidem*, IV, p. 36.
[2] *Ibidem*, V, p. 206.
[3] *Ibidem*, p. 33.
[4] *Ibidem*, VI, p. 137.
[5] *Ibidem*, p. 713.
[6] *Ibidem*, p. 714.
[7] *Ibidem*, VII, p. 254.

cătune" fiind indicată pentru Moldova și de o relatare anonimă olandeză din 1687[1]; ceea ce duce la o populație de circa 750 000 de oameni numai în mediul rural.

Ținând seama că la 1625 în Țara Românească cercetările istorice au inventariat circa 3 220 de așezări, cifră socotită sub realitate, cu densitate mai mare a satelor în regiunea colinară submontană, iar a orașelor în zona de câmpie, acolo unde se întâlnesc mai multe sate de „colonizare" (I. Donat), că cifra de 3 000 de așezări muntene e acceptată pentru secolul al XVII-lea (Louis Roman), iar pentru Moldova se menționează existența a 2 500 de așezări în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (D. Ciurea), este foarte probabil ca cifrele de 3 000 de așezări indicate de relatările amintite mai sus, de la 1675 și 1687, pentru fiecare din Țările Române extracarpatice să fie, cum aminteam, apropiate de cele reale.

Orașele și târgurile nu reprezintă decât cel mult câteva procente din numărul așezărilor din Țara Românească și Moldova, iar creșterea lor sub aspectul numărului populației nu a depășit, în secolul al XVII-lea de asemenea, câteva procente, ținând seama că și pierderile din aglomerările urbane, în cadrul dezastrelor amintite mai sus, robiri, incendii, epidemii, cutremure etc., erau mai ridicate decât în mediul rural. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea Miron Costin numește 19 orașe în Țara de Sus și 13 în Țara de Jos a Moldovei, în total 32 de orașe, între care menționează însă și localitățile „Vrancea" și Piscu, din ținutul Tecuci, unele fiind de fapt târguri. În vreme ce în Țara Românească enumeră 27 de orașe, între care și „Odivoi" (Odivoae, lângă Giurgiu), care era de fapt un sat, desigur, la acea dată mai mare, ca de altfel și Grădiștea. Potrivit relatărilor călătorilor străini, unele orașe din Moldova aveau între 137 și 600 de case, cu 253 până la 3 000 de locuitori (Bacău, Baia, Cotnari, Hârlău, Huși, Piatra [Neamț], Roman, Ștefănești, Tecuci, Târgu-Neamț, Trotuș, Vaslui), două erau de mărime mijlocie, cu 600–5 000 de case, și între 5 000 și 15 000 de locuitori (Bârlad și Galați), în vreme ce Ismailul, aflat sub stăpânire turcească, ar fi avut la 1651 8 000 de case cu 40 000 de locuitori, mulți fiind însă fugari refugiați aici.

În Țara Românească situația era asemănătoare, în privința orașelor mici cu 500 până la 2 000 de locuitori (Slatina, Caracal, Pitești, Craiova, Câmpulung Muscel).

Un număr mult mai mare de locuitori au însă reședințele domnești („*capitalele*"). Cele vechi, devenite în anumite perioade ale secolului al XVII-lea, reședințe secundare, păstrează totuși un număr mijlociu de locuitori. Suceava, cu peste 1 500 de case și între 7 500 și 23 025 de locuitori la 1632, respectiv, 1646, despre care însă Dimitrie Cantemir afirma la 1715 că ar fi avut „*șaisprezece mii de case particulare, care însă toate s-au dărâmat, după ce scaunul domnesc s-a mutat de aici*"[2], și Târgoviștea cu 20 000 de locuitori la 1640, despre care însă se aprecia exagerat cu un an mai târziu că ar fi avut „*peste 7 000 de case, locuite de vreo 40 000 de suflete*"[3], în vreme ce Paul de Alep socotea că „*Târgoviște este un oraș mare, cam cât Alepul sau Damascul*"[4].

[1] *Ibidem*, p. 522.
[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 80–81.
[3] *Călători străini*, V, p. 35.
[4] *Ibidem*, VI, p. 118.

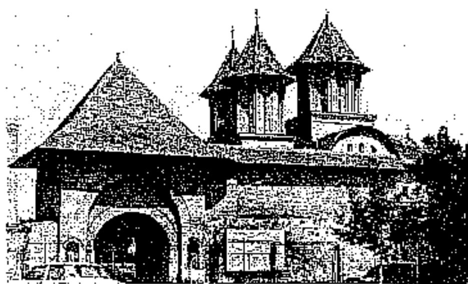

Fig. 195 Curtea domnească din Târgoviște.

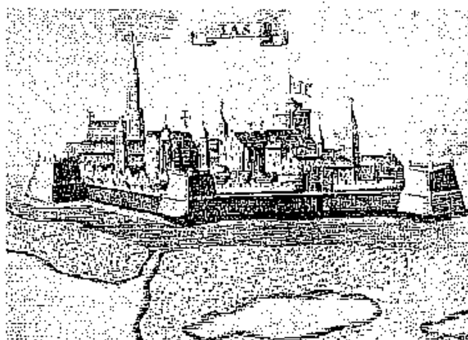

Fig. 196 Curtea domnească din Iași în a doua jumătate a secolului XVII.

În realitate orașe mari la nivelul veacului al XVII-lea în Țările Române erau doar Iașii și Bucureștii. Cel dintâi ar fi avut între 7 000 și 20 000 de locuințe[1], cu 35 000 până la 100 000 de locuitori, între care se numărau și boieri de toate categoriile și lefegiii domnului: „*în număr de 20 000*"[2]. Dimitrie Cantemir indică însă o cifră mai sigură, deoarece era cea a unui recensământ din 1665: „*12 000 de locuințe particulare*", după care din pricina incendiilor și a năvălirilor tătarilor și cazacilor, „*orașul a fost atât de pustiit, încât abia a treia parte din ele au rămas neatinse*"[3].

Despre București Paul de Alep aprecia la 1656 că „*este foarte mare și se spune că, acum mulți ani, cuprindea cam șase mii de case*"[4], având, așadar, în vremea lui Matei Basarab cam 30 000 de locuitori. În al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea Anton Maria del Chiaro menționa că, spre sfârșitul domniei lui Constantin Brâncoveanu, când el s-a aflat la București, acesta nu număra „*mai mult de 50 000 de locuitori*"[5], deși cifra reală a acestora pare să fi tins spre 60 000 de oameni.

[1] „Curți înfloritoare" după Evlia Celebi (*ibidem*, p. 476, 477).
[2] *Ibidem*, V, p. 328
[3] Dimitrie Cantemir, *op.cit.*, p. 72–73.
[4] *Călători străini*, VI, p. 227
[5] *Ibidem*, VIII, p. 372.

Mișcările de populații reprezintă un fenomen obișnuit în veacul al XVII-lea. Migrația internă nu ducea la scăderea populației, dar provoca perturbarea forței de muncă de pe moșiile boierilor și mânăstirilor, și greutăți în strângerea dărilor în perioadele dintre recensămintele fiscale. Cea externă, trecerea peste hotare în țările din jur se întâlnește mai rar, și numai când în interior erau vremuri de năvăliri tătărăști, de foamete și epidemii. Astfel de emigrări au avut loc, de pildă, în 1603 și 1604 din Țara Românească dincolo de Dunăre sau în Transilvania și Moldova. Mai adesea însă țăranii aserviți din Ardeal fugeau în Țările Române extracarpatice, unde regimul la care erau supuși de stăpânii de moșii era mai ușor. Dovadă numeroasele porunci adresate de principii Transilvaniei bistrițenilor, care s-au păstrat, pentru a opri fuga iobagilor ardeleni în Moldova. În 1694 dieta se plângea că aproape o treime din populația Făgărașului trecuse hotarul, stabilindu-se în Țara Românească. Faptul era real, fiind vorba nu doar de făgărășeni, ci și de țărani din alte zone ale Transilvaniei, fugiți în Țara Românească, unde au întemeiat așezări cu același nume din Ardeal, sau cu apelativul de „ungureni" sau „săcuieni", ultimul fiind chiar numele unui județ (Săcuieni sau Saac), aflat între Muscel și Râmnicu-Sărat.

Domnia încuraja astfel de imigrări, înființând sate de colonizare („de milă") pe pământ domnesc pentru locuitori străini, atrași de peste hotare de perspectiva unor scutiri fiscale temporare. Astfel, Radu Șerban a înființat slobozia Satu Nou din județul Ialomița, mai cu seamă cu oameni de peste Dunăre, într-o zonă de câmpie cu populație rară, slobozia ajungând în 1616 la 164 de familii, ceea ce indica atunci un sat foarte mare. Inițiativa lui Radu Șerban a avut succes și a constituit modelul după care s-au înființat și alte sate de milă. Chiar domnul amintit a acordat, spre sfârșitul domniei, un privilegiu episcopiei de Buzău să-și aducă pe moșiile sale *„oamen<i> dă peste Dunăre, or den Țeara Ungurească, or de la Moldova"*, scutiți de bir și dări pe o perioadă nespecificată[1].

Emigranții dincolo de Dunăre căutau să se așeze în zone cu populație tot românească. Astfel erau coloniștii munteni așezați la începutul secolului al XVII-lea în localitatea românească Daia din Dobrogea, unde se strânseseră câteva mii de români cu familiile lor, satul luând astfel aspectul unui oraș.

O anumită atracție au reprezentat pentru moldoveni facilitățile oferite de turci după ocuparea Podoliei în 1672, iar apoi încurajarea colonizării Ucrainei de către Gheorghe Duca, după numirea sa de către Poartă, în 1681, drept conducător al cazacilor supuși sultanului, proces cu durată scurtă.

Cu toate că românii formau majoritatea populației din Țara Românească și Moldova, în acestea se întâlnesc și străini, așezați sau în trecere ca negustori, mercenari în gărzile domnești, dar și boieri (grecii). Armenii, de pildă, aveau la Vaslui o biserică și 20 de case armenești. În 1633–1639 la Roman *„locuitorii sunt toți moldoveni și armeni schismatici, afară de șapte case de catolici de-ai noștri"*, relata un călugăr italian[2]. Același remarca la Iași pe lângă moldoveni, greci, armeni, turci, francezi, poloni, unguri, ruși și italieni. Și

[1] *D.I.R.*, B, XVII, 1, p. 452.

[2] *Călători străini*, V, p. 75.

Marco Bandini remarca la Iași, în vremea lui Vasile Lupu, că *„locuitorii, în marea lor majoritate sunt români, apoi unguri, armeni, greci, bulgari, albanezi, turci, tătari, poloni, ruteni, sași, moscoviți și unii italieni"*[1]. Misionarii catolici urmăresc cu mare atenție existența ungurilor (la Trotuș, Bacău, Huși, Bârlad ș.a.), a sașilor (la Cotnari și Baia) sau a germanilor (la Târgu-Neamț și Suceava), însă numărul străinilor stabiliți e foarte mic, de ordinul sutelor.

Evreii askenazi își fac apariția în număr mai mare în Moldova din 1648, alungați din spațiul polono-lituan de cazacii lui Bogdan Hmelnițki, așezându-se mai cu seamă în târguri și orașe, unde, după Dimitrie Cantemir, spre sfârșitul secolului al XVII-lea se ocupau de negoț și crâșmărit, plătind o dare a lor și având dreptul la sinagogi de lemn. Evreii sefarzi se întâlnesc mai devreme în Țara Românească, veniți din Imperiul otoman.

În secolul al XVII-lea în Țările Române vin ca negustori sau osteni o seamă de aromâni (macedo-valahi), de obicei sub nume de împrumut: arbănași, iar uneori epiroți, după zonele geografice de unde veneau. În Balcani ei își păstrează însă limba și tradițiile, fiind păstori și negustori iscusiți. Așezările lor prosperă în Munții Pindului (în frunte cu Metzova sau Aminciu în graiul lor), ai Gramostei, în Epir, Tesalia (Vlahia Mare), Macedonia și Albania (fărșeroții), unde la 1630, după cronica locală, se ridică vestitul oraș Moscopole. Sub numele de cuțovlahi sunt menționați de Miron Costin, interesat de originea lor română, apoi de stolnicul Constantin Cantacuzino, iar mitropolitul Dosoftei al Moldovei era el însuși de origine aromână.

În secolul al XVII-lea însă, mauro-valahii (morlahii) veniți din Bosnia, pe coasta dalmată, dispăruseră prin slavizare, astfel că morlahul Gaspar Gratiani, numit domn al Moldovei, se înțelegea cu boierii săi în limba slavă de cancelarie. În schimb, vlahii din Serbia și Slavonia și istro-românii (vlahii) își continuă viața tradițională.

În sfârșit, trebuie să mai amintim că în secolul al XVII-lea media de vârstă nu era chiar așa de scăzută cum se crede. Pe la 1715 Dimitrie Cantemir observa că în Moldova *„oameni de șaptezeci de ani sunt foarte rari, iar om de optzeci cu greu vei găsi"*[2], și totuși tatăl său Constantin Cantemir și-a început stăpânirea pe la 70 de ani și a domnit aproape opt ani. Ținând seama de relatarea lui Dimitrie Cantemir, rezultă totuși că se trăia de obicei până spre 70 de ani, ceea ce nu e puțin nici în vremea noastră. Deosebită era însă în trecut percepția asupra vârstelor. Astfel, Mihai Viteazul la 43 de ani se socotea el însuși ajuns la vârsta bătrâneții, iar despre Constantin Cantemir la 70 de ani, Ion Neculce socotea că era *„trecut cu bătrânețele"*. Interesantă este și observația lui Dimitrie Cantemir că *„țăranii mai cu seamă trăiesc mai mult decât cei născuți din neam nobil, crescuți în plăceri și în viață ușoară"*[3].

[1] *Ibidem*, p. 128.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. 1973, p. 58–59.

[3] *Ibidem*.

VLAD, Matei D., *Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII–XVIII)*, în SAI, XIV (1969), p. 73–90.

— *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV–XVIII)*, București, 1973.

2. Structuri sociale

În secolul al XVII-lea structurile și relațiile sociale continuă în general evoluția din secolul anterior, dar multe aspecte ale acestora pot fi acum mai bine cunoscute și înțelese în lumina unor noi izvoare.

Boierii reprezintă nobilimea din Țările Române extracarpatice, însă o nobilime fără diplome, cu privilegii statornicite prin tradiție și în raport cu autoritatea domnească. Adevărata diplomă de noblețe o constituia aici mărimea domeniului boieresc, numărul satelor cuprinse în el. După cum consemnează această normă Atanasie Comnen Ipsilanti: *„moștenirea imobilelor arată vechimea străbunilor și prin urmare noblețea; iar moștenirile care trec din vremi îndelungate de la părinți la copii sunt singurele dovezi de noblețe"*[1]. Acest fapt a fost, de altfel, observat și de germanul Friedrich Schwanz von Springfels, la începutul secolului al XVIII-lea, care sublinia că *„dacă nobilii sau boierii ar fi întrebați de hrisoavele privind vechimea boieriii lor, ei nu ar putea înfățișa nimic. De altfel nu le pasă prea mult și oricine este privit și socotit ca boier dacă are atâta avere încât să se poată îmbrăca după obiceiurile lor ca un boier"*[2].

Dincolo însă de mărimea averii, în secolul al XVII-lea, boieria e legată de domnie, chiar noțiunea de boier era sinonimă cu cea de dregător (termen care nici nu se folosea în această vreme).

A boieri însemna în secolul al XVII-lea a numi pe cineva într-o slujbă: *„l-am boierit, l-am pus postelnic al doilea"*[3], relata Neculce despre un oarecare ce adusese o veste bună lui Dumitrașcu Cantacuzino în 1673. Domnul putea, așadar, boieri pe oricine, indiferent de originea acestuia, și oricine îl slujea pe domn *„capătă drepturile și privilegiile boierești"*[4]. La 1646 Marco Bandini remarca dependența boierilor de domn, care avea asupra lor o putere absolută: *„nimeni nu este nobil sau «baron» decât acela pe care principele domnind în chip absolut vrea să-l recunoască și să-l considere ca atare"*. Domnul putea pedepsi în orice fel pe un boier și nimeni nu-l împiedica *„să înalțe pe orice țăran în orice dregătorie"*[5]. Aceleași observații le face și Dimitrie Cantemir la 1715: *„dacă (domnul) ar vrea să dea unui țăran oarecare rangul cel mai înalt pe care îl poate da Moldova, dregătoria de mare logofăt, nimeni nu îndrăznește să fie de altă părere în public"*[6], dovadă a unei situații reale. Domnii se fereau însă să apeleze la acest drept al lor, astfel că practic la dregătorii nu se numeau *„decât cei născuți dintr-un neam mai de seamă"*[7]. Când Constantin Cantemir, care spunea la 1692 că *„domnul face ne<a>murile, domnul le strânge"*, a încercat totuși să introducă între „neamuri" boiernași de-ai săi credincioși, *„tot ficiori de mojâci codreni*

1. Hurmuzaki, XIII, p. 158–159
2. *Călători străini*, IX, p.66.
3. Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 234.
4. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 208–209.
5. *Călători străini*, V, p. 344.
6. Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 126–127.
7. *Ibidem*, p. 208–209.

și gălățeni", măsura a fost îndată după moartea sa abrogată de urmașul său în scaun, Constantin Duca, care i-a închis și persecutat pe noii boieri[1].

Puțini au fost boierii ridicați dintr-o origine modestă la cele mai mari dregătorii, precum Mareș Băjescu, fiul unui orășan din Câmpulung-Muscel, care, după un lung stagiu în cancelaria domnească, a ajuns în cele din urmă mare ban (1669–1672).

Domnii aveau nevoie de sfetnici bogați, de la care puteau uneori „împrumuta" sume de bani (niciodată restituite!) pentru nevoile țării, astfel că Radu Mihnea obișnuia să spună: „*De mare folos și cinste este domniei și țărâi boieriul înțelepțu și avut, că dacă are domnulă cinci-șase boieri avuți, nice de o nevoie a țărâi nu să teme*"[2].

Situația boierilor care slujeau la curte în orice fel de dregătorii nu era ușoară. „*Condiția lor este servilă* — observa iezuitul Paul Beke, la 1644, despre cei de la Curtea lui Vasile Lupu —, *deoarece trebuie să tot vină mereu la curtea domnului fără vreo leafă, și nici nu au voie să meargă la moșiile lor, decât cerând îngăduința de a pleca de la domn, care le hotărăște soroc pentru a merge și a se întoarce, <iar> dacă boierul nu se întoarce <atunci> e amendat*"[3]. Slujba în sfatul sau în divanul domnesc, ori pe lângă persoana domnului, dura întreaga zi, iar la sărbători religioase importante marii dregători îl serveau personal la masă pe domn, „*îngenunchind* atunci când închinau paharul în sănătatea sa"[4]. Cu câteva excepții notabile, de pildă Constantin Cantacuzino care a fost postelnic întreaga domnie a lui Matei Basarab, dregătorii se schimbau relativ des, numirea sau liberarea din dregătorii făcându-se, atât în Moldova cât și în Țara Românească, după mijlocul secolului al XVII-lea, de obicei în noaptea de Anul Nou.

Ținând seama de numărul total al populației din Moldova și Țara Românească, cel al boierilor era relativ mic. Evlia Celebi menționează pentru ambele țări 70 de dregători de tot felul și 670 de boieri cu funcții de judecători în provincie. Pentru a ajunge la dregătorii, fiii de boieri urmau un *cursus honorum*, care pornea de la rangul de postelnic, pe care îl primeau la adolescență, și numai rareori săreau peste unele dregătorii prin voința domnului. Însă avansarea în „*boierii*" prin „*protecție*" nu era bine văzută, Dimitrie Cantemir arătând că astfel puteau apărea în marile dregătorii adevărați „*monștri*" umani[5].

În schimb, „*boieriile*" erau aducătoare de venituri însemnate, I. Neculce sesizând căt erau „*de bune boeriile în Țara Moldovii de la Vasilie-vodă încoace*"[6]. Despre Preda Brâncoveanu, bunicul lui Constantin Brâncoveanu, Paul de Alep aflase că acest boier foarte bogat stăpânea 200 de sate, avea 12 000 de iepe, 30 000 de oi, 4 000 de boi, 1 000 de bivoli, 4 000 de porci, 300 de șiruri de stupi și 500 de familii de țigani. Grija pentru averile lor nu-i părăsea pe boieri nici dacă ajungeau în scaunul domnesc; la 1666

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 344, 351–352.
[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 89.
[3] *Călători străini*, V, p. 279.
[4] *Ibidem*, p. 65; cf. și VI, p. 112.
[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 284–285.
[6] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 302 și p. 304, variantă.

Gheorghe Duca fiind surprins de vestea mazilirii, când se afla la Berevoiești pe Prut „*de-ș lua suma ailoru ce ave din boiarie*"[1], iar Constantin Brâncoveanu era cunoscut pentru grija pe care o acorda domeniului său boieresc.

Vremurile de pace erau prielnice îngrijirii averilor, de aceea boierii nu agreau de regulă domnii războinici, de felul lui Mihai Viteazul sau Mihnea al III-lea, iar din a doua jumătate a secolului al XVII-lea mai ales, pârăsc la Poartă pe domnii pe care nu-i agrează, „*pâra*" la Constantinopol devenind o adevărată instituție.

Nici boierii greci „*țarigrădeni*" neîmpământeniți, favoriți ai unor domni trimiși de la Poartă nu erau agreați de ceilalți boieri, și o seamă de mișcări împotriva lor sau sub lozinca luptei împotriva lor au avut loc în Țările Române extracarpatice în 1631, 1633, 1653, 1685 etc. Chiar dacă în spatele luptei împotriva grecilor cei „răi, țarigrădeni" se ascund și rivalități între diferite grupări boierești autohtone, Matei al Mirelor exprima un punct de vedere real atunci când sfătuia pe conaționalii săi greci: „*nu supărați pe români prin nesăturata voastră lăcomie; nu sugeți pe sărac [...]. Cred că tiraniți pe bieții români, și nesăturata voastră lăcomie îi face de au ură neîmpăcată pe greci*"[2].

Tendința manifestată de boierime de a crește renta în muncă a țăranilor aserviți, o dată cu rezerva senorială, fenomen care în veacul al XVII-lea nu trebuie totuși exagerat, a făcut ca sarcinile acestora să crească, fără a depăși caracterul mult mai ridicat al obligațiilor tuturor categoriilor de țărani față de stat.

Obștea țărănească dăinuiește încă în secolul al XVII-lea în Țara Românească și Moldova, suprapunându-se satelor care aveau în medie cam 35–40 de case, dar bazele ei erau subminate din interior, prin procesul de ieșire din obște a unor indivizi o dată cu hotărnicirea pământurilor lor, iar pe de altă parte din exterior, prin pătrunderea în ea a unor elemente străine, mai cu seamă prin cumpărări de pământuri sau înfrățiri.

Țăranii liberi sunt încă numeroși în veacul al XVII-lea în Țările Române extracarpatice, dar numai unii și-au păstrat delnițele, cei fără pământ fiind nevoiți să lucreze cu învoială pe pământuri boierești sau mănăstirești, dând dijmă în produse și prestând unele munci, această ultimă obligație fiind în creștere continuă. Totuși numai țăranii aserviți erau cu totul la dispoziția stăpânului de moșie în privința obligațiilor în muncă, ceilalți prestând munci în baza obligațiilor asumate la primirea dreptului de ședere pe moșie. Fuga țăranilor de pe o moșie pe alta, în căutarea unor condiții mai bune de trai, a reglementat în cele din urmă stabilirea unor obligații în muncă suportabile, oricum mai mici decât cele ale țăranilor din Transilvania.

Poslușnicii, țărani scutiți de dări către stat, aveau în schimb mai multe obligații față de stăpânii de moșie, pe lângă reședința căruia trăiau de obicei.

Pentru țăranii aserviți renta în muncă nu era limitată, făcându-se de obicei după „învățătura" stăpânului de moșie, prin lucrări agricole pe tot timpul anului și prin cărăușie (obligația de transport a unor produse), la care se adăugau uneori lucrul la mori, iazuri

[1] *Ibidem*, p. 208.
[2] TMI, I, p. 335–336.

sau drumuri de pe moșie și în cele din urmă claca (lucrul colectiv). La acestea se adăugau *gălenta* și *darul* din produsele cerealiere, respectiv din animale mici, în timp ce țăranii liberi plăteau *dijma*, respectiv *desetina*. Renta în bani e mai puțin răspândită; stăpânii de moșii percepând-o mai ales atunci când le era cedată de către domnie.

Perturbările produse la începutul secolului al XVII-lea în Țara Românească, în urma anilor lungi de participare la războiul Ligii Creștine, au dus la o mare sărăcie în țară; astfel că unii țărani se vând în șerbie chiar altor țărani aserviți, situație care nu se mai întâlnește ulterior. La fel ca și vinderea unor femei în rumânie, în timpul lui Radu Șerban, deși în Țările Române extracarpatice femeia nu a avut niciodată o astfel de condiție servilă. Femeile se vând în rumânie cu pământurile pe vreme de mare foamete, ceea ce explică gestul lor.

Tot în secolul al XVII-lea se constată și două tendințe contradictorii: pe de o parte unii domni (Simion Movilă și Radu Mihnea) acceptă, ba chiar obligă satele aservite să se răscumpere din rumânie, pentru a-și umple visteria, iar pe de altă parte se îngrădește treptat dreptul de strămutare al țăranilor aserviți. În Țara Românească doar Matei Basarab la 1633 prescrie urmărirea rumânilor fugari, în timp ce în Moldova situația e ceva mai ușoară pentru fugari, acordându-se mai multe prescrieri ale urmăririi acestora pentru intervale de la 4 la 11 ani (1612, 1622, 1626, 1628, 1634).

Spre mijlocul veacului al XVII-lea situația țăranilor de orice fel se înrăutățește. Boierii ajung să schimbe rumâni cu țigani *„cap pentru cap"*, cei care se răscumpără din rumânie o fac doar cu *„capetele"*, fără pământ, în timp ce unii boieri ajung să lipească *„moșie lângă moșie"*. Țăranii fugari din pricina neachitării datoriilor erau urmăriți cu strășnicie; iar un sătean din Turceni, de groaza și frica armașilor, s-a înecat în Jiu, după relatarea unui act din 1647. Încă din 1638 Matei Basarab hotărăse să ia pe seama domnească moșiile fugarilor care nu se vor întoarce la satele lor până la un anumit termen.

Orășenii aveau o situație ceva mai bună, Marco Bandini arătând că ei nu recunosc drept stăpân decât pe domn, față de care aveau însă numeroase obligații. Atât în Țara Românească cât și în Moldova cei mai mulți erau meșteșugari, unii ocupându-se în același timp și cu lucrul pământului, repartizat periodic, la fel ca în obștea țărănească. Domnii se îngrijea de protejarea unor orașe, Radu Șerban construind palanca de lângă Ghergița pentru locuitorii acesteia, iar Matei Basarab ridicând palanca de la Târgoviște.

Dinamica așezărilor urbane înregistrează în secolul al XVII-lea o creștere semnificativă. În Moldova devin târguri așezările de la Nicolina, Cotnari, Chișinău, Herța, Suleni, Scheia etc., și dispar doar Putna, Sărata și Piscu, așezări izolate. În Țara Românească capătă statut urban Focșanii munteni, Strehaia, Vălenii, Zimnicea, Brădicenii, Baia de Aramă, Câmpina etc. Orășenii au case mai frumoase și mai curate, după aprecierile călătorilor străini, decât cele din mediul rural, deși tehnica de construcție a celor două tipuri de locuințe nu se deosebește prea mult. Cum am văzut deja, nici numărul de locuitori din majoritatea orașelor nu era prea ridicat, la 1644 Craiova cu statut de târg având 200 de case cu vreo mie de suflete. În total în Moldova se înregistrează 68 de localități urbane, iar în Țara Românească 35. Unele au avut o viață relativ scurtă, redevenind sate spre sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului următor (Cornățel, Târgu de Floci, Cânelii, Strehaia, Târșor, Fălticeni, Trotuș, Scânteia, Baia, Siret etc.). Au contribuit la aceasta distrugerile provocate de războaie și schimbarea unor rute comerciale, daniile domnești de sate din hotarele lor etc.

Din secolul al XVII-lea în orașe apar asociațiile de meseriași, *vătășii* și *bresle* sau *companii* pentru străini, ulițe de meșteșugari și de negustori, cu nume specifice, hanuri domnești și mănăstirești, locuri de târguri specializate pe produse, se fac lucrări edilitare pentru aducerea apei prin conducte la cișmele publice, se construiesc băi orășenești, apar spitale propriu-zise și medici pentru orășeni, bresle de ciocli, cu rol important în vremea epidemiilor, se construiesc turnuri de ceas, de unde se urmăreau și apariția incendiilor.

Țiganii erau cu toții robi, fie ai boierilor, fie ai mănăstirilor sau ai domnului. *„Toți boierii au țigani și îi folosesc cu vârf și îndesat ca robi și pot să-i vândă și să-i asuprească după cum vor. Țiganul nu are dreptul să stea la judecată"*[1], relata un anonim catolic la 1688. În gospodăria boierească țiganii erau brutari, bucătari, lăutari, feciori în casă, iar țigancile slujeau, de asemenea, în casă, ca lucrătoare la gherghef și ca doici. După Dimitrie Cantemir aproape că nu exista boier care să nu aibă mai multe familii de țigani în stăpânire[2]. De asemenea, toate mănăstirile aveau sălașe de țigani, folosiți pentru treburile domestice. Cei mai mulți țigani mănăstirești se aflau în secolul al XVII-lea în stăpânirea mănăstirii Cozia, 1 000 de suflete (circa 200 de sălașe), în vreme ce Preda Brâncoveanu avea 500 de suflete (cam 100 de sălașe). Urmașii acestora au fost moșteniți de nepotul lui Preda, Constantin Brâncoveanu, care la 1688, ca boier, stăpânea cei mai mulți țigani boierești din Țara Românească, urmat de marele ban Radu Toma Năsturel.

Firește că nu toți țiganii stăteau pe lângă curțile boierești și mănăstirești. Ca și cei domnești, mulți erau *„rătăcitori"*, trecând chiar și la sud de Dunăre, practicând drept meserii fierăria și zlătăria, zlătarii domnești plătind o dare către doamna țării. Puteau fi vânduți, schimbați, lăsați moștenire și dați ca zestre, individual sau ca sălașe (familii). Erau considerați o avere de către stăpânii lor și înmulțirea lor nu era stânjenită, Dimitrie Cantemir arătând că erau „puioși" (*fecundi*).

Robii țigani nu puteau fi omorâți, iar dacă aceasta se întâmpla, ucigașul era pedepsit cu moartea, dacă între timp nu se înțelegea cu proprietarul victimei. În schimb, nu puteau sub nici o formă scăpa de condiția de rob, care se transmitea ereditar atât la bărbați cât și la femei. Căsătoriile mixte erau evitate, într-un astfel de caz partea românească preluând condiția de rob a părții celeilalte, indiferent dacă era femeie sau bărbat.

[1] *Călători străini*, V, p. 458.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 296–297.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan, *Considerații asupra termenilor „valah" și „rumân" pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV–XVII*, în SMIM, IV (1960), p. 63–76.

— *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, în RRH, VIII (1969), nr. 3, p. 491–500.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan, MIOC, Damaschin, *Țărănimea din Țara Românească și Moldova în veacul XVII*, în RdI, XXXII (1979), nr. 12, p. 2285–2301.

3. *Economia*

a) Agricultura

Sector fundamental al economiei Moldovei și Țării Românești, agricultura, cu ramurile ei principale, cultivarea plantelor cerealiere și creșterea animalelor, la care se adaugă legumicultura, pomicultura, apicultura, cultivarea plantelor textile (inul și cânepa), creșterea păsărilor domestice etc., a constituit, în tot cursul evului mediu și la începutul epocii moderne, osatura vieții economice, generatoare de alte activități cu caracter economic, printre care schimbul de produse și comerțul în general.

Secolul al XVII-lea și începutul secolului următor reprezintă, în comparație cu epoca anterioară, o perioadă de transformări în ceea ce privește tehnica agrară, a productivității cerealiere și a produselor animaliere, structura comunităților sătești, statutul social-juridic al țărănimii, ca urmare a noilor condiții social-politice din cele două Țări Române extracarpatice.

Relieful variat, clima favorabilă, fertilitatea excepțională a solului au favorizat dezvoltarea principalei ramuri a economiei românești: agricultura, cu diferitele ei sectoare amintite mai sus. Diferiți călători străini prin Țările Române au apreciat fertilitatea solului Moldovei și Țării Românești. Solul suedez la Poartă, Paul Strassburg, remarca în notele sale din 1632: „Pot spune că în toată lumea creștină nu este pământ mai roditor decât cel al Țării Românești"[1]. În ceea ce privește Moldova, Georg Reicherstorffer și Marco Bandini au închinat paragrafe speciale bogăției țării, relatând, primul că în Moldova *„nimic nu lipsește din cele trebuincioase"*, iar cel de-al doilea afirma: *„cine nu a văzut cu ochii nu va crede ușor cât de mare e rodnicia pământului moldovenesc"*[2].

1. ***Cultivarea plantelor.*** Secolul al XVII-lea și începutul secolului următor se remarcă printr-o evidentă creștere demografică, mai cu seamă în a doua treime a secolului și la finele acestuia, mai ales pentru Țara Românească, ceea ce corespunde cu domnia lui Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu. Sporul demografic constatat a avut drept consecință creșterea suprafeței de pământ cultivat pe seama terenurilor înțelenite, în vederea asigurării produselor cerealiere necesare alimentării populației. Potrivit documentelor, se întâlnesc acum tot mai frecvent termeni precum: curătură, laz, runc, seciu, secătură, arătură etc., indicând tocmai această extindere a suprafeței cultivate. Aceleași documente menționează terenuri noi cultivate, intrate în circuitul agrar prin curățirea lor cu securea,

[1] *Relatarea călătoriei în Țara Românească a lui Paul Strassburg*, în *Călători străini*, V, p. 67.

[2] *Călători străini*, I, p. 192; Marco Bandini, ed. V.A. Urechia, în AARMSI, s II, t. 16, 1893–1894, p. 709.

cu sapa și prin foc, în pădure „deasă și tare"[1], sau cu „securea și târnăcopul și cu foc și cu multă sudoare și osteneală"[2].

Cât privește tehnica agrară, se remarcă utilizarea tot mai frecventă a unor unelte de muncă, în general tradiționale, ca securea, toporul, sapa, târnăcopul, dar și unele mijloace cu un randament superior comparativ cu epoca anterioară: este vorba de plugul cu brăzdar simetric, dar mai cu seamă plugul cu brăzdar asimetric sau cu cormană fixă sau schimbătoare și cu rotile (sau avantren), toate aceste piese având rolul de sporire a randamentului. Se poate afirma că în această vreme a secolului al XVII-lea se generalizează folosirea noului tip de plug, care prefigurează plugul modern de metal.

Folosirea brăzdarului asimetric, a cuțitului de plug și a cormanei conduc la răsturnarea brazdei de pământ, acoperind plantele existente și grăbind putrezirea lor, prin care se eliberează azotul, substanță nutritivă fundamentală, care va fi absorbită de cereala nou semănată. Pe de altă parte, rotilele sau avantrenul au menirea de a regla adâncimea la care urmează a fi semănată noua cereală. Costul ridicat al făuririi acestor piese agrare arată prețuirea și atenția ce se acorda măririi randamentului produselor agrare. Alte unelte menționate tot mai frecvent în această vreme sunt cele necesare pregătirii terenului pentru semănat: boroana, grapa cu dinți de lemn (mai rar cu dinți de fier); apoi cele folosite la recoltarea cerealelor: secera, coasa, grebla, furca; pentru treierat: tăvălugul, îmblăciul; pentru prelucrarea lor: moara, râșnița manuală și cea acționată hidraulic etc. Ca forță de tracțiune în agricultură rămân, deocamdată, vitele cornute, dar începe să se impună tot mai mult folosirea calului.

Sistemul de cultură nu era unitar. Se continuă rotația cerealelor pe două sole (rotație bienală), prin alternarea a două cereale, și se continuă, totodată, sistemul desțelenirii permanente. Documentele reflectă această situație prin mențiuni frecvente: ogorul de sus, ogorul de jos sau cel din deal, cel din vale, denumiri care presupun o împărțire teritorială a hotarului arabil al obștii sătești, în vederea realizării rotației bienale.

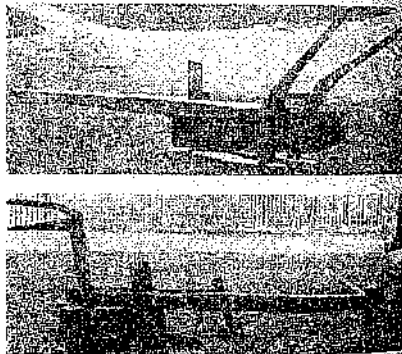

Fig. 197 Pluguri țărănești.

Încă nu se poate vorbi în Moldova și Țara Românească de un sistem de asolament propriu-zis, deoarece lipsește așa-numitul

[1] *D.I.R.*,B., XVI, 2, p. 329.
[2] *Ibidem.*

„ogor negru", care desemnează cea de-a treia solă lucrată, dar neînsămânțată în primul și al doilea ciclu agrar. Interesantă, din acest punct de vedere, este informația pe care o prezintă un călător francez în legătură cu încercarea de rotație trienală pe care a făcut-o experimental un boier moldovean la mijlocul secolului al XVII-lea, dar care n-a avut succes.

Documentele emise de cancelariile celor două Țări Române și călătorii străini relevă importanța cultivării grâului, atât pentru alimentația internă, cât și pentru piața internă și externă. Este tot mai practicată cultivarea grâului de toamnă, varietate superioară celui de primăvară (hrișca). Del Chiaro ne procură o informație interesantă în legătură cu cultura grâului de toamnă. El arată că „se ară de două ori pământul toamna și apoi se seamănă grâul"[1]. Del Chiaro a consemnat foarte exact efectuarea celor două arături pentru însămânțarea grâului de toamnă. Este vorba de o primă arătură, sau ogorul care se lucrează imediat după recoltarea unei plante cu regim de maturizare vara (mei, orz, ovăz). La începutul toamnei, după ogor se realizează adevărata arătură, în vederea pregătirii semănatului. Această arătură are o mare importanță pentru viitoarea cereală; de aceea, ea se execută cu mare grijă, în ea urmând a se însămânța grâul de toamnă.

Alături de grâu se cultiva meiul, cu rol important în alimentație, iar pentru hrana vitelor, orzul și ovăzul. Dimitrie Cantemir arăta pentru Moldova că ovăzul se cultivă relativ mai puțin, comparativ cu orzul. Aceeași importanță pentru cele două Țări Române am acordată celor două cereale și de călătorul francez De la Croix.

Se mai cultiva, de asemenea, și secara, cereală de veche tradiție, iar specific secolului al XVII-lea este porumbul, cu rol fundamental în alimentația țărănimii. Introducerea culturii porumbului în Țara Românească este atribuită vremii banului Mihai Cantacuzino. Răspândirea cultivării noii cereale a fost foarte rapidă, el înlocuind aproape total meiul. În Moldova răspândirea cultivării porumbului a fost mai lentă, abia la finele secolului al XVII-lea Constantin Duca introducea darea specială pe pogonul de porumb.

Dintre plantele textile se cultivă inul și cânepa în locuri numite în documente *inării* – *inișți* și *cânepiști*. Ca plante furajere, continuă cultivarea trifoiului, lucernei, dughiei și mazărichei. O plantă nouă, a cărei extindere va lua proporții în secolele ulterioare a fost tutunul. Un document din 1688, din Moldova, amintește de dijma din „grădina de tutun". Pentru Țara Românească, cultura tutunului este pomenită de Del Chiaro, care consideră obiceiul fumatului răspândit mai cu seamă în rândurile boierilor. O mare extindere cunoaște în secolul al XVII-lea cultura viței de vie, ca creștere a suprafețelor cultivate, dezvoltarea tehnicii și a productivității, cu toată greutatea excesivă a dărilor pe vii. Față de secolele anterioare, în secolul al XVII-lea și la începutul secolului următor, cultura viței de vie este atestată în toate cele 17 județe ale Țării Românești și în marea majoritate a ținuturilor moldovene. Cele mai renumite podgorii erau la: Drăgășani, Dealul Ștefăneștilor, Dealul Târgoviștei, cel al Urecheștilor, Văcăreștilor etc.,

[1] Anton Maria Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, p. 31.

Fig. 198 Lucrători în vie, după un *Tetraevanghel* moldovenesc din 1607.

în Țara Românească; la Hârlău, Cotnari, Iași, Huși, Vaslui, Nicorești, Cotești, Odobești, Panciu, Focșani etc., în Moldova. Harta stolnicului Constantin Cantacuzino din 1700 consemnează principalele localități din Țara Românească unde existau numeroase podgorii, iar Dimitrie Cantemir relatează despre viticultura Moldovei că aceasta întrece „cu mult pe toate celelalte daruri ale țării", consemnând, totodată, principalele podgorii din vremea sa: Cotnari, Huși, Odobești, Nicorești, Tutova, Greceni și Costești. Mari deținători de podgorii erau boierii și mănăstirile. Așa, de pildă, Cândeștii și Cantacuzinii aveau în secolul al XVII-lea în jur de 50 pogoane de vie, iar mănăstirea Cotroceni peste 90, Mitropolia circa 300 pogoane, mai ales în județele Săcuieni și Buzău. În Moldova, mănăstirile Dobrovăț și Galata posedau numeroase fălci de vie în podgorii renumite. Importanța acordată viticulturii este evidențiată de prețul viilor. În Moldova, prețul mediu al unei „fălci" de vie era, la finele secolului al XVII-lea, de circa 400 de zloți, iar în Țara Românească, pogonul de vie, în aceeași vreme, în medie de 2 000 de aspri.

În ceea ce privește tehnica viticolă, contractele încheiate cu țăranii prevedeau obligația sădirii viilor cu distanțele necesare între butuci, adâncimea săpăturii, sprijinirea viei pe

Del Chiaro vorbește de îngroparea viei iarna, iar Dimitrie Cantemir menționează păstrarea vinului în pivnițe boltite. Datorită acestor preocupări tehnice, viticultura în Moldova și Țara Românească ajunsese să asigure o notabilă dezvoltare a viței de vie, prin alegerea terenului, plantarea în timpul optim, selecționarea soiurilor de vie, lucrările necesare, modul de recoltare a strugurilor, păstrarea vinului etc. Se practicau, totodată, rigolul, haracitul, cercuitul, sapa întâia, a doua, culesul, zdrobitul, călcatul strugurilor etc. Documentele pomenesc, de asemenea, de uneltele viticole, precum: cosorul, sapa, linul, teascul, tocitoarea, corita, postava, coferele, gălețile, pâlniile, butiile de diferite dimensiuni. Paul de Alep descrie butea uriașă de la mănăstirea Tismana, făcută din lemn de tisă, cu o capacitate de 36 000 ocale (463 hl)[1].

Pomicultura* și *legumicultura înregistrează și ele, în secolul al XVII-lea, o dezvoltare apreciabilă. În grădinile din vatra satelor se cultivau legume și zarzavaturi: mazăre, bob, varză, ceapă, morcovi etc. și se sădeau pomi fructiferi: meri, peri, pruni, nuci, caiși și vișini. Calitatea pometurilor și abundența lor i-au impresionat pe unii călători străini. P.D. Bakšić arăta, în 1640, marile întinderi de pomi fructiferi din Țara Românească, iar Dimitrie Cantemir aprecia pometurile din Moldova. „*Cât am umblat prin Moldova* – menționează Bakšić – *nicăieri n-am văzut belșug mai mare de fructe ca în jurul orașului Bacău, tot soiul de poame vrednice de a fi servite la masa oricărui om de seamă*"[2].

Apicultura. Un loc important între ramurile economiei rurale românești l-a ocupat *creșterea albinelor*. În sprijinul acestei afirmații vin mărturiile unor surse documentare interne sau cele ale călătorilor străini, care relevă numărul mare al prisăcilor, veniturile însemnate de pe urma stupilor, calitatea excepțională a produselor apiculturii românești: mierea, ceara, miedul, căutarea lor pe piața externă.

Pădurile mari de tei și câmpurile întinse de fânețe, cu multe flori melifere, formau condiții propice pentru creșterea albinelor. În poienile adăpostite de vânt, din mijlocul braniștilor, se așezau prisăcile. Documentele amintesc, ca și în cazul arăturilor și al viilor, de curături făcute în pădure pentru așezarea stupilor. Stupinile sau prisăcile variau ca mărime; de obicei însă erau „cât va arunca un om cu piatra (cu bâțul, cu toporul) din mijlocul prisăcii în toate părțile". De asemenea, prisăcile erau așezate și în livezile de pomi din apropierea satelor sau chiar, în cazul gospodăriilor țărănești, în grădinile din vatra satelor. Stupii erau adăpostiți în trunchiuri de copac, scobite pe dinăuntru, numite ulee sau știubee, ca și în coșnițe împletite din nuiele.

Boierii și mănăstirile erau posesorii a numeroși stupi (documentele atestă proprietari cu 1 500–2 000 de familii de albine), de pe urma cărora realizau importante venituri. În Oltenia, pentru care dispunem de unele date cifrice, știm că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea existau aproximativ 200 000 stupi. Pentru îngrijirea stupilor erau angajați oameni specializați, așa-numiții stupari. Stupi existau și în gospodăria țărănească și chiar

[1] *Călătoria lui Paul de Alep*, în *Călători străini*, VI, p. 199.
[2] *Ibidem*, V, p. 245.

a unor orășeni. Marii proprietari comercializau produsele albinăritului (mierea, ceara și miedul) pe piața internă și externă, pe când mica gospodărie le folosea mai ales pentru consumul propriu. Precum se știe, în condițiile epocii, mierea constituia unul din alimentele cele mai căutate ca, de altfel, și miedul, ca băutură plăcută; ceara, de asemenea, era cerută pentru confecționarea lumânărilor de calitate superioară, necesare iluminatului. Aceste produse ale apiculturii românești medievale erau deosebit de apreciate pe piața externă: mierea în sudul Dunării, ceara pe piața venețiană.

Pescuitul. Sistemul hidrografic românesc, dominat de Dunăre cu afluenții ei, apoi Marea Neagră, lacurile, bălțile, precum și mulțimea de iazuri și heleșteie au constituit un element natural extrem de favorabil pentru creșterea și înmulțirea peștilor. De unde și dezvoltarea pescuitului, ramură importantă a economiei medievale românești, la locuitorii din zonele menționate.

În secolul al XVII-lea, aprecierile călătorilor străini despre bogăția în pește a Țărilor Române sunt cu adevărat impresionante. Pentru Moldova, Barsi și Bandini se întrec în aprecieri asupra mulțimii de pește, a calității și mărimii lor, ca și asupra producției de icre negre, îndeosebi la Galați.

Se cunosc multe varietăți de pește; cei mai căutați erau: morunul, crapul, somnul, cega, scrumbiile de Dunăre și păstrăvii. De pe urma comerțului cu pește se puteau realiza venituri însemnate, boierii și mănăstirile căutând să livreze pieții interne și externe cantități însemnate. Se amenajează acum numeroase heleșteie și iazuri, adevărate crescătorii care, fără multe investiții, aduceau beneficii foarte importante.

În piscicultură erau interesați: domnia, pentru care dijma din pește constituia un izvor de umplere a vistieriei, boierii și mănăstirile, cărora le aducea venituri fie tot prin dijma luată de la pescari, fie prin exploatare proprie. Documentele pomenesc și de pescuitul practicat de țărani pe lacurile și bălțile dinlăuntrul hotarelor propriilor sate, peștele vânzându-se de ei mai mult pentru consum.

Ca și mai înainte, peștele se măsura și se transporta cu corabia, luntrea, maja, carul, sania și povara.

Pe piața externă erau căutați îndeosebi morunii și icrele lor. Același Niccolò Barsi, relatând despre pescuitul ce se făcea la gurile Dunării, afirmă că la Chilia mai ales „*se află cherhanaua cu tot felul de pește [...] îndeosebi morun și somn, și nu e dimineață în care să nu găsească pe mal o mie și două mii de moruni și de somni, pe care îndată îi sărează și scot și icre nenumărate. De aceea, vin din Constantinopol, Polonia, Ungaria, Moldova și alte țări pentru a cumpăra pește...*“[1].

Creșterea animalelor. Creșterea vitelor cornute, mai cu seamă a celor mari, ocupa un loc important în șeptelul Țărilor Române.

[1] *Nouă și adevărată povestire a călătoriei din 1632–1639*, în *Ibidem*, p. 84.

Sunt de menționat aici boii, a căror carne era căutată pe piețele europene. Pielea lor se folosea la pregătirea materialelor necesare confecționării încălțămintei.

Micile cornute, oile, erau crescute în turme mari pe proprietățile obștilor agrare sau ale boierilor și mănăstirilor. Călătorii străini, dar și Dimitrie Cantemir notează bogăția în vite a Moldovei și Țării Românești. Despre bovine, Bandini relatează că acestea au picioare mai scurte decât cele ungurești, dar le întrec pe acestea din urmă în mărime. Dimitrie Cantemir, la rândul său, remarcă boii mici de munte și pe cei mari și frumoși de câmpie, la fel și caii de munte rezistenți la muncă. Pe de altă parte, călătorul englez Robert Bargrave descrie grajdurile lui Vasile Lupu astfel: „*Sunt într-adevăr vrednice de luare aminte pentru măreția și buna lor întocmire, dar mai ales pentru numărul și calitatea cailor, întrecând cu mult pe acei ai ducelui de Florența sau ai regelui Angliei*“[1].

Bogăția Țărilor Române în această ramură economică este ilustrată și de numărul mare de vite pe care ele erau obligate să le livreze Porții. Începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, singură Moldova trebuia să predea turcilor în fiecare an câte 12 000 boi și peste 100 000 de oi. De asemenea, și mulți cai de rasă și de calitatea cea mai bună.

Vite mari și cai existau, în această vreme, în număr redus, și în gospodăria țărănească, pentru munca la câmp și pentru transporturi. Mai mare trebuie să fi fost numărul oilor, al porcilor și al păsărilor de curte, de folos nu numai pentru consumul propriu, ci și pentru piață, împinși de necesitatea găsirii unor sume de bani, mai ales cerute de fisc sau pentru împlinirea altor nevoi.

Răspândită era și creșterea porcilor, înregistrați în mod curent de conscripții în inventarul viu al gospodăriei țărănești și la curțile domeniale. În cursul verii erau scoși în turme la păscut în hotarul satelor, iar toamna hrăniți cu ghindă și jir existente aici din belșug. După introducerea culturii porumbului, porcii erau îngrășați pe timpul iernii și cu porumb.

Pe lângă gospodăria țărănească și la curțile boierești și la mănăstiri erau crescute numeroase păsări de curte (găini, rațe, gâște, curci etc.) cerute de alimentația zilnică.

Vânătoarea. Fără a constitui o ramură importantă pentru țărănime, ea însemna un mijloc de satisfacere parțială a unor nevoi de hrană, îmbrăcăminte sau bani; cât despre clasa stăpânitoare, pentru ea vânătoarea constituia mai mult o îndeletnicire distractivă.

Între bogățiile naturale importante ale Țărilor Române medievale un loc de seamă îl ocupau și ***pădurile***, întinse în această vreme nu numai pe munți și dealuri, ci ocupând și mari zone din câmpie. În ele creșteau copaci de diferite esențe, de la cele cu lemnul tare, ca stejarul, fagul, carpenul, jugastrul, până la cele cu lemnul moale, ca teiul, plopul, salcia, arinul. Lemnul lor era folosit în construcția locuințelor, a acareturilor, a unor utilaje gospodărești, a vaselor întrebuințate mai ales în viticultură; mai era utilizat și pentru

[1] *Ibidem*, V, p. 490.

construcția navelor (corăbii, luntrii, plute, șeici, caiace) și, de asemenea, ca material combustibil.

Pădurea era adăpostul animalelor sălbatice, vânate de nevoie sau de plăcere. Și tot în ea creșteau diferiți arbuști producători de fructe curent folosite în alimentație (zmeură, mure, afine, alune).

b) Meșteșugurile

În secolul al XVII-lea, în Moldova și Țara Românească se manifestă tendințe de prefaceri social-economice, în condițiile crizei Imperiului otoman declanșată la sfârșitul secolului precedent și agravată de răscoala antiotomană de pe timpul lui Mihai Viteazul. Urmarea acestei crize a fost o relativă independență a Moldovei și Țării Românești în raport cu situația din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sarcinile materiale față de Poartă fiind sensibil ușurate, fapt care oferea premisele unei lente refaceri a economiei Țărilor Române.

În domeniul producției meșteșugărești, secolul al XVII-lea marchează reluarea, în condiții diferite, a ritmului de dezvoltare din a doua jumătate a secolului al XV-lea și din perioada imediat următoare.

Cercetarea izvoarelor documentare duce la concluzia că, în Țara Românească mai ales, procesul de dezvoltare a producției a cunoscut trei etape diferite. *Prima treime* a secolului se deosebește relativ puțin de etapa anterioară. În a *doua treime* a secolului are loc o mai mare dezvoltare a meșteșugurilor, care continuă și în *ultima treime*.

Urmare a intensificării activității în domeniul extracției metalelor, începând în special din a doua treime a secolului al XVII-lea se constată o creștere a activității în cadrul metalurgiei prelucrătoare. Aceasta se manifestă printr-o largă specializare a meșteșugurilor, care tind să se separe tot mai mult. Se înmulțesc în mod apreciabil mențiunile documentare despre multiplele categorii de meșteșugari din acest sector de activitate. Aceste caracteristici sunt valabile și pentru celelalte domenii de activitate meșteșugărească, afectând toate cele trei structuri social-economice ale țării: satul, marele domeniu și orașul, pe care le vom prezenta în această ordine, în cadrul fiecărei ramuri de bază, pentru a evita eventualele repetări.

Prelucrarea metalelor. Un proces de largă specializare, de apariție a noilor meșteșuguri se constată în sfera celei mai importante ramuri meșteșugărești: prelucrarea metalelor. În cursul secolului al XVII-lea acest meșteșug cunoaște, începând din a doua treime a secolului, nivelul maxim de dezvoltare din întreaga perioadă studiată. Se poate afirma, pe baza evidențelor statistice realizate prin cercetarea izvoarelor documentare de care dispunem, că numărul celor care se specializează în această vreme este apreciabil. Astfel, de pildă, la sate, dacă până în secolul al XVII-lea numărul total al specializărilor în prelucrarea metalelor nu depășește cifra 3, în secolul al XVII-lea numărul lor se ridică

la 14. Este vorba, prin urmare, de circa 8 categorii noi de meșteșuguri sătești. Trebuie avut în vedere faptul că nu toate aceste categorii de meșteșuguri se întâlnesc în fiecare din cele două țări; majoritatea însă sunt comune ambelor țări.

Într-un număr însemnat de acte sunt pomeniți, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, meșterii *fauri* sau *fierari*. În bună parte ei continuau să efectueze operații atât în domeniul extracției, cât și al prelucrării metalelor. Alături de fauri, *căldărarii* și *rotarii* apar documentar în satele din cele două Țări Române.

Cele opt categorii de meșteșugari sătești noi ce se desprind în cadrul meșteșugului de bază în cursul secolului al XVII-lea sunt următoarele: *legănarii*, care lucrau în strânsă legătură cu *rotarii*, *lăcătușii* sau *lăcătarii*, *scobarii*, *săbierii*, *zelarii*, *silitrarii*, menționați ca atare în documente.

Pe marile domenii boierești și mănăstirești se constată existența unor meșteșuguri de bază, în interiorul cărora apar câteva categorii noi, specializate în diverse operații. Ca și la sate, și aici existau, potrivit documentelor, fauri, care desfășurau activități foarte diverse, atât în cadrul metalurgiei extractive, cât și în cadrul celei prelucrătoare. Asemenea meșteri existau pe domeniul lui Papa vistier, al lui Stoica logofăt din Tărăceni, al lui Radu vistier, al mănăstirii Dintr-un Lemn („*tot să lucreze mănăstirei la fieru*")[1], la mănăstirea Cozia, la mănăstirea Căldărușani, la curtea Stancăi, fata lui Preda postelnic, în țigănia lui Paraschiva paharnic, la curtea lui Preda din Brâncoveni, apreciați de Paul de Alep ca „*fiind foarte meșteri la lucrarea metalelor prețioase, fier și altele*".

În Moldova, la curtea boierului Dumitrașcu Prăjescu, se aflau la 1669 un număr însemnat de meșteri fauri, încât la acea dată el vindea 9 dintre ei lui Duca-voievod; la 1667 Alexandru Iliaș împuternicea mănăstirea Bistrița să țină un țigan cu doi feciori cu „ciocanele și ciniile lor".

O categorie de meșteri domeniali o alcătuiau *căldărarii*, numărul lor crescând în mod deosebit către mijlocul secolului al XVII-lea. Ei se aflau atât pe domeniile boierești sau mănăstirești din Țara Românească, cât și pe cele din Moldova.

Alți meșteșugari erau *lăcătușii*, *săbierii*, *armurierii* (un armurier renumit, anume Patrichie, se afla la 1627 la curtea lui Vasile Lupu, pe atunci mare vornic de Țara de Sus. Miron Barnovschi, domnul Moldovei, aflând de măiestria lui, îl aduce „*în cetatea de la Suceava să fie pentru treaba armelor domniei sale*")[2]. *Potcovarii* proveneau mai ales din rândul țiganilor robi. *Clopotarii* sunt atestați de inscripțiile de pe clopotele lucrate.

La orașe se întâlnesc în documente un număr de 14 ramuri ale meșteșugului prelucrării metalelor, dintre care nouă sunt comune și în perioadele precedente, iar cinci sunt specifice secolului al XVII-lea. Toate aceste ramuri se dezvoltă paralel, unele din ele subdivizându-se, la rândul lor, în alte categorii.

---

1 DANIC, M-rea Dintr-un Lemn, XLIV/12, orig. rom.
2 DANIC, Iași, CXLI/1, orig. slav.

Întregul proces de prelucrare se desfășoară în atelierul meșteșugarului respectiv; inventarul de fierărie diferea de la meșteșug la meșteșug, în funcție de specificul muncii, cu excepția, evident, a unor unelte de bază (ca: ciocan, cleşte, nicovala etc.), nelipsite din orice atelier din acest domeniu. Uneltele specifice unor anumite meșteșuguri, ca, de pildă, trefilatorul pentru confecționarea sârmei arată caracterul independent al meșteșugului respectiv sau, în orice caz, tendința de specializare, de separare în cadrul meșteșugului de bază. În atelierul de fierărie se executa o gamă întreagă de unelte agricole și meșteșugărești, obiecte de uz casnic, armament și piese de harnașament.

Unul dintre cele mai dezvoltate meșteșuguri orășenești era *căldăritul*. Căldărarii lucrau oale de aramă, cazane, tipsii de aramă sau cositor, căldări, tingiri cu capac sau fără capac fie prin turnarea metalului, fie prin baterea sau ciocănirea foilor de metal. Tot în preocupările lor intra și repararea vaselor stricate.

Meșterii căldărari sunt prezenți în tot secolul al XVII-lea în mai toate orașele din Țara Românească și Moldova. Cei mai mulți se întâlnesc însă în București în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Aici exista chiar un cartier de meșteri căldărari, menționat la 8 ianuarie 1683: Iorga stolnic vindea lui Șerban vodă cinci prăvălii într-un rând „la ulița împotriva căldărarilor"[1].

La Suceava ei erau stabiliți pe ulița lui Manea, ulița lui Fruntea, ulița lui Poné etc. Mai numeroși erau însă la Iași, unde, către sfârșitul secolului al XVII-lea, întâlnim o mențiune despre existența breslei căldărarilor. Vânzându-se un loc în Târgul făinii din Iași, lui Dumitru cioclul, se arată că acesta „este vătaf la starostea Vasile căldărarul".

Operația de spoire a vaselor era efectuată de *spoitori*, menționați la curtea lui Constantin Brâncoveanu. O însemnare de la sfârșitul secolului al XVII-lea sau de la începutul secolului următor arată că s-au dat 15 ughi *„la spoitorii ce spoiesc vasele de cuhnii de Paște"*[2].

Mult mai numeroși erau *potcovarii*, care satisfăceau nevoile specifice atât ale orășenilor, cât și ale sătenilor din apropiere. La Iași, de pildă, s-a observat că potcovarii, deși se stabilesc și pe alte ulițe, aveau centrul de activitate intensă în partea de est a orașului, în apropiere de pârâul Căcaina, unde se afla „mahalaua Potcovarilor", care purta și denumirea de „Potcovărie"[3].

În general potcovarii se stabileau la periferia localităților, pentru a satisface nevoile țăranilor care veneau din satele vecine și, de asemenea, pentru evitarea incendiilor și poluării provocate de exercitarea acestei meserii.

Lăcătușii, o altă categorie de meșteșugari, sunt menționați, mai ales la Iași și București, unde, la începutul secolului al XVIII-lea, era pomenită ulița Lăcătușilor, situată mai sus de Pușcărie, aproape de zidul curții domnești.

Clopotarii realizau turnarea clopotelor necesare lăcașurilor religioase. Unele dintre acestea erau aduse din Transilvania sau Polonia, dar se cunosc și numele unor meșteri

[1] DANIC, M-rea Radu Vodă, XXXIV/30, orig. rom.
[2] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 362.
[3] IN, V, 1925, fasc. 5, p. 176–181.

brașoveni care au lucrat chiar în Țara Românească: Johannes, Moritz Lang etc. Astfel, la 1 februarie 1644, Matei Basarab cerea de la Brașov „meșterul de clopote... ca să ne facă clopote pre acele mănăstiri ce am făcut în țara noastră"[1].

Existau însă și meșteri clopotari localnici, pentru care Ieremia Movilă, la 15 iulie 1598, scria din Suceava bistrițenilor, cerând numai arama necesară: „Acum voim să turnăm niște clopote pentru lauda lui Dumnezeu și deoarece am înțeles că în orașul dumneavoastră se găsește aramă din belșug, pentru aceia am gândit și vă rugăm pe dumneavoastră să cumpărați pentru hatârul nostru pe seama noastră cam vreo 200 măji de aramă"[2].

Fig. 199 Piese de armament și harnașament din secolul XVII.

Rotarii lucrau în asociere cu tâmplarii. Ei ferecau, în ateliere de fierărie, roțile confecționate în atelierele de lemnărie, pentru finisarea mijloacelor de transport. Se cunosc câțiva meșteri rotari din Pitești, Focșani etc., precum și meșterii de la curtea domnească, care lucrau în 1692 la „blehuirea și cercuirea carălor".

Din domeniul armurăritului se cunosc din documente *arcarii*, așezați la Iași în Mahalaua arcarilor, pe Podul Vechi, sub denumirea de „unde ședu arcarii"[3]. *Săbierii* erau foarte numeroși în secolul al XVII-lea în ambele țări, constatându-se o înmulțire a lor după 1630. *Tunarii* erau și ei mai numeroși decât în secolul al XVI-lea, în special în Țara Românească; e posibil ca termenul de tunar să se refere și la funcția militară. Sunt însă știri despre existența tunarilor ca meșteri. Ieremia Movilă cerea în repetate rânduri de la Bistrița aramă pentru turnarea tunurilor, iar Constantin Brâncoveanu avea la curtea sa un meșter tunar cu ajutoarele lui, căruia îi plătea simbrie 30 de taleri pe an.

[1] Hurmuzaki, XV², p. 1122.
[2] *Ibidem*, 12, p. 376.
[3] N. Iorga, *op. cit.*, VII, p. 105.

Praful de pușcă era preparat de *silitrari* prin tratarea silitrei sau salpetrului. De la Croix și, la începutul secolului al XVIII-lea Raicevich, ne informează despre exploatarea în cantitate mare a salpetrului în Moldova, care se exporta la Constantinopol și (adesea prin contrabandă), în Polonia.

Silitra preparată printr-o tehnică specială se păstra în căzi de lemn, în depozite care uneori, din neglijență, se aprindeau. În cronica sa, Ion Neculce amintește despre aprinderea la Iași a unui astfel de depozit de praf de pușcă (*ierbărie*) pe timpul lui Constantin Cantemir. În Țara Românească, pe timpul lui Constantin Brâncoveanu sunt menționați, în 1702, „silitrarii ce fac silitră la Focșani", iar în *Condica vistieriei* lui Constantin Brâncoveanu există numeroase însemnări făcute între 1698 și 1702, potrivit cărora în acești patru ani arsenalul domnesc achiziționase de la diverși meșteri silitrari circa 5 tone de iarbă de pușcă.

Sârmarii sau *sârmătorii* confecționau sârma de fier, aramă sau chiar de aur, utilizată în numeroase domenii de activitate. Ei se întâlnesc numai în orașe. Din punct de vedere tehnic, procesul de producție a sârmei presupune două operații: forjarea și „trefilarea", ultima operație efectuându-se la „trefilator", instrument cu ajutorul căruia sârma forjată, finisată, pierdea asperitățile, devenind lisă, uniformă.

Pentru făurirea mijloacelor de transport apar, începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, categorii de meșteri numiți după vehiculele confecționate: *caretași*, specializați în făurirea caretelor, *legănari*, care lucrau leagăne și *cocieri*, specializați în făurirea cociilor (trăsuri ușoare).

În cadrul armurăritului apar, atât în orașele din Moldova, cât și în cele din Țara Românească, meșterii *zelari*, care confecționau armurile de zale (cămăși, platoșe, pieptare etc.).

În săpăturile arheologice efectuate la Suceava, s-au descoperit instrumente de forma unor linguri, precum și clești prevăzuți cu dispozitive de turnare a gloanțelor din plumb datând din secolul al XVII-lea; s-au găsit, de asemenea, bucăți mari de tablă de plumb, cu o greutate de 40 kg. Aceste descoperiri completează, sub raport tehnic, relatarea din cronica lui I. Neculce, în care afirmă că, la sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, plumbul cu care era învelită mănăstirea Putna a fost luat de „cazacii lui Timuș al ginerelui lui Vasilie vodă, de l-au dus la cetatea Suceava de au făcut glonțuri de pușcă să apere cetatea Sucevei despre Gheorghe Ștefan vodă"[1].

Combustibilul folosit atât în industria extractivă, cât și în cea prelucrătoare la orașe, de pe domenii sau de la sate era cărbunele de lemn (mangalul), un produs al descompunerii parțiale a lemnului prin distilarea uscată la o temperatură destul de ridicată, fără accesul aerului. Paul de Alep menționa că cel mai bun cărbune era acela făcut din salcie și plop. Cu prepararea lui se îndeletniceau sate întregi de cărbunari, care se specializaseră în această direcție. Așa, de pildă, în Ilfov, satul Tântava era sat de cărbunari, iar în Vlașca sătenii din Malu aveau preocupări asemănătoare. Cât privește Moldova, se cunoaște din documente obligația unor sate, ca Hlincea de lângă Iași, de a căra la curtea domnească

[1] I. Neculce, *Letopisețul*, p. 115.

cărbuni necesari prelucrării metalelor. Unele toponime ca: „Vârful Cărbunarului", „la Cărbunarul", „pre lângă Cărbune", precum și numele unor sate: Cărbunele, Cărbunești, în apropierea mănăstirii Crasna etc. indică o activitate corespunzătoare.

Prelucrarea lemnului și a pietrei. În acest domeniu se întâlnesc în cursul secolului al XVII-lea peste 10 categorii de meșteri sătești care prelucrau piatra și lemnul, atât pentru construcții, cât și pentru obiecte de uz casnic și gospodăresc.

Pietrarii tăiau piatra din carieră, o șlefuiau și o ornamentau potrivit cerințelor. În condica de venituri și cheltuieli a visteriei lui Constantin Brâncoveanu sunt însemnate, în câteva rânduri, sume de bani date meșterilor pietrari de la Albești pentru piatra necesară construirii curții domnești din Târgoviște. În aceleași împrejurări se întâlnesc și *cărămidarii*. Constantin Brâncoveanu plătea unor cărămidari și altor meșteri, la 1696, 122 de taleri pentru cărămida făcută curții domnești din Târgoviște.

Vărarii și vărnicerii pregăteau varul necesar preparării mortarului de zidit. O socoteală din 1700 privind cheltuielile de la mănăstirea Hurezi menționa o mare cantitate de var procurat din diferite părți: de la Stoenești-Folești (1 198 ocale var), Păușești-Măglași (1 000 ocale) și de la diferiți vărari, ca Toader din Bogdănești (1 250 ocale), Balea din Tomoșani (1 250 ocale), Dima bătrânul din Stoenești (1 000 ocale), Vasile din Râul Sărat (1 000 ocale), Vasile din Copăceni (900 ocale), în total 7 598 ocale.

Meșteșugul *zidăritului* este ilustrat de menționarea în acte a zidarilor sătești. Schitul din Săliște, ctitoria lui Iorga cupeț (negustor) din București, fusese zidit de Ion meșterul din Săliște. Actele din 1673, care privesc cheltuielile cu ocazia ridicării schitului Fedelesciori, menționează că pentru ridicarea lăcașului au conlucrat: meșterii în lemn, pietrarii de la Albești, cu vataful lor Stoica, vărnicerii din satele Rădăcinești, Scăunești (Scăueni) și Dolofani-Loviște, unde se găsește piatra de var, cărămidarii din Jiblea și zidarii; tuturor li s-a plătit potrivit muncii depuse.

Cu prelucrarea lemnului se ocupau *lemnarii* și *teslarii*, care aveau preocupări multiple. Oprea, Albul, Toma, Moldea și Vâlcul, lemnari din satul Boița se tocmeau la 28 martie 1698 cu egumenul Coziei să facă o casă la podul mănăstirii de la Câineni, compusă din două chilii, uși, lavițe, podină, șindrilă. Sunt cunoscuți apoi meșterii lemnari din satul Lucieni din Țara Românească, „meșteri domnești de case", scutiți de dări, „căce sunt meșterii domnești de lucrează tot lucrul ce trebuiește la scaunul (domnesc)"[1]. *Șindrilarii* sunt pomeniți printre locuitorii unor sate, ca cei din satul Gureni (Gorj), care făceau pentru acoperirea mănăstirii Strâmba, ctitoria lui Stoica vistier, 50 000 de șindrile pentru suma de 50 de ughi (galbeni). *Podarii* satelor se întâlnesc în acte cu diverse prilejuri, atât în Moldova, cât și în Țara Românească.

Alte categorii de meșteri sătești care prelucrau lemnul erau: *coferarii*, *cofarii* și *covătarii*. Tot în cadrul prelucrării lemnului trebuie inclusă construirea mijloacelor de transport din „industria navală". Cele mai multe date cu privire la acest meșteșug se găsesc în

[1] *D.I.R.*, B, XVII, 4, p. 537.

documentele din Țara Românească. *Condica de venituri și cheltuieli* a lui Constantin Brâncoveanu consemnează o serie de lucrări din domeniul construcțiilor navale, în legătură cu obligațiile față de Poarta otomană: Țara Românească era obligată să dea turcilor o însemnată cantitate de cherestea pentru construirea și repararea caiacelor împărătești. În 1694 se trimiteau 120 de taleri la meșterii din Puieni și Pietrele, „ca să facă 1 600 de opacini [vâsle] de treaba aciourilor [obligațiilor], care sunt să se dea iar la Ali Pașa, opacina po bani 10"[1].

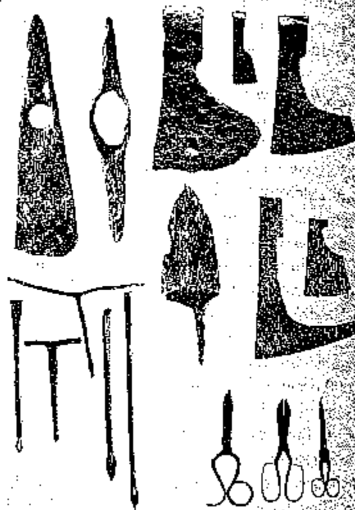

Fig. 200 Unelte de meșteșugar din secolul XVII

Cărămida era făcută la mănăstire sau la curte de meșteri *cărămidari*.

Varul era, de asemenea, pregătit la locul de construcție de către *vărari*. Constantin Brâncoveanu ierta de dări și slujbe satul Brebul al mănăstirii cu celași nume „ca să poată fi de treaba varului, să facă cât va trebui pentru diresul acestei sfinte mănăstiri".

Pentru meșteșugul zidăriei erau folosiți și *zidarii* rumâni, iar cu prelucrarea lemnului necesar construcțiilor și confecționării obiectelor de uz casnic și gospodăresc se ocupau, ca și în cazul pietrei, *lemnarii* sau *dârvarii, tăietorii cu securea, cărătorii de lemne, meșterii de lemn, butnarii* sau *butarii, fusarii* și *blidarii*.

Construcția podurilor, atât a celor „umblătoare", cât și a celor „stătătoare", era executată de meșterii *podari*.

Și la orașe exista o intensă activitate constructivă, folosind piatra și lemnul. Piatra necesară diverselor construcții civile, militare sau religioase se afla din plin în dealurile și munții ambelor țări. Documentele din secolul al XVII-lea menționează numeroase „rude" sau cariere de piatră, de unde meșterii pietrari de la orașe exploatau materialul necesar construcțiilor.

Piatra avea, mai ales la orașe, o întrebuințare foarte largă. Pe lângă bisericile și casele aparținând familiilor înstărite, erau construite din piatră pivnițe, poduri, morminte,

[1] *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202–7212 <1694–1704>*, în „Revista istorică a arhivelor României", București, 1873, p. 39.

rescuri, troițe, cruci de hotar, fântâni ș.a. Tot cu piatră se pavau unele ulițe din orașe, prin așezarea unui strat de piatră de mărime mijlocie fixat cu ajutorul mortarului. Astfel de pavimentări s-au descoperit în săpăturile de la București și Suceava. Documentar, asemenea lucrări sunt confirmate de un act din 11 aprilie 1679, în care este menționată, în Curtea de Argeș, „ulița cea pietroasă".

Piatra era tăiată din carieră de meșteri care, într-un document din 6 august 1645 din Moldova, sunt numiți *tăietori de piatră*. Actul pomenește de „tocmeala" cu aceștia, plătiți cu bani. Blocurile de piatră erau apoi transportate la locul de construcție, unde se fățuiau și șlefuiau de către meșteri *pietrari*, existenți în mai toate orașele. După cum arăta Matei Filipescu într-o scrisoare către brașoveni din 1712, meșterii pietrari din Țara Românească erau destul de numeroși, cei mai buni dintre ei fiind chemați să lucreze la curțile domnești. Se pare că în rândul lor se produsese chiar o specializare, deoarece se întâlnește în Țara Românească un „Badea meșterul pietrarul de ferești", pe la 1635, care a lucrat la palatul Brâncoveni și care și-a însemnat numele sub fereastra altarului bisericii din Brâncoveni[1].

Meșteșugul *zidăritului* s-a bucurat în această vreme de o prețuire tot mai largă, deoarece, pe lângă biserici și palate domnești, încep să se construiască tot mai frecvent din piatră și casele orășenilor mai înstăriți, în special pivnițele. Aportul zidarilor veniți din alte părți continuă să se facă simțit și în secolul al XVII-lea. Vasile Lupu, de pildă, făcea deseori apel la meșterii ardeleni. Pentru așezarea temeliilor caselor de piatră, el cerea la Bistrița un zidar bun, care să se pricepă la așa ceva. La 1638, Hance vornic de Suceava trimitea la Bistrița după un meșter ca să lucreze la curtea lui Vasile Vodă.

Alte materiale necesare în domeniul construcțiilor erau cărămida, care începe să aibă o întrebuințare tot mai mare, olanele sau țiglele, folosite în special în Moldova, și varul pentru prepararea mortarului.

Despre meșterii *cărămidari* aflăm dintr-o însemnare din *Condica vistieriei* lui Constantin Brâncoveanu, unde se arată că s-au plătit 123 de taleri meșterilor cărămidari care făcuseră cărămida pentru casele domnești de la viile de la Pitești.

Țigla și olanele pentru acoperitul clădirilor erau făcute și așezate de *țiglari*. Miron Barnovschi, domnul Moldovei, cerea de la Bistrița un meșter țiglar care să acopere o biserică nou făcută, specificând că „mănăstirea ni-i aproape gata, țiglele sunt arse"; meșterul trebuia numai să așeze țiglele lucrate sau „numai să fie aici să dea îndrumări la ai noștri"[2].

Varul necesar preparării mortarului în cuptoare de ars piatra de var, ca cele descoperite în săpăturile arheologice de la Suceava, îl pregăteau *vărarii* sau *vărnicerii*.

Cea mai largă utilizare în domeniul construcțiilor a cunoscut-o însă lemnul. Din lemn se construiau case, foișoare, pivnițe, grajduri, poduri, unele fortificații militare, se pavau ulițele și piețele principale, se făcea mobilierul caselor, o parte din materialul de uz casnic etc.

[1] Generalul P.V. Năsturel, *Biserici, mănăstiri și ctitori din Oltenia*, în RIAF, 12, p. 333.
[2] Hurmuzaki, XV², p. 1092.

Ca urmare a acestei largi utilizări a lemnului, majoritatea specializărilor produse în cursul secolului al XVII-lea, în domeniul construcțiilor, se referea la meșteșuguri din acest domeniu.

Teslarii executau aceleași lucrări ca și dulgherii. Atribuțiile teslarilor reies dintr-o însemnare moldovenească din 15 noiembrie 1673, în care se arată costul materialului din lemn necesar ridicării unei case (bârne, grinzi, podele, ușă, tălpi), precum și suma dată „teslarilor de clădit casa"[1]. *Dulgherii* și *tâmplarii* efectuau, în afara lucrărilor de construcție și alte operații, ca de pildă, săparea tiparelor de lemn pentru făcutul cahlelor și cărămizilor cu profile arhitecturale. Semnificativă în această privință este însemnarea de pe tiparul unei cahle păstrate la Curtea de Argeș: „Ceste tipare le-au săpat Drăgoi tâmplar"[2].

Despre meșterii *podari* există numeroase mențiuni documentare. Condica vistieriei cuprinde însemnări cu privire la cheltuiala a 80 de taleri pentru podul ce s-a făcut la 1698 la Ciocănești și 50 de taleri dați „la meșterii care au făcut podul la Colentina drept Plumbuita"; podul de la Cănțălărești-Vaslui, podul lui Marco, podul lui Mihai vodă, podul lui Șerban vodă, podul de peste Dâmbovița făcut de Constantin Brâncoveanu etc. sunt realizări ale aceleiași categorii de meșteri.

Șindrilarii sunt pomeniți și în orașe. Cei din Baia, de pildă, primeau o comandă de la Aristarh banul, de 135 000 bucăți șindrile pentru acoperirea mânăstirii Sf. Ioan din Iași. Altă dată se cereau de la un șindrilar din același oraș 90 000 de bucăți pentru mânăstirea Trei Ierarhi.

În Țara Românească, șindrila era făcută și de meșteri dogari. La 20 aprilie 1698 dogarii din Câmpulung (Muscel) se tocmeau cu egumenul mânăstirii Argeș „ca să mergem să tăem brazi de pri munții mânăstirii Corbii de Piatră și dupri alți munți ai mânăstirii unde am găsii brazi să facem șindrilă și noi să dăm dijmă pri an câti 18 000 mii de șindrili bună"[3].

Lemnăria măruntă necesară construcțiilor era cioplită de *bardiari* sau *bărdași*. *Pontașii* aveau atribuții asemănătoare cu ale meșterilor podari, ei lucrând punțile.

O parte din mobilierul din lemn al caselor păturilor orășenești mai înstărite, al bisericilor, al curților domnești etc. era lucrat la strung, de *strungari*.

Doagele necesare confecționării butiilor, poloboacelor etc. erau lucrate de *dogari*. Un atelier de dogărie era menționat în Iași la 1 august 1669, pe Ulița Mare, lângă mânăstirea Trei Ierarhi, fiind în același timp și loc de desfacere a mărfii.

În documente mai apar, ca și la sate și pe domenii, *butnarii* sau *butarii*, *blidarii* și *scăfarii*, care lucrau și la strung, și *fusarii*.

Prelucrarea pieilor. Dintre meșterii sătești din acest domeniu se impun *tabacii* întâlniți într-un număr mai mare în special după 1630. *Cojocarii* și *blănarii* erau foarte

[1] Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III[2], Iași, 1906, p. 153.
[2] Barbu Slătineanu, *Plăci de ceramică românească din secolul al XVII-lea*, în RIR, VIII, 1938, p. 57.
[3] DANIC, Episcopia Argeș, LXIX/30, orig. rom.

numeroși în Moldova și mai ales în Țara Românească, unde sunt menționați în mai bine de 60 de sate. *Cizmarii* și *ciubotarii* se întâlnesc în decursul secolului al XVII-lea în satele din ambele Țări Române. În Țara Românească ei pot fi urmăriți în peste 30 de sate. Alături de aceștia, în documente mai apar: opincarii, curelarii și cârpacii. La curțile boierești și mai ales la mânăstiri își desfășurau activitatea: *cojocarii*, *tăbăcari*, *cizmari*, *ciubotari*, *șelari*, *curelari* și *tălpălari*; ei capătă în tot cursul secolului al XVII-lea de la domnie scutire de toate dările „care sunt pe alți târgoveți", motivându-se că „sfânta episcopie fără unii ca aceștia nu poate trăi".

O activitate semnificativă se constată în prelucrarea pieilor și la orașe.

Tăbăcarii sunt foarte frecvent amintiți în principalele orașe.

După cum reiese din documentele cunoscute, tabacii locuiau în „mahalaua tăbăcarilor"[1]. Între 1668 și 1674, tabacii din București își mută locul; la 21 decembrie 1674, Duca vodă, întărind mânăstirii Sf. Ioan vechiul ei loc, consemnează această stare de lucruri în cuvintele „unde au fostu tabacii". Așezarea tabacilor pe malul Dâmboviței era motivată de folosirea apei la operațiile de depărare, fermentare, argăsire etc. a pieilor din zăcători. Acestea erau atestate la Iași sub denumirea de „fântâni de dubit"; ele se aflau la marginea orașului, pe coasta Bahluiului.

O mare dezvoltare a luat la orașe meșteșugul *blănăritului* și *cojocăritului*. Deși în documente meșterii din acest sector de activitate erau menționați cu termeni diferiți, ca aceia de cojocari și blănari, totuși o delimitare precisă a atribuțiilor lor nu exista nici în acea vreme.

O situație asemănătoare se constată și în Moldova. În actul din 11 mai 1629, Dima din Iași e denumit când cojocar, când blănar; de asemenea State, pomenit în actul din 5 octombrie 1649 cu ambele denumiri.

Cele mai numeroase mențiuni documentare cojocari-blănari se referă la meșterii din orașele cele mai mari, ca: București, Târgoviște, Iași, Suceava, orașe în care ei locuiau în cartiere ce le poartă numele: Blănari, Cojocari și unde aveau atelierele și biserica.

Meșteșugul *cizmăriei* sau *ciubotăriei* prezintă o situație asemănătoare cu cea a blănăriei și cojocăriei, din punctul de vedere al organizării lor teritoriale și profesionale, precum „Ulița Ciubotărească" sau simplu „Ciubotăria".

Preocupări apropiate aveau și *șelarii* și *curelarii*, care confecționau în special piese de harnașament (sei, hamuri, hățuri, frâie, curele etc.). În București șelarii și curelarii locuiau de obicei în mahalaua care le purta numele „mahalaua Șălarilor la biserica Sf. Nicolae". Prăvăliile lor, unde își desfăceau marfa spre vânzare se aflau înșirate „la ulița cea mare în rândul șelarilor". Alți meșteri locuiau sau aveau prăvălii în Târgul de Sus la biserica Grecilor, sau lângă zidul curții domnești. La Iași, curelarii aveau o biserică numită Curelari, în jurul căreia își desfășurau activitatea, formând un adevărat cartier meșteșugăresc.

[1] *Ibidem*, M-rea Sf. Ioan din București, XII/2, orig. rom.

Tălpălarii confecționau teletinuri și talpă pentru încălțăminte, material ce constituia în 1650 obiectul unei părți din exportul în Transilvania. În Iași exista „mahalaoa Tălpălarilor", unde acești meșteri aveau o uliță și o biserică numită Tălpalari.

Tolbele de piele pentru săgeți erau confecționate de *săhăidăcari* sau *săidăcari*. În secolul al XVIII-lea se constată că ei aveau și alte preocupări, ca, de pildă, tapițeria și îmbrăcatul cărților în piele.

Mestegii (pantofari de lux), *cavafii* (cizmari de rând) și *papugiii* erau alte categorii de meșteri menționate în secolul al XVII-lea în orașele din Țările Române.

Documentele moldovenești mai menționează două categorii de meșteșugari, *șepcarii* (confecționau șepcile de piele) și *soronarii*, care se pare că prelucrau pielea, deoarece se constată că mai târziu sunt primiți ca meșteri în breasla ciubotarilor din Botoșani.

Țesutul și prelucrarea țesăturilor. În cadrul „industriei" textile sătești, procesul de creștere a specializării muncii a fost în cursul secolului al XVII-lea deosebit de intens.

În cadrul țesătoriei și finisării țesăturilor, deși se apela mereu mai mult, în special de satele din apropierea orașelor, la produsele de pe piața orășenească, apar noi categorii de meșteșugari, toate în ultima treime a secolului al XVII-lea. Către sfârșitul secolului încep să fie menționați *torcătorii*. Tot în această vreme încep să fie menționați *boiangiii*, *postăvarii*, *abagiii* și *pâslarii*. Pentru finisarea țesăturilor de lână existau steze, dârste și pive, menționate în numeroase acte în tot cursul secolului al XVII-lea.

În domeniul prelucrării țesăturilor cea mai numeroasă categorie o constituiau *croitorii*. *Zăbunarii* încep să fie menționați în acte la mijlocul veacului. *Chivărarii*, *ceaprazarii* și *poturarii* apar în calitate de aldămășari, jurători etc.

Boierii și mănăstirile foloseau și ei pe o scară tot mai mare țesăturile aflate pe piața orașelor, ca produse locale sau de import. Pe lângă acestea, erau utilizate într-o măsură destul de însemnată și țesăturile realizate de către meșterii dependenți de care dispuneau. Existența, la unele curți boierești, de *torcători*, *țesători*, *pâslari*, este dovedită de folosirea pânzei „urzită și bătută pe mosoară".

Pentru finisarea țesăturilor existau și pe domenii instalații textile (dârste, pive), care foloseau energia apei, ele fiind amplasate pe cursul râurilor, de obicei împreună cu moara de măcinat cereale.

Confecționarea țesăturilor și prelucrarea lor la orașe era asigurată de mai multe categorii de meșteri, începând cu *pânzarii* și *postăvarii*. Produsele lor erau de o calitate superioară abalelor. Către mijlocul secolului prezența lor în acte este tot mai frecventă. Atunci apare și inițiativa înființării unei manufacturi de postav de calitate superioară la Afumați (Ilfov), după cum reiese din scrisoarea lui Matei Basarab către brașoveni din 8 iulie 1645, prin care-i anunță că retrage comanda făcută pentru postav la meșterii de la Brașov, deoarece niște postăvari din Țara Românească s-au oferit să-i facă aceeași calitate de postav cu un preț mai mic.

Abagerii (*abagiii*) confecționau abaua, o calitate de postav din lână groasă, de obicei de culoare albă, mai rar roșie sau neagră, din care se făceau mai ales haine țărănești.

Meșterii *pâslari* făceau pâsla, material textil obținut din fire de lână sau păr netoarse, bătute la piuă, întrebuințat și pentru produse fine, ca pălăriile, încălțămintea călduroasă etc.

În afara țesăturilor locale, pe piața orașelor se afla o mare cantitate de țesături de import. Catastiful unei prăvălii din Iași atestă existența acestor mărfuri comercializate în Moldova; din el reiese cantitatea însemnată a postavurilor și a altor țesături străine, care, pe lângă cele locale, făceau obiectul vânzărilor.

Croitorii erau grupați în organizații profesionale de tipul frățiilor și breslelor, prima mențiune cunoscută a unei bresle a croitorilor fiind menționată în 1641 la Roman. Sunt amintiți, în continuare, meșteri *poturari*, care confecționau pantaloni largi sau pantaloni țărănești strânși pe picior pe care-i purtau arnăuții, haiducii, surugiii.

Zăbunele, haine de iarnă de lână sau bumbac cu mâneci vătuite, uneori lungi până la genunchi, purtate mai ales de oameni de la sate, erau confecționate de *zăbunari*.

Cușmele din blăni de miel și postav, căptușite cu mătase, erau făcute de *chivărari*. În 1697, Constantin Brâncoveanu dădea 250 de taleri meșterilor câmpulungeni pentru 1 000 de chivăre a 33 bani bucata, necesare slujitorilor.

Calotele de pânză sau pâslă purtate de preoți erau confecționate de *potcapieri*, care în Iași aveau un cartier propriu, denumit Ulița Potcapierilor.

Ceaprazarii confecționau acei ciucuri de mătase, lână sau bumbac cu care se împodobeau hainele scumpe, șeile, frâiele, făceau galoane și tot felul de podoabe cu care se găteau cabanițele purtate nu numai de persoane din clasa dominantă, ci și de alte categorii sociale, ca, de pildă, curtenii, despre care Miron Costin spunea că au „ceprage tot de argint".

Baibaracarii prelucrau o stofă orientală numită astfel (*baibarac*), din care se făceau haine boierești. Miron Costin le spunea baibaracelor haine roșii. Într-o altă accepție baibaracul mai avea și semnificația de haină scurtă pentru femeile și copiii de la țară. Așadar era utilizat de mai toate categoriile sociale. În Iași exista chiar o uliță sau cartier cu numele Baibaracăria.

Între meșteșugurile din domeniul ***alimentației***, ***morăritul*** constituia, pe domeniile feudale, la curțile boierești și la mănăstiri o activitate foarte importantă. Dreptul de a construi moară în cadrul domeniului boieresc și mănăstiresc era socotit un monopol feudal, iar cine măcina la una din morile boierului sau mănăstirii trebuia să dea uiumul. Morile erau întreținute prin grija rumânilor din satele apropiate, care erau obligați să ajute la repararea lor. La fiecare moară existau unul sau doi meșteri morari rumâni, care se îngrijeau de bunul mers al lucrărilor. Uneori acești meșteri morari sau ajutoarele lor, menționați în acte sub numele de *lopătari*, erau scutiți de domnie de toate dările și slujbele.

În vremea aceasta marea majoritate a morilor erau acționate de energia hidraulică. Despre morile de vânt există puține mențiuni; numărul lor crește în secolul următor. Morile de vânt din București, de pildă, funcționau în timpul iernii, când apa Dâmboviței îngheța.

Morăritul este prezent în toate oraşele. La Bucureşti sunt menţionate, la 1615, trei roţi „care sunt pe lângă bae"[1]. Construirea morilor nu se făcea decât cu avizul morarilor denumiţi cu termenul generic de „meşteri". Litigiile privind „înecarea morilor", precum şi operaţiile de „cumpănire a apelor", erau rezolvate cu concursul morarilor.

Produsul morilor, făina era comercializată îndeosebi pe piaţa oraşelor. La Iaşi exista chiar şi un târg denumit Târgul Făinii şi o uliţă, Uliţa Făinii sau „uliţa unde se vinde făina"[2].

Ca *bucătari* erau folosiţi în special ţiganii. Bucătarii mai apar în documente şi sub denumirea de origine ungurească „socaci". Unii boieri angajau cu simbrie meşteri bucătari. În izvoarele epocii mai sunt menţionaţi *măcelarii*. Episcopiile de Huşi şi Roman căpătau de la domnie scutirea de toate dările pentru *mesercii* (măcelarii) mănăstireşti care desfăceau carnea pe piaţa oraşelor respective.

Existau, de asemenea, unele manufacturi în care se preparau băuturile, numite *poverne* şi *sladniţe*, în legătură cu care erau pomeniţi *rachierii, berarii, brăgarii* şi *horilcarii*.

Cum era şi firesc, meşteşugurile alimentare au fost foarte dezvoltate în oraşe, unde se găseau numeroase brutării, măcelării, cârciumi etc. Produsele alimentare din pieţele oraşelor sunt frecvent menţionate de călătorii străini. Cornelio Magni, de pildă, subliniia abundenţa a tot felul de alimente: cărnuri, băuturi, pâine etc. În documentele din ambele ţări sunt menţionaţi în oraşe meşteşugari numeroşi din domeniul producţiei alimentare şi categorii noi de meşteşuguri care devin de sine stătătoare în cursul secolului al XVII-lea.

Nevoia de produse alimentare a dus la dezvoltarea *brutăritului* sau *pităritului*. Dintr-o ştire de mai târziu aflăm că la o brutărie existau: „hambar, covată, gripcă de pâine, site, coţi de cuptoriu, lopeţi, poslavaci, capac de gura cuptorului, fereşti de sticlă bune, mese de placinta, lăiţi, culmi pentru panacoadi, trunchi de tăiat carne"[3]. La Bucureşti, meşterii brutari aveau către 1687 o căpetenie a lor, Nan vătaf de pitari, care locuia în mahalaua Bisericii de Jurământ, lângă apa Dâmboviţei, iar la Iaşi, către 1645, o pităriţă, Anţa, locuia pe Uliţa Măjilor. „Locul unde a fost pităria domnească" îl găsim pomenit într-un document din 20 septembrie 1669. O uliţă a „Chităriei" se afla, în această vreme, în apropiere de mănăstirea Golia. În piaţa din Suceava exista un loc anume unde veneau „pităriţele cu pita".

Un loc de frunte în domeniul alimentar de la oraşe îl deţinea şi *măcelăria*. Cele mai multe menţiuni despre măcelari se referă la măcelarii din cele două capitale. La Bucureşti, până către 1664, locul unde se tăia carne, denumit în acte „Scaunele de carne", se afla în mahalaua Sf. Sava. Într-un document din 27 aprilie 1664 se arată că acest loc „iaste în mahalaua Sf. Savei unde au fostu mai dănainte vreme Scaunele de carne cele vechi în Ţigănie"[4].

[1] *D.I.R.*, B, XVII, 2, p. 357.
[2] DANIC, M-rea Sf. Ioan Zlataust, II/17, orig. rom.
[3] N. Iorga, *Studii şi documente*, 7, p. 147–148.
[4] BAR, DCXXVII/32, orig. rom.

În Moldova, documentele din cursul secolului al XVII-lea consemnează o *meserniţă* (măcelărie) pe Uliţa Sârbească din Iaşi, vânzarea unui loc de casă „lângă mesărnici", Podul Mesărnicilor, păstrat în toponimia aceluiaşi oraş şi alte măcelării pe Uliţa Tărbujenească, pe Uliţa din Afară etc. La Suceava exista, ca şi la Iaşi, un loc „al meserniţălor, unde se taie vitele înspre (apa) Suceava"[1]. Duca vodă dăruia mitropoliei din oraş „7 cârciumi mari în Suceava şi 2 scaune de tăiat carne".

Băuturile erau preparate de *rachieri, berari, vutcari, brăhari* sau *brăgari*, pomeniţi şi în Ţara Românească (la Râmnicu-Sărat) şi în Moldova. Paul de Alep, descriind un banchet la curtea domnească din Iaşi, arată că „la fiecare trei sau patru pahare cu vin... Vasile Lupu mai lua şi câte unul cu bere fiind rece şi răcoritoare". La Iaşi se întâlneşte chiar şi o berăriţă, Măriuţa. *Brăharii* sau *brăgarii* sunt menţionaţi în ambele ţări. Tot în Iaşi exista o uliţă cu numele de Uliţa Brăhăriei, pe care locuiau Buga şi Ion, brăhari. La Suceava, Ionaşcu brăhar de pe uliţa Sf. Vineri figura într-un catastif de breaslă. *Condica vistieriei* lui Constantin Brâncoveanu atestă existenţa în Ţara Românească a *vutcarilor*; la 1698 aceştia făceau vutca ce se trimitea sultanului.

Tot în rândul meşteşugarilor din domeniul alimentar trebuie socotiţi şi *cafegiii, plăcintarii, colivarii, meşterii de dulceţuri* şi *bucătarii*, aceştia din urmă fiind folosiţi cu deosebire la curţile domneşti şi boiereşti.

Meşteşugurile de artă. Intensificarea construcţiilor de biserici şi reşedinţe, îndeosebi începând cu domniile lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, determină şi o dezvoltare, în secolul al XVII-lea, a meşteşugului *zugrăvitului*, pictura murală, religioasă şi decorativă.

Ca şi în domeniul construcţiilor, meşterii zugravi se deplasau în diferite locuri. Oraşele Târgovişte şi Bucureşti erau cunoscute ca importante centre artistice de meşteri zugravi. Mihai zugravul din Târgovişte îşi desfăşoară activitatea între 1594 şi 1627. Mult solicitat a fost, către sfârşitul secolului al XVII-lea, şi cunoscutul zugrav Pârvu Mutu. El a lucrat în mai multe părţi, de pildă la biserica din Filipeştii de Pădure în 1692, la mănăstirea Mamul în 1696, împreună cu Marin, la mănăstirea Bordeşti (Râmnicu-Sărat) în 1699 cu ucenicul său Radu etc. La Bucureşti sunt menţionaţi zugravi, locuind în diferite puncte ale oraşului: în apropierea bisericii Grecilor, în Târgul de Sus, între Uliţa Mare şi Uliţa Mică, dinspre Zlătari, şi biserica Grecilor, în mahalaua Grecilor, iar la Iaşi ei locuiau pe uliţa Făinei, în Curelari etc.

Pe lângă zugravii laici sunt numeroşi zugravi monahi sau preoţi de mir. În Moldova, îndată după construirea bisericii mari a mănăstirii Dragomirna, s-a trecut la pictarea interiorului de o echipă din care făceau parte popa Crăciun, Matieş, popa Ignat şi Gligorie, menţionaţi pe o inscripţie din altar. Unii zugravi erau aduşi din alte ţări. Ctitoria lui Vasile Lupu cu hramul Trei Ierarhi din Iaşi a fost zugrăvită către 1642 de trei meşteri ruşi trimişi de la Moscova de ţarul Mihail Feodorovici. La sfârşitul veacului, Constantin vodă Brâncoveanu cheamă pentru zugrăvirea mănăstirii Hurezi un reputat meşter grec,

[1] *Ibidem*, III/239, orig. rom.

Constantinos, dar zugravi de seamă s-au format și au lucrat chiar în țară, încă de la mijlocul secolului al XVII-lea, ca Pârvu Mutu, zugrav de curte al boierilor Cantacuzini, Iosif ierodiaconul, Ioan ierodiaconul și alții. Zugravii de biserici erau deopotrivă meșteri de *icoane*, artă care a cunoscut o notabilă dezvoltare în același secol.

Ilustrația tipăriturilor era realizată de meșterii gravori în lemn, cunoscuți prin frumoasele miniaturi executate pe diverse cărți religioase. *Apostolul* tipărit în 1683 la București conține numeroase gravuri semnate de ieromonahul Damaschin Gherbest, probabil un moldovean format în Polonia, de unde a preluat influențe baroce[1]. O activitate deosebită în acest domeniu a desfășurat Antim Ivireanul, deopotrivă iscusit pictor. Un manuscris al său, închinat la 1709 lui Constantin Brâncoveanu, cuprinde peste 500 de chipuri ale drepților *Vechiului* și *Noului Testament*, operă considerată ca prima erminie de pictură religioasă românească.

Obiectele de artă lucrate din lemn sau piatră, ca, de pildă, cruci, uși, ferestre, pisanii de biserici etc., erau realizate de *sculptori*, numiți în documente și „cioplitori de lemn" sau de piatră (pietrari). O inscripție murală de la biserica din Bălteni menționează că *scris meșterul ca să se știe de cându am făcut jețele la sfânta și dumnezeiasca [biserică]*.

Îndeosebi *sculptura în lemn*, de veche tradiție din Țările Române, a atins nivelul artistic cerut pentru confecționarea obiectelor de uz ecleziastic (mobile liturgice, iconostase, cruci fixe, piese de cult). Meșterii lor aparțineau, uneori, chiar mediului monahal. Ușa bolniței de la Bistrița a fost sculptată de ieromonahul Vasilie, egumenul mănăstirii, în 1654. Meșteșugul sculptării în lemn evoluează până la o remarcabilă expresie artistică în secolul al XVII-lea, caracterizându-se prin ornamentația vegetală bogată, cu motive zoomorfe și chiar antropomorfe împrumutate din arta barocului apusean și formând un stil care va fi cultivat și de arta brâncovenească a veacului următor.

O altă artă care a continuat să fie practicată cu deosebire la curțile feudale și în mănăstiri a fost *broderia*. În secolul al XVII-lea, această artă își păstrează principalele caractere: populară în mediile țărănești, religioasă în cercurile aristocratice și monastice. Continuând formele și tematica tradițională din secolul precedent, broderia cunoaște acum realizări remarcabile, stimulate și de intensa activitate ctitoricească a domnitorilor și boierimii. Mănăstirile și bisericile noi, donațiile la așezăminte ortodoxe de peste hotare impuneau confecționarea de veșminte liturgice și piese necesare cultului, lucrate cu finețe în ateliere de curte sau monahale. Dintre operele somptuoase realizate în secolul al XVII-lea prin acest meșteșug se cunosc două epitrahile, cel dăruit de soția spătarului Stroe Buzescu bisericii din Stănești în 1606 și altul închinat de Radu vodă Șerban mănăstirii Mărgineni doi ani mai târziu. Pe lângă obișnuita decorație rituală, cele două epitrahile au brodate pe poale, portretele donatorilor, cu mențiunea numelor și datei. Alte piese de mare valoare artistică sunt epitaful din 1661–1662, lucrat la porunca și cu cheltuiala mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei, și alte trei epitafe din anii 1680–1683, realizate pentru mănăstirile

[1] Dan Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998, p. 182.

Cotroceni, Tismana și pentru biserica Doamnei din București, probabil de același atelier din Țara Românească. Broderii excepționale prin concepție și execuție au fost lucrate și la sfârșitul secolului din inițiativa domnilor Șerban Cantacuzino (pentru mănăstirea Cotroceni) și Constantin Brâncoveanu (pentru ctitoria sa, mănăstirea Horezu).

Paralel este răspândit meșteșugul cusutului de îmbrăcăminte, obiecte de uz casnic sau de podoabă, practicat în gospodăriile domeniale laice, dar și mănăstirești, îndeosebi de „cusătorese", cum sunt denumite în documente, recrutate din rândul țigăncilor, foarte apreciate pentru îndemânarea lor. Prețuirea de care se bucurau cusătoresele este dovedită și de disputa din 1689 dintre Ghioca Slăvitescu și mănăstirea Arnota. După cum mărturisea Ghioca, un țigan al mănăstirii luase în căsătorie pe o țigancă Ioana, a lui Ghioca: *„și fiind această țigancă a mea cositoare am umblat în multă gâlceavă cu părintele Iosif egumenul, neavând țigancă pe potriva țigăncii mele să-mi dea"*. Până la urmă Ioana cusătoarea este reținută la mănăstire, iar Ghioca primește în schimb două țigănci *„adaos pentru meșteșugul țigăncii mele"*.

Și în Moldova se pot cita exemple de broderii artistice. La 20 august 1611, Mitrofana, soția lui Nestor Ureche mare vornic, termina și dăruia mănăstirii Secu un văl liturgic de mătase brodat cu fir de aur și argint, ce poartă pe el o inscripție care cuprinde indicația meșterului care l-a lucrat.

Nu putem considera încheiată lista meșteșugurilor de artă de la curțile boierești fără a aminti *confecționarea instrumentelor muzicale*, meșterii lor fiind, deopotrivă, *cântăreți din aceste instrumente*. Se întâlnesc, de pildă, în documentele vremii, *viorari, alăutari, guzlari, cimpoieri* și *fluierători*.

La orașe, *prelucrarea metalelor prețioase* (aur, argint) a constituit o preocupare care s-a detașat simțitor de celelalte meșteșuguri, prin crearea unor opere de o reală valoare artistică, prin tehnica execuției și ornamentației. Materia primă o constituia, ca și până acum, aurul și argintul culese din nisipurile aurifere ale unor râuri. Numeroși călători străini, ca Paul de Alep, Del Chiaro și alții, notează în însemnările lor privind Țările Române munca *rudarilor* pentru culegerea firișoarelor de aur.

Cu prelucrarea propriu-zisă a metalelor prețioase se îndeletniceau meșterii *zlătari*. La orașe mai ales, acest meșteșug a constituit o preocupare de seamă. Majoritatea locuiau în centrul orașului, în mahalaua Popei Manta sau a Zlătarilor, unde se afla locul denumit „Zlătarii". La 1669, se menționa pentru prima oară, în documentele de care dispunem, Ulița Zlătarilor în Târgul de Sus, în dreptul bisericii „Grecilor", prin urmare în plin centru.

Alt centru important de prelucrare a metalelor prețioase era la Târgoviște. Ca și la București documentele atestă existența unui cartier, purtând aceeași denumire de Zlătari. Aici se afla și o biserică „din Zlătari", întreținută probabil de meșterii cu această ocupație.

În orașele din Moldova zlătarii erau, de asemenea, numeroși. În Iași, ei locuiau pe diferite ulițe: Târgul Vechi, Ulița Mare, Ulița Strâmbă, Ulița Rusească etc.

La Suceava, zlătarii erau stabiliți pe Ulița lui Crimca, Ulița Podgoriei, Ulița Mitropoliei, Ulița Sf. Nicolae, Ulița lui Pone etc. Pe Ulița Mitropoliei locuia, la începutul secolului

al XVII-lea, un oarecare Bolea zlătar, căruia i s-a încredințat la 30 ianuarie 1615, de către călugării de la mănăstirea Sucevița, 60 ughi (sumă care reprezenta materia primă și costul lucrului) pentru confecționarea unor ripide.

Meșterii zlătari se găseau și în alte orașe, ca Bacău, Cotnari, Roman etc. Cei mai mulți erau însă în Iași, unde apare documentată, la 2 iulie 1669, prima organizație de breaslă, având în fruntea ei pe starostele de zlătari Chiriac de pe Ulița Rusească.

Asemenea activități priveau însă, îndeosebi, podoabele de folosire curentă. Piesele de valoare artistică, obiectele liturgice, legăturile cărților de cult din argint aurit, cu imagini sacre și ornamente gravate în metal, erau comandate atelierelor din Transilvania, Chiprovaț (în sudul Dunării) sau lucrate de meșteri locali cu mare experiență. Calitatea acestor piese se datora, de asemenea, exigențelor și dărniciei comanditarilor, ale căror nume apar în inscripții, domni, boieri, ierarhi sau egumeni, care aveau inițiativa și suportau cheltuielile vaselor de cult închinate unui lăcaș ctitorit, reparat sau înzestrat de ei.

Meșterii de peste munți sau din alte părți sunt și ei prezenți, mai ales în Țara Românească, atât cei din Transilvania, ca, de pildă, cunoscuții George May, Sebastian Hann, Daniel Bloweber, Lucas Baum, Johannes Henning etc., cât și cei din sudul Dunării, ca Iacov și Marco din orașul Varna, Alexandru Livu din Trikala Tesaliei etc.

Cu meșteșugul *monetăriei* se ocupau tot zlătarii, și anume acei specializați, numiți în documente *bănari* sau *heregari*. La 15 noiembrie 1664, Gheorghe zlătar și vreo 30 de chezași depuneau mărturie pentru „Enachi zlătariul bănar", osândit de Dabija vodă la temniță pentru o datorie de 1 000 de taleri. Reușind să fugă la Râșnov, chezașii au vândut argintul, hainele și viile de la Șorogari. Dabija vodă (1661–1665) făcuse „bănărie de bani la Suceava", unde se băteau bani mici de aramă numiți „salăi" (din germ. *schilling*), de circulație internă. Baterea de monedă divizionară era în strânsă legătură cu dezvoltarea generală economică din această perioadă a veacului al XVII-lea. Asemenea monede de aramă constituie un indiciu de creștere a comerțului mărunt. La Suceava au fost descoperite, în săpături arheologice, o cantitate foarte mare de monede, precum și numeroase resturi de foiță de aramă pe care erau imprimate monede, fără să fi fost decupate, fie din cauză că tabla prezenta defecte (era frântă), sau pentru că operația de imprimare nu reușise. S-a practicat însă și imitația de monede străine (poloneze, prusiene, suedeze, cu mai mare circulație), în timpul lui Eustratie Dabija, lucrate rudimentar din aliaje inferioare, cu erori în reprezentări și inscripții, care au prilejuit în epocă nemulțumiri și dificultăți în activitatea economică.

Imprimeria a cunoscut în a doua treime a secolului al XVII-lea o epocă de înflorire în ambele Țări Române extracarpatice. O dată cu venirea lui Matei Basarab pe tronul Țării Românești, activitatea tipografică, întreruptă timp de trei sferturi de veac, a fost reluată prin înființarea unei tiparnițe la Câmpulung. Piesele necesare au fost aduse de la Kiev de către Meletie Macedoneanul „tipograful", cum este numit într-un act din 6 ianuarie 1643. Împreună cu echipamentul, a venit în țară și un tipograf iscusit, anume Timotei Alexandrovici Verbițki, precum și Ioan Glebovici, *adunător-așezător* de litere. Verbițki a stat în Țara Românească până la 1642; împreună cu un alt ucrainean, Ivan Cunotovici,

s-au format câțiva ucenici, dintre care amintim pe Procopie, Preda și Radu Stanovici, Tudor și Lupin Dimitrievici.

Se observă astfel o diferențiere a operațiilor tehnice și în cadrul meșteșugului tiparului: *gravori*, *corectori* sau „*îndreptători*", și cei ce lucrau la teascuri, operație făcută de obicei de ucenici.

În Moldova se tipăresc în timpul lui Vasile Lupu mai multe cărți cu ajutorul lui Petru Movilă al Kievului „carele pre pofta măriei sale au trimis tipariul cu toate meșteșugurile câte trebuiescu", pentru tipografia domnească din Iași. Conducător al tipografiei era ucraineanul Sofronie Pociațki, care venea de la Kiev și îndeplinea în același timp și funcția de egumen al mănăstirii Trei Ierarhi și director al Școlii superioare înființate de Vasile Lupu. Multe ilustrații ale tipăriturilor poartă semnătura gravorului Iliia, pe unele fiind însemnat și anul 1641.

Principala activitate tipografică din această vreme se desfășoară sub impulsul Bisericii, ceea ce explică tematica religioasă a multor tipărituri. Deși mănăstirile reprezintă centrul acestei activități, ea se integrează, în bună măsură, în viața orășenească. De pildă, mitropolia ieșeană, care a avut o importantă activitate, a apelat la meșteri din Iași, ca Stancu *faur*, *făcător de peceți* sau un Ursu, ucenic al ieromonahului Mitrofan. Împreună meșterii mireni și clerici au contribuit la imprimarea și difuzarea cărților, traduse sau originale, religioase sau laice, care au avut un rol de seamă în formarea limbii române literare.

Alte meșteșuguri. Primele mențiuni despre meșterii *ceasornicari* sau *cesnicari* datează, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, din a doua treime a secolului al XVII-lea. Este vorba de Marco „cesnicar", se pare din București, iar din Iași, Petrea ceasornicarul. De obicei acești meșteri erau străini de origine, dar stabiliți în mod definitiv la noi. Așa, de pildă, „Ivan Violie", ceasornicar care vine în Moldova împreună cu fratele său, se stabilește la Iași, se căsătorește și moare tot aici, după cum reiese dintr-un act din 5 februarie 1667. Un alt ceasornicar, tot francez de origine, era „Gaspar franțuzul, ceasornicar cu femeia lui Irina și fata Măgdălina", menționat către 1670. Cornelio Magni arată că în Iași a găsit „un ceasornicar francez care îmi pare că era căsătorit". El era salariat de către domnii pentru serviciul său. E vorba, probabil, de Gaspar ceasornicarul, pomenit în actul de mai sus.

La sate, ca și în orașe, meșterii *bărbieri* aveau deopotrivă și îndeletniciri medicale. Ei erau preferați *vracilor*, cu o calificare inferioară, care practicau o medicină empirică. La București, bărbierii erau stabiliți în centrul orașului, în apropierea Curții domnești, unde exista ulița numită a Bărbierilor. Și actele moldovenești includ în meseria de bărbier activități medico-farmaceutice. Ștefan Tomșa, domnul Moldovei, căuta la Bistrița ardeleană un bărbier, arătând că are un prieten care „nu putem ști ce nevoie nenorocită l-au găsit, că spune că-i urlă capul strașnic și urechile i s-au închis; poate ar fi acolo un astfel de doftor sau bărbier care ar ști vreo doftorie"[1].

[1] Hurmuzaki, XV^{2}, p. 925.

Diversificarea profesiunilor legate de sănătate și igienă se constată prin menționarea separată în documente a *doftorilor*, întâlniți îndeosebi în orașe, *spițerilor* și *băiașilor*.

Băiașii lucrau la băile publice existente în cele mai importante orașe: București, Târgoviște, Giurgiu, Iași etc. La băile din orașul Iași, numite și *feredeie* (exista chiar o uliță a Feredeielor, pe malul Bahluiului), lucrau *teleacii*.

Săpunul, de obicei produs casnic, atât la sate cât și la orașe, începe să fie preparat în manufacturi anume. În București, majoritatea *săpunarilor* pomeniți în acte locuiau într-o mahala proprie, unde se afla și biserica ce le purta numele, biserica Săpunarilor.

Acest meșteșug, ca și *sticlăria*, folosea ca materie primă cenușa de potasiu, a cărei ardere a dezvoltat meșteșugul *potășăriei*. Potasa (sodă caustică) se obținea prin arderea lemnului după procedee descrise în jurnalul de călătorie al negustorului englez Robert Bargrave. În însemnările sale din 1652, el amintește de o întreprindere de produs potasă, care funcționa în ținutul Cârligăturii, în localitatea Drăcșani de lângă Botoșani[1]. Se puteau obține mai multe calități de potasă. Potasa propriu-zisă folosită la fabricarea săpunului se obținea prin arderea în cuptoare a unei esențe de lemn asemănătoare fagului englezesc. O mare cantitate de potasă lua calea exportului. Dreptul de exploatare se obținea de la domnie în schimbul unei taxe. Zece ani mai târziu se producea potasă în patru sate: Rahova, Uncești, Gârbești și în apropiere de Vaslui. În relatările sale, călătorul francez De la Croix dă informația că locurile unde se face potasa pentru export aduc un venit principal de 100 de pungi, adică de 50 000 de taleri[2].

Cu săparea și îngrijirea fântânilor se ocupau *fântânarii*, ca de pildă, Radu fântânarul ce locuia în București, în mahalaua de la biserica Stejar. Existau și fântânari domnești. Constantin Șerban ierta de „rândul birului" pe doi oameni, „Preda și Cravișin, ca să fie să păzească fântâna domni<i> mei<i>"[3], iar Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu aveau și ei fântânari, precum Stoica și Chircă, care se îngrijeau de fântânile domnești[4]. Sunt amintiți în documente și Ilie fântânarul, martor la o vânzare în Băbiciu, și Radu fântânarul, precum și meșterii fântânari de la mănăstirea Arnota. În 1644 erau doi: Vintilă și Liga, pe care Matei Basarab îi scutea de dări și slujbe pentru ca „să păzească fântâna să nu se strice". La 1675 primea scutire Preda meșterul de fântână „carele drege fântâna de la sfânta mănăstire Arnota".

Răspândit era în secolul al XVII-lea și meșteșugul tradițional al *olăritului*. Nume ca Neagu olaru din Căprești, Oprea și Apostol olari din Vlădești, Lupu olar din Sc[illegible] etc. apar tot mai frecvent în documente. La 1661 se menționa un oarecare Stoian, fiul lui *Străchinarul*. La mănăstirea Putna au fost identificate cuptoare de ars vase de lut. Marea cantitate de material ceramic descoperit cu ocazia săpăturilor arheologice (oale,

[1] Robert Bargrave, *Povestirea unei călătorii pe uscat de la Constantinopol la Dunkirke*, în *Călători străini*, V, p. 493–494.
[2] Secretarul De la Croix, *Despre Valahia*, în *Călători străini*, VII, p. 262.
[3] DANIC, M-rea Arnota, XVIII/10, orig. rom.
[4] *Ibidem*, M-rea Nucet, XX/30, orig. rom.

borcane, tipsii, străchini, farfurii, cahle etc., smălțuite sau nu) dovedește dezvoltarea și diversificarea acestui meșteșug.

Începând din secolul al XVII-lea sunt pomeniți în documente *sticlarii*, care foloseau și ei ca materie primă potasa. Inițiativei lui Matei Basarab se datorește înființarea unei sticlării; locul unde a funcționat această manufactură nu este cunoscut. Este posibil să se fi aflat la Câmpulung, deoarece la 1644 se scria din Câmpulung județului Brașovului: „având măria sa domnul nostru această sticlărie care iaste de treaba măriei sale, scris-au măria sa pentru pământul ce se află în olatul cetății sub ascultarea dumitale. Ce și noi pohtim pre dumneata ca să aibă porunca și să sârguiască să nu facă zăbavă"[1]. Del Chiaro amintește în memoriile sale despre sticlăria ce exista pe timpul lui Constantin Brâncoveanu, la 2 mile italiene departe de Târgoviște. Această sticlărie producea o sticlă foarte transparentă și curată de culoare albastră. Ea era mult superioară sticlei aduse din Polonia, care era mai albă, dar plină de pete și cu alte defecte.

Mai apar în documentele secolului al XVII-lea meșteșugari ca *plăpumarii*, *trăistarii*, *pieptănarii*, *nasturarii*, *copcarii* (sau *copciarii*). Un *șipar*, anume Mihăilă din Lunca, este întâlnit într-un act din 25 octombrie 1640; este vorba, probabil, de un sticlar care confecționa șipuri.

Pentru echiparea vaselor de pescuit și transport s-a dezvoltat meșteșugul *funăritului* sau *păpușăritului* (confecționarea odgoanelor, funiilor, dar și a năvoadelor din cânepă). Pe lângă produsele de acest gen, cumpărate de la Brașov sau Sibiu, însemnate cantități se lucrau în Țările Române, îndeosebi în orașe și porturi, de *funari*, *păpușari*, *sforari*, [illegible].

Relațiile economice și sociale. Formele producției meșteșugărești: producția la comandă și pentru piață. Asistăm acum la cristalizarea unor fenomene comparabile cu cele ale producției meșteșugărești din alte țări, unele dintre ele anunțând înnoiri în contextul general al dezvoltării economice românești.

Producția la comanda consumatorului continuă să-și mențină, ca formă generală a producției, preponderența în majoritatea ramurilor meșteșugărești. La orașe, însă, se produce o modificare a raportului între producția la comandă și producția de piață. Documentele atestă și acum producția la comandă, în special în ramurile care prelucrau materie primă scumpă, greu de găsit, cum este cazul unora dintre meșteșugurile de artă. Dar, spre deosebire de epocile precedente, sfera meșteșugului la comandă se micșorează simțitor în favoarea producției pentru piață. Chiar dacă nu se poate estima o situație exactă din punctul de vedere cantitativ, documentele permit constatarea generală că mai cu seamă către sfârșitul secolului al XVII-lea forma de producție caracteristică meșteșugurilor orășenești încetează, în majoritatea ramurilor, de a mai fi producția la comandă, situație deosebită de cea de pe marile proprietăți agrare și de la sate.

[1] N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 108.

În general, meșteșugarii își vindeau propriile lor produse direct consumatorilor în piețe; prăvăliile lor erau dispuse în așa-numitele „rânduri" sau „bazare", mai frecvent menționate în documente către sfârșitul secolului al XVI-lea.

Existența lor constituie mărturia unor *piețe de schimb permanente*, consecința unei producții de mărfuri într-o continuă dezvoltare.

În secolul al XVII-lea, via activitate economică de pe piața orășenească era apreciată de călătorii străini care au trecut prin Țările Române. Paul Strassburg, de pildă, ambasador al regelui Suediei, trecând prin București, remarca abundența mărfurilor din piețele și ulițele orașului. Cornelio Magni relata și el în cursul aceluiași secol că în orașele din Moldova se găsesc „piețe publice destul de bine îndestulate cu lucruri trebuincioase"[1]. Cantitatea acestor produse aduse pe piața orașelor spre vânzare poate fi apreciată și după înmulțirea locurilor permanente de desfacere a mărfurilor. La Iași, de pildă, existau șapte asemenea locuri: Târgul „unde se vând ciubotele", Târgul Făinii, Târgul Vechi, Târgul Nou, Târgul de Sus, Târgul lui Barnovschi sau Târgul Mare, Târgul de Jos. În București, numărul acestor locuri era și mai mare, aproape că fiecare uliță cu un specific predominant meșteșugăresc constituia în același timp și loc permanent de desfacere a produselor din ateliere. Profil comercial avea și Târgul de Sus, situat pe locurile unde astăzi se află Muzeul Național de Istorie, biserica Stavropoleos, biserica Zlătari. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, crescând volumul schimburilor, se organizează Târgul din Afară, unde se vindeau în special produse sătești. În acest fel, activitatea comercială se delimitează: cea din centrul orașului avea loc în Târgul din Lăuntru, iar cea de la periferie în Târgul din Afară. În aceste târguri existau zone în care erau construite numeroase prăvălii, grupate după specificul lor, pe „rânduri", denumite: „Mărgelărie", „Șelari", „Bărbieri", „Precupeți", „Zlătari" ș.a. Asemenea locuri existau și în celelalte orașe, ca Târgoviște, Argeș, Craiova, Buzău, Suceava, Focșani etc.

În aceste dughene, prăvălii și „bolți" se vindeau mărfuri de import și cele produse în atelierele locale. Clauza cuprinsă în statutul breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava, reînnoit la 1 ianuarie 1673, prevedea ca „starostele breslei să ia câte 2 orți pe an de dugheană de blănari, cojocari..." etc. Această taxă vădește activitatea comercială a meșteșugarilor respectivi. Mai limpede apare acest lucru într-un document relativ la despărțirea breslei cojocarilor de cea a blănarilor din Iași, în care se specifică, printre altele, ca meșterii cojocari „să aibă 5–6 dughene în care să vândă cojoace".

Rezultă de aici o intensă activitate comercială în domeniul desfacerii produselor meșteșugărești locale. Așa se explică de ce prăvăliile, dughenele, pivnițele constituiau un obiectiv major al actelor orășenești de vânzare-cumpărare. Nu toate prăvăliile pe care le deținea un meșteșugar (unii dintre ei stăpâneau chiar 7–10 prăvălii) serveau procesului de desfacere a obiectelor confecționate de meșteșugarul respectiv. Pentru produsele proprii erau de ajuns o singură prăvălie sau uneori două. Restul de prăvălii, pivnițe sau case

---

[1] Cornelio Magni, în *Călători străini*, VII, p. 555 [cu informații din alți autori].

erau închiriate fie negustorilor, fie altor meșteșugari lipsiți de astfel de proprietăți. Fenomenul închirierii se prezintă sub două aspecte: închirierea prăvăliilor, pivnițelor, caselor etc., sau închirierea terenului pe care meșteșugarul sau negustorul își construiau ei înșiși prăvălii.

Și în gospodăriile boierești și mănăstirești, dezvoltarea generală economică, intensificarea relațiilor marfă-bani au canalizat tot mai mult producția către valorificarea pe piață, deși predominantă rămâne producția pentru satisfacerea necesităților proprii. Marea gospodărie devine din ce în ce mai mult legată de piață: pe de o parte pentru procurarea unora dintre materiile prime, pe de alta pentru comercializarea unor produse meșteșugărești realizate în cadrul domeniului. Înțelegând avantajul prezentat de producția de mărfuri, boierii și mai ales mănăstirile au stimulat dezvoltarea unor meșteșuguri, în vederea producției pentru piață. Unii dintre ei aveau în orașe ateliere meșteșugărești (dogărie), instalații pentru băuturi spirtoase (berării, velnițe etc.), precum și numeroase măcelării (scaune de tăiat carne).

Parte din produsele domeniale erau comercializate pe piața orașelor. Pentru desfășurarea schimbului în bune condiții și mai ales în vederea închirierii, boierii și mănăstirile dețineau în orașe prăvălii, pivnițe etc., care serveau deopotrivă ca depozite de produse.

Spațiile comerciale constituiau, așadar, surse de venit importante, ceea ce explică, pe de o parte, preocuparea boierilor și mănăstirilor pentru obținerea lor prin cumpărare sau din litigii născute de achiziționarea și folosirea lor, iar pe de altă parte, crearea de condiții de producție cât mai bune meșteșugarilor domeniali, fapt care se reflectă în numeroase acte prin care domnia acordă acestor meșteri, evident la cererea stăpânilor lor, substanțiale scutiri.

Totuși, producția pentru piață în cadrul domeniului continua să rămână limitată, atât datorită nivelului scăzut al dezvoltării generale, cât și din cauza stării de dependență a meșteșugarilor.

La sate, ca și pe domenii, producția pentru piață se face simțită mai ales în perioadele târzii ale evului mediu românesc. Din cauza puternicei legături cu agricultura, la sate s-au menținut forme înapoiate ale producției meșteșugărești, procesul de specializare fiind de un nivel scăzut. Interesele meșteșugarilor sătești nu depășeau cadrul local sau regional. Din cauza limitelor pieței locale, ei nu veneau decât în rare cazuri în contact cu producția de mărfuri din alte regiuni.

Circulația mărfurilor meșteșugărești; rolul negustorului intermediar în cadrul producției meșteșugărești. Documentele veacului al XVII-lea ne procură informații mai bogate și despre separarea dintre procesul de producție și cel de circulație, apariția negustorului achizitor care intervine între producător și consumator, eliberându-l de această sarcină pe meșteșugar, ceea ce nu constituie un fenomen general, acesta a continuat și în secolul al XVII-lea să-și comercializeze propriile produse.

Este însă de remarcat rolul din ce în ce mai important pe care-l joacă în această vreme, în cadrul producției meșteșugărești, negustorii achizitori. Numeroase documente atât

din Moldova, cât și din Țara Românească, scot în evidență noul fenomen al preluării unei mari părți a schimburilor de mărfuri meșteșugărești de către negustori.

În ceea ce privește sorturile de mărfuri comercializate pe piața orașului, știri foarte interesante ne furnizează *Catastiful de datorii* al unei dughene din Iași de la 1679. Dugheana aparținea, se pare, unui urmaș al negustorului Mihai Pascale. Catastiful, în cea mai mare parte a lui, cuprinde pe datornicii dughenii, cu sumele datorate pentru mărfurile livrate. Sunt aproape 120 de clienți debitori, moldoveni în majoritatea lor, dintre care mulți meșteșugari: blănari, cizmari, croitori, abagii, mesernici etc. Se constată trei categorii de datornici, unii care figurează singuri, alții cu chezași, iar alții care pun zăloage. Apar și nume de intermediari care vând materie primă la dugheană. Unii dintre meșteșugari apar ca datornici în împrejurări necunoscute nouă. Alții sunt menționați ca furnizori ai dughenii. Existau, așadar, categorii deosebite de meșteșugari furnizori, orășeni sau săteni, ale căror produse figurau în inventarul dughenii ca mărfuri destinate cumpărătorilor. Dugheana avea deci un caracter de stabilitate, permanent și bine organizată, cu mărfuri diverse și cu o numeroasă clientelă. Proprietarul acestei dughenii cumpăra regulat de la micii producători mărfurile produse de aceștia, pe care le vindea pe o piață mai largă.

Satele și marea proprietate boierească și mănăstirească au cunoscut și ele în cursul secolului al XVII-lea activitatea negustorului achizitor, dar nu cu intensitatea cu care acest proces s-a desfășurat la orașe. Sfera de activitate a intermediarului a fost limitată de predominarea meșteșugului la comandă. Totuși, prezența lui în unele sate de pe teritoriul Țării Românești și Moldovei s-a făcut simțită, iar documentele interne reflectă această stare de lucruri. Apariția lui a fost un fenomen necesar, deoarece astfel avea loc operațiile comerciale de aprovizionare cu materii prime a meșteșugarilor sătești și de desfacere a produselor acestora. Satul precapitalist nu se poate concepe fără micii negustori, „stăpânii" piețelor locale.

Rolul și formele capitalului comercial în cadrul producției meșteșugărești. Precum se știe, unul dintre atributele necesare micilor piețe locale îl constituie formele incipiente de capitalizare a unor mijloace bănești disponibile utilizate în felurite operații comerciale (înțelegând prin disponibile, mijloace bănești care nu sunt necesare pentru consumul individual). Acesta este punctul de plecare al capitalului comercial, condiție necesară a micii producții pentru piață și a creditului – instituție legată de o fază mai dezvoltată a circulației de mărfuri.

Operații de schimb efectuate cu ajutorul capitalului comercial sunt atestate și în epocile anterioare – e adevărat, într-o măsură destul de limitată. În secolul al XVII-lea însă, reprezentanții acestui capital comercial, în speță negustorii, desfășoară o serie de operații comerciale care îmbracă în cadrul producției meșteșugărești numeroase forme de manifestare.

Documentele relevă câteva dintre funcțiunile capitalului comercial în sfera producției meșteșugărești din Moldova și Țara Românească: cumpărarea produselor meșteșugărești de către negustor de la micii producători, operația cea mai frecventă, și fructificarea capitalului comercial prin cămătărie, relativ des întâlnită în actele din secolul al XVII-lea. Sunt și cazuri când meșteșugarul care, ajuns la impas, împrumută bani pe care nu-i poate restitui la termen și cu camăta respectivă, își pierde uneltele meșteșugărești. O altă funcțiune a capitalului comercial, plata în produse, proprie nu numai micului meșteșug, ci în genere unor stadii nedezvoltate ale economiei de mărfuri, este atestată în documentele din secolul al XVII-lea în diverse variante, de pildă, plata în produse meșteșugărești a unor proprietăți aducătoare într-un fel sau altul de venituri.

Capitalul comercial putea fi folosit și pentru plata de către negustor cu produse de care avea nevoie meșterul, operație atestată de documente ca o formă de vânzare de sine stătătoare. Sunt însă și rare cazuri în care consecința unor raporturi dintre reprezentantul capitalului comercial și meșteșugar este schimbarea statutului social al meșteșugarului: Stan negustorul din Târgoviște îl înzestrează pe Dumitru, meșter de metale, cu 20 ocale de fier, o pereche de foale și alte unelte, pentru care Dumitru și femeia sa cad în dependența negustorului.

Din situațiile prezentate mai sus reiese tendința deținătorilor de capitaluri comerciale de a le folosi în scopul îmbogățirii rapide, profitând de lipsurile materiale ale unora dintre micii producători, mergând până la subordonarea lor.

Raportul dintre meșteșug și agricultură. Gradul de separare a meșteșugurilor de agricultură fiind direct proporțional cu succesiunea stadiilor de dezvoltare a producției meșteșugărești, constatăm că stadiilor inferioare de dezvoltare le corespunde un nivel scăzut de separare a meșteșugului de agricultură, iar stadiilor superioare un grad mai înalt de separare și forme mai complexe. Producția apare aici drept cauză a procesului de separare a meșteșugului de agricultură.

În secolul al XVII-lea, când, în special la orașe, se constată că dezvoltarea meșteșugurilor cunoaște un ritm mai susținut, documentele scot în evidență mai multe forme prin care se manifestă procesul de renunțare a meșteșugarilor la practicarea agriculturii.

Se constată, de pildă, că obiectul marii majorități a tranzacțiilor în care meșteșugarii orașelor apar în calitate de cumpărători sau vânzători îl formează dughenele, prăvăliile, pivnițele, casele, viile, prisăcile și numai în cazuri rare terenul arabil. În cazul în care unii dintre meșteșugari intră în posesia unor terenuri arabile, cel mai adesea ei le vând.

O altă formă o constituie întrebuințarea de către meșteșugar, pentru muncile cu caracter agricol, a mâinii de lucru plătite.

Părăsirea satului și plecarea meșteșugarului la oraș este tot o formă a adâncirii procesului de separare dintre cele două genuri de îndeletniciri. Venirea la oraș însemnă pentru meșteșugar renunțarea la terenul agricol pe care-l avea în satul de baștină și practicarea meșteșugului său, mai profitabilă.

În toate aceste cazuri, ceea ce l-a obligat pe meșteșugar, în special pe cel de la oraș, să renunțe tot mai mult la agricultură a fost rentabilitatea meșteșugului. Sunt însă și cazuri când principalele motive care-l fac pe meșteșugar să renunțe la agricultură și chiar

la independența meșteșugului său, sunt nevoia și ruina. Căutând să scape de aceste nevoi, meșteșugarul se angajează, temporar sau permanent, ca simbriaș. Este una din formele care se întâlnesc pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolul al XVII-lea.

Judecând în ansamblu problema raportului dintre meșteșug și agricultură, se poate spune că acest proces de separare a evoluat progresiv, el putând fi apreciat după diversitatea formelor sub care se manifestă. Cu toate că au existat unele ramuri meșteșugărești, puține la număr de altfel, în care se produsese în secolul al XVII-lea o separare aproape completă a meșteșugului de agricultură în general, acest proces n-a fost absolut. Nici chiar manufactura nu va reuși să separe complet meșteșugul de agricultură. Numai marea industrie mecanizată va desăvârși acest proces început cu secole în urmă.

Diferențierea socială din sânul meșteșugarilor. La orașe, meșteșugarii alcătuiau una din categoriile sociale de bază. În majoritatea lor ei erau grupați pe profesii, locuind pe diferite ulițe din oraș sau în mahalale, care purtau, de obicei, denumirea meșteșugului practicat de fiecare breaslă. Documentele din secolul al XVII-lea ne ajută să întregim imaginea repartiției teritoriale a meșteșugarilor în cadrul orașului. În București erau menționate mai multe ulițe pe care se stabiliseră masiv meșteșugarii. În Iași existau circa 40 de ulițe, dintre care aproape 20 purtau denumirea unor grupări profesionale ale meșteșugarilor. Ei locuiau însă și pe alte ulițe și mahalale, a căror denumire nu sugerează legături cu meșteșugurile. Așa erau în București: Ulița Mare, Ulița Mică, mahalaua Sf. Gheorghe, mahalaua Sărindar etc.; Ulița Mare în Râmnicu Vâlcea; Ulița Mare, Ulița Buzeștilor, mahalaua Sf. Nicolae în Târgoviște; Ulița de Jos din Târgșor; Ulița Pietroasă din Argeș; Ulița Mare, Ulița Strâmbă, Ulița Rusească etc. din Iași, pe care erau stabiliți meșteșugari din domenii de activitate diferite, dar și negustori care aveau o strânsă legătură cu producția meșteșugărească. Așadar, în secolul al XVII-lea profilul uliței sau mahalalelor era foarte variat, așa încât denumirile lor nu corespundeau totdeauna profesiunilor locuitorilor. Apariția denumirilor specific profesionale corespunde dezvoltării producției meșteșugărești, diferențierii și specializării meșteșugurilor. Documentele din secolul al XVII-lea ne ajută să stabilim, cu aproximație, raportul numeric dintre meșteșugarii și nemeșteșugarii care locuiau pe o uliță sau într-o mahala. În Târgul Vechi din Iași, de exemplu, din 42 de mențiuni documentare dintre anii 1615–1650, 32 sunt de meșteșugari, restul mențiunilor se referă la preoți, negustori, mici boiernași. Este vorba, așadar, de un însemnat număr de meșteșugari existenți în oraș, dar dat fiind puținătatea izvoarelor nu se poate aprecia cât reprezentau ei din totalul populației.

Mai ales în secolul al XVII-lea, numărul meșteșugarilor orășeni crește considerabil prin venirea de meșteri sătești și chiar domeniali; orașul constituind întotdeauna un centru de atracție a locuitorilor din mediul sătesc. Este posibil ca și meșteșugarii din orașele mai puțin dezvoltate să se fi îndreptat către marile centre.

Condițiile deosebite de producție au favorizat diferențierea de avere în rândul meșteșugarilor. Unii dintre ei aveau în proprietatea lor mai multe prăvălii, pivnițe, vii, livezi

Și la sate se constată o astfel de diferențiere socială. Grăitoare este situația satului […]lubești (jud. Argeș): megieșii din satul amintit, circa 35–40 de capi de familie, procedează la 26 mai 1665, la hotărnicirea părților de moșie. Cu acest prilej, aflăm că cei doi meșteșugari din sat, Iorga cojocarul și Mihai faurul, amintiți în document, dețin cele mai multe proprietăți în raport cu ceilalți locuitori. Iorga cojocarul deține proprietăți în 5 trupuri din moșia satului, iar Mihai faurul în 4 trupuri. Ceilalți locuitori dețin părți în câte unul sau două trupuri de moșie.

Cu timpul, unii meseriași ridicați din obștea satului reușesc să aservească întreg satul. Edificatoare este situația locuitorilor satului Micești (județul Argeș), care sfârșesc prin a fi aserviți de un consătean al lor, Sava căldărarul[1].

Urmarea deținerii unor astfel de mijloace materiale a fost mai întâi ocuparea de către meșteșugarii în cauză a unor funcții în conducerea orașului. Unii meșteșugari erau aleși în sfatul orașului și decideau în diverse litigii (care dețineau funcții în aparatul administrativ).

Iscusința dovedită în practicarea unei meserii a făcut ca unii dintre meșterii de la orașe, de la sate și de pe domenii să se bucure de o prețuire deosebită din partea locuitorilor sau a stăpânilor. Pravilele din secolul al XVII-lea consfințesc starea de privilegiați a unor meșteșugari. În *Pravila lui Vasile Lupu*, la capitolul *A treisprezecea vină pentru care micșorează judecătorul pedeapsa și certarea*, se arată că „judecătorul se îndeamnă să micșoreze certarea celui vinovat pentru iscusirea și destoinicia lui, cum s-ar zice: de vreme ce neștine va ști vreun meșteșug ca acela frumos și scump și atât să-l știe de bine cât să nu se afle altul asemenea lui, atuncea acela de va face greșeală, mai puțin se va certa". Se dă chiar cazul unui lăcătuș bun care pentru o crimă a fost doar izgonit din localitate.

Cei mai mulți meșteșugari însă erau lipsiți de mijloace materiale cât de cât însemnate. Unii dintre ei n-aveau decât casa de locuit, care constituia în același timp și atelierul. În cel mai fericit caz această casă le aparținea; de cele mai multe ori, locul, casa și atelierul sau prăvălia erau închiriate.

Meșteșugarii și știința de carte. În afara cunoștințelor necesare profesiunii lor, dobândite prin ucenicie și experiență, meșteșugarii aveau și știință de carte, care le permitea să încheie și să semneze acte sau să efectueze lucrări, cum erau inscripțiile săpate pe pietrele de mormânt sau brodate pe țesături și pictate în frescă, să execute zugrăveli, sculpturi în lemn etc.

Ca și negustoria, meșteșugurile activează procesul răspândirii științei de carte și al educației.

Introdus în Țara Românească încă din 1508, tiparul favorizează, cum s-a arătat mai sus, apariția a numeroase meșteșuguri specializate, care contribuie la imprimarea unei cărți dar până târziu, în secolul al XIX-lea, nu înlătură profesiunea de copist de manuscrise, care cunoaște o mare răspândire tocmai în perioada de care ne ocupăm[2]. Caracteristică

[1] BAR, XLV/2, orig. rom.
[2] Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, I, București, 1959, p. VII.

în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea este apariția copiștilor laici, al căror meșteșug fusese în Evul Mediu apanajul exclusiv al monahilor și clericilor în general.

Formele de organizare profesională a meșteșugarilor. Începutul secolului al XVII-lea poate fi considerat epoca de tranziție a frățiilor către organizații mai complexe, către bresle. Maturizarea acestui proces constă, printre altele, în includerea în actul juridic al asociației a unor prevederi economice precumpănitoare în raport cu cele religioase. Împrejurări de natură social-economică, ca, de exemplu, tendința marii boierimi de acaparare a proprietăților, nevoia meșteșugarilor de a avea spații comerciale, în vederea desfacerii produselor lor, concurența din partea celor veniți de la sate au determinat transformarea frățiilor de altădată în bresle menite să apere interesele economice și sociale ale membrilor lor.

Primele bresle care apar documentar sunt: breasla meseriilor unite din Roman (a blănarilor, croitorilor, bărbierilor, abagerilor și cojocarilor), din 1641 și breasla bărbierilor din București, din 1668. Primele statute de breaslă datează tot din cursul secolului al XVII-lea. În Moldova, primul statut, a cărui redactare inițială se poate preciza, este cel al breslei din 1641 de la Roman, reînnoit la 1724.

În ceea ce privește Țara Românească, într-un registru păstrat la Muzeul Brukenthal din Sibiu, s-a descoperit un document din 17 august 1725, care conține 7 ponturi ce reglementează producția de lumânări și săpun din orașul Craiova, cu referiri la prevederi mai vechi.

Documentele care reflectă în chipul cel mai complet structura și funcțiunile breslelor sunt statutele. Ele cuprind, de obicei, două părți. Prima parte conține prevederi de ordin religios cu privire la praznicul din ziua hramului bisericii patronale, contribuția fiecărui frate la ospețele comune, biserica patronală etc., iar a doua prevederi de ordin economic care oglindesc structura breslei, organizată potrivit funcțiunilor membrilor ei: ucenic, calfă, meșter.

Instituția călfiei apare documentar în statutul breslei meșteșugarilor din Roman reînnoit în 1724, iar în Țara Românească în dispozițiile citate în 1725, de la Craiova. Un pont al acestor dipoziții prevede interdicția pentru calfele de lumânărari și săpunari de a deschide ateliere fără să se „așeze" la breaslă sau „țeh". Cel ce călca această dispoziție era globit de către breaslă cu 12 forinți; judecata era făcută de țeh-meșter.

Pentru ca cineva să devină calfă, trebuia să fi obținut mai întâi certificat de ucenicie. Pe baza acestui certificat, calfa putea apoi să se angajeze la orice meșter din branșa respectivă, în orice oraș, în schimbul unei remunerații. În statutul breslei cojocarilor și blănarilor din Suceava există un pasaj care se referă la cei ce vor veni să se angajeze la meșterii breslei.

Meșterii erau considerați adevărații membri ai breslei. Li se mai zicea și „giupâni". În statutul breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava de la 1673, li se spune „mistrii". La primirea lor în breaslă, meșterii erau obligați să dea, cu ocazia meselor comune, ploconul, care consta, în epoca de început, în contribuții în bani și produse (vin și ce[illegible]

de obicei), după cum reiese din însemnările din statutul meseriilor unite din Roman. Meșterii aveau dugheni, prăvălii etc. în piața orașului, în vederea desfacerii mărfurilor. Angajarea de ucenici sau calfe se făcea numai cu știrea starostelui și în baza unui contract în care se prevedea remunerația celui angajat. Activitatea de negoț a meșterilor în cadrul întovărășirilor cu alți meșteri trebuia să aibă încuviințarea starostelui. Feciorii meșterilor erau preferați la intrarea în breaslă ca ucenici, pentru a învăța „mistria lor".

Conducerea breslei o avea starostele sau țeh-meșterul, cum era numit în dispozițiile din 1725; el se alegea din rândul meșterilor mai în vârstă și exclusiv dintre bărbați.

Numărul staroștilor varia în funcție de numărul membrilor breslei, de complexitatea problemelor de producție și de organizare. Alegerile se făceau anual, deoarece, în multe cazuri, numele starostelui variază de la an la an. Starostele putea fi reales. Față de membrii breslei, autoritatea starostelui era foarte mare. Nimeni n-avea voie *„a întoarce cuvântul starostelui sau a-l sudui sau a-i zice cuvânt de scandală"*. Membrii breslei erau datori *„a supună pre starostele și a sluji, oriunde îi va trimite îndată să purceadă"*. Dacă se ivea vreo ceartă fie între breslași, fie între frați și oameni nebreslași, nu se întreprindea nici o acțiune juridică fără știrea starostelui. Meșterii n-aveau voie să angajeze ucenici sau calfe fără știrea starostelui. Toate diferendele ivite în sânul breslei erau judecate de staroste cu sfatul breslei. Nimeni n-avea voie să se adreseze *„giudețului mirenescu"*. Pârcălabii sau alți „giudeți mirenești" n-aveau voie să se amestece în judecata starostelui *„ca să strice obiceiurile breslei"*. Dacă starostele greșea față de membrii breslei, aceștia n-aveau voie *„a-l certa ei singuri nici a-l globi, nici a întreba la giudețu mirenescu"*, ci numai episcopul îl judeca, după gravitatea vinei.

Pe linia apărării intereselor breslei se situează păstrarea dreptului de monopol în ceea ce privește aprovizionarea cu materie primă. Un „pont" al statutului breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava prevedea că *„cine se va afla, orice om din țară sau din țări străine [illegible] scoată piei din această meserie [...] să ia lui și piele și gloabă, să ia de la el 24 zloți cum iaste obiceiu din vechime"*. Dispozițiile din 1725 prevedeau și ele acest drept de monopol al țehului craiovean.

Staroștii aveau sarcina controlului calității produselor confecționate de breslași. Ei nu luau nici o hotărâre fără să consulte adunarea breslașilor. Vinderea unei părți din averea imobilă a breslei se făcea numai după ce, cum se arată într-o pricină din Moldova, „noi ne-am vorovit cu toții și am vândut acele dolnițe Bisericanilor".

Veniturile personale ale starostelui constau din perceperea anuală de taxe plătite de meșterii care posedau astfel de clădiri în piața orașului, în vederea desfacerii produselor meșteșugului lor. Ploconul la primirea meșterilor intra tot în venitul starostelui. Acesta era, de asemenea, scutit de bir și alte obligații.

În afară de staroști, mai apar cu funcții în conducerea breslei, vătafii (în statutul breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava, se amintește de „staroști și vătafi"). S-a presupus că vătafii din conducerea breslei erau reprezentanții domniei sau că titlul de vătaf e identic cu cel de-al doilea staroste, după modelul țehurilor apusene. Dacă în unele documente apare singur, aceasta denotă o mai restrânsă activitate a breslei respective. Nu se cunosc

însă atribuțiile acestui „vicestaroste". Când apare singur în conducerea breslei, e de la sine înțeles că are aceleași atribuții ca și starostele. Uneori în conducerea anumitor bresle apar câte doi vătafi.

Breslele aveau și funcții militare și religioase. Aproape toate aveau în cartierul lor meșteșugăresc o biserică patronală pe care o îngrijeau. Macelarii din Suceava aveau sub îngrijirea lor un altar al uneia din bisericile din oraș. Nu cunoaștem întregul ceremonial și obligațiile ce reveneau membrilor breslei din acest punct de vedere. Este însă de presupus că, în linii generale, aceste obiceiuri legate de funcția religioasă erau pretutindeni aceleași.

În afara îndatoririlor față de breaslă, membrii breslei plăteau și ei, ca și nebreslașii, anumite dări față de vistierie. Perceperea dărilor se făcea prin intermediul breslei. În ceea ce privește birul, între breaslă și vistierie se încheia un contract numit „rupta", în care se arăta suma globală, contribuția fiecăruia fiind stabilită de breaslă.

c) *Mineritul*

Exploatarea metalelor în Moldova și Țara Românească de-a lungul secolului al XVII-lea și la începutul secolului următor este astăzi cunoscută din documentele emise de cancelariile domnești ale celor două Țări Române. În ele sunt menționate locurile de extracție a mineralor, ritmul activității miniere, ca și eventualele modificări în tehnicile folosite.

Din punctul de vedere al proprietății și al modului de exploatare a bogățiilor miniere, documentele arată că cea mai susținută activitate extractivă avea loc „pe seama domnească". Cele mai importante rezerve miniere (fier, aramă etc.) erau exploatate de către domnie pentru împlinirea nevoilor statului, recurgându-se la meșteri mai pricepuți și utilizându-se mijloace tehnice capabile de un randament cât mai ridicat.

Alături de domnie, marii proprietari exploatau și ei bogățiile subsolului, potrivit privilegiilor acordate de domnie, prin minerii satelor domeniale pe a căror ocină se aflau zăcămintele, utilizând pentru nevoile limitate de la curțile boierești sau de la mănăstiri mijloace rudimentare de extracție a metalelor. Domnia își rezerva însă dreptul, așa cum vom vedea mai departe, de a lua „pe seama domnească", atunci când interesele o cereau, o astfel de exploatare domenială, achitând proprietarului costul ei integral.

Arama era exploatată încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea în regiunea de mai veche tradiție minieră a Olteniei, unde se menționa pentru prima oară în documente satul Baia de Aramă în proprietatea boierilor Glogoveni; între 1595 și 1609 era pomenit aici Milco băiașul[1], indiciu că rezervele miniere locale erau exploatate.

În timpul domniei lui Matei Basarab, constatăm însă că mina de la Baia de Aramă fusese preluată și exploatată pe seama domnească. La 4 decembrie 1644, Matei voievod arată „că dacă am făcut domnia mea această baie de aramă, fost-am tocmit domnia mea cu meșterii și cu căpitanul lor... cum să dea la haraci într-un an de câte 1 000 taleri. Și

[1] *D.I.R.*, B, XVII, 1, p. 382.

au dat pre această seamă doi trei ai [ani]... ce domnia-mea am rădicat această baie"[1]. Din textul documentului reiese că inițiativa noii organizări a exploatării de la Baia de Aramă aparține lui Matei Basarab. Meșterii cărora domnul le încredințează exploatarea minei sunt Poznan, Stoian și căpitanul lor, Ghiuța. Ei se stabilesc în mod definitiv în Baia de Aramă, iar urmașii lor vor prelua de la ei conducerea executării lucrărilor care vor continua în tot cursul secolului al XVII-lea.

Începută în anii 1641–1642, minele de la Baia de Aramă cu împrejurimile sale au funcționat în tot cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, extrăgându-se cantități însemnate de aramă. După mărturisirile lui Ioachim spătar din Baia de Aramă, în iunie 1673 era livrată negustorilor o cantitate de 3 135 ocale de aramă. Dar cererile erau foarte mari și n-au putut fi satisfăcute, deoarece *„m-au apucat pe mine turcii și oamenii domnești pentru arama la vel-vistiari [...], viind la mine armaș și portari și aproz ca să aduc arama la curte"*[2].

Din documentele ulterioare reiese continuitatea exploatării aramei din minele de la Baia de Aramă sau din locuri învecinate în decursul secolului al XVII-lea, începând din anii 1641–1642, o exploatare organizată în mod sistematic prin intervenția domniei, în vederea producției pentru piața internă și externă. Către sfârșitul secolului, Del Chiaro apreciază că „minele de aramă sunt foarte însemnate"[3].

În legătură cu tehnica extracției minereului din mină în această vreme, date mai complete ne oferă însemnările lui Paul de Alep. Vizitând mina de aramă de la Baia de Aramă, el arată că „stratul <de minereu> este ca acela al unei ocne, acoperit cu verdeață și adânc. Lucrătorii cărau materialul în sus și în jos cu ajutorul unor scripeți și frânghii foarte delicat, ce merg de jur împrejur. În fund, ei sapă și noaptea la lumina torțiilor și cu mare trudă scot minereul negru. Acei care nu au puterea să-l taie, din cauza durității lui, pun împrejur cărbuni aprinși și apoi ies din mină. Îndată ce s-a stins focul și locul s-a răcit, ei se coboară <în mină> și, găurind piatra crăpată, scot afară bucățile și le ridică prin gura puțului. O parte din minereul din vână este de un verde ca rugina, o parte este strălucitor și galben; aceasta este arama curată. Ei amestecă totuși totul la un loc și îl duc la topitorie"[4].

Potrivit afirmațiilor aceluiași Paul de Alep, în minele de la Baia de Aramă randamentul instalațiilor tehnice se cuantifica la câteva tone (între 200 și 600) anual, apreciere probabil exagerată.

Date mai complete ne oferă documentele și în legătură cu exploatarea *fierului* pe teritoriul Țării Românești în cursul secolului al XVII-lea. Principala localitate despre care avem știri directe în acest sens, înainte de perioada analizată, este Baia de Fier din Oltenia.

[1] BAR, XLIII/67, orig. rom.
[2] DANIC, Episcopia Argeș, XLV/8, orig. rom.
[3] Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, în *Călători străini*, VIII, p. 373.
[4] *Călători străini*, VI, p. 201–202.

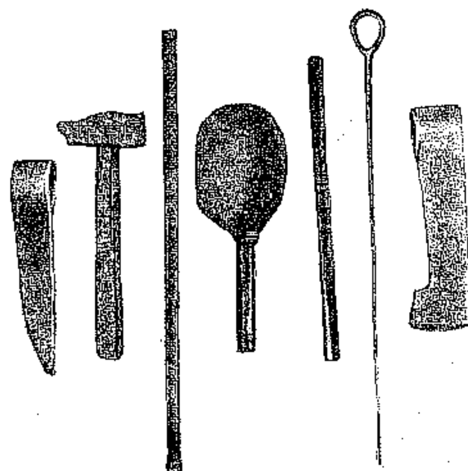

Fig. 201 Unelte de minier din secolul XVII.

Cel care dă însă un caracter organizat și sistematic exploatării minereului de fier de la Baia de Fier este Matei Basarab. La câțiva ani după ce organizase exploatarea la minele de la Baia de Aramă, voievodul amintit se gândi să procedeze la fel și cu minele de la Baia de Fier. În acest scop el silește pe proprietarii Băii de Fier, boierul Danciul Pârâianul și Vlad Bârsescu, să-i vândă această proprietate, plătindu-le bani din vistieria domnească. Aceste știri le aflăm din actele ulterioare. La 12 iulie 1658, Mihnea al III-lea Radu voievod redă satul Baia de Fier foștilor proprietari, motivând *„căci au fostu acel sat încă mai dinainte vreme al lor [...] iar când au fostu în zilele răposatului Matei-Vodă, fostu-le-au dat bani cu silă pri acest sat Baia de l-au luat să fii pre seama domnească, fără de voia lor"*[1]. Motivul pentru care Matei Basarab procedase în acest fel este indicat de un act din 12 iunie 1661, în care Grigorie Ghica, întărind fiilor lui Danciul Pârâianul și Vlad Bârsescu satul Baia de Fier, arată: *„pentru că acest sat a fost din strămoși al părinților până în zilele lui Matei-Vodă. După aceea, înțelegând domnia cum că iaste fier acolo, lepădat-au Matei-Vodă în silă banii Danciului Pârâianul și agăi Vladul Bârsescul, de au făcut baie de fier. Și tot au fost pre seama domnească până în zilele Mihnei-Vodă"*[2]. Prin urmare, mina a fost luată în exploatare pe seama domnească de Matei Basarab și, după cum relatează Paul de Alep, s-a extras în acest timp mult metal.

După Matei-Vodă, mina de la Baia de Fier a continuat să fie exploatată de către ceilalți voievozi din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și de la începutul secolului următor, extrăgându-se importante cantități de metal.

[1] DANIC, M-rea Hurez, XIX/13, orig. rom.

[2] *Ibidem*, XIX/8, orig. rom.

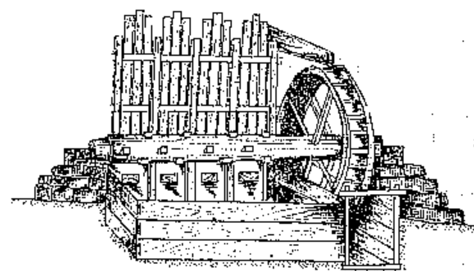

Fig. 202 Șteamp de lemn pentru măcinarea minereurilor aurifere.

Și pe teritoriul Moldovei, documentele atestă exploatarea metalelor prin menționarea unor mineri numiți băieși: Petrea băiașul în timpul Bârnovei, Lupu Băieș din satul Grozești, Ionuț de la Baia de Cher, din zona orașului Baia etc. Misionarul catolic Bandini, care a vizitat Moldova pe timpul lui Vasile Lupu, menționează existența unor mine de fier, cupru, plumb, aur și argint în regiunea munților Neamț.

Exploatarea metalelor prețioase (aur și argint) a continuat și în cursul secolului al XVII-lea. Documentele de care dispunem nu ne semnalează pentru această vreme modificări sensibile în tehnologia de extracție a aurului și argintului. În ce privește cantitățile extrase, informațiile arată că teama de a exploata aceste metale (din cauza turcilor) constituia un impediment destul de serios și în secolul al XVII-lea. Numeroși călători străini care trec prin Țara Românească și prin Moldova în această perioadă remarcă activitatea susținută de extragere a aurului din nisipurile unor râuri ca Bistrița, Moldova, Bogata, Sasca etc. în Moldova, și Lotru, Argeș, Băiașu, Olt în Țara Românească. Operațiile de culegere a fluturașilor de aur erau efectuate mai cu seamă de țiganii rudari, care primeau de la domnie permisiunea necesară în schimbul unei cantități anuale de aur. Potrivit relatărilor lui Dimitrie Cantemir, țiganii aurari din Moldova plăteau domniei ca tribut anual până la „patru ocale de aur, care fac 1 600 drahme"[1]. În Țara Românească, după cum ne informează Del Chiaro, „în fiecare an <cam în preajma Crăciunului> obștea țiganilor din Țara Românească e datoare să ducă doamnei în loc de bir, cam 15 funți de aur, cules din nisipul râului Argeș, dând un funt și armașului ca administrator; și acest aur trebuie să fie în valoare de 2 reali dramul, și dacă se întâmplă ca în vreun an să nu se fi cules <aur> în câtimea hotărâtă, țiganii sunt datori să-l cumpere, așa după cum, dacă strâng mai mult, <prisosul> le rămâne lor"[2].

Păcura, care începe să aibă o utilitate din ce în ce mai mare fie pentru ungerea osiilor mijloacelor de transport, fie ca medicament sau la iluminat (în special în saline), se extrage acum într-un număr sporit de localități. Exploatarea se făcea tot după sistemul „fântânelor", adesea menționate în izvoare. Fântâni de păcură erau menționate în 1608 pe Tazlău în

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 103.

[2] Anton Maria Del Chiaro, în *Călători străini*, VIII, p. 373.

ținutul Bacăului și la Fărloești, iar Bandini văzuse la Lucăcești izvoare de păcură; păcura se scurgea în niște canale făcute de oameni. Încep să apară în documente oameni specializați în extracția păcurii, așa-numiții păcornicerî. În Țara Românească fântâni de păcură erau menționate pe Valea Puturosului în 1660, la Drăgășani în 1691, pe moșia satului Păcureți și în apropiere de Târgoviște. În zona Buzăului și a Ploieștiului erau semnalate mai târziu și alte localități de unde se extrăgea păcura, ca Berca, Picurile, muntele Cloșca, Păcureți și Telega. Se exploata în același timp și un alt mineral, așa-numita ceară de păcură, neagră sau roșie, de fapt *ozocherită*, din care se confecționau lumânări. Asemenea exploatări erau atestate lângă Târgoviște și în județul Buzău.

De la Croix și Raicevich amintesc exploatarea *salpetrului* extras din Moldova și exportat la Constantinopol.

Documentele atestă și exploatarea altor minerale, ca *chihlimbarul negru* sau *galben* din regiunea Buzăului (Brăiești și Goidești în muntele Penteleu – Valea Boului), *sulful* sau *pucioasa* (muntele Penteleu, Sărățelul-Trestiei, Andreiași pe Milcov, muntele Pleșu, muntele Cloșca, Meluveț, lângă Cerneți și mai sus de satul Baia din Oltenia) și *cositorul* (muntele Pleșu).

Exploatarea *sării* a continuat în secolul al XVII-lea în aproximativ aceleași ocne active și în secolele anterioare. În Țara Românească existau, la sfârșitul secolului al XVI-lea, patru ocne care au continuat a fi exploatate până către sfârșitul secolului al XVII-lea: Ocna de la Râmnic sau Ocnele Mari (Vel Ocna), Ocna Mică de lângă Târgoviște (Mică Ocna) și două ocne deschise în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cea de la Telega (jud. Prahova) și cea de la Ghitioara (jud. Saac). Fiind o sursă apreciabilă de venit, domnii Țării Românești au intervenit mai des, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cumpărând terenuri salifere și deschizând alte noi ocne. În timpul domniei lui Șerban Cantacuzino se deschide o altă ocnă, cea de la Teișani: întărind mănăstirii Troița (Radu Vodă) din București mai multe ocne, documentul din 7 septembrie 1682 arată „să aibă a luare zeciuiala sării ce va veni partea mănăstirii pe cinci funii de ocină de la Teișani, ce sunt la gura Ocnei, care le-au zălogit moșnenii de acolo cu zapis la sfânta mănăstire". Deschiderea acestei ocne de la Teișani a fost rezultatul închiderii ocnei de la Ghitioara. Acordându-se mănăstirii Radu Vodă mertic de sare la 22 martie 1688, documentul de danie motivează: „mutându-se ocna de acolo de la Ghitioara la Teișani (au rămas) mănăstirea fără venit de sare de nicăieri". Tot în această vreme, fratele lui Șerban Cantacuzino, Mihai spătarul, procedează la deschiderea unei alte ocne pe moșia satului Slănic, cumpărată de la moșnenii de acolo în două rânduri. Către 1696 se redeschide și ocna de la Ghitioara, închisă, se pare, din motive politice. Brâncoveanu mai deschide însă și o altă ocnă în apropierea celei de la Ghitioara: este vorba de ocna de la Sărata (jud. Saac). O notiță marginală din pomelnicul mănăstirii Hurez arată: „moșia de la Sărata unde sunt ocnele".

În Moldova, documentele atestă exploatarea sării în secolul al XVII-lea în diferite localități în regiunea de munte, în unele din aceste localități, de pildă, la Grozești, județul Bacău, sarea se găsea la suprafață, exploatându-se prin atacul direct asupra zăcământului,

fără a mai fi nevoie de galerii subterane. După relatările unui călător suedez de la începutul secolului al XVIII-lea (1709–1714), orizonturi de sare la suprafață se găseau și în împrejurimile Focșanilor. Una dintre localitățile cele mai bogate în sare era însă Trotușul. Călătorul străin Bakšić, vorbind despre Trotuș, arată că „natura l-a înzestrat cu materia cea mai necesară... deoarece în jurul acestui oraș se găsesc ocne de unde se scoate sare în cantitate așa de mare, încât este dusă în tot cuprinsul Moldovei, în Rusia, în Turcia și în alte țări. Se transportă pe Dunăre, și apoi de pe Dunăre pe Marea Neagră până la Constantinopol"[1].

Despre exploatarea salinelor de la Târgu Ocna amintește Niccolò Barsi[2]. Până la mijlocul secolului al XVII-lea, în această localitate nu existau decât 300 de case ale lucrătorilor. Târgul se dezvoltă după 1650, ca rezultat al intensificării exploatării salinelor, iar către sfârșitul secolului găsim aici o așezare de tip orășenesc. La 17 februarie 1690 sunt menționați aici jude, grămătic, birău, negustori, zugravi. Pecetea târgului reprezintă un om care ține în fiecare mână câte un ciocan.

Sarea se mai exploata și din dealurile Hârlăului, mai cu seamă de către locuitorii din satele Șipotele și Toporăuții ale mănăstirii Barnovschi din Iași, iar Robert Bargarve amintește de „mine de sare împietrită" în împrejurimile satului Ibănești (jud. Boroșani)[3]. El arată cum de pe acele dealuri și altele din apropiere se extrăgea sarea care se exporta în Turcia: „este tăiată în bucăți de două sau trei picioare pătrate. În bloc pare neagră, oarecum igrasioasă, dar când este pisată este cu mult cea mai bună pe care am văzut-o sau am gustat-o vreodată"[4].

Mai exista și o altă formă de exploatare a sării, mai veche. Locuitorii satelor în apropierea cărora se aflau salinele aveau dreptul să taie sare pentru trebuințele casei lor, în schimbul unei contribuții numită „sărărit" sau „solărit" (în Moldova). Acest drept îl aveau locuitorii din vechile județe Buzău, Râmnicu-Sărat, Saac, Neamț etc., unde sarea se găsea la suprafață, formând așa-numitele „maluri de sare".

Tehnica extractiv-reducătoare. În secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului următor, tehnologia extracției minereurilor și a reducerii lor a suferit unele transformări, prin adoptarea unor procedee mai evoluate, la nivelul celor din alte țări, care au contribuit la sporirea continuă a producției. Potrivit documentelor, minerii erau înzestrați cu burghiuri, târnăcoape, icuri, drugi (răngi) de forțat piatră. La dizlocarea pietrei de fier se folosea ca explozibil și praful de pușcă. Pentru transportul minereului în interiorul minei se foloseau roabe. Minereul dislocat era scos afară cu sacii și corfele, probabil folosindu-se un sistem de scripeți acționat de forța animală. La fierării, minereul era transportat de „purtători" pe cai, în corfe aflate la fiecare topitorie. Minereul era apoi

[1] Pietro Deodato Bakšić, *Vizitarea apostolică a Moldovei*, în *Călători străini*, V, p. 248.
[2] *Nouă și adevărată povestire...*, în *Călători străini*, V, p. 81 și nota 46.
[3] *Călători străini*, V, p. 495.
[4] *Ibidem*.

introdus în cuptoare-furnale. Ele erau clădite din piatră cu vatră de foc, cu o platformă pentru cărbuni și minereu, amenajată din lemn. Cuptoarele erau acționate de foale mari din piele de bou sau cal puse în mișcare de o roată hidraulică. Ca unelte se menționează clești, cârlige de fier pentru tras fierul (ursul) din cuptor, țepușă pentru zgură, târnăcoape, sape, lopeți pentru cărbuni, vadră de apă, corfe pentru cărbuni și minereuri etc. Paul de Alep ne procură știri importante în legătură cu tehnica extracției metalelor; este vorba de utilizarea energiei hidraulice, mai cu seamă la reducerea minereurilor metalifere. Date interesante ne oferă Paul de Alep și pentru tehnologia exploatărilor salifere. Așa, de pildă, el relatează că „Tăierea sării este foarte anevoioasă [Tăietorii] sapă fiecare puț de mină la o adâncime de vreo 90 de *[kume]*[1], până ce dau de sare [...]; ei taie sarea în timpul nopții și o scot afară în timpul zilei. Fiecare bucată este un bolovan mare, cântărind între 2–300 de ocale. Acești bolovani mari sunt ridicați de lucrători cu funii lungi, cu ajutorul unor mașini învârtite de cai"[2]. Pietro Deodato Bakšić, referindu-se la ocna de la Trotuș, relata că sarea se tăia sub pământ în bucăți mari și groase, cubice și se scoteau afară cu ajutorul unor roți puse în mișcare cu forța animală[3].

Mâna de lucru; condiții de muncă. Mâna de lucru folosită în minerit o constituiau țăranii, aserviți în general și oamenii liberi (mai cu seamă la muncile calificate).

Tăierea bolovanilor era făcută de *tăietorii de sare* sau *ciocănași*, cum se numeau în Țara Românească, recrutați fie din rândul oamenilor liberi, fie din rândul țiganilor robi sau rumânilor; erau folosiți și condamnații. Randamentul unui tăietor de sare ajungea până la zece bolovani zilnic. Într-un document din 20 aprilie 1635 se arăta că „dacă un ciocănaș va tăia într-o zi 10 bolovani de sare, 9 bolovani să i se plătească de schilerii care vor fi, iar un bolovan care este partea mănăstirii (e vorba de mănăstirea Mărgineni) să nu li se plătească ciocănașilor nimic... pentru că stau ciocănașii pe dedina mănăstirii și nu lucrează mănăstirii și nici nu le ia dijma nici nimic, ci se hrănesc slobozi cu bună pace pe dedina mănăstirii".

O altă categorie de lucrători folosiți în exploatarea salinelor erau *măglașii*, lucrători fără o calificare propriu-zisă. Ei scoteau bolovanii de sare din ocnă și-i făceau grămezi *(magle)* la gura ocnei, de unde apoi îi transportau cu propriile lor vite la locul de depozitare. Măglașii veneau la ocnă săptămânal, prin rotație. Munca lor era gratuită. Anual li se dădea câte un car de sare măruntă de fiecare familie. Ei beneficiau de unele scutiri de vamă mare, plocon, pârpăr, podvoade etc.

Alături de tăietori și măglași, la munca din ocne participau și alte categorii sociale ca fierari, dulgheri, lumânărari, cantaragii, chelari, samesi (casieri), vameși, grămătici sau scriitori de sare, curieri pentru corespondențe, gurari (cei care supravegheau funcționarea crivacelor), bătăturași (cei ce strângeau sarea măruntă de pe fundul ocnei), funari, paznici

[1] Unitate de măsură arabă neidentificată.
[2] *Călători străini*, VI, p. 188.
[3] *Ibidem*, V, p. 248.

etc. Întregul personal de la ocne se afla sub conducerea cămărașului, care era reprezentantul domniei numit de domn pe un an de zile. El avea un ajutor echivalent cu vicecămărașul sau cămărașul secund. Cămărașul se îngrijea de întregul venit al domnului și avea dreptul de judecată asupra lucrătorilor din ocne. Remunerația întregului personal se făcea în bani și în natură (alimente, îmbrăcăminte).

Munca în mine și ocne se efectua în condiții foarte grele și periculoase, deoarece proprietarii nu luau toate măsurile necesare pentru asigurarea securității lucrătorilor. Galeriile erau insuficient armate, amenințând permanent cu prăbușirea, iar gazele emanate puneau și ele în pericol viața minerilor. Serviciul medical era slab organizat, iar în cele mai multe locuri lipsea cu desăvârșire. Informațiile contemporane amintesc deseori de răspândirea tot mai mare a bolilor profesionale, precum și numeroase accidente de muncă.

Evident că în asemenea condiții, lucrătorii au manifestat o dârză opoziție față de dările și prestațiile la care erau supuși, mai cu seamă țiganii rudari (culegători de aur) din Țara Românească. La 31 ianuarie 1630, Leon Tomșa întărea mănăstirii Cozia dreptul de a lua dajdia de la țiganii rudari ai mănăstirii „pentru că au venit părintele egumenul Ioanichie dinaintea domniei mele de au jeluit și au spus cum că nu vor să asculte țiganii rudari ai sfintei mănăstiri să-și plătească dăjdiile cum a fost legea". Tot ca urmare a nesupunerii rudarilor, Mihnea al III-lea împuternicea la 12 ianuarie 1659 pe egumenul Coziei să strângă dajdia de la țiganii rudari ai mănăstirii care nu voiau să o mai plătească.

Neputând face față acestor obligații, minerii își manifestau împotrivirea prin fugă sau prin rezistență față de pretențiile stăpânilor lor. Se cunosc și unele acțiuni mai energice, mai hotărâte ale minerilor, de exemplu, răzvrătirea minerilor simbriași de la Baia de Aramă, semnalată la 4 martie 1674: lucrătorii de aici hotărăsc să vândă mina, deoarece concesionarul ei, plecat din localitate, nu le plătise simbria de mai multă vreme. Hotărârea este pusă în practică, mina fiind vândută lui Ioachim spătar care plătește simbria tuturor minerilor.

Un document din 28 iulie 1655 indica printre participanții la răscoala cu caracter social din 1655 și pe minerii din minele Țării Românești (probabil pe cei de la Baia de Aramă și Baia de Fier). În documentul menționat, Constantin Șerban, domnul Țării Românești, relatează lui Gheorghe Rákóczi al II-lea că au fost decapitați în timpul represiunii răscoalei și câțiva „răufăcători" din mine.

d) Comerțul intern și extern

După cum s-a arătat mai sus, secolul al XVII-lea reprezintă, pentru evoluția societății din Țara Românească și Moldova, o perioadă de mari transformări în mai toate sectoarele de activitate ale vieții comunităților rurale și urbane, o etapă de pregătire a noilor structuri, ce vor conduce în secolele următoare la cristalizarea unei societăți moderne. În capitolele anterioare s-a analizat fenomenul de maturizare a instituțiilor cu caracter economic, de pildă în sfera agrară și a economiei de transformare, unde apar unele forme de producție

premoderne. În ceea ce privește economia de mărfuri, datorită acestui progres, atât în agricultură, cât și în meșteșuguri, se constată o însemnată scădere a ponderii economiei naturale în favoarea schimbului de mărfuri intern și extern și a circulației monetare, cu toate restricțiile de ordin politic impuse de puterea otomană în această privință în legătură cu moneda „națională".

Documentele cancelariilor celor două Țări Române pun în evidență sursele importante ale provenienței produselor atrase în circuitul comercial, precum: cereale, vinuri, pește, sare, minereuri feroase și neferoase etc., produse constituind obiectul schimbului intern cu caracter local și regional. Este de reținut faptul că la asemenea activitate de schimb participau, în măsuri inegale, satele, domeniile boierești și mănăstirești și orașele. Continua și în această vreme schimbul direct dintre producător și consumator, dar o pondere din ce în ce mai însemnată, precumpănitoare în unele sfere de activitate, o capăta intermediarul, agentul propriu-zis al schimbului, negustorul, mai cu seamă în intermedierea produselor orășenești, mai puțin în cele agrar-pastorale, unde continua să se manifeste sistemul schimbului direct. Dacă în ceea ce privește ultimul aspect, ultima componentă a comerțului, forma tradițională continua și în secolul al XVII-lea, în special la nivelul comunităților rurale și chiar domeniale, la nivelul așezărilor urbane se constata o intensificare notabilă a schimbului de mărfuri comparativ cu epoca anterioară, printr-o circulație a mărfurilor cu un ritm mult mai susținut și cu o diversificare a produselor de piață, urmare a procesului de mai largă specializare a categoriilor de meșteșugari, ale căror produse se adresau necesităților crescânde ale consumatorilor, în special din marile centre urbane.

Documentele înregistrează, în această privință, numărul crescut al locuitorilor acestor orașe spre care se îndreaptă nu numai unii locuitori ai satelor (meșteșugari în primul rând), ci și reprezentanți ai marilor proprietăți funciare (marea boierime).

Numeroase erau mijloacele prin care se realiza acest schimb de mărfuri pe piața orășenească, fie direct de la producător la consumator, fie prin intermediul negustorului propriu-zis, desprins acum ca o categorie social-economică independentă.

Schimbul direct pe piața urbană se efectua, pe de o parte, prin prăvăliile producătorului (meșteșugar) care își desfăcea direct produsele muncii lui, sau ale negustorului intermediar, pe de altă parte, prin intermediul iarmaroacelor, bâlciurilor, târgurilor periodice care se țineau în sate, pe moșii și în orașe, la care participau atât producătorii direcți, cât și negustorii.

În capitolul rezervat producției meșteșugărești au fost analizate pe larg problemele legate de desfacerea mărfurilor meșteșugărești pe piețele orășenești (în dughene, prăvălii, bolți etc.), de către meșteșugarul însuși care era, totodată, și negustorul propriilor produse, precum și diferitele forme ale producției (la comandă și pentru piață).

O evidență, aproximativă desigur, a prăvăliilor, a locurilor de desfacere a mărfurilor în orașele din Țara Românească din prima jumătate a secolului al XVII-lea arată că aici existau 149 de prăvălii, dintre care 57 existau și la finele secolului anterior; cele mai numeroase, 122, se aflau la București.

O situație asemănătoare se constată și în orașele din Moldova. În Iași existau cele mai numeroase, dar un număr important de prăvălii se aflau și în alte orașe, precum Suceava, Vaslui, Bârlad, Galați etc.

Profilul economic al unei asemenea prăvălii este cunoscut dintr-un catastif de datorii al unei dughene din Iași la anul 1679, amintită mai sus. Dughena aparținea, se pare, unui urmaș al negustorului Mihail Pascale. Catastiful, în cea mai mare parte a lui, cuprinde pe datornicii dughenei, cu sumele datorate pentru mărfurile livrate. Sunt aproape 120 de clienți debitori, moldoveni în majoritatea lor, dintre care mulți meșteșugari, care se aprovizionau de la dugheana negustorească cu materii prime.

Unii meșteșugari apar ca datornici în împrejurări pe care documentul nu le menționează: Leodăr ciznar și Ștefan blănar, de pildă, sunt datornici 1 leu și, respectiv, 10 lei și trei potronici. Alți meșteșugari sunt menționați ca furnizori ai dughenii. Apar, de pildă, un tătar ce făcea „rafturi" (harnașamente pentru cai), un oarecare Stavăr, care făcea putini și poloboace, și o femeie, Portăroaie, care confecționa contășe (haine îmblănite), menționându-se cheltuiala lucrului. Existau, așadar, categorii deosebite de producători de mărfuri, furnizori ai dughenii, mărfuri destinate cumpărătorilor, atât orășeni, cât și săteni. Dughenna avea, deci, un caracater de stabilitate, permanent, bine organizată, cu mărfuri diverse și cu o numeroasă clientelă. Proprietarul acestei dugheni (prăvălii) achiziționa regulat, de la mici producători, mărfurile produse de aceștia, care apoi erau vândute consumatorilor. Rolul important al achizitorului local în procesul de desfacere a mărfurilor a condus la creșterea rolului lui social. Se constituiau în bresle în secolul al XVII-lea, prima mențiune cunoscută până acum datează din 1610 și se referă la un staroste de negustori de la Iași; negustorii intermediari cei mai bogați intervin adesea în rezolvarea diferitelor litigii dintre membrii comunității în care trăiau, precum și în unele probleme social-economice: fixarea chiriei prăvăliilor, prețuirea diverselor obiecte cu caracter economic etc.

Pe lângă negustorii locali, la activitatea de comerț mai luau parte și negustorii străini, în special greci și turci, apoi lioveni, ruteni, armeni, evrei; încă din secolul trecut, la București era înregistrat un corp stabil al comercianților din „pazar".

Referitor la comerțul de la sate și de pe moșiile boierești și mănăstirești (acele iarmaroace, bâlciuri periodice), abundent documentate în secolul al XVII-lea, mai cu seamă în ultima lui treime, aici se întâlnește, în continuare, forma tradițională de procurare a mărfurilor prin intermediul produselor în natură.

În centrele mai importante din Țara Românească și Moldova, în afara negustorilor propriu-ziși și a unora dintre meșteșugarii antrenați în economia de schimb, își desfășurau activitatea de comerț și unii dintre reprezentanții marii boierimi sau ai clerului din mănăstiri, pentru care activitatea de schimb constituia mai mult un mijloc de completare a veniturilor.

Procesul de antrenare a marii proprietăți în comerț se va adânci mai ales în cursul secolului al XVIII-lea, vremea când crește și concurența între membrii diferitelor categorii

urbane. Creşte, de asemenea, şi rolul hanurilor, atât în reşedinţele de scaun de la Bucureşti şi Iaşi, cât şi din alte oraşe.

Aceste stări de lucruri sunt consemnate de diferiţi călători străini, care au poposit pe teritoriul extracarpatic. Misionarul Bakšić, de pildă, relevă către mijlocul secolului al XVII-lea intensa activitate comercială a Bucureştilor, situat „într-un ţinut foarte bogat în grâne şi îmbelşugat în vite de tot felul, în vin şi mulţime de fructe"[1], iar călătorul turc Evlia Celebi (autor care are informaţii adesea exagerate), pomeneşte de existenţa la Bucureşti, către 1660, a circa 1 000 de dughene şi prăvălii, a şapte hanuri pentru negustori şi case de vămi[2]. Acelaşi autor arată că la Târgovişte se aflau în aceeaşi vreme „vreo cincizeci de prăvălii şi două hanuri"[3]. Pietro Deodato Bakšić evidenţia, la 1641, abundenţa în grâne, vite şi produse piscicole la Galaţi[4].

Preţul de desfacere a mărfurilor în Ţările Române extracarpatice era stabilit de negustori, variind în raport cu cerinţele pieţii. În general, abundenţa de cereale şi produse alimentare (în special animaliere) făcea să scadă preţurile acestora, în comparaţie cu produsele meşteşugăreşti. Preţul acestora varia pe piaţa internă şi în raport cu provenienţa materiei prime (internă sau importată). De aceea, un produs confecţionat din materie primă locală costa mai puţin decât acelaşi produs confecţionat din mătăsuri, blănuri sau stofe scumpe, obţinut din import.

La această situaţie au contribuit, mai cu seamă, concurenţa externă şi numeroasele vămi de interior, precum şi privilegiile economice acordate de domni unor boieri şi unor egumeni de mănăstiri pentru desfacerea produselor în prăvălii, la oraşe sau în iarmaroacele de pe moşiile lor, de oraşe aparţinând acum în mare măsură şi unele mănăstiri.

În ceea ce priveşte comerţul extern, secolul al XVII-lea marchează scăderea acestuia, urmare a regimului economic otoman impus Ţărilor Române. Produsele agro-alimentare (grâu, orz, ovăz, sare, unt, pastramă de oaie, miere) şi animaliere (cai, boi, vaci, piei de vită), dar şi materialele lemnoase, cherestea mai cu seamă, contribuiau la aprovizionarea populaţiei Istanbulului în primul rând.

Din Imperiul otoman se importau, în schimb, prin intermediul negustorilor turco-levantini, produse confecţionate din stofe orientale, stofe ca materie primă, obiecte de podoabă, condimente (cafea, mirodenii etc.). În 1652, Paul Strassburg, sol suedez la Poartă, nota în relatările sale: „toate drumurile şi pieţile oraşului <Bucureşti sunt> pline de mărfuri scumpe, pe care le expun spre vânzare negustorii greci, italieni, turci şi români"[5].

În 1681, o poruncă a voievodului Ţării Româneşti, Şerban Cantacuzino, se adresa negustorilor „voao tuturora, ca să le aduceţi <mărfuri> să faceţi neguţătorie la târguri, veri turci, veri creştini au măcar veri ce oameni veţi fi".

---

[1] *Călători străini*, V, p. 199–202.
[2] *Ibidem*, p. 716.
[3] *Ibidem*, p. 725.
[4] *Ibidem*, p. 226.
[5] *Ibidem*, p. 61–68.

Cu toate dificultăţile întâmpinate, legăturile comerciale ale negustorilor români cu centre ca Veneţia sau din Rusia, Polonia, statele germane, Austria s-au menţinut. În ţările din nord se exportau, de pildă, piei de vită (de animale în general), vinuri, sare, animale, mai cu seamă spre oraşe ca Sniatyn, Kolomeea şi Liov, produse care ajungeau, prin intermediul negustorilor poloni, până în porturile baltice (Gdańsk, în special).

Cronicarul Miron Costin remarca în această privinţă: *„Plină Ţara Leşească oi zice de aur la care pre acele vremi curea Moldovei cu boi de negoţ, cu cai, cu miere şi aducea dintr-aceia ţară auru şi argintu"*.

Cam aceleaşi produse se exportau şi spre ţările ruseşti, iar de la Veneţia se aduceau mătăsuri scumpe, catifele de toate genurile, produse de sticlărie etc. Ţesăturile de lux, atlasuri, dar şi vase de aur şi argint proveneau din Austria şi ţările germane (Nürnberg, Viena). Pe la mijlocul secolului al XVII-lea erau semnalaţi în oraşele Moldovei negustori frecvent mari întreprinzători în obţinerea şi comercializarea potasei folosită la sticlărie şi la vopsitul stofelor. Anton Maria del Chiaro semnala pe timpul lui Constantin Brâncoveanu prezenţa la Bucureşti a negustorilor turci şi greci, care vindeau *„diferite feluri de mărfuri orientale, adică untdelemn şi alte lucruri de ale gurii [...], precum cafea, ceai, droguri ş.a., stofe, atlasuri, covoare persane şi alte mărfuri, care sosesc mai ales pe drumul Constantinopolului"*.

Mărfurile erau transportate pe căile tradiţionale, cu carele trase de boi, iar pe cărările de munte pe spinarea cailor; traseul acestor drumuri de comerţ era în general acelaşi din secolele anterioare. Harta geografică a drumurilor comerciale a lui Luigi Ferdinando Marsigli, călător italian din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, intitulată *Mappa geografica facta in usum Commerciorum..., tam cum Polonia et Italia, quam... cum Imperio Ottomanico*, consemnează principalele căi internaţionale din spaţiul sud-est european pe care circulau negustorii. Cele ce veneau din Apus, după ce traversau Transilvania, se dirijau spre Piteşti şi Bucureşti; spre Moldova, ele traversau Carpaţii Orientali prin Oituz, mergând spre Târgu Ocna, Galaţi şi Sfântu Gheorghe, pentru a ieşi la Marea Neagră. Aceste mari drumuri comerciale se intersectau cu cele secundare, care deserveau întregul spaţiu al Moldovei şi Ţării Româneşti. Astfel, pentru Moldova erau drumurile ce urmau cursul Siretului: Focşani, Adjud, Bacău, Suceava. În Ţara Românească erau, de asemenea, folosite vechile drumuri de negoţ pe valea Oltului şi, în general, pe văile marilor râuri navigabile, în frunte cu fluviul Dunărea.

Cât priveşte practicile comerciale folosite, sunt consemnate întovărăşirile dintre meşteşugari şi negustori, precum şi asociaţiile de neguţători localnici şi străini. Asemenea asociaţii erau semnalate la Bucureşti în 1658, la Piteşti în 1676, la Galaţi, Iaşi etc.

Din lipsă de bani lichizi, negustorii apelau de multe ori la zarafi sau schimbătorii de bani care schimbau moneda străină cu cea locală şi, totodată, acordau credite cu zăloage şi dobânzi anuale de 20%. Tranzacţiile comerciale presupuneau o serie de operaţii, contracte de vânzare-cumpărare, zălogiri, împuterniciri, zapise de plată etc., efectuate de cele mai multe ori în cadrul breslelor negustoreşti, conduse de staroşti, având implicate şi autorităţile urbane: judeţul, şoltuzul şi pârgarii acestora.

Moneda folosită în tranzacțiile comerciale pe piața Țărilor Române era variată, în funcție de direcția din care sau spre care erau îndreptate mărfurile, purtând felurite denumiri: galben, ducat, ughi, taler, leu, zlot, tult, ort, potronic, costandă, aspru, ban. Cel mai des folosită în secolul al XVII-lea era moneda turcească de argint: acceaua sau asprul, care, cu vremea, căpătă denumirea de ban.

În ceea ce privește dinamica prețurilor din Moldova și din Țara Românească în secolul al XVII-lea, cercetările au reușit, pe baza documentelor emise de cancelariile celor două țări române, să facă o estimare, aproximativă, a evoluției prețurilor la unele dintre produsele cele mai importante. Așa, de pildă, prețul mediu cel mai ridicat al vânzării prăvăliilor, circa 7 000 aspri, se constată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, față de perioada anterioară. În aceeași perioadă, prețul unitar mediu al cailor a cunoscut valori între 2 500 și 3 950 aspri, cel al boilor între 800 și 1 130 aspri; o oaie costa 102 aspri, un porc circa 250 aspri etc.

Prețurile cerealelor erau: grâul, 200 aspri obrocul (adică 220 ocale = 37,350 litri); orzul, 20 aspri obrocul; ovăzul, 60 aspri obrocul etc.

Prețul alimentelor: făina de grâu, între 50 și 70 aspri obrocul; vinul, circa 30 aspri (12 litri); mierea, 10–15 bani ocaua; untul, 30 bani ocaua; brânza, 7 bani ocaua; zahărul, 133 bani ocaua; sarea, 2–3 bani ocaua.

Taxele vamale asupra mărfurilor tranzitate se încasau în anumite locuri pe traseele obligatorii, în așa-numitele vămi de hotar la trecerea dintr-o țară în alta sau chiar la intrarea lor în orașe. Pentru Țara Românească existau, încă din perioada anterioară, vămi la Câineni, la Rucăr, la Vâlcan, pe cursurile superioare ale râurilor Teleajen, Prahova, Buzău pentru negoțul cu Transilvania, iar pentru cel cu sudul Dunării, la Severin, Calafat, Nicopole, Giurgiu, Dârstor, Orașul de Floci, Brăila.

În Moldova, la trecerea în Transilvania, funcționau vămile de la Moldovița, Câmpulung, Târgu Trotuș, Baia, iar pentru trecerea în Polonia: Hotin și Cernăuți; pentru Marea Neagră: Chilia și Cetatea Albă.

Așa cum s-a spus mai sus, în interior erau puncte vamale destul de numeroase, în funcție de existența piețelor de desfacere, care aduceau prejudicii liberei circulații a mărfurilor. De multe ori, mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, veniturile acestor vămi de margine erau dăruite unor mănăstiri în special, ca și vama percepută de la bâlciurile și iarmaroacele existente.

e) *Evoluția vieții urbane*

În secolul al XVII-lea, viața urbană din orașele celor două Țări Române continuă să crească, fenomen care se explică prin atracția pe care o prezintă viața urbană asupra locuitorilor în general prin posibilități sporite de realizare, producție și comerț, o viață mai bună și chiar mai libere față de mediul rural. Crește numărul diferitelor categorii sociale orășenești, mai cu seamă al meșteșugarilor și negustorilor, dar și al altor categorii legate

de orașele-reședință, de curtea domnească, de alte așezăminte specifice vieții urbane (bisericești, culturale etc.). Apar orașe noi, în cadrul cărora se diversifică funcțiile economice și sociale, se organizează meșteșugarii și negustorii. În capitalele celor două Țări Române, se amenajează ulițele principale, prin podire și chiar pietruirea lor.

Din punctul de vedere al dinamicii demografice, deși nu beneficiem de statistici oficiale revelatoare, mărturiile unor călători străini prin țările noastre conțin și aprecieri cu caracter statistic referitoare la numărul locuitorilor unora dintre cele mai importante orașe. În general, aceste aprecieri se referă la numărul de case dintr-o așezare urbană, număr aproximativ de 200–500 case, având deci o populație de 1 000–2 500 de locuitori. Unele orașe, ca de pildă Târgoviște, aveau o populație mai numeroasă în 1640; Pietro Deodato Bakšić apreciază la circa 20 000 numărul locuitorilor din Târgoviște[1]. Paul de Alep, cam în aceeași vreme, compara numărul locuitorilor din Târgoviște cu cel din Alep și Damasc[2]. Pentru București, aprecierile lui Pietro Bakšić erau de 12 000 case, adică 60 000 locuitori, număr ce corespunde cu acela dat de Del Chiaro la finele secolului al XVII-lea[3].

În ceea ce privește orașul Iași, Bakšić îl aprecia ca având 9 600 de case, cu peste 100 000 locuitori[4], iar la Bandini el figurează cu circa 60 000 locuitori[5].

Sub raportul structurii sociale, populația orașelor noastre medievale din cele două Țări Române era, în secolul al XVII-lea, ca de altfel în toate orașele medievale europene, foarte amestecată. O categorie cu pondere importantă în economia așezărilor, o constituia cea a meșteșugarilor și negustorilor, categorie în care separarea dintre cele două activități nu era completă. Aceștia erau, într-o oarecare măsură, grupați pe ulițe și cartiere, dând un specific și o denumire în funcție de branșa economică în care își desfășurau activitatea. Așa, de pildă, la Iași, din cele circa 40 de ulițe menționate în documentele din secolul al XVII-lea, aproape jumătate poartă denumiri legate de specificul activităților meșteșugărești și negustorești (a se vedea numele acestora în capitolul rezervat meșteșugarilor).

Numărul acestora este în continuă creștere, datorită stabilirii în orașe a unor meșteșugari din sate, precum și a unor boieri antrenați mai ales în activitatea negustorească. Sporește, astfel, numărul târgurilor periodice din orașe, al bâlciurilor și al altor forme de desfacere a mărfurilor pe piața urbană. Crește, totodată, și numărul prăvăliilor și dughenelor pentru producerea și depozitarea produselor de piață.

Abandonarea satului și plecarea unor meșteșugari sătești la oraș evidențiază procesul de separare dintre practicarea meseriei și ocupațiile agrare. Vasile Fuglea, de pildă, croitor, se stabilește în septembrie 1636, la Iași, renunțând la posesiunile sale din Stornești, ținutul Cârligăturii, pentru o vie din dealul Iașului și 60 de galbeni; iar Ursu și Nicolae, cojocari,

[1] *Călători străini*, V, p. 215.
[2] *Ibidem*, VI, p. 118.
[3] *Ibidem*, V, p. 217; A. M. del Chiaro, in *Ibidem*, VIII, p. 372.
[4] *Ibidem*, V, p. 234.
[5] *Ibidem*, p. 327.

se stabilesc la Suceava[1]; la fel, și fierarul Opriș, stabilit la Târgoviște în timpul lui Matei Basarab[2].

A doua categorie socială numeroasă o constituiau locuitorii legați de activități rurale (cultivarea cerealelor, creșterea animalelor, viticultură etc.). Niccolò Barsi, călător italian din prima jumătate a secolului al XVII-lea, relata că în Moldova, *„la vremea semănatului, toți târgoveții ies la câmp și soltuzul (ceea ce înseamnă judele) împreună cu pârgarii [...] împart ogoarele și după cum este numărul sufletelor dintr-o casă, dau și ogoarele"*[3]. Călătorul avea probabil în vedere pe acei locuitori ai orașelor care desfășurau și activități legate de cultura cerealelor, între care trebuie să-i luăm în considerare pe unii meșteșugari nedesprinși total de muncile agricole.

Alte categorii sociale, cu o pondere mai puțin importantă în ansamblul vieții economice urbane, erau cele legate de activitățile politice și administrative de la curtea domnească sau de la scaunele de judecată existente în toate asemenea așezări (slujitori cu atribuții militare și administrative, dregători, slujitori ai Bisericii, boieri etc.).

Lărgirea schimburilor comerciale a determinat apariția în orașe a hanurilor prevăzute cu bolți (prăvălii) pentru vânzarea mărfurilor[4]. Una dintre primele mențiuni despre construcția de hanuri datează din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. La 14 mai 1673 se amintea un loc pe Ulița Mare din București, spre grădina bisericii Sf. Gheorghe, pe care construise Manole Zaraful „case și hanuri"[5]. Se construiesc apoi și alte hanuri în același oraș, ca hanul lui Șerban Vodă, situat în mahalaua grecilor[6] și altfel în alte orașe, ca Râmnicu-Sărat, unde s-a construit un han pe locul domnesc din târg[7].

În același timp, se constituie acum, prin depășirea nivelului vieții sătești, noi așezări urbane, precum: Târgu Ocna, Scânteia, Câmpulung, Focșani, Herța și altele, în Moldova; Văleni, Câmpulung, Urlați, Baia de Aramă, Cerneți, Brâncoveni, Rușii de Vede etc., în Țara Românească. În același timp, câteva orașe vor decădea la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor, datorită încetării rolului economic al unor drumuri comerciale pe traseul cărora se aflau. Este cazul Târgșorului, al Gherghiței, Orașului de Floci și al altora, care revin la statutul social-economic de așezare rurală.

Secolul al XVII-lea este, totodată, și vremea dezvoltării funcțiilor economice și administrative ale unor orașe. Cornățelul, de exemplu, este calificat acum în documente drept „oraș al domniei mele"; la Craiova, documentele consemnează prezența organelor puterii centrale, a organelor administrației orășenești[8]; Caracalul și Ploieștiul devin acum

[1] BAR, XXXVII/95, orig. rom.
[2] DANIC, *Condica mănăstirii Snagov*, nr. 458, f. 83, 88v.
[3] *Călători străini*, V, p. 80.
[4] DANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, XXIV/9, orig. rom.
[5] BAR, CXCVIII/75, orig. rom.
[6] DANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, nr. 693.
[7] *Ibidem*, *Condica Mănăstirii R. Sărat*, nr. 724, f. 114–115.
[8] *D.I.R.*, B, XVII, 4, p. 69, 153, 496.

scaune de judecată, căpătând organizare municipală proprie; asemenea atribuții ale organizării proprii municipale se constată și în cazul altor orașe constituite mai devreme sau chiar în cursul secolului al XVII-lea, de pildă în cazul Băii de Aramă.

Această dezvoltare a funcțiilor așezărilor urbane se definește și prin gradul superior de organizare profesională a meșteșugarilor și negustorilor din orașe în bresle cu statute proprii de funcționare a întregii activități economice și sociale.

Secolul al XVII-lea nu este lipsit de conflicte de interese sociale între unele categorii sociale urbane, precum acele conflicte sociale dintre reprezentanții activității economice (meșteșugari și negustori) și elemente ale marii boierimi sau ale marilor proprietari de moșii stabiliți în oraș. Este cazul luptei orășenilor din Câmpulung contra mănăstirii din același oraș pentru menținerea privilegiilor comerciale de care se bucurau până atunci. La fel și conflictul dintre orășenii din Curtea de Argeș și mănăstirea Curtea de Argeș pentru menținerea dreptului de vamă și judecată în oraș.

Asemenea conflicte se semnalează și în Moldova, precum cel al unui început de răzmeriță a târgoveților față de încercările episcopiei de Roman de a încălca privilegiile orașului și de a trece pe unii meșteșugari în categoria poslușnicilor episcopiei.

LEHR, Lia, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în SMIM, IV (1960), p. 283–306.
— *Despre dezvoltarea economică a oraşelor din Ţara Românească în anii 1501–1650*, în *Studii şi referate privind istoria României*, partea I, Bucureşti, 1954, p. 663–683.
MAGHIAR, N., OLTEANU, Şt., *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, 1970.
MIOC, D., *Din tehnica viticolă în Ţara Românească, I. Înfiinţarea plantaţiilor de vii*, în „Studii", XXII (1969), 3, p. 445–458.
MUSICESCU, Maria Ana, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969.
NEAMŢU, V., *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII*e* siècle*, Bucureşti, 1975.
— *Comerţul cu piei şi prelucrarea lor în Moldova în secolele XV–XVIII. Contribuţii la istoria economică a Moldovei*, în SCŞI, Iaşi, II (1951), fasc. 1–2, p. 535–549.
OLTEANU, Şt., *Cercetări cu privire la producţia minieră din Moldova şi Ţara Românească (secolele X–XVII)*, în „Studii", XIX (1966), nr. 5, p. 941–965.
— *Meşteşugurile la Bucureşti în secolele XVI–XVII*, în „Studii", XII (1959), nr. 5, p. 75–112.
— *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în secolele X–XVIII*, Bucureşti, 1969.
— *Meşteşugurile din Moldova în secolul al XVII-lea*, în SMIM, III (1959), p. 101–132.
— *Les techniques minières en Roumanie depuis la Basse Antiquité jusqu'au Moyen Age (le percement, l'abattage, les outils)*, în *Les techniques minières de l'Antiquité au XVIII*e* siècle*, Paris, 1992, p. 97–105.
OLTEANU, Şt., DESELNICU, N., TEODORESCU, V., *Istoria prelucrării pieilor pe teritoriul României*, Bucureşti, 1984.
OLTEANU, Şt., ŞERBAN, C., *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969.
OLTEANU, Şt., TRIPŞA, I., ALEXANDRESCU, A., BARBU, I., HOTĂRĂSCU, O., PILLY, N., *Din istoria metalurgiei româneşti*, Bucureşti, 1981.
PAMFILE, T., *Agricultura la români*, Bucureşti, 1913.
PAVLESCU, E., *Economia breslelor în Moldova*, Bucureşti, 1935.
RĂPĂ-BUICLIU, Dan, *Cartea românească veche. Studiu bibliologic*, Galaţi, 2000.
SLĂTINEANU, B., *Plăci de ceramică românească din secolul al XVII-lea*, în RIR, VIII (1938), p. 50–65.
STOICA, G., HORSIA, O., *Meşteşuguri săteşti tradiţionale*, Bucureşti, 2001.
ŞTEFĂNESCU, I.D., *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*, Bucureşti, 1973.
STREMPEL, G., *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, vol.I, Bucureşti, 1959.
TOMESCU, M., *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până la 1918*, Bucureşti, 1968.
TURBATU, M., *Rolul meşteşugarilor la sate în dezvoltarea producţiei de mărfuri în prima jumătate a secolului al XVII-lea în Ţara Românească*, în „Studii", VIII (1988), nr. 3, p. 49–64.
TURCU, C., *Catastihul de datorii al unei dughene din Iaşi la 1679*, în SCŞI, Iaşi, Istorie, s. III (studii sociale), VI (1955), nr. 3–4, p. 175–182.

II. Populaţie şi economie în Transilvania

1. Populaţia. Mediul rural, orăşenesc, peisajul demografic

Secolul al XVII-lea n-a fost unul dintre cele favorabile sporului de populaţie în Transilvania, după cum nici în Principatele de peste munţi. El debutează cu perioada finală a Războiului de 15 ani, încheiat prin Pacea de la Zsitvatorok din 1606. Teritoriul Transilvaniei fusese în acei ani terenul desfăşurării a numeroase conflicte militare, lupte, oşti turceşti şi habsburgice traversându-l în repetate rânduri. După uciderea lui Mihai Viteazul (august, 1601), stăpânirea Transilvaniei de către Habsburgi prin generalul G. Basta, cu trupe imperiale prezente aici, a însemnat o perioadă tulbure, nesigură, cu dese schimbări de principi — aceasta şi la intervenţia nobilimii ardelene — până la înscăunarea lui Gabriel Bethlen (1613). Participarea la Războiul de 30 de ani a însemnat alte sacrificii umane şi materiale pentru locuitorii Transilvaniei, preţ al creşterii prestigiului din Europa acelei vremi.

Sub Rákóczeşti Principatul transilvănean cunoaşte o perioadă de relativă linişte, până în anii 1657 (expediţia transilvăneană în Polonia) — 1660 (campania otomană din Transilvania), aceasta din urmă soldându-se cu anihilarea rezistenţei lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, cucerirea Oradei şi transformarea regiunii Bihorului în paşalâc turcesc. Sunt apoi războaiele pentru tron duse de Francisc Rhedei, Acaţiu Barcsai, Ioan Kemény, acestea însoţite de incursiuni turceşti şi tătărăşti, cu alte pierderi.

După asediul Vienei (1683), turcii sunt treptat alungaţi din Pannonia şi conflictele militare se vor muta, după această dată, până în 1711, în spaţiul Transilvaniei, cu pierderile de vieţi omeneşti şi de ordin material, prin care era afectată evoluţia societăţii, fondul demic al ţării în primul rând. Intrarea armatelor habsburgice în părţile de nord-vest şi apoi în interiorul Transilvaniei, prezenţa lor aici după 1686, confruntările cu turcii, luptele dintre oastea lui Francisc Rákóczi al II-lea după 1703 şi până la Pacea de la Satu Mare, din 1711, au fost evenimente care au pricinuit imense pierderi umane şi materiale, sărăcirea locuitorilor, scăderea numărului populaţiei.

În alt rând, condiţiile climatice nefavorabile şi catastrofele naturale, epidemiile cauzate de războaie în primul rând, foametea, epizootiile şi alte asemenea fenomene nu sunt nici ele străine secolului al XVII-lea . Pentru sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea izvoarele istorice menţionează numeroase anomalii meteorologice, care s-au adăugat consecinţelor Războiului cel lung cu turcii. În iarna anului 1601–1602 ciuma a bântuit întreaga Transilvanie. Primii ani ai secolului al XVII-lea au fost ani de foamete. Toate războiele şi incursiunile oştilor străine — turceşti, tătărăşti, cazace, austriece nu în ultimul rând — sunt însoţite de foamete, datorită jafului şi arderilor provocate de acestea (astfel şi cele din 1684–1686, 1698–1700, ş.a.).

Molimele bântuie şi ele în Ţările Române în acest secol, fiind aduse îndeosebi de turci din Orient, care în drumul lor spre centrul Europei călcau mai întâi pământul românesc. În Transilvania sunt înregistrate valuri de ciumă în 1621–1623, 1633–1634,

1646–1648, 1661–1662, 1678, apoi în primii ani ai secolului al XVIII-lea, în vremea confruntărilor militare dintre oștile lui Francisc Rákóczi al II-lea și cele imperiale. Urbariile și inventarele de domenii înregistrează case pustii (*domus desolatas*), ale căror locuitori au murit de ciumă (*csoma*). Astfel, inventarul curții din Sânpetru de Câmpie (1679), urbariul domeniului Porumbacu din Țara Făgărașului (1680)[1]. Cronicarii unguri și sași care au scris în acest secol notează pierderile de vieți omenești de pe urma ciumei înregistrate în orașele Cluj (1633–1634), tot atunci la Târgu Mureș, sau la Sighișoara, Mediaș ș.a.

De pe urma epidemiilor de vărsat pierea chiar membri ai familiilor princiare (Rákóczi, 1652–1653, de exemplu[2], Bethlen, 1668[3]). Molimele nu cruțau oamenii în funcție de categoria socială de care aparțineau — iobagi, orășeni, nobili, familii princiare — cele mai multe victime înregistrându-se însă în rândul țărănimii, care alcătuia grosul populației din Principat, și apoi în aglomerațiile orășenești.

Între calamitățile naturale se înscriu inundațiile, grindina, vânturile năprasnice. Invaziile de lăcuste, cum au fost cele din anii 1690–1694, prin distrugerea recoltelor, a mijloacelor de subzistență, agravează condițiile de viață ale locuitorilor Principatului[4]. Anomaliile climatice survin la scurte intervale de timp, dând următorul tablou climatic[5]:

— *ierni aspre, cu geruri și zăpadă mari:* 1601, 1602–1603, 1606, 1611–1612, 1614–1615, 1617–1618, 1633, 1634, 1635, 1641, 1642–1643, 1644–1649, 1658, 1660, 1661, 1662, 1683, 1684;

— *ploi mari:* 1605, 1618, 1641, 1667, 1670, 1691, 1699;

— *inundații catastrofale:* 1605, 1618, 1622, 1635, 1636, 1654, 1694, 1699;

— *grindină distrugătoare:* 1608, 1641, 1652;

— *călduri mari, secetă:* 1607, 1609, 1618, 1636, 1639, 1642, 1697;

— *scumpete, foamete:* 1601–1602, 1603, 1604, 1611, 1621, 1652, 1684–1686, 1691, 1698–1700.

Din mențiunile documentare provenite din secolul al XVII-lea rezultă că *lăcustele* au invadat Transilvania în anii 1603, 1609, 1610, 1611, 1618, 1619, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, distrugând culturile agricole, producând astfel lipsa de alimente.

Ciuma a bântuit în Transilvania sau în diferite părți ale ei în anii: 1601–1602, 1603, 1606, 1621, 1622, 1623, 1633, 1634, 1635, 1636, 1644, 1645, 1646, 1647, 1648, 1654, 1660, 1661, 1662, 1663, 1664, 1676, 1678, 1691, deci de-a lungul unei pătrimi dintr-un secol, aducând mari pierderi de vieți omenești[6].

Asemenea fenomene naturale, epidemice și istorice îngreunează studiul evoluției demografice din Transilvania și nu numai. Ele determină oscilații, serioase perturbări

[1] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. Vol. I. Supușii*, București, 1986, p. 84.
[2] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, București, 1965, p. 144–145.
[3] *Bethlen Miklós élete leírása magától* (Memoriile lui Nicolae Bethlen), în vol. *Kemény János és Bethlen Miklós művei* (Operele lui Kemény János și Bethlen Miklós), ed. É.V. Windisch, Budapesta, 1980, p. 627–631.
[4] S. Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, în AIIC, XVI (1973), p. 441.
[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem.*

asupra fondului demic, greu de cuantificat. În alt rând, secolul al XVII-lea se plasează încă în perioada prestatistică, anterioară recensămintelor de populație cu care va veni o administrație cât de cât riguroasă, cum va fi cea austriacă din secolul următor. Pentru perioada de timp aflată în analiză, se pot face doar estimări, în baza unor „lucrări" statistice parțiale, cum sunt urbariile, inventarele și conscrierile de bunuri, întocmite pentru diferite domenii și posesiuni la anumite date și acestea. Estimările vizează numărul locuitorilor din întreaga provincie, structura lui socială, etnică și confesională, sporul general al populației, fiind necesară o mare prudență la efectuarea lor. Conscripțiile din acest secol înregistrează existentul uman, în diferite împrejurări, de pe domeniile fiscale, în primul rând, dar și din cuprinsul unor domenii nobiliare. Datele statistice se referă la sate și părți de sate, cu supușii din fiecare (capii de familie și fiii), precizându-se satele și casele pustii etc. De cele mai multe ori se menționează caracterul etnic al satelor, ceea ce poate fi dedus, în arealul transilvănean și după forma de organizare socio-juridică, în cazul românilor fiind indicat cneazul satului și voievodul de peste sate.

În baza datelor oferite de urbarii, inventare etc. din secolul al XVII-lea putem avea o informație statistică de natură demografică relativă.

Astfel, în Țara Făgărașului, poate cel mai bine cunoscută prin datele cuprinse în repetatele urbarii ale celor trei domenii componente (al cetății Făgărașului, Porumbacului și Comanei)[1], erau înregistrați în 1637:

Domeniul	Sate	Colonii	Jeleri	Fugiți	Boieri libertini	Preoți	Pustii
Făgăraș	47	2 255	89	217	161	66	403
Porumbac	6	414	41	16	18	9	57
Comana	6	277	5	44	38	5	79
TOTAL	59	2946	135	277	217	80	539

Domeniul Blajului avea la 1647, în cele 17 sate conscrise, 358 coloni cu 456 fii, 124 libertini, 21 jeleri, fiind fugiți 8[2]; cel al Devei la 1673, cu 34 sate (din care 18 numai porțiuni de sate) avea înscriși 236 iobagi cu 339 fii și 92 pribegi[3], iar al Hunedoarei, la 1674, în 31 de sate (din care 23 erau ale Pădurenilor), 316 iobagi slujitori, 110 jeleri, 84 libertini, 28 fugiți și 111 case pustii[4].

Acestea sunt doar câteva exemplificări din ceea ce se înscria, din cuprinsul domeniilor fiscale și unele nobiliare transilvănene, la diferite date din secolul al XVII-lea. Din acest secol s-au păstrat peste 100 de urbarii și inventare privind vreo 50 de domenii cu satele

[1] *Urbariile Țării Făgărașului*, I–II, București, 1970–1976; D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII. Vol. I. Supușii*, p. 11–24.
[2] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*, I, p. 43.
[3] *Ibidem*, p. 55–56.
[4] *Ibidem*, p. 57–58.

și porțiunile de sate alcătuitoare și iobagii existenți sau trecuți ca fugiți la data respectivă. Când sunt trecuți și fiii în rubricile acestora, se poate constata în general o medie de 1,5 pe cap de iobag, ridicând media de familie iobăgească la peste 5.

Din conținutul urbariilor se mai poate desprinde concluzia după care la începutul secolului al XVII-lea populația Transilvaniei scăzuse față de sfârșitul secolului anterior, când numărul locuitorilor Principatului împreună cu Partium era estimat la peste 1 000 000 de suflete. Nu același lucru s-a întâmplat în Banat, unde nu se înregistrează stagnarea sau scăderea populației provinciei ca în Transilvania.

Spre mijlocul secolului al XVII-lea se poate constata refacerea fondului demic al Transilvaniei și chiar un spor de populație, depășindu-se nivelul din secolul al XVI-lea, pentru ca până la începutul secolului al XVIII-lea, date fiind împrejurările politico-militare și condițiile naturale, el să scadă din nou, fără a coborî însă sub ceea ce se atinsese la cele două date de referință — sfârșitul secolului al XVI-lea respectiv începutul celui următor. Banatul este însă afectat la pragul de trecere spre secolul al XVII-lea.

Estimarea numărului populației din Transilvania, Partium și Banat, a evoluției lui de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, prin luarea în evidență cu multă prudență a datelor parțiale de care se dispune, ar fi deci următoarea:

Teritoriul	Sfârș. sec. XVI	Încep. sec. XVII	Mijl. sec. XVII	Încep. sec. XVIII
Transilvania	700 000	400 000	900 000	750 000
Partium	380 000	250 000	400 000	375 000
TOTAL	1 080 000	650 000	1 300 000	1 125 000
Banat	300 000	350 000	500 000	400 000

Cât privește densitatea populației Transilvaniei, aceasta a stat în relație cu mediul geografic existent, depinzând de existența terenurilor de cultură, de calitățile solului și de condițiile climatice. Provincia deținea numeroase depresiuni intramontane, de mărime variabilă, văi cu terase propice pentru locuire umană, de-a lungul cărora s-au ridicat deopotrivă orașele și târgurile. Pe harta Transilvaniei din 1666 datorată lui Johann Tröster se găsesc înscrise mai ales așezările umane din văile principalelor râuri și din câmpii, oferindu-se imaginea unei țări relativ uniform populată.

Cea mai mare parte a populației Transilvaniei, din Părțile Vestice și Banat, trăia în mediul *rural*, având ca principală ocupație agricultura și ramurile anexe (cca 95% din totalul populației). Orașele sunt relativ puține, fiind situate mai ales în părțile sudice ale Principatului, în teritoriile de colonizare germană dăruite cu privilegii orășenești de puterea centrală. După Alba Iulia, reședință princiară și capitală a țării, se înșiruiau Sibiul, Orăștie, Sebeșul, Mediașul, Sighișoara, Brașovul, apoi Târgu Mureș, Bistrița și Clujul. Cel mai populat oraș continuă să rămână Brașovul.

Fig. 203 Harta Transilvaniei la 1666 de Johann Tröster.

În comitatele învecinate Transilvaniei (situate în Partium) erau considerate drept orașe Baia Mare, Satu Mare și Oradea, iar în Banat, Timișoara, centrul pașalâcului turcesc purtând același nume.

Existau apoi o serie de localități care se apropiau ca înfățișare de oraș, nelipsindu-le o serie de funcții urbane, cum erau Turda, Făgărașul, Dejul, Aradul ș.a., reședințe de comitat și cu rosturi politico-militare importante. De asemenea, o puzderie de târguri (*oppidum*), cu funcții economice mai ales.

Populația *orășenească* a Transilvaniei nu depășea însă ponderea de 5% din totalul populației Principatului, fiind îngrădit sporul ei prin însuși privilegiul orășenesc ca atare, restrictiv, și deopotrivă prin fenomenele epidemice care sunt agravante în cazul marilor aglomerații umane.

În peisajul *etno-demografic* al Transilvaniei românii continuau să formeze majoritatea absolută a populației și în secolul al XVII-lea. Investigarea urbariilor principalelor domenii transilvănene întocmite încă în secolul al XVI-lea — „lucrări" statistice parțiale, dar importante, pe baza cărora s-au putut face estimări, cu tot caracterul lor relativ, întemeiate însă documentar, la nivelul întregii provincii — dăduse concluzia după care românii dețineau ponderea de circa 2/3 din totalul populației Principatului[1]. Având cea mai largă bază demografică în Transilvania, românii înregistrează, în cifre absolute, și cele mai mari pierderi în perioada de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui

[1] N. Edroiu, *Românii în urbariile transilvănene din secolul al XVI-lea*, în volumul: *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*, Cluj-Napoca, 1995, p. 56–68, studiu bazat pe urbariile din acest secol publicate de D. Prodan.

următor, datorită războaielor, foametei și epidemiilor, situație menționată ca atare în conscripțiile urbariale din acei ani[1]. Valoarea lor, ca forță de muncă principală în economia domenială, era recunoscută chiar în adunarea țării, în repetate rânduri (în cea ținută la Cluj, de exemplu în 1609: „iobagii noștri, în cea mai mare parte fiind români"[2]) solicitându-se luarea de măsuri pentru oprirea trecerii lor în Principatele extracarpatice.

Începând din părțile nordice ale Transilvaniei, din Solnocul Mijlociu, pe Someș în sus, până la Năsăud și Rodna se înșirau sate iobăgești sau libere, locuite în cel mai mare număr de români. În depresiunea Huedinului (Țara Călatei) satele de români le întreceau ca număr pe cele ungurești, la fel pe domeniul Gilăului și al Gherlei, iar în părțile de răsărit, în cuprinsul domeniului Gurghiului. Situația se menținea aceeași în restul Câmpiei Transilvaniei, pe domeniul Cetății de Baltă și în văile Mureșului și Târnavelor, unde ponderea românilor era ceva mai mică, alături de unguri și secui aici fiind prezente satele săsești, câteva încorporate în comitate, dar cele mai multe în scaunele săsești privilegiate.

Masivități românești existau apoi în regiunea Munților Apuseni, în Zarand și sudul Transilvaniei (Hunedoara, Hațeg, Mărginimea Sibiului, în Țara Făgărașului și a Bârsei). Urbariile Țării Făgărașului (domeniul Făgăraș, al Porumbacului și Comănei) înscriau în acest secol 58 de sate, toate românești[3].

Românii dețineau o pondere redusă în unele scaune săsești și mai cu seamă în cele secuiești (al Ciucului și Odorheiului), unde secuii dominau numeric și continua procesul de secuizare/maghiarizare a românilor, precum și a altor grupuri etnice care se așezau în cuprinsul lor. Oricum, românii sunt prezentați în izvoarele documentare și narative interne și externe din secolul al XVII-lea ca alcătuind singura etnie răspândită peste tot în Principat, locuind și în comitate și în scaunele și districtele Transilvaniei, specificându-se deosebirea după care celelalte etnii — ungurii, secuii și sașii — își aveau circumscrisă existența la teritoriul comitatens și respectiv cel scăunal.

Astfel, Grigore Ureche menționa în cronica sa scrisă pe la 1630–1640, că *„în Țara Ardealului nu lăcuiescu numai unguri, ce și sași peste seamă de mulți, și români peste tot locul, de mai multu-i țara lățită de români decâtu de unguri"*[4]. Iezuitul Andreas Freyberger, atent observator al stărilor de lucruri din Principat, reținea în 1702 faptul că românii „sunt răspândiți în toată Transilvania și în această Secuime și în scaunele sașilor. Nu există sat, oraș, suburbie care să nu-și aibă românii săi"[5]. Sunt observații care mergeau în prelungirea celor ale umaniștilor din secolul anterior, precum Giovanandrea Gromo, care nota în 1564 că *„satele sunt toate locuite de români, și aceasta nu numai în Banat, ci chiar și în Transilvania, îndeletnicirea românilor fiind să cultive pământul și să crească cirezi"*[6].

[1] Vezi D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. Vol. I. Supușii*, p. 1–84.
[2] *MCRT*, VI, 1608–1614, Budapesta, 1880, p. 124.
[3] *Urbariile Țării Făgărașului*, I, 1601–1650; II. *1651–1680*, București, 1970–1976.
[4] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 124.
[5] A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, București, 1980, p. 114.
[6] *Călători străini*, II, p. 320.

Maramureșul istoric era, de asemenea, o țară de veche existență românească. În secolul al XIV-lea ponderea românilor fusese de peste 90%, dar așezarea treptată a rutenilor în văile din dreapta Tisei în secolele XV-XVI a dus la diminuarea ponderii românilor în acele părți. În secolul al XVII-lea masivitatea românească a continuat să fie o realitate etno-demografică doar în jumătatea de sud-est a Maramureșului, aceasta prezentând, de altfel, condiții de locuire umană cu mult mai bune (depresiuni și șesuri mai mari, cu terase extinse, de-a lungul Izei și Vișeului, Marei și Cosăului). Aici, sub protecția nobilimii românești, s-au putut menține și vechile instituții românești sătești și teritoriale.

În Sătmar, cu deosebire în Țara Oașului și zona Codrului, satele românești erau și ele numeroase. Bihorul avea ca zone masiv românești valea Crișului Repede, unde în secolul al XVII-lea o serie de sate erau posesiuni ale domnilor români de peste munți, cele dinspre Apuseni, precum și Beiușul. Conscripția urbarială din 1600 a domeniului Beiuș înscria 64 de sate și târgul omonim, din care 61 de sate erau românești[1]. În Câmpia Aradului, pe malurile Mureșului, satele românești în cea mai mare parte constituiau domeniul Șiriei, al cetății Hunedoarei, păstrând totodată vechile forme de organizare juridico-administrative la nivelul satului și al teritoriului.

Banatul, aflat în secolul al XVII-lea în întregime sub stăpânire otomană, prin încorporarea și a părții lui montane, era în majoritate locuit de români. Acest lucru rezultă din listele satelor plătitoare a obligațiilor față de turci, a numelor de persoane menționate, din însemnările unor vizitații canonice ale patriarhilor de Peć. Umanistul Giovanandrea Gromo numise de altfel în secolul precedent Banatul drept „Valachia Cisalpina" (sau „Citeriore"), considerând-o drept o țară românească („provincia Valachica").

Între locuitorii Banatului se înșiruie apoi, ca pondere, sârbii, al căror număr va fi în creștere spre sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor, datorită evenimentelor petrecute în Balcani, represiunilor la care s-au dedat otomanii în fața încercărilor de eliberare a populațiilor din teritoriile pe care le stăpâneau. În Banat se refugiază și bulgari, precum și aromâni, al căror număr va fi în creștere pe parcursul veacului următor, al XVIII-lea.

Rămâne un fapt lesne de reținut din mărturiile documentare ale epocii: românii dețin majoritatea absolută în Transilvania, Partium și Banat. Estima acest lucru la 1666 Johann Tröster, care, în lucrarea tipărită la Nürnberg, *Das Alt — und Neue — Teutsche Dacia*, nota că în Transilvania românii sunt în număr atât de mare încât îi întrec chiar pe unguri și sași luați împreună[2].

Populația de etnie maghiară locuia în comitate în primul rând, în târguri și suburbiile orașelor privilegiate săsești. Satele ungurești erau concentrate mai ales în jurul curiilor nobiliare, multe dintre ele iobăgite, cu deosebire în nord-vestul Transilvaniei. Din cele aproximativ 1 000 de sate și porțiuni de sate înscrise în urbariile păstrate din secolul al

[1] D. Prodan, *Domeniul Beiușului la 1600*, în AIIC, 5, 1962, p. 51–52.
[2] A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, p. 114.

XVII-lea, peste 75% erau românești, celelalte procente fiind alcătuite din sate ungurești și săsești aservite și sate mixte.

Secuii sunt concentrați în cele cinci scaune ale lor, care se înșiruiau, cu excepția celui al Arieșului, în depresiunile intramontane din părțile de răsărit ale Principatului, unde condițiile climatice erau aspre. Libertățile lor continuă să se păstreze în contul obligațiilor militare, de pază la hotar. Registrul militar efectuat în 1635 pentru Trei Scaune menționează în cuprinsul lor 12 398 locuitori din care 6 906 apți de a purta arme. Față de anul 1602 numărul acestora din urmă se dublase, fenomen demografic ce nu poate fi explicat doar prin sporul propriu de populație, din moment ce la 1635 peste 60% din familiile cu obligații militare aveau doar un fiu[1].

La rândul lor, sașii trăiau în vechile scaune privilegiate și în orașele principale ale Transilvaniei, cele mai aglomerate, înregistrând un spor relativ mic al populației, pierderile demografice refăcându-se, în acest caz, mai greu și pe o durată de timp mai îndelungată.

Alături de populațiile mai vechi ale Transilvaniei, se așază în cuprinsul ei, pe durata secolului al XVII-lea, câteva grupuri etnice de dimensiune numerică relativ mică. Sub principele Gabriel Bethlen sunt aduși din Cehia anabaptiștii, așezați la Vințul de Jos și Vurpăr, unde și-au instalat atelierele de produs ceramică fină. Același principe a dat cunoscutul privilegiu din 18 iunie 1623, prin care evreii de origine spaniolă (sefarzi) să se poată așeza chiar în capitala Principatului, la Alba Iulia, să-și poată organiza în voie activitățile comerciale[2]. Începând din 1672 se stabilesc în Transilvania grupuri de armeni care trec din Moldova: la Gheorgheni, Frumoasa, Dumbrăveni și mai ales la Gherla, pe Someș, care comunitate va obține, după 1700, privilegii substanțiale din partea Curții vieneze.

În sfârșit, se intensifică spre sfârșitul secolului al XVII-lea așezarea în Transilvania a sârbilor, cu deosebire în părțile ei sud-vestice.

Simultan cu fenomenul așezării de noi grupuri etnice în Transilvania se petrece acela al trecerii românilor ardeleni în Țara Românească și Moldova. Fuga țărănimii române iobage de pe domeniile nobiliare, mai ales înspre alte părți ale Principatului și în ultimă instanță peste munți, s-a intensificat la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, cu deosebire în timpul stăpânirii lui Mihai Viteazul în Transilvania, care constituie dată de referință în hotărârile luate de nobilimea lipsită de forța de muncă pe domeniile ei. Nemulțumirea stăpânilor de pământ creștea o dată cu fenomenul socio-demografic ca atare, încât nobilimea hotărăște să se adreseze domniei Moldovei pentru a-i întoarce cu forța pe țăranii fugari la răsărit de Carpați și să fie împiedicat pe viitor la graniță „norodul care e foarte pornit spre trecere în Moldova" (în 1635), în speranța găsirii unei vieți mai bune și a unei libertăți pe care ei nu o au la ei acasă[3]. Asemenea cereri se repetă în anii

[1] Vezi Kinga S. Tüdös, *Un source de démographie historique: le registre militaire szekler de 1635*, în RRH, 28, 1989, nr. 1–2, p. 71–80.

[2] Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, București, 1994, p. 53–57.

[3] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/2, București, 1913, p. 1011.

următori, apoi la mijlocul secolului al XVII-lea. La sfârșitul perioadei, în contextul evenimentelor turburi din Principat, fenomenul trecerii românilor transilvăneni peste munți se intensifică. Fenomenul ca atare va îngrijora de acum Curtea din Viena, căreia guvernul Transilvaniei îi raporta la 14 iulie 1699 că cei care treceau în Principatele Române erau bine primiți, ca la ei acasă, având libertate și pământ mai fertil ca în Transilvania[1]. Într-adevăr, fugiții transilvăneni, denumiți în Țara Românească și Moldova „ungureni", primesc învoire domnească pentru a se așeza pe moșiile domnești și mănăstirești, sporind cuprinsul uman al acestora.

Luând în analiză un singur caz, acela al Făgărașului, s-a putut constata că din 22 de sate făgărășene, erau înregistrați, în 1640 și respectiv 1700:

1640			1700		
coloni	fii	fugiți	coloni	fii	fugiți
1 423	2 390	148	380	447	1 467

cifre care dovedesc intensificarea fugii supușilor de pe domenii în împrejurări dificile de la pragul dintre secole, când peste două treimi din populație era plecată.

Sunt apoi semnificative direcțiile înspre care s-au deplasat „fugarii":

— spre interiorul Țării Făgărașului — 30
— spre interiorul Transilvaniei — 259
— spre scaunele secuiești — 43
— spre scaunele săsești — 22
— spre Țara Bârsei — 23
— spre Țara Românească — 654
— spre Moldova — 99
— spre orașe — 7
— în direcții necunoscute — 106
Total 1 243

Rezultă că peste jumătate din cei plecați au luat drumul Țării Românești[2], în încercarea lor de a scăpa de iobăgie.

Toate aceste fenomene etno-demografice înregistrate în Transilvania secolului al XVII-lea n-au fost de natură să modifice proporția dintre etniile Principatului. Pierderile de populație sunt atenuate în parte prin imigrarea de noi grupuri etnice. Românii, având baza demică cea mai largă dintre etniile Transilvaniei, înregistrau un spor demografic pe măsură, se refăceau mai repede după perioadele de scădere și stagnare în evoluția populațională, chiar în împrejurările trecerii unui număr deloc neglijabil — ci alarmant chiar pentru stăpânii de pământ — în Moldova și Țara Românească.

[1] Hurmuzaki, *Documente*, V/1, 1650–1699, București, 1885, p. 536–538.

[2] David Prodan, *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice*. Ediție nouă de Aurel Răduțiu, București, 2002, p. 84.

Astfel, structura etnică a Transilvaniei (împreună cu Partium) la mijlocul secolului al XVII-lea ar putea fi cea exprimată în tabelul de față:

Teritoriul	Total	Români	Unguri, secui	Sași	Alții
Comitate	600 000	410 000	155 000	10 000	25 000
Scaune secuiești	200 000	50 000	150 000	–	–
Scaune săsești	100 000	30 000	5 000	65 000	–
Partium	400 000	275 000	95 000	–	30 000
TOTAL	1 300 000	765 000	405 000	75 000	55 000

Un tablou complex deci, cu o serie de particularisme, din care au rezultat raporturile interumane din interiorul provinciei și pe un plan mai larg, de la nivelul celor trei principate, acestea alăturându-se legăturilor politico-militare, economice și comerciale, cultural-confesionale dintre ele, mult intensificate în secolul al XVII-lea.

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare

ARMBRUSTER, Adolf, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronica săsească*, București 1980.
KRAUS, Georg, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, București, 1965.
RĂDUȚIU, Aurel, GYÉMÁNT, Ladislau, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690–1847*, București, 1995.
TÜDŐS Kinga S., *Une source de démographie historique: le registre militaire szekler de 1635*, în RRH, 28, 1989, nr. 1–2, p. 69–92; 1992, 31, nr. 3–4, p. 291–308.
Urbariile Țării Făgărașului. Vol. I. 1601–1650. Editate de Acad. D. Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu, București 1970; *Vol. II. 1651–1680*, ed. D. Prodan, București, 1976.

II. Lucrări generale

Din istoria Transilvaniei, I, ediția a III-a, București, 1963.
Erdély története (Istoria Transilvaniei), I–II, Budapesta, 1986.
PASCU, Ștefan, *Transilvania în Epoca Principatului. Timpul suzeranității turcești, 1541–1691*, Cluj, 1948.
Populație și societate. Studii de demografie istorică, I. Sub redacția Prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1972.
PRODAN, David, *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice.* Ediție nouă de A. Răduțiu, București, 2002.

III. Lucrări speciale

BÁRSONY István, *Conscrierea camerală din 1692 a comitatului Bihor*, în „Crisia", 1992, 22, p. 97–114.
BINDER, Paul, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVII-lea (1622–1677)*, în vol. *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, 1984.
CARMILLY-WEINBERGER, Moshe, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, București, 1994.

CERNOVODEANU, Paul, BINDER, Paul, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993.
DEMÉNY Lajos, *Demográfiai sajatosságok Marosszéken az 1614 évi Bethlen-féle összeírás tükrében* (Specificități demografice în Scaunul Mureș oglindite în conscripția lui Bethlen din 1614), în vol.: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* (Omagiu lui Jakó Sigismund la împlinirea vârstei de 80 de ani), Cluj, 1996, p. 148–158.
GLÜCK, Eugen, *Date noi despre evoluția demografică a populației evreiești din Transilvania. Epoca Principatului (sec. XVI–XVII)*, în RI, 1992, 3, nr. 3–4, p. 303–320.
GOLDENBERG, S., *Clima, climatologia și istoria*, în AIIC, XVI (1973), p. 431–444.
METEȘ, Ștefan, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX (Contribuții de demografie istorică)*, București, 1971; ediția a II-a, București, 1977.
PRODAN, D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. Vol. I. Supușii*, București, 1986; *Vol. II. Stăpânii. Economia domenială*, București, 1987.
RANCA, Ioan, *Românii din scaunele secuiești în antroponimele din conscripții 1699–1821*, I, Cluj-Napoca, 1995.
ROMAN, Louis, *Românii transilvăneni în secolele XVI–XVIII: o abordare demoistorică*, în RI, 1998, 9, nr. 3–4, p. 185–206.
ROMAN, Louis, Radu Ștefan VERGATTI, *Studii de demografie istorică românească*, București, 2002.
RUSSU, Ion I., *Românii și secuii*, București, 1990.
SOLCAN, Sarolta, *Aspecte demografice în Arieș la 1642*, în RI, 1992, 3, nr. 3–4, p. 253–273.

2. Structuri sociale

Transilvania prezintă, în secolul al XVII-lea, sub aspectul stratificării sociale, un tablou complex. Constituirea provinciei în principat de sine stătător a însemnat substituirea, la nivelul puterii centrale, a regalității cu autoritatea princiară, nobilimea transilvăneană ajungând să dețină poziția principală în țară. Ea încearcă să controleze puterea centrală la alegerea principelui, care nu era condiționată ereditar, concurând însă, pentru aceasta, autoritatea suzerană (Poarta otomană); pe parcursul domniei principilor intervine prin hotărâri smulse în adunările țării, cele mai multe dintre ele fiindu-i favorabile. Acestea sunt chiar codificate, grupate în două culegeri în acest secol: *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum)* din 1653 și *Constituțiile Compilate ale Transilvaniei (Compillatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*, 1669), prin care se consfințea ordinea feudală în Principat, raporturile juridice dintre categoriile sociale existente în țară.

Nobilimea reprezenta în Transilvania o categorie socială relativ numeroasă, întărită și prin politica de înnobilări practicată de principi. În vârful acestei categorii se situa marea nobilime (magnații), posesoare de domenii întinse, care deținea principalele dregătorii în stat și acționa în permanență pentru a-și subordona puterea princiară. Drept reacție la aceste presiuni, principii înnobilează elemente din rândul libertinilor și chiar al iobagilor care s-au distins în mod deosebit pe tărâm militar, întărind pătura nobilimii de rând. Între aceste elemente nou înnobilate se găsesc și români (pușcași și drabanți din Chioar, Maramureș, Hațeg și Făgăraș) sau din rândul secuilor. Se constată prezența unui număr cu mult mai mare (de patru ori!) de nobili în adunările generale ale țării ținute în timpul domniei principelui Mihail Apafi I față de prima jumătate a secolului al XVII-lea, însă rolul diriguitor îl aveau tot magnații. Nobilimea mijlocie îi urma îndeaproape pe aceștia, în speranța pătrunderii în rândurile lor.

Ca urmare, sub principii Acațiu Barcsai și Mihail Apafi I, marea nobilime reușește să acapareze puterea politică centrală din Principat, autoritatea princiară fiind în scădere tocmai în vremea intensificării competiției dintre Imperiul habsburgic și Poarta otomană pentru Transilvania. Slăbiciunile puterii centrale din Principat ies în evidență tocmai în timpul confruntărilor politice și militare austro-turce de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, Transilvania având un rol cu totul minor în desfășurările care tocmai îi hotărau soarta.

Terenul clasic de manifestare a autorității nobilimii, a imunităților și privilegiilor de sorginte feudal-medievală ale acesteia îl constituiau comitatele. În cuprinsul lor sunt răspândite posesiunile domeniale, satele și părțile de sate care le alcătuiau. Conducerea comitatelor se găsea pe de-a-ntregul în mâinile marii nobilimi și aici se retranșa ea pentru rezistență în fața măsurilor preconizate de puterea centrală și pe care ea nu le dorea. Un articol din *Approbatae Constitutiones* rezuma pe de-a-ntregul aceste raporturi: „Nobilimea nu este obligată să servească pe nimeni din constrângere, fără libera sa învoire și

Fig. 204 Taler emis de Gabriel Bethlen.

nici principii nu o pot constrânge, în special în funcții financiare" (Tit. 5, Art. IV)[1]. Situația privilegiată a nobilimii se menține chiar și pe domeniile princiare (fiscale), autoritatea centrală fiind astfel limitată chiar în propriile ei posesiuni.

În Țara Făgărașului se menține o situație specială în privința stratificării sociale: aici, pe domeniile princiare, rezistă instituția boieriei, precum și cea a veciniei. În secolele XIV–XV Făgărașul făcuse parte, ca ducat, din statul Țării Românești, încât instituțiile socio-juridice vechi românești erau atunci protejate de domnitorii munteni. Acestea subzistă apoi sub stăpânire regală și princiară, Țara Făgărașului, ca dominium regal și apoi princiar (al principeselor Transilvaniei), rămânând unul fiscal, al statului, fiind condus de căpitani și pârcălabi (castelani) regali, respectiv princiari. Statutul ca atare se menține în vremea domniei lui Mihai Viteazul, a lui Gabriel Bethlen, Rákóczeștilor și sub Mihail Apafi I.

Boierimea făgărășană s-a constituit deci în răstimpul istoric când Țara Oltului, după numirea ei populară, ținea de statul politic românesc sud-carpatic, primind atunci privilegii menținute și sub stăpânirile ulterioare. Numărul boierilor este în creștere o dată cu trecerea timpului, el multiplicându-se în interiorul aceluiași sat, prin diviziune patriliniară. În conscripțiile întocmite pentru cele trei domenii princiare (fiscale) din cuprinsul Țării Făgărașului (Făgăraș, Comăna și Porumbacu), ei apar înscriși cu fii și bunurile lor.

Boierii Țării Făgărașului (1640–1648)[2]

Domeniul	Anul conscrierii	Boieri înscriși nominal	Fii	Total
Făgăraș	1640	248	412	660
Comăna și Porumbacu	1648	87	49	136
Total Țara Făgărașului	1640–1648	335	461	796

În cele 50 de sate care formau cele trei domenii ale Țării Făgărașului în anii 1640–1648 sunt menționați nominal 335 de boieri, care aveau în total 461 fii, rezultând o medie de 1,4 fii la o familie boierească.

[1] *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, Cluj-Napoca, 1997, p. 107.
[2] După D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII*, în AIIC, VI (1963), p. 204–219.

Boierii făgărășeni aveau ca supuși țigani și vecini, după modelul românesc clasic, ei datorând stăpânului boier claca și alte munci. O dată cu secolul al XVI-lea se constată tendința diminuării boieriei și de iobăgire a supușilor (vecinilor), fenomen care se accentuează în secolul al XVII-lea. Acum se interferează tot mai mult justiția feudală de tipul celei introduse în Transilvania încă în vremea voievodatului regalien. Recunoscut în general ca nobil, boierul făgărășan se încearcă a fi apropiat de libertin.

În scaunele secuiești și săsești se menține libertatea locuitorilor, în baza mai vechilor privilegii. Țărănimea din satele acestora și târgoveții își desfășurau activitățile economice în cadrul tradițional, pe care încercau să-l apere cu înverșunare. Cu toate acestea, se constată procesul de stratificare în rândul secuilor și al sașilor, de aservire a locuitorilor de rând. Sărăcirea multora dintre ei s-a produs pe fondul evoluțiilor generale înregistrate în societatea transilvăneană în secolul al XVII-lea. Obligațiile secuilor către stat și cele militare au împovărat gospodăriile acestora, încât mulți dintre cei ajunși în asemenea situație au fost trecuți în starea de iobagi. În adunarea țării din 1622 se hotăra, de altfel, anularea scutirii iobagilor secui de plata dărilor către stat, fapt ce a dus la accentuarea sărăcirii lor. Se instituie o pătură nobiliară în scaunele secuiești, care acaparează treptat puterea politică în teritoriu.

Deși de dimensiune cu mult mai mică, fenomenul sărăcirii locuitorilor este prezent și pe așa-numitul Pământ Crăiesc, în scaunele săsești, unde greavii și juzii sași dominau viața social-economică și juridico-administrativă din cuprinsul acestora. Satele săsești din comitate au cunoscut în deplinătatea ei condiția stării iobăgești, în care se găsea de mai înainte.

O pătură de țărani liberi exista apoi în Hațeg și Zarand, în regiunea Munților Apuseni și Chioarului, precum și în Făgăraș, aceasta fiind constituită mai mult din români. În Banat ea se menține în zonele muntoase, de margine, libertățile acestei categorii supraviețuind și ca urmare a prestării pazei la hotar.

Țărănimea aservită forma în Transilvania și în acest secol categoria cea mai numeroasă. Se înregistrează acum cu pregnanță trei fenomene care îngreunează și mai mult situația țărănimii iobage, anume deposedarea ei de pământ de către nobilime, micșorarea continuă a sesiilor supușilor și scăderea puterii economice a gospodăriilor deopotrivă prin reducerea numărului de animale necesare lucrului. Răpirea pământurilor iobăgești, de regulă a celor mai bune, devine o practică nobiliară curentă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Era aceasta modalitatea prin care stăpânii de domenii își măreau suprafața alodiului, pe care îl lucrau în beneficiu propriu. În acest fel însă era redusă dimensiunea sesiei iobăgești, a pământului arător, scăzând potențialul economic al țăranului aservit. Suprafața sesiei iobăgești se micșora și ca urmare a divizării ei în interiorul familiei supușilor, prin transmiterea la mai mulți urmași. Defrișările și desțelenirile de noi terenuri, care erau introduse în circuitul agricol, nu puteau compensa fenomenele anterioare, încât rezulta sărăcirea gospodăriei iobăgești.

Evenimentele politice și militare, calamitățile naturale, climatice și epidemice, perioadele de foamete, au avut drept consecință scăderea inventarului viu din gospodăriile

țărănești, reducerea numărului de animale, a vitelor de muncă în primul rând. La mijlocul secolului al XVII-lea, chiar pe domeniile princiare se înregistra scăderea numărului de vite sub necesarul unei gospodării la jumătate din familiile iobăgești, iar un sfert din acestea nu mai posedau animale de lucru.

Asigurarea forței de muncă iobăgești pentru punerea în valoare a domeniilor nobiliare și fiscale a constituit o preocupare constantă atât a nobilimii, cât și a principilor Transilvaniei. La începutul secolului al XVII-lea s-a înregistrat o lipsă acută a forței de lucru aservite, mulți dintre iobagi părăsindu-și domeniile pe care se găseau în stare de perpetuă servitute. Adunările țării iau în repetate rânduri măsuri severe pentru readucerea iobagilor fugiți în interiorul Principatului și în afara lui, cu deosebire în Țara Românească și Moldova. În *Approbatae Constitutiones* erau codificate procedurile în privința „înapoierii iobagilor plecați de pe pământul și de sub numele stăpânilor lor de pământ de atunci, de la venirea lui Mihai Voievod, de la 1599 încoace"[1]. Totodată, se prevedea ca „oamenii pribegi care sunt țărani, străini, venetici și fără sprijin" să fie făcuți iobagi de către stăpânii de pământ[2].

Aservirea țăranilor liberi, a satelor care au reușit să-și salveze libertățile lor în perioada anterioară se intensifică în acest secol, nobilimea încercând pe această cale să-și refacă necesarul brațelor de muncă, a potențialului uman din cuprinsul domeniilor ei. Procesul iobăgirii satelor înregistrează un avans cu deosebire în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când și poziția marii nobilimi se întărește. Pe de altă parte, stăpânii de pământ sporesc obligațiile supușilor, creând astfel noi dificultăți activităților economice care se derulau în gospodăriile iobagilor.

În cuprinsul domeniilor nobiliare și princiare efectivul uman era, la rându-i, diversificat. Grosul populației domeniale era constituit din țărănimea aservită, în cea mai mare parte a ei iobagă. Supușii iobagi reprezentau categoria socială cea mai numeroasă, de altfel, din întregul Principat, care prin prestațiile ei alcătuia masa mare a contribuabililor. Dar, alături de iobagi se găsesc jelerii (*inquilini*), oameni dependenți, fără de sesii însă, de multe ori fără de casă, care prestau diferite munci pe domenii. Numărul lor este în creștere spre sfârșitul secolului al XVII-lea, în contextul sporirii dificultăților cu care se confruntă Principatul Transilvaniei o dată cu războaiele austro-turce și frământărilor din interior. Înscrierea jelerilor în urbarii este însă inconsecventă, tocmai datorită condiției lor: în cele 30 de urbarii de domenii dintre anii 1637–1696, care înscriu separat pe iobagi și jeleri, pe care le avem la dispoziție, proporția jelerilor este de aproximativ 10% din efectivul iobăgesc[3], în realitate ea fiind mai mare.

De asemenea, este în creștere numărul țiganilor care se găsesc în stare de dependență în cuprinsul domeniilor, în urbarii fiind înscriși uneori ca iobagi țigani.

[1] *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, p. 199.
[2] *Ibidem*, p. 138.
[3] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. Vol. I. Supușii*, București, 1986, p. 103–104.

Orășenimea, a cărei pondere nu depășea 5% din totalul populației Transilvaniei, se bucura în continuare de vechile privilegii, confirmate în general de principi. În unele perioade, însă, au loc conflicte între orașele mari ale Principatului și puterea centrală. Viața orașelor transilvănene era dominată de patriciatul aflat în fruntea instituțiilor acestora. Patriciatul orășenesc era constituit din meșterii și negustorii bogați, posesori de proprietăți (case, terenuri, ateliere) și alte bunuri prin care se deosebeau net de ceilalți locuitori din interiorul zidurilor lor. Cei mai înstăriți continuă să fie patricienii sași din Brașov, Sibiu și Bistrița, al căror rol în viața politică a Principatului rămâne unul deosebit. Orășenii bogați din Cluj, Sighișoara, apoi Alba Iulia sau Turda dețineau, la rândul lor, poziții importante în structurile administrativ-teritoriale și de la nivelul Principatului transilvănean.

O structură socială complexă deci, aflată în continuă schimbare, care și-a pus pecetea asupra evoluției generale a Principatului Transilvaniei în secolul al XVII-lea și de la începutul celui următor.

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare

Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum, Oradea, 1653.

Compillatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum, Cluj, 1669.

KRAUS, Georg, *Cronica Transilvaniei. 1608–1665*. Ediţie de Gh. Duzinchievici şi E. Reus-Mârza, Bucureşti, 1965.

PUŞCARIU, I., *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, I–II, Sibiu, 1892–1895.

— *Fragmente istorice despre boierii din Ţara Făgăraşului*, I–IV, Sibiu, 1904.

Urbariile Ţării Făgăraşului. Vol. I 1601–1650. Editate de D. Prodan cu Liviu Ursuţiu şi Maria Ursuţiu, Bucureşti, 1970; *Vol. II. 1651–1680*. Editate de D. Prodan, Bucureşti, 1976.

VERESS Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, VI–XI, Bucureşti, 1933–1939.

II. Lucrări generale

Din istoria Transilvaniei, I, ediţia a III-a, Bucureşti, 1963.

Erdély története (Istoria Transilvaniei), I–II, Budapesta, 1986.

Istoria României, III, Bucureşti, 1964.

III. Lucrări speciale

Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség, Satu Mare, 1997.

PÁL ANTAL, Alexandru, *Organizarea socială a secuilor în secolele XIV–XVII*, în vol.: *Culegere de referate. II*, DGAS, Bucureşti, 1974, p. 58–91.

PRODAN, D., *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în sec. XVI–XVII*, in AIIC (1963), p. 161–312.

— *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. Vol. I. Supuşii*. Bucureşti, 1986; *Vol. II. Stăpânii. Economia domenială*, Bucureşti, 1987.

SZÉKELY Zoltán, *Date privitoare la stratificarea socială la secui în sec. XVI–XVII*, în „Aluta" (1980), 10–11, p. 105–114.

3. Economia

Evoluţia economică a Transilvaniei în secolul al XVII-lea şi la începutul celui următor este strâns legată de structurile de tip feudal care persistă în Principat. Raporturile de sorginte feudală, în alte regiuni ale Europei în dezagregare, cuprind acum în angrenajul lor noi teritorii transilvănene, sate şi gospodării ţărăneşti până atunci libere. Prin deposedări de libertăţi şi pământuri, răpiri de sate, danii ale puterii centrale (princiare), în favoarea nobilimii din Principat, care după asasinarea lui Mihai Viteazul solicită reconsiderarea domeniilor avute mai înainte şi extinderea lor, tot mai multe sate până atunci libere, cele mai multe româneşti, dar şi dintre cele secuieşti, sunt aduse în stare de aservire. Încorporarea acestor comunităţi rurale domeniilor feudale (nobiliare sau princiare) se soldează, cel mai adesea, cu menţionarea lor documentară, precizându-se astfel noul lor statut socio-juridic şi economic şi nicidecum întemeierea lor.

După parcursul din secolul al XVI-lea iobăgia înregistrează acum o nouă fază în Transilvania. Ea nu numai că se extinde teritorial-geografic, ci se consolidează în Principat, nobilimea impunând hotărâri şi măsuri agravante de la nivel central, al principelui şi adunării ţării, mărirea obligaţiilor ţăranului iobag faţă de stăpânul (domnul) de pământ — în natură, bani, şi tot mai mult în muncă — pentru a putea fi pusă în valoare rezerva seniorială (alodiul).

Cerinţele nobilimii maghiare din Principat, categorie socială numeroasă, în creştere şi rămasă în continuare neimpozabilă, devin tot mai mari în noua perioadă istorică. Sunt lărgite curţile nobiliare şi ridicate altele noi, pe măsura diviziunii familiale; pe de altă parte, în secolul al XVII-lea nobilimea pătrunde tot mai mult în oraşele Transilvaniei, unde îşi ridică palate şi începe să rezideze o parte din an. Toate acestea solicitau cheltuieli mari, care erau acoperite din veniturile obţinute prin efortul ţărănimii şerbite, asupra gospodăriei iobagului fiind astfel impuse obligaţii şi sarcini tot mai mari.

Ţărănimea, care alcătuia cea mai mare parte a populaţiei Principatului, era totodată principala categorie socială contribuabilă la susţinerea statului şi a obligaţiilor solicitate de Poarta otomană. Războaiele antiotomane şi antihabsburgice, în care s-a găsit antrenată Transilvania în secolul al XVII-lea şi la începutul celui următor, au adus alte împovărări asupra gospodăriilor ţărăneşti, iar în zonele de conflict militar distrugerea lor, provocând sărăcirea accentuată a satelor, lipsă de alimente, foamete, molime care decimau populaţia, toate aceste fenomene având consecinţe dintre cele mai grave asupra vieţii locuitorilor Principatului.

Pentru depăşirea acestor dificultăţi au fost solicitate toate resursele economice ale Principatului, ele fiind exploatate tot mai intens.

Domeniul nobiliar transilvănean înregistrează, în structura sa, pe durata secolului al XVII-lea, schimbări notabile. În primul rând, se încearcă, prin vânzări, cumpărări şi schimburi de posesiuni, comasarea lui. Cuprinderea statistică a fenomenului este greu de făcut; numeroase inventare de moşii, conscripţii, socoteli dintre cele care s-au păstrat au fost cauzate de astfel de tranzacţii.

Pe de altă parte, în interiorul domeniilor nobiliare se generalizează, cu deosebire în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, fenomenul răpirii pământurilor arabile din cuprinsul sesiilor iobăgești, precum și a altor terenuri și încorporarea lor în așa-numita rezervă seniorială (sau alodiu). Fenomenul ca atare s-a derulat în țările din centrul Europei în secolul anterior, aici el fiind în întârziere; cu atât mai insistentă va fi în Principatul Transilvaniei acțiunea nobilimii în acest sens, mărindu-și astfel suprafața arabilă lucrată în regie proprie, prin efortul țăranului iobag deposedat. Obligațiile în muncă ale acestuia sunt în creștere, zilele de robotă sporesc ca număr, fiind o dată mai mult afectată gospodăria proprie a țăranului supus.

În acest fel, după mijlocul secolului al XVII-lea, aportul rezervei senioriale la producția agricolă a domeniului devine importantă, ea constituind o sursă de venituri sporite în beneficiul stăpânilor de pământ. Mărimea suprafețelor alodiale va crește și mai mult în secolul următor, al XVIII-lea, determinând înmulțirea zilelor de robotă pe săptămână ale țărănimii iobage din Transilvania, stârnind nemulțumirea, împotrivirea și la urma revolta acesteia, determinând intervenția statului austriac pentru reglementarea raporturilor dintre supuși și stăpânii domeniilor.

În alt rând, este prezentă preocuparea pentru punerea în valoare a tuturor terenurilor din hotarele satelor, din cuprinsul domeniilor transilvănene, pentru exploatarea lor rațională. Continuă defrișarea suprafețelor acoperite cu păduri, cu tufișuri, lemnul fiind folosit pentru ridicarea de noi locuințe și amenajarea lor interioară. Transformate în pășuni și mai ales în pământ arător, deosebit de fertil pentru o bună perioadă de timp, aceste terenuri măreau suprafața culturilor agricole, sporind producția printr-o agricultură extensivă.

Se practica, de asemenea, sistemul rotației culturilor, asolamentul bienal generalizându-se. Sunt în creștere suprafețele îngrășate cu gunoi animalier, stăpânii de pământ îngrijindu-se în primul rând de cele alodiale, din cultivarea cărora urmăreau să realizeze producții cât mai mari.

Unitatea economică de bază continuă să fie reprezentată și în acest secol de gospodăria țărănească. În cazul satelor libere producția agricolă era parte consumată, ceea ce prisosea valorificându-se pe piață, în târgurile și orașele mai apropiate. Din gospodăria iobăgească o parte a producției era trecută în contul obligațiilor față de stăpânul de pământ, diminuându-se ceea ce rămânea în beneficiul propriu al producătorului direct.

Sesia iobăgească înregistrează fenomenul de fărâmițare prin creșterea numărului membrilor familiilor supușilor, precum și prin răpirea pământurilor țărănești de către nobili, în vederea măririi suprafeței rezervei senioriale.

Puterea economică a unei gospodării iobăgești trebuia să fie în măsură să împlinească muncile cerute în cuprinsul propriei sesii și obligațiile datorate stăpânului de pământ, precum și pe cele solicitate de stat. Perioadele de război, catastrofele naturale și epidemiile afectau activitățile economice, productive din gospodăria și așa încărcată, îl dezechilibrau pe țăran pentru o bună perioadă de timp.

Gospodăria iobăgească era funcțională dacă avea în folosință suficiente pământuri și animale în număr îndestulător, pentru a fi viabilă. Urbariile din acest secol nu înscriau, în dreptul satelor și al iobagilor existenți în fiecare sat; posesiune sau porțiune de sat, pământurile iobăgești, ci vitele de care dispunea. Există o excepție: urbariul domeniului Blaj din 1681, în care în dreptul a 53 iobagi înscriși sunt înregistrate, în total, 729/7 iugăre arător și 326 1/2 care de fânaț, deci în medie 13,8 iugăre arător pe fiecare, respectiv 6,1 care fânaț[1].

Interesul stăpânului de domenii se îndrepta mai mult asupra inventarierii numărului de animale din gospodăria iobăgească, pentru a avea evidența prestațiilor senioriale. Mediile animalelor pe unitățile de supuși variază în interiorul domeniului (pe sate), de la un domeniu la altul și în diferite regiuni ale Transilvaniei; și, desigur, de la o perioadă la alta. Astfel, conscripțiile din 1637 ale celor trei domenii din Țara Făgărașului înscriau[2]:

Domeniul	Unități	Cai	Boi	Junci	Vaci	Oi	Porci	Stupi
Făgăraș	2 365	1 512	4 839	2 117	4 532	23 268	8 962	1 523
Porumbacu	445	343	1 130	704	1 300	4 618	2 163	220
Comana	277	188	425	176	472	3 088	780	159
TOTAL	3 087	2 043	6 394	2 997	6 304	30 974	11 905	1 902
Medii de unitate		0,7	2,1	1,0	2,0	10,0	3,9	0,6

Domeniul Gilău, avea în 1652[3]:

Sate	Coloni	Cai	Boi	Junci	Vaci	Oi	Porci	Stupi
24	739	295	1 939	602	1 815	4 272	1 634	1 184

Domeniul Hunedoarei înregistra în 1674[4]:

Unități	Cai	Boi	Vaci	Oi	Capre	Porci	Stupi
799	229	1 482	1 018	3 793	218	941	229

Moșiile Apor, risipite în mai multe comitate ale Transilvaniei, aveau în 1698[5]:

Unități	Cai	Boi	Vaci	Oi
1 057	493	2 714	1 501	4 858

[1] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. Vol. I. Supușii*, București, 1986, p. 390–394.
[2] *Ibidem*, p. 362.
[3] *Ibidem*, p. 356.
[4] *Ibidem*, p. 356–357.
[5] *Ibidem*, p. 372–373.

a) Agricultura. Creșterea animalelor. Albinăritul. Vânătoarea și pescuitul

Agricultura, ca ramură economică de bază a Principatului și în acest secol, având efectivul uman și inventarul animalier relativ satisfăcător, asigura mijloacele de subzistență și prin mărirea suprafețelor arabile, perfecționarea sistemelor de cultură și a uneltelor agricole, prin introducerea unor noi plante de cultură. Solurile Transilvaniei nu erau dintre cele mai productive. În multe regiuni pământurile arabile se încadrau în categorii inferioare, argiloase, puțin productive. Pământurile mai bune din șesuri și lunci erau deținute de nobili, fiind înglobate în alodiul acestora. În procesul de deposedare a țăranilor de pământurile lor, atenția stăpânilor feudali se îndrepta în primul rând asupra celor mai productive.

Câmpia Transilvaniei avea terase și terenuri de luncă ceva mai bune pentru agricultură, dar în părțile ei răsăritene, cu numeroasele depresiuni intramontane, perioada de vegetație era de durată mai scurtă datorită climei mai reci, agricultura producând aici nu cu mult peste necesarul mijloacelor de subzistență. Maramureșul avea condiții climatice și soluri cu ceva mai bune.

În părțile vestice, câmpiile Sătmarului, Oradei și Aradului, cu pământuri bogate în cernoziom, dădeau recolte superioare. Mlaștinile și bălțile nu lipseau din zona joasă a marii Câmpii de Vest, care se întindea până la malul Tisei.

Banatul, în partea lui de șes, deținea pământul cel mai bun pentru agricultură din întreg arealul geografic prezentat, dar și cele mai numeroase bălți și mlaștini, asanarea lor devenind o preocupare insistentă a erariului imperial în secolul următor.

Ținând evidența condițiilor de sol și climatice, lucrătorii agricoli au adoptat, în urma unei experiențe îndelungate, sistemele de cultură, uneltele agricole și plantele adecvate, pentru a realiza producții agricole pe cât posibil mai bune.

Rotația culturilor agricole pe pământul arător era generalizată în agricultura Transilvaniei în acest secol. În gospodăria țărănească mai ales, sesia iobăgească, în diminuare, nu permitea lăsarea prea multor pământuri în pârloagă, pentru odihnă și refacere timp de un an. Se extinde practica îngrășării solului cu gunoi animalier și prin incendierea resturilor vegetale din anul agricol încheiat. Totodată, asolamentul trienal se răspândește în tot mai multe părți ale Principatului, stăpânii de domenii încercând pe această cale sporirea producției agricole. Se constată, astfel, că pe rezerva seniorială a domeniului se folosesc sistemele de cultură cele mai adecvate solului și de pe urma cărora se puteau obține producții agricole superioare.

Uneltele agricole utilizate pentru pregătirea pământului arător în vederea introducerii sămânței, pentru întreținerea plantelor cultivate și la culesul recoltei sunt acum de dimensiuni mai mari, părțile lucrătoare ale acestora fiind confecționate din fier. Randamentul lucrărilor agricole efectuate cu aceste unelte era unul superior. Plugul este dotat cu brăzdar de fier de dimensiuni mai mari, în zonele cu suprafețe agricole plane el aparținând tipului asimetric. Transilvania prezenta însă un teren variat, înclinat, cu pante numeroase, înspre care se extinde agricultura, fiind necesară trasarea de terase dispuse

în trepte. În acest scop era întrebuințat plugul cu cormană schimbătoare, brăzdarul de fier având forma simetrică. În tot mai multe locuri se folosește cuțitul de fier, care despica pământul ce era apoi întors de brăzdar.

În secolul al XVII-lea crește numărul sapelor, săpăligilor și secerilor de fier pentru a servi o agricultură în expansiune geografică–teritorială, care se dorea să fie și una intensivă. Sporește numărul atelierelor de fierărie, cu deosebire pe domeniile feudale din regiunile în care se extrăgeau minereuri de fier și se prelucra fierul obținut prin reducere, pentru confecționarea de unelte agricole, care intră în inventarul gospodăriei țărănești și al economiei domeniale.

Inventarele de domenii înscriu, mai ales în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, tot mai multe unelte agricole. Domeniul Comăna avea la 1677 fiare late și fiare lungi de plug, care de povară pentru cai și altele pentru boi, care ferecate și neferecate, 6 pluguri și 2 pluguri cu rotile ș.a.[1] Pe domeniul de la Urmeniș, din Câmpie, stăpânit de Mihail Teleki, se găseau în 1679 felurite piese de car și de plug din fier, 2 bucăți de fag cioplite pentru grindei de plug, 1 roată nouă, 470 spițe de roți, fag pentru osii, juguri pentru boi, 94 de lopeți pentru vânturat, 64 de lopeți pentru noroi, 20 cozi de hârleț, 8 furci de lemn și 2 greble tot din lemn, 12 sape noi, 9 cuți pentru ascuțit coasa, 7 lopeți de fier, 24 seceri, coase cu coadă, 24 securi, apoi fiare de plug, hârlețe, 142 furci de lemn, 57 greble pentru lucrul la câmp, 13 sape, pluguri, care etc.[2]

Sunt unelte agricole sau componente ale acestora, dovedind o înzestrare mai bună îndeosebi a curților nobiliare, în scopul valorificării superioare a alodiului. Mijloacele de tracțiune, carul, căruța, sunt mai numeroase și au acum dimensiuni mai mari, putând transporta greutăți și cantități mai mari de produse agricole, ele fiind tractate la distanțe mai lungi, de către cai, al căror număr este în creștere.

Între plantele cultivate grâul deținea primul loc. Datorită condițiilor climatice ale Transilvaniei și terenurilor acesteia, dintre cele două soiuri, de toamnă și de primăvară, cel dintâi era mai productiv aici, în consecință el fiind cultivat pe suprafețe mai extinse. Era preferat cu deosebire în gospodăria țărănească. Pentru alodiu, stăpânii de domenii foloseau mai mult grâul de primăvară. În părțile de la Câmpie suprafețele cultivate cu grâu de primăvară sunt mai extinse, pe domeniul Gilău însă grâul de toamnă era semănat, în 1666, în cantități de 7-8 ori mai mari decât cel de primăvară, în Țara Făgărașului diferența fiind și mai mare datorită climei mai reci de sub lanțul Munților Făgăraș.

Ovăzul, mai puțin pretențios, e cultivat pentru asigurarea hranei animalelor, a cailor îndeosebi, al căror număr e în creștere. Urmau orzul și secara, ale căror culturi urcau până în zonele de relief mai înalt. Pe domeniul Gurghiu s-a semănat în 1645 grâu de toamnă 468/2 gălete, iar primăvara 505/3 gălete ovăz, 28/2 gălete alac și 5 gălete secară. Pe domeniul Cetății de Baltă, la 1683 erau semănate 253/1 gălete de grâu de toamnă, 103/2 gălete de orz și 31/1 gălete de secară, tot toamna. Secara era cultivată mai ales în

[1] *Ibidem, Vol. II, Stăpânii. Economia domenială*, București, 1987, p. 194

[2] *Ibidem*, p. 196–197.

gospodăriile ţărăneşti, iar orzul pe rezerva senorială. Acelaşi raport între cele două economii — ţărănească şi domenială — îl are meiul.

Ca pondere a culturilor urmează mazărea, lintea, fasolea.

O plantă de cultură agricolă nouă este porumbul, care apare menţionat în documentaţia transilvăneană încă în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În 1639 pe domeniul Chioar e înscris sub forma de „grâu turcesc", în Câmpia Transilvaniei în 1679 sub cea de „grâu de mare". Rezultă că porumbul s-ar fi cultivat mai întâi în părţile nordice ale Principatului, în scurt timp el extinzându-se în mai toate zonele provinciei. Perioada de vegetaţie a noii plante, clima ceva mai umedă şi relativ constantă din spaţiul intracarpatic i-au permis rapida adaptare şi cultivarea ei pe suprafeţe tot mai mari. Întrebuinţat la început pentru hrana animalelor, porumbul devine treptat un aliment important în alimentaţia locuitorilor ţării, cultura meiului scăzând cu timpul datorită, comparativ, randamentului inferior. În multe locuri făina de porumb se amesteca în pâine, fiind consumată de iobagi sub forma pituştilor.

Producţia agricolă rămâne în Transilvania la un nivel relativ scăzut, înregistrând mari oscilaţii în diferiţi ani, care cumulau şi o serie de factori distructivi. Agricultura transilvăneană este una mai mult de subzistenţă decât de profit, supunând la grele încercări mai cu seamă gospodăria ţărănească. Intensificarea culturii porumbului, mai productiv, poate evidenţia avatarurile celorlalte culturi, tradiţionale, pe solul relativ sărac al provinciei.

Productivitatea agricolă apare înregistrată în acest secol în cazul economiei domeniale. Pe domeniul Făgăraş, pentru anii cuprinşi în deceniul 1664–1673, s-a obţinut la grâul de toamnă o productivitate de 2,88 la unu, la grâul de primvară mai puţin. Orzul înregistra aici o productivitate de peste 3 la unu, şi ceva mai mult ovăzul, dar aceste plante se cultivau pe suprafeţe mai mici decât cele cu grâu. Meiul a dat în 1666 o productivitate de 5,2 la unu[1]. Tot la Făgăraş, la hrişcă, acest raport era, în deceniul următor, de 2,7 la unu, iar la mazăre 2 la unu. În aceeaşi perioadă la Cehul Silvaniei lintea avea o productivitate de aproape 4 la unu şi tot aici, în 1688, la 2/3 gălete de porumb semănate au ieşit 229 gălete în tulei. Tot atunci, la fasole, pe domeniile Gurghiului şi Făgăraşului productivitatea era de 18 la unu[2].

Pe sesiile iobăgeşti productivitatea agricolă era şi mai scăzută, datorită categoriei de pământ arător de nivel inferior, dificultăţilor din gospodăria ţărănească, lipsei seminţelor de calitate, selecţionate.

În cuprinsul domeniilor, şi cu extindere, în timp, şi în gospodăria ţărănească, erau cultivate legumele: ceapa (roşie, măruntă), morcovi, sfeclă, varză, pătrunjel, ai (usturoi). Semănăturile de grădină de la Făgăraş, Comăna şi Şercaia în 1669 se înşiruiau în următoarea ordine: ceapă roşie 281 straturi, pătrunjel 232, morcovi 73, usturoi 31, ceapă măruntă 24, ceapă roşie de sămânţă 9, pătrunjel 1 strat, în total 651 straturi de legume[3].

[1] *Ibidem*, p. 250–251.
[2] *Ibidem*, 257–258.
[3] *Urbariile Ţării Făgăraşului. Vol. II. 1651–1680.* Editate de D. Prodan, Bucureşti, 1976, p. 454.

În grădina de legume de la Cricău-Alba se cultivau, la 1684, ceapa roşie pe 73 straturi, ceapa măruntă pe 40, usturoiul pe 35, morcovi pe 14 şi sfecla pe 5 straturi[1]. Predominau culturile de ceapă, pătrunjel, morcovi şi usturoi, produse agricole cu o prezenţă mare în alimentaţia locuitorilor.

Alături de acestea apar menţionate straturile de ridichi, castraveţi, tarhon, pepene galben, pepene grecesc.

Este în creştere acum suprafaţa terenurilor pe care erau cultivaţi pomii fructiferi, atât în grădinile din jurul curţilor nobiliare, cât şi al gospodăriilor ţărăneşti. Între ei merii, perii şi prunii deţineau primul loc, urmând cireşii, vişinii, nucii. În Banat, părţile Timişoarei, după informaţiile oferite de călătorul turc Evlia Celebi, erau crescuţi vişini, precum şi fragi, căpşuni şi afini[2]. Din preocuparea pentru creşterea producţiei pomicole au rezultat altoirile, în extensiune mai ales pe grădinile domeniale.

Tot pe domeniile senioriale se cultivă felurite flori, atât pentru ornamentica din interior, cât şi pentru ape aromate, parfumuri.

Se extinde în acest secol şi cultura tutunului, la început pe ascuns, deoarece era interzisă prin legile Principatului, după cum şi fumatul. Nici importul şi comerţul cu tutun nu erau îngăduite; astfel hotărârile luate în adunările ţării din 1670, 1683, 1686, reluarea lor dovedind însă extinderea suprafeţelor cultivate cu ceea ce Biserica numea „tămâia diavolului" şi considera obiceiul fumatului drept unul păgân. Pedepsele prevăzute în sume de bani (florini) erau destul de mari, de astă dată ele urcând pe scara socială: pentru nobilul cu moşie 50 florini, pentru nobilul cu o sesie 12 florini, pentru ţăran 6 florini[3]. Evident, era avută în vedere nu numai capacitatea de plată a unor astfel de „infractori", ci şi puterea de influenţare în privinţa cultivării plantei şi consumării ei, ca praf sau în pipă. Nu se cunosc aplicări ale pedepselor prevăzute, nici măcar în Maramureş, unde Statutele comitatului interziceau în 1697 fumatul tutunului nici mai mult nici mai puţin decât „in perpetuum"[4]. Ba mai mult, încep să apară conscrise locuri cultivate cu tutun: în conscripţia din 1692 privind târgul Diosig (Bihor), sunt înscrise 179 de sesii, cu precizarea că fiecare avea grădină în care era sădit tutunul[5], fumatul extinzându-se tot mai mult, de unde cererea crescândă a produsului.

Viţa de vie continuă să fie cultivată în zonele care s-au dovedit propice acestei plante, relativ pretenţioasă: văile Târnavei şi ale Mureşului (Mijlociu şi Inferior), în împrejurimile Sătmarului şi Oradiei, apoi în numita podgorie a Aradului. Alături de suprafeţele viticole mai mari din aceste zone, mulţi stăpâni de domenii cultivau viţa de vie pe o anume suprafaţă a alodiului, acolo unde condiţiile climatice şi de sol permiteau. Viţa de vie nu

[1] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII. Vol. II. Stăpânii. Economia domenială*, p. 230.
[2] *Călători străini despre Ţările Române.* VI, Bucureşti, 1976, p. 501.
[3] *MCRT*, XV, 1669–1674, Budapesta, 1892, p. 172–173. Articolul XIII din 1670.
[4] *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, III, p. 229.
[5] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, p. 233.

lipsește nici din gospodăria țărănească. Din vin, produsul principal al viței de vie, era prelevată dijma datorată de gospodăriile țăranilor supuși, cantitatea acesteia indicând producția generală și chiar extensiunea culturii ca atare. În cazul unora dintre domenii apare înregistrată dijma din vin datorată principelui și nona din vin pentru stăpânul de pământ. Pe unele domenii această dijmă rămâne o denumire generică, din moment ce din 10 vedere de vin trebuiau date două în contul acestei obligații. Se înregistrează și realitatea răscumpărării în bani a dijmei din vin, cum era cazul Huedinului la 1642, unde aceasta, împreună cu dijma din semănături valora 80 florini anual la răscumpărare[1].

Dimensiunea producției de vin pe domenii apare bine ilustrată din conscrierea făcută în 1665 pentru domeniile fiscale și ereditare ale principesei, producția alodială și din vin fiind la:

Vinț de 49 buți a 1 762/2 vedre,
Blaj de 42 buți a 1 613/4 vedre
Dumbrăveni 98 buți a 4 179 vedre
Bahnea 18 buți a 688/2 vedre
Cătina 25 buți a 1 000 vedre
Făgăraș 4 buți a 129 vedre
Iernut 23 buți a 866 vedre,
deci în total 259 de buți a 10 238 vedre[2].

Fără a putea estima extensiunea culturii viței de vie la nivelul Transilvaniei și a producției de vin în baza documentației provenite din secolul al XVII-lea, se poate reține observația că ea deținea un loc important în economia Principatului. Era o cultură complementară cu rol capital în viața societății, care solicita lucrări pretențioase pentru întreținere, unelte adecvate și recipiente pentru depozitare. Ceea ce n-a împiedicat însă nici pe stăpânii de domenii și nici chiar pe supușii acestora în a cultiva vița de vie pe terenuri aparte sau în jurul gospodăriilor și să producă vinul atât de solicitat la consum.

Cânepa și inul apar și ele între plantele cultivate în acest secol. Semănăturile de cânepă se înșirue, în urbarii, imediat după cereale și înaintea porumbului, abia acum introdus. În mediul rural țesăturile din cânepă, alături de cele din lână de oaie, constituiau textilele cele mai des folosite pentru îmbrăcăminte, pe câtă vreme țesăturile din in se întrebuințau la croirea straielor de sărbătoare.

Cânepa și inul sunt semănături de primăvară. În hotarele Făgărașului, Becleanului, Sâmbetei, Cuciulatei și Șercăii s-au semănat în 1669 în total 23/2 gălete de cânepă și 9/1 de in, când din grâul de primăvară doar 6/2 gălete, însă în toamna trecută fusese însămânțate 837/1 gălete de grâu de toamnă. Pe domeniul Blajului, la 1680, între semănăturile de primăvară cânepa era înscrisă cu 6 gălete, iar inul numai cu una[3].

[1] Jakó Zsigmond, *A gyalui vártartomány urbáriumai* (Urbariile domeniului cetății Gilău), Cluj, 1940, p. 73.

[2] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, II, p. 240.

[3] *Ibidem*, p. 218, 231.

Se observă, în alt rând, preocuparea crescândă în secolul al XVII-lea pentru îngrijirea fânețelor, în vederea obținerii unei cantități sporite de fân necesar hranei animalelor pe durata iernii. Apar menționate, la curțile nobiliare, stogurile de fân depozitate în apropierea grajdurilor de animale, măsurate în stânjeni și care. Ele sunt prezente și în gospodăria țărănească, alături de cele cu paie de cereale și spre sfârșitul secolului de grămezile cu ciucălăi de porumb.

Creșterea animalelor continuă să constituie ramura anexă cea mai strâns legată de agricultură. Creșterea vitelor mari (cai, vite cornute), precum și a oilor, era o îndeletnicire economică însemnată a locuitorilor Transilvaniei. Gospodăria țărănească nici nu era de conceput fără inventarul animalier, care o făcea funcțională prin asigurarea forței de tracțiune (care punea în mișcare plugul, carul, grapa). Animalele dădeau lapte și carne, oile și lâna necesară pentru îmbrăcăminte, toate pielea din care se confecționau haine și încălțăminte.

Transilvania deținea suprafețe mari de pășunat, în câmpie, lunci, pe dealuri, până unde culturile agricole nu puteau urca, precum și în zonele alpine, unde animalele erau duse la păscut pe durata verii. Iarna, din regiunile cu număr mare de oi, turmele erau duse la păscut în Câmpia Vestică și peste munți, în Țara Românească și Moldova și chiar peste Dunăre, în Dobrogea.

În inventarul animalier al gospodăriilor țărănești și deopotrivă al domeniilor transilvănene, vitele cornute ocupau primul loc (vitele, boii, juncii), în multe locuri bivolii, animale de tracțiune tradiționale. Urmau oile, care în medie pe gospodărie țărănească depășeau cu puțin media cornutelor, ele completând prin lapte și carne cele necesare consumului alimentar. Raporturile dintre diferitele categorii de animale variază de la o regiune la alta și de la un domeniu la altul.

Ilustrativ, în deceniile de la mijlocul secolului al XVII-lea, conscripțiile notau pentru diferite domenii cifre care dădeau pe unitate mediile[1]:

Domeniul	Anul	Cai	Boi	Vaci	Oi	Porci	Stupi	Vite	Animale
Urmeniș	1639	0,7	2,6	2,6	10,7	2,8	11,1	7,0	20,0
Coroisânmărtin	1640	1,0	1,3	1,1	1,3	3,2	0,8	3,6	8,0
Chioar	1647	0,3	1,6	1,7	0,8	1,7	0,2	4,0	6,0
Blaj	1647	0,2	3,1	2,1	7,7	3,0	0,6	6,5	17,1
Gilău	1652	0,4	2,6	2,5	6,6	2,2	1,6	6,3	15,1
Deva	1673	0,4	3,6	3,0	3,8	3,5	2,9	8,0	15,3
Zlatna	1673	1,0	2,0	4,8	15,3	2,1	0,8	9,8	27,0
Hunedoara	1674	0,3	1,9	1,3	4,7	1,2	0,3	3,4	9,6

[1] *Ibidem*, I, p. 354.

Cât privește economia domenială, aceasta era înzestrată din belșug cu animale mari și mici, stupi și păsări, crescute în jurul curiilor, altele în diferite părți ale domeniilor, atent supravegheate de stăpâni. Comparativ, la 1642 domeniile princiare transilvanene aveau înscrise[1]:

Domeniul	Vite	Cai	Bivoli	Oi	Capre	Porci	Stupi	Păsări de curte
Alba Iulia	168	70	112	1 500	43	353	221	1 021
Vinț	105	119	–	1 054	59	580	140	576
Deva	81	18	10	1 515	275	223	58	300
Făgăraș	454	153	–	3 230	320	1 547	–	1 914
Porumbacu	121	90	26	1 189	61	830	100	158
Comăna	35	89	–	908	120	465	29	420
Odorhei	68	–	–	159	9	251	6	465
Gurghiu	112	3	–	2 055	33	301	71	219
Chinar	113	–	–	190	98	583	25	372
Gherla	362	–	–	1 449	237	677	97	–
Gilău	315	71	20	2 616	67	129	73	565
Sânpetru	214	70	–	460	94	63	51	347
Urmeniș	479	99	–	502	–	495	252	526
TOTAL	2 627	782	168	16 827	1 416	6 497	1 123	6 883

Rezultă înzestrarea gospodăriei iobăgești în primul rând cu animale de muncă (mai puțin cai), cu oi în medii cu mari variații, cele mai ridicate în câmpie și spre Munții Apuseni, cu porci 2–3 de unitate și stupi în medie relativ mică. Economia domenială poseda însă un număr mai mare de cai, stupi și păsări de curte, de porci și nu în ultimul rând de oi. Domeniile princiare mai mari: Făgăraș, Gilău și Gurghiu dețineau un număr relativ mare de oi, deopotrivă apreciate pentru produsele lor.

Oieritul, se vede clar din documentația secolului al XVII-lea, constituia o îndeletnicire a locuitorilor din întreaga Transilvanie. Media de oi pe familie se mișcă în jurul cifrei de 5, atât în cele românești, cât și ungurești. În scaunele secuiesti, libere, media oilor de gospodărie era dublă, în cele săsești foarte mică. Păstorii de oi (păcurarii) înregistrați în urbarii, sunt în număr mic, raportat la numărul de sate, oile fiind crescute de fiecare familie mai mult în gospodăria proprie[2].

În părțile de sud ale Transilvaniei, sub lanțurile muntoase ale Cibinului, Făgărașului și Bucegilor, în satele românești existau turme de oi duse vara pe pășunile alpine și la iernat peste munți, în Câmpia Română, de unde reveneau o dată cu primăvara. Păstoritul

[1] *Ibidem*, II, p. 209–210.

[2] Vezi discuția mai amplă la David Prodan, *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice*. Ediție nouă de Aurel Răduțiu, București, 2002, p. 68–81.

ardelenilor (mărgineni, pădureni sau mocani din satele săcelene) avea ca direcție principală aceea spre Țara Românească[1], de unde nu vin niciodată oi cu familii de păstori cu tot. Nici dintre ardeleni nu merg decât rar familii: păstoritul pendulatoriu — și nu transhumant, cum a fost denumit uneori — era organizat după reguli tradiționale, turmele fiind readuse la sfârșitul iernii în satele de care aparțineau, prin ținerea evidenței capetelor de oi. Și veniturile din creșterea oilor erau deloc neglijabile.

Astfel, la începutul secolului al XVII-lea se găseau anual la iernat în Țara Românească și Moldova în jur de 300 000 oi din Banat și Crișana, iar în 1632 în Țara Românească 16 984 oi numai din satele aparținând domeniului cetății Făgărașului[2].

Păstoritul ardelenilor în celelalte două Țări Românești constituia un fapt important pentru legăturile economice și comerciale dintre provinciile românești, fiind semnificativ și în privința contactelor interumane dintre românii locuitori pe cele două versante ale Carpaților.

Albinăritul este răspândit peste tot, dar media de stupi pe gospodării și sate este relativ mică. Pe domenii sunt amenajate stupine, în grădini, pentru a fi protejate. În coșnițe sau butuci de lemn fagurii erau orânduiți de albine, fără intervenția omului. Pe domenii, stăpânii poartă grijă mai mare stupinelor.

Flora Transilvaniei, abundentă, variată și cu existență pe toată durata verii, permitea obținerea unei ceri de calitate și miere de albine care satisfăcea cele mai pretențioase gusturi. Drept urmare, ceara de albine și mierea erau solicitate pe piața orașelor și la export, fiind deosebit de apreciate.

Stăpânii de domenii percepeau dijma din stupi și din roi, deci unul din zece. Țăranii iobagi aveau însă, în cea mai mare parte a lor, cu mult sub zece stupi, în consecință răscumpărau obligația cu câte 2 dinari.

Vânătoarea și pescuitul completau mijloacele de subzistență ale locuitorilor. Câmpiile și zonele deluroase și muntoase acoperite cu păduri ale Transilvaniei erau populate de numeroase animale sălbatice (ca iepuri, mistreți, căprioare, urși ș.a.), cu păsări de pradă. Multe dintre acestea distrugeau culturile agricole sau atacau gospodăriile țărănești, animalele crescute în cuprinsul acestora, impunându-se vânarea lor. În general cele două îndeletniciri stăteau sub interdicție, fiind monopoluri senioriale: în zonele libere ele erau practicate după obiceiuri mai vechi, instituite în timp.

Pescuitul, ca monopol domenial, controlat sever de stăpâni, era interzis supușilor în porțiunile de ape delimitate și înscrise ca atare în urbarii, pedeapsa fiind de 12 florini. Supușii puteau pescui în ape mai puțin bogate în pește, situate la depărtări, fiind însă obligat pentru aceasta să-i dea stăpânului părți sau daturi. Înșiși pescarii erau înscriși în urbarii ca atare (pescari sau răcari în cazul prinzătorilor de raci).

[1] Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, în AARMSI, s. III, t. VII, 1927, p. 127–230.

[2] *Ibidem*, p. 1–3; Șt. Meteș, *Păstori ardeleni în Principatele Române*, în AIINC, III, 1924, p. 291–298.

Râurile Transilvaniei și apele de munte, aici din abundență, erau populate cu somn, știucă, mreană, lostriță, cleni, păstrăvi, țipari, raci, specii menționate în conscripțiile domeniale din secolul al XVII-lea. Urbariile Făgărașului înscriu în primul rând păstrăvii, care se găseau din belșug în apele limpezi ce izvorau din lanțul muntos cel mai înalt din țară. Dar sunt înscrise și lacurile (rezervoarele) de pește, heleșteiele de pe lângă curți. Astfel, la Grid, Perșani, Vad; în 1632 lacuri și iazuri cu specii variate de pești; la Porumbacu, în 1637, trei rezervoare pentru pește, la Făgăraș, patru, apoi la Arpașu de Sus și Streza-Cârțișoara rezervoare de păstrăvi etc.[1]

Apele domeniului Gurghiu (Valea Gurghiului, Sărata și Valea Orșovei) erau oprite și ele în a doua jumătate a sec. XVII pescuitului tot sub pedeapsa de 12 florini. La fel apele Hundoarei, a Streiului, celelalte din Hațeg.

În listele cu iobagi pescarii (și răcarii) sunt menționați frecvent, în unele sate chiar în număr mare: Drâmbu-Alba 4 pescari la 1630; în Chioar la 1639 erau 7 pescari și 1 răcar; pe domeniul Gilău la 1670 doar 6 pescari și 1 răcar; în urbariul Hunedoarei la 1681–1682 totalizați 7 pescari[2].

Vânatul, de asemenea monopol seniorial, constituia deopotrivă o sursă de hrană, pentru nobilime și un mijloc de petrecere. Supușii erau obligați să dea piei de jder, vulpe, căprioare, iepuri sau găinușe dintre cele vânate. În Țara Oașului prestația era din jderi și șoimi. Urbariile Țării Făgărașului înscriau vânători și păsărari; la fel pe domeniul Gurghiului, unde satele trebuiau să dea o căprioară pe care o puteau răscumpăra în bani[3].

Nobilimea și oamenii liberi vânau cu pușca, țăranii cu armele albe, plasa și capcane, fiindu-le interzisă purtarea armei de foc. De aici și rezultatul diferit de pe urma vânătoarei.

b) Mineritul

Extracția fierului **și** ***a metalelor prețioase,*** precum și *a sării* din Transilvania și Maramureș, constituia în secolul al XVII-lea un monopol princiar și importantă sursă de venituri pentru stat. Deși împrejurările politice de la începutul secolului, din anii '60 și apoi din deceniile de la pragul de trecere spre veacul al XVIII-lea au cauzat deteriorări ale minelor și ocnelor, precum și dezorganizarea activităților de extracție ale acestor bogății ale subsolului transilvan, veniturile obținute de pe urma acestora dețin o pondere mare în totalul veniturilor Principatului.

Exploatările miniere urmau procedeele și tehnicile mai vechi, sistemul bazându-se pe lucrul țăranilor aserviți din cuprinsul domeniilor princiare și în câteva cazuri al celor nobiliare. Pentru muncile mai pretențioase, de la cuptoarele de reducere a minereurilor

[1] *Urbariile Țării Făgărașului. Vol. I. 1601–1650*, București, 1970, p. 54–56.
[2] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, p. 317–321.
[3] *Ibidem*, p. 349–353

îndeosebi, erau aduși meșteri străini, din Slovacia și Austria, angajați în contul unei plăți mixte, în natură și bani.

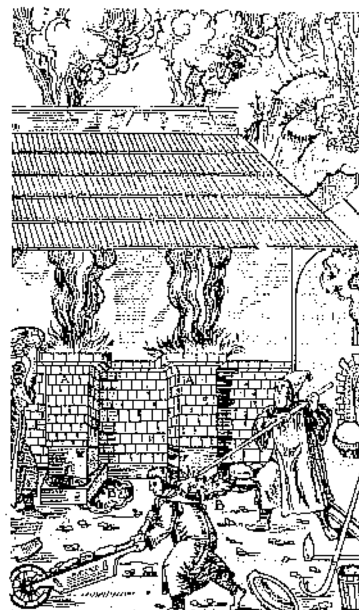

Fig. 205 Furnal de topit minereul.

Subsolul Transilvaniei era bogat în zăcăminte de *fier*, care se explorau cu deosebire în părțile Hunedoarei, la cunoscutele mine de la Ghelari și Teliuc. În apropierea locului de extracție erau amplasate topitoriile, pe domeniul Hunedoarei cele de la Plosca, Toplița, Baia Nouă, Nădrab, Limpert. Încălzirea cuptoarelor se făcea cu ajutorul mangalului, produs de așa-numiții bocșeri. Acționarea foalelor mari pentru întețirea focului din topitorie și a ciocanelor de bătut fierul se făcea cu ajutorul roților hidraulice, pentru funcționarea cărora se efectuau amenajări speciale.

Extracția și prelucrarea fierului se realiza și pe domenii nobiliare, cum erau cele de la Rimetea, de lângă Turda, ale familiei Thoroczkai, de la Ohaba (Ilia) aparținând familiei Barcsay. La Vașcău (Beiuș), care ținea de domeniul Episcopiei romano-catolice din Oradea, funcționa un atelier de fierărie completă.

Alte ateliere de redus și prelucrat fierul existau în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea în părțile răsăritene ale Principatului, la Mădăraș și Bălan (ambele în Ciuc), dar cu o producție mult redusă.

Cea mai mare producție de fier din Transilvania era obținută în Hunedoara, cele cinci topitorii de aici dând circa 1 600 măji de fier anual în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. O parte din această cantitate de fier brut era prelucrată în atelierele de fierărie din apropiere, fiind confecționate diferite unelte și obiecte solicitate de comunitățile rurale sau de locuitorii orașelor. Importante cantități de fier erau vândute în stare brută; acestea luând drumul unor fierării mai îndepărtate, chiar din străinătate, constituind materia primă a acestora.

Aurul și argintul au constituit alte bogății ale subsolului Transilvaniei, care au atras în permanență doritori să se instăpânească asupra lor. În secolul al XVII-lea acestea stăteau sub monopolul princiar, fiind bunuri ale fiscului. Extracția acestor metale prețioase se făcea în cele două trunghiuri din Munții Apuseni, respectiv Băii Mari (Zlatna-Roșia

Montană-Baia de Criș-Baia de Arieș; Baia Mare-Cavnic-Rodna), prin minerit la adâncime, precum și prin spălarea aurului din nisipurile cursurilor de apă adiacente, după tehnici și cu unelte tradiționale.

În vederea măririi producției în minerit, atât a celei de fier și aramă, cât și de metale prețioase (aur și argint), principii Transilvaniei, îndeosebi Gabriel Bethlen și Rákóczeștii, inițiază măsuri pentru redresarea activităților din acest domeniu al vieții economice. Astfel, în 1618 s-a hotărât ca lucrătorii la minele care intrau în funcțiune să nu dea vreme de un an urbura, să nu presteze slujbe ostășești, să se acorde ajutoare minerilor nevoiași, invalizi ș.a. Supravegherea atentă a activităților miniere din regiunea Munților Apuseni a avut drept consecință creșterea cantității de metal prețios obținut.

Minele din părțile Băii Mari însă au fost arendate în schimbul unor sume cu mult sub valoarea veniturilor, arendașii secătuind în scurt timp zăcămintele prin exploatare irațională. În consecință, acestea sunt date de principi spre administrare unor orașe, dar la sfârșitul secolului al XVII-lea, în împrejurările turburi ce au survenit, ele sunt din nou arendate unor persoane interesate doar de câștigul rapid. Urmarea a fost scăderea producției miniere în general și mai ales a veniturilor din acest sector economic.

Oricum, beneficiul cămării princiare din exploatarea aurului ajungea la aproximativ 15 000 florini anual, producția de aur a Principatului Transilvaniei oscilând între 4 298 pisete în 1607 și 2 900 pisete de aur în 1688[1].

În secolul al XVII-lea, cu deosebire în cea de-a doua jumătate a lui, se intensifică exploatarea mercurului, bogăție existentă alături de zăcămintele (filoanele) de aur din aceleași zone. Exploatările cele mai însemnate erau la Abrud și Zlatna. Valoarea sumelor încasate prin vânzarea sau schimbul mercurului sub principele Mihail Apafi I se ridica, în anii 1667 și 1668 la aproximativ 3 000 de florini anual. Mercurul era un produs tot mai mult solicitat acum la export, fiind apreciat de negustorii venețieni și din centrul Europei.

c) *Extracția sării*

În Transilvania și Maramureș constituia o altă sursă importantă de venituri pentru stat. În secolul al XVII-lea exploatarea ocnelor de sare a cunoscut oscilații în funcție de autoritatea exercitată de principi: în primii ani ai secolului activitatea extractivă de la saline a înregistrat o reducere în contextul politic existent, ea revigorându-se în vremea lui Gabriel Bethlen și a Rákóczeștilor. La pragul de trecere spre secolul al XVIII-lea, în timpul războaielor austro-turce, producția de sare a provinciei este iarăși în diminuare.

Cele cinci cămări de sare transilvănene care funcționau la Turda (cu 5 ocne), Dej (3 ocne), Sic (2 ocne), Cojocna (3 ocne) și Ocna Sibiului (5 ocne) fuseseră — până la începutul secolului al XVII-lea în repetate rânduri arendate sau zălogite unor persoane sau instituții datorită marii nevoi de bani resimțită de visteria princiară. Gabriel Bethlen

[1] *Istoria României*, III, București, 1964, p. 100.

însă va dispune încă de la începutul domniei sale ca minele, ocnele și tricesimile Transilvaniei să nu mai poată fi arendate, principele preluând controlul direct asupra acestor surse consistente de venituri. Sub Rákóczești puterea centrală din Principat și-a asigurat în continuare supravegherea și mai strictă asupra veniturilor de la cămările de sare și cele două porturi de control al transporturilor de sare pe Mureș și de desfacere a ei: Partoș-Alba Iulia și Deva. După 1671 se revine la sistemul de arendare, sub principele Mihail Apafi I veniturile acestora fiind în scădere. Exploatările de sare din Transilvania se găsesc acum în criză și doar prelucrarea lor de către erariul austriac le va redresa.

De la ocnele din centrul și estul Transilvaniei — Praid, Gurghiu — se scoteau relativ puține cantități de sare, ele fiind destinate cererilor populației din acele părți.

Cât privește exploatările de sare din Maramureș, acestea au fost cedate de principii transilvăneni anumitor persoane, visteria țării fiind astfel lipsită de veniturile respective în acest secol.

Extracția sării la ocnele din Transilvania și Maramureș se practica sub forma tradițională de clopot, întrucât stratul de sare era destul de gros pentru aceasta. Numărul tăietorilor de sare și al personalului auxiliar a variat în decursul timpului, în jurul locurilor de extracție dezvoltându-se orașele salinare, care aveau statutul propriu de organizare și funcționare.

Pentru transportul bolovanilor de sare din perimetrul ocnelor și până la locurile de încărcare a acestora pe plute se angajau care și cărăuși din comitatele învecinate, în contul obligațiilor iobăgești sau al unei plăți convenite. După efectuarea plăților și vânzării ei la ocne, sarea era valorificată mai ales în cele două porturi ale Mureșului, unde veneau cumpărători din comitatele apropiate, dar și mai îndepărtate.

Valorificarea sării la ocnele și în porturile Transilvaniei în sec. XVII
(în bolovani de sare)[1]

Cămara	Anul	Ocne	Port	Total
Cămara	1601	32 208	82 019	114 227
Cojocna	1670	70 591	90 541	161 132
Sic	1657	44 568	42 079	86 647
Turda	1665	39 159	91 574	130 733

Rezultă că aproape două treimi din sare erau valorificată în porturi, unde prețul ei era mai mare, datorită transportului, și abia o treime la ocnele din care se extrăgea.

Sarea extrasă în Transilvania se transporta pe Mureș până în Pannonia, unde era extrem de solicitată. În continuare, pe Tisa și Dunăre, ea era dusă până în Peninsula Balcanică, satisfăcând necesitățile de sare ale locuitorilor din acele părți.

[1] Rudolf Wolf, *Exploatarea sării în Transilvania în perioada Principatului (1541–1691)*, Cluj-Napoca, 1998 (Teza de doctorat), p. 142.

Veniturile realizate de fisc din exploatarea și vânzarea sării rămân consistente și în acest secol, atât în valori absolute, cât și în privința ponderii acestora în totalul veniturilor obținute de stat (principi).

Venituri realizate din exploatarea sării[1]
(în florini)

Anul	Venituri din sare	Totalul veniturilor fiscului	%
1586	13 850	137 556	10,07
1602	31 000	219 036	14,15
1629	32 752	164 010	19,97

Veniturile din sare reprezentau, deci, în 1629, în urma măsurilor economice luate de principele Gabriel Bethlen, o cincime din totalul veniturilor fiscului, ele dublându-se față de perioada Báthoreștilor atât ca pondere, cât și în privința sumelor obținute.

Ocnele din Maramureș, chiar în condițiile de exploatare menționate, dădeau un venit anual de 4 000 florini în jurul lui 1620.

d) *Meșteșugurile. Breslele*

Meșteșugurile din Principatul Transilvaniei înregistrează în secolul al XVII-lea fenomenul multiplicării lor, iar pe de altă parte al specializării. Crește numărul breslelor în care erau organizați meșteșugarii, cu deosebire în perioada de relativ calm politic din timpul principelui Gabriel Bethlen și al Rákóczeștilor. Specializarea meșteșugurilor, pe de altă parte, a creat premisele favorabile pentru creșterea producției meșteșugărești și trecerea treptată la cea manufacturieră.

Meșteșugurile domeniale și sătești continuau să satisfacă în primul rând cerințele de la nivelul domeniilor princiare și nobiliare, ale comunităților sătești în general. Locul primordial între acestea îl deținea fierăritul, atât de necesar în fiecare sat. La curțile nobiliare el era nelipsit, cu timpul satele reclamând prezența stabilă a câte unui fierar, care în atelierul său să poată confecționa și repara uneltele agricole și alte obiecte trebuincioase gospodăriei țărănești.

Unele ateliere de fierărie de pe domeniile princiare, cum era cel al Hunedoarei, produceau unelte din fierul obținut în urma extracției din zonă, vânzându-l în târgurile din apropiere. Aceeași activitate meșteșugărească se constată pe unele domenii nobiliare care aveau zăcăminte de fier și mine de extragere a lui (de exemplu domeniul familiei

[1] *Ibidem*, p. 125.

Thoroczkay de la Rimetea). Aceste ateliere de fierărie completă deschid drumul manufacturilor domeniale din perioada următoare.

Producerea sticlei și a obiectelor de sticlă (recipiente, căni, pahare, vase, sticluțe de farmacie și pentru parfumuri) cunoaște o perioadă de înflorire datorită gusturilor noi și exigențelor mai mari de la curtea princiară și ale marii nobilimi, precum și ale orășenilor. Sticlăriile de la Porumbacu și Comăna (Făgăraș), de pe domeniul princiar transilvănean, s-au remarcat prin obiectele de bună calitate produse în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, care erau vândute în Transilvania și peste munți, în celelalte două principate.

Pe domenii funcționau apoi mori de cereale, de tăiat lemne, de hârtie, de pe urma activității acestora obținându-se importante venituri. În cuprinsul domeniilor princiare mai ales existau postăvării, a căror producție era valorificată în țară, dar și prin vânzarea unor importante cantități în Țara Românească și Moldova, precum și peste Dunăre, în țările din Imperiul otoman. Astfel, postăvăriile de la Făgăraș, Dumbrăveni, Blaj, produc numeroase valuri de postav din lână, care era trecut cel puțin o dată prin pivele amenajate pe cursurile de apă din cuprinsul domeniilor respective.

Între micile industrii de pe domenii se numără cele de tăbăcit pieile de animale și de confecționat haine și încălțăminte de piele. Socotelile domeniului Făgăraș din anii 1673–1679 înscriu la intrate numeroase piei de cordovan, saftian, de bou, miel, vulpe, cerb, capră și pisică sălbatică, de urs și lup, precum și perechi de încălțăminte (cizme, încălțări) din piele de cordovan și saftian, căciuli, dolmane, pantaloni de piele[1]. Erau acestea produse pe domeniu și în satele aparținătoare, în condițiile muncii iobăgești, ele fiind destinate necesităților locale și zonale în primul rând, prisosul fiind valorificat pe piața principalelor orașe ale Transilvaniei. Pentru operațiile mai pretențioase, care cereau calificare, se recurge la meșteri străini, în sistemul muncii salariale.

Pe domeniile princiare și nobiliare își desfășoară activitatea rotari, dulgheri, curelari, fierari ș.a. Ca meșteșuguri casnice se impune țesutul, din rândul acestora desprinzându-se unii meșteșugari care se specializează în realizarea unor țesături de calitate, din lână în primul rând, dar și de cânepă și in, mult apreciate în lumea satelor. În așezările mai mari anumite familii se specializează în meșteșugul cărămidăriei.

Meșteșugurile își mențin terenul clasic de existență și funcționare care este orașul. Apărute și dezvoltate în secolele anterioare în principalele orașe ale Transilvaniei, meșteșugurile înregistrează pe parcursul secolului al XVII-lea câteva perioade de stagnare cauzate de frământările politice interne și de războaie. Pe de altă parte, meșteșugurile orășenești, organizate în bresle posesoare de vechi privilegii, încep să devină o frână în expansiunea meșteșugurilor în general datorită monopolului exercitat de acestea. Caracterul lor închis, limitativ, nu permitea lărgirea numărului meșteșugarilor și nici pătrunderile din afara cadrului existent. Monopolul deținut de breslele orășenești în procurarea de

[1] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, p. 262–263.

materii prime, dar mai ales în privința vânzării produselor pe piețele Principatului amenințau să împiedice lărgirea comerțului, a mărfurilor ce se puteau vinde și comercializa în interior și pe piața externă.

În consecință, puterea centrală recurge la măsuri prin care să limiteze monopolul breslelor meșteșugărești. Astfel, Gabriel Bethlen face comenzi pentru echiparea oastei Principatului la meșteșugari care nu făceau parte din bresle, aduce din străinătate (centrul Europei) grupuri de meșteșugari care confecționau obiecte de calitate, ale căror produse le cumpără, dându-le voie să le vândă în diferite orașe ale Transilvaniei. În împrejurările tulburi din anii '60 ai secolului, breslele transilvănene reușesc să obțină din partea dietei Principatului hotărâri în interesul propriu, cum era cea din 1661, prin care meșteșugarii moravi aduși de Gabriel Bethlen în 1622 erau opriți de la vânzarea produselor lor în cele mai multe din orașele Transilvaniei.

Se constată, totodată, încheierea în acest secol a anumitor înțelegeri între diferite bresle meșteșugărești, în privința apărării reciproce a intereselor lor, dar în cadrul acestor raporturi breslele mai puternice își impuneau voința.

Cererea de produse meșteșugărești este acum în creștere, atât în interiorul Principatului, cât și dinspre țările învecinate. Din principatele românești de la sud și est de Carpați soseau în Transilvania comenzi speciale adresate meșteșugarilor de către domnii și boierii munteni și moldoveni, precum și de unii orășeni și târgoveți înstăriți. Aurarii și argintarii din principalele orașe transilvănene erau solicitați să confecționeze coroane și bijuterii, candelabre și vase, ceasuri și alte obiecte de lux. Multe din aceste aurării și argintării constituiau daruri prețioase făcute la nunțile domnești și boierești de peste munți, fiind apreciate pentru măiestria cu care erau lucrate de meșteșugarii artiști din orașele Transilvaniei.

Asemenea produse de orfevrărie, dar și de fierărie și tâmplărie, de sticlărie și ceramică transilvăneană continuă să fie cerute și în Imperiul otoman, precum și pe anumite piețe din centrul Europei.

Orașele din Transilvania înregistrează însă perioade dificile în evoluția lor pe parcursul secolului al XVII-lea. Apare tot mai evident conflictul dintre marea nobilime și patriciatul orășenesc: cea dintâi, profitând de instalarea puterii centrale la nivelul Principatului, pe care o dirijează îndeaproape, atentează la vechile privilegii orășenești. Nobilimea maghiară se precipită să pătrundă în orașe sau în suburbiile lor, patriciatul săsesc opunându-se. Este cazul Clujului, unde membrii consiliului orășenesc ajung acum la paritate, jumătate dintre ei fiind sași, dar cealaltă jumătate era alcătuită din unguri pătrunși în interiorul lui.

Dar orașele transilvănene cunosc acum și frământări interne, apar contradicții în interiorul breslelor, între meșterii care ajung să dețină însemnate bogății și care au acaparat conducerea breslelor și pe cea a orașului și meșterii săraci, puși în situație de inferioritate. Calfele sunt nemulțumite și ele, mai ales cele tinere. Astfel, calfele de aurari de la Cluj

s-au revoltat în 1639 în contra meșterilor patroni, ca urmare a tratamentului la care erau supuși. Asemenea răzvrătiri au avut loc și la Brașov și în alte orașe ale Principatului.

Un tratament discriminatoriu era aplicat românilor, cărora le este interzis să pătrundă în orașe și să practice meșteșuguri. Românii din vechea suburbie a Brașovului, din Șchei, au de înfruntat împotrivirile marelui patriciat și ale meșteșugarilor breslași, în încercarea lor de a se afirma pe teren economic (în meșteșuguri și negoț). Aici, vechilor bresle privilegiate — dintre care 15 au primit privilegiul în secolul al XVI-lea — se adaugă alte 11 bresle, care obțin în secolul al XVII-lea monopolul exercitării meșteșugului: între aceștia postăvarii, măcelarii, dulgherii. Or, meseriile menționate erau practicate și de românii șcheieni, magistratul Brașovului restricționând activitatea acestora[1].

Alături de măcelarii, postăvarii și numeroșii negustori brașoveni, în marele oraș transilvănean existau croitori și cojocari români, care se vor afirma cu deosebire după începutul secolului al XVIII-lea.

La statutul de breaslă privilegiată însă n-au putut ajunge decât românii din Făgăraș și Hațeg, unde ei reprezentau o putere economică greu de neglijat. Cel mai vechi era țehul pantofarilor din Făgăraș (cu privilegiu de la principesa Maria Christina din 1598), urmat de țehul cizmarilor din același oraș (privilegiul din 1622 acordat de Gabriel Bethlen). Tot în Făgăraș, țehul tăbăcarilor primește privilegiu de la Gheorghe Rákóczi I în 1643. În Hațeg, țehului tălparilor și cizmarilor îi acordă privilegiu principele Mihail Apafi I în 1672, iar țehul olarilor de aici va obține privilegiul de funcționare în 1708[2].

Activități meșteșugărești și mic-negustorești se desfășurau apoi în numeroasele târguri din scaunele săsești și secuiești, ele satisfăcând necesitățile strict locale, fără a putea concura producția meșteșugărească din marile orașe ale Principatului, dominată de breslele privilegiate.

e) *Comerțul. Circulația monetară*

Desprinderea Transilvaniei și a unor părți vestice de regatul Ungariei, după evenimentele militare și politice dintre anii 1526–1541, și consolidarea ei ca Principat de sine stătător, până în vremea lui Mihai Viteazul, și sub autoritatea domnului român unificator, au adus noi deschideri în privința comerțului provinciei și orientării lui. Comerțul Transilvaniei se orientează acum mai mult înspre sud și răsărit, vizând, în noul context politic, Imperiul otoman, care trebuia aprovizionat. Dar, în prima linie erau situate Țara Românească și Moldova, cu care Transilvania avea legături economice-comerciale tradiționale și care se intensifică acum. Se aduceau de peste munți materii prime, îndeosebi

[1] Eugen Pavlescu, *Meșteșug și negoț la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX)*, București, 1970, p. 16 și urm.

[2] *Ibidem*, p. 72–75.

animale și cereale, și se desfăceau în cele două principate dunărene produse meșteșugărești necesare gospodăriei țărănești, între care unelte agricole de fier. De asemenea, erau comercializate la sud și est de Carpați postavuri, stofe fine, precum și obiecte de lux produse de renumiții orfevrieri și argintari sași din principalele orașe transilvănene. Din Transilvania erau trimise peste munți arme și praf de pușcă, alte produse meșteșugărești. Peștele și ceara, vinurile și mierea de albine obținute în Țara Românească și Moldova erau solicitate și apreciate în Transilvania, fiind transportate intens prin trecătorile din Carpați, folosite din vechime de locuitorii din cele trei țări.

Drept consecință, rolul orașelor transilvănene situate pe aceste drumuri comerciale, cum erau Brașovul, Sibiul și Bistrița se revigorează. Negustorii ardeleni circulau, în secolul al XVII-lea, fără opreliști în țările de la sud și est de Carpați, unde își puteau vinde produsele lor. Reciproc, negustorii munteni și moldoveni sunt întâlniți acum atât în piețele din orașele de graniță, cât și în cele din interior (Sighișoara, Mediaș, Aiud, Cluj) sau din părțile vestice (Oradea). Ei sunt prezenți, de asemenea, în Banat (la Caransebeș, Timișoara), acum pașalâc turcesc în întregime.

Brașovul continuă să dețină și în acest secol rolul cel mai important în practicarea comerțului între cele trei principate, devenind orașul principal al Transilvaniei; de altfel Giovanni Magini îl denumise în 1596 „emporiul întregii Transilvanii". Aici puteau fi văzuți negustori din celelalte regiuni ale Principatului, din Țara Românească și Moldova, dar și turci, armeni, arabi, italieni ș.a., cu toții contribuind la sporirea bogăției orașului și locuitorilor lui, a regiunii și provinciei.

Dar Brașovul era deopotrivă locul de percepere a tricesimei (circa 3%) din valoarea și cantitatea mărfurilor tranzitate prin cele patru trecători controlate de oraș: Bran, Timiș, Buzău și Bretcu. Din registrul de tarife vamale (vectigal) pentru mărfurile tranzitate peste Brașov, între 1654–1688, rezultă varietatea acestora și caracterul complementar al economiilor celor trei principate carpato-dunărene, compensate prin intense schimburi comerciale. Mărfurile fuseseră grupate pe categorii: cele confecționate din piele și apoi textilele dețineau un rol important. Urma comerțul cu pește, sare, cu produse din lemn, hârtie, apoi cu piesele de harnașament, condimentele orientale. A doua mare categorie de mărfuri din vectigalul brașovean era constituită din animale de tăiat, cai, aduse din Țara Românească. De menționat faptul că într-un *Appendix* era precizată taxa vamală stabilită pentru oamenii care treceau pe jos prin vamă, cu deosebire înspre Țara Românească, împreună cu familiile lor și bunurile mobile pe care le puteau duce[1].

Din vectigalul tricesimal utilizat la Brașov în a doua jumătate a secolului al XVII-lea rezultă aria largă a mărfurilor care erau schimbate între cele trei țări, cele mai multe dintre ele fiind produse în cuprinsul lor; altele erau aduse din țările învecinate. Veniturile obținute

[1] N. Edroiu – P. Gyulai, *Tricesima la Brașov în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în Studia, XII, 1967, 1, p. 7–8.

din încasarea taxei tricesimale, stabilită în florini, sunt deloc neglijabile, după cum rezultă din însemnările ocazionale făcute pentru anii 1687–1688.

Veniturile din taxa tricesimală percepută la Brașov în anii 1687–1688[1]

Anul	Lunile	Venituri din tricesimă	Media lunară a venitului
1687	aprilie-mai	1 163 fl. + 15 bani	581 fl.
	iunie-octombrie	1 846 fl. + 80 bani	369 fl.
	noiembrie-decembrie	1 125 fl.	562 fl.
1688	ianuarie-februarie	810 fl.	405 fl.
TOTAL 11 luni		4 944 fl. + 95 bani	

Rezultă existența unui trafic de mărfuri mai intens în lunile de primăvară și în ultimele două ale anului și a unuia mai redus în timpul verii, el urmând ciclul agricol și necesitățile de aprovizionare a locuitorilor în anumite perioade ale anului.

Comerțul extern al Țărilor Române era orientat acum în mai mare măsură spre Imperiul otoman. Alături de negustorii greci, români și armeni, în mâinile cărora s-a aflat până atunci comerțul sud-dunărean, de negustorii sași, apar cei turci, maghiari, evrei. Se menține rolul aromânilor în vehicularea lui pe spații mai extinse. Principii transilvăneni se implică, prin măsuri de natură economică și acordarea de privilegii unor categorii de negustori în direcția intensificării comerțului cu Imperiul otoman. Gabriel Bethlen a dat comunității evreiești din Transilvania libertatea comerțului prin cunoscutul privilegiu din 1623, urmat de cel din 1627 pentru negustorii greci din Principat. La rândul său, Gheorghe Rákóczi I permite, în 1636, negustorilor greci din Sibiu să se constituie într-o „companie" comercială care ajunge să dețină controlul schimburilor de mărfuri ce soseau din nordul și centrul Europei. Alte asociații de acest fel sunt înființate la Alba Iulia, Cluj, Orăștie, Făgăraș, fiind astfel acaparat comerțul intern.

Autoritatea acestor asociații comerciale este în continuă creștere, încât în 1672 dieta Transilvaniei admite unificarea lor în numita *Companie orientală*, care prelua comerțul din regiune, implicându-se în tranzacțiile pe care Principatul Transilvaniei trebuia să le efectueze mai ales după intrarea Habsburgilor în țară.

Un rol important în intensificarea comerțului dintre Țările Române l-a avut cealaltă companie grecească, înființată la Brașov prin privilegiul acordat de dieta Principatului în 1678, confirmat în același an de Mihail Apafi I. După instaurarea stăpânirii habsburgice, privilegiile celor două companii negustorești din Sibiu și Brașov vor fi confirmate de Curtea din Viena (1701), stabilindu-se raporturile acestora cu autoritățile imperiale.

[1] *Ibidem*, p. 9–10.

Modelul de organizare a companiilor grecești din Transilvania ca asociații comerciale este cel al companiilor engleze, cu deosebire al Companiei Levantului (înființată în 1581), cu care companiștii transilvăneni întrețin legături în a doua jumătate a sec. XVII-lea.

Cantitățile de mărfuri vândute și tranzitate de negustorii celor două companii comerciale, precum și varietatea lor sunt edificatoare pentru nivelul schimburilor comerciale efectuate în interiorul Principatului, în țările din centrul și sud-estul Europei[1].

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea se constată intensificarea legăturilor comerciale ale Transilvaniei și celorlalte două principate cu Austria și Polonia, precum și cu Veneția, fiind solicitate animalele și cerealele acestora, ceara și mierea de albine, nu în ultimul rând aurul, argintul și mercurul obținut în Principat. În aceeași perioadă se stabilesc legături comerciale chiar cu țări mai îndepărtate, ca Suedia, Anglia, Scoția[2].

După instăpânirea Habsburgilor asupra Transilvaniei comerțul provinciei va înregistra noi orientări, în funcție de interesele Vienei.

*

În perioadele de criză, de războaie și instabilitate politică, schimburile comerciale din interiorul Principatului, precum și cele externe erau stânjenite și datorită slabei *circulații monetare*, a lipsei de monedă. Masa monetară era mult redusă în perioadele tulburi, comerțul fiind astfel grav afectat.

Transilvania avea monetărie proprie și deopotrivă metale prețioase (aur și argint) din care să poată fi bătută monedă, încât principii, în perioadele de acalmie, au susținut emisiunile monetare menite să faciliteze schimbul de mărfuri pe piețele Principatului. Astfel, sub Ștefan Bocskay (în 1605) și Sigismund Rákóczi (1607) sunt bătuți ducați, iar în vremea lui Gabriel Báthori taleri (în 1608 și 1609). Sub domnia lui Gabriel Bethlen s-a înregistrat un real progres economic și datorită numeroaselor emisiuni monetare patronate de principe, de la creițarii și groșii bătuți în anii 1613, 1615, 1616, 1618 și apoi în fiecare an între 1620 și 1629 și până la talerul dublu din anii 1626–1628. Sub principele Gheorghe Rákóczi I se bat în continuare taleri și ducați, precum și pfenningi minieri (emisiunile din anii 1630, 1639, 1643, 1647 și 1648); din aceleași categorii de monede se cunosc emisiuni în timpul domniilor lui Gheorghe Rákóczi II (în 1648 și în anii 1650–1657), Acațiu Barcsai (1658, 1659), Ioan Kemény (1661). Sunt cunoscute apoi emisiunile monetare anuale (între 1662 și 1690) de ducați și taleri, spre sfârșit de dinari, patronate de principele Mihail Apafi I, într-o vreme când comerțul transilvănean încerca să se extindă pe spații și mai largi.

[1] Vezi mai pe larg Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*, București, 1981.

[2] P. Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant and her exchanges of goods with Romanian Countries under the latter Stuarts (1660–1714)*, București, 1972.

În perioadele de acută lipsă monetară au bătut monedă și marile orașe transilvane: astfel, Brașovul în 1601 (taleri), Sibiul în 1605 (ducați), apoi Oradea cu monedele de necesitate din anii 1706–1708 și 1710.

După 1690, pe măsura sporirii prezenței imperiale în Transilvania, se intensifică circulația ducaților cu vulturul bicefal habsburgic, emisiunile monetare din vremea împăraților Leopold I (până în 1705) și Iosif I (1705–1711) reușind să se substituie monedelor autohtone bătute până atunci.

SZÁDECZKY Lajos, *Iparfejlődés és czéhek története Magyarországon* (Istoria evoluției industriei și breslelor în Ungaria), Budapesta, 1913.
VERESS, Andrei, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, în AARMSI, s. III, t. VII, 1927, p. 127–230.
WITING, Otto, *Istoria dreptului de vânătoare în Transilvania*, București, 1936.

Capitolul VI

INSTITUȚIILE STATULUI

I. Instituțiile centrale și locale în Țara Românească și Moldova

În domeniul instituțional secolul al XVII-lea reprezintă o lungă perioadă de tranziție între sistemul instituțiilor medievale „clasice" pentru spațiul românesc, din veacurile XIV–XVI, și epoca reglementărilor fanariote din perioada următoare. Firește, balanța dintre vechi și nou înclină încă tot spre trecut, vechile structuri medievale se schimbă greu și de cele mai multe ori în defavoarea contribuabililor. Acest fapt este caracteristic întregii Europe în secolul al XVII-lea. Clișeele care văd sub aspect instituțional doar un drum al schimbărilor constant ascendent în societatea europeană, din care fac parte și Țările Române, trebuie înlăturate. „Vechiul Regim" (*l'Ancien Régime*), prin care in Franța se înțelegea cel feudal, a dăinuit până la Revoluția franceză. Mai mult chiar, acesteia i se atribuie o seamă de „cuceriri" în domeniu, care, așa cum arăta Alexis de Tocqueville între 1852 și 1856, referitor, de pildă, la centralizarea administrativă, erau de fapt instituții ale Vechiului Regim. Până la Revoluția franceză schimbările în domeniul instituțional au fost extrem de lente pe întreg continentul european. „În momentul în care a survenit Revoluția, nu fusese aproape nimic distrus din vechiul edificiu administrativ al Franței, un altul fusese construit, ca să spunem așa, sub temeliile celui vechi", observa pertinent același Tocqueville[1]. La aceeași concluzie ajungea după experiența de o viață și N. Iorga, luând ca exemplu exponențial aceeași stare de lucruri din Franța, revelatoare pentru dăinuirea conservatorismului instituțional european până la sfârșitul veacului al XVIII-lea. „În lecțiile mele de la Universitate, eu afirmam că formele Evului Mediu au trăit până la Revoluția franceză, că monarhia, așa-numită monarhie absolută este o iluzie, că ordonanțele regilor Franciei apar doar din când în când, că fiecare provincie și-a păstrat obiceiurile, că forma complicată a sistemului fiscal sau judecătoresc, care a fost așa de criticată, nu se datorește unei greșeli a regilor, ci faptului că societatea era deprinsă a trăi în aceste forme pe care nu voia să le schimbe..."[2].

---

[1] Alexis de Tocqueville, *Vechiul Regim și Revoluția*, București, 2000, p. 79–80.
[2] N. Iorga, *Paralelisme și inițiative de istorie universală la români*, în AARMSI, s. III, t. XX, 1939, p. 384.

Sub aspect socio-instituțional Țările Române extracarpatice nu se deosebesc de celelalte state din Europa Centrală și de Răsărit. Obligațiile de tot felul ale țăranilor aserviți sunt mult mai grele în acestea din urmă decât în Țara Românească și Moldova și în parte chiar decât în Transilvania, la fel și formele de represiune ale mișcărilor sociale de protest.

Instituțiile centrale și locale din cele trei țări ale spațiului românesc sunt bine definite și consolidate în secolul al XVII-lea. Variațiile și unele schimbări în evoluția lor în timp se datorează mai mult activității unor persoane sau a amestecului din afară, otoman sau habsburgic.

Este de subliniat însă că nu întotdeauna instituțiile din Țările Române au fost de-a lungul timpului cu adevărat înțelese și cunoscute. Chiar în 1653, impresionat de buna organizare pe care o aflase în Țara Românească, Paul de Alep nota în acest sens: *„Ce să mai credem despre zvonurile care umbla prin țara noastră* (Siria, respectiv Imperiul otoman — *n.a.) și potrivit cărora creștinii nu pot păstra rânduiala și nu pot cârmui?"*[1]. Realitatea a fost însă că instituțiile medievale din Țările Române ajung în veacul al XVII-lea și la începutul celui următor la nivelul superior de dezvoltare, înaintea reformelor și schimbărilor din epoca fanariotă și habsburgica, astfel că, nu întâmplător, din acest veac datează cele mai detaliate descrieri și relatări interne și externe referitoare la ele.

1. Domnia — instituția supremă

Ca și în secolele precedente **domnul** dispune de puteri nelimitate pe plan intern, cel puțin teoretic, pentru că practic, oricât de accentuată îi era personalitatea, nu putea conduce singur, avea nevoie de consensul „țării", în primul rând al unei grupări boierești credincioase, pe ai cărei exponenți îi aducea în dregătoriile cheie ale sfatului sau divanului domnesc. În afara perioadelor de criză politică, autoritatea domnească se bucura de recunoașterea tuturor categoriilor sociale. Acest sistem care presupune drepturi și obligații atât pentru domn, ca moștenitor al voievozilor teritoriali de până în veacul al XIV-lea, cât și pentru supușii săi, are, fără îndoială, o origine romană. Pe bună dreptate observa N. Iorga, „La noi ca și la turci, ideea romană s-a perpetuat: Statul a fost Stat, Domnul a fost Domn, legea a fost lege. Nimănui nu i-a fost îngăduit să se amestece în lucruri care nu-l privesc, atunci când este vorba de interesul general. Acesta a fost un popor *guvernat* de la început și care, din cauza aceasta, împotriva tuturor uneltitorilor, acceptă guvernarea, chiar atunci când ea nu satisface întru toate nevoile sale. Aici nu este un împrumut de la Bizanț, de care noi ne-am despărțit de atâta vreme, deși am fi vrut să-l avem, pentru că era roman, ci instinctul popular este păstrătorul, cum o arată limba și așezămintele al acestei tradiții romane. *Suntem deci, supt raportul guvernării, mai sus decât cele mai multe țări din Europa.* Cu instituțiile de acolo, turcii ar fi trecut peste noi; dacă am rămas noi singuri și nu ne-am cufundat, cum crede mai toată lumea, într-un fel de robie otomană,

[1] *Călători străini*, VI, p. 110.

de care ne-am fi liberat în secolul al XIX-lea numai, aceasta se datorește faptului că eram o comunitate militară strâns legată, răspunzând la fiecare poruncă a Domnului"[1].

Moștenirea romană în cristalizarea **domniei** românești pe plan intern (nu însă și în afara spațiului românesc, așa cum apare la popoarele balcanice, care urmăreau să cucerească și să ia locul Imperiului bizantin) este de netăgăduit. Terminologia de bază în acest domeniu este de origine latină: *împărat, împărăție, a împărăți, domn, domnie, a domni, domnișor* (pretendent), *doamnă*. Faptul a fost sesizat și limpede expus la 1677 de Miron Costin în *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei (Cronica polonă),* unde arată că Traian „a numit *dominos* peste cetăți, de unde hospodarii (textul este în limba polonă — *n.a.*) noștri până astăzi se numesc domni (domn e aproape ca *dominus*) pe limba romanilor și în Țara Transilvaniei la fel, care până în vremile acestea sunt cu nume neschimbat"[2].

Nu poate fi negată nici influența slavă (*voievod, crai*), dar mai ales cea bizantină manifestată încă și în această perioadă postbizantină. *Autocrația*, stăpânirea *„din mila lui Dumnezeu"*; în secolul al XVII-lea nu ține seama de învestirea la Poarta otomană, de la data căruia începea oficial o domnie. Elemente de ceremonial aulic, de încoronare-ungere-miruire (nu însă și coroana domnească, care era de fapt cea regală europeană), unele piese ale costumului domnesc și în parte unele însemne ale domnului, ca să nu mai vorbim de mutilarea pretendenților, în secolul al XVII-lea exclusiv prin crestarea nasului (simbolică, tăierea cartilajului dintre nări, ori doar unei nări), sau aplicarea pedepsei supreme pentru viclenie (*„hiclenie"*, trădare) își au originea în Bizanțul de acum demult apus. *„Domnia Radului vodă cel Mare* [Radu Mihnea în a doua domnie în Moldova (1623–1626)— *n.a.*] *împărăției, nu domniei sămănătoare și pentru lucrurile și tocmelele casei lui i-au dzis Radul vodă cel Mare"*, relatează Miron Costin, după mărturiile unor boieri bătrâni, criticând luxul *împărătesc* al curții acestui domn, altminteri înțelept, lux (*„fiind de tot zburdată podoaba curții"*) care nu se potrivea cu mijloacele financiare ale țării: *„Niminè den boieri, până la a treia* (stare, rang — *n.a.*), *cu haine cevași proaste să nu hie, că era de scârbă, Postelnicii* (primul rang acordat fiilor de boieri — *n.a.*), *copii den case* (de mari dregători — *n.a.*) *cu mari podoabe și cu fotaze* (valtrapuri scumpe — *n.a.*) *la cai. Mare întunecare aicea înțelepciunii acestui domnu, că este domnul să să poarte cumu birnuiește venitul țării"*[3].

Încă mai evidentă a fost tendința imperială la Vasile Lupu (Lupu Coci), al cărui nume domnesc, luat la urcarea în scaun, trimetea la cel al basileilor din dinastia macedoneană. Patronajul său asupra Patriarhiei din Constantinopol, a celor din Alexandria și Ierusalim (care i-a adus apelativul de *„Fala romeilor"*); daniile bogate către mănăstirile Muntelui Athos, a celor de la Meteora și către bisericile ortodoxe din Liov și Veneția, au făcut să fie socotit *„înlocuitorul împăraților sacri și prea ortodocși"*[4]. Să nu uităm că în același spirit

[1] N. Iorga, *loc. cit.*

[2] Miron Costin, în *Opere*, ed. P.P.Panaitescu, București, 1958, p. 204.

[3] *Ibidem*, p. 89–90.

[4] N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935, p. 173.

el a patronat și Sinodul Bisericii ortodoxe din 1642 de la Iași, care a adoptat *Mărturisirea de credință* a lui Petru Movilă, lucrare fundamentală pentru dogmatica ortodoxă. Iar pentru Pietro Deodato Bakšić, care a vizitat curtea lui Vasile Lupu în 1644, *„un lucru este absolut sigur: foarte puțini principi creștini i se pot potrivi, fie că privim numărul nobililor străluciți din felurite neamuri de la curtea sa, fie că privim luxul veșmintelor și măreția pompei. Are drept curteni prea străluciți turci, tătari, poloni, unguri, italieni, pe lângă moldoveni, greci, armeni, ruși și bulgari: numărul lor trece de 10 000"*[1], cuprinzând aici, desigur, și mercenarii străini de la curte. Nu e de mirare că, trei ani mai târziu, cu prilejul descrierii ceremoniei Bobotezei, Marco Bandini, cunoscând și el curtea din Iași, zugrăvește un portret cu adevărat *împărătesc* al lui Vasile Lupu (care *„se înfățișa cu o maiestate împărătească"*) și al doamnei sale *(„asemenea unei împărătese însuflețită de îndurare și bunătate [...] vrednică de domn")*[2].

E adevărat însă că Vasile Lupu a desființat unele elemente ale ceremonialului aulic bizantin, oprind pe boieri să mai îngenuncheze înaintea sa, dar în general el a rămas mult timp prototipul „monarhului" răsăritean, a regelui (*„craiului"*), așa cum îl percepe peste decenii Ion Neculce. Referindu-se la Gheorghe Duca (1665–1666. 1668–1672, 1678–1683), alt domn al Moldovei cu veleități „crăiești" din școala lui Vasile Lupu, cronicarul moldovean arată că Duca cel Bătrân *„viindu aici în țară de copil, a slujit la Vasile-vodă în cas<ă>"*, iar mai apoi ajuns domn *„nu cheltuia ca un domn, după putința țării, și vrea să cheltuiască ca un craiu"*, iar după modelul lui Vasile Lupu *„s<ă> ispite să fie craiu în Țara Ungurească* (Transilvania — *n.a.) și un fiu al lui în Țara Moldovei domnu, și altul în Țara Munteniiască, și ginere-său hatman în Ocraina. Că el își ținea lucrul prea sus. Curtea lui, masa lui, cheltuiala lui, ca un craiu ținea. Și când eșie afar — în norod, tot posomorât căuta, ca să-i ia oamenii de fric<ă>. Că el apucas<ă> învățătur<ă> de la Vas<i>lie vodă, fiind cămăraș mare la Vas<i>lie vodă"*[3].

Este interesant de observat că tocmai descendenții adevărați pe linie paternă ai împăratului bizantin uzurpator **Ioan al VI-lea Cantacuzino**, Cantacuzinii din Țara Românească și Moldova, între care Șerban și nepotul său de frate, Ștefan Cantacuzino, au urcat în scaunul Țării Românești, iar Dumitrașcu Cantacuzino în cel al Moldovei, nu au pomenit ilustra lor ascendență imperială de care erau conștienți. Fără îndoială aceasta deoarece originea Cantacuzină nu le servea la nimic în Țările Române, unde pentru statutul lor boieresc (nobiliar) conta doar *„împământenirea"* în urma căsătoriilor cu jupânese autohtone, iar pentru cel domnesc, în Țara Românească, descendența dintr-un neam voievodal. Astfel, Șerban Cantacuzino, fără îndoială cel mai reprezentativ Cantacuzin ajuns la domnie, menționează în inscripția care consemnează începutul zidirii bisericii mănăstirii Cotroceni la 26 mai/5 iunie 1679, doar descendența sa pe linie maternă din Radu Șerban Basarab (din neamul Basarabilor-Craiovești), declarându-se explicit

[1] *Călători străini*, V, p. 280.
[2] *Ibidem*, p. 338.
[3] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 205, 264, 282.

„adevăratulŭ nepo<t> răposatului Șerbanŭ Basarabŭ Voevodŭ", dând însă *„și laudă nemoartă marelui și bătrânului lui ne<am>"*[1], referire ambiguă, deoarece nu știm dacă privea neamul patern al Cantacuzinilor, sau mai degrabă pe cel matern, însă domnesc, al Basarabilor-Craiovești, într-o vreme când vechiul obicei românesc al netransmiterii dreptului la tron pe linie feminină căzuse în desuetudine și în Țara Românească.

Oricum, în secolul al XVII-lea domnia nu mai era percepută prin prisma componentelor ei romane, bizantine sau de altă natură, ci ca pe o adevărată sinteză („amestecătură") a acestora, domnul fiind acceptat de supuși ca autoritate supremă în virtutea unui adevărat consens. Astfel, pentru Grigore Ureche, înainte de 1647, *„nici legile, nici tocmeala țării pre obicée bune nu-s legate, ci toată direptatea au lăsat pre acel mai mare, ca să o judece și ce i-au părut lui, ori bine, ori rău, acéia au fost lége, de unde au luat și voia așa mare și vârf. Deci cumu-i voia domnului, le caută să le placă tuturor, ori cu folos, ori cu paguba țării, care obicei până astădzi trăiește"*[2].

Autoritatea domnului era acceptată și justificată și în secolul al XVII-lea în Țara Românească și Moldova în mod obișnuit, indiferent de calitățile sau defectele sale personale, ca pe un dar de la Dumnezeu, transmis prin *ungere* (*miruire, pomăzuire*) cu prilejul încoronării, domnul intitulându-se de-abia după acest act *„din mila (grația) lui Dumnezeu"*. Pentru Miron Costin, deși în cererile adresate regelui Jan al III-lea Sobieski la 15/25 iulie 1684, în numele boierilor moldoveni pribegi în Polonia (al căror autor se pare că a fost chiar el) se declara *„pentru libertatea stărilor* (privilegiate — *n.a.) și eliberarea lor de sub regimul tiranic și despotic"*[3] al domnului, după modelul raporturilor dintre nobilimea polonă și regele, putem spune „constituțional", al Poloniei, *domnul* ca atare rămâne o persoană sacră, care trebuie respectată: *„Domnul, ori bun, ori rău la toate primejdiile ferită trebuiește, că, oricum este, de la Dumnedzău este"*, cu alt prilej vorbind de *„Dumnedzeu, ai cărui locțiitori aici pe pământ sânt monarhii"*[4]. Același principiu apare și în cronica lui Ion Neculce, care, criticând pe boierii care pârau pe domni la Poartă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, îi sfătuiește: *Déce bine <a>r fi, fraților, să nu vă îndesații a pârâ domni<i>, că-s stăpâni și pomăzanici a lui Dumn<e>dzău"*[5].

Spre deosebire de secolul al XVI-lea, când se înregistrează câteva „regicide", asasinarea lui Vlad Vintilă în iunie 1535 și nu peste mult timp a lui Ștefan Lăcustă, în decembrie 1540, ultimul de către boierii din gruparea Găneștilor și Arbureștilor, urmare de cea a lui Ștefan Rareș, în 1552, în veacul al XVII-lea o astfel de acțiune e aspru judecată și condamnată. Grigore Ureche, el însuși reprezentant al marii boierimi, înfierează uciderea lui Ștefan Lăcustă de către boieri, numindu-i pe capii complotului: *„lei sălbatici și lupi încruntați"* (adică plini de sânge, aceasta fiind semnificația ultimului cuvânt în vechea

[1] N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 80.
[2] Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 67.
[3] Miron Costin, *Opere*, p. 333.
[4] *Ibidem*, p. 72, 218.
[5] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 257.

limbă românească), scoțând de aici chiar o *„învățătură și certare"*, manifestându-și satisfacția pentru pedepsirea celor vinovați (*„Iată dară după fapta lor cea rea, curândă vreme le trimisă Dumnezeu osândă aspră, de luară și ei plată cu sabiia"*)[1].

Principiul respectării persoanei domnului are însă și în secolul al XVII-lea anumite limite. Asasinarea lui Vlad Vintilă și Ștefan Lăcustă au avut la bază motive politice. Dar cea a lui Ștefan Rareș în septembrie 1552 s-a datorat, cel puțin formal, după Grigore Ureche, care scrie înainte de 1647, încălcării grave a onoarei boierilor și slujitorilor. Principiul rămâne același (*„Mulți vor să zică cum au fostu boierii și capetile ficléni, de au omorât pre cel mai mare, că pre cel mare Dumnezeu l-au lăsat și județul său cel ceresc pre pământu i-au datu"*), dar aplicarea lui în acest caz nu se impune, iar justificarea o află cronicarul de îndată în *Psalmul 33*: *„Moartea păcătoșilor ieste cumplită"*[2]. Cu excepția eventualei încercări a boierilor munteni din 1611 conduși de Barcan stolnicul și a-l ucide pe Radu Mihnea, după Matei al Mirelor, spre a readuce în scaun pe Radu Șerban, și a asasinării lui Gaspar Graciani în septembrie 1620 de către o seamă de boieri, în frunte cu Șeptilici hatmanul și Goia postelnicul pe care, de altfel, Miron Costin o condamnă fără rezerve (*„Scârnava și groadznică fapta și neaudzită în toate țările creștine"*), aprobând executarea ucigașilor de către următorul domn Alexandru Iliaș, *„pe lége direaptă de le-au tăieră capetele și trupurile le-au aruncat în ieșitoare, și cu cale le-au făcut, că după scârnave fapte, scârnave morți vin"*[3], cu toate că boierii ucigași pedepsiseră astfel trădarea lui Grațiani față de sultan (dar în concepția cronicarului, care era cea românească a vremii, nu ei erau cei chemați să judece această faptă, trebuind să rămână credincioși domnului lor până la capăt), *regicidul* nu mai apare explicit în Țările Române în secolul al XVII-lea, boierii preferând să-i înlocuiască pe domnii neagreați de ei prin mijlocirea autorității Porții, îndeosebi în a doua jumătate a secolului.

De altfel și Biserica ortodoxă rămâne în această vreme adepta supunerii depline față de autoritatea domnească. Ca atare, în 1712 un iezuit polon nota semnificativ: *„Preoții* (din Moldova — *n.a.*) *au această maximă prostească: mânia domnului este mânia lui Dumnezeu și precum acesteia nu te poți împotrivi, nici față de aceea nu se cuvine să stai împotrivă"*[4].

În afara perioadelor bine definite când țara era condusă de o *locotenență domnească*, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea numită *căimăcămie*, desemnată de domn, în perioada de după investirea la Poartă și până la sosirea sa în țară, sau în vremea când se afla în campanie ordonată de sultan, conducerea Țărilor Române extracarpatice era de neconceput în lipsa domnului. Acest principiu a fost consemnat de boieri încă din veacul al XVI-lea, când, la 1535, după înlăturarea lui Vlad Vintilă, boierii munteni care l-au ridicat în locul acestuia pe Radu Paisie fără aprobarea lui Suleiman Magnificul, aflat în

[1] Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 160, 163.

[2] *Ibidem*, p. 169

[3] Miron Costin, *loc. cit.*

[4] *Călători străini*, VIII, p. 595.

campanie tocmai în Iraq, au justificat chiar atunci această acțiune în fața sultanului prin aceea că nu puteau aștepta învestirea acestuia, care, din cauza distanței, se înțelege, ar fi venit peste multă vreme, deoarece în acest răstimp țara nu ar fi putut fii stăpânită și liniștită: *„Când am văzut că țara a rămas fără voievod iar măria sa padișahul cel măreț se află departe și întrucât nu a fost cu putință să cerem de la Poarta fericirii un voievod și deoarece fără voievod era greu să fie stăpânită țara și pentru ca țara să fie liniștită, l-am numit voievod pe voievodul Radu..."*[1].

În toamna anului 1601 alegerea lui Radu Șerban ca domn al Țării Românești, în împrejurări neobișnuite, la satul Cârstienești, județul Argeș, după moartea lui Mihai Viteazul și alungarea lui Simion Movilă în Moldova, e justificată de autorul *Letopisețului Cantacuzinesc*, prin necesitatea de a nu sta fără conducător: *„ca să poată oblădui Țara Românească, ca să nu mai între într-însa răutățile și robiile, cum au fost mai nainte"*[2], iar după cronica atribuită lui Radu Popescu, pentru că *„le era frică să pogoare în jos* (la Târgoviște —*n.a.*) *fără domn"*[3]. Chiar dacă împrejurările concrete ale alegerii lui Radu Șerban nu au fost cele relatate în cronicile amintite, autorii acestora din veacul al XVII-lea înregistrează tocmai *concepția vremii despre necesitatea ca țara să nu stea nici un moment fără domn.* Lipsa acestuia reprezenta în mentalitatea timpului situația cea mai dramatică pentru țară. Atunci când relatează iernarea tătarilor în Moldova, în iarna 1673–1674, după porunca marelui vizir, pentru apărarea lui Dumitrașcu Cantacuzino de atacurile detașamentelor polone, Ion Neculce afirmă explicit: *„Intrat-au tătarii în țară, ca lupii într-o turmă de oi, dé s-au aședzat la iarnatic prin saté, pe oameni, din Prut până în Nistru și mai sus, până în apa Jijiei, nemărui nefiindu nice o mil<ă> de săraca de țară, cum aru fi fostu ț<a>ra fără domnu"*[4].

Pornind de la același deziderat se poate afirma fără putință de tăgadă că în această vreme nu au existat mișcări boierești ca atare, doar pentru îndepărtarea unui domn nedorit de către o grupare boierească, sau doar a dregătorilor acestuia, întotdeauna aceste operații aveau loc pentru aducerea în scaun a altui domn cerut de boierii răsculați. De pildă, acțiunea boierilor munteni din 1617–1618 împotriva lui Alexandru Iliaș, în fruntea cărora va ajunge în a doua fază Lupu Mehedințeanu, nu a fost îndreptată doar împotriva boierilor și negustorilor greci care îl susțineau pe domn, cum s-a afirmat, de obicei, în istoriografia perioadei, ci urmărea precis readucerea în scaun a lui Radu Șerban, aflat în exil la Tirnavia, în Ungaria Superioară (Slovacia), sub protecția împăratului creștin, căci, după mărturia principelui Gabriel Bethlen din iulie 1618, *„mulțimea și slujbașii (slujitorii) toți cu un grai și un suflet îl doresc și îl cheamă pe Șerban vodă, fiindcă a ocrotit țara păzindu-i legile"*, astfel *„că toți locuitorii țării, până la unul, ar fi adus bucuroși de domn pe Șerban vodă"*[5].

[1] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, I, București, 1976, p. 28.

[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 84 .

[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 81.

[4] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 239.

[5] Victor Motogna, *Relațiunile dintre Țările Românești și Ardeal în veacul al XVII-lea*, în „Anuarul Liceului «A. Mureșanu»", Dej, 1933-1934, Dej, 1935, p. 35–36, cit. de Constantin Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (I), în SMIM, IX (1978), p. 70.

Și răscoala boierimii moldovene din 1671–1672 condusă de serdarul Mihalcea Hâncul și medelnicerul Apostol Durac împotriva lui Gheorghe Duca, silit să părăsească domnia, a dus în cele din urmă, în ciuda rivalității dintre cei doi capi ai răsculaților, la discutarea candidaturii la domnie a lui Apostol Durac, în final fiind ridicat domn al Moldovei Mihalcea Hâncul, despre care un informator polon din Camenița relata la 27 decembrie 1671/6 ianuarie 1672 că: *„Acum în scaunul domnesc șade un oarecare Hâncul, domn al Moldovei, până când va fi o declarație din partea Porții sau un domn nou"*[1].

Până și răsculații slujitori (oșteni) seimeni și dorobanți din Țara Românească, ridicați împotriva lui Constantin Șerban în 1655, au ales un domn al țării, pe marele paharnic Hrizea sau Hrizica din Bogdănei, pentru a organiza apărarea împotriva oștilor de intervenție ale lui Gheorghe Ștefan și Gheorghe Rákóczi II. Alegerea noului domn muntean a avut loc la Gherghița, cu îndeplinirea tuturor formelor tradiționale și acesta și-a luat rolul în serios. Miron Costin, martor al vremii, arată că răsculații, în locul lui Constantin Șerban, *„au rădicat domnü pe Hrizica vodă anume și i-au pus surguciü în capü. Îndată acel Hrizica vodă au răpedzit în toată Țara Muntenească, dândü știre că den mila lui Dumnedzău au stătut domnü Țării Rumânești; de sârg să să strângă țara la dânsul, la Teleajin"*[2].

Chiar dacă veacul al XVII-lea nu e lipsit de mișcări boierești și cu toate că, îndeosebi în a doua jumătate a sa, au existat destui domni slabi din fire, de felul lui Antonie vodă din Popești, în Țara Românească, sau Dumitrașcu Cantacuzino, *„grec tălpiz* (intrigant *-n.a.) și fricos, cu piele de iepure la spate"*[3], în Moldova, tutelați de grupări boierești sau impuși și susținuți de Poartă tocmai pentru slăbiciunea și obediența lor, *pe plan intern instituția domniei ca atare își păstrează nestirbită vechea sa autoritate tradițională*. Sub aspect instituțional, așadar, în secolul al XVII-lea *domnia* nu a fost supusă unor *„regimuri boierești"* (nobiliare), după modelul regalității polone, cum s-a crezut un timp în istoriografia românească, regimuri care nici nu au existat în Țările Române extracarpatice. De altfel, nici măcar boierii moldoveni, care cunoșteau bine „libertățile de aur" ale nobilimii polone, izvorâte și crescute din slăbiciunea regalității, nu s-au gândit să propună acest model în Moldova, ci doar cel mult să obțină unele privilegii („libertăți"), după exemplul nobilimii polone. Spre mijlocul veacului al XVII-lea Grigore Ureche susține ca model din trecut al domnului, favorabil boierimii dar și „țării", pe cel al lui Petru Șchiopul. Pe acesta, deși a fost un domn ca toți ceilalți, chiar zgârcit, dar corect în socotelile fiscale, ținute *„pre izvod"*, cronicarul l-a numit *„cel Milostiv"*, *„blându, ca o matcă fără ac"*, înșirându-i diferite calități, ceea ce nu s-a observat până acum, ca o contrapondere la trăsăturile negative ale rivalului Iancu Sasul și ale urmașului său Aron vodă *„cel Cumplit"*[4]. De-abia la 15/25

[1] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, București, 2001, p. 297–298.

[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 171.

[3] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 238.

[4] Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 219.

iulie 1684, Miron Costin, refugiat cu alți boieri în Polonia, propune regelui Jan Sobieski, în condiții speciale în care acesta se pregătea să cucerească Moldova, alipind-o Coroanei polone, scutirea stărilor privilegiate de aici *„de toate dările și impozite, cu aceleași privilegii pe care le au șleahta polonă din țările Coroanei și ale Litvaniei"*[1].

Dincolo însă de acest ultim caz cu totul special, în secolul al XVII-lea nu asistăm decât la obișnuitele înfruntări medievale între diverse grupări boierești și domnie. Ceea ce apare nou în a doua jumătate a secolului este însă confruntarea între grupările boierești ca atare, Cantacuzini și Leurdeni (Băleni) în Țara Românească, Costinești și Rusetești în Moldova, fiecare încercând să atragă pe domn de partea sa. Aceasta coincide și cu amestecul și implicarea Porții în aceste conflicte, amestec care devine hotărâtor în această perioadă.

În secolul al XVII-lea se produce stingerea dinastiilor urmașilor lui Basarab și ai lui Bogdan I, în scaunul domnesc urcându-se reprezentanții unor familii diferite, dintre care unele vor deveni domnești. Astfel, Țara Românească va fi dominată de reprezentanții familiei Basarabilor-Craiovești, Radu Șerban, Matei Basarab, Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, cu toții purtând și numele de familie Basarab, adoptat în vremea celui dintâi. În Moldova, după încercarea de impunere a dinastiei Movileștilor prin frații Ieremia și Simion Movilă și urmașii lor între 1595 și 1634, la care se adaugă în același interval ruda lor Miron Barnovschi Movilă, observăm o succesiune de încercări ale reprezentanților unor noi familii care urmăreau să devină domnești: Ștefan Tomșa al II-lea, Vasile Lupu și Ștefăniță Lupu, Gheorghe Duca și Constantin Duca, Constantin Cantemir, Antioh Cantemir și Dimitrie Cantemir. Acestora li se adaugă cei care nu au urmași sau nu reușesc să și-i impună pe tron, fie și în cealaltă țară românească: Gaspar Graciani, Gheorghe Ștefan, Eustratie Dabija, Ștefan Petriceicu, Antonie Ruset și Dumitrașcu Cantacuzino. În schimb, Gheorghe Ghica, ajuns întâmplător în scaunul Moldovei, și Mihai Racoviță vor da naștere unor adevărate dinastii în ambele Țări Române extracarpatice, mai cu seamă în secolul al XVIII-lea.

Dacă numirea unor domni direct de către Poartă, îndeosebi în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, fie ei chiar simpli aventurieri (Mihnea al III-lea), nu era o noutate, în schimb mutarea domnilor dintr-o țară românească extracarpatică în alta (Alexandru Iliaș, Gheorghe Ghica, Gheorghe Duca), domnia concomitentă a tatălui și fiului în ambele țări (Radu Mihnea — Alexandru Coconul) și chiar numirea unor reprezentanți reali (Gavril Movilă) sau pretinși (Leon Tomșa, Radu Leon) ai unor domni moldoveni în scaunul muntean, ca să nu mai vorbim de înscăunarea în Moldova a exponenților unor familii grecești „țarigrădene" sau „împământenite" (Gheorghe Duca, Dumitrașcu Cantacuzino, Antonie Ruset), reprezintă, fără îndoială, **elemente prefanariote**, temeinic ivite în secolul al XVII-lea. De altfel, și amestecul brutal al Porții în succesiunea domnească caracterizează a doua jumătate a secolului al XVII-lea, după 1658. Firește, Înalta Poartă s-a amestecat în numirea domnilor și în prima jumătate a secolului. Numai că atunci intensitatea acestui amestec a depins *sub aspect militar* de raportul de forțe dintre

[1] Miron Costin, *Opere*, p. 333.

Țara Românească și Moldova și aliații acestora Transilvania și Polonia. Prinsă în războaiele cu Iranul și încurcată de starea oficială de război cu Polonia, instaurată în 1617, Înalta Poartă nu și-a permis să intervină cu forțe însemnate în Țările Române în prima jumătate a secolului al XVII-lea, lăsând supravegherea acestora și unele intervenții militare locale, de obicei, pe seama sangeacbeiului de Silistra. Ca atare, în continuarea epocii lui Mihai Viteazul, Radu Șerban sau Matei Basarab și-au îngăduit să înfrunte cu succes Înalta Poartă, făcându-l pe sultan să țină seama de poziția și forțele lor. Referitor, de pildă, la evenimentele din 1639, cronicarul oficial Mustafa Naima relatează că Tabanâyassî Mehmed pașa, caimacamul marelui vizir, nereușind să determine la Poartă înlocuirea lui Matei Basarab cu Ioan, fiul lui Vasile Lupu, a fost atras în cursă de rivalul său, Silahdar Mustafa pașa, care, *cunoscând puterea militară a domnului Țării Românești*, l-a făcut să ceară sultanului înlocuirea acestuia printr-o expediție militară. Rezultatul a fost cel prevăzut de oponentul caimacamului. Trupele moldovene și cele turcești au fost oprite de Matei Basarab și întreaga vină pentru această gravă nereușită a căzut asupra caimacamului, pe care, la cererea lui Silahdar Mustafa pașa, sultanul l-a executat. Din expunerea acestuia din urmă înaintea sultanului rezultă că după războiul cu perșii Poarta nu trebuia să se implice într-un conflict cu domnul Țării Românești și aliatul său Gheorghe Rákóczi I din Transilvania, astfel că cel care a îndemnat nesăbuit la aceasta trebuia ucis. Interesant și revelator pentru aprecierea forței militare a lui Matei Basarab este însă chiar citatul din hatișeriful pentru întemnițarea caimacamului, pe care Naima îl transcrie în cronica sa: „*Ce mare trădare* — spune sultanul — *este ca, în astfel de timpuri, să fiu pus să mazilesc pe voievodul Țării Românești*"![1]

Situația s-a schimbat însă din 1658, când „dinastia" marilor viziri Köprülü (1656–1676) reia pregătirea ofensivei otomane asupra Europei Centrale iar apoi și a Poloniei, încă din mai 1657 Poarta fiind decisă să-l înlăture pe Gheorghe Rákóczi al II-lea „*și să taie aripile principelui din Ardeal*"[2] prin îndepărtarea lui Constantin Șerban din Țara Românească și a lui Gheorghe Ștefan din Moldova. Cumplita pustiire tătărască din 1658 a Țării Românești și a Transilvaniei a marcat o schimbare evidentă în echilibrul domniilor, mai cu seamă în Moldova, care, pentru a nu avea aceeași soartă, a acceptat fără împotrivire instalarea lui Gheorghe Ghica, impus de marele vizir. Din acest moment și până la instaurarea domniilor fanariote în 1711 asistăm în Moldova la un adevărat **carusel al schimbării domnilor.** Dimitrie Cantemir remarca, de altfel, că după 1633 „*nimeni, afară de Eustratie Dabija și de tatăl nostru Constantin Cantemir, n-a mai avut parte să-și sfârșească zilele pe tron*"[3]. În această jumătate de veac au avut loc nu mai puțin de 25 de domnii, în parte „naționale", în parte „prefanariote", cu o medie de circa doi ani. La aceasta a contribuit în bună măsură statutul special al Moldovei pe drumul strategic al ofensivei otomane asupra sud-estului Poloniei, care a culminat în 1672 prin cucerirea Cameniței

[1] *Cronici turcești*, III, p. 88.

[2] Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 291.

[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 188–189.

și a Podoliei, rămânând apoi un adevărat coridor mult solicitat până la 1699, în vederea aprovizionării garnizoanelor turcești din Podolia. Orice pâră a boierilor la Poartă era un binevenit pretext pentru schimbarea domnului. Acesta era tratat ca un funcționar al Porții, i se confisca avutul, era bătut și torturat uneori pentru a-l declara sau drept pedeapsă. În 1672, în drum spre Camenița, sultanul l-a mazilit pe Gheorghe Duca, în urma unor plângeri ale boierilor, deși acesta se aștepta „*să-l îmbrace cu caftan*" pentru construirea podului peste Nistru. După trecerea fluviului, sultanul a făcut pur și simplu „*sămnu de piară pe Duca-vodă, de l-au dus de l-au închis la baș-ceaus. Atunce s-au văzut că-i mazâl*"[1]. I s-a făcut inventarul averilor, a fost bătut, a cheltuit mulți bani pentru ca să nu piară, iar viața i-a fost cruțată, după Ion Neculce, doar pentru faptul că a avut norocul de a avea o blană de vulpe rusească foarte scumpă, pe care a putut s-o dăruiască sultanului, pasionat vânător și admirator al unui astfel de trofeu. Încă și mai rău a pățit în 1678 Antonie Ruset, pe care în urma plângerilor unor boieri „*l-au închis turcii și l-au bătut și l-au căznit cu fel de fel de cazne. Pân' și tulpanuri supțiri îl făce de înghițiie, ș-apoi le trăgea înapoi, de-i scote mațălé pe gur<ă>. Și l-au făcut de au dat 1 000 de pungii de bani și mai bine*"[2]. Cât despre ruda și predecesorul său Dumitrașcu Cantacuzino, acesta a fost îndepărtat din domnie în 1676 fără vreun motiv anume, firmanul de mazilire fiind trimis unui pașă care întâmplător mergea spre Camenița, care a executat pe dată porunca. Este, de altfel, epoca în care Poarta otomană ajunge la cea mai mare întindere teritorială și putere militară, depășind chiar pe cea din vremea lui Suleiman Magnificul.

De fapt, după defecțiunea din campania antiimperială de la 1664 a lui Grigore Ghica și Eustratie Dabija, care însoțiseră oștile otomane, mai precis o dată cu domnia lui Radu Leon în Țara Românească, acordată în decembrie 1664, Înalta Poartă încearcă să reintroducă *confirmarea domniei la trei ani*, însoțită de „ploconul de domnie"; dare care mai târziu se va numi *mucarer* (mucarerul mare). La 8/18 noiembrie 1667 se știa că Radu Leon a venit să se închine sultanului și domnia i-a fost lăsată și confirmată pentru încă trei ani. „*Într-aceaste vremi* — relatează cronicarul Radu Popescu — *turcii văzând că domnii țărăi noastre să hainesc de către împărăție, au poruncit să fie obicei, de al treilea an să meargă domnul la Poartă să sărute mâna împăratului, să-și înnoiască domniea și acest obicei multă vreame au ținut*"[3]. Venind porunca sultanului în acest sens și obținând sprijinul boierilor pentru reînnoirea domniei, Radu Leon a trimis pe Drăghici spătarul Cantacuzino la Poartă „*să gătească* (să împrumute — *n.a.*) *bani de poclonul domniei, după la prieteni și să dea în știre că vine domnul, cu toată boierimea, să-l priimesc cu toții iar să le fie domn, lăudându-l că iaste bun cu țara și cu boerii. Și mergând domnul acolo, n-au făcut zăbavă multă, ci i-au dat domniea și dându-și poclonul de domnie…*"[4]. Cam așa se petreceau uneori lucrurile în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Nu era însă o noutate. Acest

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 217.

[2] *Ibidem*, p. 256.

[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, p. 136.

[4] *Ibidem*.

obicei al închinării domnului la Poartă la fiecare trei ani, prilej cu care i se reconfirma domnia, îl întâlnim și în vremea celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș, care la începutul lui aprilie 1542 relata că trebuie să-și trimită fiul la Poartă înainte de Sfântul Gheorghe și *„eu însumi trebuie să am vedere <cu împăratul> în al treilea an de domnie"*[1]. Numai că nici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea această practică nu s-a impus deplin, fiind agravată de introducerea de reconfirmări anuale a domniei. După Dimitrie Cantemir, care scrie la 1715, confirmarea domniei la trei ani ar fi fost introdusă în urma executării lui Ion Armeanul (cel Viteaz), așadar, la 1574, iar în domnia lui Miron Barnovschi (care într-adevăr a fost chemat la Poartă în 1633, unde însă a fost ucis), s-ar fi cerut domnului prezentarea personală la Poartă la fiecare trei ani, ceea ce însă am văzut că se solicitase încă cu aproape un secol mai înainte. De fapt situația prezentată de fostul domn al Moldovei se referă la a doua jumătate a veacului al XVII-lea, când din pricina deselor schimbări de domni, în medie cam la doi ani, cum am văzut mai sus, *„atâta groază a intrat în ei, încât nu numai că primesc cu plăcere ordinul de a veni la curte* (a sultanului — *n.a.*) *după primul sau al doilea an și de a căpăta de la bunătatea împăratului confirmarea în domnie, dar mai mult, temându-se de lăcomia vizirilor, cer ei înșiși și doresc ordinul de confirmare"*[2].

Dimitrie Cantemir dezvăluie mecanismul bine pus la punct la Poartă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de stoarcere a banilor domnilor doritori de confirmarea în domnie, arătând că între timp această practică se instituționalizase, întărirea în domnie la trei ani care *„se numește mucarerul mare"*, pentru care se *„reînnoiește firmanul de domnie"*, și se fac *„aceleași cheltuieli ca la înscăunarea în domnie nouă"*, fiind însoțită de *„alta în fiecare an, numită de obicei mucarerul mic"*, cu cheltuieli mai mici, când se acordă doar un *„biuem-firman sau mandat de domnie"*, adică o poruncă de stăpânire[3]. Este și acesta un capitol din dosarul *„prefanariot"* al veacului al XVII-lea.

Desigur, în funcție de împrejurări și de raporturile de forțe pe plan extern, Poarta a încercat, în tot secolul al XVII-lea, să integreze pe domnii români în ierarhia sa administrativă, astfel că în 1633 Kurt Celebi, capuchehaia Munteniei, numește pentru prima oară pe domnul acesteia (Matei Basarab) *„sangeacul Țării Românești"*[4]. În același timp însă, *pe plan intern i-a lăsat domnului român autoritatea absolută*, mulțumindu-se doar cu dreptul de a-l numi. Observatorii străini au remarcat această situație. Referindu-se în general la starea moldovenilor din primul sfert al secolului al XVII-lea, Charles de Joppecourt arată că sultanul *„le-a dat un domn după bunul său plac, mai bine zis după placul pașalelor sale lacome, care de obicei se lasă câștigate de darurile enorme ale celor care aspiră la domnia acestui principat"*[5]. Două decenii mai târziu, la 1641, Pietro Deodato Bakšić observa că

[1] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1983, p. 87.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 178–179.

[3] *Ibidem*, p. 182–183, 274–275.

[4] Informație comunicată de Mihai Maxim la 16 octombrie 2001.

[5] *Călători străini*, IV, p. 384.

în Moldova *„turcii nu se amestecă deloc în conducerea țării, domnul este liber să facă din țara sa orice, nestingherit: să judece, să comande, să osândească la moarte chiar și pe boierii săi sau să-i slobozească, într-un cuvânt este liber să facă tot ce-i place, dacă vrea chiar și fără sfatul <divanului> ca și domnul Țării Românești"*[1]. Iar Marco Bandini vorbea la 1646 de *„puterea absolută"* a domnului Moldovei, în virtutea căreia putea recunoaște drept nobil pe oricine vroia[2]. În sfârșit, la 1660 Evlia Celebi nota că principii Țării Românești și ai Moldovei *„sunt maziliți și numiți de dinastia otomană. Ei cârmuiesc de-sine-stătători"*, plătind tribut și fiind supravegheați de conducătorul Silistrei[3].

Din punct de vedere al ierarhiei administrative otomane, după relatarea avizată a lui Evlia Celebi din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, reflectând situația din această vreme, domnii români aveau rangul de pașă cu două tuiuri, similar celor al pașei din Morea, cu dreptul de a avea *„și steag și drapel și suită și meterhanea* (muzică miliară — *n.a.*) *și mataragii* (paharnici — *n.a.*) *și pușcași și seirari și imbribor, om de târguieli, șase ciohodari, șase saragele* (osteni turci — *n.a.*), *un divan-efendisi* (secretar pentru actele turcești din divan — *n.a.*), *zece bulucbași de seimeni, toți musulmani, dați de padișah. S-a acordat libertăți atât de mari beilor Moldovei și Țării Românești încât, slavă lui Allah, beii ghiauri domnind în chip măreț, cu ostași musulmani, percepeau birul cuvenit padișahului. Îi privea pe ei numărul ostașilor pe care doreau să-i înscrie pentru paza țării, dintre ostașii pedeștri, cu puști, care se numeau dorobanți. Potrivit legii, și acum cântă meterhaneaua dinastiei otomane în spatele steagului, iar în față, la o depărtare oarecare, cântă trompetele și tamburele ghiaurilor"*[4].

Totuși domnii români nu erau tratați ca simple pașale cu două tuiuri. La învestirea în domnie la Constantinopol, noului voievod *„i se trimit însemnele domniei, două cozi de cal (tuiuri) și un steag (căruia îi zic sangeac), cu pompă mai mare decât se folosește de obicei la numirea acelor viziri care sunt cinstiți cu trei tuiuri"*, care le primesc fără nici un fel de ceremonii, *„dimpotrivă, dacă ele trebuie să fie acordate domnilor Moldovei sau Valahiei, sunt duse cu mare alai prin tot orașul până la locuința domnului"*[5]. Au existat însă în secolul al XVII-lea și domni învestiți cu trei tuiuri. Astfel Moise Movilă (1630–1631, 1633–1634), după afirmația lui Dimitrie Cantemir, a fost cinstit de turci *„în afara obiceiului lor, cu trei cozi de cal"* <tuiuri>[6], iar în 1681 Gheorghe Duca primind un tui în calitate de hatman investit de sultan al Ucrainei, care s-a adăugat celor două pe care le avea ca domn al Moldovei, s-a înapoiat *„cu 3 tuiuri și cu buzdugan* (de hatman — *n.a.*), *de-l duce înainte lui, cu mare alai intrându în Iași"*[7].

Potrivit lui Miron Costin încă din 1595 sultanul ar fi trimis hanului Crimeei *„steagul cele tuiuri de Moldova"* spre a învesti aici cu domnie pe cine crede el de cuviință[8], dar,

[1] *Ibidem*, V, p. 224.

[2] *Ibidem*, p. 344.

[3] *Ibidem*, VI, p. 331.

[4] *Ibidem*, p. 712–713.

[5] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 162–163.

[6] *Ibidem*, p. 140–141.

[7] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 262.

[8] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 44.

cum cronicarul scrie în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, el nu face decât să transpună la sfârșitul veacului trecut o realitate din vremea sa.

După Evlia Celebi, în aceeași vreme Țara Românească și Moldova erau *„stăpânite prin arendare"*, adică prin cumpărarea domniei la Poarta, unde plătind tribut anual domnii *„își mențin mai departe posturile lor. Dacă se răscoală, atunci ținuturile și vilaieturile lor sunt devastate și ruinate și se face măcel general. Deoarece Țara Românească și Moldova sunt date cu arendă, acolo nu există timaruri și ziamete* (feude otomane — *n.a.*). *Dar, în timpul expedițiilor, Țara Românească și Moldova participă împreună cu pașa de Silistra și aduc câte trei mii de soldați"*[1]. Și De la Croix observa la 1676 că marele vizir *„atribuie celui care dă mai mult calitatea de bei, voievod sau domn"*, asigurând pentru acesta aprobarea sultanului[2], iar Dimitrie Cantemir relata, la rândul său în 1715, că din al doilea sfert al secolului al XVII-lea în Moldova *„rangul de domn a fost ca și scos la vânzare de Poarta otomană pentru mulți străini"*, se înțelege, din afara unui neam domnesc[3].

În schimb, deși Înalta Poartă avea tendința de a încadra pe domnii români în ierarhia sa administrativă, ea respecta cu sfințenie principiul libertății religioase în Țările Române, fără a mai urmări, după marea răscoală antiotomană a lui Mihai Viteazul și Aron vodă din noiembrie 1594, să numească la conducerea acestora un „pașă" (*bei*) musulman și chiar fără a accepta ridicarea unui astfel de personaj prin forțele proprii ale acestuia, așa cum încercase, cu oarecare succes, Mehmed bei de Nicopol în al doilea sfert al secolului al XVI-lea. *„Aceasta* — relatează pe la 1640 bulgarul catolic Pietro Deodato Bakšić, pornind de la sublinierea libertății religioase pe care turcii o îngăduie Țării Românești și Moldovei —, *din cauză că au un domn creștin, deși schismatic și nu poate fi domn un turc, căci așa sunt legile lor din vechime"*[4].

Deși relatările din veacul al XVII-lea subliniază măreția vieții la curțile domnești din ambele Țări Române extracarpatice, deslușind în ele, cum am văzut, chiar elemente împărătești bizantine (în Moldova, în vremea lui Radu Mihnea și Vasile Lupu), deși unele erau adevărate „palate" confortabile dacă nu impunătoare în sens apusean, iar reședința de la Târgoviște în vremea lui Matei Basarab și Constantin Șerban, și mai ales cea de la Iași în timpul lui Vasile Lupu, erau chiar bine fortificate, P.D. Bakšić subliniază că sultanul interzice domnilor români construcțiile, se înțelege, din piatră la curțile lor. *„Turcii* — observă și franciscanul bosniac Marco Bandini, în 1646, referitor la Moldova — *nu îngăduie să fie construite în întregime din piatră decât doar mănăstirile"*[5]. Așa se explică abundența mănăstirilor și chiar a unor biserici fortificate din Țara Românească și Moldova, cu incinte ridicate sau întărite acum, atât în locuri retrase, cât și în interiorul unor orașe de felul Suceviței Movileștilor, adevărată cetate de la sfârșitul secolului al XVI-lea și

[1] *Călători străini*, VI, p. 365.
[2] *Ibidem*, VII, p. 257.
[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 144–145.
[4] *Călători străini*, V, p. 205.
[5] *Ibidem*, p. 328.

Fig. 206 Mănăstirea fortificată Strehaia, desen austriac.

începutul celui următor, a Hurezului lui Constantin Brâncoveanu de la 1690–1694 sau a mănăstirii din Râmnicu Sărat *„cu cetate împrejur"*, pentru apărarea de tătari a orășenilor[1], ctitorită la 1690–1696 de ultimul, împreună cu unchiul său, spătarul Mihai Cantacuzino. Cât despre cetățile moldovene, domnia fie ocolește porunca turcească pentru distrugerea lor, fie menține, de pildă, Cetatea Neamțului sub regimul de mănăstire cu hramul Sfântul Nicolae, așa cum o vedea Marco Bandini în vremea lui Vasile Lupu, care remarca, totuși, aspectul de cetate al așa-zisei „mănăstiri"! O parte și-au păstrat până la sfârșitul secolului al XVII-lea garnizoanele de „pușcari" (pușcași) sau „sinețari", conduse de vătafi, în târgurile din apropiere (Cetatea Neamțului fiind apărată de o astfel de garnizoană în timpul asediului polon din 4/14 octombrie 1691). De-abia în 1674 marele vizir a poruncit lui Dumitrașcu Cantacuzino să *„strice"* cetățile Moldovei, aceasta nu pentru ca domnii să nu își întărească puterea în ele, cum s-a interpretat adesea, ci pentru ca să nu mai fie ocupate și folosite ca baze de atac antiotoman de podgheazurile polone. În plus, după Ion Neculce, *„așa se vorovește, că mai mult sfatul și-ndemnătura lui Dumitrașco-vodă nu fostu decât voia vizirului"*[2].

Fără îndoială modelul vieții bizantine de curte, mai cu seamă sub aspectul ceremoniilor religioase creștine, pătruns încă din secolul al XIV-lea direct, dar mai cu seamă prin intermediul curții imperiale sârbești a lui Ștefan Dušan, sau prin cele ale țarilor bulgari, s-a menținut și în secolul al XVII-lea, unele ceremonii, cum ar fi încoronarea și ungerea domnilor, păstrând un tipic aproape neschimbat până cel puțin la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Însă acest aspect nu trebuie exagerat. În secolul al XVII-lea Bizanțul era doar o amintire, oricât de durabilă ar fi fost aceasta, modelul viu care se impunea firesc în Țara Românească și Moldova fiind cel al curții padișahului suzeran, fără a uita însă că și aceasta preluase unele elemente din Bizanțul cucerit (*gyneceul*, devenit *harem*, adică încăperile femeilor,

[1] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, p. 116.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 244.

care se întâlnește și la curțile domnești din Moldova și Țara Românească, de pildă). Ca atare, *curțile domnilor români preiau și unele elemente din viața seraiului sultanului*, ceea ce nu s-a observat până acum. Chiar curtea lui Vasile Lupu, căreia istoriografia perioadei i-a găsit atâtea elemente „bizantine", îi părea la 1646 lui Marco Bandini mai degrabă *„umbră a curții împăraților turci, dar nu rivală, putând sta alături de aceasta, căci are rostul rânduit în același fel, dar nu cu aceeași măreție"*[1], observație extrem de interesantă, care explică multe din rânduielile curților domnești din Țările Române extracarpatice.

Nu e de mirare că în aceste condiții și felul de conducere al domnilor români a părut observatorilor străini din a doua jumătate a veacului al XVII-lea similar celui turcesc, deși aici se impun multe rezerve. Dacă la 1599 nunțiul papal Germanico Malaspina îl întreba pe Mihai Viteazul, cum vrea să stăpânească Transilvania, după *„obiceiul turcesc"*, cel *„românesc"* sau cel al principilor ardeleni, diferențiind, așadar, felul de conducere turcesc de cel al domnilor români, înainte de 1688 o relatare a unui agent papal sau imperial despre Țara Românească în vremea lui Șerban Cantacuzino, arată că sub stăpânirea Porții *„domnii au început să cârmuiască după obiceiul turcesc și în chip tiranic"*[2]. O analiză lucidă a stării domniei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mai precis după 1658, până în preajma domniilor fanariote, o face însă la 1715 din interiorul sistemului, beneficiind de propria experiență de domn și fiu de domn, Dimitrie Cantemir. Conform observațiilor sale contemporane evenimentelor de după 1658, care nu mai necesită comentarii: *„turcii le-au ridicat cu totul și dreptul de alegere al domnului care fusese lăsat boierilor, au adus principi străini, pe oricare au voit, la domnie, pe cei puși i-au scos, pe cei scoși din domnie i-au pus din nou și au învălmășit în așa fel totul încât până la urmă cele mai multe drepturi ale puterii supreme, care mai înainte aparțineau domnilor, au început să fie ale Curții otomane"*. Cauza acestei *„nenorociri"* ar fi fost, după învățatul principe, *„ambiția câtorva străini de neam care, ca să se bucure de titlul de domn n-au șovăit să promită și să dea turcilor orice"*[3], referirea privind pe Gheorghe Ghica, Gheorghe Duca și Dumitrașcu Cantacuzino, despre care are cuvinte aspre și Ion Neculce. Drept urmare, Moldova, care nu cunoscuse până atunci decât „jugul" (*iugum*) turcesc, *„și acela nu așa de greu"*, l-a luat și pe cel al *„domnului străin"*. Concluzia lui Dimitrie Cantemir era că puterea otomană suzerană a luat domnilor atributele de politică externă, dar le-a lăsat neștirbite, ba chiar le-a întărit prin recunoaștere, pe cele din domeniul intern, pe care el le numește *„drepturile domnului asupra locuitorilor Moldovei și ele au fost nu numai recunoscute de Poarta otomană, dar și întărite de diferiți împărați prin mai multe diplome"*. Confirmat, chiar în detalii, de mai toate relatările din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Dimitrie Cantemir menționa că *„domnilor Moldovei li s-au luat dreptul de a declara război, de a încheia pace, de a face tratate, de a trimite soli la principii vecini în privința treburilor de stat; în schimb, li s-a*

[1] *Călători străini*, V, p. 332.

[2] *Ibidem*, VII, p. 451.

[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 124–125. După părerea învățatului domn în primele secole de după întemeiera țării, domnii *„conduceau pe supuși după voia lor ca și regii"* (p. 186–187).

lăsat întreaga libertate și aproape aceeași putere pe care o avuseseră altădată de a face legi, de a pedepsi pe locuitori, de a da boierii și de a lua, de a impune biruri, ba chiar și de a pune în scaun episcopi și altele de același fel. Și această putere a domnului se întinde nu numai asupra dregătorilor și cetățenilor Moldovei, dar și asupra neguțătorilor turci și a altor oameni de orice stare, atâta timp cât se găsesc pe teritoriul lui. Viața și moartea acestora sunt în mâinile lui"[1]. Domnul putea pedepsi pe oricine cu orice fel de pedeapsă, sau, dimpotrivă, putea scăpa de pedeapsă pe orice vinovat și *„nimeni nu se poate pune în calea voinței lui"*. El împărțea dregătoriile după bunul său plac, fără *„a ține seama de nici o regulă"*, putând ridica chiar și un țăran la cea mai înaltă dregătorie a țării, aceeași putere având-o și față de rangurile bisericești până la mitropolit, fără a da seama patriarhului de la Constantinopol, mergând până la pedeapsa capitală, însă fără a putea caterisi fețele bisericești. Convoca și confirma alegerile conducătorilor bisericii, înmânând *„cu mâna lui noului ales cârja păstoriei"*[2].

Singura limitare practică a autorității domnești putea veni din partea Porții în urma „pârilor" boierilor (care din a doua jumătate a secolului al XVII-lea devin un adevărat sistem), însă acestea aveau un succes numai când la mijloc erau motive fiscale, o jefuire exagerată a birnicilor, ceea ce în ultimă instanță afecta veniturile Porții. Și atunci domnul vinovat se putea aștepta doar la exil sau confiscarea averilor, *„căci numai răzvrătirea sau refuzul de a plăti tributul anual atrage asupra domnilor pedeapsa cu moartea"*, dar și în aceste cazuri existau excepții. *„De fapt, dacă domnul a îmblânzit cum trebuie cu daruri pe vizir, pe chehaia* (locțiitorul acestuia, având rolul unui ministru de externe — *n.a.*), *pe tefterdar* (vistiernic — *n.a.*) *și pe alții care se bucură de trecere deosebită pe lângă împărat, n-are de ce să se teamă de plângerile împotriva lui ale boierilor sau ale țării întregi, căci nu este pricină pe care să n-o poată susține la curtea turcească un apărător care știe să impună dreptatea părții sale cu mâinile mereu pline"*. Ca atare, subliniază Dimitrie Cantemir, oricât de grea ar fi *„tirania turcilor, domnul poate totuși să facă fără frică tot ce poftește: nici un particular nu înfruntă nepedepsit voința lui"*[3].

Relatările învățatului domn al Moldovei despre autoritatea tradițională a instituției domniei au fost nu numai confirmate în mare parte de felurite mărturii documentare și narative din veacul al XVII-lea, ci au primit și o recunoaștere internațională prin articolul VI al diplomei pe care i-a acordat-o la 13/24 aprilie 1711 la Luck țarul Rusiei, Petru I, conform căreia: *„după vechiul obicei moldovenesc toată puterea cârmuirii va fi în mâna domnului Moldovei"*[4]. Nu era doar un deziderat a lui Dimitrie Cantemir ci expresia unei realități seculare.

Ținând seama că instituția domniei își păstrează, cum am văzut, caracterul autoritar întreg veacul al XVII-lea, în condițiile în care amestecul Înaltei Porți în numirea domnilor

[1] *Ibidem*, p. 126–127.

[2] *Ibidem*.

[3] *Ibidem*, p. 128–129.

[4] *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii v XV — nacialo XVIII v.*, III, Moscova, 1970, p. 325–329.

(*„arendarea domniilor"*) este mai puțin evident în prima jumătate a secolului, marea boierime munteană și moldoveană nu încearcă în această vreme să tuteleze domnia, ci să-și mențină vechile privilegii și dreptul tradițional de alegere a domnilor, la fel ca și în secolele trecute, în plus, respingând sau susținând încercările de impunere a unor noi dinastii cu pretenții ereditare ieșite uneori chiar din rândurile sale, de felul Movileștilor. Totodată, urmărește să tempereze, prin răscoale și susținerea unor contrapretendenți, abuzurile unor domni, în condițiile divizării ei în grupări boierești.

Ca atare, după asasinarea lui Mihai Viteazul, gruparea boierească munteană pro-imperială, care susținuse activitatea antiotomană a acestuia, respinge candidatura fiului marelui domn, Nicolae Pătrașcu, cu care Mihai urmărise să realizeze o monarhie ereditară în cele trei Țări Române, ca și pe cea a lui Marcu Cercel, deși ambii erau agreați de G. Basta, comandantul imperial al Transilvaniei, grupându-se în jurul fostului mare paharnic Șerban din neamul Craioveștilor din Vlașca, întemeietorul noii dinastii a Craioveștilor Basarabi. Aceasta s-a realizat însă și prin îndepărtarea în urma unei răscoale, în iunie 1601, a lui Simion Movilă, și apoi prin împotrivirea la încercările acestuia sau a lui Radu Mihnea, candidatul Porții, de a dobândi temeinic scaunul Țării Românești în 1601–1602. Aceeași grupare boierească munteană a jucat un rol activ și în complotul stolnicului Bărcan împotriva lui Radu Mihnea din 1611, sau în mișcările din 1617 și 1618, aceasta din urmă condusă de Lupu Mehedințeanu, împotriva lui Alexandru Iliaș (1616–1618), toate aceste acțiuni urmărind readucerea în scaun a lui Radu Șerban, aflat până la moarte, în 1620, în exil în stăpânirile împăratului creștin. Ulterior, acțiunea militară a boierilor munteni din 1630 pentru înlocuirea lui Leon Tomșa a fost provocată de aruncarea răspunderii fiscale pentru strângerea dărilor din județe asupra boierilor, toate mișcările antidomnești ale boierilor din Țara Românească în perioada 1611–1632 având și o componentă „antigrecească", mai precis doar împotriva boierilor greci „țarigradeni", neîmpământeniți, susținuți de Radu Mihnea, Alexandru Iliaș sau Leon Tomșa.

Domnia Moldovei, *„țară de margine"*[1] spre Polonia (aflată din 1617 în conflict deschis cu Poarta), fiind mai atent supravegheată de turci și amenințată de intervenția tătarilor, acțiunile antidomnești ale boierilor au luat, după înfrângerea răscoalei antiotomane a lui Gaspar Graciani din 1620, mai cu seamă forma pârilor la Poartă. Un astfel de demers nu era însă lipsit de riscuri, turcii putând lua atitudine împotriva boierilor veniți la Constantinopol, impunându-le în cel mai bun caz, sub presiune, împăcarea cu domnul nedorit, cum s-a întâmplat cu delegația boierilor moldoveni în 1631, ce protestau împotriva numirii lui Alexandru Iliaș, care au fost forțați *„a face tocmeală cu Alexandru vodă și legături"* (scrise)[2], cele două părți fiind puse apoi să jure la Patriarhie că vor îndeplini obligațiile asumate. Nerespectarea acestora de către domn a dus, în 1633, la răscoala boierilor, care au atras de partea lor pe curteni și țărani, alungându-l pe Alexandru Iliaș din scaun. Numai că noul domn ales în Moldova, Lupu vornicul (viitorul Vasile Lupu),

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 95.

[2] *Ibidem*, p. 97.

a refuzat atunci domnia din pricina condițiilor scrise pe care boierii au căutat să i le impună: *„legături, ce va lua den țară, ce s-ar lega pentru dări, atuncea la acel ales, mai multu să nu ia din țară"*[1], preferând mai apoi să obțină domnia doar cu ajutorul turcilor.

Desigur că boierii preferau să aleagă domnul țării fără amestecul Porții, în acest caz opțiunea lor îndreptându-se spre personaje destoinice, dar *fără urmași*, prin care aceștia n-ar fi putut întemeia o adevărată dinastie, sau *în vârstă*, pentru a evita o domnie îndelungată. Astfel că, deși Miron Barnovschi avea reale calități, rămânând în amintirea contemporanilor săi drept un om *„la inimă foarte direptu și nelacom și blândă [...] Cu toate bunătăți cu spre țară"*[2], ceea ce a contat pentru alegerea sa la domnia Moldovei în 1626 a fost faptul că era *„omă de țară și fără cuconi și cunoscut împărăției cu slujbele ce făcuse la Hotin, la sultan Osman și știut și căpeteniilor tătărăști, ales lui Cantemir, cu carile legasă prieteșug..."*[3]. După mărturia contemporanului său Miron Costin, condiția principală care l-a făcut pe Gheorghe Ștefan să spere că va fi ales domn de către boierii moldoveni, a fost faptul că nu avea feciori: *„neavând cuconi, de atunce-și luasă gândă spre domniie"*[4]. Încă și mai tranșant expuse sunt „motivele" pentru care în 1685 boierii moldoveni pribegi la curtea lui Șerban Cantacuzino din București l-au ales domn dintre ei pe Constantin Cantemir. *„Și au socotit cu toții* — relatează Ion Neculce — *pre Constantin Cantemir clucerul, fiind om bătrân, ca de șaprezăci de ani, și om prost, mai de gios, că nice carte nu știia, socotind boiarii că l-or purta precum le va fi voia lor. Și de va fi și rău, încă nu va trăi mult, că era bătrân. Că alții mai de cinste și mai de niam nu primiia să fie domnu"*[5].

Deși în a doua jumătate a secolului al XVII-lea domnia cunoaște în Țara Românească o mult mai mare stabilitate decât în Moldova, îndeosebi în ultimul sfert al veacului, datorită stăpânirilor relativ lungi pentru această perioadă ale lui Șerban Cantacuzino și nepotului său de soră, Constantin Brâncoveanu, urmare a abilității cu care aceștia și-au făurit relații privilegiate cu Înalta Poartă, dar și a poziției strategice a țării între turci și imperiali, cei dintâi aflați aici în defensivă, având nevoie de domni destul de puternici pentru a respinge presiunile Casei de Austria, spre deosebire de situația din Moldova, unde Poarta stăpânea mult mai bine conflictul cu Polonia; totuși, îndată după 1658 *domnia străbate la sud de Carpați cea mai puternică criză din întreg secolul XVII*. Este perioada anilor 1659–1663 când domnia munteană ajunge, cu complicitatea Porții, la liberul arbitru al unui mare boier și încă retras din dregătorie, fostul mare postelnic Constantin Cantacuzino. Încă de la începutul stăpânirii cumnatului său Constantin Șerban, în 1654, după chiar mărturia de la fața locului a lui Paul de Alep, *„el a ajuns administratorul principatului, conducându-i toate treburile: toți boierii veneau la casa lui pentru a-i cere sfaturi. El se ducea*

[1] *Ibidem*, p. 100.

[2] *Ibidem*, p. 103.

[3] *Ibidem*, p. 92.

[4] *Ibidem*, p. 135.

[5] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 294.

la domn în fiecare zi de dimineață și nu se petrecea nimic fără sfatul lui"[1]. După stăruința lui *Poarta numește pentru prima dată*, succesiv, doi domni, Gheorghe și fiul acestuia, Grigore Ghica, dintr-o *familie străină* (albaneză) de rând, *fără nici o legătură, nici măcar formală*, cu domnii din trecut ai Țării Românești, un important element „prefanariot". Iar când după numai un an de domnie Gheorghe Ghica e mazilit pentru întârzierea plății haraciului, tot Constantin Cantacuzino îi salvează viața, împiedicând, totodată, transformarea Țării Românești în „pașalâc". În plus, faimosul vizir Mehmed Köprülü *„porunci lui Constantin postelnicul să aleagă pre cine va fi voia lui să-l facă domn Țării Românești. Și au lăsat pre credința lui și domniia și țara, ce-i va fi voia lui să facă și să tocmească*"[2].

Propunând la domnie în locul *„grecilor țarigrădeni"*, care *„cădea la picioarele lui și-i făgăduia bani mulți"*, pe tânărul Grigore Ghica, Constantin Cantacuzino nu se mulțumește cu făgăduiala acestuia *„că-i va fi ca un fiiu bun, și ce-i va zice va face"* ci *„i-au luat credința [...] Și-l jură pre sfânta evanghelie și-i făcu zapis cu mare legătura, cu a lui mână scris, ca să-l aibă ca pre tat-său și să-l cinstească cum să cade..."*[3]. De altfel, zapisul amintit s-a păstrat, arătând că într-adevăr Grigore Ghica i-a făgăduit ocrotitorului său să-l scutească de sarcini interne, de dregătorii, de dări, să-l miluiască *„cu ce va fi prilej peste an, să fie pentru hrana lui, fiind bătrân și credincios"*, să nu ia în seamă intrigi și pâri împotriva lui, *„că domnia mea mă odihnesc în credința lui"*[4].

Abia sosit în țară, Grigore Ghica scria în septembrie 1660 Postelnicului rămas la Poartă că în lipsa lui *„am rămas mut și surd și făr-de om"*, declarându-i răspicat: *„Eu din cuvântul dumitale nu voiu ieși, nici de la mine să aștepți învățătură; că eu las asupra dumitale de toate lucrurile: cum vei socoti așa să faci"*, acceptând *„ce-ți va fi voia, așa vei face cu mine"*, *„că noi amândoi una sântem"*[5].

Niciodată în secolul al XVII-lea domnia nu cedase atât în fața unui singur boier, care nu ocupa nici măcar un loc în sfatul domnesc (vechiul său titlu de postelnic devenind de fapt pentru el un al doilea nume), personaj devenit cu adevărat arbitrul domniei Țării Românești. Numai că situația nu avea să rămână mult timp așa. Grigore Ghica a știut în cele din urmă să restaureze autoritatea sa, scoțând astfel domnia din criză, echilibrând în divan ponderea grupărilor rivale ale Cantacuzinilor și Leurdenilor, și în cele din urmă executând chiar la 20/30 decembrie 1663, sub pretexte formale, pe bătrânul Constantin Cantacuzino. Autoritatea domnească a fost astfel restabilită.

Pentru menținerea autorității lor, unii domni „de țară" (spre deosebire de cei veniți din afară, care nu dispuneau de proprietăți, cum a fost la început chiar Grigore Ghica) aveau la dispoziție în secolul al XVII-lea **domenii** de familie sau cumpărare înaintea domniei. Stăpânirea celui mai întins domeniu boieresc de la sfârșitul secolului al XVI-lea

[1] *Călători străini*, VI, p. 147.
[2] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 146.
[3] *Ibidem*.
[4] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 84–85.
[5] *Ibidem*, p. 86–89.

și începutul celui următor din Țara Românească, a fost, de altfel, unul din atuurile importante care au dus la alegerea ca domn a lui Radu Șerban în toamna anului 1601. Ca urmaș al boierilor Craiovești din ramura lui Radu postelnic de la începutul secolului al XVI-lea acesta stăpânea nu mai puțin de 71 de sate și părți de sate, cele mai multe de moștenire și din zestrea soției sale Elina, din neamul boierilor Mărgineni, răspândite în mai toate județele țării, din Mehedinți până în Râmnicu Sărat și din Bucegi până la Dunăre, majoritatea fiind repartizate în partea de câmpie, spre Dunăre (unele dispunând de vecinătatea unor bălți bogate în pește), cu excepția celor din județul Prahova. Ajuns domn, în calitate de cel mai însemnat reprezentant al Craioveștilor la acea dată, Radu Șerban concentrează în mâna sa și stăpâniri aparținând altei ramuri a familiei, ceea ce va face, la rândul său, ajuns în aceeași situație și ruda sa Matei Basarab.

Astfel, la începutul domniei, domeniul lui Radu Șerban număra 148 de sate și părți, situându-se pe locul doi în cadrul proprietății domnești după cel creat de Mihai Viteazul, care cuprinsese 193 de unități. El a păstrat cu grijă acest domeniu, făcând doar puține danii din el unor boieri. Firește, domeniul i-a fost confiscat în 1611 la plecarea în exil, dar văduva sa, Elina din Mărgineni, a primit înapoi o bună parte din el la revenirea în țară în 1620, după moartea lui Radu Șerban la Viena, neavând urmași de sex masculin, care ar fi putut pretinde domnia.

Tot un domeniu inițial de moștenire a avut și Matei Basarab, ruda pe linie craiovească mai depărtată a lui Radu Șerban, care ajuns domn a concentrat și el în stăpânirea sa cea mai mare parte a întinsului domeniu al Craioveștilor. Matei moștenise de la Craiovești 16 sate, alte 5 figurând de asemenea în domeniul său boieresc, iar ca domn găsim în domeniul său domnesc 7 sate din cel creat de Mihai Viteazul, care nu se răscumpăraseră între timp. Restul proprietăților au fost achiziționate în timpul domniei prin cumpărare, cheltuind însă destul de puțin, în total doar peste 18 000 de galbeni, confiscări pentru „hicleni", schimburi, iar uneori chiar prin metode silnice, favorizate și de fiscalitatea ridicată din vremea sa.

Astfel, treptat, în cursul domniei, Matei Basarab a ajuns să stăpânească nu mai puțin de 153 de sate și părți, ocine, vii, terenuri de tot felul, heleștee și case. Dintre acestea el a cumpărat proprietăți în 99 de localități, a făcut danii în 116, păstrând neatinse doar stăpânirile din 37 de sate. E adevărat însă că pe lângă daniile făcute unor boieri, dar mai ales unor slujitori (oșteni), cea mai mare parte a marelui său domeniu domnesc, 87 de proprietăți, a fost folosită pentru danii directe la mânăstiri, ctitorirea, refacerea sau repararea acestora. Ele au fost achiziționate de obicei prin cumpărare, mai cu seamă în anii 1645–1647, Matei Basarab fiind cel mai mare ctitor bisericesc din întreaga istorie a românilor.

După moartea sa și a soției sale, neavând descendenți direcți, domeniul domnesc rămas a fost moștenit de urmașul său în scaun Constantin Șerban și de doamna acestuia (care a preluat satele rămase de la soția lui Matei Basarab), iar stăpânirile personale de către Preda Brâncoveanu, nepot colateral, și de sora acestuia, Stanca, ulterior partea lui Preda,

Fig. 207 Preda Brâncoveanu, bunicul lui Constantin Brâncoveanu, miniatură în *Slujebnicul* lui Radu Sârbu.

unul dintre cei mai bogați boieri din Țara Românească, ajungând la nepotul acestuia, Constantin Brâncoveanu.

Astfel, atât ca boier, cât și ca domn, Brâncoveanu, strănepot prin mamă al lui Radu Șerban, a ajuns cel mai bogat personaj din Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea, având nu mai puțin de 179 de proprietăți de tot felul răspândite în întreaga țară, dar și în Transilvania. Spre deosebire de ruda sa Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu s-a preocupat intens de sporirea domeniului său boieresc, între 1666 și 1688, ca mare dregător, cumpărând 13 proprietăți, continuând să achiziționeze stăpâniri și în vremea domniei, adesea prin mijloace abuzive. Astfel, ca domn, Brâncoveanu a ajuns să fie socotit „cel mai bogat proprietar funciar pe care l-a avut vreodată Țara Românească“ [1], în afara marilor sume de bani de care a dispus până la sfârșitul domniei.

Este interesant de remarcat că stăpânind atâtea sate, răspândite pe tot întinsul Țării Românești, în deplasările sale prin aceasta, nu numai în călătoriile obișnuite, minuțios notate de cronicarul său Radu Greceanu, ci și în cele legate de campaniile: imperială în Țara Românească din 1689 și antiimperială spre Transilvania din 1690, Brâncoveanu poposea de regulă doar pe moșiile și în curțile care îi aparțineau.

Interesat în păstrarea domeniului, izvor de mari venituri, Constantin Brâncoveanu a făcut foarte puține danii, doar câtorva persoane de rang mic, daniile sale către mănăstirile din Țara Românească și Transilvania ctitorite de el, sau alte lăcașuri din acestea, provenind de regulă din cumpărături, în vreme ce Biserica ortodoxă din afara spațiului românesc a beneficiat doar de importante sume de bani.

[1] Iolanda Țighiliu, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 82.

În schimb, unchiul matern al lui Brâncoveanu, Șerban Cantacuzino, deși moștenise ca boier de la tatăl său, Constantin postelnicul Cantacuzino, 43 de sate, părți, moșii, vii și un loc de casă în Târgoviște, acestea erau stăpânite în devălmășie cu frații săi, și, în plus, au rămas practic în posesia efectivă a mamei sale Elina, fiica lui Radu Șerban, până la moartea acesteia în 1687, Șerban fiind ținut departe de această moștenire, pentru a nu o pierde ca pretendent sau în cazul înlăturării din domnie. În această situație el și-a creat un domeniu propriu cuprinzând 37 de sate, părți și moșii, cele mai multe de cumpărătoare (24), la care se adaugă patru danii (doar una domnească, de la Radu Leon) sate din zestrea celor două soții ale sale, prăvălii în București etc.

Acest domeniu propriu, în principal de cumpărătoare, a fost format o dată cu ridicarea în dregătorii a lui Șerban Cantacuzino, în vremea lui Grigore Ghica, Radu Leon și Antonie din Popești, așadar, între 1660 și 1672 sub ultimii doi Cantacuzini având, de altfel, o mare influență în viața politică a Țării Românești. Vânzătorii au fost de obicei boieri mari și mijlocii, doar un singur sat fiind cumpărat de la țărani.

Proprietățile erau răspândite mai ales în părțile de răsărit ale țării, unde frații Cantacuzini aveau stăpâniri de la bunicii lor, Radu Șerban și Elina din Mărgineni, în județele Prahova, Râmnicu Sărat, Buzău, Ialomița și mai aproape de Dunăre, în Ilfov, Romanați, Teleorman și Mehedinți, în zone fertile, cu ape și bălți, cu numeroși țărani aserviți (rumâni). Aceste proprietăți au fost o sursă importantă de venituri bănești, care i-au slujit lui Șerban Cantacuzino la dobândirea scaunului domnesc. El a continuat și după aceea să achiziționeze sate și moșii însă mai cu seamă pentru înzestrarea ctitoriei sale: mănăstirea Cotroceni.

În secolul al XVII-lea în Țările Române extracarpatice se menține în bună măsură sistemul dual al **reședințelor domnești principale.** Aceasta atât din motive politice, unii domni preferând o reședință mai apropiată sau mai depărtată de turci, respectiv de poloni, dar și faptului că una din cele două reședințe principale suferise la un moment dat distrugeri care necesitau folosirea celeilalte. În Țara Românească, după pustiirile suferite în vremea lui Sinan pașa la 1595, Bucureștii cedează primul loc Târgoviștei, care se menține astfel până la 1626, când Alexandru Coconul revine la București.

Matei Basarab readuce reședința domnească principală la Târgoviște în 1639, după conflictul cu turcii din acel an, socotind, desigur, Bucureștii prea aproape de bazele otomane de la Dunăre. „*Cu mare trudă*“ el înconjură Târgoviștea, care îi pare lui Paul de Alep, în 1653, un oraș „*foarte mare*“ cu „*o palancă de lemn și cu un șanț*“ [1] și rezidează în palatul lui Petru Cercel, întreaga curte domnească fiind „*mare și înconjurată cu un zid de piatră*“ refăcut cu totul de domn în 1644–1645, la capătul căreia curge Ialomița, iar în centrul ei se afla, „*un turn de piatră, mare și înalt*“ (Turnul Chindiei), în care era așezat „*orologiul orașului*“. Din înălțimea acestuia vegheau „*mulți paznici*“ care anunțau interzicerea circulației în oraș pe timpul nopții și ridicarea acesteia în zori [2].

[1] *Călători străini*, VI, p. 106–107, 118.
[2] *Ibidem*, p. 110.

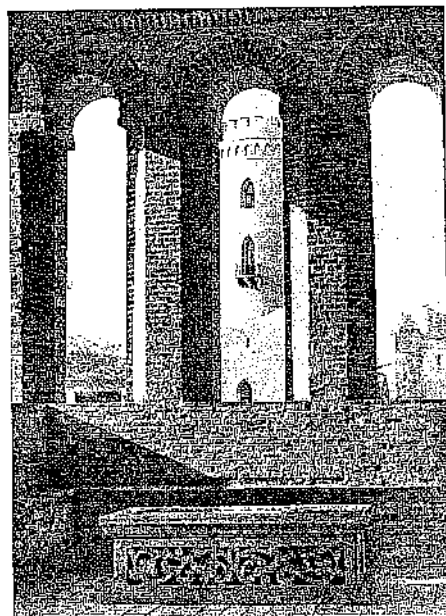

Fig. 208 Turnul Chindiei văzut din pridvorul bisericii Curții domnești din Târgoviște.

Reședința domnească principală rămâne astfel în „*cetatea din Târgoviște*"[1] și în vremea lui Constantin Șerban și Mihnea al III-lea, până în 1659, când oștile turco-tătare care l-au înlocuit pe acesta din urmă cu Gheorghe Ghica au atacat prin surprindere Târgoviștea și „*luând nenumărate prăzi și multe bogății, dădură foc orașului*"[2]. Drept urmare, noul domn abandonează oficial Târgoviștea, „*a doua capitală*", cum o numea Evlia Celebi[3], urmând și porunca Porții, stabilind reședința domnească principală la București.

Curtea de la Târgoviște revine la viață pentru ultima oară sub Constantin Brâncoveanu, între 1694 și 1714, când domnul o reface cu îngăduința Porții, spre a o folosi însă doar ca o a doua reședință, cu toate că după 1706 a preferat-o celei oficiale de la București. Însă după tragica sa moarte din 1714 curtea de aici, părăsită, nu va mai redeveni niciodată reședință domnească.

Curtea domnească din București, distrusă în 1595, a fost refăcută de către Radu Șerban o dată cu palisada din jurul orașului, care data din timpul lui Mircea Ciobanul. Matei Basarab, în vremea căruia Bucureștii erau numiți de Paul de Alep „*reședința de vară a domnilor*"[4], reface cu totul Curtea domnească de aici după 1640, astfel că la 1656 călătorul sirian amintit o vedea drept „*o clădire de mari proporții și este înconjurată de ziduri înalte de lemn. Era odinioară o clădire veche, dar a fost dărâmată de răposatul Matei voievod și refăcută din nou de-a întregul. Este o clădire uimitor de armonioasă și care încântă privirile și este mai mândră și mai veselă decât curtea de la Târgoviște*"[1]. Trei ani mai târziu Evlia Celebi o descrie și el în termeni orientali drept „*un palat cu un etaj având în jur împrejur o palancă cu ziduri de stejari groși. În partea interioară a saraiului sunt odăi de diferite mărimi, zidire din piatră, numeroase săli pentru divan și o mănăstire cu ornamentații* (biserica lui Mircea Ciobanul — *n.a.*). *De asemenea, în cele patru părți ale palatului se află două sute de odăi, joase și cu etaj, ale pușcașilor dorobanți, adică odăi de ieniceri, iar în mijlocul palatului există un mare loc liber. Într-o parte se află grajdurile mari, iar în partea interioară a sălii divanului se găsesc încăperile pajilor și diferite încăperi speciale, odăi de harem* (ale femeilor soției voievodului — *n.a.*) *precum și odăile doamnei, adică ale soției beiului, și băile. Curtea aceasta este un palat împodobit cu multe sute de construcții, având de jur împrejur și grădini frumoase*"[2].

Ulterior Grigore Ghica a adăugat o biserică „*dăspre Doamna*", a cărei construcție a continuat sub Gheorghe Duca, fiind isprăvită și zugrăvită în 1690 din porunca lui Constantin Brâncoveanu. În vremea acestuia din urmă curtea domnească din București cunoaște ultima perioadă de înflorire. În același an, 1690, Brâncoveanu înalță, între altele, și „*casa cea domnească, ce iaste pre stâlpi de piatră și iaste cu 3 cafasuri* (balcoane închise — *n.a.*) *și cu toate ce să văd într-însa, care iaste dăspre biserica domnească cea mare*", clădire care, restaurată, se păstrează și astăzi în dreapta intrării în hanul lui Manuc[3].

[1] *Istoria Țării Românești* ed. 1960, p. 106.
[2] *Călători străini*, VI, p. 725 (Evlia Celebi).
[3] *Ibidem*. În 1653 Paul de Alep numește Târgoviștea „*reședința de iarnă a domnului Țării Românești*" (*ibidem*, p. 106).
[4] *Ibidem*, p. 146.

Fig. 209 Orașul București în secolul XVII, vedere de la sud de Dâmbovița.

[1] *Ibidem*, p. 227.
[2] *Ibidem*, p. 715.
[3] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, p. 72; Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu-Zărnești 1690*, București, 1989, p. 126, nota 307.

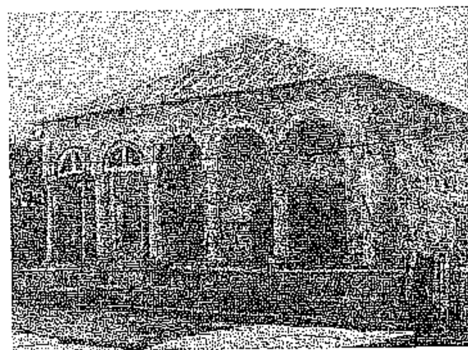

Fig. 210 Casa Dosoftei din Iași, aflată în vecinătatea Curții domnești.

În secolul al XVII-lea reședința domnească principală din Moldova se afla la Iași, cum o statornicise din 1564 Alexandru Lăpușneanu, fiind numită de Petru Șchiopul la 13/23 februarie 1585 *„scaunul mai nou al domnilor moldoveni"*[1]. Distrugerea totală a Curții domnești de aici în octombrie 1594 de către cazacii conduși de hatmanul Lobodă și de Severin Nalivaiko, trimiși de poloni pentru a-l înlătura pe Aron vodă, l-a făcut însă pe Ieremia Movilă să-și stabilească reședința principală la curtea din Suceava, pe atunci cea mai mare din Moldova, un adevărat palat, unde, de altfel, se află și mai aproape de susținătorii săi poloni și unde a rezidat între 1595 și 1600 și în 1605.

După îndepărtarea stăpânirii lui Mihai Viteazul, care în 1600 a stabilit reședința domnească din nou la Iași, Ieremia Movilă revine și el aici între 1600 și 1603 și la 1606, după care în tot secolul al XVII-lea curtea domnească din Iași devine reședință principală a domnilor Moldovei. Această curte, care la 1612 se prezenta astfel: *„palatul domnului e de piatră și înconjurat de jur-împrejur cu o împrejmuire de pari groși"*[2], a fost ulterior distrusă de un incendiu, fiind refăcută de Miron Barnovschi în 1626 și apoi reconstruită integral de Vasile Lupu după 1640, căpătând aspectul unei cetăți cu o incintă pentagonală, având ziduri de 2 m grosime și bastioane pătrate cu platforme pentru tunuri. *„Acești domnă* — notează Miron Costin — *au făcut ca de ianoavă* (din nou — *n.a.*) *și curțile cele domnești în Iași, casele cele cu cinii* (țigle de porțelan chinezesc — *n.a.*), *grădini, grajduri de piatră, tot de dânsul sintu făcute"*[3]. La rândul său, Evlia Celebi cercetează în 1660 curtea din Iași, la care *„cel care și-a dat mai mult osteneală pentru a-i desăvârși înflorirea"* a fost Lupu bei, remarcând atât construcțiile interioare, cât și aspectul ei de cetate, ilustrat și de gravurile vremii. *„El a pus să se ridice palate cu două caturi și cu un cat, băi, bazine de apă și săli de divanuri de nedescris. Ferestrele și balcoanele sunt îndreptate spre lac* (amenajat tot din porunca lui Vasile Lupu în 1635–1636, cu mori de apă și o baie, cum nu mai exista *„în toată Europa"* — *n.a.*). *De jur împrejur, palatul este înconjurat cu un zid frumos, de piatră, în formă de cerc, în felul unei cetăți cu ziduri, ca cele ridicate de Ședdad* (sultan al Yemenului — *n.a.*). *De jur împrejur se află și un șanț iar spre nord are o poartă de fier. În fața porții sunt cinci-șase uși. Are și o sală mare de divan, în care încap cinci mii de persoane* (sic). *Ferestrele sale privesc unele spre altele. Palatul cuprinde mai mult de o sută de încăperi pentru icioglani și este acoperit cu țigle smălțuite, puse unele peste altele. Apoi are și o pivniță (chilar), o șelărie și o visterie, adică locul unde stă vistierul. Este un palat asemenea unei cetăți"*[1].

[1] *D.I.R.*, A, XVI, 3, p. 269.

[2] *Călători străini*, IV, p. 361.

[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 119.

În această formă Curții domnești-cetate din Iași i s-au mai făcut doar unele adăugiri interioare la 1677 sub Antonie Ruset, păstrându-și și în veacul următor aspectul de cetate.

Tot Vasile Lupu renovează în 1638 Curtea domnească din centrul Sucevei, care după 1606 devenise reședință secundară, folosită astfel mai cu seamă de Radu Mihnea, Miron Barnovschi, Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan. După îndepărtarea acestuia din urmă la 1658 atribuția sa de reședință domnească a luat sfârșit, încetându-și existența, probabil, în timpul primei domnii a lui Dumitrașcu Cantacuzino (1674–1675), o dată cu cea a Cetății de scaun din partea de est a orașului, ambele construcții impunătoare ruinându-se apoi treptat.

Și în secolul al XVII-lea domnii Moldovei utilizează, e drept, mai rar ca în trecut, unele curți domnești din ținuturi. Astfel, Radu Mihnea prefera, precum în urmă cu un veac Petru Rareș, pe cea de la Hârlău. După arderea Curților domnești din Iași, cu câțiva ani înainte de 1626, *„s-au mutat Radu vodă la Hârlău cu șederea. Și așea îndrăgise locul la Hârlău, cât în toate veri, la Hârlău ședea cu toată curtea, că tocmise și curțile cele domnești și biserici câteva făcute acolo în Hârlău de dânsul"*[2]. Aici a și murit în ianuarie 1626, *„întru cetat(e) în Hârlău"*, cum glăsuiește lespedea sa de mormânt[3].

Succesiunea la tron în secolul al XVII-lea, cel al familiilor domnești diferite, care, oricum, nu s-a făcut în Țările Române extracarpatice, cum observa Dimitrie Cantemir, prin *„acel drept de primogenitură, care lecuiește regatele europene de rănile neînțelegerilor interne"*[4], nu mai respectă decât vag, și din ce în ce mai diluat, până la completa dispariție la sfârșitul secolului, principiul *osului domnesc*, cu atât mai puțin pe cel al *sângelui domnesc* (succesiunea prin femei), care nu a fost invocat practic decât în cazul Movileștilor și exclusiv din motive de prestigiu de către Nicolae Mavrocordat la începutul epocii fanariote. Acest proces începuse încă din veacul al XVI-lea mai cu seamă în Moldova, accentuându-se în secolul următor. Totuși boierii nu au renunțat la *alegerea domnului*, chiar dacă aceasta nu mai avea loc în sânul aceleiași familii; o dată cu aceasta *dispărând în veacul al XVII-lea și instituția asocierii la domnie.*

[1] *Călători străini*, VI, p. 476–477.

[2] Miron Costin, *op. cit.*, p. 91.

[3] Al. Elian, C. Balan, H. Chirca, Olimpia Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României*, I, *Orașul București*, București, 1965, p. 346.

[4] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 186–187.

Dacă în veacul al XVI-lea însușirile fizice păreau să joace un rol important în desemnarea candidaților la domnie, dovadă, între alții, Joldea (1552) și Ștefan Tomșa I (1563–1564) care nu erau de neam domnesc, dar aveau un fizic impunător, în secolul următor altele erau calitățile care favorizau alegerea unui nou domn. Nici măcar originea domnească nu mai era un factor cu adevărat important, chiar dacă, îndeosebi în Țara Românească, continuă uneori să mai fie invocată. Tinerețea unor fii de domni devine de-a dreptul un handicap pentru alegerea acestora în tot cursul secolului al XVII-lea, fapt teoretizat de Dimitrie Cantemir la începutul veacului următor: față de lipsa de experiență în conducerea țării și în respingerea inamicilor externi a unui fiu de domn de vârstă fragedă, în toate epocile *„boierii au socotit că trebuie să aleagă mai degrabă un domn de ispravă și priceput în știința războiului decât, punând la cârma țării un copil, să se vâre din cauza nepriceperii lui în cele mai mari pericole"*[1].

Nu a slujit la nimic lui Nicolae Pătrașcu sau Marcu Cercel în toamna 1601 că erau fiii lui Mihai Viteazul, respectiv Petru Cercel. Candidatura primului nici nu a intrat în vederile boierilor din Țara Românească, iar al doilea a fost socotit prea tânăr. *„Vremile* — declarau boierii — *cer să aibă mai degrabă un principe războinic, decât un tânăr, nedeprins cu armele*[2]", și astfel a fost ales domn în octombrie 1601 Radu Șerban, fost mare paharnic, din neamul Craioveștilor din Vlașca, cel mai bogat boier muntean la acea dată, om matur și priceput în arta războiului, calitățile cele mai solicitate de boierii din grupările antiotomane în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Și tot în împrejurări deosebite, în 1655 înaintea bătăliei de la Șoplea cu oștile lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, seimenii și dorobanții răsculați aleg domn pe paharnicul Hrizea din Bogdănei, care rămăsese alături de ei.

Nici în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când Poarta numește adesea domnii direct, fără a mai consulta pe boieri, aceștia nu renunță la privilegiul lor de electori, chiar dacă sunt nevoiți să-l „aleagă" domn pe cel numit de turci. În 1673, de pildă, boierii care s-au despărțit de Ștefan Petriceicu, în frunte cu logofătul Miron Costin, au anunțat pe cei din Țara de Jos *„să facă știre vizirului, să poftească domnu dintre dânșii, să-ș pue pre cine vor socoti* (adică să le îngăduie să-și aleagă domnul dintre ei — *n.a.*). *Și, fără zăbavă, și ei își vor alége domnu și vor merge cu toții la vizirul"*, aflat la Oblucița (Isaccea). Numai că la Galați trimisul lor l-a întâlnit pe Dumitrașcu Cantacuzino, *„pus domn de la împărăție"*[3], chiar la Oblucița, fiind nevoiți să-l accepte. În 1711, după trecerea lui Dimitrie Cantemir de partea lui Petru I vornicul Lupu Gavriliță amintea vizirului că de această *„hainire"* e vinovată chiar Poarta, *„că pre domnii cei buni îi mazilește fără voia boiarilor țărâi și pune domn pre care nu-l știe țara [...] Iar mai nainte era obiceiu de-ș alégea boierii și țara domn, pre cine poftiia ei, și pre acela punea și Poarta"*[4].

[1] *Ibidem*, p. 152–153.
[2] Crio Spontoni, *Historia della Transilvania*, Venetia, 1638, p. 172.
[3] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 233–234.
[4] *Ibidem*, p. 622.

Chiar dacă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea Poarta a nesocotit adesea dreptul boierilor de alegere a domnului, totuși afirmația categorică a lui Dimitrie Cantemir de la 1715, amintită mai sus, că turcii le-ar fi ridicat acestora *„cu totul"* și acest drept constituie o exagerare. El însuși arată că spre sfârșitul secolului al XVII-lea alegerea domnului era hotărâtă atunci când precedentul murea în scaun, referindu-se de fapt la cazul său din 1693, de șapte mari boieri de treapta întâi (marele logofăt, cei doi vornici, hatmanul, postelnicul, marele spătar și marele paharnic) care se sfătuiau în divan, ținând seama și de dorința exprimată de răposatul domn, uneori chiar prin testament, în cele din urmă hotărându-se asupra persoanei noului domn. Numele acestuia era anunțat în divan după întoarcerea de la ceremonia de înmormântare a predecesorului, în Țara Românească procedându-se, de obicei, invers, înmormântarea defunctului domn având loc după ridicarea și instalarea urmașului său. Și alegerea lui Constantin Brâncoveanu la 1688 e o dovadă că boierii își mai exercitau acest drept, însă recunoașterea noului domn de către Poartă s-a făcut după mari stăruințe diplomatice, și chiar cu un pic de noroc, fiind vizirul și alți dregători turci *„cam cu părere rea, căci întâi s-au rădicat românii domn"*, zicând: *„adecă rumânii scot domnii și pun domnii, dar noi ce săntem aici și ce păzim aici?"*[1].

Cunoaștem acum amănunțit, datorită relatărilor din cronicile referitoare la Constantin Brâncoveanu a mărturiilor lui Dimitrie Cantemir și ale altor izvoare din veacul al XVII-lea, întreg scenariul tradițional, cu rădăcini bizantine și specific românesc, al **alegerii și instalării pe tron a noului domn** în cazul, de altfel, destul de rar în secolul al XVII-lea, al morții predecesorului în scaun. Un șir de ceremonii minuțios stabilite însumând în Moldova patru iar în Țara Românească cinci momente importante, se derula începând chiar după acest ultim eveniment. *Momentul întâi:* adunarea restrânsă a marilor boieri care aleg noul candidat la domnie, *momentul al doilea:* proclamarea noului domn în fața stărilor privilegiate (mitropolitul, boieri de toate rangurile, reprezentanții „slujitorilor", adică ai categoriilor militare, inclusiv ai gărzii domnești și chiar ai „neguștorilor", adică ai orășenilor înstăriți), altfel spus, vechiului sfat lărgit al tuturor categoriilor privilegiate, pe care istoricii l-au numit nu tocmai corect marea adunare a țării. În fața acestor categorii, la palatul domnesc în Moldova, sau după deplasarea nu departe, la Mitropolie, în Țara Românească, era proclamat noul domn. Acesta, la curte sau la Mitropolie, juca după obicei, cu falsă modestie, „comedia" împotrivirii: în 1654 Constantin Șerban chiar *„s-a ascuns; dar ei l-au căutat și, găsindu-l, l-au adus cu toată frica lui"*[2], la 1688 Constantin Brâncoveanu declarând că nu vrea domnia *„de vreme ce ca un domn sânt la casa mea"*, astfel că îl *„luară de mâini și-l împingea de la spate"*[3], în vreme ce în 1693 Dimitrie Cantemir *„recunoaște că nu e destul de în stare să poarte povara domniei"*[4]. Adunarea aclama pe noul domn în cuvinte tradiționale, consemnate și de Grigore Ureche înainte de 1647, care le atribuie și epocii lui Ștefan cel Mare: *„În mulți ani de la Dumnezeu să domnești"*[5].

[1] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 10–11.
[2] Paul de Alep, în *Călători străini*, VI, p. 134.
[3] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 6.
[4] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 154–155.
[5] Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 91.

Urma *momentul al treilea:* cel mai important al ungerii cu sfântul mir (sacralizarea) și al încoronării, desfășurat după un tipic aproape neschimbat în tot Evul Mediu românesc, în biserica Mitropoliei. *Momentul al patrulea:* cel al jurământului de credință se desfășura în biserica de la curte, unde domnul revenise, moment care nu apare în Moldova, după care se trecea la *ultimul moment:* cel al instalării noului domn în jilțul domnesc din divanul cel mare, când în Moldova veneau să-i sărute mâna acestuia, urându-i domnie fericită, la rând, mitropolitul cu clerul său și boierii de toate treptele, iar în Țara Românească doar boierii de toate treptele și „gloatele", pe fundalul sonor al descărcării câtorva tunuri și al muzicilor militare românești și turcești.

În Moldova, jupânesele boierilor aduceau aceleași onoruri doamnei, rânduite după rangul soților lor, și deși nu avea loc încoronarea, *„care, fiind o solemnitate bisericească nu se potrivea cu o femeie"*, doamna purta totuși și ea *„o coroană la fel cu aceea a soțului ei"*[1].

Jurământul de credință e documentat doar în Țara Românească, unde, în schimb, acesta e impus și unităților militare de la curte și din țară, întâi căpeteniile, apoi *„fiecare căpitan cu steagul lui și fiecare iuzbași cu bulucul lui"*[2], după un formular scris, care, de altfel, s-a păstrat din vremea lui Constantin Șerban. Încă din toamna 1600, după înfrângerea lui Mihai Viteazul în Țara Românească, *„au șezută domnii, Ieremiia vodă și Simion vodă, cu Zamoyschii pre loc, până au început a veni toți boierii Țărâi Muntenești și slujitorii, priimindă pre Simion vodă domnă cu jurământă"*[3], iar în 1611 cronica internă arată că după reînscăunarea lui Radu Mihnea *„veniră toți boiarii și toți roșii și toți slujitorii de să închinară lui și făcură mare jurământ ca să-i slujască cu dreptate"*[4]. Nu erau cazuri izolate, ci o regulă la început de domnie. De altfel, și domnul în Țara Românească, unde slujitorii (ostenii) aveau o poziție însemnată, obișnuia *să jure*, la rândul său, că le va respecta privilegiile. În 1618 slujitorii îl acuzau pe Alexandru Iliaș că *„ai călcat jurământul și ne-ai oprit simbriile și ne-ai stricat obiceiurile"*[5].

Principalele **însemne domnești** erau pe plan intern în secolul al XVII-lea *coroana* și *sceptrul*. Deși se afirmă adesea că în această perioadă coroana nu mai era folosită, reprezentările pictografice și izvoarele vremii dovedesc contrariul. Mai mult chiar, pe lângă coroana domnească deschisă, de tip regal, cu fleuroane, care apare în mai toate portretele domnești în frescă sau broderie, începând cu cele ale lui Radu Șerban, Ieremia și Simion Movilă, din primul deceniu, domnii români își atribuie în acest secol și *coroana închisă, imperială*, adoptată în veacul al XVI-lea și de regii Europei Occidentale, în frunte cu cel al Franței. Aceasta e figurată deasupra stemei personale a lui Ieremia Movilă pe acoperământul de mormânt al acestuia, unde alături domnul poartă „cuca" turcească, iar în fresca de familie din biserica de la mănăstirea Sucevița e reprezentat având coroană regală deschisă.

[1] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 156–157.

[2] *Călători străini*, VI, p. 136.

[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 54.

[4] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 89. O variantă a cronicii menționează *„toate breslele"* de slujitori.

[5] *Ibidem*, p. 92.

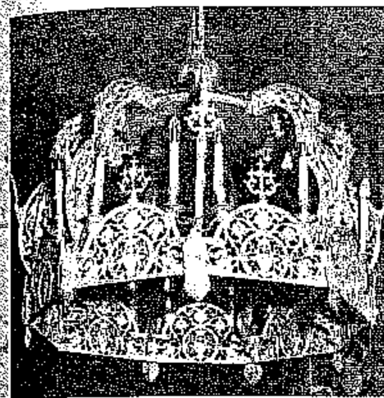

Fig. 211. Candelabru în formă de coroană imperială închisă din biserica mănăstirii Golia din Iași.

Vasile Lupu, cu ambițiile sale împărătești recunoscute, deși în fresca originală de la Trei Ierarhi și în gravura care îl reprezintă la 1651 e înfățișat cu „cuca" pe cap, a figurat pe peceți (cea mare și cea mijlocie, aniversativă 1633/1643), în stema pisaniei de la mânăstirea Golia, ctitoria sa, și în decorul candelabrelor de la aceasta din urmă și din biserica de la Trei Ierarhi, coroana imperială închisă, având în ultimele două cazuri deasupra acvila bicefală, acest tip de coroană fiind probabil cel folosit de el. După Vasile Lupu această coroană închisă a fost utilizată, cel puțin cum rezultă din reprezentări în steme, de aproape toți succesorii săi până la instaurarea domniilor fanariote. În timp ce în Țara Românească ea e reprezentată după Mihnea al III-lea în vremea lui Gheorghe Duca, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, care în portretul din 1696 de la mănăstirea Sinai e înfățișat sprijinindu-se de o masă pe care tronează în prim plan tocmai această coroană împărătească. Cât despre cea folosită la încoronarea lui Mihnea al III-lea în 1658, confecționată după model bizantin, căreia i s-a atașat surguciul, aceasta era *„un fel de coroană pentru domn, care fusese făcută la Istanbul și era înaltă cum se obișnuia la solaci* (osteni turci — *n.a.*). *Fundul era brodat cu fir de aur și <coroana> era împodobită cu un surguci, care semăna cu niște crenguțe de flori din cleștar, și cu diferite feluri de nestemate. Domnul o cumpărase de curând cu două mii de dinari"*[1].

Nu știm cum numeau românii acest ultim tip de coroană, dar după relatarea lui Miron Costin dintr-o variantă a *Poemei polone* rezultă că e vorba de *„mitra domnească"*, denumită astfel metaforic pentru asemănarea ei cu mitra preoțească ortodoxă sferică. Pentru lămurirea cititorilor poloni despre realitățile acelei vremi din Moldova, cronicarul afirmă că la ceremonii și sărbători marele spătar apare *„cu o haină de brocart și cu căciulă (care amintește mitra domnească), pe care domnul însuși, în această situație nu o poate purta"*[2].

Coroana domnească (regală) deschisă, cu fleuroane, continuă totuși să fie utilizată mai cu seamă în Țara Românească *efectiv* cel puțin în anumite ocazii (în timp ce coroana

[1] *Călători străini*, VI, p. 263.

[2] Miron Costin, variantă la *Descrierea Țării Moldovei și Țării Românești* (Poema polonă), în *Opere*, p. 388.

Fig. 212 Constantin Brâncoveanu la 1696, tabloul înfățișează două coroane imperiale închise, pe masă și în stema Țării Românești din partea superioară.

închisă apare doar figurată pe pereți, steme sculptate sau brodate, în picturi, întotdeauna *alături* de persoana domnului). Radu Șerban în portretul brodat din vremea domniei, Matei Basarab în miniaturile din evangheliarele grecești, Șerban Cantacuzino pe o broderie dăruită mânăstirii Cotroceni, domnii munteni înfățișați la sfârșitul secolului al XVII-lea în fresca bisericii Curții domnești de la Târgoviște poartă pe cap coroane deschise. În Moldova, relatează Paul de Alep la 1653, *„marele spătar stătea întotdeauna la dreapta lui (Vasile Lupu), în picioare, cu o coroană încrustată cu nestemate“*[1] fără a preciza însă dacă aceasta era închisă sau deschisă.

Dimitrie Cantemir relatând, de fapt, propria sa încoronare din 1693, menționează și el folosirea *efectivă* a coroanei: *„La întoarcerea de la altar mitropolitul punea pe cap* (noului domn — *n.a.*) *în mijlocul bisericii coroana de aur care strălucea de pietre scumpe*“, iar la sfârșitul ultimului moment al ceremoniilor, *„spătarul punea pe capul domnului coroana și se retrăgea în odaia cea de taină, cum i se spune, iar toți ceilalți se reîntorceau la ale lor*“[2].

Nu întotdeauna însă lucrurile se petreceau astfel. Nu avem nici o dovadă că Poarta ar fi interzis utilizarea coroanelor de către domnii români. Este însă cert că în unele fresce bisericești încă din secolul al XVI-lea, domnii sunt înfățișați purtând coroane „modificate“, cu fleuroanele unite, care pot fi luate și ca un acoperământ de cap, dintr-o țesătură bogat împodobită cu broderii și chiar pietre prețioase (Matei Basarab la Arnota, Antonie din

[1] *Călători străini*, VI, p. 44.
[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 154–157.

Popești în biserica bolniței de la Hurezu sau Constantin Brâncoveanu în biserica mare de la Hurezu). Este vorba, așadar, de acea *„beretă de brocart de aur după obiceiul Țării Românești, lucrată cu nestemate întocmai ca o coroană*“, la care se referea Franco Sivori în vremea lui Petru Cercel[1].

Cuca(cu)-*surguci*, greșit numită de unii istorici „cușma“, altfel spus *ciciula*, continuă să fie tot veacul al XVII-lea nu un semn de investitură al sultanului, cum se afirmă eronat până acum, ci *un simbol al apartenenței oficiale (chiar dacă practic doar simbolice) a domnului român la corpul ienicerilor.* De fapt *cucă* nu se numea propriu-zis acoperământul de cap din blană, de formă circulară, înalt și cu partea superioară aplecată într-o parte, purtat de domnii din secolele XVI–XVII pe care îl știm din cunoscutele reprezentări ale lui Mihai Viteazul, Petre Șchiopul la mânăstirea Galata, Ieremia Movilă pe acoperământul său de mormânt de la Sucevița, Vasile Lupu în gravura din 1651, ci elementul său pe care astăzi îl considerăm doar ornamentul distinctiv, surguciul (agrafă cu pietre prețioase) care fixa un mănunchi din pene de struț pentru domnii români, cocor sau egretă în alte cazuri; pentru întreg ansamblul generalizându-se însă numirea turcească de *cucă*. După mărturia avizată a lui Dimitrie Cantemir, atunci când noul domn cerea sultanului îngăduința să plece spre țară, cu prilejul acestei ceremonii *mubzir-agasî, locotenentul ienicerilor pe lângă vizir, poruncește să i se pună domnului pe cap* cuca, *care este un panaș făcut din pene de struț cu măiestrie întocmite. Aceasta este o podoabă anume a ienicerilor, și este pusă pe capul domnilor pentru că ei își au locul lor în trupa ienicerilor; tocmai din această cauză nimeni nu poate să-i pună domnului acea podoabă afară de mubzir-aga, care, atât timp cât este comandantul gărzilor la curtea vizirului, este*

Fig. 213 Matei Basarab la mânăstirea Arnota, purtând acoperământul de cap în formă de coroană.

[1] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324–1881*, I, București, 2001, p. 293.

Fig. 214 Vasile Lupu după fresca de la biserica Golia, purtând cucă.

considerat că ține locul întregului corp al ienicerilor pe lângă vizir"[1]. În lumina acestei relatări datorată unui bun cunoscător al sistemului, apare drept superficială și chiar răutăcioasă informația lui De la Croix, după care marele vizir ar fi cel care îi pune noului domn, *„o cucă cu un mare surguci de căpitan de ieniceri, de unde se poate deduce că această demnitate nu este deloc mai prețuită la turci decât aceea a acestor ofițeri de infanterie*"[2].

La rândul său Miron Costin arată că în 1655, înaintea bătăliei de la Șoplea, după ce au fost părăsiți de Constantin Șerban, seimenii și dorobanții munteni *„în loc au rădicat domnu pe Hrizica vodă și i-au pus surguciü în cap*"[3], marcând astfel noul statut domnesc al acestuia.

Surguciul cu panaș (*cuca* propriu-zisă) putea împodobi și alte tipuri de acoperăminte de cap domnești: calpacul (turc. *kalpac*) sau casca militară. Folosit încă din primul sfert al secolului al XVII-lea, întrebuințarea calpacului (cu care e înfățișat, având și surguci cu pene, Gaspar Gratiani înainte de 1619 într-o cunoscută gravură) se generalizează până la mijlocul veacului în Țările Române extracarpatice, astfel ca la 1653 Paul de Alep putea vorbi de moda *„calpacelor de postav cu blană*" purtate de *„domnii și boierii lor*"[4], arătând că Vasile Lupu *„nu-și scotea decât rareori calpacul*" în biserică[5]; Matei Basarab fiind chiar înfățișat cu un astfel de calpac într-o gravură spre sfârșitul vieții. În 1654, după momentul ungerii ca domn în biserica domnească de la Târgoviște a lui Constantin Șerban, ales în Țara Românească, acesta a fost îmbrăcat cu *„straie domnești"* și i s-a pus pe cap *„un calpac de samur foarte scump, care avea deasupra surguciu de aur și de nestemate de mare preț*

[1] *Ibidem*, p. 164–165.
[2] *Călători străini*, VII, p. 258.
[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 171.
[4] *Călători străini*, VI, p. 33.
[5] *Ibidem*, p. 112. *„Calpacul verde*" al lui Ștefăniță Lupu e menționat de Evlia Celebi la 1659 (*ibidem*, p. 473).

și vrednice de un rege"[1]. La 1681 Gheorghe Duca mergea în audiența de învestire la sultan cu un alai de 200 de persoane *„cu capetele acoperite cu calpac, adică <o> beretă de modă levantină, înconjurată cu bordură de blană*"[2], evident, în acest caz, fără surguci. Însă Constantin Brâncoveanu poartă un prețios surguci cu pene la calpacul îmblănit în gravura care îl reprezintă după moarte. În schimb, Gheorghe Ștefan e înfățișat în gravurile vremii sale cu un surguci mic susținând un penaj bogat, atașat în partea frontală a căștii.

Cât despre *sceptru*[3], deși acest însemn regal e amintit între elementele domnești interioare ale lui Despot vodă în secolul trecut, ca un element apusean utilizat doar de acest aventurier străin, el începe să fie folosit în Țările Române extracarpatice, în locul buzduganului, care simboliza autoritatea miliară (voievodală) a domnului, de-abia în vremea lui Vasile Lupu. Dacă Matei Basarab nu renunță la buzdugan până la sfârșitul domniei, în 1653 putând fi văzut în biserică cu prilejul slujbei, cum *„spătarul încins cu sabia și cu buzduganul în mână stătea în picioare în spatele jilțului lui, ținând calpacul domnului*"[4], în schimb, Mihnea al III-lea folosește la încoronare un *„sceptru aurit*"[5], iar sub Vasile Lupu sceptrul (*„sțeptru"*) e reprezentat ca atare și menționat la 1643–1644 în stema și pisania slavonă a domnului din biserica Sfânta Paraschiva ctitorită de el la Liov. Vasile Lupu îl folosește efectiv, în 1646 chiar la deplasările prin palatul domnesc din Iași, relatează Marco Bandini, *„unul din spătari poartă sceptrul*" pe lângă domn, același *„sceptru este culcat pe o masă în văzul tuturor*" în fața domnului în ședințele de judecată ale divanului[6], iar la 1653 Paul de Alep mărturisește că la ocazii festive marele spătar sta în picioare în dreapta domnului, ținând coroana, încins cu sabia *„și cu sceptrul domnesc în mână*"[7]. Apare apoi în stema Moldovei din *Cazania* lui Varlaam și în *Psaltirea* lui Dosoftei tipărită la Uniev în 1673. Totuși sceptrul nu se impune, domnii Moldovei preferând în continuare *buzduganul* tradițional care era în același timp și armă. În 1692, descoperind Constantin Cantemir complotul boierilor conduși de vornicul Velicico Costin, fratele cronicarului Miron Costin, pentru înlocuirea sa cu Velicico *„atunce, în grab, Cantemir-vodă, în mânie, l-au bătut cu buzduganul și l-au închis în beci*" pe pretendent[8]. Chiar și după mazilire, în cele trei zile până a fi pornit spre Poartă, domnul, dacă îi era lezată de către cineva onoarea, *„poate să-i zdrobească oasele, fără ca nimeni să*

[1] Paul de Alep (*ibidem*, p. 134).
[2] *Călători străini*, VII, p. 494.
[3] Acesta nu trebuie confundat, cum se întâmpla de obicei (!) cu *„schiptru*", care la români în secolele XV–XVI indica steagul cel mare al țării (în Moldova și Țara Românească), steagul de investitură turcesc, sau steiguri importante turcești și polone (regale) [cf. și Marcel Romanescu, *Despre schiptru*, în RIR, XVI (1947), nr. 3, p. 288–294: Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare „ales" domn în aprilie 1457?*, în AIIAI, XXIX (1992), p. 31].
[4] *Călători străini*, VI, p. 111–112.
[5] *Ibidem*, VI, p. 263.
[6] *Ibidem*, V, p. 334–335, 341.
[7] *Ibidem*, VI, p. 44.
[8] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 335.

se împotrivească, cu buzduganul sau cu topuzul, pe care îl primise din partea sultanului la numirea sa"[1]. Cum se vede, domnii continuă să pedepsească cu buzduganul pe boierii necuviincioși sau infideli, așa cum făcuse și Ștefan Tomșa I cu Despot vodă în 1563. De altfel, și Dimitrie Cantemir utilizează buzduganul ca atare, iar nu sceptrul în stema Moldovei, executată chiar de el, deși folosește și sintagma „sceptrul Moldovei" *(sceptra Moldaviae)*[2]. Însă învățatul Nicolae Costin, confundă pe la 1700 „sceptrul" cu „schiptrul" (termen care își pierduse, deci, înțelesul inițial de steag însemnat), referindu-se eronat la *„schiptrul, adecă toiagul crăesc*"[3]. Cât despre Miron Costin, acesta mărturisește limpede că în ultimul sfert al veacului al XVII-lea marele spătar *„poartă sabia și buzduganul în urma domnului la ceremonii publice și serbări*", precizând, chiar, că ține *„sabia atârnată de brațul stâng și purtând în mâna dreaptă buzduganul*"[4]. În plus, în secolul al XVII-lea buzduganul făcea parte dintre însemnele de investitură acordate, cum am văzut, de sultan domnilor români, la 1633 trimisul sultanului transmițându-i lui Matei Basarab întărirea în domnie, *„aducându-i caftan, buzdugan, după obicei*"[5]. Dimitrie Cantemir arată că după învestirea de către sultan, la ieșirea din divanul împărătesc, noul domn era așteptat de un cal arăbesc bogat împodobit, *„de sa îi atârnă în stânga sabia și în dreapta topuzul* (topuz), *adică buzduganul* (clava militaris)"[6]. În 1681 după învestirea domnului Moldovei Gheorghe Duca cu hătmănia Ucrainei, acesta a ieșit din sala împărătească având *„în mână buzduganul aurit și bătut cu nestemate*"[7].

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, termenii buzdugan, topuz, sceptru și chiar schiptru, prin asemănare fonetică cu ultimul ajunseseră, așadar, să denumească arma numită *buzdugan* (< turca veche = „șoim zburător"), care slujea drept însemn domnesc chiar de învestitură.

Când în secolul al XVII-lea **domnul era numit la Poartă** dintre pretendenții aflați acolo, domni mazili sau fii de voievozi, cursul ceremoniilor era diferit de cel al ridicării la domnie pe plan intern, urmărit mai sus. În acest caz, după relatările amănunțite ale lui Dimitrie Cantemir, De la Croix, Giambattista Donado și ale unor ambasadori venețieni sau imperiali la Înalta Poartă, până la instalarea în scaunul domnesc erau parcurse nu mai puțin de *18 etape*. Acestea erau: **1.** înțelegerea pretendentului ce oferise cea mai mare sumă de bani cu marele vizir, care, **2.** îl propunea sultanului. După aprobarea acestuia, pretendentul **3.** vine în audiență oficială la marele vizir, însoțit de un impunător cortegiu, și după ce-i sărută acestuia mâna este înștiințat despre acordarea domniei. Urmează întâlnirea cu chihaia (locțiitorul) vizirului, care îi pregătește alaiul de plecare, după care

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 190–193.

[2] *Ibidem*, p. 186–187.

[3] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p. 312–313.

[4] Miron Costin, *Opere*, p. 238, 388.

[5] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 96.

[6] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 166–167.

[7] *Călători străini*, VII, p. 494.

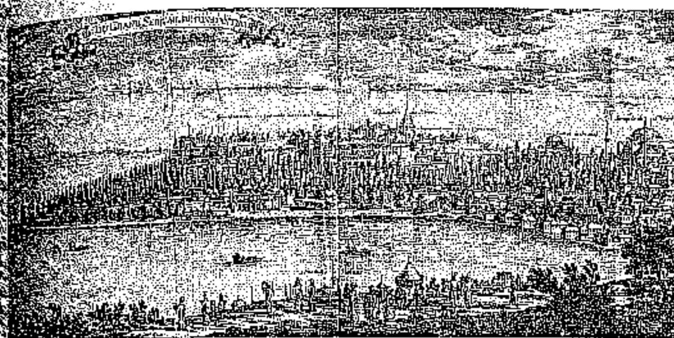

Fig. 215 – Palatul sultanului din Constantinopol, unde se prezentau domnii români pentru învestitură.

Și se deplasează la biserica cea mare a patriarhiei de Constantinopol, din cartierul Fanar, unde în altar patriarhul, rostind *„acele rugăciuni care se citeau altădată la încoronarea împăraților, îl unge cu sfântul mir*"[1]. A doua zi la reședința sa **6.** domnul primește felicitările patriarhului și ale mitropoliților, ale nobililor greci și ale reprezentanților regilor creștini de la Constantinopol; iar în zilele următoare **7.** se îngrijește de plata banilor și a peșcheșurilor cu care și-a dobândit domnia. În urma plății a jumătate din aceste obligații, **8.** noului domn îi sunt aduse la locuință cu mari ceremonii *„însemnele domniei*", cele două tuiuri și sangeacul (steagul)[2], iar muzica sultanului (*tabulhanaua*) rămâne la reședința în cinste care nu se face la Constantinopol decât domnilor Moldovei și Țării Românești.

După încheierea plății sumelor pentru obținerea domniei, noului domn i se îngăduie **9.** să se prezinte înaintea sultanului[3], unde atât De la Croix cât și Giambattista Donado afirmă că e primit cu ceremonialul ambasadorilor străini. Acum avea loc și învestirea sa **10.** cu domnia de către sultan, după încheierea lucrărilor divanului împărătesc, adică în zilele de duminică sau marți. După ce în divan domnul primește surguciul cu pene al ienicerilor, altfel spus *cuca*, de la *muhzur-agasi*, locotenentul ienicerilor pe lângă marele vizir, marele defterdar îl îmbracă cu caftan și alte 24–27 caftane sunt împărțite boierilor și altor însoțitori ai săi. Abia după aceea noul domn e introdus în camera nu prea mare de primire a sultanului, pe care îl salută plecându-și capul de trei ori până la pământ, rămânând apoi în picioare în mijlocul camerei. De pe tronul său sultanul i se adresează, prin intermediul

[1] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 160–161.

[2] De la Croix afirmă că *sangeacul* era trimis domnului după primirea la sultan (*Călători străini*, VII, p. 258).

[3] După De la Croix primirea la sultan ar fi avut loc a doua zi după înfățișarea la marele vizir a noului domn. Autorul comprimă însă timpul desfășurării evenimentelor (*ibidem*).

marelui vizir, cu recomandări de domnie și primește scurtul răspuns al domnului, dacă acesta știa turcește. După Giambattista Donado aceasta ar reprezenta *„ceremonia de învestitură și de prestare de jurământ"* a domnului[1]. La plecare acesta primește din partea sultanului un cal arăbesc bogat împodobit, sabia și *topuzul* (buzduganul), ultimele însemne de învestitură.

Cu un alai strălucitor, domnul **10.** trece din nou pe la patriarhia din Fanar, cel puțin după Dimitrie Cantemir, iar a doua zi **11.** primește diploma de domnie, trimisă de marele cancelar (*reis-effendi*), pregătindu-se de plecare spre țară, *„căci nici un domn nu are voie, după ce s-a înfățișat sultanului, să zăbovească la Constantinopol mai mult de o săptămână"*[2].

Următorul episod era întoarcerea în țară a noului domn însoțit de un dregător al Porții anume destinat pentru aceasta, skimni aga (*„mai marele scaunului"*, inițial cel care așeza scaunul pe care încăleca sau descăleca sultanul), ales dintre slujitorii curții împărătești apropiați sultanului, o seamă de capugii și alți slujitori împărătești. În ajunul plecării **12.** domnul își ia rămas bun, sărutând mâna marelui vizir, principalul său protector, apoi, a doua zi **13.** părăsește Constantinopolul prin poarta Adrianopolului, purtând pe cap *cuca* (De la Croix folosește echivalentul *„surguci"*), cu un alai măreț cu care e dator să intre și în celelalte orașe împărătești de pe parcursul drumului. **În** primul oraș de pe teritoriul țării sale, domnul e **14.** întâmpinat de boieri, cu care se îndreaptă prin țară spre reședința domnească. La marginea acesteia e primit **15.** cu ceremonii de caimacamii (locțiitorii) săi, boieri, oșteni și târgoveți, care îi sărută mâna, după care **16.** *„intră în oraș cu aceeași pompă cu care ieșise din Constantinopol"*[3], îndreptându-se spre biserica reședinței (curții), unde au loc **17.** ungerea și încoronarea sa de către mitropolitul țării. De aici **18.** domnul intră în palat, în divanul cel mare, unde *divan-efendi* (secretarul său turc) citește firmanul (ordinul) de domnie, iar *skimni aga* îl îmbracă cu caftan și-l așază pe tron în mijlocul aclamațiilor și al descărcării tunurilor. În sfârșit, intronarea domnului se încheie prin sărutarea mâinii sale de către mitropolit, episcopi, boierii de toate rangurile, căpeteniile oastei, neguștorii și târgoveții de seamă.

Mazilirea domnilor aflați în scaun se făcea și ea în veacul al XVII-lea în perioadele de supunere necondiționată față de Poartă, după un anume tipic. În urma hotărârii marelui vizir și aprobarea sultanului, în cel mai mare secret, pentru ca cel mazilit să fie luat prin surprindere, spre a nu fugi cu averile sale și ale țării, capugibașa însărcinat cu această primea de la noul domn desemnat un însoțitor în haine turcești, spre a nu fi recunoscut, cu porunci scrise către cei doi sau trei caimacami (locțiitori) ai săi și boierii țării, și două ordine ale sultanului pentru cel mazilit și caimacamii celui nou. Însoțit doar de câțiva slujitori sau de o seamă de oșteni turci de margine, dacă se aștepta la o împotrivire a celui mazilit, și răspândind pe parcurs zvonul că vine cu alte porunci ale sultanului, capugibașa sosea la reședința domnească *„înainte de prânz"*, pentru a găsi pe boieri adunați

[1] *Ibidem*, p. 494.
[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 166–167.
[3] *Ibidem*, p. 170–171.

în divan, înmânându-le caimacamilor și celorlalți boieri scrisorile-porunci ale noului domn. Apoi boierii se adunau în *„sala cea mare"* (a tronului)[1], unde vechiul domn, pe tron, primea ordinul de mazilire, ascultând după aceea în picioare cu toți boierii săi citirea de către divan-efendi al său a acestuia. Cobora apoi de pe tron, așezându-se pe un scaun mai jos, de unde declara lui capugibașa că se supune poruncii sultanului.

Dacă mazilul nu era învinuit de ceva anume, spre a fi trimis îndată, dispunea în continuare de trei zile pentru a se pregăti de plecare spre Constantinopol, răstimp în care avea aceeași putere ca în timpul domniei și i se arăta același respect, având drept de viață și de moarte asupra supușilor *„numai s-o facă cu mâna sa"*[2], cu toate că uneori boierii, asupra cărora se arătase abuziv, profitau de ocazie pentru a protesta împotriva nedreptăților făptuite. Pornea apoi spre Constantinopol cu familia și toate averile sale, însoțit pe distanță de o milă de boieri și căpeteniile oastei, iar după trecerea Dunării i se îngăduia să-și trimită oamenii la marele vizir și la alți demnitari otomani pentru a obține bunăvoința acestora. Dacă o obținea prin daruri era condus la palatul său, dacă însă era învinuit de ceva grav, sau se urmărea stoarcerea unor sume mai mari de bani, era ținut sub pază la locuința lui capugibașa sau, și mai rău, la ordinul sultanului era închis chiar la Yedikulé, cum s-a întâmplat cu Miron Barnovschi, Vasile Lupu, Antonie Ruset, Mihai Racoviță, Constantin Brâncoveanu ș.a., fiind, cum am mai amintit, și torturați uneori pentru a-și declara averile.

Dacă reușea să-și răscumpere libertatea *„cu o sumă frumoasă de bani și cu daruri mari"*[3], domnul mazil rămânea la reședința sa, pe care și-o amenaja cum vrea, străduindu-se să redobândească domnia, păstrându-și privilegiile de a asculta slujba religioasă în strana domnească a bisericii patriarhiei din Fanar, de a avea relații cu ambasadorii Franței, Angliei, Belgiei și Veneției, fără a fi suspectat, de a avea însoțitori, a purta, el și aceștia, haine și încălțări de orice culoare, de a-și păstra titlul de principe (*bei*), de a fi scutit de dări împreună cu toți slujitorii săi, de a se aproviziona nestingherit cu vin, într-un cuvânt, arătându-i-se *„toată cinstea cu care turcii înconjură de obicei pe domnii în scaun"*[4], căci din rândul acestor mazili de la Constantinopol se alegeau de obicei, mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, noii domni, care, de fapt, reveneau în scaun.

În veacul al XVII-lea, cel al influențelor baroce în spațiul românesc, **ceremoniile domnești** joacă un rol important în viața de curte. Gustul domnilor pentru fast și ceremonii, nu numai a celor cu veleități „imperiale" ca Radu Mihnea sau Vasile Lupu, se evidențiază în orice ocazii prielnice. Ștefan Tomșa al II-lea se deplasa la 1612 prin Iași călare, *„însoțit de 500 de archebuzieri; este îmbrăcat în roșu, cu buzduganul în mână"*[5] dar nici Antonie Ruset la 1676 nu era mai prejos, având drept *„gardă două sute de pușcași*

[1] *Ibidem*, p. 190–191.
[2] *Ibidem*, p. 190–193.
[3] *Ibidem*, p. 192–193.
[4] *Ibidem*, p. 194–195.
[5] *Călători străini*, IV, p. 320.

și o companie de lăncieri, care merg pe jos când domnul nu iese din oraș, și călare când acesta pleacă la oaste"[1]. În toamna 1603 Radu Șerban a primit lângă Târgoviște *„marele steag imperial*" trimis de împăratul Rudolf al II-lea cu titlul de investitură, cu ceremonii militare deosebit de fastuoase, descrise pe larg de trimisul imperial contele Camillo Cavriolo, care aprecia *„această ordine și atrăgătoare pompă*" cu care s-a desfășurat parada trupelor domnești, la nivel apusean, în contrast cu asistența oamenilor din popor, care *„la vederea stindardului, îngenuncheau, sărutând pământul, și aplecând fruntea în semn de închinare [...], apropiindu-se mult de ceremoniile civile turcești*"[2]. Nu au lipsit în zilele următoare *„diferite distracții cavalerești și unele plăcute vânători*", banchetul final neavând *„nici un lucru care să nu fie regesc și de prim rang*"[3].

Mai toate acțiunile publice ale domnilor din secolul al XVII-lea luau aspectul unor ceremonii bine rânduite, *întotdeauna cu participarea oștilor*. Intrarea și ieșirea domnilor din reședința domnească, plecarea și întoarcerea acestora la și din acțiuni militare, inspecțiile și deplasările prin țară, ospețele domnești, participarea la Bobotează și alte sărbători religioase, primirea unor soli, până și vânătoarea, prilejuind tot felul de ceremonii și *„parade*" militare[4], minuțios descrise în tot felul de izvoare ale vremii. *„Ori de câte ori domnul iese în afară de oraș* — relatează Dimitrie Cantemir — *ca să viziteze vreo biserică sau vreo mănăstire, sau pleacă la război, niciodată nu pornește decât cu o foarte mare pompă și înconjurat de mai multe cete de soldați*", într-o ordine bine stabilită[5], în caz de război cetelor militare adăugându-li-se artileria și bagajele, așa cum vedem în marea frescă convoiul lui „Faraon" din 1602 de la mănăstirea Sucevița. În 1646 Marco Bandini observase și el că *„alaiul de intrare și ieșire a domnului este plin de atâta strălucire...*"[6]. Până și în cazul unei obișnuite inspecții prin țară, după același observator, Vasile Lupu *„este precedat de trei mii de călăreți, dispuși în escadroane și apoi urmează în linie rânduită două mii de pedestrași. El însuși lăsând un interval potrivit, călărește falnic la mijloc, între cei 50 de halebardieri și 100 de ieniceri*". Pe laturile acestora din urmă înaintează sute de boieri cu ținute strălucite și cai cu valtrapuri bogate. *„Iar restul armatei, ajungând la numărul de 10 000–12 000, înconjură de aproape pe domn, desfășurându-se în formă de semilună*", totul atât de bine rânduit (ducând corturi, care cu merinde, mărfuri etc.) încât locuitorii pe unde trecea astfel domnul nu erau păgubiți[7].

Ceremonialul de prezentare în fața domnului era și el foarte bine reglementat, cu excepția fețelor bisericești, celelalte categorii sociale adresându-se acestuia pentru diferite pricini *în genunchi*. La 1640 P.B. Bakšić arată, referitor la Matei Basarab, că *„supușii*

[1] *Ibidem*, VII, p. 260.
[2] *Ibidem*, IV, p. 361.
[3] *Ibidem*, p. 321.
[4] *Ibidem*, VI, p. 139.
[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 226–227.
[6] *Călători străini*, V, p. 332.
[7] *Ibidem*, p. 340–341.

(vasalii) când vorbesc cu domnul trebuie să îngenuncheze și să vorbească în genunchi, ca și când ar fi papa"[1], iar șase ani mai târziu Marco Bandini observa la curtea lui Vasile Lupu că *„oamenii de rând când vin înaintea domnului îi sărută și picioarele*", pe lângă mână[2].

Vasile Lupu nu renunța la ceremonial nici măcar atunci când se deplasa în interiorul palatului domnesc. Atunci *„trei postelnici cu vergele de argint ușor aurit îl preced pe domn; unul din spătari poartă sceptrul de o parte <a domnului>, celălalt sabia de partea cealaltă, al treilea urmează apoi cu sabia persană. Postelnicii sunt precedați de ușieri sau portari. Când trece domnul, toți plecând foarte adânc capul și ducându-și mâinile la piept, se închină*"[3].

Desigur, nu toți domnii din veacul al XVII-lea și-au putut permite o astfel de viață de curte; conta mult personalitatea acestora și conjunctura politică. Blajinul și *„ticăitul*" Antonie din Popești (1669–1672) ajunse sub tutela clanului Cantacuzinilor, care *„atâta îi scurtase toate veniturile, cât nici dă mâncare nu era sătul și dă băutură, că-i da cât vrea ei, în zi dă dulce carne de vacă cu apă și cu sare, în zi dă sec, linte și fasole cu apă și cu sare; vin îi da împuțit, ci trimitea cu urcioarele în târg Antonie vodă și fie-său Neagul vodă cu bani refenea* (cheltuieli de masă — *n.a.*) *dă cumpăra vin de bea [...]; și așa viețuia bietul Antonie vodă*"[4], căruia i se dădea *„nafacă* (leafă — *n.a.*) *lui pe dzi cheltuial<ă> câte 10 potronci*" (monedă măruntă poloneză)[5]. Totuși instituția domniei își păstrează strălucirea, și viața de curte în Țara Românească se înviorează vizibil în vremea lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu.

În Moldova rafinamentul baroc și clasicizant de la curte mergea până acolo, încât în vremea Crăciunului din 1676, cu ocazia împlinirii unui an de domnie a lui Antonie Ruset, boierii au oferit acestuia o grădină *„labirint*", însoțită de discursurile lui Miron Costin, recitate de fiii acestuia pentru domn și fiul său, în care se arată că *„noi, pentru petrecerea plăcută a preaIuminatei măriei tale, am sădit și am ridicat prin plante agățătoare o grădină a lui Apollo în patru colțuri, după îndemânarea noastră, în care, când pe lângă muzele din Helicon, Dianele vor duce horele lor dănțuitoare, și oriunde se va întâmpla să fie cu dansurile lor, peste tot vor găsi și vor cânta slava numelui tău*"[6].

2. Locotenența sau căimăcămia domnească

Instituție reglementată în Țările Române extracarpatice prin norme consuetudinare, era formată dintr-un număr variabil de boieri dregători sau foști dregători, în secolul al XVII-lea și la începutul celui următor între unul și cinci, de obicei doi sau trei, care avea menirea să *țină locul* domnului când acesta nu se afla în scaun din diferite motive, fiind

[1] *Ibidem*, p. 206.
[2] *Ibidem*, p. 331.
[3] *Ibidem*, p. 334–335.
[4] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 143.
[5] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 202.
[6] Miron Costin, *Opere*, p. 328–329.

astfel numită în izvoarele latinești externe „*locumtenens*", adică locotenență domnească, cunoscută însă în relatările interne prin numirea turcească de *căimăcămie*, care se impune tocmai în veacul al XVII-lea. Ea acționa în principal în două cazuri: în perioadele de *interregn*, foarte rare în acest secol, când Poarta nu era implicată în schimbarea domnilor și mult mai des, atunci când noul domn numit de sultan întârzia o anumită perioadă la Constantinopol, chiar dacă vechiul domn mai rămânea câteva zile la reședința domnească după anunțarea mazilirii.

În cadrul instituției căimăcămiei existau și alte două diviziuni secundare: cea a *ispravnicului sau ispravnicilor de scaun*, care ținea locul domnului când acesta lipsea de la reședința domnească, fiind plecat într-o campanie militară sau la Poartă și cea similară *regenței*, întâlnită doar în vremea tinereții unor Movilești.

Toate aceste cazuri se regăsesc, așadar, în secolul al XVII-lea. În momentele de vacanță fortuită a tronului boierii erau cei care impuneau o locotenență sau căimăcămie domnească. Astfel, după începutul răscoalei boierilor munteni, conduși de frații Buzești din iunie 1601 împotriva lui Simion Movilă, înfrânt la Valea Mare sau Crucea Comisoaiei, între Buzău și Râmnicu Sărat, la 23 iunie/3 iulie 1601 și silit să se retragă în Moldova, în Țara Românească începe o perioadă de *interregn*, boierii răsculați neavând legături cu Mihai Viteazul, revenit de la Praga în vestul Transilvaniei, care la 27 iunie/7 iulie 1601 se afla la Moftinul Mic, pregătind împreună cu G. Basta înfruntarea de la Guruslău cu Sigismund Báthory. Ca atare, ei instituie o locotenență domnească compusă din cei trei frați Buzești: Radu clucerul, Preda postelnicul și Stroe stolnicul, postelnicul Stoica Râioșanu și vistierul Andronic Cantacuzino, care conduce Țara Românească din iunie până la începutul lui octombrie 1601. Aceasta emite documente în nume propriu, întărind proprietăți unor mănăstiri, sub forma unor porunci, similare celor domnești. Mai mult, membrii locotenenței se aflau în fruntea „*divanului*", care funcționa, așadar, ca și sub conducerea domnului; la 26 iunie/6 iulie <1601> întărind mănăstirii Stelea niște moți din satul Dâlga, poruncind unui anume Tudor cu oamenii săi să nu se mai atingă de acestea, „*iar dacă ți se va părea strâmb, iar tu să vii de față la divan*"[1], pentru judecată.

În plus, locotenența înfruntă atacurile lui Simion Movilă cu trupe din Moldova și tătari, oștile sale sub conducerea marelui paharnic Șerban (viitorul Radu Șerban) învingând la Gura Nișcovului, la nord-vest de Buzău, între 5/15 iulie și 12/22 august 1601, pe Simion vodă. Ea acționa astfel în așteptarea lui Mihai Viteazul, dar după asasinarea acestuia pe Câmpia Turzii și sub presiunea lui Simion Movilă, organizează alegerea ca domn a lui Radu Șerban înainte de 7/17 octombrie 1601, încetându-și astfel activitatea.

Un scurt *interregn* a mai avut loc după moartea neașteptată în scaun a lui Eustratie Dabija în 1665, când conducerea Moldovei a fost preluată chiar de divan, în vremea când

[1] C. Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului (august 1601). Contribuții privind istoria Țării Românești în epoca lui Mihai Viteazul și activitatea militară a lui Radu Șerban înaintea domniei*, în „Studii", XXIV (1971), nr. 6, p. 1156.

văduva lui Dabija cu ginerele său vistiernicul Gheorghe Duca s-a dus la Constantinopol spre a obține domnia pentru acesta din urmă.

Atunci când noul domn era numit la Constantinopol, el trimitea de acolo caimacami fie direct dintre însoțitorii săi sau din boierii aflați atunci la Poartă, cum face în 1618 Gavril Movilă, expediind în Țara Românească alături de „ceaușul de scaun" pe Dumitrache și Nicolae Catargi „*ce să gătească și să facă toate cele de cuviință pentru venirea lui*"[1], fie pe un slujitor al său cu scrisori de numire și instrucțiuni pentru cei pe care îi numea dintre boierii aflați în țară. Cum se proceda în acest ultim caz aflăm chiar din mărturia avizată a lui Dimitrie Cantemir, după care noul domn numea din partea sa un însoțitor al capugiului care ducea ordinul de mazilire al predecesorului său, „*încredințându-i scrisori și porunci către caimacamii pe care și i-a ales și către toți boierii țării*". Totodată capugiul primea și un ordin al sultanului către caimacami prin care le cerea să-l predea trimisului său pe vechiul domn, împreună cu averea lui, ce acum aparținea sultanului („*dar păziți-vă să nu se poarte cumva necuviincios față de el, sau să îndrăznească să ia ceva din averea lui*"). De asemenea întreaga operațiune am văzut că se desfășura în secret, pentru ca domnul mazilit să nu se refugieze într-o țară creștină cu *averea sa*, capugiul sosea la reședința domnească pe cât posibil pe neașteptate, declarând pe drum un alt scop al misiunii sale, iar trimisul noului domn, deghizat în haine turcești, se ascundea între însoțitorii săi.

Intrând în divan, capugiul „*salută pe boierii adunați acolo și întinde caimacamilor instituiți de noul domn, pe care un slujitor al aceluia, ce însoțise pe capugi-bașa ascunzându-se sub haine turcești, îi arată cu degetul, ordinul împărătesc*", anunțându-le înlocuirea domnului. „*În numele noului domn îi salută totodată și slujitorul acestuia, care cu hainele schimbate este însoțitorul lui capugi-bașa, și le dă scrisori din partea stăpânului său*".

Din momentul citirii ordinului de mazilire în „*sala cea mare*" a tronului, care marca oficial sfârșitul vechii domnii, caimacamii își intrau în atribuțiile executive, rânduind gazdă pentru capugibașa, ocupându-se vreme de trei zile de pregătirile de plecare a domnului mazil, rânduindu-i casă, trăsurile și tot ce era necesar drumului spre Constantinopol[2].

Această succesiune nu era întotdeauna respectată. În 1711, după investirea ca domn al Moldovei, chiar Dimitrie Cantemir și-a trimis doi slujitori ai săi cu o scrisoare prin care numea pe caimacami, aceștia ajungând la curtea din Iași cu o zi înaintea agăi care aducea mazilirea predecesorului său, Nicolae Mavrocordat, și numirea sa. Alte căimăcămii aveau menirea să răzbune pe noul domn asupra unor boieri din gruparea adversă. Deși în ianuarie 1672, plecând la Poartă în nădejdea reconfirmării în domnie, Antonie din Popești numise el însuși doi caimacami la București, noul domn Grigore Ghica a poruncit unuia dintre ei, fostul ban Gheorghe Băleanu, să aresteze pe boierii grupării

[1] Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească de la Șerban vodă până la Gavriil voevod*, în *Tezaurul*, I, p. 350.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 188–191.

adverse a Cantacuzinilor, eliberând în schimb pe adveresarii lor din cea a Leurdenilor, închiși mai înainte de celălalt caimacam, logofătul Radu Crețulescu. Câțiva ani mai târziu, la sfârșitul lui 1678, cu prilejul mutării lui Gheorghe Duca de la București la Iași, noul domn al Țării Românești, Șerban Cantacuzino, și-a trimis omul, pe nepotul său de soră, Constantin Brâncoveanu, fost logofăt al doilea, să ocupe scaunul de la București. Însoțindu-l pe schimni aga, îmbrăcat turcește, *„cu cealma* (turban — *n.a.*) *în cap"*[1]; după practica dezvăluită, cum am văzut, de Dimitrie Cantemir, Brâncoveanu a numit caimacamii ceruți de unchiul său, pe vornicul Badea Bălăceanu și pe vistierul Hrizea Karydi din Popești, din gruparea potrivnică a Leurdenilor, tocmai pentru a-i atrage de partea Cantacuzinilor, *„umblând"* apoi să-i prindă și să-i închidă pe toți *„neprietinii lui Șerban-vodă, să-i ție la-nchiso<a>re, pân-a vini Șerban-vodă cu domnie"*[2]. După porunca acestuia din urmă, aflat încă la Poartă, caimacamii au organizat sărbătorirea noii domnii la București, *„ca să îmblânzească norodul, atât pă cei mari, cât și pă cei mici și să se bucure și să se veselească toți dă venirea domnului"*[3].

Tot în seama caimacamilor intra și pregătirea primirii noului domn la reședința domnească. În 1715, când Nicolae Mavrocordat a trecut de la Iași la București, *„făcând caimacamii gătire de o samă de boiari și de cai și de rădvane și de slujitori și de altele ce trebuia, i-au trimis la Focșani înaintea domnului, rânduind și conace pentru toate târgurile până la București"*[4].

În preajma epocii fanariote, în condiții de criză politică și militară, Poarta ajunge să numească și caimacamii domnești. În toamna lui 1709, după ridicarea lui Mihai Racoviță din Moldova, în urma acuzației lui Constantin Brâncoveanu că ar vrea să treacă în Polonia, la muscalii lui Petru I, capugibașa însărcinat cu aceasta a numit el însuși la Iași caimacam pe logofătul Ion Buhuș, fără să știe măcar cine va fi numit noul domn. Iar în 1711, după înfrângerea lui Dimitrie Cantemir la Stănilești și retragerea lui în Rusia, în condițiile în care un pașă trimis la Iași cu scopul de a atrage pe boieri de partea Porții, a început a acorda *„boierii"* (dregătorii), pentru ca aceștia să ceară vizirului să-l numească *„să rămâie el pașă în Iași"*[5], marele vizir a îmbrăcat cu caftan, numind chiar el caimacami pe vornicul Lupu Gavriliță și pe postelnicul Macsut, fostul capuchehaie al lui Dimitrie Cantemir, al treilea caimacam, fostul hatman Antioh Jora, vărul celui dintâi, adăugându-se singur. Cum Lupu Gavriliță a început a persecuta pe cei bănuiți că ar fi trecut de partea rușilor, la plângerile acestora, marele vizir a schimbat căimăcămia, numind tot el caimacam la Iași pe dragomanul Ioan Mavrocordat, fratele noului domn, care *„au chivernisit țara până au venit frate-său, Neculai-vodă, în scaon, aicea în Iași"*[6].

---

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 253.
[2] *Ibidem*, p. 254.
[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 172.
[4] *Ibidem*, p. 217.
[5] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 621.
[6] *Ibidem*, p. 625.

Au existat însă și alte situații în care caimacamii nu au fost numiți la Poartă de noul domn investit. Astfel, în 1616, când pentru prima dată un domn muntean, Radu Mihnea, a fost mutat în Moldova, acesta, propunând în locul său, în Țara Românească, un moldovean, pe Gavril, fiul lui Simion Movilă, care urma să vină din Polonia, a numit tot el o căimăcămie munteană cuprinzând boieri din gruparea sa turcofilă, pe marele ban Enache Catargi, fostul mare vornic Cârstea, marele logofăt Vintilă și pe Nica fost mare logofăt din Corcova, care se alăturase acesteia. Împotriva acestei căimăcămii a avut loc chiar o mișcare populară, din motive altfel necunoscute.

Când domnul în scaun lipsea din reședința domnească, plecând peste hotare, de pildă, în campanii ordonate de Înalta Poartă, lăsa *ispravnici* sau *caimacami* ai scaunului. Astfel, în toamna 1663, pornind în expediție împotriva imperialilor, alături de trupele otomane, Grigore Ghica a lăsat la București pe vornicul Stroe Leurdeanu și pe vistierul Dumitrașcu Cantacuzino, cu titlul de *„ispravnici, să păzească scaunul"*[1], sau *„caimacami purtători dă grijă"*[2]. În vara și toamna 1672, luând parte la campania turcească pentru cucerirea Cameniței și a Podoliei, același Grigore Ghica a lăsat la București *„boieri caimacami"* sau *„ispravnici"* la *„scaun"* pe banul Gheorghe Băleanu, vornicul Stroe Leurdeanu, vistierul Hrizea Karydi și spătarul Toderașcu Sturza, cumnatul domnului[3], acestora adăugându-li-se, cu de la sine putere, doamna, care primește în audiență în noiembrie 1671 pe rezidentul imperial la Poartă și eliberează un pașaport pentru curierul acestuia trimis la Viena. Anul următor, pornind din nou în campanie, din care însă nu s-a mai întors, Grigore Ghica lăsa din nou ispravnici (caimacami) la București pe primii trei, ulterior acceptați ca atare și de noul domn Gheorghe Duca, de teama căruia însă, după o perioadă de confuzie, când s-au retras la mănăstirea Curtea de Argeș, în cele din urmă, caimacamii, care făceau parte din gruparea adversă Cantacuzinilor, pe care se sprijinea noul domn, au fugit la Sibiu.

Pierzându-și însă curând încrederea în gruparea (clanul) Cantacuzinilor, în vremea participării la expedițiile turcești împotriva cazacilor din anii 1675–1678 Gheorghe Duca a numit ispravnici sau caimacami ai scaunului Bucureștilor din gruparea boierească a Leurdenilor: Stroe Leurdeanu, Radu Crețulescu și Vâlcu Grădișteanu (1675), Gheorghe Băleanu, Hrizea Karydi și Staico Bărcan Bucșanu (1676), Gheorghe Băleanu, Hrizea Karydi și Iordache Ruset, cumnatul domnului (1677) și abia în 1678 îl numește și pe Șerban Cantacuzino alături de ultimii doi.

În vremea lui Constantin Brâncoveanu mai cunoscută a rămas căimăcămia din vara anului 1690, când domnul a participat la campania antiimperială din Transilvania, lăsând ca *„ispravnicii scaunului București"* pe banul Vintilă Corbeanu, vornicul Ghinea Rustea și vistierul Cârstea Popescu, care emit un act inedit de judecată chiar la 11/21 august 1690, tocmai în ziua când Brâncoveanu cu aliații săi turci și tătari învingea pe imperiali

---

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 149.
[2] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 130.
[3] *Ibidem*, p. 152; *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 166.

la Zărnești, în Țara Bârsei[1]. Dar Brâncoveanu obișnuia să lase caimacami la București și atunci când zăbovea mai mult prin țară la conacele proprietăților sale, îndeosebi toamna, sau cu alte prilejuri, trimițându-le însă mereu porunci spre executare. În vara 1695, fiind plecat la Cerneți, el a poruncit caimacamilor din București să-l interogheze pe clucerul Constantin Știrbei în legătură cu banii de haraci strânși de acesta în județele de la apus de Olt fără a fi predați vistieriei, ceea ce aceștia au și făcut, informându-l îndată pe domn.

În sfârșit, deși în secolul al XVII-lea nu întâlnim *regente* propriu-zise, deoarece s-a evitat existența unor domni minori, totuși tinerețea și lipsa de experiență a unor Movilești de la începutul veacului a făcut ca divanul domnesc să fie condus efectiv de un boier bătrân, rezultând astfel un sistem *similar regenței*. În acest sens, Miron Costin arată că în 1616, cu toate că tânărul Alexandru Movilă și mama sa, doamna Elisabeta, văduva lui Ieremia Movilă, se aflău la curtea din Iași, *„însă toate divanurile era pre Nistor Ureche"*[2], care îndeplinea astfel cel puțin o parte importantă din atribuțiile domnului.

3. Adunarea de stări

În Țara Românească și Moldova era o instituție reprezentativă a *stărilor sociale privilegiate*. Subliniem, *a stărilor sociale privilegiate*, deoarece este de obicei confundată cu așa-zisa *marea adunare a țării*, care nu a existat în realitate în forma propusă de unii istorici, fiind o creație *ad-hoc* a acestora prin cuprinderea masivă în această noțiune a unor reprezentanți ai categoriilor neprivilegiate din punct de vedere fiscal, în primul rând a țărănimii libere, care, de fapt, nu participa la adunările de stări, mai adesea luând parte alături de categoriile privilegiate la o alt fel de manifestare, cea de întâmpinare (nu de „alegere") a unui nou domn la intrarea în reședința domnească și uneori se alătura boierilor în cadrul revoltelor acestora împotriva unor domni abuzivi, ceea ce însă era cu totul altceva decât adunările de stări. Acestea nu trebuie confundate nici cu *sfatul* sau *cu sfatul domnesc lărgit*, convocat de domni în unele ocazii, când marilor boieri-dregători din divanul obișnuit li se adăugau doar câteva categorii de boieri și clerici care nu făceau parte în mod obișnuit din divan. Desigur, adunarea de stări nu se întrunea într-o „biserică" sau pe „câmp deschis", aceste păreri ale unor istorici care circulă până astăzi provenind de la eronata interpretare a ceremoniei de întâmpinare a lui Ștefan cel Mare la intrarea în Suceava în versiunea lui Grigore Ureche, confundată cu o așa-zisă „marea adunare a țării" plasată și în veacurile următoare. De fapt, în secolul al XVII-lea adunarea de stări sociale din Țările Române extracarpatice era într-o anume măsură similară doar *dietei* din Transilvania, care avea însă în primul rând o cu totul altă periodicitate, ca să nu mai vorbim de structura specifică.

[1] Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu*, p. 113 și nota 155.

[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 63.

În Țările Române extracarpatice adunarea de stări nu are la bază ceea ce unii istorici au numit „marea adunare a țării" (nume care nu apare în izvoare), ci sfatul domnesc lărgit, care și el reprezenta o sporire limitată a sfatului domnesc obișnuit. De altfel, și terminologia sub care este cunoscută adunarea de stări (*„staturile țării"* în secolul al XVII-lea cuprinde, de regulă, cuvântul *sfat*, însoțit la sud de Carpați de determinativele *mare* (*„mare sfat"*, *„sfat mare"*): în 1601 boierii din gruparea antiotomană și căpeteniile oștii lor fac *„mare sfat"*[1] la Cârstienești, județul Argeș, alegând domn pe Radu Șerban, la 21/31 august 1631. Leon Tomșa ținu *„sfat mare"*[2] cu boierii și slujitorii (oștenii) săi, înaintea luptei cu Matei Basarab, care, la rândul său, e ales domn în anul următor de către un *„mare sfat"*[3], alcătuit din boierii, roșii și boiernași de țară din dreapta Oltului, în vreme ce Constantin Șerban e ales domn în 1654 de un *„mare sfat"*[4] compus din mitropolit, boieri, curteni și slujitori (categorii militare). Tot un *„sfat mare"*[5] al boierilor de toate categoriile și al slujitorilor ținut la Cotroceni a impus lui Radu Leon în 1668 al doilea hrisov împotriva grecilor țarigrădeni. La 1631 adunarea de stări privilegiate convocată de Leon Tomșa în problema alungării acelorași greci țarigrădeni e numită semnificativ *„tot sfatul țării"*[6], sau *„toată țeara"*[7], dar în Țara Românească se mai folosesc și numirile *„adunarea a toată țara"* la 1632 și 1640. În sfârșit, tot aici adunarea de stări mai era numită și *„sobor"*, când participau în număr mare și fețele bisericești. În 1714 Ștefan Cantacuzino a desființat văcăritul și birul popilor, *„făcându-se săbor mare la mitropolie"*[8]. Termenul a fost preluat de la adunările bisericești și se folosea mai cu seamă atunci când adunarea de stări discuta probleme legate de starea clerului, de obicei la Mitropolie.

În Moldova adunarea de stări purta din a doua jumătate a secolului al XVI-lea numele de *„sfatul de obște"*, amintit în secolul următor în documentele domnești din 12/22 mai 1626, 25 aprilie/5 mai și 17/27 iulie 1607[9]. Sub Miron Barnovschi, în ianuarie 1628 adunarea de stări care discuta problema cauzelor fugii țăranilor dependenți cuprindea pe mitropolit, episcopi și egumeni, sfatul domnesc, boieri de toate categoriile, mazili, feciori de boieri din țară, slugi domnești, voinici (oșteni) de frunte și *„toată țara"*. De altfel, alegerea ca domn a lui Miron Barnovschi au făcut-o *„boierii și țara"*[10].

Această ultimă noțiune, țara, avea în secolul al XVII-lea un *sens larg* cuprinzând toate categoriile sociale, inclusiv boierii (în 1611, după cronica munteană *„deci țara văzând atâta răutate, cerșură de la împărăție de le dede domn pre Radul vodă, fecior Mihnii vodă*

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 84.

[2] *Ibidem*, p. 97.

[3] *Ibidem*, p. 101.

[4] *Ibidem*, p. 117.

[5] *Ibidem*, p. 159.

[6] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 406, 409.

[7] *Ibidem*, p. 412–414.

[8] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 215.

[9] *D.I.R.*, A, XVII-2, p. 40, 98, 120.

[10] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 92.

turcul"[1]), și un *sens restrâns*, încă mai utilizat, referitor la toate categoriile sociale în afară de boieri (în 1633 Alexandru Iliaș a fost izgonit din Moldova de către boieri ce *„au dat știre țărâi, care hierbându în greutăți și în netocmele, pre lesne s-au pornit și nu numai curtea, ce și țărănimea*"[2]). Ca atare, în Țările Române extracarpatice noțiunea de *„țară*" era folosită privitor la adunările de stări mai cu seamă în cel de-al doilea sens, referindu-se *de obicei* la reprezentanții slujitorilor și curtenilor (oșteni) și foarte rar, nesemnificativ, la micii proprietari din categoria țăranilor liberi și poate la cei ai orășenilor care însă nu erau convocați nici măcar atunci când hotărârile adunărilor respective priveau direct aceste ultime două categorii.

Că prin „stări" (stanów) se înțelegea de obicei în secolul al XVII-lea categoriile sociale de la boieri la stăpânitorii de moșii, similare „șleahtei" (nobilimii de toate gradele) polone, o dovedește cererea boierilor moldoveni aflați în Polonia adresată regelui Jan Sobieski și redactată de Miron Costin la 15/25 iulie 1684, prin care se cerea pentru Moldova, ce ar fi urmat să fie încorporată Coroanei polone: *„libertatea stărilor și eliberarea lor de sub regimul tiranic și despotic* (al domniei — *n.a.*), *stările boierilor, a curtenilor, a hânsarilor, a dărăbanilor și a tuturor celor așezați pe moșiile lor, libertatea lor și de toate dările și impozite, cu aceleași privilegii pe care le au șleahta polonă din țările Coroanei și ale Lituaniei...*"[3]. Aceste cerințe reprezentau punctul maxim al dorințelor unei părți a stării boierimii, care ar fi vrut să scape astfel de autoritatea absolută a domnului.

Aceasta deoarece adunările de stări din Țara Românească și Moldova erau cu totul la dispoziția și sub ascultarea domnului, un instrument chemat de obicei să sprijine deciziile acestuia, în ultimă instanță să-i întărească autoritatea și nicidecum să i-o limiteze, în cadrul unui proces de opoziție, ca în cazul organismelor de acest fel dominate de nobilime și chiar de burghezia din Europa Centrală și Apuseană. De altfel, nici influența Bizanțului, unde adunările de stări au avut doar un rol limitat, manifestată prin rolul determinant acordat domnului și aplicarea unor elemente ale dreptului (pravilei) bizantin, mai cu seamă în discutarea problemelor proprietăților mănăstirești, nu a jucat un rol important în geneza și funcționarea adunării de stări românești, instituție, în ultimă instanță, rezultată din nevoile locale ale societății medievale românești cu specificul său.

Cu toate că a stat la baza parlamentului românesc modern, mai bine zis a marii adunări obștești din perioada Regulamentului Organic, adunarea de stări din Țara Românească și Moldova din secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului următor nu dispunea de prerogative deliberative și mai ales de control a aplicării hotărârilor, era mai degrabă un organ de consultanță, menit să dea greutate hotărârilor domnești dinainte stabilite. Nici vorbă de vreo asemănare cu seimul general (*sejm walny*) al nobilimii polone, în care funcționa principiul unanimității absolute — *liberum veto* (un singur deputat dacă se opunea, cum s-a întâmplat în 1652, seimul se dizolva), organ în care regele cu sfetnicii

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 87.

[2] Miron Costin, *op. cit.*, p. 98.

[3] *Ibidem*, p. 333; Hurmuzaki, *Supliment*, II[3], p. 151–153.

(senatorii) săi nu avea dreptul de a se amesteca, ci doar de a negocia hotărârile comune, așa cum relata competent și Grigore Ureche înainte de 1647[1]. Foarte aproximativă este și apropierea de *zemskii sobor*-ul din țaratul moscovit în secolul al XVII-lea, care avea totuși atribuții mai bine precizate. Limitată este și apropierea de dieta transilvană, un adevărat instrument de guvernare, cel puțin până în vremea lui Gabriel Bethlen, nu un auxiliar al principelui. Stările transilvane urmărindu-și în primul rând propriile scopuri și conservarea privilegiilor lor, fiind chiar interesate în scăderea autorității princiare, în plus având și structuri „naționale" și religioase privilegiate proprii.

Adunarea de stări din Țările Române extracarpatice fiind rareori convocată în totalitatea stărilor care o compuneau cel puțin teoretic, este astfel greu de deosebit de sfatul domnesc lărgit. Ea avea o compoziție unicamerală, dominată de marea boierime din sfatul domnesc, și cu toate că se considera reprezentanta întregii „țări", în sens larg, și emitea doleanțe sau hotărâri în numele acesteia, din ea lipseau de regulă exponenții „stării a treia", țăranii liberi și orășenii. Participarea la ea nu era electivă, nu există nici o dovadă în acest sens, ci stabilită de domn, care pe lângă boierime convoca de obicei reprezentanții stărilor sau categoriilor sociale interesate în problemele dezbătute, ce erau indicate în poruncile de convocare a adunării. Trebuie observat însă că nu toate convocările unor categorii sociale erau destinate unor adunări de stări, fie ele chiar „incomplete", cum se crede adesea cu prea mare ușurință. Uneori priveau un sfat domnesc lărgit, alteori constituirea unei delegații reprezentative destinate a interveni la Poartă, adesea unele categorii se adunau spontan pentru susținerea unui candidat la domnie. La 1633 propunerea pentru alegerea lui Miron Barnovschi, după refuzul vornicului Lupu (Vasile Lupu), a aparținut de fapt unui sfat domnesc lărgit. În decembrie 1672, când în scaunul de la Iași a fost așezat ca „domn al Moldovei" Mihalcea Hâncul, fost mare serdar[2], boierii partizani ai acestuia din Țara de Jos au trimis în numele său porunci de convocare a reprezentanților unor categorii sociale nu pentru o adunare de stări ci pentru a forma delegații reprezentativi care urmau să ceară la Constantinopol recunoașterea noului domn. *„Acum* — scrie la 29 decembrie 1671/8 ianuarie 1672 vornicul Nacul din Câmpulungul Moldovenesc — *au trimis de la Iaș acei boiari, să margă mazili și curteani și de la târguri târgoveți și de la toate mănăstirile câte doi călugări aleși, să margă la Țarigrad. Și s-au strâns toată țara la*

[1] Iată cum descrie Grigore Ureche lucrările *seimului general* polon, text memorabil pentru înțelegerea de către români a acestei instituții: *„Și cându le va veni vreo nevoie de undeva, acéia iaste datoria lui crai, ca să dea de știre la ținuturi, să să strângă* (nobilii — *n.n.*) *la zi, care le va arăta. Și dacă să vor strânge și vor sfătui de lucrul ce le vor da știre, ei vor alége soli și vor trimite în săimu, unde să vor împreuna cu toți solii ținuturilor, de vor sfătui de toate nevoile, ei deosebi și craiul cu sfat său deosebi. Ce vor isprăvi peste zi, sara să vor împreuna cu sfétnicii ce le zicu sinatori și ce vor așeza până a să săvârși săimul, că stă săimul șase săptămâni, de alta nu vor sfătui, numai de ce va fi pricea între dânșii, până la săvârșitu. Iară în ziua cea de apoi, de multe ori să tâmplă de nu vor putea lesne să tocmească ziua, toată ziua, uneori adaogă și noaptea, mai apoi pun și alég dintre dânșii carii vor fi cu sfat mai mare și ce le va părea lor, pre acéia stă*" (*Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 122).

[2] Ilie Corfus, *Documente (...) Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 297–298.

Iași"[1]. Foarte probabil însă și pentru adunările de stări propriu-zise se trimiteau în același fel delegați. Aceștia erau convocați prin olăcari cu cărți (înștiințări) citite în locuri publice din sate și târguri pentru adunarea boierilor de tot felul, cum s-a petrecut în cazul convocării sfatului domnesc lărgit care a validat alegerea de către sfatul domnesc a lui Mihai Racoviță în scaunul Moldovei la 1703. În 1653, după ce Gheorghe Ștefan a *„cuprins scaunul țării la Iași"*, cu ajutorul oștilor ardelene și muntene conduse de Ioan Kemény, respectiv Diicu Buicescu, cei care *„au alergat mulți den toate părțile, de la țară la Iași. Și înglotindu-să"*, l-au cerut domn pe Gheorghe Ștefan[2], nu alcătuiau nici ei o adunare de stări, cum se crede de obicei, ci o concentrare (*„înglotire"*) spontană de susținători ai noului domn sau mai degrabă de adversari ai rivalului acestuia, Vasile Lupu.

De fapt, adunările de stări propriu-zise, convocate și ținute după un tipic tradițional, la sfârșitul cărora domnul emitea un hrisov conținând hotărârile luate în urma discuțiilor cu acestea, document care în unele cazuri s-a păstrat, și despre care amintește și Dimitrie Cantemir în *Istoria ieroglifică* nu, au fost atât de numeroase, pe cât s-a crezut în secolul al XVII-lea și la începutul celui următor, până la începutul epocii fanariote. Autoritatea domnească absolută pe plan intern simțea rareori nevoia sprijinului diferitelor categorii sociale pentru a-și impune voința. Fenomen întâlnit, de altfel, în mai toată Europa monarhiilor autoritare medievale. Ca atare, numai probleme grave, sau de larg interes pentru țară, care trebuia atrasă în anumite acțiuni greu de impus doar cu forța, au dus la convocarea adunărilor de stări în Țara Românească și Moldova în perioada amintită. Pe de altă parte, nici stările privilegiate n-au putut să-și impună decât rareori și doar pentru un timp oarecare, un număr limitat de revendicări, ca să nu mai vorbim de garantarea acestora sau de dreptul de rezistență la arbitrariul domniei, în genul dreptului nobilimii polone de a se *„rocoși"* (răscula legal) împotriva regelui care le încălca *„libertățile"*.

Astfel că adunări de stări au fost prilejuite de problema grecilor *„tarigrădeni"* (neîmpământeniți), de chestiunile legate de strămutarea țăranilor aserviți, de procese deosebite privind averile și statutul unor mănăstiri, sau de cele financiare, impunerea ori desființarea unor dări și chiar pentru întărirea jurămintelor de credință ale lui Matei Basarab către Gheorghe Rákóczi I. De aceea nici nu se poate vorbi de o periodicitate a convocărilor adunărilor de stări, aflate cu totul în puterea domnului. Trebuie subliniat totodată că acesta (sau cel mult în numele acestuia) era singurul care convoca adunarea de stări. Alegerile domnilor, atâtea câte au avut cu adevărat loc în secolul al XVII-lea s-au făcut de către sfatul domnesc, fiind apoi pronunțate în același organism lărgit și doar aclamate de către „țara" adunată, în vederea acestui fapt, la reședința domnească,

[1] Hurmuzaki, XV[2], p. 1343. Cf. și P.P. Panaitescu, *Marea adunare a țării, instituție a orânduirii feudale în Țările Române*, în „Studii", X (1957), nr. 3, p. 162. Crede că e vorba de o adunare de stări, ca și în cazul similar al ridicării la domnie a lui Miron Barnovschi din 1633 (*ibidem*, p. 168), când de fapt unele categorii sociale s-au adunat pentru a merge cu acesta la Poartă, spre a obține învestirea lui de către sultan.

[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 141.

totalitatea categoriilor sociale întrunite în diferite etape cu aceste prilejuri nealcătuind ca atare adunări de stări, cum se afirmă de obicei.

De altfel, și sub aspect teritorial adunarea de stări avea un caracter general, reprezentativă la nivelul întregii țări, fiind astfel mai ușor de mobilizat de către autoritatea centrală. Lipseau, așadar, adunările la nivel provincial (din județe și ținuturi), de felul dietinelor (*sejmiki*) nobiliare din Polonia sau local (în cazul orașelor).

Locul unde se adunau stările era fie biserica Mitropoliei sau cea a curții domnești, fie sala cea mare a divanului sau a tronului, mai rar în cea a „divanului cel mic" (a consiliului) din palatul domnului. Uneori adunarea stărilor avea loc după model bizantin, cu prilejul unor sărbători (de Paști sau de Bobotează), când o bună parte din membrii acesteia veneau la reședința domnească, alteori data cea fixată de domn după necesități.

Fără îndoială, adunările de stări care atrag în cea mai mare parte atenția în secolul al XVII-lea au fost cele din Țara Românească de la 1631 și 1668, consacrate problemei grecilor *„tarigrădeni"*, adică a celor neîmpământeniți, necăsătoriți în țară, care nu participau la sarcinile boierilor pământeni, fiind interesați doar de profituri fiscale imediate, fapt pentru care *Letopisețul Cantacuzinesc* (reflectând poziția unui neam grecesc împământenit!) vorbește de *„trufășiia lor"*, de *„răii vrăjmași greci"*, *„grecii cei răi, țarigrădeni"*, *„leșinații"* după averi, *„răi și pizmași neamului românesc, mai vârtos boierilor"*[1] (de țară, cu care intrau în concurență, de unde și nemulțumirea acestora din urmă împotriva lor). Ostilitatea categoriilor sociale interne împotriva grecilor (boieri-dregători sau chiar negustori veniți din afară și neîmpământeniți) se regăsește în *tot veacul al XVII-lea în Țările Române extracarpatice, sub numele de „greci" fiind însă cuprinși și elemente sud-dunărene și chiar românești, protejate de domnii trimiși de Poartă, etnia în sine nefiind incriminată, din tabăra adversă făcând parte destui greci împământeniți.*

Problema „grecilor neîmpământeniți" a început, așadar, încă din 1611, o dată cu venirea lui Radu Mihnea în Țara Românească de la Constantinopol și apoi cu trecerea acestuia în Moldova la 1616. *„Că adusease Radul vodă pre mulți de la Poartă* (greci — n.a.) *și-i cinstise și-i miluea; că boiarii rumâni, acestea văzând, nu le-au fost pe voe, precum de multe ori, la mulți domni s-au făcut răzmiriță pentru răotatea grecilor"*[2].

Ca atare, în condițiile de criză provocate de răscoala unei însemnate părți a boierimii locale (inclusiv greci „împământeniți", izbucnită în octombrie 1630, având drept scop înlocuirea lui Leon Tomșa cu un candidat propriu (Aslan banul, apoi Matei aga din Brâncoveni), domnul convoacă de două ori în iulie 1631 adunarea de stări. Prin aceasta Leon Tomșa căuta astfel să obțină împăcarea cu boierii răsculați refugiați în Transilvania și totodată sprijinul stărilor privilegiate din Țara Românească pentru înfruntarea pribegilor rămași ostili. Conform hrisoavelor finale din 15/25 iulie și 23 iulie/2 august 1631 adunările (*„sfatul țării"*) au cuprins stările („cetele"): boierilor mari și mici, „boierilor mazili" (foști dregători), roșilor (curteni), slujitorilor (oșteni privilegiați din rândul țăranilor

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 91, 105, 156, 157.

[2] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 84–85.

liberi), *„logofeților domnești"* și se pare a popilor. În schimbul rămânerii de partea domnului, stările amintite au dobândit din partea acestuia (*„am sfătuit cu voia domnii mele"*) scoaterea din țară a *„grecilor striini"* (nu și a celor împământeniți, dintre care unii, precum postelnicul Constantin Cantacuzino, semnează chiar hrisoavele amintite), și, foarte important, scutirea de unele dări. În plus, au obținut alungarea călugărilor greci care cumpăraseră mănăstiri în țară (metohuri), desființarea „prădalicei" domnești și respectarea moștenirii și a dreptului de a testa, înlăturarea răspunderii fiscale colective și a obligativității boierilor de a garanta pentru strângerea birului din județe, judecarea după dreptate și „pravila creștinească", execuțiile urmând să se facă numai după judecata domnului în divan, fețele bisericești de la mitropolit la egumen stabilindu-se doar dintre cei pe care *„va alége țara și sfatul"*, nu patriarhul de la Constantinopol etc. În final domnul face mare jurământ și legământ pentru respectarea acestor condiții și emite respectiv cele două hrisoave, ale căror copii au fost răspândite în țară pentru informarea tuturor[1].

S-a considerat că acestea ar reprezenta o adevărată „cartă de libertăți" boierești, instituție caracteristică adunărilor de stări, din familia lui *Magna charta* a baronilor din Anglia (1215) și a *Bulei de aur* a lui Andrei al II-lea din Ungaria (1222). Numai că în vreme ce ultimele două au fost întărite și actualizate de-a lungul vremii de nenumărate ori [cea engleză de 48 de ori, intrând până la urmă în „dreptul comun" (*common law*), iar cea ungară de 8 ori], hrisoavele muntene din 1631 au cunoscut o singură reîntărire la 9/19 decembrie 1668, determinată de condiții asemănătoare, sub Radu Leon, nimeni altul decât fiul domnului de la 1631.

Ca atare, carta românească de la 1631 „a țării privilegiate, fără orășenime (și țărănime) [...], cartă care nu răstoarnă domnia, fără garanții politico-juridice de control și fără drept de rezistență la ilegalitate, dar profund preocupată de problema legalității (feudale)", a rămas o „cartă închisă, blocată în evoluția ei și dinspre domnie și dinspre categoriile sociale care o promovaseră, deci fără carieră istorică deschisă, în ciuda anecdoticei (sic!) reconfirmări din 1668", astfel că „problemele puse de ea s-au repus mereu, s-au dezvoltat, dar fără continuitate cu actul din 1631"[2]. În principiu autoritatea domnească a triumfat, așadar, din nou, dacă ținem seama și de slaba aplicare în practică a hotărârilor adunării sancționate de către domni, chiar dacă Leon Tomșa ca atare a fost înlocuit din domnie de către Poartă în iulie 1632.

Uneori stările privilegiate erau chiar interesate de arbitrajul domnului în cazul unor conflicte de interese dintre ele. În 1628, în Moldova Miron Barnovschi hotărăște printr-un așezământ, încetarea urmăririi vecinilor fugiți pe alte moșii înainte de expediția la Hotin a sultanului Osman al II-lea din 1621, ci doar a celor fugari după această dată, și măsuri împotriva unor practici abuzive ale autorităților locale, care au dus la fuga țăranilor aserviți, după ce *„s-a sfătuit cu tot sfatul nostru, cu mitropolitul și cu alți episcopi și cu boierii cei*

[1] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 406–409, 412–414.

[2] Valentin Al. Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți"*, în RdI, XXIX (1976), nr. 7, p. 1028.

mari și al doilea și al treilea și cu mazilii și cu feciorii de boieri de țară și cu slugi domnești, voinici denainte (osteni aleși — *n.a.*) *și cu toată țara și așa s-au tocmit...*"[1]. În Țara Românească prin hrisovul din 18/28 februarie 1640 Matei Basarab anunța că, făcând *„sfat și legătură"* împreună cu mitropolitul, episcopii, arhiereii și egumenii și *„boierii țării de la mic până la mare"* a hotărât confiscarea ocinilor țăranilor dajnici fugiți care nu se întorc la acestea până la Sfântul Petru (29 iunie)[2].

Problemele fiscale, impunerea sau renunțarea la unele dări, necesitau, de asemenea, în cazuri deosebite convocarea unor adunări de stări. Acestea erau, de altfel, și cele mai complete sub aspectul numărului de stări participante, dat fiind interesul general legat de chestiunile fiscale. Nu întâmplător cele mai multe adunări de stări consacrate acestor probleme au avut loc tocmai în secolul al XVII-lea, cel al unei fiscalități interne accentuate, mai cu seamă ca urmare a cererilor Înaltei Porți. Astfel, neputând face față cerințelor acesteia, la 1626, în Țara Românească, Alexandru Coconul convoacă adunarea stărilor (clericii în frunte cu mitropolitul și boierii de toate categoriile) care hotărăsc desființarea „slobozilor" din întreaga țară, cu câteva concepții, prin supunerea lor la bir, pentru sporirea veniturilor domnești.

Adunarea de stări convocată de Miron Barnovschi în 1628, pentru readucerea la stăpânii lor a vecinilor fugiți după 1621, avea și un caracter fiscal, vecinii care trebuiau readuși la stăpânii lor revenind totodată și cu „cisla" (birul) lor din locul de unde fugiseră, iar cele convocate de Leon Tomșa în 1631 stabilesc măsuri fiscale: scutiri sau plăți și dări pentru mai toate categoriile sociale privilegiate.

Confruntați cu noi cereri turcești de bani, în Moldova la 1632 Alexandru Ilieș hotărăște cu boierii, curtenii și *„toată țara"* supunerea mănăstirilor la birul pentru haraci, iar în 1636 Vasile Lupu împreună „cu tot svatul nostru, cu vlădicii și cu boiarii și cu mazilii"[3], decide supunerea la dări în bani a tuturor stărilor privilegiate și a țăranilor (la aceștia o dare nouă de doi zloți).

Reforma fiscală a lui Miron Barnovschi (repartiția cotelor de „taleri" pe impozabili) a necesitat, desigur, aprobarea unei adunări de stări, o alta hotărând măsurile ce trebuiau luate împotriva fugii contribuabililor provocată de această reformă. Implicare fiscală are și adunarea de stări din 1641, care aprobă măsura lui Matei Basarab de scoatere a unor mănăstiri de sub închinarea celor de la Muntele Athos, veniturile lor rămânând astfel în țară.

Alte adunări de stări din Țara Românească (1657, 1664, 1668) confirmă doar deciziile uitora anterioare, reactualizându-le hotărârile.

Introducerea *„văcăritului"* în 1689 în Țara Românească (pe cap de vită și de cal), de către Constantin Brâncoveanu, și în 1694 în Moldova, de către Constantin Duca, în legătură cu sporirea obligațiilor către Poartă la sfârșitul secolului al XVII-lea, a provocat

[1] Arh. ist., I (1865), p. 175–176.

[2] P.P. Panaitescu, *Marea adunare a țării*, p. 164.

[3] *Ibidem*, p. 161.

reacția stărilor privilegiate, impuse și ele la această dare. A urmat în timp o succesiune de adunări de stări (cuprinzând îndeosebi marea boierime, înaltul cler și mazilii din ținuturi) care impun domnilor desființarea văcăritului (Antioh Cantemir o dată sau în două rânduri și Constantin Duca, la 1701, în Moldova și Ștefan Cantacuzino la 1714 în Țara Românească), urmate de alte adunări care, sub presiunea unor domni din veacul al XVIII-lea, reintroduc nepopulara dare. Constantin Duca a fost însă singurul domn nevoit să apară înaintea stărilor *„plecându-și capul cu chip smerit spre țară, de ș-au cerșitu iertăciune, căci în domnia lui s-au isvodit aceste obiceiuri de mare neputință a țării. Și așa țara, cu toții, cu dragoste au strigat până în trei ori: Dumnezeu să-l ierte"*. Această adunare care s-a ținut în *„divanul cel mic"*, a purtat numele de sobor[1], împrumutat de la sfatul bisericesc duhovnicesc, datorită participării la el în număr mare a arhiereilor din Moldova. În aceste cazuri adunările de stări erau numite și *soboare ale țării*.

În secolul al XVII-lea astfel de adunări, la care participau pe lângă celelalte stări și reprezentanții clerului au avut o pondere relativ mare. În 1626 o adunare de acest fel aprobă *„tocmala obștei"* (adică rânduiala) călugărilor din Moldova. Hotărârile de a supune la dare mănăstirile și pe vlădicii Moldovei s-au luat în adunările de stări din 1632, respectiv 1636. În 1639 și 1640 *„tot soborul țerii* [...] și duhovnicesc și mirenesc", respectiv *„den naintea adunării a toată țara, cu sfatul și cu voia a tot soborul"*[2], adunări convocate de Matei Basarab, scot de sub ascultarea mănăstirilor de la Muntele Athos pe cele muntene care nu au fost închinate chiar de ctitori, ci cumpărate de călugării greci.

Uneori stările se adunau și pentru judecarea unor pricini deosebite. În 1652 acestea au judecat un caz de furt din banii vistieriei pentru care un mare vistier, un vistier al doilea și cămărașul domnului au fost condamnați la decapitare, fiind însă iertați de Matei Basarab.

Stările întăresc și garantează în unele cazuri actele de politică externă ale domnilor. În 1635 și 1636 chezășluiesc legătura lui Matei Basarab cu principele Gheorghe Rákóczi I, depunând jurământ de credință față de ultimul, prin acte scrise, rezultat al unor adunări reprezentative: mitropolitul, episcopii, boierii de toate categoriile, *„nemeșii"*, roșii și slujitorii pedeștri și călări, cu ofițerii lor, respectiv, sfernicii domnului, conducătorii dregătoriilor din ținuturi și cei ai armatei, toți cei aflați în slujba domniei. Pe la 1640 se vorbea chiar de *„marii boieri ai țării și staturile* (stările — *n.a.*) *mai bune"*, iar la 5/15 octombrie 1659 stările (boierii) munteni (*„universis statibus et ordinibus regni Transalpinae Valachiae"*) oferă condițiile unei înțelegeri cu Gheorghe Rákóczi al II-lea[3].

[1] *Ibidem*, p. 162–163.

[2] „Magazinul istoric pentru Dacia", I (1845), p. 122; *Hrisovul lui Matei Basarab voievod pentru dezrobirea sfintelor mănăstiri închinate (1640 decembrie 27)*, București, 1880.

[3] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 220; *MCRT*, XII, Budapesta, 1887, p. 414.

În 1690 Constantin Cantemir încheie un tratat secret cu reprezentanții Casei de Austria „împreună cu stările" (*una cum statibus*)[1], care apar astfel în documentul redactat de partea imperială cu numele lor folosit în lumea occidentală.

În secolul al XVII-lea, așadar, Țara Românească și Moldova n-au fost conduse de un „regim de stări" sociale, iar adunările acestora, deși mai numeroase în această perioadă decât în veacurile al XVI-lea și al XVIII-lea, erau departe de a se ridica la numărul care li s-a atribuit, fiind de multe ori confundate cu sfatul domnesc lărgit sau manifestările prilejuite de ceremoniile de ridicare la domnie sau de întâmpinare la reședința domnească a unui nou domn.

De regulă doar o parte a stărilor sociale privilegiate participa la adunările de stări, în funcție de conținutul celor discutate, fiind nelipsiți doar marii boieri, în frunte cu cei din sfatul domnesc, restul fiind convocate după porunca domnului, adunările cu o reprezentanță mai largă fiind rare. Predomină, astfel, cele cu un conținut relativ restrâns de reprezentanți ai stărilor. *„Staturile"*, cum se numeau de fapt în secolul al XVII-lea, purtau mai adesea numele de *„bresle"* în sens larg, același termen desemnând însă și categoriile care le compuneau, aproape întreaga societate românească extracarpatică fiind încadrată în *„bresle"*, proces care, de altfel, se desăvârșește în cursul secolului al XVII-lea. Așadar, aceasta era în această vreme o societate de stări, care însă în realitate nu avea decât un acces limitat la conducerea țării, aflată în mâna domniei, care dispunea de autoritatea absolută în interior.

Fig. 216 Reprezentarea unor boieri de țară, la sfârșitul secolului al XVII-lea. Frescă de Pârvu Mutu în biserica din Filipeștii de Pădure.

Stările libere cu privilegii fiscale cuprindeau: **nobilimea** (boierimea de toate categoriile [mari *„al doilea"*, *„al treilea"*, „nemeși" etc.] cu „boierie" [dregătorie] sau fără, mazilii [foștii dregători] și feciorii de boieri, „slugile domnești" [boieri în slujba domnului, cu sau fără dregătorii], curtenii, roșii, hânsarii-husarii, subordonații marilor dregători [spătărei, păhărnicei, postelnicei etc.]); și **stările nenobile:** „slujitorii" țărani liberi sau orășeni, organizați în bresle militare [călărași, dorobanți, scutelnici călări și pedeștri,

[1] P.P. Panaitescu, *op. cit.* p. 162.

fustași etc.; la slujitori fiind trecuți treptat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea atât mercenarii străini: seimeni, lefegii, catane, cazaci etc. cât și curtenii, roșii, husarii și subordonații marilor dregători, deveniți de la 1690 în Țara Românească „slujitori pre județe", dar și păzitorii hotarelor: călărași, străjeri, plăieși, martalogi] sau în bresle civile (aprozi etc.) și clerul de toate gradele. Aproape toate aceste „stări" sau „bresle" de privilegiați fiscali, cu execuția unor categorii de slujitori, au făcut parte, în număr variabil, din adunările de stări, unde cei convocați erau amintiți ca atare sau sub sintagma „boierii și țara", cu adăugarea în unele cazuri și a reprezentanților clerului, de la mitropolit la egumeni.

Stările sociale care nu erau de regulă reprezentate în adunările de stări au fost cele ale: țăranilor liberi și aserviți (rumâni și vecini), ale micilor proprietari de tipul răzeșilor din Moldova, în ciuda depărtatei lor origini nobile, cele ale orășenilor, fie ei chiar negustori sau meseriași, în ciuda faptului că breslele acestora se bucurau de un regim fiscal deosebit, ca de altfel și „ruptașii" vistieriei. La acestea se adaugă, firesc, robii țigani.

Ca peste tot în Europa stările erau riguros ierarhizate, și aceasta se vedea pretutindeni unde apăreau reprezentanții acestora. Referindu-se în 1676 la ceremoniile domnești de Paști de la Iași, De la Croix prezenta, folosind chiar terminologia referitoare la stările din Franța, amplasarea participanților pe cinci rânduri: *„în primul rând sunt așezați marii dregători ai justiției* (dregătorii civili din marele divan — *n.a.*), *în al doilea dregătorii militari, în al treilea «nobilii»* (boierii fără dregătorii — *n.a.*), *în al patrulea negustorii și în al cincilea ostașii din armată* (slujitorii — *n.a.*), *în urma cărora vine mulțimea poporului*"[1].

În concluzie, adunările de stări din Țara Românească și Moldova, chiar dacă în secolul al XVII-lea au reușit în unele cazuri să-și impună punctul de vedere, au rămas în general un instrument ajutător al domniei, nedispunând, de altfel, de nici un mijloc propriu de aplicare a hotărârilor lor.

4. *Sfatul domnesc, divanul de judecată, sfatul lărgit*

Pentru împlinirea actelor de conducere și de justiție domnul dispunea în secolul al XVII-lea de un aparat consultativ și executiv bine pus la punct în veacurile precedente. Cel mai important organ consultativ era **sfatul domnesc** (*„svat"*), nucleu care intra și în componența instalațiilor mai largi: **divanul de** judecată al domnului și **sfatul domnesc lărgit,** primele două funcționând cu o periodicitate cunoscută, al treilea fiind convocat după împrejurări. Cu toate că sferele lor de activitate se intersectează, ele nu trebuie confundate, mai cu seamă primele două, cum se întâmplă de obicei în vremea noastră. Sfera cea mai extinsă o avea *sfatul lărgit,* care cuprindea atât *sfatul domnesc* și *divanul* cât și alte componente ale unor stări sociale, de pildă *soborul,* adica sfatul bisericesc.

[1] *Călători străini*, VII, p. 264.

„Boierii", termen care în secolul al XVII-lea avea în Moldova și sensul implicit de *dregători* (*„deregători"*), în timp ce în Țara Românească se folosea și acest ultim termen, erau de sfat, de divan sau doar pentru funcționarea curții domnești, având îndatorirea, în cazul primelor două categorii, de a-l sfătui (consilia) pe domn și toate trei de a-i îndeplini poruncile pentru conducerea țării și bunul mers al curții. Ca atare, după definiția exactă a lui Dimitrie Cantemir, boierii (adică dregătorii) aveau sarcina *„de a asista pe domn dându-i sfaturi și împlinindu-le, de a-l ajuta în conducerea treburilor publice și de a se îngriji de tot ceea ce ține de nevoile și demnitatea curții*"[1].

Pentru o bună conducere a țării, domnul, în ciuda puterii sale decizionale absolute, trebuia să se sfătuiască cu boierii (dregătorii) din sfat precum și cu cei din divan, după natura problemelor, într-o ordine bine stabilită în veacul al XVII-lea. Pentru aceștia era o îndatorire administrativă, legată de dregătoriile lor, iar nu una general-vasalică. Necesitatea acestei consilieri a domnului a fost, de altfel, teoretizată de mai multe ori în acest secol. În *Sfaturile* adresate lui Alexandru Iliaș în prima domnie munteană (1618–1620), Matei al Mirelor, egumenul de la mănăstirea Dealu, are un paragraf, neobservat până acum în acest sens, intitulat semnificativ *„Nu se cade domnilor să facă nimic fără consiliu"*, în care afirmă pertinent: *„ca să-ți guvernezi bine domnia, ia de la toți consiliu, și care-ți va părea mai bun, după acela să urmezi [...], să nu faci nimic fără o deliberare, căci altminterea poți rătăci și pierde onoarea ta*"[2]. În același spirit, în al doilea sfert al secolului al XVII-lea, Grigore Ureche lăuda pe defunctul Petre Șchiopul *„că boierilor le era părinte, pre carii la cinste mare-i ținea și din sfatul lor nu ieșiia*"[3]. Iar Miron Costin cu înalt dregător teoretizează chiar însemnătatea discuțiilor domnului cu boierii din sfatul domnesc, arătând cum se desfășurau acestea și conchizând, pe baza pildelor interne din a doua jumătate a secolului al XVII-lea că: *„Așea ferescă pre domni și țărâle vorova cu svatul de primejdii. Că pentru acéia au dat Dumnedzău să aibă împărății, craii, domnii, cârmuitorii țărâlor, să aibă svétnici pre lângă sine, cu carii vorovindă o treabă, să frământe cu vorova lucrul și unul una, altul alta răspundzindă, să lămurește lucrul care este mai spre îndemână. Iar ce fac domnii singuri den gândurile sale sau den șoapte, rar lucru iesă la folos [...] La mulți domni mare smentele am vădzutu den șoapte sau nesfătuit, anu în vacul nostru*"[4]. Cu toate acestea sfatul domnesc, cu varianta sa lărgită, ca și divanul domnesc de judecată, rămâne în secolul al XVII-lea un organ consultativ, deciziile finale fiind luate numai de către domn. Astfel, în raportul unui misionar catolic anonim de la 1688 se relatează sugestiv referitor la Șerban Cantacuzino că *„acest domn este domn, este ban, este vornic și așa mai departe și este de toate*"[5]. Totuși o anume schimbare de mentalitate, deși corespunzătoare mai puțin uneia în atribuții, se petrece în acest domeniu, din veacul al XVII-lea sfatul

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 198–199.
[2] *Tesauru*, I, p. 356.
[3] Grigore Ureche, *Letopisețul*, *ed. cit.*, p. 218.
[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 122.
[5] *Călători străini*, VII, p. 453.

domnesc purtând adesea numele de *„sfatul țării"*, în măsura în care boierii sfetnici ai domnului își sporesc într-o anumită măsură atribuțiile publice, devenind *„boierii țării"*.

Chiar dacă *sfatul domnesc* propriu-zis, format din mari boieri (dregători), sfetnici, consilieri sau chiar „senatori", cum îi numea Miron Costin după model polon, mai purta uneori în documente și numele turcesc de *divan* sau pe cel grecesc de *singlit*, el și-a păstrat, de regulă, prima denumire, astfel că în ajunul epocii fanariote învățatul Dimitrie Cantemir putea încă vorbi despre „boieri de sfat sau consilieri și boieri de divan, pe care i-ai putea numi asesori (*barones de* Sfat, *vel consiliarios, et Barones*, de Divan, *quos assesores diceres*)[1]. Cele două categorii corespundeau, așadar, celor două instituții care veneau cel mai adesea în atingere cu domnul: sfatul restrâns și divanul de judecată sau marele divan și dacă distincția între cele două categorii de boieri (dregători) nu se face simțită și în documentele veacului al XVII-lea aceasta se datorează, desigur, faptului că membrii sfatului făceau parte din oficiu în cadrul judecăților domnești și din divanul de judecată.

Structura **sfatului domnesc**, ca, de altfel, și cea a divanului era bine definită în veacul al XVII-lea. Toți membrii săi, cu excepția mitropolitului, erau *dregători*, cu funcții temeinic stabilite, atât în slujba domnului cât și în cea a țării. Față de secolele trecute schimbările nu au fost majore. Pârcălabii cetăților moldovene nu mai fac parte din sfat, cu excepția celui de Suceava care era și hatman. Cei de Hotin și Cetatea Neamț continuă încă să fie menționați în sfatul domnesc al privilegiilor domnești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea *„între cei doi vornici"*[2], dar pârcălabul de Roman (Cetatea Nouă), deși aflat în fruntea celui de-al treilea ținut al țării ca însemnătate, nu mai e menționat nici măcar astfel în actele domnești, pârcălabii fiind socotiți acum între *„dregătorii de țară"*[3]. În Țara Românească apar pentru puțin timp vornici ai Țării de Jos și ai Țării de Sus (la 1658–1659 și 1680), desigur sub influență moldoveană, dar alte dregătorii noi vor mai apare, sporirea cu până la patru dregători a efortului domnesc făcându-se prin preluarea acestora din marele divan și a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

În această perioadă boierii dregători (*„boeriți cu boerii"*) de tot felul, începând cu cei din sfatul domnesc, au fost supuși unei stricte ierarhizări, după o „rânduială" bine stabilită și respectată, cu unele excepții doar spre sfârșitul perioadei.

Dacă în Țara Românească sfatul domnesc a cuprins 12 mari dregători (mari boieri), cu tendința de creștere a numărului lor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în Moldova acesta număra doar opt dregători, la care se adăuga mitropolitul, însă dregătoriile sfatului nu erau chiar aceleași în ambele țări.

Deși cifra de 12 dregători apare în sfatul muntean încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, până în vremea lui Matei Basarab erau de fapt 9 mari dregători: banul, vornicul, logofătul, spătarul, vistierul, comisul, stolnicul, paharnicul și postelnicul, în această ordine, restul fiind foști deținători ai acestor dregătorii. Sub Matei vodă și Constantin Șerban

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 198–199.
[2] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1959, p. 239.
[3] *Ibidem*.

își fac însă apariția în sfat clucerul (1634), respectiv slugerul și pitarul (1655), care existau mai dinainte în afara acestuia. Cifra 12 avea în Evul Mediu o semnificație simbolică (cei 12 apostoli etc.), astfel că tot atâția membri cuprindea și sfatul împărătesc din Bizanț, colsiliul regal (senatul) din Polonia etc.

Dincolo de această ierarhizare a dregătoriilor, abaterile erau rare, fiind determinate de influența politică și averea unui anume dregător. Astfel, în fruntea sfatului lui Radu Șerban s-a aflat Radu Buzescu, cu toate că era doar mare clucer, iar Constantin Cantacuzino, deși nu a ocupat decât dregătoria de mare postelnic (1632–1654), era socotit în vremea lui Matei Basarab adevăratul conducător al boierilor din sfatul domnesc, tot așa cum fiul său Constantin Cantacuzino stolnicul (1675–1677) ajunsese în vremea domniei fratelui său Șerban Cantacuzino să ocupe în sfat *„protecatedria, adecă rândul a ședea din susul tuturor boierilor; care până la moartea sa așa s-a urmat"*[1], deși era fost dregător, în vreme ce în domnia nepotului său Constantin Brâncoveanu era socotit *„îndrumătorul întregii cârmuiri a Țării Românești"*[2].

Din rațiuni politice, introducând în sfat boieri protejați ai săi, Grigore Ghica (1660–1664, 1672–1675), care a vrut *„ca toate slujbele să fie după rangul lor"*[3], sporește numărul membrilor acestuia cu încă patru dregători: medelnicerul, serdarul de mazili, setrarul și jitnicerul. Cu excepția ultimului, înlocuit, din aceleași rațiuni, cu spătarul al doilea, ceilalți au fost păstrați în sfat și de Șerban Cantacuzino. La sfârșitul domniei acestuia sfatul domnesc al Țării Românești cuprindea, așadar, 15 mari dregători în ordinea apropierii față de domn: banul, vornicul, logofătul, vistierul, spătarul, paharnicul, spătarul al doilea, clucerul, comisul, stolnicul, pitarul, medelnicerul, slugerul, șatrarul și serdarul de mazili; postelnicul fiind coborât temporar între membrii marelui divan care doar asistau la ședințele sfatului domnesc[4].

Sub Constantin Brâncoveanu însă se produce o nouă și ultimă schimbare în componența sfatului domnesc dinaintea epocii fanariote, numărul dregătorilor acestuia stabilindu-se la 16, prin revenirea normală a postelnicului în locul spătarului al doilea și înlocuirea șetrarului cu aga și armașul.

Sfatul domnesc muntean se dovedește astfel destul de stabil în secolul al XVII-lea, variații temporare fiind înregistrate doar la extremități: la vârf când banul, care rezida un timp la Craiova, lasă întâiul loc vornicului, și la sfârșit, unde se constată până la patru adăugiri variabile de dregători proveniți din rândurile marelui divan.

În Moldova sfatul domnesc cuprindea în secolul al XVII-lea doar opt dregători: logofătul, vornicul de Țara de Jos, cel de Țara de Sus, hatmanul (totodată și pârcălab

[1] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 292–293.
[2] T. F. Marsigli (*Călători străini*, VIII, p. 56).
[3] *Călători străini*, VII, p. 451.
[4] *Ibidem*, p. 451. Cu toate acestea, Șerban Cantacuzino, cum am văzut și mai sus, nu acorda o prea mare atenție sfatului domnesc, o relatare din vremea sa arătând că: *„se avea singur sfetnic, alt sfat nu mai încăpea acolo"* (A. Veress, *Documente*, XI, p. 309).

Fig. 217 Marele ban Mareș Băjescu.

de Suceava), postelnicul, spătarul, paharnicul și vistiernicul. Acestora li se adăuga mitropolitul, care după precizarea lui Miron Costin din 1684, *„are întotdeauna loc la sfat"*, nu însă și ceilalți „dregători" clerici, episcopii de Roman, Rădăuți și Huși, care nu luau parte decât la divanele de judecată[1]. Cifra de opt boieri „consilieri" apare și în relatarea din 1676 a lui De la Croix, care menționează însă și cinci *„sfetnici de taină* (care, după Dimitrie Cantemir, alcătuiau *„divanul cel mic"*) din care doar vornicul, postelnicul, vistierul și logofătul se regăsesc în sfatul domnesc, cămărașul fiind un dregător al curții domnești, din afara acestuia[2]. În sfârșit, la 1715 Dimitrie Cantemir vorbește de șapte *„boieri de sfat, adică aceia care împărtășesc domnului sfaturile lor referitoare la treburile care privesc țara"*, cei indicați și de Miron Costin, în aceeași ordine ierarhică, cu precizarea că vistiernicul, ultimul din enumerarea cronicarului, *„poartă cheile cămării unde se întrunește de regulă sfatul și numai de aceea are el oarecare loc printre sfetnici, deși, altminteri, când este printre ei nu are nici scaun, nici cuvânt"*[3].

Precum se vede, existau unele deosebiri între membrii sfaturilor domnești din Țara Românească și Moldova, bine remarcate de Miron Costin, care subliniază însă că în rest *„celelalte dregătorii sunt toate cu aceleași numiri și cu aceleași slujbe"*[4]. Ca atare, **marele ban** (de Craiova), care apare în Țara Românească, s-a aflat aici în fruntea sfatului domnesc având scaunul *„mai presus de al tuturor boierilor"* deși o parte din timp rezida la Craiova în calitate de conducător al *„țării Mehedinților"* (numirea de Oltenia apare doar după

[1] Miron Costin, *Poema polona*, în *Opere*, ed. 1959, p. 237.

[2] *Călători străini*, VII, p. 262–263.

[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 198–199.

[4] Referindu-se la dregătoriile Țării Românești în comparație cu cele ale Moldovei, Miron Costin (*op. cit.*, p. 390) observa că *„sunt aproape la fel, afară de unele care la moldoveni sunt mai de jos; ei însă le socotesc mai înalte [...] înaintea marelui logofăt, care aici în Moldova este cel dintâi senator, la ei este marele ban. Muntenii nu au hatman, ci marele spătar, adică* miecznik, *conduce oastea, ca în Moldova hatmanul"*.

Fig. 218 Casa Băniei din Craiova, beciul din secolul XVII.

1718), *„țărișoară deosebită"*, în fruntea căreia era numit de către domn[1]. În această ultimă calitate putea întări proprietăți, judeca, închide în închisoarea băniei din „scaunul" de la Craiova și emite porunci scrise (*„cărți"*), care trebuiau însă confirmate de domn, după un formular asemănător celui domnesc, având el însuși în preajmă un fel de sfat alcătuit din *„mulți boiari"*, și mai ales, în secolul al XVII-lea, era singurul dregător muntean, care, oficial, putea condamna la moarte, fără aprobarea expresă a domnului, prerogativă altfel rezervată doar acestuia din urmă. Avea și o oaste proprie, cu steag numit *„grupă"* și muzică militară, iar la Craiova rezida în lipsa sa *„un locțiitor al său"*, numit *ispravnic al scaunului Craiovei*, de obicei un boier local, care îi îndeplinea toate atribuțiile teritoriale, îndeosebi cele judecătorești. În ciuda marii sale autorități care îl plasa îndată drept domn, în secolul al XVII-lea banul rămâne la apus de Olt doar un reprezentant al acestuia, de la care își trăgea întreaga putere și care putea trimite în zonă și alți mari dregători, îndeosebi cu însarcinări fiscale.

În Moldova bănia apare în 1695, la sfârșitul primei domnii a lui Constantin Duca, ginerele lui Constantin Brâncoveanu, sub influența munteană, în 1705 fiind așezată *„cu cinste"* în ierarhia sfatului *„la rând"* după dregătoria de mare spătar[2], deși la 1715 Dimitrie Cantemir, având în vedere situația anterioară anului 1695, nu-l amintește pe ban între dregătorii sfatului domnesc.

Dacă în Țara Românească **marele logofăt** (*„marele cancelar"* era al treilea dregător în ierarhia sfatului domnesc, după ban și vornic, în schimb în Moldova el se afla în veacul al XVII-lea în fruntea acestuia *„prezident și conducător"*[3], având ca însemn al dregătoriei

[1] *Idem*, în *Opere*, p. 215. Autoritatea banului de Craiova se întindea *„de la Poarta de fier până la râul Olt"* (1688, în *Călători străini*, VII, p. 454).

[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 459.

[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 198–199.

o bulă atârnată la gât cu un lanț de aur și un baston verde împletit cu aur. În ambele țări era șeful cancelariei domnești, supraveghind alcătuirea, iscălirea și pecetluirea actelor, de unde obținea venituri însemnate, la care se adăugau cele din judecarea proceselor pentru proprietăți, și în Moldova dijmele ținutului Cernăuți, care i-au fost acordate, păstra pecetea domnească și răspundea de punerea în practică a hotărârilor documentelor domnești. Pentru a avea însă valabilitate hrisoavele trebuiau iscălite și de către domn. În Moldova făcea legătura în sfat între domn și boieri și înfățișa voievodului părerile și dorințele celorlalți membri ai sfatului. Răspundea de hotărniciile orașelor și satelor, de judecățile pentru stăpânirile ereditare (ocine) și donații. Era conducător sau „ispravnic" al curtenilor, *„nobilimea fără dregătorii"*[1], sau *„a căror spiță n-a ajuns încă la rangul boieriei"*[2], și al *„celor ce sunt la curtea domnească"*[3], adică a dregătorilor de curte.

În subordinea marelui logofăt se află în primul rând *logofătul al doilea* (uneori erau câte doi dregători de acest fel) în Țara Românească, care participa la divanul domnesc, prezentând domnului actele pentru semnat, citind ... și reprezentând interesele călugărilor. Un astfel de dregător a fost întreaga domnie a lui Matei Basarab chiar cumnatul acestuia, învățatul Udriște Năsturel. Fiind o funcție însemnată, avea *„a treia parte din veniturile cancelariei"*[4]. Similar acestuia era în Moldova lofogătul *al treilea*, care se afla mereu în preajma domnului, cunoscând tainele acestuia, prin mâna lui trecând toată corespondența domnească. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea acesta păstra și aplica sigiliul mic al domnului cât și pecetea țării, prezenta domnului plângerile venite din țară și consemna pe ele hotărârea domnului. Fiind cărturar (*„călturari"*) și *„scriitoriu bun, dvorbitoriu totdeauna lângă domn"*[5], prin această funcție a trecut și Grigore Ureche înainte de a ajunge mare logofăt.

Marele vornic, al doilea dregător din sfatul domnesc atât în Țara Românească cât și în Moldova, continuă și în secolul al XVII-lea să fie numit „judele curții" domnești (*judex curiae*)[6], deși în acest răstimp, ca judecător principal, avea de fapt atribuții judecătorești în pricini civile, dar mai ales penale în întreaga țară, cu excepția, în parte, a proceselor pentru stăpânii și hotărnicii de moșii, care intrau de obicei în sarcina marelui logofăt. Tot marele vornic judeca și procesele cu locuitorii de peste hotare. În Țara Românească, unde în veacul al XVII-lea era un singur mare vornic, cu excepția anilor 1658–1659 și 1680, când conjunctural apar doi vornici: de Țara de Sus și de Țara de Jos, acesta se ocupa mai ales de județele de la răsărit de Olt, cele de la apus de acesta intrând sub autoritatea marelui ban de Craiova. Marele vornic putea numi cu voia domnului până la șase *vornici al doilea*, în acest caz dregători mărunți care cercetau pricinile pe teren,

[1] Miron Costin, *loc. cit.*
[2] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*
[3] Misail Calugărul, interpolare la Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, P.P. Panaitescu, p. 76.
[4] *Călători străini*, VII, p. 457.
[5] Misail Calugărul, *op. cit.*, p. 77.
[6] *Călători străini*, VII, p. 454.

Fig. 219. Sigiliul marelui vornic Badea Bălăceanu, la 1678.

iar în vremea lui Constantin Brâncoveanu câte un *vornicel* în fiecare județ, care se ocupa cu pricinile și amenzile minore (hoții mărunte, certuri, adultere, vite de pripas etc.).

Ca și domnul, marele vornic putea numi boieri judecători sau jurători în diferite procese, judecata sa fiind o instanță superioară, dincolo de care urma doar cea supremă a domnului țării. Avea venituri considerabile din răscumpărări și amenzi de tot felul („scoaterea capului" de la execuție, gloabe, dușegubine etc.).

Vornicul de Târgoviște nu era subordonat marelui vornic ci doar domnului. Această dregătorie a coexistat în vremea lui Constantin Brâncoveanu, titularul ei fiind de fapt un *ispravnic* al scaunului celei de-a doua reședințe a domnului, în vremea când acesta se afla la București.

În Moldova se mențin cei **doi mari vornici** din secolul trecut, competențele lor judecătorești fiind bine precizate. Cel de Țara de Jos având în sfat rangul al doilea *„este judecător general asupra jumătății de țară de la Dunăre până la Iași. Prădăciunile și tâlhăriile la drumul mare și cele tainice, supravegherea strajilor de la graniță intră în îndatoririle lui"*[1]. Avea la dispoziție veniturile întinsului ținut al Bârladului. Putea chiar să osândească la moarte în procesele penale *„fără știrea domnului"*[2]. Cel al Țării de Sus, deținătorul rangului al treilea în sfatul domnesc, avea aceleași atribuții în partea Moldovei *„de la Iași până la Hotin și la Cernăuți ori la Soroca"*[3], veniturile ținutului Dorohoi fiind în administrarea sa.

Ambii mari vornici aveau drept însemn al dregătoriei un baston albastru împletit cu fir de aur. Cum se aflau însă mai mult la curtea domnească din Iași, aveau ca înlocuitori locali subordonați câte doi vornici la Bârlad, respectiv la Dorohoi, ale căror competențe judecătorești se limitau însă doar la cele două orașe și la ocoalele acestora.

Tot în Moldova, pe locul al patrulea în sfatul domnesc, apare **hatmanul,** care până spre sfârșitul secolului al XVII-lea purta și titlul de **pârcălab de Suceava,** ce i-a adus inițial locul în sfat; dregătorie care nu se întâlnește în Țara Românească. Exercita comanda

[1] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1959, p. 387.
[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 200–201.
[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 387.

militară asupra tuturor trupelor din țară („slujitorilor"), inclusiv asupra mercenarilor străini, dar răspundea direct de trupele călări. Semnul dregătoriei sale era în sfat *„un baston roșu împletit cu aur, în tabără însă poartă buzdugan"* [1]. Fiind un dregător de care depindea apărarea domnului, în această funcție ajungeau frați și rude apropiate ale acestuia (în cazurile lui Ieremia Movilă, Miron Barnovschi, Vasile Lupu, Constantin Cantemir ș.a.) sau alte persoane de mare încredere

Ca atribuții administrative, hatmanul controla pe *pârcălabul* de (ținutul) Suceava, iar pe plan juridic i se subordona și *vornicul de Suceava*, se ocupa de toate categoriile de robi țigani, până în vremea lui Miron Barnovschi, când a rămas doar cu autoritatea asupra țiganilor domnești, numiți de-acum și „hătmănești", pierzându-și însă puterea asupra celor boierești și mănăstirești. În secolul al XVII-lea hatmanul răspundea de liniștea internă a țării și de paza vadurilor și a hotarelor. Iar ca judecător se ocupa mai cu seamă de procesele slujitorilor (oștenilor) și de cele care priveau stăpânirea asupra robilor țigani și delictele acestora, putând condamna și la moarte pentru crime. Avea venituri importante din *„dajdea hătmănească"* și „plocoane" de la slujitori, de la robii țigani, care dacă nu erau răscumpărați pentru greșeli de stăpânii lor rămâneau în proprietatea sa, și de la răufăcătorii prinși de oamenii săi.

La sud de Milcov atribuțiile hatmanului moldovean erau îndeplinite de **marele spătar**, care *„este căpetenia oștirii sau comandantul suprem; are în grija sa toată oastea călare; în tabără este primul după domn, în afară doar de ban și vornic"*[2]. În timp de război putea comanda întreaga oaste munteană, însă în timp de pace de el ascultau doar trupele călări. Atribuțiile sale din trecut pe lângă domn, de a ține spada sau sabia și buzduganul acestuia, au fost preluate de *spătarul al doilea*, care în vremea lui Șerban Cantacuzino a ocupat temporar chiar un loc în sfatul domnesc, în urma marelui spătar. Mai apoi, în timpul lui Constantin Brâncoveanu apar câte doi-trei spătari al doilea.

Câștigurile marelui spătar muntean veneau de la călărași, *„care îi dau daruri strânse în fiecare an"*, iar de la fiecare *„cruce"* (unitate fiscală) a acestora și erau între 4 000–6 000 în Țara Românească, *„capătă un leu, o baniță de grâu și o alta de orz, un car de fân și un car de lemne și aceasta în fiecare an"*[3].

În Moldova marele spătar, al șaselea în ierarhia sfatului domnesc, era doar un dregător de curte, cu atribuții reprezentative. La sărbătorile domnești îl urma pe domn îmbrăcat cu haină de brocart, cu căciulă în forma *„mitrei domnești"*, mai apoi *„cu un coif presărat cu pietre scumpe"*, *„cu sabia atârnată de brațul stâng și purtând în mâna dreaptă buzduganul"*[4]. Iar în timpul zilei era *„mai mare peste camera domnului"*, având sub ascultare în aceasta patru tineri *„ce fac slujba domnului în cameră"*[5], asigurând paza acestuia. În

[1] *Ibidem.*
[2] *Călători străini*, VII, p. 454 (relatare din 1688).
[3] *Ibidem.*
[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 388; Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 200–201.
[5] *Călători străini*, VII, p. 261.

lipsa marelui spătar, la ceremoniile obișnuite și în divan, însemnele domnești erau purtate de *spătarul al doilea* sau *al treilea*, boieri de starea a doua, respectiv a treia. Marelui spătar moldovean i se atribuiau în secolul al XVII-lea jumătate din veniturile stăroștiei de Cernăuți. Ca orice mare boier putea judeca pricini mai cu seamă de moșii, sau participa la orice cercetări juridice după porunca domnului.

Marele vistier (vistiernic în Moldova) ocupa în Țara Românească de obicei locul al patrulea din sfat, după marele logofăt. Într-o vreme când vistieria țării se despărțise de ceaia domnului, acest dregător era *„mai mare peste vistierie, dregătorie mare și foarte bănoasă. Datoria lui era să numere toți banii aduși și să pună pecetea* (pe pungile constituite — *n.a.*) *și să-i dea cui trebuie dați, să primească dezlegare sau adeverire de primire și să dea socoteală de ei, acuma* (la 1688 — *n.a.*) *domnului, iar odinioară divanului. Să facă rost de stofe, de mătăsuri, de țesături de fir ... cărmăzină și așa mai departe și de blănuri de samur și alte blănuri scumpe atât pentru domn cât și pentru daruri etc. Tot de el atârnă strămutarea birurilor obișnuite de la un sat la altul"*[1]. În Moldova era socotit cel de-al optulea și ultimul dregător din sfatul domnesc și aceasta numai pentru că păstra cheile camerei unde se întrunea acesta, unde însă nu avea *„nici scaun, nici cuvânt"*. Când se discutau probleme bănești, lua și el parte la sfat, *„dar nu ca să-și dea părerea, ci ca să afle hotărârile celorlalți și să le execute"*[2]. De fapt, după Ion Neculce vistierul avea, metaforic, o cheie mult mai importantă, banii, astfel că numind Constantin Cantemir pe Iordache Ruset mare vistiernic, i-a dat *„cheie țării în mân<ă>"*[3].

Visiernicul ținea registrele sau condicile de socoteli (venituri și cheltuieli) ale vistieriei, având sub ascultarea sa pe *diecii* (logofeții) *de vistierie* și pe *vistiernicul al doilea* și *al treilea*. Condica de cheltuieli revenea prin rotație câte trei luni marelui vistiernic și respectiv celui de-al doilea vistiernic și doar câte o lună vistiernicului trei. Aceasta pentru a limita tentația sustragerii de bani, cu atât mai mult cu cât marele vistiernic strângea și birul pentru haraci și banii pentru toate sumele solicitate de Poartă, plătea lefurile slujitorilor (oștenilor), cheltuielile curții domnești și cele pentru oaspeții de vază și *„toate catastijile țărăi pre mâna lui"* erau[4].

Vistierul nu avea nici un venit rânduit, în afară de cel de la vistiernicei din județe, care îi erau subordonați și, se pare, o sumă anume din dările colectate, socotindu-se, desigur, că mânuind sume mari de bani, care mereu *„ispitesc sufletul său"*, vorba lui Miron Costin[5], își făcea și el parte, totul fiind de a nu depăși o limită rezonabilă, dincolo de care domnul îl putea judeca în marele divan, ajungând în pericol de a-și pierde chiar capul, cum s-a întâmplat cu vistieri necinstiți în vremea lui Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu. De altfel, la numirea în dregătorii marele vistier, *al doilea vistier* și *cămărașul*

[1] *Ibidem*, p. 457.
[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 200–203.
[3] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 317.
[4] Misail Calugarul, *op. cit.*, p. 77.
[5] Miron Costin, *op. cit.*, p. 388.

domnesc jurau pe evanghelie, și le făcea cărți cu mare blestem, cel puțin în Țara Românească în timpul lui Matei Basarab, că nu vor fura și nu vor *„hicleni"* pe domn. În spre sfârșitul dregătoriei cei amintiți trebuiau să dea „sama" (socoteala) vistieriei și a cămării pe toată durata îndeplinirii slujbelor lor. Astfel de „same", controale după izvoadele vistieriei aveau loc însă și mai des.

Așadar, marele vistier (vistiernic) era în secolul al XVII-lea un executant al voinței domnului, singurul care, împreună cu sfatul domnesc, stabilea dările țării și modul de cheltuire a veniturilor vistieriei. De la caz la caz, prin discuții directe cu domnul, acest mare dregător putea însă influența hotărârile acestuia privind nivelul fiscalității în țară, fapt care a atras acuzații ale contribuabililor asupra vistierului Ghinea Brătașanu al lui Matei Basarab. Oricum, în funcție de împrejurări și de persoane, în secolul al XVII-lea unii mari vistieri necinstiți s-au îmbogățit considerabil, iar alții, mai puțini, victime ale lăcomiei și arbitrarului domnilor, au sărăcit.

Marele postelnic era în veacul al XVII-lea unul dintre dregătorii cei mai apropiați de persoana domnului, deși prin tradiție rangul lui oficial nu era prea înalt. În Țara Românească apare de obicei al nouălea, uneori al șaptelea (A.M. del Chiaro), și încă mai des ultimul boier din sfatul domnesc, iar sub Șerban Cantacuzino nici măcar nu face parte din acesta, ci doar din rândul marelui divan, în timp ce în Moldova ocupa constant un loc mai înalt, al cincilea în sfat, dar nici așa *„nu are propriu-zis nici scaun nici cuvânt, totuși este foarte des chemat fie prin acordul celorlalți, fie din porunca domnului; în acest caz este oarecum reprezentantul domnului și se îngrijește ca ceilalți sfetnici să hotărască cât mai repede despre nevoile țării și după voia domnului"*[1].

Apropierea de persoana domnului o datora faptului că era singurul dregător care până chiar după mijlocul secolului al XVII-lea, după cum sublinia Miron Costin, *„are voie să intre la domn chiar dacă nu este încă îmbrăcat și are voie să intre chiar dacă nu ar fi chemat, ceea ce nu se cuvine nimănuia altuia"*[2]. Postelnicul era cel care în Țara Românească aproba și stabilea audiențele la domn și tot el introducea la acesta persoanele de vază, din țară sau străine, fiind și *„tălmaciu a limbii străine"*. Aflat mereu în preajma domnului, putea susține în particular înaintea acestuia cauza oricui, fiind *„devorbitoriu înaintea domnului"*[3]. Ca atare, *aceasta a fost dregătoria cea mai râvnită de grecii împământeniți sau nu, în tot cursul veacului al XVII-lea, încă mai mult decât cea de mare vistier, care atrăgea unele riscuri.* Astfel, Constantin Cantacuzino a fost mare postelnic întreaga domnie a lui Matei Basarab, vreme de 32 de ani (1632–1654), rămânând apoi ca fost mare postelnic și refuzând stăruitor orice altă dregătorie, încât „Postelnicul" a devenit un al doilea nume al său.

Desfășurându-și activitatea numai la curtea domnească era în același timp socotit *„prefectul suprem al curții sau mareșalul țării"*[4]. În Moldova se aflau sub ascultarea și judecata

---

[1] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 200–201.
[2] Miron Costin, *op. cit.*, p. 238.
[3] Misail Călugărul, *op. cit.*, p. 76.
[4] *Călători străini*, VII, p. 455.

lui curtenii reședinței domnești, aprozii, curierii militari turci din corpul beșliilor, pentru Constantinopol și Crimeea, fapt pentru care trebuia să cunoască și limba turcă. Proteja unele orașe în Țara Românească, iar în Moldova era formal și pârcălab de Iași, judecând pe orășeni. Însemnul marelui postelnic moldovean era un baston în întregime ferecat cu argint, cu care la curte pășea mereu înaintea domnului, fiind socotit astfel un fel de *„maestru de ceremonii"*, iar în divan stătea în picioare la stânga jilțului domnesc[1].

Veniturile sale proveneau din daruri de la cei introduși în audiențe, de la micii dregători (postelnicei) din județe, aflați în subordinea sa, din sume acordate de domn, iar în Moldova i se atribuiau veniturile pârcălăbiei de Iași.

Avea în subordine între 3 și 6 *postelnici al doilea*, care chemau și introduceau persoane de rang la domn, spre sfârșitul secolului al XVII-lea un postelnic al doilea făcând parte chiar din sfatul domnesc al Țării Românești. În vreme ce în Moldova postelnicul al doilea ținea întru toate locul marelui postelnic, locuia la curte și introducea la domn pe boierii mazili de rangul întâi și pe slujitorii de rangul doi, sau prezenta domnului cererile lor scrise, iar postelnicul al treilea făcea legătura între domn și marele postelnic, stând zi și noapte la dispoziția domnului și având astfel acces chiar în marele divan.

Marea postelnicie fiind foarte prețuită, chiar dacă nu era o dregătorie prea înaltă, în mod obișnuit fiii de boieri purtau încă din copilărie titlul onorific de postelnic. Chiar Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, revenit în Țara Românească la 1608, în vremea lui Radu Șerban, deși fusese domn în 1599–1600 și-a luat titlul de postelnic, devenind astfel sfetnic celui care avea să-i devină peste un timp socru.

În secolul al XVII-lea **marele paharnic** ocupă de obicei locul șase-opt în sfatul domnesc al Țării Românești, în vreme ce în Moldova se află pe locul șapte, penultimul din sfat. Îndatorirea sa era de a procura vin pentru ospețele domnești și pentru sărbătorile domnești, singurul prilej cu care turna el însuși vin domnului. În Țara Românească pe lângă micii dregători, păhărniceii, care îi erau subordonați în județe, din a doua jumătate a secolului i se supuneau și roșii, care făceau parte din categoria curtenilor. Slujba lor era *„o dregătorie de mare cinste și folos"*[2], fiindu-le atribuite anual 1 000 de vedre de vin din județele Vâlcea și Argeș, pe lângă *„darurile"* multe de la păhărnicei, care, cel puțin în prima jumătate a secolului al XVII-lea erau *„bogați"*[3]. În subordinea sa se mai aflau *paharnicul al doilea* și *marele cupar*, care turna vinul domnului la mese și răspundea de dulciurile (zaharicale, șerbeturi etc.), cafeaua și rachiurile de la curte. În Moldova, *„slujba lui era să umple la masă primul pahar (al domnului), căci după aceea cuparul sau ceașnicul îndeplinesc această funcție"*[4]. Se ocupa de exploatarea viilor domnești, fiind *„în fruntea tuturor podgorenilor din întreaga Moldovă"*. Culesul tuturor viilor se făcea după 14/24 septembrie, numai cu aprobarea sa pentru care percepea, *„un mic dar. Dintr-aceasta el își făcea un venit destul de mare"*[5].

---

[1] *Ibidem*, p. 262.
[2] *Ibidem*, p. 454.
[3] *Ibidem*.
[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 388.
[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 200–201.

În plus, până după mijlocul secolului al XVII-lea i se atribuia conducerea ținutului Cotnarilor, de unde aduna zeciuielile viilor pentru domn, *„căci acolo se face și vinul cel mai bun"* [1]. Spre sfârșitul veacului avea în grijă și viile domnești de la Hârlău. Aceleași îndatoriri le avea și *păharnicul al doilea* în legătură cu viile din ținutul Huși, în vreme ce *paharnicul al treilea* se îngrijea de viile și dările domnești asupra lor din ținuturile Bacău și Trotuș.

Marele comis se ocupă și în secolul al XVII-lea de caii domnești de călărie și de paradă (*povodnici*), incluzând și podoabele acestora[2]. Atât în Țara Românească cât și în Moldova era socotit mai mare peste grajdurile domnești, funcție însemnată în această perioadă, având sub ascultarea sa atelierele de pe lângă acestea, cu slujitorii grajdurilor, fierari, meșteri de care, și tot el răspundea de fânul pentru caii domnești și pentru cei ai oaspeților de la curte. Ca atare, cunoștea numărul cailor domnești, al celor trimiși la Poartă ca dar sau cu diverse cărături.

De obicei în secolul al XVII-lea marele comis ocupa în sfatul domnesc al Țării Românești unul din locurile de la șase la opt. În Moldova însă, el nu era membru al sfatului ci își avea locul doi între *„boierii mari"* din prima clasă a divanului domnesc. Venitul său aici rezulta din fânul cosit pentru caii domnești în braniștea (rezervația) întinsă de lângă Prut, la care se adăuga darea de 20 de taleri imperiali care îi revenea de la numeroasele mori de pe acest râu, în vreme ce în Țara Românească se știe doar că *„avea un venit bun"*[3] din fânul furnizat grajdurilor domnești, iar din 1699 avea o leafă de 180 de taleri pe an. Ajutoarele sale erau trei *comiși al doilea* în Țara Românească și câte un *comis al doilea* (boier de starea a doua) și *al treilea* în Moldova.

Marele stolnic era în secolul al XVII-lea *„mai mare peste cuhnie"* (bucătăria domnească)[4] și răspundea de mesele festive ale domnului, fiind și după relatarea lui Dimitrie Cantemir, *„mai marele peste ospețe. El este în fruntea întregii bucătării a domnului și a tuturor ajutoarelor lui. În zilele de sărbătoare, sau dacă au loc vreo solemnitate mai mare, el orânduiește bucatele la masa domnului, gustă cel dintâi din mâncări* (pentru a vedea dacă nu sunt otrăvite — *n.a.*) *și rămâne în picioare la masă până la al treilea pahar"*[5]. În subordinea sa erau cei care gustau mâncarea înaintea meselor obișnuite ale domnului, *marele șufar*, *„care este boier și e cum ar fi mai mare peste bucătari"*[6], *stolnicii al doilea* (care se ocupau de mesele obișnuite ale domnului) și *al treilea* (care servea pe domn la aceste mese), breasla stolnicilor teritoriali care strângea darea din pește de la pescarii din bălțile Dunării în Țara Românească și din cele ale Prutului și Nistrului în Moldova și grădinarii. Veniturile sale proveneau din pescării și *„anumite provizii de la bucătăria domnului"*[7].

---

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 238, 388.

[2] *„Împodobindu-i povodnicii în podoabe domnești"*, la ceremoniile oficiale mergând el însuși înaintea acestora și a domnului (Misail Călugărul, *op. cit.*, p. 77).

[3] *Călători străini*, VII, p. 454.

[4] *Ibidem*, p. 455.

[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 202–203.

[6] *Călători străini*, VII, p. 455.

[7] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 202–203.

Dacă în Țara Românească marele stolnic era în secolul al XVII-lea, de obicei, al șaptelea dregător din sfatul domnesc, în Moldova el nu făcea parte din acesta, fiind însă cel dintâi din prima clasă, a boierilor mari din divan, putând, așadar, să se adreseze domnului doar cu prilejul meselor de la *„dzile mari și la veselii domnești"*[1].

Marele clucer, *„adică cel care poartă cheile"*, răspundea de paza și aprovizionarea la timp a depozitelor de hrană ale curții domnești, beciurilor și cămărilor domnești, cu: pâine (grâu), orz, vin etc. în Țara Românească, și cu fructe, unt, miere, brânză, sare, vânat, *„colaci"* (plocoane trimise domnului de către orașe de Crăciun) în Moldova, unde, în plus, trebuia să adune *„de la toate moșiile zeciuielile de grâne ce se cuvin domnului"*[2]. Din aceleași provizii trebuia să împartă și *„pentru oaspeți, turci și robi"* de la curte[3]. Veniturile sale rezultau de la aceste produse, la care se adăuga o leafă de 1 000 de taleri pe an (1694) iar în Moldova se știe că oficial i s-au atribuit dijmele de la stânele de oi țărănești din munți.

Sub ascultarea marelui clucer se afla doi *cluceri de arie* (la depozitele de grâne) și un *clucer de pivniță* (pentru paza vinurilor), care mai purtau și numele de *clucer al doilea*. În vremea lui Șerban Cantacuzino apar *marele clucer de arie* și un *clucer al doilea de arie*.

În Țara Românească marele clucer Radu Buzescu e amintit mereu în fruntea sfatului domnesc al lui Radu Șerban (1602–1610), în calitate personală, însă în mod obișnuit, de la Matei Basarab la Constantin Brâncoveanu marele clucer ocupa *„al 6<-lea> scaun al divanului"* (al sfatului)[4], fiind, așadar, un dregător de mijloc în cadrul sfatului domnesc, în timp ce la nord de Milcov era doar al patrulea din prima clasă a boierilor mari din divan.

În plus, doar în Moldova exista și un *mare jitnicer*, care aduna în hambare (jitnițe) grâul pentru nevoile curții domnești, a slujitorilor acesteia, a oaspeților și pentru cetățile turcești de la hotare, sarcini care în Țara Românească reveneau marelui clucer, fiind al șaptelea dregător din prima clasă a divanului moldovenesc. Numai temporar, în vremea lui Grigore Ghica, între 1672 și 1674, apare și un jitnicer muntean.

Marele sulger (*sluger* este o metateză a termenului corect) trebuie să adune carnea de vită pentru bucătăria domnească și să împartă „tainuri" (porții) zilnice curtenilor care aveau dreptul la acestea, în Moldova și seimenilor pedestri, turcilor, tătarilor și oaspeților domniei, la sud de Milcov fiind socotit *„mai marele peste casapi"* (măcelari)[5]. Tot acest dregător trebuie să adune vitele destinate aprovizionării Constantinopolului.

Dacă în Țara Românească era, de obicei, socotit în secolul al XVII-lea penultimul dregător din sfatul domnesc, în Moldova era doar al șaselea din prima clasă a boierilor mari din divan.

---

[1] Misail Călugărul, *loc. cit.*

[2] *Ibidem*

[3] *Călători străini*, VII, p. 454.

[4] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 72.

[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 202–203.

În sfârșit, ultimul dregător din sfatul domnesc al Țării Românești, ce apare în cadrul acestuia în vremea lui Matei Basarab, a fost **marele pitar,** care însă aici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea era *„mai mare peste care și carete"*[1], în timp ce în Moldova, unde era subordonat marelui jitnicer și ocupa locul opt în prima clasă a marilor boieri din divan, și-a păstrat rolul de *„mai marele brutarilor"*, supraveghind pregătirea zilnică a pâinii pentru domn și distribuirea acesteia, *„la seimeni și la oamenii de la curte"*, care aveau dreptul la porții diverse de hrană[2].

Așadar, în secolul al XVII-lea cei 12 mari dregători din Țara Românească și cei 8 din Moldova, formau sfatul domnesc, „boierii de sfat", „sfetnicii" (unii chiar „de taină"), „consilierii" sau „senatorii" domnului. Cei care stăteau în sfat într-o ordine bine stabilită față de jilțul domnesc și care puteau cuvânta înaintea domnului. Cu toții participau însă și la divanurile de judecată.

Numit de obicei pe scurt cu un termen turcesc *divan*, atestat chiar de la 1601[3], **divanul de judecată** sau **marele divan,** cuprindea pe lângă boierii de sfat amintiți și pe cei de divan, care doar *asistau* la lucrările acestuia. Aceștia din urmă nu sunt cunoscuți precis până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, și doar la 1715, referitor la perioada dinaintea epocii fanariote, Dimitrie Cantemir prezintă o relatare sistematică asupra lor. Cu toate că istoricii problemei confundă de obicei cele două instituții, sfatul și divanul de judecată, cea de-a doua avea o sferă mai largă, cuprinzând și pe prima, izvoarele vremii făcând distincția respectivă. Astfel, la 20/30 mai 1636 Matei Basarab judecă o pricină *„la marele scaun de judecată"*, *„înaintea a întreg sfatul domniei mele"*, *„cu tot divanul"*[4]. La 1646 Marco Bandini, vorbind despre tribunalul care *„obișnuiește să fie numit Divan în limba turcească"* de la curtea lui Vasile Lupu, arată limpede cum erau departajați membrii sfatului și dregătorii care participau numai la divan: *„Domnul, când face judecată, șade pe un tron înalt, cu mitropolitul stând și el de față [...] Cu domnul <se află și> marii dregători. Mai jos de aceștia într-un loc <mai> umil <stau> zece sau mai mulți baroni, pentru ca oricine să fie pregătit să-l cheme pe acela pe care ar vrea domnul să-l asculte..."*[5]. Ceva mai târziu Miron Costin îi numește pe acești din urmă dregători care luau parte doar la divan: *marele stolnic, marele comis, marele medelnicer*, ai cărui subordonați toarnă de băut la mesele domnești, iar înainte de 1715 la festivități turna domnului apa pentru spălatul mâinilor înainte de masă, pentru care primește jumătate din veniturile ocolului Ștefăneștilor, *serdarul* de Orhei sau Lăpușna, apărut în vremea lui Vasile Lupu înainte de 20 mai 1651, pentru paza hotarului de la Nistru de tătari *marele clucer, marele sulger, marele jitnicer, marele* *pitar, marele șetrar,* care răspundea de corturile domnești, iar în timp de campanie era conducătorul taberei și al artileriei, *marele armaș,* în grija căruia erau steagurile și tuiurile domnului, închisorile și arestarea, torturarea și execuțiile capitale ale celor condamnați, *aga,* comandantul întregii pedestrimi, având ca locțiitor pe *căpitanul de dorobanți*, care era și „burgraf" (primar) al Iașilor. La aceștia se adăugau în divan 12 *vornici de poartă*, cu însărcinări juridice.

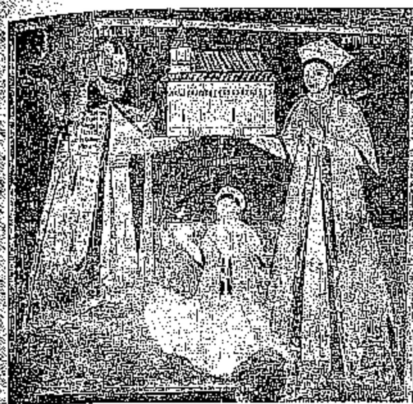

Fig. 220 Constantin Șerban, mare serdar, cu familia, frescă în biserica din Dobreni.

În Țara Românească, cum am văzut, o parte din acești dregători erau chiar membri ai sfatului domnesc, alții aveau alte îndatoriri: *serdarul de mazili* era conducătorul foștilor dregători, *marele armaș*, era și comandantul artileriei. La 1688 între membrii divanului se numărau aici *cămărașul, cămărașul de rafturi* (harnașamente scumpe), *ciohodarul* (care se ocupa de încălțămintea și hainele domnului, fiind un fel de camerier al acestuia), *logofătul de taină, vătaful de copii de casă* (paji), *logofeții al doilea, al treilea și de visterie, vătaful de aprozi* (strângător al datoriilor mari, cel care închidea în închisoarea datornicilor, deosebită de pușcăria pentru criminali, și aduna birurile pentru sultan și pentru domn), locțiitorul său, *ceaușul de aprozi*, apoi *marele agă, marele ceauș, marele portar* (care se îngrijea de oaspeții străini, iar prin portarii subalterni de hotărniciile satelor), *marele ceauș, vistierul al doilea (al doilea cămăraș,* mai mare peste tezaurul domnesc) și *al treilea, iuzbașa de fustași* (locotenent peste cei care străjuiesc ultima poartă de la curtea domnească și escortează pe domn cu sulițe) ș.a.

În vremea lui Dimitrie Cantemir, înainte de 1715, în Moldova boierii de divan erau de acum împărțiți în trei clase sau categorii, care au existat, desigur cu unele modificări, și în Țara Românească. Cei din *prima clasă*, numiți *„boieri mari"*, singurii care aveau dreptul de a judeca pe cei care depindeau de ei în toată țara, erau socotiți: *marele stolnic, marele comis, marele medelnicer, marele clucer, serdarul, marele sulger, marele jitnicer, marele pitar, marele șetrar, marele armaș, al doilea logofăt, marele ușar* (mai marele ușierilor și cel care primea pe trimișii turci și alte solii, fiind și *„tălmaci străinilor"* în divan[1]), *aga* (care acum era mai mult comandant al străjilor Iașilor), *postelnicul al doilea, logofătul al*

[1] *Călători străini*, VII, p. 455.

[2] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*; Miron Costin, *op. cit.*, p. 389.

[3] Într-un act original românesc al locotenenței domnești muntene din iunie 1601 un împricinat era îndemnat: *„Iar dacă ți se va părea strâmb, iar tu să vii de față la divan"* (Constantin Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului (august 1601)*, în „Studii", XXIV (1971), nr. 6, p. 1156).

[4] Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1968, p. 17, considerând însă că în astfel de cazuri „sfat și divan au aceeași accepțiune".

[5] *Călători străini*, V, p. 341.

[1] Misail Călugărul, *op. cit.*, p. 77.

treilea, căpitanul de dorobanți, marele vameș și *căminarul* (care aduna dijmele din ceară), ultimii doi însă fără *„scaun anume în divan"*.

Din clasa a doua a boierilor de divan făceau parte toți dregătorii *„al doilea"* (spătarul, paharnicul, vistierul ș.a.), cu responsabilități cotidiene la curte (ca atare comisul al doilea *„se îngrijește în fiecare zi de grajdul domnului și, dacă acesta vrea să iasă, îi aduce și-i pregătește calul"*, iar armașul al doilea *„ține condica celor întemnițați și a celor care trebuie să fie osândiți, o arată domnului în fiecare sâmbătă, întreabă ce poruncește să se facă cu cei prinși, în sfârșit este trimis cu câțiva armași de rând să aducă pe cei chemați în fața domnului pentru vreo vină oarecare*[1]). În clasa a treia intrau dregătorii *„al treilea"*, între care acum apar un *cămăraș al treilea de sulgerie*, care împărțea și cântărea carnea la curte, un *cămăraș de jitniță*, care ținea condica socotelilor proviziilor din jitnițele domnești, cu leafă de 30 de aspri pentru fiecare car, dar numărul *vornicilor de poartă* a scăzut la patru, aceștia ținând însă condica proceselor.

Așadar, în ajunul epocii fanariote *marele divan*, ce cuprindea și pe membrii *sfatului domnesc*, ajunsese să numere, după Dimitrie Cantemir, circa 50 de membri, care, sub conducerea domnului, și împreună cu acesta, reprezentau un element de seamă în conducerea Țărilor Române extracarpatice. Dacă sfatul domnesc era consultat de domn într-o gamă largă de probleme interne și externe (măsuri privitoare la regimul țăranilor aserviți, judecarea a tot felul de procese, mai cu seamă pentru stăpânirea de ocine, cuantumul dărilor și alte măsuri fiscale, chestiuni de organizare a bisericii, danii mănăstirești, numiri și caterisiri de fețe bisericești, în domeniul militar propunerea locului și modului de desfășurare a unor lupte, stabilirea alianțelor și chiar a legăturilor dinastice externe etc.), marele divan avea în primul rând atribuții judecătorești, altfel spus, era instanța supremă în care domnul pronunța ultima sentință în orice fel de procese. Pe lângă aceasta însă, se implica și în alte probleme ale țării, dar numai în cele de interes major, sau după Miron Costin *„decât la grabnică nevoie, ca de pildă orânduirea haraciului"*[2].

Se poate lesne observa că din cei circa 50 de dregători ai divanului, o parte erau în totalitate sau mai mult în slujba domnului decât a țării, fiind socotiți drept *„curtea"* acestuia. Cel puțin în Moldova, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, ei erau numiți *boiernași* (*„Boerinasz* vulgo dictos"), fiind socotiți slujitori ai domnului *„care se ocupă cu trebile din lăuntrul curții, numiți obișnuit boiernași, care pot fi primiți în această categorie nu numai dintre boieri, dar chiar dintre prinșii de război și slugile de casă și prin aceasta capătă drepturile și privilegiile boierești"*[3].

În această categorie, aparținând de *„curtea domnului"*, erau socotiți în Țara Românească la 1688 *cămărașul, cămărașul de rafturi, cuparul, ciohodarul* și *vătaful de copii de casă, „mai mare peste paji"*[4]. În vreme ce în Moldova la 1715 Dimitrie Cantemir numește nu

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 206–207.
[2] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1959, p. 388.
[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 208–209.
[4] *Călători străini*, VII, p. 457–458.

mai puțin de 18 astfel de boiernași, de la *marele cămăraș, la vătaful de paici*, dintre care unii aveau funcții publice legate însă și de întreținerea curții domnești.

Și doamna, soția voievodului, al cărui apartament izolat de la curte era socotit *„un fel de gineceu"* bizantin, în care soțiile boierilor *„se așază pe scaune în aceeași ordine în care soții se așază între ale lor"* în divan[1] avea, în slujba sa în Moldova, doi *vornici* (care administrau și ținutul Vaslui), un *comis*, care se ocupa de caii, caretele și grajdurile ei, și doi *cluceri*, care răspundeau de provizii și de pășune pentru caii slujitorilor acestei mici curți. În Țara Românească doamna avea o adevărată *„curte"*, cu dregători asemănători celor ai soțului său: *vornic, postelnic, vătaf, stolnic* ș.a. Spătarul al doilea era scutier, iar *vătaful de curte „este cel care are grija curții"*[2].

În anumite împrejurări domnul convoacă **sfatul domnesc lărgit**, instituție care cuprindea pe lângă membrii divanului una sau mai multe categorii privilegiate dintre boieri mazili, fii de boieri, soborul bisericesc, căpetenii militare, fără a se ajunge la o adunare de stări propriu-zisă. Convocarea uneia sau mai multor categorii privilegiate, care nu făceau parte în mod obișnuit din marele divan, conferea adunării caracterul de sfat domnesc lărgit. Erau chemate tocmai categoriile implicate în ceea ce forma obiectul de discuție al sfatului, însă *numai dintre stările privilegiate*. Fireste astfel de adunări aveau loc în funcție de necesitățile cele mai diverse.

Astfel, la 13/23 februarie 1616 Alexandru Movilă *„a întrunit sfatul cel mare la care au asistat doamna* (Elisabeta — *n.a.*), *mama sa, principele Korecki și toți boierii de frunte și căpitanii"*, pentru a lua o decizie strategică, în timpul luptelor cu Skender pașa și Radu Mihnea[3]. Miron Barnovschi a convocat mai des sfaturi lărgite: în mai 1626 pentru a hotărî în legătură cu țiganii mănăstirești, iar în septembrie același an pentru organizarea mănăstirilor, în ambele cazuri cu participarea reprezentanților clerului. În februarie 1627 același domn a hotărât întărirea măsurii luate anterior de Radu Mihnea, de redare a moșiilor confiscate de Ștefan Tomșa pentru viclenie, urmașilor boierilor condamnați, ceea ce nu se obișnuise până atunci, sub motivul că ele nu trebuie donate unor oameni

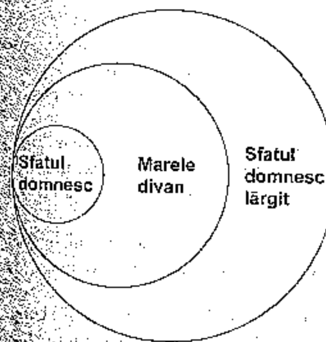

Fig. 221 Schemă ilustrând componența sfatului domnesc lărgit.

[1] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*
[2] *Călători străini*, VII, p. 458.
[3] *Ibidem*, IV, p. 404.

străini, în cadrul unui sfat lărgit prin participarea pe lângă boierii mari și mici și a mitropolitului, componenții obișnuiți ai divanului, a episcopilor și a feciorilor de boieri, între care mulți erau direct interesați în această măsură. La rândul său, în aprilie 1632, Leon Tomșa ia măsura scutirii de dări a mănăstirilor domnești și boierești într-un sfat lărgit în care pe lângă boierii divanului participă cealaltă parte interesată, soborul bisericesc. În 1633 *„sfatul"*, format doar din *„boierii și țara"*, care discută alegerea noului domn al Moldovei, între Lupu vornicul (Vasile Lupu) și Miron Barnovschi[1], era evident un sfat lărgit, iar nicidecum o adunare de stări, cum se afirmă de obicei în istoriografia problemei, unde confuzia între cele două instituții apare frecvent.

Tot un sfat lărgit convoacă și Vasile Lupu în februarie 1636, pentru probleme fiscale, la el participând pe lângă sfatul domnesc și boierii de divan vlădicii și mazilii, afectați de măsurile discutate. În noiembrie 1645, pentru a delibera asupra satelor foste ale lui Mihai Viteazul, Matei Basarab apelează și el la sfatul domnesc lărgit, format din *„sventul țărâi și divanul și săborul sfintelor și dumnezeești lavrele țărâi"*[2]. În august 1692 un alt sfat lărgit, compus din membrii sfatului domnesc, boierii mari și mici din divan și toți mazilii condamnă la solicitarea lui Constantin Cantemir, purtarea marelui vornic Velicico Costin. Un an mai târziu, în martie 1693, după moartea lui Constantin Cantemir, hatmanul Lupu Bogdan, ginerele acestuia, și marele vistiernic Iordache Ruset aranjează cu căpeteniile slujitorilor alegerea ca domn a lui Dimitrie Cantemir, în cadrul unui sfat lărgit: *„Déce au gătit Divanul cel maré* (sala cu acest nume, care era a tronului — *n.a.*) *și s-au strâns to<a>tă boiarimea și mitropolitul și slujitorii la curté. Ș-au adus la curté și pe un agă a vizirului turcu ce iera vinit cu trebi înpărăteștii în Iași. Atuncea au spus a tot nărodul c-au murit Cantemir vodă. Cé slujitorii au și-nceput a strâga că altul nu le trebue să fie domn, fără cât Dumitrașco beizăde, ficiorul lui Cantemir vodă. Ce boiarii și țara nu cutédza să dzic<ă> într-alt chip că î<a> temea de slujitori..."*[3].

În sfârșit, la 1710, în timpul primei domnii în Moldova, Nicolae Mavrocordat convoacă și el un sfat domnesc, lărgit prin prezența mazililor, pentru a analiza abuzurile de natură fiscală ale predecesorului său, Mihai Racoviță, care nu trimisese la Poartă birul strâns pentru plata haraciului.

Se poate observa, așadar, că în ciuda marii autorități de care dispuneau, domnii simțeau nevoia de a obține aprobarea stărilor privilegiate pentru toate măsurile preconizate de ei, care afectau în vreun fel privilegiile acestora.

Mai mult chiar, după domniile lungi și autoritare ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu, domnii din ultima parte a secolului al XVII-lea își aleg chiar dintre boieri un sfetnic intim favorit, un *„musaip"*, cum îl numește Ion Neculce, cu termenul turcesc al vremii, care devine **„chivernisitorul"** țării, adică un fel de prim-ministru atotputernic, care nici măcar nu era întotdeauna membru al sfatului domnesc, dar care, în ultimă instanță, acționa

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 100.
[2] *D.R.H.*, B, XXX, p. 374.
[3] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 344.

Fig. 222. Constantin postelnicul Cantacuzino cu familia sa; frescă de Pârvu Mutu în biserica de la Filipeștii de Pădure.

în sensul intereselor boierimii din care făcea parte. Începutul l-a făcut fostul mare postelnic Constantin Cantacuzino în Țara Românească, care a tutelat, chiar, prima parte a domniei lui Grigore Ghica (1660–1664), sfârșind însă executat în decembrie 1663 victimă a intrigilor grupării boierești adverse a Leurdenilor. Ulterior, această „funcție" neoficială a fost preluată de fiul său, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino, cu influență mare îndeosebi în politica externă, mai ales în vremea domniei nepotului său de soră, Constantin Brâncoveanu.

Totuși nu în Țara Românească, unde domniile puternice ale lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu nu au favorizat în plan intern existența „chivernisitorului", ci în Moldova, lipsită de stăpâniri asemănătoare, musaipii-chivernisitori au găsit teren favorabil de afirmare. Proveneau, de altfel, fie dintre rude domnești, precum hatmanul Lupu Bogdan, ginerele lui Constantin Cantemir și cumnat al lui Antioh Cantemir, fie de obicei dintre postelnici sau vistiernici, cel mai cunoscut fiind Iordache Ruset, *„matca tuturor răutăților"*, cum îl socotea Ion Neculce, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor. În ultima parte a domniei lui Constantin Cantemir (1685–1693), Lupu Bogdan și Iordache Ruset *„schivernisâia și mânca țara, cum le iera voe"*[1]; despre ultimul și Pseudo-N. Muste afirmând că *„toate trebile țării și a domniei în seama lui erau"*[2]. Iar în a doua domnie a lui Antioh Cantemir (1705–1707) Lupu Bogdan era *„mai ales și mai de cinste [...] Toate trebile și cheverniselele țărâi era dup<ă> dânsul"*. E adevărat însă că era *„cap întreg"*, priceput la judecăți și înțelept, dar după moartea sa, care a survenit în vara anului 1705, rămase *„to<a>tă cinstea și chevernisala dup<ă> Ilie visterniciul Ca<n>tacuzino, împreun<ă> cu Panaitachi Morona biv-post<elnic>, carii aceaști doi boiarii chivernisâia pe Ant<i>ohi vodă"*[3].

[1] *Ibidem*.
[2] Pseudo-Nicolae Muste, *Letopisețul Țării Moldovei*, la Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României*, III, ed. a II-a, p. 85.
[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 459–461.

În Moldova sistemul boierilor chivernisitori a durat până la începutul primei domnii a lui Constantin Mavrocordat în 1733. Aceștia însă nu au condus direct în numele domnului, ci l-au determinat pe acesta să acționeze în sensul dorit de ei.

Domnia în colaborarea permanentă cu sfatul și divanul domnesc și incidental cu sfatul domnesc lărgit și adunările de stări a constituit elementul fundamental al conducerii centrale a Țării Românești și a Moldovei în secolul al XVII-lea. Boieriile (dregătoriile) se înmulțesc și se diversifică în această perioadă, pe osatura conservatoare a structurilor din secolele precedente, ajungând la apogeul acestor forme în ajunul epocii fanariote, când vor intra în procesul de reforme al lui Constantin Mavrocordat. Așa cum se prezintă în veacul al XVII-lea dregătoriile relativ specializate, care asigurau și conducerea administrației teritoriale, pe lângă funcționarea curții domnești, reprezintă o adevărată sinteză de trăsături instituționale bizantine, otomane, românești și chiar central-europene. Este ceea ce remarca Miron Costin comparând dregătoriile moldovene cu cele polone sau Dimitrie Cantemir cu cele turcești și europene. Cât privește dregătoria nouă a *serdarului* cu nume turcesc apărută pe la mijlocul secolului al XVII-lea în ambele Țări Române extracarpatice, ea era pentru cel dintâi echivalentă cu *„hatman al doilea"* (hatman de câmp) la poloni[1], în timp ce pentru cel de-al doilea era *„după felul de a vorbi europenii general-locotenent"*[2]. La marele postelnic predomină trăsăturile originii în parte românești ale acestei dregătorii de mare însemnătate în secolul al XVII-lea, dar la agă, care îndeplinea *„aproape aceleași funcții pe care le are la turci aga ienicerilor"*, sau la vătaful de aprozi de divan, care *„are aproape aceeași funcție în Moldova pe care la curtea otomană o are ceauș-bașa"*[3], influențele turcești contemporane sunt evidente.

Desigur, cei 12 membri ai sfatului domnesc din Țara Românească și cei 8 din Moldova aveau în ochii observatorilor străini *„însărcinarea de-a cârmui țara"*, numai că întreaga lor putere administrativă și judecătorească, de altfel însemnată, provenea și atârna de la voința domnului; astfel că referitor la cei 12 amintiți, la 1641 Bartolomeo Locadello adaugă îndată precizarea că aceștia erau aleși și înlăturați de domn *„după bunul lui plac, el având cuvântul hotărâtor în toate deliberările"*[4], și să nu uităm că adesea între acești sfetnici erau numiți rude apropiate sau prin alianță.

Cu toate că domnii, remarca Marco Bandini la 1646, *„pot să înalțe pe orice țăran în orice dregătorie"*[5], aceeași observație făcând-o și Dimitrie Cantemir la 1715, care menționează chiar categoria *„boiernașilor"* (dregătorii personali ai domnului, cum am văzut), în care intrau *„nu numai dintre boieri, dar chiar dintre prinșii de război și slugile de casă"*, totuși, același învățat domn al Moldovei, martor din interiorul sistemului, recunoștea că aproape nu se înălța la dregătorii *„decât cei născuți dintr-un neam mai de seamă"*[6]. În

[1] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1959, p. 239.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. 1973, p. 202–203.

[3] *Ibidem*, p. 204–205, 208–209.

[4] *Călători străini*, V, p. 35.

[5] *Ibidem*, p. 344.

[6] *„Deși domnul are libertatea să încredințeze aceste slujbe oricui vrea, chiar și oamenilor de rangul cel mai de jos"* (Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 208–209).

plus, domnii țineau seama și de calitățile potrivite candidaților la dregătorii, Miron Costin relatând în acest sens refuzul lui Radu Mihnea de a boieri o slugă veche și credincioasă a sa, *„socotind că nu este hirea de boierie"*, și demonstrând aceasta boierilor, care îl susțineau pe candidat, prin greșelile săvârșite de acesta atunci când a fost numit, de probă am zice astăzi, vătaf de aprozi[1].

Au existat, desigur, și excepții notabile, „oameni noi" veniți în rândul boierimii din afara acesteia. În primul rând grecii, aduși ca favoriți de domnii veniți de la Constantinopol, începând cu Radu Mihnea, și numiți în boierii (dregătorii) de tot felul, dintre care unii au sfârșit prin a se *„împământeni"* prin căsătorii, în vreme ce alții au rămas *„țarigrădeni"*, de cele mai multe ori părăsind țara, unde boierimea autohtonă (inclusiv grecii împământeniți) a manifestat o vădită ostilitate împotriva lor tot veacul al XVII-lea, nu pe criterii etnice, ci legate de concurența socotită neloială la dregătorii și privilegii. Au fost și autohtoni din categorii sociale neprivilegiate care s-au ridicat „de jos" până la cele mai înalte dregătorii. În acest caz instrumentele ascensiunii au fost: știința de carte slavonă și cumpărarea de moșii tot mai întinse. Este, de pildă, cazul lui Mareș Băjescu, fiul unui oarecare orășean cu stare din Câmpulung Muscel, ivit ca mic logofăt de cancelarie la curtea din Târgoviște în 1643, scriitor de documente mult timp, până în 1659, perioadă în care își constituie un adevărat domeniu boieresc, după care apare ca logofăt al doilea (1653), și apoi mare dregător: vistier (1661–1663), mare vistier (1664–1665), mare vornic (1666–1669), în sfârșit, mare ban (1669–1672). Așadar, aproape trei decenii de activitate, din care circa două treimi destinate pregătirii marii ascensiuni sociale și politice până la cea mai înaltă treaptă din sfatul domnesc. La baza acestei interesante cariere dregătorești, de „om nou" au stat pregătirea intelectuală, acumulările economice și mai ales partizanatul politic clientelar, apartenența la gruparea boierească a Cantacuzinilor, al cărui traseu politic sinuos l-a urmat până la sfârșitul vieții (1673). Cum se întâmpla însă în astfel de cazuri, fiii săi nu au mai ajuns mari dregători. Cazul lui Mareș Băjescu și al altora ca el din veacul al XVII-lea nu erau tocmai obișnuite.

În chip firesc, *„după un obicei, care dobândise printr-o lungă tradiție aproape putere de lege"*, dregătorii proveniți din familii boierești *„chiar și cei născuți dintr-un neam foarte nobil"*, urmau un *cursus honorum*, mai lung sau mai scurt (în cazul rudelor sau a celor legați în vreun fel de „casa" domnului), care începea, cum am mai amintit, în copilărie cu titlul onorific de postelnic, putând ajunge până la cel de mare ban, respectiv mare logofăt. Începutul propriu-zis al carierii unui tânăr fiu de boier avea loc în rândul *slujitorilor de neam ales* (nobiles[…] miniștri) *ai domnului și curții, care tocmai prin aceste slujbe își pregătesc trecerea spre dregătoriile mai înalte"*[2]. Pentru aceasta fiii de boieri trebuiau să slujească mai întâi un boier de o treaptă mai înaltă, care *„după ce timp de trei ani învățau obiceiurile curții și deprindeau purtări mai alese, același boier îi înfățișa domnului"*, obținând

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 90.

[2] Aceștia erau cămărașii sfatului domnesc și alte feluri de cămărași, postelnici, aprozi de divan, păhărnicei și vornicei, care îl serveau pe domn la mese, armășei și ușarei (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 210–213).

intrarea între slujitorii acestuia, în rândul cămărașilor marelui divan, de unde peste un an treceau la micul divan, apoi la spătărie. Urma o slujbă la cămara cea mare, apoi, după câțiva ani devenea postelnicel ș.a.m.d., petrecându-și astfel tinerețea, dacă nu cumva obținea prin protecția rudelor sale să fie primit între *„slujitorii de taină, numiți boiernași, adică boieri mici [...] un fel de pepinieră a statului întreg din care se împlinește numărul dregătorilor"*[1].

Foarte rare erau cazurile în care cineva era numit de către domn direct mare dregător (de obicei în cazul unor favoriți greci, ajunși mari vistieri sau postelnici). E drept că nici scara ascendentă a dregătoriilor, mai ales în segmentul său mijlociu, nu era parcursă treaptă cu treaptă, urmărindu-se în general doar respectarea ierarhiei și experiența profesională, mai cu seamă în cazul logofeților de tot felul, a vistierilor și a dregătoriilor militare. Relatând împărțirea dregătoriilor de sfat și divan de către Antioh Cantemir în 1705, la începutul celei de-a doua domnii în Moldova, cronicarul mărturisește că: *„și pe mine, Ion Neculce, din sulgeria cea mare, m-au pus spătar mare"*[2], trecându-l, așadar, din dregătoria a șasea a primei clase a boierilor din divan, direct la a șasea mare dregătorie a sfatului domnesc, prin sărirea a nu mai puțin de șapte dregătorii superioare celei de mare sulger.

Procesul invers, de coborâre pe scara dregătoriilor era mai rar și avea loc numai la cererea celui vizat. Domnul, care, cum am mai amintit, putea „de a da boierii și de a le lua" (*baronibus creandis vel extrautorandis*)[3], fără a motiva aceasta în vreun fel, acorda inițial dregătoriile, de regulă, în cursul veacului al XVII-lea, *„a doua zi"* după înălțarea în scaun[4], iar la începutul secolului următor chiar *„a trie dzii dup<ă> obicei"*[5]. Ceremonia, la care participau toți boierii de sfat și de divan, adunați mai întâi în *„divanul cel mare"* (sala tronului), se desfășura în *„spătăria mică"* (sala în care se ținea pe masă spada domnului și aveau dreptul de a pătrunde doar membrii sfatului domnesc[6]), unde, prin fața tronului domnesc treceau unul câte unul boierii din sfat și din cele trei trepte dregătorești, fiind eliberați, întăriți sau înălțați în slujbe după voința absolută a domnului, care nu cunoștea nici o constrângere în afară de „obiceiurile țării" (*provinciae moribus*)[7].

Reconfirmarea, înaintarea sau destituirea din dregătorii aveau loc anual la 1 ianuarie, în ziua de Anul Nou. La mijlocul secolului al XVII-lea atât în Moldova cât și în Țara Românească dregătorii își depuneau în ajun însemnele dregătoriei la curte, pentru ca în zori domnul să trimită însemnele însoțite de caftane celor înaintați sau reconfirmați și nimic celor înlăturați din dregătorii, *„și acesta este semnul destituirii"*[8]. Peste aproape șase

[1] *Ibidem*, p. 284–285.

[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 460.

[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 126–127.

[4] *Ibidem*, p. 172–173.

[5] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 458.

[6] În Țara Românească, după zugrăvirea în frescă, reprezentând pe tavan un cer înstelat, din vremea lui Șerban Cantacuzino, se vorbea de *„spătăria cea mică, nouă, care-i zic cu ..."* (*Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 3, 8).

[7] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 172–173.

[8] Paul de Alep, martor la reconfirmarea dregătorilor munteni la 1/11 ianuarie 1654 (*Călători străini*, VI, p. 114).

decenii aceastā ceremonie era doar puțin modificată, cel puțin în Moldova, unde acum acordarea dregătoriilor avea loc în spătăria mică, după slujba de dimineață, marele postelnic, cel dintâi confirmat, introducând apoi la domn pe noii dregători în ordinea descrescătoare a celor de prim rang, același lucru făcându-l apoi postelnicii al doilea și al treilea pentru următoarele două categorii de dregători, după care toți asistau în biserică la slujba de liturghie într-o ordine precis determinată de protocol[1].

În afara acestor momente, domnii operau schimbări în dregătorii și în cursul anului, putând face aceasta *„oricând vor"*[2], puține fiind însă domniile mai stabile, precum cea a lui Matei Basarab, în care dregătorii au rămas în aceleași funcții un număr mai mare de ani (recordul în secolul al XVII-lea deținându-l marele postelnic Constantin Cantacuzino cu 22 de ani în aceeași dregătorie). Desigur, domnii români nu au urmat exemplul turcesc de înălțare în marile dregătorii a unor oameni de jos (chiar Constantin Cantemir a ridicat *„feciori de mojâci codreni și gălățeni"* numai până la rangul de *„boierinași"* de curte[3]), preferând modelul european în domeniu și *„tradiția îndătinată"* autohtonă[4], așadar, ținând seama la numirea în dregătorii de origine boierească (cu cât aceasta era mai înaltă, avansarea în dregătorii era mai rapidă), de experiența și priceperea în domeniu, de vârstă și mai ales de credința dovedită față de ei. Nu e mai puțin adevărat că se practica și vinderea dregătoriilor, aducătoare de venit în vistieria personală a voievodului. *„Dregătoriile se vând în folosul domnului* — menționa în 1676 De la Croix — *și prețul lor este de la trei sute de scuzi până la douăsprezece mii"*[5], ceea ce însemna că toate aveau un preț.

Ierarhia foarte strictă a rangurilor boierești s-a constituit treptat, pe măsura apariției de mari funcții, definitivându-se abia în ajunul epocii fanariote. Mărturie acestui proces stau nu numai relatările de primă mărime ale lui Miron Costin și Dimitrie Cantemir, deseori citate până acum, ci și alte izvoare. Un act din 26 iunie/6 iulie 1614 arată că în vremea lui Mihai Viteazul, viitorul domn Radu Șerban *„a fost dregător din cei 12, rangul lui mare paharnic"*[6]. Acuzându-l în 1695 pe marele clucer Constantin Știrbei de hoții și luare de mită, Constantin Brâncoveanu se dovedește un bun cunoscător al ierarhiei boierilor de divan, amintindu-i celui învinuit: „că *de nimică, eu te-am rădicat și te-am făcut slugeriu mare, comis mare și clucerіu mare, al 6<lea> scaun al divanului"*[7]. În sfârșit, Ion Neculce surprinde chiar momentul rânduirii dregătoriei de mare ban în sfatul domnesc al Moldovei, abia la 1705, *„că mai înainte, deși era la vrun domn, uneori șădea mai sus, uneori mai gios: după cum le fuses<ă> altă boierie, așe șădea și cu bănie la Divan. Iar de ice înainte i s-au așădzat rândul dup<ă> spătar cel mari și i s-au făcut și vinit boiar<i>ei..."*[8]. Faptul că Nicolae Mavrocordat în prima domnie din Țara Românească

[1] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 286–287.

[2] *Ibidem*.

[3] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 334.

[4] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*

[5] *Călători străini*, VII, p. 262.

[6] *D.I.R.*, B, XVII-2, p. 287.

[7] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 72.

[8] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 459.

a nesocotit ierarhia rangurilor boierești i-a atras ura boierimii muntene: *„dar boierii l-au urât* — mărturisește Mitrofan Grigorâs — *atât pentru necontenitele dări și încasări de bani, cât și din cauza că punea pe cei cu mari boierii în boierii mai mici și dimpotrivă*"[1].

Insemnele dregătoriilor erau, de asemenea, bine statornicite în secolul al XVII-lea și se bucurau de mare prețuire. Am văzut că simbolurile *marilor dregătorii* din sfatul domnesc cu atribuții administrative erau toiegele (bastoanele) diferit colorate și ferecate, după rangul dregătoriei (în Moldova: *„verde împletit cu aur*", sau *„placat cu ascioare vopsite în galben auriu*" al marelui logofăt, care, la sfârșitul secolului, purta și *„o bulă mai mare atârnată de gât cu un lanț de aur*", *„albastru, de asemenea împletit cu aur*" pentru cei doi mari vornici, *„roșu împletit cu aur*" cel al hatmanului, care *„în tabără poartă buzduganu*", *„în întregime ferecat cu argint*" al marelui postelnic)[2]. Marele paharnic și dregătorii de divan din categoria întâia, a boierilor mari purtau caftane de brocart și brâe de mătase roșie, cei 12 vornici de poartă *aveau toiege de o singură culoare*, iar *logofătul al treilea* purta o pecete atârnată la gât de un lanț de argint, cu care pecetluia hotărârile de judecată iscălite de marele logofăt. Însemnul dregătoriei cel puțin a unora dintre *boiernași*, a vătafilor (comandanților) era *„gârbaciul*" sau *„un bici cu mâner de argint*" pentru *vătaful de aprozi de divan*[3] și *„un bici neîmpodobit însă cu argint*" pentru *vătaful de stolnicei*[4].

5. *Justiția*

Într-o vreme când separarea puterilor în stat nici măcar nu se întrezărea, când puterea executivă și cea judiciară se confundau, actul de judecată avea loc la toate nivelele puterii de la cea locală la cea centrală, domnul țării, care reprezenta instanța supremă. Cu toate că aceasta din urmă este cea mai cunoscută, datorită documentelor domnești de judecată păstrate, ea era doar cea din urmă treaptă a procesului de judecată, care cunoștea un șir de instanțe, cea domnească fiind doar ultima. Judecățile începeau la nivelul sătesc, al obștilor țărănești libere sau aservite, existau la cel orășenesc, apoi la cel al dregătorilor cu însărcinări în acest sens și la cel al clericilor cu competențe specifice, pentru a se ajunge în final la ultima instanță, cea a domnului și a marelui divan de judecată.

La **nivel sătesc,** pricinile ușoare, neînțelegerile de tot felul se judecau pe plan local prin *„oameni buni și bătrâni*" care aplanau litigiile pe calea tradițională a obiceiurilor locului. Nu e de mirare că la 1616 lui Charles de Joppecourt, mercenar francez în slujba Movileștilor și a lui Radu Șerban, i se părea că în Moldova *„dregători anume pentru*

[1] Mitrofan Grigorâs, *Cronica Țării Românești (1714–1716)*, la D. Russo, *Studii istorice greco-române*, II, București, 1939, p. 441.

[2] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 258, 387; Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 198–201.

[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 90; Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 208–209.

[4] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.* La însemnele marilor dregători amintite mai sus se referă și Paul de Alep în legătură cu depunerea lor la curtea domnească în ajunul Anului Nou: *„unul o sabie, altul un buzdugan, altul un toiag de argint, altul un lanț de argint sau un alt lucru de acest fel*" (*Călători străini*, VI, p. 114).

împărțirea dreptății nu sunt deloc. Nu sunt procese, căci ei au acest obicei vrednic de laudă de a aplana neînțelegerile dintre ei prin intervenția prietenilor lor sau prin judecata voievodului, pe care-l ascultă ca pe un oracol. Acest lucru face ca poporul să fi fost foarte fericit și liniștit..."[1]. În realitate, de aici rezultă că birocrația sistemului judiciar francez din veacul al XVII-lea era necunoscută în spațiul extracarpatic, unde funcționa încă în plan juridic tradiția și obiceiul local. Un veac mai târziu, Dimitrie Cantemir arăta încă viabilitatea dreptului nescris *pe care l-am putea numi pe bună dreptate obiceiul pământului, dacă chiar și în limba obișnuită este numit de către moldoveni cu un cuvânt slavon obicei*"[2]. Nici dregători anume specializați, altfel spus judecători propriu-ziși nu existau încă în Țara Românească și Moldova, cum bine observase Charles de Joppecourt. În schimb, în limitele foarte largi ale *„obiceiului*" existau tot felul de autonomii judecătorești locale, acceptate de domnie. Același Dimitrie Cantemir, referindu-se la Câmpulungul Moldovenesc, arăta că avea 50 de sate *„care toate își au legi și judecători proprii*" la fel ca și cele 12 sate din Vrancea care, în general, *„se conduc după legile lor și nu primesc nicicum porunci sau judecători de la domnie*"[3], în ciuda presiunilor în acest sens, exercitate de domnie în secolul al XVII-lea.

În satele aservite, funcția de judecător era exercitată ca o concesie din partea domniei de stăpânul feudal laic sau eclezisatic prin intermediul propriilor vornici, care puteau aplica amenzile (gloabele) respective, mai cu seamă când era înzestrat și cu imunități judecătorești, e drept mai rare în secolul al XVII-lea. **Fețele bisericești** erau judecate de către Biserică, instanța laică judecând, după *Pravila de la Govora* (1640), doar litigiilor acestora pentru pământurile de arătură sau pentru vii. Era interzis clericilor de orice fel să se adreseze instanțelor laice, și acestora să dea curs plângerilor lor, fără aprobarea mitropolitului și a soborului bisericesc, sub pedeapsa caterisirii pentru cei dintâi. Justiția laică (*„mirenească*") accepta deciziile celei *„bisericești*" aproape în toate cazurile care prevedeau pedeapsa aplicată de către organele statului (condamnarea la moarte), cu excepția condamnării pentru erezie, în care nu avea dreptul să se implice. Domnul însă putea pedepsi pe orice cleric, inclusiv pe mitropolit, chiar dacă, uneori, referitor la acesta din urmă cerea aprobarea patriarhului de Constantinopol. Ca atare, la 1640, trecând prin Țara Românească, catolicul Pietro Deodato Bakšić observa că aici *„nu există imunitate pentru eclesiastici. Când vreun preot sau călugăr se face vinovat de vreun delict, domnul nu-l dă pe mâna clericilor, ci face cu el ce crede el de cuviință*"[4].

Nici justiția orașelor (târgurilor), în ciuda autonomiei sale, nu era scutită de controlul și hotărârile arbitrare ale domnului. Anonimul misionar catolic de pe la 1688 arată că atunci când locuitorii din Câmpulung Muscel au ales din nou jude (schimbarea juzilor făcându-se anual) pe un anume Andrei *„care a slujit cu credință în timpul slujbelor pe mulți domni*", dar care era de rit catolic, Șerban Cantacuzino *„nu l-a vrut*" din pricina

[1] *Călători străini*, IV, p. 384.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 246–247.

[3] *Ibidem*, p. 300–303.

[4] *Călători străini*, V, p. 206.

ritului și atunci când acesta, trimis de orășeni, s-a dus la domn, refuzând propunerea acestuia de a trece la ortodoxie, a fost *„osândit să i se radă barba [...] așa cum o poartă papa de la Roma și astfel i s-a ras barba și i s-a făcut doar la bărbie ca o coadă de rândunică, și apoi despuiat până la brâu și cu mâinile legate, l-a bătut gâdele pe acest Andrei în piață și pe ulițe, făcându-i grozavă necinste*"[1].

Dacă astfel putea fi tratat un jude orășenesc ales de comunitate, nu e de mirare că mai cu seamă din a doua parte a secolului al XVII-lea reprezentanții domniei, **dregătorii teritoriali**, pârcălabii și staroștii unităților administrativ-teritoriale, vornicii de târg sau ureadnicii (cu un termen generic provenit din limba polonă) au preluat treptat în Moldova atribuțiile judecătorești ale șolturilor și pârgarilor din orașe, care trec astfel pe planul al doilea. Vornicii de târg puteau fi trimiși să culeagă date și mărturii necesare judecării unor procese înaintea domnului sau să impună amenzi, iar pârcălabii și staroștii puteau ei înșiși să rejudece cazurile nerezolvate de alte instanțe inferioare, și totodată să execute în orașe hotărârile domnului sau ale altor instanțe de judecată. La începutul secolului al XVIII-lea reprezentanților domnești deja amintiți din orașe li s-au adăugat, ca judecători la saline (ocne), cămărașii.

Pârcălabii și staroștii din cetățile și ținuturile moldovene, numiți la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului următor chiar „judecători" (iudices)[2], ca și marii vătafi din ținuturi, cei doi vornici de la Bârlad și alți doi de la Dorohoi, locțiitori ai marilor vornici de Țara de Jos, respectiv, de Țara de Sus, alți doi vornici de la Câmpulung Moldovenesc și cel de la Vaslui, chiar și dregătorii care strângeau amenzi, globnicii și dușegubinarii aveau, așadar, competențe judecătorești locale. Îndeosebi pârcălabii ținuturilor aveau rolul de instanță principală de judecată; după „reforma" lui Miron Barnovschi din 1628, la aceasta putând apela chiar și vecinii mănăstirești nemulțumiți de judecata stăpânului feudal, starețul, care, în acest caz urma să se mulțumească, după caz, doar cu perceperea „gloabei" (amenzii).

Nu doar judecarea, dar și capturarea, închiderea și executarea hoților și tâlharilor intrau în atribuțiile pârcălabilor, staroștilor și marilor vătafi din ținuturi. În acest caz ei puteau aplica chiar pedeapsa cu moartea.

Dregătorii teritoriali amintiți erau de fapt *„rânduiți"* *„spre a împărți dreptatea locuitorilor"* țării, deoarece *„boierii cei mari sunt obligați să fie aproape mereu la curte și nu pot judeca pricinile tuturor în toată țara"*[3]. Așadar, **marii dregători** din sfatul domnesc și „**boierii mari**" din prima clasă sau categorie din divan *„pe lângă rangul dregătoriei ei se bucură de privilegiul că pot asculta și judeca pricinile supușilor lor în toată Moldova, oriunde s-ar întâmpla să poposească, drept pe care boierii de clasa a doua și a treia nu-l au"*[4], și din care obțineau substanțiale venituri. Și aceștia, la rândul lor, atunci când își exercitau totuși

[1] *Ibidem*, VII, p. 452.
[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 256–257.
[3] *Ibidem*, p. 254–255.
[4] *Ibidem*, p. 204–205.

„privilegiul" acordat de domnie de împărțire a dreptății, judecau pricini importante care altfel ar fi trebuit să ajungă în fața domnului. Astfel, numărul marilor dregători care împărțeau dreptatea în Țara Românească și Moldova, atât în provincie cât și în orașele de reședință domnească era destul de mare, ținând seama că și subordonații „al doilea" și „al treilea" sau ispravnicii lor aveau uneori drept de judecată. În fruntea lor și sub acest aspect se afla marele ban, marele logofăt și marii vornici.

Marele ban de la Craiova era socotit la 1640 de către Pietro Deodato Bakšić *„al doilea domn al țării și are curtea și scaunul său de judecată deosebit. În toată Țara Românească nimeni, în afară de domn și de ban, nu poate osândi pe cineva la moarte"*[1], spre deosebire de Moldova, unde această competență o aveau și alți dregători. Cum am mai amintit, banul, ca și marele vornic, putea chiar și emite *„cărți"* de judecată, cu un formular asemănător celui domnesc, cu boieri martori, care însă trebuiau întărite de către domn. Și tot banul era singurul dregător muntean care avea o închisoare (*„pușcărie"*) la reședința sa de la Craiova. Competența sa judecătorească în procesele criminale și civile se întindea însă *„numai de la Poarta de fier până la râul Olt"*[2], dar și aici domnul putea trimite și alți dregători judecători. Marele logofăt din Moldova cerceta prin oamenii săi, verifica el însuși actele probatorii și judeca pricinile legate de *„bunurile nobiliare ereditare"*, *„donații"*, *„hotărniciile orașelor și satelor"* (*„hotărnicirea cu movile"*) și *„dreapta împărțire a moșiilor"*[3]. La curtea domnească din Iași, el verifica hotărârile judecătorești ale dregătorilor de categoria întâia din divan, întărindu-le prin semnătura sa, ori invalidându-le, trimitea pricina la judecata divanului domnesc. În Țara Românească însă, marele portar era cel care se ocupa de hotarnicii. Tot aici marele vornic, *„judele curții"*, judeca pricini penale și civile în toată țara până la Olt, fiind socotit cel dintâi judecător al țării dintre dregători, calitate în care se ocupa și de rezolvarea neînțelegerilor dintre locuitorii țării și cei din afara acestora. În Moldova cei doi mari vornici „judecători generali" cu competențe judecătorești în Țara de Jos, respectiv Țara de Sus, judecau orice fel de pricini mai însemnate (cele mărunte intrând în competența subordonaților lor vorniceii), dar mai cu seamă cazurile penale, *„prădăciunile și tâlhăriile la drumul mare și cele tainice"*[4], putând *să orânduiască pe vinovații de omor, pe hoți, pe ucigași, pe jefuitorii de biserici și alți ticăloși de acest fel chiar fără știrea domnului*"[5]. Spre deosebire de judecata altor dregători, cea a marilor vornici nu putea fi recuzată de nimeni, iar apelarea la judecata domnească în divan nu putea decât să constate sau nu temeinicia judecății lor. În caz de omor (aflarea unui cadavru), marii vornici puteau interveni chiar pe domeniile înzestrate ca imunitate,

[1] *Călători străini*, V, p. 207.
[2] *Ibidem*, VII, p. 451.
[3] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1959, p. 238, 387.
[4] *Ibidem*, p. 387.
[5] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 200–201. După Misail Călugărul marii vornici moldoveni erau fiecare *„giudecatoriu tuturor den țară, cine au strâmbătăți și globnic de morți de om și de șugubinii ce să fie în partea lui"* de țară (interpolare la Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. 1958, p. 76).

obligând pe stăpânul feudal sau pe locuitorii satelor (în cazul celor libere), să afle pe ucigaș sau să plătească amenda numită *„dușegubină"*, destul de mare în bani, vite sau ovine, care îi revenea. Tot o „dușegubină" încasau marii vornici și pentru răscumpărarea de la moarte a unui ucigaș dovedit, taxă care varia în funcție de persoana vinovatului și negocierea cu acesta printr-un boier mijlocitor. De asemenea, marii vornici judecau și pricinile legate de adulter, necinstirea unor fete sau femei, percepând și de aici „dușegubina". Și nu în ultimul rând cercetau și pricini legate de proprietăți, în virtutea marii sale autorități judecătorești, chiar dacă acestea reveneau în Moldova în competența marelui logofăt. Tot aici hatmanul *„judecă pe călărași și pe dărăbani și pe alți slujitori"* (oșteni)[1] și toate felurile de procese privitoare la robii țigani, referitor la infracțiunile acestora sau pentru stăpânirea lor, putând chiar osândi la moarte sau ierta de aceasta, încasând dușegubini atât de la slujitori cât și de la stăpânii robilor țigani, uneori abuziv, în cazul domeniilor cu imunitate. Dacă stăpânii țiganilor criminali nu îi răscumpărau, aceștia puteau intra în stăpânirea hatmanului. Marele paharnic judeca pricini în zonele viticole în care se deplasa, aga cerceta la Iași neînțelegerile dintre membrii diferitelor bresle etc.

În procesele de judecată erau angrenați și foștii dregători, cărora domnia le încredința uneori judecăți locale, cercetarea unor pricini în vederea judecății domnești, chestionarea unor martori locali, rezolvarea neînțelegerilor asupra unor hotare de moșii etc., fiind vorba, așadar, de instanțe itinerante cu caracter temporar.

În sfârșit, atribuții judecătorești avea și o altă categorie de dregători de divan, care la sfârșitul secolului al XVII-lea făceau parte din a treia categorie a acestora: vornicii de poartă sau de gloată în Moldova și portarii sau vornicii al doilea în Țara Românească. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea cei dintâi erau în număr de 12 și sarcina lor, de la care le vine și numele românesc, era de a judeca *„trebile mărunte la porțile palatului domnesc"*, participând însă și în divan, la judecata domnească, cu rolul de a-i aduce pe împricinați la judecată *„după catastif"*[2]. Înainte de 1715 însă, numărul lor scăzuse la patru, continuând însă să își aibă *„scaunele la poartă din afara curții și acolo judecă pricinile de mai mică importanță, pedepsesc pe femeile desfrânate, dacă vreo fată s-a greșit cu vreun stricat, sau a fost necinstită cu forța poruncesc să fie cununați de preot după datina bisericească atunci când amândoi sunt din popor, iar dacă vreuna din părți este născută din oameni mai de cinste, raportează domnului"*[3]. Vornicii de poartă puteau opri accesul la judecata domnească cu acordul părților care ajungeau la o înțelegere, judecau pricini de încălcări de hotare, incendieri, distrugerea recoltei etc., adesea adunau date și mărturii pe teren pentru procese care se judecau în divan, participau la hotărnicii și strângeau „gloaba porții" (amendă în vite) de la cei care se dovedeau vinovați de vini mărunte, de felul celor amintite, sau de nerespectarea unor porunci domnești rezultate din judecăți în divan.

---

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 238.
[2] *Ibidem*, p. 389.
[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 206–209.

Mitropolitul țării și chiar mitropoliți și patriarhi străini aflați în trecere erau solicitați uneori, în calitate de cunoscători ai pravilelor bisericești și pentru a da mai multă greutate judecății, să judece pricini de moșteniri între rude de neam înalt, cum a fost cea a moștenirii postelnicului Constantin Cantacuzino în Țara Românească. Ca orice stăpân feudal, mitropolitul, episcopii și egumenii unor mănăstiri aveau drept de judecată asupra târgurilor, satelor și robilor care le aparțineau. În caz de abuzuri, domnul putea însă ridica acest drept, trecându-l pe seama unor dregători domnești locali.

Marii dregători și boierii mari de divan, chiar și mitropolitul emiteau *cărți de judecată*, după ce prin oamenii lor cercetau cazul în speță, verificau actele probatorii, încercau să *„tocmească"* (împace) pe împricinați, fixau termene de judecată, apelau la mărturia *„jurătorilor"* (*„tocmelnici"*, *„hotarnici"*, *„adeveritori"* etc.) în procese civile (instanțe probatorii și contraprobatorii, respectiv, cu 6, 12, 24 jurători), amendau pe cei vinovați etc., exercitând un sistem practic și eficient de justiție, mult mai puțin birocratizat față de cel din Europa Centrală și Apuseană. Desigur, se făceau și abuzuri, unii dregători luau mită. Tocmai de aceea, în hrisovul elaborat de Leon Tomșa cu adunarea de stări din Țara Românească, la 15/25 iulie 1631, se prevede ca judecata să nu se facă cu mită sau pe voia boierilor, ci cu dreptate, *„după pravila creștinească"*. Nimeni nu mai putea fi executat decât după judecata domnului în divan, cu vină dovedită, *„cum-l va ajunge legea, pre vina lui"*[1].

Dacă împricinații erau mulțumiți de judecata dregătorilor *„aceasta are aceeași putere ca și când ar fi fost pronunțată în divanul domnesc"*. Dacă însă una din părți se socotea nedreptățită, putea *„apela la scaunul de judecată al domnului. Acolo pricina se dezbate din nou și, dacă se dovedește că boierul a dat o hotărâre nedreaptă, împins fie de plocoanele împricinaților, fie de o pornire de părtinire, fie chiar și pentru că nu știe legile, este pedepsit cu o grea osândă. Dar dacă domnului i se pare că apelantul a fost condamnat pe drept, acela este bătut cu vergile fiindcă a nesocotit judecata boierului, își capătă pedeapsa meritată, după voia domnului, pentru disprețuirea însărcinării domnești și este silit să plătească adversarului dublul cheltuielilor"*[2].

Așadar, **judecata domnului** în marele divan era în secolul al XVII-lea în primul rând *instituția supremă de apel*, unde procesele erau rejudecate, și numai în anumite cazuri domnul cerceta el însuși *„pricinile mai grave sau criminale"*[3]. Autoritatea lucrului judecat de domn dura însă sigur numai în cursul domniei respective, putând fi acceptată sau nu de urmașii în scaun (cu toate că *„a înfrânge hotărârile domnilor de mai înainte sau a aduce din nou la divan pricinile judecate de ei se opune nu atât legea cât mai degrabă uzul și obiceiul țării"*[4]) și în orice caz domnul mazil nu mai avea nici un drept de a se implica în justiția țării.

---

[1] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 406, 409.
[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 250–251.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*, p. 128–129.

Ca judecător suprem domnul era îndreptățit să se amestece în orice fază a desfășurării cercetării unei pricini și să schimbe orice hotărâre a unei instanțe laice sau bisericești, iar autoritatea sa în materie nu putea fi combătută. Nici suveranitatea Înaltei Porți, care am văzut că îi îngăduia autoritatea absolută pe plan intern, și nici „obiceiul" sau „pravila" nu au îngrădit în vreun fel autoritatea absolută a domnului ca judecător unic sau acceptând sfatul divanului. „*În acest chip* — concluzionează Dimitrie Cantemir—, *oricât de greu ar apăsa asupra Moldovei tirania turcilor, domnul poate totuși să facă fără frică tot ce poftește, nici un particular nu înfruntă nepedepsit voința lui*"[1].

Spre mijlocul veacului al XVII-lea Grigore Ureche, el însuși mare dregător, participant la judecățile domnului din divan, observa că până la această dată „*nici legile, nici tocmealele țării preobicée bune nu-s legate, ci toată direptatea au lăsat pre acel mai mare* (domnul — n.a.), *ca să o judece și ce i-au părut lui, ori bine, ori rău, aceia au fost lége, de unde au luat și voie așa mare și vârf*"[2]. Cu toate că Dimitrie Cantemir afirmă pe drept cuvânt că cel puțin până la începutul veacului al XVIII-lea „*nu s-a auzit nici măcar din zvon că judecata domnului a fost cumpărată cu daruri sau că el s-a abătut de la ce-i drept de hatârul cuiva*"[3], judecata domnilor era de multe ori subiectivă. Totuși Radu Mihnea a rămas în amintirea boierilor moldoveni, consemnată de Miron Costin, ca un judecător drept: „*Cuvântul ce-l grăiia ca o pravilă era tuturora, giudețele cu mare dreptate și socoteală, fără fățărie, cu cinste, iară nemăruia cu voie vegheată*" (părtinire). Chiar dacă acorda cinste împricinaților în funcție de rang, judecata nu se abătea „*din calea sa cea dreaptă*"[4]. La fel despre Vasile Lupu, Marco Bandini arăta la 1647 că în divanul de judecată făcea dreptate oricărui țăran obidit, chiar împotriva fraților săi, pe care nu s-a dat în lături chiar să-i închidă pentru scurt timp după proces, declarând „*că nu-i pasă de frați, fii sau fiice, ci numai și doar de dreptate*"; judecând de obicei singur pricinile grele „*pentru că ceilalți judecători s-ar lăsa ușor mituiți de daruri și în chipul acesta săracii ar suferi chiar într-o pricină dreaptă*"[5]. Se știe că în Țara Românească Radu Șerban nu a admis nici un fel de urmărire silită a țăranilor liberi, toate procesele de acest fel fiind pierdute de boierii abuzivi, indiferent de rang, dar nu a admis nici vreo răscumpărare din rumânie și nici nu a executat vreun boier. Cât despre Antioh Cantemir, Ion Neculce relatează că era „*strașnic la mânie, că de multe ori la divan cu buzduganul azvârlie în oameni<i> cei vinovați și tare și drept cunos<că>tor la giudecată, dar nu ținea mânie mult și nu-l putea nime into<a>rce din dreptate la giudecată nice inbie minciunili*"[6].

[1] *Ibidem*, p. 128–129.
[2] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. 1958, p. 67.
[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 254–255.
[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 89.
[5] *Călători străini*, V, p. 342. Același Bandini citează și altă părere despre justiția lui Vasile Lupu: „*Eu nu consider persoana, ci dreptatea, nu lucrul, ci legea (...) Chiar dacă jumătate din țara Moldovei ar fi să piară partea cea rea, ca să fie păstrată cea bună. Cu cei buni voi trăi în siguranță, cu cei răi mă voi afla întotdeauna în primejdie*" (*ibidem*).
[6] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 461.

În schimb, numărul domnilor care au executat boieri și slujitori (căpetenii militare), fără a-i judeca în divan, care „*însăși pârăște, însăși umple légea [...] că mai mulți sântu de le iaste drag a vărsa sânge nevinovat*"[1], a fost mai mare în secolul al XVII-lea. De câte ori are prilejul Grigore Ureche nu uită să arate că „*unde nu-s pravile, din voia domnilor multe strâmbătăți să fac*"[2]. Chiar Constantin Cantemir, deși a fost socotit „*cunoscător la județe, făcând dreptate tuturor*"[3], nu a ezitat în 1691 să execute „*ca un tiran*"[4], fără cercetare și judecată, pe Miron Costin, fost mai înainte mult timp mare logofăt în fruntea sfatului domnesc. Șerban Cantacuzino, „*leul printre fiare*", a fost acuzat de tiranie, cruzime și lăcomie care „*nu se poate spune în puține cuvinte*", mai cu seamă pentru torturile și execuțiile (între care și prin tragere în țeapă), cu care s-a răzbunat fără judecată, o dată cu ajungerea la domnie, asupra adversarilor săi și a grupării Cantacuzinilor (serdarul Drosul, marii vistieri Vâlcu Grădișteanu și Hrizea Karidy din Popești ș.a.), astfel că, aprecia o relatare din 1688, dacă s-ar aduna lacrimile victimelor „*s-ar umple o baie îndestulătoare pentru ca să se poată el scălda în ea în voie*"[5]. Practic, domnul putea executa pe oricine, fără judecată, după bunul său plac, dreptul de a dispune de viața și moartea supușilor aparținându-i după „*obicei*" (tradiție). În 1712 Nicolae Mavrocordat a poruncit decapitarea unui căpitan doar pentru că îl făcuse să iasă mai devreme decât cerea protocolul din curtea de la Iași în întâmpinarea unui sol polon, iar aici, aprecia un însoțitor al acestuia, „*nu e chip de făcut vreo observație asupra asprei hotărâri*"[6].

Dincolo însă de aceste hotărâri arbitrare, de obicei domnii judecau pricinile care ajungeau până la ei *sfătuindu-se* cu membrii divanului, sau atunci când se deplasau prin țară cel puțin cu o parte din aceștia. Este de observat că domnii judecau plângeri și procese îndată după intrarea în țară, venind de la Poartă, apoi cu prilejul deplasărilor în tot felul de localități, în tabere militare, în vreme de campanii, chiar peste hotare; având întotdeauna alături și câțiva logofeți de cancelarie. În deplasări primeau jalbe, porunceau anchete, strângeau dovezi, cum a făcut Constantin Brâncoveanu în 1695 împotriva clucerului Constantin Știrbei, care și-a însușit abuziv de la contribuabili o parte din banii strânși [illegible] pentru haraci din județele de pe Olt, dovezi („*răvașe*"—chitanțe iscălite de aceștia) cu ajutorul cărora l-a judecat și condamnat în divan să înapoieze banii „săracilor". Îndeosebi însă pedepsele capitale pentru „*hiclenie*" (trădare) erau pronunțate după judecata cu martori sau documente probatorii și „*mustrarea*" domnului, în divan. În 1680 Gheorghe Duca a executat trei boieri de frunte, între care un mare vistiernic, pentru încercarea de a-l răsturna

[1] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 191.
[2] *Ibidem*, p. 143.
[3] *Cronicele României*, II, ed. a II-a, M. Kogălniceanu, București, 1873, p. 39.
[4] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 336.
[5] *Călători străini*, VII, p. 451–453.
[6] *Ibidem*, VIII, p. 595. În 1716 același Nicolae Mavrocordat poruncea decapitarea unui boier, deoarece, în timp ce era torturat pentru a i se stoarce bani, ar fi spus că dorește venirea nemților în Țara Românească (*ibidem*, p. 395).

din scaun: îndată după arestare, *„a doa dzi i-au scos la divan, între to<a>tă boiarimea, şi ei nemic n-au mai putut să tăgăduiască faptele lor, şi au spus drept că ei sunt vinovaţi. Deci Duca-vodă mult i-au mustrat. Şi-au orânduit pe To<a>der Flondor vel-armaş de le-au tăiat capetele a tustrii, dzua ami<a>dzădzii la fântân<a> denainte porţii domneştii“*[1]. În 1693 Constantin Brâncoveanu a judecat la Bucureşti în nu mai puţin de trei şedinţe ale marelui divan *„hiclenia“* lui Stoica Bucşan, care încercase să-l înlocuiască la Poartă. Şedinţele s-au ţinut cu *„uşile toate deschise“*: domnul cu boierii cei mari s-au adunat în *„spătăriea cea mică“*, iar boierii al doilea în *„spătăriea cea mare“*, unde s-a ţinut şi prima judecată. Acuzatul şi complicii săi, cu picioarele în fiare şi mâinile în cătuşe, au îngenuncheat în faţa domnului ascultând mustrările acestuia şi recunoscându-şi vina. Între judecăţi acuzatul a fost închis *„în temniţă de dedesupt, unde lăcuesc tâlharii“*. A doua judecată a avut loc în sala *„divanului cel mare“* de la etajul palatului domnesc iar a treia au făcut-o *„singuri boierii fără domnul cu cealaltă ţară* (boierii mici şi căpeteni de slujitori — *n.a.*) *în vistierie jos“*. Atunci mitropolitul Theodosie i-a arătat prevederea *„pravilei“*, care indica osândirea boierului *„care va umbla împotriva domnului şi a ţării, să-l spânzure şi să-i facă spânzurătorile mai nalte cu un cot decât ale altor oameni proşti“*. Înaintea execuţiei boierul trădător a fost închis la mânăstirea Snagov şi *„bătut pe tălpi“* pentru a declara şi alţi complici, după care a fost adus la Târgul din afară al Bucureştilor (Târgul Moşilor de mai târziu) *„şi l-au spânzurat în mijlocul târgului, la o zi de târg“*[2], spre a sluji drept pildă. Cuviosul Brâncoveanu a lăsat *„pravila“* să-l osândească pe boierul „hiclean“, el nefiind măcar de faţă la ultimul divan cu o componenţă lărgită.

În marele divan se judecau însă şi alte tipuri de procese. În ianuarie 1652 mitropolitul, episcopii, egumenii şi boierii *„de bună rudă“* judecă trei boieri dovediţi de furt din banii vistieriei[3]. La 1669 s-a făcut „mare judecată“ vornicului Stroe Leurdeanu, acuzat de instigare la omorârea în 1663 a postelnicului Constantin Cantacuzino. Dovedit cu trei „răvaşe“ scrise de mâna sa, *„căutând la sfânta pravilă, aflară să-l omoare şi pre Stroe, ca să ia plată precum au făcut. Şi să dède în judecată dreaptă pre mâna armaşilor“* pentru execuţie, de care l-a scăpat însă rugămintea văduvei postelnicului care a cerut domnului doar călugărirea condamnatului[4].

Pentru judecata între doi mitropoliţi Şerban Cantacuzino face apel, în 1679, la arbitrajul patriarhului de Constantinopol şi adună în divan *„mare sobor de arhierei“* din ţară şi din afară *„şi cu toată boierimea“*, mitropolitul *„rămas de judecată“* depunându-şi *„cârja pre masă înaintea domnului şi a tot săborul“*[5].

În procesele curente ajunse înaintea domnului şi a divanului, care cuprindea în Moldova, cum am văzut, circa 50 de participanţi iar în Ţara Românească cam tot atâţia,

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 261.
[2] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688*, p. 42–45, 49.
[3] „Magazin istoric pentru Dacia", I (1845), p. 126–130.
[4] *Istoria Ţării Româneşti*, ed. 1960, p. 162.
[5] *Ibidem*, p. 176–177.

de la mitropolit, *„până la clucerul de arie“*[1], **procedura de judecată** a fost temeinic stabilită în cursul secolului al XVII-lea. Divanul de judecată se ţinea la curtea domnească în sala de judecată numită *divan*, ce era şi sala tronului (*„divanul cel mare unde era gătit scaunul“*[2], *„polata cea mare“*[3]), care la Iaşi se afla *„în mijlocul palatului domnesc“*[4], iar la Bucureşti, cum am văzut, şi la Târgovişte, la etaj[5]. Câteodată domnul ţinea divanul *în camera numită „spătărie“*, la Iaşi[6]; iar adunarea boierilor la curtea din Bucureşti se făcea uneori, cum am amintit, în *„spătăriea cea mare“* sau în *„spătăriea cea mică, noaă* (la 1688 — *n.a.*), *care-i cu tiealile“*[7], mai rar chiar în camera *vistieriei*, care servea şi la închiderea pentru scurt timp a unor prizonieri, fiind bine păzită.

Periodicitatea şedinţelor divanului era stabilită de fiecare domn în parte. Astfel că ele se ţineau *„în fiecare zi“* sau *„aproape în fiecare zi*, în afara zilelor de sărbătoare şi de duminică, în vremea lui Vasile Lupu, cea de sâmbătă fiind consacrată judecării tâlharilor (adică proceselor penale), după condica cu numele acestora, ţinută în timpul lui Dimitrie Cantemir de armaşul al doilea[8]; chiar de două ori pe zi în domnia lui Eustratie Dabija, pentru ca să nu zăbovească împricinaţii la Iaşi, deşi *„acéli divanuri den amiazăzi în deseară mergea toate pre de laudă“*, fiind după masa bogat stropită cu vin a domnului[9]; *„de trei sau patru ori pe săptămână“*, în afara postului mare[10] şi chiar numai de două ori pe săptămână la începutul secolului al XVIII-lea.

De obicei divanul avea loc *„înainte de prânz“* atât în Moldova şi în Ţara Românească[11]. Din secolul al XVII-lea datează primele descrieri care îngăduie o adevărată reconstituire a şedinţelor acestuia, la care asistau şi numeroşi osteni, oameni ai curţii şi chiar străini doritori să urmărească desfăşurarea acestora. Domnul *„ţinea divan“*, după expresia românească, în vremea lui Vasile Lupu, înainte de 1639, *„într-o sală foarte mare din palatul său, el şezând pe un scaun aurit ce se află pe o treaptă mai înaltă a podelii“*[12]. Pe lângă tronul înalt stă mitropolitul şi marii dregători iar în faţa domnului pe o masă e aşezat la vedere *„sceptrul“* său. Ceva mai jos sunt rânduiţi cei 10 sau mai mulţi vornici de poartă care introduc pe împricinaţi şi un tâlmaci, iar în spatele lor se aflau 20–30 de scutieri

[1] *„Când judecă domnul se numeşte divan şi trebuie să aşaze mitropolitul şi episcopii (de se întâmplă aice), şi boierii cei mari, mazilii, şi câţi se vor întâmpla şi vor veni până la clucerul de arie“* (Mihai banul Cantacuzino, *Istoria politică şi geografică a Ţării Româneşti*, ed. George Sion, Bucureşti, 1863, p. 35).
[2] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 217.
[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 190–191.
[4] *Ibidem*, p. 250–251.
[5] *„Noi am suit la marele divan al palatului“*, menţionează la 1657 Paul de Alep (*Călători străini*, VI, p. 173).
[6] *Ibidem*, VII, p. 262.
[7] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688*, p. 3, 42.
[8] *Călători străini*, V, p. 233, 343, 493; VI, p. 55; VII, p. 262; Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 206–207.
[9] Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 197.
[10] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 250–251.
[11] *Ibidem*, p. 150–191; *Călători străini*, V, p. 206.
[12] *Călători străini*, V, p. 79.

înalţi în haine roşii scumpe. Urma o mulţime de oşteni şi oameni de curte, şi separat de aceştia împricinaţii, înconjuraţi de 200 de pedestraşi aleşi înarmaţi[1]. La 1676 sala „*foarte mare*" a divanului, unde domnul (Antonie Ruset) lua şi masa, era de-acum „*foarte înegrită de fum*", iar tronul era format dintr-un „*fotoliu de catifea aşezat pe un soclu cu două trepte, cu un fel de baldachin*"[2]. În deceniile următoare, tronul, aflat lângă peretele din fund al încăperii, a fost împodobit cu „*icoana lui Iisus Christos venind în faţa judecăţii*" luminată de o candelă aprinsă[3]. Pe ambele părţi ale sălii se aflau bănci acoperite cu postav roşu pe care luau loc, deoparte, mitropolitul, episcopii şi cei opt membri ai sfatului domnesc, în ordinea rangurilor, iar de cealaltă, „*boierii care nu mai sunt în slujbă*" (mazilii)[4], aceştia toţi fiind boierii cu care domnul se sfătuia, în timp ce restul dregătorilor divanului cum am văzut şi mai sus, doar „*asistau*" la judecăţi[5].

Domnul venea la divan precedat de marele postelnic şi de aprozi şi urmat de marele spătar şi copiii de casă, boierii se ridicau pentru a-l saluta, şi, după ce rostea o rugăciune, cu toţii se aşezau, domnul fiind încadrat de spătar, care ţinea sabia domnească, şi de marele postelnic, de la care se înşiruiau o seamă de postelnici. Vornicii de poartă ordonau tăcerea şi astfel începea judecata domnească. Împricinaţii care aşteptară erau strigaţi de către vornicii de poartă „*după catastiful*"[6] care consemna termenul de judecată şi introduşi în divan de către aprozi.

În principiu, oricine putea face apel la judecata domnului „*unde se judecă toată ţara*"[7]; practic, am văzut că la aceasta ajungeau doar pricinile care nu putuseră fi rezolvate de instanţele marilor dregători sau ale celor locali, până la vornicii de la poarta reşedinţei domneşti. Dregătorii care recomandau judecata domnească, fixau „*sorocul*" de prezentare la aceasta a ambelor părţi, fiecare primind câte o jumătate din scrisoarea de recomandare, neprezentarea la termenul fixat atrăgând amenzi („*gloabe*") percepute de marele logofăt; pentru aducerea cu forţa la divan a uneia din părţi, percepându-se „*treapădul*" sau „*boul de soroc*".

Marele logofăt, lângă care se afla marele armaş şi o seamă de armăşei, şi în spatele căruia se aflau împricinaţii, citea domnului jalbele acestora. Boierii din sfat şi mitropolitul se apropiau de domn, sau rosteau cu glas tare părerea lor despre cel judecat. Domnul şi asculta şi pledoaria împricinaţilor, apoi întreba pe mitropolit ce pedeapsă se cuvine celui vinovat „*după legile civile şi bisericeşti*"[8], hotărând însă singur asupra sentinţei. În cazul criminalilor, aceştia erau trimişi cu marele armaş la închisoare, iar domnul după divan se retrăgea într-o „*cămăruţă*" a sa, unde veneau marii dregători pentru a-şi da cu părerea

[1] *Ibidem*, p. 341–342.
[2] *Ibidem*, p. 260.
[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 250–251.
[4] *Călători străini*, VII, p. 262.
[5] *Ibidem*, p. 450.
[6] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1959, p. 389; Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 208–209.
[7] *D.I.R.*, B, XVII-2, p. 244 (27 ianuarie/6 februarie 1614).
[8] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 252–253.

[illegible] marele logofăt redacta sentinţa după voinţa domnului[1]. Foştii mari dregători nu puteau interveni decât dacă erau întrebaţi de domn.

În procesele deosebit de grele, domnul se baza şi pe *cărţile de judecată* emise, cum am văzut, de către dregătorii, de obicei din partea locului sau cunoscători ai cazului, însărcinaţi de el cu cercetări la faţa locului.

Cei judecaţi îngenuncheau în faţa domnului, indiferent de rangul avut, cu excepţia feţelor bisericeşti, element preluat din ceremonia de omagiu faţă de suzeran, îngenuncherea având, aşadar, în secolul al XVII-lea, altă semnificaţie, faţă de cea înjositoare care i se atribuie în prezent. În Ţara Românească, la 1640, „*supuşii, când vorbesc cu domnul* [illegible] *să îngenunche şi să vorbească în genunchi, ca şi când ar fi papa*"[2], şi acest obicei [illegible] păstrat aici în tot secolul al XVII-lea, de vreme ce şi la 1654 se consemna că „*atunci când bărbaţii sau femeile din această ţară vin spre a fi judecaţi la domni sau la episcopi, ei îngenunchează pentru a-şi rosti plângerea şi rămân în această poziţie până la sfârşit*"[3]. Acest obicei exista şi în Moldova, unde însă spre deosebire de Ţara Românească a fost desfiinţat de Vasile Lupu în preajma anului 1641: „*la judecăţi cei ce vorbesc cu domnul stau în genunchi, dar domnul acesta a desfiinţat acest obicei prost; cel al Ţării Româneşti* (Matei Basarab — *n.a.*) *însă cere şi astăzi ca supuşii lui să stea în genunchi când vorbesc cu el, şi* [illegible] *supuşii lui să stea cu căciula în mână*"[4]. Excepţie făceau în Moldova doar criminalii, care la judecata în divan „*se înfăţişează în genunchi*" şi la 1676[5].

După ce pricinile le-au fost ascultate, împricinaţii care nu erau duşi la închisoare erau scoşi din divan în curtea cea mică a reşedinţei domneşti din Iaşi, lucrările divanului întrerupându-se „*de îndată ce se aude că bate ceasul de amiază*", cei care nu apucaseră să fie judecaţi fiind chemaţi în altă zi[6].

Pentru a întări autoritatea lucrului judecat, marii dregători care obţinuseră întăriri de stăpânire, privilegii şi danii din partea domnului, căutau să obţină şi de la o înaltă [illegible] bisericească străină (patriarhi, mitropoliţi ş.a.) în trecere prin ţară „*scrisori de afurisenie*" (cărţi de blestem), menite să împiedice contestaţii şi rejudecări sub alţi domni[7].

La capătul procesului partea câştigătoare trebuia să plătească în Moldova o taxă de judecată, „*ferăia (bierăia)*", dregătorului care judecase sau vistieriei domneşti, condiţie fără de care nu putea obţine documentul ce atesta câştigarea pricinii.

Pedepsele erau stabilite prin „*obicei*" (tradiţie), prin prevederile pravilelor, domnul putând aplica însă orice pedeapsă ar fi dorit. Ca peste tot în Europa secolului al XVII-lea scopul lor era de a îngrozi pe eventualii infractori, caracterizându-se prin cruzime uneori

[1] *Călători străini*, VII, p. 263.
[2] *Ibidem*, V, p. 206.
[3] *Ibidem*, VI, p. 121.
[4] *Ibidem*, p. 233.
[5] *Ibidem*, VII, p. 263.
[6] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 250–251.
[7] *Călători străini*, VI, p. 121.

disproporționată față de faptele condamnate; hoția, de pildă, pedepsindu-se de obicei cu moartea. E adevărat însă că o seamă de pedepse, inclusiv cea capitală, puteau fi răscumpărate plătind *„dușegubina"*, care însă avea o valoare ridicată pe care oamenii simpli nu o puteau plăti. Dacă aceasta era achitată de un boier, atunci vinovatului i se *„scotea capul"*, însă devenea dator celui care îl răscumpărase. În 1635 „feciorii" lui Simion Filipovschi condamnați la moarte ca tâlhari, neavând cu ce-și plăti *„capetele"*, stăpânul lor achită răscumpărarea[1].

Din practica vechiului drept consuetudinar, dar și după prevederile pravilelor împărătești moartea se plătea cu moarte. Așa hotărăște la 18/28 iunie 1669 și Antonie din Popești, condamnând la moarte pe Stroe Leurdeanu, după judecată în divan, ca instigator al uciderii postelnicului Constantin Cantacuzino, dar cum am mai amintit, văduva celui din urmă îi iartă capul, sub condiția călugăririi, care, constituia, de asemenea, o veche practică creștină pentru a ocoli execuția. Numai că și atunci când rudele părților implicate într-un omor se înțelegeau, și cele ale celui ucis declarau domnului că îl iartă pe ucigaș *„de pedeapsă și că nu cer ca sângele să fie răscumpărat cu sânge sau moartea prin moarte"*, tot domnul era cel care hotăra dacă îl lăsa în viață pe cel vinovat sau îl pedepsea în alt fel, arătând că *„el nu poate suferi ca ucigașii sau ticăloșii să trăiască mai departe printre locuitorii țării [...]; ținând seama de aceasta, pedepsește pe răufăcători fie la moarte, fie la ocnă"*[2]. Componenta educativă a pedepselor era necunoscută încă în secolul al XVII-lea.

Răspunderea colectivă a sătenilor dintr-unul sau mai multe sate între hotarele cărora se găsise un mort, era menită, prin *„dușegubina"* mare în bani sau vite plătite la vistierie, în caz de neprindere a ucigașului, să impulsioneze capturarea acestuia, dar constituia o adevărată pedeapsă pentru cei asupra cărora era *„aruncată cheltuiala"*[3].

Dacă judecata domnească era, cum am văzut, de multe ori imparțială, în schimb pedepsele privilegiau și aici vădit pe boieri (nobili) în raport cu categoriile sociale neprivilegiate. Sub Antonie din Popești, vornicul Badea Bălăceanu și un oarecare Buta au ucis niște negustori moscoviți și călugări în drum spre Moscova. Domnul a prins pe Buta *„și cu dreaptă judecată l-au înțepat în movila den marginea târgului* (București — *n.n.*) *despre Dudești, iar pă Bălăceanu l-au lăsat"*[4]. Acest principiu medieval părtinitor era socotit firesc în epocă. *„Ucigașii* — relatează Dimitrie Cantemir — *dacă sunt boieri, sunt pedepsiți cu tăierea capului, țăranii sunt supuși la o moarte înceată și mai grea, înfingându-li-se un țăruș prin coaste"*[5]. De altfel, după obiceiul medieval european, boierul (nobilul) condamnat la moarte *„nu va putea fi omorât în alt fel, decât prin decapitare"*, iar dacă *„trebuie să fie bătut cu vergile, nimeni altul n-are voie să o facă decât domnul, și aceasta cu topuzul (buzduganul domnesc), lovituri care chiar dacă sunt foarte grele, totuși nu jignesc onoarea"*[6].

[1] N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, I, Paris-București, 1930, p. 264.

[2] *Călători străini*, VI, p. 252–253.

[3] De pildă, un act din 10/20 august 1705 arată că pentru un omor *„au aruncat cheltuiala pe trei hotare Vidra, Călinești și Irești"* (A.V. Sava, *Documente putnene*, I, Focșani, 1929, p. 58).

[4] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 12.

[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 252–253.

[6] *Ibidem*.

În realitate, domnii își permiteau să execute boierii socotiți „hicleni" și în alte chipuri, fie după pravilă, precum Constantin Brâncoveanu care l-a spânzurat în 1695 pe Stoica Rusan, cum am văzut, în Târgu de Afară (Obor) de lângă București, fie după bunul plac, precum Ștefan Tomșa II, care în 1615 după înfrângerea boierilor răsculați la Fântâna lui Păcurar lângă Iași, *„pre Bărboiu cel bătrân îndată l-au înțepatu de laturea târgului, iară pre feciorul lui au trimis de l-au spânzuratu în poarta casei tătâne-său"*[1]. Ajuns la domnie, Șerban Cantacuzino s-a răzbunat asupra inamicilor politici cu mare cruzime: *„pe serdarul Dumitrașcu a pus să-l îngroape în pământ până la brâu și să-l ucidă jalnic tătarii, înțepându-l cu săbiile"*, pe fiul acestuia l-a aruncat într-o ocnă părăsită, zdrobindu-l, iar pe marele vistier Hrizea Karidy din Popești *„l-a chinuit cu caznele cele mai crude încât din cauza torturii i-a căzut un ochi"* și în cele din urmă *„a poruncit să i se grăbească moartea și i s-a pus în timpul în șezut o țeapă lungă de un cot"*[2]. În sfârșit, unii domni au executat boieri prin strangulare, după model turcesc (Mihnea al III-lea în 1659, Gheorghe Duca în 1674).

Cu toate că Vasile Lupu s-a dovedit un mare osânditor al hoților, fiind și inițiatorul primei pravile domnești din Moldova, tipărită în 1646, care prevedea pedepse aspre pentru aceștia, atribuindu-i-se după condicile de judecată executarea a peste 14 000 de hoți (!), totuși aplica un sistem gradat de pedepse menit să descurajeze repetarea infracțiunilor. Nu-l osândea la moarte pe un vinovat la prima sa crimă (vină — *n.a.*): *mai întâi punea pe călău să-l însemne cu fierul roșu, făcea cunoscut în mod public crima lui, apoi îl slobozea. Pentru a doua faptă punea să i se taie o ureche; a treia oară, cealaltă* <ureche>; *a patra oară punea să-l execute"*[3]. Doar ucigașii și cei învinuiți de tâlhărie cu violență, aduși înaintea sa în divan *„legați în lanțuri"*, o dată dovediți cu martori și chiar folosindu-se tortura, primeau *„cea mai hotărâtă osândire la moarte"*[4]. Într-un singur caz, al celui dovedit că vindea turcilor copii de creștini furați, Vasile Lupu *„poruncește să i se frângă toate oasele până ce moare ca vai de el"*[5].

Domnul putea ierta de pedeapsă chiar pe tâlhari, cum a procedat Constantin Cantemir, care nu numai că a iertat 40 de tâlhari, din Codrul Tigheciului, dar i-a luat în slujba sa în schimb pe prizonierii poloni și cazaci capturați de aceștia *„i-au tot înțăpat și i-au omorât"*[6], după vechiul obicei românesc al îngrozirii năvălitorilor din afară.

Tragerea în țeapă (*„înțeparea"*) era o pedeapsă obișnuită în secolul al XVII-lea, și chiar amenințarea cu această moarte cumplită se folosea curent, în vederea impunerii unor măsuri drastice[7]. Era aplicată însă mai cu seamă trădătorilor, inclusiv boierilor, cum am văzut,

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 62.

[2] *Călători străini*, VII, p. 452–453.

[3] *Ibidem*, VI, p. 55–56. Relatare confirmată pentru prima vină de Niccolò Barsi, care arată că cel dovedit de furt în divan, îndată *„este apucat, i se ung călcâiele înaintea domnului din a cărui poruncă i se dau o sută și cincizeci de lovituri"* (*ibidem*, V, p. 79).

[4] *Ibidem*, V, p. 342.

[5] *Ibidem*, p. 79.

[6] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 315.

[7] În 1685 Dumitrașcu Cantacuzino a oprit vânzarea meiului la Iași, *„s-au pus de au strigat crainicul să nu cumpere nime până în trei dzile, că-l va înțepa care va cumpăra"* (*ibidem*, p. 289).

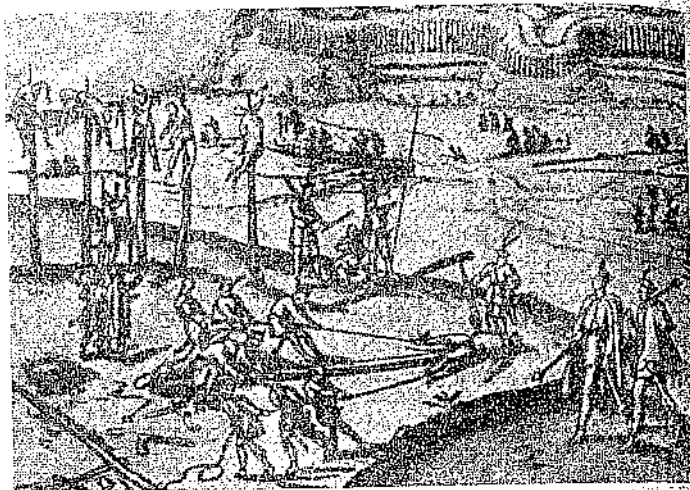

Fig. 223 Stampă din secolul al XVII-lea, reprezentând tragerea în țeapă a unor prizonieri turci de către haiducii unguri.

și răsculaților. După represiunea răscoalei seimenilor și dorobanților din 1655, tragerea în țeapă a fost una din metodele curente de executare a celor prinși. Până în 1657 unde era aflat un seimen sau dorobanț *„îndată îl ințepa. Plin câmpul și pre lângă București și pre lângă alte orașe de trupurile lor înțăpate"*. Pentru cea mai mică pâră, cu sau fără judecată în divan, doar după jurământul, uneori mincinos, al celui care îl pârâse despre apartenența la seimeni sau dorobanți, *„în loc îl ințepa"*[1]. Însuși Constantin Șerban, împreună cu boierii săi îi cerceta *„pă hoți, pă jăfuitorii ucigași, zorbalele* (răsculații — *n.a.*), *de-i ințepa, spânzura, îi tăia cezvârți"*[2]. Iar conducătorul răsculaților, ales chiar domn de aceștia, Hrizea din Bogdănei, a fost spânzurat *„dă o roată"*, sau *„la roată"*[3] în 1657, pedeapsă neobișnuită în Țara Românească, prin care trebuie înțeles că i-au fost zdrobite oasele și a fost culcat pe o roată orizontală cu membrele între spițe, roată ridicată apoi în vârful unui par, mod de execuție folosit însă curent în apusul Europei în secolele XVI și XVII. Altor 12 căpitani li s-a aplicat pedeapsa mutilării, fiindu-le tăiate nasurile și urechile.

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 174. Și în *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 130, se pomenește executarea răsculaților seimeni și dorobanți, *„cu spânzurare, cu înțepare, cu tot felul de morți"*.

[2] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 116.

[3] *Ibidem*, p. 118; *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 128.

În Moldova hoții prinși erau condamnați la moarte și executați în felurite chipuri chiar de dregătorii teritoriali (pârcalabi de ținuturi, mari vătafi de curteni și chiar globnici), care puteau *„să strângă oameni buni și cine se va afla hoț sau tâlhar să piară după fapta lui"*[1]. Ca staroste de Putna milcoveană, Miron Costin a executat 40 de tâlhari tăindu-i *„căte în patru bucăți, de i-au pus pen prepeleci pe la drumuri"*[2]. Pravilele indicau alte pedepse pentru astfel de cazuri, dar lăsau și mână liberă judecătorului să hotărască soarta tâlharilor. Unii domni, precum Constantin și Dimitrie Cantemir, cunoșteau și chiar au aplicat, cel puțin în parte, prevederile pravilelor, spânzurând pe tâlhari si arzând de vii pe jefuitorii de biserici.

Cel care supraveghea execuțiile, și uneori la porunca domnului chiar le înfăptuia, închidea în temniță, tortura și urmărea pe hoți și „hicleni" era marele armaș, care însă nu avea dreptul să judece. În timp ce armașul al doilea păstra *„condica celor întemnițați și a celor care trebuie să fie osândiți, o arată domnului în fiecare sâmbătă, întreabă ce poruncește să se facă cu cei prinși"*[3].

Nu numai dregătorii-judecători care stabileau amenzile (*„glonbele"*), adesea după bunul lor plac, obțineau venituri însemnate, uneori și sub formă de mită, de pe urma aplicării actului de justiție, ci și domnul țării, de vreme ce *„bunurile celui executat se varsă la vistierie"*[4]. Tot domnia putea încasa și *„prada"*, o taxă plătită de cei care nu și-ar respecta obligațiile rezultate din judecată sau ar relua procesul (în vremea aceleiași domnii), sau *„ferăia"* (*„bierăția"*) care, după cum am mai amintit, era achitată în Moldova de partea câștigătoare a pricinii, în vederea plății judecătorului, dar și pentru eliberarea titlului de proprietate.

Normele de judecată aveau la bază cel puțin trei sisteme de drept oral și scris. Cel mai vechi era „legea" sau *„obiceiul țării"*, dreptul consuetudinar nescris născut în cadrul obștilor țărănești autohtone, adaptat la necesitățile secolului al XVII-lea și utilizat în judecățile domnești și ale dregătorilor mari și locali. După Dimitrie Cantemir el *„înseamnă datină sau ius* (morem autem consuetudinem). *Dar, fiindcă acele obiceiuri, neîntemeindu-se pe nici un text scris, erau deseori abătute de la înțelesul lor adevărat de către judecători cumpărați și aduceau după ele nedreptăți"*[5], cum afirma același învățat domn al Moldovei, încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea în Țările Române extracarpatice s-a făcut apel la normele scrise ale dreptului canonic (*pravilele bisericești, legea lui Dumnezeu*) și ale dreptului imperial bizantin (*legile împărătești*), care din a doua jumătate a veacului al XVI-lea încep să fie traduse și în românește și chiar răspândite prin tiparul lui Coresi între 1570–1580. Așa se face că în primele decenii ale secolului al XVII-lea erau în uzul judecătorilor numeroase *nomocanoane* care îmbinau dreptul canonic cu cel laic, civil dar mai ales penal, cel

[1] *D.I.R.*, A, XVII-3, p. 110 (1/11 ianuarie 1613).

[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 315–316.

[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 207.

[4] *Călători străini*, VII, p. 595

[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 246–247.

Fig. 224 *Carte românească de învățătură*, Iași, 1646.

mai cunoscut dintre ele, *Sintagma abreviată* a lui Matei Vlastares (1335), care rânduia legile compilate în ordine alfabetică, tradusă din greacă în slavonește, a fost încă copiat la mănăstirea Bistrița olteana din porunca doamnei Elina a lui Matei Basarab în 1636. În numeroase mănăstiri se copiau tot felul de *„pravile mici"* sau chiar *„sbornice"* care sancționau delictele doar pe plan moral, judecătorul fiind o fața bisericească de rang inferior. Prin traducerea lor în românește (au fost, de altfel, printre primele traduceri din slavonă), și utilizarea lor de către justiția laică a veacului al XVII-lea, ele și-au dovedit utilitatea juridică practică, neavând nimic comun cu cărțile morale.

Un astfel de nomocanon sau pravilă mică, compilație sud-dunăreană mult folosită în Țările Române înainte de 1640, a fost tipărită în acest an din porunca lui Matei Basarab, fiind cunoscut sub numele de *Pravila mică de la Govora*. Patru ani mai târziu la Iași se tipărește traducerea pravilei *Șapte taine ale bisericii*, iar în anul următor apare *Cârja arhierească* a lui Iacov din Ianina, socotită cea mai utilizată pravilă în Țările Române din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul celui următor.

Deși în documentele domnești de judecată pravilele sunt rareori citate (Vasile Lupu la 20/30 decembrie 1642), ele erau folosite ca indicator al unei drepte judecăți, iar fețele bisericești îndemnau la utilizarea prevederilor lor (egumenul Marei al Mirelor în *„sfaturile"* destinate lui Alexandru Iliaș). Documentul lui Leon Tomșa și al adunării de stări de la București din 15/25 iulie 1631 îndemna pe judecători să nu ia mită sau să facă pe voia boierilor, ci să judece cu dreptate *„după pravila creștinească"*[1].

Cum era de așteptat, laicizarea dreptului scris a avut loc în vremea domniilor autoritare ale lui Vasile Lupu și Matei Basarab. Începutul l-a făcut cel dintâi, tipărind la Iași în 1646 *Cartea românească de învățătură*, alcătuită de Eustratie (Dragoș Istratie), fost logofăt al treilea, cunoscător al dreptului bizantin și al limbilor greacă și slavonă. Acesta era de fapt cel care: *„am scos aceste pravile și le-am tâlmăcit den scrisoare grecească pre limba românească ca să poată înțelege toți"*[2]. Prima parte a cărții conține în principal traducerea adaptată la înțelegerea românească a vremii a codului bizantin rural din veacul al VIII-lea sau al IX-lea sub titlul *Pravile pentru plugari și pentru alți lucrători de pământ*[3], cea de-a doua, mai dezvoltată, are la bază lucrarea lui Prospero Farinacci (Farinaccius) (1544–1618) *Praxis et theoriae criminalis*, publicată la Veneția sub formă de repertoriu între 1607 și 1621, mai precis o prescurtare a acesteia în limba greacă.

Cartea românească de învățătură cuprinde practic toate aspectele infracționale ale societății veacului al XVII-lea. Pedepsele (*„certarea"*) erau mai blânde decât cele aplicate, cum am văzut de către domni și dregătorii judecători, și de multe ori erau lăsate *„după voia giudețului"*. Existau multe circumstanțe atenuante, care micșorau pedeapsa, dar și unele care o agravau (folosirea armelor sau atacul în puterea nopții). Oricine avea dreptul la autoapărare (*„tot omul are putere să se bată cu vrăjmașul cela ce vine asupra lui să-l ucigă,*

[1] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 406, 409.
[2] *Carte românească de învățătură*, ed. critică, București, 1961, p. 38.
[3] *Ibidem*, p. 39.

Fig. 225 *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652.

sau să-i ia bucatele"[1]), iar unele prevederi erau neașteptat de umane (*„cela ce-ș va încuia ușea casei sale pentru ca să nu între cel asuprit să scape den mâna asupritoriului, să se certe după cum va fi voia giudețului*"[2]). Totuși, inegalitatea pedepselor se menține în funcție de starea socială și averea celor vinovați. Cartea de legi a lui Vasile Lupu a fost folosită până în epoca fanariotă.

În 1652 a apărut la Târgoviște din inițiativa mitropolitului Ștefan și cu aprobarea implicită a lui Matei Basarab marea pravilă *Îndreptarea legii*, lucrare cu caracter de enciclopedie a dreptului scris laic și religios. Spre deosebire de pravila laică din 1646 a lui Vasile Lupu, cea munteană din 1652 cuprindea și elementele dreptului bisericesc. În textul primei părți al *Îndreptării legii* se amestecă elemente de drept laic care se află și în *Cartea* lui Vasile Lupu cu unele ale celui canonic, în timp ce în cuprinsul celei de-a doua părți prevederile celor două drepturi sunt grupate separat. Traducătorul din grecește este călugărul Daniil Andreian Panoneanul, mitropolitul Ștefan jucând și el un rol în selectarea textelor care au intrat în cuprinsul pravilei. Izvoarele acesteia au fost *Sintagma* lui Matei Vlastares, nomocanonul lui Manuil Malaxos din 1562/1563, *Comentariul* la canoanele Sinoadelor al lui Alexie Aristeu din Rodos și desigur *Cartea românească de învățătură*.

Ambele legiuiri de la Iași și Târgoviște au fost aplicate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în judecățile vremii, mai cu seamă în cele ale pricinilor penale. Adesea, după judecarea unor boieri în divan pentru furturi din visterie sau hiclenie, domnul punea pe mitropolit să caute în prevederile pravilei felul pedepsei pentru cel condamnat. La 1693, cum am văzut, mitropolitul l-a pus chiar pe Staico Bucșan, vinovat de uneltire împotriva domnului, să citească în divan cu glas tare din pravilă osânda care i se cuvenea.

Este adevărat însă că prevederile celor două pravile nu erau, de fapt, decât *orientative* pentru judecători, deoarece, în ciuda numeroaselor lor adaptări la realitățile românești ale vremii, ele proveneau totuși din legislații străine ale unor epoci de mult trecute. În ultimă instanță aceștia își impuneau de multe ori propriile vederi asupra pedepselor aplicate.

6. Fiscalitatea

A reprezentat în secolul al XVII-lea o sarcină grea pentru contribuabilii de rând, dar și pentru unele categorii privilegiate, care și-au pierdut treptat o bună parte din privilegiile fiscale, ajungând adesea *„în rând cu țara"*, și uneori chiar pentru marii boieri și înaltul cler impuși și aceștia la dări. Cauzele fiscalității împovărătoare au fost determinate mai cu seamă de cererile de tot felul ale Înaltei Porți după 1611, dar mai ales din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (*„marginile cheltuielilor din vistieria țării le hotărăsc însă nu puterile supușilor, ci nevoia și lăcomia turcilor*"[3]) cupiditatea unor domni din această ultimă

[1] *Ibidem*, p. 103.
[2] *Ibidem*, p. 105.
[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 264–265.

perioadă, determinată de sistemul scoaterii la mezat a tronurilor Țării Românești și a Moldovei, la care se adaugă pierderile interne suferite în vremea războaielor și pustiirilor tătărăști, polone etc. de până la 1621 și apoi după 1653, nevoia de bani pentru întreținerea fastului curților domnești, a unor armate numeroase în prima jumătate a veacului etc.

Povara apăsătoarei fiscalități din ce în ce mai bine pusă la punct pe parcursul secolului al XVII-lea, culminând în vremea lui Constantin Brâncoveanu, a fost suportată de masa birnicilor țărani și orășeni. Chiar la 1640, într-o perioadă de stabilitate, P.D. Bakšić nota semnificativ că *„numai domnul Țării Românești plătește sultanului un tribut de 150 de pungi, în afară de ceea ce se cheltuiește pentru nevoile curții și de ceea ce se împarte boierilor și ostașilor, și de alte cheltuieli. Aceasta o simte bietul popor, care în unele privințe suferă mai mult decât cei care se află sub <stăpânirea directă> a turcilor*"[1]. Iar referitor la Moldova, iezuitul Paul Beke constată la fața locului în 1644 că *„poporul este incredibil de apăsat de bir, căci este tributar turcilor și tătarilor. El îi plătește domnului felurite dări și nu se ține seama de vreo măsură sau număr <sau> de câte ori a mai fost dat impozitul, ci oricând și ori de câte ori se poruncește, se plătește fără vreo considerație de persoană. Nu se poartă grijă dacă are cu ce plăti sau nu, ci este hărțuit în fel și chip până ce plătește birul din banii luați de el cu împrumut*"[2].

Țăranii liberi și dependenți *„birnicii*", erau obligați la plata tuturor dărilor, la efectuarea muncilor și a slujbelor către visterie, respectiv domnie. Domnul nu ținea seama de condiția aservită a rumânilor și vecinilor care îi obliga la muncă pentru stăpânul de care depindeau, de multe ori tocmai pentru că se vânduseră acestuia pentru a-și achita datoriile față de visterie. Fie că locuiau în sate separate, fie că erau amestecați cu țăranii liberi în cadrul acelorași sate, cei dependenți erau ținuți să-și îndeplinească mai întâi obligațiile față de domn și numai după aceea față de stăpânul de moșie. Sub aspect fiscal fiind categoria cea mai oprimată, îndeosebi țăranii aserviți fugeau adesea din satele lor, ceea ce însă nu păgubea prea mult visteria, deoarece dările lor erau plătite de stăpânul lor, iar în cazul celor liberi de către obștea sătească în cadrul impunerii colective (*„cislă*"). Domnul îngăduia readucerea fugarilor *„cu ștreangul de grumazi*"[3], la locul unde erau înregistrați de recensămintele fiscale, oprea înscrierea lor în *„catastifele*" categoriilor de slujitori (oșteni), care se bucurau de unele scutiri fiscale și nu ținea seama dacă și-au plătit dările (*„banii*") către visterie în altă parte.

Unitățile fiscale ale țăranilor liberi sau birnici erau chiar satele în care locuiau și care dispuneau la visterie de propriile catastife de *cislă*, în cadrul căreia birul era repartizat chiar de săteni pe capete (numai bărbații erau luați în socoteală), nu pe avere, de care se ținea însă seama la repartiția individuală a sumei de plată.

[1] *Călători străini*, V, p. 204–205.

[2] *Ibidem*, p. 279. Între 1633 și 1639 Niccolò Barsi menționează că domnul Moldovei, trebuind să plătească tribut și daruri sultanului, banii *„caută să-i scoată de la supuși, încărcându-i cu dări foarte mari*" (*ibidem*, p. 80).

[3] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, p. 125.

Au existat însă în veacul al XVII-lea și unele categorii de țărani limitate numeric, mai întâi în satele de colonizare din Țara Românească (1602) sau de margine (care puteau fugi mai ușor), dar și în unele aservite, ce s-au bucurat de privilegiul de a plăti *„ruptoare*" la visterie sau la cămară (plata dărilor cu „ruptoare" reprezentând o sumă unică stabilită prin înțelegere cu visteria țării, plătibilă însă în rate trimestriale sau semestriale pe cap de locuitor sau pe întregul sat). Termenul de dare cu „ruptoare" (tocmeală) apare în Țara Românească la 1630, dar se generalizează pe scurt ca ruptă sau ruptoare în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În 1700 mai întâi Antioh Cantemir în Moldova, apoi în 1701 Constantin Brâncoveanu în Țara Românească, au anunțat chiar o *„ruptoare*" generală pe țară ca mijloc de ușurare fiscală pentru birnicii fugiți peste hotare. *„Și scoasă* (Antioh vodă — *n.a.) și ruptă pe țară, de-i așeza pre oameni pe putință cu peceiluituri roșii domnești pe fețe, pe tot anul anume, și cu giurământ mare că vor da de patru ori într-un an. Deci, așia purciasără oamenii din toate țărâle a izvorî și a vini cineș la locul său și la moșia sa*"[1]. Era de fapt o adevărată reformă fiscală și în anul următor Brâncoveanu a urmat întru totul acest model, care se va generaliza în epoca fanariotă.

Desigur *rupta* era mai mică decât birul plătit de ceilalți contribuabili și crea avantaje pentru ambele părți și chiar pentru stăpânii țăranilor aserviți, domnul socotind acceptarea *ruptei* în unele sate ale acestora (mai cu seamă mănăstiri în Moldova) ca un gest de favoare pentru aceștia din urmă. Se limita astfel fuga birnicilor, ruptașii rămâneau *„numai de treaba și ajutorul*" stăpânului feudal, devenind astfel poslușnici iar visteria sau cămara domnească se alegea cu o sumă sigură chiar dacă ceva mai mică. Numai că valoarea *ruptei* a tot crescut constant ajungând în cele din urmă să echivaleze valoarea birului în secolul al XVIII-lea, dar și așa sistemul rămânea atractiv pentru toate categoriile de țărani beneficiari, de vreme ce excludea alte dări. A încetat însă să mai fie astfel foarte curând, în domnia urmașului lui Antioh vodă, Constantin Duca, când numărul celor patru sferturi s-a dublat.

În târguri și orașe **meșteșugarii și negustorii** au fost obligați până la sfârșitul secolului al XVII-lea să achite mai toate dările categoriilor neprivilegiate. Când nu aveau *„ruptă*" (tocmeală) cu visteria, negustorii „de pildă" erau impuși după un act al lui Constantin Brâncoveanu din ianuarie 1701 la peste 30 de dări numite ca atare și la *„alte orânduiale*" care puteau ieși oricând în țară. Primele erau: haraciul (birul de haraci), sama cea mare, a doua și a treia, birul slujitoresc, schimbul banilor, fumul de prăvălii, cotăria (pentru mărfurile vândute cu cotul), covoare, râși, pahare (pentru primirea și dăruirea oaspeților), sursaturi și zaherele (dări în natură pentru oaste), care de oaste, birul oștii, birul lefilor, poclonul hanului și al sultanilor, cai împărătești, domnești, rânduiala vacilor și oilor, podvonde, mertice, conace, cai de olac, pentru starostele de negustori, pentru județul din București, *„împrumutări*", *„orânduiale*" și *„satarale*" (dări extraordinare) de oraș și de prin alte târguri și sate, *„și pentru alte toate dăjdii*"[2], între care în Moldova pentru

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 408.

[2] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III[2], București, 1946, p. 673.

prăvălii se plăteau bezmenul (chirie), camena (pe ceară și alte produse) și *„locul ageșe"*. Tot aici, din vremea lui Vasile Lupu, fumăritul era plătit nu doar pentru prăvălii ci pentru orice casă iar din timpul lui Mihai Racoviță, la începutul secolului al XVIII-lea, pentru fiecare horn. Negustorii sau meseriașii grupați în bresle economice erau uneori privilegiați la plata dărilor, acestea fiind strânse de către starostele respectiv și nu garantau cu propriile averi plata lor de către alți membri ai breslei.

Curtenii, roșii, subordonații marilor dregători și **slujitorii** de toate felurile, așadar, categoriile cu obligații militare permanente: interne (sprijineau cu forța strângerea numeroaselor dări din țară, chiar răspundeau cu averea lor față de birarul de județ pentru împlinirea lor, astfel că vegheau ca satele să nu fugă din pricina acestora) și specifice (participarea la războaie și campanii, inclusiv peste hotare, la ordinul Porții), erau obligați în rest doar la plata unor dări în bani. Prin hrisovul din iulie 1631 Leon Tomșa și adunările de stări muntene scutesc pe curteni (roșii) de dijmă, gorștină (dare de oi și porci) și vinăriei, impunându-le doar un bir pe an în două tranșe (deci cu *ruptoare*), a cărei valoare în vremea lui Matei Basarab se ridica la 40 de galbeni pe an, fiind însă scutiți de plata *„talerului"*. Acest bir era însă prea mare pentru puterea de plată a curtenilor (roșiilor) astfel că în 1655, pe fondul răscoalelor seimenilor și dorobanților, Constantin Șerban l-a redus la 30 de galbeni, după care însă obligațiile lor fiscale au crescut continuu, ca de altfel și ale celorlalte categorii militare, astfel că Șerban Cantacuzino *„i-au sărăcit pe toți"*, făcându-i să fugă peste hotare[1], iar Constantin Brâncoveanu a fost acuzat, în bună măsură însă pe nedrept, dar reflectând o presiune fiscală reală, că *„slujitorimea, care era de radica numai ei haraciul împărătesc* (dările lor acopereau valoarea haraciului — *n.a.*), *pă toți i-au strâns de i-au făcut podani* (supuși — *n.a.*) *pân satele lui și ale rudelor lui, Cantacuzinii"*[2].

Sărăcirea curtenilor în ultimele trei decenii ale veacului al XVII-lea era totuși reală, de vreme ce unii subalterni ai marilor dregători ajung să se vândă în rumânie sau măcar să-și vândă ocinile din cauza obligațiilor fiscale. La 1688 se relata că păhărniceii, care aparțineau categoriei curtenilor, *„odinioară erau bogați și dădeau daruri multe paharnicului"*[3], pentru ca peste mai puțin de doi ani, în 1690, cum vom vedea, printr-o importantă reformă administrativ-militară, Constantin Brâncoveanu să-i treacă, laolaltă cu toți subalternii marilor dregători, în categoria *„slujitorilor pre județe"*, altfel spus, contopindu-i cu slujitorii țărani.

Sub aspectul fiscal, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea curtenii și slujitorii au continuat să se bucure de privilegiul strângerii birului lor de către proprii comandanți și de faptul că se puteau grupa după avere în unități fiscale deosebite: *„lude"*, *„cruci"* sau *„nume"*. La sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino călărașii *„se numără pe cruci. Într-o cruce dacă sunt bogați, e unul singur, dacă sunt mai săraci sunt doi sau trei sau patru, și*

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 176.
[2] *Ibidem*, p. 206.
[3] *Călători străini*, VII, p. 454.

de la fiecare cruce (marele spătar sub autoritatea căruia se afla — *n.a.*) *capătă un leu, o baniță de grâu și o alta de orz, un car de fân și un car de lemne și aceasta în fiecare an."*[1]

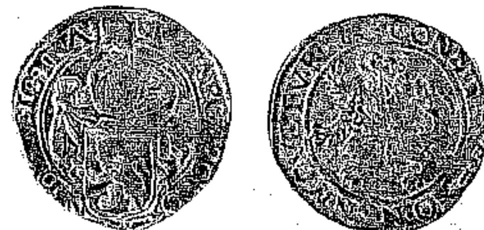

Fig. 226 Taler olandez („leu") emis la Utrecht în 1644. Talerii cu reprezentarea leului pe revers au impus numirea românească a monedei – leul.

Din punct de vedere fiscal același drum îl parcurg și curtenii din Moldova, între care hânsarii erau rânduiți *„de pază ai ordinelor slujitoare* (categoriilor de slujitori — *n.a.*) *și ai drumurilor care trec prin țară"*[2], pe unde aceștia puteau fugi din satele lor. Cei 10 000 de curteni arcași călări (efectivul tradițional din secolele trecute!) care existau la 1620, nu primeau drept plată decât unele scutiri de dări, iar uneori, din pricina fiscalității, fugeau în sate aservite, pierzându-se printre țăranii dependenți. Cu toate că între 1626–1629 Miron Barnovschi, printr-o măsură apreciată de cronicar a făcut *„mare volnicie curții, să dea numai la biră, o dată într-un an. Și oricine den curteni de nevoie au răsăritu de la ocina sa, ori la satu boierescŭ, ori la sat domnescŭ, pre toți i-au adus la breslele sale și la locul său"*[3], îmbunătățirea situației fiscale a curtenilor nu a durat prea mult. La 1654 darea curtenească plătită de ei vistieriei era de 29 060 de ughi (galbeni), o sumă considerabilă pe lângă care cei din ținutul Neamț mai plăteau și *„năpăști"* (adăugiri neprevăzute la dajdea lor), în deceniile următoare curtenii fugind din pricina fiscalității prin țară și mai ales peste hotare. Scutirea lor de dări, după modelul nobilimii polone, a fost propusă de Miron Costin regelui polon Jan Sobieski, la 15/25 iulie 1684, în perspectiva instaurării stăpânirii acestuia în Moldova: *„stările boierilor, a curtenilor, a hânsarilor, a dărăbanilor și a tuturor celor așezați pe moșiile lor, libertatea lor și de toate dările și impozite, cu aceleași privilegii pe care le are șleahta polonă..."*[4], cerere cu totul neobișnuită, fără perspective reale de finalizare. La acea dată curtenii mai plăteau, pe lângă dajdea lor curtenească, darea calului, *„iałoviță"* (din vite), orânduiala lufinni, și sulgiu (în oi și vite pentru bucătăria domnească), vânzându-și ocinile, cerând

[1] *Ibidem*.
[2] A. Veress, *Documente*, IX, p. 356–357. Pentru alte interpretări date informației explicite din acest document din 1635, de la Ioan Movilă, să se vadă și Nicolae Stoicescu, *Curteni și slujitori*, București, 1968, p. 352; N. Grigoraș, *Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova (de la întemeierea statului și până la mijlocul secolului al XVIII-lea)*, în RdI, XXVII (1974), nr. 2, p. 70.
[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 93–94.
[4] Idem, *Opere*, ed. 1958, p. 333.

să fie *„rași"* de dare în catastifele vistieriei și chiar să fie trecuți la *„cislă"* țărănească. Totuși unii curteni, cei *„de cămară"* își plăteau dajdea la aceasta și erau scutiți de ialoviță, având deci un regim fiscal dovedit de cel al curtenilor *„de țară"*. Subalternii civili ai marilor dregători, precum aprozii de divan, nu garantau cu bunurile lor plata țăranilor din satele pe care le aveau în grijă, iar străjerii țărani de la hotarul de munte al Moldovei erau scutiți de *„sulgiu"*, *„iliș"* (dare pe cereale), ceară, unt, „lup" (blană) etc.

Clerul înalt, mitropolitul și episcopii, la care se adaugă stareții mănăstirilor, aveau din punct de vedere fiscal statutul marilor boieri dregători în ceea ce privește proprietățile de care dispuneau. După condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu din anii 1693–1703 mitropolitul, cei doi episcopi și cele 60 de mănăstiri din Țara Românească formau 63 de unități fiscale cărora li se repartizaseră de la una la trei dări pe an. Mitropolitul plătea 6,1% din totalul dărilor acestor unități iar mănăstirile procente mai mici (de la 1% la 4,1%). Ca și dregătorii laici, mitropolitul, episcopii și protopopii aveau un anumit venit în bani (ploconul mitropolitului etc.) și muncă din partea preoților de mir care se aflau în subordinea lor. Preoții de mir, la rândul lor, aveau aceleași obligații fiscale față de domnie ca și locuitorii satelor și orașelor alături de care trăiau și pe care îi păstoreau, unii având chiar statutul de rumâni. Ca atare, plăteau în primul rând birul sau haraciul (pentru plata haraciului) vistieriei, pe care însă domnul îl putea ceda ca *„mertic"* (rentă) vlădicăi (episcopului). În a doua jumătate a secolului al XVII-lea apare în Țara Românească și ca *„bir popesc"*, iar la 1629 cei de la Biserica domnească din București dădeau și darea *„untdelemnului"* pentru candele. În același an birul preoților de la orașe era de doi galbeni pe an, iar al diaconilor de unul și jumătate, cei de la țară plătind doar jumătate din acesta. Cei care nu aveau scutiri de la domnie, trebuiau să dea pe lângă *„birul de lună"*, găleata cu fân, boul, oaia seacă, calul, miere, ceară, *„împrumută"* (dare ocazională cu acest titlu pentru domnie, de obicei nerestituită), galbeni, cai de olac, vinăria, păhărnicie, schimbul banilor, dijmă, *„năem"* (obiecte casnice pentru traiul solilor străini), bani de cununie, la care se adăugau slujbele și „mâncăturile" de peste an. În Moldova în prima jumătate a secolului al XVII-lea preoții plăteau dajdea împărătească (birul de haraci), zloți, lei, galbeni, darea domnească, pecetluitul (pentru plata dovezilor individuale de achitarea obligațiilor), dădeau sulgiul, ilișul, unt, miere, seu, piei, care de jold (de oaste), de podvoade, cai de olac, desetină de albine, goștina, făceau lucru domnesc la cetăți și mori. Răspundeau cu averea lor de neachitarea dărilor de către fugari. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea au mai apărut în sarcina preoților ialovița, conacele, boii de săliște și împărătești, casele de menzil (poștă) și cele de braniște, galbenii de casă sau de fum și galbeni pe cislă.

Nu e de mirare că la 1635 pretendentului Ioan Movilă i s-a condiționat acceptarea sa la domnia Moldovei, între altele, *„ca preoții să nu plătească dare"*[1].

[1] A. Veress, *loc. cit.*

Pentru ușurarea situației preoților din 1672 înainte li s-a îngăduit plata obligațiilor către domnie cu *„rupta"* (învoială), dar nevoia de bani a domnilor munteni a nesocotit curând această facilitate, preoții ajungând în vremea primei părți a domniei lui Constantin Brâncoveanu să contribuie în medie cu 4,32% din suma totală adunată anual la vistierie. Totuși în vremea lui Brâncoveanu preoții formau o breaslă fiscală cu un *„birar za popi"*, din 1698 acordându-li-se din nou regimul cu *„ruptoare"*, pentru ca la 27 aprilie/8 mai 1714 Ștefan Cantacuzino să scutească de toate dările pe preoți și diaconi, printr-un *hrisov tipărit*. Deși reînnoite în 1716 și 1718 de Nicolae Mavrocordat, respectiv de fratele acestuia, Ioan Mavrocordat, această singulară scutire totală a preoților a fost abandonată chiar în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat. În timp ce în Moldova, unde preoții nu au alcătuit o breaslă fiscală spre sfârșitul veacului al XVII-lea, doar Constantin Cantemir le-a acordat în 1691 un regim de *„ruptoare"*, cu plata unui bir de doi galbeni pe an, și tot atât la reînnoirea domniei.

E adevărat însă că în Țara Românească la 15/25 aprilie 1673 se statuează și obligațiile enoriașilor față de preoții de la sate și orașe, în muncă (patru zile pe an) sau în grâu (44 de ocale).

În sfârșit, ultima categorie de contribuabili importanți o formau **marii boieri și mazilii.** În principiu, în secolul al XVII-lea aceștia ar fi trebuit să plătească toate dările vremii. În fapt, domnul îi putea scuti total sau parțial de acestea, începând cu membrii sfatului domnesc, principalii sprijinitori ai săi. Însă nevoia de bani și înmulțirea boierilor-dregători a făcut ca domnul să acorde foarte rar și doar temporar scutiri totale și cu destulă reticență pe cele parțiale. *„Cei ce îndeplinesc vreo slujbă la curte sau în ținuturi se bucură de o oarecare imunitate* — observa Marco Bandini la 1546 —, *dar nu de tot, căci din când în când și ei trebuie să contribuie după bunul plac al domnului"*[1], care *„aruncă"* dările în funcție de nevoi, dar și ca mijloc de a ruina pe membrii grupării boierești adverse, îndeosebi prin *„împrumuturi"* forțate.

Conform condicii vistieriei lui Constantin Brâncoveanu din 1693–1703 breasla marilor boieri munteni cuprinde 29–35 de capi de familie, care plăteau fiecare 100 de galbeni și între 3 și 8 dări pe an. Mazilii erau între 72 și 80 capi de familie, care dădeau circa 110 galbeni fiecare pe an și plăteau aceleași dări ca și cei în funcții.

Ținând seama de datele acestei condici, singura cunoscută până la această dată, rezultă că la sfârșitul secolului al XVII-lea *marii proprietari* (dregătorii și boierii de țară, înaltul cler și mănăstirile) plăteau aproape 6% (5,82%) din totalul dărilor, respectiv din venitul vistieriei, fiindu-le repartizate între 1 și 8 dări anual, *orășenii* (negustori, meșteșugari, străini: armeni, evrei, turci etc. și orașele ca atare, în frunte cu Bucureștii) achitau circa 5% (4,51%), având de la 4 la 8 dări anuale, *clerul de mir* (preoții de la sate, circa 3 000) plăteau peste 4% (4,32%) sub forma a 8–10 dări pe an, *slujitorii* (breslele: sutașilor, slujitorilor ca atare, dorobanților, călărașilor, scutelnicilor, cămărașilor, aprozilor, logofeților de divan, subalternilor marilor dregători) dădeau peste 19% (19,29%) prin intermediul

[1] *Călători străini*, V, p. 344.

Fig. 227 Moneda medalie a lui Constantin Brâncoveanu din 1713.

a 4 până la 9 dări pe an, în sfârșit *birnicii* (țăranii liberi și dependenți) plăteau cea mai mare parte a dărilor 66,12%, furnizând tot atâta din venitul vistieriei, prin intermediul a peste 30 de dări anuale. De aici rezultă limpede că în secolul al XVII-lea repartiția sarcinilor fiscale se făcea invers proporțional cu averea și privilegiile, țărănimea fiind principalul contribuabil.

Dările constituiau principalul mijloc de sporire a veniturilor țării și a domnului. În secolul al XVII-lea numărul lor a sporit de la circa 20 la început până spre 60 pe an la sfârșitul acestuia (numai în condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu sunt amintite aproximativ 50), predominând cele în bani față de cele în natură, o parte având caracter temporar, cele mai multe permanent, chiar ciclic, multiplicându-se sub nume asemănătoare pentru a fi mai ușor acceptate de conservatorismul fiscal al contribuabililor. În acest veac fiscalitatea încă nemaiîntâlnită până atunci, dublată de sporirea considerabilă a aparatului aferent a fost însoțită însă de reforme în domeniul respectiv și o temeinică așezare a dărilor, care a dus în final la o tehnica fiscală deosebit de eficientă în vremea lui Constantin Brâncoveanu.

Birurile așezate în Țara Românească și Moldova după posibilitățile de plată ale contribuabililor, numite și *dări de repartiție*, erau plătite în bani, având mai multe denumiri, în funcție de scop (birul de haraci, bir drept, bir de țară, darea cea mare, darea împărătească, birul zaherelii, birul șeicilor, steția mai apoi conacul pentru întreținerea oștilor în tabere etc.), de categoria care o plătea (birul curtenilor, al roșiilor sau *rusala*, al slujitorilor, al postelniceilor, al spătăreilor, popesc etc.), de obiectul impozat (birul cailor, birul lefilor, birul untului, birul oilor, galbenul de fum etc.) sau de termenele de plată (*sama* a doua, a treia, de lună etc.). Chiar și birurile noi, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, precum banii steagului (cu prilejul reînvestirii domnilor la trei ani), birul salahorilor, poclonul bairamului etc., inițial ocazionale, au manifestat repede tendința de a se permanentiza. Birul (darea, dajdea) rămâne principala obligație a tuturor contribuabililor care nu erau înzestrați cu scutiri sau imunități, ajungând să fie plătit lunar, spre sfârșitul secolului, în rate de aceeași mărime. Valoarea birului pe gospodăria țărănească crește în Țara Românească de la 946 de aspri (7,37 galbeni) în 1591–1594, corespunzător celui mai mare haraci plătit vreodată de Țările Române, până la 1 600 de aspri la mijlocul

secolului al XVII-lea, corespunzător unui haraci mai scăzut, ceea ce dă un prim indiciu asupra poverii fiscale a celor mai numeroși contribuabili.

Dijmele pe produse, sau cu un termen apusean, dările de cotitate, înregistrează și ele o sporire considerabilă în secolul al XVII-lea, iar majoritatea nu se mai achitau în natură ci în bani. Pe lângă mai vechile dijme în cereale, animale, stupi și vin, respectiv, găleata, oieritul, goștina (pentru porci), dijmăritul (deseatina de albine) sau albinăritul, vinăriciul (vădrărit sau deseatina din vin), apar altele cu totul noi cum ar fi pogonăritul pe păpușoi (porumb) și tutun introdus de Constantin Duca în prima domnie în Moldova (1693–1695), tutunăritul fiind introdus de Constantin Brâncoveanu în Țara Românească la 1702, ca și birul meiului, birul jigniții (jitniții — magazie domnească de grâne) etc. O altă tendință a vistieriei era de a multiplica dările vechi. Astfel găleata (dijma) din grâne este dublată de *„rânduiala găleții"*, iar vinăriciului, ploconului de nume, părpărului și banilor de păhărnicie (plătit de cârciumarii din orașe) li se adaugă pogonăritul pe vii, introdus în Moldova de Eustratie Dabija, *„birul viilor domnești"* sau *„birul pentru lucrul viilor"*, introdus de Brâncoveanu, sau gărdurăritul (pentru îngrădirea viilor), introdus de Șerban Cantacuzino.

Dări pe cai și vite plătiseră țăranii în veacul al XVII-lea, unele noi (boi împărătești, cai împărătești, cai domnești, sulgiu, ialovița, sursatul, apoi cornăritul, mortasipia și ierbăritul, ultimele trei fiind taxe pe vitele vândute), dar în 1689 Constantin Brâncoveanu introduce *„văcăritul"*, pe cai și vitele cornute mari (boi, vaci și bivoli) și exemplul său e urmat în Moldova de ginerele său Constantin Duca, la 1694. *„Atuncea* — spune Ion Neculce —, *fiindu domnie noo, și viind oștii, și neavând cu ce să chiverniși în grabă, trebuind bani, au scos văcăret întâiaș dată un tult* (monedă de 10–20 de parale — *n.a.*) *de vită și doi orți de cal, de au rămas obiceiu pân-astădzi. Și de acolo, de la munteni, peste câțiva ani, la domnia lui Constantin Ducăi-vodă, au sărit scânteia și la noi în Moldova, de s-au aprinsu acestu pojar de obiceiu"*[1].

Văcăritul a fost cea mai dreaptă dare din istoria fiscalității medievale românești, fiind plătită de toți posesorii de vite, inclusiv de către Constantin Brâncoveanu, care în 1713 justifica introducerea ei și refuzul de a admite scutiri de la plata sa: *„pentru multe păsur<i> ce au căzut asupra țărâi, n-am putut găsi altă dajde mai cu dreptate și să ias<ă> și sumă de bani, ca s<ă> putem face trebile și poruncile ce ce-am socotit, că la această dajde, cine are mult, dă și mai mult, cine are mai puțin, dă și mai puțin și ajută cu toții, dup<ă> putință, cu dreptate"*[2]. Faptul că a stârnit atâtea critici din partea boierilor, fiind desființată și reînființată de mai multe ori (în intervale era înlocuită cu o altă taxă pe vite, *„ajutorința"*), slujind și ca armă politică (la 18/29 aprilie 1714 Ștefan Cantacuzino înlătură solemn văcăritul pentru a atrage boierii nemulțumiți de rolul său în mazilirea lui Brâncoveanu), se datorat felului în care a fost impusă fără discriminare și privilegiaților, boieri și mănăstiri, posesori a numeroase cirezi de vite! Când în 1705 Antioh Cantemir, îndemnat de

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 324–325.

[2] *Anatefterul, Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, în SMIM, V (1962), p. 436.

vistiernicul Ilie Cantacuzino, a scos dări grele pe țară, de la care erau însă scutiți marii boieri, faptul a trecut aproape neobservat: *„sco<a>să Antiohi-vodă nevoi grelé pe țar<ă>, că ave și datorie la Țarigrad, gândindu că s-a plăti. Sco<a>s<ă> orânduialé multe, și satarele, și hârtii, și fum<ă>ret, câte un zlot de to<a>tă casa. Și-l făcu Ca<n>tacuzino de făcu și obiceiu în țar<ă>, carei n-au mai fostu, câte 2 bani de vadră de vin. Însă da numai țarani<i>, dar boiarii și mazâlei de la aga în sus nu da*"[1].

Tot țaranii trebuiau să plătească dările către Poartă, care, oricum, la sfârșitul secolului al XVII-lea înghițeau cam jumătate din veniturile Țării Românești și ale Moldovei. Numai în vremea lui Brâncoveanu, între 1693–1703, apar aproape 30 de dări noi mai mult sau mai puțin temporare: lipsa haraciului, adaosul haraciului, *„poclonul steagului*", banii miriei (vistieriei otomane), ploconul împăratului, ploconul hanului, ploconul vizirului, *„dajdea Timișvarului*", banii vozianilor (Vozia-Oceakov), *„chilele Camenițe*i" și zahereaua Cameniței (pentru aprovizionarea cetății cucerite de turci în 1672), boii și carele Belgradului etc.

Strângerea dărilor se făcea în cea mai mare parte de către dregătorii țării printr-un numeros aparat fiscal subordonat și într-o anumită măsură prin arendare, în cazul celor pe produse naturale. Pe baza evidenței (*„catastihului*"), aflată la vistierie, actualizată prin recensăminte fiscale (*„seamă*") de obicei la trei ani, mai rar anual, interval în care însă nu se puteau opera modificări, adevărată catagrafie în care se aflau numărul satelor și al categoriilor privilegiate, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea numite *„bresle*", vistieria repartiza *„cisla*" (cota de impunere) care revenea fiecărui județ sau ținut. La acest nivel teritorial existau alte catastife, câte două pentru fiecare unitate administrativă, semnate de domn și depuse unul la vistierie și altul la județ sau ținut, pentru a facilita controlul operațiunilor care, în vremea lui Constantin Brâncoveanu se făcea prin *„mătci*" (chitanțe de lângă cotor) de luarea dărilor, pe care boierul care le strângea le depunea la *„catastișăle visterii*"[2]. Pe baza *cislei* din urmă, birarul de județ *„arunca*" sau *„cisluia*" și el dările pe categorii fiscale și pe sate, unde pârcălabii acestora cu bătrânii satului le distribuiau după *„puterea*" (capacitatea de plată stabilită echitabil pe baza averii) fiecărui sătean. Acest sistem relativ complicat, ținând seama și de mulțimea dărilor sau de neștiința de carte a țăranilor care foloseau străvechiul *„răboj*" cu crestături, a fost dublat din a doua jumătate a secolului al XVII-lea de sistemul deja amintit al *„ruptei*", adică al înțelegerii cu vistieria pentru plata unei sume anumite trimestrial sau semestrial, stabilită tot pe bază de avere, de către breslele fiscale prin conducătorii lor, care și ei repartizau dările pe unitățile fiscale din interiorul breslelor (*„nume*", *„cruci*") iar sumele le predau direct la vistierie, fără amestecul agenților fiscali. În sfârșit, tot din a doua jumătate a veacului al XVII-lea apare în sistemul impunerii personale, mai întâi la o seamă de boieri înscriși *„la tablă la vistierie*" care își plăteau unele dări cu *„pecetluit*", pe „fețe" (persoane), adică pe baza unui document de impunere individuală, cu pecetea vistiernicului, la unul din sate aflate în stăpânirea lor[3], sistem

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 462.
[2] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 70
[3] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXII, p. 36.

aplicat apoi în unele cazuri și oamenilor de rând. Astfel, în a doua domnie în Moldova (1707–1709) Mihai Racoviță *„au scos atunce nevoie* (bir peste rând — *n.a.*) *în țară, de tot omul un leu, cu pecethituri, cu iscăliturili boiarilor ci era zlotași. Și strângând acei banii pe fețe* (persoane — *n.a.*), *au orânduit năpaștii* (dare pentru o sumă prevăzută dar nestrânsă din diferite motive, care era „aruncată" din nou pe țară — *n.a.*) *de un leu: cine dides<ă>, da cincii*" (1 x5 + 1 = 6 lei)[1].

La primirea banilor strângătorii de dări, până la marele visier, eliberau dovezi (*„răvașe*") de primire, ceea ce, cum vom vedea, nu elimina abuzurile. Numărul acestor agenți fiscali era foarte mare, de la începutul secolului al XVII-lea aceștia fiind numiți, în general, cu un nume grecesc *„ciocotniți*", care în a doua jumătate a veacului devenise în românește *„ciocoi*", cu sensul de strângători de biruri. Cei mai mulți erau strângătorii de dări specializați: *birari, dăbilari, dijmari, desetnici, vădrari, oieri, găletari, mierari, sulgeri, ilișari, zlotași* (strângătorii de zloți), *talerași* (de taleri), *leuași* (de lei), *gălbinași* (de galbeni), ortași (de orți), fânari, vinăriceri, fumari, goștinari, gărdurari etc., alții supravegheau obligațiile în munci sau transporturi ale țăranilor: *robotnicii, podvodarii, olăcarii* etc. Până și o dare cu o existență mai scurtă ca cea numită *„cincizeci de aspri*" avea strângătorii ei *cincizeciari*. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea numele unora a devenit generic pentru strângătorii de dări (*birari, zlotași*), de la începutul veacului următor executorii financiari începând a fi numiți *zapcii*.

Toți acești strângători de dări, interesați și în profituri proprii de pe urma slujbei lor, recurgeau la orice mijloace, inclusiv tortura, pentru a obține banii de la contribuabili. Când nu reușeau astfel, pe urmele lor erau trimiși aprozii pentru a strânge *„rămășițele*" de dări, și *armașii*, cei care în ultimă instanță aplicau de obicei „caznele" pentru a stoarce dările. De altfel strângătorii de dări erau însoțiți întotdeauna *manu militari* de slujitorii (ostenii) din județe, sau chiar de subalternii marilor dregători din categoria curtenilor, unii dintre aceștia din urmă, precum *vistiernicei, stolnicei* și *cămărășeii* având chiar rosturi în strângerea unor dări.

Se înțelege că în aceste condiții multe sate, ca să nu mai pomenim de indivizi, fugeau în alte locuri din țară sau peste hotare, părăsindu-și (*„spărgând*") cisla, altfel spus, *„dând bir cu fugiții*", metaforă care circulă și astăzi, când originea ei a fost de mult uitată. Soluția pentru ca vistieria să nu-și piardă veniturile a fost introducerea măsurii extrem de nedrepte a *răspunderii colective* la toate nivelele fiscale. Stăpânul garanta plata dărilor țăranilor aserviți

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 483: Gheorghe Duca în a treia domnie în Moldova (1678–1683), *„cum era rău de fel [...] Scos-au niște hârtii pe țară, mari câte de 6, de 8 ug<hi>, și câte n-au îmbrăcat pe fețe* (nu s-au dat la persoane — *n.a.*) *le-au dat năpăștii prin sate. Și dup<ă> ce au dat tablele* (tabelele nominale — *n.a.*) *în visterie, au aruncat orânduielé* (biruri — *n.a.*) *pe hârtii, de un galbăn 16 galbeni. Care lua<ă> hârtie de șese galbeni îi făce mai bine de o sută* (6 x 16 + 6 = 102 galbeni — *n.a.*). *Și dacă nu găsie cu ce plăti de la om, lua <a> altue pentr-acela. Și pe unde era pustiiu* (contribuabilii fugiseră — *n.a.*) *făce pe zlotaș<i> de plătie de la casalé lor. Și-i băte pe zlotași cu buzduganul* (deci însuși domnul — *n.a.*), *de au omorât vro doi, trei. Deci văzându că mor de buzdugan, au făcut un bățu în opt muchii, de băte pe boeri și pe zlotași cu bățul*" (*Ibidem*, p. 264–265).

de pe domeniul său. Sătenii liberi plăteau dările celor fugiți din sat. Chiar și birarii de județ trebuiau să achite, fie și din veniturile proprii, suma pe care județul trebuia să o dea vistieriei după catastif. În vremuri de fiscalitate excesivă, când fuga birnicilor lua proporții, chiar și instituția *„județelor de bir"*, prin care domnul îngăduia cu titlul de favoare unui dregător să strângă dările dintr-un județ, păstrându-și o zecime din bani, devenea o povară. În 1630 *„datu-i-au Leon vodă* (lui Matei aga din Brâncoveni, viitorul domn — *n.a.*) *județul Romanaților ca să-l ție de birărie. Deci pentru multe biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputând să mai biruiască, spartu-s-au toate județele de preste Olt, fugind care încătro au putut. Iar boiarii care ținea județele pățea mare nevoie de la domnie, că-i punea să plătească județele cu sila. Și ce avură, dêteră tot, și să îndatoriră pre la turci și pre la balogii* (negustori de miere — *n.a.*). *Că aprozii lui Leon vodă nu mai înceta de la casele lor, tot pentru bani; și le lua trépede* (plată pentru deplasarea lor — *n.a.*) *câte 30–40 galbeni numai deodată"*[1]. De altfel, chiar Leon Tomșa, după cererea adunării de stări din iulie 1631, a desființat ținerea județelor de bir de către boieri. Practică abuzivă față de boieri, care însă, cum vom vedea, nu a dispărut.

În principiu, domnul era cel care stabilea cuantumul dărilor și noile impuneri „aruncate" pe țară, mai cu seamă pentru *„ a sătura lăcomia de nesăturat a Porții otomane"*[2], sfătuindu-se însă cu întreg divanul *„la grabnică nevoie ca de pildă orânduirea baraciului"*[3], în cazurile obișnuite doar cu membrii sfatului domnesc, convocați prin poruncă scrisă, singurii care puteau pătrunde în *vistierie*, a cărui cheie o ținea marele vistier. Aceștia se adunau în vistierie, cel puțin în vremea lui Dimitrie Cantemir, unde deliberau, anunțând despre părerea lor prin marele vistier pe domn, singurul care, dacă era de acord, putea pune în aplicare cele hotărâte. În acest caz, câțiva boieri erau trimiși în ținuturi să strângă noua dare, predând apoi banii, *„luați și storși în orice chip de la nefericiții supuși"*[4], marelui vistier, care număra banii aduși, pecetluia pungile, elibera *„adeverință de primire"* scrisă și dădea *„socoteală"* domnului și sfatului domnesc[5], *„asupra veniturilor și cheltuielilor din trei în trei luni"*[6], la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor.

Domnul putea cheltui banii țării *„după placul lui, pentru nevoile lui și ale curții sale"*[7], dar atunci când era un personaj mai slab, precum Alexandru Iliaș, boierii moldoveni i-au impus acestuia, la sfârșitul anului 1630, pentru a-l accepta, *„tocmală [...] și legături"*, întărite cu *„giurământuri"* de respectare de ambele părți[8]. Când însă aceiași boieri au

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 95–96. Despre venitul Țării Românești Leon Tomșa relata în 1632 *„că aproape trei sute de mii de galbeni se strâng din dijma de peste, sare, ceară, miere, din cirezile de vite și din turmele de oi în afara de censul* (birul— *n.a.*) *ce se obișnuiește a se plăti cu bani gata și în afară de dările extraordinare"* (*Călători străini*, V, p. 66).

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 264–265.

[3] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. 1958, p. 388.

[4] *Ibidem.*

[5] *Călători străini*, VII, p. 457.

[6] Dimitrie Cantemir, *loc. cit.*

[7] *Ibidem.*

[8] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 97.

încercat să-i impună și lui Vasile Lupu în 1633 limitarea dărilor drept condiție a alegerii sale ca domn: *„însă îi da și legături, ce va lua den țară, ce s-ari lega pentru dări, atuncea la acel ales, mai multă să nu ia din țară"*[1], s-au lovit de un refuz categoric. Ca domn Vasile Lupu și-a impus voința și în domeniul fiscalității, deși pentru repartizarea dărilor a cerut uneori, precum în ianuarie 1636, și părerea sfatului domnesc chiar lărgit. Pentru a-și plăti tributul și darurile la Poartă el i-a încărcat pe supuși *„cu dări foarte mari. În acest scop* — observa Niccolò Barsi înainte de 1639 — *a hotărât ca fiecare să fie obligat să-i dea zeciuiala, cum ar fi de pildă din zece cai unul, din zece oi una, din zece boi unul, și s-a ajuns atât de departe că vrea zeciuiala până și de la varză"*[2].

Nefiind obligați să dea *„seama"* nimănui, câtă vreme își plăteau la timp obligațiile către Poartă, domnii și-au permis tot felul de abuzuri în domeniul fiscal. La 1653 Gheorghe Ștefan, venind la domnie în Moldova, a promis locuitorilor să-i scutească timp de trei ani de birul de baraci, în fapt însă, o dată înscăunat *„și-a împietrit inima și le-a trimis îndată birari și ispravnici și le-a luat de trei ori mai mult"*[3], desigur pentru a-și putea plăti *„mulțimea lefegiilor"*[4]. Mihai Racoviță a fost acuzat de înlocuitorul său Antioh Cantemir, că în domnia întâia (1703–1707) a luat din țară două biruri și două dări de bairam (*„bairamlâcuri"*) pe care nu le-a depus la Poartă.

Alteori vina fiscalității excesive era atribuită marelui vistier. Cel mai cunoscut în acest sens a fost în veacul al XVII-lea în Moldova Iordache Ruset, care, atotputernic în timpul lui Constantin Cantemir, începu *„pe ceialalții boiari a-i călca din obiceiurile lor. Și scoate mulțime de orânduiali pe țar<ă>, și pe mazâli dăjdii grêle, și pe breslași greutate, de s-au stâns de atunce"*[5], iar în vremea primei domnii a lui Antioh Cantemir (1695–1700) s-a înverșunat cu dările *„pe mănăstirei* (țăranii dependenți ai mănăstirilor — *n.a.*) *și pe breslași"*[6]. În Țara Românească cunoscutul Stroe Leurdeanu, mare vistier între 1641 și 1651, a fost judecat și condamnat în ianuarie 1652 de către marele divan în frunte cu mitropolitul Ștefan, împreună cu Radu Fărcășanu, al doilea vistier, și Tudor cămăraș, cei trei fiind dovediți ca *„furi banilor vistieriei"* neputând să dea „sama" de trei ani a veniturilor țării, pentru care au fost condamnați *„să li se taie capetele, însă domnul* (Matei Basarab — *n.a.*) *le-a iertat punând blestem, care blestem înaintea noastră și înaintea adunării a toată țara în sfinte odăjdii îmbrăcați și cu făclii aprinse în mână înfricoșat și groaznic făcut-am"*, relatează cartea sobornicească semnată de mitropolit și peste 60 de boieri[7]. Furturile din vistierie erau delicte grave. Și totuși ele s-au repetat în vremea lui Grigore Ghica, Gheorghe Duca și Șerban Cantacuzino, care *„văzând faptele voastre cele rele și jafurile care le făcea neamul*

[1] *Ibidem*, p. 100.

[2] *Călători străini*, V, p. 80.

[3] *Ibidem*, VII, p. 106.

[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 169.

[5] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 319.

[6] *Ibidem*, p. 386.

[7] „Magazin istoric pentru Dacia", I (1845), p. 126–130.

vostru cel rău (referire la boierii cu însărcinări fiscale care fuseseră condamnați — *n.a.*), *au blestemat cine vă va milui și cine vă va primi pe slujbe*"[1].

În 1695 însuși Constantin Brâncoveanu, un bun cunoscător al mecanismului financiar, a fost sesizat de jeluirile contribuabililor, despre furturile marelui clucer Constantin Știrbei, *„trimis de câteva ori peste Olt cu seama haraciului, când era la curte boieri și fiind el cam lung la unghii, din felul Știrbeștilor, au luat de la țară câte ceva și despre domnie au ascuns"*. Domnul comparând *„răvașele"* (chitanțele) de ridicarea banilor de la platnici iscălite de Știrbei cu *„matcile"* (chitanțele de la cotor) depuse de acesta la catastifele vistieriei, nu a găsit *„matci"* pentru multe sate și mulți oameni de la care acesta luase bani fără să-i depună la vistierie. Cel vinovat a fost somat să restituie banii *„săracilor"* dar el a respins acuzațiile, invocând un principiu de drept neașteptat de modern: *„că domnul îi este și pârâș și judecătoriu"*. Brâncoveanu având însă chitanțele care îl acuzau pe Știrbei, l-a chemat la judecata divanului din Târgoviște. Este unicul proces de acest fel pe care îl cunoaștem chiar din relatările unui participant la divan, anonimul boier autor al cronicii lui Constantin Brâncoveanu. Domnul a rostit *„rechizitoriul"*, înfățișând probele ce l-au silit pe Știrbei să-și recunoască vinovăția. A urmat „mustrarea" lui Brâncoveanu care a prezentat numeroasele antecedente în materie ale celui vinovat: ca dijmar sub Antonie din Popești, a pățit *„mare rușine"* pentru jafuri, în vremea lui Gheorghe Duca, fiind logofăt de vistierie, a falsificat semnătura marelui vistier vrând să fure 17 pungi de bani, de *„au vrut să-ți tae mâna și să te dea cu catastihul de gât legat pen târg"*. Pentru furturile din *„banii cailor"*, Șerban Cantacuzino a vrut să-l spânzure. Și chiar sub Brâncoveanu, care, încălcând blestemul amintit încă de la Matei Basarab, i-a dat *„atâtea boierii și slujbe"*, între care și județele de bir al Dâmboviței și al Teleormanului, pe primul l-a *„prădat de n-au rămas ca un sat"*, iar pe al doilea l-a făcut *„și mai rău"*. Condamnat să fie purtat *„în fiară"* cu carul prin satele din Mehedinți pentru a returna banii jefuiți (în valoare de o pungă), Brâncoveanu, care îi era văr după mamă, l-a iertat de acest drum umilitor, condamnându-l la plata îndoită a pagubei și la două săptămâni de închisoare[2]. Ulterior, deși a uneltit împotriva sa domnul, prea răbdător, l-a iertat din nou, făcându-l mare clucer (1703–1706) și chiar mare ban (1707–1715). În secolul al XVII-lea nici un mare boier cu însărcinări fiscale nu și-a pierdut viața din pricina hoțiilor!

Până după mijlocul secolului al XVII-lea achitarea obligațiilor față de Poartă nu a solicitat totuși întreaga rezervă a vistieriei din Țara Românească și Moldova. Matei Basarab și Vasile Lupu și-au putut constitui tezaure domnești importante. La moartea celui dintâi s-au aflat comori în bani și obiecte prețioase, *„foarte mari; multe case de piatră erau pline până la acoperiș"*, cu care urmașul său în scaun Constantin Șerban a putut plăti pentru recunoașterea sa la Poartă *„cu totul un milion întreg"* de galbeni, trei lefuri oștii și *„a scutit pe toți supușii săi de dări și de bir pe șase luni"*[3]. Avuția strânsă de Vasile Lupu în

[1] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 73.

[2] *Ibidem*, p. 70–74.

[3] *Călători străini*, VI, p. 142–143.

cei 19 ani de domnie, devenise faimoasă, Evlia Celebi afirmând metaforic că era *„stăpân pe o avere ca cea a lui Karun"*[1] (personaj oriental legendar). Chiar dacă întreaga sa avuție retrasă în 1653 la Camenița nu va fi numărat chiar o sută de care, fiecare tras de 8–12 cai, în toate fiind *„aur, argint și alte lucruri de preț"*, pe lângă alte comori îngropate și haine foarte scumpe, cum se vorbea la acea vreme[2], ea se ridica totuși la circa 2 000 000 de galbeni, în bani și giuvaeruri.

Fig. 228 Șiling bătut de Eustratie Dabija.

În plus, Radu Mihnea și Vasile Lupu au depus bani strânși din țară la bănci din Veneția și Viena, cel de-al doilea și alte obiecte de preț la Constantinopol și la Gdańsk, în Polonia, cum va face mai târziu și Constantin Brâncoveanu. Puțini erau domnii care aveau încă din boierie un domeniu propriu care le aducea și venituri personale, e vorba în primul rând de urmașii Craioveștilor, Radu Șerban și Matei Basarab; acesta din urmă precizând chiar despre niște cumpărături de la începutul anului 1638 că erau făcute *„cu banii mai drepți, din venitul satelor mele de baștină, din boierie, de la părintele meu"*[3].

De pe la 1660 înainte însă cererile Porții golesc vistieria, care, de obicei, nu apucă să mai tezaurizeze sume însemnate. Ca atare, pentru a nu-și diminua veniturile, domnii acordă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o mai mare atenție *cămării domnești*, aflată în grija marelui cămăraș, dregător care deși aparținea doar categoriei *„boiernașilor"* de curte, practic era unul dintre apropiații domnului. Vistieria țării și cămara domnului au fost întotdeauna două instituții separate, cu venituri proprii, ele nu s-au *„despărțit"* în secolul al XVII-lea, cum s-a crezut adesea, pornindu-se de la o afirmație generală a lui Dimitrie Cantemir[4], mai precis veniturile lor nu s-au separat doar în ultimul sfert al secolului, ci atunci când domnii nemaiavând resurse disponibile în vistierie pentru consumul și acumularea proprie, în aceeași măsură ca în trecut, au căutat să treacă la cămară și alte venituri din dări decât cele tradiționale. Cămara domnească fiind în afara controlului marelui vistier și al sfatului domnesc și nealimentând plățile către Poartă.

Dacă în prima jumătate a secolului al XVII-lea nu se făcea nici o deosebire între *„venitul țării"* și *„venitul domnului"*, folosindu-se ambii termeni pentru a desemna o singură cifră, care atât în Țara Românească cât și în Moldova varia între 300 000 și 400 000 de galbeni[5],

[1] *Ibidem*, p. 476.

[2] *Ibidem*, p. 100–101

[3] La 20 februarie/2 martie 1638 (Iolanda Micu, Radu Lungu, *Domeniul lui Matei Basarab*, în RdI, XXXV (1982), nr. 12, p. 1316).

[4] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 262–263.

[5] *Călători străini*, IV, p. 486; V, p. 66.

mai mare decât venitul principelui Transilvaniei, *„care se ridică la 300 000 de techini"*[1]. În a doua jumătate a veacului se menționează explicit care erau veniturile domnului.

În Moldova la 1676 acestea proveneau din vămile orașelor, de la ocnele de sare, din *„dijma produselor solului"*, de la *„locurile unde se face potasă"* (cel mai mare venit, 100 de pungi!), din silitră și 20 000 de oi, care însă *„n-ar fi îndestulătoare pentru întreținerea sa și pentru îmbogățirea sa grabnică dacă el* (domnul—*n.a.*) *n-ar stoarce grozav poporul"*; ridicând de la acesta pe lângă banii de tribut încă 300–400 de pungi sub diferite pretexte, la care se adăuga vânzarea dregătoriilor *„în folosul domnului"* la prețuri între 300 și 12 000 de scuzi[2], care, așadar, nu era o practică doar a epocii fanariote. La sfârșitul veacului domnii Moldovei obțineau un venit de peste 100 000 de galbeni, din vămile orașelor (fiecare cu un ocol de 12 sate), ocnelor de sare, dăjdiilor, zeciuielilor pe oi, porci și stupi și *„de la curteni sau boierii de rang mai mic"*[3]. Cam la fel obțineau veniturile personale și domnii Țării Românești, care, în aceeași perioadă, obișnuiau să mute unele biruri din anumite sate sau bresle de slujitori de la visterie la cămara domnească, în folos propriu.

Deși se bucurau de multe scutiri fiscale, boierii nu se puteau sustrage impunerilor hotărâte de domn cu titlul de*„împrumuturi"* rareori restituite. Această adevărată rezervă de bani era prețuită de Radu Mihnea care considera *„că dacă are domnul cinci-șase boieri avuți, nici de o nevoie a țărâi nu să teme"*[4]. Metodele de a le lua banii au fost însă felurite. În Moldova Gheorghe Duca (1678–1683) a folosit curent *„aruncarea"* dăjdiilor și *„împrumute"* față de boieri: *„Și punea pe boiari dăjdi și-nprumute peste putința lor, cât nu să mai putea plăti [...] Ce era pline închisorile de boiari și grosurile de cei săraci, de-i bătea și-i căznie cu capetile pen garduri, și leșinații de fo<a>me, și bărbații și femei"*[5]. Constantin Duca a folosit această ultimă metodă pentru a ruina pe boiernașii ridicați de Constantin Cantemir, iar Antioh Cantemir*„pe mazâli îi îndesie cu dăjdii grele și cu împrumute dese și nu le mai da"* înapoi[6]. În Țara Românească, același Gheorghe Duca nu s-a dat în lături *„sub cuvântul cinstirii, să stoarcă pe toți boierii bogați și pe toți cei pe care îi știa că au bani"*[7], dar culmea folosirii tehnicilor abuzive a atins-o Șerban Cantacuzino, care a folosit metoda strângerii unor dări ocazionale și a reînființat instituția *județelor de bir*, cu scopul de a-și ruina adversarii politici. *„Când vrea să aducă pe vreun boier în cea mai cumplită sărăcie* — relatează anonimul catolic la 1688 — *îi dă o dregătorie mare și îl silește să-i dea cu împrumut bani pe care să-i ia apoi din țară la vremea sa, și îi dă poruncă să ia din țară în cutare loc, cutare sumă de bani"*. Cum oamenii de acolo *„din*

[1] La 20/30 octombrie 1620 Paolo Minio explica această realitate arătând că în Moldova și Țara Românească *„sarcinile se pun după bunul plac al domnului, pe când în Transilvania principele își are contribuțiile sale bine definite, pentru care trebuie să pună și multă iscusință față de locuitori"* (*ibidem*, IV, p. 485).

[2] *Ibidem*, VII, p. 262.

[3] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 262–265.

[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 89.

[5] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 265.

[6] *Ibidem*, p. 462.

[7] *Călători străini*, VII, p. 451.

cauza greutăților necontenite și urcării birurilor" erau fugari peste hotare, boierul era constrâns cu forța să-și vândă averile pentru a plăti pe datornici, *„căci de multe ori constrânge pe boieri cu forța, adică prin lanțuri și închisori, ca să-i împrumute bani."* Cei care nu se supuneau erau legați goi de un par pe ger sau arșiță *„și astfel legați sau încătușați cu cele mai grele lanțuri îi punea să stea mult timp într-un loc deschis, în văzul tuturor, înaintea curții. Așa face cu boierii cei mari"*[1]. Pe cei de o treaptă inferioară îi făcea ispravnici la județe de bir, stabilindu-le și suma pe care o aveau de încasat. Aceștia, la rândul lor, foloseau toate mijloacele pentru a ridica dările de la contribuabilii care nu fugiseră: *„le iau boii și orice alte vite, îi leagă, îi chinuiesc, îi asupresc și îi căznesc cu asupriri drăcești"*, dar neavând ce să le mai ia, la rândul lor, *„din porunca domnului sunt băgați de îndată la închisoare până ce îl mulțumesc pe tiran, vânzându-și lucrurile și moșiile"*[2].

Puțini au fost în veacul al XVII-lea domnii care au încercat să impună o politică fiscală rațională, introducând **reforme**, care, deși nu sporit fiscalitatea, au introdus mai multă ordine, înlăturând în parte abuzurile strângătorilor de dări. Am văzut că în Moldova Miron Barnovschi (1626–1629) a reformat impunerea curtenilor, hotărând ca aceștia să dea doar un bir pe an, și astfel i-a adus pe fugari la locurile lor. Reforme cu caracter general asupra dărilor în bani au făcut însă Matei Basarab în 1634–1635 și Vasile Lupu înainte de sfârșitul anului 1635, stabilind impunerea contribuabililor, a căror *„putere"* economico-fiscală (pe bază de avere) era cunoscută prin recensămintele efectuate la fiecare trei ani, prin *cote convenționale de impunere*, distribuite pe județe, sate și gospodării țărănești. Pentru fiecare dare în bani se înmulțea, așadar, suma acestor cote convenționale pe țară cu un coeficient stabilit de visterie în așa fel încât în urma acestei operații să rezulte suma dorită. Aceste cote convenționale s-au numit *taleri* în Țara Românească [unde această monedă a fost aleasă ca unitate de calcul tocmai pentru că nu prea circula, darea fiind plătită practic în galbeni (ughi, ducați) și în monedă mai mică (aspri, costande, bani)], iar în Moldova *zloți* (sau *galbeni*) [pentru că aceste monede circulau aici mai rar, plățile făcându-se în taleri și o subdiviziune a acestora, potronicii]. Se pare chiar că această reformă a fost aplicată mai întâi aici, în orice caz cele două reforme fiscale au fost aproape concomitente de vreme ce spre sfârșitul anului 1635 pretendentul Ioan Movilă întors din Moldova relata unui senator ardelean că prima condiție pusă de cei care ar fi vrut să-l aleagă ca domn a fost *„ca să nu mai fie în țară dare de zlot adică de taleri"*[3].

[1] *Ibidem*, p. 453.

[2] *Ibidem*. Cronicarul Radu Popescu, martor ocular, afirmă că în primii trei ani de domnie Șerban Cantacuzino a strâns din țară peste 8 000 de pungi de bani (!): *„cât răsuflu boerii, slujitorii, birnicii nu avea, ci bătuți, căzniți în toată vremea își vindea moșiile, țiganii, viile și tot ce avea, de le cumpăra Șărban vodă și ai lui; iar săracii plângea și plătiea tot ce le cerea, că era legați de stâlpii ce era înfipți la pușcărie, înlăuntru și afară, de-i bătea cumplit: pă boiari, pă căpitani, pă slujitori, păn i-au sărăcit pă toți și care cum scăpa umplea țările, care nu, muriea de bătăi sau de necazuri"* (*Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 176).

[3] A. Veress, *Documente*, IX, p. 356–357.

Rezultatul aplicării acestei reforme, care a păstrat și elemente fiscale mai vechi: recensămintele (numite acum *„sama talerului"*), catastifele (registre fiscale), modul de evaluare a *„puterii"* fiscale, aparatul de impunere, percepere și constrângere, răspunderea colectivă și sistemul *„năpăștilor"*, dar a introdus cotele convenționale de impunere fiscală, *talerii*, respectiv *galbenii*, a fost o mai bună, adică mai nemiloasă, percepere a dărilor, care a dus la intensificarea fugii satelor pentru a scăpa de taleri sau galbeni. În Țara Românească fugarii au fost declarați *„bicleni"*, fiindu-le confiscate moșiile, putând deveni chiar rumânii celui care le plătea dările, dacă nu puteau să le răscumpere. Aici înregistrându-se cel mai mare număr de fugari de bir între 1636 și 1650. Deși după epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu acest sistem fiscal a fost utilizat cu intermitențe, amintirea lui a dăinuit în birul obișnuit zis *„de taler"* și mai ales în folosirea de către Constantin Brâncoveanu a cotei convenționale de impunere fiscală sub numele de *„temei"* și *„birul drept"*.

Deși fiscalitatea a crescut considerabil în vremea lui Constantin Brâncoveanu, direct proporțional cu sporirea cerințelor Porții, acesta a dovedit o mare abilitate în impunerea politicii sale în acest domeniu. Secretarul său Anton Marin del Chiaro mărturisește că *„a poruncit să fie puse unele biruri în întreaga țară, dar cu așa de bună rânduială încât supușii să fie tulburați cât mai puțin cu putință. În această privință îmi amintesc că am auzit pe români spunând că domnul Constantin Brâncoveanu știa să jumulească găina fără să o facă să țipe"*[1]. Între 1693 și 1703, după condica vistieriei sale în Țara Românească erau 34 de bresle sociale (militaro-fiscale) și masa țărănimii birnice din județe și sate, ale căror dări bănești anuale erau fixate temeinic pe baza unor cote convenționale: *„birul drept"* în cazul breslelor și *„temeiul"* în cazul țăranilor. Breslașii, începând cu marii boieri, plăteau între 1 și 15 dări pe an în vreme ce birnicii țărani erau supuși anual la 35–40 de dări. Cei dintâi aduceau 38% din venitul vistieriei, în timp ce ultimii produceau 62%. În perioada amintită țăranii liberi și aserviți numărau circa 70 000–80 000 de capi de familie, fiecare fiind impozitat în medie cu 3–4 galbeni pe an, pe jumătate față de epoca lui Matei Basarab, când capului de familie îi reveneau în medie 8 galbeni și 82 de bani.

Atent la orice inovație în domeniul fiscal, Brâncoveanu s-a grăbit în 1701 să adopte sistemul fiscal al *ruptei* (*ruptorilor*) la nivelul întregii țări, după modelul propus de Antioh Cantemir în Moldova, cu un an în urmă, despre care s-a amintit. Acest sistem fusese aplicat în Moldova pe plan restrâns, local, mai cu seamă în satele aservite (ca un privilegiu pentru stăpânii acestora), pentru unii negustori străini, în satele de colonizare, în cazul celor cuprinși în bresle, în tot veacul al XVII-lea. Reforma lui Antioh Cantemir consta, așadar, în extinderea *ruptei* (plata la vistierie sau la cămara domnească a unei sume unice de către contribuabil, pe baza tocmelii pe un an cu acesta) și asupra masei țărănești, și în plata ei trimestrială, la date fixe, în patru *„sferturi"*, care în Țara Românească aveau numiri proprii: *„seama mare"*, *„baraci"*, *„seama a doua"* și *„seama a treia"*. Această simplificare a sistemului fiscal, prin care o dare unică înlocuia 30–40 de dări anuale, antrena

[1] *Călători străini*, VIII, p. 386.

și o schimbare în modul de impunere și de percepere a dărilor, ușurând atât vistieria cât și pe contribuabil, care renunța să mai fugă peste hotare. Cum însă rupta se plătea după avere, cu mai puține inechități față de alte sisteme fiscale (*„Mai ușurând pre cei ce se vedea și se părea că sunt îngreuiați și mai slabi, și mai adăogând pre cei ce se vedea că sunt mai tari și mai cu putere"*)[1], reforma lui Antioh Cantemir și Brâncoveanu nu a fost susținută de boieri și celelalte bresle privilegiate în trecut. În cele din urmă chiar domnii care au încercat s-o aplice: Mihai Racoviță (1703), Antioh Cantemir (1706, în a doua domnie), Nicolae Mavrocordat (1709) în Moldova și Brâncoveanu în Țara Românească, au avut doar un succes parțial, deoarece necontenitele cereri ale turcilor, neprevăzute în tocmeala anuală a *ruptorii*, au făcut să crească atât numărul sferturilor cât și cuantumul acestora.

În esență, sistemul fiscal din Țara Românească și Moldova s-a dovedit un instrument bine pus la punct, ai cărui beneficiari au fost Înalta Poartă, domnul țării și marii boieri. Deși toate categoriile sociale erau impozitate într-un fel sau altul, repartiția dărilor după avere era respectată doar în interiorul fiecărei categorii sociale, țăranii, masa contribuabililor, care aduceau grosul veniturilor vistieriei, plătind, totodată, cea mai mare parte a dărilor. Se poate, așadar, aprecia că cea mai mare presiune asupra țărănimii se datora vistieriei țării și nu boierilor, iar sistemul fiscal bazat pe răspundere colectivă la toate nivelele de percepere a dărilor, convertise în bani o bună parte din vechile dări în natură. Reformele fiscale au urmărit în primul rând sporirea veniturilor vistieriei și numai legat de aceasta îmbunătățirea situației fiscale a contribuabililor. De altfel s-a dovedit mai viabilă cea a *talerului* care creștea sumele colectate la vistierie, decât sistemul mai simplu și mai eficient și mai puțin împovărător pentru țărani a *ruptei generalizate*, care nu se va impune decât într-o altă epocă.

7. Armata

Din punct de vedere militar secolul al XVII-lea poate fi socotit în Țara Românească și Moldova cel al *slujitorilor*, termen care însemna *oșteni*, așa cum cele precedente au fost ale *curtenilor*. În fapt cele două categorii coexistă și în această vreme, dar ponderea lor în structura oștilor se schimbă. În timp ce slujitorii apăruți în ultimul sfert al veacului al XVI-lea evoluează în tot cursul celui următor, diversificându-și numărul corpurilor, chiar dacă își reduc efectivele totale, curtenii înregistrează mai puține schimbări, menținându-se în Moldova până în secolul al XVIII-lea, chiar dacă în Țara Românească după mijlocul veacului al XVII-lea încep să fie cunoscuți chiar sub numele de slujitori, iar corpurile subalternilor marilor dregători au fost transformate efectiv în slujitori prin reforma militar-administrativă a lui Constantin Brâncoveanu din 1690. Mai mult chiar, *mercenarii* (*lefegii*), cea de-a treia componentă principală a oștilor românești în veacul al XVII-lea evoluează în acest răstimp

[1] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*.

spre aceeași structură slujitorească, începând din epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu putând vorbi chiar despre *mercenarii slujitori*, sau *„slujitorii cu leafă“*[1].

Din capul locului trebuie de precizat că oștile din Țara Românească și Moldova nu s-au diminuat treptat până aproape de totala lor dispariție în preajma epocii fanariote, datorită în primul rând accentuării dominației otomane în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cum afirmă grăbit o bună parte a istoriografiei românești, pentru că în acest veac Poarta nu s-a opus niciodată creșterii efectivelor oștilor din Țările Române extracarpatice, ba chiar a încurajat aceasta în diferite perioade, contând pe folosirea lor în sprijinul său, în lupte, amenajări genistice, repararea sau ridicarea unor cetăți ale sale etc. Altceva a limitat efectivele militare *în vreme de pace*, problema *cheltuielilor interne pentru întreținerea lor*. O afirmă limpede Dimitrie Cantemir: *„Dacă domnul vrea să angajeze mai mulți oșteni din vistieria lui, nu este nimeni care să-l împiedice, dar foarte rar în timpurile noastre domnii încearcă să-și sporească armata, afară doar dacă nu pun la cale vreo răscoală, fiindcă socotesc că e mai bine să-și pună comorile în casete, decât să le dea unor oșteni nefolositori să le mănânce“*[2]. În veacul al XVII-lea în Europa oștile erau plătite și Țările Române extracarpatice nu se puteau sustrage acestei tendințe. Fie că unele categorii militare erau plătite prin scutiri fiscale (totale sau mai adesea având doar un regim privilegiat), fie prin lefuri, veniturile vistieriei erau diminuate corespunzător. Or, tendința în spațiul românesc a fost de a se trece treptat de la scutiri fiscale, foarte răspândite până la sfârșitul secolului al XVI-lea atât în Țara Românească cât și în Moldova, unde *„oștenii călări, atât dintr-o provincie, cât și din cealaltă luptă după obiceiul țărilor din acele părți, pe cheltuiala lor, pentru scutirile și imunitățile lor“*[3], la generalizarea până la sfârșitul veacului următor a plății lefurilor.

Transformarea treptată în cursul secolului al XVII-lea a vechiului sistem militar românesc **curtenesc** din veacurile XIV-XVI în cel **slujitoresc**, a început de fapt, cum am amintit, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, atât în Țara Românească cât și în Moldova, prin alcătuirea de către țăranii liberi, care până atunci participau doar la *„oastea cea mare“* a primelor corpuri de slujitori: *dorobanții* români și *fustașii* din gărzile domnești. Cele două sisteme militare, care, de fapt, conviețuiesc o parte a secolului al XVII-lea au unele puncte comune dar și deosebiri. Ambele foloseau categorii militare pe care le-am numit *„cu obligații militare permanente“* (fără să alcătuiască o *„oaste permanentă“* în sens modern, cum se afirmă adesea eronat în istoriografia problemei). Numai că în timp ce **curtenii**, în Țara Românească numiți și *roșii*, erau legați de curțile domnești, de cetăți (în Moldova) sau de conducătorii județelor și ținuturilor, fiind răspândiți fiecare, sau cel mult câte doi în alt sat, ca proprietari, apropiați de categoria boiernașilor mai mult decât de cea a țăranilor,

---

[1] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 387.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 222–223.

[3] G. Tomasi, *Delle guerre et rivolgimenti del regno del Ungarie et della Transilvania*, Veneția, 1622, p. 74. După o informație din 1587 boierii moldoveni socotesc cea mai mare cinste *„a-l sluji pe domn fără plată [...] împărțiți în 13 cete ei ajung la o mie de călăreți bine înarmați“* (I.C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, București, 1914, p. 45–46), iar o relatare din 1594 arată că roșii din Țara Românească *„sunt întotdeauna datori să iasă la război pe cheltuiala lor“* (Hurmuzaki, III[1], p. 205).

slujitorii erau recrutați din rândul țăranilor liberi și al orășenilor, fiind organizați în bresle militare, grupați în sate sau orașe, înscriși în catastifele vistieriei și ale căpitanilor lor, slujind nu doar pentru scutiri de dări ci și pentru folosința pământului domnesc, la unele categorii adăugându-se și lefuri. Deși provenind din rândul țărănimii, slujitorii, prin apartenența la acest corp au devenit o categorie intermediară între curteni (*„nobilime de țară“* și *„fără dregătorii“*)[1] și țăranii de rând. Dacă numele lor generic a devenit în secolul al XVII-lea, cum am amintit, sinonim cu cel de oștean, pe care l-a și înlocuit, în schimb, sub cel de *„slugă domnească“* erau numiți boierii cu rol în armată sau în administrație.

Lunga epocă a războaielor purtate de Mihai Viteazul și Radu Șerban împotriva Porții otomane și a unor principi ai Transilvaniei sprijiniți de aceasta (1594–1611), care a necesitat armate numeroase, la nivel european, a constituit catalizatorul oștilor de slujitori. Rolul pe care îl jucaseră până atunci țăranii în „oastea cea mare“, unde participaseră la repararea cetăților, distrugerea drumurilor de acces ale inamicului, pustiirea teritoriului înaintea acestuia etc. și numai în cazuri excepționale la lupte, s-a schimbat. Nevoia de oșteni pe care doar curtenii, cetele boierilor și mercenarii străini nu o mai puteau satisface a determinat înscrierea la *călărași* și *dorobanți*, principalele categorii de slujitori, a unor sate întregi, în mod extraordinar în această vreme și a unora aservite, satul Mălinești fiind înscris cu acordul stăpânului său chiar la roșii, grosul oștii de țară formând-o de acum înainte slujitorii țărani cu o nouă structură organizatorică și cu o conducere proprie, cei pedestri fiind înzestrați de către domnie cu armament de foc individual la nivelul vremii.

Înscrierea la slujitori era dorită de țăranii liberi pentru a intra într-un alt regim fiscal, dând doar birul slujitoresc și un număr mai mic de dăjdii, în locul mulțimii de dări a birnicilor de rând, și în plus pentru a scăpa de rumânie sau vecinătate în cazul celor dependenți. Numai că intrarea acestora din urmă în rândul slujitorilor era oprită de regulă de către domnie, pentru a proteja stăpânirile boierilor și mănăstirilor. *„Crez domnia mea* — se adresează la 27 noiembrie/7 decembrie 1632 unor căpetenii de slujitori Matei Basarab, de la care au rămas cele mai multe porunci de acest fel — *v-am fost dat de câteva ori învățătură, rumâni boierești și bernici să nu-i scriiți nici la călărași nici la dărăbani“*[2]. Când însă aveau nevoie de efective ridicate, fie pentru a se răscula împotriva Porții, cazul lui Mihnea al III-lea, fie pentru a răspunde cererilor turcești după 1663, în vederea participării la campaniile otomane împotriva imperialilor și polonilor până la 1699, domnii români îngăduiau înscrierea țăranilor aserviți în corporile de slujitori, prin răscumpărare

---

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 238, 387.

[2] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 633. Matei Basarab nu a iertat nici pe rumânii care participaseră ca slujitori la lupte, poruncind în aceeași zi rumânilor din Parapani să-și achite obligațiile către mănăstirea Radu vodă din București: *„Și ziceți că sânteți călărași, dărăbanți și nu vreți da nemica. Iar domnii mele nu-mi trebuiesc rumânii mănăstirii călărași sau dărăbanți, ce v-am dat iar rumâni, că de-ați statut împotriva vrăjmașilor, pentru casele voastre ați stătut, să nu vă robească tătarăi feciorii“* (*ibidem*).

din dependență sau cu acordul stăpânului, care își păstra toate drepturile asupra celor neeliberați, în afara perioadelor determinate de slujbă militară.

Noua oaste a slujitorilor avea de la început o altă organizare teritorială decât cea a curtenilor, determinând în cele din urmă și schimbarea acesteia. Slujitorii nu mai depindeau în secolul al XVII-lea de curțile sau cetățile domnești, ci de noii lor comandanți, căpitanii din județe și ținuturi, și cei de la orașe și sate, fiind grupați sub conducerea acestora din urmă în diferite așezări, iar nu răspândiți prin sate precum vechii curteni. Slujba lor, deosebită de *„curtenia"* acestora din urmă, era datorată acum direct *„domnului și țării"*, slujitorii nefiind în relații de vasalitate față de comandanții lor, cărora le erau subordonați doar pe cale ierarhică militară, în sens modern.

Constituirea unităților de slujitori, numite însă tot cu vechiul termen de *„steaguri"*, din oameni proveniți din același sat sau oraș, cunoscuți între ei, adesea chiar rude, ducea la o mai mare coeziune și ajutorare între ei pe câmpul de luptă. Această trăsătură importantă determinată de modul de recrutare, se întâlnește doar în armatele suedeze, care și-au dovedit calitățile combatante în Războiul de 30 de ani și în campaniile din Uniunea polono-lituană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea până la 1708.

„Cetele" sau *„breslele"* militaro-fiscale de slujitori erau puse sub ascultarea unor mari dregători atât în timp de pace cât și în vreme de război. În Țara Românească *marele spătar*, considerat *„căpetenia oștirii"* avea în subordinea sa *„toată oastea călare"* a slujitorilor, inclusiv corpurile de lefegii: călărașii, scutelnicii călări, saragelele, beșlii, lipcanii etc., în vreme ce *marele agă* sau *agă de dorobanți*, era *„mai marele sau comandantul ostașilor pedeștri"*[1]: dorobanții (al căror comandant operativ era marele căpitan *„un fel de locțiitor al agăi"*)[2], scutelnicii pedeștrii, catanele, seimenii, cazacii, nemții, „lefegiii", fustașii etc. În Moldova, *hatmanul „conduce pe toți oștenii"* slujitori atât călări cât și pedeștri, cu tot cu lefegii români și străini, în vreme ce *aga „este general peste darabani și peste toată pedestrimea"*, având și aici ca locțiitor pe marele căpitan de dorobanți, care un timp, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, a avut și *„slujba de burgraf"* (primar) al Iașilor[3]. Marginea răsăriteană de la Nistru a Moldovei se afla din 1651 sub conducerea *serdarului, „hatman al doilea"*, sau *„un fel de hatman de câmp"*, după terminologia militară polonă[4], sau *„după felul de a vorbi european general-locotenent"*, care inițial comanda călărașii din ținuturile Orhei și Lăpușna, apoi spre sfârșitul veacului al XVII-lea și din cel al Sorocăi, apărând *„teritoriul dintre Prut, Nistru și Basarabia* (Bugeac — *n.a.*) *împotriva năvălirilor tătarilor din Crimeea și din Bugeac"*[5].

În Țara Românească o atribuție similară de apărare a hotarului de nord-est o avea marele căpitan de margine de la Focșani, înființat de Matei Basarab în 1651 îndată după

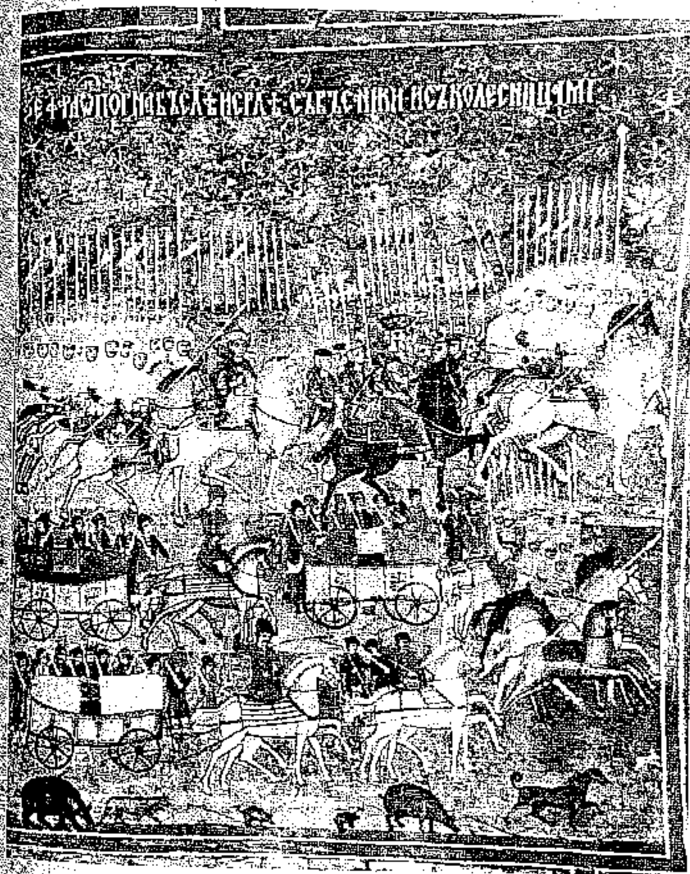

Fig. 229 Fresca de la mănăstirea Sucevița reprezentând categoriile militare ale vremii: curtenii (sus), domnul cu garda pedestră, și dorobanții cu carele de luptă (jos).

[1] *Călători străini*, VII, p. 454.
[2] *Ibidem*, p. 456–457. Cf. și Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 200–201.
[3] Miron Costin, *op. cit.*, p. 389. Cf. și Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 204–205.
[4] Miron Costin, *op. cit.*, p. 239, 389.
[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 202–203.

apariția serdarului de la Nistru, pentru paza de moldoveni, cazaci și tătari, în vreme ce dregătorul muntean cu numele de *serdar*, care apare la 1646 în subordinea marelui spătar, era numit la 1688 *„serdarul de mazili, adică locțiitorul domnului peste boierii care au fost în dregătorie și acum sunt fără dregătorie și oarecum peste toți boierii"*[1].

Ținând seama de forța militară care se afla în subordinea dregătorilor amintiți, domnii căutau să numească în dregătoriile cu rosturi militare rude apropiate. Astfel, întreaga domnie a lui Vasile Lupu hatmani au fost frații acestuia, Gavril Coci (1634–1651) și Gheorghe Coci (1651–1652), iar sub Șerban Cantacuzino mare spătar a fost fratele acestuia, Mihai Cantacuzino (1679–1681) iar agă nepotul său de soră, Constantin Brâncoveanu (1679), o rudă, Matei Filipescu (1679–1681) și ginerele domnului, Constantin Bălăceanu (1682–1688).

În secolul al XVII-lea unitățile militare, *steagurile*, au fost grupate în *căpitănii*, conduse de *căpitani*. Aceștia aveau în subordine pentru unitățile lor *iuzbașii* (*sutașii*), în Țara Românească, și *hotnogii* sau *vătafii*, în Moldova, echivalenții locotenenților, *ceaușii*, respectiv *chihaele*, adică sergenți sau caporali și *stegarii*. Cu excepția celor din urmă care purtau doar steagurile, celelalte erau grade militare cu numiri turcești, după moda vremii, în afara căpitanilor, a căror denumire provenea din limbajul militar central-european și al hotnogilor, cu nume de origine maghiară.

Steagul număra în medie cam 50–80 de oameni, iar căpitănia, care cuprindea de la 3 la 6 steaguri, ajungea la câteva sute de slujitori spre mijlocul veacului al XVII-lea, la sfârșitul acestuia având doar un singur steag. În vreme de război însă, steagul număra 100 de oameni. La mobilizarea din 1711, ordonată de Dimitrie Cantemir, *„steagurile încă tot nu apucas-a plini bine, câte 100 oameni la stiag, neavând când să s<ă>plinească"*[2].

În timp de război se ținea de regulă seama în conducerea corpurilor de oaste de competențele militare ale dregătorilor și a gradelor militare. Astfel, în lupta lui Matei Basarab cu Radu Ilie din 20/30–21/31 octombrie 1632 de la răsărit de București, între Dudești și mănăstirea Mărcuța, călărașii erau conduși de spătarii Teodosie Corbeanu și Gheorghe din Măgureni, roșii de vornicul Ivașcu Băleanu și paharnicul Barbu Brădescu, iar dorobanții de aga Oprea din Bucu și căpitanul (marele căpitan de dorobanți) Lupu Buliga din Ciorovârnișani. Alteori însă erau luate în considerare calitățile militare ale unor boieri, indiferent de dregătoria pe care o ocupau în momentul respectiv.

Slujitorii de rând erau obligați să asigure prin daruri și munci veniturile marilor dregători de care aparțineau. Astfel, *călărașii* dădeau marelui spătar, *„daruri strânse în fiecare an* [...] *și de la fiecare cruce* (unitate fiscală a lor— *n.a.*) *capătă un leu, o baniță de grâu și o alta de orz, un car de fân și un car de lemne și aceasta în fiecare an"*[3]. Deși marele agă nu primea „daruri" de la toate corpurile de pedestrași (lefegii), ci numai de la *dorobanți*, totuși se socotea că avea o *„dregătorie mare și mănoasă"*, după marele spătar

[1] *Călători străini*, VII, p. 455.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 546.
[3] *Ibidem*, p. 454.

având *„câștigul cel mai însemnat și cel mai imediat"*, din care însă, marele căpitan de dorobanți, locțiitorul său, avea *„a treia parte din daruri"*[1]. Ținând seama că pe la mijlocul veacului al XVII-lea în Țara Românească fuseseră cam 4 000–5 000 de „cruci" numai de dorobanți, iar la 1688 erau încă 1 000, cam tot atâtea „cruci" având și călărașii, se înțelege ce cantități mari de produse și mii de care de fân și de lemne reveneau anual celor doi dregători militari.

Serviciul militar al slujitorilor în timp de pace, când asigurau îndeplinirea poruncilor domnești, strângerea *manu militari* a dărilor, paza unor hotare etc. și în timp de război, era răsplătită de domnie prin scutire de unele dări, folosirea pământului domnesc, prin colonizare grupată, la care, în unele cazuri, se adăugau și lefuri (aproape întotdeauna pe timp de campanie). Când nu exista pământ domnesc în locurile unde trebuiau colonizați, se așezau și pe cel feudal, fiind obligați însă, deși oameni liberi, să *„lucreze"* și să dea dijme pentru stăpânul acestuia.

Călărașii erau concentrați în așezările orășenești sau în preajma acestora. De obicei se înscriau sate întregi, fie la călărași, fie la dorobanți, dar erau și cazuri individuale, mai ales în cazul țăranilor aserviți, care, trecând peste interdicția legată de condiția lor socială, se *„scriau"* la o categorie sau alta. Prin actul, deja citat, din 27 noiembrie/7 decembrie 1632, Matei Basarab împuternicește pe Bunea logofătul să-și caute rumânii: *„anume Dobre, care se-au scris la dărăbani și Socolea, ce se-au scris la călărași: să și-i ții și alți rumâni din Grădiște, carii să vor fi scris au călărași au dărăbani"*[2].

Așezările călărașilor erau mai rare în interiorul Țării Românești, oricum în zona de câmpie, la București, Ploiești, Mănești, Gherghița, Târșor, Buzău, Râmnicu Sărat etc., și mai dese pe linia apropiată Dunării, la Lichirești (care și-a schimbat numele în Călărași), lângă Târgu de Floci și Pițua Petrii, Odivoaia, Rușii de Vede, Caracal etc. În Moldova, unde numirea de *călărași* a fost

Fig. 230 Cahla de la Corbueni reprezentând un călăreț muntean din secolul al XVII-lea.

[1] *Ibidem*, p. 456–457.
[2] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 632.

adusă după 1616 de către Radu Mihnea din Țara Românească, înlocuind la câmpie vechea numire de *străjeri*, chiar acest domn muntean înființând unitatea de călărași din Rădăuți, poate și pe cea din Fălciu, călărașii erau de obicei *„de margine"*, așezați pe linia Nistrului și în zona codrului Tigheciului, pentru paza împotriva năvălirilor tătărăști. Cu acest scop, Vasile Lupu *„au pus la vr-o patru mii de călărași pe margine"*[1], efectiv care se menține și în deceniile următoare, când călărașii moldoveni se aflau sub comanda serdarului care își avea reședința la Orhei sau Lăpușna, mai apoi și la Soroca. Pentru paza drumului care venea din Polonia, în lungul Prutului erau așezați în secolul al XVII-lea călărașii din Ștefănești, iar pentru cea a hotarului de sud-est cei din ținutul Putnei milcovene.

Călărașii, ca de altfel și curtenii, formau o *călărime ușoară* foarte apreciată în secolul al XVII-lea, motiv pentru care unii se angajau în „steagurile moldovenești" (*choragwi woloski*) din armata polonă sau în alte oști europene. Dacă pe câmpul de luptă călărimea grea acționa doar pentru izbirea inamicului, cea *ușoară* se deosebea de aceasta nu prin lipsa armurilor, cum se crede de obicei, ci prin faptul că după șarjă călăreții ei se transformau în luptători individuali, iar caii lor erau special antrenați pentru astfel de lupte. În plus, se deplasau mai rapid și erau pregătiți și pentru luptele de avangardă, de hărțuire, sau pentru cercetare. Pe scurt, în veacul al XVII-lea călărimea ușoară era socotită superioară celei grele, fiind de neînlocuit în luptele cu turcii sau tătarii.

Concentrarea călărașilor în aceleași așezări, facilita rapida lor mobilizare la luptă, ca răspuns eficient la incursiunile fulgerătoare ale tătarilor. În toamna anului 1623, hoardele lui Cantemir bei din Bugeac, prădând Țara Românească până la Buzău, *„au sărită fălciienii și covurluienii și tecucénii, cu porunca lui Radul vodă* (Mihnea, în a doua domnie în Moldova — *n.a.*), *de au lovit pre tătari la întorsă și le-au loată toată dobânda și robii"*[2]. În vremea lui Vasile Lupu, mărturisește și Marco Bandini, dacă se auzea *„că năvălesc tătarii, aproape de hotare, pornesc în zbor trupele alcătuite din călăreții cei mai iuți și îi fugăresc și îi ucid, căci nu îndrăznesc să-i ia prizonieri, întrucât domnul actual are privilegiul acesta* (din partea Porții — *n.a.*) *de a-i înlătura din hotarele sale, chiar cu uciderea multora"*[3].

Călărașii, ca și celelalte categorii de slujitori și curteni, își păstrau *„armele"* acasă[4], iar pentru campaniile mai lungi în țară sau peste hotare se echipau pe cheltuiala lor. Astfel, la 20/30 noiembrie 1668 Radu Leon scade *„călărașilor care ați fost rânduiți de oaste"* o parte dintr-o dare temporară (*„nevoie"*), arătând că *„alalți călărași* (nemobilizați — *n.a.*) *au dat câte ughi 4 iar voi cât ați avut cheltuit pentru gătire de oaste, v-am arătat domnia mea [...] să dați de cruce câte ughi 3, și voi și cei ce se vor fi făcut călărași de atunce încoace"*[5].

[1] N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I, București, 1899, p. 53.
[2] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 91.
[3] *Călători străini*, VII, p. 341.
[4] Matei Basarab îngăduie lui Bunea logofătul, la 27 noiembrie/7 decembrie 1632, să-și recupereze românii înscriși la călărași și dorobanți și să fie *„volnic cu cartea domnii mele să le ia armele"* (*D.R.H.*, B, XXIII, p. 632).
[5] George D. Florescu, *Documente privitoare la familia Florescu*, în RI, XVII (1931), nr. 10–12, p. 314–315.

Din rândul călărașilor făceau parte și curierii domnești de legătură cu Poarta sau cu Polonia și Moscova, grupați în stenguri, cel *„de Țarigrad"*, existent atât în Țara Românească cât și în Moldova, știutori de limbă turcă, ca și *„călărași de Galați"*, în timp ce *„îmblătorii de Hotin"* și cei *„de Soroca"*, cunoscători de polonă și rusă, erau trimiși în Polonia și Rusia.

Dorobanții alcătuiau o pedestrime de țară cu arme de foc (îndeosebi archebuze), fiind răspândiți la orașe (unde slujeau și în garnizoane sau în gărzile domnești de la curte) și sate, ca mici proprietari, fără a fi colonizați pe pământ domnesc, ca în cazul călărașilor, fiind în schimb categoria care se bucura de cele mai multe scutiri fiscale. La 1641 Matei Basarab dispunea de *„4 000 de pedeștri, care sunt scutiți de orice dare și în caz de război sunt plătiți de către domn cu <câte> un taler și jumătate pe lună: sunt oameni foarte viteji în stare a mânui orice armă* (de foc — *n.a.*) *precum și arcul"*[1].

Transmițându-și slujba de obicei din tată în fiu, fapt pentru care cronica munteană vorbește chiar de *„neamul dorobântesc"*[2], dorobanții erau așezați la București, Târgoviște și Iași, dar și în orașe de garnizoană mai mici: Craiova, Strehaia, lângă Gherghița, unde în vara 1611 Radu Șerban a făcut chiar o *„palancă"* (fortificație) pentru orășeni și slujitorii dorobanți, Motru, Dărăbani (din Moldova, care le poartă numele), sau în sate aflate, de obicei, în preajma reședințelor domnești, pentru a fi mai ușor mobilizați. În vremea lui Constantin Brâncoveanu erau împărțiți în trei cete: *„dărăbanții muntelui"*, din zona montană, *„dărăbanții ot Cerneți"*, aparținând marii căpitănii de margine de aici, și cei fără alt calificativ din restul țării.

Ca și alte corpuri care slujeau la reședințele domnești ei primeau din partea domniei hrană și postav, în Țara Românească adus de la Brașov, de culoare vânătă sau albastră, dar și *„roșie"*[3], cu care își croiau singuri uniformele, a căror întrebuințare se generalizează în Europa în vremea Războiului de 30 de ani. În Moldova, cel puțin în primele două decenii ale secolului al XVII-lea, uniforma dorobanților semăna cu cea a pedestrimii din Polonia; sub Ștefan Tomșa având ei *„haine tot de feleandrăș* (material din Flandra — *n.a.*), *cu nasturi și cu ceprage* (fireturi — *n.a.*) *de argintŭ, în pilda haiducilor din Țara Leșească, cu pene de argintŭ la cuminuce* (căciulă de lână — *n.a.*) *și cu table de argintŭ la șoldure pe lădunce* (cartușiere — *n.a.*)"[4].

Fig. 231 Pedestraș moldovean de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

[1] *Călători străini*, V, p. 36.
[2] *Istoria Țării Romînești*, ed. 1960, p. 116, 121, 132.
[3] Dărăbani *„în uniformă roșie"* se aflau în 1653 la curtea de la Târgoviște (*Călători străini*, VI, p. 108).
[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 62–63.

Pe lângă călărași și dorobanți, ale căror efective, mai cu seamă ale ultimilor, au suferit scăderi vizibile în urma răscoalelor lor din anii 1653–1655 în Țara Românească și în mai mică măsură în Moldova, în ciuda încercărilor lui Constantin Șerban și Mihnea al III-lea de a-i reorganiza pe dorobanți, în ultimele trei decenii ale secolului al XVII-lea numărul slujitorilor a sporit considerabil cu noi categorii (bresle). Între acestea în Țara Românească, în vremea lui Gheorghe Duca, apar **scutelnicii** călări și pedeștri, primii fiind menționați la 1688 drept *„români atrași de oarecari privilegii în oștirea călare, dar crucea lor este de cel puțin 4 oameni și de cel mult 8 oameni însurați"*, la 1702, împreună cu cei pedeștri, fiind mai numeroși decât toți vechii călărași și dorobanți. Șerban Cantacuzino înființează **saragelele** călări, după model turcesc, iar Constantin Brâncoveanu creează la 1695 corpul **talpoșilor,** în număr de 1 000, efectivul a 15 steaguri, cu garnizoana la București, slujind desigur la curte pentru lefuri, chivere și alt echipament și întreținere. Tot Brâncoveanu organizează în 1690 corpul **martalogilor** călări și în mai mică măsură pedeștri, pentru paza militară a hotarelor amenințate de imperiali în zona Dunării și spre Transilvania, după modelul martalogilor (armatolilor) din armata otomană. În Moldova **drăganii (dragonii)**, după chipul mercenarilor nemți, sunt menționați la 1667, fiind ca peste tot în Europa, un corp de elită format din pedestrime, care se deplasa și chiar acționa călare, iar **agivele** (vânători) au fost înființați pentru scurt timp de Dumitrașcu Cantacuzino în a doua domnie din 1684–1685.

Pe lângă aceștia se mențin și vechile corpuri de cavalerie ale **curtenilor,** numiți și **roșii** în Țara Românească. Din aceeași categorie largă a curtenilor făceau parte și **hùsarii (hânsarii)** din Moldova aflați aproape în fiecare ținut, sub conducerea generală a unui mare vătaf de hânsari (mare hânsar), cu echipament asemănător husarilor poloni, precum și **subalternii marilor dregători** (păhărnicei, spătărei, vistiernicei ș.a.) din ambele Țări Române extracarpatice. Curtenii reprezentau, cum am mai amintit, elementul de bază al vechii organizări militare românești dinainte de apariția slujitorilor, cu care au coexistat în tot veacul al XVII-lea, reprezentând chiar o forță însemnată în prima jumătate a secolului. Spre deosebire de slujitorii țărani, curtenii, pe care starea lor materială îi situa între aceștia din urmă și boieri, nu erau concentrați în garnizoane la orașe și sate, ci erau răspândiți în așezări diferite din județe și ținuturi, sub ascultarea *marilor vătafi* (conducători) aflați la conducerea acestora în prima jumătate a secolului al XVII-lea, deveniți după aceea *căpitani* ai acelorași unități administrative, iar apoi, numai în Moldova *mari căpitani de ținuturi* spre sfârșitul veacului; în timp ce în Țara Românească au existat doar doi *mari căpitani*, ai unor mari căpitănii *„de margine"*, la Focșani, înființate în 1651 de Matei Basarab și la Cerneți, create de Brâncoveanu la 1690, prin transformarea căpităniei de Mehedinți în mare căpitănie de Cerneți, ambii cu atribuții de paza hotarelor răsăritean, respectiv apusean, fără nici o legătură cu organizarea curtenilor. Aceștia din urmă depindeau în Moldova de *marele logofăt*, în vreme ce în Țara Românească, cel puțin în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea roșii erau sub ascultarea *marelui paharnic*, în vreme ce hùsarii moldoveni erau sub dependența *marilor vornici*. Nu știm ce datorau curtenii acestor mari dregători, sigur însa, la 1688 se menționează că în Țara Românească *„păhărniceii care merg și ei călare la război ca și călărașii sau călăreții, odinioară erau bogați și dădeau daruri multe paharnicului"*[1].

Unitățile de curteni aveau aceiași comandanți ca și slujitori în Țara Românească (căpitan, iuzbași, ceaușì și stegarul), în timp ce în Moldova ele păstrează pe vătaf în locul hotnogului de la slujitori, fiind conduse de căpitan, vătafi, chihaiele și stegar.

Deși fiscalitatea era destul de ridicată în cazul curtenilor din ambele Țări Române extracarpatice, nu aceasta a dus la „decăderea" lor, cum s-a afirmat adesea, fiind, de altfel, în legătură cu valoarea averii acestora. La 1641 Matei Basarab putea *„avea oricând în caz de război 8 000 de boieri, adică nobili; după aceștia sunt alți 4 000 de stare mai joasă, numiți spătărei; aceștia sunt datori să meargă la război pe cheltuiala lor"*[2], în total fiind vorba de 12 000 de curteni. De altfel, la 1653, în bătălia de la Finta, *„curtea, ce se dzice la dânșii roșii"*[3], număra *„ca la 7 000"* de oameni în oastea domnului muntean[4], fiind o forță importantă. Efectivul total de curteni era asemănător în Moldova, unde la 1620 domnul *„poate chema la oaste până la 10 000 de arcași călări, care sunt trupa cea mai viteazǎ din acea țară, și sunt datori să-l slujească pe domn fără altă răsplată decât unele privilegii de care ei se bucură obișnuit"*[5] (în vreme de pace).

Fig. 232 Curtean călare din Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea.

În fapt, curtenii au trebuit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea să se adapteze la structura slujitorească a armatei; în Țara Românească roșii și subalternii marilor dregători fiind integrați în aceasta de Constantin Brâncoveanu, printr-o adevărată *reformă militaro-administrativă*. Prin această reformă, care a avut loc înainte de 20 februarie/2 martie 1694, s-a urmărit *nu desființarea ci tocmai menținerea și „modernizarea" instituției acestora, fără a le schimba statutul social, apartenența la*

---

[1] *Călători străini*, VII, p. 454.
[2] *Ibidem*, V, p. 35.
[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 153.
[4] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 110.
[5] *Călători străini*, IV, p. 486.

categoria micii boierimi și fără a-i amesteca cu alte bresle propriu-zise de slujitori. Rezultatul a fost apariția „*slujitorilor pre județe*". În locul vechilor curteni, micii dregători de tot felul, răspândiți în toată țara, greu de mobilizat, Constantin Brâncoveanu a creat 12 categorii de noi „*slujitori*" rânduiți în toate cele 17 județe ale țării: *roșii* în Buzău, Gorj și Mehedinți, *păhărniceii* în Râmnicu Sărat, *spătăreii* în Saac și Ialomița, *cămărășeii* în Prahova, *vistierniceii* în Ilfov, Teleorman și Muscel, *portăreii* în Dâmbovița, *mazilii* în Vlașca, *stolniceii* în Argeș, *postelniceii* în Olt, *vorniceii* în Romanați, *armășeii* în Vâlcea și *bănișorii* în Dolj.

Dacă până la această reformă, pe lângă roșii doar o parte din posesorii titlurilor de mici dregători aveau îndatoriri specific militare: spătăreii, visterniceii, postelniceii, stolniceii, vorniceii, păhărniceii, armășeii și setrarii (care însă nu mai apar între „slujitorii pe județe" ai lui Brâncoveanu), în timp ce alții aveau doar sarcini civile: cămărășeii, portăreii, bănișorii și mazilii, după reformă îndatoririle tuturor devin identice în toate județele ca și conducerea lor prin noii căpitani de slujitori din județe. Numele lor unic pe fiecare județ nu are o semnificație anume, fiind acordat în virtutea tradiției, după care în județul respectiv predominase respectiva categorie de curteni a cărei denumire li s-a atribuit.

Că vechii curteni nu au fost desființați prin mijloace administrative sau fiscale, cum se credea în trecut, ci mai degrabă consolidați în cadrul orânduirii slujitorești, o dovedește faptul că în vremea lui Brâncoveanu ei reprezentau breasla militară cea mai numeroasă. Iar din punct de vedere fiscal, valoarea dărilor lor reprezenta 19,23% din totalul acestora pe întreaga țară, ceea ce îi situa pe locul următor marii categorii a birnicilor țărani, la mare distanță de celelalte categorii privilegiate. Cum însă indicele dărilor lor a scăzut în vremea lui Brâncoveanu, valoarea participării lor la veniturile vistieriei nu se justifică prin mărimea impunerilor, ci prin numărul lor mare (după același indice cei mai numeroși fiind spătăreii, roșii și vistiernicеii). Erau scutiți de numeroase dări în bani și în natură, iar birul lor slujitoresc așezat pe „cruci" de oameni relativ avuți (fiecare cu 1 la 4 membri), a scăzut de la 10 ughi (galbeni) în 1696, la 4 ughi în 1715. Căpitanii lor aveau și alte scutiri, și o dată cu toți slujitorii și cei „pre județe" primeau lefuri lunare și orice slujbă a lor, inclusiv cea de lucru la cetățile turcești de margine, era foarte bine plătită, ceea ce îi făcea pe unii slujitori din județe, alături de alte bresle, să dorească îndeplinirea unor astfel de slujbe. Legenda desființării vechilor structuri militare românești de către Brâncoveanu trebuie, așadar, înlăturată. Oastea sa ajungând, cum vom vedea, la peste 5 000 de oameni în timp de pace și la peste 20 000 în vreme de război, fiind la nivelul celei a înaintașului său Șerban Cantacuzino, și în bună măsură asemănătoare celor ale altor țări europene. Altfel nici nu s-ar explica biruința lui Brâncoveanu asupra celei imperiale a lui Donat Heissler la Zărnești (11/21 august 1690).

Și o altă parte a oștilor românești din secolul al XVII-lea a fost, de asemenea, nedreptățită în istoriografia problemei. Unitățile boierilor, mai precis ale dregătorilor de toate categoriile, sunt de multe ori amintite în relatările privitoare la bătăliile din secolul al XVII-lea. În lupta de la Finta (1653) din oastea lui Matei Basarab „*mai vârtos boiarii cei mari* (marii

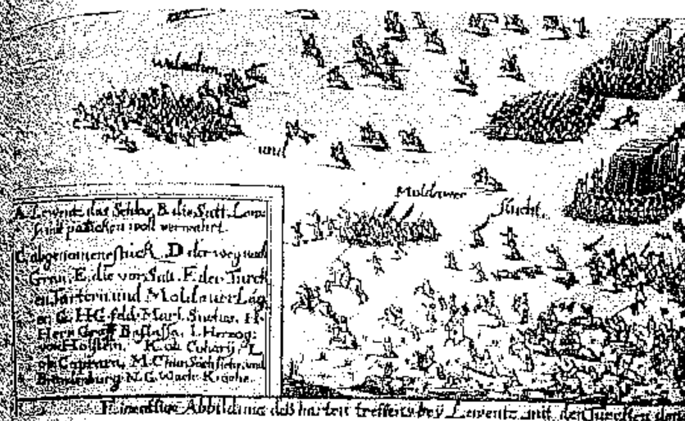

Fig. 233 Detaliu reprezentând retragerea muntenilor și moldovenilor din bătălia de la Levenz (9/19 iulie 1664).

dregători — *n.a.*) *și al doilea cu coconii lor, cu slugile lor, tot cu sabiile goale întra într-înșii* (în inamici — *n.a.*) *de-i gonea și-i răspândea în toate părțile*"[1].

În 1683, pentru campania asupra Vienei alături de oastea turcească, când se mobilizau efective selectiv din fiecare categorie militară, Gheorghe Duca „*și pe țară* (boierimea din afara sfatului și divanului domnesc — *n.a.*) *au orânduit oameni de oaste, și boerii, și mazâlii, câte cu 10–12 slugi. S-au pus și pe Brah<ă> căpitan de au făcut un steag de oameni tot din vătajii boiarilor ș-a giupânesilor celor săraci*"[2]. Iar sub Constantin Brâncoveanu exista un „*steag al coconilor*" (fiii legitimi) de boieri și un altul al „*paicilor*" (pajilor) din rândul acestora.

Paza hotarelor revenea în Țara Românească în zona montană **plăieșilor**, iar la câmpie călărașilor deja amintiți, în timp ce în Moldova păzitorii hotarelor atât de la munte cât și de la câmpie s-au numit **străjeri** până în deceniul al doilea al secolului al XVII-lea, când Radu Mihnea, cum am văzut, transformă străjerii călări de la Nistru în călărași, cu numirea adusă din Țara Românească.

Atât plăieșii cât și străjerii erau țărani liberi, mai rar aserviți, aleși din satele de margine și conduși de câte un vătaf de plai numit de domn. Ei slujeau pentru scutiri fiscale (plata dărilor pe jumătate, sau cu „rupta" în cazul străjerilor), în timp ce vatafii de plai dădeau „*birul vătășesc*", iar în vremea lui Brâncoveanu aveau regim de „slobozie". În schimb erau

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 111.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 266–267.

obligați să păzească nu hotarul întreg, ca în zilele noastre, ci locurile obligatorii de trecere, potecile plaiurilor, văile râurilor, schelele-vămi, pentru a nu fi ocolite și a nu trece nimeni peste munte fără îngăduința domnului. Ascultau de vătafii, apoi căpitanii de județe în Țara Românească și de marii vătafi, apoi marii vătafi de ținuturi în Moldova.

Constantin Brâncoveanu a reformat și instituția plăieșiei prin *unificarea* sub numele de *„plăieșești"* a tuturor localităților cu obligații variate de pază a drumurilor și potecilor spre hotare, indiferent de statutul social al locuitorilor lor și de formele de relief pe care se aflau, extinzând astfel *„plăieșia"* și în zonele de câmpie, unde nu erau plaiuri. La 20/30 iunie 1690, chiar în ajunul plecării în campania antiimperială care a culminat cu bătălia de la Zărnești, Brâncoveanu aprobă lista cu cele 288 de sate și părți de sate, *„plăieșești pre județ<e>"*. Acestea erau răspândite în 13 din cele 17 județe ale Țării Românești, cele care aveau deschidere spre hotare. Pentru prima dată apar însă acum astfel de sate și la marginea dunăreană: 5 în Ialomița, 4 în Ilfov și câte 6 în Vlașca și Teleorman. Ele păzeau drumurile care duceau peste Dunăre, opt dintre ele, între care și Oltenița, purtând și apelativul de *„Drumași"*. La acestea se adaugă și 15 sate plăieșești în județul Râmnicu Sărat, la hotarul cu Moldova.

De la această unificare „plăieșească" au fost exceptate doar trei grupuri a câte 12 sate fiecare, care păzeau schelele de la Rucăr — Dragoslavele (acest grup avea în 1695 chiar regim de *„slobozie"*), Câineni și de pe Valea Prahovei.

Tot în legătură cu paza hotarului dunărean amenințat dinspre sud de imperiali, după expediția lui F. Veterani din 1688 spre Orșova și Vidin și cea a lui Ludovic Wilhelm de Baden, care în 1689 a pătruns în Țara Românească pe la Cerneți, Constantin Brâncoveanu a transformat în 1690 căpitănia județului Mehedinți în *marea căpitănie de margine de la Cerneți*, cu sediul în nuca localitate din apropierea ruinelor cetății Severinului, acțiune aprobată și chiar încurajată de sultan. Cu acest prilej apare și *„căpitanul cel mare de Cerneți, care era acolo de paza marginii, anume Niucola Glogoveanul"*[1], al cărui rang în vremea lui Brâncoveanu era ultimul dintre

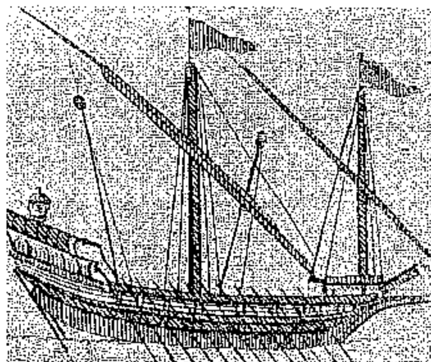

Fig. 234 Caic de război din flotila dunăreană a lui Constantin Brâncoveanu.

[1] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 89.

velițiii (marii — *n.a.*) *boieri*"[1]. Această mare căpitănie însă nu a supraviețuit domnului decât câțiva ani.

În sfârșit, Brâncoveanu este și inițiatorul în 1697 a *primei flote fluviale de război românești*, constând din trei *„caice domnești"*, corăbii de război după modelul celor otomane, cu o lungime de 40 de metri, o velatură bogată, tunuri, căpitani, cârmaci și câte 28 de vâslași fiecare. Pe lângă marinari (*„caiecii"*), plătiți cu lefuri ca și restul personalului, pe vase au fost îmbarcați și *oșteni din breasla cazacilor* (români), așadar o *infanterie fluvială*. Vasele patrulau pe Dunăre din primăvară până în octombrie, cele ale căpitanilor Necula și Iațco în preajma Rahovei, iar cel al odobașei (colonelului) Petco la Cerneți. Vasele au fost construite în șantierul de la Giurgiu, cu materiale furnizate din țară și vestea despre ele a ajuns foarte repede la cunoștința țarului Petru I, care chiar la sfârșitul lui 1698 trimite pe logofătul Teodor Corbea înapoi *„în Țara Românească, la domnul de acolo, pentru a tocmi 50 de meșteri de corăbii, care să știe să conducă corăbii pe Marea Neagră"*[2].

Ultima componentă principală a oștilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea era reprezentată de **mercenarii (lefegii) străini și români.** Sub aspect organizatoric în primele trei decenii ale veacului al XVII-lea avem de-a face cu **mercenarii domnești,** legați direct de persoana domnului, care-i angaja și-i plătea pe termene de obicei scurte, în vreme de războaie, care stabilea condițiile angajării și adesea cerea pentru aceasta acordul conducerii țării, în care trimitea *„cărți"* pentru chemarea lor. În această vreme numărul categoriilor militare de mercenari era redus: *poloni, cazaci, secui, haiduci* unguri călări și sârbi pedeștri, *lefegii pământeni*, moldoveni și munteni. Cu totul episodic apar în oastea lui Radu Șerban *valoni*, în cea a Movileștilor *francezi*, la Alexandru Iliaș (1616–1618) *bulgari*, la Gaspar Grațiani *croați, germani, italieni* și *raguzani*, și chiar *turci „seimei"* (seimeni), iar în oastea lui Leon Tomșa *dalmațieni (raguzani)*. Cu excepția cazacilor, care erau o categorie militară nu un neam (fiind zaporojeni, lisovți, adică lituani, numiți așa după o căpetenie a lor Alexander Lisowski, și poloni) și a haiducilor (unguri, sârbi și poloni), celelalte categorii purtau numele neamului din care proveneau, fiind echipați, înarmați și luptând după specificul acestuia.

Până la sfârșitul domniei lui Radu Șerban (1611), efectivele mercenarilor erau ridicate, de obicei invers proporționale cu durata perioadei de angajare, determinată de interese de moment (războaie, campanii). Angajarea se făcea pe perioade limitate, deoarece costau scump, domnul acordându-le nu doar lefuri ci și întreținerea pentru oameni și cai. Fiind numeroși în această vreme, în iarna 1602–1603 aceștia au fost *„nevoiți pentru a se hrăni, să stea și să se încartiruiască în satele de munte, destul de departe unul de altul"*[3], la fel ca și cei din Moldova, trimiși în 1615 pentru iernat în diferite regiuni ale țării. Pentru

[1] *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202–7212 (1694–1704)*, ed. C.D. Aricescu, în „Revista istorică a Arhivelor României", București, 1873, p. 553.

[2] *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumînii v XV- naciale XVIII v.*, III, Moscova, 1970, p. 131–132.

[3] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 115.

întreținerea și *„merticele"* de hrană ale mercenarilor, procurate din dările asupra populației, unele sate ajungeau să se vândă în rumânie, cazul Foleștilor de Jos din Țara Românească, căruia cumpărătorul i-a plătit *„dăjdiile și merticul la carânele lui Berbervenți* (Bórbély Vincențiu — *n.a.) căpitanul, pe trei luni...*"[1], în vremea lui Radu Șerban. Chiar și un sat liber, Întorsura de Sus, a fost dat drept plată de boierii Buzești din locotenența domnească, în vara 1601, *„vecini unui haiduc, anume Raț Ianoș. Și tot i-a ținut vecini cu sila. Iar cât i-a ținut Raț Ianoș acel sat vecini, el n-a luat numai ce este venitul vecinilor, ci a jefuit de le-a luat multe averi și aspri fără dreptate*", până când Radu Șerban a hotărât ca haiducul să despăgubească pe țăranii împilați[2].

În vremea acestui domn războinic căpeteniile de mercenari pătrund chiar *în sfatul domnesc:* albanezul aga Leca Racotă mare spătar (1602–1604), haiducul sârb Gheorghe Raț mare comis (1602–1603) și moldoveanul Vasile Mârza (cel Mare) mare spătar (1604–1610), sau ocupă dregătorii în afara acestuia: sârbul Jivco mare armaș (1603), apoi mare aga (1603–1611).

În deceniile doi și trei ale veacului al XVII-lea efectivele mercenarilor străini scad în bună măsură, cu excepția celor din gărzile domnești. Este însă de semnalat că încă din vremea lui Mihai Viteazul lefegiii balcanici, îndeosebi sârbi, se așază mai întâi în Țara Românească, cu familiile lor, alcătuind astfel nu numai o oaste ci *„un popor"*, ei stând astfel la baza categoriilor de mercenari străini *„împământeniți"*, de felul *seimenilor.*

O dată cu domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu începe epoca **mercenarilor slujitori** care se întinde până la începutul epocii fanariote. Acum se structurează principalele corpuri de mercenari de acest fel, apar *seimenii, dragonii* (nemți) *lipcanii* (tătari), *beșliii* (turci), *levenții* (moldoveni), *lefegii* (sași, apoi români), pe lângă mai vechile corpuri de *catane* (unguri), *soldați* (nemți), *leși* (poloni) și *cazaci. Spre deosebire de epoca precedentă, aceste corpuri au fost încadrate în organizarea slujitorească,* ca și celelalte unități ale oștilor românești, împărțite în steaguri, conduse de căpitani (la seimeni, bulucbași), sau chiar mari căpitani, slujind în gărzile domnești la curte, unde primeau câteodată și uniforme, pe lângă leafă și hrană, sau în județe și ținuturi, unde uneori erau puși să supravegheze strângerea dărilor, din care își primeau lefurile. În acest fel corpurile de mercenari au fost permanentizate ca nume, structură organizatorică și chiar efective, ne mai fiind legate direct de persoana domnului și supuse intereselor de moment ale acestuia. Pe durata campaniilor, desigur, se înființau și corpuri noi de lefegii cu o durată determinată. De altfel, încă de pe la mijlocul secolului al XVII-lea chiar slujitorii de țară nu mai luptau decât în schimbul lefurilor. În 1658, când Gheorghe Ștefan fusese nevoit să părăsească tronul, înaintea venirii lui Gheorghe Ghica, s-au ridicat oștenii țării să prade carele domnești, strigând *„Léfe, léfe să ne dea!"*[3]. La 1695, strângându-și oaste, hatmanul Antioh Jora *„le dă cărți de ertare și lefi"*[4].

[1] *D.I.R.*, B, XVII-', p. 377.
[2] *Ibidem*, XVII-2, p. 238.
[3] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 181.
[4] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 368.

Cu timpul însă, în ultimele patru decenii ale veacului al XVII-lea, ca și în alte armate europene, mercenarii străini au fost înlocuiți de cei autohtoni, care au păstrat însă numele și echipamentul celor dintâi, unitățile de lefegii ajungând astfel spre sfârșitul secolului să se românizeze complet. Același proces s-a petrecut în armatele polonă și lituană, unde la începutul secolului al XVIII-lea locul călăreților moldoveni mercenari îl luaseră cei localnici, care au păstrat însă *„tipul moldovenesc"*. Pe de altă parte, în aceeași perioadă, acordarea de lefi categoriilor militare de „nemercenari", ocazional în vreme de război sau permanent pe lângă scutiri fiscale, îndeosebi în cazul ofițerilor de slujitori, a dus la o tot mai intensă uniformizare sub aspectul plății lefurilor între toate categoriile de oșteni. Relatând despre atribuțiile *cămărașului de catastife* Dimitrie Cantemir arată că pe lângă condicile de venituri particulare ale domnului, acesta *„are, de asemenea, listele de soldați și, dacă armata se trece în revistă, strigă pe fiecare după numele lui. Tot așa face când li se plătesc lefurile, și atunci dă fiecărui căpitan o listă a soldaților din ceata lui și pentru această muncă ia de la fiecare ca plată câte un imperial"* (taler)[1]. Așadar, în preajma epocii fanariote plata lefurilor se generalizase în oștile Țărilor Române extracarpatice și în timp de pace.

Fig. 235 Steag domnesc al lui Constantin Brâncoveanu păstrat la mănăstirea Hurezu.

Efectivele armatelor din Țara Românească și Moldova au variat mult în secolul al XVII-lea, care sub aspect militar face o lungă trecere de la oștile medievale la cele de tip modern. În general străinii se arată impresionați în această vreme de numărul mare al oștenilor munteni și moldoveni. *„Am fost uimiți* — relatează Paul de Alep în decembrie 1653 —

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 210–211.

de mulțimea ostașilor din Țara Românească, de diferite neamuri"[1], numai garda domnească de la Târgoviște numărând atunci *„peste zece mii de oșteni aleși dintre cei mai viteji și mai neînfricați...*"[2]. Cât despre calitățile oștenilor obișnuiți, Marco Bandini observa la 1646 despre cei moldoveni că *„sunt ostași foarte răbdători la frig și la arșiță, rabdă de foame și de sete două și mai multe zile <rămânând> teferi*", copiii, chiar cei de boieri, erau obișnuiți cu lipsurile pentru a ajunge buni oșteni, moldovenii *„fiind născuți pentru război [...] iar prin iuțeala și rezistența cailor, ei întrec aproape toate națiunile*"[3]. Cam la aceeași concluzie ajungea și un raport olandez din 1687, arătând că în Moldova *„locuitorii sunt mai buni ostași decât plugari*"[4].

În privința raportului dintre călărime și pedestrime, cea dintâi era mai numeroasă, datorită vecinătății tătarilor, ceea ce se constată și în Polonia. Pedestrimea nu era folosită în număr mare decât în gărzile domnești, și în vreme de pace cu rosturi administrative. Garnizoanele cetăților și orașelor, ca și paza hotarelor fiind asigurate atât de pedestrime cât și de călărime. Doar pe lângă unele cetăți moldovene se găseau garnizoane de *sinețași* sau *pușcași* (*pușcari*), care locuiau în târgul din vecinătate. În Țara Românească exista și o unitate de *tunari* condusă la mijlocul veacului al XVII-lea de un iuzbașă.

Pornind de la efectivul maxim de război, 40 000 de oameni, devenit *tradițional* în Moldova în secolele XVI–XVII, care reprezenta, de fapt, *posibilitatea de mobilizare a „oștii celei mari*" iar nu un efectiv real, nefiind atins nici măcar în vremea lui Mihai Viteazul, se poate observa că efectivele oștilor muntene și moldovene s-au *adaptat la tipul de campanii* purtate în diferite perioade și în orice caz nu se deosebeau numeric de cele ale multor state europene, neputând însă firește rivaliza cu *„mulțimea de necrezut a turcilor*"[5].

În vremea luptelor din 1601–1602 între pretendenții la scaunul Țării Românești, Simion Movilă, Radu Mihnea și Radu Șerban, oștile acestora aveau în medie cam 10 000 de oameni, în cele din urmă tronul fiind dobândit de cel din urmă, cu o oaste formată din 20 000–25 000 de oameni. În marile bătălii la nivel european ale vremii, purtate de Radu Șerban cu tătarii (1602) și cu principii Transilvaniei (1603, 1611) oastea acestuia a cuprins între 12 000 și 19 000 de oșteni căliți și bine înarmați, dintre care mulți slujiseră și sub Mihai Viteazul, efectivele sale în vreme de pace ridicându-se la 3 000–4 000 de oșteni (1604). În timpul luptelor din Moldova între Ștefan Tomșa II și Movilești efectivele din fiecare tabără ajungeau până la 15 000 de oameni; în Țara Românească neafectată de războaie, Radu Mihnea dispunea de 10 000 de călăreți, pedestrași și mercenari, pentru ca la 1632 oastea munteană să numere 10 000 de călăreți și 2 000 de pedestrași.

Aceste efective nu erau inferioare celor ale puterilor vecine. Polonia, aflată la începutul secolului al XVII-lea la apogeul puterii sale militare, nu avea la 1601–1603, în timp de

[1] *Călători străini*, VI, p. 109.
[2] *Ibidem*, p. 108.
[3] *Ibidem*, V, p. 331–332.
[4] *Ibidem*, VII, p. 521.
[5] *Ibidem*, V, p. 332.

pace, mai mult de 1 500–3 600 de oșteni, iar din 1638 până la 4 800. În bătălia de la Kircholm (1605), considerată una dintre cele mai strălucite victorii dobândite de armata polonă, aceasta număra doar 3 400 de oameni, în vreme ce regele suedez Carol al IX-lea a dispus de 11 000 de oșteni. În primul sfert al secolului al XVII-lea armata polonă nu a depășit 25 000–30 000 de oameni, iar cele ale Casei de Austria, în totalitate, nu au trecut niciodată de 24 000 de soldați, oastea lui Gabriel Bethlen din Transilvania numărând, la rândul său, în total 15 000 de oameni.

În timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu efectivele oștilor românești sporesc, ajungând pentru fiecare la 25 000–30 000 de oșteni, dar ambii domni, iar apoi și Gheorghe Ștefan, puteau mobiliza, după aprecierile izvoarelor vremii, până la 40 000 de oșteni. În aceeași perioadă, în timp de pace efectivele lor se ridicau la circa 10 000–12 000 de oameni. La marea bătălie de la Finta (17/27 mai 1653) au participat circa 30 000 de oșteni în tabăra lui Matei Basarab și peste 20 000 în cea a lui Vasile Lupu și Timuș Hmelnițki. În vreme de pace numai oastea moldoveană, la sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, număra de obicei 20 000 de oameni, în care erau curteni, 5 000 de mercenari străini și 10 000–12 000 de slujitori. Predominau călăreții, ca peste tot în Europa la sfârșitul Războiului de 30 de ani.

De altfel, nici în al doilea sfert al secolului al XVII-lea efectivele oștilor din Țările Române extracarpatice nu au fost cu mult mai mici decât cele care s-au înfruntat în Războiul de 30 de ani, care nu au depășit niciodată 30 000 de oameni pe câmpul de luptă. Generalul imperial Raimondo Montecuccoli considera, între 1649 și 1654, că proporția ideală a unei armate era la acea vreme de 11 000 de călăreți la 9 000 de pedestrași, un număr mai mare împiedicând mobilitatea acestora.

Deși afectate de reprimarea răscoalelor seimenilor și dorobanților din 1653–1655, efectivele oștilor muntene s-au refăcut repede, la 1657 acestea numărând 30 000, iar cele moldovene 20 000 de oameni. Un an mai târziu, Constantin Șerban a căutat să oprească oastea otomană, care aducea pe Mihnea al III-lea cu 25 000 de oșteni de țară și 7 000 de ajutoare din Transilvania. Cam tot cu 25 000 de oameni a încercat acesta din urmă să scuture dominația otomană la 1659, iar în 1662, în ajunul reluării ofensivei otomane spre Europa Centrală, la Constantinopol se considera că oștile Țării Românești și Moldovei numără fiecare cam 20 000 de oameni.

O dată însă cu obligarea acestora de a participa la campaniile otomane asupra Austriei și apoi a Poloniei, începând din 1663, domnii români n-au mai fost interesați să întrețină oști numeroase, dimpotrivă, au declarat deliberat efective mici, de ordinul a circa 2 000–4 000 de oameni, selectați (*„rânduiți de oaste*", cum menționa porunca lui Radu Leon din 20/30 noiembrie 1669, citată mai sus) din toate breslele militare, profitând de faptul că Poarta s-a mulțumit cu participarea acestor efective scăzute. Ele nu reflectau însă adevăratul potențial militar al Țărilor Române extracarpatice, așa cum a crezut eronat istoriografia perioadei, vorbind de dezagregarea și chiar desființarea aproape totală a oștilor românești în ultimele patru decenii ale veacului al XVII-lea.

E adevărat, cum am văzut, că o dată cu generalizarea plății lefurilor atât în vreme de pace, dar mai cu seamă în campanie, domnii nu mai voiau să întrețină efective ridicate, dar la nevoie puteau mobiliza efective însemnate, ca și în trecut. Relatările vremii arată că în 1673 Ștefan Petriceicu putea ridica în Moldova 25 000 de călăreți, iar Dimitrie Cantemir l-a informat pe țarul Petru I că ar putea participa la o campanie antiotomană cu *„oști călări până la douăzeci de mii"*[1], faptul că a mobilizat în 1711 doar 6 000–8 000 de oameni, datorându-se neînțelegerilor cu boierii săi. În Țara Românească Șerban Cantacuzino dispunea în 1686 de 18 000 de oșteni, doi ani mai târziu numărul acestora ajungând la 20 000. Urmașul său, Constantin Brâncoveanu, întreținea în timp de pace peste 5 000 de slujitori, în vreme de război numărul acestora, după relatările vremii, putând chiar depăși 20 000 de oameni. De altfel, prin tratatul din 1709 cu Petru I, Brâncoveanu se obliga să treacă de partea acestuia, la sosirea trupelor rusești, cu 30 000 de oameni, efective pe care țarul le-a luat în calcul în pregătirea campaniei sale antiotomane din 1711.

Nici aceste *efective potențiale* nu erau cu mult mai mici decât cele ale țărilor europene în ultimele patru decenii ale secolului al XVII-lea. În 1673 armata polonă număra 33 510 de oameni, care în 1699 se reduseseră la 18 000. Iar armata imperială, sub Iosif I de Habsburg (1705–1711), nu trecea de 40 000 de soldați.

Cât privește armatele reale cu care domnii români au participat în această vreme la campaniile otomane, acestea, cum am amintit, erau doar reprezentative. În 1672 Grigore Ghica, trebuind să se alăture sultanului în expediția pentru cucerirea Camenițel și a Podoliei, și-a alcătuit oastea *„strângându-și den toate breaslile: călărași, dorobanți, roșii, visternicei, spătărei, postelnicei, stolnicei, vornicei, păhărnicei, le-au făcut steaguri și le-au dat tuturor sulițe vărsite și cu prapore* (stegulețul triunghiular din vârful suliței — *n.a.*) *fealiuri-fealiuri, fieștecare după breasla lor și au făcut oaste frumoasă, atât cât, mergând și făcând halai înaintea împăratului, s-au mirat și împăratul și toți turcii de oști ce avea Grigorie vodă frumoase"*[2]. Iar la 1689, cu ocazia intrării generalului Donat Heissler în Țara Românească, Brâncoveanu, pentru a nu strica totuși legăturile cu imperialii, a preferat să ceară ajutorul Porții și al tătarilor, mobilizându-și doar un număr redus de oșteni din câteva bresle: *„cu cazaci pedestrime, cu saragele, cu siimeni și cu alți lefegii, ca la 2 000 de oameni buni"*. Pentru ca în 1695 să-l însoțească pe sultan în campanie doar *„cu o seamă de boiari și cu slujitorime, călărime, câți s-au socotit de trăba slujbei a fi"*[3]. Aceștia nu reprezentau nici pe departe adevăratul potențial al oștilor românești.

Așadar, la începutul secolului al XVII-lea, în epoca lui Radu Șerban, efectivele oștilor din Țara Românească și Moldova ajung în fiecare din acestea până la 15 000–20 000 de oameni, ele sporesc cu circa 15 000 de oșteni în vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, pentru ca spre sfârșitul secolului să ajungă potențial din nou la valorile de la începutul

---

[1] *Cronica Ghiculeștilor*, ed. N. Camariano, Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 81.

[2] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, p. 150–151.

[3] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, p. 70.

acestuia, numărul călăreților depășind mereu pe cel al pedestrașilor, ca, de altfel, în întreaga Europă.

Mobilizarea pentru campanie se făcea oricând la porunca domnului, care *„orânduia oameni de oaste"*[1], după cum socotea necesară mărimea efectivelor, sau *„striga în leafă"*, categorii care nu aveau obligații militare. În 1711, când oricine participa la război primea leafă, Dimitrie Cantemir a trimis *„răpezit"* porunci cu *„cărți împărătești"* de la Petru I la toate categoriile militare: *„la toată boerimea și slujitorime, toți să încalece, să vie la oaste cu plată; iar care n-a veni va rămâne podan* (supus — *n.a.*) *și lipsit din moșiile sale [...] Deci boiarii mazilii au și început a veni de prin bejenii la oaste [...] Așijderea și slujitorii, dacă au audzit, au și început a vini toți de toate părțile și a să scrie la steaguri. Și audzind de leafă, nu numai slujitorii să scriia, ce și ciobotarii, croitorii, blănarii, crâșmarii. Slugile boerești lăsa pre boiarii săi și alerga de să scriia la oaste. Oaste de strânsură, din târgu, mai mulți fără arme, decât cu arme. Se făcură până la 17 polcovnici* (colonei — *n.a.*) *și 170 rotmiștri* (căpitani — *n.a.*) *cu steaguri în cincisprezece dzile"*[2].

Când se mobilizau doar efective restrânse pentru participare la companii otomane, breslelor li se *„rânduia"* câți oameni trebuiau să dea la oaste după unitățile lor fiscale, *„crucile"*, unul sau mai mulți oameni de cruce.

În caz de război **durata slujbei militare** nu era limitată ca în Europa Apuseană, mai cu seamă pentru cei care primeau lefuri, dar *prin tradiție*, obligația de a sta sub arme sau a face lucrări militare se reducea la trei luni chiar în timpul lui Constantin Brâncoveanu, când *„după ce s-au plinit slujitorii trei luni"* au fost licențiați[3]. La întoarcerea din campania asupra Vienei din 1683, *„oastea Ducăi-vodă, fiindu supărată de la Sviatii Gheorghie până la Sviatii Nicolaie, s-au și răsipit, câți încotro au putut pre la casăle lor"*[4].

Gărzile domnești slujeau la curte, cu schimbul, săptămânal. La 1676 cei două mii de călăreți și pedestrași care serveau la Iași *„pentru garda domnului și a orașului"*[5], furnizau prin rotație câte două unități de archebuzieri și una de lăncieri. *„La palat sunt întotdeauna de gardă două sute de pușcași și o companie de lăncieri, care merg pe jos când domnul nu iese din oraș, și călare când acesta pleacă la oaste. <Timpul> de gardă ține o săptămână, în care vreme domnul le distribuie pâine, carne și lemne"*[6].

Dacă **hrana** gărzilor era furnizată de domnie pe timpul de gardă, în campanie aceasta era în parte transportată în *carele de oaste*, în parte cumpărată din banii visteriei. Carele de oaste, în număr de câteva mii la o armată cu efective medii, îngreunau mobilitatea acestela, dar slujeau și la apărarea taberei, sau chiar la protejarea trupei în marș (cu *„tabăra legată"*), după modelul cazacilor zaporojeni, aplicat de aceștia pentru a scăpa după înfrângerea de la Finta. Astfel de care de oaste moldovenești apar în marea frescă din

---

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 266.

[2] *Ibidem*, p. 545–546.

[3] *Anatefterul. Condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu*, p. 167.

[4] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 274.

[5] *Călători străini*, VII, p. 262.

[6] *Ibidem*, p. 260.

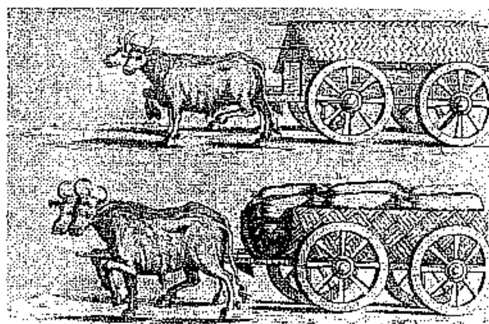

Fig. 236 Care de oaste din vremea lui Constantin Brâncoveanu.

1602, din biserica mănăstirii Sucevița reprezentând oastea lui „Faraon" (de fapt a lui Ieremia Movilă), păzite de dorobanți archebuzieri. La sfârșitul secolului al XVII-lea cele două condici ale vistieriei lui Constantin Brâncoveanu se referă în nenumărate rânduri la aceste *„care de oaste"* trase de boi, unele de mari dimensiuni, a căror echipare era amănunțit specificată, cerute cu miile și de către Poartă și adunate din țară ca atare, sau sub formă de dare pentru construirea lor, de către *„strângătorii de car"*[1]. Înfățișarea lor o cunoșteam, de asemenea, din reprezentările lui L.F. Marsigli.

În campanii oștile transportau și *hrana vie*, animale domestice sacrificate treptat pe traseu, figurate ca atare în registrul inferior al frescei amintite de la Sucevița. În timpul lui Brâncoveanu însă, se cumpărau *„bucate de oaste"*, grâu pentru *„pesmet"* sau *„posmagi"*, din *„birul posmagilor"*[2]; o parte din aceste rezerve de hrană păstrându-se în locuri tainice. În 1711, cu prilejul intrării trupelor țarului Petru I în Moldova, Dimitrie Cantemir a primit *„vro 30 pungi bani să trimiț-în țară să cumpere vite, câte 4 lei vita, să le fie de treaba oștii"*, pe care o strângea domnul, și *„cărți împărătești"* în sprijinul mobilizării acesteia, și pentru ca *„țăranii să aibă a aduce bucate, fără frică, să le dea bani [...] Și au trimis cu cărțile, și bani la cine au socotit, să cumpere vite "*[3].

Pentru cumpărarea de cai domnești și ai breslelor de slujitori, cu echipamentul lor, în vremea lui Constantin Brâncoveanu se punea pe țară *„birul cailor"*.

Armamentul în secolul al XVII-lea era la nivelul epocii, diferențiat după categoriile militare. *Călărimea ușoară domnească* folosea arme albe adecvate acestui tip de luptători, ce se bazau pe șarja rapidă, ca cea a cavaleriei moldovene în bătălia de la Finta, care a ajuns până la corturile muntene *„și nime nu poate să dzică că nu era acéia năvală a mare viteji"* (Miron Costin)[4]. După șarjă, în care principala sa „armă" era de fapt calul, călărețul

[1] *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei*, p. 115, 116, 183, 400, 426 etc. *Anatefterul*, p. 389, 409, 416, 422–423, 468, 469 etc.

[2] *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei*, p. 122, 125, 140, 311, 314, 387, 400, 530.

[3] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 545–546.

[4] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 153.

ușor, subliniez, pentru că faptul nu e cunoscut și înțeles astăzi, se transforma în luptător individual utilizând drept arme, cum bine observase între alții Marco Bandini la 1646, arcul cu tolba de săgeți, de mare ajutor în luptele frecvente cu tătarii, sabia zisă „turcească", arma și de căpetenie, sau pe cea „persană" (*iframea*"), cu contratăiș la vârful lății). Caracterul de *călărime ușoară* era datorat nu atât armelor cât mai ales cailor, foarte *„rapizi"* și rezistenți, obișnuiți special pentru a-și purta călăreții în lupte individuale, spre deosebire de caii mari și greoi ai *călărimii grele*, folosiți numai în formații compacte doar pentru izbirea inamicului, călăreții lor utilizând lănciile lungi. Astfel se explică de ce călărimea românească de tip ușor nu întrebuința de obicei armele celei grele, puțini dintre ei, după Bandini, purtând *„spada mare cu două tăișuri. Aproape nimeni nu folosește casca, platoșa sau pieptarul; este rară și folosirea scutului [...] Nu se slujesc în luptă de lănci mari"*[1]. De altfel, și pe plan european, după Războiul de 30 de ani s-a renunțat la armurile complete.

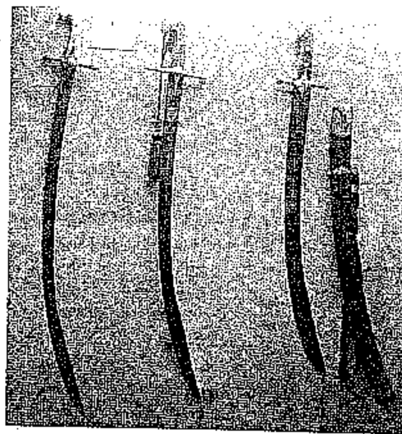

Fig. 237 Săbii românești de tip brâncovenesc aflate la Muzeul Topkapî Sarayi din Istanbul.

Cât despre armele de foc, cu excepția pistoalelor purtate în *„săbăidace"* (coburi) la partea anterioară a șeii, călărimea românească nu le-a utilizat, deoarece anihilau efectul șarjei, călăreții oprindu-se pentru a trage. Astfel că unitățile de archebuzieri călări de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, dovedindu-și ineficacitatea, au dispărut în timpul Războiului de 30 de ani din toate armatele europene. Dragonii sau muschetarii care foloseau arme de foc individuale erau de fapt infanteriști care se deplasau călare, dar acționau cu armamentul de foc ca pedestrași.

În schimb, aproape toată pedestrimea românească și străină din Țara Românească și Moldova era înzestrată în secolul al XVII-lea cu arme de foc, despre care izvoarele vremii amintesc din abundență. Existența unor *sulițași* și *arcași* pedeștri alături de pușcași (archebuzieri) se explică prin necesitatea de protecție a acestora din urmă pe câmpul de luptă când, în intervalul dintre salve, pe timpul reîncărcării puștilor, care dura destul de mult, aceștia din urmă se aflau la discreția călărimii inamice. Tocmai lipsa pedestrimii

[1] *Călători străini*, V, p. 331. Nu am reprodus citatul din Bandini în întregime deoarece traducerea unor numiri de arme este defectuoasă.

cu arme albe în oastea lui Constantin Șerban, în bătălia de la Capul Stâncii (1659), a făcut ca *„draganiia nemțească"* a acestuia, după o primă salvă, să fie atacată de călărimea lui Gheorghe Ghica, care *„intrase amu cu sabiile în némți, cât n-ar hi putut a mai da foc al doilea rândū, așea să amestecase"*[1].

Când însă acționau la distanța potrivită, precum seimenii cu arma de foc ai lui Matei Basarab în bătălia de la Finta, rezultatul era favorabil.

Domnia furniza nu numai arme de foc individuale categoriilor de pedestrași români, ci și *„praful"* sau *„iarba de pușcă"*, pe care o cumpăra de la *„silitrari"*, depozitând-o fie la curtea domnească, fie la unii căpitani de pedestrime, din cetăți nelipsind niciodată un *turn al pulberăriei*. Gloanțele, în schimb, neexistând noțiunea de calibru, erau produse de fiecare pușcaș, care dispunea de clește-formă pentru propriile gloanțe și tigăița pentru topirea plumbului din care acestea erau lucrate.

Dar și armamentul de foc avea în secolul al XVII-lea destule dezavantaje. Bătaia puștilor cu cremene, cele mai perfecționate de la sfârșitul veacului, era de circa 600 de pași, aproape la fel cu cea a *arcului oriental*, care avea o cadență de tragere mult mai mare la o eficacitate asemănătoare, ceea ce explică păstrarea lui de către oștile românești. Pulberea cu fum, singura cunoscută până în secolul al XIX-lea, limita drastic vizibilitatea pe câmpul de luptă după primele focuri, scăzând precizia ochirii și facilitând apropierea călăreților inamici cu arme albe (*„cu sabia zmultă"*), care, oricum, aveau de străbătut doar câteva sute de pași în bătaia focului, pe care îi parcurgeau în mai puțin de un minut. Încrederea exagerată în puterea armelor de foc a dus la înfrângerea armatei imperiale a generalului Heissler în bătălia de la Zărnești (1690), ajunse în puterea călărimii lui Constantin Brâncoveanu și a aliaților săi turci și tătari.

Așadar, oștile din Țara Românească și Moldova dispuneau în secolul al XVII-lea de un armament cu nimic inferior celorlalte armate europene, eficient și bine adaptat la necesitățile luptelor cu inamicii vremii: tătari, turci, cazaci, poloni, unguri și germani (imperiali).

Verificarea capacității de luptă a trupelor se făcea în vreme de pace prin **„căutări"** (lustre, treceri în revistă) la date fixe sau ocazional. Acestea se efectuau de către domn la fața locului, pentru unități teritoriale, sau la reședința domnească pentru unități mai mici din județe sau ținuturi. În 1615 Ștefan Tomșa II a înfrânt lângă Iași, la Fântâna lui Păcurar, o răscoală a boierilor atrăgând, între alții, *„cu léfe"* niște steaguri de călărași venite tocmai atunci *„la căutare"*[2]. Reorganizând armata Țării Românești în vederea răscoalei antiotomane din 1659, Mihnea al III-lea *„făcea: steaguri de slujitori, tunuri, erbării și dorobanții, seimenii cei stricați de Constantin vodă, pentru răutatea lor, îi îndrepta* (așeza *— n.a.) pe la steaguri, făcând căutări tuturor slujitorilor țării"*[3]. Iar după înăbușirea răscoalei și venirea noului domn Gheorghe Ghica, în toamna aceluiași an, ca un gest de bunăvoință

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 189.
[2] *Ibidem*, p. 61.
[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor*, ed. 1963, p. 119.

față de categoriile militare care avuseseră mult de suferit, acesta *„slujitorilor le făcea căutare. Și câți ziseră că sunt robiți, săraci, fugiți, morți, pre toți îi scoase de la catastih* (al visteriei *— n.a.). Și celor ce rămaseră le déde scădére* (de obligații fiscale — *n.a.*) *din dăstul"*[1].

Sarcina ținerii la zi a evidenței nominale a oștenilor (slujitorilor) înscriși în catastiful visteriei, pe baza cărora acestora li se stabileau dările, scutirile fiscale și li se plăteau lefurile, precum și a listelor cu numele celor înscriși la toate steagurile, pe care le înmâna căpitanilor acestora, nu revenea marelui vistier ci *cămărașului de catastife* al domnului. Această implicare a doi dregători în evidența oștenilor țării era menită să evite abuzurile sau fraudele bănești, marele vistier ocupându-se de partea fiscală, iar cămărașul de evidența nominală a oștenilor. Acesta din urmă participa la *„căutări"* având *„listele de soldați și, dacă armata se trece în revistă* (lustretur exercitus), *strigă pe fiecare după numele lui. Tot așa face când li se plătesc lefurile, și atunci dă fiecărui căpitan o listă a soldaților din ceata lui..."*[2], plata lefurilor fiind încă un prilej de ținere a evidenței stricte a oștenilor. Un altul era mobilizarea *„pentru a-l urma pe domn la oaste. Dacă nu se supun, li se șterge numele din registrele de scutiri fiscale* (ale visteriei — *n.a.*) *și se trec alții în locul lor"*[3].

Fortificațiile mănăstirești și cetățile din Țara Românească și Moldova reprezentau în secolul al XVII-lea un sistem original și interesant de apărare militară, pe nedrept ignorat sau minimalizat în istoriografia perioadei. Într-adevăr, Țara Românească renunțase încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea la ridicarea de cetăți și fortificații pe linia Dunării, care nu izbuteau să reziste presiunii otomane, putând reprezenta chiar capete de pod ale unei ocupații turcești, precum Giurgiu și Turnu (Măgurele), iar mai târziu Severinul. Lipsa cetăților din jumătatea de câmpie a Țării Românești și chiar a Moldovei a fost adesea remarcată în relatările din secolul al XVII-lea, cele două țări fiind *„în câmp deschis, fără cetăți sau locuri de refugiu"* ca în Transilvania[4]. *„Toată Țara Românească este o țară deschisă, fără cetăți, fără castele, fără orașe închise cu ziduri"* sublinia Del Chiaro[5].

Totuși nici Țara Românească, nici cea mai mare parte a Moldovei, unde nu se aflau cetăți nu au fost lipsite de apărare în secolul al XVII-lea. E adevărat că Înalta Poartă, dacă nu a insistat pentru dărâmarea vechilor cetăți moldovene, în schimb a oprit încă din veacul al XVI-lea construirea de noi fortificații. Nu s-a amestecat însă în privința construirii de mănăstiri și domnii români, cum s-a mai amintit, au profitat din plin de aceasta. *„Îi este îngăduit domnului* — se referea în 1644 iezuitul Paul Beke la Vasile Lupu — *să clădească doar biserici și mănăstiri de aceea se îndeletnicește cu totul și neîncetat cu ridicarea acestora"*[6]. Zidurile de incintă ale mănăstirilor din veacul al XVII-lea, cu turnuri puternice și curtine bine marcate, cu metereze, drumuri de strajă și numeroase guri de tragere erau

[1] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 142.
[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 210–211.
[3] *Călători străini*, VII, p. 262.
[4] *Ibidem*, IV, p. 485. Cf. și relatarea în acest sens a lui Marco Bandini (*ibidem*, V, p. 332).
[5] *Ibidem*, VIII, p. 372.
[6] *Ibidem*, V, p. 279.

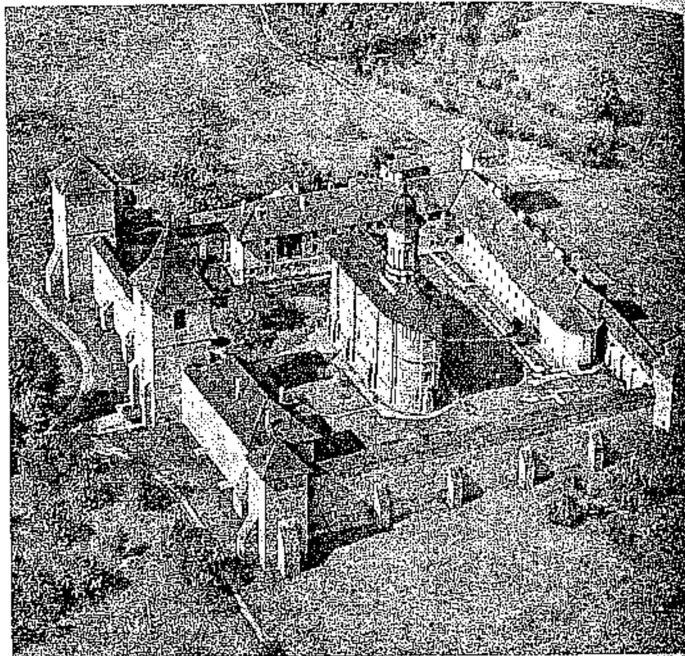

Fig. 238 Mănăstirea-cetate Dragomirna din Moldova.

de fapt cele ale unor adevărate cetăți. Comana lui Radu Șerban, de la sud de București, Sucevița Movileștilor, Cetățuia, cu nume semnificativ, a lui Gheorghe Duca, devenită o adevărată „acropolă" a Iașilor, unde în 1717 Mihai Racoviță a rezistat asediului catanelor imperiale ale căpitanului Francisc Ernö, Cotrocenii lui Șerban Cantacuzino, Hurezu lui Constantin Brâncoveanu, din 1690–1694, Bradu din județul Saac, construită de Radu Mihalcea Cândescu, marele comis al lui Matei Basarab, cu cetate aproape nedisimulată, unde Brâncoveanu și-a adăpostit în 1689 familia de teama imperialilor generalului Heissler și a tătarilor, Mira din Moldova etc. au format un adevărat *sistem al mănăstirilor fortificate în ambele Țări Românești extracarpatice. Este sigur că mănăstirea din Râmnicu Sărat* „cu cetate împrejur", înălțată de Brâncoveanu împreună cu unchiul său, marele spătar Mihai Cantacuzino, între 1690 și 1696, în urma expediției tătarilor în Țara Românească din

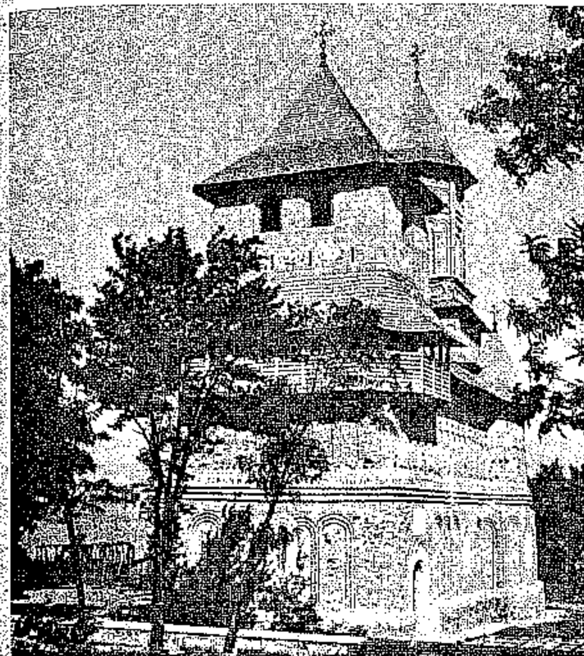

Fig. 239 Biserica fortificata Precista din Galați.

ianuarie-februarie 1690 împotriva imperialilor lui Heissler, era menită de fapt apărării orășenilor de tătari, după cum mărturisește limpede cronicarul domnesc Radu Greceanu: „*fiind și în loc ca acela ce iaste în calea oștilor, și mai mult a tătarilor, drept acéia, măria sa pus-au nevoință dinpreună cu unchiul mării sale ce s-au zis mai sus, de o au făcut cu tărie, ca multora scăpare și apărare să fie*"[1].

Refugiul orășenilor în mănăstirile din interiorul orașelor sau din vecinătatea acestora era o practică obișnuită în veacul al XVII-lea. În 1653, cazacii lui Timuș Hmelnițki au prădat mănăstirile din Moldova „*pentru că acolo își găsiseră scăparea*" locuitorii, iar la aflarea veștii despre înfrângerea lui Vasile Lupu și a lui Timuș la Finta, cei din Iași, „*s-au*

[1] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu*, p. 116.

întors în mănăstiri"[1]. În 1686, cu prilejul campaniei regelui Jan Sobieski în Moldova, multe localități au fost prădate, *„fiind oamenii<i> închiși pen mănăstiri de frica leșilor ș-a tătarilor*"[2]. Tot pentru apărarea orășenilor slujeau și hanurile domnești sau mănăstirești cu incinte întărite. În 1716 bucureștenii și-au *„căutat adăpost, care la Hanul lui Șerban Vodă, care în acela de la Sf. Gheorghe, și în sfârșit care la mănăstirea Cotroceni, temându-se de venirea tătarilor*"[3].

Tocmai ținând seama de acest sistem defensiv, gândit ca atare, bazat pe cetățile mănăstirești, Niccolò de Porta, fost secretar domnesc și om de încredere al stolnicului Constantin Cantacuzino, remarca în 1697 că muntenii *„s-ar putea apăra și singuri deoarece au în acele păduri multe mănăstiri care le slujesc la nevoie de locuri de adăpost, și în vremea din urmă domnul Țării Românești și înaintașul lui* (Constantin Brâncoveanu, respectiv Șerban Cantacuzino — *n.a.*) *au clădit mai multe mănăstiri în poziții potrivite pentru ridicarea unor cetăți*"[4].

În Țara Românească mai apare însă și un alt sistem de apărare pentru orășeni, prin *palancă*, *„palanga*" — cum numesc acest tip de fortificație bazat pe întărituri din bușteni și șanț (după reprezentarea schematică a lui L.F. Marsigli), documentele lui Radu Șerban de la începutul secolului al XVII-lea și cronicarul Radu Greceanu la sfârșitul acestuia. Pentru orășenii din Gherghița, care pe vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban era socotită *„scaun*" domnesc și chiar a treia reședință a țării, cel din urmă a cumpărat satul Cuciul, pe moșia căruia, la 5–6 km de Gherghița, la confluența Prahovei cu Teleajenul, înainte de 25 iunie/5 iulie 1605 *„am făcut însumi domniia mea palangă și am cumpărat însumi domniia mea ca să fie moșie orașului dă să se păzească orășeni ce sânt la Gherghița pre dânșii*"[5]. Cum orașul avea o poziție strategică pe *drumul Teleajenului* și fusese distrus de tătari în vremea bătăliei de la Ogretin în 1602, pe lângă palancă, Radu Șerban înființează, după 1605, din rândul orășenilor, și căpitănia de călărași de la Gherghița. Dacă palanca nu a rezistat în ianuarie 1611 oștilor lui Gabriel Báthory, fiind *„spartă*", iar orășenii nevoiți să se retragă *„la siliștea lor la Gherghița*"[6], în schimb slujitorii de la Gherghița s-au menținut tot secolul al XVII-lea ca o unitate importantă de călărași.

După 1611 însă, nu s-au mai construit astfel de pălănci orășenești, cu excepția celei care înconjura Târgoviștea, fiind mai eficient și în veacul al XVII-lea sistemul *adăpostirii locuitorilor în vremuri de invazii în pădurile apropiate și chiar la munte*. Tot în 1697 Niccolò de Porta informa pe imperiali că *„Țara (Românească) se întinde <acoperită> de păduri dese și de codrii uriași; înăuntrul acestora se află risipite micile lor orașe și sate și dacă au vreun <oraș> la șes, el are alături vreo pădure unde se ascund <locuitorii> și unde își îngroapă*

1 *Călători străini*, VI, p. 83, 87.
2 Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 312.
3 *Călători străini*, VIII, p. 394.
4 *Ibidem*, p. 143.
5 *D.I.R.*, B, XVII-1, p. 173.
6 *Ibidem*, vol. 2, p. 11.

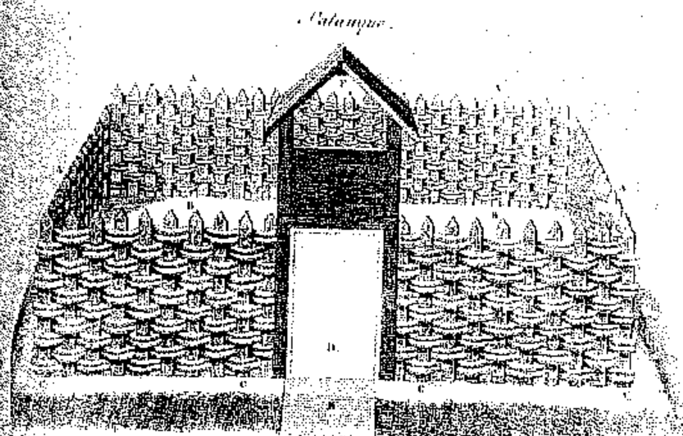

Fig. 240 Fortificație de tip palanca.

alimentele și uneltele și tot ce au". Puțini inamici pot pătrunde în codri, unde localnicii îi vor ucide, silindu-i să se risipească în câmpii[1].

Într-un astfel de adăpost s-au retras românii la 1689–1690 înaintea oștilor imperiale și tătărăști pătrunse în Țara Românească. Însuși Brâncoveanu a avut grijă ca în iulie 1690 din tabăra de la Potlogi să avertizeze pe locuitorii aflați în calea armatelor aliate sau inamice *„să fugă în munți, să se ferească din drum*"[2], cunoscând că *„unde calcă oastea, nu poate locul acela scăpa întreg*"[3].

Cât despre principalele cetăți moldovene: Suceava, Hotin, Soroca și Neamț, acestea au fost în funcție tot secolul al XVII-lea, având, de obicei, fiecare și câte o garnizoană de *„pușcari*" (pușcași) sau *„sinețari*" de mărimea unui steag, condusă de un vătaf, care rezida în târgul sau orașul de la poalele zidurilor. În privința poruncii marelui vizir din 1674 către Dumitrașcu Cantacuzino, de a „strica" cetățile Moldovei, aceasta *nu urmărea slăbirea puterii militare a țării*, cum se afirmă eronat de obicei în istoriografia problemei, ci înlăturarea posibilității de a mai fi ocupate de garnizoane de pedestrime nemțească din armata hatmanului Jan Sobieski sau de alte potgheazuri polone, cum se întâmplase în ultimii doi ani cu cetățile Neamț și Suceava; asediate în zadar de moldovenii care *„sta*

1 *Călători străini*, VIII, p. 143.
2 A. Veress, *Documente*, XI, p. 432.
3 Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 71.

Fig. 241 Cetatea Sucevei, imagine reală după fresca bisericii episcopale din Roman.

cu oaste prin pregiurul cetăților, ca să-i sco<a>tă, și nu-i pute"[1]. Porunca vizirului a venit abia după părăsirea Sucevei de către garnizoana nemțească, în urma înțelegerii moldo-tătaro-polonă din 30 iulie/9 august 1674[2], și, după cum se vorbea atunci, la mijloc „*mai mult sfatul și-ndemnătura lui Dumitrașco-vodă au fostu decât voia vizirului*"[3].

În fapt, nici în 1674 *nu a fost dărâmată (demantelată) vreo cetate*, cum s-a crezut, căutându-se pentru Suceava chiar dovezi arheologice în aceest sens. Adevăratul motiv al intervenției lui Dumitrașco Cantacuzino s-a vădit curând, când trimițând pe un agă turc, însoțit de ușerul Panaitache Morona cu alți boieri „*să strâce cetățile*", primii doi s-au dus direct la cetățuia Sucevei „*s-au spart săcreilé și lădzile unora și altora* (averile unor boieri filopoloni — *n.n.*) *care au fost pus<ă> acolo și multe lucruri scumpe și odoară au luatu, de sau împlut de avere*", din care, desigur, s-a împărtășit și domnul. Abia după acee „*au strâcat cetatea Sucevii ș-a Ne<a>mțului și Hotinului*"[4], adică au îndepărtat unele lucrări de fortificații. Mai degrabă cetatea Sucevei a fost afectată de puternicul cutremur din 1683, când „*fost-au și cutremur prea mare. Cădzut-au atunce și turnul cel mare din cetatea Sucevei, ce-i dzice turnul Nebuisă*"[5] și, desigur, au fost ruinate și alte părți ale ei. Totuși,

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 240.

[2] „*Scris-au atunce vizirul la Dumitrașco-vodă, eșind nemții din cetățile Țărăi Moldovei, se trimiță să le strâcé toate, ca altă dată să nu mai vie oștii să intre într-însăle*" (*ibidem*, p. 244).

[3] *Ibidem*.

[4] *Ibidem*, p. 244–245.

[5] *Ibidem*, p. 284.

în campania din 1691 Sobieski a lăsat din nou o garnizoană „*și în cetate în Suceava*"[1], care era, așadar, funcțională. Abia înainte de 1715 aceasta i se părea lui Dimitrie Cantemir „*zăcând aproape toată în ruină*"[2], dar încă în picioare, de vreme ce în 1732 Grigore al II-lea Ghica a vizitat-o: „*și au îmblat prin cetate Sucevii di-au văzut-o*"[3]. Numai ulterior, cum își pierduse orice rost militar, ca cetate interioară, acesta fiind adevăratul motiv al decăderii sale, ea a devenit o adevărată carieră de piatră pentru locuințele târgoveților de la poalele ei. Același lucru s-a petrecut mai târziu și cu Cetatea Neamțului, în care din vremea lui Vasile Lupu funcționa o mănăstire cu hramul Sfântul Nicolae, închinată în 1665 de Eustratie Dabija mănăstirii Xeropotam de la Muntele Athos; cetate-mănăstire care, la 4/14 octombrie 1691, a fost chiar asediată de oastea polonă sub conducerea voievodului de Kiev Martin Katski, comandantul artileriei lui Sobieski, apărătorii ei fiind steagul de „*pușcari*" (pușcași) din Târgu-Neamț. Jurnalul de campanie al nobilului lituan Cazimir Sarnecki descrie nu numai asediul de o zi ci și interiorul cetății, neafectat de vreo distrugere, și înainte de 1715, după Dimitrie Cantemir, cetatea interioară mai era încă în funcțiune, doar casele domnești din interior nu erau „*păstrate cu grija cuvenită*". Fusese înlăturat „*de turci*" (referire la acțiunea agăi din 1674) doar zidul „*din afară*"[4], adică cel care proteja terasa vechilor bastioane, dacă nu e vorba cumva chiar de acestea, ce îmbrăcau colina cetății spre satul Oglinzi, adăugate de Ștefan cel Mare, ceea ce, cum am văzut, nu a împiedicat apărarea cetății în 1691. Însă abia peste mai bine de un veac Cetatea Neamțului a fost treptat ruinată cu adevărat prin extragerea pietrelor sale de către târgoveții de la poalele ei, care altădată se adăpostiseră în ea și îi asiguraseră apărarea.

Cât despre Hotin și Soroca, acestea fiind cetăți de margine, ultima chiar loc de vamă domnească în veacul al XVII-lea, au fost în funcție și în secolul următor, păstrând înfățișarea cetăților lor interioare până în zilele noastre.

Temeinic organizate, bine echipate și înarmate, cu efective potrivite misiunilor militare pentru care erau chemate, la nivelul armatelor europene, oștile de slujitori și curteni ale Țării Românești și Moldovei, cu importante atribuții și în asigurarea bunului mers al administrației și fiscalității interne, au constituit unul din stâlpii de bază ai statului în secolul al XVII-lea.

8. Organizarea administrativă locală

Împărțirea administrativă a Țării Românești în **județe** și a Moldovei în **ținuturi**, ambele fără subdiviziuni, s-a menținut și în veacul al XVII-lea. Limitele precise ale acestora sunt însă greu de stabilit, cu toate că o dată cu înmulțirea numărului de așezări, în prima

[1] *Ibidem*, p. 330, variantă, care precizează că e vorba de *cetatea* Sucevei.

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 80–81.

[3] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 717.

[4] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 82–83.

jumătate a secolului al XVII-lea, în Țara Românească s-a răspândit obiceiul ca la numele satului să se adauge și județul din care făcea parte, ceea ce ușura identificarea, ținând seama că într-un județ nu erau de obicei două sate cu același nume.

Deși o relatare anonimă olandeză din 1687, bazată însă pe informații din secolul al XVI-lea, afirmă că *„Țara Românească actuală a fost împărțită în 17 județe deosebite"*[1], în 1677 Miron Costin enumăra doar 16 județe: „Râmnic" (Râmnicu Sărat), Săcuieni (Saac), Ialomița, Ilfeul (Ilfov), Muscel, Olt, Vâlcea, Jii de jos (Dolj), Buzău, „Pravova" (Prahova), Dâmbovița, „Argiș", Vlașca, Romanați, „Jii de sus" (Gorj) și *„țara Mehedințiilor [...] o țărișoară deosebită, cârmuitorii ei se numesc bani, cu acest titlu: ban de Craiova"*[2], prin care trebuie să înțelegem atât județul Mehedinți, cât și banatul de Craiova, *după dublul înțeles al noțiunii de Mehedinți* care circula în Țara Românească în secolul al XVII-lea. Din lista cronicarului moldovean lipsește doar Teleormanul, deși acesta exista în veacul al XVII-lea, învecinându-se *„despre răsărit jud. Vlașca, despre sud Dunărea, despre apus Oltul și despre nord Argeșul"*[3], iar ulterior chiar Miron Costin revine arătând că *„în Țara Românească sunt numai șaptesprezece ținuturi cu două mai puțin ca în țara Moldovei"*[4]. Același număr de 17 județe apare la 1728 și în *Încercarea de istorie românească* a sasului Johann Filstich.

Față de secolul al XVI-lea s-au produs puține schimbări. Județul Pădureți de pe cursul superior al Dâmboviței, având în centru vechea cetate de la Cetățeni, dispare, unindu-se cu Muscelul în primul sfert al veacului al XVII-lea, nu înainte ca numele noului județ rezultat, Muscelul, care se învecina la est cu județul Dâmbovița, spre sud cu Vlașca, la vest cu Argeșul, iar la nord cu Transilvania, să treacă printr-o perioadă de tranziție, în care s-a numit județul Muscel și Pădureț. A dispărut încă dinainte de mijlocul secolului al XVI-lea și județul Brăila, înghițit de cea mai mare *raia* otomană de pe teritoriul Țării Românești, partea sa apuseană intrând în componența județului Râmnicu Sărat, fapt pentru care acesta din urmă a purtat uneori până spre mijlocul veacului al XVII-lea și numirea de județul Râmnicu Sărat și Brăila.

Județele nu erau egale ca mărime. Cel mai întins a rămas ca și în trecut Mehedinți, cel mai mic fiind Săcueniul sau Saacul. În general județele s-au axat pe cursul unor ape încă de la întemeiere, în veacul al XVII-lea acest proces fiind încă vizibil.

La conducerea lor s-au aflat, până la sfârșitul secolului al XVI-lea, *marii vătafi*, care erau de fapt comandanții curtenilor din județe, după care în vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban au fost înlocuiți cu *căpitani*, care erau conducătorii slujitorilor. Această înlocuire reflecta de fapt schimbarea ponderii militare în județe, care a trecut, de la curteni la slujitori, căpitanii acestora, ca și marii vătafi în trecut, având atribuții judecătorești, fiscale și administrative. Cum în Țara Românească, spre deosebire de Moldova, nu au existat pârcălabi sau starosti cărora să le fie subordonați, căpitanii au rămas conducătorii județelor, *numiți de domni*, pe parcursul întregului veac. Nu au avut apelativul de *mare căpitan de margine* decât cel de Focșani, instituit de Matei Basarab în 1651, îndată după ce Vasile Lupu a creat pe marele serdar, și cel de Cerneți, creat de Constantin Brâncoveanu în 1690, în locul căpitanului de Mehedinți, cu îndatorirea de a supraveghea locul pe unde au pătruns imperialii în Țara Românească în 1688 și 1689.

În Moldova, unde ținuturile s-au înființat mai mult în legătură cu unele localități, numai câteva fiind axate pe cursul unor ape, tendința de restrângere prin contopire a numărului de unități administrative este încă mai evidentă decât în Țara Românească. Dacă în 1565, la sfârșitul *Cronicii moldo-polone* se menționează 24 de ținuturi (unele având însă administrație comună: Bârlad-Tutova, Putna-Adjud, Covurlui-Horincea și Trotuș-Bacău), în secolul al XVII-lea numărul acestora, bazat pe catastife de dări ale vistieriei și pe relatările lui Miron Costin și Dimitrie Cantemir, s-a fixat la 19. Au dispărut astfel înainte de 1665, prin contopiri, ținuturile: *Horincea*, înainte de 1591, preluat de Covurlui, *Adjudul* („*Agiudul*"), după 1647, contopit cu Putna, *Bârladul*, după 1642, trecut la Tutova, *Trotușul*, înainte de 1655, înlocuit de Bacău, și *Tigheciul* („*Chigeciul*"), din care în toamna 1621, la întoarcerea din expediția de la Hotin, sultanul Osman II *„a luat orașul Reni și multe sate și le-a dat mormântului lui Mahomed"*, rămânând Moldovei doar *„o mică parte a acestui ținut"*[1], până pe la 1644, după care, ceea ce nu apucaseră să *„azurpe"* tătarii nohai, a fost preluat de ținutul Fălciu[2], sub numele de *căpitania de Codru*, după numele codrului de fag al *„Chigheciului"*[3].

Astfel, dacă la începutul secolului al XVII-lea, după catastiful vistieriei din 30 iunie/10 iulie 1606, în Moldova erau 20 de ținuturi din care două duble: Suceava, Neamț, Roman, Bacău-Trotuș, Putna-Adjud, Tecuci, Covurlui, Bârlad, Tutova, Vaslui, Tigheci, Lăpușna, Orhei, Soroca, Hotin, Cernăuți, Hârlău, Dorohoi, Iași și Cârligătura, la 10/20 ianuarie 1665, un alt catastif al vistieriei înregistrează 19 ținuturi, după contopirea celor două duble și a Bârladului cu Tutova și dispariția Tigheciului. Această cifră a ținuturilor a rămas neschimbată până la 1715, când o consemnează Dimitrie Cantemir, grupând ținuturile 12 în Țara de Jos: Iași, Cârligătura, Roman, Vaslui, Tutova, Tecuci, Putna, Covurlui, Fălciu, Lăpușna, Orhei și Soroca și alte 7 în Țara de Sus: Hotin, Dorohoi, Hârlău, Cernăuți, Suceava, Neamț și Bacău. Despărțirea dintre Țara de Jos și cea de Sus urma, așadar, după tradiția consemnată de învățatul domn al Moldovei, o linie invizibilă care mergea de la nord-est spre sud-vest, ținutul Roman aparținând de fapt Țării de Sus.

Dimitrie Cantemir, ca și Miron Costin ceva mai devreme, nu uită să amintească și ținuturile ocupate de turci până la 1715, asupra cărora extinde numele de *Basarabia*, care era, de fapt, cel al Bugeacului (*unghiul* dintre Nistru, Marea Neagră — Dunăre),

[1] *Călători străini*, VII, p. 521.
[2] Miron Costin, *Cronica polonă*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 215.
[3] <Mihai banul Cantacuzino>, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, ed. George Sion, București, 1863, p. 171.
[4] Miron Costin, *Poema polonă*, varianta, în *Opere*, p. 391.

[1] Miron Costin, *Cronica polonă*, p. 214.
[2] *Idem*, *Poema polonă*, varianta, *loc. cit.*
[3] *Ibidem.*

Ca atare, sub denumirea de „Basarabia, *care odinioară era a treia parte a Moldovei*", el grupează patru „*ținuturi*"(!): Bugeac, Akkerman (Cetatea Albă), Chilia și Ismail[1].

Cele mai întinse ținuturi în secolul al XVII-lea erau Iași, Hârlău, Suceava, Cernăuți, Neamț, Bacău, Putna și Fălciu, iar cele mai mici Cârligătura, Roman, Tecuci și Covurlui.

Conducerea ținuturilor era dublă. Pe de o parte vechii pârcălabi ai cetăților și ținuturilor, care, sub influența polonă, se numeau staroști în ținuturile de hotar, deveniți în secolul al XVII-lea *pârcălabi* sau *staroști de ținuturi*, pe de altă parte *marii vătafi*, conducătorii curtenilor, înlocuiți apoi cu căpitani și apoi cu *marii căpitani* de ținuturi, comandanți ai curtenilor, respectiv ai slujitorilor.

Ca reprezentanți ai domniei numiți de către aceasta, pârcălabi sau staroștii, câte doi, de regulă, în ținuturile care avuseseră sau mai aveau cetăți (Hotin, Cernăuți, Suceava, Neamț, Soroca, Roman, Dorohoi, Orhei, Lăpușna, Fălciu, Tutova, Tecuci, Putna) și doar câte unul la Bacău, Hârlău, Covurlui sau Vaslui, aveau *atribuții judecătorești*, ca instanță locală, pentru toate felurile de judecăți, inclusiv cele penale. Ei încasau amenzi, efectuau cercetări pe teren, comițând adesea abuzuri, sancționate de așezământul lui Miron Barnovschi din 1628. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea puteau judeca și vecinii mănăstirești. Tot ei aplicau local și sentințele instanței superioare, judecata domnului, puteau interveni în conflictele din orașe, ancheta, chiar cu aplicarea torturii, pe șoltuzi, și supravegherea organelor domnești din ocoale (ureadnicii, adică vornicii). Aveau, de asemenea, *atribuții fiscale*, sprijinind strângerea dărilor, răspunzând de încasarea acestora și efectuarea obligațiilor în muncă ce reveneau ținuturilor, controlând pe agenții fiscali, oprind fuga birnicilor și veghind trecerea hotarelor.

De obicei pârcălabii foloseau cancelaria și pecetea orașelor unde rezidau. Nu erau plătiți, dar aveau venituri însemnate în urma judecăților, a încasării amenzilor etc.

Marii vătafi, conducătorii curtenilor, de la sfârșitul secolului al XVI-lea câte doi de ținut, aveau cam aceleași atribuții ca și pârcălabii sau staroștii, cu accentul pe intervențiile cu forțe armate pentru păstrarea liniștii în ținuturi, dar dregătoriile lor nu erau chiar echivalente, de obicei primii fiind subordonați pârcălabilor. Spre mijlocul secolului al XVII-lea marii pârcălabi au fost înlocuiți cu căpitanii de ținut, de asemenea conducători de curteni, și aceștia, la rândul lor, fiind schimbați spre sfârșitul veacului cu marii căpitani de ținuturi, câte unul în fiecare din cele 19 ținuturi, după mărturia lui Dimitrie Cantemir, care însă nu mai comandau pe curteni ci pe slujitori.

În Moldova, pentru întreținerea cetăților și a curților domnești care mai erau în funcție în secolul al XVII-lea, acestea dispuneau încă de **ocoale** domnești **„de cetate"** sau **„de curte"**, care cuprindeau un număr de sate **„de ocol"**. Acest tip de ocoale, care slujeau funcționării și întreținerii unor organisme domnești (cetăți și curți) aflate de regulă în orașe și târguri, dar și în unele sate, nu trebuie confundate, cum se întâmplă de obicei cu hotarele sau cu „*ocoalele*" așezărilor urbane și nici nu se amestecau cu administrarea ținuturilor. Ocoale

[1] *Ibidem*, p. 82–83.

de cetate și de curte domnească au existat numai în Moldova nu și în Țara Românească, unde orașele aveau hotarele lor, ocina sau câmpul propriu.

Înființarea sau desființarea ocoalelor de cetate și curți domnești se datora domniei. Când Ieremia Movilă a hotărât să întemeieze o cetate, a luat din vecinătate o seamă de sate boierești și le-a dat „*să fie ocol aceii cetăți*"[1]. Pe măsură ce unele cetăți sau curți domnești își restrâng activitatea, în secolul al XVII-lea domnul părăsind tot mai rar reședința de la Iași, satele din ocoalele domnești ajung obiectul unor danii, căci: „*volnic iaste domnul* — după părerea lui Ștefan Tomșa al II-lea, din 11/21 iulie 1623 — *cu locul domnesc să facă cu dânsul ce va vrea și a-l da cui va vrea*"[2]. Cu atât mai ușor cu cât vecinii satelor din ocol aveau același regim cu al vecinilor domnești din ținuturi, fiind sub ascultarea vornicului sau vreadnicului domnesc, conducerile orașelor nepuțându-se amesteca în satele de ocol domnesc.

Existau și *ocoale „de hotar"*: Vrancea și Câmpulung Moldovenesc, care ascultau fiecare de unul sau doi vornici aflați sub autoritatea starostelui de Putna, respectiv a pârcălabului de Suceava. Locuitorii din satele acestora, conduși de vătămani și 12 jurați, iar din partea vornicilor de vornicei (namestnici), se bucurau de libertate în schimbul slujbei militare de pază la hotar.

Administrația orașelor și târgurilor din veacul al XVII-lea nu înregistrează schimbări însemnate față de secolul precedent. Ele nu aveau autonomie propriu-zisă față de autoritatea domnească, ci doar privilegii din partea acesteia, și nici nu se conduceau după vreun drept străin, ci după „obiceiul pământului". Conducerile lor nu se deosebeau însă prea mult de cele ale orașelor din Transilvania și din Polonia. Însă pe lângă cele proprii, alese de comunitatea urbană, apar și reprezentanții domnului, numiți de acesta vornicul sau pârcălabul de oraș.

În Țara Românească, obștea orașului, formată din meseriași și negustori, uneori mazili sau slujitori, niciodată însă boieri, alegea anual (la date diferite, în funcție de localități) pe cei *12 pârgari* (consilieri), în locuri publice, în piețe sau la răspântii între cartiere, care la rândul lor, se pare, alegeau pe *județ*. Deși alegerile erau anuale, totuși același jude putea fi „*întărit în slujbă*"[3], rămânând astfel în fruntea orașului vreme de mai mulți ani. Tot astfel, în Moldova cei *12 pârgari* alegeau anual pe *șoltuz* (câteodată *voit*, ambii termeni venind din germană prin intermediu polon).

Comunitățile străine mai însemnate își alegeau propria lor conducere după modul celei autohtone. Armenii din Suceava aveau în frunte un șoltuz cu 12 pârgari (în oraș fiind, așadar, doi șoltuzi și 24 de pârgari), iar cei din Roman, Botoșani și Siret *namestnici*. În alte orașe cu populație românească și străină juzii sau șoltuzii români alternau anual cu cei străini. La Bacău și Huși schimbarea era între șoltuzii români și cei unguri. La

[1] Aurel V. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, p. 49.
[2] *D.I.R.*, A, XVII-5, p. 235.
[3] *Călători străini*, VII, p. 452.

Baia și Cotnari alternanța se producea între români și sași iar la Câmpulung Muscel între români și sași sau unguri.

Pârgarii (consilierii) erau subordonați juzilor sau șoltuzilor, *„aceștia au în slujba lor pe pârgari"*, după relatarea lui Miron Costin[1]. În secolul al XVII-lea în Moldova apar însă și un *„întâiul pârgar"* (1625), sau *„pârgar mare"* (1655) și chiar doi *„pârgari mari"* (1661), unul român și altul străin.

Conducerea orășenească avea un sediu (*„scaun"*), o cancelarie cu unul sau doi logofeți, și o arhivă, iar pecetea orășenească era păstrată de jude sau șoltuz. În arhivă se afla și catastiful orașului, unde se treceau locuitorii și actele privitoare la regimul de vânzări-cumpărări ale proprietăților mobiliare ale orășenilor, chiar dacă cumpărător era chiar domnul.

Atribuțiile județului sau șoltuzului și pârgarilor priveau în primul rând apărarea intereselor comunității orășenești, asigurau paza (*„straja"*) localităților, cea a hotarelor, întăreau toate actele de vânzare-cumpărare din interiorul comunității, după tipicul actelor domnești, sau măcar participau la redactarea lor ca martori, delimitau daniile domnești din hotarul sau ocolul orașului. Aveau, de asemenea, atribuții fiscale, împărțeau dările pe locuitori după averea fiecăruia (sistemul *cislei*), atât pe cele orășenești, cât și pe cele datorate pentru cultivarea pământului din hotarul orașului, sprijineau încasarea dărilor de către organele domnești, orașele neavând autonomie fiscală, și vegheau la executarea muncilor pentru domnie și la ridicarea *„oamenilor de oaste"* (1665). În sfârșit, juzii, șoltuzii și pârgarii aveau și atribuții judecătorești, ca instanță locală pentru pricinile de tot felul, civile și penale, din interiorul comunității, ale țăranilor din ocol și ținut sau chiar cu persoane străine, mai cu seamă negustori. Pedepsele aplicate de ei puteau merge, în cazuri de crimă, până la cea capitală, dar toate judecățile lor puteau fi apelate la domnie.

Ca organe deliberative în orașe, cel puțin în Moldova, au mai existat în secolul al XVII-lea un *sfat al bătrânilor* (*„oameni buni și bătrâni"*) și o *adunare generală a obștii*, compuse din conducerea orașului, preoții și orășeni bătrâni și tineri, care se ocupau de problemele fiscale sau de proprietate care afectau întreaga obște.

Aceste atribuții au fost însă dublate și încălcate chiar, mai cu seamă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de reprezentanții domniei, *pârcălabul* în Țara Românească și *vornicul* (*ureadnicul*) sau *namestnicul* de oraș în Moldova, la care se adăugau și conducătorii județelor, *căpitanii*, și ținuturilor, *pârcălabii* și *starostii*, care se suprapuneau judelui sau șoltuzului și pârgarilor. În veacul al XVII-lea domnia nu mai sprijinea orașele ca în trecut. Tendința era de a le exploata fiscal și de a le știrbi prin danii, cum am văzut, ocoalele și chiar hotarul propriu. În unele cazuri însuși domnul se amesteca abuziv în alegerea judelui orășenesc, încălcând obiceiul local. Șerban Cantacuzino pretindea chiar să aprobe personal aceste alegeri. După realegerea lui *„Andrei, judele de Câmpulung, bărbat catolic care a slujit cu credință în timpul slujbei sale pe mulți domni și care fusese din nou întărit în slujbă — deoarece în fiecare an judele este schimbat de locuitorii din Câmpulung — nu l-a vrut domnul, și când acesta, trimis de comunitatea locuitorilor, s-a dus la domn"*, în

[1] Miron Costin, *Poema polonă*, varianta, p. 391.

București, acesta a încercat chiar să-l facă să-și schimbe ritul, și nereușind, i-a ras barba *„în felul cum o poartă papa de la Roma"*, iar călăul l-a bătut *„în piață și pe ulițe, făcându-i grozavă necinste"*[1].

Deși vechile atribuții ale *pârcălabilor*, respectiv *vornicilor*, *ureadnicilor*, *namestnicilor* de oraș, erau supravegherea strângerii veniturilor fiscale ale domnului, vama orașului și dările ca și executarea muncilor de către satele din ocolul domnesc de cetate sau de curte, fără a se amesteca în administrația și justiția comunității urbane și a satelor din hotarul sau din ocolul acesteia, în secolul al XVII-lea, mai cu seamă în a doua jumătate, reprezentanții domniei și-au depășit aceste atribuții, exercitând un adevărat control asupra conducerii orașelor și târgurilor, preluând funcțiile judecătorești ale acestora, amestecându-se în ținerea târgurilor și a bâlciurilor. În plus, orașele din Moldova se aflau, sub aspect juridic, sub autoritatea celor *doi mari vornici* de Țara de Sus și de Țara de Jos, practic a locțiitorilor acestora, câte doi la Dorohoi, respectiv Bârlad, a *pârcălabilor* și a *staroștilor de ținuturi*, care executau poruncile domnești privitoare la orașe, le impuneau găzduirea solilor, judecau pricini penale mai însemnate și neînțelegeri cu vecinii; cu atât mai mult cu cât acești din urmă reprezentanți ai domniei rezidau chiar în orașe. În Țara Românească amestecul *căpitanilor de județe* în administrarea și justiția orașelor a fost mai puțin evident.

Marii dregători și cei mijlocii își aveau și ei reprezentanți în orașe, cu îndatoriri legate de atribuțiile lor. Astfel, *marele vistiernic* avea pe *aprozii de târg*, cu sarcini în strângerea dărilor și aducerea la judecată a unor datornici, și tot felul de *strângători de dări* și *zlotași*, *marele paharnic* avea un *pivnicer* în orașele viticole, în multe orașe erau garnizoane de slujitori domnești, iar la reședințele domnilor se aflau și gărzile domnești, comandanții acestora, precum *marele agă*, având rosturi în paza și siguranța orașelor.

Satul, care în secolul al XVII-lea se confundă în bună măsură cu obștea țărănească, avea în frunte un organ deliberativ colectiv, adunarea *„oamenilor buni și bătrâni"*, adică a celor cu stare materială „bună" și experiență legată de vârstă. Acest organ hotăra în toate problemele legate de proprietatea colectivă a satului, de răspunderea fiscală comună, de paza așezării și a culturilor, de repartiția anuală a pământurilor cultivate, de judecata pricinilor ușoare, a hotărniciilor, implicându-se prin mărturii sau anchete locale în cele penale judecate de oamenii domniei.

Ca organ executiv, aflat în subordinea conducătorului de județ, sau a stăpânului satului, se afla în satele libere, respectiv aservite din Țara Românească *pârcălabul de sat*. Acesta era pe de o parte conducătorul administrativ al satului, pe de alta cel care executa ordinele domnești sau pe cele ale stăpânului boier sau mânăstire. La 27 noiembrie/7 decembrie 1632 Matei Basarab împuternicea pe Bunea logofătul să-și strângă rumânii din Grădiștea care fugiseră, înscriindu-se la călărași și dorobanți, să le ia armele și să-i pună la lucru împreună cu ceilalți rumâni din sat, *„și care nu va asculta să fie volnic pârcălabul lui să-l bată mult"*[2].

[1] *Călători străini*, VII, *loc. cit.*
[2] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 632.

Pârcălabul de sat era ales în satele libere și numit de stăpân în cele aservite.

O situație numai în parte asemănătoare se întâlnește în Moldova. Aici atât satele libere, inclusiv cele răzeșești cât și cele aservite alegeau în fruntea lor un *vataman*, dar în cele nelibere pe lângă acesta se mai afla ca reprezentant numit de stăpân un *vornicel, vornic de sat* sau *ureadnic*; așadar, în satele moldovene din secolul al XVII-lea la conducerea celor aservite se aflau doi dregători.

Atât pârcălabul muntean cât și vatamanul (cuvânt cumano-pecenog, ca și vătaf), ale cărui atribuții sunt mai bine cunoscute, se îngrijeau de asigurarea liniștii publice la sate, atât în cele libere cât și în cele aservite, pedepseau cu voia domniei chiar abuzurile dregătorilor domnești, scoțându-i câteodată cu forța din sate, asigurau cu mijloace armate readucerea țăranilor fugiți la locurile lor, prindeau pe tâlhari, pe care îi închideau în temniță sau varta casei de obște în Moldova, supravegheau orice tranzacție imobiliară în cadrul satului, vegheau ca sătenii aserviți să nu se ridice împotriva stăpânilor. Aveau și atribuții fiscale, urmărind ca sătenii să nu fie impuși mai mult decât se cuvenea, strângând chiar ei unele dări pentru domnie, semnau foile de *cislă* și impuneau plata pentru cei fugiți de la cei rămași, în cadrul răspunderii colective. În sfârșit, în domeniul justiției puteau împăca părți aflate în conflict.

Pentru îndeplinirea acestor atribuții pârcălabii de sat și vatamanii aveau, se pare, unele avantaje fiscale.

Reprezentantul stăpânului satului în Moldova, vornicelul (vornicul de sat, ureadnicul) era preocupat numai de respectarea intereselor proprietarului care îl numea, dar trebuia să fie acceptat de săteni, pentru ca aceștia să nu fugă sau să se răzvrătească. El strângea dările și vămile și supraveghea munca pentru stăpân, urmărea pe fugarii din sat și judeca pe țărani cu împuternicirea boierului sau a egumenului mănăstirii căreia îi aparținea satul, impunând aplicarea poruncilor acestora uneori cu ajutorul *poslușnicilor* mănăstirești.

În funcție de aceste atribuții, în prima jumătate a secolului al XVII-lea vornicelul apare și sub numele de *giude* (jude), *diregătoriu, socotitor* și *ispravnic*. Abuzurile acestui dregător au provocat nu o dată răzvrătiri ale țăranilor aserviți, potolite prin intervenția dregătorilor domnești din ținuturi și chiar a judecății domnești.

În secolul al XVII-lea Țara Românească și Moldova dispuneau de un sistem instituțional bine pus la punct, capabil să facă față oricăror situații interne și externe, în bună parte original, conservator în multe privințe, dar acceptând și totodată adoptând destule influențe instituționale din afară.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Documente, inscripții, izvoare juridice

Anatefterul. Condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu, în SMIM, V (1962), p. 353–493.

ANTONOVICI, Ioan-Iacov, *Documente bârlădene*, III, Bârlad, 1915.

BĂLAN Teodor, *Documente bucovinene*, I-III, Cernăuți, 1933–1937.

BEZVICONI, Gheorghe, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947.

BOGA, L.T., *Documente basarabene*, I-XX, București, 1926–1936.

BRANIȘTE, Marin, *Un document necunoscut de la Radu Mihnea, domnul Țării Românești (1615)*, în „Studii și cercetări", Muzeul Pitești, 1972, p. 293–300.

CAPROȘU, Ioan, *Documente privitoare la istoria orașului Iași. Acte interne*, I-III, Iași, 1999–2000 (vol. I cu Petronel Zahariuc).

Carte românească de învățătură, 1646, Ediție critică, București, 1961.

Condica de venituri și cheltuieli a visteriei de la leatul 7202–7212 (1694–1704), ed. C.D. Aricescu, în „Revista istorică a Arhivelor Române", București, 1873.

Documenta Romaniae Historica, A, XIX, XXI–XXIV, București, 1969–1998; B, XXI–XXV, XXX, XXXII, București, 1965–2001.

Documente privind istoria României, A, veac XVII-1–5, București, 1951–1957; B, veac XVII-1–4, București, 1951–1953.

ELIAN, Al., C. BĂLAN, H. CHIRCĂ, O. DIACONESCU, *Inscripțiile medievale ale României, I. Orașul București, 1395–1800*, București, 1965.

FILITTI, IOAN C., *Din arhivele Vaticanului*, II, *Documente politice* 1526–1788, București, 1914.

GEMIL, Tahsin, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984.

GHIBĂNESCU, Gheorghe, *Ispisoace și zapise*, II^{1-2}, III^{1-2}, IV^{1-2}, Iași, 1909–1915.

— *Surete și izvoade*, III–VII, XII, XV, XVI, XXI, XXII, XXIV, Iași, 1907–1912, 1924, 1926, 1929, 1930.

GIOGLOVAN, Radu, MIHAI, Oproiu, *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița, I, Municipiul Târgoviște*, Târgoviște, 1975.

STOICESCU, Nicolae, *Despre organizarea pazei hotarelor în Țara Românească în sec. XV–XVII*, în SMIM, IV (1960), p. 191–222.
— *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968.
— *Unele categorii de slujbași ai statelor feudale Țara Românească și Moldova*, în SAI, XII (1968), p. 107–121.
— *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (Sec. XIV–XVII)*, București, 1968.
— *Treapadul și ciubotele în secolele XVI–XVIII*, în „Studii", XXII (1969), nr. 2, p. 281–288.
— *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, 1971.
— *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova, până la Regulamentul Organic*, în BOR, LXXXIX (1979), nr. 3–4, p. 335–354.
— *Lista marilor dregători moldoveni (1384–1711)*, în AIIAI, VIII (1971), p. 401–423.
— *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XV—mijlocul sec. XVIII)*, în SMIM, VI (1973), p. 61–90.
— *Le rôle des monastères et des eglises fortifiées dans la defense des Pays Roumains*, în RRH, XVIII (1979), nr. 1, p. 181–185.
STOIDE, Const. A., *Despre sulgiu și ialoviță*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 493–502.
STRIHAN, Petre, *Divan-effendi în Țara Românească și Moldova în secolele XVII–XIX*, în „Studii", XXI (1968), nr. 5, p. 881–896.
— *Regența în dreptul feudal român*, în RdI, XXXII (1979), nr. 4, p. 687–701.
ȚIGHILIU, Iolanda, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 74–94.
— *Detalii privind domeniul lui Constantin Brâncoveanu voievod*, în RI, S.N., VI (1995), nr. 3–4, p. 397–420.
UNGUREANU, Dragoș, *Emisiunile de argint ale lui Constantin Brâncoveanu. Monede, medalii sau o încercare de a introduce un nou sistem monetar*, în *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 1997, p. 321–332.
VALDMAN, Traian, *Principalele probleme de drept bisericesc cuprinse în vechile legiuiri ale Țării Românești*, în GB, XXX (1974), nr. 3–4, p. 270–284.
VLAD, Matei D., *Impunerea și perceperea dărilor pe cai în Țările Române (până la sfârșitul secolului al XVII-lea)*, în „Studii", X (1957), nr. 3, p. 135–152.
— *Regimul administrativ al satelor de colonizare din Țara Românească și Moldova (secolul al XVII-lea)*, în „Studii", XXII (1969), nr. 1, p. 35–47.
— *„Ruptoarea", o instituție caracteristică regimului fiscal al satelor de colonizare din Țara Românească și Moldova (secolele XVII–XVIII)*, în RA, XII (1969), nr. 2, p. 71–86.
— *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV–XVIII)*, București, 1973.
VOINEA, Tudor, *Le contenu social de la justice pénale en Valachie aux XIVe–XVIIIe siècles*, în RRH, IX (1970), nr. 6, p. 953–962.
ZAHARIA, Ecaterina, *Vechiul județ al Saacului în lumina istorică și antropogeografică*, în BSRRG, XLI (1922), București, 1923, extras.

II. Instituțiile centrale și locale în Transilvania

1. Principele

În contextul evenimentelor ce au urmat luptei de la Mohács (1526) și până în anul 1541, când a fost ocupată Buda de către turci, s-a înscris și evoluția voievodatului Transilvaniei spre un stat de sine stătător, autonom dar sub suzeranitatea Porții, proces care a fost unul complex și de durată, marcat decisiv de momentele politice și militare ale vremii. Stările din voievodat, cu mai vechile lor tendințe spre autonomie față de Regatul ungar, au înțeles să se folosească de împrejurările politice externe favorabile și să valorifice în interes propriu lupta și rivalitatea dintre Imperiul otoman și Casa de Habsburg, constituindu-și o structură politică proprie.

Sinuozitatea procesului de constituire statală se regăsește și este ilustrată și de evoluția până la fixarea definitivă a titlului de principe dat conducătorului noului stat. În mod obișnuit se consideră că anul 1541, respectiv transformarea Budei în pașalâc, reprezintă începutul constituirii Principatului transilvănean. Analizată această situație din perspectiva intitulației purtate de conducătorul statului se prezintă astfel. În perioada în care Isabella va conduce țara, în numele minorului Ioan Sigismund Zápolya ea se va intitula regină a Ungariei, Croației, Dalmației (*regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae*) și se va bucura de apelativele corespunzătoare acestui titlu de *serenissima, illustrissima, maiestas*. După moartea ei, tronul a fost preluat de Ioan Sigismund Zápolya, cu aceeași intitulatură de rege ales al Ungariei, Croației, Dalmației (*electus rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae* etc.). Mai trebuie menționat și faptul că în paralel titlul de rege al Ungariei a fost purtat și de Ferdinand de Habsburg sau de Maximilian. În temeiul acestor titluri pompoase dar lipsite de conținut real, Transilvania, ce nu apare menționată explicit în titlu, la fel ca și în titulatura foștilor regi ai Ungariei, era considerată ca parte componentă a unui Regat ungar ce existase cândva. Cu acest titlu de regină, rege – la fel cum procedau voievozii Transilvaniei înainte de 1541 – erau convocate în noua situație adunările sau comițiile țării în care se luau hotărâri ce priveau însă doar teritoriul Transilvaniei, Banatului și Partium-ului.

Atunci când Transilvania a trecut pentru scurt timp sub ocupație habsburgică (1552–1556) în virtutea unei tradiții și, mai ales, a dorinței de a întoarce și opri evoluția spre individualitate statală a Transilvaniei, în fruntea ei sunt din nou numiți voievozi cu un statut decăzut la cel al unui înalt demnitar. Rezultă aceasta chiar și din simpla analiză a documentelor diplomatice emise din cancelariile vremii. Voievozilor li se spune simplu domn (*dominus*), alteori acestuia i se alătură și apelativul de mărit (*magnificus*).

Așa cum cum s-au dezvoltat propriile instituții ale noului stat sub presiuni cumulate și venite atât din interior, din partea Stărilor, cât și din exterior, din partea intereselor și a confruntărilor militare dintre Imperiul otoman și cel Habsburgic, de care nu a rămas străină nici Polonia înrudită dinastic cu Isabella, tot așa s-a constituit treptat și titlul de principe. Actele oficiale provenite din cancelariile turcești vorbesc despre „țara

Transilvaniei" ce are în frunte pe un rege (*kral*) sau pe fiul regelui, referirea fiind evidentă la Ioan Sigismund Zápolya, fiul fostului rege Ioan Zápolya. În anul 1556, cu prilejul Dietei din 8 martie de la Sebeș, Stările întrunite în comisii vorbesc despre recunoașterea ca principe și rege al țării (*regnum, ország*) Transilvaniei a fiului regelui Ioan (*a János király fiát vettük magunk fejedelmül és királyul*)[1]. De asemenea, în anul 1559 se pomenește despre prealuminatul principe (*serenissimus princeps*), după ce încă la 20 decembrie 1542 cu prilejul Adunării țării de la Turda, Stările vorbesc despre protejarea principelui (*princeps*) și a țării (*regnum*)[2]. Cu toată această formulare explicită a Stărilor, reluată cu acel prilej de mai multe ori în hotărârea adunării, cât și în alte documente ale Adunării țării, când se alătură cele două calități de principe și rege avute de Ioan Sigismund Zápolya, folosirea termenului de *princeps* sau *fejedelem* în actele ulterioare din cancelaria ardeleană, când se vorbește de titulatura conducătorului, este evitată și se preferă doar titlul mai mare de rege (*rex*) și formula de maiestate (*majestas, felség*). Atunci când actele au proveniență din cancelaria Habsburgilor, Ioan al II-lea Sigismund Zápolya a fost numit duce (*dux*), echivalentul de fapt al voievodului, al unui mare dregător supus, refuzându-i-se calitatea de rege sau chiar de principe.

Prin prevederile tratatului de la Speyer din 1570 s-a ajuns la realizarea unui acord între Ioan al II-lea Sigismund Zápolya și Maximilian de Habsburg, legat de dreptul de a se folosi titlul de rege al Ungariei. În urma acestui acord, Ioan al II-lea Sigismund Zápolya se va mulțumi cu purtarea titlului de principe al Transilvaniei. După moartea acestuia, noul ales, Ștefan Báthori, depune jurământul în fața Stărilor, numindu-se voievod și comite al secuilor (*vayvoda Transilvanus et comes Siculorum*). Stările întrunite vorbesc de dreptul lor de liberă alegere a principelui (*fejedelem választásra szabadságunk*), în temeiul căruia aleg însă un voievod al Transilvaniei (*Erdeli vajda*) și comite al secuilor în persoana lui Ștefan Báthori. Formula diplomatică de adresare cunoaște și ea o decădere: se folosește titlul de măric (*magnificus*), dar și de cinstit și măric (*spectabilis et magnificus*) sau domnia voastră (*nagyság*), revenindu-se după alegerea lui ca rege al Poloniei la formula de prealuminatul principe (*serenissimus princeps*). După utilizarea titlului de principe (*princeps, fejedelem*) s-a încetățenit și a intrat în limbajul diplomatic și în cel uzual, la fel s-a înrădăcinat și formula diplomatică de prealuminat (*illustrissimus*).

Trebuie specificat că alături de calitățile de principe, comite al secuilor, purtat din 1571, începând cu Sigismund Báthori, din martie 1595, la acest titlu s-a adăugat și cel de domn al părților din regatul Ungariei (*partium regni Hungariae dominus*).

Formula finală consacrată a intitulaturii principelui Transilvaniei a fost următoarea: Noi... din mila lui Dumnezeu, principe al Transilvaniei, domn al părților din regatul Ungariei, comite al secuilor (*Nos...Dei gratia, princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes*), fiind purtată inclusiv de Mihail Apafi. La fel ca și oricare alt monarh al vremii – rege, domn – principele exercita puterea în numele lui Dumnezeu, investitura laică fiind dublată de una religioasă.

[1] *MCRT*, I, p. 570.

[2] *Ibidem*, p. 164–165.

În privința autorității principelui am sublinia că una din primele probleme ridicate de Stări în Adunarea țării de la Cluj, din 26 februarie 1543, au fost demersurile pentru a se obține libera alegere (*libera electio*) pe viață a conducătorului țării, ca semn al suveranității ei. Cererea s-a bucurat de acordul Porții abia în 1552, când forțat de împrejurări sultanul Süleyman Kanunî (Legiuitorul) acceptă acest principiu cu condiția ca cel „ales" de Stări să fie Ioan Sigismund Zápolya, persoana numită și de Poartă. Oficial, acceptul Porții privind libera alegere de către Stări a principelui confirmat apoi de Poartă a fost cuprins în ahdnameul acordat în 1566 lui Ioan Sigismund Zápolya. Confirmarea puterii suzerane fiind făcută prin trimiterea însemnelor puterii (calul de rasă, buzduganul, steagul de domnie, sabia, coiful împărătesc și caftanul).

Prima aplicare a liberei alegeri a principelui s-a făcut la moartea lui Ioan Sigismund Zápolya cu „alegerea" din 25 mai 1571 a lui Ștefan Báthori. Cu toate acestea, principiul înscris constant în *ahdnamé*-lele ulterioare a fost respectat de puterea suzerană atât timp cât corespundea intereselor sale. În situațiile în care candidatul Stărilor nu coincidea cu cel al Porții, aceasta din urmă și-a susținut candidatul prin aducerea în țară de trupe militare, direcționând spre sensul dorit de ea „libera alegere" a principelui. Astfel s-a procedat la „alegerea" lui Gabriel Bethlen (26 octombrie 1613), la cea a lui Acațiu Barcsai în 1658 sau a lui Mihail Apafi în 1661.

Limitele interne ale autorității principelui, cel puțin la începutul domniei, au fost precis delimitate de către Stările privilegiate întrunite în Adunarea țării și care impun condițiile (*conditiones*) pe care noul lor ales depune jurământ că le va respecta în timpul domniei. Cadrul extern al autorității principelui a fost fixat în ahdnameul pe care noul confirmat la tronul princiar l-a primit din partea puterii suzerane. Realitatea și practica au arătat că cele două instrumente de control, venite din zone diferite, nu au fost întotdeauna respectate de principe. Pe măsură ce autoritatea și puterea sa internă s-au consolidat, condițiile inițial acceptate au fost eludate. Așa au procedat principii autoritari Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I și II ce depășesc restricționările impuse de Stări dar și de Poartă. Tot atât de adevărat a fost însăși faptul că au existat și ripostele determinate de încălcări, exemplu Gheorghe Rákóczi al II-lea după expediția din Polonia făcută fără acordul Porții este destituit de aceasta. După fiecare domnie autoritară Stările se grăbesc să sporească numărul „condițiilor" pe care să le impună noului ales și să evite astfel o nouă putere excesivă în mâna principelui și în defavoarea lor.

Indiferent de cât de mare a fost sau nu autoritatea principelui prerogativele sale au rămas aceleași, asemănătoare oricărui suveran. Ele cuprindeau toate compartimentele vieții de stat: executiv, judecătoresc, legislativ, financiar, militar, politica externă, bisericesc etc. Principele își exercita atribuțiile cu ajutorul unui *Consiliu princiar* de sfatul căruia ținea sau nu seama.

În chestiuni executive principele are puteri depline: își numește de cele mai multe ori Consiliul princiar, generalul suprem, desemnează președintele Tablei princiare, marele vistiernic, numește comiții din fruntea comitatelor, confirmă juzii regali aleși în scaunele

săsești și secuiești. Principele înnobilează persoane, dar și orașe cărora le conferă drepturi și privilegii.

În probleme referitoare la justiție și legislație atribuțiile sunt complexe. Este judecătorul suprem atât în pricini civile cât și penale, poate amnistia sau grația, având dreptul de *ius gladii*, poate comuta pedepse. Are inițiative legislative prin intermediul acelor propuneri (*propositiones*) pe care le înaintează adunării stărilor. Legile votate în instituția reprezentativă a stărilor sunt înaintate spre aprobare și semnătură principelui.

În domeniul financiar are dreptul de a dispune de dări, de veniturile din dijme, din mine și ocne, din vămi, din domeniile fiscale etc. Are dreptul de a bate monedă proprie. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea se încearcă un control al stărilor asupra veniturilor principelui, dar nu cu prea mare succes. Prerogativele financiare ale principelui se răsfrâng și asupra comerțului intern și extern, asupra căruia în anumite perioade își impune dreptul de monopol.

Fig. 242 Sceptrul principelui Ștefan Bocskay (1605–1606).

În chestiuni militare principele era conducătorul suprem al armatei, doar el poate chema la arme țara în caz de primejdii, dispune periodic de organizarea „mustrelor" pentru pregătirea militară. Principele are și calitatea de comite al secuilor, el numește și lui îi depun jurământ de credință căpitanii cetăților, căpitanii secuilor. La porunca expresă a Porții, așa cum făceau și domnii Moldovei și Țării Românești, trebuia să contribuie în mod obișnuit cu provizii pe seama armatelor turcești, iar uneori să participe chiar în persoană cu armata la expediții, precum în 1663–1664 la Ersekujvár în Ungaria sau în 1683 la asediul Vienei.

Prerogativele principelui în chestiuni legate de politică externă au fost multiple și complexe, fiind circumscrise de ahdnamele și „condițiile" stărilor. În acest domeniu s-a resimțit puternic factorul geografic. Poziția geo-strategică a Transilvaniei situată la limita de interferență a două mari puteri i-a oferit o mai mare libertate și inițiativă în problemele de politica externă. Bunele relații ale principelui cu Poarta dar și legăturile pașnice cu Habsburgii au constituit garanția unei domnii liniștite și stabile. Inițiativa în acest domeniu al politicii externe a aparținut în primul rând principelui, consiliat de Sfatul princiar. Stările întrunite în adunări confirmă un tratat deja încheiat de principe, primesc solii solemne, discută eventual o propunere venită de sus în legătură cu politica externă. Posibila intervenție a stărilor are loc atunci când se impun condițiile noului ales pe tronul princiar, prin care i se cere să mențină pacea cu Poarta, cu țările vecine, să nu declare război fără acordul stărilor, etc. Semnificativă rămâne solicitarea Consiliului princiar în acest domeniu, cum s-a întâmplat mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ca primirea soliilor străine atât la venire cât și la plecare să poată avea loc doar în prezența consilierilor.

Principele are deci drepturi depline în chestiuni legate de politica externă. Controlul și autoritatea princiară absolută cerea ca orice relație externă avută de vreun transilvănean să-i fie adusă la cunoștință cu prioritate, în caz contrar, acuzat de spionaj cel în cauză risca pierderea capului și a averii. Inițiativa în acest sector aparținea principelui, fiind puternic influențată de personalitatea acestuia. Un Gabriel Bethlen sau un Gheorghe Rákóczi I, spre exemplu, au dus o politică externă activă, au cultivat multe relații cu statele protestante din Europa, dar și cu Țările Române vecine. Putem vorbi totuși și de o știrbire a prerogativelor princiare în acest domeniu, deoarece se solicita de către Poartă, ca putere suzerană, înștiințarea și obținerea acordului ei atunci când era la mijloc încheierea unor tratate ce presupuneau și întrajutorarea militară. Atunci când inițiativa princiară nu a avut acordul Porții, și s-a mai încheiat și cu un eșec, cel în cauză a pierdut tronul. Așa a fost mazilit Gheorghe Rákóczi al II-lea, după eșecul expediției din Polonia, în 1657, întreprinsă fără consimțământul sultanului.

În problemele religioase atribuțiile principelui sunt întrucâtva mai speciale. În cazul religiilor recepte se pare că principele era cel care confirma numirea înalților prelați. În cazul altor religii nerecepte, cum a fost cea ortodoxă, amestecul principelui reformat de obicei a depășit aceste limite, intervenind uneori prin privilegii ce acordau scutiri preoților sau reglementau atribuțiile și întinderea unei episcopii. Alteori intervențiile princiare au mers până la schimbarea episcopului, cazul lui Ilie Iorest sau Sava Brancovici, ultimul fiind judecat și încarcerat.

Din însumarea tuturor prerogativelor de care s-a bucurat principele Transilvaniei rezultă că a beneficiat de autoritate deplină în problemele de politică internă, iar în privința atributelor de politică externă, cu toate că avea dreptul de a încheia tratate de pace, de a declara război, de a face confederații etc., era necesar acordul Porții, fiindu-i limitată întrucâtva autoritatea. Politica externă a principilor, ca și a domnilor români de altfel, servea pe de o parte și în principal interesul țării și al principelui, dar și al Puterii suzerane, căreia în subsidiar îi făcea diferite servicii.

2. *Principatul*

Constituirea principatului autonom al Transilvaniei sub suzeranitate otomană a fost un proces complex și îndelungat favorizat de contextul politic internațional, de raportul de forțe militare nou creat între puterea otomană și Habsburgi. Nu poate fi neglijată dorința Stărilor nemulțumite de politica dusă de regalitatea maghiară, incapabilă să-i ofere protecție în fața pericolului otoman, cât și, de ce nu, modelul avut în Țările Române vecine, state cu autonomii aflate sub suzeranitatea Porții.

În general, pe parcurs s-au putut delimita în esență două curente față de desprinderea voievodatului Transilvaniei din regat și constituirea lui în stat de sine stătător. Un prim curent l-am putea defini ca fiind curentul susținut de Casa de Habsburg, ce a încercat să revendice și să obțină coroana vechiului regat al Ungariei, Transilvania fiind considerată

pe mai departe, contrar realității, parte a regatului. Acest curent s-a opus în mod constant recunoașterii titlului de principe și deci a statului nou creat, Principatul, conducătorii acestuia fiind pe mai departe numiți voievozi. Pe de altă parte, am putea vorbi de un alt curent și grupare ce a avut în frunte dinastia Zápolyeștilor și s-a bucurat de sprijinul Porții. Inițial și această grupare s-a dorit o continuatoare a tradiției legate de Regatul ungar, dar pe parcurs, sub presiunea forțelor interne și cu sprijinul Porții, au ajuns să militeze pentru un stat de sine stătător.

Referitor la limita cronologică inferioară, respectiv la stabilirea datei de început, s-a considerat că momentul septembrie 1541 reprezintă formal începutul existenței statale, când locul stăpânirii Regatului maghiar asupra Transilvaniei este luat de dominația otomană, cea care, în august 1541, prin ocuparea Budei, a pus capăt existenței Regatului ungar. Au existat totuși și anterior acestui moment tentative de desprindere a voievodatului Transilvaniei din cadrul regatului ungar, ultima aparținând voievozilor Ștefan Mailath și Emeric Balassa (1539–1540).

Este indubitabil faptul că prin victoria de la Mohács (1526) a otomanilor asupra trupelor regelui maghiar s-a rupt acel echilibru de forțe dintre puteri și s-au creat premise favorabile și hotărâtoare pentru reconsiderări de forțe și de stăpâniri teritoriale.

Transformarea voievodatului în principat, respectiv evoluția spre entitate statală de sine stătătoare, s-a făcut pe parcursul mai multor decenii, timp în care în plan intern s-au dezvoltat instituțiile și organismele specifice, iar în plan extern s-a dobândit recunoașterea internațională a noului stat.

În privința numelui păstrat pe tot parcursul existenței sale, stăruie formula de țara Transilvaniei (*regnum Transilvaniae, Erdély ország*) și doar în anumite împrejurări, foarte rar, se folosește termenul de principat (*principatus*), în special în actele de la începutul existenței sale statale individualizate. În acest fel, plecându-se de la o situație specială, când Transilvania a fost condusă de fiul regelui = principe, conducătorii ei s-au numit până în 1690 principi (*princeps, fejedelem*), dar teritoriului condus de ei i s-a spus nu principat, cum ne-am fi așteptat, ci pur și simplu țară, respectiv țara Transilvaniei. Tradiția principatului a fost atât de puternică încât și mai târziu, în secolul al XVIII-lea, se va reveni, numindu-se Marele Principat al Transilvaniei.

Din perspectiva limitelor teritoriale ale țării Transilvaniei în linii generale s-a plecat de la ceea ce a fost voievodatul Transilvaniei și teritoriul aflat sub stăpânirea lui Ioan Zápolya cu comitatele, scaunele secuiești și cu scaunele și districtele săsești și românești la care, în septembrie 1541, se adauga Banatul condus de Petru Petrovici. De asemenea, după o perioadă de ezitări (1541–1542), comitatele cunoscute sub numele de Partium iau hotărârea, în 1544, de a se alătura Transilvaniei. Hotărârea Stărilor de a-și trimite aleșii la adunarea țării cu drepturi egale celorlalte comitate însemnând implicit și alăturarea teritoriului și recunoașterea autorității principelui asupra lor. În urma expedițiilor otomane din anii 1551, 1552 sau 1566 s-au înregistrat pierderi teritoriale prin formarea pașalâcului de Timișoara. Un pas important pentru evoluția principatului l-au constituit prevederile păcii de la Spayer, din 1570, pentru că, pe de o parte, recunoaște oficial delimitarea

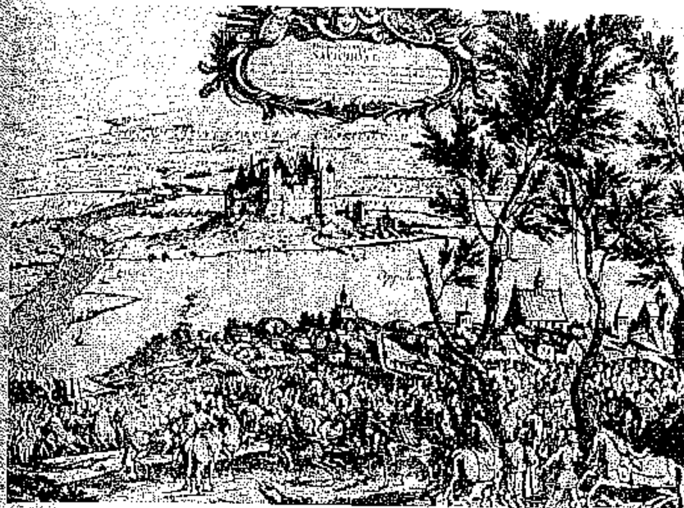

Fig. 243 Gravură reprezentând trecerea Vistulei de către trupele transilvane ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea în aprilie 1657.

teritorială a Principatului de restul teritoriilor din fostul regat al Ungariei, implicit apartenența comitatelor din Partium de Transilvania, iar, pe de altă parte, tot oficial, conducătorului principatului Transilvaniei i se recunoaște titlul de principe.

După acest moment important de recunoaștere internațională a entității statale distincte a Principatului Transilvaniei, din punct de vedere al limitei teritoriale principatul a mai suferit unele modificări cu caracter temporar, însă prin alipirea unor comitate din Ungaria, în timpul lui Gabriel Bethlen, a lui Gheorghe Rákóczi I, teritorii deținute însă sub forma de titlu personal viager.

Un moment mai aparte în existența principatului l-a format mijlocul secolului al XVII-lea, generat de expediția nereușită și fără acordul Porții, întreprinsă de Gheorghe Rákóczi al II-lea în Polonia în 1657. Luptele interne pentru tron, cât și intervenția în forță a Porții cu trupe proprii dar și cu armată, din Moldova și Țara Românească, au afectat puternic statutul principatului în raport cu puterea suzerană, i-au modificat limitele teritoriale în mod semnificativ și au dus la creșterea obligațiilor pecuniare, a tributului față de Poartă. În urma evenimentelor din intervalul 1657–1661, Transilvania a pierdut practic întreg sistemul defensiv din partea de vest bazat pe cetăți. Acestea trec în stăpânirea

otomană împreună cu domeniile lor sau sunt distruse în mod intenționat, pentru ca, pe viitor, principatul să nu mai poată beneficia de acest gen de apărare în fața Porții. Prevederile tratatului de pace de la Vasvár (1664), bazat pe principiul *uti possidetis*, consfințea realitatea de pe teren. În această formulă teritorială restrânsă și cu un statut față de Poartă diminuat și de acum asemănător Moldovei și Țării Românești, principatul își va continua existența până la instaurarea stăpânirii habsburgice, cu toate că nu au lipsit și momentele de dificultăți și incertitudini.

Un moment important în evoluția spre individualitate statală l-a constituit formarea, preluarea și dezvoltarea propriilor instituții statale. S-a plecat, cum era și firesc, de la un sistem de instituții destul de bine format în epoca voievodatului, la care s-au adăugat și elemente și unele influențe aduse la curtea lui Ioan Sigismund Zápolya din fosta Ungarie regală.

Astfel, în locul fostelor Adunări nobiliare, convocate de voievod sau uneori de vicevoievod, activează fără întrerupere sub nume oscilante de *congregatio, diaeta, conventus* apoi *comitia*, termen care se va și statornici în cele din urmă, Adunarea Stărilor din cele trei națiuni privilegiate. Această Adunare a stărilor este cea care hotărăște funcționarea Consiliului princiar (1542) pe lângă principe, este cea care impune principiul liberei alegeri a principelui (1543), desființând astfel principiul unei succesiuni dinastice. Această Adunare a țării își lărgește atribuțiile avute în perioada voievodatului, când accentul în principal a căzut pe problemele judiciare, adăugându-și altele din domeniul legislativ, economic, fiscal, militar, politic, etc.

Locul vechii cancelarii voievodale structurate pe două compartimente, Cancelaria maior și Cancelaria minor, este luat de Cancelaria princiară, divizată și ea tot pe două compartimente, având în frunte un cancelar ajutat în munca sa de un numeros aparat de slujbași.

Pentru chestiuni judiciare s-a constituit, ca instanță superioară de judecată, Tabla princiară, judecata supremă aparținând principelui. Problemele financiare esențiale pentru existența statală au fost încredințate vistieriei țării, cu un vistier propriu și cu un numeros aparat de slujbași specializați. În secolul al XVII-lea se diferențiază vistieria personală de cea a țării. Principatul are dreptul de a bate monedă proprie, ce purta de obicei imprimat chipul principelui. Din punct de vedere militar, principele a devenit comandantul suprem al armatei, țara are oștire proprie permanentă și o alta, la nevoie de strânsură, ajutate de un solid lanț de cetăți de margine și de interior cu rol defensiv.

Noul stat aflat sub suzeranitatea Porții otomane plătea un tribut care a evoluat de la 10 000 de florini inițial, la 15 000 florini în 1575 și 40 000 florini în 1658. În schimbul plății tributului anual, principatul avea dreptul, între anumite limite, la politică externă proprie, putea încheia sau desface alianțe politice sau militare, la ultimele însă fiind nevoie de acordul Porții. Din punct de vedere administrativ-teritorial, trecerea Transilvaniei de la voievodat la principat s-a făcut pe nesimțite. Practic comitatele, scaunele secuiești, scaunele și districtele săsești și românești, orașele, târgurile etc. își continuă aceeași activitate în structuri și forme asemănătoare, protocoalele sau alte acte proprii din epoci

neînregistrând această evoluție ca o schimbare esențială, la nici un nivel al structurilor administrative.

Evoluția spre individualitatea statală a Transilvaniei a dat naștere la un curent transilvanist, ce face distincție între *Hungarus* și *Transilvanicus*. Statul a fost condus prin grija celor trei națiuni privilegiate, nobilii, sașii și secuii, și patru religii recepte, românii fiind excluși din categoria națiunilor privilegiate, iar ortodoxia din rândul religiilor recepte. Succesul de care s-au bucurat ideile Reformei între națiunile privilegiate ale Transilvaniei a accentuat și din punct de vedere religios entitatea distinctă a Transilvaniei față de Ungaria. Aici marea majoritate a locuitorilor se menține catolică, în timp ce în Transilvania religia catolică, deși religie receptă, este practic exclusă și înlocuită cu luteranismul (1557), calvinismul (1564) și unitarianismul (1571).

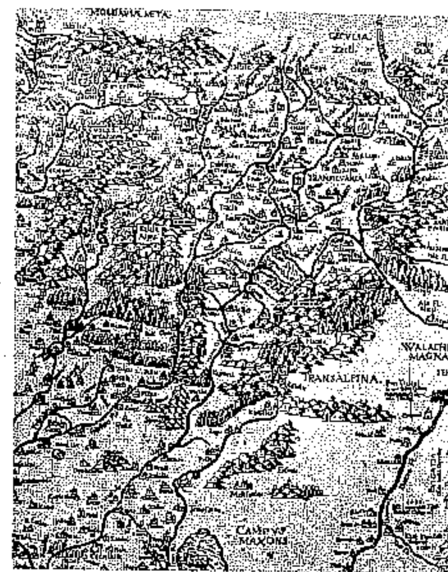

Fig. 244 Transilvania între Țara Românească și Moldova pe harta lui J. Sambucus, Viena, 1566.

Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei sub suzeranitatea Porții a favorizat o mai mare apropiere de statele române vecine, Moldova și Țara Românească, aflate și ele sub controlul aceleiași puteri, Poarta otomană. Dacă în epoca voievodatului atenția forțelor politice din Transilvania era captată de Buda, acum asistăm la o schimbare esențială de direcție. Istanbulul este noul centru ce captează interesul Transilvaniei, acolo sunt confirmați principii aleși de Stări, sunt susținuți contracandidații la tronul princiar. Interesele comune ale Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească determină acțiuni comune și colaborări deschise sau în ascuns. Au existat și multe intrigi și tentative din partea principelui, în special, de a se impune domnilor români, la fel cum au fost și intervenții militare în forță ale acestora în Transilvania, la porunca Porții în general, pentru a sprijini sau, dimpotrivă, pentru a înlătura de pe tron un principe prea plin de inițiative.

Pe de altă parte, se mai impune o constatare. Poziția geografică a principatului aflat sub suzeranitate otomană, dar în permanență vizat și revendicat de Habsburgi, a constituit

atât o amenințare, cât și un avantaj pentru ardeleni. Poarta i-a conferit un statut privilegiat în raport cu celelalte două Țări Române, cel puțin până la mijlocul secolului al XVII-lea, fiind gata să sprijine orice mișcare antihabsburgică.

3. *Consiliul princiar*

Urmând un model european, regăsit și în Moldova și Țara Românească, pentru conducerea principatului Transilvaniei, s-a constituit Consiliul princiar, o instituție politică consultativă, cu rolul de a sfătui principele în luarea deciziilor importante legate de țară.

Este un organism prin mijlocirea căruia cele trei națiuni privilegiate, nobilii, sașii și secuii, au încercat cu șanse variabile de reușită să influențeze, iar în unele momente chiar să și controleze, politica princiară. Primele tentative venite din partea Stărilor, pentru constituirea unui astfel de organism, se găsesc în hotărârile luate de acestea în Adunarea țării din 29 martie 1542[1]. De comun acord nobilii, sașii și secuii stabilesc o reprezentare egală a fiecărei națiuni privilegiate prin șapte persoane. Astfel, fiecare comitat (Solnoc, Dăbâca, Cluj, Alba, Turda, Târnava și Hunedoara) a fost reprezentat de către o persoană; la fel secuii și-au ales șapte reprezentanți pentru cele șapte scaune, iar sașii au desemnat la fel șapte persoane, din care făceau parte judele regal al Sibiului, Brașovului, Sighișoarei, Bistriței și alte trei persoane desemnate de ei. Scopul acestui organism era cel de a sfătui pe domnul sau locțiitorul său pentru binele și păstrarea țării. Se impunea depunerea unui jurământ de credință și păstrarea în secret a celor discutate, unul dintre consilieri fiind un reprezentant al capitlului din Alba Iulia.

Problema consilierilor se regăsește în anul 1543, când reginei Isabella i se cere să guverneze cu ajutorul acestora. Câțiva ani mai târziu, cu prilejul comiției de la Turda, din mai 1548, Stările reduc la 12 numărul consilierilor stabiliți inițial la 21, respectându-se același principiu al reprezentării egale a celor trei națiuni dar prin patru persoane. Rostul acestui consiliu era cel de a-l sfătui pe guvernatorul și tezaurarul Gheorghe Martinuzzi în problemele ce privesc țara[2].

Aceeași problemă de principiu, respectiv formarea și funcționarea unui Consiliu reprezentativ proporțional pe Stări, dar redus numeric la șase persoane, câte două pentru fiecare națiune privilegiată, este rediscutată în Adunarea țării din martie 1556, o dată cu revenirea din Polonia în țară a reginei Isabella și a fiului Ioan Sigismund Zápolya. De această dată, din partea națiunii săsești au fost desemnați juzii orașelor Sibiu și Brașov. Se pare că experiența unui Consiliu princiar redus la șase persoane nu a fost mulțumitoare, astfel că în Comiția din martie 1558, de la Turda, se revine la formula numerică anterioară, a unui consiliu format din 12 persoane reprezentative pentru cele trei națiuni privilegiate, fără ca la nominalizarea efectivă a acestora principiul enunțat să fie respectat. În noul

[1] *MCRT*, I, p. 84–85.
[2] *Ibidem*, p. 238–240.

Consiliu nu se mai face o nominalizare riguroasă pe cele trei națiuni. Hotărârile Adunării vorbesc despre plata acestor consilieri din veniturile țării, după cum se va putea, și, de asemenea, ca o inovație, la care s-a renunțat ulterior, ca principele să desemneze un consilier demn de încredere și priceput care să se îngrijească, atât de păstrarea actelor la capitlul din Alba Iulia și în arhiva conventului din Cluj-Mănăștur, cât și de eliberarea și consultarea acestora la nevoie[1].

Acest principiu al alegerii și desemnării consilierilor princiari de către Stări este schimbat în Adunarea țării din iunie 1559, din Alba Iulia, când se stabilește că desemnarea acestora revine de drept principelui. Consiliul princiar va funcționa cu această formulă până la sfârșitul existenței sale[2]. Hotărârile ulterioare acestei date, luate în alte diete, se vor rezuma nu la nominalizarea unor persoane, cât mai ales la respectarea anumitor criterii cărora să corespundă consilierii numiți de principe. Se insistă, în anii 1559, 1576 și 1588, ca aceste persoane să fie de neam ales, buni cunoscători ai legilor, sfatul lor să fie bine intenționat și în folosul țării[3]. Având în vedere rolul conferit de Stări acestui organism, este firesc ca el să fie regăsit în condițiile (*conditiones*) pe care acestea încearcă, cu șanse variabile, să le impună principelui nou ales.

Un alt pas însemnat s-a făcut prin hotărârea Adunării din noiembrie 1591, când se specifică într-o formă mai explicită cerința Stărilor ca principele să nu ia hotărâri în treburile obștești ale țării fără știrea consilierilor. Dispoziția a fost reluată și lărgită în august 1598, la dieta de la Turda, când se cere în plus principelui să asigure libera exprimare în Consiliul princiar și în Adunarea țării.

În anul 1613, cu prilejul alegerii forțate a noului principe Gabriel Bethlen, Stările plecând și de la experiența anterioară au luat hotărâri care au crescut considerabil rolul Consiliului și au îngrădit autoritatea princiară. Potrivit acestora, numai cu acordul consilierilor se puteau face și desface alianțe externe, se puteau acorda donații mai mari, numirile în dregătorii. Este însă tot atât de adevărat că toate aceste decizii restrictive au fost înlăturate de noul principe și ignorate cu desăvârșire. Pentru prima dată însă, se pomenește și de pedepsirea celor care dau sfat contrar legilor și libertăților țării[4]. Cu toate acestea nu se cunosc exemple de consilieri pedepsiți pentru sfatul rău.

În perioada domniei Ecaterinei de Brandenburg, într-o situație de excepție, dispozițiile legislative legate de autoritatea Consiliului princiar sunt neobișnuite. Comiția impune controlul gubernatorului și al consilierilor princiari asupra principesei, fără acordul acestora neîngăduindu-se daniile de moșii, numiri în funcții, angajări de mercenari etc. În situații excepționale era suficientă voința celor doi, gubernatorul și Consiliul, pentru a se cere și realiza ridicarea generală la arme. Toate acestea au știrbit autoritatea principesei și i s-au substituit la conducerea țării. După acest episod, Consiliul princiar decade la rolul

[1] *Ibidem*, II, p. 88–89.
[2] *Ibidem*, II, p. 111.
[3] *Ibidem*, II, p. 111, 576 și III, p. 237.
[4] *Ibidem*, VI, p. 359–362.

Fig. 245 Principele Acațiu Barcsai.

avut anterior de organ consultativ, ignorat de multe ori de principi.

După momentul 1657, eșecul expediției lui Gheorghe Rákóczi al II-lea în Polonia și tulburările interne care au urmat, Stările impun din nou principilor Francisc Rhédey, Acațiu Barcsai, Ioan Kemény și Mihail Apafi consultarea Consiliului princiar în rezolvarea problemelor țării: împărțirea de slujbe, acordarea de donații, numirea tezaurarului, stabilirea formei ahidname-ului ce se va cere de la Poartă pentru principele nou ales, primirea soliilor străine etc.

„Condițiile" impuse de Stări lui Mihail Apafi cereau ca principele și Consiliul său să nu mai poată să ceară împuterniciri speciale Adunării țării, avându-se în vedere experiența acestora cu Ioan Kemény care, profitând de o asemenea prerogativă, i-a ucis pe exprincipele Acațiu Barcsai și familia acestuia. Tentativa lui Mihail Apafi, din martie 1662, de a înlătura dispoziția privitoare la obligativitatea prezenței Consiliului princiar la primirea soliilor străine se soldează cu un eșec.

Este evident faptul că între hotarârile dietale privind atribuțiile și competența Consiliului princiar și aplicarea lor în realitate a existat o diferență. Acceptate la urcarea pe tron, aceste dispoziții au fost respectate sau dimpotrivă ocolite, în funcție de autoritatea de care s-a bucurat principele.

Dacă inițial, în secolul al XVI-lea, s-a plecat de la ideea alegerii Consiliului princiar de către Stări, treptat situația s-a schimbat, astfel că principele era cel care își alegea consilierii. Legat de numărul consilierilor au existat, de asemenea, unele fluctuații, reducându-se de la 21, cât s-au fixat inițial, și stabilizându-se numărul acestora la 12. Cu toate acestea, chiar dacă numărul consilierilor s-a stabilit la 12, în realitate au fost mai puțini. De exemplu, în 1638 doar cinci locuri erau ocupate de consilieri, restul Consiliului princiar fiind incomplet. Explicația poate fi găsită și în faptul că uneori numirea se făcea pe viață, respectându-se o anumită proporție pe cele trei națiuni privilegiate, sau principele

nu era interesat de respectarea dispozițiilor legale legate de numărul consilierilor sau de a urma sfaturile acestora. Se remarcă faptul că Stările eclesiastice nu au avut reprezentanți în Consiliu, dar unii consilieri, cel puțin în secolul al XVI-lea, erau persoane ecleziastice. Astfel a fost cazul lui Mihail Csáky, vicar, canonic de Alba Iulia, consilier între 1548–1556–1557, sau al episcopului romano-catolic de Alba Iulia, Dimitrie Náprágyi (1598–1600). Din parcurgerea listei consilierilor princiari rezultă că marea majoritate ajung în această demnitate după ce ocupă funcția de comite suprem al comitatului, mare căpitan al secuilor, jude regal al Sibiului sau Brașovului, mare căpitan al Oradei, ban de Lugoj și Caransebeș sau de președinte al Tablei princiare. De asemenea, practica generală era ca funcțiile de cancelar, tezaurar, general suprem al armatei, președintele Tablei de judecată să fie deținute de consilieri, dar au existat numeroase situații când deținătorii acestor dregătorii nu au avut și calitatea de consilier princiar.

Se impun, de asemenea, câteva precizări referitoare la felul în care și-a desfășurat activitatea Consiliul princiar. Practica a arătat că acest organism și-a făcut simțită prezența prin: a) ședințe efective ce aveau loc în urma unei convocări oficiale venite din partea principelui și b) prin consultarea membrilor săi la distanță, prin scrisoare. Ședințele cu participare directă, din păcate, au lăsat prea puține urme scrise, astfel încât lipsesc datele despre felul în care au decurs ele, nefiind obiceiul înregistrării lor în procese verbale. Mult mai bine sunt cunoscute consultările la distanță ale membrilor Consiliului princiar, întrucât acestea s-au făcut în scris. Principele informa pe scurt, eventual trimitea în copie scrisoarea (în cazul unei corespondențe) și cerea „censura" sau părerea consilierului la aceasta, tot în scris, și care era apoi readusă rapid de poșta principelui. După ce primea toate părerile scrise ale consilierilor, principele, împreună cu cancelarul, lua hotărârea pe care o credea mai potrivită, ținând sau nu seama de opiniile exprimate. De exemplu, în 1657, Gheorghe Rákóczi al II-lea cere părerea consilierilor săi, prin scrisori, legat de eventuala expediție în Polonia. Înainte de a primi opinia acestora, el a luat decizia dorită și a plecat în expediție.

Prezența fizică a consilierilor era obligatorie, în perioada de desfășurare a Comițiilor țării, pentru a pregăti ordinea de zi și propunerile (*propositiones*) pe care principele le prezintă în comiție și pentru a participa la dezbaterile acesteia atunci când erau invitați. De asemenea, în situații speciale, de primire a unor solii străine, prezența membrilor Consiliului se impunea. Deși nici o dispoziție sau hotărâre nu reglementa activitatea acestui organism, nefiind nici o instrucție despre obligativitatea prezenței acestuia la curtea princiară, treptat s-a constituit o practică, ca, prin rotație, prin înțelegere, să existe un anumit număr de consilieri, pentru ca în acest fel să fie la curent cu noutățile, să-l poată supraveghea pe principe. Această practică a devenit necesară mai ales atunci când nobilimea s-a grupat în mai multe facțiuni rivale, iar prezența cel puțin a unui reprezentant al grupării se impunea, situație specifică de exemplu domniei lui Mihail Apafi.

Referitor la problemele și situațiile în care se apela la părerea consilierilor, acestea erau diverse. Cu toate acestea, se poate spune că acest organism nu a avut atribuții în materie de administrare a principatului, nu a fost un for legislativ sau de judecată. Sarcina principală

a Consiliului princiar a fost una politică, cu accentul prioritar pe politica externă a principatului, fără ca deciziile acestui for să fie decisive pentru principe. Deși problemele discutate au fost variate (necredință și înaltă trădare, relațiile cu Poarta, cu Habsburgii, cu Țările Române, administrație, dări, cauze judiciare, religioase, relații cu Stările), cu accent mai mare sau mai mic în funcție de situațiile create, per ansamblu, putem concluziona că acest for consultativ, Consiliul princiar, a avut un rol mai important în special în chestiunile referitoare la relațiile externe ale Transilvaniei, fie acestea cu Poarta sau cu alte țări învecinate.

Deputățiile sau Delegațiile au fost un organism de conducere diferit de Consiliul princiar, în fapt o formă lărgită a acestuia, care a funcționat temporar în perioadele dificile, de criză, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când principele și consilierii nu au vrut să-și asume responsabilități riscante referitoare la viitorul țării. Se cunosc trei astfel de Deputății ce au funcționat: prima la anul 1664, a doua între 1680–1683 și a treia între 1685–1690.

Prima Deputăție s-a constituit, potrivit hotărârii Adunării țării din ianuarie-februarie 1664, cu scopul de a decide măsurile ce se impuneau pentru eliberarea cetăților transilvane ocupate de trupele imperiale și readucerea acestora sub stăpânirea principelui. A funcționat la Cluj, din primăvară până în toamna anului 1664, din ea făcând parte, alături de consilierii princiari, și alți reprezentanți ai Stărilor.

A doua Deputăție (1680–1683) s-a alcătuit, potrivit hotărârii din ianuarie 1680 a Adunării țării, ca urmare a raporturilor încordate cu Poarta, în urma ciocnirilor dintre turcii din Oradea, doritori să extindă limitele teritoriale ale pașalâcului dincolo de hotarele acceptate, și transilvănenii dispuși să se împotrivească cu arma acestei tendințe. Au format această Deputăție consilierii princiari, la care s-au alăturat șapte reprezentanți ai comitatelor pentru națiunea privilegiată a nobililor, trei pentru secui și tot atâția pentru sași (juzii primari ai Sibiului, Brașovului și Sighișoarei).

A treia Deputăție (1685–1690) a avut de rezolvat sarcini mult mai dificile, statutul principatului situat la confluența a două imperii rivale aflate în conflict armat. Asumarea responsabilității unor hotărâri esențiale pentru viitorul țării a fost respinsă de Mihail Apafi și Consiliul princiar și atribuită acestui organism, cu o componență eterogenă din punct de vedere social. Cei care fac un pas înainte acum, chiar dacă provin din rândurile unei nobilimi mai puțin înstărită și aristocrată, sunt cei care vor deține puterea în viitorul principat stăpânit de Habsburgi.

Convocată de principe, de Consiliul princiar sau la propria inițiativă, Deputăția funcționa efectiv între Adunările țării și întrunirea membrilor, dura de la câteva zile până la o săptămână. În acest organism, ce număra între 45-60 de persoane, nu se mai putea apela la sistemul „censurei" scrise individual, respectiv la consultarea opiniei membrilor aflați la distanță, unica formă de activitate fiind cea a adunărilor directe. În privința problemelor care au format obiectul întâlnirilor se remarcă faptul că, dacă primele două Deputății se concentrează în special asupra motivului care le-a generat, cea de-a treia,

prin hotărârile luate, s-a implicat practic în toate domeniile de activitate, substituindu-se autorității derizorii a principelui Mihail Apafi, depășit de evoluția evenimentelor, și a Consiliului princiar. Se dezbate și se iau hotărâri în chestiuni ca adunarea banilor pentru Poartă, strângerea contribuțiilor pentru susținerea și aprovizionarea trupelor imperiale venite și încartiruite în Transilvania, în chestiuni militare privind întreținerea praesidiilor din cetăți, eventuale acțiuni sau convocări la arme, probleme de poștă, fiscalitate și finanțe, judecăți etc. Își încetează activitatea o dată cu moartea principelui Mihail Apafi.

4. *Cancelaria princiară*

Una din cele mai importante instituții centrale, prin intermediul căreia principele a condus țara, a fost Cancelaria princiară. Evoluția acestei instituții a urmat îndeaproape dezvoltarea și transformările pe care le-a cunoscut voievodatul Transilvaniei în trecere spre principat. Credem că fosta cancelarie voievodală, cu cele două compartimente Cancelaria mare (*Cancellaria maior*) și Cancelaria mică (*Cancellaria minor*) au stat la baza dezvoltării noii cancelarii. Această transformare s-a încheiat și ea în anul 1556, o dată cu revenirea din Polonia în țară a reginei Isabella și a fiului său Ioan Sigismund Zápolya.

Pentru perioada anilor 1541–1556 nu se cunoaște numele cancelarului (*cancellarius*) desemnat, lucru explicabil prin situația politica existentă și probabil că nici nu a funcționat un cancelar anume. Pe lângă regina Isabella a activat un secretar, în persoana lui Anton Verancsics (1540–1549), urmat apoi de Mihail Csáky (1549–1550). Episcopul Gheorghe Martinuzzi, care a preluat conducerea țării și a cumulat funcțiile de locțiitor, guvernator (1541–1551), tezaurar și judecător general al principelui, a fost cel care a condus practic și activitatea cancelariei, chiar dacă acest titlu de cancelar nu îl regăsim documentar. Începând cu anul 1556, catolicul Mihail Csáky, fostul secretar, canonic de Alba Iulia, decan de Hunedoara, va fi până la moartea sa, din 1571, în fruntea acestei instituții.

În mod obișnuit, actele din această perioadă pomenesc doar simplu cancelaria, fără vreo delimitare specială, doar prin 1561 reiese că activitatea din Cancelaria mică (*Cancellaria minor*), ce se ocupa cu actele legate de probleme judiciare, era în plină desfășurare. Cancelaria mare (*Cancellaria maior*) sau obișnuită, identificată mult timp cu cancelaria personală a principelui, a fost cea care a rezolvat problemele importante ale principatului. Dacă inițial deținătorii funcției de cancelar au fost persoane ecleziastice, cu puternice legături cu locul de păstrare a documentelor create (Capitlul din Alba Iulia sau Conventul din Cluj-Mănăștur); treptat locul lor este luat de persoane laice, nobili trecuți prin școli, persoane cu rosturi culturale în epocă.

Interesant este faptul că, pentru cea mai mare parte a anului 1600 și până în 1602, funcția de cancelar nu pare să fi fost purtată de cineva. În luna martie a anului 1600 episcopul de Alba Iulia, Dimitrie Náprágyi, apare menționat ca martor în actele de danie ale lui Mihai Viteazul, cu funcția de „mare cançelar", alături de marele logofăt Teodosie Rudeanu,

probabil o dublare a conducerii cancelariei domnești din Transilvania cu un demnitar din Țara Românească.

Între cei care au deținut funcția de cancelar putem menționa, printre alții, în anul 1603 pe clujeanul Ioan Iacobinus, inițial notar al orașului Cluj, secretar în cancelaria princiară (1598–1601), un colaborator credincios al mai multor principi, inclusiv al domnului român. Pentru o lungă perioadă de timp, între 1659–1678, cel care a condus cancelaria lui Mihail Apafi cu multă pricepere și chibzuință a fost Ioan Bethlen, urmat de Farkas Bethlen (1678–1679), ambii cunoscuți prin lucrările de istorie. După anul 1679, funcția de cancelar nu mai este ocupată de o persoană anume. Evident că instituția a funcționat cu toate compartimentele sale, rezultând că cel care s-a ocupat de problemele ei a fost Mihail Teleki, chiar dacă acest titlu de cancelar i-a lipsit din palmares.

S-ar mai impune o constatare, valabilă de altfel și pentru Moldova și Țara Românească, anume că deținătorii funcției de cancelar au fost persoane apropiate și de încredere pentru conducătorul statului, de altfel în marea lor majoritate fiind numiți de către acesta. Au stârnit invidia altora pentru puterea deținută și influența exercitată, încât nu de puține ori și-au sfârșit viața prin închisori, de mâna gâdelui, cu averea și bunurile confiscate. Având în vedere rostul jucat de cancelar, acesta a deținut de cele mai multe ori și calitatea de consilier princiar.

În activitatea lui, cancelarul a fost ajutat de secretar (*secretarius*) și uneori de vicesecretar (*vicesecretarius*). Inițial, regina Isabella avea secretarul ei, așa cum, în paralel, Martinuzzi avea și el propriul secretar. În general, numărul acestor secretari a variat între unul maxim trei, până în 1585, ajungând ca în perioada 1594–1598 numărul lor să crească la cinci sau chiar la șase persoane în anul 1596. Numărul lor este apoi din nou în scădere, la două în 1600, număr ce se va menține în general până în vremea lui Mihail Apafi, când avem un singur secretar pomenit în documente[1]. Între cei mai longevivi secretari în funcție a fost Francisc Lugossy (1662–1690), inițial vicecomite al comitatului Alba.

Activitatea acestor secretari în cancelarie a reprezentat într-un fel elementul de continuitate profesională într-o instituție, fără ca schimbarea principelui să afecteze întotdeauna pe deținătorul acestei funcții. Cazul lui Ioan Iacobinus, care slujește sub Maria Cristierna, Sigismund Báthori, Andrei Báthori și Mihai Viteazul, este relevant din această perspectivă. Toți deținătorii acestei calități au fost profesioniști instruiți. Unii și-au însușit practicile și au început cariera în însăși cancelaria mare, alții au fost slujbași ai unor autorități judiciare, notari ai orașelor sau angajați ai locurilor de adeverire.

Cele două compartimente ale cancelariei, Cancelaria mare (*Cancellaria maior*) și Cancelaria mică (*Cancellaria minor*), aveau angajați un număr variabil de scriitori (*scriba, deak, kancellarista*). Acești scribi proveneau din categoria nobilimii mici și armaliste sau din rândul orășenimii, pentru majoritatea lor această slujbă fiind începutul unei cariere. Astfel, din Cancelaria mare unii au evoluat ca secretari, alții au ajuns slujbași în diferite instituții judiciare, administrative, orășenești, angajați la capitluri, tricesimatori etc. Pentru

[1] Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapesta, 1980, p.184–186.

unii dintre ei acesta a fost începutul, pentru a-și continua apoi cariera în cancelariile domnești de la București și Iași, ca și dieci de limba maghiară, cum a fost cazul lui Ștefan Boier de Recea, scrib al Cancelariei mari princiare (*scriba et notarius cancellariae maioris*), care în februarie 1609 ajunge secretar al domnului Constantin Movilă al Moldovei[1].

Potrivit datelor cunoscute până în prezent se poate spune că numărul scribilor sau diecilor angajați în Cancelaria mare a crescut, dar nu în mod spectaculos. Dacă pentru intervalul de ani 1559–1571, numărul lor s-a situat între 12 și 16, în timpul domniei lui Mihail Apafi, între 1665–1689, cifra lor se situează între 13 și 15, cu o perioadă între anii 1676–1678, când sunt înregistrați nu mai puțin de 25. Cel mai mare număr de scribi au fost consemnați pentru anii 1593, cu 33 de nume, 1610, cu 26, 1641 cu 38, 1642 și 1647 cu câte 27, 1650 cu 34, și 1651 cu 31 de scribi. Cel mai mic număr înregistrat se situează între 1574–1576, cu doi scribi, 1596–1598, cu șase, 1604–1605, cu patru, 1657–1658 și 1660, cu opt, și 1687–1688 cu nouă persoane. Evident că aceste date pot suporta unele modificări în urma unor cercetări speciale, dar în esență proporția nu se va modifica[2].

Legat de limbile în care s-au scris actele oficiale în cancelarie trebuie menționat faptul că inițial acestea au fost scrise în limba latină dar, treptat, începând cu Ioan Sigismund Zápolya, apar și acte scrise în limba maghiară, ce va dobândi apoi tot mai mult teren în acest domeniu, devenind preponderent limba folosită în secolul al XVII-lea. Totuși, pentru mai multă solemnitate și importanță, diplomele de înnobilare, privilegiile vor fi scrise și pe mai departe în limba latină. Chiar dacă aceasta a pierdut teren în favoarea limbii maghiare, latina va continua să fie limba multor acte interne emise de cancelarie și, desigur, limba în care s-a scris corespondența oficială a principelui cu diverse țări europene sau cu Țările Române vecine. Au fost situații când s-a încercat, în corespondența diplomatică, înlocuirea cu limba maghiară, în relațiile cu Țările Române sau uneori cu Polonia, dar acest lucru s-a făcut doar atunci când era certă existența unui diac de limba maghiară în cancelaria țării destinatare, și oricum cu preponderență în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în special în probleme curente. Toate tratatele, alianțele și confederațiile încheiate de Transilvania cu Țările Române, sau cu altele, scrise în cancelaria Transilvaniei, au fost redactate oficial în limba latină, după ce evident au avut versiunile în maghiară, română etc. Pentru relațiile cu puterea suzerană, cancelaria princiară avea angajați dieci sau scribi de limba turcă, ce traduceau în această limbă corespondența principatului sau cea venită de la Poartă. Aceștia aveau deseori și rolul de tălmaci, traducători și însoțeau, atunci când situația impunea, o solie sau un trimis la Poartă sau venit de la Poartă. Pentru relațiile cu Casa de Habsburg, alături de limba latină, s-a folosit în cancelarie mai mult limba germană, motiv pentru care, dacă nu în permanență, cel puțin temporar, au fost angajați astfel de scriitori, mai cu seamă din rândul sașilor. De asemenea,

[1] Susana Andea, *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*, Cluj-Napoca, 1997, p.12–16.

[2] Trócsányi Zsolt, *op.cit.*, p. 188–198.

pentru relațiile cu Polonia, ocazional au fost angajați scribi sau dieci cunoscători ai limbii regatului. Credem că la fel s-a procedat și pentru corespondența venită în limba română la domnii de peste Carpați, trebuind să fi fost persoane de încredere, plătite pentru a face traducerea din română în limba maghiară. Spre exemplu, în anul 1659, la 28 februarie, cu prilejul Adunării țării de la Bistrița, prezidată de principele Acațiu Barcsai, sunt înfățișate acte trimise de Mihnea al III-lea Radu, domnul Țării Românești, ce erau scrise românește (*Wallachice erant scripta*) și care în 1 martie sunt prezentate în adunare, după ce au fost traduse în ungurește (*in idioma Hungaricum conversae leguntur publice*)[1].

În cancelaria princiară probabil că au fost unii scriitori care cunoșteau și limba română, cum a fost cazul lui Ioan More de Pestiș și Ladislau Pribék, nobili români la origine. Că acest lucru ar fi reprezentat un avantaj pentru a fi angajat în Cancelaria mare princiară rezultă dintr-o „recomandare", din martie 1662, pentru Matei Literatus, despre care se spune că știe scrisul în românește și ungurește (*magyarul olahul irást tud*), că este cunoscut în Moldova și Țara Românească[2].

Referitor la modul de desfășurare a activității propriu-zise în Cancelaria princiară, se impun câteva precizări. Lipsesc instrucțiuni, regulamente referitoare la acest aspect, practica zilnică a dus treptat la formarea unor stereotipuri și la perfecționarea ei, Cancelaria țării identificându-se cu cea personală a principelui. În activitatea cancelariei s-a apelat la folosirea stilionarelor, precum a lui Ioan Iacobinus pentru epoca ultimilor Báthorești, și a lui Mihai Viteazul, pentru anumite tipuri de acte cu formulări stereotipe: privilegii, donații, înnobilări, diferite porunci etc. În cadrul general al tipului de act solicitat, scriitorul modifica sau completa numele și localitățile, elementele specifice care individualizau actul. Tot în practica cancelariei era și aceea de a se ține, tot ca model, anumite formulări de adresare și de politețe către sultan, împărați, regi, principi sau domnii români, orașe, chiar mari nobili, diferențierea foarte precisă fiind dată de rangul și demnitatea celui în cauză. Strâns legate de aceste formule se află titlurile deținute de un domn sau nobil, păstrându-se și pentru acestea, în cazul unor persoane cunoscute, formularul, spre a se evita greșeli diplomatice, prin neacordarea respectului cuvenit.

Deoarece de rapiditatea și siguranța unor informații trimise prin corespondență depindea foarte mult reușita unui demers diplomatic sau a unei campanii militare au existat preocupări, în acest sens, pentru asigurarea unei circulații rapide a informațiilor. Astfel, actul ajuns în cancelarie primea pe verso o însemnare (*praesentatum*), însoțit de menționarea zilei și orei la care a intrat aici, uneori fiind însemnat și numele celui care l-a adus. Această practică din cancelaria transilvăneană, ce a cunoscut momentele de vârf în timpul celor doi principi Rákóczieşti, a precedat măsurile similare pe care Curtea imperială de la Viena le va lua abia în 1760[3]. Evident că s-a urmărit și emiterea unui răspuns la fel de prompt și rapid, în funcție de situații. Astfel, în condiții de război răspunsul

[1] *MCRT*, XII, p. 162–163.
[2] Susana Andea, *op.cit.*, p. 56.
[3] Trócsányi Zsolt, *op.cit.*, p. 207.

s-a dat pe loc, în câteva minute, în acest caz; de asemenea, s-a notat pe versoul actului ziua și ora la care a fost dat. Alteori, răspunsul s-a dat la câteva ore dar și, dacă era necesară pregătirea lui, după câteva zile. Desigur, erau și situații mai greu de rezolvat, când nu putea lipsi, pentru răspunsul potrivit, opinia consilierilor aflați la distanță. În acest caz, spre a se evita situațiile neplăcute, consilierul nota pe versoul actului ziua și ora când a primit scrisoarea, când a trimis răspunsul, la fel cum și în cancelarie se nota data exactă a sosirii aici a răspunsului așteptat. Ținând cont de opiniile consilierilor solicitați, acestea erau rezumate și prezentate de cancelar sau secretar principelui.

Decizia luată de principe, cu sau fără să țină cont de opiniile solicitate, era concepută și scrisă de cancelar sau în lipsă de secretar, atunci când era vorba de probleme deosebit de importante. Pentru actele obișnuite, răspunsul era conceput de secretari, alteori chiar de scriitorii din cancelarie. După ce actul a fost întocmit potrivit voinței principelui, urma semnarea acestuia și aplicarea peceții. Marea majoritate a actelor emise de cancelaria princiară poartă semnătura principelui sau din împuternicirea lui, în acest caz punându-se formula *ad mandatum principis* însoțită de semnătura împuternicitului locțiitor. Actul, pe lângă semnătura princiară, poartă contrasemnătura cancelarului sau a secretarului, dar niciodată a scriitorului din cancelarie. Și aici contrasemnarea este făcută în funcție de importanța actului. Astfel, se pare că se folosea de contrasemnătura cancelarului când era vorba de porunci deschise ale principelui, de scrisori de împuternicire și de instrucțiuni date solilor trimiși în afară, la Poartă etc. Alte acte, precum erau invitațiile la Adunările țării, purtau alături de semnătura principelui pe cea a cancelarului dar și a secretarului, ultimul semnând frecvent actele obișnuite.

Cu toate aceste precizări, este greu de stabilit o anumită regulă referitoare la punerea semnăturilor. Astfel, în perioada 1552–1554, cei doi voievozi ai Transilvaniei impuși de generalul Castaldo, semnează singuri

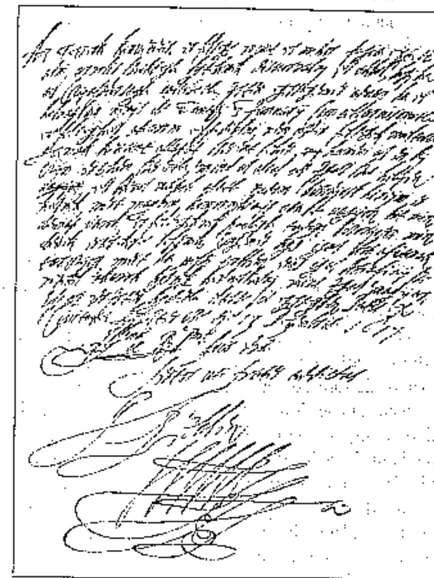

Fig. 246 Act din 7/17 decembrie 1616 semnat de Gabriel Bethlen.

actele, invitațiile la diete, la fel cum procedează și Ioan Sigismund Zápolya după revenirea în țară (1556). Din 1571, alături de principe, apare semnătura cancelarului, la care, spre sfârșitul secolului, se adaugă și cea a secretarului. Cu toate acestea, regulile nu sunt stabile, un Mihai Viteazul făcând invitații la Adunarea țării sub semnătură proprie și contrasemnat doar de secretarul Ioan Iacobinus. Gabriel Bethlen face invitațiile semnate de el și de cancelarul său, Ștefan Kovácsoczy, dar Gheorghe Rákóczi I și II, mai târziu Acațiu Barcsai, Ioan Kemény sau Mihail Apafi semnează singuri. La fel s-a procedat și în cazul altor acte, astfel încât putem vorbi mai degrabă de o anumită practică influențată de anumiți factori, de o tradiție preluată în trecut din cancelaria poloneză, de personalitatea principelui, a cancelarului etc. decât de reguli foarte rigide, fără a exclude tendința de a simplifica procedurile.

Cancelaria princiară a fost un organism executiv central al principelui. Deoarece nu existau cancelarii separate pentru alte instituții ale administrației, veniturilor fiscale, minelor, salinelor sau problemelor militare etc. corespondența tuturor se făcea prin intermediul acesteia și în numele principelui.

Ținând cont de marea diversitate și complexitate a problemelor și preocupărilor care au generat actele cancelariale, precum și de nașterea și evoluția viitoare a unor instituții, s-a fixat un număr de șase secții mari în structura cancelariei. Această delimitare, precum și subîmpărțirea fiecărei secții în mai multe subdiviziuni, a ținut seama de specificul actelor și de problemele abordate. Structurarea propusă[1], fără ca în realitate să fi funcționat nominalizat subcancelarii cu arhive proprii, a existat în fapt, practica fiind dovedită de „specializarea" sau de individualizarea activităților desfășurate de slujbașii cancelariei.

Una dintre secțiile Cancelariei princiare s-a ocupat, prin angajații săi, de actele privind raportul dintre principe și Stări, dintre națiunile privilegiate, de păstrarea credinței acestora față de principe etc. Din acest punct de vedere, esențiale au fost actele ce dovedeau depunerea jurământului de credință al reprezentanților Stărilor în Adunarea țării, al obștii nobililor și orășenilor privilegiați în fața autorităților judiciare locale. Sarcina organizării depunerii acestui jurământ, cât și păstrarea evidențelor întocmite cu acest prilej, revenea tot acestei secții a cancelariei.

O altă secție s-a preocupat de activitatea scripturistică privitoare la chestiunile administrative de mai mare amploare, precum satisfacerea nevoilor Curții princiare în materie de aprovizionare, construcții, încălzit pe timp de iarnă și cumpărături din exterior; perfectarea chestiunilor legate de desfășurarea și susținerea materială a participanților la dezbaterile dietale; respectarea drepturilor Stărilor și a statutelor orașelor, a practicilor de danii și privilegii, a garantării libertăților, drepturilor și ocupării de funcții în sânul bisericilor oficiale, precum și a chestiunilor matrimoniale și de tutelă. Sub grija acestei secții cădeau și problemele cu privire la statusurile țării, la unele contribuții, la cheltuielile legate de plata tributului și a serviciilor diplomatice, de angajarea de iscoade și lupta împotriva celor străine. Tot de aici erau date dispozițiile pentru reglementarea neînțelegerilor de graniță, supravegherea locurilor de trecere spre alte țări sau erau eliberate actele de liberă trecere (*salvus, passus, salvus conductus*).

[1] *Ibidem.*

A treia secție a Cancelariei princiare era folosită de tezaurar și de slujitorii acestuia pentru purtarea corespondenței oficiului în cauză, dispunând de scriitori specializați, sameși pricepuți în ținerea evidenței și exercitării controlului asupra veniturilor și cheltuielilor țării. Într-un fel, aici se concepeau dispozițiile privitoare la domeniile fiscale, erau centralizate evidențele contabile ale veniturilor acestora, precum și a celor rezultate din baterea monedei, exploatarea salinelor și a minelor, arendarea dijmelor ecleziastice secularizate, a vămilor și a diferitelor monopoluri princiare.

O altă secție se ocupa de scriptele militare, venind în ajutorul generalului suprem al țării, prin conceperea de ordine pentru ridicarea la arme și de instrucțiuni pentru angajarea de mercenari, organizarea de „mustre" din porunca principelui și situații cu cele necesare înzestrării cetăților, cu găzduirea și aprovizionarea trupelor aflate în deplasare etc. Nu lipsesc din actele acestei secțiuni nici cele privitoare la fuga soldaților, la adunarea de vești, la furnizarea de căruțe și efectuarea de cărăușii sau chiar plângeri ale populației vizavi de silniciile pricinuite de armata încartiruită.

Una dintre secțiile importante ale Cancelariei princiare avea în competență și în grijă actele judecătorești, desigur, nu în calitate de for de judecată, ci de mijlocitoare a voinței princiare în multe din cauzele judecate. Cu toate că activitatea scripturistică legată de judecăți revenea în principal Cancelariei mici, totuși multe porunci de judecată și de executare a sentințelor erau scrise de aceiași protonotari, punând mențiunea *lecta*, și tot aceștia redactau și actualizau procedurile în materie judiciară laică și ecleziastică, emiteau porunci de urmărire a răufăcătorilor etc.

Cea de-a șasea secție mare a Cancelariei princiare se ocupa cu problemele de politică externă, răspunzând de corespondența diplomatică în numele principelui și a Stărilor, de întocmirea și înzestrarea cu scrisori și instrucțiuni a soliilor, a diferiților slujbași de la hotarele țării, după cum tot prin ea se făcea schimbul epistolar al marelui căpitan de Oradea sau al banului de Lugoj și Caransebeș cu demnitarii din vecinătate ai altor state.

În sfârșit, în subordinea cancelarului, ca o componentă a Cancelariei princiare, a funcționat un Oficiu al poștelor, în frunte cu un *posta mester* sau *magister postae*. Reglementările legislative succesive din octombrie-noiembrie 1600, ianuarie 1634, 1641 sau 1648 au avut ca scop eficientizarea și creșterea rapidității și siguranței în deplasări a curierilor poștași aflați în subordinea directă a magistrului poștelor. Acestui demnitar îi revenea, pe lângă obligațiile esențiale ce cădeau în seama oficiului său, și asigurarea cailor pentru curieri, organizarea oficiilor de schimb de cai, găzduirea peste noapte a poștelor, deplasarea rapidă și în siguranță, plata acestora, și judecarea eventualelor nereguli și plângeri venite împotriva personalului său, pedepsele putând să meargă până la sentința capitală. Deținătorul acestei funcții, om de încredere al cancelarului și al principelui, a influențat uneori chiar și activitatea în cancelarie, putând ajunge consilier princiar. În acest sens, avem exemplul lui Ladislau Székely, magistru al poștelor în perioada 1660–1677, mai apoi consilier princiar între 1680–1690.

5. *Adunarea de stări*

Între organismele importante ale conducerii centrale a țării alături de principe, Consiliu princiar, Cancelarie, Tabla princiară, a fost și Adunarea Stărilor și Ordinelor, instituția reprezentativă a celor trei națiuni privilegiate (nobili, sași și secui) și patru religii recepte (catolică, calvină sau reformată, luterană sau evanghelică și unitariană). Dacă în perioada voievodatului Stările se întruneau sub conducerea voievodului sau a vicevoievodului în adunări sub denumirea latinească de *Congregatio generalis*, o dată cu procesul de constituire a principatului Transilvaniei această instituție va dobândi treptat un nume nou, expresie a prerogativelor sale lărgite. Inițial, numele sub care s-au întrunit Stările a fost de *dieta seu conventus generalis* (1538), *congregatio* (1540), *comitia* (1542), *congregatio seu dieta* (1543) și *gyülés* (1566). Interesant este că, după oscilațiile de început și concomitent cu consolidarea instituției, dispar din denumirea acesteia numele de *congregatio* și de *dieta*, iar după anul 1566, când pentru un timp se mai folosesc alternativ termenii de *conventus* și *comitia*, acesta din urmă se impune definitiv și exclusiv. Astfel, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până la sfârșitul epocii principatului autonom, Stările și Ordinele țării au ajuns să fie convocate și să adopte hotărâri numai sub numele de *comitia*. Ar fi de subliniat că, începând din 1683, principele, deși convoacă Stările la *congregatio*, acestea, în toate actele oficiale emanate în limba latină, se numește doar *comitia*, termen care o dată cu înstăpânirea habsburgică va fi înlocuit cu cel de *Dietă*[1]. Cât privește terminologia din actele maghiare, Adunarea Stărilor este numită *gyülés*, *országos gyülés* sau *országgyülés*, terminologie care în limba română a dat forma de *giulișul țării*.

Convocată anual, bianual sau de câte ori o impuneau împrejurările tulburi, Adunarea țării putea să dureze de la câteva zile până la 2–3 luni. În general, atunci când s-a statornicit o anumită practică a întrunirii Adunării de două ori pe an, aceasta era convocată primăvara în jurul sărbătorii Sf. Gheorghe, și toamna, după sărbătoarea Sf. Mihail, în așa-numitele sesiuni ordinare. În timpul domniilor autoritare ale principilor Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I au fost perioade când Adunarea țării a fost convocată doar o dată pe an, în preajma sărbătorii Sf. Gheorghe, procedeu la care mai târziu s-a renunțat. În situații de excepție, cum ar fi moartea principelui și alegerea succesorului sau alte probleme deosebite, erau convocate adunări extraordinare.

În privința locului de desfășurare, în lipsa unei reședințe fixe a principelui, Adunarea țării s-a întrunit în mai multe orașe. Dacă inițial, după 1540, a fost ales orașul Turda, uneori Alba Iulia, Târgu Mureș, treptat, după episoade în care Alba Iulia și Clujul își

[1] Folosirea termenilor de *Dietă*, respectiv *dietal*, pentru Adunările de Stări din epoca principatului autonom, la fel cu perioada stăpânirii habsburgice, s-a generalizat în istoriografie, cu toate că se întâlnește e adevărat incidental, și întrebuințarea celor de *Comiții generale din Ardeal*, respectiv de *Adunările de Stări ale Ardealului*, cf. Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, București, 1995, p. 84 și 147. Această din urmă terminologie o reținem și noi convinși că surprinde mai bine specificul instituției în epocă, fiind concordantă cu denumirile din actele rezultate de pe urma funcționării ei și publicate, nu întâmplător, de Szilágyi Sándor sub titlul *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*.

dispută prioritatea privind numărul de Adunări găzduite, Alba Iulia va fi orașul preferat în secolul al XVII-lea, dar nu unicul găzduitor al acestora. Din acte rezultă că Adunarea țării s-a ținut și în alte orașe și localități, precum Aiud, Mediaș, Sibiu, Bistrița, Iernut, Grind etc.

Inițiativa convocării, în mod obișnuit, aparținea principelui, care prin mijlocirea Cancelariei princiare adresa viitorilor participanți invitațiile necesare, cunoscute sub numele de *litterae regales*. Convocarea se făcea în numele principelui, a guvernatorului sau locțiitorului princiar în situație de excepție, eventual pomenită voia Consiliului princiar, înainte cu circa 2-3 săptămâni de data fixată, în secolul al XVI-lea, sau cu o lună, în secolul al XVII-lea. Invitația conținea, pe lângă o formulare generală cu referire la anumite împrejurări politice, militare etc., problemele ce se vor discuta cu prioritate, menționarea locului și a datei de începere a dezbaterilor. Onorarea invitației era obligatorie sub pedeapsa amenzii. Deoarece s-au repetat situații în care participanții la adunare, indiferent de originea lor, au părăsit dezbaterile înainte de epuizarea discutării problemelor, în anul 1615 s-a votat o amendă de 200 de florini pentru cei care cădeau în această vinovăție.

La Adunarea țării, organizată pe sistem unicameral, participau membrii Consiliului princiar, ai Tablei princiare, alți mari demnitari de la curte, fruntașii jurisdicțiilor teritoriale și reprezentanții aleși ai orașelor libere regești sau ai celor taxaliste, ai comitatelor, districtelor, scaunelor săsești și secuiești, precum și alți nobili solicitați în mod special de principe. De asemenea, la marea majoritate a Adunărilor au fost invitați de regulă și episcopii reformați și evanghelici, eventual împuterniciții lor, dar nu și cel ortodox sau vicarul catolic. Cu toate acestea, despre participarea mitropolitului Sava Brancovici, avem două informații: una dintr-o scrisoare personală din decembrie 1659, în care arăta că „am fost la giulișul țării în Bistrița", alta din 1666 datorată cancelarului Ioan Bethlen, care consemna că vlădica românesc trebuia înștiințat, printr-o scrisoare obișnuită (*ordinarius*), în legătură cu ținerea Adunării de stări.

Nu există instrucțiuni precise asupra numărului de participanți, reglementările privesc doar dreptul celor trei Stări de a trimite delegați. Din analiza actelor legate de desfășurarea Adunărilor țării rezultă că atunci când acestea erau convocate în scopuri speciale, cum ar fi alegerea unui nou principe, participanții erau mult mai numeroși. De exemplu, în 1571, cu prilejul alegerii lui Ștefan Báthori, comitatele din Transilvania și Partium trimit fiecare câte zece delegați, secuii câte zece persoane din fiecare scaun, probabil la fel și sașii. În cazul unor Adunări obișnuite, numărul de reprezentanți este mult mai mic, în funcție și de mărimea și importanța comitatului, scaunului și orașului pe care îl reprezintă. Astfel comitatele din Transilvania, la fel ca și cele din Partium (la 1544), trimit între doi-cinci reprezentanți, printre care în mod obișnuit se numărau comitele suprem, vicecomitele, notarul comitatului și alți nobili. Scaunele secuiești trimiteau și ele, în condiții normale, un număr similar de reprezentanți, format în general din marele căpitan, marele jude regal, vicejuzi, nobili secui și mai rar secui de rând, cavaler sau pedestraș. Scaunele, districtele și orașele din Universitatea săsească au participat la aceste Adunări ale țării cu un număr variabil de delegați. Sibiul cu scaunul său trimitea cei mai mulți „soli", în număr de 3–4, Brașovul cu districtul său 2–3, uneori 4 reprezentanți, Mediașul câte 1,

Bistrița cu districtul 1–2 „soli", Cincu Mare, Miercurea la fel câte 1-2 reprezentanți etc. Acești „soli" ai națiunii politice săsești erau judele primar al orașului sau consulul, jujii scaunelor, notarii orășenești, cetățenii jurați etc., mai rar simpli orășeni. Principele putea să invite un număr variabil de așa-ziși regaliști, în funcție de interesele și problemele ce se discutau pentru a obține hotărârea dorită. În general, numărul participanților, dificil de stabilit, a oscilat în jurul a 200 de persoane, cu tendință de creștere spre sfârșitul secolului al XVII-lea.

De regulă, fiecare reprezentant sau delegație la Adunarea țării se prezenta cu „instrucțiuni" de la cei care i-au trimis și care cuprindeau obișnuit problemele sau nemulțumirile individuale ale acelor comunități, neexistând dovezi că s-ar fi încercat o colaborare mai strânsă pentru susținerea acestor „instrucțiuni" pentru a avea o șansă reală de reușită.

Pe tot parcursul principatului s-au cristalizat trei tipuri de Adunări: a) Adunarea generală, obișnuită (*comitia generalis*), b) adunarea parțială (*comitia partialis*, *conventu partiali*) și c) adunarea de tabără (*territorialis congregatio*) ținută în situații speciale de război. În principiu, primele două tipuri de adunări sunt asemănătoare, țin mai mult de o anumită evoluție a acestei instituții. În noiembrie 1560 s-a încercat o reglementare potrivit căreia în funcție de importanța problemelor ce se vor discuta să fie convocată Adunare parțială sau generală.

În ce privește desfășurarea Adunării țării, deschiderea lucrărilor se făcea uneori și cu participarea principelui, care de altfel era prezent în localitate pe tot parcursul duratei dezbaterilor fără a participa direct la acestea, cu excepția introducerii sale în domnie, când depune jurământ. Locul lui era ținut de un președinte al Adunării, ce îndeplinea concomitent și funcția de președinte al Tablei princiare și era, de cele mai multe ori, și consilier princiar. Au fost și situații în care dezbaterile au fost prezidate de titularii altor funcții: cazul lui Acațiu Barcsai, banul Lugojului și Caransebeșului, de marele căpitan al secuilor, chiar de unii comiți supremi ai comitatelor. În activitatea sa președintele era ajutat de protonotari, ca buni cunoscători ai legilor și obiceiurilor țării.

Președintele, ca și delegat sau locțiitor al principelui, prezenta celor adunați *propositio*, respectiv problemele pe care le dorea și cerea principele să fie dezbătute cu acest prilej, materialul fiind pregătit în prealabil de către consilierii princiari. Obișnuit „cererile" principelui cuprindeau în esență toate problemele importante ale țării care țineau de competența Adunării Stărilor spre a le dezbate și soluționa: legiferări în probleme de administrație, hotărâri fiscale legate de repartizarea și adunarea dărilor obișnuite, a tributului, a altor dări și contribuții extraordinare în bani și în natură, decizii în chestiuni militare, judiciare, de politică externă etc. Se constată că inițiativa legislativă în problemele ce privesc drepturile Stărilor, chestiunile religioase și militare, comerțul etc. aparțineau principelui. Urmează apoi ca Stările întrunite în dietă să-și prezinte propriile lor cerințe (*postulata*), plângeri cu care au venit la dietă. În general, problemele ridicate de delegați privesc problemele locale de încălcarea drepturilor, autonomiilor etc. Urmează ca principele să dea un răspuns la problemele ridicate, după care se trece efectiv la dezbaterea propunerilor făcute de principe.

Această „ordine de zi" a fost însă deseori încălcată de către principe, au rămas nediscutate cerințele delegaților la Adunare, discuțiile au ajuns în impas și adunarea s-a dizolvat etc., interesul major al acestuia fiind aprobarea celor cerute de el. Dezbaterile din Adunare aveau loc în ședințe deschise, libere, în mod obișnuit. Atunci când însă se iveau situații deosebite, ce impuneau luarea de măsuri speciale (relații cu Poarta, cu Viena, pretendenți la tron etc.), se desfășurau și ședințe cu participare restrânsă. Tot în timpul dezbaterilor, uneori se țineau consfătuiri ale celor ce aparțineau unei anume națiuni (*natio*) politice (de exemplu toți reprezentanții sașilor sau cei ai secuilor) cu scopul de a-și uniformiza poziția față de o anumită problemă. Se apela la această modalitate atunci când erau interese divergente între cele trei națiuni privilegiate sau a uneia dintre ele și principe. Votul se făcea individual, când nu existau în prealabil înțelegeri, sau pe „națiuni", atunci când exista o unitate de vederi.

Autoritatea Adunării țării pe tot parcursul epocii principatului a fost invers proporțională cu cea a principelui. Stările întrunite aveau, cel puțin în principiu, dreptul de liberă alegere (*libera electio*) a principelui, ce urma apoi să fie confirmat de Poartă pentru a deveni un principe recunoscut de Stări și de puterea suzerană. Este adevărat că acest principiu nu a fost respectat întotdeauna, fiind încălcat când de Poartă, care impunea „alegerea" candidatului preferat de ea, cazul lui Gabriel Bethlen sau al lui Acațiu Barcsai, când de principele aflat pe tron ce-și impunea succesorul. Pentru această din urmă practică avem exemplele oferite de Gabriel Bethlen, care impunea alegerea soției sale Ecaterina de Brandenburg, Gheorghe Rákóczi I asigura succesiunea fiului său Gheorghe Rákóczi al II-lea sau, mai târziu, Mihail Apafi, care obținea recunoașterea dreptului la succesiune a fiului minor, Mihail Apafi al II-lea. În general, Stările au încercat să oprească instituirea unei dinastii la tronul princiar, prin păstrarea dreptului de *liberae* al suveranului. Strâns legat de același episod al alegerii noului principe, Stările sunt cele care prin intermediul așa-ziselor „condiții" încearcă să controleze puterea excesivă a conducătorului Transilvaniei. Cu toate că noul ales jură în fața Stărilor că va respecta condițiile impuse, practica a arătat că acestea nu au fost un obstacol de netrecut pentru anumiți principi. În general, este sesizabil în timp efortul făcut de Stări ca principele să convoace Adunarea țării, să-i respecte drepturile și privilegiile, într-un cuvânt să controleze și să îngrădească puterea principelui.

Deși Adunarea țării era formată din reprezentanții celor trei națiuni privilegiate, ponderea, respectiv puterea acestora în instituția reprezentativă, nu era egală. De departe națiunea nobililor, devenită și numită ungară, este cea care are rolul conducător. Principele Transilvaniei a făcut parte din această natio, fiind întotdeauna un maghiar, cu excepția lui Acațiu Barcsai, națiune politică care avea majoritatea în Consiliul princiar și în Adunarea țării. Această națiune era secondată îndeaproape de națiunea secuilor cu puterea sa militară, locul trei fiind ocupat de națiunea sașilor care, în pofida rosturilor sale economice, era pusă frecvent în minoritate prin înțelegerile făcute între celelalte două națiuni privilegiate.

În trecutul principatului s-au ținut un număr de 299 de întruniri ale Adunării țării, prilej cu care au fost luate o serie de hotărâri din cele mai diverse domenii ale vieții publice,

de la fiscalitate și economie, la chestiunile militare, judiciare și de politică externă, consolidându-se baza constituțională a statului.

Reprezentanții Stărilor și ai principelui întruniți în Adunarea țării votau contribuțiile sau dările, în general, atât ordinare cât și extraordinare, cu modalitățile de repartizare și adunare a acestora și, cu toate discuțiile aprinse generate de o repartizare părtinitoare, Stările sfârșeau prin a accepta propunerile principelui. Tot adunarea confirma anual perceptorul general (*perceptor generalis, fő perceptor*) propus de principe pentru dările extraordinare, la fel și pe cei doi inspectori principali pentru adunarea dărilor ordinare. Discuta și aproba baterea de monedă nouă și retragerea din circulație a celei vechi, veniturile provenite din administrarea bunurilor fiscale, din saline și mine, din arendarea dijmelor bisericești și a vămilor, dobânzile pentru banii împrumutați de țară, nelipsind preocupările pentru respectarea unităților de măsură, pentru fixarea prețurilor la anumite produse destinate comerțului, precum și restricțiile prohibitive de vânzare a unor articole ce țineau de monopolul princiar.

Problemele de ordin militar își găseau locul și ele în dezbaterile adunării, în special cele legate de întreținerea trupelor permanente de pe lângă cetăți, curtea princiară, dar și a celor ridicate la cererea Porții sau a principilor. Se discuta, evident, de multe ori despre obligațiile militare ale secuilor, ale românilor de pe domeniile cetăților Chioar, Hunedoara, Deva etc. sau ale orașelor și sașilor. Se remarcă insistența Stărilor de a impune principelui respectarea mai vechilor dispoziții ca nobilimea și oastea ridicată să nu fie obligate să-l însoțească pe principe în expedițiile militare în afara teritoriului țării, excepție făcând mercenarii plătiți anume.

În dezbaterile acelorași adunări se regăsesc chestiunile judiciare, fiind înaintate spre judecată cazurile de les majestate, de necredință, de batere de moneda falsă, fiind condamnați în numele principelui falsificatorii de monedă. Evident că au fost judecate și pricini de mai mare gravitate pentru bunuri, imoralitate și bigamii, vrăjitorii și otrăviri etc. Tot Stările erau acelea care stabileau, în cazul proceselor, procedurile de judecată, tăria și credibilitatea unei mărturii, valoarea depoziției unui nobil, secui, sas sau maghiar de rând în raport cu care țăranul român era dezavantajat.

În materie de politică externă, cu toate că rolul esențial l-a avut Consiliul princiar și Adunării țării i-au revenit anumite atribuții. În dezbaterile Stărilor se regăsesc problemele de relații ale principatului cu Poarta, cu Viena și, desigur, cu țările vecine Țara Românească, Moldova și Polonia sau cu alte state din Europa, precum Franța, Anglia, Suedia, Olanda etc. Problemele diverse legate de stabilirea limitei teritoriale, încălcările frecvente ale granițelor, abuzurile săvârșite de o parte sau alta a acesteia, fuga și adăpostirea unor boieri din Țările Române ca și sprijinul primit de unii nobili ardeleni la curțile domnești vecine, refugierea în Transilvania a unor nobili din Ungaria imperială ajunși în conflict cu Viena etc. Am aminti că la cererea principelui din 1562, dar cu reveniri ulterioare periodice (1609, 1633, 1646 etc.), Stările hotărăsc ca nimeni să nu poată părăsi țara fără acordul principelui, în timp ce pentru locuitorii din părțile Banatului era necesar acordul banului de Severin, mai apoi al celui de Lugoj și Caransebeș. Încheierea de tratate și alianțe de către principe trebuia să se facă cu acordul Porții dar și cu știrea Adunării țării. Stările

întrunite în adunări primesc solii străine dar și trimit la rândul lor, deși acest din urmă lucru nu s-a întâmplat prea des.

Problemele religioase se regăsesc frecvent în dezbaterile Adunării țării, cu deosebire în secolul al XVI-lea, când s-a cristalizat și s-a definitivat statutul celor patru religii recepte. Ca principiu general, s-a urmărit constant consolidarea poziției religiilor recepte, dobândind treptat preeminență biserica calvină. S-a discutat despre alungarea iezuiților, înlăturarea preoților catolici, interzicerea religiei evreilor, obligațiile preoților români de a da *honorarium* stăpânului de pământ, scutirea preoților ortodocși de plata dijmelor de credință, reglementarea vizitelor vlădicilor și a protopopilor români cu acordul autorităților locale etc.

Preocupările Stărilor s-au oprit și asupra unor aspecte legate de menținerea și sublinierea diferențelor sociale. Într-o societate puternic ierarhizată, diversele categorii sociale, cu deosebire nobilimea și patriciatul orășenesc, au dobândit, prin hotărâri ale Adunării țării, dreptul de a-și sublinia starea printr-o anume îmbrăcăminte și încălțăminte, prin purtatul în exclusivitate al armelor și umblatului călare, etc. Asupra acestor chestiuni de prestigiu social și de imagine, legislația țării a revenit mereu, uneori și cu o tentă de discrimare a românilor percepuți ca o stare țărănească. Nu au lipsit, de asemenea, nici hotărâri prin care evreii, țiganii sau negustorii străini, în special greci, au fost excluși de la anumite drepturi.

Ușurarea orientării în mulțimea hotărârilor luate a impus curând, ca o necesitate în practica juridică, adunarea și gruparea lor tematică, sub forma unor coduri de legi care au apărut sub diverse nume, precum *Approbatae Constitutiones* (1653) și *Compilatae Constitutiones* (1669). Menționăm însă că bogata și cuprinzătoarea zestre legislativă dintre anii 1540–1699 a principatului ardelean se regăsește integral adunată și publicată în cele XXI de volume ale colecției *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae* (1875–1898).

6. Dregătorii de curte

Deținătorii acestor calități de dregători au avut un rol mai important la curtea principelui, aflându-se mai degrabă în serviciul personal al acestuia și îndeplinind mai puțin slujbe publice. Cu toate acestea au fost multe situații când în paralel cu dregătoria aceasta au avut și alte demnități publice.

În general este dificil de stabilit cine intră în această categorie și cine în cea de slujbași ai țării. Așa, spre exemplu, în 1664[1] cu prilejul unei conscrieri a Stărilor ardelene sunt înregistrați și dregătorii de la curte. Între cei 13 nominalizați se regăsesc: tezaurarul, generalul, marele magistru al poștelor alături de care marele gustator de vin, mai marele vânătorilor, mai marele peste cai, marele intendent al curții, preotul, marele referendar, comandandul trupelor de curte, marele stolnic, marele paharnic, mai marele peste sălășuri. În mod obișnuit însă cel puțin primii doi: tezaurarul și generalul, membri ai Consiliului princiar, au calitatea de demnitari publici, fiind trecuți în această categorie.

[1] *MCRT*, XIII, p. 317.

Pe parcursul anilor, numărul acestora cât și atribuțiile, rolul avut a cunoscut diverse modificări, fiind atât în slujba principelui, cât și în cea a principesei. Dintre cei mai importanți dregători pomenim pe marele magistru al curții (*fő aludvarmester*) ajutat uneori de un vicemagistru al curții.

În general în atribuțiile acestui dregător era aceea de a avea grija curții, însoțea principele în apariții publice. El este cel care primește oaspeții sau soliile străine la curte, face demersuri pentru a fi primiți în audiență, are grijă de slujitorii de la curte, le dă dispoziții, îi judecă etc. În anumite perioade rolul acestora a fost destul de mare, au influențat activitatea Cancelariei, a Consiliului princiar. Spre exemplu, Ștefan Naláczi ocupă această demnitate fiind în paralel și consilier princiar, la fel Ștefan Petki, consilier princiar, mare comite de Târnava dar și mare magistru al curții.

Alt mare dregător, marele comis (*főlovásmester*) cu rol mai mic decât al marelui magistru al curții, este și el tot un nobil din prima categorie. Unii dintre ei au deținut și funcția de căpitan al scaunului Odorhei, au fost comiți supremi etc. Tot în categoria acestora trebuie pomenit marele stolnic (*főétek fogómester*), marele paharnic (*főpoharnok*) și alții.

În general însă trebuie spus că acești dregători de curte nu au avut rosturi politice esențiale în conducerea țării, atribuțiile lor au ținut mai degrabă de un anumit protocol, de grija pentru strălucirea curții etc. Rosturile lor în viața publica au început atunci când, pe lângă dregătoria de la curte, au îndeplinit și alte sarcini în conducerea țării. Desigur că prezența la curte, în vecinătatea nemijlocită a principelui și a familiei acestuia, le-a deschis calea spre ascensiune materială și politică. Se cuvine să mai spunem că în general au urmat soarta principelui pe care l-au slujit, schimbările pe tronul princiar aducând cu sine și schimbările între dregătorii de curte.

7. Tabla princiară

Instanță superioară de judecată înființată pe la mijlocul secolului al XVI-lea ce judeca în apel pricinile înaintate de comitate, scaunele secuiești, orașele libere regești și, în mod excepțional, în cazuri rare, pricini înaintate de scaunele și districtele săsești. Are în frunte un președinte care conduce această instituție în numele principelui (*in persona principis*) dar care, în paralel, de multe ori îndeplinește și funcția de președinte al Adunării țării. Cu o singură excepție, toți președinții au avut și calitatea de consilieri princiari, demnitatea rivalizând cu cea de cancelar sau de mare general. Tot cu o singură excepție, din anul 1660, când Stările desemnează președintele, întotdeauna principele numește persoana agreată în această demnitate, ce ajunge apoi consilier în marea majoritate a cazurilor.

Din analiza listei celor care au deținut această funcție[1], între care regăsim pe Acațiu Barcsai (1653 și 1655–1657), viitorul principe, dar și pe un sas, Lucaci Trauzner (1607–1608), consilier princiar, și pe secui, de exemplu Ștefan Petki, consilier și el, rezultă,

[1] Trócsányi Zsolt, *op.cit.*, p. 356.

cel puțin din datele cunoscute azi, că funcția nu ar fi fost ocupată permanent. Cu o singură excepție, cea a lui Sigismund Bánffy, care a deținut această slujbă 18 ani, restul au purtat această demnitate o perioadă de 1–3 ani.

În desfășurarea activității propriu-zise a instanței rolul esențial a revenit protonotarilor (*protonotarii*), doi la număr, unul pentru Transilvania (*Transylvanicus*), altul pentru Partium (*Hungarus*), atunci când ambele posturi au fost ocupate. Majoritatea lor covârșitoare au fost slujbași de carieră, persoane instruite ce au ajuns în această funcție după ce și-au început cariera de jos, ca scriitori în Cancelaria mică, directori ai cauzelor fiscale, asesori (*assessores*) etc. Au fost evident și alte situații, exemplul lui Petru Alvinczi (1680–1690), de al cărui nume se leagă tratativele cu Habsburgii, ce a fost inițial cămăraș al Cămării de sare, apoi vicearendator al dijmelor și în același timp asesor, pentru a ajunge apoi protonotar. S-a insistat ca deținătorii acestei slujbe să fie cei mai buni cunoscători ai legilor, să fie corecți și să nu dea amânări de procese în mod repetat și nejustificat și să respecte ordinea de judecare a proceselor[1], fără a introduce preferențial procese în fața unora ce aveau vechime. De altfel, fiind un număr foarte mare de procese ce durau zeci de ani se ajungea ca nici după 3-40 de ani, în anumite situații, să nu fie finalizată pricina.

Ei sunt ajutați în activitate de asesori. Fără a fi stabilit un număr anume funcționau între 5–10 asesori, uneori chiar 14, slujba aceasta fiind una permanentă. Dintre ei unii au o temeinică pregătire juridică și sunt foarte buni cunoscători ai legilor. Nu întâmplător încep aici cariera un Mihail Teleki (1669–1670), Petru Alvinczi etc.

Mulți dintre deținătorii calității de asesor au ajuns la aceasta printr-o evoluție ascendentă de la scriitori ai Cancelariei mici sau de la foști directori fiscali înainte. Este interesant însă și un alt aspect constatat. Mulți dețin această slujbă în paralel cu altele, cum ar fi aceea de jude regal al scaunelor secuiești, de vicecomite, de notar al unui scaun secuiesc, uneori chiar de comite suprem. Sașii nu apar menționați între asesori întrucât dispuneau de propriile instanțe de judecată, iar la Tabla princiară ajungeau de regulă pricinile din comitate și scaunele secuiești. Această slujbă, la fel ca și cea de protonotar, a fost una remunerată, cu o anumită sumă de bani, situație reglementată în 1556, când li se interzice ca să ia din veniturile Tablei pentru plata slujbelor făcute[2], chestiunea fiind reluată însă de mai multe ori, pentru ca să primească un *salarium* corespunzător. Chiar de la începuturi, prin hotărâri repetate ale Stărilor, s-a încercat ca persoanele deținătoare a slujbelor de protonotar sau de asesori ai Tablei să fie buni cunoscători ai legilor țării și ai obiceiurilor[3], la fel cum s-a insistat la fixarea și respectarea perceperii unor taxe precise pentru emiterea actelor solicitate.

În cadrul Tablei princiare, pentru apărarea cauzelor domeniilor fiscale lua parte și directorul fiscal (*fiscalis director*). Până când marea majoritate a Partium-ului a ținut de Transilvania au activat doi directori fiscali, câte unul pentru Partium și altul pentru

[1] *MCRT*, III, p. 21 și 388.
[2] *Ibidem*, II, p. 58; III, p. 242.
[3] *Ibidem*, II, p. 73–74 și 82; III, p. 242.

Transilvania, inițial aceștia numindu-se *director causarum fiscalium*. Ei au fost ajutați de procuratorii fiscali (*fiscalis procurátorok*), buni cunoscători și ei ai legilor țării.

În sfârșit, trebuie pomeniți copiștii sau scribii din cancelaria mică (*scriba et juratus notarius cancellariae minoris*), cei care întocmeau actele acestei instituții, în special în limba latină. Este greu de precizat numărul lor, cert este doar faptul că această slujbă reprezenta o etapă în evoluția unei cariere, primul pas în avansarea acestora fiind trecerea în compartimentul Cancelariei mari sau în alte instituții centrale sau comitatense și orășenești.

Legat de modul de desfășurare a activității Tablei princiare se impun următoarele: era forul de apel pentru comitatele din Transilvania și Partium, pentru secuii din scaunele secuiești, pentru orașele libere regești și în situații de excepție pentru Universitatea săsească. După perioade neregulate de întrunire în secolul al XVI-lea, când Stările întrunite în Adunarea țării dezbat de mai multe ori problema stabilirii unui regim cert de funcționare, deoarece nu activa permanent, Tabla princiară își fixează în secolul al XVII-lea un anumit interval de timp de activitate. Astfel, începând din 25 octombrie se discutau pricinile provenite din comitatele din Transilvania, din 1 decembrie se discutau pricinile înaintate din Partium, iar din 13 ianuarie pricinile înaintate din Secuime. Rezultă că în fapt, în intervalul sfârșitul lui octombrie – mijlocul lui februarie, ținând cont că o întrunire dura 30–40 de zile, Tabla princiară era în activitate permanentă, cu unele întreruperi cerute de schimbarea sediului. Aceste termene, pe parcursul anilor au mai suferit unele modificări legate de dată, dar nu de ordinea fixată pentru pricini pe cele trei națiuni.

Practica a arătat, de asemenea, că pentru pricinile ridicate din comitate în secolul al XVI-lea Tabla princiară s-a întrunit mai frecvent la Cluj, dar în secolul al XVII-lea au fost preferate orașele săsești: Mediaș, Bistrița, Sighișoara etc. Pentru pricinile înaintate în apel din Partium, în secolul al XVII-lea, Tabla princiară a funcționat în special la Cluj, iar pentru cauzele provenite din Secuime a activat la Târgu Mureș și în orașe săsești.

În afara acestui interval, Tabla princiară era obligată să fie în activitate în timpul desfășurării Comițiilor țării. Judecata se făcea după vechiul obicei al țării (*juxta veterem regni consuetudinem in Hungaria*) pentru comitatele din Partium, și după legile și obiceiurile Transilvaniei pentru comitate și secui, pentru Țara Făgărașului după legea și obiceiul românilor[1], în general, după legiuirile adunate în *Tripartitul* lui Werbőczi, *Approbatae constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum* (1653) și *Compilatae constitutiones* (1669).

În caz de nemulțumire pentru judecata Tablei, ultimul for de apel era cel al principelui, la care se ajungea foarte rar și unde în scaunul de judecată, alături de principe, este prezent și președintele Tablei princiare.

Există o mare diversitate a problemelor care au fost cercetate și judecate în această instituție. Un grup anume poate fi format de problemele referitoare la privilegiile în materie judiciară deținute de anumite instituții precum Universitatea săsească, dreptul de judecată al orașelor, târgurilor etc. Un alt grup l-ar putea constitui cele privitoare la legalitatea

[1] *Ibidem*, p. 323.

sentințelor pronunțate de alte autorități judecătorești, la diferitele faze în evoluția unor procese, acte referitoare la procedurile de urmărire a răufăcătorilor dar și acte referitoare la judecățile ecleziastice etc.

8. Organizarea judecătorească

Organizarea judecătorească a Transilvaniei princiare cunoaște și ea, pe de o parte, o continuare a unor practici anterioare și, pe de altă parte, o evoluție și modificări cerute de complexitatea problemelor ivite.

Prerogativa supremă în materie judecătorească revine principelui, ce are dreptul de judecată în ultimă instanță și de grațiere. Prin excepție, Gheorghe Martinuzzi, fiind guvernator și locțiitor, și-a asumat și calitatea de judecător general. În activitatea juridică, principele era ajutat de Tabla princiară, președintele căreia era membru al Consiliului princiar. În apel, pricinile de la acest for ajungeau în fața principelui, dar acest lucru era mai rar și în situații de excepție. Tabla princiară judeca în apel pricinile înaintate de la comitate, scaune secuiești și districte, orașe libere regești și, ca ultimă instanță, anumite pricini, precum dreptul de proprietate, respectarea privilegiilor etc.

La nivel de comitate, scaune secuiești, scaune și districte săsești existau instanțe proprii de judecată formate din Scaunul general de judecată (*sedes generalis, sedria generalis*), prezidat de comitele suprem în cazul comitatelor, de judele regal la secui ca și la scaunele săsești. Alături de acești președinți, în scaunele de judecată mai intrau un notar și un număr variabil de asesori jurați, aceștia în proporție reprezentativă pentru religiile recepte. Se întrunea de patru ori pe an, în diferite localități, nefiind un sediu fix.

Scaunul general judeca în primă instanță cauzele civile cu valoare mai mare de 100 de florini și penale ale căror părți beneficiau de privilegii nobiliare. Tot aici, dar ca for de apel, se judecau pricinile înaintate de la Scaunele de judecată parțiale și filiale, precum și cele înaintate de forul dominal. Inițial a existat la nivelul comitatelor un singur for de judecată, cel al Scaunului general, dar pe parcursul secolului al XVII-lea se va produce o divizare ce ținea cont și de categoriile de pricini și de împărțirea administrativă a comitatelor în două cercuri. Astfel, în fiecare cerc ce avea în frunte judele suprem și vicecomitele propriu s-au format separat pentru fiecare cerc scaune de judecată filial și parțial. Apar ca prime foruri de judecată Scaunele parțiale (*sedes partialis, sedria partialis, reszesek szék*), ce judecau pricini mai mici de 100 de florini ale nobililor, și Scaunele filiale (*sedes filialis, sedria filialis, fiú szék*), ce judecau procesele civile, penale ale populației ce nu beneficia de prerogativa nobiliară, ambele prezidate de vicejudele regal sau vicecomiți și asesori. Comitatul Zarand și districtul Făgăraș, neavând scaun de judecată parțial, cauzele care în alte comitate se judecau în fața scaunului parțial, aici se judeca la scaunul de judecată general. S-a creat astfel o diferențiere, pricinile judecate la Scaunul sătesc se înaintează în apel în fața Scaunelor filiale, iar pricinile nobililor în valoare mai mică de 100 de florini se derulează la instanța Scaunului parțial. Ambele scaune, în caz de apel, înaintau pricina spre a fi judecată la Scaunul general de judecată al comitatului.

În sfârșit, punctul de plecare al pricinilor oamenilor de rând îl constituia judecata Scaunului sătesc făcută de judele sătesc (*judex pagi*) împreună cu un număr variabil de săteni jurați, atunci când valoarea pricinilor era mai mică de 1 florin. Tot o inițiere a cauzelor se făcea și la judecata Scaunului dominal al stăpânului sau stăpânilor de pământ (*forum dominale, úriszék*), în ultimul caz „judecătorul" acestui scaun fiind desemnat cu acordul stăpânilor de pământ. Pentru domeniile fiscale, judecata în primă instanță aparținea provizorului domenial, căpitanului cetății etc.

Pentru secui, Scaunul general de judecată cu sediul la Odorhei era în primul rând o instanță în apel și doar în cazuri speciale for de primă instanță. Potrivit reglementărilor din anii 1559 și 1562, judele regal scăunal este cel ce are dreptul de a ține scaun de judecată în prezența căpitanului, asesorilor și notarului cu care va împărți gloaba sau birșagul (*birság*) perceput în pricini referitoare la furt, omucideri etc[1]. În scaunele secuiești, în fruntea scaunului parțial și a celui filial de judecată s-a aflat vicejudele scăunal (*vice iudex regiis, vice király biró*).

În cazuri deosebite au fost aleși de către Adunarea generală a scaunului judecători ambulanți (*circulatori*) ce judecau pricinile penale și altele deplasându-se din loc în loc. Scaunele filiale Micloșoara, Brăduț, Cristur aveau propriile foruri de judecată formate din vicejudele regal ales de ei și asesori, de la care, în apel pricina este înaintată la Adunarea generală a scaunului.

Întregul teritoriu al scaunelor și districtelor săsești a avut o organizare judecătorească specifică. Toate pricinile se judecau în interiorul acestei comunități, forul suprem reprezentându-l scaunul Universității săsești sau Sedria celor șapte scaune (*Sedria septem iudicium*), unde intrau cei 7 juzi scăunali și asesori, cu sediul la Sibiu, de unde, în cazuri excepționale, se ajungea în apel direct la principe, ocolindu-se Tabla princiară. Înainte de a ajunge la forul suprem al Universității, pricinile erau judecate de către Magistratul orășenesc în cazul pricinilor venite de la oraș sau oficiolat. Aici ajungeau pricinile în apel înaintate de Scaunul de judecată al scaunului sau al districtului (*Stuhls-Distrikts-Gericht*), prezidat de judele regal, întrunit de 4 ori pe an, care, la rândul lor, judecau în apel pricinile înaintate de la Scaunul sătesc de judecată. Judecata se făcea pe baza legilor generale, a Statutelor orașelor și a privilegiilor dobândite, dar și a dreptului cutumiar local, ceea ce imprimă o notă caracteristică. În general au fost respectate de către comiți, juzii regali ținerea scaunelor de judecată, cu toate că nu au lipsit nici unele plângeri pentru amânări ale ținerii judecăților sau pentru că judecata judelui regal sau a comitelui s-a făcut la el acasă și nu la oficiu sau pentru că au obstrucționat înaintarea pricinilor în apel la Tabla princiară, cu toate că a fost achitată taxa necesară de 3 florini. În anul 1584 Stările au stabilit că în apel nu pot fi înaintate anumite pricini criminale (*causis criminalibus sub poena in decreto expressa*)[2].

---

[1] *Ibidem*, II, p.119–120.
[2] *Ibidem*, IV, p. 209.

Se mai impun, de asemenea, câteva precizări referitoare la organizarea justiției orășenești. În cadrul orașelor libere regești, cu drepturi egale comitatelor, scaunelor și districtelor, ce-și aleg și trimit proprii reprezentanți în Adunarea țării, după cum își aleg și organele administrative și judecătorești, primesc dispozițiile direct de la principe. În astfel de situație se afla în teritoriu comitatens orașul liber regesc Cluj, până în anul 1660, când în urma căderii Oradiei sub stăpânire otomană, își pierde această calitate, devenind oraș înnobilat, supus comitatului, în fapt un oraș cu statut de cetate de margine. Pe teritoriul scaunelor secuiești, singur orașul Târgu Mureș a avut același statut de oraș liber regesc, în timp ce în cuprinsul Universității săsești au avut această calitate Sibiul, Brașovul, Sighișoara, Mediașul, Bistrița și Sebeșul. Pe teritoriul acestor orașe libere regești prima instanță de judecată era formată de judele primar și judele regal, cu asesorii și notarul de la care, în apel, pricinile se judecau în fața consilierilor orașului. În situații cu totul deosebite se face un ultim apel la Tabla princiară, ocolindu-se scaunul comitatens. Orașele nobile au și ele propria instanță de judecată prezidată de judele orașului, de la care apelul se face la Scaunul general de judecată al comitatului. Din categoria orașelor nobile au făcut parte următoarele: Clujul după anul 1660, Dej, Turda Veche și Turda Nouă, Aiudul etc. La nivelul acestor orașe sau târguri nobile se puteau judeca doar pricinile ce nu depășeau valoarea de 100 de florini, iar când valoarea pricinei era mai mare se judeca direct la comitat. În interiorul orașelor și târgurilor, pe lângă scaunul obișnuit de judecată, a fost înființată cu timpul instituția Divizoratului ce se ocupa în exclusivitate cu împărțirea bunurilor între urmașii unui decedat.

În sfârșit, mai exista situații speciale, precum în cazul crimelor de înaltă trădare, când primul și ultimul for de judecată îl reprezintă Adunarea țării, în care se mai judecă și pricinile falsificatorilor de monedă și alte câteva cauze.

Pentru a avea o imagine mai completă asupra administrării justiției se impun câteva considerații și asupra atribuțiilor judiciare avute de banii de Lugoj și Caransebeș. Aceștia preiau în fapt atribuțiile vechilor bani de Severin. Banul sau, în lipsa lui motivată, vicebanul sau *banus substitutus* îi ținea locul și prezida scaunul de judecată, convocat de cele mai multe ori la Caransebeș dar și la Lugoj. Alături de ban participau la scaunul de judecată juzii jurați sau asesori, un notar, secretari. Se judecau aici cauze civile dar și penale, în apel, înaintate de către scaunele de judecată ale districtelor Caransebeș și Lugoj, ale orașelor și târgurilor de pe teritoriul aflat în subordine. De la judecata banului, părțile nemulțumite au putut înainta pricina inițial direct în fața „regelui", apoi, după înființarea Tablei princiare în fața acestei instanțe de judecată. Trebuie menționat apoi și faptul că majoritatea deținătorilor funcției de ban au fost și membri în Consiliul princiar, iar unii, precum Acațiu Barcsai, a fost nu numai consilier princiar, ci și președinte al Tablei princiare, ulterior principe al Transilvaniei.

Ajungeau în fața judecății banului pricinile înaintate în apel de la Adunările de judecată ale districtelor sau de la scaunul de judecată al orașelor Caransebeș, târgurile Lugoj, Mihalț, ce judecau în primă instanță pricinile mai mari sau cele referitoare la nobili și, în apel, pricinile înaintate de scaunul sătesc de judecată.

Acestei organizări generale a justiției s-au adăugat, desigur, multe situații locale specifice și generate fie de o autonomie îndelungată, fie de privilegiile obținute. Este și situația oferită de Țara Făgărașului, unde funcționau ca instanțe de judecată 5 scaune inferioare compuse din 12 boieri asesori și un notar ce judecau pricinile civile mărunte ale locuitorilor. Un astfel de scaun funcționa și la curtea din Făgăraș. În apel pricinile de aici se ridicau la scaunul superior din Făgăraș, format tot din 12 asesori, un notar, la care se adăugau și doi juzi ai nobililor, forul fiind prezidat de căpitanul cetății Făgărașului. În fața acestui for se judecau în primă instanță pricinile civile și penale mai mari ale boierilor, negustorilor, ostașilor etc. și în apel cauzele înaintate de la scaunele inferioare de judecată. De aici în apel pricinile puteau ajunge la Tabla princiară.

Interesant din punct de vedere juridic rămâne și statutul scaunului Săliște care – deși a fost pus sub jurisdicția magistratului din Sibiu, primind un al doilea jude scaunal (*Stuhlsrichter*) și elemente din dreptul municipal săsesc (*iura municipalia Universitatis Saxonum*) pentru pricinile penale de mare gravitate – avea propriul scaun de judecată compus din bătrânii jurați ai satelor componente în frunte cu judele Săliștei, în care se judeca după normele dreptului românesc. Apelul era înaintat la scaunul de judecată al Universității săsești.

O situație aparte a reprezentat-o și situația satelor privilegiate Vlăhița și Căpâlnița din interiorul scaunelor secuiești, cu foruri proprii de judecată, fără nici o tangență cu scaunele pe teritoriul cărora existau, cu drept de a înainta procesele în apel direct la Tabla princiară.

Tot ca foruri judecătorești cu competențe speciale sunt și forurile ecleziastice. Pentru români se vorbește de scaunul de judecată protopopesc, ce are în frunte pe un protopop și un număr de preoți jurați. În apel, pricinile se înaintează Soborului mare, care putea fi general, cu participarea reprezentanților clericilor din toate protopopiatele eparhiei și parțial, cu o participare restrânsă. Asemenea foruri ecleziastice, cu o organizare similară dar și conformă propriului drept canonic, au funcționat și pentru religiile recepte. În general, pricinile judecate de aceste foruri sunt legate în cea mai mare parte de persoane ecleziastice, dar și de enoriași în cazuri matrimoniale speciale ce încălcau rânduielile și tainele bisericești.

9. *Vistieria statului (fiscul, erariul)*

Una din instituțiile financiare și fiscale importante ale statului a fost Vistieria țării numită în documente *thesaurariatus, tárház, aerarium publicum, fiscus*. În fruntea acestei instituții s-a aflat marele vistier sau marele tezaurar (*thesaurarius, supremus thesaurarius, supremus cubicularius, főkomornik*).

Cu excepția lui Gheorghe Martinuzzi guvernator, locțiitor princiar, mare judecător dar și mare tezaurar al țării, restul deținătorilor acestei demnități, nobili din prima categorie,

au fost inițial consilieri princiari și apoi, pentru anumite perioade, au ajuns să fie numiți de către principe mare vistier sau tezaurar. Au fost, desigur, și situații în care inițial o persoană a ocupat această demnitate și apoi a ajuns în Consiliul princiar[1]. O altă constatare se impune, și anume că această funcție nu a fost ocupată permanent. Sunt perioade, ca în timpul lui Mihail Apafi, când mai mulți ani nu apare nimeni în această calitate. Funcția a fost deținută doar pe durate scurte de timp, aici făcând excepție, din nou, Gheorghe Martinuzzi, ce deține zece ani această demnitate, urmat în șirul de excepții de Francisc Mikó (1622–1635), viitorul principe Ioan Kemény (1637–1644). Tot la capitolul situații de excepție includem perioadele în care au funcționat doi tezaurari.

Practica a fost ca principele să desemneze dintre persoanele de încredere pe deținătorul acestei funcții, căruia să-i reglementeze atribuțiile. Așa s-a întâmplat, spre exemplu, în anul 1583, când pe lângă alte reglementări și instrucțiuni date de Ștefan Báthory, ajuns rege al Poloniei, pentru cei trei locțiitori ce au condus țara pe lângă minorul Sigismund Báthory, se fac referiri și la cele ale tezaurarului. Momentul era legat, desigur, și de numirea unui nou tezaurar. Principala obligație a acestui demnitar este de a avea grijă de vistierie și de bani, să adune feluritele dări, să sporească veniturile țării, să le țină evidența, să le administreze după cum vor cere cei trei locțiitori. Pentru buna desfășurare a activității să angajeze persoane pricepute, cu ajutorul cărora să frecventeze și să inspecteze cetățile cu domeniile lor, cămările de sare, să le ceară veniturile și cheltuielile. În caz de nereguli constatate, are dreptul de a schimba slujbașii nepricepuți, urmând ca să înștiințeze despre aceasta pe locțiitorii princiari[2].

Reglementări noi și mai precise din anul 1620 se datorează lui Gabriel Bethlen. Vistierului îi revine sarcina de a urmări și administra veniturile din ocne, minele de aur și de argint, tricesimi și vămi, dări. Cu excepția revizorilor ce dau socoteala direct principelui, toți slujbașii depind de vistier, care îi numește în funcții, le dă instrucțiuni pentru desfășurarea activității, dar îi și demite în caz de nereguli. Pentru buna evidență a veniturilor se cere introducerea unui perceptor general (*perceptor generalis*), cu doi dieci de vistierie. Se introduce obligația ca periodic, de mai multe ori pe an, slujbașii subalterni să-i înainteze rapoarte cu situațiile financiare. Plata vistierului se putea face doar cu semnătura principelui și doar în situații de urgență; pentru cheltuieli mari era suficientă semnătura vistierului.

Au fost situații când Stările sunt cele care impun persoana care să conducă finanțele țării și căreia îi dau instrucțiuni cu dorința circumscrierii cât mai exacte a atribuțiilor acestui demnitar și, mai ales, pentru a se limita și controla autoritatea princiară. Așa, în anul 1630, Stările întrunite hotărăsc ca viitorul vistier să fie desemnat de principesă prin consultarea consilierilor și a guvernatorului. Tot Stările hotărăsc ca și pe viitor acest tezaurar

---

1. Trócsányi Zsolt, *op.cit.*, p. 321.
2. *MCRT*, III, p.175.

Fig. 247 Taler de la Gheorghe Rákóczi al II-lea, din 1660.

să se ocupe deopotrivă de veniturile personale ale principesei cât şi de ale vistieriei în general pentru că este mai cu folos si mai sigur[1].

S-a mai constatat de asemenea că în momentele dificile, când numărul dărilor a depăşit o anumită medie, au apărut tot mai insistent în Adunarea ţării voci, precum în anii 1591 şi 1593[2], care au cerut, pe de o parte, principelui o mai bună chibzuială şi socoteală în cheltuirea excesivă a banilor din vistierie, pe de altă parte, s-a solicitat, de pildă în 1601, prezentarea veniturilor şi cheltuielilor pornind de la nivelul comitatelor, scaunelor şi până sus, care să se facă în prezenţa vistierului[3]. Uneori, socoteala s-a cerut de către Stări, ce-i drept că mai rar, precum în anul 1602, când se cer evidenţele vistierului Albert şi ale diecilor săi[4]. Alteori, ca spre exemplu în anul 1662, intervenţia Stărilor merge şi mai departe, acestea discutând ocuparea funcţiei de vistier de către Ladislau Thúri, pe care îl susţin, invocând priceperea şi profesionalismul acestuia. În dorinţa de a limita amestecul principelui se fixează ca sediu oraşul Sibiu, unde ar fi urmat să se depună venitul (*thesaurus*), acesta servind în principal satisfacerii cererilor Porţii. De asemenea, urma să prezinte anual Stărilor dări de seamă asupra încasărilor, cheltuielilor şi restanţelor[5]. Toate aceste proiecte ale Stărilor nu au fost finalizate pentru că nu s-a ajuns la o poziţie comună în privinţa alegerii tezaurarului, urmând ca prefectul princiar să poarte grija tuturor socotelilor pe care să le înainteze lui Ladislau Thúri la Sibiu.

Mijlocul secolului al XVII-lea, cu toate dificultăţile financiare înregistrate de eşecul campaniei în Polonia şi de interveţia otomană, marchează totuşi un început în privinţa îmbunătăţirii controlului Stărilor şi a principelui asupra vistieriei. Între anii 1659–1661 se înaintează socoteli cu sumele încasate, deţinătorii de slujbe în domeniu primesc chitanţe sau adeverinţe pentru a justifica vărsarea la erariu a sumelor menţionate. Spre exemplu, în 1661, Ioan Kemény notează despre perceptorul general ce şi-a prezentat socotelile că *administravit in aerarium nostrum* şi-l socoteşte descărcat de obligaţii[6].

De la începuturi s-a încercat o reglementare a veniturilor care fac parte din vistierie, ştiindu-se că practic mult timp nu a existat o delimitare certă între veniturile personale ale principelui şi veniturile vistieriei ţării.

[1] *Ibidem*, IX, p.81–82 şi 85.
[2] *Ibidem*, III, p. 386 şi 417.
[3] *Ibidem*, V, p. 94–95.
[4] *Ibidem*, p.134–135.
[5] *Ibidem*, XIII, p. 132.
[6] *Ibidem*, XII, p. 516–517.

O primă reglementare a veniturilor ce intră în vistieria ţării o avem din 1 august 1542, când Stările stabilesc ca toate veniturile regaliene, adică de la cămările de sare din Transilvania, din cincizecimea oilor (*quinquagesima ovium*), din extragerea şi prelucrarea aurului şi argintului, din vigesimă şi tricesimă se vor aduna în folosul reginei Isabella, iar surplusul, ce depăşeşte nevoile ei şi ale curţii, se vor pune la dispoziţia ţării[1]. Noi precizări sunt aduse în anul 1566, când se stabileşte că toate veniturile, câştigurile, contribuţiile, vămile, dările ţării revin principelui pentru folosul obştesc, nevoile ţării şi pentru demnitatea princiară.

În vistierie ajung veniturile de la minele de aur şi argint, de mercur şi fier, de la cămările de sare, tricesima şi vigesima, adică veniturile vămilor în general, ajung apoi dările în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Tot la vistierie ajungeau veniturile domeniale, ale cetăţilor asupra cărora demnitarul sus-pomenit îşi arată grija şi dijmele bisericeşti secularizate vărsate în sumă globală.

Corespondenţa acestui tezaurar ca şi a instituţiei sale se făcea prin intermediul Cancelariei princiare, cu ajutorul anumitor slujbaşi specializaţi. Atenţia tezaurarului a fost captată de administrarea bunurilor vistieriei, respectiv de bunuri intrate în posesia fiscului prin desherenţă, de domeniile fiscale. Încă din secolul al XVI-lea a existat preocuparea pentru evidenţa exactă a domeniilor fiscale, schimbările de principe fiind totdeauna prilejul cel mai potrivit pentru revizuirea inscripţiilor (*inscriptiones*) sau zălogirilor, donaţiilor din categoria domeniilor fiscale care, conform reglementărilor, nu se puteau înstrăina definitiv, decât pe un timp limitat. În secolul al XVII-lea intrau în categoria domeniilor fiscului următoarele: Hust, Sighet, Şimleu, Vinţ, Blaj, Gurghiu, Ieniut, Odorhei, Hunedoara, Alba Iulia, Făgăraş, Chioar, Gherla, Haţeg, Geoagiu, Gheorgheni, Gilău, Cluj-Mănăştur, Oradea, Zlatna, Deva, Aiud, Ineu, Lugoj, Caransebeş şi Turnu Roşu, o mare parte din ele fiind apoi pierdute, fie prin ocuparea teritoriului principatului de către turci, fie înstrăinate prin diferite donaţii şi zălogiri ale principilor[2].

Problemele referitoare la minele de aur şi argint, minerit în general, precum şi de monetărie, de preschimbarea aurului, baterea de monedă reprezintă un alt segment al preocupărilor ce implică atât aprovizionarea, întreţinerea, modernizarea minelor, scoaterea şi prelucrarea minereului, a metalelor şi a mercurului, asigurarea mâinii de lucru, valorificarea producţiei, fierberea salitrei. Minele de metale preţioase au fost: de aur la Baia Mare, Rodna, Cavnic, Abrud şi Zlatna; fierul a fost exploatat în minele de la Beiuş, Vaşcău, Remetea, Bălan, Ghelar şi Teliuc în Hunedoara; cuprul la Baia de Criş iar mercurul la Zlatna şi Abrud.

Veniturile vamale se aflau de asemenea în grija vistierului. Principalele locuri de plată ale vigesimei şi tricesimei erau: Bran, Turnu Roşu, Zăicani, Lugoj, Caransebeş, Brad, Baia de Criş, Beiuş, Ineu, Oradea, Debreţin, Săcueni, Jibou, Tăşnad, Sighet, Visk, Cluj,

[1] *Ibidem*, p. 189.
[2] *Ibidem*, II, p. 102–112; VII, p. 281.

Zalău, Bistrița, Vulcan, Orăștie, Deva, Vărădia de Mureș, Brețcu și Vama Buzăului, multe dintre cele din partea de vest încetându-și existența după ocuparea acelor teritorii de către turci.

Exploatarea sării cu tot ce ține de aceasta de la organizarea de ocne, aprovizionare, întreținere, extragerea sării, comercializare, plata lucrătorilor constituie un alt segment spre care și-a îndreptat atenția tezaurarul, prin legislație fiind interzis persoanelor particulare să deschidă și să exploateze sarea din ocne. Principalele locuri de extragere a sării administrate de cămările de sare au fost: Ocna Dejului, Turda, Cojocna, Ocna Sibiului, Sic, Băița din Bistrița și Sighet din Maramureș.

Problema dărilor, adunării și administrării lor a intrat în competența vistiernicului o anumită perioadă de timp (1607 – mijlocul secolului al XVII-lea), când acestea sunt adunate din comitate, scaune, orașe libere regești etc. și se varsă direct în vistierie. Pentru alte perioade de timp administrarea dărilor din principat a revenit unor oficii specializate.

După secularizarea dijmelor bisericești și arendarea lor la nobilime adunarea și administrarea venitului acestora revenea Arendatorului suprem al dijmelor care constituia un alt slujbaș de seamă al vistieriei. Această dijmă plătită inițial numai de catolici, după secularizare, s-a extins și a avut tendința de generalizare și asupra românilor. Plătită în bani pe teritoriul comitatelor, era luată în arendă de către stăpânii de pământ ce înaintau o sumă globală, urmând apoi să adune dijma de la supuși. Pe teritoriul scaunelor secuiești această dijmă nu se plătea principelui, iar pe teritoriul scaunelor și districtelor săsești se dădea în natură. Între deținătorii acestei funcții de arendatori supremi ai dijmelor bisericești putem menționa pe Ioan Kemény (1646–1657) sau Mihail Teleki (1674–1690), nobili de prim rang. Dijma, în forma ei globală, intra în vistierie.

Alături de arendatorul suprem a mai apărut și funcția de viceárendator, numit apoi în acte Prefect al bunurilor princiare (*fejedelmi praefectus*), o demnitate mult mai modestă decât cea a tezaurarului și a arendatorului suprem, dar cu atribuții asemănătoare tezaurarului, fiind și el un slujbaș al vistieriei. El reprezintă profesionistul implicat direct în rezolvarea problemelor. Ocupanții acestei funcții, în majoritate foști slujbași ai tezaurariatului, făceau parte din categoria micilor nobili, a slujbașilor de meserie în general. Un exemplu în acest sens îl constituie Nicolae Sebessi (1652–1655), perceptor al vămilor de pe Mureș, al vămii de la Turnu Roșu. Atribuțiile acestei slujbe erau multiple și plecau de la: obligații legate de drepturile bunurilor fiscale, direcțiunea domeniilor fiscale, administrarea justiției fiscale, inspectarea generală a domeniilor. Paralel cu chestiunile de drept s-a ocupat și cu producția domenială de la cultivarea cerealelor, creșterea animalelor până la cârciumărit, întreprinderi meșteșugărești și altele. Același prefect se ocupa de aprovizionarea curții princiare, de construcțiile principelui, de vânătoare, cumpărături pe seama curții. Atribuțiile lui se extindeau și în domeniul mineritului, până la baterea monedei. De asemenea ocnele, extragerea sării îi reveneau în sarcină. Cămărașii ocnelor de sare i se supun acestuia, de la el cer și primesc ajutor, instrucțiuni și dispoziții legate de exploatarea, administrarea și transportul sării. Fierberea silitrei, ca și problema

vămilor intrau și ele în competența prefectului. Funcționa și un scaun prefectural (*sedria praefecturalis*) pentru problemele judiciare și de contabilitate.

Verificarea socotelilor din vistierie era rezolvată de slujbași de carieră, proveniți din categoria micilor nobili și orășenilor. Aceștia erau supuși direct prefectului princiar. Exista apoi un personal ce rezolva problemele mai simple legate de primirea banilor, eliberarea de chitanțe etc. numiți dieci de vistierie (*deák komornik*).

Există dovezi că anumite domenii ale tezaurariatului în anumite perioade de timp s-au constituit ca direcții proprii în frunte cu un *praefectus* pentru minerit sau un altul pentru cămările de sare.

În adunarea dărilor pe lângă vistierie s-au constituit anumite direcțiuni specializate. Una dintre acestea a fost Direcțiunea pentru dări condusă de un perceptor general (*generalis perceptor, exactor, pénzszedő, szedő*). A funcționat încă din 1551, când se pomenește un director fiscal (*fiscalis director*), ulterior numit adunător al dărilor (*exactor*). Începând din 1607 până la mijlocul secolului al XVII-lea, când darea s-a vărsat direct și global în vistierie, nu mai apare această denumire, după care, de prin 1650, reapare sub forma de perceptor (*perceptor*) implicat în adunarea dării (*contributio*). Interesant este faptul că pentru anii 1658–1663 această funcție este împărțită între responsabili proveniți din cele trei națiuni politice. După 1672 apare și funcția de inspector suprem al dărilor (*főinspector*), alături de păstrarea mai vechii denumiri de perceptor general (*generalis perceptor*), care își desfășoară activitatea sub supravegherea a doi consilieri nobili proveniți din grupări adverse ale Stărilor. Într-o astfel de calitate îl găsim printre alții și pe nobilul de origine românească Petru Budai[1]. În controversa dintre Stări și principe și dorința celor dintâi de a controla dările percepute, în anul 1680, prin hotărâre dietală, se instituie o comisie de investigare a dărilor din perioada 1659–1680. Aceasta nu-și poate însă îndeplini însărcinarea primită deoarece o asemenea cercetare presupunea păstrarea tuturor registrelor cu evidența dărilor încasate de către perceptorii generali și parțiali[2]. Cei însărcinați de-a lungul anilor cu perceperea dărilor au fost de cele mai multe ori în slujba principelui decât a Stărilor.

Pentru evidența veniturilor din dările încasate s-a constituit o Direcțiune contabilă supusă direct principelui căruia îi înainta situațiile. Au existat mai multe tentative din partea Stărilor între anii 1590–1601, 1659 și 1662 de a controla această direcțiune, desemnându-și în componența ei reprezentanți ai națiunilor politice după principiul porporționalității, fără a obține rezultatele scontate. În realitate toate activitățile cheie au fost rezolvate pe mai departe de către principe cu ajutorul slujbașilor de încredere din tezaurariat, ocolind reprezentanții Stărilor. Ilustrativ pentru această activitate a fost faptul că toate încercările de a găsi vreo neregulă nu au dus la nici un rezultat, așa încât nimeni nu a fost tras la răspundere și pedepsit.

---

[1] Susana Andea, *Din relații...*, p. 67–86.
[2] *MCRT*, XVII, p. 105–106.

Prețurile diverselor produse au stat și ele în atenția vistieriei, formându-se o Direcțiune pentru controlul prețurilor. Periodic în Adunarea Stărilor, încă din secolul al XVI-lea, la propunerea principelui, se discută limitele maxime ale prețurilor (*limitatio*) de vânzare pentru anumite articole, cu deosebire realizate de bresle. Oficiul și-a prelungit activitatea până în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Reglementările și revenirile periodice au depășit de multe ori fixarea prețurilor, mergând până la amănunte legate de desfacerea produselor, de aspectul acestora etc.

10. Organizarea fiscală

Unul din principalele venituri ale principatului autonom era format din dările adunate de la supuși, de obicei în bani iar uneori completate cu dări în natură. Potrivit hotărârilor luate de Adunarea Stărilor din toamna anului 1556 toate veniturile, contribuțiile, taxele reveneau principelui (regelui) pentru acoperirea nevoilor țării (*usibus publicis... dignitate nostro*)[1], fiind adunate de cei numiți inițial strângători (*collectores*), apoi *exactores*, și date în mâna unor administratori (*administratores*). Ulterior se fac precizări noi legate de destinația dărilor încasate de la supuși. Astfel, în 1558, se precizează că cei 99 de dinari adunați după o poartă se împart în două părți: o parte de 50 de dinari intra în darea pentru Poarta otomană (*in censu imperatoris Thurcarum*) iar o alta de 40 de dinari rămânea pentru folosul țării[2]. Mai târziu denumirea constantă sub care se percepe darea va fi cea de darea sultanului sau a împăratului (*császár adó*)[3] sau darea pentru Poartă (*Portárol való adó*), formă sub care se va plăti până la sfârșitul secolului al XVI-lea, când pentru o perioadă de timp principii încetează să o mai plătească.

Principala unitate fiscală după care se percepea darea o reprezenta în epocă „poarta" (*porta, kapu*), făcându-se periodic un fel de conscriere (*connumeratio, rovás*) a porților fiscale existente pe teritoriul comitatelor din Transilvania și Partium, în special, dar și în cuprinsul scaunelor secuiești și săsești. Sistemul de impunere pe porți fiscale a fost sistemul cel mai frecvent și îndelungat folosit, dar totuși nu a fost unica metodă de impunere.

Astfel, spre exemplu, în anul 1578 Stările întrunite în Adunarea țării recurg la un sistem nou de calcul al impozitului în funcție de numărul de animale deținute de contribuabili. Unitatea etalon de socoteală a dării va fi reprezentată de iobagul ce avea patru boi de jug sau tot atâția cai, obligat la plata a 99 de dinari. Deținătorilor de alte animale mai mici, spre exemplu, li se făcea o evaluare în funcție de unitatea etalon impozată. Se lua în considerare și se impunea și jumătatea de unitate, adică deținerea a doi boi de jug sau echivalentul acestora în animale mici. Dacă valoarea animalelor deținute

---

[1] *Ibidem*, II, p. 59.
[2] *Ibidem*, p. 90.
[3] *Ibidem*, III, p. 105.

de o persoană nu atingea valoarea de impunere corespunzătoare unității impozabile sau jumătății acesteia, deținătorul nu era obligat la plata dării după regula statornicită[1]. Sistemul acesta de impunere a avut o viață scurtă, astfel că în anul 1580 se revine la mai vechea practică de impunere pe „porți fiscale", după ce, în prealabil, s-a făcut o conscriere (*connumeratio*) a acestora.

Această dare a fost plătită întotdeauna sau în mod obișnuit de către iobagii aflați pe teritoriul comitatelor din Transilvania și Partium. În ce măsură și cum anume au contribuit la plata ei locuitorii teritoriului jurisdicției săsești și secuiești este mai greu de precizat. Inițial, în anul 1558, s-a hotărât că această dare se va împărți celor din scaunele secuiești și săsești în mod egal cu nobilii din comitate (*aequalia onera cum dominis nobilibus*)[2]. Astfel, pe parcurs s-a statornicit formula privitoare la dare ca sașii să o dea „după obiceiul lor" iar secuii „să contribuie și ei", în înțelesul ca toții locuitorii scaunelor, inclusiv românii conlocuitori. Aceste precizări legate de plata dării pentru jurisdicțiile secuiască și săsească explică intervențiile principelui și al Adunării țării în a pretinde și acestora, întocmai ca și comitatelor, plata anumitor contribuții ordinare și extraordinare în numele interesului general.

Referitor la cuantumul acestei dări pentru Poartă sau darea obișnuită, ea s-a înscris, cu mici variații în secolul al XVI-lea, de la suma de 99 de dinari pe poartă pentru comitatele din Transilvania și la 1 florin de poartă pentru comitatele din Partium. Dacă inițial s-a dat într-o singură rată, ulterior s-a hotărât în mod constant să fie plătită în două rate.

Alături de darea obișnuită, treptat, pentru a face față altor multe cheltuieli în creștere, și-au făcut locul o serie de alte dări, taxe plătite inițial în mod excepțional, dar care se permanentizează apoi și a căror valoare atinge sau, uneori depășește, darea obișnuită. Spre deosebire de contribuția obișnuită, aceste taxe suplimentare sunt impuse, fără excepție, pe întreg teritoriul, fără a mai face distincții în funcție de privilegii sau scutiri, astfel încât luată global valoarea acestora depășește practic valoarea dării obișnuite. Aceste dări suplimentare s-au dat în natură, sub forma de victualii, dar și în bani de foarte multe ori. Astfel, spre exemplu, în 1558 pentru proviziile armatei sultanului (*pro victualibus*) se impune plata unei măsuri din cereale după fiecare poartă fiscală, sașilor li se impune global plata unei sume de 12 000 de florini, despre secui spunându-se că vor contribui la fel ca și nobilii[3]. În anul 1564 se introduce o contribuție de 40 de dinari pentru întreținerea trupelor[4], iar din anul 1569 apare darea pentru construirea cetății Oradea de 20 de bani de poartă[5], ce crește la 50 de bani pe poartă în 1577[6]. Prin 1584 apare, inițial, cu titlu sporadic, darea pentru cheltuielile zilnice ale curții princiare, care apoi

---

[1] *Ibidem*. Nu ar fi exclus ca aceștia să fi contribuit probabil, ca mai târziu, la ajutorarea și ușurarea celorlalți. Adunarea Stărilor însă nu aduce acum nici o precizare în acest sens.
[2] *Ibidem*, II, p. 91.
[3] *Ibidem*, p. 103.
[4] *Ibidem*, p. 230.
[5] *Ibidem*, p. 367.
[6] *Ibidem*, III, p. 105.

va fi asociată dării pentru Poartă. În general se poate constata că în perioada anilor 1583–1592 s-au adăugat constant dări pentru construirea și refacerea cetăților, taxe ce vor primi denumirea de taxă de sprijin (*subsidium*), cu o valoare între 35–55 de dinari de poarta fiscală. Uneori s-au adăugat alte justificări pentru a se solicita dări noi: cheltuieli pentru solii la Poartă, primiri la curtea princiară, găzduiri de oaspeți etc. și atunci pe lângă darea obișnuită (*szokot adó*) s-au mai adăugat 40–50 de dinari și, din motive lesne de înțeles, s-a făcut și defalcarea pe două rate pentru a fi posibilă plata.

Din anul 1595 Transilvania nu a mai achitat tributul pentru Poartă, încât în locul dării pentru aceasta, din acest an apare darea pentru garnizoana (*praesidium*) cetăților în valoare de 1 florin și 50 de dinari pe poartă, plătită de comitatele transilvane și de cele din Partium, la care se adăuga darea mai veche de ajutor (*subsidium*) pentru cheltuielile curții crescută și ea la 99 de dinari pe poartă și plătită atât de comitate, cât și de scaunele secuiești și săsești. Aceeași Adunare a țării, din aprilie-mai 1595, mai vine cu o inovație referitoare la contribuția orașelor din Secuime (Odorhei, Miercurea-Ciuc, Tușnad) care până atunci nu plăteau darea pentru principe (*fejedelem adó*), ci numai pentru sultan (*császár adó*), după numărul de porți fiscale. Se ia decizia ca darea pentru sultan plătită de orașele sus-pomenite să fie transformată în dare pentru garnizoană. Tot cu același prilej al Adunării Stărilor din 1595 s-a luat hotărârea ca toate orașele libere regești, locurile taxaliste să plătească pe viitor darea pentru garnizoană (*praesidium*), încalcându-se astfel libertățile de care se bucurau. Această dare mai făcea apoi și un salt cantitativ, fiind fixată la 1 florin și 25 de dinari de poartă. Toți banii proveniți din această dare pentru presidii erau adunați în mâna unei persoane de încredere desemnată de Stări, numită magistru al plăților (*fizető mester*), care dădea seama în fața Stărilor asupra sumelor percepute și asupra restanțelor neîncasate, slujbă remunerată printr-o plată fixată de acestea. Practic asistăm la schimbarea anuală a acestei persoane, magistrul plăților. În timpul domniei lui Mihai Viteazul, o dată cu restituirea privilegiilor secuilor, este reintrodusă pentru aceștia vechea dare, *signatura boum*, ce se va menține și sub următorii principi.

Sistemul de impunere a dării după numărul de porți (*kapu szám*) va fi menținut până în anul 1603. Dările suplimentare invocate în special pentru întreținerea trupelor au crescut substanțial, așa cum multe așezări au suferit pagube din cauza trupelor militare. S-a ajuns astfel, în 1604, ca Stările, sub conducerea lui Gheorghe Basta, întrunite în Adunarea țării să decidă ca pe viitor să nu se mai plătească după numărul de porți și să se introducă un nou sistem fiscal în care impozitul să fie socotit după animalele deținute sau echivalentul altor bunuri exprimate tot în animale. S-a fixat astfel ca fiecare iobag ce are animale mari (boi, cai, vaci) să dea 50 de bani, cei fără animale 20 de bani; pentru locuitorii orașelor libere s-a stabilit ca cei mai cu stare să dea 50 de bani de cap, cei mai săraci să dea 25 de bani de cap, la fel să dea și sașii[1], stabilindu-se să se plătească, în viitor, doar *contributio* și nu alte dări suplimentare, hotărâri ce nu s-au respectat.

[1] *Ibidem*, V, p. 265.

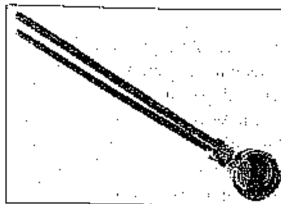

Fig. 248 Tipar pentru turnat monede, atelier transilvănean din secolul al XVII-lea.

Următoarele Adunări ale țării aduc noi precizări legate de plata dării (*contributio*) după numărul de animale deținute. Astfel, în anul 1606 s-a stabilit ca după fiecare bou să se dea 32 de bani, după o oaie, capră, porc câte 2 bani, bărbații lipsiți de animale să dea 12 bani, văduvele fără animale 6 bani; cine nu are animale dar are vie să dea echivalentul din vin etc.[1] Reglementările acestea sunt reluate în martie 1607, când se discută că plata dării după porți nu este posibilă fără o nouă conscriere, hotărându-se să se rămână la sistemul plății după numărul de animale, darea fiind scăzută acum la 20 de bani după un bou sau o vacă cu lapte. Orașelor libere li se impune o sumă globală, sașilor li se cere o dare după cap (*capitatim*) de 60 de bani, iar comitatele din Partium sunt impuse ca cele din Transilvania[2].

O altă tentativă de inovație în calcularea dării are loc în Adunarea țării, din septembrie 1607, când se invocă iarăși imposibilitatea plății și se găsește ca formulă de plată repartiția dării după numărul de sesii (*nyilas*) cu case, stabilindu-se ca o sesie întreagă să dea 28 de bani, o jumătate 14 bani iar după un jeler 7 bani. Secuii urmau să plătească la fel ca și nobilii, atunci când aveau moșii în comitate. În aceeași adunare s-a mai adăugat o dare suplimentară pentru cheltuielile cu soliile etc. de 6 bani pe sesie (*nyilas*), taxă dată peste tot, atât în comitate și teritoriul săsesc, cât și în Secuime, unde locuitorii urmau să dea 10 bani[3].

În toamna anului 1608 s-a trecut la o nouă conscripție (*connumeratio*) cu scop fiscal, iar Adunarea țării din septembrie 1608 stabilește pentru ultima oară repartiția dării cerute de principe în funcție de numărul de animale, cu diferențieri după mărimea și numărul acestora. Tot acum se mai hotărăsc principiile viitorului sistem pentru adunarea dării în comitate, sistem care urma să se aplice după încheierea conscrierii aflată în plină desfășurare. Darea se va plăti după fiecare 10 persoane (*ember*) care, indiferent că au sau nu animale, vor fi trecuți pe o poartă (*kapu*). Dacă erau cinci persoane ele formau o jumătate de poartă, care se lua în considerare ca atare. Dar dacă numărul acestora este cu 2 sau 3 mai mare decât 5 sau 10, aceștia îi vor „ajuta" pe cei cuprinși în „poartă", fără a constitui o fracțiune de unitate fiscală distinctă. Se mai stabilește ca pe viitor sașii să dea darea după numărul de capete (*capitatim*), anume vor da 90 de dinari de cap, în timp ce orașele libere regești vor primi sume globale.

Începând de acum, pentru întreg secolul al XVII-lea, repartiția dărilor se va face după numărul de porți în înțelesul de unități fiscale compuse din 10 persoane. Cu toate acestea,

[1] *Ibidem*, p. 411.
[2] *Ibidem*, p. 466–467.
[3] *Ibidem*, p. 548.

sistemul nu a fost respectat în întregime, uneori recurgându-se la sisteme combinate de impunere. Așa, spre exemplu, în anii 1658 și 1660, în situații deosebite, alături de folosirea sistemului de plată a dării după numărul de porți s-a folosit și plata după cap (*capitatim*), dar și după numărul de animale în Secuime cât și repartiții globale. Regula generală, atât în secolul al XVI-lea cât și în secolul al XVII-lea, a fost aceea ca darea obișnuită să fie plătită numai de iobagi, mica nobilime, slujbași mărunți, meseriași, în general de cei lipsiți de privilegii. În situații de excepții, cum au fost în anii 1609, 1658 sau 1660, au fost impuse la dare și categoriile scutite în mod obișnuit de la plata ei.

A crescut preocuparea pentru evidența cât mai exactă a dării, astfel încât principele Gheorghe Rákóczi I introduce sistemul registrelor de socoteli, banii vărsați de perceptorii comitatelor și scaunelor ajungând în vistierie (*tárház*) în grija perceptorului general.

Pentru întreg secolul al XVII-lea darea pentru Poartă apare în general sub numele simplu de dare (*adó*), fără alte precizări sau darea obișnuită, ordinară (*közönséges adó*), uneori contribuție (*contributio*). Începând de la mijlocul secolului, după ce tributul țării a fost ridicat la 40 000 de florini, în formulările Stărilor referitoare la dare se adaugă precizarea darea sau contribuția pentru mulțumirea înaltei Porți otomane (*contributio pro contentatione fulgidae Portae Ottomanicae*)[1], aceasta ridicându-se în 1660 la 25 taleri sau 50 florini de poartă. Orașele și satele necuprinse în evidență urmau să dea 2,5 taleri de cap, la fel și nobilii cu o sesie sau văduvele. În Secuime s-a achitat 2 taleri de iobag, iar în Pământul Crăiesc 2,5 taleri de cap.

Dacă în timpul lui Gabriel Bethlen, în 1623, s-a introdus formula achitării acestei dări fixată la 20 de florini de poartă în 4 rate, ulterior, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, s-a revenit la formula defalcării doar în 2 rate, rămânând ca și în secolul precedent. La fel a rămas și procedeul de votare a dării în Adunarea țării. Principele propunea o anumită contribuție, Stările întrunite în Adunarea generală acceptau sau modificau uneori cererea principelui în funcție de situația economică și politică.

Alături de darea sus-pomenită, obișnuită, pe tot parcursul secolului al XVII-lea, au fost o serie de alte dări suplimentare, numite uneori extraordinare (*contributio extraordinaria*), la plata cărora au fost supuse toate jurisdicțiile. Comitatele, scaunele secuiești și cele săsești și-au împărțit, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, suma totală în 3 părți egale, în funcție de cele trei națiuni politice privilegiate[2]. Cum nevoia de bani era foarte urgentă, se apela la formula împrumuturilor de la marea nobilime sau orașele mari, urmând ca pe parcurs să se facă recuperarea sumelor de bani.

Pentru a se putea cere dări suplimentare se căutau și se invocau tot felul de motive. Astfel, Gheorghe Basta în 1602 cere o dare pentru întreținerea armatelor de 1,5 florini în 2 rate, dată după numărul de porți, dar la care să contribuie și orașul liber regesc Cluj cu 500 de florini, la fel ca și alte orașe și târguri care au dat darea pentru garnizoane (*praesidium*) și care să dea și acum. O a doua dare în natură pentru proviziile armatei,

[1] *Ibidem*, XII, p. 258–261.
[2] *Ibidem*, VI, p. 116–117.

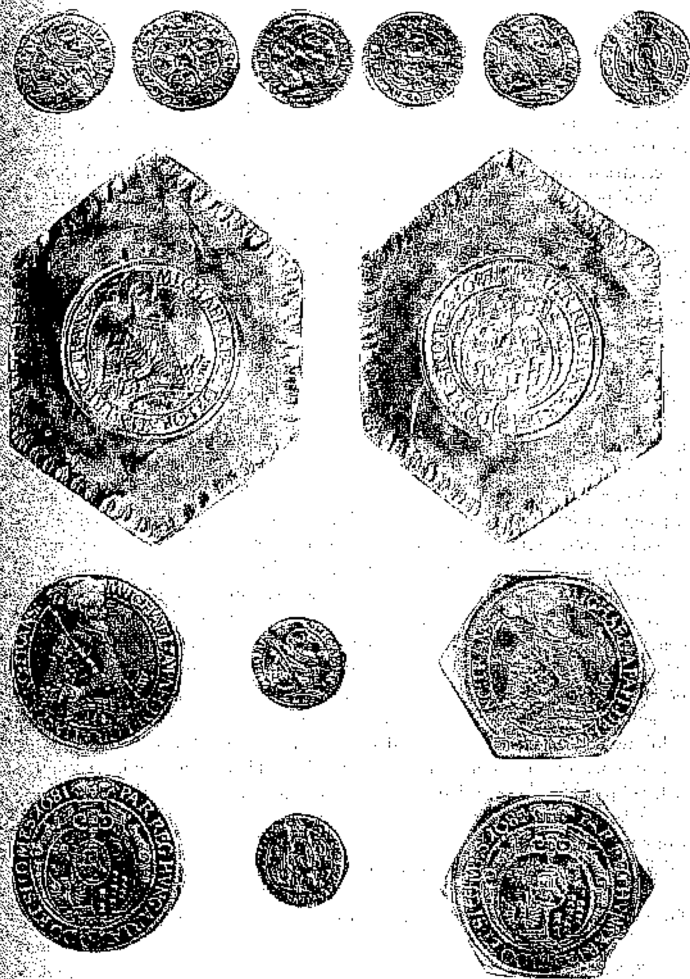

Fig. 249 Monede de la Mihail Apafi I.

anume după poartă două mierțe de făină. La acestea a mai solicitat pentru cheltuielile suplimentare cu solia la împărat o dare de 25 de dinari pe poartă, plus pentru alte cheltuieli suplimentare alți 10 dinari pe poartă[1]. Ulterior vor apărea alte taxe legate, de pildă, de muncile gratuite, în 1638, prestație care este asociată dării pentru Poartă[2]. Am amintit perceperea de taxe pentru construirea, la 1640, de cetăți de margine[3] sau darea de 50 de dinari pe poartă pentru înălțarea Casei transilvănenilor la Istanbul[4]. O taxă nouă ce apare după 1657 este cea destinată răscumpărarii din robia tătarilor a ardelenilor, dată după numărul de porți[5]. În sfârșit, tot în categoria dărilor suplimentare, intră și cele generate de campaniile militare ale turcilor din anii 1664–1665 pe teritoriul Ungariei, campaniile din anii 1672–1674 în Moldova și Podolia sau campania asupra Vienei din anul 1683.

Indiferent că a participat sau nu în persoana, cu armata la aceste campanii, Transilvania a contribuit la susținerea campaniilor sus-pomenite prin plata unor sume importante de bani și prin adunarea de provizii, toate provenite desigur din dările suplimentare în bani sau natură plătite de locuitorii ei. După 1683 apar apoi alte cheltuieli legate de întreținerea trupelor germane venite în Transilvania. După ce darea pentru Poartă dispare, Transilvania trecând sub stăpânirea trupelor germane, locul ei este luat de o alta și multe alte dări suplimentare, plătite în bani și multe în natură ca victualii, a căror valoare globală depășește cu mult dările plătite Porții. Prin prevederile Diplomei leopoldine din 4 decembrie 1691 se stabilea darea principatului la 50 000 de taleri imperiali pe timp de pace, respectiv 400 000 de florini renani, socotind și naturalele, pentru timp de război.

Pentru a face față nevoilor sporite de bani ale statului pe tot parcursul secolului al XVII-lea se poate constata foarte clar tendința de a avea o evidență cât mai exactă a contribuabililor și de a lărgi numărul celor obligați la plată, prin încălcarea privilegiilor și libertăților anterioare. S-a încercat pe de altă parte și găsirea de surse noi de bani exemplu prin introducerea unor dări obligatorii pentru toate categoriile sociale fără excepții asupra comerțului de orice fel (1663), a unor taxe speciale legate spre exemplu de comerțul și cultivarea tutunului etc. Este însă adevărat, că uneori, având în vedere mari pierderi materiale sau umane datorate unor epidemii, incendii etc. s-au acordat și scutiri sau reduceri pentru plata unor dări suplimentare în general.

Pe de altă parte, la tendința principelui și a conducerii Transilvaniei în general de a găsi noi surse de venit, s-au opus întotdeauna Stările, dornice să-și păstreze libertățile și privilegiile, ca și orașele și târgurile libere regești.

Alături de dările obișnuite și cele suplimentare o sursă importantă de venit pentru fisc au format-o dijmele. Acestea au intrat în posesia statului după secularizarea lor în

[1] *Ibidem*, V, p.134–135.
[2] *Ibidem*, X, p. 137.
[3] *Ibidem*, p. 277.
[4] *Ibidem*, XI, p.191–192.
[5] *Ibidem*, XII, p. 223–224.

secolul al XVI-lea, fiind luate din proprietatea bisericii catolice. O dare plătită inițial doar de supușii Bisericii catolice, devine acum o dare cu tendință spre generalizare, întrucât ea nu se mai plătește doar unui segment, adică Bisericii catolice, ci se cuvine fiscului ce reprezintă statul.

Se justifică astfel extinderea obligațiilor de a plăti dijmele și asupra celor ce nu sunt catolici. În mod obișnuit ea este o dare plătită de supușii aflați pe domenii nobiliare, pe domenii fiscale, de mica nobilime, de țărănime (*parasztság*), în general, iobagi și jeleri, de slujbașii de toate felurile, de nobilime, chiar atunci când folosește pământul fiscului. Este plătită de cei aflați pe teritoriul comitatelor ardelene, dar și din Partium etc., după pământul pe care îl lucrează. Sunt scutiți de la plata dijmei nobilii, târgurile, libertinii, pușcașii, slujbașii etc. Secuii, invocând slujbele militare și privilegiile legate de acestea, sunt și ei exceptați de plata dijmelor. În privința perceperii dijmei pe Pământul Crăiesc, situația este puțin diferită. Dijmele săsești nefiind episcopale nu au fost secularizate. Fiscul lua doar o pătrime din dijme și numai prin arendă. În anul 1611 Gabriel Báthori, invocând necredința sașilor, le confiscă toate dijmele, revenind însă asupra măsurii anul următor, când le redă cele 3 părți din dijme, reținând însă o parte pentru Fisc, dar fără a mai fi luată prin arendă.

Românii aflați pe teritoriul secuiesc sau săsesc plătesc peste tot dijma[1]. Preoții români, spre deosebire de cei sași, ce primesc quarta preoțească, adică pătrimea din dijmele adunate de la toți locuitorii așezării, au fost obligați ei înșiși la plata dijmelor. Cererile repetate ale acestora de a fi scutiți de la plata dijmelor se vor bucura de înțelegerea unora dintre principi. Astfel, în 1609 Gabriel Bethlen scutește preoții români de plata obligațiilor față de stăpânul de pământ, privilegii reconfirmate de Gheorghe Rákóczi I în 1639. În anul 1624, principele Gabriel Bethlen scutește preoții români din Țara Făgărașului de dijmele din semănături și vii iar, mai târziu, Acațiu Barcsai scutește preoții români de plata dijmelor pentru fisc. Alte reveniri, ce indică nerespectarea vechilor drepturi, vin din partea lui Mihail Apafi în 1663, ce scutește preoții români de plata dijmei din vin pentru fisc, în 1673, dărnicia fiind mai mare, fiind iertați de dijmele pentru fisc din vin, grâu și leguminoase.

Potrivit reglementărilor luate în Adunarea țării, dijma se dădea din vin, grâu, diferite leguminoase, porci, oi și albine. Darea se dădea în natură, cu posibilități de răscumpărare în bani. Pentru domeniile fiscale se dădea întotdeauna în natură, dar pentru restul teritoriilor se practica răscumpărarea, de obicei în bani. Această răscumpărare nu era valabilă însă pentru dijmele din vin, percepute în special de pe teritoriul săsesc. Uneori dijmele adunate erau pe loc vândute. În mod normal dijma percepută reprezenta o zecime din produsele sau animalele dijmuite. Multitudinea de instrucțiuni, reglementări și lămuriri aduse de către Stări pe seama dijmuitorilor indică, pe de o parte, felul în care se făcea dijmuirea, pe de altă parte, mulțimea de abuzuri și interpretări în defavoarea plătitorilor. Registrele speciale instituite pentru evidența dijmelor percepute, întocmite de

[1] *Ibidem*, V, p.169.

arendatori, vicearendatori și depuse spre păstrare în arhiva capitlurilor, pentru verificări ulterioare, nu înlătură abuzurile și inovațiile de tot felul. Se instituie practica ca în mod obișnuit stăpânul de pământ să ia asupra sa arenda dijmelor pentru care înaintează fiscului în două rate plata stabilită, practică pe care, mai târziu, o preiau și prevederile Diplomei leopoldine din 1691.

La fel ca și alte venituri fiscale și cele provenite din dijme au format obiectul unor daturi, favoruri speciale[1]. Atunci când nevoile pecuniare au fost foarte mari pentru țară, sau cu prilejul schimbărilor la tronul princiar s-au făcut și revizia și analiza donațiilor sau favorurilor speciale, multe fiind revocate. Așa spre exemplu în 1662 Stările, întrunite în Adunarea generală, iau decizia reluării pentru Fisc a dijmelor deținute fără bani, a respectării termenului impus pentru cei care au luat cu arendă, hotărându-se totodată ca pe viitor să nu se mai confere cuiva pe durata vieții. În anul următor, Stările intervin în aceeași problemă în mod mai drastic[2]: să revină Fiscului toate veniturile din dijme, arenzi, vămi, alte venituri; să nu mai poată fi dăruite sub nici o formă veniturile de acest fel, arendatorului suprem al dijmelor revenindu-i dreptul de a le redobândi prin forță pe seama statului.

În general se poate constata că în secolul al XVII-lea, în special în a doua jumătate, sistemul de arendare a dijmelor s-a extins și s-a perfecționat cu ajutorul unui aparat de slujbași proprii, aflat în grija și administrarea unui arendator suprem al dijmelor, demnitar de seamă al vistieriei princiare.

11. Organizarea militară

În principatul Transilvaniei, la fel ca și domnul din Țările Române extracarpatice, principele era comandantul suprem al armatei. În această calitate el se afla în fruntea oastei țării atât în campaniile din interiorul țării cât și în exterior, în timp de război, iar în timp de pace se preocupa și participa la convocările periodice de verificare și instruire a trupelor (*mustra*).

Alături de principe funcționa apoi generalul suprem al armatei (*fögenerális*), numit de multe ori și căpitan suprem (*capitaneus supremus*), al doilea comandant militar după principe. Acesta era numit din rândul marii nobilimi, fiind și membru al Consiliului princiar. Funcția de general suprem, cunoscută deja în anul 1559, nu a fost însă ocupată în mod permanent. Unii principi, ca de exemplu Gabriel Bethlen, și-au condus singuri armata fără ca cineva să dețină demnitatea de general suprem. Rolul și importanța acestuia era relevantă, în special în vreme de război. Evident că erau persoane de mare încredere pentru principe, aceeași persoană fiind în același timp și căpitan suprem al trupelor permanente de la curte.

[1] *Ibidem*, IX, p. 316.
[2] *Ibidem*, XIII, p. 259.

Unii dintre deținătorii demnității de general suprem au ajuns apoi pe scaunul princiar, precum Moise Secuiul, Ștefan Bocskay, Gabriel Bethlen, Ioan Kemény[1]. Se mai impune și o altă constatare, anume marea majoritate a generalilor supremi au avut la activ experiență în domeniul militar. Cei mai mulți au fost deținători ai funcției de mari căpitani ai Oradei, în două cazuri au fost căpitani supremi ai cetății Chioar, ca și ai cetății Hust, sau în câte un caz a fost căpitan suprem al scaunului Odorhei sau Trei Scaune.

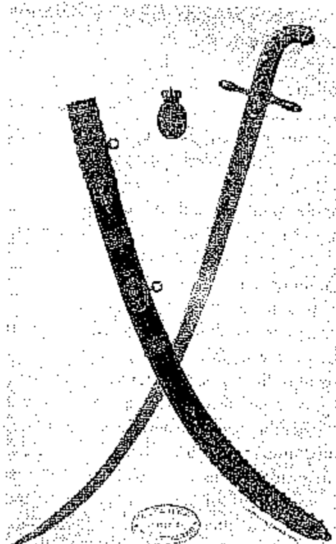

Fig. 250 Sabia lui Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Este greu de precizat, în stadiul actual al cercetărilor, autoritatea și limitele de competență ale acestei funcții. Se știe cu certitudine că ridicarea la oaste se făcea în numele principelui, cu semnătura și pecetea acestuia, prin intermediul cancelariei princiare, fără nici o referire la marele general. Rolul acestuia apare doar atunci când trupele sunt convocate dar, și atunci, cum ordinele pentru diferite operațiuni militare sunt date verbal de către principe sau de general, foarte rar se pot găsi informații sau lămuriri directe cu privire la rolul și competența acestuia.

Ca și în perioada anterioară oastea țării se compune din oastea princiară permanentă și oastea țării, ridicată în caz de nevoie de nobilimea comitatelor, de secui și de sași, subînțelegându-se că în rândurile acestora se aflau și români din jurisdicțiile în cauză.

Componenta esențială a oastei princiare permanente o forma *garda* sau *oastea personală a principelui* ce gravita în jurul curții, aflată sub comanda unui căpitan suprem. Acesta comanda de obicei cavaleria, în timp ce pedestrimea avea propriul căpitan. În general, în timp de pace numărul acestor trupe se ridica la cel mult 1 000 de persoane. În anumite perioade au funcționat și vicecăpitani ai acestor trupe. Tot din categoria oastei princiare permanente făceau parte *garnizoanele cetăților* și ostașii aflați la paza granițelor, *plăieșii*.

Garnizoanele cetăților se compuneau din lefegii permanenți, printre care tunari, artificieri, cunoscători ai luptelor de cetate, de cele mai multe ori nemți. Este greu de precizat numărul celor din garnizoane. Spre exemplu, în anul 1684, la Deva, se aflau

[1] Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapesta, 1980, p. 337–338.

două garnizoane: una „maghiară" ce însuma 5 decurii, adică 50 de persoane, și o alta „germană" compusă din 13 persoane, între care 2 tunari, 1 toboșar etc. la care se mai adăugau 10 decurii, adică 100 de persoane, dintre cei aflați în orașul nou cu obligații militare, un total general de 163 de persoane[1].

Acestora li se alăturau categoriile militare de pe domeniul fiscal al cetății: boieri, drabanți, pușcași, libertini, cu toții scutiți de obligațiile iobăgești, în schimbul slujbelor militare. Principala lor datorie era aceea de a fi mereu bine echipați, înarmați, gata de a pleca la oaste dacă situația o impunea. Mulți dintre ei, în special pușcașii, au fost înnobilați în schimbul obligațiilor militare asumate, înnobilare valabilă atât timp cât familia în cauză își îndeplinea sarcinile militare asumate. Intrau în această categorie pușcașii de pe domeniul cetăților Chioar, Gherla, Deva, etc., boierii din Țara Făgărașului, mica nobilime de pe domeniile fiscale.

În fruntea garnizoanei și a tuturor militarilor ridicați de pe domeniul cetății se afla un căpitan, ajutat la rândul său de vicecăpitani, provizori și alți slujbași, ale căror atribuții depășeau domeniul militar, trecând în cel administrativ, juridic etc. Având în vedere rostul militar al cetății Oradea din prima jumătate a secolului al XVII-lea, aceasta avea în frunte pe un mare căpitan ce, în mod obișnuit, devine generalul suprem al țării.

Membrii garnizoanei din cetate împreună cu căpitanul și toți slujbașii erau plătiți, după moda timpului, în bani dar și în natură, din veniturile domeniilor fiscale. Cealaltă categorie militară numeroasă, a micilor nobili, boieri, pușcași, pedestrași etc., ridicată de pe domenii nu era plătită, ci își îndeplinea sarcinile militare în temeiul obligațiilor ostășești sau, alteori, în schimbul scutirilor de slujbe iobăgești.

La fel ca și în perioada anterioară, întregul sistem de apărare al țării se baza pe cetățile ridicate la hotare, cu timpul și în interiorul țării, cărora li s-a alăturat înconjurarea cu ziduri a orașelor și chiar a unor biserici săsești.

Serviciul de pază al hotarelor, organizat în jurul căilor de trecere și al punctelor vamale, era asigurat de un număr de plăieși, locuitori ai satelor din zonă, care la fel ca și locuitorii domeniilor fiscale, în schimbul slujbelor militare, beneficiau de anumite facilități fiscale.

Pe parcursul secolului al XVII-lea continuă să fie în vigoare vechiul sistem de ridicare la oaste a tuturor celor în stare să poarte armele, cu toate că în realitate nu s-a recurs la el. De altfel, încă în anul 1562, s-a hotărât renunțarea la acest principiu și înlocuirea cu mercenari, dar s-a revenit, iar hotărârile Stărilor luate în anii următori 1566, 1568, 1573 și 1578 reintroduc în fapt vechile obligații. Insistența însă asupra acestei probleme arată că tendința generală a fost de înlocuire a participării în persoană cu mercenari și de constituire a unei armate de profesioniști. Acest tip de armată va avea câștig de cauză în timpul lui Gabriel Bethlen sau al lui Gheorghe Rákóczi I și II, după care în a doua jumătate a secolului al XVII-lea numărul de mercenari este în decădere.

S-a păstrat constant pe tot parcursul secolului al XVII-lea armata structurată pe trei compartimente mari din punctul de vedere al provenienței. Astfel secuii, în virtutea

---

[1] *MCRT*, XVIII, p. 186–190.

obligațiilor militare, constituiau un grup distinct, format în număr variabil, de obicei stabilit în Adunarea țării. Spre exemplu, în anul 1606 Ștefan Bocskay cere, din partea secuilor, 2 000 de pedestrași îmbrăcați în uniformă roșie, pușcași buni, și 2 000 de călăreți, lăncieri pregătiți[1]. În fruntea tuturor secuilor aflăm pe un general ajutat de căpitanii scaunali ce se aflau la conducerea trupelor din scaunele din subordine, de vicecăpitani și alții.

Obligațiile militare sporite și repetate cerute secuilor de Gabriel Bethlen sau, mai târziu, de Gheorghe Rákóczi I și II, ca urmare a numeroaselor expediții militare interne și externe, determină pe mulți secui să se sustragă acestora, preferând starea de iobag celei de militar. Situația acestora s-a agravat după eșecul din Polonia al principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea, când mulți au pierit acolo sau au ajuns prizonieri pentru care s-au plătit răscumpărări. Principele Mihail Apafi va face deseori eliberări din iobăgie a secuilor pentru ca aceștia să fie purtători de arme. Mulți călăreți secui (*lófők*) și pedestrași (*darabontok*) primesc scrisori de înnobilare din partea lui Apafi, rezultatul fiind o creștere numerică a secuilor cu obligații militare.

Sașii constituie un alt corp de oaste în armata țării, numeric inferior secuilor. Astfel, în 1606, Ștefan Bocskay cerea 1 000 de pedestrași negri, numiți așa după culoarea hainelor[2], număr care alteori era mai mic. În funcție de numărul de soldați datorați Universitatea săsească făcea repartiția pe seama scaunelor și a districtelor componente ce luau măsurile de rigoare pentru ridicarea oastei. Între cei ridicați la oaste pentru Universitatea săsească s-au aflat și mulți români locuitori pe teritoriul acesteia, așa cum o dovedesc, spre exemplu, listele păstrate pentru districtul Bistriței. Astfel încât se constituie decurii pe sate, unele fiind formate compact din locuitori români, altele din sașii aflați în aceste așezări. Conducerea tuturor soldaților proveniți din partea Universității săsești revine comitelui sașilor, supus principelui, după ce în prealabil în fruntea trupelor ridicate de orașe, scaune și districte se plasa judele primar al acestora. Treptat obligația militară a sașilor a fost răscumpărată prin bani, angajându-se mercenari.

Fig. 251 Nobil lancier la 1613.

---

[1] *Ibidem*, V, p. 405.

[2] *Ibidem*.

În sfârşit, al treilea corp masiv al armatei era format din oastea ridicată de nobilimea din comitate, în fruntea căreia se afla comitele comitatului. În acest caz reglementările în vigoare, repetate, fixează numărul de soldaţi în funcţie de numărul unităţilor fiscale, adică de porţi. Tendinţa generală a fost şi aici înlocuirea cu mercenari a soldaţilor ridicaţi din comitate. Astfel, spre exemplu în iunie 1612, în Adunarea stărilor se hotărăşte înlocuirea ostaşilor ridicaţi după poartă cu mercenari plătiţi cu soldă pe trei luni[1] care să lupte sub steagurile comitatului, unde sunt plătiţi. Cu toate acestea s-a menţinut pe mai departe vechiul sistem de ridicare de soldaţi în funcţie de numărul de porţi. În octombrie 1616 se stabilea obligaţia nobilului de a ridica un puşcaş pedestru după două porţi, obligaţie rămasă în vigoare şi în luna mai a anului 1623, când se precizează că aceştia vor fi rânduiţi sub căpitani ce se vor îngriji să-i cerceteze şi să-i instruiască o dată pe trimestru. Tot în acelaşi an 1623, în august, se mai adăuga obligaţia ridicării unui călăreţ cu echipament după două porţi, prevăzut cu solda pe trei luni. În plus, după 20 de călăreţi ridicaţi trebuia dat un car cu 6 boi cu victualii. Se fixează acum ca un pedestraş să se ridice după 3 porţi, iar la 20 de pedestraşi trebuia alăturat un car cu 6 boi cu alimente[2].

La oaste participau şi oraşele libere regeşti cu un număr de soldaţi fixaţi în Adunarea ţării, sub conducerea judelui primar. Oraşele nobile şi târgurile participau cu soldaţii în cadrul comitatului, judele lor suprem fiind comandantul trupelor trimise.

Documentele timpului vorbesc din ce în ce mai rar de ridicarea personală a nobilimii la oaste. Tot mai des apar delimitări şi precizări când să se ridice personal sau când prin reprezentare, respectiv prin ostaşii ridicaţi de pe moşii; în caz de război se cere să se precizeze până unde este obligată nobilimea să-l urmeze pe principe în interior sau în afara ţării. Se vorbeşte de această obligaţie doar în cazul de *extrema necessitas* şi dacă este vorba de război de apărare (*bellum defensive*), ca de exemplu în anul 1658. Dar şi atunci se prevedea mai întâi să se ridice pedestraşii şi călăreţii după numărul de porţi cu solda corespunzătoare. Dacă aceasta nu este suficientă să se dea porunca principelui şi a Consiliului princiar şi astfel să se ridice nobilul dar şi notarii, perceptorii, cei din capitlu, juzii nobililor, exceptaţi de la obligaţii militare până atunci, urmând să rămână acasă doar vicecomiţii comitatelor şi vicejuzii regali în scaune. Numărul acestor trupe ridicate în comitate este diferit, spre exemplu, în acelaşi an 1606, Ştefan Bocskai cerea câte 500 de pedestraşi şi 500 de călăreţi pentru comitate. Eficienţa acestora era desigur strâns legată de înzestrarea cu arme pe măsură ca şi de nivelul de instruire militară.

Pe parcursul secolului al XVII-lea s-a dezvoltat, în special în prima jumătate, în timpul lui Gabriel Bethlen, sistemul de oaste bazată pe mercenari maghiari preferaţi mercenarilor germani, francezi, etc. eficienţi dar foarte scumpi. Între aceştia cei mai cunoscuţi au fost cei numiţi haiduci (*hajdù*). Acest tip de oaste conferea principelui independenţă faţă de Stări, libertate în privinţa mişcării în afara ţării, profesionalism,

[1] *Ibidem*, VI, p. 230–231.
[2] *Ibidem*, IX, p. 80.

Fig. 252 Haiduci ungari mercenari.

dar necesita cheltuieli foarte mari. S-a apelat la acest gen de oaste pe timpul expediţiilor prilejuite de participarea lui Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczi I la războiul de 30 de ani.

Organizarea militară a Transilvaniei impune în mod obligatoriu şi analiza rolului avut de sistemul de apărare al ţării bazat pe o vastă reţea de cetăţi şi locuri întărite ridicate de-a lungul graniţelor şi dublate de altele în interior. De fapt, în secolul al XVII-lea s-a continuat concepţia mai veche din secolele anterioare, generată de dezvoltarea armelor de foc. Din această perspectivă cavaleria, foarte utilă în luptele din câmp deschis, lasă loc aici pedestraşilor specializaţi în luptele de fortificaţii, tranşee, tunuri, alte arme de foc etc.

În lipsa unei apărări naturale bazate pe formele de relief sau uneori ca o completare a acestora, în special în partea de vest şi de nord-vest a Transilvaniei, expusă permanent atacurilor turceşti sau din partea trupelor imperiale, s-a ridicat şi s-au refăcut o serie de cetăţi. Marea lor majoritate au fost înălţate din piatră, dar în lipsa acestui material s-a folosit şi lemnul în cadrul obligaţiilor ţărăneşti de muncă gratuită (*gratuitus labor*). Astfel, în partea de vest au funcţionat următoarele cetăţi: Lugoj, Caransebeş, Timişoara, Jdioara, Făget, Arad, Lipova, Şoimuş, Vărădia de Mureş, Şiria, Ineu, Dezna, Beiuş, Pomezeu, Oradea, Solumkeu (lângă Şinteu-Aleşd), Săcueni, Săniob. Ele vor fi treptat ocupate şi distruse de turci pe parcursul secolului al XVII-lea.

După căderea Oradei (1660) şi transformarea în paşalâc turcesc a unui teritoriu vast, ce ţinuse de Transilvania, prin prevederile tratatului de pace de la Vasvár (1664), printre

Fig. 253 Cetatea Oradei în secolul al XVII-lea, gravură germană.

alte restricții și obligații impuse ardelenilor a fost și aceea de a nu se mai ridica pe viitor alte întărituri și dărâmarea cetății Săcueni. Cu toate acestea Stările ardelene au încercat sub diferite pretexte invocate în fața Porții să reconsidere și să refacă sistemul defensiv grav afectat al principatului. Fără să fie la nivelul cetăților pierdute, s-a reușit astfel să se creeze o altă linie defensivă, formată din cetățile: Hațeg, Deva, Ilia, Sebesvár (lângă Bologa), Șimleu Silvaniei, Cehu Silvaniei, Chioar, Sătmar, Hust, existente și anterior mijlocului secolului al XVII-lea, dar care primesc acum un rol sporit. Acestora li s-au adăugat altele aflate în interiorul țării și pe celelalte granițe precum Gherla, Gurghiu, Făgăraș, Micloșoara, Prejmer, Bran, Odorhei, ca și orașele întărite cu ziduri: Bistrița, Cluj, Sibiu, Brașov, Sighișoara, Râșnov și altele.

Dovada eficienței defensive a acestora s-a văzut la sfârșitul secolului al XVII-lea, când trupele imperiale, după ce le-au dobândit prin tratative, au reușit rapid să se instaureze în Transilvania, fără o rezistență semnificativă, excepție putând fi considerate doar Sibiul și Brașovul. După această dată, cetățile dărâmate sau chiar dacă au mai fost păstrate și-au încheiat rolul pentru care au fost create.

12. Organizarea administrativ-teritorială

Împărțirea administrativă a principatului Transilvaniei în comitate, scaune secuiești și săsești, districte românești și săsești nu a suferit modificări esențiale față de perioada precedentă. Mai vechilor comitate care au aparținut voievodatului, anume Alba, Cluj, Dăbâca, Hunedoara, Târnava, Turda și Solnocul Interior, li s-au alăturat altele din Partium și Banat, precum Bihor, Crasna, Solnocul de Mijloc, Maramureș, Arad, Zarand, banatul Lugojului și al Caransebeșului.

Hotărârea adunărilor nobiliare din aceste comitate de a se uni cu comitatele din Transilvania a fost inclusă nu pentru toate, în prevederile tratatului de la Speyer, din anul 1570. Se recunoștea astfel de către Habsburgi apartenența la principatul Transilvaniei a comitatelor vestice Crasna, Solnocul de Mijloc, Bihor cu cetatea Oradea, Maramureș și părțile din Banat neocupate de turci. Ca reciprocitate, Transilvania renunța la teritoriile aflate în comitatele Satu Mare, Bereg, Ugocsa și Szabolcs. Era prima recunoaștere oficială a entității statale distincte a Transilvaniei față de fostul regat al Ungariei.

La această configurație a limitelor teritoriale a principatului Transilvaniei au mai intervenit modificări în decursul secolului al XVII-lea. Astfel, la 15 noiembrie 1606, prin prevederile tratatului de pace de la Zsitvatorok, principele Ștefan Bocskai alipește principatului comitatele Bereg, Ugocsa și cetățile Satu Mare și Tokaj. Ulterior, în timpul domniei lui Gabriel Bethlen, ca urmare a implicării sale în Războiul de 30 de ani, prin prevederile păcii de la Nikolsburg (1622), îi revin acestuia cu titlu viager șapte comitate din Partium și Ungaria: Satu Mare, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Zemplén, Borsod și Abauj. Toate aceste comitate vor fi din nou dobândite pentru Transilvania de principele Gheorghe Rákóczi I, tot cu drept de stăpânire viageră, prin prevederile tratatului de pace de la Linz din anul 1645.

Secolul al XVII-lea a adus și schimbări teritoriale în defavoarea principatului, ca urmare a pretențiilor și presiunilor venite din partea Porții otomane. Astfel, Gabriel Bethlen este nevoit să cedeze cetatea Lipovei în anul 1616 cu teritoriul din jur, iar cetatea Șiriei cu domeniul ei este pierdută în anul 1633. După campania nefericită din Polonia (1657) a prea ambițiosului principe Gheorghe Rákóczi al II-lea, Transilvania sfârșește prin a pierde aproape o treime din teritoriul său. Astfel, în anul 1658 vor intra sub stăpânire otomană cetățile Lugoj, Ineu, Caransebeș și Dezna împreună cu domeniile lor, la care, în anul 1660, s-a adăugat cetatea Oradea cu un teritoriu întins. Aceste pierderi teritoriale, respectiv noua configurație a limitelor teritoriale ale principatului, au fost recunoscute prin prevederile tratatului de la Vasvár (1664) încheiat între Poarta otomană și Imperiul habsburgic.

Noua situație creată după aceste evenimente a impus restructurări și reorganizări teritoriale. Comitatul Bihorului devine parte a pașalâcului de la Oradea cu excepția cetății Săcueni și a orașului Debrețin ce au rămas sub stăpânirea principelui. Comitatul Crasna, după 1660, pierde cea mai mare parte a teritoriului său în favoarea turcilor, dar își păstrează entitatea sa administrativă cu cetatea Șimleului. Comitatul Dăbâca pierde și el o însemnată parte a întinderii sale ajunsă tot sub ocupație otomană. Importante pierderi teritoriale au mai suferit și comitatele Solnocul de Mijloc și Solnocul Interior. Comitatul Zarandului, ce avea în secolul al XVI-lea cetățile Hălmagiu, Dezna, Ineu, Șiria și Gyula cu domeniile aferente, suferă alte pierderi teritoriale. În urma cedării cetății Lipovei turcilor (1616), ce mai rămăsese din comitatul Aradului a fost inclus, în anul 1626, în comitatul Zarandului, inclusiv cetatea Șiria cu domeniul său, aceasta ocupată în 1633 de turci și supusă regimului de sangeac. După ocuparea în anul 1658 a cetății Ineu cu domeniul său, Stările în Adunarea țării discută în 1659 cărui comitat să alăture ce mai rămăsese din cel al Zarandului[1].

Teritoriul din principat ocupat de turci pe parcursul secolelor XVI-XVII a fost organizat în pașalâcuri. A funcționat astfel pașalâcul de Timișoara, cu sediul la Timișoara. Era divizat în 6 sangeacuri: Gyula, Ineu, Lipova, Cenad, Timișoara și Moldova. După căderea Oradei s-a constituit ejaletul sau pașalâcul de Oradea cu sediul în cetatea cu același nume. În toată perioada de sfârșit a principatului (1660–1680) s-au purtat numeroase tratative locale și la Poartă între transilvăneni și turci legate de limita teritorială a pașalâcului de Oradea, respectiv stabilirea așezărilor obligate să contribuie cu dări pe seama turcilor. Uneori s-a ajuns la momente foarte încordate, la conflicte militare deschise (1674). Cu toate acestea, treptat, pas cu pas, turcii au sfârșit prin a reuși să-și extindă pretențiile și asupra teritoriului aflat dincoace de Piatra Craiului și să ajungă până în vecinătatea orașului Cluj, la Gilău, invocându-se mereu o conscriere (*defter*) din anul 1660.

[1] *MCRT*, XII, p.171.

În aceste forme restrânse teritorial la mijlocul secolului al XVII-lea comitatele nobiliare vor continua să formeze principala formă de organizare administrativă condusă de nobilimea privilegiată. Dacă în decursul secolului al XVI-lea anume diferențe dintre comitatele din Partium și cele din Transilvania erau oarecum resimțite, pe parcursul secolului al XVII-lea acestea se estompează tot mai mult, până la dispariție. Cu toate că în cuprinsul acestor comitate populația românească se afla în majoritate, alături de care erau și maghiari sau chiar sași, întrucât nobilii români nu aveau o națiune privilegiată proprie, erau practic excluși de la conducerea acestor comitate, ocupând cel mult unele slujbe mărunte.

În fruntea comitatelor se afla comitele sau comitele suprem numit de principe din rândul marii nobilimi maghiare, cu condiția să dețină moșii în cuprinsul comitatului. Pentru buna desfășurare a activităților cerute, alături de comite funcționau doi vicecomiți, numiți de obicei de comite. Aceștia se aflau la conducerea celor două cercuri în care erau împărțite comitatele la începutul secolului al XVII-lea. Adunarea generală a comitatului, prezidată de comite, ajutat de notar, de juzii supremi, juzii nobililor și, desigur, de cei doi vicecomiți și de un număr de dieci, se întrunea periodic, de mai multe ori pe an. Ținând cont de atribuțiile judiciare ale acestei Adunări generale a comitatului și pentru o mai bună funcționare, în secolul al XVII-lea s-a format o structură aparte cu atribuții exclusiv judecătorești, scaunul general de judecată.

Adunarea generală a comitatului avea atribuții importante în probleme administrative, fiscale, militare etc. Era convocată, printre altele, înainte de ținerea Adunării generale a țării pentru a desemna reprezentanții comitatului la aceasta, care să fie purtătorii de cuvânt ai celor din comitat. O asemenea convocare era cu atât mai importantă atunci când se avea în vedere alegerea unui nou principe sau, în situații de excepție, când erau solicitate contribuții neobișnuite de puterea suzerană.

Unii dintre comiții supremi ai comitatelor au deținut, în paralel cu această funcție, și calitatea de membri ai Consiliului princiar, ai Tablei princiare de judecată, au fost vistieri, generali ai armatei sau au deținut alte mari demnități și dregătorii la curtea princiară.

Comitatele, la fel ca și scaunele secuiești, săsești sau districtele, s-au bucurat de o oarecare autonomie, fapt ce le-a îngăduit ca, în limitele cadrului general legislativ al principatului, să-și creeze propriile regulamente și statute, precum a fost cazul statutelor comitatelor Târnava (1610), Cluj (1650), Turda (1664)[1] etc. ce au venit cu precizări legate de aplicările locale ale legilor.

Alături de împărțirea în comitate s-a perpetuat și organizarea teritoriului locuit de secui în scaune în cuprinsul cărora, pe parcursul secolului al XVII-lea, s-au constituit scaune mai mici, numite filiale ale celor dintâi. Au funcționat astfel următoarele scaune secuiești: Odorhei, scaun „mamă", la care, în secolul al XVII-lea, s-au format două scaune filiale,

---

[1] Sándor Kolosvári, Kelemen Óvári, *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, I, Budapesta, 1885, p.277, 288 și 291.

anume Brăduț, ce îngloba 9 sate, și Cristur; scaunul Mureș, cel al Arieșului, ce avea în 1642 un număr de 22 de localități, scaunul Ciuc cu cele două scaune filiale, Gheorgheni și Cașin și, în sfârșit, scaunul mare Trei Scaune format din mai vechile scaune Szepsi, Kézdi și Orbai, la care, mai târziu, s-a adăugat scaunul filial Miclosoara care, în 1627, cuprindea 10 sate.

În fruntea tuturor scaunelor secuiești s-a aflat inițial un comite al secuilor (*comes Siculorum*), avându-se în vedere rolul precumpănitor militar al secuilor. Uneori voievodul Transilvaniei a avut și calitatea de comite al secuilor, cum a fost cazul lui Iancu de Hunedoara sau, mai târziu, al lui Ioan Zápolya înainte de a ajunge rege al Ungariei. După constituirea principatului autonom, începând cu anul 1571, calitatea de comite al secuilor apare în titulatura lui Ștefan Báthory (*vayvoda Transylvaniae et comes Siculorum*). Această calitate va fi apoi nelipsită în titulatura principilor Transilvaniei, până la instaurarea stăpânirii habsburgice. Se cuvine să menționăm și situația de excepție din timpul stăpânirii lui Mihai Viteazul și a generalului Gheorghe Basta, care nu au purtat acest titlu. În perioada anilor 1629–1630, principesa Ecaterina de Brandenburg poartă și ea acest titlu, dovadă într-un fel a faptului că rolurile militare ale comitelui secuilor s-au pierdut pe parcurs, fiind, credem noi, luate de generalul suprem (*főgenerális*) al secuilor, ce-și face simțită prezența în secolul al XVII-lea.

În fruntea fiecărui scaun secuiesc s-a aflat inițial căpitanul suprem scăunal, înlocuit treptat de judele regal suprem (*judex regius*). Scaunele filiale erau conduse de un vicejude regal (*vicejudex regius*). O parte din deținătorii funcțiilor de jude regal suprem, de mare căpitan al scaunului sau de general al secuilor au făcut parte din Consiliul princiar, cel mai frecvent ajungând cei din scaunul Odorhei și Trei Scaune. Au fost uneori membri ai Tablei princiare de judecată sau alteori, deținând moșii pe teritoriul unor comitate, au fost numiți comiți. De asemenea au participat de drept în Adunarea generală a țării, alături de ei luând parte și alți nobili secui.

Ca și în comitate, un rol important în Secuime a revenit adunării generale a scaunului, prezidată de judele regal suprem, convocată de mai multe ori pe an, fără a avea un loc anume de întrunire. Atribuțiile acestui organism au fost multiple: administrative, militare, fiscale, judiciare și, între anumite limite, legislative. Competențele în materie judecătorească au fost preluate din adunarea generală de către Scaunul general de judecată ce s-a format în secolul al XVII-lea, prezidat de același jude regal suprem ajutat de un număr variabil de asesori jurați, între 9 și 12. În afară de alegerea delegaților la Adunarea generală a țării, cărora le dădea instrucțiuni, a oficialilor scăunali, precum judele regal suprem, cu condiția ca acesta să aibă moșii în teritoriul scăunal, adunarea scăunală alcătuia statute proprii, rezolva unele plângeri de interes general, lua hotărâri în probleme administrative, aducea la cunoștință hotărârile Adunării țării, repartiza dările pe comunitățile componente, hotăra lustrele militare, lua decizii pentru aprovizionarea și încartiruirea de trupe etc.

La fel ca și celelalte națiuni privilegiate și secuii au fost preocupați să-și creeze propriile regulamente și statute pentru aplicarea locală a legislației generale a principatului, ținând

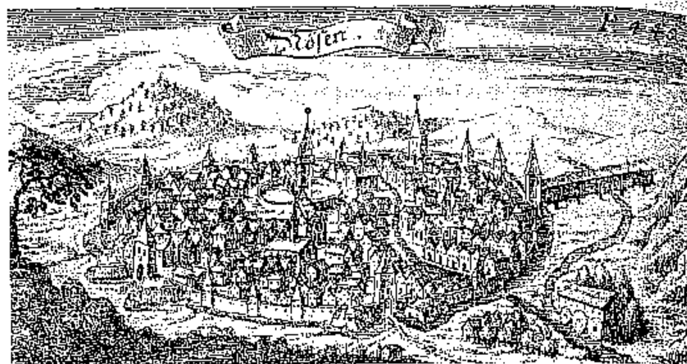

Fig. 254 Cetatea Bistriței în secolul al XVII-lea, gravură germană.

seama de o anumită tradiție, de obiceiurile juridice și practicile locale. Astfel de preocupări le regăsim în secolele XV-XVI, când se hotărăsc „statutele națiunii secuiești", la care apoi, pe parcursul secolului al XVII-lea, s-au adăugat statute ale scaunelor, precum cele ale Mureșului (1610–1718), Trei Scaune etc[1].

Teritoriul săsesc, numit în general *Fundus regius*, și-a menținut organizarea administrativă anterioară, fiind împărțit tot în scaune și districte. Alături de scaunele Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Sebeș, Nocrich, Cincu, Orăștie, anul 1603 mai menționează două districte: districtul Bârsei, pomenit ulterior în mod frecvent ca districtul Brașovului, ce cuprindea orașul Brașov și scaunul Rupea, care ulterior este înlocuit cu scaunul Cohalmului, și districtul Bistriței. Tot la începutul secolului al XVII-lea apare menționat și scaunul Miercurea. Au funcționat pentru anumite perioade mai mici de timp unele subdiviziuni ale acestor structuri administrative sus-pomenite.

În fruntea scaunelor, ca și a districtelor, s-a aflat un jude scăunal ajutat de judele regal cu atribuții sporite. Actul de conducere al acestora era sprijinit de Adunarea generală a scaunului convocată periodic cu atribuții administrative, economice, militare, judecătorești etc. Peste această organizare administrativă a sașilor s-a suprapus Universitatea săsească – organism administrativ ce a înglobat obștea sașilor din scaunele și districtele amintite. Populația românească numeroasă de pe aceste teritorii și-a păstrat propriile structuri administrative, nefiind inclusă în Universitatea săsească constituită în anul 1486. Pe baza cadrului general legislativ al principatului și în funcție de privilegiile avute, sașii și-au elaborat pe parcursul secolelor XV-XVI, după cum au făcut și celelalte două națiuni

[1] *Ibidem*, I, p. 1–106.

privilegiate (nobilii și secuii), statute cuprinse în anul 1583 în codul de legi al senatorului brașovean Matthias Fronius cunoscute ca „Statutele drepturilor municipale ale sașilor din Transilvania". Elaborarea acestora a continuat și în secolele XVII-XVIII[1].

Universitatea săsească, organism ce a funcționat în exclusivitate pentru națiunea privilegiată a sașilor, avea în frunte un comite al sașilor (*comes Saxonum*) înlocuit apoi de judele regal, care de cele mai multe ori era judele orașului Sibiu, de altfel sediul Universității săsești era la Sibiu, unde a și funcționat cu unele modificări până la 1876. Pentru rezolvarea multiplelor probleme ținea adunări sau sesiuni, convocate ca și la nivelul comitatelor nobiliare sau al scaunelor secuiești, înainte de ținerea Adunării generale a țării pentru a se lua decizii și atitudini față de problemele ce se vor discuta în aceasta. Putea fi convocată și pentru rezolvarea problemelor locale săsești. La adunările Universității participau, cu împuternicirile necesare, conducătorii sau delegații scaunelor și districtelor componente. Între sesiuni problemele Universității erau rezolvate de judele orașului Sibiu și de magistratul acestui oraș. Universitatea săsească avea sarcini importante în probleme fiscale, puterea centrală repartizând o sumă globală acestui organism căruia îi revenea apoi rolul de a împărți dările pe scaune, orașe și districte, ținând cont de numărul de porți, de cel al locuitorilor, de scutirile avute pentru localitățile afectate de calamități, incendii etc. În chestiuni militare Universitatea stabilea contribuția militară a părților componente, pentru a rezulta numărul total al militarilor stabiliți în Adunarea generală a țării, în fruntea cărora se afla judele regal al Sibiului. Ulterior locul militarilor ridicați de Universitate este luat de livrarea unei sume de bani pentru angajarea mercenarilor.

În problemele de natură economică, comercială intervenea pentru a fixa prețurile la diferite articole meșteșugărești dar și la unele produse agricole. În materie judiciară Universitatea săsească reprezenta ultima instanță de apel pentru foarte multe procese, doar în situații cu totul excepționale se putea apela direct la principe, când Universitatea săsească era prima instanță de judecată, ocolindu-se Tabla princiară.

Universitatea săsească, ca instituție reprezentativă a uneia din cele trei națiuni privilegiate, își trimitea delegații la Adunarea țării, reprezentanții fiind de obicei juzii scaunelor și ai districtelor, juzii primari ai orașelor componente. Un reprezentant al acestei instituții își găsea locul obligatoriu în Consiliul princiar, de regulă fiind judele regal al Sibiului, mai rar cel al Brașovului și, o singură dată, au fost primarii orașelor Sibiu și Bistrița. Se regăsesc mai puțin reprezentați în instanța superioară de judecată, în Tabla princiară, întrucât beneficiau de un privilegiu conform căruia de la Universitatea săsească se ajungea în apel (recurs) direct la principe.

Populația românească majoritară, neinclusă în cele trei națiuni privilegiate, se regăsește pe teritoriul tuturor formelor de organizare administrative pomenite: comitate, scaune și districte. Cu toate acestea, a reușit ca pe tot parcursul secolului al XVII-lea să-și păstreze

[1] *Ibidem*, I, p. 505–637.

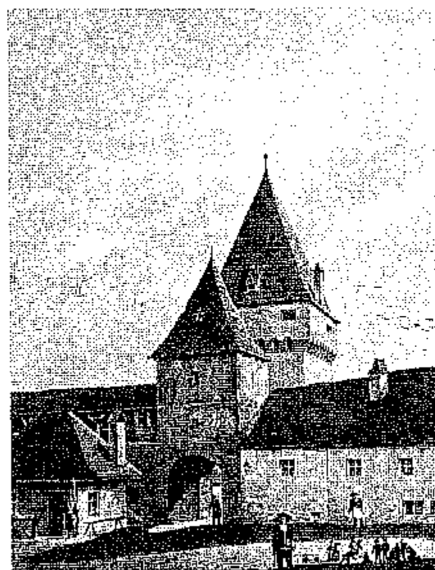

Fig. 255 Cetatea Sibiului, poarta Elisabeta, dărâmată în 1865, pictură de Johann Böbel.

și unele forme specifice de organizare, precum districtele dezvoltate în special în jurul unor cetăți de margine, rosturile militare îngăduindu-i să-și perpetueze specificul. Au funcționat astfel districtul Făgărașului, Chioarului, al Văii Rodnei, scaunele Săliște și Tălmaciu, ca și enclava românească din Secuime formată din satele Vlăhița și Căpâlnița. În general, teritoriul ce a format domeniul cetăților Deva, Hunedoara, Gherla, Oradea, Șiria, Ineu, Lipova etc. s-a bucurat de o mai bună conservare a structurilor locale, afectate apoi de ocuparea de către turci a teritoriilor. Potrivit statutelor districtului Făgăraș din anii 1508, 1690, rezultă că acesta avea o organizare specială, bucurându-se de dreptul paloșului (*ius gladii*). Se vorbește de scaunele inferioare ale districtului, anume scaunul provizorului din Făgăraș, numit și scaunul boieronal, cel din Porumbacu, Șercaia și Comana. Deasupra acestora se afla scaunul superior numit și scaunul căpitanului din Făgăraș[1]. Locuitorii districtului Chioar, ce s-a dezvoltat în jurul cetății Chioarului, au avut o organizare asemănătoare, în fruntea cetății aflându-se căpitanul cu rosturi militare în principal dar și judecătorești.

13. Organizarea orașelor

Față de secolul al XVI-lea nu au intervenit modificări esențiale nici în organizarea orășenească. S-a menținut aceeași grupare ierarhica, respectiv clasificare, a orașelor în trei mari categorii: orașe libere regești (*civitas libera ac regia*), orașe sau târguri nobiliare (*civitas, oppidum nobilium*) și târguri (*oppidum*).

[1] *Corpus stat.*, *I*, Budapesta, 1885, p.169–176 și 328–329.

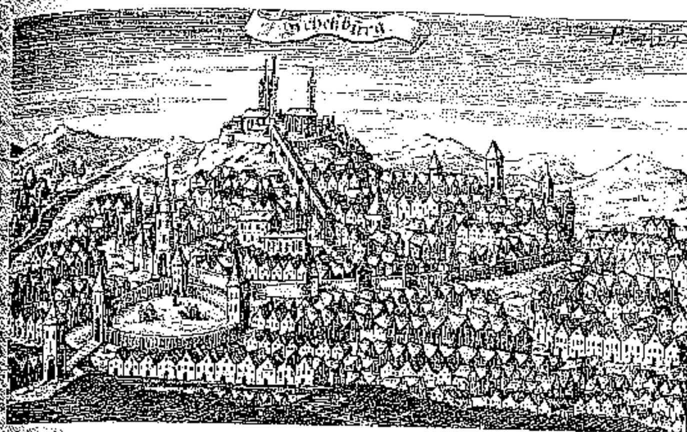

Fig. 256 Cetatea Sighișoara în secolul al XVII-lea.

Orașele libere regești (*civitas libera ac regia*) erau orașe ce se bucurau de deplinătatea drepturilor și libertăților, fără nici o dependență față de comitate, scaune secuiești iar în scaunele și districtele săsești ele sunt cele care asigură conducerea acestora. Au drepturi egale cu comitatele, scaunele și districtele, trimițându-și la fel ca și acestea reprezentanții în Adunarea generală a țării; au dreptul, în limitele cadrului general legislativ, să-și întocmească statute, legislații proprii valabile pe teritoriul lor; își aleg propria conducere cu atribuții administrative, judecătorești. În probleme judiciare apelul se face direct la Tabla princiară. Contribuiau la visteria țării cu taxe globale, fixate de obicei în Adunarea țării, care apoi era repartizată de către conducerea orașului. Aveau apoi dreptul de a emite acte autentice și întărite cu sigiliul propriu.

Principalele orașe libere regești au fost: Clujul pe teritoriul comitatului cu același nume până în anul 1660, când decade la statutul de oraș nobil, devenind oraș de graniță după căderea Oradei; orașul Târgu Mureș din 1616, pe teritoriul scaunului omonim, și orașele Sibiu, Brașov, Sighișoara, Mediaș, Bistrița și Sebeș, pe teritoriul scaunelor și districtelor săsești.

Orașele sau târgurile nobile (*oppidum nobilium*) au fost așezări ce s-au bucurat de un statut intermediar între oraș și târg. Comunitatea orășenească s-a aflat sub jurisdicția comitatului dar s-a bucurat de drepturi nobiliare, fiind scutită de contribuțiile ordinare. Din punct de vedere militar participă cu oaste în cadrul oștirii comitatului; din perspectiva judiciară este subordonat la fel comitatului, pricinile judecate aici putând fi înaintate în apel la comitat. Au intrat în această categorie Dejul (1668), Turda Nouă (1619) și

Turda Veche (1668). Târgului Aiud, considerat în această categorie, i-a fost contestat acest statut.

Târgurile (*oppidum*) intră în categoria așezărilor ce își aleg singure conducerea, se bucură de unele privilegii dar sunt supuse autorității comitatelor sau scaunelor unde se află. Chiar și în cazul acestei categorii se pot face mai multe diferențieri în funcție de privilegiile de care se bucurau. Unele dintre ele intrau în categoria târgurilor taxaliste (*loca taxalia*) și, la fel, ca orașele libere regești primeau o sumă globală din dări, pe care apoi cu ajutorul perceptorului propriu o vărsau comitatului sau scaunului. Au intrat în această categorie mai multe așezări: Alba Iulia, Ocna Sibiului, Târgu Secuiesc, Sfântu Gheorghe, Hunedoara, Ilieni, Brețcu, Abrud, Hațeg, Debrețin, Zalău, Sic, Cojocna și altele, unele dintre ele, precum Abrudul, Hunedoara, Ocna Sibiului, Hațegul etc. având dreptul de a trimite doi delegați la Adunarea țării. Tot în categoria aceasta a târgurilor au intrat și cele aflate sub stăpânirea unei episcopii, a unui stăpân feudal. Într-o astfel de situație a fost, de exemplu, târgul Zalău.

Schimbări față de perioadele anterioare apar în legătură cu pătrunderea masivă a elementului maghiar în târguri și orașele din afara Universității săsești, cât și în conducerea acestora. Astfel, orașul Cluj, controlat de populația germană și aflat încă în secolul al XVI-lea în corelație cu sistemul judiciar al Universității săsești — procesele în apel ale orașului Cluj fiind înaintate orașului Bistrița —, în secolul al XVII-lea devine un oraș în care sașii pierd paritatea în conducerea orașului în favoarea maghiarilor. Orașele, în special cele care s-au bucurat de privilegii, tind tot mai mult să devină comunități închise cu excluderea dreptului celorlalți de a se așeza. Exclusivismul orașelor săsești s-a răsfrânt

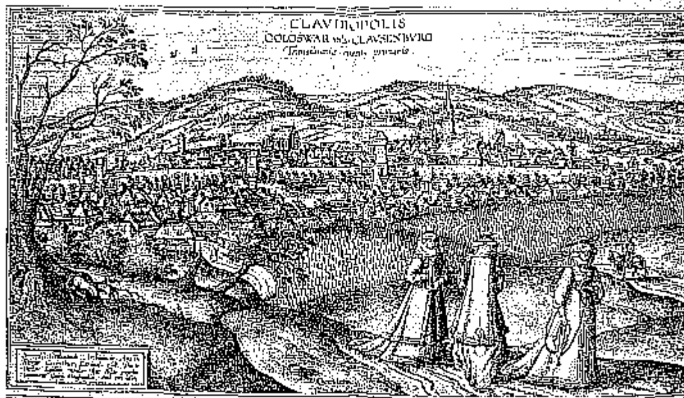

Fig. 257 Clujul la 1617, gravură de Aegidius de Ryde.

asupra tuturor celor care nu erau sași, interzicându-se nobililor, românilor etc. să se așeze aici. S-au dezvoltat astfel, pe lângă orașul clasic, burgul împrejmuit cu ziduri, așezări noi formate din români, negustori greci etc. care se vor constitui apoi în puternice comunități. O atitudine similară au avut-o și restul orașelor aflate pe teritoriul comitatelor sau scaunelor secuiești, promovată și aici în special de categoria meșteșugarilor organizați în bresle.

În privința conducerii orașelor și târgurilor structura organizatorică a rămas în linii generale identică, s-a înregistrat o mai mare specializare și diversificare a activităților, a crescut numărul celor angajați. Dreptul de a lua parte la conducerea orașului (*civitas*) a revenit în exclusivitate doar celor ce aveau calitatea de cetățean (*civis*) înscris în registrul cetățenilor. Înscrierea în acest registru se putea face la mărturia a doi cetățeni ce se asigurau că starea materială a noului venit era corespunzătoare. S-a format astfel o comunitate a cetățenilor care se bucurau de privilegii dar și contribuiau la obligațiile orașului, alături de care erau mulți alții ce nu erau cetățeni.

În fruntea orașului sau a târgului (*oppidum*) s-a aflat un jude primar sau jude suprem sau consul ales de obicei anual. Era ajutat în conducere de un număr de jurați numiți și senatori, de obicei, în număr de 12, la care se adăuga adunarea celor o sută de bărbați (*centumviri*). Judele primar al orașului era de regulă reprezentantul orașului la Adunarea generală a țării, și la Universitatea săsească în cazul orașelor săsești. În caz de război era comandantul militar al trupelor ridicate de oraș. Pe timpul când deținea funcția era scutit de plata dărilor.

Cei 12 cetățeni jurați sau senatori erau consultați de judele primar în problemele administrative, fiscale, militare, judiciare, reprezentau orașul în Adunarea generală a Stărilor atunci când era cazul. Adunarea celor o sută de bărbați (*centumviri*) avea în frunte un orator, un purtător de cuvânt. Rolul acestora era însă unul consultativ. Exista apoi un notar, numit pe viață, un număr de administratori, procuratori, curatori, supraveghetori, vigesimatori, paznici ai porților, căpitani ai cvartalelor orașului și decurioni, exactori, juzi divisori etc. Magistratul orășenesc, adică judele și jurații, aveau competențe administrative, fiscale, militare, judiciare, legislative, etc. O parte a acestora se regăsesc în *statutele* pe care acestea s-au îngrijit cu timpul să le adopte spre a da o formă locală specifică dispozițiilor legislative ale principatului. Atribuțiile magistratului orășenesc nu s-au limitat însă doar la suprafața restrânsă a orașului sau târgului, înconjurat sau nu de ziduri, ci ea s-a extins și asupra domeniului orașului – satele și moșiile stăpânite de oraș. În cazul orașelor Bistrița sau Brașov, autoritatea conducerii orășenești s-a întins și asupra satelor ce formau districtele omonime, față de care orașul se comporta aidoma unui nobil față de stăpânirile sale.

III. BISERICA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI TRANSILVANIA

I. Biserica în Țara Românească și Moldova

1. Context și structuri organizatorice

Împrejurările politice în care au ființat Țările Române în secolul al XVII-lea, realitățile vieții interne, raporturile cu lumea răsăriteană au marcat existența Bisericii, ce a avut o prezență definitorie în evoluția celor două state.

Stăruitoare în menținerea credinței și a conștiinței apartenenței la arealul ortodoxiei, instituția ecleziastică a îndeplinit însemnate rosturi nu numai în apărarea dogmatică dar și a tradițiilor și a legii străbune, adevărați factori de identitate, ce i-au individualizat pe români între popoarele din Balcani, cu deosebire, prin unitatea lor de neam și de limbă.

În condițiile socio-politice de după 1601, agravate de dominația otomană la nord de Dunăre, procesul de organizare a Bisericii și, mai ales, de îndrumare a clerului, cunoaște noi imbolduri după cerințele vremii. Aceasta într-o perioadă în care avea loc un susținut dialog al Creștinătății din Europa de Sud-Est cu Orientul creștin, în special cu patriarhiile apostolice și cu Athosul, în care și-au făcut simțită prezența și înalți ierarhi ai Țărilor Române. Manifestări explicabile, având în vedere mai ales confruntarea apărătorilor Ortodoxiei în plan confesional cu exegeți ai Reformei și Contrareformei, protestanți, calvini, catolici, prin scrieri răspândite fie în limba greacă, cu ajutorul tiparului de la Veneția sau din Țările Române, fie prin cărți în graiul românesc.

Exigențe ce țin de evoluția în plan intern a Țării Românești și a Moldovei, ca și legăturile lor cu popoarele din jur sau dintr-un mai vast areal au implicat o neîntreruptă activitate în structurile instituției ecleziastice, care le-a asigurat permanentă și continuitate cu o însemnată influență în viața societății. Este calea pe care au fost angajate cele două mitropolii de la sud și est de Carpați, ca și centrele episcopale din subordine, cu eparhiile aparținătoare. Ele păstrau strânse relații cu egumenii sutelor de mănăstiri și schituri, iar prin intermediul a zeci de protopopi de la județe și ținuturi — „blagocini" — și cu ajutoarele lor de la plăși și districte, cu miile de parohii din așezările sătești și orășenești.

În scaunul *Mitropoliei* de la Târgoviște, stabilit apoi la București (1668), s-au succedat zece arhierei, începând cu Eftimie (1594–1603), cei mai mulți români, cum au fost Teofil de la Râmnic (1637–1648), Ștefan arhimandritul Tismanei (1648–1653, 1659–1668) sau Teodosie egumenul mănăstirii Argeș (1668–1672; 1679–1708). Între aceștia și înalți prelați greci, ca Luca din Cipru (1605–1629), fost ierarh de Buzău, și urmașul său Grigorie (1629–1636). Dar, în rândul arhiereilor s-au numărat și Ignatie Sârbul de la Nicopole (1653–1659), susținut de Matei Basarab, iar ulterior Antim Ivireanul (1708–1716), originar din Georgia, care încheia în epocă șirul capilor Bisericii din Țara

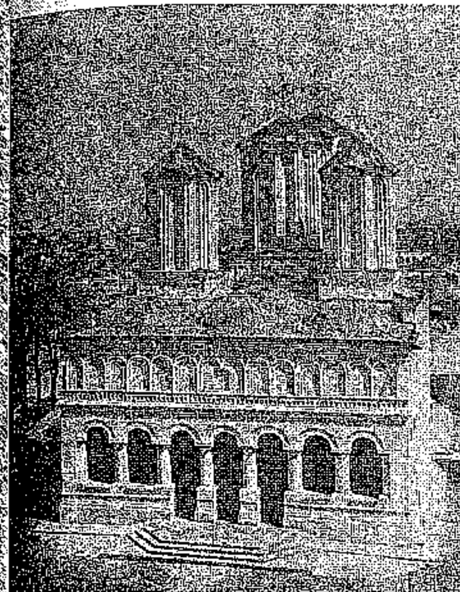

Fig. 258. Biserica Mitropoliei Țării Românești din București.

Românească. Ei își exercitau jurisdicția asupra județelor istorice Argeș, Dâmbovița, Ialomița, Ilfov, Muscel, Olt, Prahova, Teleorman și Vlașca.

Legăturile cu clerul monahal și parohial din celelalte eparhii s-au desfășurat sub autoritatea *Episcopiei de Râmnic*[1] și de la *Buzău*[2]; prima amintită îndrumătoare a vieții ecleziastice în județele Olteniei, iar următoarea citată, în cel omonim, ca și la Râmnicu Sărat și Săcuieni.

Pentru scurtă vreme, la inițiativa voievodului Grigore Ghica (1672–1673) și cu susținerea apoi a lui Gheorghe Duca (1673–1678) a fost întemeiată *Episcopia Strehaiei*, sub cârmuirea prelatului Daniil Moldoveanul, identificat cu Daniil Andrian Panonianul (1673–1679), care și-a exercitat autoritatea asupra lăcașurilor din zona Mehedinților. O dată cu înscăunarea lui Șerban Cantacuzino, eparhia a fost desființată, iar ierarhul numit egumen la ctitoria de la Cotroceni a voievodului, unde este atestat din 25 septembrie 1679–1682. Organizarea ei a fost pusă în legătură cu împrejurările înlocuirii vlădicăi Teodosie din scaunul mitropoliei (1672), dar și cu trebuința cunoașterii ecourilor propovăduitorilor Reformei și a Contrareformei din Transilvania, reverberate mai puternic către zona de vest a țării.

---

[1] În fruntea ei sunt cunoscuți 12 ierarhi, de la Efrem (c. 1601–1613) și până la Damaschin (1707–1725), în mare parte ridicați dintre localnici, atestați mai înainte ca egumeni la mănăstirile: Bistrița, Cozia, Glavacioc, Sadova, dar și străini, ca Ignatie Sârbul (1636–1653), Ignatie Grecul (1657–1668) sau Antim Ivireanul (1705–1716), organizatorul tiparniței de aici. Doi dintre acești prelați, Serafim (1668–1670) și Damaschin, veniseră de la Episcopia Buzăului.

[2] Aici au cârmuit nouă ierarhi, îndeosebi români, începând însă cu prelatul grec Luca din Cipru (1587–1605), șirul lor sfârșindu-se cu Ioasaf de la Argeș (1708–1716), printre ei și Mitrofan (1691–1702), fost episcop de Huși, organizatorul tiparniței eparhiale.

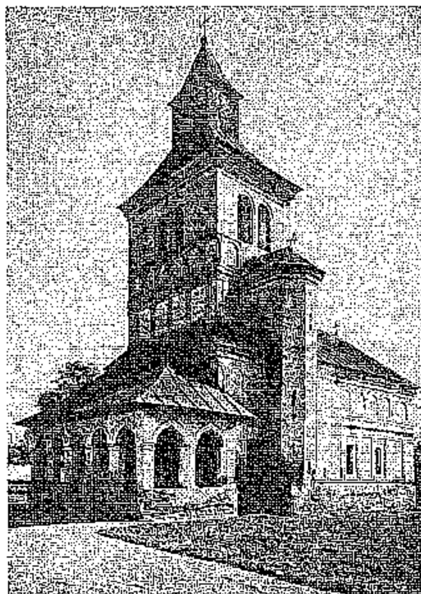

Fig. 259 Biserica mănăstirii Strehaia.

Aceleași structuri organizatorice sunt cunoscute și *Bisericii din Moldova*, dovadă a atâtor factori instituționali comuni celor două state, unde 13 arhierei au deținut în timp conducerea *Arhiepiscopiei Sucevei*, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea așezământul mitropolitan fiind la *Iași*. Desele schimbări de domnie în arealul moldav — de 18 ori pornind din 1601 și până la înscăunarea lui Vasile Lupu (1634–1653), apoi de alte 30 de ori către 1711 —, ca și rivalitățile dintre fruntașii boierimii au făcut ca ierarhii să se afle uneori pe mai scurte durate de timp în scaun decât cei din Țara Românească. Sunt realități vădite începând cu mitropolitul Gheorghe Movilă (1600–1605), cu Teodosie Barbovschi (1605–1607) ș.a., șirul înalților prelați oprindu-se la Ghedeon al II-lea (1708–1722). Din rândul lor s-au afirmat valoroși cărturari și teologi, cum au fost Anastasie Crimca (1607–1617; 1619–1629), Varlaam (1632–1653) și Dosoftei (1671–1674; 1675–1686). Eparhia era constituită din ținuturile: Suceava, Câmpulung, Botoșani, Hârlău, Neamț, Iași și Cârligătura. Înalții ierarhi ajungeau în scaunul vlădicăi pornind, în mare parte, de la Episcopia de Huși, la aceea de Rădăuți și apoi la Roman.

Cei 17 prelați care au cârmuit *Eparhia Romanului*[1] aveau sub autoritatea lor clerul din ținuturile: Roman, Bacău, Putna, Tecuci, Tutova, Vaslui și Covurlui cu Galații. Tot atâția ierarhi s-au aflat și în fruntea *Episcopiei Rădăuților și a Hotinului*[2], jurisdicția lor

[1] Între episcopii care au păstorit aici, de la Agaton (1600–1606) până la Pahomie (1707), unii dintre ei, ca: Anastasie Crimca, Atanasie (1616–1629), Dosoftei (1660–1671), Teodosie (1671–1674), Sava (c. 1685–1689) și Misail (1689–1691), au ocupat apoi scaunul mitropoliei.

[2] La Rădăuți s-au aflat prelații care au urmat de la Teodosie Barbovschi (1600–1605) și până la Calistru (1708–1728), șase din rândul lor ajungând în fruntea mitropoliei.

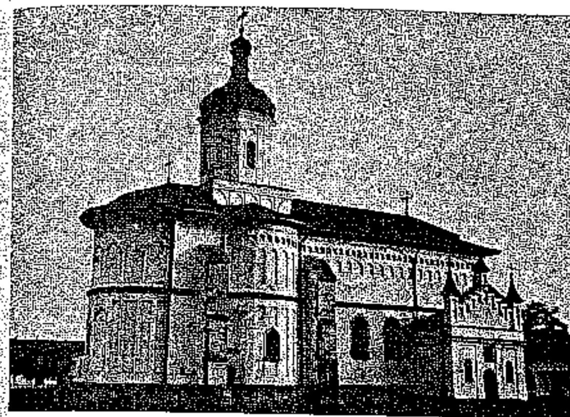

Fig. 260 Biserica Episcopiei Romanului.

extinzându-se peste ținuturile: Suceava — parțial — cu orașul de reședință, ca și la Dorohoi, Cernăuți, Hotin. La *Eparhia Hușilor* sunt cunoscuți 18 prelați deserviți în epocă[1], exercitându-și atribuțiile în ținuturile: Huși, Fălciu, Lăpușna, Orhei, Soroca.

Mitropoliții erau numiți în scaun de către domnie, cu sfatul ierarhilor țării și al marii boierimi, fiind desemnați mai ales dintre episcopi. Mărturii ale vremii se referă la ceremonialul de învestire a acestora, desfășurat și la curtea voievodală. Aici era adus, spre pildă, la 22 februarie 1708, de la Mitropolie, cu careta lui Constantin Brâncoveanu, noul mitropolit Antim Ivireanul, însoțit de marele postelnic Ștefan Cantacuzino. Întâmpinat de principe, care i-a sărutat mâna și i-a făcut o „frumoasă orație dă păstoriia ce i s-au dat“[2], vlădica primea apoi și omagiul boierimii. Aleși astfel, înalții ierarhi dobândeau apoi recunoașterea Patriarhiei de la Constantinopol.

Sub autoritatea puterii centrale, dar la propunerile capului Bisericii, erau confirmați sau revocați și episcopii, egumenii și protopopii, fapte ce au avut însemnate conotații pentru existența Bisericii și viața slujitorilor ei. Și aceasta ca urmare a evoluției produse în structurile clerului, în special din obștile monahale, vădită și prin ridicarea și afirmarea unor distinși cărturari, în spiritul canoanelor cultului ortodox, recunoscuți pentru meritele lor și așezați în fruntea eparhiilor și a preoțimii, spre a le fi îndrumători. Astfel, instituția ecleziastică și-a putut consolida pozițiile, cu deosebire în epocile de mai mare stabilitate

[1] Șirul acestora pornește de la Ioan (1598–1605) și se sfârșește cu Sava (1709–1714), unii ca Ghedeon (1645–1653), Sava (1653–1656) și Dosoftei (1658–1660) dobândind cinul vlădicesc.

[2] Radu Greceanu, *Istoria lui Brâncoveanu*, p. 168.

ale lui Matei Basarab (1632–1654) și Vasile Lupu (1634–1653) sau ale lui Șerban Cantacuzino (1679–1688) și Constantin Brâncoveanu (1688–1714). O vreme în care, după estimări făcute cu probabilitate, în Țara Românească au fost clădite circa 65 mănăstiri și cu deosebire schituri, unele cu o existență limitată, alte 21 durate mai înainte, fiind refăcute, precum și circa 90 de noi biserici, ceea ce reflectă o susținută activitate în spiritul tradiției ecleziastice în medii largi ale societății. În Moldova sunt evidențiate eforturile de zidire a 40 de chinovii, paralel cu refacerea a aproximativ 50 de mănăstiri și schituri, alte cca 75 de biserici, în mare parte din lemn, înscriindu-se în opera constructivă a timpului. Între ele se situează și noi sihăstrii, întemeiate pe plaiuri, în codrii din spațiul subcarpatic sau la adăpostul pădurilor seculare de la câmpie, îndeosebi în zona Buzăului, a Argeșului, a Vâlcei etc. sau în ținuturile Neamțului, Bacăului, Sucevei etc. Și aceasta în contextul în care sursele istorice se referă, dinspre sfârșitul secolului al XVII-lea, *la iuțirea vremurilor,* iar mitropolitul Teodosie își exprimea temerea, în mai 1700, în legătură cu tendințele de *schimbarea oamenilor și a obiceiurilor*, ceea ce putea avea și urmări grele pentru ctitoria sa, Schitul Cetățuia, Râmnicu Vâlcea, dacă nu ar fi găsit un om ca „să-l doară inima"[1] pentru îngrijirea lui. Lăcașurile edificate în epocă stau, fără îndoială, mărturie puternicelor legături între Biserică și societatea românească și, mai ales, impactului credinței asupra vieții spirituale a locuitorilor.

Fig. 261 Mitropolitul Antim Ivireanul

2. Instituția ecleziastică și clerul în viața societății românești. Ierarhi în slujba țării

Aflată sub îndrumarea arhiereilor și ierarhilor care au păstorit eparhiile celor două state, 31 în Țara Românească și 61 în Moldova, Biserica a cunoscut, în diferitele etape ale ființării ei în secolul al XVII-lea, o mai amplă comunicare și prezență în cadrul societății de la sud-est de Carpați, ca și în raporturile întreținute cu centrele ortodoxiei. Sunt laturi definitorii în activitatea instituției ecleziastice, care i-au sporit audiența în plan confesional

[1] DANIC, ms. rom. nr. 136, f. 285v–286, act din 2 mai 1700.

și i-au întărit autoritatea în rândul slujitorilor săi și a locuitorilor din întinsele comunități ale cultului.

Beneficiind de sprijinul domniei, în spiritul mai vechilor practici și canoane, Biserica, instituție centrală a statului, s-a afirmat și ca for justițiar, participând la sfatul țării, adoptând în soboare norme și hotărâri de interes obștesc. Și aceasta, pe lângă faptul că și-a exercitat paralel dreptul de jurisdicție, în special în probleme canonice, dar și penale sau civile, în eparhiile aparținătoare. Aplicarea dreptului canonic în societate a dobândit un mai mare temei o dată cu tipărirea în românește a *Pravilei* de la Govora (1640), ca și a culegerilor normative adresate deopotrivă lumii laice și ecleziastice cum erau: *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe,* Iași (1646), iar, ulterior, *Îndreptarea legii*, Târgoviște (1652).

Ierarhii din cele două state românești au sprijinit puterea centrală în desfășurarea procedurilor de judecată în divanele țărilor de la sud și est de Carpați, în adeverirea atâtor fapte, în întreprinderea unor cercetări ce implicau autoritatea Bisericii, ca aceea cerută episcopului Mitrofan de Huși, la 30 octombrie 1631.

Cărți adeveritoare erau însă elaborate și de înalți clerici din scaunul muntean și moldav, în probleme ce priveau lăcașurile de cult și clerul. Astfel, mitropolitul Luca al Țării Românești confirma, la 16 iunie 1622, schimbul făcut de Necula Catargi, mare spătar, și de socrul său Pană, vistierul cu mănăstirea Cotmeana, martori fiind și Matei, mitropolitul Mirelor, egumen al mănăstirii Dealu, Theofil, episcopul Râmnicului, Efrem Trufașel al eparhiei Buzăului și Ioasaf, episcop al Grevenilor, egumen al mănăstirii Argeșului. Prezența lor, a numeroși prelați, egumeni și protopopi în activități de acest fel reflectă poziția Bisericii în societatea românească a timpului.

Numeroase înscrisuri domnești și acte de mărturie fac dovada rostului îndeplinit de clericii și de lăcașurile de cult în pricini ce implicau testări sub jurământ. Pentru aceasta, una din ctitoriile Bucureștilor avea să rămână în memoria orășenilor ca *Biserica de jurământ.* În anumite împrejurări probele adeveritoare erau susținute de 12 sau 24 de jurători, alteori părțile depuneau mărturii în prezența înalților ierarhi sau, cum amintește un document al lui Iliaș Alexandru de la Iași, din 5 septembrie 1668, în fața a 12 preoți care țineau făclii în mâini.

Instituția ecleziastică beneficia ea însăși în eparhii de dreptul de jurisdicție confirmat de domnie. Ca atare, episcopul Efrem Trufașel de la Buzău (1620–1638), veghea la păstrarea autorității bisericești și în județul Săcuienilor. La 28 decembrie 1668, Radu Leon vodă îl volnicea pe ierarhul Grigorie din același scaun „să aibă a judecarea pre tot omul carii sântu suptu eparhia" sa, potrivit pravilei, „precum au fost legea și obiceaiu"[1], între acestia numărându-se, deopotrivă, slujitorii: roșii, păhărnicei, spătărei sau călărași, și țăranii. Unele atribuții le reveneau și protopopilor, cărora Constantin Brâncoveanu le poruncea, la 1691, să-i cerceteze pe locuitorii din parohiile Săcuenilor și din Podgorie, ale episcopiei Buzăului, și să-i globească după vina lor.

[1] *Ibidem*, Documente istorice, CXXVII/212.

Situații asemănătoare sunt întâlnite și în lumea moldava, unde, de exemplu, prin hotărârile voievodului Vasile Lupu, de la 22 august 1638, satele episcopiei de Huși erau apărate de intervențiile dregătorilor și slujbașilor domnești, judecățile rămânând și aici sub incidența prelatului locului, cu excepția acelora de mai mare gravitate, omoruri și tâlhării, ce cădeau în seama pârcălabilor ținutului Fălciu. Pentru a stabili tot după pravilă dreptul instanțelor de judecată asupra enoriașilor aparținători de biserică, Vasile vodă a convocat sfatul țării la 24 februarie 1649, hrisovul domnesc relevând îndatoririle mitropolitului și ale episcopilor în vegherea faptelor clerului: monahi, preoți, diaconi și țârcovnici, amestecul autorităților laice în eparhii fiind oprit, cu excepția cazurilor de omor.

Sursele veacului al XVII-lea stau de fapt mărturie unui proces mai amplu, în care evoluția instituției ecleziastice are tot mai puternice implicații și asupra vieții slujitorilor ei. De aceea nu poate fi omis aspectul eliberării treptate din rumânie în Țara Românească a preoților și diaconilor din satele dependente ale stăpânitorilor de moșii laici și clerici. Fenomenul se integrează transformărilor produse în structurile socio-economice ale statelor românești. Unii parohi din așezările rurale, cum era diaconul Badea, fiul preotului Lupu, și-a dobândit libertatea de la Tudor comisul din Măldăreștii Vâlcei, pentru serviciile liturgice prestate dregătorului, fapt consemnat în cartea domnească de la 8 ianuarie 1629. În înscrisul citat, voievodul Alexandru Iliaș avea să arate că „n-are treabă nimenile cu popii și cu diiaconii ai rumâni", precizând apoi „nu dau domnia mea preuții să fie rumâni nimenulea"[1]. Afirmația corespunde unei perioade în care numeroase sate căzute mai înainte în dependență și-au redobândit statutul de oameni liberi, între ei și preoții Barbu din Mogoșești și Staico din Grădiștea de Jos, la 3 februarie 1628, iar ulterior, spre pildă la 22 mai 1635, parohul Ștefan, fiul popii Ștefan din Tătulești, și mulți alții. Încă spre sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul veacului următor erau clerici ce revendicau ieșirea din rumânie, cum se arată în cartea din 1703–1704, prin care popa Badea din Plopșor și fiul său Radu diaconul cu familia lor erau slobozi față de Udrea, fiul lui Gherghina armașul[2]. De aceea, Antim Ivireanul socotea că libertatea este o trebuință pentru slujitorii credinței, stabilind la 1714 că „rumânul neertat de stăpânu său nu să poate nici cu un mijloc să se preoțească"[3]. Era o condiție necesară îndeplinirii atât a obișnuitelor rânduieli ale Bisericii, dar și a dialogului cu enoriașii în evocarea ajutorului divin în sprijinul lor. Avem în vedere și solicitări ca aceea a lui Banul vistiernl, adresată egumenului și soborului mănăstirii Bisericani-Neamț, după 27 februarie 1635, ca să-i facă „trei sute de leturghii", pentru care a dat 15 taleri și o moșie, fiind foarte bolnav și având nădejde „să mai viem"[4].

Ținând seama de dificultățile de trai resimțite și de cinul preoțesc, domnia a acordat clerului scutiri de sarcinile fiscale și de alte obligații, deopotrivă celor din Țara Românească (2 septembrie 1627, 2 septembrie 1628, 23 iulie 1631 ș.a.) și din Moldova (1 februarie

[1] *D.R.H.*, B. *Țara Românească*, XXII, p. 407.
[2] DANIC, ms. rom. nr. 705, f. 362–363.
[3] *Capete de poruncă la toata ceata bisericească…1714*, în Antim Ivireanul, *Opere*, p. 355.
[4] *D.R.H.*, A. *Moldova*, XXIII, p. 42–43.

1617, 28 august 1626, 8 iulie 1638 ș.a.). Un act din 15 iulie 1629 atestă că în orașele din Muntenia parohii plăteau doi galbeni anual, iar diaconii unul și jumătate, preoții sătești beneficiind de reducerea acestei dări la jumătate. De anumite avantaje s-au bucurat slujitorii ecleziastici de la bisericile curților domnești sau ale centrelor eparhiale.

Prin hotărârile lui Radu Mihnea vodă din 1 februarie 1617, preoții și diaconii de la toate bisericile din Iași primeau slobozenie să nu lucreze nici o muncă și nici dări să nu ierte, cum au fost iertați mai înainte de alți domni, numai să se roage pentru Creștinătate și pentru „ostile domniei mele și pentru pacea a toată țara noastră"[1].

Obligațiile și cererile neprevăzute față de Poartă au impus însă menținerea contribuțiilor bănești ale clerului. La 11 iunie 1636, Vasile Lupu scria din Iași locuitorilor din ținutul Hotin să contribuie la haraci „dajdia cinstitului împărat", așa cum plătesc și boierii, „vlădicii", ca și „popii"[2].

O situație deosebită va fi întâlnită în hrisovul lui Grigore Ghica de la 15 aprilie 1673, în care, pe lângă suma globală ce trebuiau să o plătească clericii o dată pe an, se amintesc și îndatoririle locuitorilor din parohii de a lucra anual câte două zile cu plugul și în alte două cu secera pe ogoarele slujitorilor bisericii. Cei ce nu puteau îndeplini prestația, erau datori să le dea câte un obroc de grâu de 44 ocale (80 litri) sau echivalentul în bani. Dar, cuantumul obligațiilor clerului va cunoaște creșteri treptate, în împrejurările socio-politice ale timpului, dovadă și a celor hotărâte de Constantin Cantemir în 1691, când preoții plăteau cu ruptoare (sumele fixate și la termenii stabiliți), patru galbeni într-un an. În Țara Românească ei au fost impuși în intervalul 1693–1703, la 13 407 galbeni, revenind câte 4–5 galbeni de paroh. În afară de aceasta, clerul de mir era dator să împlinească *poclonul vlădichii*, la învestirea mitropolitului cu *toiagul arhieriei*, ca și *poclonul cărței*, pentru numirea episcopilor în fruntea eparhiilor, participări menținute și la alegerea unui nou protopop, când se strângea *darea toiagului*.

Sunt preocupări evidente ale puterii centrale de a reglementa statutul clerului față de mireni, avându-se în vedere îndatoririle lor în viața ecleziastică și, totodată, prezența preoților cărturari în societate, dar și a celor ce practicau sculptura în lemn și piatră sau meșteșugul zugrăviei ș.a. Încă din primele decenii după 1600 poate fi surprinsă o anume ierarhizare în rândul iereilor din parohii, o parte reușind să-și sporească avuția: moșii, vii, case, mori, fiind atestați ca martori, jurători, hotarnici, scriind zapise și chiar cărți domnești, ca actul din 20 septembrie 1626, semnat de popa Loghin din Iași. Între ei s-au aflat și știutori ai limbii slave, ne referim, de pildă, la preotul Vasilie Neculcescul din Ungureni, care a „prefăcut de pe limba slavoniască" în românește, la 12 aprilie 1643, actul dat de Alexandru Iliaș la Iași, în 30 mai 1632, pentru Balotești[3].

[1] *D.I.R., XVII*, A. *Moldova*, IV, p. 95; în acest sens, și doc. din 8 mai 1619 de la Gaspar Gratiani (*Ibidem*, p. 340–341).
[2] *D.R.H.*, A. *Moldova*, XXIII, p. 335.
[3] *Ibidem*, XXI, p. 120.

În amândouă Țările Române de la sud și est de Carpați cinul preoțesc cunoaște mai ales spre mijlocul veacului al XVII-lea o ascendență, deși fuseseră exprimate temeri ca acelea ale voievodului mai sus menționat, la 8 iulie 1632, că „nu se cunosc preoții a fi mai bine sau ceva mai presus decât mirenii"[1]. Încă din deceniile precedente s-a subliniat rostul Bisericii ca factor dinamic în sprijinul domniei, în slujirea intereselor statului și al locuitorilor și ca instituție cu rol hotărâtor în promovarea și susținerea activităților cultural-artistice, cu urmări marcante în cultivarea limbii române, în apărarea statutului vechilor ctitorii voievodale și vegherea tradițiilor monastice.

Lumea din spațiul central și sud-est european era marcată tot mai puternic acum de descoperirile științifice de pe tărâmul matematicii, fizicii, astronomiei, geografiei și din alte domenii, lume care cunoscuse însă și impactul ideilor Reformei, dar și ale Contrareformei. În acest context își găsesc motivația stăruințele depuse de domnie și de înalții prelați din Țara Românească și Moldova pentru apărarea preceptelor ortodoxiei, ținând seama de faptul că cele două state se aflau în vecinătatea cultului musulman, a confesiunilor catolică și greco-catolică, a protestantismului, a adepților luteranismului și calvinismului.

În sprijinul instituției ecleziastice, a imaginii ei între contemporani, domnia și ierarhii eparhiilor, împreună cu egumenii mănăstirilor, au acordat atenția cuvenită așezării vieții monastice după vechile canoane, obștile călugărești constituindu-se în adevărate focare ale credinței Bisericii de Răsărit. De aceea, în soboare anume organizate cu participarea voievozilor țării și a marilor dregători sau numai a clerului înalt, s-au stabilit reguli de conducere a lăcașurilor chinoviale și referitoare la traiul în comun al monahilor, la raporturile lor cu lumea laică. Încă de la 1612, mitropolitul Luca cu episcopii Efrem al Râmnicului și Chiril al Buzăului, constatând abuzurile făcute prin „desele schimbări ale egumenilor acelor ce vin cu sila boierilor, prin mită"[2], hotărăsc, așa cum prevedeau și cărțile patriarhului Ieremia al II-lea al Constantinopolului (1587–1595), ca ei să fie aleși de părinții din mănăstiri, pentru buna întocmire a comunităților monahale.

La cererea ieromonahilor și călugărilor de la Bistrița-Vâlcea, patriarhul Chiril al II-lea al Alexandriei (1601–1620) le confirma acestora, la 4 septembrie 1614, dreptul de a numi cârmuitori ai obștei din mijlocul lor, ca să nu se pricinuiască pagubă lăcașului.

Referitor la organizarea corespunzătoare a vieții în comun (*obștejitie*), un act din [illegible] aprilie 1626 amintește măsurile luate odinioară în soborul de la Tismana de ctitorul Sfântul Nicodim, privind desemnarea starețului, pe baza celor recomandate mai de mult de patriarhii ecumenici și ai Ierusalimului, ca și de „bătrânii voievozi ai țării"[3]. Așezământul dat de Leon Tomșa la 7 aprilie 1630, ca și înscrisurile de la Matei Basarab, spre pildă acelea de la 8 decembrie 1640 sau din 10 aprilie 1647 vădesc grija pentru menținerea vechilor obiceiuri în lăcașurile monastice ale țării, confirmate și prin cartea patriarhului

[1] *Ibidem*, p. 180–191.
[2] *D.I.R., XVII*, B. *Țara Românească*, II, p. 102–103.
[3] *D.R.H.*, B. *Țara Românească*, XXI, p. 88–91.

Partenie al Constantinopolului din decembrie 1643, ulterior de Paisie al Ierusalimului din 1648 sau la 1 ianuarie 1657 de înaltul arhiereu Macarie din scaunul Antiohiei ș.a.

În spațiul moldav, voievodul Miron Barnovschi, clerul înalt și dregătorii divaniți, constatând abateri de la obiceiurile bune privind traiul în comun în mănăstiri, stabileau, la 20 septembrie 1626, prin 12 prevederi, să îndrepte „cele stricate", și anume călugării să nu aibă avere, să nu facă negoț, agonisita lor să fie a întregii obști, egumenul să fie ales de soborul lăcașului, dintre cei mai vrednici ieromonahi, pentru o durată de un an, putând fi însă reales. Alte recomandări îi aveau în vedere pe stareț, pe econom și eclesiarh, pe acei monahi care voiau să se așeze în sihăstrii, hotărâri ce se desprind și din acte anume elaborate spre folosul mănăstirilor Sucevița, Dragomirna, Voroneț, Solca, Secu sau Hangu–Neamț. Pentru ultimul schit menționat, ctitorie a lui Miron Barnovschi, voievodul avea în vedere nu numai regulile de viețuire a călugărilor, ci și îndatoririle lor liturgice.

Preocupările pentru statornicirea vechilor norme canonice ale traiului în comun în mănăstiri au constituit o cale de apărare a ctitoriilor Moldovei de practici străine și mai ales de abuzuri în ce privește închinarea lor, în tot mai mare măsură în veacul al XVII-lea, la centrele ecleziastice ale lumii răsăritene.

În Țara Românească, în condițiile nemulțumirii boierimii și al altor categorii sociale, cu deosebire față de politica economico-fiscală a domnului grec, Leon Tomșa (1629–1632) și a camarilei sale, dar și a urmașului lui, Radu Iliaș (1632), s-a declanșat o puternică mișcare, voievodul fiind obligat sa dea așezământul din 15 iulie 1631. Referitor la instituția ecleziastică, se hotăra ca mitropolitul, episcopii și egumenii „să nu se schimbe pre mită, ce să fie pre sabor"[1], ca atare patriarhul ecumenic să nu-l numească pe vlădică sau pe alți prelați, ci doar să le confirme alegerea, iar mănăstirile închinate la așezămintele ecleziastice din străinătate să-și recapete libertatea.

Poziția și rostul îndeplinit de cler în epocă sunt invederate și de înscrisul aceluiași domn, de la 23 iulie anul citat. El se adresa „tuturor popilor și diaconilor" de la parohiile episcopului Efrem al Buzăului, precizând că s-a hotărât scoaterea grecilor, oameni străini, care „vând țara fără milă"[2]. Preoților li se acordau scutiri fiscale, urmând să dea anual numai doi ughi (galbeni) pentru plata birului, însă să păzească rânduielile Bisericii cu slujba și cu pravila divină și să se roage pentru voievod și pentru toată creștinătatea.

Accente puternice împotriva acelora ce strică țara apar și în hrisovul lui Matei Basarab din 1639 <după ianuarie–august> 28 și în cel de la 27 noiembrie 16<40>, ultimul relevând spre știința atât a duhovnicilor, cât și a mirenilor, că mitropoliți și domni greci „au început a cârciumări și a vinde sfintele mănăstiri" și lavrele domnești, supunându-le ca „metoașe [illegible] altor mănăstiri din țara grecească și de la Sfetagora, fără de voea soborului". De aceea voievodul stabilea ca 12 vechi ctitorii, Tismana, Argeș, Brădet ș.a. „să fie în pace de călugării străini"[3], iar alte șase, și anume: Cozia, Bistrița, Govora ș.a. să nu fie vândute

[1] *Ibidem*, XXIII, p. 408 (p. 406–409).
[2] *Ibidem*, p. 412–414.
[3] *Uricariul*, V, p. 157–166, datat 30 noiembrie 1641 (Actul la DANIC, Peceți I, nr. 54; cf. *Catalogul*, V, p. 111–113).

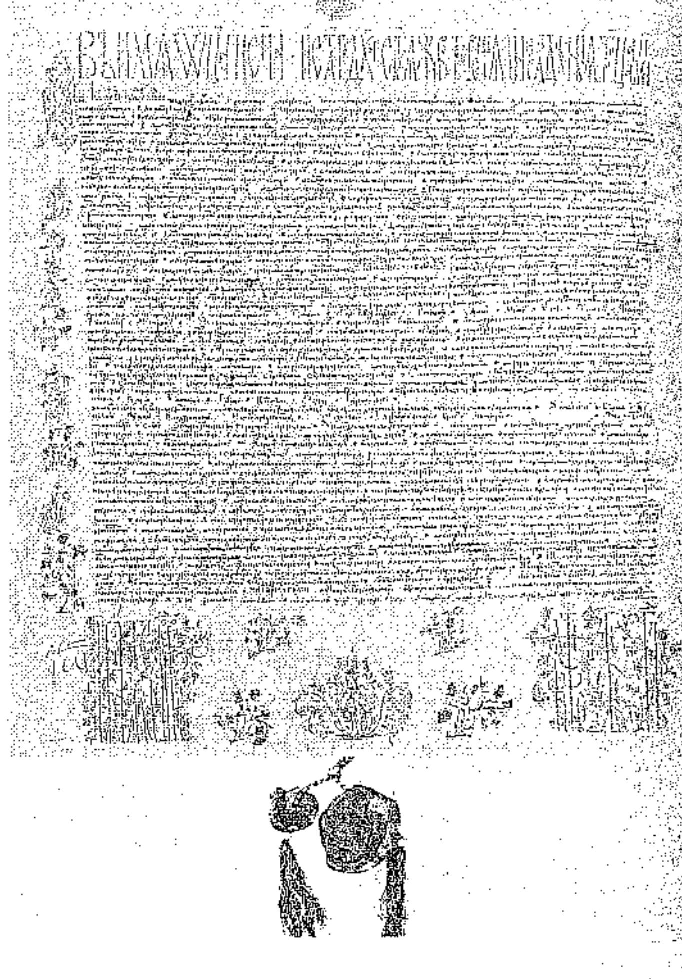

Fig. 262 Hrisovul lui Matei Basarab din 27 noiembrie 16<40> pentru scoaterea de sub închinare la lăcașurile străine a vechilor ctitorii ale țării.

niciodată și încă zece lăcașuri reclădite sau zidite de principe: Câmpulung, Sadova, Brâncoveni ș.a. Ecoul acestui așezământ se va face simțit și în cartea lui Constantin Șerban din 15 mai 1657.

Confirmările date actelor lui Matei vodă de patriarhul ecumenic Partenie, prin cele două gramate din aprilie 1641, stau mărturie unei importante problematici, căreia instituția eclezistică a trebuit să-i facă față nu numai în această vreme, când voievodul Țării Românești, ca și domnul Moldovei, Vasile Lupu, au îndeplinit un însemnat rol în sprijinirea ortodoxiei, dar și în deceniile ce au urmat.

Este o vreme în care soboarele din mănăstiri și-au făcut simțită prezența, cum au fost și cele de la Moldovița (18 noiembrie 1638), Putna (21 noiembrie) și Sucevița (22 noiembrie), constituite nu numai din călugării obștilor menționate, ci și din mirenii care îndeplineau slujbe acolo (scutar, brănișter ș.a.), sau în situații deosebite, ca aceea atestată de cartea din 6 februarie 1663, de la Iași, a lui Eustratie Dabija, a mitropolitului, a episcopilor și a dregătorilor din sfatul domnesc.

De asemenea, pentru judecata ce privea o datorie mai veche a voievodului Șerban Cantacuzino la sprijinitorul său Gheorghe Duca, Constantin Cantemir avea să convoace, tot la Iași, un sobor al prelaților moldoveni, după septembrie 1688, la care era de față și patriarhul ecumenic Iacov al III-lea (1687–1688).

Ierarhii din Țările Române au participat și la alte activități de interes economic, politico-diplomatic din viața celor două state. Ei au căutat uneori să polarizeze energii pentru înfăptuirea propriilor planuri, așa cum încercase mitropolitul Eftimie al Țării Românești, după retragerea sa în Moldova, unde-l însoțea pe fostul domn Simion Movilă, în speranța reînscăunării voievodului, în 1603, cu sprijinul și protecția polonilor.

Figuri reprezentative în structurile statului, înalții prelați, ca vlădica Grigorie (1629–1636) și episcopul Theofil al Râmnicului (1618 ?–1636), cu slujitori și preoți îl urmau pe Matei Basarab la 26 decembrie 1632, în drumul său la Poartă pentru a fi investit în domnie. Ierarhul Theofil, ajuns mitropolit, îndeplinea în mai 1640, în fruntea unei solii impresionante de 92 de persoane, un însemnat rol în tratativele cu craiul transilvan Gheorghe Rákóczi pentru reactualizarea pactului încheiat de principele muntean, în 1636, de pace, bună vecinătate și sprijin reciproc.

Ulterior, la 20 mai 1655, pornea spre curtea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea și vlădica Ignatie, la cererea lui Constantin Șerban, iar apoi pentru Mihnea al III-lea Radu, la 22 septembrie 1659, la același principe al Ardealului.

În contextul realităților vremii, mitropoliții, episcopii, egumenii, dar și protopopii sau preoții din *clirosul domnesc* nu au lipsit de la ceremonialul curților princiare, făcându-se prezenți prin diferite rosturi și atribuții la București și Iași sau la Focșani și în alte așezări din Țara Românească și Moldova, îndeosebi la căsătorii voievodale sau ale unor mari dregători. La nunta domniței Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu cneazul Radziwill al Poloniei, sosea în capitala moldavă, la 1645, mitropolitul Ștefan însoțit de Radu Cocorescu, marele logofăt, și Diicu Buicescu, mare spătar, trimișii lui Matei vodă. Pentru aceleași oficii, vlădica Varlaam conducea o solie la Cehrin — Ucraina, în vederea stabilirii căsătoriei

Ruxandrei, altă odraslă a domnului Moldovei, cu Timuș, fiul lui Bogdan Hmelnițki, hatmanul cazacilor. Pe această cale era încheiat și un tratat între cele două părți.

Atunci când Gheorghe Ștefan logofătul a ocupat scaunul țării (1653), el i-a cerut mitropolitului Ghedeon și însoțitorilor lui, trimiși în solie la Moscova, să prezinte țarului tratatul de supunere față de Rusia (1656) și să obțină sprijinul ei în lupta împotriva Porții otomane, dar și libertatea pentru neguțătorii moldoveni de a-și duce mărfurile acolo.

Constantin Șerban, ajuns pe tronul Moldovei (1659), se va folosi de arhimandritul Partenie și de ierodiaconul Hrisant, în vederea asigurării protecției, de la curtea țarului Aleksei Mihailovici (1645–1676). În numele aceluiași domn, ieromonahul Partenie stabilea legături și cu voievodul Kievului, Vasili Șeremet (1660), ducându-se iarăși la Moscova, în interesul amintitului principe (1662).

Este o vreme în care în Țara Românească, după declanșarea fățișă a conflictului dintre facțiunile boierești, mitropolitul Ștefan cu episcopii Ignatie Grecul din scaunul Râmnicului și Serafim al eparhiei de Buzău, împreună cu egumenii mănăstirilor și cu sfetnicii lui Radu Leon, vor da, la 14 aprilie 1666, înscrisul în care se recunoștea nevinovăția bătrânului postelnic Constantin Cantacuzino, ucis din porunca lui Grigore Ghica la 20 decembrie 1663. Actul oferă și o privire asupra raporturilor dintre instituția Bisercii și domnie. Se arată astfel că Ghica vodă, după puține zile de la sugrumarea dregătorului Cantacuzin, a ajuns „la mare căință" și, înfățișându-se „înaintea smereniei vlădiciei noastre", îngenuncheat în fața icoanei, a mărturisit cu lacrimi că „fără de nici o vină l-au omorât", din cauza acelor „răi îndemnători"[1]. O dată cu venirea vlădicei Teodosie la cârma mitropoliei (1668–1672), prelatul s-a alăturat grupării boierimii protestatare împotriva abuzurilor lui Radu Leon — reînvestit în domnie — și a sfetnicilor săi greci, obligându-l să dea, la 19 decembrie 1668, un alt așezământ pentru înlăturarea acestora, prestat sub jurământ în noul lăcaș mitropolitan de la București.

După înscăunarea lui Antonie vodă, arhiereul Teodosie a continuat să cerceteze împrejurările în care a fost ucis postelnicul, la 18 iunie 1669, participând, în prezența prelaților și a egumenilor marilor lavre ale țării, în fruntea divanului cel mare, la dezbaterile care au stabilit, după lege, vina lui Stroe Leurdeanu vornicul, spre a fi pedepsit.

Angajarea fruntașilor Bisericii în viața socio-politică și diplomatică nu numai că le definește opțiunile, dar conferă noi dimensiuni programelor îndeplinite de ei. La 1 ianuarie 1684, vlădica Dosoftei cu episcopii moldavi și mari boieri, numărând 17 persoane, s-au adresat țarilor ruși Ivan al V-lea și Petru cel Mare (1682–1696), cerându-le protecție, în urma înfrângerii oștilor turcești sub zidurile Vienei (1683), prevestind declinul puterii otomane. Purtătorii înscrisului, mitropolitul și căminarul Lupu, fiind însă reținuți în carantină din cauza molimei ciumei, au transmis actul voievodului de la Kiev, Alexa Saltâkov. Și vlădica Teodosie, de la cârma Mitropoliei Bucureștilor, trimitea la 8 noiembrie 1700 o plângere lui Petru cel Mare, prin intermediul lui Hrisant Notara, referitor la

[1] DANIC, *Documente istorice*, CCI/24.

situația confesională a românilor de la nord de Carpați aflați sub autoritatea Imperiului habsburgic.

În cadrul dialogului cu marele imperiu ortodox se înscrie și întâmpinarea fruntașilor moldoveni ai „partidei creștinești", mitropolitul Ghedeon și hatmanul Antohi Jora, relativ la înscăunarea de către Poartă a lui Dimitrie Cantemir (1710).

Sunt prezențe ce confereau autoritate unor misiuni îndeplinite de fruntași ai clerului în interesul și apărarea ființei Țărilor Române.

3. *Credința ortodoxă, cultura ecleziastică și limba română*

Evoluția lumii sud-est europene în veacul al XVII-lea a fost marcată de însemnate prefaceri ce și-au pus amprenta și asupra existenței bisericii, a activității clerului din spațiul etnic românesc. Fapt explicabil pentru Principate, care și-au păstrat autonomia pe durate lungi de timp și s-au aflat la loc de puternice confluențe, dar și de dispute pe tărâmul teologiei creștine.

Fiind una dintre reprezentantele de seamă ale creștinătății răsăritene, împreună cu Bisericile greacă și rusă, instituția ecleziastică din Țara Românească și Moldova va fi confruntată în plan confesional cu prozelitismul Reformei, care pătrunsese încă din secolul al XVI-lea în Transilvania, prin adepții luteranismului și calvinismului. De asemenea, cu ofensiva Contrareformei îndreptată de catolici împotriva protestantismului, urmărind extinderea autorității latinilor spre hotarele ortodoxiei, cu ajutorul misiunilor îndrumate de Congregația de Propaganda Fide, înființată la Roma (1622), și a zecilor de cărți tipărite, nu întâmplător, la Veneția în perioada ce a urmat, cu conținut teologic-dogmatic, polemic și misionar. De pildă, *Catechismul creștinesc* (1622), imprimat apoi de Propaganda Fide în 1631 sau *Învățătura creștinească* (1628), reeditată în 1637 ș.a., care au generat reacții și răspunsuri de apărare din partea învățaților răsăriteni laici și clerici.

Trebuie avute în vedere și acțiunile celor ce au îmbrățișat catolicismul în teritoriile dinspre hotarele Moldovei, prin Unirea de la Brești (1596), când o parte a locuitorilor ortodocși din Polonia și Ucraina, mireni, dar și călugări din mănăstiri, au trecut sub obediența Bisericii de la Roma. Unii din monahii care au primit Unirea, cunoscuți sub numele de *Basilieni*, și-au extins apoi activitatea prozelitistă până în lăcașurile chinoviale din Moldova și Țara Românească.

Prin declanșarea conflictului cu Habsburgii după 1604, de către principii Transilvaniei adepți ai protestantismului, cu care cele două state de la nord de Dunăre păstrau strânse raporturi, propovăduitorii calvinismului au căutat să dobândească audiență și la sud-est de Carpați.

Aceste realități din sfera politicului și a vieții confesionale au sporit răspunderile ierarhilor din fruntea instituției ecleziastice din Muntenia și Moldova, sprijiniți de domnie, pentru apărarea și consolidarea structurilor Bisericii. Acțiuni desfășurate pe calea organizării și instruirii clerului, a susținerii unor însemnate programe culturale, cu deosebire în

mănăstiri, dar și la lăcașurile din curțile unor mari dregători, care și-au dovedit apoi și vocația monastică (la Ruda, Argeș și atâtea altele).

Este, de altfel, o epocă de ample legături cu Patriarhia ecumenică, cu acelea din Alexandria, Ierusalim, Antiochia, ca și cu Athosul, precum și cu bisericile și așezămintele monastice din Rusia, Ucraina sau din Balcani, cu Frăția Ortodoxă din Liov, pentru acțiuni care au conferit credinței sensuri mai largi, deopotrivă de ordin politic și social.

În interesul comunității ortodoxe, încă din primele decenii de după 1600, conducători ai marilor centre patriarhale, cum era Chiril al III-lea Lucaris din scaunul Alexandriei, ajuns apoi, în 1620, primat al Constantinopolului, deschidea, în 1613–1615, calea vizitelor canonice în Țara Românească și Moldova. Ele s-au desfășurat uneori pe durate mai lungi de timp, cum a fost prezența patriarhului Antiohiei, Macarie al III-lea Zaim, însoțit de fiul său, arhidiaconul Pavel de Alep, din 1653–1655 și 1656–1658, la curțile domnești la Târgoviște, București și Iași sau desele peregrinări ale lui Dosithei al II-lea Notara, care, în calitate de exarh al Vlaho-Bogdaniei, îl urma pe patriarhul Ierusalimului, Nectarie, încă din 1663–1664, 1665, 1667, iar apoi, după ce i-a succedat acestuia, a mai poposit de 11 ori pe meleagurile românești, între 1673–1705, adunând milostenii, sprijinind învățământul și cultura elenă, fiind angajat în discuții teologice pentru apărarea dogmelor Bisericii de Răsărit. De fapt, în spațiul de la nord de Dunăre și-au găsit refugiul și au trăit la vechile ctitorii ale țării sau în preajma mitropoliților și alți patriarhi, vlădici, egumeni și clerici, iar unii și-au sfârșit viața aici, de pildă patriarhul Alexandriei, Mitrofan Critopulos (1639), al Ierusalimului, Paisie (1660), ecumenicul Dionisie al IV-lea Seroglanul (1696), ultimii fiind înhumați la Târgoviște ș.a.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea, corespunzând păstoriei arhiereului Luca din Cipru (1603–1629) și urmașului său Grigorie (1629–1636), ridicat din obștea lăcașului de la Ivir — Athos, influența lumii grecești s-a făcut puternic simțită, îndeosebi în timpul voievozilor Radu Mihnea și Alexandru Iliaș, care au domnit în amândouă țările de la sud-est de Carpați, apoi al lui Leon Tomșa (1629–1632).

Începând cu prezența în scaun a lui Radu Șerban (1601, 1602–1610, 1611) sau cu Movileștii din Moldova și urmașii lor, sursele istorice reflectă munificența domniei, a clerului înalt și a boierimii față de numeroase ctitorii din Balcani și din Orientul Apropiat. Este timpul în care valoroase așezăminte monastice din cele două țări au devenit metohuri dependente de patriarhiile și chinoviile creștinătății ariei de răsărit, ca mănăstirea Sf. Treime — Radu Vodă — închinată la Ivir, Athos, în 1613; Glavacioc — Argeș, în 1626; Dealu în 1630 și Stelea din Târgoviște, în 1634. Tot astfel, bogata ctitorie de la Cotroceni a lui Șerban Cantacuzino și moșiile ei erau oferite ca sprijin întregului Munte Athos în 1682. Închinarea de mănăstiri românești ca metohuri a continuat și în domnia lui Constantin Brâncoveanu și după el, voievodul ajutorând circa 25 de lăcașuri din Orientul Apropiat și din Balcani.

Ofrande pioase au pornit și din spațiul moldav spre centrele ecleziastice ale lumii răsăritene. Pe această cale fundația boierească de la Golia, Iași (1606) a fost subordonată la Vatoped, Athos și tot atunci, chinovia Sf. Nicolae din Iași era reconfirmată ca metoh

la Zografu, Athos, în subordinea căruia ajungea peste un timp și aceea a Sf. Gheorghe din târgul Vasluiului (1631). Patriarhiei din Ierusalim îi va fi subordonată Galata, Iași (1617) și tot acolo fundația lui Barnovschi vodă (1627), ca și Bârnova, apoi Sf. Sava și Cetățuia, de asemenea din Iași. Alte însemnate ctitorii din Moldova vor fi supuse administrației Sf. Mormânt, și anume: Sf. Gheorghe – Galați, Pobrata (1677), Bistrița, Neamț (1687), Tazlăul ș.a. menționate în hrisoave din 1 iulie 1693 și din iunie 1705. Cu toate, zeci de mănăstiri domnești, ale clerului înalt și ale marilor dregători cu averile lor au trecut sub supravegherea așezămintelor ortodoxe din Orient.

În anumite împrejurări, ca în cazul mănăstirii Căpriana, de dincolo de Prut, ce a ajuns metoh al Zografului, Athos (1698) se aducea motivația că, fiind slăbită și sărăcită datorită călugărilor sârbi și răutății oamenilor, avea nevoie de sprijinul unui alt așezământ din afară.

În epocă se vădesc și preocupările unor ctitori ca lăcașurile lor monastice să dobândească statutul de *stavropighie*, pentru a fi aduse pe această cale sub directa protecție a Marii Biserici de la Constantinopol. Astfel erau: Schitul Adormirea de la Provița de Jos, Prahova (1628–1629), ulterior dispărut, mănăstirea Sf. Apostoli, București (1677), aceea de la Mărgineni, Prahova (1677) și Sinaia (1702). De asemenea, fundația aulică de la Hurezi, Vâlcea (1702), gramata patriarhală relevând că așa a cerut însuși principele Brâncoveanu „pentru mai buna ei stare și întărire"[1], prilej de reflexie asupra puternicelor legături veghiate la hotarele ortodoxiei din spațiul carpatic de sud-est. Într-o situație asemănătoare se afla și ctitoria de la Cașin, Iași (1657) a voievodului Gheorghe Ștefan, care dorise ca acest metoh al Ierusalimului „să se cheme stavrofighie patriarșască"[2], și tot astfel mănăstirea Sf. Treime, Iași (1671) și Cetățuia lui Duca vodă, Iași (1672), care fusese închinată la Xeropotam, Athos.

Discuții asupra prezenței instituției ecleziastice în viața Țărilor Române, a eforturilor depuse pentru slujirea legii, adică a credinței propovăduite din lăcașurile de rugă, privite ca „nădejdea creștinătății"[3], s-au purtat în bună măsură în timpul domniilor lui Matei Basarab (1632–1654) și Vasile Lupu (1634–1653). Această epocă de puternică afirmare a Bisericii muntene, la cârma căreia s-au aflat mitropoliții Teofil (1636–1648) și Ștefan (1648–1653), ca și a celei moldave, sub păstoria vlădicăi Varlaam (1632–1653), a dat noi dimensiuni raporturilor cu lumea ortodoxă, dar și dialogului cu alte culte, pentru păstrarea învățăturii dogmatice și a practicilor proprii ortodoxiei tradiționale. În cadrul acestor relații, încurajate deopotrivă de domnie și ierahii eparhiilor, se situează și fructuoasele contacte cu mitropolitul Petru Movilă de la Kiev, cu Rusia sau cu Frăția Ortodoxă de la Liov.

Există însă, în programele ce definesc opțiunile celor doi principi, și deosebiri, Matei vodă fiind preocupat să limiteze influența grecească, așa cum o vădesc și măsurile adoptate

[1] Hurmuzaki, 14/1, p. 347.
[2] A. V. Sava, *Documente putnene*, I, p. 19.
[3] *D.R.H.*, A. *Moldova*, XXIII, p. 297–298.

Fig. 263 Mitropolitul Varlaam al Moldovei.

pentru protejarea vechilor ctitorii domnești ale țării (1639–1640). În schimb, Vasile Lupu, puternic legat de lumea grecească, va fi evident implicat în sprijinirea Patriarhiei ecumenice și a celorlalte mari Biserici ale Răsăritului. El va închina chiar monumentala ctitorie a Trei Ierarhilor, Iași întregii obști monahale a Athosului (1641). Nu întâmplător, patriarhul Athanasie Patelaros (1652) vedea în domnitorul statului moldav o bucurie și un stâlp al neamului grecesc, în carui milă se revărsa din belșug, asemenea Nilului în Egipt, spre toți săracii.

Preocupat să apere interesele creștinătății răsăritene, în consens cu Patriarhia ecumenică, Vasile Lupu a convocat, în 1642, la Iași, un sinod de vestiți teologi greci, ucraineni și români, în scopul condamnării scrierii *Mărturisirea de credință* (1633), tipărită în limba greacă, sub semnătura lui Chiril Lucaris, patriarhul Constantinopolului, conținând și articole cu vederi calvine. Cu aceeași intenție Petru Movilă strânsese în septembrie 1640, o adunare sinodală la Kiev, care nu a putut ajunge la o unitate de păreri în legătură cu *Mărturisirea* din 1633 și vina lui Lucaris, care plătise cu viața în 1638, acuzat de abatere de la dreapta credință.

La lucrările desfășurate în capitala ieșană, de la 21 martie la 19 decembrie 1642, au fost prezenți Iosif Kononovici, rectorul Academiei Movilene de la Kiev, și egumenii cărturari Isaia Trofimovici Kozlovski și Ignatie Oxenovici, reprezentanți ai lui Petru Movilă, ca și mitropolitul Porfirie al Niceei, exarh al scaunului Constantinopolului, teologul și filosoful Meletie Sirigul, duhovnicul voievodului Vasile Lupu, trimisul patriarhului ecumenic, și firește Varlaam, mitropolitul Moldovei. În cadrul lucrărilor s-a examinat textul *Mărturisirii ortodoxe*, întocmită la inițiativa lui Petru Movilă, mitropolitul Kievului; cu unele corecturi a fost tradusă în limba greacă și trimisă la Constantinopol. Aprobarea Patriarhiei a fost tipărită la 20 decembrie 1642 la Iași, în mănăstirea Trei Ierarhi. Ea cuprindea scrisoarea sinodală a patriarhului de Constantinopol Partenie I, acuzatoare la adresa celei „edita falso" — a lui Chiril Lucaris — care „omnia damnantur"[1]. Scrisoarea a fost reeditată la Paris (1643), cu mențiunea că ea văzuse mai întâi lumina tiparului la Iași, în 1642, fiind subscrisă și de mitropolitul Varlaam și episcopii moldoveni.

[1] *BRV*, 1, p. 119.

Fig. 264 Meletie Sirigul, teolog de frunte al Bisericii de Răsărit.

Curând, vlădica Varlaam, aflat într-o misiune diplomatică la curtea lui Matei Basarab în 1644 a putut afla de la cărturarul Udriște Năsturel, cumnatul voievodului, de un *Catehism calvinesc* apărut în Transilvania, la 1642, în scop propagandistic, destinat spațiului ortodox. De aceea, a convocat un Sobor, tot la Iași, în 1645, între participanți găsindu-și locul, alături de ierarhii moldoveni, și mitropolitul Țării Românești, Teofil (1638–1648), cu episcopii Ignatie Sârbul (1637–1653), din eparhia Râmnicului, și Ștefan al Buzăului (1638–1649), viitorul mitropolit, dar și cu egumenii mănăstirilor și alți cărturari de seamă ai vremii, ca: Udriște Năsturel, Eustratie logofătul și Grigore Ureche vornicul, care și-au dat încuviințarea asupra celor scrise de vlădica Varlaam în a sa *Carte care se cheamă răspunsul împotriva Catehismului calvinesc*. Ea a fost tipărită la mănăstirea Dealu, Târgoviște (1645), ca un simbol al unității spirituale a locuitorilor din țările de la sud-est de Carpați.

În această vreme marcată de dispute teologice, Mihnea al III-lea Radu, ambițiosul „hegemon al plaiurilor" — cu vederi imperiale — convoca un Sinod la Târgoviște, pe 10 ianuarie 1659, în scopul unor reforme și îndreptări în Biserică. Hotărârile sale erau înfățișate arhiereilor țării, egumenilor și boierimii din treptele întâia și a doua și priveau chestiuni de ritual, îndeosebi botezul lutero-calvinilor, viețuirea călugărilor în mănăstiri, îndatoririle egumenilor și ctitorilor de lăcașuri, precum și unele practici în legătură cu căsătoriile — a treia și a patra oară etc.; toate acestea erau menite să păstreze „amintirea veșnică"[1] a voievodului și a semnatarilor înscrisului domnesc, dar au rămas fără urmări.

Mai puternice decât acestea, mesajele credinței la care ne-am referit mai înainte, transmise de înalții ierarhi și teologi, au avut însemnate rezultate, reflectând rosturile lor confesionale de polarizare a conștiinței poporului de origine comună, cu aceeași limbă, obiceiuri și tradiții, în vatra străbună de locuire. Ele se constituiseră în timp și ca rod al

[1] N. Iorga, *Două contribuții la istoria bisericească a românilor*, în AARMSI, s. II, t. 38, 1916, p. 481.

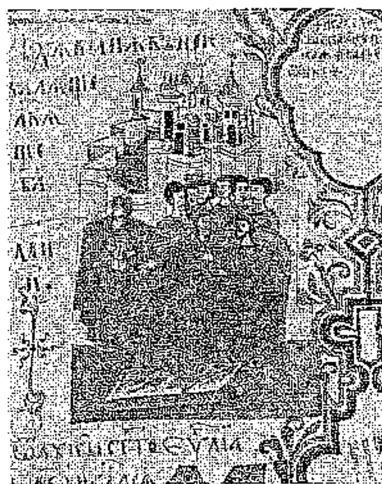

Fig. 265 Cetatea de scaun a Sucevei într-o miniatură de Anastasie Crimca din 1609.

atâtor prezențe și înfăptuiri ale prelaților, egumenilor și clericilor pe tărâm cărturăresc. Dovezi semnificative răzbat din scriptoriile creatoare de manuscrise, ca acela al vlădicăi Luca al Țării Românești, al ierarhului Matei al Mirelor, egumenul mănăstirii Dealu, sau al distinsului mitropolit moldav Anastasie Crimca (1607–1617; 1619–1629), care în chinovia lui de la Dragomirna a desfășurat o remarcabilă muncă de caligraf și miniaturist. Tot așa, în zeci de alte lăcașuri, la Tismana, Cozia, Bistrița, mănăstirea Argeșului, sau în Moldova, la Bistrița, Neamț, Putna și Secu numeroși monahi și clerici au lăsat un adevărat tezaur de scrieri, care marchează evoluția cultural-artistică și a învățământului din cele două state românești.

Către mijlocul secolului al XVII-lea, o dată cu renașterea tiparului în Țara Românească (1635) și introducerea lui în Moldova (1642), cu sprijinul mitropolitului Petru Movilă de la Kiev, cărțile imprimate acum și în graiul poporului au constituit un valoros sprijin pentru Biserică, slujind credinței în întreg spațiul românesc, inclusiv în Transilvania.

Pentru meritele sale de teolog și de cărturar, mitropolitul Varlaam fusese chemat, la 1639, între candidații la tronul Patriarhiei Ecumenice, deși în scaunul vlădicăi Moldovei promovase direct de la stăreția mănăstirii Secu, Neamț, fără să fi avut acces la cârma unei episcopii.

Printre marile figuri de ierarhi moldoveni s-a numărat și vlădica Dosoftei (1671–1674; 1675–1686), cu însemnate rosturi în viața cultural-ecleziastică și mare adversar al dominației otomane, care-l însoțise pe Ștefan Petriceicu vodă, de asemenea ostil Porții, în refugiul de la Uniev (1673).

În împrejurările politico-militare din Moldova anului 1686, produse de campania lui Jan Sobieski împotriva Porții otomane, vlădica Dosoftei a fost obligat să urmeze oastea polonă în retragere, să ia cu el tezaurul și arhiva Mitropoliei în prizonieratul de la Stryj, fiind mutat, după șapte ani, la Zolkiew, unde și-a sfârșit zilele la 13 decembrie 1693.

Schimbările dese ale principilor țării după Vasile Lupu, au condus și la succesiunea unor mitropoliți, care au păstorit vremelnic. Ne referim la Ghedeon (1653–1659), apropiat de Gheorghe Ștefan și Gheorghe Ghica, înlocuit cu vlădica Sava (1659–1664), apoi la prelatul Dosoftei, atașat de Ștefan Petriceicu și Gheorghe Duca, urmat la cârma eparhiei de Teodosie (1674–1675) și de Sava de Roman (1689–1701). În aceeași perioadă înalții ierarhi din Țara Românească au cunoscut o mai mare stabilitate și aceasta îndeosebi după înscăunarea lui Șerban Cantacuzino (1679–1688) și Constantin Brâncoveanu (1688–1714), când în fruntea Mitropoliei Ungrovlahiei a fost readus vlădica Teodosie (1679–1708), iar apoi Antim Ivireanul (1708–1716).

Fig. 266 Mitropolitul Dosoftei.

Este epoca celei mai fructuoase activități pe tărâm cultural și ecleziastic desfășurată la sud de Carpați și în cadrul alteia ierarhii Bisericii și clerici cărturari, în special din lăcașurile monastice, au marcat peste vremi prestigiul instituției ecleziastice, pe tărâmul învățământului în graiul poporului, al tiparului, creațiilor literare și de artă. Toate acestea se constituie în adevărate programe culturale, stimulate de legăturile dintre cele trei principate românești cu Răsăritul ortodox și lumea europeană, în ritmuri ce nu au scăzut nici după instaurarea regimului fanariot.

La curțile domnești ale lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu au găsit sprijin și adăpost înalte fețe bisericești din turcocrație. Între arhiereii prezenți aici se numără Neofit al Adrianopolului, Auxentie al Sofiei, Ghenadie al Dristrei, Ioan Comnen (Ierotei mitropolit al Sidei, apoi al Dristrei), Neofit de Sevastia (Sivas), Mitrofan de Nissa – Turcia, Athanasie Dabbas, fost (și viitor) patriarh al Antiohiei, și mulți cărturari renumiți și apărători ai credinței ortodoxe. Tot acum sporesc legăturile Bisericii pe tărâmul culturii cu țarii Rusiei și scaunul patriarhal al Moscovei, legături folositoare prin prezența la sud-est de Carpați a unor meșteri iscusiți, a procurării utilajelor necesare reactivării artei tiparului, iar pentru vecinii de la Răsărit, prin scrierile și tălmăcirile alcătuite la cererea lor de teologi și cărturari, ca Petru Movilă, Nicolae Milescu și mitropolitul Dosoftei.

Dialogul întreținut statornic cu ierarhii Orientului creștin, păstorit, potrivit unei puternice tradiții, de clerici greci sau de cultură elină, favorizează inițiativele domniei și ale Bisericii de a deschide făgașuri în educație și cultură, dar nu poate curma procesul înlocuirii în administrație, literatură, cult și educație a slavonei bisericești cu limba română

vorbită de popor. Încercarea de impunere în cult a limbii grecești în lăcașul de rugă de la curtea voievodală, unde la strana dreaptă se oficia în limba greacă, iar la aceea din stânga în românește, nu a avut urmări. Publicarea la Iași, în 1679, a *Liturghierului românesc* și la București a *Bibliei* ieșită de sub teascul Mitropoliei, la 1688, au marcat biruința definitivă a limbii române în Biserică și cultură.

Prestigiul dobândit în lumea ortodoxă de principele Brâncoveanu, de mitropoliții Teodosie și Antim Ivireanul, a îngăduit voievodului Țării Românești să intervină pentru stingerea unor conflicte ivite între Patriarhia de Ierusalim și ierarhi din Mănăstirea Muntelui Sinai, și lui Teodosie, Exarh al Plaiului carpatic, să contribuie la hirotonirea a 15 arhierei localnici sau din zona Balcanilor și a Levantului.

Într-o vreme în care apăreau la București lucrări polemice ca aceea a învățatului Maxim Peloponesianul (1690), referitoare la schisma papistașilor sau a lui Meletie Sirigul, despre Chiril Lucaris, Dositei, patriarhul Ierusalimului, tipărea la Iași (1694), textul acuzator împotriva ideilor învățatului Ioan Cariofil, fost mare logofăt al patriarhiei ecumenice. El va fi apărat îndată de ieromonahul Antim Ivireanul, cu încuviințarea domnului Țării Românești. Tipărind la Snagov, în 1697, scrierea lui Cariofil, *Manual despre câteva nedumeriri și dezlegări* (în text grecesc), Antim sublinia personalitatea acestui cărturar, condamnat de un Sinod de la Constantinopol (1691) de erezie și de lutero-calvinism, dar privit favorabil la București, unde își va afla sfârșitul în 1692.

Și în alte împrejurări domni și distinși învățați din Țara Românească s-au angajat în discuții cu forul cel mai înalt al Bisericii ortodoxe. Însuși vlădica Antim Ivireanul se adresa, la 26 decembrie 1710, patriarhului ecumenic Atanasie al V-lea (1709–1711), referindu-se la conflictul său cu Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, în problema mănăstirilor închinate la Sf. Mormânt.

Antim Ivireanul, prin preocupările și neobosita-i activitate în teologie, litere și arte, ca iscusit meșter tipograf, bun chivernisitor al Bisericii și îndrumător al clerului, cum il arată și ale sale *Capete de poruncă*, Târgoviște (1714), păstor drept și sever al credincioșilor cărora le-a adresat îndemnătoarele sale *Didahii*, s-a vădit a fi unul din cei mai distinși cărturari și ierarhi ai Țării Românești, în perioada trecerii de la secolul al XVII-lea la al XVIII-lea veac.

Stăruințe în ce privește propovăduirea și apărarea doctrinei ortodoxe vor fi depuse și în Moldova sub Cantemirești sau în domnia lui Constantin Duca, de către arhiereii ce au urmat mitropolitului Dosoftei, și anume Sava de Roman (1689–1701), Misail (1701–1708) și Ghedeon de Rădăuți (1708–1725), care-l întâmpina, în vara anului 1711, pe țarul Petru I la Iași, slujind în lăcașul aulic al Trei Ierarhilor și în alte însemnate ctitorii.

Noua tiparniță de limbă grecească de la mănăstirea Cetățuia, Iași (1682–1694) a contribuit și ea, prin lucrări polemice, la discuțiile dogmatice prin care Biserica a răspuns la propaganda catolică și calvină.

4. *Culte și lăcașuri ale altor comunități etnice*

În veacul al XVII-lea, în spațiul moldav sau în cel muntean, alături de români și-au dus viața, în special în așezări urbane, dar și în comunități sătești grupuri de populații alogene: armeni, unguri, poloni, ruteni, evrei ș.a.

Armenii, cu o puternică tradiție de viață în Moldova, erau, în mare parte, de rit oriental-gregorian. Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, îi prezintă drept romano-catolici, târgoveți și neguțători destoinici, corecți și supuși domniei și administrației statului. Ei aveau comunități importante în vechiul oraș de scaun de la Suceava, dar și la Iași, Botoșani, Roman, Galați și alte localități. După relatarea călătorului Simeon Lehați, în urbea suceveană existau trei biserici și două mănăstiri armene, Cantemir se referă însă doar la o chinovie, Mănăstirea Zamca (Sf. Auxentie). Lăcașul a fost clădit înainte de 1606, de ctitorul său, Agopșa Vartan (1612) și a adăpostit sediul arhiepiscopiei armene. Printre edificiile armenești ale orașului se număra și mănăstirea Hagigadar, ctitorie din 1512, refăcută în secolul al XVII-lea, precum și biserica Sf. Cruce, cu morminte din anii 1606, 1612, 1618, 1626, 1641, dovezi ale rolului ei important în epocă, biserica Sf. Simion (1619) și biserica Sf. Treime — ridicată de Aghacea Ariton (1695–1697).

Altă comunitate importantă a armenilor exista la Iași, cu o ctitorie de piatră la 1608; era descrisă ca „splendidă", îngrijită de parohi „înțelepți și bogătași mari"[1]. Ulterior, în 1616, târgoveții au ridicat și biserica Sf. Grigore Luminătorul. Din 1607 ierarhul Hovhannes a mutat temporar scaunul episcopal în urbea ieșană, până la 1624, când a fost readus la Suceava.

O mare parte a episcopilor îndrumători ai cultului armean erau vizitatori, trimiși din Armenia, de la Ecimiadzin, de la Constantinopol sau de la Liov — de unde se exercitau puternice influențe ale catolicilor, ca și din Transilvania. Episcopului Hovhannes i-au succedat arhiereul Hazar, din 1624–1629, distins cărturar, ca și alți fruntași ai clerului comunității, ne referim la Minas, amintit în 1649, la Anton Serekoianț (1654) ș.a. Episcopia armeană de la Suceava s-a bucurat uneori de sprijinul domniei, la 1671 și 1673, din partea lui Gheorghe Duca și Ștefan Petriceicu, care i-a acordat dreptul de a avea poslușnici scutiți de dări.

Din memorialul misionarului Luigi Maria Pidou, se cunoaște că în 1699 se aflau la parohii 23 de clerici, aceștea cuprindeau o întinsă zonă, de la Cetatea Albă (Akkerman), la Tighina, Hotin, Galați, Siret, Ismail — unde lăcașul a trecut sub stăpânire turcească, localnicii folosind apoi, pentru săvârșirea cultului, o mică locuință. Și alte biserici figurau în notele lui Pidou, dar ele aparțin ctitoriilor de mai veche tradiție, ca cele de la Vaslui (1608), Roman (1609), Botoșani și Focșani, dovezi ale evoluției vieții confesionale a armenilor în Moldova.

Etnici armeni au viețuit și în Țara Românească, o importantă comunitate fiind atestată în epocă la București, unde atât cei aparținând gregorienilor, cât și catolicilor au primit

[1] H. Dj. Siruni, *Cronica armenilor din România 1601–1640* (sub data).

în 1629 aprobarea de a construi Biserica Bărăția, în fruntea căreia era trimis, la 1637, de la Constantinopol, parohul Eghia, ce aducea și cărțile de cult trebuitoare. Dar, o dată cu trecerea lăcașului sub autoritate papală, la 1638, armenii de rit oriental au părăsit Bărăția și au clădit o nouă ctitorie cu hramul Sf. Arhangheli, probabil din lemn, așa cum va fi și aceea din 1685, ridicată de către negustorul Harutiun Hovianț de la Constantinopol și de nepoții săi, refăcută de zid în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea.

Grupuri de negustori și târgoveți, angrenați în activități economice și financiare din rândul armenilor au fost de asemenea prezente în Muntenia și Oltenia, la Ploiești, Pitești, Râmnicu Vâlcea, Craiova și în alte așezări, care au avut negreșit lăcașuri de cult.

Catolicii. Condițiile istorice în cadrul cărora au evoluat statele românești, în hotar cu Principatul Transilvaniei și, după 1688 cu Habsburgii, dar și cu Polonia, explică puternicele tradiții ale cultului catolic în spațiul sud-est carpatic.

În Țara Românească au ființat în epocă însemnate lăcașuri ale unor comunități catolice în vechile centre urbane de la Câmpulung, Târgoviște, București, Râmnicu Vâlcea, îngrijite de călugări din ordinul Franciscanilor Observanți, dar și de minoriți conventuali. O relație documentară din 2 aprilie 1610, a iezuiților refugiați din Transilvania de prigoana susținătorilor calvinismului, primiți însă de voievodul Radu Șerban, relevă că erau găzduiți, la recomandarea domnului, în mănăstirea Sf. Maria din Târgoviște, oraș în care se mai afla, la 1623, și o altă biserică a aceluiași cult, dedicată Sf. Francisc.

Este o vreme în care acțiunile Congregației de Propaganda Fide se vor face simțite atât în Transilvania, cât și în Moldova prin activitatea unor misionari din Ordinul Minoriților Conventuali ai Sf. Francisc sau ai Iezuiților. Ne referim îndeosebi la Bogoslovici, Paolo Bonici, Pietro Pavel Bruni ș.a., aflați adesea în conflict pentru deținerea parohiilor cu episcopul observant de la Sofia, Ilie Marinov, ceea ce a produs daune comunităților catolice, sprijinite însă de voievozii Radu Mihnea (1623–1626), de fiul său Alexandru Coconul (1623–1627, 1629–1630), de Gaspar Gratiani (1619–1620) și de alți domni.

În Câmpulung Muscel dăinuia, de asemenea, o Bărăție (Sf. Iacob) unde, datorită rivalității dintre misionari, obștea catolică adoptase luteranismul, revenind apoi la vechea credință prin activitatea comisarului minorit Giovanale Falco da Cuneo (1639–1646), în bune raporturi cu Matei Basarab. O listă a gardienilor lăcașului îi amintește apoi în fruntea obștei de aici pe observanții: Luca din Chiprovăț în 1656, iar peste 50 de ani, pe custodele Daniel (1705) și el tot chiprovicean ș.a. Vechiul edificiu al Cloașterului (mănăstirea Sf. Elisabeta), în ruină, fusese dărâmat de localnici înainte de 1656. În schimb, Conventul Sf. Iacob al Bărăției primea de la pontiful Romei Inocențiu al XII-lea, la 1695, un privilegiu de indulgență, iar ulterior, în 1714, era refăcut tot cu sprijinul franciscanilor.

Desigur, comunitatea catolică cea mai puternică se afla către mijlocul secolului al XVII-lea la București. Aici primiseră la 1629 încuviințarea să clădească o biserică armenii de rit gregorian și romano-catolic amintită mai sus, lăcaș ridicat din lemn pe la 1633–1637, de Bartolomeo Locadelli din Veneția și Pietro Pavel Bruni din Perugia, cu sprijinul lui Matei Basarab. În 1638 se afla sub autoritatea papei Urban al VIII-lea (1623–1644), iar în 1666 a fost refăcut tot din lemn de Franciscanii Observanți din Provincia Bulgaria. Noua clădire, cunoscută sub numele de Bărăția, o înlocuia pe cea arsă de tătari la 1659, pentru care misionarul Thomasy ceruse încă din 1663 ajutoare necesare reconstruirii. Încercările făcute apoi de misionarul Del Monte de a da dimensiuni mai mari lăcașului au rămas fără rezultat, materialele adunate de parohie fiind confiscate de logofătul Șerban Cantacuzino, viitorul domn, așa încât clădirea refăcută ulterior apărea la 1715, în viziunea unor călători, ca o căsuță rău construită.

Sursele vremii se referă la prezența unui pastor săsesc și la Râmnicu Vâlcea (10 decembrie 1657), unde a existat o mănăstire a Franciscanilor, dedicată Sf. Anton din Padova, care, deși în ruină la 1660, a ființat apoi, cum o atestă surse ale timpului, la 22 noiembrie 1715 și ulterior.

În ce privește Moldova, comunitățile catolice constituite cu deosebire din unguri, dar și din germani, poloni, armeni, sași, italieni ș.a. sunt cunoscute pe un mai vast spațiu, nu numai în orașe și târguri, la Iași, Bacău, Suceava, Siret, Baia, Cotnari, Trotuș, Bârlad, Târgu-Neamț, Huși, Roman, Galați ș.a., ci și în așezări sătești: Săbăoani, Fărăoani, Ciubucciu-Bugeac ș.a. Sașii erau grupați mai ales în urbea de la Cotnari, la Baia, Târgu-Neamț și Suceava.

Rapoartele unor iezuiți, de la 17 aprilie 1610, relevă că ei fuseseră primiți cu mare cinste de voievodul Constantin Movilă la Iași, de simpatizanți ai Companiei acestora, cum era vornicul Grigore Ureche, ca și de notabili ai cultului catolic. Aici era sediul prefectului sau al viceprefectului, iar la Bacău rezidau episcopii, în general vizitatori, provenind din Transilvania sau din Polonia. La 1610 se stinsese îndrumătorul latinilor din sediul băcăoan, Geronimo Arsegno, înlocuit, temporar, cu Daniele Vásárhely.

Nemulțumirile ivite în rândul enoriașilor catolici în legătură cu comportamentul unor pateri aparținând Franciscanilor Observanți sau Minoriților Conventuali, care preluaseră în mod abuziv lăcașul lor din Iași în timpul domniei lui Alexandru Iliaș (1631–1633), a determinat Congregația de Propaganda Fide să reglementeze neînțelegerile. La 1635 sosea aici misionarul Benedetto Emmanuele Remondi, care a vizitat multe localități ale catolicilor, fiind primit, pe la 1640, și de voievodul Vasile Lupu.

Cu sprijinul iezuiților de la nord de Carpați, era trimis, la 1644, preotul Paolo Beke, care la începutul activității sale fusese adept al calvinilor, hotărât să îndrepte, pe calea reformelor, situația necorespunzătoare din Biserica Conventualilor. Viceprefect în urbea ieșeană era minoritul Gaspare da Noto. Pentru aplanarea divergențelor ivite s-a apelat și la misionarul franciscan Marco Bandini, rezident, după 1646, la Bacău, unde se aflau două biserici din piatră ale catolicilor. El a dat câștig de cauză iezuiților. Prin strădaniile lui Paolo Beke, la Iași a luat ființă și o școală pentru comunitate, atestată la 18 decembrie 1645, inițiative stăvilite apoi, ca urmare a neînțelegerii cu Congregația de Propaganda Fide, misiunea din urbea ieșeană fiind de altfel distrusă de atacul tătarilor și al cazacilor din 1650. După această dată, în Moldova rezida un singur pater conventual, la Baia

(după 1653–1663), în timp ce de la 1662 biserica de la Iași rămânea doar parohială, scoasă de sub autoritatea Dominicanilor, Conventualilor sau Iezuiților.

Un Sinod al Observanților și al Iezuiților ținut la Bacău în 1659 încercase să delimiteze sferele lor de activitate, parohiile de la Trotuș, Bacău și Galați revenind sub autoritatea primilor amintiți, iar cele de la Iași și Cotnari trimișilor Companiei. Alte reglementări erau stabilite de iezuiți la 26 mai 1663, cu episcopul de Bacău, Rudzinski, originar din Polonia, tot în legătura cu parohiile deja menționte.

Observând că episcopii din provincia moldavă nu rezidau acolo, papa Clement al IX-lea stabilea, în mai 1668, să fie numit un vicar apostolic, în persoana arhiepiscopului de Marcianopolis Petru Parčević, supraveghetor al comunităților catolice, fapt neacceptat însă de iezuiți, despre ale căror abuzuri erau depuse la Roma, în 1672, memorii și declarații. De aceea, pontiful Clement al X-lea avea să ceară vicarului Casimir Domokos de Corona (Grecia) să facă ordine în rândul paterilor, la Iași aflându-se acum doar iezuitul Adamo Waralkowicz și un altul la Cotnari, unde funcționau două lăcașuri de piatră ale cultului catolic.

Din relația misionarului Giovanni-Battista del Monte, pe la 1674 se cunoaște că printre catolici erau și valahi sud-dunăreni, români, secui, sași, poloni, armeni, italieni.

În împrejurările politice de la 1683, iezuiții au părăsit Moldova, revenind însă după pacea de la Carlovăț (1699), situații asupra cărora aduce însemnare informații și misionarul Bernardino Silvestri (1688–1697).

Episcopia Baraților de la Bacău a beneficiat de numeroase scutiri și împuterniciri din partea voievozilor moldavi, de pildă de la Ilias Alexandru (1666), Gheorghe Duca (1669), Antonie Ruset (1675 și 1676) — acordate paterului Ioan Zombori Burantos ca să cerceteze și să pedepsească pe supușii eparhiei „pre legi papistășească", de asemenea de la Constantin Duca (1695), pentru biserica Răchiteni-Roman sau de la Săbăoani (1701) ș.a.

Dacă la Baia și Cotnari se păstrau în epocă lăcașurile sașilor și ungurilor ce dăinuiau de mai înainte vreme, cel de la Suceava, unde era paroh, la 1620, fratele Ignatius Szetinsky, minorit observant, duhovnic obștesc, era înnoit cu un turn-clopotniță, la 1638, cum amintește Marco Bandini în al său *Codex* de la 1648, deplângând soarta bisericii latine de aici, ce se găsea într-o stare jalnică, dar și a enoriașilor care trăiau „după schisma grecilor" (ca ortodocșii), parohii necunoscând limba acestora, iar unii dintre ei ducând o viață care îndemna la vicii.

Evreii. Despre ei, Dimitrie Cantemir, tot în *Descriptio Moldaviae*, arăta că „sunt socotiți supuși", plătind anual un bir mai mare decât cel obișnuit și că „pot avea oriunde sinagogi dar de lemn, nu de piatră"[1]. Așa cum rezultă din actele vremii, în zona de la est de Carpați au ființat grupuri de evrei stabiliți în special în așezări urbane, aparținând comunității spaniole, sephardă, dar și celei a askenazilor, unii venind din Polonia sau din Ucraina. Din rândul evreilor de rit spaniol s-a remarcat la Iași savantul Rabi Solomon Ben Arego (Arowi), de la 1618, medic preocupat de studiul Cabalei, ca și Rabi Josef S. Del Medigor

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 297.

venit de la Constantinopol, atras, de asemenea, de cercetarea *Zoharului*. Prezența grupurilor israelite este vădită în mai mare măsură în urbea ieșeană, dar și în alte așezări, și anume la Câmpulung Moldovenesc, Târgu-Neamț, Focșani, Soroca, Ștefănești ș.a.

Izvoarele epigrafice aduc la lumină, îndeosebi la Iași, numele unor mari rabini, ca Arie Leib fiul lui Șmuel (1678), cel ce fusese învățător în ale legii mozaismului, ceea ce presupune existența unei sinagogi. Dintr-un act de la Ilias Alexandru, din 1666, rezulta că acum se organizase Hahambașia și școala evreiască din urbea ieșeană. O sinagogă va fi atestată în mahalaua Curelarilor, la 27 februarie 1686, numită „școala jidovească". Ulterior, în 1690, era menționat pe o tipăritură și rabinul Nathan Hanover din Iași, cel care ar fi ridicat, în 1657, sinagoga din Târgul Cucului. După un deceniu, la 1667, s-ar fi pornit și lucrările la Sinagoga cea mare din așezarea ieșeană.

Existența unei case de rugăciuni este cunoscută și la Focșani, la 19 octombrie 1698, în târg, în partea dinspre Milcov, unde se afla „școala jidovească".

Referitor la comunitățile israelite de la București, surse epigrafice vădesc, la 6 decembrie 1715, numele marelui staroste, rabinul Mordehai, fiul rabinului Jebuda, înhumat acum în cimitirul evreiesc al orașului, dovadă a ființării, încă de mai înainte, a unei clădiri destinate cultului.

Cercetări mai vechi menționează o sinagogă ce a putut exista în veacul al XVII-lea la Ploiești, aparținând sepharzilor, care a precedat-o pe cea clădită în secolul următor.

Pentru a-i apăra pe propovăduitorii creștini ai ortodoxiei de influențe venite de la „altă seminție", în *Pravila* de la Govora (1640) era prevăzută sancționarea preoților care ar fi întreținut raporturi de taină cu evreii, dacă le-ar fi spus „frate" sau ar fi mâncat împreună cu ei, pentru aceste abateri fiind pasibili de anathema Soborului de la Antiohia! La fel, în *Îndreptarea legii* (1652), în afara prevederilor referitoare la raporturile dintre evrei și creștini, se menționează și procedurile pentru „botezul ovreaiului".

Dacă teologia dogmatică era chemată în epocă să vegheze asupra integrității conceptelor definitorii ale ortodoxiei, ținându-se seama de disputele confesionale mereu mai active, în schimb, pe plan social-economic și administrativ, în statele românești de la sud-est de Carpați se remarcă politica de toleranță a domniei față de celelalte etnii, sursele timpului fiind mărturie raporturilor pașnice pe plan instituțional și al comunicării curente dintre localnici și alogeni.

STREJA, Aristide, SCHWARZ, Lucian, *Sinagogi din România*, București, 1996.
SZÉKELY, Maria Magdalena, *Un proiect nerealizat: mitropolia de la Trei Ierarhi*, în AIIX, 31, 1994, p. 73–76.
ȘTEFĂNESCU, Ștefan, *Demnitate națională și afirmare bisericească în epoca lui Constantin Brâncoveanu — între tradiție și inovație politico-culturală*, în *Autocefalie. Patriarhie. Slujire Sfântă*, București, 1995, p. 188–199.
TEOTEOI, Tudor, *Despre mitropolitul Dionisie al Ungrovlahiei (1672) și originea sa aromână*, în vol. *Timpul istoriei. 2. Profesorului Dinu C. Giurescu*, București, 1998, p. 100–118.
TOMA, Stela, *Apărarea ortodoxiei în Cazania lui Varlaam. 1643–1993*, în „Ortodoxia", 46, 1994, 2–3, p. 141–150.
— *Biblia de la București (1688) în conștiința culturală națională*, în *Autocefalie. Patriarhie. Slujire Sfântă*, București, 1995, p. 215–242.
ȚIGHILIU, Iolanda, *Ctitori clerici în secolul al XVII-lea*, în *In Honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1998, p. 145–159.
URSU, N.A., *Alte traduceri necunoscute din tinerețea lui Dosoftei*, în LR, 27, 1978, 5, p. 495–507.
VARLAAM, *Cazania. 1643*, ed. de J. Byck, București, [1966].
— *Opere. Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc*, ed. de Mirela Teodorescu, București, 1984.
— *Opere*, ed. de Manole Neagu, I, Chișinău, 1991.
VASILIU, Virginia, *Trei scrisori ale episcopului catolic de Bacău Ioan Baptist Zamoyski*, în RI, 15, 1929, 7–9, p. 259–264.
VELCULESCU, Cătălina, *Între scriere și oralitate*, București, 1988.
VLĂDUȚESCU, Gheorghe, *Filosofia lumii în „Mărturisirea..." lui Petru Movilă și o problemă de limbaj*, în „Academica", 7 (1997), 3, p. 10.
VORNICESCU, Nestor, *Scrieri patristice în Biserica Ortodoxă Română în secolul XVII*, Craiova, 1983.
ZAHARIUC, Petronel, *Relațiile lui Vasile Lupu cu Biserica sârbă: un nou document*, în AIIX, 31, 1994, p. 91–107.
ZAMFIRESCU, Dan, *Petru Movilă, exponent al universalismului românesc*, în RsI, 34, 1996, p. 149–152.

II. Biserica românilor transilvăneni în secolul al XVII-lea și unirea religioasă cu Roma

Biserica românilor ardeleni din secolul al XVII-lea aparține istoriei mai generale a structurilor confesionale așa cum s-au constituit acestea în principatul autonom al Transilvaniei. Astfel, religiilor mai vechi, catolică și ortodoxă, s-au adăugat noile religii recepte rezultate de pe urma succeselor Reformei, anume luteranismul, calvinismul și unitarianismul.

Catolicismul a reprezentat până la Reformă religia privilegiată, atât prin caracterul său de religie oficială — cu cele trei episcopate de la Alba Iulia, Oradea și Cenad —, cât și prin imensele bunuri ale bisericii sale. O dată cu Reforma, biserica catolică a avut mult de suferit, deoarece prin hotărârile succesive ale Adunării țării din anii 1544 și 1556[1] amintitele episcopate și-au încetat activitatea, episcopii, călugării și persoanele bisericești fiind alungate din țară iar bunurile ecleziastice supuse secularizării. În cazul episcopiei de la Cenad, constituirea pașalâcului de la Timișoara (1551) a dat acesteia o grea lovitură, domeniile ecleziastice fiind declarate proprietate a statului islamic. Preoțimea catolică a mai fost îngăduită doar în Secuime și pe domeniile Bathoreștilor din părțile Șimleului Silvaniei, unde populația maghiară a rămas pe mai departe credincioasă catolicismului. Ca urmare a acestor schimbări, episcopia catolică de Alba Iulia a supraviețuit numai ca denumire, credincioșilor catolici fiindu-le îngăduit, până în anul 1713, cu excepția episcopului Dimitrie Naprágyi, din vremea Bathoreștilor și a lui Mihai Viteazul, să aibă doar un vicar.

Progresul rapid al Reformei în principat se explică atât prin legăturile strânse pe care le avea Transilvania cu Europa Apuseană, în special cu Germania, cât și prin condițiile proprii care au favorizat înnoirile din sânul bisericii. Cauzele politice au jucat un rol însemnat și au asigurat succesul Reformei, constituirea principatului echivalând, printre altele, cu voința Stărilor de a se emancipa de sub absolutismul regal și constrângerile ierarhiei catolice. Acestui efort depus de orășenii sași și de nobili în general, biserica catolică s-a opus cu toate mijloacele de care dispunea, nelipsind nici apelul la forța militară a Habsburgilor. De aceea, evoluția regimului de libertate politică și a conștiinței religioase în Transilvania a dus inevitabil la conflicte violente atât cu clerul catolic, cât și cu armata imperială. Stările au recurs pentru a birui în această luptă și la sprijinul militar al sultanilor și domnilor români, primii interesați în câștigarea unor poziții strategice în Europa Centrală.

Cei dintâi care au îmbrățișat Reforma în Transilvania au fost sașii, populație care se afla în strânse legături comerciale și culturale cu Germania, atât prin frecventarea orașelor și a școlilor de aici, cât și prin importul de tipărituri. În plus, relațiile încordate din trecut ale bisericii săsești cu ierarhia catolică din regat, în special cu episcopia de la Alba Iulia, și preocuparea Universității săsești de a-și consolida statutul juridic autonom, explica

[1] *MCRT*, I, p. 189-190 și 576-577.

hotărârea fermă a subscrierii la Reformă. Ideile lui Luther câștigă rapid teren în principat, sunt propagate cu zel și de umaniștii Johann Honterus și Valentin Wagner, ajungându-se ca Adunarea țării să recunoască, în 1548, noua religie luterană sau confesiunea augustană[1]. Aceasta avea în frunte un superintendent sau episcop și era organizată în mai multe decanate sau protopopiate care au înglobat treptat în cuprinsul lor și elementul german din afara Universității săsești, cu excepția celor din orașul Cluj, care au îmbrățișat calvinismul și unitarianismul.

În timp ce ideile lui Martin Luther erau adoptate de sași și aceștia își alegeau primul lor superintendent, în sinodul din anul 1553, nobilimea maghiară îmbrățișa aceleași idei în cadrul unor sinoade locale ținute la Torony (1549), Timișoara (1550–1551) și Ardud (1555). Acest succes al luteranismului printre maghiari, deși rapid a fost de scurtă durată, aceștia convertindu-se curând la calvinism și unitarianism.

Calvinismul se afirmă la început în orașul Debrețin și în împrejurimile sale, care țineau de principat, de unde s-a răspândit la scurt timp în Transilvania, câștigând nobilimea deja luterană și populația de rând maghiară. Astfel, la Cluj, unul dintre colaboratorii și apropiații lui Gaspar Heltai (Kaspar Helth), superintendentul luteranilor maghiari Francisc Dávid (David Hertel) îmbrățișează în 1559 calvinismul și acceptă în 1564 calitatea de șef al bisericii calvine din Transilvania, ajungând și predicator al curții princiare. Noua religie, numită și de Cluj, împreună cu cea de Sibiu, adică calvinismul și luteranismul, au fost recunoscute ca religii recepte sau libere în exercițiul lor de Adunarea parțială a stărilor ținută la Turda în iunie 1564[2].

De acum nobilimea calvină și patriciatul luteran își sporesc influența și intervenția în afacerile religioase, iar principele Ioan Sigismund Zápolya, trecut la calvinism și sprijinit de Stări, promovează secularizarea averilor bisericești. Concomitent predicatorii reformați instituiți de nobili în locul preoților catolici desfășoară în voie și sub protecția stăpânilor noua propagandă religioasă, asigurând succesul definitiv al calvinismului. Slaba rezistență a clerului catolic, lipsit de episcopie, va constitui însă un dezavantaj pentru biserica protestantă care, depășind cu prea multă ușurință obstacolele, s-a ridicat rapid dar nu și suficient de solid. Astfel, calvinismul nu va reuși să câștige pe cea mai numeroasă populație a țării, românii, și nici să reziste atacurilor din partea predicatorilor unitarieni sau acțiunilor de Contrareformă promovate, după 1571, de principii Báthorești. În secolul al XVII-lea, o dată cu domnia lui Gabriel Bethlen (1613–1629), calvinismul sau confesiunea protestantă va ajunge într-un fel religia oficială a principatului Transilvaniei.

Menționata slăbiciune a calvinismului a favorizat succesul susținătorilor ideilor sociniene sau unitariene, cu deosebire în rândul locuitorilor orașelor Cluj și Turda. Mai mult, au fost câștigați de ideea negării Sfintei Treimi până și superintendentul calvin Francisc Dávid și principele Ioan Sigismund Zápolya, încât Adunarea țării de la Turda

[1] *Ibidem*, I, p. 238.

[2] *Ibidem*, II, p. 231-232.

s-a văzut nevoită, în 1572, să recunoască noua religie și să interzică pe viitor orice altă inovație religioasă[1].

Astfel s-a ajuns la cele patru religii recepte – calvină, luterană, unitariană și catolică – care vor întregi de acum sistemul constituțional al celor trei națiuni politice sau privilegiate. Era inaugurat un regim de largă toleranță între aceste religii, în timp ce locuitorii cei mai numeroși ai țării, românii, cu religia lor ortodoxă, rămâneau excluși de la acest regim și prejudiciați tot mai mult în statutul lor politic.

Schimbările confesionale, care au însoțit îndeaproape și au influențat direct constituirea regimului politic al Principatului Transilvaniei, nu puteau lăsa pe dinafară nici pe români cu biserica lor ortodoxă. Intervenția domnilor români în sprijinul familiei Zápolya a sporit rolul lor în viața religioasă a ortodocșilor ardeleni, fiindu-ne cunoscută numirea pentru episcopia Vadului a mai multor vlădici sfințiți în Moldova, precum Anastasie, Tarasie și Gheorghe, în timp ce preotul Ioan din Peșteana, sfințit episcop în 1553 de mitropolitul Țării Românești, avea reședința în mănăstirea Prislop din comitatul Hunedoarei. Înlăturarea trupelor generalului Castaldo și readucerea în țară a Isabellei și a fiului acesteia, Ioan Sigismund, în suita domnilor Alexandru Lăpușneanu și Pătrașcu cel Bun, au dus la numirea, în 1557, a unor episcopi ortodocși la Vad și Geoagiu de Sus, în persoana călugărilor Marcu, respectiv Cristofor. Era un gest prin care părea să se inaugureze o epocă de toleranță pentru biserica și religia ortodoxă din Transilvania.

Evoluția ulterioară a situației confesionale din principat, marcată de afirmarea calvinismului și de trecerea luteranilor maghiari la această nouă religie, care îl câștigă și pe principe, era de așteptat să se răsfrângă și asupra statutului bisericii ortodoxe. În fruntea acesteia întâlnim, în 1566, ca prim episcop calvin pe Gheorghe din Sângeorz, confruntat cu mari dificultăți în acțiunea de calvinizare, de unde intervenția în sprijinul său a Adunării țării care-i acordă dreptul pedepsirii cu îndepărtarea din slujbe a episcopilor, preoților și călugărilor care-i refuzau ascultarea[2].

Începea, de acum, valul de prozelitism calvin prin care se urmărea câștigarea românilor pentru noua credință și constituirea pentru ei a unei ierarhii proprii. Cu tot zelul depus de principe, de vlădica superintendent Gheorghe și de unii reprezentanți ai Stărilor, răspândirea calvinismului printre români a întâmpinat mari rezistențe. Atitudinea de respingere a noii religii era întreținută și de noile hotărâri comițiale care în 1569 obligau credincioșii căsătoriți la plata clăii de grâu către preoți[3], în timp ce aceștia la rândul lor [illegible]tomu anual vlădicii, de la o dată anterioară anului 1571, florinul legiuit[4]. Se adăuga disprețul pentru religia ortodoxă, considerată a fi purtătoare de pretinse superstiții și idolatrii, de unde și repulsia față de calvini, mulți dintre români retranșându-se și mai mult în sistemul lor tradițional de obiceiuri și credințe.

[1] *Ibidem*, II, p. 527-528.

[2] *Ibidem*, p. 326-327.

[3] *Ibidem*, p. 365.

[4] *Ibidem*, p. 379.

Dacă facem abstracție de un început de ierarhie calvină și de introducerea parțială a limbii române în biserică, se poate spune că Reforma a înregistrat prea puține succese în secolul al XVI-lea la românii din Transilvania. Eșecul s-a datorat faptului că aceștia moșteneau din trecut o biserică „săracă" și un cler prea puțin instruit pentru a se putea angaja în dispute teologice și prea slab pentru a constitui împreună cu nobilimea proprie o religie receptă și o națiune politică distinctă. S-au adăugat, firește, la aceste piedici îndemnurile la rezistență venite din afară, din partea domnilor și a ierarhilor din Moldova și Țara Românească. Nu sunt de neglijat, după 1571, nici încurajările și sprijinul principilor catolici din familia Báthori și obstrucția multora dintre stăpânii de pământ, interesați să aibă pentru supușii iobagi o preoțime aservită.

În aceste împrejurări, principele Ioan Sigismund Zápolya a eșuat în eforturile sale prozelite, seria episcopilor români calvini încheindu-se cu Paul și Mihai Tordasi, a căror ierarhie se vedea deja dublată, în octombrie 1571, de aceea ortodoxă a ieromonahului Eftimie, numit de principele Ștefan Báthori episcop al românilor din Ardeal și părțile ungurești. Câțiva ani mai târziu, ca urmare a dezvoltării acestei ierarhii și a hotărârii Adunării de stări de la Turda, din 1579[1], preoții români îl puteau alege pe Ghenadie, sfințit probabil la Târgoviște, de vlădică al Ardealului și părților Oradei. Cu aceasta, regimul de toleranță al religiei și bisericii ortodoxe din Transilvania era consolidat, obținându-se, cu ajutorul Contrareformei și al ierarhilor de peste Carpați, desăvârșirea organizării ierarhice a românilor ortodocși. Așadar, cu tot prozelitismul calvin care părea să câștige teren și în rândul românilor, episcopii calvini ai acestora nu au reușit nici cu sprijinul principelui și a adunărilor de stări, nici cu propriile hotărâri sinodale și amenințări la adresa preoților și a credincioșilor, să-i câștige pe aceștia pentru noua credință. Mai mult, românii, prin numărul lor și prin rolul pe care îl aveau în viața socială a Transilvaniei, prin ajutorul pe care e de presupus că l-au obținut din partea unor înalți dregători ridicați din mijlocul lor ca și a domnilor români, la care am adăuga concursul principilor catolici, au reușit să păstreze și chiar să consolideze pentru ei un regim de relativă toleranță religioasă.

Consolidarea principatului și sporirea prestigiului extern al acestuia prin încheierea tratatului de la Speyer (1570) și prin ajungerea ca rege al Poloniei a lui Ștefan Báthori (1575), i-a permis acestuia să treacă la o politică mai hotărâtă, de sprijinire a catolicilor, promovând în același timp și o toleranță religioasă mai largă față de românii ortodocși. Pentru această politică de restaurație catolică s-a folosit de sprijinul fratelui său Cristofor Báthori, un catolic convins, care, deși avea calitatea de locțiitor al regelui, a fost silit să țină seama în acțiunile sale de voința Stărilor, adversare hotărâte ale catolicismului. Cu toate aceste greutăți, a fost stabilită legătura cu ordinul iezuit pentru trimiterea unei misiuni în Transilvania, deschizându-se astfel epoca inițiativelor educative ale Contrareformei în principat.

Începutul acestei misiuni se leagă de sosirea în țară, în martie 1579, a părintelui iezuit Ioan Leleszi, însărcinat cu educația tânărului Sigismund Báthori, urmând ca însoțitorii

[1] *Ibidem*, III, p. 144.

să cerceteze situația catolicilor din principat, rămași de mai mulți ani fără preoți. În această situație se găseau numeroși credincioși din Secuime, în frunte cu familiile nobile Lázár și Becz, din comitatul Crasna de pe domeniile Báthoreștilor și din banatul Lugojului și Caransebeșului, la care se adăugau comunitățile restrânse din Alba Iulia și Cluj. Succesul misiunii iezuite urma să fie asigurat atât prin educarea lui Sigismund Báthori, cât și prin instruirea celor mai mulți dintre fiii de nobili atrași în Colegiul de la Cluj, deschis în anul 1581.

Biserica catolică încerca astfel să se refacă folosind armele adversarilor trecuți la Reformă, adoptând în spirit propriu programul și metodele școlilor umaniștilor reformați. În plus, unul dintre misionarii iezuiți, italianul Antonio Possevino, se mai gândea la plasarea pe lângă principe de „consilieri" catolici, medici, muzicieni, arhitecți etc., fără a exclude nici aducerea de coloniști străini pe domeniile fiscale, sub pretextul îmbunătățirii agriculturii, exploatării minelor și impulsionării comerțului. Așadar, un program complex și de mare subtilitate, gândit într-o variantă extinsă și peste Carpați, în Moldova și Țara Românească, acolo unde politica de toleranță față de catolici a domnilor Petru Șchiopul și Petru Cercel dădea speranțe de succes agenților Contrareformei.

Rezultatul acestui efort tenace al iezuiților a fost câștigarea principelui Sigismund Báthori pentru cauza credinței catolice, precum și a unei atitudini mai înțelegătoare și mai tolerante din partea Stărilor, care au apreciat cum se cuvine rostul inițiativelor lor culturale. Dar această aparentă liniște nu a durat prea mult, pretențiile sporite ale iezuiților stârnind ostilitatea, încât s-a ajuns ca Adunarea stărilor de la Mediaș, din decembrie 1588, să hotărască scoaterea ordinului iezuit din țară, confiscarea tuturor averilor acestuia, de la moșii și mănăstiri, la școli și biserici, care urmau să revină fiscului[1]. Consimțământul la această decizie a tânărului principe era un compromis conjunctural cu Stările, acceptarea izgonirii momentane a iezuiților îngăduindu-i preluarea conducerii depline a statului. Ulterior a revenit asupra acestei decizii și a trecut la sprijinirea deschisă a bisericii catolice, reactivând în 1598 episcopia catolică de la Alba Iulia în frunte cu Dimitrie Naprágyi și rechemând iezuiții în țară.

Pe fondul acestei politici de restaurare catolică, biserica ortodoxă a românilor încearcă să realizeze noi pași în direcția unei consolidări a statutului său de toleranță și de independență față de oricare dintre religiile recepte din țară. Episcopii caută să sporească autoritatea propriei biserici, de altfel singura instituție românească organizată. Aceste predici, prilejuite mai ales de vizitațiunile canonice, nemulțumesc stăpânii de pământ, care se simt lezați în dreptul lor de patronat. Ca urmare, Adunarea țării, întrunită în decembrie 1588 la Mediaș, deși recunoaște valabilitatea hotărârilor sale anterioare privitoare la clerul românesc, decide totuși ca pe viitor episcopii de ritul grecesc să nu mai poată face vizitațiuni fără știrea stăpânilor de pământ[2]. Aceeași restrângere a prerogativelor

[1] *Ibidem*, III, p. 248-257.
[2] *Ibidem*, p. 240.

episcopale revine în Adunarea parțială de la Alba Iulia, din aprilie 1593, pe motiv că episcopii români „adeseori s-ar amesteca în dregătoria comiților"[1].

Dincolo de aceste intervenții restrictive, reflex al reacției nobiliare și oficiale în fața efortului de consolidare a statutului bisericii ortodoxe, evoluția acesteia înregistrează progrese reale în direcția independenței sale. Semnificativ rămâne demersul vlădicii Ioan de la Prislop care, în mai 1595, profitând de negocierile soliei lui Mihai Viteazul la Alba Iulia, a obținut, prin tratatul din 20 mai 1595, ca biserica sa să fie așezată sub dependența și protecția mitropoliei Țării Românești. Faptul consacra juridic înlesnirea legăturilor cu biserica de peste Carpați și impunea sfințirea vlădicilor ardeleni la Târgoviște. Următorul pas a fost făcut la 4 iunie 1595, când, a doua zi după înfăptuirea sistemului antiotoman de alianțe între cele trei Țări Române, același vlădică Ioan a dobândit reintegrarea celor trei protopopiate din Țara Făgărașului sub jurisdicția sa, o dată cu dreptul de a le supune vizitei sale canonice și de a percepe de la preoți dajdia florinului[2].

Călătoria din decembrie 1596 a lui Mihai Viteazul la curtea princiară din Alba Iulia i-a prilejuit domnului român obținerea îngăduinței de a ctitori aici o mănăstire închinată Sfintei Treimi. Aceasta a devenit din anul 1599, o dată cu instăpânirea domnească în Transilvania, reședința mai vechilor vlădici de la Prislop, care vor purta de acum titulatura de „mitropoliți de Bălgrad". Solicitat pentru a îndepărta dificultățile prin care trecea din cauza calviniilor episcopia Muncaciului, dar și cu gândul la primejdia Contrareformei victorioasă în Ucraina, domnul român a intervenit pentru a impune aici de episcop pe arhimandritul Serghie de la Tismana. Dar, pentru biserica ortodoxă din Transilvania, măsura domnească cea mai importantă rămâne intervenția din iulie 1600, în Adunarea țării de la Alba Iulia, pentru a obține ca „persoanele preoților români să nu poată fi silite de nimeni la robotă,... ca preoții români să fie scutiți pretutindeni, în persoana lor, de astfel de slujbe"[3]. Prin această hotărâre, la care vor reveni într-un fel și principii succesori atât catolici cât și protestanți, se realiza un mare pas în direcția emancipării preoților și bisericii ortodoxe, a ridicării acesteia din urmă în rândul celor recepte.

Încheierea Războiului de 13 ani, a stăpânirii principilor Báthorești și a lui Mihai Viteazul și inaugurarea seriei principilor protestanți au deschis o epocă nouă în istoria bisericilor din Transilvania. Progresele realizate prin Báthorești și perpetuate într-un fel prin domnia lui Mihai Viteazul și căpitănia generală a lui Gheorghe Basta, în ce privește restaurarea statutului bisericii catolice, au fost în cea mai mare parte anulate. Episcopia catolică de la Alba Iulia, în frunte cu Dimitrie Naprágyi, a încetat, revenindu-se la vicariatul inaugurat încă de la mijlocul secolului al XVI-lea. În același timp, la 1607, se hotărăște din nou alungarea iezuiților din țară, catolicismul fiind redus practic la o religie privată[4],

[1] *Ibidem*, III, p. 418.

[2] Gheorghe Șincai, *Opere. II. Hronica românilor*, 2, București, 1969, p. 348-349.

[3] I. Crăciun, *Dietele Transilvaniei ținute sub domnia lui Mihai Viteazul (1599-1600)*, București, 1930, p. 21.

[4] *MCRT*, V, p. 493.

așa cum va rămâne până la instăpânirea habsburgică asupra Transilvaniei. Domnia scurtă a lui Gabriel Báthori (1608–1613), cu tot efortul său de restaurare catolică, realizează prea puțin din programul său inițial și din promisiunile dătătoare de speranțe făcute Habsburgilor. În schimb, nobilimea covârșitor protestantă, decapitată în parte prin intrigile țesute din timpul domniei lui Sigismund Báthori și micșorată în rolul său constituțional, și-a strâns rândurile, hotărâtă ferm să inaugureze o epocă nouă în viața politică și religioasă a principatului.

Acest cadru al restaurației principatului calvin a surprins biserica ortodoxă românească în posesia mai multor realizări pe care se va strădui să le păstreze și să le consolideze atât în planul organizării ierarhice, cât și în cel al statutului social al preoțimii.

Înainte de toate am aminti constituirea mitropoliei Bălgradului sau a Ardealului și structurarea instituțională unitară în cadrul acesteia a celor două episcopii, respectiv a Prislopului și a Vadului, recunoscute încă de principii Báthorești. Pentru secolul al XVII-lea dispunem practic de lista completă a mitropoliților ortodocși care apar cu propriile titulaturi, diferite ca formă, după cum sunt consemnate în acte oficiale sau în cele personale, eventual în cărțile tipărite sub propriul patronaj. Primul vlădică instaurat de Mihai Viteazul ca mitropolit a fost Ioan de la Prislop (1585 — circa 1605), un colaborator devotat și apropiat domnului, care prin reședința sa din capitala princiară a dobândit numaidecât, în spiritul unei mai vechi tradiții bisericești, întâietate față de ceilalți vlădici sau episcopi din țară, cum a fost cazul lui Ioan Cernea al Vadului. De la acești doi ierarhi nu avem păstrate acte cu titulatura lor dezvoltată din care să rezulte jurisdicția lor teritorială, dar aceasta poate fi presupusă pe baza datelor ulterioare, cuprinse în diplomele princiare de confirmare a urmașilor. În general, titulaturile mitropoliților și episcopilor din Transilvania au evoluat în strânsă legătură atât cu autoritatea îngăduită lor de principi, cât și în funcție de schimbările teritoriale pe care le-a înregistrat principatul.

La început de secol, în condițiile instabilității politice și a rivalităților legate de tronul princiar, frământări din care nu au lipsit intervențiile domnilor de peste Carpați și simpatiile politice ale vlădicilor, ierarhia bisericii românești din Transilvania s-a resimțit destul de mult, ajungând să fie uneori primejduită. Astfel s-a întâmplat în septembrie 1605, când Ieremia Movilă a pus la grea încercare autoritatea mitropolitului de la Bălgrad, solicitând și obținând de la principele Ștefan Bocskay reînscăunarea vlădicii Spiridon. Acesta a fost desemnat nu numai ca episcop al Vadului – cu jurisdicție peste comitatele Turda, Cluj, Solnocul Interior și de Mijloc, Dăbâca și Crasna — ci și ca *superintendent suprem* peste toate bisericile românești din Transilvania și părțile Ungariei, calitate care echivala cu aceea de mitropolit al țării și era păstrată de Spiridon și prin actul de confirmare din 23 iunie 1607 al lui Sigismund Rákóczi[1]. Situația s-a prelungit până la 29 aprilie 1608, când, prin intervenția domnului Radu Șerban pe lângă principele Gabriel Báthori, vlădica Spiridon a pierdut funcția de superintendent suprem, păstrând doar calitatea de

[1] Apud Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 73-75.

episcop al Vadului, cu o extindere însă a jurisdicției și asupra comitatului Maramureș[1]. De acum, mitropolia Bălgradului, repusă în drepturile sale, își va exercita jurisdicția arhiepiscopală asupra bisericilor ortodoxe românești din întregul principat, având ca eparhie proprie un teritoriu compus în mare din comitatele Alba, Târnava, Hunedoara, scaunele secuiești și scaunele și districtele (Bistrița și Bârsa) săsești. Cu intermitențe a mai deținut districtul Făgărașului, banatul Lugojului și Caransebeșului (comitatul Severin), plus comitatele Arad, Bihor și Satu Mare, chiar Maramureșul. Acestea din urmă găsindu-se în vecinătatea nemijlocită a stăpânirilor turcești, respectiv habsburgice, au cunoscut modificări ale regimului politic și au ajuns adesea să fie scoase parțial sau total de sub autoritatea principilor ardeleni și, implicit, a mitropoliților de la Bălgrad. Practic întinderea teritorială a eparhiilor s-a schimbat aproape cu fiecare episcop și mitropolit, așa cum rezultă din diplomele princiare de confirmare a acestora sau din alte acte ale vremii, precum și din vechile tipărituri, din inscripțiile antimiselor, sigiliilor etc.

Jurisdicția mitropoliților „Bălgradului și a toată țara Ardealului și a Ungariei" a înregistrat mari fluctuații teritoriale, mai cu seamă în Partium, acolo unde principatul a dobândit noi comitate din Ungaria Superioară, ca urmare a participării la Războiul de 30 de ani sau, dimpotrivă, a pierdut însemnate teritorii prin înființarea pașalâcului de la Oradea (1660). În primul caz, mitropoliții de la Bălgrad și episcopii Vadului și-au extins jurisdicția asupra noilor comitate obținute prin tratatele de pace, încât vlădica Dosoftei putea consemna la 21 aprilie 1622 că a fost „vlădică în Ardeal și în Maramureș și am fost în ținutul Sătmariului până la Dobrițin", pentru ca la 8 septembrie 1624, după pacea de la Viena și în calitate de mitropolit, să se intituleze „vlădica de Bălgrad și Ardealului și a Maramurășului și a Muncaciului și a țării Ungurești". Mitropolitul Ghenadie al II-lea (1627–1640), într-o dalterie (atestat de preoție) din 4 decembrie 1628, se intitula, în traducere, „Chir Ghenadie arhiepiscopul din scaunul Bălgradului și al Vadului și al Oradei și al Sătmarului și a toată țara Ardealului". Simion Ștefan era numit de principele Gheorghe Rákóczi I, la 10 octombrie 1643, „vlădică sau superintendent peste toate bisericile din comitatele Alba, Crasna, Solnocul de Mijloc, Solnocul Interior, Dăbâca, Cluj, Turda și Târnava, din districtele Chioar, Bârsa și Bistrița și din toate scaunele secuiești și săsești, cu excepția bisericilor din Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Criș și din cele 3 protopopiate din Țara Făgărașului[2], în timp ce în *Noul Testament* de la Bălgrad (1648) se intitula: „Simion Ștefan, arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și a Maramureșului și a toată Țara Ardealului". Sava Brancovici era confirmat, la 28 decembrie 1656, peste bisericile din comitatele Alba, Hunedoara, Severin, Bihor, Zarand, Crasna, Solnocul de Mijloc, Solnocul Interior, Dăbâca, Cluj, Turda, Târnava și Maramureș, din districtele Chioar, Bistrița și Beiuș și din toate scaunele secuiești și săsești[3]. Cu prilejul reinstalării sale de către noul principe Acațiu Barcsai, acesta

[1] Apud *ibidem*, p. 76-77.
[2] T. Cipariu, *op. cit.*, 1870, nr. 32, p. 629.
[3] *Ibidem*, nr. 33, p. 649.

acorda vlădicii, prin diploma de confirmare din 9 ianuarie 1659, și jurisdicția asupra Țării Făgărașului[1]. Desigur, exemplele ar putea continua, pentru a întări ideea permanentelor fluctuații ale jurisdicțiilor eparhiale.

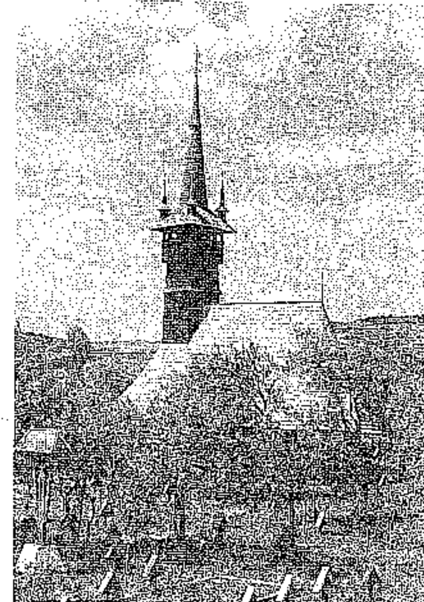

Fig. 267. Biserica Sfinții Arhangheli din Rogoz, 1661.

Alături de mitropoliții Bălgradului au activat mai mult sau mai puțin timp și diferiți alți episcopi, precum cei amintiți ai Vadului, a căror serie se încheie cu episcopul Savul, numit de Gheorghe Rákóczi al II-lea, la 12 aprilie 1650, peste bisericile din comitatele Solnocul de Mijloc, Solnocul Interior, Maramureș și districtul Chioarului[2]. Pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea se cunoaște un număr însemnat de episcopi din comitatul Maramureș, unii dintre ei având jurisdicție proprie iar alții, precum Vasile Tarasovici și Mihail Molodeț, o jurisdicție comună și asupra Muncaciului. Pentru a neutraliza amenințările venite din partea Contrareformei, mitropolitul Sava Brancovici a considerat necesară trecerea bisericii din Maramureș sub jurisdicția sa directă, episcopia de aici încetând pentru mai multe decenii. Spre deosebire de această situație, în cuprinsul pașalâcului de la Oradea, în fostele comitate Arad, Bihor, Zarand și în banatul Lugojului și Caransebeșului, legăturile bisericești cu mitropolia ardeleană au slăbit extrem de mult, deoarece noua stăpânire otomană a sprijinit venirea aici a vlădicilor sârbi dependenți de patriarhia de la Peć și a îngăduit activitatea pastorilor calvini ai episcopiei reformate a Debreținului.

Cu toate aceste fluctuații teritoriale ale mitropoliei Ardealului și a presiunilor exercitate de prozelitismul calvin, instituția s-a menținut fără întrerupere. De un mare ajutor în această privință i-a fost dependența ierarhică de mitropolia Țării Românești, locul de

[1] Nicolae Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 36-38.
[2] *Ibidem*, p. 31–33.

Fig. 268 Biserica ortodoxă din Porceşti (jud. Sibiu), ctitorită de Matei Basarab.

sfinţire al vlădicilor şi de unde, la nevoie, putea veni protecţia din partea domnilor.

Chiar dacă mitropolia şi episcopiile erau recunoscute de principii reformaţi, aceştia au intervenit frecvent în funcţionarea lor, folosindu-se de dreptul de confirmare a titularilor aleşi. O asemenea politică s-a accentuat în secolul al XVII-lea, mai ales o dată cu domnia lui Gabriel Bethlen. De acum şi până la instăpânirea habsburgică, calvinismul devine într-un fel religia oficială a ţării şi cunoaşte un proces accentuat de instituţionalizare în sensul unui absolutism episcopal care însoţeşte îndeaproape absolutismul princiar. Astfel au fost înfiinţate două episcopate calvine maghiare, unul de Debreţin, altul pentru Transilvania, în frunte cu superintendenţi sau episcopi „ortodocşi" aleşi de seniori sau protopopi şi confirmaţi de principi. Protopopiatele sau senioratele calvine au fost în număr de 12 pentru episcopia Debreţinului, respectiv 16 pentru aceea a Transilvaniei, constituite fiecare din mai multe parohii[1]. Politica confesională promovată de principi şi biserica oficială a fost una ostilă celorlalte religii recepte, mai cu seamă unitarienilor, şi conservatoare faţă de înnoirile venite dinspre sabbatarieni şi unele tendinţe puritane apropiate acestora. De pe urma acestei politici a avut mult de suferit, mai ales în timpul principilor Rákóczeşti şi a lui Mihail Apafi, şi biserica ortodoxă românească, supusă unei constante presiuni calvinizante.

Primele semne ale ale acestei politici confesionale apar deja cu domniile lui Ştefan Bocskay (1604–1606) şi Sigismund Rákóczi (1606–1608), pentru ca o dată cu Gabriel Bethlen (1613–1629) principii protestanţi să se creadă îndreptăţiţi a impune religia lor personală tuturor supuşilor, de unde un întreg program al superindendenţilor şi predicatorilor calvini de atragere sau chiar de convertire forţată a românilor la credinţa bisericii reformate. Dacă în secolul al XVI-lea episcopatele româneşti ortodoxe de la Vad

[1] Pentru episcopia Debreţinului avem senioratele Bihor, Valea Ierului, Sălajului, Carei, Nyir, Satmar, Baia Mare, Maramureş, Bereg, Ugocsa, Debreţin şi Zarand; pentru episcopia Transilvaniei existau: Hunedoara, Alba, Aiud, Cluj-Călata, Sic, Dej, Şieu, Teaca, Gurghiu, Mureş, Târnava, Odorhei, Baraolt, Kézdi, Orbai şi Sepsi cf. Petru Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, I, Lugduni-Batavorum, 1888, p. 265-266 şi 274-301.

şi Geoagiu de Sus au fost desfiinţate şi înlocuite cu unul calvin, cel al superintendentului Gheorghe din Sângeorz şi al urmaşilor săi din familia Tordaşi, politica de restaurare protestantă din secolul al XVII-lea schimbă modul de a acţiona vizavi de instituţia bisericească românească. De altfel, condiţiile erau mult deosebite, românii ardeleni dispunând acum de o mitropolie cât de cât organizată, cu o jurisdicţie extinsă asupra întregului principat şi aflată sub protecţia atârnării ierarhice faţă de mitropolia Ţării Româneşti, cu posibilitatea de intervenţie la nevoie chiar a domnilor. Tocmai pentru acest motiv politica confesională princiară a avut un curs sinuos, determinat în primul rând de rezistenţa credincioşilor şi a bisericii româneşti ardelene, la care ar fi de asociat intervenţia în timp a unor factori din afară, cu deosebire a domnilor şi mitropoliţilor din Ţara Românească şi Moldova, a patriarhilor din Constantinopol.

În faţa acestei realităţi, principii şi superintendenţii maghiari au considerat că era necesar, pentru reuşita acţiunii de convertire a românilor la calvinism, nu atât desfiinţarea, cât subordonarea treptată a bisericii acestora structurilor ecleziastice protestante. Pentru a împiedica tocmai o asemenea acţiune prozelită se impunea din partea ierarhilor români consolidarea mitropoliei Ardealului şi sporirea prestigiului acesteia, extinderea, dacă era posibil, a autorităţii şi jurisdicţiei sale asupra tuturor ortodocşilor din principat, români, greci şi sârbi deopotrivă. Se resimţea lipsa unei dotări materiale corespunzătoare a clerului, în primul rând absenţa unui domeniu episcopal, în prelungirea căruia se putea gândi la înzestrarea cu şcoli şi tipografie atât de necesare îmbunătăţirii situaţiei culturale a preoţimii. Aceasta trebuia fără îndoială mai bine instruită şi educată, pentru a răspunde corespunzător chemării sale, pentru a putea la rândul său cultiva credincioşii pe care îi păstorea, ferindu-i nu numai de imoralitate şi ignoranţă, ci şi de „rătăcirile" calvine. Învăţământul se impunea a fi mai mult decât unul tradiţional şi monastic, iar cartea tipărită, fie şi în limba română, se înţelegea a fi pusă în slujba preceptelor propriei biserici şi edificări morale a credincioşilor, a pregătirii potrivite a tinerilor pentru treapta preoţiei. În acest spirit se poate urmări efortul tenace al vlădicilor de la Bălgrad şi realizările lor, pas cu pas, în condiţii deosebit de vitrege, în direcţia împlinirii multora dintre aceste sarcini asumate cu responsabilitate.

În faţa strădaniilor vlădicilor români de consolidare în teritoriu a unităţii propriei ierarhii în jurul Bălgradului, principii protestanţi şi superintendenţii acestora au urmărit prin politica lor de calvinizare atât controlul şi subordonarea la nivel central a mitropoliei româneşti, cât şi slăbirea acesteia prin fărâmiţarea organizării sale. Pentru reuşita acestui scop, principii s-au folosit atât de dreptul lor de confirmare a episcopilor şi mitropoliţilor aleşi, impunându-le „condiţii spirituale" calvinizante, cât şi de practica înnobilării sub aceleaşi „condiţii" de preoţi care să fie scoşi de sub jurisdicţia propriei biserici, pentru a li se îngădui alegerea de ierarhi proprii, sau pentru a fi puşi în subordinea superintendenţilor şi senioriatelor calvine.

Un prim exemplu în această privinţă îl constituie cazul „predicatorului" (*concionator*) Mihail din Voivodeni, judeţul Arad, pe care principele Sigismund Rákóczi îl înnobila la 15 ianuarie 1608, pentru că ar fi renunţat de mai multă vreme la „greşelile" grecilor

sau schismaticilor și din proprie voință s-ar fi consacrat religiei „ortodoxe", adică reformate[1]. Predicatorul Mihail urma să se bucure, și prin el toți preoții care trecuseră și treceau la calvinism, de toate privilegiile și libertățile „pastorilor" maghiari din Transilvania, având dreptul să-și aleagă pe viitor „episcopi și seniori". În același timp, predicatorul din Voievodeni era scos de sub jurisdicția episcopului bisericilor sârbești și românești din acele părți, adică a vlădicului Sava, și pus sub protecția bisericii calvine[2].

Diploma va fi reconfirmată în anul 1669 de principele Mihail Apafi, preambulul actului cadru referindu-se expres și la condițiile calvinizante impuse episcopilor români în 1643 de Gheorghe Rákóczi I[3], actul devenind într-un fel normativ pentru înnobilările de preoți realizate pe parcursul secolului al XVII-lea. În aceleași părți, la 15 decembrie 1648, Gheorghe Rákóczi al II-lea aducea la cunoștința comitatului Zarand că l-a confirmat pe Petru de Ciuci în protopopiatul românesc al Zărandului, pentru nevrednicia înaintașului. Se promite acestuia că dacă va predica cuvântul lui Dumnezeu românește, dacă va răspândi catechismul românesc și dacă se va lepăda de ceremoniile legate de botez și căsătorie va fi apărat de neplăcerile episcopului românesc și i se va îngădui să îndeplinească vizitațiuni după vechiul obicei. Îi cere în schimb ca despărțiri să nu mai facă fără știrea episcopului maghiar și „întru toate să asculte de episcopul ortodox maghiar și să i se supună"[4]. La fel se acționase și în privința preotului Avram din Burda, care prin diploma princiară din 30 septembrie 1641 a fost numit episcop calvinizant al românilor din comitatul Bihorului[5]. Aceleași condiții asupra mărturisirii religiei calvine printre români (*super professione religionis orthodoxe inter Valachos*) se regăsesc și în actul principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea de numire, la 11 august 1652, a lui Simeon Pătrașcu în slujba de protopop sau senior, probabil în părțile Maramureșului. Acesta trebuia să predice în limba română, să-i învețe pe credincioși Catehismul tipărit în aceeași limbă, să respecte doar cele două taine acceptate de reformați și să renunțe la ceremoniile botezului și căsătoriei, să acționeze și să depindă în toate de superintendentul „ortodox", adică calvin[6].

În esența lor, aceste „condiții" calvinizante erau prezente și în actul din 8 iulie 1647 de numire a protopopului Ioan Pop de Țichindeal[7] și un rol similar credem că l-a putut avea și protopopul Făgărașului, Stan din Copăcel, de vreme ce a stârnit atâta aversiune din partea multora dintre credincioși și apărea, într-un act din 20 septembrie 1652, drept *ecclesiae Fogarasiensis Valachicae ordinarius pastor ac superintendens caeterarum Valachica-*

[1] Menționăm că reformații calvini se considerau și se numeau „ortodocși", adică dreptcredincioși, în timp ce religia românilor era desemnată sub numele de „greacă" sau chiar „schismatică".

[2] T. Cipariu, *Documente istorice bisericești*, în „Archiv pentru filologie și istorie", 1870, nr. 31, p. 609-610.

[3] Apud *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000, p. 344-346.

[4] Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, II, Arad, 1892, p. 237-238.

[5] Nicolae Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 26-27.

[6] Apud *ibidem*, p. 344.

[7] Silviu Dragomir, *Cikingyeli János Pap, protopop românesc în veacul XVII*, în „Răvașul", VIII (1910), nr. 12, p. 373-376.

rum ecclesiarum Fogarasiensium[1]. La mijlocul secolului al XVII-lea, Țara Făgărașului constituia domeniul personal al principesei calvine Susana Lorántfy, mai apoi a Anei Bornemisza, acestea crezându-se îndreptățite să impună religia lor supușilor, de unde și schimbările de jurisdicție suferite de biserica românilor de aici. Aceasta era organizată în trei protopopiate care până la 10 octombrie 1643, când a fost numit noul mitropolit Simeon Ștefan, se găseau în subordinea mitropoliei Bălgradului, pentru ca de acum să fie scoase de sub această jurisdicție și trecute, împreună cu propriul superintendent, sub aceea a consistoriului calvin maghiar din Făgăraș[2]. Prin aceasta se urmărea de fapt obținerea mai lesnicioasă din partea protopopilor făgărășeni a acceptării „condițiilor" calvine. Noul principe de origine românească, Acațiu Barcsai, confirmând în funcția sa pe mitropolitul Sava Brancovici, supunea autorității acestuia, la 9 ianuarie 1659, și Țara Făgărașului[3]. Prin aceasta era înlăturată, cel puțin pentru un timp, jurisdicția stânjenitoare a consistoriului reformat asupra bisericii ortodoxe, dar domnia principelui Mihail Apafi (1661–1690) va agrava din nou situația ecleziastică a românilor din aceste părți. Astfel, la 20 aprilie 1662, Făgărașul era scos de sub autoritatea mitropolitului Sava Brancovici, fiind numit aici, la intervenția cancelarului Ioan Bethlen, un episcop distinct în persoana lui Daniil[4], care va rămâne în această calitate până la 11 aprilie 1665, când principesa Ana Bornemisza va repune din nou biserica și preoții români din Țara Făgărașului sub jurisdicția consistoriului reformat[5].

Așadar, se poate spune că efortul mitropoliților români din secolul al XVII-lea, de a consolida teritorial și jurisdicțional propria eparhie, a întâmpinat opoziția îndârjită a bisericii oficiale calvine. Aceasta se afla și ea în plin proces de structurare instituțională și a încercat și a reușit în parte, cu sprijinul principilor, fie să subordoneze mitropolitul ortodox, fie să slăbească autoritatea și jurisdicția acestuia prin fărâmițarea și înstrăinarea unor părți din teritoriul supus autorității sale. În toate aceste încercări protestante se regăsește evoluția îngemănată și cointeresată a absolutismului episcopal și a celui princiar, evoluție cu consecințe negative asupra tuturor celorlalte biserici din principat, cu deosebire asupra celor nerecepte.

Pe lângă efortul fruntașilor bisericii românești de a consolida organizarea instituției bisericești, a existat și o preocupare insistentă pentru ridicarea stării materiale generale a clerului. Încă din secolul al XVI-lea vlădicii dobândiseră o însemnată sursă de venit, fiind beneficiari ai plății florinului din partea preoților din subordine. La rândul lor, aceștia aveau și ei un venit cât de cât reglementat, constând din claia de grâu datorată

[1] Valer Literat, *Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea*, în RT, XXXIII (1943), nr. 1-2, p. 35.

[2] Gheorghe Șincai, *op. cit.*, III/3, p. 55-59; Timotei Cipariu, *Documente istorice bisericești*, în „Archiv pentru filologie și istorie", 1870, nr. 32, p. 628-632.

[3] Nicolae Dobrescu, *op. cit.*, p. 36-38.

[4] Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu, 1889, p. 200-205.

[5] Pokoly József, *A fogarasi ref. egyházközség levéltárából*, în „Magyar protestáns egyháztörténeti adatok", VIII (1910), p. 119.

de cei căsătoriți, credincioși asupra cărora plata dijmei de credință deocamdată nu era generalizată. La toate acestea se adăuga pentru preoțime libertatea juridică în persoană dobândită în iulie 1600 prin hotărârea Adunării țării de la Alba Iulia, statut juridic care o scutea de robotă și servituțile legate de aceasta, garantându-i totodată dreptul de liberă strămutare. Toate aceste avantaje ale clerului românesc au ajuns să fie însă grav amenințate o dată cu căderea lui Mihai Viteazul.

La scurt timp după înfrângerea domnului la Mirăslău, Adunarea țării de la Leț, din octombrie 1600, a reafirmat libertatea pentru cele patru religii recepte, cu restricția ca nobilii catolici să poată ține preoți de confesiunea lor doar în satele de reședință. Cu gândul la primejdia ce putea veni din partea legăturilor românilor din principat cu biserica de peste Carpați, aceeași adunare mai hotăra ca „nici un preot român să nu poată veni aici nicicând din cele două Țări Române. Iar călugării să fie cu totul proscriși din țară din toate locurile; dacă s-ar găsi vreunul că a intrat sau intră *contra edictum regni*, să fie prins și despuiat orișiunde"[1]. Resentimentele față de clerul românesc sunt mai mult decât evidente, după cum aceeași ostilitate ne întâmpină și în deciziile din ianuarie 1601 ale adunării generale întrunită la Cluj. Preoții români sunt și de această dată individualizați în cadrul hotărârilor punitive mai generale. Cei vinovați de răzvrătire și de alăturare la oastea lui Mihai urmau a fi prinși și judecați după legea civilă, prin nesocotirea stării clericale, de comiții și juzii regali, constrânși la restituiri și despăgubiri ale bunurilor prădate[2]. Procedura era una de excepție și cu atât mai primejdioasă în aplicare, cu cât erau vremuri tulburi și în folosirea ei stăruia spiritul nobiliar de răzbunare.

Este de înțeles că nu toată preoțimea românească a căzut sub incidența acestei hotărâri, cei mai mulți dintre preoți neputând fi dovediți de vreo vinovăție. Aceștia au fost cei care, în frunte cu mitropolitul Teoctist (circa 1605–1622) și cu sprijinul unor sfetnici credincioși (*fidelium consiliariorum nostrorum*) ai principelui, invocând greutatea sarcinilor la care erau supuși față de stat și stăpânii de pământ, s-au plâns acestuia de nenorocirile și suferințele preoților români (*calamitatum et miseriarum universorum, pastorum Valachorum*) din întreaga Transilvanie și Partium. Urmarea acestei intervenții pe lângă Gabriel Báthori a fost obținerea decretului, din 9 iunie 1609, prin care principele acorda preoților și familiilor acestora dreptul de liberă strămutare, cu condiția îndeplinirii tuturor obligațiilor față de stăpânii de pământ și a înștiințării prealabile a superintendentului sau vlădicii lor (*praescitu superintendentis sive vladicae ipsorum*). Aceiași preoți români de origine iobăgească erau scutiți de toate sarcinile plebeie și de orice slujbe civile datorate și prestare domnului de pământ, în afara darurilor obișnuite a se da acestuia de către preoți după vechiul obicei[3].

[1] *Ibidem*, IV, p. 556-557.
[2] *Ibidem*, p. 583.
[3] Joseph Fiedler, *Die Union der Wallachen in Siebenbürgen unter Kaiser Leopold I*, Viena, 1858, p. 17-18 (ab omnibus plebeis et servitiis civilibus quibuslibet, domino terrestri debitis et praestari solitis, exceptis tamen muneribus sive donis, ab eisdem pastoribus ex antiqua consuetudine dominis ipsorum terrestribus dari consuetis).

Actul în sine scutea, așadar, preoțimea de slujbele iobăgești și reprezenta în esență mai vechea hotărâre din iulie 1600 impusă Adunării țării de Mihai Viteazul. Principele Gabriel Báthori a emis diploma din iunie 1609, nu întâmplător, în contextul sosirii în țară a soliei domnului Radu Șerban și în strânsă legătură cu propria-i politică filohabsburgică și catolică. Măsura putea constitui și un sprijin indirect pentru eforturile credincioșilor coreligionari preocupați să păstreze pozițiilor câștigate de biserica catolică în principat și să tempereze zelul protestant. Dar, înainte de toate, era un act de mare importanță pentru definirea statutului socio-juridic de oameni liberi al preoțimii române, avantajele sale fiind mult râvnite de aceasta și, ca atare, intuite și folosite ulterior de politica confesională a principilor protestanți. Aceștia vor reține și reinnoi actul, completându-l cu cunoscutele „condiții spirituale", pentru asigurarea succesului politicii de calvinizare a bisericii ortodoxe românești.

Pentru atragerea cu succes a preoțimii române la calvinism principii țării au acordat acesteia o serie de diplome privilegiale, constând din însemnate scutiri fiscale, diplome pe care le-au reînnoit periodic și le-au lărgit în prevederile lor avantajoase și ademenitoare pentru beneficiari. O asemenea practică a fost favorizată de transformarea, în urma secularizării, a dijmelor bisericești episcopale în dijme fiscale, fiind supuși treptat la plata acestora și românii ortodocși. Dacă inițial aceștia plăteau dijma bisericească prin excepție, doar în cazul ocupării de pământ supus anterior dijmei, cu domnia lui Gabriel Bethlen înregistrăm tendința de a impune necondiționat la plata acesteia pe toți românii.

Începutul noii practici se leagă de domeniul fiscal al Făgărașului, acolo unde din anul 1623 principele a impus românilor plata dijmei din semănături și animale mici[1]. Reacția de împotrivire a preoților români din Țara Făgărașului (*sacerdotum Valachicorum terrae Fogaras*) nu a întârziat, aceștia intervenind pe lângă Gabriel Bethlen și obținând, la 18 septembrie 1624, scutirea de orice plată de dijme din animalele și semănăturile lor (*ab omni decimarum praestatione, a pecoribus et agriculturis eorum*)[2]. Cum plata dijmei fiscale a fost extinsă treptat asupra tuturor românilor din principat, inclusiv asupra preoților acestora, vlădica Sava Brancovici și protopopii săi s-au plâns principelui Acațiu Barcsai, dobândind diploma privilegială din 15 martie 1659, prin care întreaga preoțime din Transilvania și Partium era scutită de orice dijme și none din semănături și animale[3]. Privilegiul acesta, completat și cu scutirea preoților de dijma din vin sau de censul montan, a fost confirmat la 1 septembrie 1663 de noul principe Mihail Apafi[4].

Scutirea preoțimii ortodoxe de plata dijmelor fiscale nu însemna totala exceptare de la orice obligații publice. Mai vechile dări ale preoților față de stat se mențin și sunt în creștere în secolul al XVII-lea, aceștia fiind supuși la achitarea unor sume globale[5] și la

[1] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, București, 1986, p. 196-197.
[2] Joseph Fiedler, *op. cit.*, p. 19; T. Cipariu, *op. cit.*, 1869, nr. 28, p. 551.
[3] Joseph Fiedler, *op. cit.*, p. 20-21; T. Cipariu, *op. cit.*, 1869, nr. 29, p. 571-572.
[4] *MCRT*, XIII, p. 244-246.
[5] În lista de repartiție a dării din ianuarie 1667, cuprinsă și în *Compilatae Constitutiones* (1669), preoții români, fără cei din Făgăraș, aveau de plătit, la fel cu preoții sași, suma de 500 de taleri, din care 100 protopopii, restul preoțimea de rând cf. *MCRT*, XIV, p. 228-232.

prestarea unor cantități de *victualii* sau produse în natură. Mai mult, sunt obligați chiar la plata dijmei fiscale pentru pământurile lucrate care nu erau personale și parohiale. Cum bisericile românești nu erau de regulă înzestrate cu suficient pământ parohial sau eclezie, preoții acestora erau obligați să ia pământ „țărănesc" din moșia stăpânului pentru care prestau acestuia robotă și obligații iobăgești, inclusiv trebuiau să plătească fiscului dijma. Dacă în sat exista predicator calvin, acestuia îi revenea pătrimea sau *quarta* dijmei. Astfel s-a ajuns în comunitățile mixte confesionale la situații paradoxale, în care credincioșii ortodocși și deopotrivă preoții acestora să plătească *quarta* din dijmă pentru bisericile și școlile religiilor recepte, îndeosebi calvină și luterană.

Situația se complica și mai mult în condițiile în care dijmele fiscale erau obișnuit arendate nobililor, uneori și sașilor, aceștia dedându-se la numeroase abuzuri în perceperea lor, fiind interesați a nu respecta scutirile preoților ortodocși. Așa se explică porunca lui Mihail Apafi către prefectul bunurilor fiscale, din 12 august 1666, prin care, la plângerea preoților români, intervine ca aceștia să fie păstrați în imunitățile lor și să nu fie siliți abuziv la plata dijmei[1]. La o plângere similară, de această dată a preoților români de pe Pământul Crăiesc al Universității săsești, principele le dădea privilegiul din 20 decembrie 1673 cu aceleași scutiri ca în 1663, dar cu precizări suplimentare de aplicare, în sensul obligativității plății dijmei pentru pământul care nu era personal sau parohial, adică nu aparținea ecleziei. Cum scutirile nu sunt respectate de cei însărcinați cu strângerea dijmelor, Mihail Apafi revine cu noi porunci și amenințări cu pedepse pentru aceștia în anii 1676 și 1682[2]. Din toate aceste intervenții ale principelui se desprinde, pe de o parte, dorința sa de a impune respectul privilegiilor acordate preoților români cu scopul atragerii lor la calvinism, pe de alta, interesele contrare ale stăpânilor de pământ arendatori și ale dregătorilor răspunzători de adunarea veniturilor din dijmele fiscale. Fără îndoială că pe fondul acestor animozități eficiența politicii princiare de atragere la calvinism a clerului românesc a avut de suferit, efortul puterii centrale și al superintendenților calvini fiind subminat chiar de nobilimea coreligionară ostilă unei preoțimi libere, cu drept de strămutare, și beneficiară a unor scutiri fiscale, precum plata dijmei. Reieșea o dată în plus că politica de calvinizare a românilor își avea propriile limite sociale, că a generat preoților prea mari speranțe ce nu puteau fi realizate, întreținând în sânul acestora o stare de permanentă nemulțumire și luptă pentru respectarea și aplicarea privilegiilor princiare. Din aceste motive, calvinizarea românilor nu s-a putut realiza în profunzime nici măcar la nivel preoțesc și cu atât mai puțin la cel al credincioșilor, faptul constituind și o explicație a succesului, de altfel tot limitat, pe care îl va avea acțiunea misionarilor catolici de atragere a preoțimii la Unire cu biserica Romei. Rezultatul presiunilor venite din partea bisericii calvine s-a materializat înainte de toate în progresele pe care le-a făcut tiparul în limba română, în promovarea acesteia în slujba bisericească și, ar fi de adăugat, preluarea de către biserica românească a unor instituții calvine precum a fost cea sinodală.

[1] *Ibidem*, XIV, p. 195.

[2] *Ibidem*, XV, p. 353-354; XVII, p. 286-287; T. Cipariu, *op. cit.*,1869, nr. 29, p. 574.

Activitatea misionarilor catolici în părțile Transilvaniei s-a desfășurat în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, pe firul expansiunii promovată de Contrareformă spre Răsărit, într-un spațiu preponderent ortodox și reformat. Misionarii însoțitori ai armatelor imperiale urmau, pe măsura înaintării și a succeselor acestora, să consolideze spiritual noua stăpânire, prin restaurarea și extinderea catolicismului. Se impunea câștigarea pentru acesta a factorilor politici locali, cu deosebire a clerului și a nobilimii. Preoțimea, și prin ea credincioșii, trebuiau sensibilizați pentru catolicismul vitregit în trecut și, dacă se putea, atrași la credința noului stăpân politic sau, cel puțin, la Unirea religioasă[1] cu biserica acestuia.

Realizarea sarcinii nu era deloc ușoară, după cum nici găsirea înfăptuitorilor potriviți, cu șanse de reușită, nu era mai puțin dificilă. Sf. Scaun și Curtea vieneză aveau însă suficientă experiență în materie de prozelitism, iar misionarii iezuiți își ofereau priceperea și ajutorul pentru ca o conlucrare în această privință să dea roadele așteptate și mult dorite de oficialitate. Se considera că cei vizați trebuiau câștigați prin tratative tainice și promisiuni sau convinși, la nevoie, prin constrângere și tăria armelor. Pentru succesul acestei dificile întreprinderi în mediul ortodox românesc din Transilvania se face apel atât la iezuiți, cât și la ierarhi ai bisericii catolice și la unii nobili de frunte.

În planurile sale cardinalul Leopold Kollonich urmărea, pe de o parte, să realizeze și să garanteze restaurarea, consolidarea și extinderea catolicismului printre Stări, pe de altă parte, să inaugureze și să promoveze pe cât posibil Unirea bisericească printre românii ortodocși. Pentru Curtea din Viena, activitatea iezuiților constituia nu numai o experiență necesară, ci și o garanție a viitoarei lor dăruiri și eficiențe în activitatea din părțile Transilvaniei.

În ce privește situația românilor ortodocși din Transilvania, aceștia, spre deosebire de ruteni, nu cunoscuseră anterior experiența unei Uniri religioase cu biserica catolică. Chiar dacă o parte însemnată a nobilimii române din aceste părți îmbrățișase calvinismul și acesta înrâurise biserica românească, multe familii nobile, majoritatea covârșitoare a clerului și a populației de rând au rămas în esență ortodoxe și mai păstrau încă strânse legături cu mitropolia Țării Românești și, în parte, cu cea moldoveană, mai ales în comitatul Maramureș. Astfel, nu întâmplător, nobilul Iosif Stoica, după alegerea sa, la începutul anului 1690, ca episcop al Maramureșului, a fost sfințit de mitropolitul moldovean Dosoftei și confirmat de principele Mihail Apafi, recunoscându-se ca „administrator" al mitropolitului de la Bălgrad[2]. Doar în părțile vestice sau Partium situația era întrucâtva deosebită, cuprinzând jurisdicțional comitate rupte din principat și cu un

[1] Pentru aceasta vezi Ștefan Lupșa, *Biserica ardeleană și „unirea", în anii 1697-1701*, București, 1949; Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu biserica Romei*, Cluj, 1990 (Retipărire din BOR, LXXX, 1962); Mircea Păcurariu, *Pagini din istoria bisericii românești. Considerații în legătură cu uniația în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1991; Zenovie Pâclișanu, *Istoria bisericii române unite (I, 1697-1751)*, în „Perspective", XVII (1994-1995), nr. 65-68, p. 83-164 etc.

[2] Antal Hodinka, *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, I (1458-1715), Ungvár, 1911, p. 383-384 și 390.

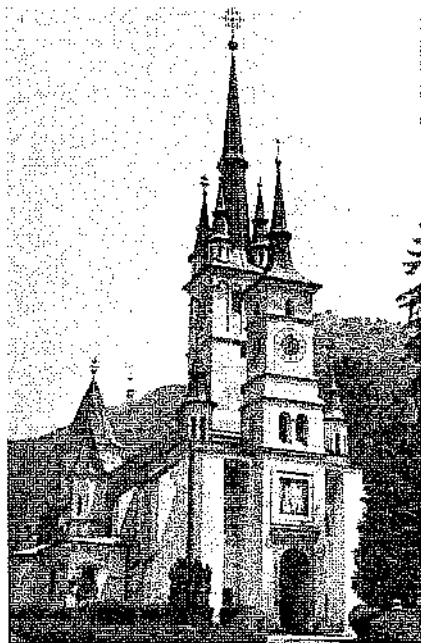

Fig. 269 Biserica ortodoxă Sfântul Nicolae din Șchei (Brașov), aflată în legături cu domnii Țării Românești și Moldovei.

regim politic diferit, de la Sătmarul stăpânit de Habsburgi la Bihorul și Zarandul ajunse sub turci. Era de așteptat ca aici legăturile bisericești cu Bălgradul ortodox să fi slăbit mai mult, dar fără a se întrerupe cu totul, chiar dacă regimul de pașalâc a adus cu sine și a sprijinit vlădici dependenți de patriarhia sârbească de la Peć sau a îngăduit, la fel cu stăpânirea catolică în Sătmar, activitatea pastorilor calvini cu centrul principal în orașul Debrețin.

După 10 aprilie 1690, episcopul Iosif de Camillis o dată instalat în funcție la Munkáci și sprijinit total de Curtea vieneză, personal de cardinalul Leopold Kollonich[1], începe acțiunile de întărire și lărgire a Unirii religioase, de structurare instituțională a ierarhiei încredințate, urmărind pentru biserica greco-catolică ruteană înzestrarea cu venituri și preoți, redobândirea de la ortodocși a bisericilor pierdute și, înainte de toate, sporirea pe cât posibil a numărului de credincioși. Noului episcop nu i-a scăpat, desigur, nici extinderea propriei jurisdicții și asupra altor ortodocși decât cei ruteni, precum a românilor și sârbilor.

Succesele militare obținute între timp, în confruntarea cu turcii, de către trupele imperiale în Ungaria și prezența unei părți a acestora în Transilvania — stăpânirea cu deosebire a cetăților și orașelor întărite înscrise în tratatul de la Blaj (1687) — ofereau catolicilor un sprijin puternic și un vast câmp de acțiune, posibilitatea folosirii a numeroase mijloace, la nevoie până și presiunea militară. Perspectiva se deschidea ademenitoare în primul rând pentru preoți, promisiunile generoase făcute acestora de iezuiți și de o

[1] Despre viața și politica sa ecleziastică vezi Joseph Maurer, *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken, zumeist nach archivalischen Quellen geschildert*, Innsbruck, 1887.

Fig. 270 Țăran român din Transilvania.

parte a oficialităților civile și militare câștigându-i pe unii dintre ei pentru Unire și, mai apoi, pentru lupta împotriva bisericii ortodoxe. Pentru Curtea din Viena succesul urma să fie cu atât mai important cu cât unirea în perspectivă a românilor putea juca un însemnat rol politic stabilizator și unificator în această parte a imperiului aflată la interferența lumii catolice cu cea ortodoxă și reformată.

Acțiunea pornită de Ladislau Barány, noul paroh din Alba Iulia, viza înainte de toate câștigarea preoților și, prin ei, apoi a credincioșilor, evitându-se pe cât posibil înfruntarea directă cu ignoranța în materie de credință a acestora din urmă. Efortul de atragere la Unire se face sub semnul pretinsei eliberări de sub tutela calvinismului, criticându-se cu asprime inovațiile impuse bisericii ortodoxe românești și evocându-se persecuțiile și silniciile suferite de aceasta în trecut din partea pastorilor, superintendenților și principilor reformați.

Această confruntare confesională exprima în plan politic opunerea a două concepții total diferite despre relația dintre biserică și stat: una promovată de Habsburgi, în care catolicismul trebuia să constituie unica religie de stat, și o alta susținută de Stări și Ordinele locale, bazată pe complexitatea pluralității religiilor recepte și pe toleranța celei ortodoxe. Refacerea pozițiilor catolicismului vitregit în trecut și ridicarea lui la rangul de religie oficială se considera că trebuie să țină de însăși datoria morală a suveranului împărat. De aici împletirea strânsă a politicii de stat cu politica religioasă, stăruindu-se atât pe promovarea absolutismului monarhic, cât și pe refacerea pozițiilor și pe revitalizarea catolicismului. Pentru reușita întreprinderii este pus totul în mișcare, de la prozelitism și intrigă până la presiunea politică și forța armelor.

Consolidarea bisericii catolice în teritoriile recent redobândite de Habsburgi, transformarea acesteia într-un fundament al unității de stat, într-un veritabil liant unificator, nu se putea face numai prin mijlocirea propriilor clerici și credincioși. Aceștia, datorită pozițiilor dobândite în zona de Reformă, erau neînsemnați sub raport numeric, decăzuți moral și material, motiv pentru care revigorarea bisericii romano-catolice necesita acțiuni complexe și de durată. Pentru sporirea numărului credincioșilor catolici se putea practic acționa fie în rândul reformaților, în cea mai mare parte calvini, fie în rândul ortodocșilor români. Oricare dintre acțiuni presupunea dificultăți și era de așteptat să

dea naştere la profunde frământări religioase împletite cu suspiciunea şi ostilitatea unei nobilimi săteşti în covârşitoare parte calvină sau a unor orăşeni şi târgoveţi cu precădere luterani.

În faţa acestei alternative, adică unirea cu oricare dintre religiile recepte, cardinalul Leopold Kollonich şi Curtea din Viena reţineau, pe de o parte, necesitatea acordării pentru credincioşii catolici de facilităţi economice preconizate în general de Contrareforma târzie, pe de alta, stăruiau asupra posibilelor avantaje ale atragerii ortodocşilor la Unirea cu biserica Romei. Această din urmă acţiune reclama la rându-i, în concepţia acestor factori de decizie ecleziastică din imperiu, atât grija pentru asanarea morală a clerului ortodox, cât şi asigurarea ameliorării statutului juridic şi a stării sale materiale. În spiritul acestor principii şi în urma intervenţiilor repetate pe lângă cardinalul Kollonich, s-a reuşit obţinerea din partea împăratului Leopold a patentei din 23 august 1692 prin care, în scopul asigurării succesului propagandei catolice, se condamna şi se intervenea, luându-se act de progresele unirii în rândurile rutenilor, împotriva practicilor abuzive şi a ostilităţii nobilimii faţă de biserica şi preoţimea unită, afirmându-se egalitatea acesteia din urmă în scutiri, drepturi şi privilegii cu clerul catolic. Era stipulată libertatea juridică a fiilor de preoţi şi solicitau, fără precizarea însă a modului concret de soluţionare, înzestrarea bisericilor unite cu pământul de trebuinţă, cu şcoli corespunzătoare, cu case parohiale şi cimitire, oficialităţile urmând de acum să intervină şi să sprijine rezolvarea favorabilă a plângerilor preoţilor uniţi în caz de încălcare a imunităţilor acordate de împărat[1]. Se spera, astfel, în obţinerea extinderii Unirii şi în sânul altor populaţii ortodoxe din Ungaria, în consolidarea ei pe cât posibil acolo unde reuşise şi în succesul ademenirii pe viitor a preoţimii care urma să devină sprijinul acţiunii de prozelitism şi marea beneficiară a acestor râvnite promisiuni. Din păcate, dincolo de litera lor scrisă, aceste promisiuni generoase ţineau mai mult de voinţa împăratului şi a celor interesaţi în promovarea Unirii religioase, în timp ce realizarea lor în practică depindea cel mai mult de opţiunile şi interesele nu tocmai convergente acestei politici ale stăpânilor de pământ.

Instrumentalizarea politică a clerului ortodox, care mergea mână în mână cu tendinţele absolutiste ale monarhului susţinut de biserica catolică, nu putea scăpa nobilimii, cu deosebire celei reformate. Practic, tradiţiile politice şi sistemul religiilor recepte din principatul Transilvaniei generau solidarităţi ale Stărilor şi dificultăţi aproape de netrecut pentru puterea centrală în încercarea, de altfel ezitantă şi nehotărâtă, de înzestrare a preoţilor greco-catolici cu privilegii similare membrilor clerului recept.

Nobilimea stăpână de moşii şi deţinătoare a dreptului de patronat avea toate motivele prerogativele şi puterea să se opună unei extinderi a pământurilor parohiale în folosul preoţilor uniţi şi în detrimentul său, cu tot ceea ce însemnau scutirile şi beneficiile acestor preoţi, şi, desigur, nu îi surâdea nici dobândirea de către aceştia a cvartei preoţeşti din dijmele episcopale secularizate şi arendate de nobili. Aşadar, succesul Unirii religioase

[1] Joseph Fiedler, *Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nord-Ungarn und der Immunität des Clerus derselben*, Viena, 1862, p. 23-24 şi 32-34; Antal Hodinka, *op. cit.*, p. 347-350.

depindea cu necesitate de o mulţime de factori, de la simpla aderenţă din interes a preoţimii dornică de libertăţi şi privilegii până la acceptul sacrificiilor materiale din partea unei nobilimi care se simţea agresată în statutul său juridic şi social. Mai mult decât se presupune, era nevoie de actul de bunăvoinţă al acestei nobilimi, adevărata stăpână nu numai de moşii, dar şi a maselor de credincioşi ataşaţi tradiţiei bisericeşti şi extrem de influenţabili când era vorba de asumarea unor noi obligaţii, fie ele şi spirituale. Toţi aceşti factori convergenţi şi grefaţi, la pragul secolelor XVII-XVIII, pe situaţia de profundă criză a societăţii explică, peste hotărârile individuale şi sinodale de unire ale preoţilor, păstrarea pentru un timp a fragilităţii şi a caracterului de suprafaţă, am zice precumpănitor clerical, a Unirii religioase în rândurile românilor. Cum avantajele politice, culturale şi materiale promise nu erau deocamdată nici realizabile şi nici destinate tuturor, conştientizarea consecinţelor pozitive ale Unirii nu-i putea cuprinde pe toţi la fel, de unde ezitările şi reţinerile aderenţilor, şovăielile şi revenirile frecvente asupra paşilor făcuţi de cei care îmbrăţişaseră mai mult din interes noua credinţă.

Pactul încheiat de Habsburgi cu Stările ardelene, aşa cum apar condiţiile sale din *Diploma leopoldină* (1691) era departe de a linişti părţile contractante. Noii stăpâniri îi lipsea reazemul credincios pe care îl putea oferi o biserică catolică puternică, în timp ce bisericile reformate, cu deosebire cea calvină, erau acum stăpânite de teama unor iniţiative menite să consolideze poziţiile catolicismului slăbit. Dacă fortificarea acestuia nu părea deocamdată realizabilă prin câştigarea reformaţilor, cel puţin exista o alternativă, în această privinţă, prin atragerea la Unirea religioasă cu Roma a românilor ortodocşi.

Raportul de forţe în plan confesional defavorabil catolicilor nu a scăpat împăratului Leopold încât acesta, sfătuit de iezuiţi şi intuind avantajele politice proprii ale atragerii românilor şi rutenilor la Unirea religioasă cu biserica catolică, nu a întârziat să dea publicităţii patenta imperială din august 1692, prin care promitea clerului unit de rit grecesc scutiri şi privilegii asemănătoare credincioşilor romano-catolici. Era o ofertă ademenitoare pentru preoţimea română, dar cu toate acestea în principatul Transilvaniei, tratative pe tema Unirii religioase încep mult mai târziu, reuşindu-se, potrivit informaţiei păstrate şi controversate, abia în anul 1697 să se obţină semnarea de către mitropolitul Teofil şi un număr de 12 protopopi a actului de Unire.

Aceasta era înţeleasă ca o „eliberare" de sub biserica calvină, sinodul condiţionând Unirea de păstrarea neschimbată a ritului şi calendarului sărbătorilor, urmând să fie acceptate numai cele patru puncte de dogmă considerate de Conciliul de la Florenţa (1439) deosebitoare între biserica ortodoxă şi cea catolică. În schimb se cerea ca uniţii să nu mai fie socotiţi toleraţi şi admişi, ci recunoscuţi ca fii ai ţării (*sed ut patriae filii recepti*), iar laicii să fie promovaţi în toate slujbele, întocmai ca şi cei aparţinători celor trei naţiuni politice şi religiilor recepte, tinerii greco-catolici urmând să fie primiţi în şcolile catolice. Aşadar, lipseşte orice preocupare pentru vreo mărturisire de credinţă, insistându-se dimpotrivă pe păstrarea nealterată a ritului şi pe obţinerea unor drepturi şi privilegii similare bisericii catolice. În acest spirit şi cu grija pentru aceleaşi garanţii Unirea a fost acceptată şi de noul mitropolit Atanasie Anghel, care la 7 octombrie 1698

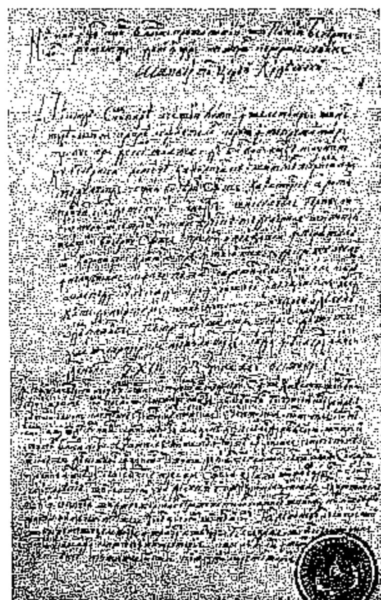

Fig. 271 Actul Unirii religioase cu Biserica romano-catolică, din 7 octombrie 1698.

a semnat, împreună cu 38 de protopopi, încă o dată Unirea religioasă.

Urmarea acestor tratative și semnări de acte a fost promulgarea primei diplome a Unirii religioase din 16 februarie 1699, care se referea la toți uniții din cuprinsul imperiului, prevăzând însă că se vor bucura de drepturi și privilegii asemănătoare catolicilor doar fețele bisericești și bunurile acestora. Aceste prevederi restrictive, atât prin faptul că lăsau posibilitatea unirii doar cu biserica catolică, cât mai ales că excludeau de la orice drepturi și avantaje pe mireni, au fost de natură să declanșeze puternice reacții de ostilitate.

Nobilimea protestantă și religiile recepte reformate solicită ca Unirea să poată fi făcută, așa cum promisese însuși împăratul printr-un decret din anul 1698, cu oricare din religiile recepte ale țării, încercând să declanșeze o vastă acțiune de atragere a românilor la calvinism sau cel puțin de convingere a acestora să rămână la vechea lor credință. Pentru această din urmă opțiune înclină însăși acei dintre ortodocși, marea masă a laicilor nobili și țărani, care se văd înșelați în așteptările lor de însăși diploma imperială care îi ignoră total.

Agitațiile stârnite de nemulțumirile proprii dar și alimentate de nobilime și de oficialitatea principatului, care atacă sensul politic al Unirii, ajung să pună în primejdie Unirea, de unde noile eforturi ale lui Atanasie Anghel în vederea consolidării ei. Chemat la Viena, înainte de plecare convoacă un mare sinod pe data de 4 septembrie 1700 la Alba Iulia de la care obține o largă împuternicire pentru a acționa în vederea obținerii unei noi diplome a Unirii religioase, care să extindă prevederile ei și asupra mirenilor. Astfel s-a ajuns la a doua diplomă a Unirii religioase, care poartă data de 19 martie 1701, diplomă în care, după o lungă introducere cu caracter religios, sunt cuprinse în 15 puncte condițiile Unirii.

De la început, împăratul Leopold asigură biserica unită și pe slujitorii acesteia de toate drepturile, privilegiile și scutirile de care se bucură bisericile și preoții catolici. Pe viitor,

preoții uniți urmau să fie scutiți de orice dare după averile proprii, fiind exceptați de la plata vămilor la poduri și în orașe, întocmai ca și nobilimea, după cum nu plăteau nici dijmă după pământul bisericesc. Aceiași preoți, sub amenințarea pedepsei împărătești, nu mai puteau fi persecutați, întemnițați și scoși din parohii, tratați ca iobagi și supuși diverselor prestații. De o importanță aparte era prevederea că și uniții mireni și cei de stare plebeie să fie numărați între Stări și să se bucure de legile și de toate drepturile țării, urmând să nu mai fie considerați doar tolerați.

Aceste promisiuni pentru laici deschideau perspectiva dobândirii unui statut egalitar pentru uniți de la Stare la Stare, dezvăluindu-ne totodată sensul politic în care putea fi valorificat actul din 1701 al Unirii religioase.

Diploma venea și cu alte prevederi, precum înlăturarea catehismului „eretic", adică calvinesc, instituirea unui teolog canonist (*causarum generalis auditor*) pe lângă episcop, menit să supravegheze activitatea acestuia, controlându-i toată corespondența privată, îndeosebi cu domnii români și lumea ortodoxă, și cenzurându-i cărțile înainte de tipărire. Mitropolia ortodoxă era acum degradată la rangul de episcopie greco-catolică, pusă în atârnare ierarhică de arhiepiscopia catolică primată de Strigoniu, succesiunea episcopală fiind reglementată în sensul că sinodul avea dreptul să propună trei candidați dintre care împăratul desemna pe unul. Prerogativele episcopului și ale sinodului în materie disciplinară erau restrânse, protopopii și preoții având drept de recurs în cauze spirituale la primatele din Strigoniu. Cu toate aceste scăderi, românii greco-catolici din Transilvania au reușit să evite integrarea într-o episcopie catolică, păstrându-și propria episcopie, în timp ce soarta celor din părțile vestice a fost mult mai nefericită, sfârșind prin a fi integrați în episcopii straine, precum a Muncaciului și Oradei.

Obținerea acestor diplome nu era, desigur, suficientă pentru extinderea numaidecât a drepturilor și privilegiilor pe care le cuprindeau asupra uniților cu biserica Romei, fiind necesară lupta ierarhilor pentru punerea acestora în practică. Se impunea ca perspectivele generoase care se deschideau emancipării populației românești din Transilvania să fie cu adevărat valorificate în interes social și național.

REVESZ Imre, *La Reforme et les Roumains de Transylvanie*, Budapesta, 1937.
SUCIU, I. D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara, 1977.
TEUTSCH, Fr., *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, I–II, Sibiu, 1922.
TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Studenţi ardeleni în epoca premodernă 1521–1700), Szeged, 1992.
ZOVÁNYI Jenö, *A Magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* (Protestantismul din Ungaria de la 1565 la 1600), Budapesta, 1977.

Capitolul VII

ŢĂRILE ROMÂNE ŞI IMPERIUL OTOMAN

I. Cadrul internaţional. Situaţia Imperiului otoman şi repercusiunile ei asupra Ţărilor Române

S-ar putea imagina cadrul internaţional al Ţărilor Române în perioada de la Mihai Viteazul la fanarioţi sub forma unui triunghi de forţe expansioniste, ale cărui laturi erau alcătuite din Imperiul otoman, Uniunea polono-lituaniană şi Imperiul romano-german, toate având statutul de mare putere şi aflate, în ansamblu, în rivalitate. Noutăţile faţă de perioada anterioară constau în dispariţia regatului Ungariei, înlocuit cu Casa de Austria, ca a treia latură a triunghiului, şi apariţia unor conflicte deschise în intervalul 1617–1699 între imperiul tricontinental al sultanilor şi Republica nobiliară, spre deosebire de secolele XV–XVI, mai ales după „pacea eternă" din 1533, când relaţiile dintre cele două mari puteri au fost paşnice, ba chiar de „amiciţie şi alianţă", potrivit limbajului diplomatic al vremii. Aceste conflicte, determinate în primul rând de tătari, din partea otomană, de cazaci, din partea polonă, precum şi de neînţelegerile osmano-polone privind statutul Moldovei, au dus la o mare risipă de mijloace umane, materiale şi financiare, care au slăbit cele două mari puteri, facilitând astfel avansul spre bazinul Dunării şi Marea Neagră al imperiilor rivale: habsburgic într-o primă etapă, concretizată prin pacea de la Carloviţ (Karlowitz) (1699), rus în a doua etapă, finalizată prin tratatul de la Küçük Kaynarca (1774). O noutate a raporturilor dintre laturile triunghiului amintit în secolul al XVII-lea o constituia şi lunga perioadă de relaţii paşnice osmano-habsburgice din anii 1606–1663, care urma unei epoci conflictuale determinate de competiţia pentru „moştenirea ungară" (1526–1606). Pacea de la Zsitvatorok (1606) reprezenta, ea însăşi, o noutate pentru raporturile dintre cei doi împăraţi: pentru prima oară padişahul otoman recunoştea un statut de egalitate împăratului romano-german, care, în plus, era scutit de plata tributului pentru teritoriile moştenite de la Coroana Sfântului Ştefan, teritorii aparţinând sultanului, potrivit „dreptului sabiei", invocat de otomani. (În terminologia oficială otomană, titlul de *padişah*, rezervat suveranului otoman, care se considera singurul moştenitor legitim al însemnelor imperiale romane, preluate la cucerirea din 1453 a Constantinopolului, nu era acordat, încă din secolul al XVI-lea, decât regelui Franţei, al cărui reprezentant permanent la Istanbul avea drept de preseanţă în cadrul corpului diplomatic. Încercările

regelui Poloniei de a obține același titlu de *padișah* au fost respinse energic de otomani. În acest context, recunoașterea titlului de *padișah* pentru împăratul romano-german, prin tratatul de la Zsitvatorok, era o victorie semnificativă a Habsburgilor, în urma „războiului cel lung" din anii 1593–1606).

Pentru Țările Române era vital să existe un *echilibru între laturile triunghiului*: o întărire excesivă a unei laturi echivala cu preponderența exagerată a puterii din acea latură, cum a fost cazul cu Imperiul otoman, superputere mondială, în intervalul 1526–1596, când controlul otoman efectiv asupra Țărilor Române pe multiple planuri, inclusiv al obligațiilor materiale, a atins cote neegalate nicicând după aceea, sau cu Imperiul rus (care se substituise Poloniei ca latură a triunghiului) în perioada 1829–1856, când cea dintâi putere de uscat a Europei devenise, după expresia lui N. Iorga, „hegemonul tiranic" al Principatelor Dunărene, într-o vreme în care latura otomană slăbise cu totul în intervalul 1774–1856, iar latura habsburgică avea mari dificultăți. În secolul al XVII-lea o asemenea gravă deteriorare a echilibrului de forțe a existat după asediul otoman eșuat al Vienei din 1683, când laturile învingătoare (habsburgică și polonă) și-au fixat ca obiectiv anexarea unor teritorii din interiorul triunghiului. Drept rezultat, dezechilibrul habsburgo-otoman din anii 1686–1691 a dus la anexarea Transilvaniei de către Habsburgi, recunoscută și de otomani prin tratatul de la Karlowitz. În schimb, forțele polone, care aproape anual au întreprins expediții în Moldova în intervalul 1686–1691, nu s-au dovedit suficient de puternice pentru a anexa Moldova. Momente grave de dezechilibru l-au constituit și anii 1622 și 1672, când pe teritoriul Moldovei au trecut, în drum spre Polonia, uriașe armate otomane, în frunte cu înșiși sultanii Osman II și, respectiv, Mehmed al IV-lea. Din fericire, otomanii n-au manifestat, nici atunci, nici în alte momente din secolul al XVII-lea, intenția de a transforma Țările Române în pașalâcuri, fapt care, militărește și temporar, ar fi fost posibil.

Asemenea momente au inspirat contemporanilor români mari temeri pentru soarta țării lor, fapt cu deosebire vizibil în accentele de disperare din scrierile lui Miron Costin. Nu mai puțin este semnificativă în această privință și faimoasa replică dată de marele cărturar moldovean marelui vizir Köprülüzâde Fazıl Ahmed Pașa, el însuși un spirit cultivat și tolerant, care, după luarea Cameniței, îl întrebase pe boierul român ce părere are despre extinderea împărăției otomane în această zonă. Episodul este relatat astfel de Ion Neculce, în cronica sa: *„Și i-au dzis vezirul să-i spuie drept: pari-le lor bine că au luat împărăția cetatea Camenița, au ba? Iar Miron au răspunsu că să teme a spune drept. Iar vezirul s-au zimbit a râde și i-au dzis să grăiască, să nu-s<ă> teamă. Atuncea Miron au dzis că «săntem noi moldovenii bucuroși să să lățască împărăția în toate părți<le>, cât de mult, iar piste țara noastră nu ne pare bine să să lățască». Atuncea vezirul iară au râs și i-au dzis: «Drept ai grăit»"* [1].

---

[1] *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul «Mihail». Ediție de Zamfira Mihail și Paul Mihail.* Cuvânt înainte de Ștefan Ștefănescu, București, 1980, p. 11.

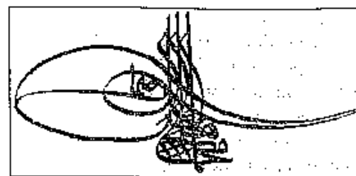

Fig. 272 Monograma oficială (*tuğra*) a lui Mehmed al IV-lea (1648–1687).

Conflictele osmano-polone, ca de altfel și cele osmano-habsburgice din secolul al XVII-lea au cauzat mari daune materiale și umane Țărilor Române prin livrările forțate de proviant, forță de muncă, mijloace de transport și detașamente militare corpurilor expediționare, prin distrugerile provocate de incursiuni, de o parte și de alta, ori prin repararea cetăților otomane din vecinătate. În acest context, este cu atât mai remarcabilă excepția oferită de marea campanie otomană din 1672, un splendid exemplu al roadelor guvernării de mână forte a marilor viziri Köprülü (începută în 1656). Spre deosebire de campania din 1621, când, – povestește Miron Costin – *„Făgăduită era plata tătarîlor la Hotin de soltan Osmanŭ, care va aduce cap de căzac, să ia cîte 50 ughi de aurŭ, deci alerga tătarăi, lovindu pin Țara Leșască țărănimea și le aducea capetele și lua bani. Ce, cărasă nite grămadză de capete de țărani înaintea corturilor împărătești, cu numele de căzaci"* [1], în timp ce ienicerii, neprimind de la sultan „darul de campanie", dezertau în masă (după Kâtib Çelebî, la popasul de la Bogdănești, din ținutul Suceava, se răspândise zvonul că *«nu a rămas nici jumătate din ieniceri»* [2]) și ne putem închipui cum se vor fi purtat aceștia prin satele moldovenești, acum însă, la 1672, oastea era foarte disciplinată, bine aprovizionată și excelent plătită, încât – ne spune Neculce – *„Țara* (Moldovei – M.M.) *era bejenită atuncea numai din șleahul oștii, iar în lături sta cineș pre la casăle lor; nu avea nime nici o nevoie, nici la mărsu, nici la întorsu (...) Și întru acest an au fost mare bișug* (belșug – n.a.) *în țară de toate și ducea oamenii la urdie* (oaste – M.M.) *de vindea fără de nici o grije: ialovițe* (vaci sterpe – n.a.), *miere, unt, poame* (fructe – M.M.) *de tot feliul, cine di ce avea, de să umplusă oamenii de bani"* [3].

Și, totuși, chiar și acest neobișnuit și efemer câștig comercial avea să fie contrabalansat în anii următori de cheltuielile prilejuite românilor de repararea cetății Camenița, cucerită de otomani, și de aprovizionarea garnizoanei instalate aici.

Așadar, stările conflictuale între laturile triunghiului aveau consecințe nefaste pentru Țările Române, de aceea domnii lor depuneau eforturi pentru prevenirea acestor stări și căutau să se constituie în garanți ai înțelegerilor de pace, cum o dovedesc în special primele decenii ale secolului al XVII-lea.

Pentru a înțelege mai bine relațiile româno-otomane din perioada în discuție, dar nu numai, e necesar să cunoaștem *principiile, metodele și mijloacele politicii externe a*

---

[1] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1979 (care reproduce ediția P.P. Panaitescu, M. Costin, *Opere*, I–II, București, 1965), p. 57.

[2] Kâtib Çelebî (m. 1657), *Fezleke-i Tarih* (*Istorie sinoptică*), în: *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. II, ed. M. Guboglu, București, 1974, p. 78–79.

[3] *Cronica lui Ion Neculce*, *ediția cit.*, p. 9.

Imperiului otoman în general și în perioada studiată în special, toate acestea având consecințe directe asupra destinului Țărilor Române.

Un principiu de bază al politicii externe otomane era acela ca statul otoman să evite a lupta concomitent în Europa și Asia (în „Rumelia" și „Anatolia", potrivit terminologiei otomane). În secolul al XVII-lea aceasta însemna, în mod concret, că, ori de câte ori armatele otomane erau angajate în război cu Iranul, Poarta trebuia să evite complicații în Europa, în principal operațiuni militare contra Poloniei sau a Imperiului habsburgic. În perioada clasică, mai precis până în ultimul sfert al secolului al XVI-lea, când a început declinul instituțional otoman, acest principiu a fost riguros respectat. Ulterior se înregistrează excepții de la această regulă, fie din cauza „sclerozei" instituționale otomane, fie pentru că statul otoman pur și simplu nu mai putea impune discreționar regula jocului. Astfel, în timp ce războiul cu Habsburgii, declanșat în 1593, era în curs, iranienii care, sub noul șah Abbas I (cel Mare), adoptaseră modelul otoman (corp de oaste de tip ieniceresc, artilerie, arme de foc etc.), beneficiind în această reformă militară și de concursul englezilor, au profitat de angajarea otomanilor în Europa, dar și de răscoalele *celâli*-lor în Anatolia (1595–1610) pentru a ataca și relua Tabrizul, fosta capitală a Iranului, cucerită în 1514 de Selim I cel Groaznic și devenită după aceea centrul *beylerbeylik*-ului otoman cu același nume, precum și orașele Nahicevan și Erevan (1603). Din cauza tulburărilor anatoliene, care au fost principalul obiectiv al „campaniilor orientale" (*Šark seferleri*), organizate de Poartă, și al revoltelor lui Ali Pașa Canbulatoğlu (1605–1607) și Maanoğlu în Siria și Liban, prima campanie otomană efectivă în Iran (asupra Tabrizului) n-a putut fi întreprinsă decât în 1610, adică după reprimarea revoltelor menționate. E de observat că la acea dată conflictul cu Habsburgii luase sfârșit (1606), iar un an mai târziu fusese reînnoit și tratatul de pace cu Polonia. În

Fig. 273 Alegorie a Imperiului otoman; pe steagurile capturate e inscripționat: Europa, Africa, Asia.

aceste condiții, efortul de război otoman se putea concentra acum exclusiv împotriva Iranului (1610–1612), începând cu expediția marelui vizir Kuyucu Murad Pașa asupra Tabrizului (1610–1611). Înțelegerea de pace osmano-iraniană s-a realizat în 1612 și ea a recunoscut stăpânirea Safavizilor asupra cetăților cucerite (cu excepția Tabrizului, evacuat de șahul Abbas), în schimbul angajamentului iranienilor de a livra anual otomanilor o anumită cantitate de mătase – articol vital pentru „industria" textilă otomană. De precizat că otomanii considerau acest angajament iranian drept o obligație la plata unui haraci pentru cetățile „concedate", la fel cum, în intervalul 1547–1606, plătiseră tribut și Habsburgii pentru posesiunile lor din Ungaria, „concedate" de otomani.

Pentru Țările Române consecința acestor desfășurări din Orient, concretizate în angajarea militară otomană în Anatolia, Siria, Liban și Iran, practic până în toamna lui 1611, au constat într-o „relaxare" a stăpânirii otomane în spațiul românesc, disputat și de Habsburgi și poloni; dimpotrivă, sfârșitul angajării menționate coincide – nu întâmplător – cu momentul reinstaurării hegemoniei otomane la nordul Dunării, prin instalarea unor domni prootomani în toate cele trei țări: Radu Mihnea în Țara Românească (sept. 1611–1616), Ștefan Tomșa al II-lea în Moldova (nov. 1611–1616) și Gabriel Bethlen în Transilvania (oct. 1613–1629).

Totuși, disproporția de forțe între colosul otoman și țările noastre, fie și sprijinite de forțe de margine polone, era prea mare, pentru ca otomanii să nu organizeze expediții locale, sub comanda unui beilerbei din zonă, în spațiul românesc, chiar atunci când principalele lor forțe, sub comanda marelui vizir, erau angajate în Orient. Astfel, deși în 1615 otomanii au redeschis campaniile asupra Iranului (1615–1618), sub motiv că acesta nu și-a respectat angajamentul asumat de a livra în fiecare an tributul în mătase (a expediat doar o singură dată acest haraci); totuși, în anul următor, când marele vizir și comandant suprem Kara-Mehmet Pașa se afla la frontiera cu Iranul, în aceeași vreme din sudul Dunării pornea un corp expediționar otoman, comandat de beilerbeiul de Bosnia, Iskender Pașa, care a reușit să înfrângă oastea moldo-polonă, susținătoare a lui Alexandru Movilă, și să pună astfel capăt „protectoratului" polon asupra Moldovei, instaurat în 1595. O nouă expediție otomană, cu trupe mai numeroase și cu participarea domnilor români, a avut loc, în vara lui 1617, sub comanda aceluiași beilerbei Iskender Pașa (care, între timp, primise și rangul de vizir), contra cazacilor poloni de la pragurile Niprului (zaporojeni), a cetății Rașkov de pe Nistru. Cum Polonia era prinsă în războiul cu Rusia (1609–1619) și amenințată de cuceririle suedeze în Livonia (1617–1622), s-a ajuns astfel, prin medierea lui Radu Mihnea, domnul Moldovei, la pacea osmano-polonă de la Iarucha, din septembrie 1617, care confirma sfârșitul pretențiilor polone de hegemonie asupra Țărilor Române și, respectiv, recunoștea reinstaurarea preponderenței otomane. În schimb, în Orient, asedierea de către otomani a Erevanului (sept.–nov. 1617) s-a soldat cu un eșec, urmat de o severă înfrângere a forțelor marelui vizir și ale hanului Crimeii în confruntarea directă cu Safavizii (sept. 1618). Totuși, marșul oastei otomane spre Erdebil, unde se afla șahul Abbas, l-a determinat pe acesta să încline spre pace, care s-a și încheiat curând (26 sept. 1618), pe baza prevederilor păcii din 1612. Această pace

a fost confirmată un an mai târziu (29 sept. 1619). Cum, între timp se declanșase Războiul de 30 ani (1618–1648), care asigura otomanilor liniște din partea Habsburgilor, pentru o lungă perioadă de timp, întregul efort militar otoman se putea concentra de-acum în direcția Poloniei. Era marilor confruntări cu Uniunea polono-lituaniană, vizând aducerea acesteia în sistemul otoman și înlăturarea pericolului raidurilor căzăcești, care periclitau monopolul otoman asupra Mării Negre și a Dunării de Jos, ba chiar și securitatea Istanbulului, sosise.O nouă expediție a lui Iskender Pașa, însoțit de efective și mai impozante, a dus la o strălucită victorie otomană asupra polonilor (de partea cărora trecuse Gaspar Graziani, domnul Moldovei) la Țuțora și pe Nistru (sept. – oct. 1620). Însuși marele hatman S. Żółkiewski a fost ucis, iar hatmanul de câmp S. Koniecpolski prins. În aceeași toamnă, 1620, șahul Abbas trimitea la Istanbul o ambasadă (de felicitare pentru urcarea pe tron a noului sultan Osman II), care aducea peșcheșuri bogate, descrise cu uimire de bailul venețian la Poartă, Giorgio Giustinian (între altele: 120 blănuri de samur, 12 de vulpi negre, 40 de lup, 4 elefanți, 2 tigri, 1 rinocer, tot felul de stofe și mătăsuri)[1] și care constituia, implicit, un nou gest de confirmare a păcii din 1618. În această atmosferă de euforie și subestimând capacitatea militară a Poloniei, tânărul de 17 ani Osman II (1618–1622), dornic să reediteze vremurile de glorie din timpul lui Suleyman Magnificul, realizând noi cuceriri, care să-l ducă *„până la Marea Baltică, unde-și propunea să construiască un mare număr de vase de tot felul"*[2], a decis să mobilizeze o uriașă armată împotriva Poloniei și s-o conducă personal în marea campanie. După Giorgio Giustinian, bailul Veneției la Poartă în anii 1620–1627, această armată ar fi fost de 600 000 de oameni (*seicento mille persone*), cifră în care a fost inclus și personalul auxiliar, deși diplomatul venețian remarcă și „slăbiciunea" (*debolezza*) acestei armate, mai ales la capitolul „supunere" (*obedienza*)[3]. După Miron Costin însă, această oaste s-ar fi ridicat la cca 400 000 de oameni: *„Așé scrie Hronograful leșăscu, că și din limbi, apoi și din iscoade ce avea leșii la turci, cum au avut sultan Osmanu 300 000 călări, 12 000 de ineceri, 80 000 de tătari cu Zainbu Chierei-sultan* (Canibek-Giray – M.M.), *hanul Crâmului, fără de oștile muntenești* (6 000 de oameni – *n.a.*) *ce era cu Radul-vodă* (Mihnea – *n.a.*), *domnul muntenescu"*[4]. Efectivele menționate de cărturarul moldovean trebuie să fi fost mai aproape de realitate.

[1] Archivio di Stato di Venezia, Collegio V (Secreta), Relazioni, busta 6, Libro de trascritte Relazioni di Giustinian Bailo a Costantinopoli, principia del 1620, f. 8. Acest izvor inedit, de cca 250 pagini, reprezintă relația *preliminară*, autografă, a lui Giorgio Giustinian despre lungul său *bailaggio* la Istanbul (1620–1627) și care diferă de relația *finală* a aceluiași diplomat publicată, fără nici un comentariu, de Maria Pia Pedani-Fabris, în vol. *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, Vol. *XIV. Costantinopoli, Relazioni inedite (1512–1789)*, Padova, 1996, p. 525–633. De notat că I.H. Danișmend (*Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Cronologia explicativă a istoriei otomane, vol. III, Istanbul, 1972, p. 276 și 281) plasează greșit această ambasadă în 1619. Or, Giustinian a fost martor ocular.

[2] Madame de Gomez, în temeiul surselor diplomatice franceze: „Osman prétendoit porter ses conquêtes jusques sur la mer baltique, où il se proposer de faire construire grand nombre de vaisseaux de toute espèce", apud I.H. Danișmend, *op. cit.*, III, p. 280.

[3] Archivio di Stato di Venezia, Collegio V (Secreta), Relazioni, busta 6, f. 5 v–6 v.

[4] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, *ed. cit.*, p. 50–51.

În orice caz, nu poate fi decât eronată, tendențioasă, aprecierea lui Ismail Hami Danișmend, potrivit căreia *„este neîndoielnic că oastea inamică era superioară ca număr armatei turcești, despre care există indicii că ar fi avut 100 000 de oameni"*[1]. De remarcat, ca o curiozitate, că în campanie au fost luați și cei 4 elefanți trimiși de șahul Abbas și care au fost folosiți mai ales la transportul bagajelor grele prin locurile mlăștinoase.

Fig. 274 Tânărul sultan Osman al II-lea.

Nu interesează aici detaliile privind desfășurarea campaniei, mersul operațiunilor militare. Ceea ce importă este faptul că lupta de la Hotin s-a terminat nedecis. Și polonii și otomanii au interpretat oficial în favoarea lor acest rezultat. Obiectiv vorbind, având în vedere uriașele mijloace mobilizate de otomani și obiectivele ambițioase cu care porniseră ei la drum, acest rezultat nedecis poate fi considerat ca un eșec otoman. Campania de la Hotin a relevat declinul instituțional otoman, începând cu cel al armatei. Ea a fost ca un duș rece, care i-a obligat pe conducătorii otomani să fie mai prudenți în politica lor europeană. Dar și pentru poloni, evenimentul *„a zguduit serios Republica nobiliară, făcând-o mai vulnerabilă în nord și obligând-o să-și revizuiască planurile expansioniste către Dunăre. (...) Pentru țările române, bătălia de la Hotin a avut ca urmare reluarea – însă între anumite limite – a cursului ascendent al dominației otomane, proces întruchipat mai ales de pătrunderea masivă a elementelor greco-levantine în structura internă a Moldovei și Țării Românești"*, relevă un studiu monografic consacrat relațiilor româno-otomane din intervalul 1621–1672, în context internațional[2].

Pe termen scurt, campania de la Hotin s-a soldat cu revenirea acestei cetăți, ocupată anterior de poloni, la Moldova, după execuția fruntașilor săi de către leși (prin aruncarea lor de pe zid), în ultima parte a războiului, deși spune Miron Costin, *„nu știu ce vină or hi dat bieților târgoveți"*[3]. A fost mazilit și Alexandru Ilias, domnul Moldovei, căci

[1] I.H. Danișmend, *op. cit.*, III, p. 284.

[2] Tahsin, Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621–1672)*, București, 1979, p. 48–49.

[3] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, *ediția cit.*, p. 51.

„viindu la Hotin împărățiia, n-au aflatu nemica grijit, nice poduri, nice conace și țara aflîndu-se fugită și stricată de leși (altă consecință a războiului – *n.a.*), *s-au scîrbitu pre Alexandru-vodă ațea de rău, cît numai era să-l omoară"*[1]. De asemenea, în drumul de întoarcere de la Hotin, sultanul Osman a poruncit ca *„Rênii cu câteva sate"* din ocolul Galaților să fie anexate la Ismail (*Smil*), al cărui venit să fie dedicat mormântului Profetului Muhammad, de la Medina[2].

Tot Miron Costin scrie că *„Amu aproape de Dunăre fiindu sultanu Osmanu* (în drum spre Polonia – *n.a.*), *au venitu véste, cum au luat perșii Vavilonul"*[3] (Baghdadul). În realitate, atât izvoarele otomane, cât și cele iraniene menționează luarea Baghdadului și a Iraqului de nord de către șahul Abbas abia în 1624, în contextul crizei de autoritate create la Istanbul și în provincii, în urma „tragediei lui Osman" (*haile-i Osmaniyye*), adică a detronării și executării lui Osman II de către ieniceri și spahiii de Poartă, aliați cu înaltul cler musulman (*ulema*-lele), nemulțumiți cu toții de comportamentul autoritar și de planurile reformatoare ale tânărului padișah. O primă consecință a acestui eveniment fără precedent în istoria otomană a fost declanșarea răscoalei lui Abaza Mehmet Pașa, beilerbeiul de Erzurum, în Anatolia de Est, cu scopul declarat de „a răzbuna" omorârea sultanului. În fapt, timp de 6 ani (1622–1628), Anatolia a sângerat datorită luptelor dintre puterea centrală, lipsită de autoritate, și experimentatul oștean. Începea, astfel, „era guvernatorilor rebeli" în Imperiul otoman[4]. De menționat că la scurtă vreme după executarea lui Osman II a fost detronat și Mustafa I, care nu era în deplinătatea facultăților sale mintale, apoi a fost întronat un copil de 11 ani, Murad IV (1623–1640). Or, până când acesta, de altfel o puternică personalitate, va fi în stare să preia – cu mare succes – frâiele imperiului (1632), treburile statului au fost conduse de către mama sa, Kösem-Sultan, și de cercurile „din lăuntru" de la Palat (*Enderun*).

În acest context, „campaniile orientale" pentru recucerirea Baghdadului din 1625–1626 și 1629–1630 au eșuat. Abia sub conducerea lui Murad IV au avut succes campaniile din 1635–1636 și 1638–1639, soldate cu recucerirea Erevanului (1635) și a Baghdadului (1638). Aceste succese, ca și pacificarea Anatoliei, au fost posibile și datorită conjuncturii favorabile din Europa: Habsburgii erau ocupați cu Războiul de 30 de ani, iar polonii consimțiseră, în 1634, la reînnoirea păcii de la Hotin, e adevărat în urma presiunilor militare ale Porții. Pendularea otomanilor între Europa și Iran a luat sfârșit în 1639, când s-a încheiat pacea de la Kasr-i Șirin, care a stabilizat până la primul război mondial frontiera dintre cele două împărății: otomană și iraniană.

Seismograful gradului de dependență a Țărilor Române față de Poartă – haraciul – înregistrează această restaurare a autorității sultanale la Istanbul, în contextul unei

[1] *Ibidem*, p. 59.
[2] *Ibidem*, p. 60.
[3] *Ibidem*, p. 51.
[4] Halil Inalcik, *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700*, în „Archivum Ottomanicum", VI (1980), p. 298.

conjuncturi internaționale favorabile: tributul Țării Românești a fost mărit „de trei ori" cu prilejul venirii la tron a lui Matei Basarab (1632–1654) (chiar dacă acest uriaș salt valoric cumula și vama sării dimpreună cu privilegiul ca *„să nu se vândă sare* <decât din Valahia> *prin schelele aflate între Brăila și Cladova"*[1]), iar cel al Moldovei a cunoscut „o urcare cu circa 30%"[2], în împrejurările numirii ca domn a lui Vasile Lupu (1634–1653). Pe de altă parte, Miron Costin notează corect repercusiunile campaniilor iraniene ale lui Murad IV asupra situației Țărilor Române, mai concret asupra Moldovei lui Vasile Lupu: *„iară apoi, dupa trei-patru ai* (de la venirea la putere a acestui domn în 1634 – *n.a.*), *deșchidzîndu-și calea Împărățiia Turcului asupra Persului cu soltan Murat pentru Vavilonul* (Baghdadul – *n.a.*), *aicea acéste părți la mare păci și liniști și mare ferícii era"*[3].

Restaurarea autorității centrale otomane s-a dovedit însă a fi de scurtă durată. În 1640 moare sultanul Murad IV, întruchiparea acestei restaurări, iar la tron vine Ibrahim I (1640–1648), un nebun și un dezaxat. A început o luptă aprigă la vârf între Vâlide Kösem-Sultan, mama defunctului sultan, și Vâlide Turhan Sultan, mama noului sultan, o luptă care a luat sfârșit abia în 1651, când a fost ucisă Kösem-Sultan. Criza de autoritate de la Istanbul și mișcările de rebeliune din Anatolia au fost agravate de declanșarea lungului război cu Veneția pentru insula Creta (1645–1669), a cărei anexiune Imperiul otoman o urmărea în vederea întăririi controlului său în Mediterana orientală, ca bază împotriva corsarilor care periclitau grav transporturile dintre Egipt și capitala otomană.

Drept rezultat al acestor desfășurări, presiunea otomană asupra Țărilor Române a scăzut, ceea ce a permis afirmarea politică și culturală, precum și o susținută dezvoltare economică. Pentru Miron Costin, *„de au fostŭ cândva această țară* (a Moldovei – n.a.) *în tot binele, și bivșug, și plină de avuțiie, cu mare fericiie și trăgănată până la 19 ani, în dzilele acestii domnii* (a lui Vasilie-vodă – *n.a.*) *au fostŭ"*[4].

Guvernarea de mână forte a primilor doi mari viziri din familia Köprülü – Köprülü Mehmed Pașa (1656–1661) și Köprülüzâde Fazıl Ahmed Pașa (1661–1676) – a dus la reinstaurarea ordinii la Istanbul și în provincii (răscoala lui Abaza Hasan Pașa a fost înăbușită în sânge în 1659), venețienii au fost respinși din Strâmtori și înfrânți (1669), anexându-se importanta insulă a Cretei. În nord au fost lichidate focarele de „rebeliune" din Țara Românească (răscoala lui Mihnea al III-lea Radu, 1659), Transilvania (îndepărtarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, vinovat de campania asupra Poloniei, și crearea *beylerbeyilik*-ului de Oradea, 1658–1660).

Campania împotriva Habsburgilor din 1663–1664, deși a relevat, prin bătălia de la Sankt-Gothard, dificultățile otomanilor în confruntarea cu o oaste, care avea experiența

[1] *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455–1774, întocmit de Mustafa A. Mehmed, București, 1976, doc. 193; cf. și doc. 165, 194, 208, 209.
[2] M. Berza, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească* (în secolul al XVII-lea), în *Istoria României*, III, București, 1964, p. 15.
[3] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, *ediția cit.*, p. 84; vezi și p. 86–87.
[4] Miron Costin, *op. cit.*, *ediția cit.*, p. 84.

Fig. 275 Marele vizir Kara Mustafa Pașa.

Războiului de 30 de ani, totuși a dus la crearea unei noi provincii otomane în vestul Slovaciei: Nové Zámky (*eyalet-i Uyvar*, 1663). Contra Poloniei a fost întreprinsă faimoasa campanie din 1672, de care a fost deja vorba mai sus, soldată cu extinderea frontierei otomane spre nord, prin formarea provinciei otomane a Camenițel (*eyalet-i Kamaniçe*) pe pământ polon. *„Poloniei i s-a impus pacea umilitoare de la Buczacz (16 septembrie 1672), prin care pierdea Podolia cu Camenița și regiunea Braclaw în favoarea Porții, căreia îi datora și tribut, precum și Ucraina de la sud de Kiev, cedată lui Doroșenko, supus sultanului. Niciodată Polonia, ciuntită și tributara Înaltei Porți, nu fusese mai umilită!"*, scrie un cunoscut specialist în problemele istoriei poloneze[1].

Plata tributului a încetat după bătălia și pacea de la Żórawna (Juravna), dar Podolia și Camenița au rămas în posesia statului otoman până la pacea de la Karlowitz (1699): *„Astfel, teritoriile otomane au cunoscut cea mai înaintată extensiune spre nordul și vestul Mării Negre"*[2].

Această politică agresivă a continuat sub al treilea mare vizir din familia Köprülü, Kara Mustafa Pașa (ginerele lui Köprülü Mehmed Pașa), care, în urma războiului din 1676–1681 cu Rusia – țară care în secolul al XVII-lea avea ca prioritate de politică externă expansiunea spre Baltica, Volga și Siberia, nu spre Marea Neagră –, a dărâmat cetatea Cehrin, stăpânită de cazacii moscoviți și, prin pacea din 1681, a impus Rusiei recunoașterea suzeranității otomane asupra Ucrainei apusene. Cu această ocazie, în anii 1681–1683 hătmănia Ucrainei a fost acordată voievodului de la Iași, Gheorghe Duca, intitulat acum „domn al Țării Moldovei și al Țării Ucrainei". În acest context ce părea să indice revenirea Imperiului otoman la vremurile lui Süleyman (în realitate nu era decât o restaurație temporară a modelului vechi, fără nici o noutate instituțională, fără nici o încercare de reformă, de adaptare la noile vremuri), Kara Mustafa Pașa și-a propus crearea regatului Ungariei centrale (*Orta Macaristan*) și cucerirea Vienei. Miza pentru Creștinătate era însă prea mare, astfel încât marele vizir a obținut „performanța", pe care au căutat în mod sistematic s-o evite predecesorii săi, anume încheierea unei alianțe între Habsburgi și poloni, în vederea salvării Vienei.

În ansamblu, roadele guvernării de mână forte a Köprülü-ilor au fost nefaste pentru Țările Române: în perioada acestei guvernări, s-a accentuat presiunea politică a

[1] Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, 1998, p. 198–199.

[2] *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (Istoria statului și civilizației otomane), editor: Ekmeleddin Ihsanoğlu, vol. I, Istanbul, 1994, p. 53 (autor: Feridun Emecen).

Istanbulului, au crescut obligațiile materiale, militare, în muncă și de transport ale țărilor noastre, au fost înăbușite acțiunile antiotomane ale lui Mihnea al III-lea și Gheorghe Rákóczi II, a fost strâns și mai mult cercul de fier din jurul acestor țări prin formarea *beylerbeyilik*-ului de Oradea (1660) și prin extinderea frontierei otomane pe teritoriul polon.

Victoriile militare ale Ligii Sfinte, în primul rând ale Habsburgilor, au marcat începutul defensivei otomane pe termen lung. *„Centura de protecție formată în jurul Moldovei și Țării Românești a fost complet distrusă. De aceea, ca o soluție, otomanii au început să acorde o mult mai mare importanță acestor țări"*, remarcă istoriografia turcă actuală[1]. Concret, aceasta s-a tradus prin instalarea „regimului fanariot", crearea noii *kaza*-le otomane a Hotinului (1713) și alte măsuri.

Prin urmare, principiile (și obiectivele) politicii externe otomane în secolul al XVII-lea, valabile, de altfel, și pentru alte perioade istorice, au fost: evitarea unei lupte concomitente în Europa (împotriva Habsburgilor sau Poloniei) și în Asia (contra Iranului); prevenirea unei alianțe polono-habsburgice, conservarea monopolului economic în zona Mării Negre și a Dunării, prezervarea controlului Mediteranei orientale. Ultimele două obiective erau vitale pentru asigurarea aprovizionării Istanbulului, periclitată în Mediterana de atacurile corsarilor creștini, dar mai ales, în Marea Neagră și la Dunăre, de raidurile cazacilor zaporojeni (supuși Coroanei polone) în deceniile 1–3 ale secolului al XVII-lea și de cele ale cazacilor de la Don (sprijiniți și plătiți de Rusia) în deceniile 4–5. Aceeași aprovizionare a capitalei otomane, „nesătula caracatiță de pe Bosfor", dar și poziția otomană la nord de Dunăre și în Ungaria au fost puse grav în pericol și de revolta antiotomană a celor trei state românești declanșată în 1594. De aceea, pentru a putea supraveghea mai bine Țările Române și pentru a putea lupta mai eficient împotriva cazacilor (care deveniseră o problemă pentru otomani încă din ultimul sfert al secolului al XVI-lea), Poarta a decis crearea *beylerbeyilik*-ului de Silistra înainte de 15 martie 1599, când este prima oară atestat documentar[2] (mai devreme decât s-a crezut până acum). Or, ridicarea unui sangeacbei la rang de beilerbei și atribuirea titlului de *vezir* unui beilerbei se făceau în puncte fierbinți de frontieră, pentru ca înaltul demnitar politico-militar să poată dispune de competențe și efective sporite, spre a putea răspunde prompt unor provocări urgente, fără a mai avea nevoie de aprobări superioare care luau timp. Misiunea principală a noului beilerbei (care ulterior va primi și titlul de vizir) apare limpede exprimată într-o poruncă adresată lui Ali Pașa, titularul postului, la 6 rebiülevvel 1010 / 4 octombrie 1601: *„să fii ochi și urechi spre părțile Moldovei și Țării Românești"*[3]. Pe măsură ce pericolul căzăcesc se va accentua,

[1] Feridun Emecen, în *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti tarihi*, *ediția cit.*, p. 97.

[2] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, fond *A.NŞT (Bab-ı Asafi. Nişane Tahvil Kalemi* / Poarta <marelui vizir>. Cancelaria de numiri și transferuri), defter nr. 1161, p. 14, poruncă din 17 Şaban 1007 către beilerbeiul Rumeliei menționând pe „beilerbeiul Silistrei Ahmed Pașa". Și cronicarul contemporan Selâniki menționează pe „Ahmed Pașa, care este beilerbeiul Rumeliei" pentru decada întâi a lunii Şaban 1007 (deci 27.II. – 8.III. 1599): Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki*, hazırlayan: Mehmet İpşirli, Istanbul, 1989, p. 797.

[3] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (abreviat: BOA), Istanbul, fond *A.DVN* (*Bab-ı Asafi. Divan-ı Hümâyûn Kalemi* / Cancelaria <marelui> vizir. Cancelaria Divanului Imperial), dosya: 11, vesika: 59.

Fig. 276 Porunca sultanală din 1627 pentru defterdarul de Dunăre.

în perioada următoare, sediul noului *beylerbeyilik* se va muta la Babadag și, mai ales, la Oceakov (*Vozia* din izvoarele românești, *Özü* din cele turcești), devenind *beylerbeyilik*-ul de Silistra-Oceakov (i se spunea oficial titularului când „beilerbei de Silistra", când – tot mai des – „beilerbei de Oceakov"). De notat că deținătorul acestei puternice poziții a devenit principala grilă a raporturilor dintre Înalta Poartă și domnii români (care-i sărutau mâna ori piciorul, fiind considerați de rang inferior), temutul personaj continuând și amplificând astfel misiunea jucată anterior de sangeacbeiul de Silistra. De asemenea, a fost acordată o atenție sporită apărării Dunării. A fost creată o nouă structură militară *ad-hoc*: *„sangeacul apărării Dunării, de la Hârșova la Marea Neagră"* (1602)[1]. În fine, din punct de vedere financiar, *defterdarlik*-ul de Dunăre, creat în 1583[2], în scopul concentrării resurselor financiare din zona danubiano-pontică, de la Vidin până la Ahyolu (Anchialos), și de la Varna-Constanța până la Tighina (Bender) și Oceakov, și-a deplasat treptat centrul de greutate spre nord-est, devenind, de prin 1627, *„defterdarlik*-ul de Dunăre și Oceakov"[3] (și nu s-a desființat, așa cum s-a crezut până recent), tocmai în vederea unei mai bune finanțări a acestei frontiere militare dinspre cazaci, atât de costisitoare pentru români.

Desfășurările din teren au dovedit însă că *„nici otomanii, nici polonezii, nici rușii nu-și puteau controla propriile populații de frontieră"*[4]. Pentru otomani „propria lor populație" însemna tătarii. Or, în prima jumătate a secolului al XVII-lea Poarta s-a văzut confruntată

[1] BOA, Istanbul, fond *A.DVN.* dosya: 13, vesika: 41, doc. din ultima decadă a lui rebiülahir 1011/7–16.X.1602.

[2] BOA, Istanbul, *Mühimme Defteri* (Condica a afacerilor importante), vol. 51, ordinul (*hüküm*) nr. 146, din 14 receb 991/3 august 1583; vol. 52, ord. 320, p. 127, din 28 șevval 991/14 nov 1583; *Maliyeden Müdevver Defteri* (Condica emanând de la Finanțe), nr. 6148, p. 147, doc. din 26 zilkade 991/11 XII 1583 etc.

[3] BOA, Istanbul, *Mühimme Defteri*, vol. 83, ord. 6, p. 4; ord. 111, p. 47; ord. 114, p. 47, documente din 1672; fond Kepeci, *Ruznâmçe Defteri* (Condica de venituri și venituri și cheltuieli zilnice), p. 842, 897, 927, documente din ianuarie 1629.

[4] Victor Ostapchuk, *The Ottoman Black Sea frontier and the relations of the Porte with the Polish-Lituanian Commonwealth and Muscovy, 1622–1628*, Ph.D. dissert., Cambridge Mass., 1989, p. 4.

cu veleitățile de independență ale hanilor de Crimeea, care au profitat de criza de autoritate de la Istanbul. Astfel, între anii 1624–1628 frații Ghiray-Mehmed (hanul) și Șahin (kalga) s-au declarat ostili Porții și au încheiat alianță cu Iranul și chiar cu cazacii zaporojeni. A fost nevoie de apelul la Kantemir Mirza, șeful tătarilor nogai din Bugeac, numit în 1624 beilerbei de Silistra, pentru a contrabalansa și elimina acest grav pericol. Pentru domnii români, perioada aceasta a însemnat un primejdios balans între Poartă și Polonia, între frații Ghiray și Kantemir Mirza, balans ce pe Miron Barnovschi l-a costat viața.

Mijloacele de care a dispus Poarta pentru promovarea politicii sale externe nu mai erau în veacul al XVII-lea la nivelul celor din secolul anterior, în ciuda spectacolului impunător oferit de marile campanii sultanale, de care a fost vorba mai sus, și de noile achiziții teritoriale, realizate, toate, în perioada guvernării Köprülü-ilor. Dar, și-ntr-un caz și-n celălalt era vorba de uriașe sforțări temporare și costisitoare pe termen lung.

Din punct de vedere economic, principala monedă otomană de calcul și de plată, asprul, fiind o monedă mică de argint și reflectând starea economiei otomane, a continuat să se devalorizeze și în secolul al XVII-lea comparativ cu monedele mari de argint, europene, deși studii recente pun la îndoială dimensiunile „revoluției prețurilor" în Imperiul otoman, ca și cele ale declinului economic. Fapt este că soluția la această nouă conjunctură nu s-a găsit în adoptarea unor noi metode de producție și comerț, ca în Apus, ci în vechiul model militar, care disprețuia munca productivă. Pe de altă parte, deturnarea drumului mătăsii, care trecea până atunci prin Anatolia, spre golful Basra, unde șahul Abbas a construit portul Bender Abbas, dar și spre Moscova, cu ajutorul englezilor, de către același șah, a dat o puternică lovitură „industriei" textile otomane și a provocat o diminuare considerabilă a veniturilor Porții provenind din comerțul de tranzit. În aceste condiții, statul se afla, cu rare excepții, în criză financiară, făcând eforturi disperate de a achita în primul rând soldele oștenilor (care, în perioade de conflict, le pretindeau în aur). De aceea, nu e surprinzător că întâlnim documente care consemnează întârzieri de până la doi ani la plata acestor solde![1]. Noi surse de finanțare a uriașelor întreprinderi militare au fost găsite nu în creșterea economică și în creșterea exporturilor, în cadrul unei politici mercantiliste, ci în creșterea și înmulțirea sarcinilor contribuabililor interni sau externi, cum se va vedea, în paginile următoare, și în cazul tributarilor români. O relativă stabilizare a asprului și a prețurilor s-a produs abia către 1640, dar a fost și ea compromisă de conjunctura politico-militară nefastă, înlăturată în cele din urmă de marii viziri Köprülü. Pentru a umple din nou visteria, aceștia au recurs la metode foarte dure, inclusiv majorarea obligațiilor materiale ale unor tributari tratați până atunci cu moderație, cum a fost cazul Principatului Transilvaniei.

În ansamblu, în politica lor internațională, otomanii au aplicat o gamă largă de metode, mergând de la folosirea directă a forței, a intervențiilor brutale, *manu militari*, până la mijloace pașnice, diplomatice și propagandistice (susținerea protestanților împotriva catolicilor în Transilvania, a ortodocșilor contra papistașilor în Creta și Morea, politica

[1] Vezi, de ex., BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1890 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 61 (din 1601).

divide et impera etc.). În acest cadru, o largă utilizare a avut politica de *istimâlet* (*captatio benevolentiae*, iertare după o răscoală, toleranță), promovată în raporturile cu principii tributari din Europa, regii gruzini sau conducătorii kurzi, care pendulau între Imperiul otoman și puterile europene, respectiv Iran. Daruri bogate și distincții deosebite erau acordate principilor respectivi și membrilor familiilor lor. Între numeroasele documente de arhivă, care stau mărturie acestui aspect practic, necercetat până acum, găsim și surse noi referitoare la politica de *istimâlet* promovată de Poartă în raporturile cu principii de la nord de Dunăre. Astfel, Condica de venituri și cheltuieli zilnice (*Ruznâmçe*) a Vistieriei Imperiale a statului otoman (sau Externă, distinctă de cea a sultanului sau Internă) consemnează în ziua de 20 safer 1010 / 20 august 1601 (stil nou)[1] cheltuielile de *teșrif* (onorare, învestitură) „<acordată> voievodului Ardealului pentru *istimâlet (be voyvoda-i Erdel berây-i istimâlet)*"[2]. E vorba de atribuirea unei scufii de aur în formă de coroană (*üsküf an zerr*), a unui surguci (din pene de bâtlan sau de struț) și a unui harnașament complet, bătut în argint, totul valorând 49 364 aspri (418 galbeni, la cursul Vistieriei), cel mai bogat *teșrif* („cinstire", „învestitură"), înregistrat vreodată pentru un principe de la nord de Dunăre. Documentul nu menționează numele acestui „voievod al Ardealului", ai cărui soli (*elçiyân*) erau primiți la poarta Edirne a Istanbulului încă de la 12 safer, respectiv 12 august (st.n.), când se fac cheltuieli și pentru „un om al Moldoveanului"[3]. Nu poate fi însă vorba decât de schimbătorul Sigismund Báthori, de data aceasta în alianță cu pro-otomanul și filo-polonul Ieremia Movilă al Moldovei, împotriva lui George Basta, generalul lui Rudolf al II-lea, și a lui Mihai Viteazul, și de solia trimisă la Istanbul înainte de bătălia de la Guruslău (3 august st.n.). În acest caz, *istimâlet* avea sensul de iertare a acțiunilor antiotomane și pro-habsburgice anterioare ale „voievodului", dar și de învestire (din nou) cu însemnele puterii (*insignia*)[4].

Daruri (*in'âm*) au fost acordate „cu titlu de *istimâlet*" (*ber vech-i istimâlet*) și „conducătorilor (marilor boieri) din Țara Românească și Moldova" (*ümerâ-i vilâyet-i Eflâk ve Boğdan*), și fraților Buzești din Țara Românească (*veledân-i Büz der Eflâk*) (în ambele cazuri câte două veșminte de stofă *mirahori*), potrivit înregistrărilor din Marea Condică *Ruznâmçe* din 11 cemaziülevvel 1013/5.X.1604[5], respectiv 28 cemaziülâhır 1013/12.XI.1604[6]. În cazul Moldovei, acordarea de *istimâlet* pentru Ieremia nu putea avea decât sensul *de captatio benevolentiae*, căci nu se făcuse vinovat de gesturi antiotomane, dar pentru munteni, *istimâlet* avea, desigur, semnificația unei iertări, după luptele

[1] Toate datele creștine de după 1582, rezultate din transformarea datelor Hegirei, sunt date în tabelele sincronice *în stil nou*.

[2] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1882/20 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 15.

[3] *Ibidem*, p. 13.

[4] *Ibidem*, p. 19, înregistrarea însemnelor de investitură din 13 rebi I 1010/11. IX.1601; eu reproduce întocmai lista cheltuielilor înregistrate la 20 safer/20 august cu *istimâlet*.

[5] BOA, Istanbul, fond *D.BRZ* (*Bâb-ı Defteri. Büyük Ruznâmçe Kalemi* / Poarta <marelui> defterdar. Cancelaria Marii <Condici> *Ruznâmçe*), nr. 20 644, p. 106.

[6] *Ibidem*, p. 128.

antiotomane ale lui Radu Șerban, sprijinit de frații Buzești, Radu, Preda și Stroe, dintre care ultimul murise la 2 octombrie, de pe urma rănii primite în lupta cu cumnatul hanului, pe care-l ucisese în septembrie, în cadrul confruntărilor cu forțele lui Simion Movilă coalizate cu cele ale hanului, de la Ogretin (de aceea, darul Porții a constat numai în două veșminte, deci numai pentru Radu și Preda Buzescu). De altfel, înregistrări din aceeași condică din 21 cemazi II 1013/14.XI.1604[1] și din 29 cemazi II 1013 / 22.XI.1604[2] consemnează cheltuielile Vistieriei Imperiale de stat cu acordarea însemnelor de investitură pentru „noul voievod de Eflâk", nenumit, dar care nu putea fi decât același Radu Șerban. În fine, tot „pentru *istimâlet*" s-au acordat daruri (*in'âm*) unui număr de 17 magnați (*ümerâ*) „ai lui Bocskay din Ardeal", potrivit altei înregistrări de *Ruznâmçe* din 20 receb 1014/31.XII.1605[3]. E vorba, desigur, de câștigarea bunăvoinței partizanilor lui „Bocskay István", pe care Poarta îl recunoscuse – împotriva Habsburgilor – ca „voievod al Ardealului" (*voyvoda-i Erdel*) încă de la 23 octombrie 1604[4] (cu 4 luni mai devreme decât se știa[5]).

Repercusiuni asupra Țărilor Române, a obligațiilor lor față de Poartă, a avut, de asemenea, gradul de stabilitate internă din statul otoman. Am văzut mai sus cum momentele de vârf ale acestei stabilități – de ex. perioada Köprülü-ilor – puteau însemna o înăsprire a tonului față de țările noastre, o agravare a sarcinilor lor. Dar, paradoxal, și momentele de vârf ale instabilității puteau avea un rezultat asemănător. Așa a fost, de exemplu, criza sultanală de la 1703, când rebeliunea de la Edirne a provocat uciderea *șeyh ül-Islam*-ului (marelui muftiu) Feyzullah Efendi, dascălul sultanului Mustafa II, și chiar detronarea acestuia, aflat multă vreme aici și când s-a pus chiar problema înlocuirii Casei lui Osman cu Casa Ghiraizilor din Crimeea. Criza, în ansamblul său, l-a afectat profund pe Constantin Brâncoveanu, chemat la Edirne și obligat să facă față unor înspăimântătoare cheltuieli cu peșcheșurile (darurile legale), dar mai ales cu rușfeturile (darurile neoficiale), precum și cu sporirea în 1704 a haraciului.

Aceasta este soarta țărilor mici, care sunt afectate nu numai de furtunile cele mai puternice, dar și de adierile cele mai ușoare venind din partea colosilor. Or, în epoca de care ne ocupăm Imperiul otoman, deși nu mai era puterea mondială din secolul lui Süleyman Magnificul, rămânea, totuși, o mare putere, iar pentru noi un formidabil colos.

II. Cadrul juridic. Statutul Țărilor Române față de Înalta Poartă

Când se vorbește în general de statutul Țărilor Române față de Poartă se înțelege prin aceasta *un set de drepturi și obligații* ale unui „partener" față de celălalt. Mai concret,

[1] *Ibidem*, p. 124.

[2] *Ibidem*, p. 129.

[3] BOA, Istanbul, fond *D.BRZ*, nr. 20 650, p. 20.

[4] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1889/27 (*Ruznamçe Defteri*), p. 121.

[5] *Istoria României în date*, sub conducerea lui Constantin C. Giurescu, București, 1972, p. 462.

raportându-ne la perioada 1601–1711/1716, statutul juridic al principatelor românești față de Istanbul din acest interval înseamnă statutul legal, adică statutul acestor țări fixat *prin lege* față de Poartă. Legea cui? Legea celui mai puternic, deci legea islamică. Așadar, *statutul juridic al Țărilor Române față de Poartă înseamnă, de fapt, statutul acestor țări față de Imperiul otoman, așa cum rezultă el din dreptul islamic.* Dar au respectat otomanii totdeauna litera legii? Prin urmare, alături de acest statut *de jure*, „ideal", izvorât din litera legii islamice, a existat însă și un statut *de facto*, forjat de practică. Ideal și realitate. În fine, a existat și un statut *în viziunea celorlalți* (a neotomanilor): în primul rând în viziune românească; apoi în viziunea diplomaților marilor puteri europene; în fine, în viziunea călătorilor, analiștilor etc. De fapt, ultima categorie de statut – *în viziunea celorlalți* – ține mai mult de imagologie, decât de drept. Chiar și românii, participanți la acest statut, nu erau *sursă de drept*, ei se puteau doar plânge de încălcările statutului ideal. Cât privește pe diplomații europeni, ei veneau cu *interpretări* dictate de interesele propriilor state. Și aceste interpretări mergeau chiar mai departe decât Poarta în *restrângerea* drepturilor românești. Iar referitor la călători, „opinia publică" etc., viziunea acestora depindea de nivelul de pregătire, categorie socială, apartenență politică etc.

În această situație, care era adevăratul statut al Principatelor față de Poartă? Cum trebuie formulată corect problema?

Pentru a găsi răspunsul la aceste întrebări trebuie să lărgim cadrul chestiunii și să facem referire la *statutul internațional* (statutul pe plan internațional, în planul relațiilor internaționale) al Țărilor Române (României) în general. Vom observa atunci că după o perioadă de independență, Țările Române au pendulat între Ungaria, Polonia și Imperiul otoman – cele trei laturi ale triunghiului de forțe agresive –, sfârșind prin a fi înglobate în sfera politico-militară și economică otomană și încetând a mai fi subiecți de drept internațional (anii '30–40 ai secolului al XVI-lea). Din acest moment și până la 1878 (Congresul de la Berlin) țările noastre (România) s-au aflat în *statut de dependență față de Poartă, în regim de protecție tributară*. Și, totuși, acest statut de apartenență la sistemul otoman nu a însemnat totdeauna un *statut unilateral*, adică doar la discreția Înaltei Porți. Au fost momente (1595–1623, când statutul Moldovei a fost disputat de Polonia, care a încercat să impună un *condominium*, deci un *statut bilateral*; 1774–1856, când acest statut bilateral, dualist a funcționat prin *coabitarea suzeranității otomane cu protectoratul rusesc*, primul factor având cea mai mare pondere oficială, formală, cel de-al doilea fiind cel cu cea mai mare greutate reală; 1856–1864, când Principatele Dunărene / Principatele Unite / România s-au aflat sub *protecția colectivă* a marilor puteri, chiar dacă se menținea formal și suzeranitatea otomană), au fost deci momente când țările noastre au ieșit de sub *protecția exclusivă, unilaterală a Înaltei Porți*, dobândind un *statut multilateral*, colectiv. De observat că evoluția acestui statut a fost dictată de *raportul de forțe* între Imperiul otoman și marile puteri europene, de poziția sa pe plan internațional: superputere, mare putere, putere regională.

Prin urmare, în perioada 1601–1711/1715, Moldova și Țara Românească (Transilvania până la 1688/1699) s-au aflat sub *protecția exclusivă, unilaterală a Înaltei*

Porți, iar statutul lor juridic a fost cel impus de *dreptul islamic*. Dar, e necesar să examinăm și statutul *de facto*, pentru a înțelege în ce măsură statutul „ideal" s-a păstrat în litera legii. De altfel, e dificil a face o distincție riguroasă între statutul legal (*de jure*) și cel real (*de facto*) atunci când sursele sale sunt dispozițiile și actele padișahului: în calitate de șef al Comunității islamice (*'Umma*), el este sursă de drept islamic; în calitate de *suveran* al Țărilor Române (acesta este termenul oficial din perioada modernă) el iarăși este sursă de drept. Or, actele și dispozițiile sale, având caracter de lege pentru români, puteau să se îndepărteze de la prevederile statutului clasic, cu atât mai mult de cele din primele angajamente (*'ahd, 'ahdnâme*) față de țările noastre. Bunăoară, este o mare diferență între cartea de legământ (*'ahdname*) dată de Mehmed al II-lea lui Ștefan cel Mare între 1479 și 1481 și actele lui Süleyman Kanunî din anii '30–'40 ai secolului al XVI-lea, urmate apoi de beratele date de Murad al III-lea lui Mihnea al II-lea Turcitul în 1577 și 1585. Dacă în *ahdname*-aua sa, cuceritorul Constantinopolului se angaja ca *nici el*, nici demnitarii săi să nu atace nici pe Ștefan, nici țara sa și să nu se amestece în treburile lor interne, în actele din secolul al XVI-lea *sultanul ieșea din cauză*, fiind menționați doar demnitarii săi. Or, schimbarea era fundamentală: dacă Mehmed al II-lea recunoștea *de facto* existența zonei *dar al-ahd* (Casa legământului, a protejaților tributari), ca zonă intermediară între *dar al-Islam* (Casa Islamului, teritoriul musulman) și *dar al-harb* (Casa războiului, teritoriul inamic), și apartenența Moldovei la această zonă, fapt determinat de poziția de atunci a suveranului otoman în cadrul lumii islamice (centrul Califatului se afla încă în mâinile puternicului imperiu mameluc), dar și de *echilibrul* stabilit între forța expansionistă a Casei lui Osman și capacitatea de rezistență a Moldovei lui Ștefan, de data aceasta însă Süleyman era deja liderul de necontestat al Comunității islamice (sunnite), iar statul său devenise, după Mohács, o putere tricontinentală, o superputere. Nu mai putea fi

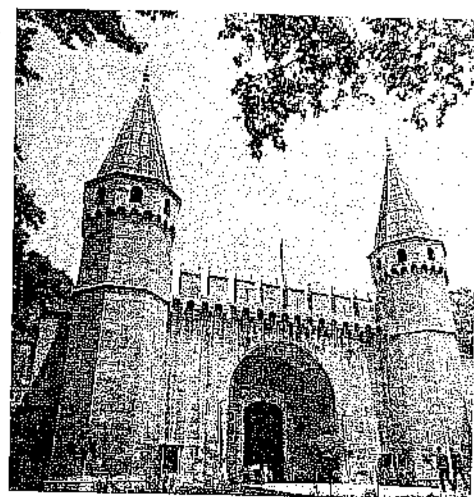

Fig. 277 Poarta Salutului (*Bâb üs-Selâm*) a Palatului sultanilor (*Topkapı Sarayı*) din Istanbul.

vorba acum de echilibru. Ca atare, Süleyman, calif rigorist, a trecut la interpretarea hanefită a statutului de *ahd*, adică *a negat existența acestuia, țările, teritoriile din această zonă devenind astfel teritorii încorporate în Casa Islamului*, deci în Imperiul otoman, și a comunicat acest lucru marilor puteri (Poloniei, de ex.).

Pe de altă parte, pentru o mai bună înțelegere a statutului Țărilor Române față de Poartă, inclusiv în perioada studiată, nu este fără de folos nici apelul la viziunea ne-otomană, europeană, inclusiv românească. Dar, repetăm, *statutul juridic – riguros vorbind – înseamnă cel fixat de actele juridice islamice*. Iar pentru epoca de care ne ocupăm nu mai e vorba de statutul *convenit* cu Mehmed al II-lea, ci de cel *impus* de Süleyman Magnificul.

*
* *

N-a existat un act global, atotcuprinzător, al statutului Țărilor Române față de Poartă, așa cum a fost Diploma leopoldină din 1691 pentru statutul Transilvaniei față de Viena. *Sursele juridice, islamice* ale acestui statut au fost multiple: dreptul islamic clasic (*'ahd*-ul, adică angajamentul dat sub jurământ, de însuși Profetul Muhammad micii republici creștine a Nadjranului din Yemen în 632); Coranul, Tradiția și celelalte surse ale *sharia* (*șeriat* în turcă), adică dreptul canonic; *kanun*-ul *(lex principis)*, adică dreptul islamic sultanal laic, aplicat însă – sub formă de *kanunname*-le (codice de legi) doar pe acele părți ale teritoriului Țărilor Române anexate direct Imperiului otoman, cu excepția sfârșitului secolului al XVIII-lea când a existat o tentativă de emitere de *kanunnâme*-le și pentru Moldova și Țara Românească; *'ahd*-uri (legăminte), *'ahdnâme*-le (cărți de legământ), *berât*-e (diplome de numire) și *hatt-i șerif*-uri („scrieri ilustre", rescripte imperiale autografe); *hükûm* (ordine), *buyuruldu* (porunci) și *ferman*-e (decizii), emise în numele padișahului; *fetvâ*-le (sentințe juridice emise de *șeyh ül-Islâm*, jurisconsultul sultanului și capul învățaților islamici = *ulema*); cutuma (*'adet, örf*), care și în Islam este sursă de drept; jurămintele verbale (tot *'ahd*) ale sultanilor.

Desigur, nu toate acestea pot fi citate în chip expres pentru secolul al XVII-lea, pentru că nu era nevoie în epocă – nici n-ar fi fost posibil – să se repete toate prevederile anterioare deja binecunoscute și intrate în uz, altele cunoscute doar de juriști. (Aceștia dispuneau de „textul hanefit standard", care era Codul *Mülteza ül-ubhûr* / Chintesența mărilor, alcătuit de Ibrahim Halebi, m. 1548, text care prezenta doctrina hanefită „în forma sa cea mai completă"[1]. Or, în acest Cod, folosit de juriștii otomani până la primul război mondial drept carte de căpătâi, nu apare zona *dar al 'ahd*, iar „teritoriile supuse la haraci / *arz-i haraciye* sunt considerate ca „pământuri cucerite", aflate în întregime la dispoziția suveranului islamic[2]).

1 J. Schacht, *Introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964, p. 112; Ya' akov Meron, *The development of legal thought in Hanafi texts*, „Studia Islamica", XXX, 1969, p. 116, n.5.

[2] *Ibidem*.

De aceea, este necesar și apelul la tratatele juriștilor musulmani. Pe de altă parte, golurile în informația noastră pot fi umplute prin recurgerea la metoda comparatistă sau *per analogiam*, comparând prevederile statutului românesc cu cel al Raguzei sau chiar – într-o anumită măsură – cu cel al Hanatului Crimeii.

Din toate acestea rezultă că, în esență, statutul Țărilor Române față de Poartă (și) în perioada cercetată era, din punctul de vedere al dreptului islamic, unul de *protecție tributară ('ahd ad-dhimma)*. De reținut coincidența între această formulă islamică și cele adoptate de tratatele de la Edirne (1829) și Paris (1856): *protecția* (protectoratul) Rusiei, Curtea *protectoare, protecția* colectivă.

Termenul islamic (arab) *dhimma* (în turcă: *zimmet*) avea sensul de contract, de drepturi și obligații reciproce. Cu alte cuvinte, suveranul musulman era obligat să protejeze pe tributar (ar. *dhimmi*, tc. *zimmî*), iar acesta să îndeplinească, la rândul său, o serie de îndatoriri. Același lucru era valabil atât în raporturile suveran-individ (nemusulman), cât și în raporturile suveran-comunitate nemusulmană (mănăstire, stat, obște rurală etc.), desigur cu anumite deosebiri privind aria drepturilor și obligațiilor respective. Acest *caracter contractual* al relațiilor dintre Poartă și țările noastre reiese încă limpede din documentele juridice ale secolului al XVII-lea, deși – ca tendință – el pare tot mai eclipsat de ideea că suveranul („împăratul" de la Țarigrad) are numai drepturi; totuși, apariția și răspândirea *plângerii* (*șikâyet*)[1] – devenită la noi instituție sub termenul de *pâră* – reprezintă o dovadă că încălcarea drepturilor putea fi reclamată. Până la ce nivel? Putea fi reclamat un ceauș, un pașă, un vizir. Dar împăratul? Și cui? Deci, una din particularitățile statutului Țărilor Române față de Poartă e aceea că, (și) în perioada vizată, *țările noastre, fiind în regim de protecție exclusivă a Imperiului otoman, trebuiau să suporte consecințele sistemului otoman*, cu trăsături de despoție orientală, fără instituții reprezentative de guvernare, fără o clasă înzestrată cu privilegii, în stare să se opună arbitrariului („sultanul este deasupra legilor"), deși o comparație cu absolutismul, fie și luminat, european nu pare să defavorizeze excesiv sultanismul. Trebuie, de asemenea, de adăugat că statutul românesc din secolul al XVII-lea a trebuit să suporte și *consecințele declinului instituțional otoman* contrastând cu climatul de „exactitate și cinste din vremea lui Soliman cel Măreț" (N. Iorga)[2].

Statutul de protecție tributară (*'ahd ad-dhimma*)[3], acordat de imperiul islamic unor entități statale (ca Țările Române, Hanatul Crimeii, Ragusa, unele regate și principate gruzine, temporar Libanul), situate în *zone fierbinți, de frontieră* (Europa de Est și Sud-Est, Caucazul, Orientul Apropiat), între Islam și marile puteri nemusulmane și conservate, în interesul ambelor părți, ca *state-tampon* (*buffer-states*), s-a concretizat în cazul Țărilor Române, inclusiv în secolul al XVII-lea, în următoarele drepturi și obligații față de Poartă:

[1] Există o întreagă colecție la Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Arhiva Otomană de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri), din Istanbul, numită *Şikâyet Defterleri* (Registre de reclamații, condici de plângeri).

[2] N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, 1, București, 1925, p. 299.

[3] Pentru detalii a se vedea, în volumul anterior al prezentului tratat, capitolul: *Țările Române și Imperiul otoman (1400–1600)*, paragraful: *Cadrul juridic. Statutul Țărilor Române față de Înalta Poartă* (autor: Mihai Maxim).

1. Drepturi

Țările Române își păstrau individualitatea proprie, autoadministrându-se, prin domni creștini, potrivit legilor și obiceiurilor proprii. Prin urmare, pământurile lor nu erau confiscate și redistribuite sub formă de timare, zeamete sau hassuri musulmanilor (în primul rând oștenilor otomani). În consecință, se păstra și clasa boierească, deținătoare, alături de țărănimea liberă, a acestor pământuri. Faptul este foarte important pentru continuitatea *Țării* (de la lat. *terra* = pământ; tot de la *pământ* = *zemlja* derivă și denumirea slavonă a Țării Moldovei: *Zemlja Moldavskaja*). Această individualitate statal-teritorială (turc. *memleket*, fr. *pays*) era concretizată prin existența unei frontiere (*sınır*), reglementată prin hotarnicii (*sınırname*) și marcată prin semne speciale (*nişan*), inclusiv Crucea. Este adevărat, de la statutul impus de Süleyman Kanunî, prin aplicarea concepției hanefite rigoriste, frontiera cu Imperiul otoman devenise o frontieră interioară, nu de stat, adevărata graniță fiind considerată de otomani cea cu Polonia, adică o frontieră între Imperiul otoman (nu Moldova) și Regatul polon. Domnii înșiși se acomodează acestei concepții. Chiar Ieremia Movilă, aflat sub dublă protecție, scria kadiului și mütevelliului de Ismail de la hotarul moldo-otoman: „și vilaietul vostru și vilaietul nostru, ambele fac parte din Țările bine-protejate (*Memâlik-i Mahruse*) ale fericitului nostru padișah"[1]. De aceea, frontiera cu Imperiul otoman rămâne în primul rând una spiritual-religioasă și mentală, deși nu dispar nici atributele unei frontiere administrative și vamale. Individualitatea teritoriului autonom pusă în evidență de faptul că accesul supușilor otomani în teritoriul românesc nu era permis decât cu firmane speciale de la Poartă: *„Într-adevăr, oprelistea de a îngădui cuiva din împrejurimi să intre fără firman în Moldova și Țara Românească face parte din rânduiala țării"*, recunoștea kadiul de Târnovo în raportul său către Poartă din 5 aprilie 1691[2]. În veacul al XVIII-lea se va utiliza și pentru Țările Române formula preluată de la statutul fundațiilor pioase (*vakuf*-uri): *min küll-il vücûh serbest, mufrez ul-kalem ve maktû ül-kadem*, adică: „liberă în toate privințele, separată la Cancelarie și se interzice călcarea ei cu piciorul"[3]. Cu alte cuvinte, se recunoștea *„autonomia administrativă și legislativă"* a Principatelor, potrivit formulării art. I al Proclamației de la Izlaz (1848). În țările noastre nu erau kadii (reprezentanți ai puterii centrale în provincii cumulând funcțiile de primar, judecător, notar și ofițer al stării civile), ca în sudul Dunării. Repetăm: nu veneau la noi *kanunnâme*-le de la Istanbul. Nu existau garnizoane otomane pe teritoriul autonom, nici nu se puteau construi aici cetăți otomane sau aplica sistemul *devşirme* (*colectarea* de copii creștini pentru corpul ienicerilor sau aparatul administrativ otoman), supranumit și „impozitul sângelui", existent până la 1638. Nu exista practic

---

[1] Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984, doc. 11 (traducere: Mihai Maxim).

[2] *Ibidem*, doc. 190.

[3] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești...*, I, p. 272, 275.

tahrir-urilor (recensămintelor cadastrale). Autoadministrarea și activitatea legislativă și judecătorească erau asigurate prin *domn* (și dregătorii săi) și prin Sfatul domnesc („un fel de Consiliu de Stat"), domnul, instanța supremă, fiind diferit de beilerbei și sfatul domnesc de Divanurile provinciilor otomane, în ciuda multor similitudini existente. Nu existau, ca în sudul Dunării sau în Ungaria, forțe de ordine (*subaşi*-i), care să asigure controlul otoman în sate. Și mai era apoi un lucru extraordinar: *o absolută independență spiritual-religioasă*, neexistând nici un fel de restricții otomane privind construcția lăcașurilor de cult (nemusulmane), afișarea simbolului creștin – Crucea etc. *„Prin legile și obiceiurile proprii"* înseamnă înainte de toate păstrarea legii strămoșești = a credinței creștine, a legilor (rânduielilor) propriu-zise și a vechilor tradiții și obiceiuri, fără nici o restricție. Întreg statutul românesc de *autonomie statală* poate fi redat sintetic prin formula: *domni creștini*, care contrasta radical cu formula *paşalık*-ului. Or, aceasta din urmă însemna triumful și domnia necontestată a Islamului, cu tot ce însemna aceasta pe plan administrativ, legislativ, spiritual. *Nici o singură moschee otomană nu s-a construit pe teritoriul Principatelor în lungile secole ale protecției tributare otomane. Domnul de la București și Iași putea fi umilit până la treapta cea mai de jos de către ultimul dregător otoman, dar Țara își continua rânduiala de veacuri.* Iar țăranul din creierul Carpaților sau de pe Valea Moldovei, „talpa țării", își ducea traiul din moși-strămoși, fără să prea aibă știință de umilințele de la vârf, el suportând doar consecințele economice ale „protecției" otomane. În schimb, în sudul Dunării, așa-zisele „prescripții ale lui 'Umar" cereau ca nemusulmanii să fie umiliți cu toții – săraci, bogați – și în toate privințele, interzicându-le să-și bocească morții lor tare spre a nu deranja pe musulmani, să tragă clopotele (de aici folosirea toacăi de lemn), să poarte crucea la vedere, să-și facă locuințe la înălțimea celor ale musulmanilor, să meargă călare pe cai (aveau voie numai pe măgari și catâri), să poarte arme etc.

Este semnificativ pentru dăinuirea Țării, a *pământurilor sale, asigurate de acest statut*, episodul tratamentului aplicat lui Constantin Brâncoveanu înainte și după mazilire, până la execuția dramatică din 15 august 1714. Iată-l pe domn în tabăra lui Mustafa al II-lea în 1695: „Când intra împăratul în corturi, domnul descălica și îngenunchea și când trecea împăratul să pleca cu capul la pământ"[1]. Umilit înainte de mazilire, este apoi schingiuit ca să-și spună toate averile și, în cele din urmă, suportă cea mai cumplită durere omenească: asistă la măcelărirea copiilor săi înainte de a fi el însuși decapitat. Documente turcești recent descoperite în arhivele din Istanbul relevă[2] faptul că i s-a confiscat fostului domn tot aurul și argintul găsit, 222 487 de oi și capre, 1 969 de cai, 1 625 de boi și vaci, hainele, carele și trăsurile, cărțile, bijuteriile etc., dar nu și cele 179 de moșii *din țară*, deși moșia (*çiftlik*); dimpreună cu caii și vila, de la San-Stefano, situată *în afara țării*, a fost confiscată. Concluzia: domnul a fost cumplit umilit, schingiuit, executat, toată

---

[1] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. C. Grecescu, București, 1959, p. 69. Vezi relatarea episodului și în *Istoria României*, III, București, 1964, p. 27.

[2] Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, The ISIS Press, Istanbul, 2001, p. 173–197.

averea din țară și străinătate, câtă a putut fi găsită, i-a fost confiscată. Dar nu și *„pământurile Țării"*. Deci nu s-a mers până la capăt cu aplicarea doctrinei hanefite: confiscarea pământurilor „cucerite".

Prin urmare, deși statutul *domnilor* era important, el nu trebuie totuși confundat cu statutul *țărilor* lor în *ansamblu*. E o gravă eroare pe care o fac, în general, diplomații europeni, necunoscători nici ai dreptului islamic (d' Ohsson e o strălucită excepție), nici ai realităților de pe teren, de la nord și sud de Dunăre. *Statutul juridic al Țărilor Române față de Poartă însemna statutul abd ad-dhimma (de protecție tributară) rezervat comunităților nemusulmane, entităților teritorial-statale autonome față de Imperiul islamic, în timp ce statutul juridic al domnilor (asupra căruia vom reveni) era tot mai mult asociat, mai ales după 1659, cu statutul zimmî-lor (supușilor interni nemusulmani) dintr-un stat islamic*. Din momentul în care, așa cum observa Toynbee, domnii numiți de Poartă erau „greci, supuși otomani", „domiciliați în Imperiul otoman"[2], așadar supuși interni otomani, sigur că și *statutul domnesc se deteriora grav și cu consecințe nefaste pentru Țările Române; totuși statutul juridic al acestora din urmă rămânea, în esență, neschimbat*. Și acesta era tot statutul de *'abd*, mai precis *'abd ad-dhimma* (de protecție tributară) și nu de *dar al-Islâm* (teritoriu al Islamului), cum pretindea Süleyman Magnificul în conformitate cu doctrina hanefită, fondată de Abû Hanifa (m. 767) și adoptată oficial de statul otoman. De fapt, a existat o *contradicție în poziția otomană* față de statutul de *'abd* al Țărilor Române după anii '30–'40 ai secolului al XVI-lea: pe de o parte, mergând pe linia lui Kanunî Sultan Süleyman, Poarta considera Țările Române ca fiind înglobate în Țările bine-protejate (*Memâlik-i Mahruse*), cea mai des folosită denumire oficială a Imperiului otoman; în consecință, ele erau privite ca provincii (*eyâlet*) ale imperiului, fie și „provincii privilegiate" (*eyâlet-i mümtâze*), iar locuitorii lor „ca și celelalte raiale (supuși interni contribuabili – *n.a.*) ale Țărilor bine-protejate (*sair Memâlik-i Mahruse reayası gibi*)", punct de vedere conservat până la Congresul de la Berlin și preluat în largă măsură de istoriografia turcă până astăzi[3], deși prezența Țărilor Române în *dar al-Islam* era numai politico-militară și economică, în sensul în care am văzut mai sus; pe de altă parte, aceeași Poartă, prin actele emise în numele sultanului ori prin *fetvâ*-lele marelui muftiu, recunoștea în chip expres că aceste țări „nu fac parte din Casa Islamului (*dar al-Islâm olmamağın*)" și că, prin urmare, nu poate fi aplicată pe teritoriul lor legea islamică, *sharîa* (șeriatul), cum glăsuia un firman al lui Murad al III-lea din 1585[4]. Mai mult: sultanul a continuat și

[1] Vezi, comparativ, capitolele: *Statutul de 'abd în dreptul islamic și Statutul zimmî-ilor în dar al-Islâm*, în: Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*. Cu o *Prefață* de Prof. Halil Inalcık, București, 1993.

[2] A.J. Toynbee, *Mankind and Mother Earth*. A Narrative History of the World, Oxford University Press, 1976, p. 546 și 548–549.

[3] La Arhiva Otomană (BOA) din Istanbul, fosta arhivă a marilor viziri, Țările Române figurează în fondul Cevdet, intitulat *Eyâlet-i Mümtâze*, alături de Serifatul de Mecca și Medina, Hanatul Crimeii, Liban, Algeria și Maroc.

[4] Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, p. 34.

în secolul al XVII-lea să emită *'ahdnâme*-le pentru Transilvania (1605, 1615, 1627, 1635, 1654), și, poate, în mod excepțional pentru Țara Românească (Simion Movilă și Matei Basarab) și Moldova (Ieremia Movilă și Vasile Lupu), dar mai ales *berât*-e și *hatt-i șerif*-uri pentru aceste ultime două țări, acte în care au fost înglobate elemente ale vechilor „capitulații" (*'ahdnâme*)[1]. Chiar la 1714 o poruncă a sultanului Ahmed al III-lea adresată dregătorului însărcinat cu prinderea lui Constantin Brâncoveanu și confiscarea averilor sale reproduce sentința de justificare (*fetvâ*), emisă de *șeyh ül-Islâm*, potrivit căreia voievodul a săvârșit trădarea „pe când era dimpreună și în alianță și în înțelegere și avea legământ (*'ahd*) cu sultanul"[2]. În fine, o altă poruncă din 1717 a aceluiași sultan adresată comandantului forțelor otomane desemnate să reprime răscoala boierilor și altor locuitori olteni reproduce o nouă *fetvâ* a *șeyh ül-Islâm*-ului, în care se afirmă că ghiaurii Țării Românești, de care depindea și Oltenia, „sunt *muahidin*", adică au *'ahd* cu musulmanii, și că ei „au încălcat <acest> *'ahd (nakz-i 'ahd)*"[3].

Este interesant că și termenul de *raia* folosit de români pentru a desemna teritoriile lor anexate direct de Poartă dovedește că românii din Principatele autonome aveau conștiința faptului că ei au alt statut (în temeiul vechilor tratate cu Poarta) față de frații lor sau alți creștini deveniți *raiale* (supuși direcți, plătitori de dări) ai împăratului de la Țarigrad. Sensul inițial al termenului încă se mai păstrează în *Letopisețul* lui Neculce, a cărui redactare s-a încheiat pe la 1744–1745, când deja firmanele sultanale afirmau de multe ori că și românii „liberi" sunt „ca și celelalte raiale din Țările mele bine-protejate". Iată pasajul din Neculce, care se referă la transformarea Podoliei cu marea cetate a Cameniței în „provincia Cameniței" (*eyâlet-i Kamaniçe*) (1672) și a numeroși ruși veniți aici în *raia*-le: „Și au ieșit mulțime de ruși dinlăuntru, din Țara Leșască, și s-au așezat în olatul cetății și/de s-au făcut sate și raia și au pus turcii subași după obiceiul lor prin sate"[4].

Drepturile Țărilor Române, recunoscute de statutul juridic („ideal"), *în realitate au fost încălcate*. Uneori acest lucru s-a întâmplat, sub forma răşluirilor teritoriale amintite mai sus, chiar prin decizia Înaltei Porți, în numele sultanului însuși, care putea invoca doctrina hanefită, care-i conferea dreptul să dispună după cum voia de „pământurile cucerite". Într-adevăr, otomanii pretindeau că Țara Românească a fost cucerită de către sultanul Mehmed al II-lea, în urma campaniei din 1462, iar Moldova în 1538, în urma campaniei lui Süleyman Kanunî. Dar, când împrejurările o cereau, ei renunțau la această

[1] În: Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane – „Capitulațiile"*, „Anale de istorie", an XXVIII, 6/1982, p. 59–60, 63–64. O „carte de legământ împărătească" (*ahdnâme-i hümâyûn*) era menționată și într-un firman al sultanului din 1679 referitor la statutul portului Galați (T. Gemil, *Documente turcești*, doc. 165). Această „capitulație" trebuie să fi fost acordată Moldovei, dar nu cunoaștem alte detalii.

[2] Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane în documente turcești 1711–1821. Documente turcești*, București, 1984, doc. 11.

[3] *Ibidem*, doc. 24 (traducere Mihai Maxim).

[4] *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca, ediția cit.*, p. 26. Vezi și p. 39, unde *raia* are sensul de teritoriu „turcesc": după asediul eșuat al Vienei, din 1683, „au și început a să slobozi podghiazuri în Podolia, în raiaua turcească".

precenție. Astfel, dacă este să-l credem întocmai pe Neculce, la tratativele de pace de la Karlowitz (1699), „Leșii însă cerea tare Țara Moldovii, dar *turcii au răspunsu leșilor pentru Țara Moldovii dzicând că Țara Moldovii nu pot să o dea să le fie podană* (supusă – *n.a.*), *că este volnică* (liberă – *n.a.*), *că turcilor este închinată, nu este luată cu sabia*"[1] (subl. *n.a.*).

De cele mai multe ori încălcarea drepturilor românești era făcută de către dregători otomani abuzivi, în trecere prin țările noastre ori aflați în vecinătatea hotarelor acestora, sau, cu deosebire, de către osteni de serhat, fără știrea și împotriva ordinelor Porții, profitând de slăbiciunea acesteia în desele perioade de criză. Alteori, la fel procedau tătarii crâmleni sau nogai.

Numeroase documente stau mărturie în acest sens. Iată doar câteva exemple:

La 18 martie 1608, sultanul Ahmed I poruncea „beilerbeiului de Cetatea Albă și Tighina" să strămute pe cei 5–10 000 de tătari crâmleni și nogai stabiliți „de câțiva ani încoace [...] în stepele de <lângă> Cetatea Albă și Tighina și Chilia", deoarece „în afară de faptul că <din cauza lor> negustorii și alții nu mai pot să circule între un sat și o cetate, ei nu încetează să facă prădăciuni și jafuri, incendiind sate ale Moldovei – aflate în interior la cinci–șase zile de drum – și înrobind feciorii și fetele populației acestor <sate> și luând cu sila oile și vitele ei"[2]. Porunca a fost dată la plângerea domnului Moldovei.

O săptămână mai târziu, la 25 martie 1608, același sultan poruncea kadiilor din Vidin, Șistov, Brăila și tuturor celorlalți kadii de pe malurile Dunării să interzică înființarea de *çiftlik*-uri (moșii, ferme) pe teritoriul Țării Românești, fapt ordonat și anterior, dar din nou practicat: „Unii sipahi (timarioți – *n.a.*) și ieniceri și gebegii (armurieri – *n.a.*) și topcii (tunari – *n.a.*) și alții trecând din această parte în cealaltă a Dunării și înființând *çiftlik*-uri în unele sate ale Țării Românești, și utilizând raiaua Țării Românești în *çiftlik*-urile lor și dându-le bani sub forma de acont, făcând cămătărie, le iau lucruri în plus, oprimând astfel în toate felurile tagma raialei și – să ferească Allah! – tulburând ca și înainte, Țara Românească, ei au fost cauza tuturor răutăților (...). Deși fuseseră opriți (printr-o poruncă anterioară – *n.a.*), totuși și acum unii indivizi din tagma menționată trecând în partea Țării Românești, împotriva poruncii mele ilustre, au înființat *çiftlik*-uri în satele numite Ialhovița și Bahna și Tercăstia și Bucina și Jidiștița și Bresnița și Racov și Tisava și Gârlița și Cernișu și Balotești și Șovurligu și Sturgarița și în altele. În afară de faptul că, ziua și noaptea, folosesc raiaua Țării Românești în slujba lor, dându-le bani în plus sub formă de acont, asupresc raiaua și produc tulburări în țară"[3]. Porunca a fost dată la intervenția domnului Țării Românești, prin capuchehaia sa. Fenomenul se explică prin criza financiară a Porții, care, neputând plăti soldele ostenilor la timp și în monedă bună, îi obliga să-și caute noi surse de venituri. Dar, nu mai puțin, trebuie

---

[1] *Ibidem*, p. 73.

[2] T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române...*, doc. 30 (în traducere, din greșeală: „cincizeci de mii").

[3] *Ibidem*, doc. 31.

avut în vedere declinul instituțiilor militare otomane: recrutările nu se mai făceau după lege, în corpul ienicerese pătrundeau oameni care nu mai aveau nimic de-a face cu meseria armelor, disciplina lăsa foarte mult de dorit etc. Unii ieniceri deveneau pur și simplu „tâlhari de drumul mare" (*kulta ııt-tarik eşkiyası*). Bunăoară ienicerul Musli, din Kazaua Babadag, strângând 340 de ciraci, pe la 1613, „a trecut în partea Țării Românești, unde a lovit trei-patru sate; <în afară de faptul că> a jefuit și a stricat bunurile și avuția acestora, a înrobit și pe locuitorii lor, împreună cu femeile și feciorii acestora"[1]. Sarcina de „a-i veni de hac" tâlharului i-a revenit kadiului de Babadag.

Foarte agresivi s-au dovedit a fi negustorii lazi (proveniți din Anatolia) înscriși oficial sau nu în corpul ienicerese. Potrivit unui document din 1680, „în târgul Iași, care aparține țării Moldovei, sunt peste o sută de tâlhari lazi care fac parte din tagma ienicerilor dedați negoțului și din alte <categorii> care, fără a fi ieniceri, au îndatoririle tagmei ienicerilor și slujitorilor"; unele căpetenii ale acestor tâlhari lazi „au venit cu unelte de luptă, sub pretextul plângerii, la palatul voievodului Moldovei, Duca; și, atacând palatul, i-au lovit și i-au rănit pe boierii amintitei țări și pe curteni și pe servitori și pe alții care se aflau în palat și la divan"[2]. Un ceauș de ieniceri a fost însărcinat să-i scoată din țară pe „cei care au făcut această tulburare; cei care – fiind ieniceri și înregimentați – aparțin <unor> odăi (*oda* = cazarmă ienicerească – *n.a.*), să fie luați și duși la odăile lor, iar cei care sunt serhadli (aflați în serviciul de pază a hotarelor = *serhad*; „grăniceri" otomani – *n.a.*) să fie duși la hotarele lor". Este interesant că „pomenitul Laz Osman Yazîgi (principalul factor al atacului – *n.a.*) și ceilalți care au făcut această tulburare și nu sunt înregimentați să fie duși prin intermediul numitului mubașir (împuternicit, adică ceaușul amintit – *n.a.*), la Babadag, pentru a fi confruntați la tribunal cu reprezentantul numitului voievod", care reclamase fapta[3]. E de observat că gărzile ienicerești, care în secolul al XVI-lea erau temporare, rămânând doar câtva timp și numai la cererea domnului venit de la Istanbul, de data aceasta, în secolul al XVII-lea, devin cvasipermanente (mai ales după 1659), însoțind, dar și supraveghind pe domnul numit de Poartă. Era o noutate, un element al deteriorării statutului domnilor. E semnificativ că, atacat în propriu-i palat, domnul trebuie ulterior să se judece la tribunalul musulman din ... Babadag cu agresorii.

Abuzuri și samavolnicii săvârșite de „sultanii și ceilalți mârzaci din Crimeea și Bugeac", precum și de „beilerbeii și voievozii (strângători de dări și administratori ai *has*-urilor imperiale – *n.a.*), aflați pe malul Dunării și în împrejurimile ei" sunt incriminate de o poruncă sultanală din martie 1692[4], în timp ce încălcarea hotarelor, bine marcate, ale Țării Românești de către autoritățile otomane de la Brăila este astfel descrisă într-o poruncă imperială din noiembrie 1691: „Vechile hotare ale Țării Românești fiind separate și stabilite, mai înainte, ele fuseseră și marcate prin semne de hotar. Cu toate acestea nazîrii

---

[1] *Ibidem*, doc. 59.

[2] *Ibidem*, doc. 170.

[3] *Ibidem*.

[4] *Ibidem*, doc. 202.

din Brăila, cerând *öșr*-ul (zeciuiala din produse – *n.a.*), împilează raiaua care face agricultură în interiorul hotarului Țării Românești"[1].

În fine, zaimi, timarioți și osteni de la Timișoara, Lipova, Oradea și alte cetăți transilvănene ocupate de otomani constituiau un continuu pericol pentru satele și târgurile vecine ale Principatului Transilvaniei. Impresionant este, de exemplu, protestul solului ardelean la Poartă, de prin 1678–1679, privind fărădelegile zaimilor din Oradea, care „au ocupat cu sila târguri ale Transilvaniei și săvârșind samavolnicii nemaipomenite până acum *sub oblăduirea Înaltului Devlet* (Imperiul otoman; *subl. a.*), pretind dări și provizii și *öșr* și haraci de la biserici și școli și chiar de la călugări. Făcând astfel de supărări și presiuni, nu încetează să facă zi de zi încălcări și silnicii în Țara Transilvaniei. Dacă nu li se dă haraci, amenință *zicând că au îngăduință din partea stăpânirii* (*subl. a.*) de a ucide populația Transilvaniei în vârstă de peste zece ani, iar restul de a o lua în robie"[2].

Apare astfel mai mult decât evidentă distanța dintre prevederea legală a intrării supușilor otomani pe teritoriul Principatelor numai pe bază de firmane (statutul *de jure*) și situația reală a încălcării brutale a acestei prevederi de către un cerc larg de otomani (de la simple persoane până la beilerbei) și de colaboratorii lor tătari (situația *de facto*).

2. Obligații

Statutul juridic de „protecție tributară (*'ahd ad-dhimma*) presupune, contractual și reciproc, *obligația de bază a Porții de a apăra Țările Române, în schimbul obligației principale a acestora de a plăti tribut.* Acestui „haraci al șeriatului" (*harâc-i șeriyye*), adică dării impuse de legea musulmană ca un simbol al superiorității Islamului și, respectiv, al umilinței părții nemusulmane, i se adăugau daruri protocolare fixe sau ocazionale, totdeauna trecute în registre = peșcheșurile (de la pers. *piș-keș* = plocon). Numărul acestora a tot crescut, introducându-se astfel obligații materiale noi, care nu existaseră în perioada clasică. Peșcheșurile, daruri legale, trecute în registre, nu trebuie confundate cu *rușfet*-urile (daruri pe sub mână, mită). De asemenea, *țările tributare (harâçgüzâr)* mai erau obligate să ducă o politică externă (în măsura în care aceasta mai era tolerată) concertată cu cea a Porții potrivit prevederii de bază din *'ahdnâme*-le, preluată de *berât*-e și *hatt-i șerif*-uri, „să fie prieten prietenilor mei și dușman dușmanilor mei (*dostuma dost ve düșmenime düșmen ola*)"[3]. De aici a rezultat obligația principelui tributar de a informa Poarta și a obține aprobarea acesteia nu numai în cazul unor acțiuni de politică externă (precum participarea Transilvaniei la Războiul de 30 de ani), dar și în situația unor căsătorii princiare sau în familia principelui, căsătorii care ar fi putut avea repercusiuni asupra orientării politice a țării. În secolul al XVII-lea, cum vom vedea, toate aceste aprobări se cumpărau plătind *rușfet*. În al treilea rând, numitele țări erau obligate să îndeplinească unele obligații militare (rezultând din obligația feudală de *auxilium*), sub forma trimiterii unor detașamente militare (ale căror efective nu erau fixe) la campaniile otomane din Rumelia (Europa), a furnizării de informații despre inamicii sau posibilii inamici ai Porții (puterile creștine din vecinătate), a participării la repararea cetăților otomane de margine cu forță de muncă, proviant, materiale de construcție, mijloace de transport. În al cincilea rând, țările tributare nu trebuiau să exporte în *dar al-harb* (Casa războiului, a inamicilor Islamului) articole care ar fi întărit pe aceștia: arme, cai, aur, argint și alte materiale, în funcție de epocă și împrejurări (se puteau adăuga – și s-au adăugat în cazul Țărilor Române în secolul al XVI-lea – cerealele, vitele, oile, pieile tăbăcite). În fapt, de la această interdicție s-a ajuns la obligația *vânzărilor cu prioritate* către Istanbul (nu monopol comercial). În al șaselea rând, în *'ahdnâme*-le era trecută obligația schimbului de negustori, prizonieri și dezertori. În cazul nostru, în perioada de care ne ocupăm, era vorba, mai mult, de regimul relațiilor comerciale: obligația pentru supușii otomani venind din sudul Dunării de a-și plăti taxele vamale la frontieră și aceeași obligație pentru supușii români circulând în sens invers. La acest „capitol" (*capitulum*, de unde termenul „capitulații"), adică punct sau articol, se înregistra un avantaj pentru aceștia din urmă: în calitate de plătitori de haraci, de tributari, ei plăteau (o singură dată) o taxă vamală mai redusă (de regulă 3%) față de aceea cerută negustorilor *harbî* (străini, veniți din Casa războiului) (5–5,5%). Puterile europene prin „capitulațiile" (*'ahdname*) obținute de la Poartă, au căpătat și ele, ca beneficiare de *'ahd*, acest statut vamal preferențial (3% *ad valorem*). Adoptând punctul de vedere otoman (hanefit) că Țările Române sunt „provincii" otomane, au cerut ca acest regim preferențial să fie extins și asupra Țărilor

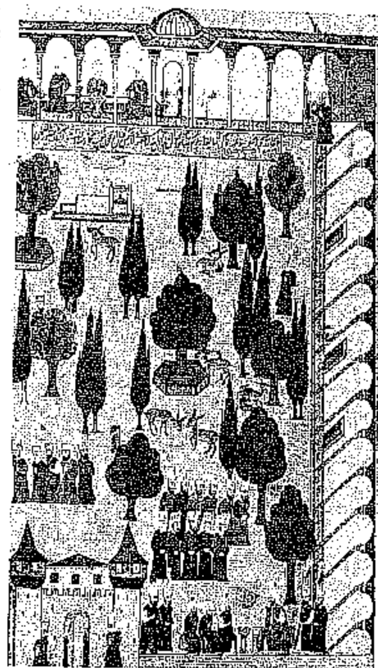

Fig. 278 Poarta Fericirii (*Bâb'üs-Saâdet*) din Palatul sultanilor.

[1] *Ibidem*, doc. 194 și vezi și doc. 205 din 1693.

[2] *Ibidem*, doc. 160.

[3] Vezi, de ex., actul de legământ *ahdnâme* dat de Ahmed I nobililor din Transilvania și Ungaria de Sus cu ocazia confirmării principelui Gabriel Bethlen, în 1614, în T. Gemil, *Relațiile* ..., doc. 61.

Române. Domnii români, pământeni sau nu au rezistat cu tenacitate acestei cereri păstrându-și, până la independență, propriul regim vamal. Principalul lor argument era acela că altminteri nu se poate plăti haraciul datorat Înaltei Porți.

Tot la acest „capitol" se mai prevedea obligația ca bunurile negustorilor morți în Principate (și reciproca era valabilă) să fie înregistrate și predate moștenitorilor legali.

Principala *obligație a Porții* consta, cum am arătat, în *protecția* țărilor tributare. Aceasta însemna apărarea lor de eventualii agresori externi. Practic, ori de câte ori domnii se simțeau amenințați de o intervenție poloneză sau de cazaci (ceea ce putea fi același lucru) sau „nemțească", după 1688, domnul moldovean sau muntean, ori principele Transilvaniei, până la anexarea acesteia de către Habsburgi, comunica acest lucru Porții, care transmitea ordinele necesare beilor de margine, *bașbuğ* (comandant suprem) al operațiunii fiind beilerbeiul de Silistra-Oceakov ori de Buda.

De vreme ce sultanul considera pe supușii români ca pe „celelalte raiale ale Țărilor mele bine-protejate", o a doua obligație fundamentală îi revenea: aceea de a „proteja" raiaua de opresiunile și abuzurile domnilor, devenite, alături de trădarea externă, principalul capăt de acuzare oficial în cazul mazilirii.

La aceste obligații fundamentale ale Porții față de Principate se mai adăugau obligații mai mărunte: să asigure ca supușii români, care călătoreau în Imperiul otoman, să nu mai plătească încă o dată haraciul (desemnat în registrele financiare cu termenul de *cizye*, ca în sudul Dunării, pentru uniformizare contabilă, căci la fel era desemnat și tributul Austriei pentru teritoriile ungurești până la 1606 și al Veneției pentru Creta până la 1645); să aibă grijă ca oamenii domnești (călărașii), îndeplinind serviciul de curieri, să fie găzduiți gratuit în casele țăranilor de pe drum, iar aducătorii haraciului să-și primească la Istanbul tainul de orz pentru caii lor și lemne de foc pentru ei înșiși, precum și darurile în bani și veșminte, toate acestea fiind fixate dinainte și trecute în registre; să permită principilor să cumpere o anumită cantitate de produse (stofe scumpe) și un anumit număr de cai (turcești, arabi) cu scutire de taxe vamale, cu prilejul predării haraciului; să scutească de impozite pe capuchehăi și pe unii oameni ai lor. Cât privește statutul acestor reprezentanți domnești la Poartă (desemnați prin termenii *Kapu Kehayası, Kapu Kethüdası, Kethüda-i Bâb* sau *Kethüda-i Der*), în cazul Moldovei și Țării Românești nu putea fi vorba de un autentic statut diplomatic, care se acorda doar solilor extraordinari ai Ardealului – unul din partea principelui și unul din partea Dietei – și nicidecum acestor reprezentanți permanenți la Poartă, așa cum aveau și beilerbeii sau chiar sultana-validé. Și, totuși, așa cum domnii se deosebeau de beilerbei, tot astfel și reprezentanții lor la Poartă erau altceva decât cei ai beilerbeilor.

3. Statutul domnilor

În raport cu perioada anterioară, statutul domnilor în secolul al XVII-lea se deteriorează în măsura în care aceștia sunt numiți direct de la Istanbul din rândul grecilor având

domiciliul permanent, familia, rudele și averile lor acolo, pe malurile Bosforului, toate acestea fiind cea mai bună garanție pentru fidelitatea lor. Deci ei vin în Principate cu mentalitate de chiriaș[1] și cu scopul precis de a scoate bani dintr-un post, care era considerat de Evliya Çelebi chiar mai lucrativ decât cel atât de invidiat de „vice-rege" al Egiptului[2], fiind însoțiți, cum spuneam, de gărzi ienicerești, care-i apără, dar și-i supraveghează. Suferind de un complex de inferioritate, robul de ieri, trecând Dunărea, devine despot cu noii săi supuși, în timp ce stăpânii de ieri – și de azi – continuă să-l trateze ca pe un rob (*kul, bende*). Orice încercare de pendulare între otomani și creștini devine o echilibristică pe sârmă, dar, vorba lui Miron Barnovschi, riscul merita să fie făcut, căci „Dulce este domnia de Moldova (ori de Muntenia – *n.a.*)"[3].

Asistăm, totodată, la extinderea sistematică a instituției islamice *müsâdere* (a confiscării averilor) și la domnii români, deși termenul în sine nu a fost folosit în secolul al XVII-lea și nici chiar în *fetvâ*-ua *șeyh-ü-Islâm*-ului, care justifica prinderea, uciderea și confiscarea averilor lui Constantin Brâncoveanu (s-au uzitat, în schimb, sinonimele *kabz* și *zabt* cu același sens).

Primul caz de confiscare a averilor domnești de către Poartă a fost înregistrat la 1545, când au fost confiscate averile lui Radu Paisie și, cum arată noile documente turcești[4], ale fiului său, asociat la domnie, Pătrașcu (viitorul domn Pătrașcu cel Bun). Cu această ocazie, Kanunî Sultan Süleyman și-a justificat astfel gestul față de voievodul muntean: „Căci și tu ești rob al meu, ca și ceilalți robi ai mei (*Sen dâhi sâir kullarum gibi kulumsun*)"[5]. Prin urmare, robului care s-a făcut vinovat de păcat („trădarea" comisă prin relațiile secrete cu Habsburgii) i s-a aplicat *müsâdere*[6].

Era o schimbare de atitudine în comparație cu Mehmed al II-lea, care – reamintim– în *ahdnâme*-aua dată lui Ștefan cel Mare garanta: „Nici el (Ștefan – *n.a.*), *nici bunurile sale*, nici țara sa nu vor fi atacate *nici de mine*, nici de sangeacbeii mei, nici de ceilalți supuși ai mei"[7] (*subl. a.*).

După primul pas făcut de Süleyman Magnificul în anii '40 ai secolului al XVI-lea prin confiscarea averilor unui domn acuzat de trădare, a urmat pasul următor în secolul al XVII-lea: confiscarea averilor lăsate la moarte (în scaunul domnesc, deci „în misiune").

---

[1] „Altădată, principii pe care Poarta îi numea voievozi... erau rânduiți dintre nobilii țării printr-o alegere generală ce urma să fie încuviințată de sultan... Astăzi e marele-vizir cel ce face alegerea sau *mai degrabă licitează* (*subl. n.*) celui care dă mai mult funcția de bei... foarte mult căutată" (AARMSI, s. III, tom XIX, 1937, p. 124; *Istoria Românie*i, III, p. 25).

[2] *Călători străini*, VI, p. 476 (text îngrijit de Mustafa Ali Mehmed).

[3] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei, ediția cit.*, p. 76.

[4] Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au Nord du Danube*, Istanbul, 1999, doc. nr. 3, p. 46–48.

[5] Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L'empire ottoman et les pays roumains, 1544–1545*, Cambridge Mas., Paris, La Haye, 1987, p. 253 (facsimil).

[6] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1962, p. 879.

[7] *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, alcătuit de Mustafa A. Mehmed, București, 1976, p. 6 (traducere Mihai Maxim).

Primul caz întâlnit este cel al lui Radu Mihnea, *Radul Voyvoda, veled-i Mihne*[1] („Radu Voievod, fiul lui *Mihnea*", nu al lui *Mehmed*!), la moartea acestuia în 1626, pe când era domn în Moldova, iar fiul său, Alexandru (Coconul), domn în Țara Românească. Or, Radu Mihnea nu fusese un trădător (*hâin*), ci un „domn prețuit de Poartă"[2].

Documente noi descoperite în arhivele turcești indică faptul că, în intervalul 16 mai–22 iunie 1626, Alexandru Coconul a plătit Vistieriei centrale a Statului otoman, în 5 tranșe, suma de 2 341 752 aspri, achitată aproape în întregime în taleri mari austrieci, lei olandezi, groși și *babka* polonezi și echivalând cu 30 022 „gurуși întregi" *(tam guruș)*, adică taleri mari austrieci (Joachimsthaleri), sumă în care a fost inclus și „comisionul" Vistieriei (de cca 0,9%) și încasată drept „contravaloarea înțelegerii privind moștenirea" *(bedel-i sulh-u muhallefât)*[3]. Nu era moștenirea propriu-zisă (nu putea să rămână de la Radu Mihnea o avere de numai 30 000 de taleri), ci așa cum rezultă din nota explicativă a Vistieriei din 24 ramazan 1035/19.VI.1626, când s-a achitat o tranșă reprezentând jumătate din suma totală, Alexandru, voievodul Țării Românești, fiul lui „Radul, voievodul Țării Românești, care a murit", a plătit acești bani Vistieriei Imperiale „ca preț al înțelegerii" (privind moștenirea), în sensul că „această sumă a fost dată din banii în numerar și lucrurile și sarea numitului Radul cu *condiția ca moștenirea lui să nu fie atinsă și atacată de către fisc (bâ șart-ı o ki muhâllefâtı 'an cânib-i mirî dahl ve taarruz nakerdend)*"[4] (*subl. a.*). Cu alte cuvinte, în *schimbul plății a 30 000 de taleri* (aproximația sumei rezultă din plata diferită a comisionului Vistieriei de la tranșă la tranșă și pentru care rezultă o medie, tot aproximativă, de 0,9%), lui Alexandru Coconul i s-a făcut favoarea, datorită trecutului tatălui său, să rămână cu moștenirea neconfiscată de Vistierie. Din surse europene rezultă că inițial Poarta ar fi pretins 100 000 de scuzi, dar că, în final, „se cade la învoială pentru 30 000"[5]. De fapt, respectivele surse făceau confuzia cu suma totală plătită de Alexandru Coconul nu numai pentru salvarea moștenirii părintești, dar și pentru cea a tronului său muntean, rămas fără sprijinul prețuitului său tată. Astfel, în aceeași zi în care plătea jumătate din amintita „taxă succesorală", Alexandru, în calitate de „voievod al vilaietului de Eflâk" mai achita 1 600 000 aspri (adică, rotund, 20 000 de taleri), cuveniți fiscului, „pentru ca să i se lase <în continuare> funcția de voievod al numitului vilaiet (*berâyı ibka kerde voyvodalık-i vilâyet-i mezbure*)"[6]. Aceasta înseamnă că, în total, Alexandru

[1] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1782/19 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 5, doc. din 24. X. 1601: cheltuieli privind acordarea însemnelor de investitură. Predarea vârfului auric de steag (*ser-i 'alem*), la sfârșitul acestei domnii, s-a făcut la 8 sevval 1010/1. IV. 1602 (BOA, fond *Kepeci*, nr. 1883/21, p. 4).

[2] M. Berza, în *Istoria României*, III, p. 20.

[3] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1698 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 260, 283, 312, 318 și 319. Cursurile percepute de Vistieria otomană au fost de: 78 aspri pentru talerul mare austriac (*tam guruș*), 68 aspri pentru leul olandez (*esedi guruș*), 48 de aspri pentru grosul polonez (*guruș-u Leh*) și 6 aspri pentru *babka* poloneză. Corespunzător, cursul de încasare al galbenului (*hasene*) era de 118 aspri. La plăți toate aceste monede se dădeau la un curs cu 2 aspri mai mare.

[4] *Ibidem*, p. 312.

[5] *Istoria României*, III, p. 20.

[6] BOA, fond *Kepeci*, nr. 1698 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 312.

Coconul a plătit efectiv la moartea tatălui său suma minimă de 3 941 752 aspri, *adică circa 50 000 taleri mari sau cca 33 000 galbeni* (amintind de cei 30 000 de galbeni, pentru care se căzuse la învoială). De observat că momentul coincide cu o acută criză politică și financiară la Istanbul.

Au fost bani duși pe apa Sâmbetei: pe de o parte, tronul muntean a fost pierdut după circa un an; pe de altă parte, la moartea sa, în 1632, după ce pierduse și domnia moldovenească (1629 aug. – 1630 apr.), Poarta i-a „confiscat și vândut" (*kabz<zabt> ve fürûht şude*) propria moștenire (*metrûkât, muhallefât*), pe motiv că ar fi avut datorii (*borç*) către fisc *(mirî)*[1].

Iată, așadar, un alt motiv al confiscărilor de averi domnești, la mazilire sau la deces: „datoriile" către fiscul otoman. Dar cine putea să le verifice? Poarta avea nevoie urgentă de bani și, într-adevăr, mai multe documente din același grupaj consemnează folosirea unor sume din această moștenire la plata unor solde *(mevâcib)*: 138 980 aspri, adică 1 768 taleri mari, austrieci[2]. Nu știm, din păcate, la cât se va fi ridicat întreaga avere lăsată de Alexandru Coconul și confiscată de Poartă.

Istoriografia noastră are nevoie de un studiu monografic consacrat averilor domnești confiscate de Poartă. Inventarul lor, care va necesita mulți ani de cercetări (numai fondul *Contabilitatea generală. Moșteniri* de la Arhiva Otomană din Istanbul cuprinde 1 480 de registre, din intervalul 1601–1838, cu inventare de acest gen, dintre care unele privitoare la ex-domnii români[3]), ne va permite o mai bună evaluare (fie și relativă) a imenselor pierderi materiale suferite de țările noastre pe această cale a instituției *müsâdere*.

Iată alte câteva exemple pentru secolul al XVII-lea. Lui Ștefan Tomșa II (1611–1615, 1621–1623), fost domn al Moldovei, mort la Istanbul, „și avuția ce au avut, toată au luată-o împărăția"[4], evident, sub acuzația de „trădare". Și lui „Gavril <Movilă>, fost voievod de Eflâk (iun. 1618–iul. 1620 – *n.a.*), care s-a rebelit și a fugit (*Gavril, voyvoda-i Eflâk-i sâbık âsi ve firâr kerde*)" i „s-au confiscat (*zabt şude*)" bunurile de către fiscul otoman (*mirî*), potrivit unei înregistrări din Condica de venituri și cheltuieli zilnice (*Ruznâmçe*) a Vistieriei de stat otomane, din 5 muharrem 1030/30.XI.1620, în care apare doar un crâmpei din această avere: suma de 97 020 aspri (1 243 taleri mari), în care s-a inclus și comisionul de 1,4%[5] (fix, documentat cel puțin pentru intervalul

[1] BOA, fond *Ibn ül-Emin, Muhallefât*, nr. 23 și 48, documente din gurre-i muharrem 1042/19.VII.1632 (9 300 aspri), 6 muharrem 1042/24.VII.1632 (78 550 aspri), 8 muharrem 1042/26.VII.1632 (29 350 aspri) și 13 muharrem 1042/31.VII.1632 (21 780 aspri). În total, au fost înregistrați la Vistierie și cheltuiți 138 980 aspri (1 768 taleri mari, austrieci).

[2] *Ibidem*, nr. 48, doc. din 31.VII.1632.

[3] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, fond *D.BŞM.MHF* (*Bâb-ı Defteri. Başmuhasebe. Muhâllefât Halifeliği* / Poarta <marelui> defterdar. Contabilitatea generală. Moșteniri), nr. 12 836 și 13 702 (averile confiscate lui Grigore III Ghica, executat după anexarea Bucovinei de către austrieci); nr. 12 883 (averile confiscate lui Nicolae Mavrogheni, după execuție); nr. 12 923 (averile confiscate lui Alexandru <Ipsilanti> „care a fugit <în Rusia>" etc.

[4] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldavei*, *ediția cit.*, p. 63.

[5] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1 909 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 433.

1611–1621). Există unele înregistrări (de sume minore) din anul 1633 „din banii de moștenire (*'an akçe-i muhâllefât*)" provenind de la „*Bornosku* (Barnovschi – *n.a.*), fostul voievod al Moldovei, cel ucis (*voyvoda-i vilâyet-i Boğdan der sâbık el-maktul*)"[1]. Avem informații că la moartea lui Matei Basarab i s-au confiscat averile (în ce temei legal?) în valoare de „1 000 de poveri de aspri"[2] (830 000 galbeni la cursul oficial), sumă uriașă. Și, totuși, această cifră – dacă este exactă – nu reprezenta întregul tezaur adunat de Matei în cursul lungii sale domnii, căci succesorul său, Constantin Șerban, a mai putut trimite la Istanbul „pentru a obține confirmarea propriei sale domnii" și „pentru a nu se face cercetări asupra restului de tezaur păstrat" de el, încă 350 000 de galbeni[3], ceea ce înseamnă un total de 1 180 000 de galbeni, sumă fantastică!

Și lui Șerban Cantacuzino, *hâin* și el, i s-a aplicat *müsâdere*. Și, totuși, văduva și fiul său au obținut permisiunea, după un timp, să se stabilească la Istanbul, unde li s-au retrocedat casa *(hane)* și vila (*yalı*) de la Kuru Çeșme.

Bunurile confiscate lui Constantin Brâncoveanu fie în bani lichizi, fie în vite, case, bijuterii, vinuri, cărți etc., vândute fie către noul domn Ștefan Cantacuzino (căruia, de asemenea, i s-au confiscat ulterior averile) n-au fost, desigur, decât parțial înregistrate, deși s-au păstrat circa 200 de asemenea înregistrări, foarte detaliate, mergând până la banii și inelele aflate asupra condamnaților pe eșafod. Este interesant că au fost supuse confiscării și sumele dăruite sau împrumutate Cantemireștilor (circa 10 000 taleri) și pe care Antioh Cantemir, care stătea în casa „amanetată" din Kuru Çeșme (provenind de la Șerban Cantacuzino și răscumpărată de Constantin Brâncoveanu) a trebuit să-i restituie în mai multe tranșe. Mai mult, Antioh a fost închis (*habs olunub*) pentru trei luni, sub acuzația că și-ar fi „însușit aur și bijuterii" aparținând lui Constantin Brâncoveanu[4], ceea ce pune iarăși în lumină suportul financiar acordat de domnul muntean Cantemireștilor.

În total au fost înregistrate bunuri în valoare de 913 574 guruși (piaștri, taleri), echivalând cu 304 527 galbeni (zecchini), adică: 818 579 guruși înregistrați în inventarul general al bunurilor confiscate realizat în 1714–1715[5]; 35 995 guruși reprezentând contravaloarea vitelor și oilor vândute în 1715, prin intermediul lui Ștefan Cantacuzino[6]; cel puțin 39 000 guruși obținuți de la debitele unor foști demnitari ai domnului, pe care acesta-i împrumutase[7]; circa 20 000 de guruși, reprezentând valoarea anumitor bunuri

[1] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1 824 (*Büyük Ruznâmçe Defteri*), intrări (*tahsil*) din 18 muharrem 1043/25.VII.1633 (20 640 aspri) și 19 muharrem 1043/26.VIII. 1633 (2 500 aspri). (Condica nu e paginată. Documentele pot fi citite, respectiv verificate, după dată, evidența intrărilor și ieșirilor, a veniturilor și cheltuielilor fiind făcută în mod cronologic.)

[2] Mîlneccimbași, în *Cronici turcești despre Țările Române*, II (ed. M. Guboglu), București, 1974, p. 269.

[3] M. Berza, în *Istoria României*, III, p. 20.

[4] BOA, fond *D.BŞM.MHF*, dosya 14, gömlek 5.

[5] BOA, fond *MAD* (*Maliyeden Müdevver Defterleri* / Registre emanând de la Finanțe), nr. 22 429 (publicat în: Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, Istanbul, 2001, p. 173–194).

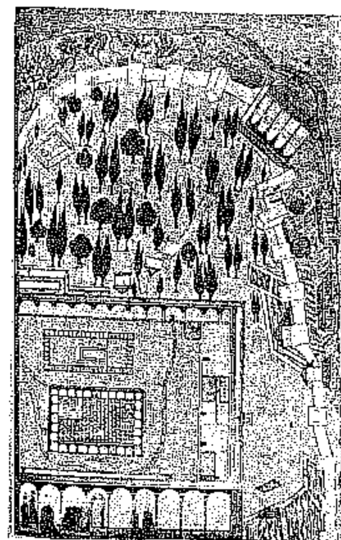
[6] BOA, fond *D.BŞM.MHF*, dosya 14/16.

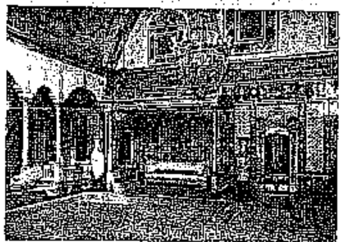
[7] *Ibidem*, dosya 13/34.

ale ex-voievodului muntean, vândute la licitație (*mezâd*) la Istanbul[1]. Alte bunuri ale domnului mazil – lăzi cu lucruri scumpe, bijuterii etc. confiscate la Rusciuc[2], ferma (*çiftlik*), caii și vila de la San Stefano[3], casele de la Istanbul etc.[4] n-au fost evaluate. Deci suma de mai sus nu reprezintă întreaga avere confiscată (care, la rândul ei, nu înseamnă decât o parte, poate cel mult o treime, din totalul bunurilor lui Brâncoveanu: mai rămâneau moșiile din Muntenia și din Ardeal, banii de la băncile din Viena și Veneția și cine știe câte alte lucruri tăinuite). Fapt este că alte sume, al căror cuantum nu-l vom afla niciodată, se vor fi scurs în buzunarele dregătorilor otomani și români implicați în operațiunea confiscării.

În fine, așa cum în Muntenia au fost confiscate bunurile ultimului domn pământean (Ștefan Cantacuzino, de altfel executat), tot astfel, au fost confiscate în Moldova și bunurile „omologului" său, Dimitrie Cantemir.

Domnii primesc aceleași *insemne de investitură* ca și în secolul trecut: *üsküf* (scufia, *beretta*, calpacul), în loc de coroană, steagul (*'alem*), ca semn al delegării puterii din partea „împăratului de la Țarigrad", calul, buzduganul (topuzul), 12 bucăți de purpură roșie (*tafta*), în locul hlamidei de odinioară. Dar se observă că locul acestei *üsküf*, pe care o purtau ofițerii superiori ai ienicerilor, solacii din suita sultanului ori marele ceauș, este tot mai mult luat de *kuka* asemănătoare, dar fără fir de aur pe margine și care era purtată de ofițeri de rang inferior: „agalele cămilarilor, șefii de *bölük*

Fig. 279 Sala tronului în Palatul sultanilor, reprezentare turcească.

Fig. 280 Sala tronului sultanilor.

[1] *Ibidem*, dosya 1/13.

[2] *Ibidem*, dosya 13/31.

[3] *Ibidem*, dosya 14/24.

[4] *Ibidem*, dosya 14/25; 14/22.

și *kethüda*-lele *orta*-lelor (companiilor – *n.a.*) ienicerești“[1]. De asemenea, purpura ori veșmântul scump țesut în fir de aur și argint (*bil'ât*) sunt și ele treptat înlocuite cu cabanița (*kabaniçe*), o vestă scurtă căptușită cu blană de samur. *E și în aceste semne exterioare un indiciu al deteriorării statutului domnilor moldo-munteni.* În fine, spre deosebire de principii Ardealului, cărora uneori li se dă și titlul de „rege“ (*kıral*), domnii moldo-munteni nu mai primesc *'ahdnâme*-le (decât, poate, în situații excepționale), ci doar *berât*-e și *hatt-i șerif*-uri, care, ce-i drept, reproduc elementele de bază din vechile *'ahdnâme*-le. Ca grad militar, domnii români au două tuiuri în secolul al XVII-lea și, în mod excepțional, Gheorghe Duca, în dubla sa calitate de domn al Moldovei și hatman al Ucrainei, beneficiază de trei tuiuri. Jurnalele Trezoreriei otomane nu menționează nici în secolul al XVI-lea, nici în cel de-al XVII-lea, transmiterea acestor tuiuri cu prilejul acordării însemnelor puterii, ceea ce înseamnă că valoarea financiară a acestor cozi de cal era cu totul nesemnificativă (în schimb, bula din argint aurit din vârful steagului – *ser-i 'alem an' nukre-i mutallâ* – se consemna, ca greutate și valoare, și se restituia Vistieriei otomane la finele domniei).

În ce privește dreptul de a bate monedă (*jus monetae*), drept pe care hanii Crimeii și rectorii Ragusei (Dubrovnik) și l-au exercitat până la 1783, respectiv 1806, și pe care principii Ardealului, de asemenea, l-au folosit până la anexarea Transilvaniei de către Habsburgi, domnii moldo-munteni din secolul al XVII-lea n-au recurs decât parțial și efemer la exercitarea sa *în vremuri normale* (nu în momente de rebeliune ca Mihnea al III-lea Radu-Mihail în 1658 – 1659, nici în momente aniversare, precum Constantin Brâncoveanu în 1713). E vorba de șalăii de cupru, bătuți în 1662 de Eustratie Dabija. Exercitarea acestui drept nu mai era posibilă din rațiuni pur economice: Moldova și Țara Românească nu dispuneau de resurse aurifere sau argentifere în subsolul lor (cele 2–3 kg de aur extrase de rudari din râurile muntene și cele circa 5 kg extrase în chip identic în Moldova erau cu totul insuficiente unor emisiuni monetare normale), în condițiile în care otomanii dispuneau de monede de argint (asprul, paraua) și de aur (sultaninii) care aveau o extraordinară putere de circulație: de la cataractele Nilului la porțile Vienei. Pătrunderea monedelor mari de argint europene la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea nu a făcut decât să accentueze această evoluție.

Un alt aspect al statutului principilor de la nord de Dunăre îl constituie obligația lor – amintită mai sus – de a nu întreprinde acțiuni de politică externă, inclusiv căsătorii cu principese străine, fără aprobarea Porții. Această aprobare, ca atâtea altele, se putea însă obține plătind. Astfel, principii Transilvaniei plăteau în secolul al XVII-lea în mod obișnuit 20 000 de taleri pentru a obține consimțământul Porții la acțiunile lor de politică externă. Vasile Lupu a plătit 50 000 de reali pentru a obține aprobarea căsătoriei sale cu Ecaterina Cercheza, iar o sumă și mai mare a plătit tot el pentru a obține consimțământul Porții la căsătoria fiicei sale Maria cu Ianus Radziwill.

[1] Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Enciclopedia ilustrată a istoriei otomane), Istanbul, 1958, p. 331.

III. Regimul relațiilor economice

1. Haraciul și peșcheșurile

Evoluția „impozitului seriacului“ în secolul al XVII-lea înregistrează unele noutăți față de perioada anterioară. Acestea se datorează în primul rând situației economice din Imperiul otoman, dar și conjuncturii din Țările Române.

Se constată, astfel, *plata cu anticipație* a tributului românesc. În mod normal, acesta trebuia achitat, la 1 aprilie, pentru Țara Românească, și 1 mai pentru Moldova, termene de expirare a exercițiului financiar respectiv. Or, există, bunăoară, înregistrări ale Vistieriei Centrale a Statului otoman din oct. 1615 privind achitarea haraciului Moldovei și Țării Românești în contul anului financiar 1615/1616[1] sau din septembrie 1616 privind plata cu anticipație a tributului pe anul financiar 1616/1617[2]. La fel s-a plătit haraciul de către ambii domni în 1622 în contul anului financiar 1622/1623[3]. Cu acest prilej, contribuabilii otomani, dar și domnii români, trebuiau să achite și „comisionul“ Vistieriei, numit *tefâvüt-ü hasene* (diferența <cursului> la moneda de aur), dacă suma respectivă nu se plătea în galbeni și care în anii amintiți era de 1,4%. „Comisionul“ acesta era plătit atât la sumele achitate în aspri, cât și la cele în monede de argint străine (forte): guruși occidentali sau *bâbka* poloneză. La origine, această „taxă de curs valutar“ exprima diferența dintre cursul de încasare (la intrări) și de plată (la ieșiri), totdeauna cel dintâi fiind mai mic decât cel din urmă.

Se constată, de asemenea, că se introduce la nivelul Vistieriei otomane *o evidență paralelă* a achitării haraciului și a altor sume asemănătoare: de exemplu, sumele pentru anul financiar 1615/1616 apar înregistrate paralel în două Mari Condici Ruznâmçe (*Büyük Ruznâmçe*)[4]. Această evidență paralelă se întâlnește încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, la predarea peșcheșurilor fixe oficiale (cai și blănuri), constatându-se, prin compararea lor, existența unor diferențe (20 de blănuri în loc de 40) și omisiuni (20 de cai)[5] etc. Existența acestei evidențe paralele se explică prin aceea că existau la Poartă, pe lângă marele defterdar (responsabil de finanțe) două cancelarii *Ruznâmçe*: *Ruznâmçe-i evvel* (Prima *Ruznâmçe*) sau *Büyük Ruznâmçe* (Marea *Ruznâmçe*) și *Ruznâmçe-i sânî* (A doua *Ruznâmçe*) sau *Küçük Ruznâmçe* (Mica *Ruznâmçe*). Prima *Ruznâmçe* înregistra într-o manieră *mai detaliată* veniturile și cheltuielile zilnice, în timp ce a doua înregistra aceleași venituri și cheltuieli într-un mod mai sintetic, abreviat, și chiar sub formă de *rezumate* (*hülâsalar*). De aceea, consultarea paralelă și compararea condicilor provenind de la ambele cancelarii se impun cu necesitate. Clasificările făcute de-a lungul anilor la Arhiva Otomană din

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1 899 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 129–130.
[2] *Ibidem*, p. 152.
[3] BOA, Istanbul, fond *Kepeci* nr. 1 650, p. 418, 421.
[4] BOA, Istanbul, fond *Kepeci* nr. 1 899/37 și nr. 1901/39.
[5] BOA, Istanbul: de comparat condica *D.BRZ* nr. 20.164 cu *Kepeci* nr. 1 765 și condica *D.BRZ* nr. 20 627 cu *Kepeci* nr. 1 775.

Istanbul (BOA) au dus la situația că înregistrările mai detaliate se găsesc, în general, în fondul *Kâmil Kepeci*, în timp ce cele ușor abreviate în fonul *D.BRZ*, dar lucrul nu trebuie absolutizat, căci registre provenind de la o cancelarie *Ruznâmçe* se pot foarte bine găsi și în celălalt fond, în ciuda denumirii[1].

Rezultatul acestei duble producții de documente financiare este existența unui număr impresionant de înregistrări de haraci, de peșcheșuri sau de alte sume în secolul al XVII-lea, care trebuie depistate, adunate și confruntate, cifrele în sine fiind scrise în „cifrul" finanțelor otomane — *siyâkât*, foarte greu de descifrat. De precizat că, dacă în secolul anterior tributul se achita în două-trei tranșe, de data aceasta întâlnim un număr de minimum 10 tranșe, uneori la interval de câteva zile între ele și cu sume mici, nesemnificative. În aceste condiții, *achitarea haraciului, corelată și cu plata altor sume obligatorii, va fi fost un coșmar pentru oamenii domnești*, mai ales când aceste sume trebuiau plătite urgent. O astfel de sumă obligatorie și urgentă o reprezenta așa-zisul „angajament personal către Vistieria Imperială (de Stat) (*taahhüd-ü bôd be-Hızâne-i Amire*)", o obligație asumată la obținerea tronului și care reprezenta o formă de *piș-keș (be tarik-i piș-keș)*, după modelul celui plătit *peșin* de către dregătorii otomani la preluarea postului, ca o condiție a numirii. Un asemenea angajament (*taahhüd*), numit în document și *piș-keș* este întâlnit pentru prima oară în secolul al XVI-lea, fiind plătit de Pătrașcu cel Bun (1554–1557), în valoare de 5 milioane de aspri (83 333 galbeni) „cu condiția să fie numit principe (*mir*)" al Țării Românești[2]. În termeni identici au plătit: Alexandru Iliaș, 10 milioane aspri (83 333 galbeni la cursul vremii), în *21 de tranșe* între 24 aug. și 17 oct. 1620, la obținerea tronului Moldovei[3], și Radu Mihnea, 6 milioane de aspri (cca 50 000 de galbeni), în 14 tranșe, între 28 iulie și 11 august 1620, la preluarea domniei Țării Românești[4]. Același angajament (*taahhüd*) și l-a asumat și Constantin Brâncoveanu[5], în anul financiar 1704/1705 (după vizita de la Edirne din 1703), de data aceasta pentru întărirea domniei, deși pentru aceasta exista deja mucarerul (*mukarrer* = „confirmat")[6].

[1] Deși doar *D.BRZ* (Poarta defterdarului. Cancelaria marilor *Ruznâmçe*) indica existența registrelor provenind de la Prima Cancelarie *Ruznâmce*, în fapt și în fondul Kepeci sunt registre provenind de la aceeași cancelarie. Detalii la Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, p. 82–83; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Ghidul Arhivei Otomane), ediția a II-a, Istanbul, 2000, p. 161–162.

[2] BOA, Istanbul, fond *D.BRZ*, nr. 20 618, p. 125, doc. din 27 rebiülevvel 965/17.I.1558; publicat de Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au Nord du Danube*, p. 57–59, doc. 7.

[3] BOA, fond *Kepeci*, nr. 1 909 (*Ruznâmce Defteri*), p. 275, 281, 283, 292, 300, 311, 321, 327, 367, 370 și 374. Totalul sumelor înregistrate se ridică, mai precis, la 9 583 163 aspri, lipsindu-ne una sau mai multe înregistrări până la suma rotundă de 10 milioane.

[4] *Ibidem*, p. 21, 217, 218, 227, 234, 240, 246: în total au fost înregistrate 5 738 560 aspri, lipsindu-ne una sau mai multe înregistări până la cifra rotundă de 6 milioane.

[5] BOA, fond *D.MMK.EFK*, dosya 1/10.

[6] Numit și *mukarrer caizesi*, acesta era de 40 pungi (*kise*) de lei olandezi (*esedi guruș*) pentru domnul Țării Românești și 62 de pungi de lei pentru domnul Moldovei, la 1681, această dare fiind rezervată Visteriei interne (*Hazine-i Enderûn*), adică a sultanului (T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române*..., doc. 171).

O noutate în secolul al XVII-lea a constituit-o și *achitarea coordonată* a tributului, precum și a unei contribuții aferente, de către Radu Mihnea, tatăl, domn al Moldovei (1623–1626), și Alexandru Coconul, fiul, domn al Țării Românești în același timp (1623–1627): este vorba de „impozitul pentru monedele ciuntite și slabe ale tributului (*akçe-i kesr-i züyûf-u cizye*)", sumă plătită doar în monede de argint europene, în valoare de 479550 aspri (6 145 taleri mari austrieci); dacă plata din 15 mai 1625, efectuată împreună prin intermediul aceluiași „creștin *Iskerlet* (Scarlat)", mai este defalcată pe țări (cu o ușoară diferență în favoarea Moldovei)[1], în schimb în cazul celei din 18 mai nici nu se mai face această distincție pe țări[2]. Plata tributului, care nu se putea cumula pe țări, s-a făcut și ea coordonat, în aceeași zi de 27 mai 1625, prin intermediul reprezentantului fiecărei țări la Poartă (*kethüda-i Der*)[3]. Un document din 2 cemâziülevvel 1029/5.IV.1620 precizează rostul strângerii acestui „impozit pentru monedele ciuntite și slabe": banii erau pentru „îmbunătățirea monedei împărătești (*tashih-i sikke-i hümâyûn*)"[4], adică a asprului. Asemenea contribuție au mai plătit moldovenii și muntenii în anii 1586, 1587 și 1588, în valoare de 900 000 și, respectiv, 1 000 000 de aspri[5], după marea reformă monetară din 1584–1586. În secolul al XVII-lea asemenea măsuri de redresare a asprului s-au luat în anii 1600, 1618, 1624 și 1640[6].

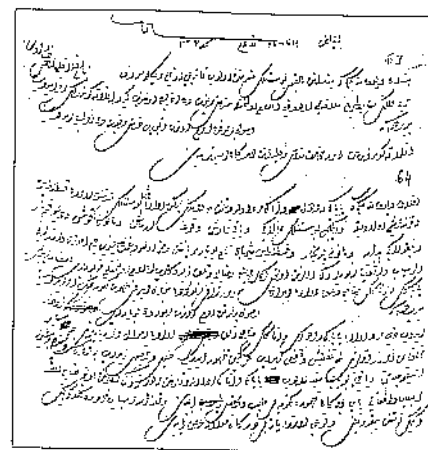

Fig. 281. Porunci sultanale din 1627 către domnii Moldovei și Țării Românești.

Alteori, împreună cu tributul, se plătea și „taxa oilor (*bedel-i ağnam*)", ca la 1615, când într-o condică *Ruznâmçe* sunt înregistrați 300 000 de akce „din obligația lui *Istefan*

[1] BOA, fond Kepeci, nr. 1 698 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 28.

[2] *Ibidem*, p. 30.

[3] *Ibidem*, p. 37.

[4] BOA, Istanbul, fond Kepeci (*Ruznâmçe Defteri*), nr. 1 909, p. 28, suma înregistrată era în valoare de 60 453 aspri, în care intra și comisionul Visteriei de 1,4%.

[5] *Ibidem*, nr. 1 772/9, p. 30, 74 și 125; Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au Nord du Danube*, p. 270.

[6] Șevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (Istoria monedei în Imperiul otoman), Istanbul, 1999, p. 150.

(Ștefan Tomșa al II-lea), voievodul vilaietului Moldovei, <bani provenind> din tributul (*gizye*) necredincioșilor *și* (*subl. a.*) din taxa[1] oilor numitului vilaiet de la 1 mai, care a fost în 2 rebiülâhır <10>25 până la 1 mai, care cade în 12 rebiülâhır anul <10>24" (1 mai 1615/1 mai 1616)[2]. Din document rezultă că banii au fost folosiți, printr-un ceauș al agăi ienicerilor, „în campania imperială din Orient (*der sefer-i hümâyûn-u Șark*), în timpul *serdâr*-ului Kuyucu Murad Pașa din anul 1019" (1610). Este vorba de echivalentul din teritoriile otomane propriu-zise al *bedel-i nüzül* („impozitul de aprovizionare"), reprezentând o taxă în bani, în locul obligației în natură a locuitorilor din zonele învecinate traseului urmat de armata imperială în campania de a vinde la prețuri fixate de stat proviant (*sürsat zahiresi*). Cât privește raportul dintre haraci (ğizya, turc. *cizye*) și acest „impozit al oilor" (*bedel-i ağnam*), reprezentând un substitut în bani pentru obligația livrării de produse în natură, documentul de mai sus utilizează între ele conjuncția *și* (turc. *ve*), deci *indică două contribuții diferite*, totuși — la distanță de 6 ani față de momentul campaniei din Iran — nu defalchează cantitativ cele două sume.

Potrivit unui alt document, din 17 *zilhicce* 1031/23 oct. 1622, la acea dată a fost înregistrată la capitolul „venituri (*el-irâd*), de la Vistieria otomană, o sumă în valoare de 2 100 000 aspri (cca 27 000 taleri mari), „din obligația lui *Istefan* (Ștefan Tomșa al II-lea–M.M.), <bani provenind> din tributul necredincioșilor vilaietului Moldova" pe anul financiar 1 mai 1621/1 mai 1622, și „destinați <acoperirii> pagubei de căsăpie a casapilor de la Piața Ienicerilor Înaltei Porți (*be-cihet-i zarar-ı kasâbiye-yi kasabân-ı Meydan-ı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âli*) de la începutul lui șevvâl 1031 până la sfârșitul lui șevvâl 1032" (de la 09.08.1622 la 26.08.1623)[3]. În aparență este vorba de atribuirea unei anumite sume din haraciul moldovenesc pentru acoperirea pagubelor casapilor ienicerilor din Istanbul. Dar, ar putea fi vorba și de o extindere a obligației evreilor din Istanbul, care, în secolul al XVI-lea, trebuiau să asigure o anumită sumă anuală pentru aprovizionarea Istanbulului, și la alte comunități, inclusiv la „vilaietele" românești, așa cum *bedel-i nüzül* s-a extins și la români sub forma „impozitului oilor" (*bedel-i ağnam*). De observat că suma compensatorie acordată casapilor ienicerilor (oșteni care făceau atunci legea la Istanbul detronând în mai pe sultanul Osman al II-lea) le-a fost asigurată acestora în octombrie 1622 pentru perioada august 1622–august 1623, deci practic cu anticipație.

Tributului i s-a adăugat peșcheșul anual de Bayram (câte 20 pungi de guruși, deci câte 10 000 de guruși de fiecare țară la 1680)[4]. De notat că, cel puțin în Moldova, 8 mari boieri plăteau și ei „darea de Bayram", în sumă totală de 26 540 guruși la 1701. Sumelor în bani peșin li se adăugau, de asemenea, blănuri de samur și de râs (*vașak*)[5].

[1] *Bedel* are sensul de substitut, taxă, contravaloare.

[2] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1 899 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 119, înregistrare din 20 rebiülâhır 1024/9 mai 1616.

[3] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1 696 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 574.

[4] T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române...*, doc. 169.

[5] *Ibidem.*

În fine, un alt gen de peșcheș ce trebuia plătit era cel prilejuit de urcarea pe tron a unui nou sultan (*cülûs-u hümâyûn*), ca, de pildă, cu ocazia venirii la tron a minorului Murad al IV-lea (1623–1640): 3 482 750 aspri (44 650 taleri mari), plătiți în 8 tranșe[1], de domnul Moldovei în 1624, și o altă sumă, din care nu cunoaștem decât un minimum de 134 780 aspri (cca 1 728 taleri mari), plătiți în 1623, de către Radu Mihnea, domnul Țării Românești, dar „datorați pentru anul 1031[2] (1622)", ceea ce înseamnă că a fost vorba doar de o sumă restantă pentru *cülûs*-ul lui Mustafa I (a doua oară: 1622–1623).

Toate aceste documente noi, pe lângă numeroase altele, descoperite recent în arhivele turcești și care își așteaptă încă valorificarea, indică faptul că, deși formal tributul a cunoscut (cu excepția momentului Matei Basarab, de care a fost vorba la începutul acestui capitol) o evoluție oarecum staționară pentru Țara Românească și Moldova, după ce a cunoscut cifre relativ modeste după momentul Mihai Viteazul[3], *în realitate a fost însoțit de un adevărat cortegiu de dări suplimentare oficiale*, pentru care nu cunoaștem decât cifre minime (ca să nu mai vorbim de darurile neoficiale = mita = *rușfet*), încât *practic se poate vorbi de o înăsprire a sarcinilor fiscale ale Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, chiar și luând în calcul devalorizarea asprului, pentru care (am văzut) Vistieria otomană reținea o sumă compensatorie. Lucrul este cu atât mai vizibil în cazul principatului Transilvaniei, al cărui tribut a fost majorat cu 5 000 de galbeni probabil în 1639 (devenind de 15 000 de galbeni), apoi, din nou, până la un cuantum de 40 000 de galbeni la 1658, ca o măsură de pedeapsă aplicată de Köprülü, pentru „răscoala" antiotomană a transilvănenilor. Această cifră, care amintește de cuantumul rezonabil („ideal") al tributului moldo-muntean, se va menține până la 1686, când încetează *de facto* regimul tributar al Transilvaniei față de Înalta Poartă.

De menționat că aceeași înăsprire a tonului otoman față de tributari se observă și în evoluția tributului Republicii Ragusa (Dubrovnik): haraciul acesteia fusese constant plătit în sumă de 12 500 de galbeni până la 1672, când — în contextul euforic al expansiunii otomane — brusc se dublează.

Evoluția cantitativă a haraciului moldo-muntean în secolul al XVII-lea necesită la ora actuală un studiu nou, special, având în vedere că, de la publicarea contribuțiilor lui M. Berza (1957) și T. Gemil (1977), s-au publicat documente noi și s-au descoperit alte surse în arhivele din Istanbul, care-și așteaptă încă publicarea și interpretarea. Până la întreprinderea acestei cercetări speciale, ne limităm aici la menționarea datelor esențiale, definitiv câștigate, privind evoluția tributului moldo-muntean în perioada amintită. În aprecierea acestei evoluții trebuie să luăm în calcul atât deprecierea continuă a asprului otoman (monedă mică de argint) în raport cu monedele mari de argint europene (talerii

[1] BOA, Istanbul, fond *D.MMK*, dosya 5, gömlek 15, doc. din 15 safer 1034/2.VI. 1624.

[2] BOA, fond *Kepeci*, nr. 1 650 (*Ruznâmçe Defteri*), p. 586, doc. din 22 rebiülevvel 1032/24.I.1623.

[3] Pentru evoluția cantitativă a haraciului în secolul al XVII-lea vezi M. Berza și Șt. Pascu, în *Istoria României*, III, p. 14–16 și p. 30 și T. Gemil, *Date noi privind haraciul Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, în RdI, XXX, nr. 8, 1977, p. 1433-1447.

austrieci, leii olandezi, realii spanioli, babka poloneză), cât şi scăderea valorii argintului (inclusiv a monedelor forte europene) în raport cu aurul.

În consecinţă, se poate constata că tributul Ţării Româneşti s-a menţinut constant, cel puţin în anii 1609–1632, la nivelul sumei de 40 000 de galbeni (60 000 de taleri), în timp ce tributul Moldovei a înregistrat şi el un cuantum stabil de 35–40 000 de galbeni aproximativ în acelaşi interval (1606–1634). Aşa cum s-a văzut mai sus, restaurarea autorităţii sultanale la Istanbul a avut drept rezultat triplarea haraciului muntean, cu prilejul urcării pe tron a lui Matei Basarab (1632–1654), şi o majorare de circa 30% a tributului moldovean fie în legătură cu amintita creştere a tributului muntean, fie în împrejurările venirii la tron a lui Vasile Lupu (1634–1653).

Haraciul Ţării Româneşti rămâne în continuare staţionar timp de şapte decenii, ba chiar, în raport cu aurul, înregistrează o uşoară scădere (de la cca 65 000 de galbeni la sfârşitul domniei lui Matei Basarab la cca 55 000 de galbeni în primii ani ai secolului al XVIII-lea).

Tributul Moldovei cunoaşte în continuare o uşoară creştere (până la cca 41 000 de galbeni) în timpul domniei lui Gheorghe Ştefan (1653–1658), moment care coincide cu revigorarea expansiunii otomane sub energicul mare vizir Köprülü Mehmed Paşa, pentru ca în timpul lui Dimitrie Cantemir (1710–1711) să-l găsim în valoare de 26 000 de galbeni (65 000 de taleri), deci în scădere sensibilă.

Desfăşurările dramatice din 1703 de la Edirne, unde a fost convocat şi Constantin Brâncoveanu, au dus la o majorare substanţială, aproape o dublare, a haraciului muntean: la suma de 141 818 taleri (130 000 reali) s-au mai adăugat 120 281 taleri. Spre sfârşitul domniei marelui domn, cuantumul tributului Ţării Româneşti a ajuns, în raport cu aurul, la cca 92 000 de galbeni (de la cei cca 55 000 de la începutul secolului).

Trebuie însă să precizăm, din nou, că, deşi tributul reflectă destul de fidel gradul de dependenţă faţă de Poartă, totuşi, în fapt, *numai ansamblul* obligaţiilor economico-financiare poate să ne ofere o imagine reală despre ponderea şi locul acestei sarcini fiscale în evoluţia relaţiilor Ţărilor Române cu Înalta Poartă. Bunăoară, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în timp ce haraciul rămâne, cum am văzut, staţionar, în realitate sarcinile fiscale ale domnilor moldo-munteni se agravează o dată cu instituirea **mucarerului** mare (darea de confirmare trienală a domniei) şi mic (darea de confirmare anuală a domniei). Potrivit izvoarelor europene (Rycaut, de la Croix), pentru mucarerul mare se dădeau din ambele ţări extracarpatice câte 150 de pungi (1 punga = 500 guruşi) sultanului, 50 pungi (*kise*) pentru *validé-sultan* (mama sultanului), 10 pentru şeful Haremului (*kızlar ağası* = „aga fetelor"). Şi Dimitrie Cantemir apreciază cheltuielile pentru mucarerul mare la fel ca cele de la luarea domniei. Mucarerul mic presupunea cheltuieli mai mici şi variabile (de la 15 la 50 de pungi). Or, toate acestea implicau cheltuieli suplimentare, care uneori întreceau valoarea haraciului (în timpul lui Dimitrie Cantemir la un haraci de 65 000 de taleri se adăugau peşcheşuri de cca 95 000 de taleri).

Se cuvine, totodată, amintită şi o altă noutate faţă de perioada anterioară în ceea ce priveşte obligaţiile financiare româneşti, şi anume introducerea evidenţei tributului Ţării

Româneşti şi Moldovei, începând din anul Hegirei 1089 (A.D. 1678), respectiv anul H.1092 (A.D. 1681), în condici speciale, aflate actualmente în Arhiva Otomană din Istanbul (fond *Kepeci* nr. 3535, 3542 etc).

Dacă procurarea (din banii „birului împărătesc") şi transportul haraciului (cu carele domneşti, sub pază severă), asigurate din resurse interne şi cu mijloace proprii, nu comportau probleme deosebite pentru domnie, în schimb procurarea de blănuri scumpe şi „dinţi de peşte" (colţi de morsă) din Rusia, pentru peşcheşuri, şi transportul acestora erau pline de riscuri şi dificultăţi. În iunie 1603, bunăoară, Ieremia Movilă se plângea la Poartă că tătarii din zona Bender-Akkerman (Tighina–Cetatea Albă) i-au jefuit peşcheşurile pregătite pentru „măreţii viziri" şi aflate în drum spre Istanbul, respectiv: 8 600 de galbeni (*sikke-i filori*), 8 blănuri de samur, 4 legături (*deste*) de samur (cuprinzând fiecare câte 40 de bucăţi), 4 „dinţi de peşte" (colţi de morsă) şi 16 cai[1], plocoane în bani şi în natură de valoare considerabilă.

2. Obligaţii de aprovizionare

Şi în secolul al XVII-lea a continuat regimul de vânzări preferenţiale pentru Istanbul, fără a fi însă vorba de un „monopol comercial". S-a demonstrat că impresia de „monopol comercial" în perioada respectivă a apărut datorită faptului că, în urma Războiului de 30 de ani (1618–1648), care a dus la o scădere a populaţiei în Europa Centrală, s-a înregistrat şi o diminuare drastică a cererii de carne de vită, mai ales că mulţi ţărani din zonă au procedat la reconversia producţiei lor cerealiere în creşterea vitelor. În consecinţă, a devenit nerentabil pentru români să-şi vândă vitele în Europa Centrală, pe când piaţa stambuliotă rămânea mereu un debuşeu deschis şi rentabil. Aşadar, orientarea prioritară, aproape exclusivă, a exporturilor de carne, dar şi de alte articole româneşti, către Istanbul în a doua jumătate a secolului al XVII-lea n-a fost rezultatul unei interdicţii oficiale şi exprese din partea Porţii (oricum, cercetările de arhivă n-au dat nimic la iveală în acest sens), ci consecinţa firească a noii conjuncturi economice europene.

Obligaţiile de aprovizionare ale Ţărilor Române faţă de Poartă în perioada cercetată s-au concretizat, ca şi în perioada anterioară, în obligativitatea primirii *gelepilor* otomani, care asigurau aprovizionarea Istanbulului cu carne de oaie şi vită, în condiţii normale de piaţă, şi a *balgiilor*, care cumpărau miere de albine, a trimiterii unor *zahere*- le (produse alimentare) cetăţilor otomane de margine, în contul haraciului, sau corpurilor expediţionare otomane, în condiţii de piaţă (ca la 1620–1621 şi 1672) şi, în fine, în furnizarea anuală a unor cantităţi fixe de produse pentru aprovizionarea Palatului Imperial din Istanbul, în sistemul *ocaklık* (contravaloarea lor se scădea din haraciul ţării).

---

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, fond *A.DVN* (*Bab-ı Asafi. Divan-ı Hümayun Kalemi* / Poarta <marelui> vizir. Cancelaria Divanului Imperial), dosya 14/80, doc. din 3 Muharrem 1012 / 13.VI.1603.

În ceea ce privește regimul relațiilor comerciale normale, de notat că beneficiarii acestui comerț nu erau românii, ci acei gelepi amintiți mai sus și aceasta în primul rând datorită atitudinii conservatoare a românilor față de comerț, pe care, ne spune Cantemir, îl considerau un „lucru de ocară": „Și eu socot — adăuga învățatul principe — că aceasta este pricina cea mai de seamă de nu se poate afla decât rareori un târgoveț moldovean bogat și în țara noastră este necontenit lipsă de bani, cu toate că se trimit peste hotare mai multe lucruri decât se aduc în țară. Căci neguțătorii străini: turci, evrei, armeni și greci, pe care noi avem obicei de-i numim *gelepi*, au apucat în mână, din pricina trândăviei alor noștri, toată neguțătoria Moldovei și duc cirezi întregi de vite mari și mici, pe care le cumpără în Moldova cu preț foarte mic, la Stambul și în alte cetăți și le vând acolo de două sau de trei ori mai scump."[1] Și Bandini nota, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, că românii „nu prea sunt apți pentru negoț"[2]. Același autor (misionar catolic) se arăta impresionat de mulțimea oilor moldovenești, care luau calea Istanbulului, prin acest sistem al gelepilor: „În fiecare an se scot atâtea de aici pentru masa împăratului turcesc și a pașilor, încât, văzându-le, ai crede că n-a mai rămas nimic în Moldova"[3].

În ce privește cantitățile fixe de produse, livrate anual Palatului Imperial din Istanbul în sistemul *ocaklık* (cantități fixe cu finanțare fixă, în cazul nostru haraciul Moldovei și Țării Românești), în secolul al XVII-lea se trimiteau anual din Moldova pentru Bucătăria Imperială câte 10 000 de ocale (12 830 kg) de miere curată (*asel-i saf*) și 9 000 ocale (11 547 kg) de ceară (*sem-i asel*), iar din Țara Românească, în aceleași condiții, câte 15 000 ocale (19 245 kg) de miere curată, 9 000 ocale (11 547 kg) de ceară și 400 de bolovani (*kaya*) de sare (10 000 de ocale = 12 830 kg)[4]. La aceste cantități menționate de izvoarele oficiale otomane se mai adăugau, după Cantemir, seu pentru unsul corăbiilor de război, în valoare de 12 000 de taleri[5], precum și, după Rycaut, 500 de bucăți de pânză de cânepă pentru îmbrăcămintea robilor de la galere[6], ambele articole fiind trimise din Moldova, cu titlu de peșcheș.

3. Obligații militare, în muncă și de transport

Din punct de vedere militar, potrivit obligației de *auxilium*, cuprinsă în formula „prieten prietenilor și dușman dușmanilor" (*dosta dost ve düșmana düșman*), Țările Române

[1] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Edit. Minerva, București, 1973, p. 219.

[2] *Călători străini*, V, p. 332.

[3] AARMSI, s. II, t. XVI (1893–1894), p. 309–310; M. Berza, în *Istoria României*, III, p. 23.

[4] BOA, fond *Maliyeden Müdevver Defterleri* (Condici emanând de la Finanțe), nr. 4 043, p. 205, doc. din 8 Zilhicce 1087/ 11.II.1677; nr. 7 560, p. 130, doc. din 11 Șaban 1124/13/IV/1712, p. 153, 180, 216 etc. Vezi și Arif Bilgin, *Osmanlı Sarayının iaşesi (1489–1650). Doktora Tezi* (Aprovizionarea Palatului Imperial, 1489–1650. Teza de doctorat), Marmara Üniversitesi, Istanbul, 2000, p. 146–147 și 149.

[5] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 202. După Ricaut (*Storia dellor stato presente dell'Imperio Ottomano*, Veneția, 1672, p. 85), ar fi fost vorba de 600 chintale de seu.

[6] Ricaut (Rycaut), *op. cit.*, p. 85–86.

erau obligate, ca și în secolul precedent, să furnizeze informații asupra situației generale și mișcărilor militare din statele vecine creștine (Imperiul habsburgic, Polonia, ulterior Rusia), să participe pe cheltuială proprie la expedițiile din Europa ale sultanului (de regulă, cu câteva mii de oameni), să trimită oameni, materiale și mijloace de transport la repararea cetăților. În mod normal și legal, așa cum o dovedesc documentele Vistieriei otomane și cum o spune limpede Cantemir, aceste ultime cheltuieli (cu repararea cetăților) se scădeau din haraci: „atunci când se face război cu leșii sau cu rușii, dacă vizirul poruncește să se facă pod peste Dunăre, sau să se adune cai pentru grajdul împărătesc sau pentru trasul tunurilor, sau să se dea zaherea, țara trebuie să se îngrijească de toate acestea. *Dar toate cheltuielile se scad din haraci.*"[1]. Se comiteau însă abuzuri, ca, de pildă, la 1707–1708, când s-au trimis din Țara Românească, la repararea cetății Bender (Tighina) 2 000 de salahori, 200 de meșteri lemnari, 100 de zidari și 50 de care, în primul an, iar 1 500 de slujitori, 220 de care și 60 de toporași (lemnari) au fost ceruți în al doilea an. La terminarea lucrărilor (la care venise, de asemenea, însuși domnul Moldovei, Antioh Cantemir, „cu toata boierimea si cu salahori")[2], cronicarul muntean Radu Greceanu nota cu tristețe: „Într-acest an s-au isprăvit și cetatea Benderiului de tot lucrul ei, *ce au fost fără de nici o plată a împărăției* (subl. a.), lucrându-se numai cu munca și osteneala săracilor pământeni, lucrându-se la dânsa în doi ani cu mulțime dă oameni și cară"[3]. Calculele arată că asemenea cheltuieli — contrare statutului legal al țărilor noastre față de Poartă — depășeau cuantumul haraciului. Cu deosebire era costisitoare întreținerea cetății Camenița și a lungului cortegiu de dregători și militari în drum spre marea cetate, iar după recuperarea acesteia de către polonezi (1699) același rol nefast l-a preluat noua „raia" a Hotinului, înființată în 1713. Această obligație de lucru la cetățile otomane de margine era atât de apăsătoare, încât locuitorii din vecinătate pur și simplu își abandonau satele, stabilindu-se în teritoriul otoman. Astfel, potrivit unui document otoman din 1627, raialele din satele moldovenești aflate în apropierea hotarului Tighinei și-au părăsit locuințele și au mers și s-au stabilit în satele Tighinei, numai cu scopul de a scăpa de această obligație" de a construi o cetate în zona Oceakovului (Vozia, pe Nipru)[4].

Din punct de vedere juridic, există o contradicție în impunerea acestor obligații militare Țărilor Române: pe de o parte, în caz de război, participarea cu detașamente militare, pe cheltuială proprie, era cerută românilor potrivit cu „supunerea și devotamentul față de Pragul Fericirii", în temeiul vechii prevederi din „capitulații", amintită mai sus, „să fii prieten prietenilor și dușman dușmanilor", valabilă pentru statutul aliaților (federaților, tributarilor, „vasalilor") și nu supușilor nemusulmani interni (*zimmi*-ilor), scutiți de serviciul militar în schimbul plății capitației (*gizya*) sau, după 1847, a haraciului; pe de altă parte, în timp de pace, li se cerea acestor țări să presteze și acele contribuții,

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 203. Vezi și firmanul sultanal din 1707 în același sens (T. Gemil, *Relațiile...*, doc. 230).

[2] *Cronica lui Ion Neculce, copiată de Ioasaf Luca*, p. 97.

[3] Apud M. Berza, în *Istoria României*, III, p. 22.

[4] T. Gemil, *Relațiile*, doc. 85.

subordonate unor nevoi militare, care, în mod normal, ar fi trebuit să revină simplelor „raiale" interne. Cu alte cuvinte, asimilarea statutului românilor cu cel al „celorlalte raiale ale Țărilor bine-protejate" nu a dus și la eliminarea obligației lor anterioare de *auxilium*. Românii au înțeles că e vorba de un abuz, așa cum rezultă din atitudinea lor la asediul cetății Ujvár, în 1664/1665. Astfel, potrivit cronicarului Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, „în timpul luptei, beii din Țara Românească și Moldova, punând întrebarea: <*se poate ca în același timp să plătim și haraci și să participăm și la luptă?*>, s-au întors imediat cu oștile lor și au fugit spre Porțile de Fier ale Transilvaniei, omorând chiar și o mulțime de gazii dintre luptătorii musulmani"[1].

Este adevărat, Poarta a recurs tot mai rar la solicitarea de detașamente militare românești, din bunul motiv că nu avea încredere în fidelitatea acestor creștini în campanii purtate împotriva creștinilor. Când, totuși, se făceau asemenea convocări, ca, de pildă, la faimosul asediu al Vienei din 1683, românii erau folosiți mai ales în misiuni auxiliare. De notat și replica sultanală — foarte timpurie (1576) — la protestul românilor care arătau că ei, fiind *haraçgüzâr* (plătitori de haraci), n-ar trebui să participe la repararea cetăților (atât de costisitoare): „raialele (contribuabilii) Moldovei sunt ca și celelalte raiale ale Țărilor mele bine-păzite, ca atare ele trebuie să plătească haraci și dijmă *(aşar)* și *ispence* (impozit agricol) și să se supună la *avâriz* (contribuțiune extraordinară în bani) și *nüzûl* (obligație de aprovizionare a corpurilor expediționare) și *kürekçi* (darea vâslașilor)"[2]. În termeni asemănători i s-a răspuns și voievodului Țării Românești[3]. Adăugăm că și activitatea informatoare a domnilor români în favoarea Porții nu era lipsită de cheltuieli, căci trebuiau întreținuți, sub diverse acoperiri, agenți domnești, cunoscători ai limbilor locale, în Imperiul habsburgic, Polonia, Rusia. „Peste tot locul avem oameni, supuși de-ai noștri", „cunoscători de limbă", scria pe la 1638–1644 unui dregător otoman Vasile Lupu, cu referire concretă la un astfel de om, aflat la Moscova[4].

4. *Teritorii românești sub administrație otomană*

Se cuvin, mai întâi, făcute *unele precizări terminologice*, strict necesare. În mod curent, în manuale, ba chiar și în tratate academice, teritoriile românești anexate direct de statul otoman sunt desemnate drept „pașalâcurile și raialele de pe teritoriul Țărilor Române". Or, *stricto sensu*, termenul de *paşalık* înseamnă „jurisdicția unui pașă", iar cel de *re'âyâ* (pluralul arab de la *râ'iyyet* = „turmă") desemnează pe contribuabili în general, iar de pe la mijlocul secolului al XVII-lea numai impozabilii nemusulmani. Nu există însă în acești termeni nici o precizie teritorială, cronologică și de substanță: bunăoară, n-a existat niciodată un „pașalâc al Dobrogei", în schimb a existat un *beylerbeyilik* de Silistra, care cuprindea și zona dobrogeană; în terminologia oficială otomană n-a existat o „raia" a Giurgiului, ci *kaza*-ua cu acest nume. Termenul de „raia" din izvoarele românești nu pare anterior mijlocului secolului al XVIII-lea (am văzut mai sus că el apare mai întâi în *Letopisețul* lui Neculce), având sensul inițial de creștini deveniți contribuabili (raiale) într-un teritoriu cucerit și guvernat direct de Islam. Prin urmare, trebuie să utilizăm terminologia administrativă otomană din perioada cercetată, în cazul nostru secolul al XVII-lea.

Din acest punct de vedere, teritoriile românești administrate direct de statul otoman în perioada respectivă, cu alte cuvinte teritorii aflate atunci în Casa Islamului (*dar al-Islam*), cu tot ceea ce însemna aceasta (pământurile confiscate și redistribuite musulmanilor, judecători musulmani aplicând șeriatul și *kanun*-ul otoman, administrație și forțe de ordine otomane, bisericile transformate în cea mai mare parte în moschei etc.), au cuprins atât zone stăpânite de otomani din secolele anterioare *(beylerbeyilik*-ul de Silistra, cuprinzând toată Dobrogea, *kaza*-lele Giurgiu și Brăila, precum și *niyabet*-ul Turnu, subunitate a *kaza*-lei Nikopol, pe teritoriul Țării Românești, precum și sangeacurile de Bender și Akkerman, pe teritoriul Moldovei; *beylerbeyilik*-ul Timișoarei, format la 1552 în Banat și compus din sangeacurile Timișoara, Mudava, cu reședința la Moldova Veche de astăzi, Lipova, Cenad, Arad și Ineu), cât și teritorii anexate în secolul al XVII-lea (satul Reni/Tomarova și alte câteva rupte din ocolul domnesc al Galaților, în Moldova, și atribuite de Osman II în 1621 vakîfului de la Isaccea, din cadrul *sancakbeyilik*-ului de Silistra; cetățile Lugoj și Caransebeș, din Banatul montan, anexate la 1658 sangeacului de Ineu, de asemenea cetatea și ținutul Oradei, cucerite și anexate în 1660, sub forma

[1] *Cronici turcești despre Țările Române*, II, ed. M. Guboglu, București, 1974, p. 330.

[2] BOA, Istanbul, *Mühimme Defteri* (Condica afacerilor importante), vol. 27, p. 245, ord. 570.

[3] *Ibidem*, p. 300, ord. 720; Mihai Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport, ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, AUB Ist., an XXVIII, 1979, p. 100–101.

[4] *Documente turcești privind istoria României*, I, ed. M. Mehmed, București, 1976, doc. 166.

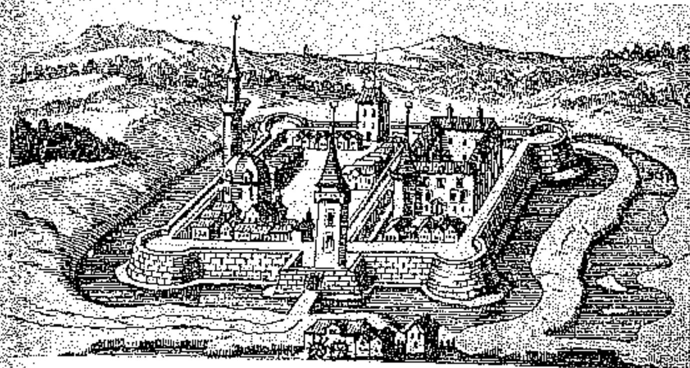

Fig. 282 Cetatea Timișoarei sub stăpânire turcească.

Fig. 283 Cetatea Chiliei.

beylerbeyilik-ului de Oradea, datorită excepționalei lor importanțe strategice pentru otomani) și la începutul secolului al XVIII-lea (cetatea Hotinului aparținând Moldovei, transformată împreună cu ținutul din jur în *kaza* la 1713, fiind îndreptată împotriva Rusiei, primind apoi încă 45 de sate moldovenești la 1718 și pusă sub comanda unui *muhafiz*, un guvernator militar, pașa cu trei tuiuri, în timp ce domnii români aveau numai două).

Din punct de vedere militar, atât răscoala antiotomană a Țărilor Române din anii 1594–1598, cât și intensificarea atacurilor căzăcești la Dunărea de Jos și Marea Neagră au dus la constituirea *beylerbeyilik*-ului de Silistra în primăvara anului 1599 și la fortificarea frontierei militare Oceakov, finanțată de *defterdarlık*-ul Dunării[1], al cărui centru se mută la Oceakov, după cum și beilerbeiul, cu rang de vizir, rezidă nu numai la Silistra și Babadag, dar mai ales la Oceakov. „Bugetul" otoman pe anul Hegirei 1037/A.D. 1627–1628 consemnează la plăți următoarele efective din garnizoanele acestei frontiere: 1 567 oșteni la Oceakov, 511 la Bender (Tighina), 572 la Akkerman (Cetatea Albă), 317 la Chilia, 148 la Brăila și 63 în cetatea nouă de la Tulcea. În cetatea pontică de la Kara Harman (azi Vadu, jud. Constanța), un registru financiar din 1709 menționează 86 de apărători (*mustahfizan*), 20 de tunari (*topçiyan*) și 11 martologi (*martolosan*)[2]. De asemenea, pentru întărirea apărării Dunării de Jos a fost creat „sangeacul apărării Dunării, de la Hârșova la Marea Neagră" (1602), cu centrul la Babadag[3].

[1] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 1700 (*Ruznamce Defteri*), p. 22, 83, 979.

[2] BOA, Istanbul, fond *Maliyeden Mudevver Defterleri* Condici emanând de la Finanțe (*MAD*), nr. 3 533, p. 123, 125, 126.

[3] Vezi *supra* nota 1, p. 814.

Din punct de vedere demografic, sunt de remarcat unele evoluții noi. Astfel, la 1666 sunt instalați tătarii nogai într-un teritoriu istoric al Moldovei, cunoscut mai târziu sub denumirea de „hotarul lui Halil Pașa", situat „în părțile Cetății Albe și Chiliei și Ismailului și Tighinei"[1], în vreme ce vechii tătari nogai din Bugeac (sud-estul Moldovei) au fost puși direct în subordinea Porții, fără nici o legătură cu Hanatul Crimeii. În ceea ce privește zona dobrogeană (*beylerbeyilik*-ul Silistrei), în timp ce românii sunt nevoiți să se retragă din centru spre margine, mai ales în zona Măcinului, paralel, în *kaza*-lele Tekfurgölü (azi Techirghiol), Hârșova și Babadag au fost aduse triburi turcești nomade (*yörük*): la 1608, de pildă, au fost înregistrați aici „nomazii *Tanrıdağı*, cunoscuți și sub numele de *Karagöz*", cu obligația de a presta servicii militare, trimițând 125 de călăreți (*eşkinciyan*), organizați în (5) grupe a câte 25 de oameni, la campaniile otomane, fiind în schimb scutiți de impozitele extraordinare de stat[2]. Ca și triburile *naldöken*, răspândite în toată Peninsula Balcanică, dar mai ales în zona Salonicului, acești iuruci erau tratați cu toată considerația, deoarece erau „fii ai cuceritorilor (*evlad-ı fatihan*)"[3], deci urmași ai vechilor cuceritori otomani. O noutate demografică o constituie și pătrunderea țiganilor (*Çingenegan, Kıbtiyan*) în Dobrogea, încă din secolul al XVI-lea (la 1572 sunt semnalați în *kaza*-ua Tekfurgölü, ca seminomazi nemusulmani), treptat trecând la Islam, atrași de avantajele materiale oferite de acesta (chiar la convertire fiecare *neo muslim*=nou musulman primea câte 60 de aspri = două oi în secolul al XVI-lea, respectiv 100 de aspri în secolul al XVII-lea, și un turban)[4]. Din punct de vedere administrativ, țiganii dobrogeni erau subordonați „sangeacbeiului țiganilor din Rumelia (*mirliva*-i *Kıbtiyan*-i *Rumili*)". De notat, de asemenea, că în Dobrogea (*kaza*-ua Hârșova) existau și așa-zișii „tătari *cebeli*", adică tătari cu rosturi militare (80 neferi la 1602, 40 neferi la 1704), în schimbul scutirii de unele impozite, deși acești tătari se plângeau că obligațiile lor militare erau prea costisitoare, de unde și reducerea numărului lor la jumătate.[5] Hanii Crimeii interveneau uneori în favoarea lor, ca, bunăoară, la 1603[6].

În teritoriile românești administrate direct de către Poartă se observă o înmulțire a numărului fundațiilor pioase (vakîfuri), care beneficiau de o anumită imunitate fiscală și chiar juridică, fiind puse la adăpost de confiscări abuzive din partea statului. Asemenea vakîfuri erau la Isaccea, la Vadul Ismail, la Akkerman, la Giurgiu, Lugoj, Caransebeș, Oradea etc. Documente noi, descoperite în fondul — recent deschis — **Surre Defterleri** (Registrele consemnând sumele trimise la Mecca și Medina) de la Arhiva Otomană din Istanbul (BOA), indică faptul că unele din aceste vakîfuri trimiteau în fiecare an o anumită

[1] T. Gemil, *Relațiile*, doc. 142; vezi și doc. 144 și 147.

[2] BOA, Istanbul, fond *A.DFE* (*Bab-ı Asafi. Defterhane-i Hunayund* Poarta «marelui» vizir. Cadastrul Imperial), defter nr. 71, p. 11–24.

[3] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, nr. 2 486 (*Evamir-i Maliye Defteri* Registru de ordine financiare), din anul 1127 A.H./1715 A.D.

[4] BOA, Istanbul, fond *Kepeci*, defter nr. 67/7 și nr. 1 866/4, p. 94.

[5] BOA, Istanbul, fond *A.DVN*, dosya 13/30; fond *Kepeci*, defter nr. 2 813.

[6] *Ibidem*, dosya 13/64.

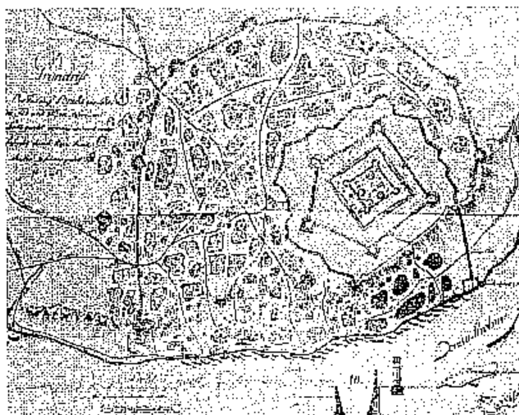

Fig. 284 Planul cetății Brăila.

sumă pentru Mecca și Medina, pentru întreținerea acestor locuri sfinte ale musulmanilor și pentru a fi împărțită „săracilor" de acolo. Asemenea sume (*surre*) au trimis în secolul al XVII-lea vakîfurile de la Oradea, Isaccea, Vadul Ismail, precum și cetățile Lugoj și Caransebeș, pentru care avem o documentație cvasicompletă pentru intervalul de timp cuprins între anii financiari 1659/1660 – 1686/1687, când s-au plătit asemenea sume[1]. Această documentație relevă faptul că în fiecare an cele două localități trimiteau împreună, prin intermediul vakîfurilor locale, câte 3 000 de galbeni, sumă fixă distribuită între „Mecca cea preastimată" (de regulă 1 290 galbeni pentru 86 de persoane) și „Medina cea preaIuminată" (de regulă 1 710 galbeni pentru 114 persoane). Astfel, s-au trimis în total 87 000 de galbeni (probabil florini ardelenești), adică circa 304 kg de aur, sumă scoasă efectiv din Banat, după cum o arată registrele financiare. O altă problemă este aceea a finalității acestei sume, care, după cum iarăși rezultă din aceste registre, nu a fost distribuită atât săracilor de la „locurile sfinte", ci în primul rând șeicilor arabi și demnitarilor otomani, care, de altfel, făceau împărțeala. Probabil că această sumă va trebui multiplicată de cel puțin 5–6 ori dacă vom lua în calcul și sumele (nesigure însă documentar) trimise de celelalte vakîfuri menționate[2].

Din punct de vedere religios, de remarcat că viața creștinilor din zona dunăreană otomană gravitează în jurul Mitropoliei Proilavei (Brăilei), în vreme ce aceea a musulmanilor în jurul Babadagului, cu mormântul (*türbe*) lui Sarı Saltuk Baba (loc de pelerinaj), geamia și școala superioară (*medrese*) de aici. Prestigiul lui Sarı Saltuk era atât de mare printre musulmanii locului (ca și în tot sud-estul Europei, unde mai multe

[1] BOA, Istanbul, fond *EV.HMK.SR*, nr. 57–393.

[2] Mihai Maxim, *Aur românesc pentru Mecca și Medina (sec. XVII)*, comunicare (în limba turcă) la al XIV-lea Congres internațional de istorie turcă, Ankara, 13 sept. 2002 (sub tipar).

localități pretindeau că dețin mormântul lui), încât într-un *arz* (petiție, jalbă) *din 1601–1602 (A.H. 1010)* aceștia îl numeau *Baba Sarı Saltuk* ***Sultan***[1]. De notat, de asemenea, că nu se înregistrează nici în acest secol conflicte religioase în aceste teritorii, cu atât mai puțin pogromuri sau distrugeri brutale de biserici sau sinagogi de către autorități. Faimoasa toleranță religioasă otomană și pragmatismul otoman, combinate, și-au spus cuvântul, deși „prescripțiile lui Umar" îi supuneau pe nemusulmani unui statut de umilință și marginalitate.

[1] BOA, Istanbul, fond *A.DVN*, dosya 12/59.

Capitolul VIII

CULTURA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA

1. Societate și cultură, considerații preliminare

Fenomenul cultural din Principate, prin dimensiunile, complexitatea și caracteristicile sale, reflectă însuși drumul străbătut de societatea românească în perioada de după 1600 și până la instaurarea regimului fanariot. Fapt vizibil încă din primele decenii ale veacului al XVII-lea, din timpul Movileștilor, al lui Radu Șerban sau al Mihneștilor, când se fac simțite însemnate manifestări pe tărâmul culturii ecleziastice și al artelor în spirit tradițional, dar și sub semnul înnoirilor, ce aveau să-și pună amprenta asupra epocii de care ne ocupăm. Și aceasta mai ales către mijlocul secolului, când Țările Române se vor afirma, treptat, ca adevărate centre de cultură ale Creștinătății răsăritene, nu numai prin fidelitate față de tradițiile de gândire și creație, ci și prin receptarea marilor curente de idei și manifestări cărturărești ale timpului. Lucru explicabil, statele românești situându-se la confluențele lumii sud-est, central și vest europene, de unde străbăteau ecouri ale Reformei și Contrareformei, ale gândirii filosofice, ale rezultatelor științelor pozitive, ceea ce a condus la primele confruntări ale raționalismului cu viziunea despre lume a Ortodoxiei și a mesajelor cartesianismului cu vechile precepte aristotelice, care dominaseră evul de mijloc, ca și la amplificarea dialogului în probleme dogmatice și teologice și etice.

Lărgirea cadrului preocupărilor de ordin cultural se datorează cu deosebire domniilor îndelungate ale lui Matei Basarab în Muntenia și Vasile Lupu în Moldova, care, în raport cu prima treime a veacului al XVII-lea, au făcut posibilă afirmarea autorității puterii centrale, au introdus stabilitate în plan mai larg social, cu consecințe benefice pentru progresul general.

Aceasta s-a reverberat și în planul raporturilor dintre cele trei Țări Române, ca și al relațiilor cu popoarele din Balcani și din Orientul Apropiat.

Principalele căi pe care au putut fi înfăptuite valoroase programe culturale sunt nemijlocit legate de învățământ, sub toate formele lui, de reactivarea tiparului, ca mijloc de multiplicare și răspândire largă a scrierilor în limba română. De asemenea, prin cunoașterea înfăptuirilor din arhitectura și arta altor țări, îndeosebi prin intermediul meșterilor străini veniți la noi, dar și ca urmare a sporirii interesului față de cărțile străine, a căror circulație este atestată și de bogăția fondurilor marilor biblioteci din veacul

al XVIII-lea. O privire de ansamblu asupra acestor activități pune în lumină valoroase inițiative și stăruitoare angajamente ale cărturarilor din lumea laică și ecleziastică a elitelor, dar și a numeroși iubitori ai slovelor din medii mai largi ale locuitorilor, dregători și slujitori din aparatul administrativ de stat, negustori, meseriași — fruntași ai breslelor — clerici de mir și monahi, orășeni și târgoveți, chiar și reprezentanți ai obștilor megieșești. Aceștia au fost adevărații factori propulsori ce aveau să dea noi dimensiuni structurilor culturii, la sud-est de Carpați, cu deosebire în domniile lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, ce au însumat circa 35 de ani, până la 1714.

Procesul de dezvoltare a celor două state românești se integrează, desigur, progreselor realizate în întreaga Europă a veacului al XVII-lea. Ceea ce este caracteristic pentru ansamblul societății din Principate este adoptarea limbii române în cancelariile administrative atât ale domniei, cât și ale Bisericii, încă din primele decenii după 1600, prin abandonarea treptată a scrisului în slavonă. Evaluări cantitative referitor la documentele elaborate în Țara Românească de la 1601–1625 arată că 665 de acte sunt redactate în graiul românesc de către 264 de dieci, grămătici și logofeți, cifre ce sporesc considerabil în timpul lui Matei Basarab și, îndeosebi, în decadele următoare, dovadă a triumfului limbii naționale în toate centrele și mediile de alcătuire a înscrisurilor oficiale sau a tranzacțiilor încheiate între diferite părți. Era o cerință de căpătâi a vieții sociale în ansamblul ei impusă de necesitatea adoptării unui instrument de comunicare eficient și lesnicios, limba vernaculară, pentru creația și răspândirea diferitelor forme ale culturii laice și ecleziastice.

Adoptarea scrisului în limba română era o trebuință stringentă și pentru împlinirea operei Bisericii și a clerului din Principate. Este neîndoielnic că activitatea pastorală, catehetică și educativă se desfășura în eparhii în limba română încă din veacurile anterioare. Folosirea slavonei ecleziastice în cult, prin hotărârile Patriarhiei ecumenice, întâmpina însă în epocă mari dificultăți. Și aceasta datorită intensificării prozelitismului catolic și protestant, care impunea preoților și laicilor instruirea în temeiurile dogmatice și etice ale ortodoxismului în limbi accesibile spațiului românesc, nu în greacă și slavonă, limbi necunoscute mediilor largi ale populației. După primele decenii ale secolului al XVII-lea, înalții prelați cărturari din Țara Românească au încurajat, așadar, traducerea cărților liturgice în limba română, copierea și tipărirea lor (ne referim la mitropolitul Grigorie și la urmașii lui la cârma Mitropoliei, ca Teofil și mai ales Ștefan).

În desfășurarea activității cultural-ecleziastice din timpul lui Matei Basarab se afirmă de fapt două tendințe în ce privește imprimarea cărților liturgice: voievodul, doamna sa Elina și boierul cărturar Udriște Năsturel vor susține și tiparul de expresie slavonă, pe lângă cel românesc, ca un mijloc de ajutorare a Ortodoxiei din Balcani. Nu întâmplător, la curtea voievodală din Târgoviște, prin strădaniile logofătului Năsturel și sub patronajul surorii sale, doamna Elina, va fi alcătuită și una din primele scrieri originale cu mesaj umanist din literatura românească. *Tratatul despre dărnicie*, în care erau puse în valoare în perspectivă creștină preceptele lui Platon, marele gânditor al Antichității. Redactat în slavonă, el va fi cuprins ca predoslovie în *Triodul-Penticostar* (1649), tipărit la rugămintea

ieromonahului sârb Damaschin, egumenul mănăstirii sârbești Hilandar din Muntele Athos. Textul evidențiază actul generos al doamnei Elina „spre folosul sufletesc cel de obște", pentru „doftorisirea patriei" și „spre învierea spiritului" prin „faceri de bine", subliniind deci semnificația dărniciei, într-o evocare de erudiție, înțelepciune și expresie teologică.

Dar, continuarea imprimării cărților de slujbă în limba slavă, ignorată de majoritatea locuitorilor din spațiul etnic românesc, când textele bizantino-slave își pierduseră, în parte, atracția de odinioară, fiind întâlnite numai în scriptorii episcopale sau monastice, au stimulat interesul ierarhilor cărturari de a aduce la lumină și cărți liturgice în graiul poporului. Astfel, sub păstoria mitropolitului Teofil a apărut prima tipăritură în românește — *Pravila de la Govora* (1640) —, preocupare continuată apoi de vlădica Ștefan, care va imprima și el cărți bisericești, începând cu *Pogrebania preoților* (1650) ș.a. Aceeași preocupare va fi întâlnită la arhiereii moldavi, de sub teascul de la Iași ieșind prima lucrare destinată clerului tipărită în Moldova, *Cazania* mitropolitului Varlaam (1643). Ea se adresa la „toată seminția românească", dar a fost răspândită îndeosebi în Transilvania, amenințată de prozelitismul calvin, unde au fost depistate sute de exemplare. Ulterior, mitropolitul Dosoftei, cărturar cu o vastă cultură și cu înclinații poetice, a tipărit și cea dintâi traducere românească versificată a *Psaltirii*, în timpul refugiului său la Uniev (1673). Activitatea lui literară va cuprinde traduceri din opera cretanului G. Chortatzis (*Erophile*), din Sfinții Părinți (în slavonă, pentru curtea din Moscova) și a *Liturghierului* (1679).

Fig. 285 *Pogrebania preoților*. Târgoviște, 22 noiembrie 1650.

Opera de răspândire a scrisului în limba națională a continuat sub imboldul marilor exemple ale îndrumătorilor clerului, în scriptoriile așezămintelor monastice, ca: Tismana, Cozia, Bistrița, Dealu, din cadrul Mitropoliei și episcopiilor de Râmnic și Buzău. Prin strădaința atâtor logofeți, grămătici și dieci au fost realizate în epocă sute de copii — în manuscris — de texte, cu conținut istoriografic, sapiențial, de delectare, hagiografic, unele lexicoane, ca cel slavo-român al lui Mardarie Cozianul, alcătuit la 1649, necesar

Fig. 286 Motive ornamentale din *Slujebnicul* mitropolitului Ştefan.

înţelegerii învăţăturilor Bisericii, şi multe altele. Are loc o adevărată expansiune a culturii scrise marcată de spiritul umanist, ale cărui prezenţe se desluşesc, deopotrivă, în mediul religios şi laic al timpului.

Acelaşi avânt al culturii scrise este vădit concomitent şi în spaţiul moldav în aşezămintele monastice de la Neamţ, Putna, Bistriţa, Suceviţa, Secu, Dragomirna, la Mitropolia de la Suceava şi Iaşi, episcopiile de la Roman, Rădăuţi şi Huşi, la care se adaugă aportul sutelor de copişti de manuscrise, laici şi clerici, participanţi, cu diferite nivele de pregătire, la propăşirea spirituală a unei societăţi ce trebuia îndrumată — de domnie, dar mai ales de stat şi Biserică — pe calea cea dreaptă, veghentă acum şi de canoanele unei *Cărţi de învăţătură* — Iaşi (1646) sau de o *Îndreptare a legii* — Târgovişte (1652).

Între numeroasele manuscrise alcătuite în scriptoriile mănăstireşti sau laice, unele sunt adevărate opere artistice, iscusit împodobite cu miniaturi, ca cele ale episcopului Luca de Buzău, ale arhiereului Anastasie Crimca, ctitorul mănăstirii Dragomirna – Suceava sau ale lui Radu Sârbu ş.a., cu deschideri dinspre arta bizantină spre realităţi şi sensibilităţi locale. Imagini ca acelea desprinse din *Slujebnicul* mitropolitului Ştefan al Ţării Româneşti fac dovada iscusinţei caligrafului-miniaturist, care a încadrat în iniţialele textului simboluri ascetice şi moralizatoare, inspirate din literatura predilectă a vremii, din *Fiziolog*, din *Floarea darurilor* şi alte scrieri religioase sau sapienţiale.

Nu surprinde faptul că în veacul al XVII-lea elementele decorative ocupă un loc important şi în documentele solemne emise de cancelariile domneşti, reflectând orizonturi mai largi deschise către cultură şi arte de caligrafi şi miniaturişti aparţinând, în general, clerului sau categoriilor mijlocii ale populaţiei urbane.

Dintre elitele din Ţara Românească se fac cunoscuţi cărturari vestiţi, ca Udrişte Năsturel, Constantin Cantacuzino stolnicul, fraţii Radu şi Şerban Greceanu, instruiţi mai întâi în familie cu dascăli români şi străini, apoi în prestigioase instituţii de învăţământ, ca acelea urmate de amintitul vlăstar Cantacuzin la Constantinopol, Veneţia, Padova şi Viena, hotărâtoare pentru formarea personalităţii sale de valoare europeană. Lângă aceştia trebuie alăturată figura lui Antim Ivireanul, ce a dat viaţă atâtor iniţiative pe tărâmul culturii ecleziastice.

În orizontul cărturăresc al Moldovei aveau să se impună tot acum o adevărată pleiadă de distinşi istoriografi, şi anume: Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin şi mai ales eruditul principe Dimitrie Cantemir, ca de altfel şi iscusitul diplomat, om de cultură vastă şi cunoscut memorialist al lumii Orientului şi îndeosebi a Chinei, Nicolae [Milescu] spătarul. O parte dintre aceştia s-au format la colegiile iezuiţilor din Bar şi Cameniţa sau la Şcoala Frăţiei Ortodoxe din Liov, dacă îi avem în vedere pe primii cărturari citaţi, sau la Constantinopol şi alte centre, dacă ne referim la Cantemir şi la Milescu.

Apare evident faptul că instrucţia elitelor din cele două state româneşti s-a aflat la confluenţa benefică a marilor experienţe din sfera învăţământului şi culturii Occidentului latin cu cele ale Răsăritului ortodox, dominat de cultura grecească şi spiritul ei universal.

Activitatea acestor cărturari reflectă interesul lor pentru trecutul ţărilor şi al poporului din spaţiul dacic. Astfel, învăţatul boier Udrişte Năsturel, în traducerea slavonă a cărţii atribuite lui Thomas a Kempis, *Imitatio Christi*, tipărită la mănăstirea Dealu (1647), pe care o dedica distinsului vlădică al Moldovei, Varlaam, se referă la înrudirea limbii române cu latina, argument invocat pentru reliefarea romanităţii ţărilor din bazinul carpatic. Datorită cărturarului muntean această carte va cunoaşte mai întâi o largă răspândire în Răsăritul ortodox.

Deşi eruditul logofăt a fost un sprijinitor al ediţiilor slavone, fiind rugat „foarte" şi din alte ţări pentru imprimarea lor din cauza „puţinătăţii şi lipsei" acestora, cum arăta în predoslovia *Antologhionului* apărut la Câmpulung (1643), el a încurajat deopotrivă şi scrisul în limba română, traducând *Viaţa lui Varlaam şi Ioasaf*, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, *Viaţa patriarhului Nifon* ş.a. Cărturarul s-a preocupat — în spiritul culturii umaniste — de legăturile etnice dintre „ţările dacice", promovate şi prin circulaţia cărţilor tipărite de Matei vodă pentru „ungrovlahi" şi „moldovlahi", acţiune care evidenţiază unitatea de limbă şi de teritoriu a poporului român, temă preferată în scrisul cronicarilor vremii.

Investigaţiile privind originile românilor aparţin, îndeosebi, fruntaşilor istoriografiei moldave, Grigore Ureche şi Miron Costin, apoi lui Dimitrie Cantemir, dar la ele contribuie cu convingere şi competenţă şi stolnicul Constantin Cantacuzino în Ţara Românească. În consens cu realităţile istorice adeverite de surse autoritare, aceşti cărturari au subliniat latinitatea poporului nostru, unitatea lui de neam şi de limbă în hotarele dintre Dunăre, Marea Neagră şi nordul Carpaţilor, furnizând astfel suportul savant al tezei obârşiei „de la Râm" a românilor, dovedită şi prin utilizarea graiului românesc în scrisul laic şi în Biserică.

Între cărturarii vremii formaţi în spiritul analizei surselor şi a gândirii filosofice se situează şi Nicolae Milescu, acel „baron Spatarius", cum îl numise voievodul pribeag Gheorghe Ştefan, în sprijinul căruia a efectuat misiuni diplomatice în unele state europene. Cunoscut cu deosebire pentru îndepărtata-i călătorie în China (1675–1678), la cererea ţarului Rusiei Aleksei Mihailovici, în slujba căruia se afla, scrierile sale sunt legate şi de

marcante fapte de cultură ecleziastică. Lui i se datorează prima traducere românească integrală a *Vechiului Testament* (1661–1664), după *Septuaginta*, folosind erudite versiuni latinești, în care a cuprins și micul tratat de morală *Despre sângurul țiitorul gând*, cunoscut în istoria filosofiei sub titlul *Despre rațiunea dominantă*. El avea să fie introdus în *Biblia* de la București, pregătită și imprimată în domnia lui Șerban Cantacuzino (1678–1688), dar apărută sub urmașul său în scaun, Constantin Brâncoveanu, monument al limbii române literare, având ca bază tocmai traducerea lui Milescu.

Prodigioasa activitate cărturărească a lui Nicolae spătarul vădește un erudit de formație umanistă, bun cunoscător al teologiei creștine și deopotrivă laicizant. Între preocupările sale — traduceri, prelucrări sau scrieri originale — se numără: *Aritmologhionul* lui Nicolaus Reussner, *Hrismologhionul*, *Povestiri despre Sibile*, *Carte cu multe întrebări* după Sf. Athanasie al Alexandriei, traducere din 1661 ș.a., datând din 1670–1675; dar și contribuția sa la o dezbatere teologală (*Enchiridionul*, 1669). Milescu face parte dintre marii intelectuali români cărora o îndelungată prezență în străinătate le-a prilejuit cuprinderea între elitele lumii europene. La fel avea să se afirme prin valoroasele sale scrieri cu conținut istoric, filosofic, teologic, literar, din sfera geografiei, muzicii sau orientalisticii principele Dimitrie Cantemir, ales în 1714, pentru meritele sale, membru al Academiei din Berlin.

Marcantele personalități ale celor doi cărturari, cu preocupări și opere legate de țări ale Orientului Apropiat (Cantemir) și Îndepărtat — spre pildă China (Milescu) — au stimulat interesul în epocă față de Islam și de Asia prin cărți celebre, ca *Jurnalul călătoriei în China*, *Descrierea Chinei*, *Istoria Imperiului otoman*, *Sistemul religiei mahomedane* ș.a. Alături de literatura cronografelor (ca acela al lui Dorothei al Monembasiei), de romanele populare (*Istoria Troadei*) și scrierile sapiențiale (*Esopia*, *Sindipa* ș.a.), ele vădesc lărgirea tot mai mare a orizontului cultural românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. O cale ce a dus la dezvoltarea relațiilor cu Orientul Apropiat, pentru care Constantin Brâncoveanu și mitropolitul Antim Ivireanu sprijineau în 1706 introducerea artei tiparului în lumea arabă, dar și cu Occidentul, ideile înaintate din Europa fiind tot mai prezente în Principatele dunărene.

În ansamblul manifestărilor de pe tărâmul culturii ocupă acum o pondere mai însemnată și reprezentanți ai păturilor sociale mijlocii, scriitori de acte, copiști de cronici și manuscrise, dascăli de școală începătoare, tipografi, meșteșugari din domeniul artelor, laici și clerici, care au contribuit, alături de ceilalți învățați, la elaborarea programelor înnoitoare, înfăptuite îndeosebi după mijlocul veacului al XVII-lea. În afara mesajelor umaniste ale cărturarilor moldavi și munteni, se regăsesc însă și reflexe ale Renașterii târzii, ca și ale Barocului. Ele și-au pus amprenta și asupra mentalului timpului unei epoci în care se ridică o nouă boierime și alte pături ale populației, sporește interesul față de carte, dar și spiritul critic, iar ideile umaniste se răspândesc sub impactul noilor orientări ale gândirii.

Ceea ce caracterizează ansamblul manifestărilor din domeniul culturii este mai ales *diversitatea formelor de expresie*, menite a satisface cerințele diferitelor categorii ale locuitorilor aparținând unor medii sociale diverse. În directă relație cu acestea trebuie avut în vedere și *rosturile culturii populare*, care cumula obiceiuri și puternice tradiții legate de obiceiuri și practici ale Bisericii ortodoxe, de calendarul agrar, de credințele și miturile arhaice. Ele oferă semnificative imagini asupra *datinilor* și mentalităților înrădăcinate în lumea românească, în care baladele și doinele s-au interferat statornic cu manifestările culturale de la curțile boierimii, din orașe și târguri.

2. Învățământul între tradiție și inovație

Evoluția tinerilor de la deprinderea științei de carte până la cunoștințele mai înalte înregistrează în Principate, încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ca și în etapele precedente, căi diferite. Fiii domnilor sau ai marilor dregători vor învăța în cadrul curților voievodale sau ale boierimii cu dascăli renumiți aduși din centrele de cultură ale lumii ortodoxe sau formați la universități europene de veche tradiție cărturărească. Așa va deprinde știința de carte logofătul Udriște Năsturel, viitorul învățat umanist, care, în afara cunoștințelor de slavonă, deprinsese din tinerețe, în casa părintească, limba latină cu un magistru angajat; tot astfel, mai târziu, fiii săi, cu dascălul Teodor de la Colegiul din Kiev. Odraslele postelnicului Constantin Cantacuzino beneficiaseră de îndrumările vestitului Pantelimon Ligaridis, care preda după 1646 la colegiul greco-levantin din Târgoviște, viitorul stolnic Cantacuzino aflându-se sub povățuirea dascălului Dionisie, de la Biserica Sf. Gheorghe-Nou din București, apoi în anii 1665–1666 a lui Gherasim Vlahos (Cretanul), la Constantinopol, de unde avea să se îndrepte spre Veneția, Padova și Viena (1667–1668). Urmându-i exemplul, fratele său, Mihai, viitorul spătar, se va instrui în mediul cărturăresc elevat din Polonia și Germania.

Fig. 287 Constantin Cantacuzino stolnicul, după fresca de la mănăstirea Hurezi.

Reprezentant de frunte al elitelor din lumea românească a timpului, stolnicul din stirpea cantacuzină s-a îngrijit, la rându-i, de educația copiilor lui, în spiritul umanist în care el însuși se formase, cu ajutorul ilustrului profesor Ioan Cariofil de la Academia Patriarhiei ecumenice, Răducanu continuând învățătura în pragul celui de-al XVIII-lea veac la Padova; aici apare înregistrat în matricola de la „collegium jurisconsultorum" — Facultatea de Drept, iar după 1701 la Paris, unde în anii următori se va afla la studii și Hrisant Notara, viitorul patriarh al Ierusalimului.

Atracția spre focarele de cultură ale Europei Centrale și de Vest, în care spiritul Reformei și

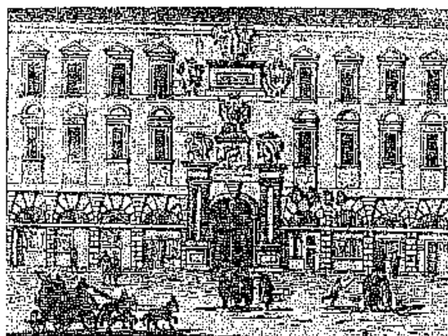

Fig. 288 Universitatea „Il Bò" din Padova, unde între anii 1667–1669 a studiat Constantin Cantacuzino, viitorul stolnic.

rezultatele științelor au continuat să se afirme, în pofida reacției puternice a iezuiților, va fi încurajată în Țările Române, domnia fiind interesată ca tinerele vlăstare boierești să-și lărgească orizontul cunoștințelor. Astfel, Constantin Brâncoveanu a trimis și la Oxford, la Colegiul grecesc (1699–1705), câțiva învățăcei; între ei se afla de la 1693 și Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, preocupat de domeniul matematicii, fiind însoțit aici de îndrumătorul său, Dionisie din Ianina. În mediul Oxfordului, după programul de la Gloucester Hall, studenții au putut lua contact în problematica controverselor religioase cu metodologia unei „New Philosophy"[1], superioară învățământului neoaristotelic padovan, stimulată de curentele de idei bazate pe programele științelor pozitive.

Alți tineri vor fi trimiși de principele Brâncoveanu, care privea cu interes spre „nostra Europa"[2], mai ales către Padova. Ei erau Gheorghe și Damian Palade, fiii căpitanului Nicolae, ca și Gheorghe Hypomenes ș.a., în total 15 studenți. Unii studiau la Veneția, Roma, Viena, Paris, chiar și în „stolița" Rusiei, la Moscova. Însă copiii multor boieri, cum erau Radu și Ștefan Greceanu, și-au făcut instrucția în țară, ca și odraslele domnului, pentru care se apela la 1707 la dascălul cretan Gheorghe Maiota — cunoscător, nu numai de greacă, dar și de latină — apoi și la un alt învățat, Anastasios Bunelli din Ianina, în 1712.

Situații asemănătoare sunt întâlnite și în Moldova, unde fiul voievodului Constantin Cantemir, viitorul principe umanist Dimitrie, va fi educat de vestitul cărturar Ieremia Cacavela din Creta și de Meletie, ajuns mitropolit al Atenei, în timp ce Constantin Duca se pregătea tot cu un dascăl grec, Azarios Cigalas, cel ce va învăța carte și pe Antioh Cantemir. Apelul la amintiții educatori reflecta în această vreme mai ales legăturile familiilor domnitoare cu mediul cărturăresc din spațiul Ortodoxiei. Avem în vedere pe clericul Ilie Dascălul — Ilie Miniat — predicator la Biserica Patriarhiei Constantinopolului

[1] Observațiile la A. Pippidi, *Putere și cultură în epoca lui Brâncoveanu*, în AIIAI, 25, 1988, 2, p. 361–367.

[2] *Ibidem*.

(1701) și pe Scarlat Spandoni, dicheofilax și mare rector al Academiei Scaunului ecumenic, preceptori ai copiilor lui Constantin Duca.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, reprezentanții unor neamuri boierești din Moldova, cum erau Movileștii, înrudiți cu familiile Ureche, Costin ș.a., mai strâns legați de Polonia, și-au îndrumat copiii la colegii iezuite. Astfel, Grigore Ureche a urmat la Liov, din 1611, „artele liberale", adică gramatica, retorica, literatura, istoria, geografia și dialectica (logica formală), timp de șase ani. Ce a însemnat interesul pentru școală în casa distinsului istoriograf se desprinde și din actul de la 25 ianuarie 1657, referitor la fiica sa Antimia, despre care voievodul Gheorghe Ștefan arăta că era „în cărți foarte învățată"[1].

Cu dascăli ai Frăției din Liov își făcuse ucenicia și Petru Movilă, viitorul mitropolit de Kiev. Aici prelatul organizase un colegiu (Academia ortodoxă) în care se preda în limba latină, așa cum Miron Costin avea să se instruiască în cunoscuta instituție de învățământ a iezuiților de la Bar, mutată ulterior la Camenița.

Este știut faptul că, în urma refugiului lui Radu Șerban, la 1611, în Imperiul habsburgic, fiica sa, domnița Elina, viitoarea soție a postelnicului Cantacuzino, a învățat la Viena, după cum amintea și fiul ei, stolnicul Constantin, iar după ce Mihnea Vodă Turcitul părăsea scaunul domnesc al Țării Românești, odrasla lui, Radu Mihnea, a fost educat în mediul monastic de la Hilandar-Athos, apoi la Veneția, desăvârșindu-și ulterior pregătirea la Universitatea „Il Bò" din Padova.

Până la înființarea școlilor domnești, cei mai mulți învățăcei din rândurile familiilor boierești, ale dregătorilor și slujitorilor locali, orășenilor și târgoveților, dar și din lumea satelor megieșești, au deprins exercițiul scrierii și cititului cu dascăli laici și clerici, adesea pe lângă lăcașurile de cult din mediul urban sau rural sau din mănăstiri. Prezența numeroșilor scriitori de acte (dieci, grămătici, uricari, logofeți) în slujba cancelariilor domnești de la Târgoviște și București sau de la Suceava și Iași, ca și din celelalte sedii ale administrației din județe și ținuturi, stă mărturie nevoii de slujbași cu carte pentru instituții, dar și pentru raporturile curente, economice sau juridice, dintre locuitori. Investigații privind aceste aspecte în fostul județ Muscel au dus la detectarea în epoca a 125 de scriitori de acte din 48 de localități.

Și în cadrul comunităților etnice aparținând cultelor catolic (unguri, sași, germani, poloni ș.a.), iudaic, armean ș.a. au existat preocupări pentru învățământ, desfășurat în jurul lăcașurilor lor de rugă. Documentele fac referire și la școli, ca aceea atestată la 18 decembrie 1645 la Iași, a comunității catolice, păstorită de Paolo Beke, lăcaș distrus ca urmare a jafurilor tătarilor și cazacilor la 1650. De altfel, în urbea ieșeană iezuiții organizaseră școli accesibile nu numai coreligionarilor lor, dar și fiilor de boieri interesați să deprindă limba și cultura latină, învățământ ce nu a putut avea continuitate pe mai lungi durate de timp.

[1] Elena Eftimiu, *Antimia, fata vornicului Grigore Ureche — Contribuție documentară*, în RA, I, 1925, 2, p. 372.

Încă înainte de 1650, paralel cu inițiativele particulare privind forme de învățământ, îndeosebi de nivel elementar, s-au depus stăruințe pentru organizarea de școli superioare de către domnie și Biserică. Ne referim la Vasile Lupu și la mitropolitul Varlaam al Moldovei, care, cu sprijinul mitropolitului Petru Movilă de la Kiev au pus bazele Colegiului Vasilian (1640), în incinta ctitoriei voievodului de la Trei Ierarhi — Iași, cu programa imitată după cel kievian și al iezuiților din Polonia. Cursurile erau îndrumate de clericul Sofronie Pocearki, fostul rector al Academiei Moviliene, adept al învățăturilor lui Theofil Coridaleu, ajutat de Ignatie Jevlevici și de alți profesori. Programul de studii cuprindea gramatica, retorica, poetica, dialectica, filosofia, teologia, precum și limbile slavonă și latina. Ulterior, domnul a clădit un nou edificiu în apropierea mânăstirii închinate Sfinților Ierarhi.

Dar, în acest veac al confruntărilor teologice dintre Ortodoxie, Reforma și Contrareformă, reacția declanșată la Constantinopol față de ideile protestanților — susținătorii Calvinismului — a cuprins curând și cercurile din Iași. Voievodul i-a înlocuit pe dascălii ucraineni ai Colegiului său cu profesori greci, în frunte cu Meletie Sirigul, reputat teolog și filosof, și, pentru buna chivernisire a școlii, Vasile Lupu i-a dăruit veniturile satelor: Răchiteni, Tălmăşeni, Iugani, confirmate în 1656 și de domnul Gheorghe Ștefan. Acesta însă i-a readus la Iași pe profesorii de la Kiev, apreciind că „din învățătura lor" rămăsese „bun lucru și de folos"[1]. S-a presupus că aici s-au putut forma, printre alții, cărturari ca: Simion Dascălul, Eustratie logofătul ș.a.

În aceeași vreme, misionarul catolic Marco Bandini consemna că urbea ieșeană dispunea de peste 20 de școli, în care învățau 200 de elevi, așezăminte slavo-române, armene etc., frecventate de un număr mic de cursanți, adunați în jurul unui învățător laic sau cleric.

Și în spațiul muntean, sub impulsul trebuințelor interne și al contactelor cu lumea europeană, aveau loc deschideri spre noi orizonturi ale culturii. Spre pildă, inițiativa voievodului Matei Basarab de a întemeia la mânăstirea Govora — Vâlcea, o dată cu aducerea tipografiei aici (1635), o școală pe care o înzestra cu un venit de 1 000 de galbeni (august 1636).

Misionarul catolic Deodato Bakšić, vizitând Târgoviștea, amintea în 1640 de existența unei școli de limbă slavonă, ce funcționa pe lângă Mitropolie, cu dascăli dintre clerici, iar către 1650 și monahi ucraineni. El observa totodată că tinerii care terminau cursurile obișnuiau apoi să treacă în Transilvania, pentru a se instrui și în limba latină.

Este timpul în care domnia va fi preocupată să pună bazele unui învățământ de factură mai înaltă, asemănător celui din Europa. Așa a luat ființă către 1646, tot la Târgoviște, prima instituție cu caracter umanist din Țara Românească, *Schola graeca et latina*, un colegiu elementar, cu cinci ani de studii, condus de cunoscutul profesor grec Pantelimon Ligaridis, ajutat de nu mai puțin reputatul Ignatie Petrițis. Dascălul Ligaridis, chemat

[1] I. Caproșu și P. Zahariuc, *Documente — Iași*, 1, p. 477.

de Vasile Lupu la Iași, s-a oprit la curtea postelnicului Constantin Cantacuzino, în vederea instruirii fiilor acestuia, îndeplinind apoi și misiuni diverse pentru Matei Vodă Basarab. Surse ale vremii atestă că în intervalul 1646–1651 în noua școală au fost pregătiți 21 de tineri, între care și feciorii mai mari ai postelnicului Cantacuzino, Drăghici și Șerban, care au urmat cursuri de retorică, logică, limbă greacă și latină. Daniil Panonianul, traducător al pravilei *Îndreptarea legii* (1652), și el elev al acestei școli, lăuda pe cei doi profesori, Petrițis și Ligaridis, originari din Hios, drept „dascăli desăvârșiți"[1].

O mai îndelungată activitate va avea școala de limbă slavonă, apoi și de română, de la biserica Sf. Gheorghe-Vechi din București, ce ființa, după unele surse „din zilele răposatului Grigorie vodă Ghica" (1660–1664; 1672–1674), iar după relatările dascălului Chiriță (1809), numai din domnia lui „Șerban vodă" Cantacuzino, referire probabil la refacerea sau reorganizarea ei. La 4 februarie 1665, Radu Leon acorda scutiri de dări preoților și celor șase scriitori de acte de aici. Lăcașul s-a bucurat și de sprijinul lui Constantin Brâncoveanu. Aici a ucenicit și Damaschin, viitorul episcop de Râmnic; la 1707, printre învățăcei se găsea un bursier al țarului Petru cel Mare, tânărul Danilov.

Fig. 289 Hrisovul lui Antonie vodă din Popești, prin care înființează o „casă de învățătură" la Câmpulung-Muscel, la 10/20 mai 1669.

De învățământul orășenesc țineau și școlile episcopiilor din Râmnicu Vâlcea și Buzău, ca sedii cărturărești, sau din alte așezări urbane cu veche tradiție, cum au fost Curtea de Argeș și Câmpulung. Cercetări de dată mai nouă au adus la lumină dovezi ale continuității școlii de gramatici de la Biserica Sf. Nicolae Domnesc, Argeș, până către mijlocul secolului al XVII-lea. În ceea ce privește Câmpulungul, un înscris domnesc de la Antonie din Popești, din 10 mai 1669, atestă că voievodul a ridicat pe un loc dăruit de Radu Năsturel, fiul lui Udriște logofătul, „casă de învățătură, adecă școală"[2], căreia îi conceda veniturile vămilor de la Rucăr și Dragoslavele, necesare plății dascălilor și întreținerii lăcașului. Căci, așa cum preciza

[1] *Îndreptarea legii*, 1652, București, 1962, p. 35.
[2] DANIC, Peceți I, nr. 75.

ulterior domnul, la 28 martie 1670, școala era destinată „și bogaților și săracilor a-și da feciorii să se înțelepțească de buna învățătură dentru Sfânta Scriptură"[1].

Atestarea a diferiți dascăli la Craiova, Râmnicu Sărat și în alte așezări urbane pot însă indica și activități școlare. În ce privește Moldova, școlile orășenești au ființat pe lângă episcopiile de la Roman, Rădăuți și Huși, și în reședințele ținuturilor Iași, Suceava, Galați, Focșani ș.a., în ultima așezare citată, un „Toader dascăl, Focșian(i)"[2] scria un zapis. Printre profesorii de școala mai înaltă de limbă greacă din urbea ieșeană s-a aflat din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și Theodor din Trapezunt, mutat apoi la Academia de la Sf. Sava din București, unde și-a găsit sfârșitul, la 8 septembrie 1695.

Ținând seama de rolul tradițional în ajutorarea Ortodoxiei și de raporturile lor strânse cu creștinătatea răsăriteană, dezvoltarea învățământului în Țările Române în forme mai înalte, era folositoare și învățăceilor din Balcani și Orientul Apropiat, care s-au instruit în școlile dintre Dunăre și Carpați.

Domnia lui Șerban Cantacuzino va inaugura un important program în acest domeniu, încă din 1680 la București a fost organizat un colegiu de către Ghermanos Locros, ierarh al Nissei, fost elev al lui Theofil Coridaleu, renumitul rector al Academiei din Fanar. El a predat retorica, poetica și logica, iar dascălul Panaioris gramatica, curs preluat apoi, după plecarea acestuia, de profesorul Zacharias. Nu au fost singurii sprijinitori ai școlii; astfel, din 1685–1689 au contribuit la susținerea învățământului și Ieremia Cacavela, Ioan Comnen, iatro-filosof, care a predat științele fizico-matematice, iar după 1689 și Sevastos Chimenitul din Trapezunt, fost rector al Academiei Patriarhiei ecumenice, chemat din anul precedent de voievodul cantacuzin, pentru a da un nou imbold studiilor în limba greacă de aici. Dar, sosind de-abia la sfârșitul anului amintit, Constantin Brâncoveanu l-a numit director al școlii.

Începând din 1690, Chimenitul și-a desfășurat programul de studii inspirat din cultura Antichității elene și anume din poetica lui Hesiod, din filosofia și morala lui Pitagora, ca și tragediile lui Sofocle și Euripide. Distinsul profesor înceta însă din viață în 1702, după o rodnică activitate de traducător din elină în neogreacă. *Etica* (1674); *Despre virtuți și vicii* (1698); *Despre naștere și pieire* (1700), sau ca alcătuitor de lucrări, cum era *Învățătura dogmatică a Bisericii răsăritene* (1703). Lui i-a urmat Hrisant Notara, până la numirea sa ca patriarh al Ierusalimului, în februarie 1707, vreme în care Marcu Porfiropol din Cipru, devenind ulterior director, preda filosofia.

Școala funcționa în metohul din București al Patriarhiei Ierusalimului, mănăstirea Sf. Sava, pe care Constantin Brâncoveanu o reface în 1707–1709, dându-i o nouă formă de organizare cu sprijinul lui Hrisant Notara, pentru a deveni o *Academie*. Aici se continuă aprofundarea studiilor clasice, filosofia și științele naturale. Cele șapte materii: logica, retorica, fizica, despre cer, despre naștere și pieire, despre suflet și despre metafizică, depășeau exercițiul neoaristotelismului, deschizând orizonturi spre pozitivism și materialism. Cursurile erau predate de trei dascăli, atât dimineața, cât și după-amiaza. Accentul era pus pe artele liberale, dar unul din profesori răspundea de formația morală și literară a elevilor, comentându-le, după autori și manuale de valoare inegală, cugetările lui Caton, Phokilide, Pitagora, sau Chrysoloras, fabulele lui Esop, laudele lui Agapet, epistolele lui Simokata, epopeile lui Homer, ortografia și gramatica, îndeosebi aceea a lui Laskaris.

[1] *Ibidem*, nr. 78.

[2] N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 321, nr. 19.

Fig. 290 Pisanie de la mănăstirea Sf. Sava din București amintind de construirea localului școlii domnești (1709).

Așa cum observa la 1713 învățatul Alexandru Helladius, școala își merita numele de *Academie*, prin programul ei, adaptat după cel al Universității de la Padova, corespunzător unei facultăți umaniste. Doi profesori predau filosofia și teologia, printre dascăli — relevă Helladius — se afla și un episcop, doi hipodidascăli, precum și trei medici ai lui Brâncoveanu, cursanții fiind în număr de 150–200 de elevi din țară, dar și din Răsăritul ortodox. Tot Helladius consemna în 1713 faptul că ierodidascălul Ioan Avramie și mitropolitul Ierotei al Dristrei (Ioan Comnen) alcătuiseră un proiect pentru mai buna organizare a învățământului.

Un an mai târziu erau isprăvite și lucrările la Biblioteca Academiei de la Sf. Sava, de așezare a cărților necesare studiilor ocupându-se Niccolò da Porta.

Veniturile trebuitoare prestigioasei instituții erau în bună parte asigurate din dobânzile anuale ale celor 30 000 de ducați depuși de voievodul Brâncoveanu la marea bancă Zecca din Veneția, dobânzi constând în 900 de ducați, adică 810 taleri pe an, la care se adăugau și alte venituri, printre care vama de pește de la lacul Greaca (50 de lei anual) ș.a. Astfel se puteau plăti lefile profesorilor și se asigura întreținerea tinerilor lipsiți de posibilități, români și străini.

În timpul lui Ștefan Vodă Cantacuzino — de la 1715 — printre dascăli se afla și Gheorghe Trapezunțiul, studiul gramaticii cunoscând o mai mare amploare.

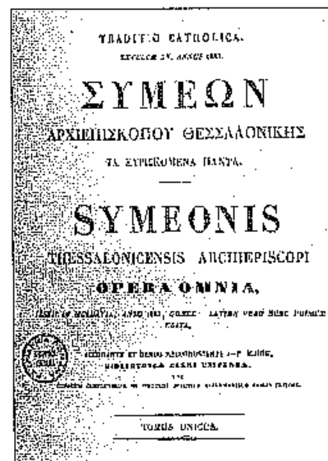
Programa cursurilor (europeană), limba de predare (elina), originea profesorilor și elevilor (din Țările Române, Peninsula Balcanică și toată Mediterana Orientală) au conferit Academiei de la București faima unui așezământ modern pentru învățământul timpului și totodată cu caracter internațional. Elevii cei mai sârguincioși aveau șansa de a fi trimiși de principele Constantin Brâncoveanu ca bursieri la universități din Italia, Franța, Austria, Anglia, Kiev, Moscova, Constantinopol, sau în Olanda. Între aceștia erau tineri greci, ca Gheorghe Hypomenes din Trapezunt, ajuns în 1709 doctor în medicină la Padova,

Antonios Stratigos, Stavros Molaimes ș.a., iar din țară erau fiii căpitanului de margine Nicolae Damian, Răducanu Cantacuzino ș.a. În cinstea domnului mecenat, bursierii săi, care au studiat la Padova sau la Veneția, au alcătuit în 1709 un volum omagial; apoi în 1712, Hypomenes i-a dedicat noua ediție a marelui Dicționar grec al lui Varinos, ca o recunoaștere a patronajului educativ și cultural exercitat cu generozitate de voievodul luminat al Țării Românești pentru folosul popoarelor ortodoxe.

Nu trebuie uitat că printre bursierii Academiei de la Sf. Sava se aflau la 1707 și unii trimiși de cancelarul Rusiei, Feodor Aleksandrovici Golovin, pentru a-și însuși limba greacă și „munteană", ca „Andrei Mihailovici", „Andrei Vasilievici", David și Andrei; acesta din urmă avea ca profesor de greacă pe arhiereul Hrisant din Cesareea, aflat atunci la București, viitorul patriarh al Ierusalimului.

În acest mediu cărturăresc și cu asemenea dascăli s-au format și Șerban și Radu Greceanu, Marei Crețulescu, înscris din 1698, Iordache Crețulescu, Toma și Ștefan Cantacuzino, viitorul domn, ca și fiii voievodului Brâncoveanu, între ei Constantin, care s-a remarcat prin traducerea din elină a cărții lui Plutarh, *Viețile paralele*, tipărită în 1704 în orașul de scaun.

Spătarul Mihai Cantacuzino, ctitorul mănăstirii Colțea din București, unde funcționa un spital și azilul pentru cei nevoiași, s-a îngrijit, după 1703, și de înființarea aici a școlii elementare pentru felurite studii, ca și de muzică psaltică, atestată la 14 aprilie 1708. Ea era servită de doi dascăli, unul pentru științe și deprinderi începătoare, iar celălalt la învățarea cântărilor bisericești, lăcașul cunoscând în deceniile următoare o mai amplă activitate.

TRADITIO CATHOLICA.

ΣΥΜΕΩΝ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

SYMEONIS

THESSALONICENSIS ARCHIEPISCOPI

OPERA OMNIA,

TOMUS UNICUS.

Fig. 291 Simeon al Tesalonicului, *Dialog împotriva ereziilor*.

În *Moldova* școala de nivel superior, asemănătoare celei de la București, își are începutul la 1707, în domnia lui Antioh Cantemir (februarie 1705–20 iulie 1707), continuând de fapt tradiția Colegiului Vasilian, în localul căruia a funcționat la mănăstirea Trei Ierarhi — Iași cu un învățământ de limbă greacă și slavonă. Aici era dascăl ieromonahul Athanasie care, într-o scrisoare adresată patriarhului Hrisant Notara, remarca lipsa cărților slavone și grecești necesare elevilor săi, cerându-i sprijin pentru obținerea cugetărilor lui Chrysoloras și Caton, a unei gramatici, precum și caiete. Athanasie fusese învățăcel al înaltului ierarh din scaunul Ierusalimului. Apelul său relevă dificultățile în care se afla școala, care își va

înceta cursurile în urma evenimentelor politico-militare din 1711, fiind redeschisă trei ani mai târziu.

Învățământul elementar era sprijinit de Biserică, mai ales la nivelul colegiilor, academiilor de limbă slavonă, latină și greacă, susținut de domnie, de clerul înalt și boierime, a constituit un factor important în formarea și afirmarea locuitorilor în cadrul societății. Școala a contribuit astfel la progresul acesteia, la legăturile oamenilor de carte cu lumea europeană — în condițiile noilor orizonturi ale științei și gândirii.

3. *Tiparul*

Factor dinamic în promovarea și răspândirea învățământului și culturii în întregul spațiu românesc și al Ortodoxiei sud-est europene și din Orientul Apropiat, tiparul era reintrodus în Țara Românească după mai bine de o jumătate de veac de întrerupere. Prin hotărârea domnului Matei Basarab și conlucrarea mitropolitului Grigorie, cu ajutorul înaltului ierarh Petru Movilă al Kievului, la 1635 un atelier a fost instalat la Câmpulung-Muscel. În activitatea teascului tipografic de aici va exista o pauză, până în 1642, datorită lucrărilor de refacere din incinta lăcașului, întreprinse de noul ctitor, Matei vodă. Efortul de imprimare a cărților de slujbă va continua după 1635 la mănăstirea Govora – Vâlcea, de unde ieșea la lumină, în 1637, o *Psaltire slavonă*. La Govora munca tipografică va înceta în 1642, când teascul a fost mutat la mănăstirea Dealu — Târgoviște, procesul editorial urmând din 1644 cu *Evanghelia învățătoare (Cazania)* imprimată parțial din 1642 în amintitul lăcaș vâlcean, una dintre cărțile cu însemnate rosturi în promovarea limbii române.

În Moldova, tiparul a fost adus pentru prima dată prin grija voievodului Vasile Lupu, prestigios ctitor de cultură în spațiul Creștinătății răsăritene și tot cu sprijinul arhiereului de la Kiev și cu strădaniile vlădicăi moldav Varlaam o imprimerie fiind instalată în ctitoria domnească de la Trei Ierarhi în 1642. La cererea domnului și a lui Sofronie Poccațki, ajuns egumen al vestitei mănăstiri din Iași, adresată Frăției din Liov (1641–1642) au fost obținute și matrițele cu litere grecești. Aici s-a putut tipări astfel în limba greacă *Hotărârea sinodală asupra dogmelor calviniilor*, și în același an, în slavonă, *Catehismul* de „comun acord de grecii și rușii adunați [la Iași] împotriva luterano-calviniștilor"[1].

Renașterea tiparului în statele românești a fost direct legată de trebuințele interne ale cultului și de necesitatea sprijinirii Ortodoxiei, primejduită concomitent de ofensiva Reformei, de prozelitismul calvin, dar și de acțiunea Contrareformei. Așa se explică și susținerea, cu ajutorul tiparului de limbă slavonă — limba liturgică —, a trebuințelor Bisericii din Peninsula Balcanică. Au apărut atunci *Molitvenicul* — Câmpulung (1635), apoi *Psaltirea* de la Govora (1637), despre care Matei Basarab arăta că a fost dată la iveală pentru „evlaviosul neam al patriei noastre și alte neamuri înrudite cu noi după credință și având același vestit dialect slavonesc", cu deosebire spre folosul „bulgarilor, sârbilor,

———

[1] BRV, 4, p. 24 (traducere din slavonă).

ungrovlahilor, moldovlahilor"[1]. Un mesaj ce exprimă programul cultural al domnului, dar și ideea că tipografia trebuie privită ca o comoară menită să înfrumusețeze sufletul omenesc. De tipăriturile de la Govora s-a ocupat egumenul lăcașului, Meletie Macedoneanul, *Ceaslovul* (1638) fiind adus la lumină de Ștefan din Ohrida, tipograful, cunoscător al slavonei, iar cel în românește doi ani mai târziu.

Paralel cu apariția cărților de cult slavonești și slavo-române, la 1640 era scoasă de sub teascul de la Govora și lucrarea în limba română, destinată numai clerului, *Pravila*, cu versuri în limba slavonă la stema țării alcătuite de Udriște (Uriil) Năsturel din Fierăști. La 1642 se alătura acesteia și lucrarea *Învățături preste toate zilele*, apărută în „tiparnița cea dintâi"[2] de la Câmpulung, în graiul poporului.

În general, lucrările ieșite de sub teascurile din Țara Românească până la 1652, anul încetării temporare a activității lor, nu sunt de cuprins liturgic, fiind mai ales folositoare la instruirea clerului, cum erau *Mystirio* sau *Sacrament* (1651), *Târnosania* (1652) privind sfințirea bisericilor ș.a. Astfel, la 1642 începea tipărirea la mănăstirea Govora a *Evangheliei învățătoare sau Cazaniei*, tradusă din rusește de Udriște Năsturel, isprăvită de imprimat la mănăstirea Dealu — Târgoviște (1644), folositoare preoțimii pentru tâlcuirea pericopelor din *Noul Testament* în românește. Meșterii erau Ioan Cunotovici, tipograf rus, și ucenicii săi Preda Stanciovici, croitor de la Ocnele Mari, Tudor Dimitrovici, sârb din Râmnicu Vâlcea și Lupin Dimitrovici din Popești pe Luncavăț, Vâlcea.

Tiparnițele de la Câmpulung, Govora, Dealu – Târgoviște au imprimat în anii 1646–1652 cărți de slujbă îngrijite și sub patronajul doamnei Elina a lui Matei Basarab.

În Moldova, imprimeria înființată de Vasile Lupu în 1642 la Trei Ierarhi — Iași a dat la iveală, în afară de scrieri cu caracter polemic, alte câteva lucrări necesare atât clerului, cât și poporului credincios. Ne referim îndeosebi la *Cartea românească de învățătură* (1643), imprimată cu susținerea sa și prin grija vlădicăi Varlaam, făcută „dar limbii românești"[3] și tuturor vorbitorilor ei.

Volumul, care cuprindea și stihuri ce însoțeau stema țării, a îndeplinit un important rol în promovarea limbii române literare, cunoscând o largă răspândire.

Spre folosul preoțimii se imprima apoi, la 1644, broșura *Șapte taine ale Besericii*, de asemenea în românește, cu „truda linguae" a lui Eustatie logofătul, cunoscut cărturar.

Ca rod al legăturilor dintre moldoveni și munteni era tipărită în 1645, probabil la mănăstirea Dealu, scrierea polemică intitulată *Carte care se cheamă răspunsul împotriva Catehismului calvinesc*, cu replicile date reformaților de mitropolitul Varlaam, în urma Sinodului de la Iași.

După apariția lucrării cu caracter normativ *Carte românească de învățătură* (1646), imprimeria va înceta să ființeze mai bine de 30 de ani, până la 1679.

[1] *Ibidem*, 1, 1508–1716, p. 105.
[2] *Ibidem*, p. 125.
[3] *Ibidem*, p. 139.

Fig. 292 *Carte românească de învățătură* – *Cazania* lui Varlaam, Iași, 1643.

Fig. 293 *Șapte taine ale Besericii*, Iași, 1644.

De fapt, activitatea editorială desfășurată la Iași a fost mai restrânsă față de aceea din Țara Românească, datorită situației socio-politice a timpului. După încercarea făcută de Duca vodă de a da la iveală o *Psaltire* și o *Evanghelie* la 1671, cu sprijinul Frăției de la Liov, și imprimarea de către vlădica Dosoftei a *Psaltirii* în versuri (1673) — la capătul a cinci ani de străduințe, pornind de la modelul poetului polonez Jan Kochanowski — și a *Acatistului*, apărut tot în timpul refugiului său la Uniev, înaltul ierarh s-a străduit, la 1679, să refacă tiparnița lui Vasile Lupu din materialele rămase. Cu sprijinul meșterului faur Stanciu, care a completat lipsurile „peceților", mitropolitul a scos la lumină *Dumnezeiasca Liturghie* (1679) și apoi *Psaltirea* slavo-română (1680), având ca ajutor pe Mitrofan, ieromonahul de la Bisericani. Atelierul improvizat s-a dovedit însă necorespunzător, de aceea vlădica moldav s-a adresat, prin intermediul spătarului Nicolae Milescu, aflat la Moscova, patriarhului Ioachim al Rusiei, cerând o tiparniță nouă, adusă în decembrie 1679 de căpitanul Ionașcu Belevici, cu un bogat inventar de piese. Așa și-a început activitatea cea de-a doua „mașină tipografică", din care au ieșit șase cărți de uz ecleziastic. Printre ele *Molitvenicul de-nțeles cu Tainele Besericii* (1681), la care mitropolitul Dosoftei a alăturat *Poemul cronologic despre domnii Țării Moldovei*, retipărit și în *Parimiile de preste an*, scoase în „tiparnița țării" (1683), cu comentarii despre originea latină a românilor trăitori în spațiul vechii Dacii. Traducând ulterior un *Cronograf* (1689), el nu a omis să încorporeze aici și date din trecutul statului moldav.

Despre vlădica Dosoftei, Ion Neculce arătase, cu îndreptățit temei, că „în țară nu este om ca acela"[1]. Tot acum din imprimeria adusă de la „Mosc" erau editate *Viețile sfinților* în patru tomuri (1682–1686), de asemenea în românește ș.a.

Zece ani mai târziu, după încetarea lucrului la imprimeria Mitropoliei, era organizată *tiparnița domnească*, în care apărea *Tâlcuirea Liturghiei* (1697), în traducere din grecește,

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 313.

Fig. 294 Dimitrie Cantemir, *Divanul...*, Iași, 1698.

făcută de dascălul Ieremia Cacavela, meșter fiind Iosif Gordețki, iar apoi ieromonahul Athanasie și Dionisie monahul.

Tiparul ieșean va da la lumină și prima carte de cugetare filosofică a unui român, scrierea lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* (1698), sub îngrijirea celor doi tipografi amintiți.

Prin preocupările patriarhului Dositei Notara și cu strădania ieromonahului Mitrofan, viitor episcop de Huși, au fost realizate matrițele pentru o tiparniță grecească instalată la mănăstirea Cetățuia — Iași, la 1681, lăcaș ce a devenit un adevărat focar de cultură al Ierusalimului, de difuziune a scrierilor cu conținut polemic-dogmatic, față de primatul papal, de crezii, de apărare a „dreptei credințe" (1682–1694). Ctitoria lui Duca vodă a cunoscut și prezența unor distinși cărturari ai Ortodoxiei, cum au fost Nicolae Kerameus, dascăl de la Școala Patriarhiei ecumenice, mitropolitul Dosoftei al Moldovei, ierarhul iatro-filosof Ioan Comnen (Ierotei) ș.a.

*

Începând din 1678, când mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (1672–1679) va înființa o tipografie la Arhiepiscopia Bucureștilor, folosind bunele raporturi cu Mitropolia

ucraineană și a imprimat *Cheia înțelesului*, carte de predici tradusă după Ioanikie Galeatovski, arhimandritul Cernigovului, și ilustrată de tipograful și gravorul Iakov Bakov, activitatea editorială a fost reluată în Țara Românească. Tiparnița a ființat sub îndrumarea înalților ierarhi în anii 1678–1683 și 1704–1715 și tot aici, dar ca tipografie domnească, între 1688 și 1704, etapă în care au fost date la iveală 34 de cărți cu conținut liturgic, de polemică teologică, panegirice ș.a., dintre care zece românești, șase slavo-române, 15 în limba greacă, două în greacă și română și una în greacă și arabă, din totalul de peste 110 volume câte au apărut în acest interval în imprimeriile țării. Un triumf al acestor eforturi l-a constituit tipărirea Bibliei în limba română la 1688, ediție îngrijită în domnia lui Șerban Cantacuzino și definitivată la începutul lui 1689, în timpul urmașului său, Constantin Brâncoveanu. Fundamentala carte a cultului creștin era realizată la capătul unor laborioase străduințe de verificare a numeroase texte și versiuni latine și grecești, pornind de la tălmăcirea *Septuagintei*, de către Nicolae spătarul Milescu, după ediția de la Frankfurt (1597). La aceasta s-au adăugat contribuțiile unor reputați cărturari clerici și laici, Ghermanos Locros, mitropolit de Nissa, dascăl la școala domnească de la București, episcopul Mitrofan de Huși, frații Radu și Șerban Greceanu, sub păstoria mitropolitului Teodosie, posibil și cu consultarea stolnicului Cantacuzino, fiind astfel înfăptuită prima traducere românească a Cărții Sfinte. Ea încorporează și textul filosofic atribuit lui Josephus Flavius, *Rațiunea dominantă* (cartea *Macavei* IV): „Pentru sângurul țiitoriul gând". Prefețele *Bibliei* subliniază faptul că ea se adresa „la un norod întreg", și anume „rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor"[1]. Un adevărat mesaj de unitate de limbă și cultură, pe care acest monument literar l-a purtat în întreg spațiul românesc, contribuție fundamentală la formarea conștiinței naționale.

În anul următor, cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, erau puse bazele unei imprimerii și la *eparhia Buzăului* (1691–1704) de către fostul episcop de Huși, Mitrofan, păstorul acestor locuri. De aici au văzut lumina șase cărți românești de slujbă și alte 15 cărți de cult slavo-române, cu tipicoanele, paremiile și sinaxarele în graiul poporului.

Prin preocupările ieromonahului cărturar Antim Ivireanul și al domniei s-a organizat și la *mănăstirea Snagov* — Ilfov o tiparniță (1696–1701), în care au apărut 15 cărți și anume în greacă, în română și o gramatică slavonă, cărți de polemică teologică, de liturgică, panegirice și de învățământ. Ea a funcționat în anii în care teascul de la Mitropolie și-a încetat temporar lucrul (1694–1701).

Tot lui Antim Ivireanul, ales episcop de *Râmnicu Vâlcea* (1705–1707), i se datorează înființarea imprimeriei acestei eparhii, care a dat la lumină cărți bisericești în română, greacă sau slavo-română. Chiar în primul an a apărut *Anthologhionul* (1705) și cartea de teologie dogmatică și polemică *Tomul Bucuriei* în limba greacă, opera învățatului patriarh al Ierusalimului Dositei Notara, cu argumente împotriva erorilor catolice și protestante extrase din scrieri patristice. Seria tipăriturilor de la Râmnic se încheia cu un text omiletic, *Cuvânt la mântuitoarea Patimă a Domnului* (1707), al predicatorului grec Gheorghe Maiota.

[1] BRV,1, p.289.

Fig. 295 *Biblia* de la București, 1688.

Rosturi importante a avut și tiparnița din vechea capitală de scaun de la *Târgoviște*, din incinta Mitropoliei, readusă aici după o absență de 57 de ani, și anume în 1708–1715, interval în care activitatea imprimeriei de la Râmnic se întrerupe. O mare parte din cele 21 de tipărituri de la Târgoviște se adresau cultului ortodox, teologiei în limba română și greacă. Unele aveau scopuri didactice, ca de pildă, *Panoplia dogmatică* a lui Euthimie Zigaben (1710), niciodată tipărită până atunci, o celebră expunere a ereziilor și a argumentelor necesare combaterii lor, carte dedicată lui Ștefan Brâncoveanu, fiul cel mare al lui Constantin vodă, prezumtiv moștenitor al tronului Țării Românești, sau cărți de înțelepciune, ca *Maxime filosofice*, în greacă, *Pilde filosofești* (1713), în traducerea românească a mitropolitului Antim Ivireanul, și puse în lumină cu sprijinul bănesc al lui Manu Apostol, negustor, „spre folosul acestii patrii"[1]. Apoi romanul popular *Alexandria* (1713?), semnalat de Del Chiaro. Au fost tipărite însă și cărți de cult, *Ceaslov* slavo-român (1714) și altul românesc (1715).

Din cele de mai sus rezultă că activitatea tipografică din Țara Românească s-a desfășurat în etapele și în locurile ce au adăpostit-o în directă legătură cu prezența acolo a principalilor organizatori, Antim Ivireanul sau episcopul Mitrofan, potrivit răspunderilor lor ecleziastice. Pentru buna desfășurare a activității imprimeriilor s-au refăcut uneori casetele de litere necesare și s-au executat altele noi, ca cele din aramă pentru un teasc de limbă greacă (1690), datorate lui Mitrofan, realizate la cererea lui Constantin Brâncoveanu. Ieromonahul Antim Ivireanul va grava și el caractere arabe, la mănăstirea Snagov, pentru tipăriturile cerute de Patriarhia Antiohiei.

Activitatea tipografică din Moldova, ca și aceea din Țara Românească, a avut pe plan național un însemnat rol în răspândirea cărților destinate bisericii, contribuind la introducerea limbii române în practica cultului, la apărarea dogmelor Bisericii de Răsărit, bucurându-se de o mare căutare și la românii din Transilvania și Banat. În amândouă statele de la sud-est de Carpați tipăriturile au slujit, de asemenea, dascălilor la desfășurarea învățământului începător, citit și scris, dar și la pregătirea tinerilor laici sau clerici pentru activitatea lor în societate și biserică, la educația creștină a credincioșilor în general.

Dar tiparul românesc a ocupat un loc însemnat și în istoria europeană a cărții. Încă din 1508, arta imprimeriei a fost adoptată în Țara Românească, din secolul al XVI-lea și în Transilvania, iar în al XVII-lea în Moldova, slujind la răspândirea cărților creștine de cult sau învățătură, mai întâi în slavonă și română, apoi în limba greacă. Până la începutul secolului al XVIII-lea acestea au fost singurele țări din zona dominată de Imperiul otoman în care tiparul — interzis de legea islamică — a fost tolerat în Europa de Sud-Est, împrejurare de care au profitat culturile sud-slave, cea greacă, a arabilor creștini și georgienilor, care au fost ajutați de români să imprime cărți sau chiar să introducă arta tiparului în Orientul Apropiat și în Caucaz. Tiparul grecesc din Principate a fost apreciat de cercurile savante, atât prin selecția textelor publicate în ediții princeps, cât și prin acuratețea execuției. În 1683, în tiparnița greacă de la mănăstirea Cetățuia din Iași a

[1] *Ibidem*, p. 488.

apărut prima ediție a sintezei despre erezii a lui Simeon, arhiepiscopul Tesalonicului (sec. XIV). Opere inedite ale literaturii bizantine au fost tipărite în Țara Românească în timpul domnilor Constantin Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino, până în 1715. Aceste ediții au fost folosite în secolul al XIX-lea la întocmirea celebrului corpus de scrieri creștine *Patrologiae cursus completus series graeca* a abatelui J.P. Migne, publicate la Paris[1].

Ceea ce caracterizează, în ansamblu, rostul tiparului din Moldova și Țara Românească este producția de cărți slavone, grecești, arabe difuzate în spațiul Ortodoxiei din sud-estul european și Orientul Apropiat. Pentru creștinii melchiți (de limbă arabă), la stăruința fostului patriarh al Antiohiei, Athanasie Dabbas, Constantin Brâncoveanu a cerut ieromonahului Antim Ivireanul să graveze literele trebuitoare. Astfel, a fost scos la lumină, în mănăstirea Snagov, *Liturghierul greco-arab* (1701), prima ediție a acestei

Fig. 296 *Liturghier greco-arab* tipărit la Snagov, 1701.

[1] Virgil Cândea, *În 2008 — cinci secole de tipar românesc*, în *Logos. Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, 2001, p. 307–312.

cărți de cult, un adevărat „textus receptus", dăruit Ortodoxiei din Orient, reluat prin alte ediții, mai bine de un veac. Cu aceleași matrițe a fost realizat și *Ceaslovul* greco-arab de la București (1702), iar apoi *Psaltirea* în arabă de la Alep (1706), unde Athanasie Dabbas transferase tiparnița înjghebată la Snagov.

De sprijin din partea Țării Românești, prin Antim Ivireanul, au beneficiat și gruzinii ortodocși, pentru a da la lumină la Tiflis cărți cu caractere georgiene și în graiul localnicilor.

Impresionantele realizări de pe tărâmul culturii din Țara Românească din vremea domnului mecenat au făcut ca acesta, pentru „nenumăratele lui binefaceri", să fie numit de beneficiarii tiparului „marele Brâncoveanu"[1].

4. Bibliotecile

Expresie a curiozității intelectuale și a imperativelor continue de amplificare a cunoașterii, bibliotecile au o mai veche tradiție în Principate, fiind legate mai ales de viața așezămintelor monastice, ctitorii domnești, sedii mitropolitane și ale episcopiilor. Mai mult decât în etapele precedente, în veacul al XVII-lea, sub imboldul dezvoltării învățământului și tiparului și al amplificării legăturilor cu lumea europeană, necesitatea de informare, de însușire a noilor informații datorate progreselor științelor a sporit simțitor și în rândul laicilor. Apar acum biblioteci la curțile domnești și ale marilor boieri și chiar ale dregătorilor mai mici, preoți, monahi, negustori și târgoveți, care simt nevoia să achiziționeze și să păstreze cărți.

Principalele tipărituri date la lumină în Țările Române au fost mult timp cele ce au slujit cultului. O cercetare statistică pentru perioada 1678–1716 vădește că din cele 136 de cărți imprimate, 89% erau de folos liturgic și doar 10% pentru instruire laică sau de uz bisericesc. Ele sporeau astfel fondul manuscriselor alcătuite înainte de introducerea tiparului și mult timp chiar după aceea în scriptoriile mânăstirești sau de copiștii din orașe sau de la curțile domeniale. Așezămintele bisericești bogate, bibliotecile domnești sau boierești dețineau și manuscrise de artă, copiate și împodobite de caligrafi reputați, cum a fost episcopul Luca de la Buzău, Matei al Mirelor, egumen la mânăstirea Dealu (1608–1624) și mulți alți copiști de texte, clerici și laici. Asemenea opere erau păstrate împreună cu obiectele de cult în tezaurele mânăstirești de la Tismana, Cozia, Dealu, Govora, Câmpulung ș.a. La Bistrița, unde au viețuit destoinici monahi slujitori ai slovelor, ca Mihail Moxa, cel ce a alcătuit primul *Cronograf* de istorie universală în românește, exista un bogat fond de manuscrise și tipărituri din secolele XVI–XVII, peste 70 de volume.

În incinta mânăstirii Horezu (1697), ctitorul ei, Constantin Brâncoveanu, avea să se îngrijească și de o „casă a cărților"[2] îmbietoare la lectură, fapt remarcat de cărturarul grec Ioan Comnen încă din 1702, subliniind ca un fapt mai puțin obișnuit marea

[1] BRV, I, p. 446.

[2] Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești*, București, 1974, p. 7.

cheltuială făcută de principe pentru a forma o colecție de cărți care va spori cu timpul, ajungând în 1865 la 425 de volume manuscrise și tipărite, aproximativ o treime datând din vremea domnului. Aici se afla seria, aproape completă, a prestigiosului corpus publicat la Paris sub Ludovic al XIV-lea, *Byzantinae historiae scriptores*, sub îngrijirea lui Du Cange și alte izvoare clasice de istorie antică și medievală. Interesul pentru ele se explică prin înrudirea principelui cu familia Cantacuzino, mândră de ascendența sa imperială. În bibliotecă se păstrau, de asemenea, edițiile greco-latine ale operelor Părinților Bisericii, scrierile marilor teologi din Cappadocia, Vasile cel Mare, Ioan Hrisostom și Grigorie de Nazianz, imprimate în Franța și Italia, Biblii poliglote, lexicoane, tratate de drept canonic, filosofice și de morală etc., care dezvăluie preocupările cărturărești ale domnului și ale învățaților lui feciori.

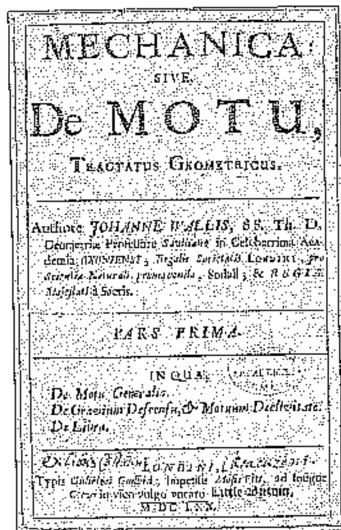
Bibliotecile domnești, ale clerului înalt și marilor dregători erau constituite in spiritul umanismului creștin dominant în perioada Contrareformei și împărtășit de intelectualii cu convingeri ortodoxe. Așa au fost și acelea ale lui Udriște Năsturel, păstrată în casa părintească de la Fierăști (Herăști — Ilfov) sau a postelnicului Constantin Cantacuzino, de la Filipeștii de Pădure — Prahova, transferată apoi la mânăstirea Mărgineni unde, la 1710, Niccolò da Porta era însărcinat să catalogheze manuscrisele și prețioasele ediții elinești, latinești, franțuzești și italienești. Din relatările lui Paul de Alep, călătorul sirian de la jumătatea secolului al XVII-lea, se cunoaște că în valorosul fond al Postelnicului se aflau și *Psalmii lui David*, comentați în limba greacă de Sfântul Nicetas, ce provenea din „colecția împărătească" a Bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol, lucrare rară, de negăsit nici în marea bibliotecă papală de la Roma.

Dorința de a avea scrieri celebre și rare îl determina pe Istratie Leurdeanu, al doilea vistier (1644–1646), să-i ceară învățatului Ianache din Egipt, aflat în țară, să-i execute o copie după o versiune în limba turcă a Confesiunii patriarhului Ghenadie al II-lea Scholarios (1454–1456; 1462; 1464), dovadă a căilor variate prin care se constituiau fondurile bibliotecilor de curte ale boierimii.

Nu mai puțin importantă, bogată și valoroasă a fost biblioteca Academiei domnești de la Sf. Sava, pentru uzul profesorilor și învățăceilor, a cărei evidență și-o propusese Hrisant Notara, efectuată la 1714 de Marco Porfiropol din Cipru și Niccolò da Porta, colecție de manuscrise și cărți păstrate azi în cea mai mare parte de Biblioteca Academiei Române.

Pasionați colecționari de cărți s-au dovedit a fi și alți Cantacuzini, ca Mihai spătarul, deținător, printre altele, al unui exemplar din *Fabulele* lui Esop, tipărit la Veneția (1619), Matei și Toma spătarul, de la care s-au păstrat volume cu însemnări și „ex-libris", ca și de la Răducanu, fiul Stolnicului, dintre ale cărui cărți au fost identificate 13 piese cu semnătură de posesor.

Mai valoroasă era desigur biblioteca Stolnicului, care cuprindea cel puțin 407 volume imprimate și manuscrise dintr-un larg spectru de preocupări: istorie, geografie, filosofie, jurisprudență, literatura, lingvistică, științele naturale, medicină, matematica, astronomie, teologie, românești și în limbi străine clasice și moderne, cunoscută și apreciată de numeroși

MECHANICA:
SIVE,
De MOTU,
TRACTATUS GEOMETRICUS.

Authore JOHANNE WALLIS, SS. Th. D.

PARS PRIMA.

IN QUA
De Motu Generalis.
De Gravium Descensu, & Motuum Declivitate.
De Libra.

M.DC.LXX.

Fig. 297 Johann Wallis, *Mechanica sive de motu tractatus geometricus, Pars prima*, Londra, 1670, cu ex librisul lui Constantin Cantacuzino stolnicul.

cărturari și diplomați străini ai vremii. În urma conflictului izbucnit cu domnul Brâncoveanu, stolnicul Constantin îi scria la 3 septembrie 1708 lui Hrisant Notara că o bună parte din cărțile din mica lui bibliotecă au fost înstrăinate, iar rafturile sunt goale[1], dar din fericire ea a putut fi reconstituită de cercetători.

În mediul cărturăresc al voievodului brâncovean și al stolnicului Cantacuzino, sunt cunoscute și preocupările de lexicografie, avem în vedere *Lexiconul* latin-român al lui Luigi Ferdinand Marsigli, numărând 2 394 de cuvinte sau *Dicționarul* latinesc-românesc, alcătuit de Teodor Corbea la cererea episcopului de Buzău, Mitrofan, manuscris dăruit apoi la 1713 de ierarhul Damaschin de la eparhia Râmnicului, lui Radu, fiul lui Ștefan Cantacuzino, viitorul voievod. Sunt lucrări care fac dovada noilor cerințe pe tărâmul culturii la pragul veacului al XVIII-lea.

Vechile însemnări de posesor pun în lumină și interesul pentru carte al locuitorilor din straturile mijlocii ale societății, fruntași ai negustorimii, clerici, orășenii înstăriți, dregători locali, fără a putea avea însă imaginea unor biblioteci în sensul real al termenului, în aceste zone ale populației.

Uneori la ctitoriile domnești de dată mai nouă, ca aceea de la Cașin-Bacău, clădită de voievodul Gheorghe Ștefan, pe lângă lucrările liturgice s-au păstrat și scrieri istorice, ca fragmentul de cronică otomană copiat la 22 august 1673 de diacul Andronic.

O parte din edițiile sau manuscrisele cu conținut de cult erau dăruite de diferiți binefăcători, între ei numărându-se și mitropolitul Teodosie al Țării Românești, care a oferit la 1 septembrie 1675 un *Liturghier* în copie slavonă la mănăstirea Bogdana — Bacău. Ofrandele unor manuscrise și imprimate de cult au sporit treptat fondul lucrărilor din bibliotecile mănăstirești către sfârșitul veacului al XVII-lea și în primele decade ale veacului al XVIII-lea. Totuși, multe scrieri aveau să fie înstrăinate, ca de pildă *Octoihul* dăruit de pan Dumitrașco în 1641 la Biserica Sf. Gheorghe — Botoșani, ajuns apoi la Caransebeș ș.a., sau jefuite, în timpul invaziilor oștilor străine.

[1] DANIC, Documente istorice, DCLXXXVI/109.

Valoroase biblioteci umaniste fuseseră probabil constituite după modelul celor ale magnaților poloni sau ale șlebticilor ucraineni de domnii sau elitele boierimii moldave, și anume de Movilești, Urechești, Costinești, de principele Vasile Lupu și mai târziu de Dimitrie Cantemir ș.a. Dar, spre deosebire de Țara Românească, în Moldova vicisitudinile vremurilor au făcut ca marile biblioteci laice să nu se mai păstreze, să cunoaștem din surse documentare unele date despre existența lor, așa cum ființase cea de la Gimnaziul Vasilian, adăpostită ulterior la mănăstirea Barnovschi — Iași (1727). Tot astfel vor fi fost alcătuite cele ale distinșilor istoriografi Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin, știute din mărturii contemporane. Spre pildă, relații despre cărțile polone adnotate de Miron sau Nicolae Costin din biblioteca familiei acestora, una privind traducerea după Guagnini, efectuată de cronicarul Paszkowski, pe care s-a semnat, la 22 februarie 1687, Pătrașco Costin spătarul și Nicolae Costin vornicul, în 1706. Volumul conținea și o versiune după istoriograful Martin Cromer, ca și din „scrisorile grecești", folosite de Miron Costin. Un alt exemplar al scrierii lui Stryjkowski purta însemnările Costineștilor despre o parte din voievozii moldavi.

În afară de sursele de expresie polonă, altele sunt receptate din lumea vechiului Bizanț. La 1 iulie 1687, Constantin vodă, fiul lui Gheorghe Duca, se referă într-o scrisoare către Hrisant Notara la manuscrisele ce ajunseseră în posesiunea acestuia, cu scrierile istorice ale lui Nichefor Gregoras și Laonic Chalcocondil luate „de la cei ce au făcut jaf cu el"[1], stăruind să i le trimită, fiind „lucrul nostru".

O dată cu organizarea școlii superioare de la Iași în localul de la Trei Ierarhi al Gimnaziului Vasilian, la importantul fond existent aici, de cărți grecești, latinești, slavone, polone, turcești ș.a., aveau să se alăture lucrările trimise mai ales după 1714, de patriarhul Ierusalimului, Hrisant Notara.

Bibliotecile, de fapt cărțile, servind fie ca temelie a credinței, fie la progresul cunoașterii, a învățăturii, reflectă noul orizont cultural în epocă, interesul deopotrivă pentru teologie și științe, pentru lărgirea cadrului cunoștințelor despre trecutul poporului și al Țărilor Române în spațiul sud-est european.

5. *Literatura juridică*

Legată nemijlocit de realitățile societății timpului, tipărirea în limba română a normelor de drept din cele două Principate, cu adaptările cerute de particularitățile socio-culturale, devenise o necesitate impusă de dezvoltarea instituțiilor laice și bisericești, de caracterul mai complex al raporturilor economice și de schimb, de sporirea actelor de judecată civilă și mai ales penală. Astfel, în domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu au fost alcătuite primele coduri de legi (pravile), prin traducerea unor nomocanoane din slavonă și greacă. Prima ieșită de sub teascul tipografic a fost *Pravila de la Govora* (1640), cu contribuția lui Udriște Năsturel, alcătuitorul versurilor la stema țării, a egumenului Meletie

[1] Hurmuzaki, 14/1, p. 259–261, nr. 327.

Macedoneanul, a monahului Ștefan din Ohrida, tălmăcirea din slavonă fiind efectuată de ieromonahul Mihail Moxa de la mănăstirea Bistrița — Vâlcea. Volumul cuprinde canoanele Apostolilor, ale Soboarelor și ale Părinților Bisericii și unele capitole cu referire la mireni. Așa cum se arată în prefață, cartea avea rostul unui „îndreptătoriu de lege" pentru uzul clerului; așadar nu trebuia citită de laici sau de „măscărici"[1], lucru explicabil într-un secol al teologiei, în care grija pentru apărarea credinței ortodoxe și pentru îndrumarea clerului erau preocupări de căpătâi. *Pravila* era însă și un manual de educație pentru reglementarea raporturilor între oameni și a comportării lor corespunzătoare, manual aplicat și interpretat de preoți și de duhovnici. O ediție anume a acesteia a fost tipărită pentru mitropolitul Ghenadie al Ardealului și enoriașii săi de la nord de Carpați.

În Moldova, Vasile Lupu tipărea, la 1646, pe cheltuiala domniei și cu ajutorul lui Eustratie logofătul, *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe*, legiuire complexă și modernă, în care normelor de drept bisericesc, traduse din grecește, li s-au adăugat cele de drept penal, întocmite de jurisconsultul italian Prospero Farinacci (1554–1618), bazate pe vechile *Basilicale*. După cum se subliniă în predoslovia cărții, era necesară o legislație care să slujească ordinii sociale, pentru a fi un „izvor de viiață... noo tuturor rodului românesc"[2], într-o vreme în care nu se mai putea trăi „fără învățătură", iar dregătorii nedreptățeau și asupreau pe locuitori. *Pravila lui Vasile Lupu* cuprindea dispoziții de drept canonic civil, penal și prevederi referitoare la vămi, la fiscalitate și la relațiile internaționale.

Cea mai amplă operă juridică tipărită în epocă va fi însă *Îndreptarea legii* — Târgoviște (1652), cuprinzând „judecata arhierească și împărătească pentru toate vinile preuțești și mirenești" ș.a., întocmită prin strădaniile mitropolitului Ștefan, traducerile din greacă datorându-se lui Daniil monahul Panonianul. Codul de legi, adaptat nevoilor și realităților românești, cuprindea *Nomocanonul* lui Manuil Malaxos, comentariul lui Alexios Aristeu la *Sinopsisul* lui Ștefan din Efes, și alte texte juridice, de pildă *Sintagma* lui Matei Vlastares, și părți din *Cartea de învățătură* publicată de Vasile Lupu. Prima parte a legiuirii, de caracter laic, înmănunchează 42 de *capete*, urmate de judecata arhierească și împărătească, totalizând alte 417 *capete*. În cea de-a doua parte sunt inserate numai dispoziții de drept canonic.

Utilă deopotrivă lumii laice și ecleziastice din Țara Românească, culegerea de legi a avut o largă răspândire, slujind până târziu la judecarea și aplicarea unor sentințe în mediul sătesc de către vătafii plaiurilor și alți dregători locali.

6. Literatura religioasă

Din statistica citată mai sus rezultă că literatura de uz bisericesc ieșită de sub teascurile tipografice, la care se adaugă cărțile de cult manuscrise, în cea mai mare parte în slavonă

[1] BRV, I, p. 110.

[2] *Ibidem*, p. 158.

sau bilingve (în română și slavonă), a rămas predominantă, până către mijlocul secolului al XVII-lea. Numărul cărților în limba română a crescut în ultimele decenii înainte de 1700. Este perioada înlocuirii treptate în cult a slavonei cu limba națională.

Între tipăriturile cu un rol important în acest proces a fost *Carte românească de învățătură dumenecele preste an și la praznice împărătești și la svânți mari* (Cazania mitropolitului Varlaam, 1643), care a cunoscut o largă răspândire, îndeosebi în Transilvania. Ea cuprindea tâlcuirea pericopelor evanghelice la sărbătorile mari și comentarii la viața unor sfinți și se adresa atât clerului, cât și mirenilor. Scrisă într-o limbă accesibilă și atractivă, cartea împletea extrase din literatura parenetică și hagiografică și referințe la viața obișnuită ca suporturi pentru învățături creștine și sfaturi morale culese, între alte izvoare, din cartea lui Damaschin Studitul, *Comoara*, imprimată în limba greacă la Veneția.

De aceleași trebuințe ale cultului a fost tipărită și *Evanghelia învățătoare* (Cazania de la mănăstirea Dealu, 1644), prin strădiunța ieromonahului Silvestru, traducătorul textului din rusește și cu sprijinul lui Udriște Năsturel, primită cu interes de contemporani, dar care nu întrunea calitatea celei publicate la Iași.

Mitropolitul Varlaam al Moldovei imprima apoi lucrarea *Șapte taine a Bisericii* (1644), scrisă sub formă de întrebări și răspunsuri pentru instruirea clerului. Tot lui i se datorează *Cartea care să cheamă răspunsul împotriva Catehismului calvinesc* (1645), în a cărui *Predoslovie*, luând atitudine față de propaganda protestantă, se adresează cititorilor de „neam român", la fel cu cei din Ardeal, care erau „cu noi într-o credință"[1], o vizibilă intenție de afirmare a unității spirituale, dar și naționale a locuitorilor de la sud-est de Carpați.

Referiri la înrudirea limbii române cu latina, la legăturile etnice dintre locuitorii celor două Principate erau înfățișate și de cărturarul Udriște Năsturel în prefața cărții *Imitația lui Hristos*, tradusă în slavonă și dedicată vlădicăi Varlaam.

Literatura religioasă va înregistra un real progres prin traducerea în versuri de către mitropolitul Dosoftei a *Psaltirii*, apărută la Uniev (1673). Pentru stadiul atins atunci de româna literară era o întreprindere dificilă, dar izbutită îndeosebi prin folosirea procedeelor poeziei populare. Inițiativele decisive ale mitropolitului Dosoftei pentru introducerea limbii române în Biserică vor fi înfăptuite cu *Liturghierul* (1679), carte fundamentală a cultului ortodox, tradusă pentru prima oară în limba poporului, ca „să-nțăleagă toți" cei ce nu știau slavona sau greaca, apoi *Psaltirea de-nțăles* (1680), în slavonă și română, *Molitvenicul* (1681) și cele patru volume de *Proloage (Viața și petrecerea sfinților*, 1682–1686). După surghiunul mitropolitului Dosoftei în Polonia, el își va continua acolo strădaniile cărturărești, până la stingerea sa din viață (1693).

Stăruințe pentru publicarea textelor religioase vor fi depuse de către mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei, cel ce tipărea în limba „rum(â)nească" *Cheia înțelesului* (1678), cu meșteri formați în Ucraina. Legăturile puternice menținute cu Biserica din Kiev în timpul păstoriei mitropolitului Petru Movilă au permis venirea în Principatele dunărene a unor

[1] Varlaam, *Opere*, ed. Mirela Teodorescu, București, 1984, p. 185.

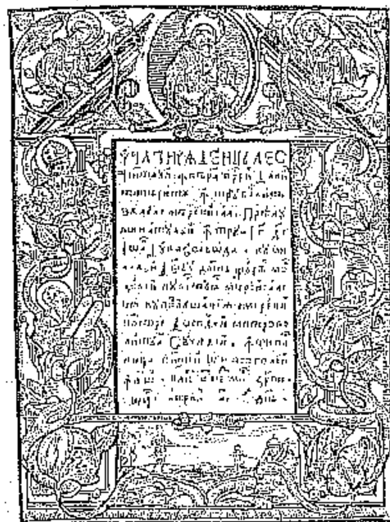

Fig. 298 Mitropolitul Dosoftei, *Psaltirea de-nțeles*, Iași, 1680.

gravori și tipografi, legături asemănătoare s-au stabilit în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea cu Biserica ortodoxă din Rusia.

Este vremea în care de sub teascul Mitropoliei Bucureștilor vor ieși: *Evanghelia* (1682) și *Apostolul* (1683), „spre mai aleasă înțelegere a limbii românești întru folosul creștinescului acestuia norodu"[1], cum arăta Șerban Cantacuzino, în prefața primei lucrări citate.

Cea mai valoroasă carte de la sfârșitul secolului al XVII-lea a fost *Biblia* de la București (1688), rezultat al unor îndelungate eforturi de traducere a scrierilor sfinte, de la textele coresiene până la *Noul Testament* al mitropolitului Simion Ștefan de la Bălgrad (Alba Iulia) (1648). Publicarea *Bibliei* a fost o însemnată contribuție la consacrarea limbii române în cultul ortodox, la progresul culturii românești.

În această epocă de puternică afirmare pe tărâmul literelor și artelor se distinge printr-o operă remarcabilă de ierarh cărturar, gravor, xilograf și scriitor Antim Ivireanul, mitropolitul Țării Românești, cunoscut îndeosebi prin predicile (Didahiile) sale de mare profunzime teologică și iscusință oratorică. Strâns legate de realitățile timpului, cu referiri curajoase la „atâtea nevoi și scârbe ce vin totdeauna, neîncetat de la cei ce stăpânesc pământul acesta"[2], ele nu cruță domnia și boierimea țării și se inspiră deopotrivă din scrierile sapiențiale clasice și din cultura populară.

Distinsul vlădică a fost angajat, cum s-a arătat în capitolul precedent, și în discuțiile polemice privitor la unele probleme de teologie dogmatică, tipărind la mănăstirea Snagov, în limba greacă, *Manualul despre câteva nedumeriri și dezlegări* al lui Ioan Cariofil (1697). Din scrierile sale, Antim Ivireanul apare ca un susținător al tradiției creștine, angajat în confruntarea popoarelor ortodoxe din vremea sa cu lumea otomană, cu catolicii și reformații.

[1] BRV, I, p. 250.
[2] Antim Ivireanul, *Opere*, ed. de G. Strempel, București, 1997, p. 6.

7. Istoriografia

Mai largile deschideri către învățământ și cultură ale societății românești în secolul al XVII-lea se fac simțite și prin noile opțiuni ale cărturarilor din mediul laic și monastic pentru scrieri de istorie universală, cum erau *Cronografele*, cu un conținut bogat, atractiv și pitoresc. Ele încorporau povestiri din trecutul vechilor regate și imperii ale Orientului și Europei (Persan, Macedonean, Egiptean, Roman, Bizantin, Otoman), încă din perioada biblică, pornind de la „Facerea lumii" și ajungând până la 1624.

Dintre cele mai cunoscute și răspândite în epocă, în Moldova și Țara Românească, sunt *Cronografele de tipul Danovici*, care au circulat paralel cu *Cronografele de tipul Dorotei*, întâlnite în Muntenia și Transilvania. Ele sunt traduceri ale unor texte grecești, prelucrate după cronicarul bizantin Manases.

Interesul pentru alcătuirea acestui gen de scrieri s-a făcut simțit la noi în mediul monastic, unde ieromonahul Mihail Moxa de la mănăstirea Bistrița-Vâlcea, a tradus în românește din limba slavonă, primul *Cronograf* de istorie universală, la 1620.

Prin stăruința mitropolitului Antim Ivireanul a fost alcătuit, la 1708, și un *Cronograf ilustrat*, înfățișând 500 de portrete alcătuite după *Vechiul Testament*, o adevărată serie genealogică pornind de la începătorii lumii biblice.

Este vremea în care oamenii de carte își arată interesul pentru *Istoriile* lui Herodot din Halicarnas (480–425 a.Chr.) sau Thucidide (460–395 a.Chr.), pentru filosofi, scriitori și poeți ai Antichității, operele lor, care au cunoscut traduceri în epocă, fiind cuprinse și în programele de învățământ din colegiile și academiile domnești de la București și Iași.

O adevărată stăruință pentru redescoperirea înțelepciunii și a experiențelor lumii de odinioară este vădită de preocuparea tânărului Constantin Brâncoveanu, fiul domnului Țării Românești, care, sub îndrumarea dascălului său Gheorghe Maiota, a tradus în limba greacă obișnuită *Viețile paralele* grecești și romane ale lui Plutarh, lucrare tipărită la 1704 de ieromonahul Antim Ivireanul în tipografia Mitropoliei din București.

Se prefigurează însă, în veacul al XVII-lea și genul nou al istoriografiei originale, cu scrieri alcătuire pe baza surselor din trecut, cercetate și folosite de reputați cărturari din Moldova și Țara Românească, formați în prestigioase școli umaniste. Este o istoriografie promovată de fruntași ai boierimii, care înlocuiește vechile anale alcătuite în mediul mănăstiresc sau la Curțile domnești. Aceasta a dat cronisticii vremii o mai mare profunzime și un mai larg orizont.

Sub semnul înnoirilor stă mai întâi *Letopisețul Țării Moldovei* (1359–1594) al marelui vornic de Țara de Jos, Grigore Ureche (circa 1550–1647), coborâtor dintr-o veche familie boierească, instruit în școala iezuiților din Liov. Scrierea marchează începuturile istoriografiei în limba română, așa cum este cunoscută din copiile ce ne-au transmis-o, cu intervențiile, îndeosebi ale lui Simeon Dascălul, dar și cu interpolările lui Misail Călugărul și Axinte Uricariul. Aceasta i-a determinat pe unii cercetători să atribuie redacția textului în forma în care este cunoscut lui Simeon Dascălul. Utilizând diferite surse, de

la vechile anale slavone și alte letopisețe ale țării, la cronici polone, ca aceea a lui Ioachim Bielski sau scrierea lui Martin Cromer privind regatul Poloniei, cosmografii și atlase ale lui Sebastian Münster sau Gerhard Mercator, Ureche a dat dimensiuni mai ample cronisticii moldave într-o viziune ce dezvăluie mentalul clasei stăpânitoare. Ea reliefează figura eroică a lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi în imagini sugestive ale lucrurilor „cele vitejești", o scriere nu numai de cunoaștere, dar și de învățătură, subliniind originea romană a românilor — „de la Râm" —, precum și ideea unității lor de neam în spațiul intra- și extracarpatic, realități privite în contextul mai larg al istoriei „altor țări ce sînt primprejur", o abordare deci într-o viziune umanistă.

Letopisețul Țării Moldovei de la Dragoș vodă până la Aron vodă fusese alcătuit de vornicul Ureche „de dragostea țării", cum va remarca Miron Costin, pentru ca acesta „să nu rămâie întru întunericul neștiinței", ci înfățișând imaginea Moldovei cu un trecut glorios, ceea ce explică și interesul pentru lectura cronicii păstrată în peste 20 de manuscrise.

Ideea lui Grigore Ureche, de a scrie un „letopiseț întreg", va fi reluată cu o gândire mai adâncă și într-un cadru mai larg de Miron Costin (1633–1691), format de asemenea în colegiile iezuite de la Bar și Camenița, în Polonia, unde se afla în refugiu cu părinții săi.

Cărturar cu un vast orizont, bun cunoscător al limbii latine și polone, ceea ce i-a permis folosirea a numeroase lucrări ale autorilor clasici și a cronicarilor timpului, participant la evenimente politico-militare, dar și ca diplomat, Miron Costin, marele vornic de Țara de Jos și mare logofăt, își va alcătui scrierile folosind nu numai sursele istorice interne și externe, ci și mărturiile orale și informațiile adunate de-a lungul propriei vieți.

Hotărât să ducă mai departe istoria țării sale, să înlăture cu argumente temeinice cele scrise de „băsnuitorii" care au intervenit în cronica lui Grigore Ureche, aducându-i „ocări", Miron Costin va continua *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă incoace* (1594–1661) până la domnia lui Ștefăniță Lupu vodă (text isprăvit la 1675), o amplă lucrare în care se reflectă evenimentele din întreg spațiul românesc, privind deopotrivă, fără „fațărie", și domniile din Muntenia sau craii din Transilvania. Așa cum s-a arătat, la aproape 2/5 din evenimentele desfășurate în ultimii opt ani ai *Letopisețului* său, el a fost martor, ceea ce explică și extensiunea acestei părți[1].

Bogăția informațiilor înfățișate cu evident spirit critic, ce-l așază mai degrabă între istorici, și frumusețea expunerii în limba română, anunță zorile istoriografiei moderne, într-un timp în care gândirea laică se afirmă treptat, în contextul culturii de mai veche tradiție teologică. Reprezentant al clasei nobiliare, Miron Costin este un susținător al intereselor boierimii, a prezenței ei la cârma statului și în ierarhia vieții sociale.

Printre principalele izvoare folosite la redactarea *Letopisețului* său se situează și *Chronica gestorum in Europa singulariorum* a lui Paul Piasecius, sursă ce a influențat sub aspect lingvistic, dar și al stilului, scrierile eruditului istoriograf moldovean.

Opera sa cuprinde și alte valoroase lucrări în limba polonă: *Cronica polonă — Cronica țărilor Moldovei și Munteniei* (1677), *Poema polonă, Istoria în versuri polone despre Moldova*

[1] Mihai Berza, în *Istoria României*, III, București, 1964, p. 286.

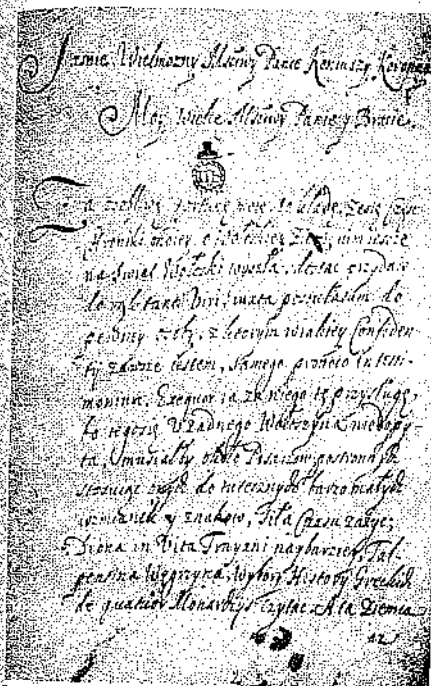

Fig. 299 Pagină din *Cronica Țării Moldovei și Munteniei*, în lb. polonă al lui Miron Costin, manuscris aflat în Polonia.

și Țara Românească (1684) și mai ales aceea de maturitate *De neamul moldovenilor din ce țară au ieșit strămoșii lor* (1686–1691), de fapt — așa cum s-a arătat — o scriere ce-i privește pe românii din cele trei state de la sud, est și nord de Carpați, la alcătuirea ei fiind folosit opusul *Origines et occasus Transylvanorum* al lui Laurențiu Toppeltin, în *Predoslovia* acesteia Miron Costin precizând: „Biruit-au gândul" să arăt lumii „din ce izvor și seminție sînt locuitorii țării noastre", adică ai „Moldovei și Țării Muntenești, și românii din țările ungurești", care „toți un neam și o dată sînt descălecați". O referire la unitatea poporului nostru, idee susținută în cuprinsul valorosului său studiu cu felurite dovezi istorice, geografice, arheologice, politice, lingvistice și etnografice. Străduințe firești pentru o istorisire ce-și desfășoară demersul din vremea lui „Traian învingătorul" sau de la „Dachia lui Decheval". Urmând să spună adevărul, el va formula și critici la cronicile interne ale lui Eustratie logofătul, Grigore Ureche și Simeon Dascălul.

Încorporând o amplă informație, opera sa cronistică a circulat în epocă, bucurându-se de interesul cititorilor, un manuscris al Letopisețului său ajungând în Biblioteca monarhului Franței, Ludovic al XV-lea (1725–1774), copiat la 1741.

Fiul eruditului istoriograf, Nicolae Costin (circa 1660–1712), își va îndrepta, de asemenea, atenția asupra trecutului Moldovei, reluând investigațiile în scrierea: *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*. Pentru aceasta el a folosit un mare număr de scrieri ale autorilor Antichității, pornind de la Thales din Milet, Herodot, Heraclit,

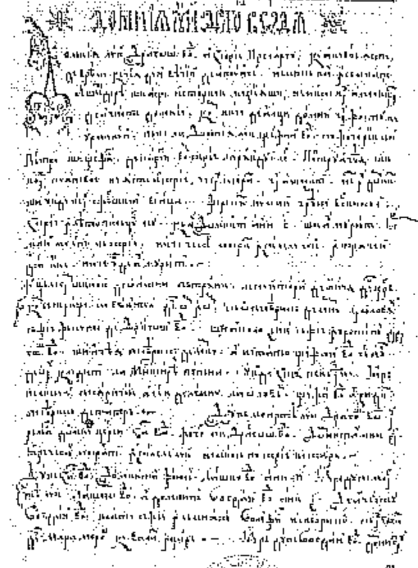

Fig. 300 Nicolae Costin, fila din *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, cu portretele imaginare ale voievozilor Sas, Dragoș și Lațcu.

Aristotel, Ovidiu, Cicero ș.a., dar și modele ale cronicarilor poloni: Długosz, Cromer, Bielski, Strzygowski. Nicolae Costin reușește să redea în lucrarea sa de compilație, în cadrul a cinci capitole, un amalgam de imagini din istoria veche, apoi se oprește la locuitorii Daciei, cărora le stabilește o ascendență desprinsă din *Vechiul Testament*. El va utiliza și sursele istoriografice ale lui Miron Costin și Grigore Ureche. Deși textul alcătuit până la 1601 este o operă de erudiție, el apare lipsit de coeziune și de discernământ în evaluarea critică a surselor. Partea de la 1661 la 1709 a *Letopisețului* a fost atribuită fie lui Nicolae Muste (așa-numita *Cronică racovițească*, *1661–1729*), fie lui Alexandru Amiras sau chiar lui Nicolae Costin[1].

Interesantă rămâne, fără îndoială, redacția datorată lui Nicolae Costin, marele logofăt, pentru anii 1709–1711, privind domniile lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir, care are caracterul unei cronici oficiale, bogată în informații desprinse din realitatea și evenimentele vremii.

În ceea ce privește activitatea istoriografică din Țara Românească, aici a cunoscut o mai largă circulație în epocă cronica oficială *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, redactată în limba română, cunoscută și sub numele de *Letopisețul cantacuzinesc*. Textul incorporează mai vechi anale și fragmente ale unor cronici de curte voievodală sau a unor puternice familii boierești. În structurile lui se individualizează cu deosebire scrierea alcătuită către sfârșitul domniei lui Matei Basarab, redacție aparte de cea succedentă. Aceasta reflectă pregnant, încă din timpul domniei lui Mihnea al III-lea Radu (1658–1659), realități din viața puternicului neam al Cantacuzinilor, aflat în conflict cu gruparea politică a boierimii pământene a Leurdenilor-Bălenilor. Întocmită astfel de un om de casă al vechii familii cu ascendență în lumea Bizanțului, identificat cu logofătul Stoica Ludescu, această parte din *istoria țării* este dominată de imaginea luptei și afirmării Cantacuzinilor, ca apărători ai tradițiilor și intereselor poporului, împotriva adversarilor lor. *Letopisețul* se încheie, pentru unele manuscrise, la 1688, iar în altele narațiunea își urmează cursul până la 1690, aducând la lumină valoroase informații din istoria politică și existența societății românești a vremii.

Cercetările întreprinse în deceniile trecute au pus în valoare nu numai manuscrise noi, ce aduc întregiri amintitei cronici oficiale a țării (manuscrisele de la Neamț, Căldărușani, Plumbuita), ci și redacții de interes aparte, cum este *Letopisețul* (1292–1664) tradus în arabă de patriarhul Macarie Zaim printr-un intermediar grecesc. Acesta, cum s-a arătat, precedând partea alcătuită pentru vremea Cantacuzinilor, este „cel mai vechi text păstrat până azi din tradiția cronicărească munteană"[1]. Un fapt deosebit referitor la structura cronicii este pus în evidență chiar de vechiul ei titlu transmis de versiunea arabă, „Istorii... despre domnii Țării Românești"[2], care va fi păstrat în cealaltă redacție a cronicii oficiale întocmită de Radu Popescu vornicul, și anume *Istoriile domnilor Țării Românești*.

Cronica de partidă a Bălenilor este, de asemenea, constituită prin utilizarea vechilor anale, începând din 1290 și până la 1728, ultima sa parte fiind dedicată domniei lui Nicolae Mavrocordat.

Ceea ce o deosebește de Letopisețul cantacuzinesc este nu numai atitudinea ostilă față de Cantacuzini, îndeosebi față de Șerban vodă, ci mai ales strădința autorului de a da un caracter mai larg scrierii sale pe care a ancorat-o în istoria sud-estului european, utilizând diferite izvoare din cronografia Moldovei, surse ale Bizanțului, ale lumii grecești și otomane. Autorul încorporează, în același timp, date din istoria statului moldav și din Transilvania, ca un reflex legat de creșterea conștiinței de neam a românilor din cele trei state de la sud, est și nord de Carpați. Sunt aspecte ce apropie valoric scrierile cronistice din Țara Românească de acelea ale cărturarilor eruditi din Moldova.

[1] Atribuire neacceptată de editorii *Letopisețului* lui Nicolae Costin (ed. C.A.Stoide și I. Lăzărescu, *Opere*, 1, Iași, 1976), dar asupra căreia s-a oprit N.A. Ursu, *Nicolae Costin autor al Cronicii anonime a Moldovei de la 1661 până la 1709*, în AIIX, 31, 1994, p.315–360, pentru a-i restitui paternitatea și asupra acestei părți!

[1] Virgil Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii", XXIII, 1970, 4, p. 679.

[2] Textul complet, în traducere românească, *ibidem*, p. 681–692; traducerea arabă a originalului român (pierdut) a fost publicat de Ioana Feodorov în „Mélanges de l'Université Saint-Joseph", Beirut, LII, 1991–1992, p. 3–71.

Pentru domnia îndelungată a lui Constantin Brâncoveanu, la îndemnul voievodului, Radu logofăt Greceanu (circa 1655/1660–1725) va întocmi scrierea *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688–1714)*, în care datele se succed în șirul cronologic al desfășurării lor, pentru a pune în lumină activitatea și personalitatea principelui și a-i incrimina pe potrivnicii lui.

Prezența lui Brâncoveanu în fruntea statului muntean este înfățișată și de o cronică anonimă, care își are sfârșitul în timpul lui Ioan Mavrocordat, *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ca și în aceea citată mai sus a lui Radu Popescu.

Deosebit de valoroasă prin dimensiunile investigației este, fără îndoială, *Istoria Țării Rumânești* alcătuită de Constantin Cantacuzino stolnicul (circa 1640–1716), o operă de erudiție, menită a sublinia originea latină a românilor și continuitatea lor în vatra vechii Dacii, tradiția lor istorică, acestea înfățișate nu ca „o mare grămadă de minciuni", cum se vedea în „cea Alexandrie", ci adunând de la istorici străini, greci, leși, unguri ș.a., „istorind de această țară ce va fi mai adevărat". El își începe cercetarea pornind de la *Istoria* lui Bonfinius, pentru a se referi la „numele" țării, la „stăpânitorii și lăcuitorii" Daciei, la cel ce a supus-o, „Traian Ulpie", folosindu-l și pe Cassius Dio, pe Zonaras ș.a. Cercetările sale s-au oprit la vremea trecerii hunilor în Pannonia, deși stolnicul și-a conceput scrierea de mai mare întindere „cât să va putea".

Dacă sub aspectul investigării surselor, a judecării lor, *Istoria* sa se situează pe un plan mai înalt, față de cronica lui Miron Costin, stilul expunerii este greoi, uneori mai puțin inteligibil.

8. *Literatura de pronosticuri și simboluri, cărțile populare și sapiențiale*

Interes pentru preocupările științifice, raționaliste, laice din cercurile culturale europene ale secolului al XVII-lea au avut și intelectualii din Țările Române, dovadă lecturile lor, atestate prin cărțile prezente în bibliotecile domnești, ecleziastice, boierești, descrise mai sus, dar despre o angajare hotărâtă pe făgașul unei culturi noi, paracreștine, cu timpul străină de tradiția riguroasă a Bisericii Răsăritului, nu se poate vorbi înainte de veacul următor, al filosofilor și iluminiștilor. Despre acest fenomen înnoitor se va trata în partea rezervată altei epoci din istoria românilor. Ca atare, până la apariția enciclopedismului european, îndeosebi a lui Dimitrie Cantemir, care va inaugura secolul al XVIII-lea al culturii românești, vădind receptivități, încă de la începutul activității sale, către filosofie, perioada înfățișată în acest volum este însă în bună parte atașată tradiției și veghează de domnie în contextul politic al vremii, precum și de boierime, legată de asemenea de tradiție, de păstrarea statutului ei.

Și totuși, din rândurile intelectualilor laici sau clerici care aveau acces la educația europeană prin studii, călătorii sau lecturi apar tocmai deschiderile către alte orizonturi decât cele tradiționale, religioase. Astfel, doar la câțiva ani după ce tradusese exegeze dogmatice din Sfântul Athanasie, apoi *Vechiul Testament* în întregime, spătarul Nicolae Milescu tălmăcește sau prelucrează scrieri cel puțin curioase, intitulate *Aritmologhion* (sau interpretarea numerelor), *Simbolurile împăraților*, *Hrismologhion* (deci carte de prevestiri), *Povești despre Sibile*, *Cartea hieroglifelor*.

Era manifestarea — cu alte mijloace de cercetare — a unui interes pentru literatura divinatorie și de prevestiri răspândită în perioada slavonismului cultural prin cărți ca *Gromovnicul*, *Rajdanicul* sau *Trepetnicul*, în care soarta lumii și a oamenilor era decriptată după fenomene meteorologice, după zodii, tremurăturile corpului etc. Preocupările pentru astrologie și ermetism, vii în epocă și în lumea apuseană, deși interzise de Biserică (Staico Grămăticul traducea în 1667 un indice de cărți oprite, între care și *Gromovnicul*), câștigă adepți și în lumea răsăriteană.

Cu prilejul unui fenomen teratologic (nașterea unui iepure monstruos, cu două capete), Șerban vodă Cantacuzino provoacă o adevărată dezbatere, în care doi învățați reputați, teologi și clerici, Ieremia Cacavela și Ioan Cariofil, își exercită disponibilitățile în a descoperi viitorul politic al Țării Românești (conflicte cu Imperiul otoman sau chiar eliberarea românilor de către austrieci). Constantin vodă Brâncoveanu era, cum se cunoaște, un cititor asiduu de almanahuri occidentale cu previziuni astrologice despre pieirea iminentă a puterii otomane. Nici Spătarul, nici învățații de la curtea domnească din Țara Românească nu puteau ignora însă canonul 6 al Sinodului al IV-lea, care condamna categoric practicile divinatorii[1]. Alcătuind pentru sora sa predoslovia *Triodului-Penticostar* slavonesc de la Târgoviște, din 1649, Udriște Năsturel își întemeiază aproape exclusiv pledoaria despre virtutea dărniciei pe citate din literatura sapiențială elină — Platon, Aristotel, Homer, Theognis din Megara ș.a.[2], demers neobișnuit pentru introducerea într-o carte creștină de cult.

Cititorii nefamiliarizați cu filosofia antică își satisfăceau setea de înțelepciune prin lecturi din alte izvoare decât cărțile bisericești, ca *Alexandria* sau *Esopia*, texte care circulau în traduceri românești manuscrise datând din secolul al XVII-lea și care vor fi frecvent tipărite după 1700. Viteazul rege macedonean Alexandru cel Mare era întruchiparea suveranului-filosof recomandat de Socrate lui Glaucon în *Republica* lui Platon, ca soluție la relele ce bântuiau omenirea, ideal împărtășit, firește, și de înțelepciunea populară românească. *Fabulele lui Esop* înfățișau aceleași virtuți și vicii ca și Părinții Bisericii, dar în imagini diferite, inedite, așadar mai atractive. La fel, literatura sapiențială indiană, ca prelucrarea creștină a vieții lui Buddha, devenită, în hagiografia greacă *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, de unde a preluat-o, printr-un intermediar în slavonă Udriște Năsturel în 1648, sau *Istoria Sindipii filosofului*, povestire persană tradusă în românește în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Larga răspândire a vieții fondatorului religiei budiste în mediile românești, ca model de asceză creștină, este confirmată și de faptul că tălmăcirea

---

[1] Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 271–274.
[2] *Ibidem*, p. 71–77.

lui Năsturel a fost copiată în 1671 de Fota grămăticul pentru arhimandritul Petronie de la mănăstirea Tismana–Gorj. Același grămătic domnesc realiza o nouă transcriere la 1675, la cererea lui Dumitrașco Știrbei, fost mare serdar, ceea ce relevă nu numai interesul mediului monahal, ci și al celui laic; la 1701, un Dosithei ieromonahul realiza o nouă copie a romanului *Varlaam și Ioasaf* cu cheltuiala lui Ioan, arhimandritul de la mănăstirea Hurezu–Vâlcea, iar pe un exemplar de la mănăstirea Neamțul, episcopul Pahomie al Romanului (1707–1714) va scrie reflecția: „minunată carte aceasta plină di toate învățăturile sfinte"[1].

Esopia, care îndeplinea și rosturi didactice, a circulat mai întâi prin ediții în limba elină ca cea de la Veneția (1619). Un exemplar fost în posesia lui Mihai Cantacuzino, mare comis (1714–1715), a ajuns apoi la Școala domnească din Iași, dăruit de Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului. Cartea era recomandată la 1707 și în programul de învățământ al Academiei domnești din București. O răspândire la fel de intensă a cunoscut vechea traducere a *Esopiei* alcătuită de Costea Dascălul din Șcheii Brașovului (1693). Se păstrează după aceasta copia ieromonahului Serafim, eclesiarhul mănăstirii Bistrița–Vâlcea (1704–1706) — *Isopie, adică cartea lui Isop înțăleptul*, apoi *Codicele Guran*, transcris de Mâinea grămăticul de la mănăstirea Comana–Ilfov, cu o însemnare a lui Ion abagiariu din Focșani (1712), manuscrisul copiat de popa Stanciu de la Mănăstirea Tuturor Sfinților din București, care a putut aparține chiar mitropolitului Antim Ivireanul. *Esopia* a fost încorporată uneori în miscelanee de literatură populară, împreună cu *Alexandria*, *Archirie și Anadan* (prelucrarea povestirii lui Ahikar Asirianul) și altor manuscrise.

Tot literaturii moralizatoare îi aparține *Floarea darurilor*, varianta românească a scrierii *Fiori di virtù* a lui Tommaso Gozzadini. Un manuscris din veacul al XVII-lea, în slavonă și română, în transpunere interliniară, era utilizat în învățământul vremii. Cartea a fost cunoscută și sub numele de *Albinuțe* (Albina), tradusă în 1689 din grecește de episcopul Mitrofan al Buzăului, deoarece era ca mierea „împodobită cu de toate felurile de dulci și sf(i)nte învățături", pentru cei „flămânzi de hrana cea sufletească"[2]. Ea prezenta, în numeroase capitole, virtuți și vicii, utilizând, fie simboluri animaliere luate din *Fiziolog*, fie istorioare din *Biblie*, din *Alexandria*, maxime ale înțelepților antichității (Platon, Socrate, Aristotel, Ovidiu, Cicero, Seneca ș.a.). Pentru a-i asigura o mai largă răspândire a fost tipărită de Antim Ivireanul în 1700 la mănăstirea Snagov. Cu toate acestea, ea a continuat să circule și în manuscris, la 1706 fiind încorporată într-un miscelaneu teologic în transcrierea lui Serafim monahul.

*

Scrierile cu caracter științific cuprinzând informații de referință și azi n-au lipsit cu desăvârșire în secolul al XVII-lea. În afara cronicilor amintite în paragraful anterior, care inaugurează cu mijloacele și în concepția acelei epoci istoriografia românească modernă,

[1] Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, ed. de D.H. Mazilu, București, 1989, p. 157.
[2] BAR, Ms. rom. nr. 1357, f. 1v.

se cuvin menționate contribuțiile excepționale la geografia și etnografia Asiei și Extremului Orient ale spătarului Nicolae Milescu, rezultatul călătoriei sale la Beijing din 1675–1678, ca ambasador al țarului Rusiei. La întoarcere, în Rusia el și-a prezentat *Raportul oficial* al soliei în China, însoțit de o hartă a regiunilor străbătute și lucrările *Descrierea Chinei (Asiei)*, prelucrare a cărții iezuitului Martin, și *Călătoria de-a lungul Siberiei*, de mare interes pentru cunoașterea unor teritorii și a unei lumi foarte puțin știute pe atunci în cercurile științifice europene.

Interesul cărturarilor români față de aceste lucrări este confirmat de faptul că în martie 1696, la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, un Mihail din Bizanț copia la mănăstirea Sf. Treime–Radu Vodă din București, versiunea greacă a *Călătoriei în China* a lui Nicolae spătarul[1]. Stolnicul însuși avea preocupări de geografie și cartografie. El a furnizat prețioase informații cărturarului bolognez Luigi Ferdinando di Marsigli, care pregătea o amplă lucrare despre regiunile dunărene și a întocmit o valoroasă *Hartă a Țării Românești*, cu detalii despre relief, împărțirea administrativă, localități, toponime, publicată de Anton Maria del Chiaro ca anexă a cărții sale *Istoria della moderne rivoluzioni della Walachia*, Veneția, 1718.

S-au alcătuit în secolul al XVII-lea și lucrări din domeniul filologiei, ca acel *Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor* (1649), cuprinzând 4 575 de cuvinte, de monahul Macarie Cozianul pisarul, la porunca egumenului Ștefan. El a avut ca model dicționarul lui Pamvo Berânda, apărut la Kiev (1627). Pe măsură ce sporeau traducerile textelor de slujbă bisericească, au fost întocmite și alte lucrări de acest fel. Se păstrează un lexicon copiat de diacul Mihai pentru preotul Eftimie (1673), altul alcătuit de Mihail logofătul din Târgoviște, fiul lui Oprea diaconul (1683), având circa 8 200 de cuvinte. Un *Dicționar slavo-moldovenesc* (1695) a fost semnalat într-o bibliotecă din Moscova. Pe la 1700 era întocmit un astfel de glosar și la mănăstirea Bistrița – Vâlcea, ajuns, în 1706 în posesia lui Serafim eclesiarhul. Tot spre sfârșitul secolului al XVII-lea, cărturarul brașovean Teodor Corbea alcătuia un dicționar latin-român, încurajat de episcopul Mitrofan al Buzăului, cu titlul *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*[2].

Apreciind necesitatea dicționarelor, principele Constantin Brâncoveanu a acordat sprijin la publicarea *Marelui lexicon* grecesc al lui Varinus Favorinus, la Veneția (1712).

De uz didactic au fost *Abecedarul grecesc*, tipărit la Iași (1651) și *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotrițki (1619), reeditată de Antim Ivireanul la mănăstirea Snagov, în 1697.

Remarcabilă pregătire filologică au avut în epocă editorii și traducătorii de texte în greaca veche, adesea lucrări voluminoase și dificile, realizate cu desăvârșită acribie și apreciate de specialiștii moderni. Tiparnițele de scrieri eline de la Cetățuia, București, Snagov, Râmnic, Târgoviște au dat la lumină opere patristice sau ale unor autori greci și români moderni, ca patriarhul Dositei al Ierusalimului, mitropolitul Antim Ivireanul

[1] Hurmuzaki, 14/1, p. 304, nr. CCCLXVII.
[2] Vol. I. *Studiu introductiv, note și text* a fost editat de Alin-Mihai Gherman, Cluj, 2001.

sau Dimitrie Cantemir (*Divanul*, 1698), după manuscrise culese, corectate și imprimate de meșteri români ca Mitrofan, episcopul de Huși, apoi de Buzău, Dimitrie Pădure ș.a., care asociau experienței lor de tipografi perfecta cunoaștere a limbii grecești și a operelor Sfinților Părinți ai Bisericii Ortodoxe. Aceste cărți au fost folosite în epoca publicării lor în controversele dogmatice între confesiunile creștine, iar în cea modernă la pregătirea edițiilor critice de literatură bizantină.

O dată cu introducerea limbii române în cultul bisericesc și în cultură, traducerea operelor patristice a ocupat un loc tot mai mare în activitatea literară, care va culmina în secolul al XVIII-lea prin mișcarea paisiană din Moldova și Țara Românească. S-au tradus îndeosebi scrieri ascetice și mistice (neptice, din gr. *népsis*, vigilență), care îndrumau spre perfecționarea spirituală, ca celebra *Scară a raiului* a Sfântului Ioan Climax (sec. IX), cea mai veche versiune descoperită, prin intermediar slavon, fiind aceea a mitropolitului Varlaam al Moldovei, către 1618, când era egumen al mănăstirii Secu. Amintim că Vlad Grămăticul copia în 1683 *Scara* pentru episcopul Ilarion al Râmnicului. S-au tradus în același veac *paterice* (sfaturi ascetice ale eremiților egipteni, *Apophtegmata Patrum*), texte hagiografice (*Proloagele* mitropolitului Dosoftei, amintite mai sus) și *Cuvintele lui Efrem Sirianul-Harapul* (se păstrează o copie transcrisă de monahul Iosif de la mănăstirea Argeșului în 1699).

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

DANIC

Mitropolia Țării Românești CXXIX/12, 13

Episcopia Râmnicului XXX/7, 11

Mănăstirea Râmnicu Sărat 11/42; IX/6

Documente istorice, CXXVIII/78, 80, 83–85, 148–150, 155, 156, 183

Manuscrise românești nr. 171, f. 236–246; nr. 295, f. 94; nr. 314, f.242–243 și 311

BÂRSĂNESCU, Ștefan, BÂRSĂNESCU, Florela, *Educația, învățământul, gândirea pedagogică din România. Dicționar cronologic*, București, 1978.

Bibliografia românească veche, 1508–1830, vol. I, ed.de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, București, 1903; vol. IV. *Adăogiri și îndreptări*, ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, București, 1944.

BORDEIANU, Mihai, VLADCOVSCHI, Petru, *Învățământul românesc în date*, Iași, 1979.

CAMARIANO, Nestor, *Catalogul manuscriselor grecești*, vol. II, București, 1940.

CANTACUZINO, Constantin stolnicul, *Istoria Țării Românești*, ed. Damaschin Mioc. Studiu introductiv de Damaschin Mioc și Eugen Stănescu, București, 1991.

CAPROȘU, Ioan, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I–III, *Acte interne*, Iași, 1999–2000 [vol. I, ed. cu Zahariuc Petronel].

Cartea Moldovei. Sec. XVII–înc. sec. XX. Catalog general, vol. 1, Chișinău, 1990.

Cărți românești vechi, Predoslovii. Antologie și cuvânt înainte de Tudor Nedelcea, Craiova, 1994.

CÂNDEA, Virgil, *Letopisețul Țării Românești (1292–1664), în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii", XXIII (1970), nr. 4, p. 673–692; cu ed. în limba arabă și franceză de Ioana Feodorov în „Mélanges de l'Université St. Joseph", Beirut-Paris, 1992.

Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate, vol. I–II, București, 1991–1998.

CODRESCU, Theodor, *Uricarul*, vol. III, ed. a II-a, Iași, 1892.

CORBEA, Teodor, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, vol. I, *Studiu introductiv, note și text*, ed. de Alin-Mihai Gherman, Cluj, 2001.

COSTIN, Miron, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958.

COSTIN, Nicolae, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, ed.de Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, Prefață de G. Ivănescu. *Opere*, I, Iași, 1976.

Capitolul IX

CULTURA ÎN TRANSILVANIA

I. Cultura românilor

1. Învățământul

În Transilvania veacului al XVII-lea, învățământul românesc nu cunoaște prefaceri atât de spectaculoase precum în regiunile extracarpatice, întrucât, aici, procesul de conturare a unei elite intelectuale de orientare umanistă, tipic occidentală, întâmpină serioase dificultăți, în absența unei pături aristocratice românești puternice și în condițiile confruntării cu inerentele bariere de ordin confesional. Pe de altă parte, la scara întregului principat transilvan, sistemul de învățământ umanist face progrese remarcabile pe fondul stării conflictuale antagonice, instaurată aproape pe durata întregului secol, între spiritul propagandistic al Reformei, exprimat prin curentul puritan de coloratură prezbiteriană și cel al Contrareformei, animat de ordinele monahale franciscan și iezuit.

Programul puritano-prezbiterian de difuzare a culturii a favorizat pătrunderea și răspândirea ideilor promovate de René Descartes (*cartezianism*), Ioan Koch (*cocceianism*) și Jan Amos Comenius la nivelul metodologiei pedagogice care se practica, la vremea respectivă, în spațiul intracarpatic. Ideologia calvină oficială, vădit incomodată de tenta mai radicală a curentelor menționate, le va condamna cu ocazia sinoadelor bisericii reformate de la Satu Mare, în 1646 (puritanismul) și Iernut, în 1673 (cocceianismul și carteziansimul).

Fig. 301 Jan Amos Comenius (1592–1670), umanist și pedagog, autor al *Didacticii*.

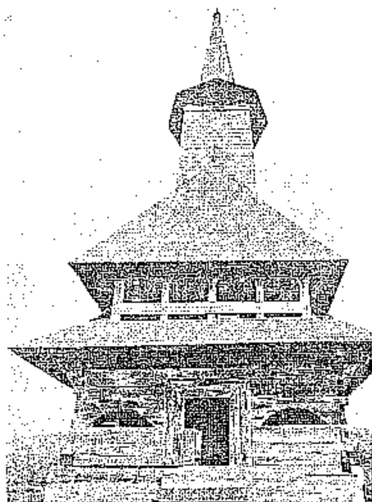

Fig. 302 Biserică maramureșeană din Rona de Jos, secolul XVII.

În secolul al XVII-lea, învățământul românesc din Transilvania înregistrează o evoluție favorabilă, în bună măsură datorită principiilor pedagogice promovate de Comenius, care preconizau derularea procesului educativ în limba maternă și dreptul la instruire al tuturor păturilor sociale, fără discriminări de natură etnică sau religioasă. În numele acestor deziderate, principele Gabriel Bethlen va consfinți prin lege (1624) — anulând un articol din legislația existentă — dreptul fiilor de iobagi de a se instrui, inclusiv în limba maternă. Respectiva politică școlară va fi continuată de principii Gheorghe Rákóczi I și Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Școli ortodoxe în limba română și slavonă. Școlile românești din mediul rural sau urban, menite să pregătească dascălii, preoții și cântăreții bisericești, își continuă în secolul al XVII-lea activitatea începută în veacul precedent. Asemenea instituții de învățământ funcționează, în perimetrul Principatului transilvan, pe lângă mănăstirile și bisericile maramureșene Peri, Ieud și Moisei. În același interval de timp, în mediul rural transilvănean, mai sunt semnalate școli dedicate formării personalului religios ortodox la Beclean pe Someș, Hăsdate, Copalnic-Mănăștur, Sâmbăta de Sus și Săliște, din vecinătatea Sibiului. Totodată, pe lângă episcopia Silvașului, de la Prislop, a funcționat o școală slavo-română destinată pregătirii clerului românesc, sub îndrumarea călugărilor localnici.

Însă cele mai semnificative instituții de învățământ românești din veacul al XVII-lea își derulează activitatea în mediul urban. De notorietate se bucură școala din Șcheii Brașovului, care polarizează elevi nu numai din Țara Bârsei sau teritoriul Principatului transilvan, ci și din anumite zone limitrofe ale Moldovei și Țării Românești, și cea din Bălgrad (Alba Iulia).

Școli românești calvinizate. Pe fondul ofensivei calvine, care cunoaște un notabil reviriment propagandistic în secolul al XVII-lea, după perioada de regres, instaurată o dată cu accederea la putere a principelui catolic Ștefan Báthory, se întemeiază o suită de școli românești, consacrate propagării protestantismului. În urma convertirii la calvinism a unui segment de populație românească din părțile Caransebeșului, Hațegului, Orăștiei și Făgărașului se creează centre de învățământ calvine, în limba română, la Lugoj, Caransebeș, Hațeg, Orăștie, Alba Iulia și, mai târziu, la Făgăraș. Școlile din Lugoj și Caransebeș au funcționat inițial de la mijlocul până la finele secolului al XVI-lea și au fost reînființate, în anul 1621, de principele Transilvaniei, Gabriel Bethlen, pentru a fi, ulterior, finanțate substanțial de Acațiu Barcsai, banul Lugojului și al Caransebeșului, nobil, probabil, de origine română. Din personalul didactic al acestor instituții românești de învățământ au făcut parte câteva distinse personalități culturale precum Efrem Zăcan, Ștefan Fogarasi și Mihail Halici-tatăl. Printre elevii școlilor respective se evidențiază Mihai Halici-fiul, exponent marcant al umanismului românesc de sorginte enciclopedică. Despre școala română calvină din Hațeg, fondată de Francisc Geszti, căpitanul cetății Deva, s-au conservat știri până spre sfârșitul secolului al XVI-lea, dar nu e exclus ca funcționarea acesteia să se fi prelungit și în deceniile următoare.

Fig. 303 Pastor calvin din Ardeal.

Întrucât ținutul Făgărașului fusese scos de sub jurisdicția vlădicilor români și supus autorității parohului reformat din Făgăraș, încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, Susana Lórántffy, văduva principelui Gheorghe Rákóczi I, a considerat oportună întemeierea unei școli românești de orientare calvină în zona respectivă, pe parcursul anului 1657. Această instituție de învățământ, care a funcționat la Făgăraș, alături de școala calvină maghiară, între anii 1657–1700, era de nivel elementar. Școala respectivă a fost finanțată din taxele („didactrul") achitate de elevi și din subvențiile furnizate de municipalitate sau de preoții și boierii români din regiune, care îmbrățișaseră religia calvină. Din aceleași fonduri era susținut un internat („alumneu"), destinat elevilor care proveneau din ținuturi mai îndepărtate. Școala calvină românească de la Făgăraș a funcționat, până la dizolvare (probabil în ultimii ani ai veacului al XVII-lea), în consonanță cu regulamentul întocmit de principesa Susana Lórántffy, admiratoare fervente a celebrului pedagog umanist ceh, Jan Amos Comenius. Nimeni nu putea ocupa funcția de preot sau învățător în satele românești calvinizate, din zona Făgărașului, fără să fi frecventat cursurile școlii amintite. Absolvenții merituoși își puteau continua studiile la diverse gimnazii calvine, cu asentimentul inspectorilor școlari. De altfel, după 1624, când principele Gabriel Bethlen anulează prevederile legislative transilvănene discriminatorii, numeroși români încep să frecventeze colegiile din Alba Iulia, Aiud, Cluj, Orăștie, Baia Mare și Târgu Mureș. E cazul nobililor de origine română Francisc Sebesi și Mihail Halici.

Școli catolice în limba română. Învățământul catolic în limba română este legat de activitatea pastorală a iezuiților din Transilvania. La solicitarea principelui Transilvaniei, Ștefan Báthory, primii reprezentanți ai ordinului iezuit se așază la Mănăștur, într-o mănăstire abandonată, în anul 1579. Abia în anul 1584, ei vor pătrunde în Cluj, unde vor întemeia un colegiu, în urma unor laborioase negocieri cu dregătorii orașului, purtate de Antonio Possevino, secretar al Companiei lui Isus și mesager diplomatic al papalității. Iezuiții au mai fondat misiuni la Alba Iulia (1581), Oradea (1584) și Odorheiu Secuiesc (1593). Compania lui Isus a fost expulzată din Transilvania la insistențele calvinilor, în anii 1588, 1610 (la ordinul principelui Gabriel Báthory) și 1652 (sub presiunea dietei din Alba Iulia).

În acest climat de tensiuni interconfesionale, la inițiativa iezuitului de origine română, George Buitul, se deschide la Caransebeș o școală pentru fiii nobilimii din regiune. Predarea se făcea în limba română, întrucât puțini reprezentanți ai păturii cneziale românești cunoșteau maghiara. Fondatorul școlii provenea dintr-o familie de nobili români din Caransebeș. Fusese educat de misionarul franciscan, Ștefan Szentandrássy, care, ulterior, a devenit episcop ales de Alba Iulia. Își continuase studiile la Colegiul iezuit din Viena și la Colegiul *Germanicum* din Roma. Nu știm însă dacă și după moartea sa (1653), la școala pe care o întemeiase la Caransebeș, învățământul în limba română s-a practicat în continuare. Presupunem că în respectiva instituție de învățământ și-a început pregătirea intelectuală Gabriel (Gavriil) Ivul, veritabil protagonist al umanismului românesc din secolul al XVII-lea în Banat și promotor al ideilor Contrareformei, care a fost admis în Ordinul iezuit pe parcursul anului 1637. Pe de altă parte, în anul 1643, e amintit, în calitate de învățător al școlii catolice din Caransebeș, Grigore Lonczay, un fost iezuit, despre care se afirmă că predica în limba română.

În ultimul deceniu al veacului al XVII-lea, sub auspiciile consolidării dominației habsburgice și prin aportul iezuiților, se întemeiază o serie de școli catolice, la care aveau acces și românii, precum liceul catolic din Sibiu sau seminarul romano-catolic din Cluj.

2. *Tiparul. Bibliotecile*

După încheierea activității tipografice prestate de Coresi (1583), în istoria tiparului românesc din Transilvania se înregistrează o pauză de mai bine de o jumătate de veac. Abia în prima jumătate a secolului al XVII-lea se pot identifica primele tentative de redresare a situației. Relansarea activității tipografice românești e sprijinită atât de principii calvini, începând cu Gabriel Bethlen și sfârșind cu Mihail Apafi, cât și de mitropoliții sau domnii munteni.

În scopul propagandei calvine, mitropoliților ortodocși de la Alba Iulia le sunt impuse, prin dispoziții princiare emise la sugestia superintendenților calvini, o serie de dispoziții, printre care și aceea de a înființa și a întreține o tipografie. Sub aceste auspicii, la cererea mitropolitului Ghenadie, mitropolitul muntean Teofil îl trimite în Transilvania pe

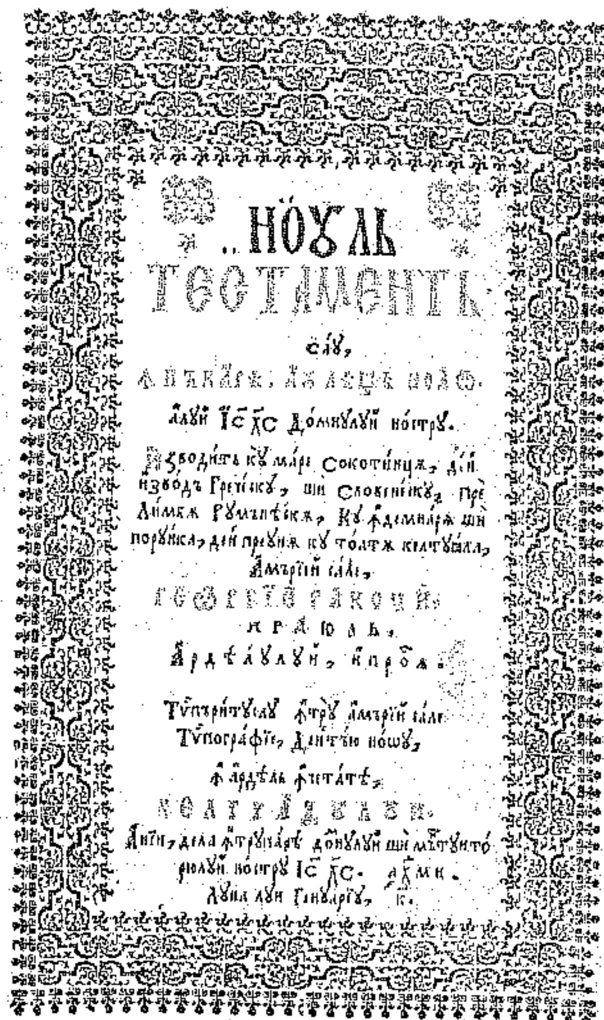

НОУЛЬ
ТЕСТАМЕНТ
сау,
лꙋи Іс Хс Домнꙋлꙋи нострꙋ.

Fig. 304 Noul Testament de la Bălgrad, 1648.

tipograful muntean popa Dobre. Acesta tipărește *Catehismul calvinesc* (1640), care și-a primit celebra replică a mitropolitului Varlaam, cu al său *Răspuns împotriva catihismului calvinesc* (mănăstirea Dealu, 1645). La 1641, reimprimă *Evanghelia cu învățătură* a lui Coresi. Un alt tipograf, Ștefan, venit din Țara Românească, în anul 1644, s-a aflat o vreme în serviciul mitropolitului Simion Ștefan. Unui al treilea tipograf, venit de peste munți, ieromonahul Silvestru, îi revin merite incontestabile în traducerea *Noului Testament* (1648) al mitropolitului Simion Ștefan după o versiune slavonă de la Moscova și un text grecesc. Cu lucrarea *Scutul catichizmusului* (1656), care se dorea originalul polemic la adresa Răspunsului publicat de Varlaam, tipografia românească din Alba Iulia își încheie temporar activitatea.

Existența unei tipografii românești la Blaj, în perioada la care ne referim, este improbabilă. Se presupune, totuși, pe baza unei liste de cărți publicată în 1935, că la Blaj ar fi văzut lumina tiparului, în 1678, două texte liturgice, un *Ceaslov* și, respectiv, un *Octoih*. Un caz similar este cel al *Calendarului*, evocat în scrisoarea, din noiembrie 1684, adresată craibirăului din Sibiu de către episcopul Ștefan al Râmnicului. Din ipotetica tipăritură românească sibiană nu s-a păstrat nici un exemplar.

La Alba Iulia activitatea tipografică e relansată în vremea principelui Mihail Apafi, cu concursul protopopului filocalvin Ioan Zoba din Vinț. Acesta, după ce imprimă la o tiparniță din Sebeșul Săsesc o culegere de predici funebre, traduse din maghiară, sub titlul *Sicriul de aur* (1683), tipărește la tipografia din cetatea de scaun a Transilvaniei: *Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare* (1685), *Ceaslovețul* (1687) și *Molitvenicul* (1689). Alte două cărți care apar acum, *Rânduiala diaconstvelor și cu a vădzlasenilor* (1687) și *Povestе a 40 de mucenici* (1689) sunt opera tipografului moldovean Chiriac, care a lucrat o vreme și la București.

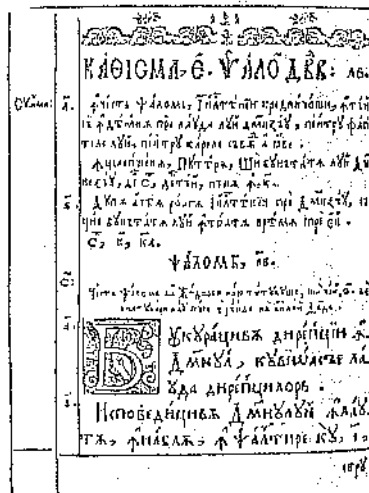

Fig. 305 Psaltirea de la Balgrad, 1651.

În anul 1689 tipografia românească din Alba Iulia își încetează activitatea, probabil în condițiile extinderii stăpânirii habsburgice și a ofensivei anticalvine a catolicismului. *Ceaslovețul* tipărit la Sibiu (1696) e acompaniat de o prefață, adresată mitropolitului Teofil de către „tipograful Popa Chiriac" (moldoveanul), care imprimase anterior cel puțin două cărți în orașul de reședință al principilor transilvani. Pentru a sprijini ortodoxia, Constantin Brâncoveanu îl pune la dispoziția noului mitropolit al Transilvaniei, Atanasie Anghel, pe experimentatul tipograf, transilvănean de origine, Mihai Iștvanovici. Acesta va tipări la Alba Iulia, în 1699, cartea *Chyriacodromion*, de fapt o reimprimare parțială a *Cazaniei* lui Varlaam și, în același an, *Bucoavna*, cea dintâi carte didactică în limba română. Mai trebuie înregistrată, în primul deceniu al secolului al XVII-lea, *Psaltirea* (1709), semnalată de Nicolae Iorga, ca fiind păstrată în biserica unită din Apoldu de Jos, despre care se presupune că a fost imprimată la Sibiu.

Cele mai semnificative biblioteci particulare din Transilvania veacului al XVII-lea, aparținând unor personalități laice sau religioase de origine română, sunt cele ale lui Mihail Halici și Sava Brancovici. Cărțile din biblioteca primului, consemnate într-o listă autografă, depășeau cifra de 500. Volumele au fost clasificate, chiar de posesor, pe domenii: enciclopedii, dicționare, filologie, poezie, retorică, teologie, istorie, filosofie, medicină, botanică, drept și miscellanee, între care multe manuscrise, moștenite de la tatăl său (*paterna manuscripta*). Pe lângă cărți în limbile curent uzitate în Transilvania, biblioteca lui Mihail Halici cuprindea și exemplare tipărite în elină sau ebraică. În biblioteca mitropolitului Sava Brancovici, reconstituită după un inventar, pe lângă tipărituri religioase în limba română, predomină lucrări în latină și maghiară. Biblioteca școlii românești de pe lângă biserica din Șcheii Brașovului a fost întemeiată, probabil, în ultimii ani ai secolului al XVII-lea.

3. *Literatura științifică și filosofică*

Activitatea lexicografică constituie un capitol distinct în cultura umanistă românească de sorginte științifică din Transilvania secolului al XVII-lea. Geneza lexicografiei românești poate fi amplasată în veacul al XVI-lea, când travaliul de traducere a unor texte slave a început să preceadă întocmirea unor vocabulare slavo-române. În secolul următor, o dată cu progresele culturii și intensificarea activității traducătorilor, apar dicționare bilingve, ba chiar și trilingve, în care una din limbi era româna, iar cealaltă latina sau o limbă modernă: germana, italiana sau maghiara.

Astfel, pe la 1700, Teodor Corbea, cărturar brașovean, trecut în serviciul domnului Constantin Brâncoveanu, întocmește un vocabular latin-român (de mari proporții, însumând 34 000 de cuvinte), intitulat *Lexicon latino-român (Dictiones latinae cum valachica interpretatione)*, cu sprijinul financiar furnizat de episcopul Mitrofan al Buzăului. Traducerea a fost efectuată după *Lexiconul latino-maghiar* al lui Albert Molnár, care a cunoscut trei ediții: la Nürnberg (1604 și 1711) și la Heidelberg (1721). Pe lângă lexicul vorbirii curente, dicționarul lui Teodor Corbea redă o serie de toponimice vechi, cu corespondentul uzitat în vremea sa.

Fig. 306 Luigi Fernando Marsigli.

În cercul unor cărturari bănățeni, eventual de orientare catolică, a fost alcătuit, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, un *Dictionarium Valachico-Latinum*, cunoscut sub numele de *Anonymus Caransebesiensis*, cu caractere latine și ortografie maghiară. Se pare că din același mediu intelectual provine dicționarul latin-maghiar-român, găsit de profesorul Carlo Tagliavini printre manuscrisele contelui Luigi Fernando Marsigli păstrate la Biblioteca Universității din Bologna. Manuscrisul trilingv anonim a fost probabil achiziționat de cunoscutul polihistor italian, în anii perioadei sale de rezidență în Transilvania.

Printre reprezentanții păturii nobiliare românești bănățene, angrenați în curentul oriental-european al Contrareformei, se numără și Gabriel (Gavriil) Ivul, autor al unor consistente tratate de filozofie catolică, străbatute de un profund suflu neoaristotelic și chiar raționalist. Născut într-o familie nobiliară românească din Caransebeș, în anul 1619, viitorul educator și teoretician iezuit, după ce-și încheie pregătirea la o școală catolică locală, își continuă studiile la universitățile din Viena și Cașovia (Košice). După ce obține titlul de doctor, predă vreme de trei decenii matematică, filozofie și teologie, pe postul de profesor „ordinarius", la universitățile pe care le frecventase în postura de student. Decesul său a survenit la Cașovia (Košice), în anul 1678, după ce în ultimii 12 ani de viață funcționase în calitate de „studiorum praefectus" (îndrumător științific).

Preocupările filosofice ale lui Gabriel (Gavriil) Ivul s-au concretizat într-o suită de opere, elaborate în limba latină, care propagă spiritul aristotelic în accepțiune iezuită: *Popositiones ex universa logica*, *Philosophia novella* (Cașovia 1661 și Zagreb 1663), *Philosophia* (Viena, 1665). Printre lucrările sale teologice, animate de același spirit raționalist de dispută, pot fi evocate *Theses et antitheses Catholicorum et Acatholicorum* (Cașovia 1667), *Historica Relatio Colloqui Cassoviensis. De Judica Controversiarum Fidei* (f.l., 1666) și *Lapis Lydius* (f.l., f.a.). Bibliografia contribuțiilor sale filosofico-teologice e completată de un manuscris cu conținut inspirat din morala aristotelică, intitulat *Tractatus de Virtutibus Officia, Fide, Spe et Charitate*, scris în colaborare, cu un alt iezuit, Stanislas Gosecki.

În secolul al XVII-lea apar primele exemple de literatură istorică transilvăneană în limba română. Prima inițiativă de acest gen este *Cronica protopopului Vasilie din Șcheii Brașovului*, care acumulează atât știri locale cât și informații cu privire la viața profană sau religioasă a românilor brașoveni, în intervalul cronologic 1395–1633. Manuscrisul original, conceput în limba română, s-a pierdut, dar textul s-a conservat într-o traducere

germană. O variantă a originalului românesc a fost încorporată în cronica lui Radu Tempea II, din secolul următor.

Autorul unei alte cronici românești este Gheorghe Brancovici, care se considera descendent al despoților Serbiei. S-a născut la Inău, ca frate mai mic al vestitului mitropolit ortodox de Alba Iulia, Sava Brancovici. După ani de peregrinări prin Țara Românească și Rusia, se întoarce în Transilvania, o dată cu succesele militare ale Austriei împotriva Imperiului otoman. Se visează lider politic al slavilor de sud și le adresează acestora o proclamație. Generalul trupelor imperiale, surprinzând tratativele „despotului" sârbilor cu Rusia, îl arestează. Drept urmare, până în anul morții, 1711, Gheorghe Brancovici a fost deținut în diverse închisori imperiale. În timpul șederii sale în Țara Românească a scris o istorie a slavilor, în românește, deci pentru români, intitulată *Cronica slovenilor, Misii cei din sus și cei din jos Misii*. Unul dintre protagoniștii acestei cronici românești a lui Gheorghe Brancovici este Iancu de Hunedoara, eroul „cruciadei" antiotomane medievale pe teritoriul Serbiei și al Bulgariei.

În același secol, al XVII-lea, Joannes Kájoni Valachus de Kis Kájon, egumen catolic din Șumuleu-Ciuc, de origine română, scrie în limba maghiară o *Cronică rimată* despre luptele dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, din anul 1653. Ioan Caioni este și autorul unor încercări muzicale, „Codex Caioni", o antologie muzicală, cuprinzând transcripții pentru orgă a unor melodii populare maghiare și românești. Este primul document scris referitor la muzica populară românească. Tot în maghiară își ține jurnalul Francisc Sebesi (Sebeșan), mic nobil de origine română din Caransebeș, care efectuează o serie de misiuni diplomatice pentru principii Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I-ul și Gheorghe Rákóczi al II-lea. Însemnările sale de călătorie, în lumea otomană (la Sarajevo — 1631, Constantinopol — 1652-1654, Buda — 1655), Polonia (1656) sau zonele căzăcești (1657), constituie o sursă nemijlocită de informații istorice despre viața politică a Europei de Est și Sud-Est, pe parcursul secolului al XVII-lea. Un izvor istoric mai puțin complex reprezintă scrierea lui Teodor Corbea, *Însemnarea pentru solia mai marelui mieu frate David ceaușu* (...), în care e relatată călătoria lui David Corbea, fratele autorului, la curtea regală poloneză, în calitate de sol al domnului Constantin Brâncoveanu. Însemnarea, concepută în românește, sintetizează orientarea politică a Țărilor Române, la sfârșitul secolului al XVII-lea.

4. Beletristica. Literatura religioasă

Traducerile. Beletristica transilvană, în limba română sau scrisă de autori identificați ca fiind de etnie română, se restrânge la mai multe tentative de versificație, deseori ocazionale. Astfel, iezuitul Gabriel (Gavriil) Ivul, consacrat prin lucrări de filosofie și teologie, manifestă și înclinații literare, redactând, în latină, o antologie de 27 de poezii, care vede lumina tiparului la Viena, în 1655, sub titlul *Poesis Lyrica*.

Încercări literare semnificative, în diverse variante ale genului liric (poezii, imne, ode, acrostihuri), realizează Mihail Halici-fiul, reprezentant marcant al umanismului românesc bănăţean. Descendent al unei familii nobiliare româneşti, de religie calvină, el s-a născut la Caransebeş, în anul 1643. Şi-a început educaţia în oraşul natal, pentru a o continua la liceul lutheran din Sibiu şi colegiul calvin din Aiud. Ulterior, vreme de câţiva ani, conduce destinele şcolii calvine din Orăştie. După vehementele dispute teologice din anii 1672-1674, Mihail Halici-fiul este expulzat din oraşul Aiud şi, până la urmă, obligat să părăsească Transilvania. Călătoreşte prin Ţările de Jos şi Anglia. Se presupune că a murit în jurul anului 1712, fără a reveni în Transilvania.

O bună parte din exerciţiile poetice ce-i aparţin lui Mihail Halici-fiul este constituită din ode dedicate profesorilor şi prietenilor intimi. Lirismul său, se pare, e tributar cărţii lui Theodor de Bèze, *Poëmatum*. Din seria de versificaţii ale lui Mihail Halici, oda închinată amicului său Francisc Pariz Pápai, care-şi luase doctoratul la Basel, publicată în anul 1674, în *Vota solemnia quae Nobilissimi et clarissimi Viri d. Francisci Pariz de Papa Transylvano Honoribus Doctoratibus* este prima creaţie poetică de acest gen în limba română.

Prietenul lui Mihail Halici, poetul sas Valentin Franck von Franckenstein, tipăreşte în culegerea sa plurilingvă de versuri, *Hecatombe sententiarum Ovidianorum germanicae imitatorum*, apărută în 1679, şi 80 de versuri româneşti cu litere şi ortografie maghiară. Versurile româneşti cuprind epigrame (sentenţe) inspirate din opera poetului antic latin şi versiunea românească a poeziei lui Simon Dach, *Wohl den, der sich nur lasst begnügen*. Cam în aceeaşi vreme Nicolae Petrovay din Petrova, copia într-un codice *Ocinaşele (Tatăl nostru)* şi câteva versuri, printre care un *Cântec românesc de dragoste scris*.

Lucrările religioase, scrise sau tipărite în limba română, sunt preponderent traduceri sau, în cel mai bun caz, adaptări. Seria acestor tălmăciri e deschisă de iezuitul bănăţean George Buitul, care traduce în limba română *Catehismul* catolic al lui Canisius. Lucrarea a fost imprimată la Pozson (Bratislava), în anul 1636, şi s-a retipărit, la Cluj, în 1703.

Un alt intelectual român din secolul al XVII-lea, care s-a manifestat în domeniul traducerii, este Ştefan Fogaraşi din Lugoj. În slujba prozelitismului religios calvin el tălmăceşte în limba română, pentru şcolile Lugojului şi Caransebeşului, *Catehismul*, care apare la Alba Iulia, în 1648. Fogaraşi este şi traducătorul unor psalmi, a căror versiune românească era utilizată în şcolile bănăţene încă din 1640. Mihail Halici-tatăl încheie seria traducătorilor bănăţeni în limba română, din secolul al XVII-lea. Prin cei doi psalmi traduşi în limba română, la 1637, din cartea de cântece a lui David Francisc şi Szegedi Gergeli, acesta inaugurează o suită de traduceri în plan religios, continuată de Grigore Sandor din Haţeg, la 1645, şi Ioan Viski din Sântămăria Orlea, la 1697.

Cea de-a treia contribuţie culturală a lui Teodor Corbea este *Psaltirea în versuri*, elaborată după stabilirea autorului în Rusia şi dedicată ţarului Petru I. Manuscrisul original cuprinde versurile la stema Rusiei, o prefaţă laudativă, adresată ţarului, un poem închinat împăratului David (toate redactate în ruseşte şi apoi traduse în româneşte) şi cei 150 de psalmi versificaţi numai în limba română. Teodor Corbea a donat bisericii din Braşov manuscrisul *Psaltirii*, în anul 1725, după cum menţionează o însemnare de pe ultima pagină.

În condiţiile naţionalizării limbii şi a tiparului, sub auspiciile acerbei confruntări între spiritul Reformei şi al Contrareformei, cultura română din Transilvania face o serie de paşi importanţi, pe parcursul secolului al XVII-lea, spre integrarea sa în „marea republică de spirit cultural" care devenise Europa.

II. Cultura saşilor transilvăneni

1. Învăţământul

În ciuda faptului că istoriografia europeană estimează veacul al XVII-lea drept tumultuos şi turbulent, sfâşiat de contradicţii, frământări sociale şi politice sau conflicte militare cronice de anvergură regională, dar, uneori, chiar şi continentală, pentru Transilvania prima jumătate a secolului respectiv se confundă cu o epocă de aur, caracterizată prin stabilitate politică, tendinţe mercantile în economie şi toleranţă religioasă. „Criza", mai mult sau mai puţin devastatoare, care a favorizat instalarea unui climat de decadenţă, s-a declanşat în Principatul transilvan abia după 1650.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea, sistemul de învăţământ umanist realizează progrese considerabile, o dată cu difuzarea la scară europeană a ideilor pedagogice vehiculate de Jan Amos Comenius. Operele prestigiosului umanist ceh au fost traduse şi receptate în mediul cultural săsesc transilvan la relativ scurt timp după apariţia lor în Europa Occidentală. Astfel, lucrarea acestuia, *Janua linguarum reserata* (Poarta deschisă a limbilor), Leipzig, 1631, care, la vremea respectivă, era cel mai modern manual şcolar din Europa Centrală, a fost tipărită la Braşov, în 1638, sub titlul *Güldene Sprachen-Thür oder ein Pflantzgarten aller Schprachen und Wissenschaften* (Poarta de aur a limbilor sau o pepinieră a tuturor limbilor şi ştiinţelor), şi a cunoscut zece reeditări până în 1658. În 1657, braşovenii tipăresc o altă lucrare celebră a lui Comenius, *Orbis sensualium pictus* (Icoana lumii percepţiilor). Sub influenţa notoriului pedagog umanist, care, între anii 1650 şi 1654, a predat la Sárospatak (Ungaria), în şcolile săseşti din Transilvania se produce un reviriment al învăţământului în limba maternă, iar pe plan metodic se pune accent mai ales pe capacitatea de înţelegere a elevilor şi în mai mică măsură pe memorare.

Ecourile acestei orientări pedagogice se fac încă persistent auzite în universul gimnaziilor săseşti din Transilvania până la începutul secolului al XVIII-lea. În această ordine de idei, merită evocate discursurile inaugurale *De studiorum impedimentiis* (Despre piedicile studiilor) (1690) şi *Consilium de Schola* (Dezbatere despre şcoală) (1705), rostite de Marcus Fronius, lector la gimnaziul din Braşov, în perimetrul cărora este repudiat formalismul, probabil încă prezent în procesul instructiv-educativ şi se pledează în favoarea cultivării disciplinelor „reale" (fizica, astronomia, geografia, istoria). În paginile unei *Visitationsbüchlein* (Condicuţă de inspecţie) acelaşi remarcabil pedagog se pronunţă pentru facilitarea accesului la instruire al tinerilor merituoşi, care proveneau din anumite medii defavorizate.

În pofida unui suflu novator cartezian, forurile ecleziastice evanghelice îşi vor exercita tutela şi pe parcursul secolului al XVII-lea asupra sistemului de organizare a şcolilor săseşti, a disciplinelor de învăţământ, a conţinutului manualelor şi a conduitei dascălilor. E drept, la întrunirile Universităţii săseşti erau uneori abordate şi probleme şcolare. Pe de altă parte, prin tradiţie, comitele saşilor promitea întotdeauna, la preluarea funcţiei, că va proteja instituţiile şcolare de pe pământul regesc (crăiesc).

Fig. 307 Rector sas al unui gimnaziu din Transilvania.

În anul 1660 erau semnalaţi în mediul rural săsesc 224 de rectori, pe lângă cei 238 de preoţi lutherani. Prin urmare, la ora respectivă, în zona săsească, fiecărui sat îi revenea un dascăl. Toate comunităţile săteşti aveau obligaţia de a construi o şcoală şi de a o întreţine. Există şi cazuri când în mediul rural funcţionează şcoli extrem de performante. De exemplu, la 1671 episcopul Adami întemeiază în Biertan, scaunul său intendenţial, o şcoală de ţinută, care rivaliza cu gimnaziile orăşeneşti.

În şcolile rurale săseşti se învăţau scrisul, cititul, socotitul, precum şi anumite rudimente de latină (dacă dascălul avea pregătire în domeniu), religie (*Catehismul* lui Luther) sau muzică. Pentru scris se utilizau tăbliţe din lemn şi mai rar „diarii" (caiete). Accentul se punea, evident, pe memorare. Manualele încă lipsesc, până la sfârşitul secolului al XVII-lea. O primă carte şcolară pentru deprinderea elementelor de latină, concepută de braşoveanul Valentin Greissing, vede lumina tiparului în 1693, sub titlul *Kinder-Donat* (Darul copiilor). Dascălii şcolilor săseşti erau slab remuneraţi. Rectorul Johann Krempes din Sibiu susţine că salariile lor erau similare cu cele ale groparilor.

Gimnaziile săseşti din Braşov, Sibiu, Bistriţa, Sighişoara, Mediaş, întemeiate în veacul precedent, continuă să funcţioneze şi în secolul al XVII-lea. Excepţie face Sebeşul, unde gimnaziul e distrus, o dată cu întreaga localitate, în urma unui raid pustiitor al turcilor (1661) şi se va reface abia în primele decenii ale veacului al XVIII-lea. Aceste şcoli superioare dispuneau de regulamente complexe de funcţionare (unele fuseseră concepute în secolul precedent), care aveau toate calităţile unei legislaţii didactice. Pentru efortul lor intelectual, rectorii gimnaziilor săseşti erau răsplătiţi modest. Cel din Sibiu era remunerat cu 120 fl./an, cel din Sighişoara cu 80 fl./an, iar cel din Sebeş cu 50 fl./an. Festivităţile şcolare, precum celebrul *Grigorifest*, ocazionat de încheierea semestrului, la 12 martie, constituiau prilejul pentru organizarea unor serbări câmpeneşti tradiţionale, deseori cu iz carnavalesc şi chiar a unor spectacole teatrale. La 1669, sala în care se desfăşura o reprezentaţie teatrală, cu aluzii anticlericale a gimnaziştilor braşoveni, a fost părăsită ostentativ de reprezentanţii indignaţi ai patriciatului conservator, în timp ce plebea orăşenească a rămas pe loc, amuzându-se copios. Datorită războaielor şi a epidemiilor de ciumă, învăţământul gimnazial săsesc din Transilvania traversează, în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, un interval de involuţie. La 1700, gimnaziul din Bistriţa număra 11 elevi, iar cel din Sighişoara, la 1709, doar şapte.

Cu ocazia adunării sinodale evanghelice din 1647 și a întrunirii Universității săsești din 1653, reprezentanții sașilor au lansat ideea întemeierii unui colegiu de rang universitar, după modelul Academiei din Alba Iulia, fondată la 1622 de principele calvin al Transilvaniei, Gabriel Bethlen. Întrucât nu se obține sprijin princiar pentru înființarea unei universități evanghelice, absolvenții gimnaziilor săsești vor continua să-și desăvârșească pregătirea intelectuală în diverse centre universitare europene. Ei reprezentau cam 58% din cifra totală de tineri ardeleni care frecventau instituțiile de învățământ superior occidentale, pe parcursul veacului al XVII-lea. În prima jumătate a secolului, studenții ardeleni, inclusiv sașii, ocolesc Germania, care era teatrul de desfășurare a Războiului de 30 de ani și se îndreaptă spre nordul Italiei (Padova) sau spre Olanda și Anglia. Abia după încheierea Păcii westfalice, Wittenberg-ul redevine centrul universitar cel mai frecvent vizat de absolvenții gimnaziilor săsești. Numai cam 2,4% dintre absolvenții saxoni ai universităților occidentale renunțau să se întoarcă pe meleagurile natale.

Martin Schmeitzel (1679–1747), originar din Brașov, care a fost profesor de istorie și științe politice la universitățile din Jena și Halle, unde a predat chiar un curs de istoria Transilvaniei, constituie un asemenea caz de excepție. Prelegerile sale privind Transilvania (*De rebus Transilvanicis historicum absolventum* — Încheiere istorică despre problemele Transilvaniei sau *Collegium in res Transilvanicas praelectum* — Colecție de prelegeri asupra problemelor transilvane) nu au fost tipărite, dar se păstrează în numeroase copii, aparținând studenților sași, la arhivele din Sibiu, Brașov sau Medias.

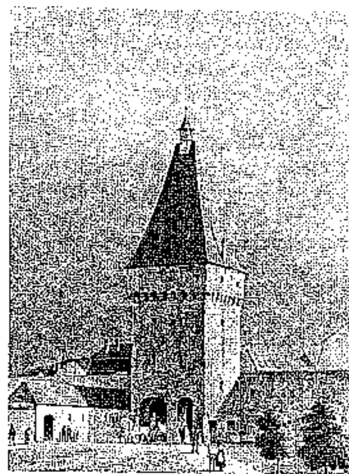
Dintre absolvenții care reveneau în Principatul transilvan, numai 10,3% deveneau medici, funcționari sau tipografi. Restul optau pentru profesia de dascăl sau preot. În principiu, studenții originari din Transilvania, deci inclusiv sașii, au frecventat, pe parcursul secolului al XVII-lea în jur de 60 de universități și școli superioare europene. Cei de sorginte saxonă plecau la studii în străinătate pe la vârsta de 22–24 de ani. Un mare număr dintre aceștia erau originari din Brașov, Sibiu, Bistrița, Sighișoara și Mediaș. Simptomatic e faptul că numărul studenților proveniți din localitățile săsești mai mici (Cisnădie, Sebeș, Agnita, Prejmer, Slimnic, Feldioara) este în veacul al XVII-lea în scădere față de perioada medievală.

2. *Tiparul. Bibliotecile. Librăriile*

Tipografiile din Transilvania secolului al XVII-lea sunt, în majoritatea cazurilor, proprietatea principilor, a orașelor sau a Bisericii. Proprietarii le concesionează deseori unor particulari. Pe parcursul secolului al XVII-lea, în Sibiu funcționau mai multe tipografii. Prima, care aparținuse inițial unui oarecare Simon Grüngrass, schimbă, până la 1667, mai mulți proprietari, precum: Jacob Thilo, Marcus Pistorius și Abraham Kertesz. După decesul ultimului, tipografia ajunge în proprietatea principelui, care o donează colegiului din Aiud. A doua tipografie a fost în proprietatea lui Stephan Jüngling, între anii 1666 și 1684. De la văduva acestuia municipalitatea a cumpărat-o pentru 115 florini.

În anul 1693 tipografia ajunge în posesia familiei Barth.

În primul sfert al secolului al XVII-lea, activitatea tiparniței din Brașov a încetat cu totul. După 1626, sunt amintiți, în calitate de proprietari ai tipografiei brașovene: judele Michael Herrmann, Peter Pfannschmiedt și medicul Lucas Seulen. În vremea respectivă mai practicau activitatea de tipografi Martin Wolfgang și Nicolaus Müller. Hârtia utilizată de aceste tiparnițe provenea din import (Viena, Polonia și Turcia), deoarece moara de hârtie de lângă Brașov, întemeiată la mijlocul secolului precedent de Hans Fuchs și Johannes Benkner, fusese distrusă în timpul confruntărilor militare din anul 1603.

Fig. 308 Sibiu, poarta Cisnădiei (demolată în 1836).

În perioada 1573–1683, se tipăresc la Sibiu 83 de cărți, din care 31 sunt editate de sași transilvăneni. Începând cu anul 1606 se editează și în Transilvania, anual, calendare. Până la mijlocul secolului apar reeditări ale unor calendare străine. Apoi se tipăresc calendare al căror conținut e elaborat de autori locali. Astfel, Georg Rhodius editează, în anii 1659 și 1664, *Kronstädter Kalender* (Calendarul brașovean), iar Jacob Schnitzler *Hermannstädter Kalender* (Calendarul sibian), în anii 1666, 1667 și 1669.

În orașele săsești comerțul de carte era încă vag organizat. În 1616 e pomenit, pentru o scurtă perioadă de timp, în Sibiu, „comerciantul de cărți" Benjamin Fiebick. Abia în 1712 începe să funcționeze în oraș o librărie autentică, întemeiată de profesorul din Halle, Chr. Voigt, care comercializa cărți de import, în general tipărituri de orientare pietistă.

În secolul al XVII-lea, în centrele urbane ale sașilor transilvăneni au deținut biblioteci personale remarcabile câțiva reprezentanți ai „inteligheției laice", precum Johann Oltard, Gallus P. Lutsch, Matthias Miles, Petrus Rihelius și Valentin Franck von Franckenstein. Majoritatea acestor colecții bibliofile au intrat, prin testament, în posesia bibliotecilor școlare. De altfel, judele regesc Albert Huet a inaugurat o veritabilă tradiție în acest sens, donându-și fondul personal de carte, la 1609, așa-numitei „Kapellenbibliothek", care funcționa în incinta gimnaziului din Sibiu. În urma donațiilor, respectiva bibliotecă a ajuns să dețină, în anul 1680, 2 614 volume. Acest tezaur bibliofil se păstrează astăzi în biblioteca muzeului sibian Brukenthal.

Biblioteca gimnaziului săsesc din Brașov a pierit, din păcate, într-un incendiu din anul 1689. Din cataloagele care s-au păstrat, rezultă că biblioteca deținea, în anul 1668,

un fond de 486 de cărți. Cam 75 de cărți fuseseră dăruite școlii de judele orașului, Michael Weiss. Din incendiu n-au scăpat decât 26 de exemplare. Tradiția locală ardeleană pretindea că, încă din secolul al XVI-lea, biblioteca din Brașov adăpostea manuscrise prețioase, provenind din bisericile grecești distruse de turci și din mânăstirile ortodoxe extracarpatice, cât și unele cărți care aparținuseră Bibliotecii Corvina. Codicele Nilus, adus de Honterus din Țara Românească, precum și cele câteva codice provenite din Biblioteca Corvina, menționate, în cursul secolelor XVII–XVIII, în spațiul transilvan, par să confirme că tradiția amintită ar ascunde un sâmbure de adevăr istoric. Chiar și biblioteca gimnaziului săsesc din Sighișoara deținea, din momentul când a fost întemeiată de rectorul Martin Kelp, un fond de 148 de cărți.

3. Presa

Desigur, în secolul al XVII-lea, este încă prematur să vorbim de circulația presei sau de tipărirea unor periodice autohtone, în mediul cultural specific al sașilor transilvăneni. Totuși, așa-numitele *Newer Zeitungen* (Avisis), bogat ornamentate cu gravuri în lemn (xilografii) pe foaia de titlu, care începuseră să fie tipărite în Europa Occidentală (Franța, Germania), încă din veacul al XVI-lea, încep să fie răspândite, în această perioadă, și în Europa Centrală sau Orientală, de către eventuali studenți vaganți (precum sașii de extracție patriciană Tobias Fleischer și Michael Fronius), care reveneau din acele „Bildungsreisen" (călătorii de studii), devenite o modă printre anumiți „scholares" avuți. Cu certitudine, respectivele broșuri, care conțineau informații eterogene, deseori de o actualitate îndoielnică, erau comercializate de către cântăreții ambulanți, în centrele de cultură săsească ale Transilvaniei, cu ocazia zilelor de târg sau bâlci.

4. Literatura științifică

Dovezi peremptorii în sensul că viața spirituală a sașilor transilvăneni nu a stagnat în contextul frământatului secol al XVII-lea, ar fi abandonarea religiozității mistice medievale, apariția unei literaturi diversificate în domeniul științelor naturii și sistarea macabrelor procese de vrăjitorie, la ordinul comitelui Andreas Teutsch. Totodată, în acest interval de timp fiecare oraș săsesc începe să dispună de un medic, care efectuase un stagiu de studii în străinătate. Unii dintre aceștia realizează chiar o spectaculoasă carieră birocratică. Medicul orașului Sibiu, Andreas Teutsch, va fi promovat, de exemplu, în funcția de comite al sașilor. O veritabilă notorietate în lumea medicală europeană va câștiga sibianul Bartholomäus Braussner, viitor episcop, care, pe timpul unei mai îndelungate șederi în străinătate, a publicat o serie de studii medicale importante, precum disertația *De consensu partium humani corporis* — Despre potrivirea părților corpului omenesc (Amsterdam, 1656). Medicii sași ai vremii erau preocupați și de găsirea unor soluții eficiente pentru limitarea efectelor letale pe care le aveau asupra populației orășenești frecventele pandemii. În această ordine de idei, au văzut lumina tiparului o serie de reglementări, precum cea de la Brașov: *Bericht wie man sich bey der geftigen seuche der Pestilenz zu verhalten habe* (Expunere cu privire la modul cum trebuie să te comporți în cazul unei otrăvitoare epidemii de ciumă — 1659).

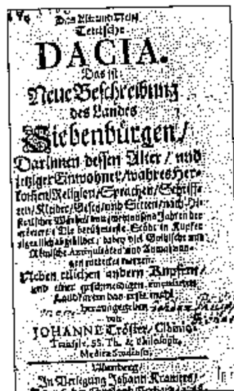
Alți învățați sași ai secolului al XVII-lea au încercat să descifreze tainele naturii. Preotul brașovean Simon Albelius a fost, se pare, un entuziast chimist. Se spune că-și organizase un laborator chiar în curtea bisericii. Sunt consemnate și câteva naive tentative de investigație în domeniul botanicii (Georg Vette) sau al geologiei (Samuel Slotze sau Schlotz). Un cleric sibian, Jakob Schnitzler, editează, în dorința de a submina superstițiile, broșura intitulată *Bericht... von der Erdbebungen, Ursprung und Bedeutung* (Expunere asupra cutremurelor. Origine și semnificație). Probleme legate de compoziția prafului de pușcă sau de balistică abordează eruditul comite al sașilor, Valentin Franck von Franckenstein. În opusculul, *Breviculus Pyrotechnicus* — Breviar pirotehnic (Sibiu, 1697), el reproduce inclusiv planul unei rachete, aducând, astfel, alături de concitadinul și precursorul său, Conrad Haas, o reală contribuție la preistoria vehiculelor cosmice moderne.

Filologul sas din Transilvania, Stephan Bergler, a fost unul dintre eleniștii celebri ai secolului. A fost considerat un excelent editor al autorilor clasici elini, inclusiv la Roma. Mai târziu s-a stabilit la București, în calitate de educator și bibliotecar, la curtea princiară a Mavrocordaților.

Tot la sfârșitul acestui secol al XVII-lea, doi sași, aurarul Georg Schuller și studentul în teologie Andreas Pinxner, se aventurează într-o călătorie maritimă plină de riscuri, până în Indonezia. După ce străbat Oceanul Atlantic și cel Indian, pe nave diferite, cei doi se întâlnesc, absolut întâmplător, la Batavia. Primul va consemna detaliile fabuloaselor sale experiențe exotice dintre anii 1696–1699 într-un *Journal oder Reise Beschreibung* (Jurnal sau relatare de călătorie), care se va edita abia în secolul al XIX-lea, celălalt va exploata doar anumite aspecte ale călătoriei sale maritime până în Indiile Orientale, cum ar fi conduita femeilor întâlnite, în paginile unui pseudoroman, cu tentă moralist-satirică, editat la Köln (1701), sub titlul *Die hitzige Indianerin* (Indianca înfocată).

Istoriografia săsească a secolului al XVII-lea continuă, cu precădere, tradiția umanistă precedentă, însă deseori într-o manieră epigonică. Câștigă teren culegerile de date istorice și anecdote, împănate cu citate din autorii clasici greco-latini, care ignoră posibilele conexiuni istorice majore. Evenimentele istorice sunt consemnate prin filtrul experienței personale, sub forma unor cronici, anale sau jurnale intime. Din perspectiva istoriografiei, aceste culegeri de detalii din viața cotidiană, chiar dacă sunt scrise într-o tonalitate minoră, constituie o valoroasă sursă de informație.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe lângă cronici elaborate după canoanele specifice ale umanismului târziu, apar, în perimetrul culturii săsești transilvănene, o serie de lucrări istorice, care poartă amprenta inconfundabilă a istoriografiei baroce. Autorii cultivă cu obstinație forma (stilul emfatic, bombastic), în detrimentul conținutului științific

Das Alt- und Neu- Teutsche DACIA. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen / Darinnen dessen Alter / und jetziger Einwohner / wahres Herkommen / Religion / Sprachen / Schrifft ...

JOHANNE Tröster / Cibinio Transylv.

Nürnberg / In Verlegung Johann Kramers

Fig. 309 Foaia de titlu a cărții lui Johann Tröster, *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666.

ORIGINES ET OCCASVS TRANSSYLVANORVM, SEV ERVTÆ NATIONES Transsylvaniæ, earumque vicissitudinum temporis, Revolutiones. Historica narratione breviter comprehensæ. Authore LAVRENTIO TOPPELTINO de Medgyes.

LVGDVNI, ...

Fig. 310 Începutul cărții lui Laurentius Toppeltinus, *Origines et occasus Transsylvanorum*, Lyon, 1667.

sau speculația filologică fantezistă, în defavoarea unei serioase investigații. Printre istoricii sași care pot fi afiliați respectivei orientări istoriografice se numără Johann Tröster, Lorentz Töppelt (Laurentius Toppeltinus), Matthias Miles, dar și mai vag cunoscuții David Hermann, Martin Kelp (Martinus Kelpius), Thomas Scharsius, Johannes Francisci și Georg Haner. Întrucât veneau în întâmpinarea gustului epocii, operele lor (tipărite cu precădere în străinătate) vor cuceri un cerc larg de cititori. Lucrările lui Johann Tröster, *Alt- und Neue Teutsche Dacia* (Vechea și noua Dacie germană, Nürnberg, 1666), Lorentz Töppelt, *Origines et occasus Transsylvanorum* (Originile și declinul transilvănenilor, Lyon, 1667), Matthias Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel* (Îngerul transilvan al morții), Sibiu, 1679, David Hermann, *De origine Saxonum in Transsylvania* (Despre originea sașilor în Transilvania), Martin Kelp, *Natales Saxonum Transsylvaniae* (Originile sașilor transilvăneni), Georg Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* (Istoria bisericilor transilvănene), Leipzig, 1694, abordează global sau parțial istoria Transilvaniei, teza originii dacice a sașilor și problema romanității și a continuității poporului român în provinciile istorice.

Teoria geto-daco-getică a originii sașilor a prins contur, încă în veacul al XVI-lea, în cercurile umaniste germane. Sașii au reacționat tardiv la teza respectivă. Albert Huet o invocă în fața principelui, cu ocazia dietei din 1591, urmărind să consolideze poziția sașilor printre stările privilegiate ale Transilvaniei, în virtutea unei vechimi impresionante. Uitată în Germania, această teorie fantezistă e relansată de istoricii sași în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pe de altă parte, prin opera istorică a acestor erudiți, ideea romanității și a continuității poporului român va fi receptată pe plan european, mai ales în mediile universitare germane. Unele dintre lucrările istoricilor respectivi trezesc un viu interes în mediile umaniste din Moldova și Țara Românească. Miron Costin îl traduce pe Töppelt în limba română, iar Stolnicul Cantacuzino îi achiziționează opera pentru biblioteca sa personală.

În sfera prestațiilor cronicărești, *Siebenbürgische Chronik* (Cronica transilvăneană), a sighișoreanului Georg Kraus se evidențiază atât prin dimensiuni (tratează intervalul cronologic 1608–1665), cât și prin exactitatea și savoarea relatării. În plus, viziunea autorului e cuprinzătoare, aspectele de istorie locală fiind în permanență racordate la evenimentele politice din aria Principatului și din țările învecinate.

Printre cronicile și jurnalele acumulate în cele două culegeri masive de izvoare medievale săsești, *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (Izvoare referitoare la istoria orașului Brașov) și *Deutsche Fundgruben* (Mine germane), sunt numeroase cele care nu cuprind decât însemnări irelevante despre realități de interes local. Remarcabile sunt totuși *Diariile* ce aparțin lui Johannes Lutsch, jude regesc, trimis într-o misiune diplomatică la Istanbul, între anii 1656–1661 sau Andreas Hegyes, jude al orașului Brașov, delegat, în numeroase rânduri, la curtea principilor transilvăneni, precum și așa-numitul *Referat* al lui Johann Zabanius Sachs von Harteneck asupra călătoriei întreprinse până la curtea vieneză, în anii 1692–1693.

La cei menționați mai sus îi putem asocia pe membrii familiei Oltard și pe Andrei Gunesch, coautori la alcătuirea secvenței finale a marii opere *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum (990–1699)* și pe cronicarul brașovean Marcus Fronius, autorul unei întinse relatări, intitulată *Fatalis urbis exustio* (Incendiul funest al orașului).

Desigur, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, apar, la scară continentală, vii reacții la adresa istoriografiei baroce, din partea curentului novator al așa-numitei „istoriografii savante“, care pleda în favoarea unei riguroase analize critice a izvoarelor. În Transilvania, promotorul acestei noi orientări metodologice a fost Valentin Franck von Franckenstein. În opera sa, *Breviculus originum nationum et praecipue Saxonicae in Transylvania* (Breviar despre originea națiunilor și mai ales a celei săsești în Transilvania), e repudiată teza descendenței dacice a sașilor și, în schimb, e reliefat exodul sașilor, din Imperiul german spre Transilvania, în calitate de *hospites*, pe parcursul secolului al XII-lea. În paginile respectivei lucrări, românii sunt considerați urmași ai colonilor romani și, totodată, cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei. *Breviculus* a fost tradus, încă în anul apariției (1696), în germană, de Johann Friderici și a ajuns să-i trezească interesul pentru istoria sașilor, marelui polihistor al vremii, filosoful iluminist german, G.W. Leibniz.

5. Beletristica

În privința liricii populare săsești, cercetătorii nu-și permit să situeze cu certitudine anumite producții folclorice, de factură, probabil, postrenascentistă, în perimetrul secolului al XVII-lea. Opțiunile cronologice rămân la nivelul prezumțiilor. Totuși, așa-numitele *Waisenlieder* (Cântece de orfani), care tematizează ororile războiului (invazia otomană), dar și mizeria care i-a urmat, ar putea fi amplasate în epoca Barocului. În același interval de timp, se pare că au fost create și două dintre cele mai frumoase cântece săsești: *Blumenhaus* (Casa florilor) și *Der Tod* (Moartea).

În domeniul liricii culte se remarcă cu precădere cele două culegeri de poezii ocazionale, închinate comitelui Valentin Franck von Franckenstein: *Favor Aronius* (Favoarea lui Aronius), apărută la Sibiu, în 1679, și versiunea mult amplificată, *Rosetum Franckianum* (Grădina cu trandafiri a lui Franck), editată la Viena, în 1692. *Rosetum* cuprinde 57 de poezii, care aparțin atât unor profesori germani, cât și unor personalități marcante ale vieții culturale și spirituale săsești transilvane. Valentin Franck este, el însuși, autorul unor producții lirice tipic baroce, precum variațiile și prelucrările după maximele latine ale lui Ovidiu, publicate în volumul *Hecatombe sententiarum Ovidianorum* (Altarul de jertfă al maximelor ovidiene). Prelucrările literare sunt în germană, maghiară, dialect săsesc și română. Prin aceste contribuții, Valentin Franck devine autorul primelor creații lirice laice în dialectul săsesc și în limba română.

Poezia ocazională poate fi encomiastică, intimistă, pe marginea motivului „fortuna labilis", de nuntă sau funerară (epitafe în versuri). În acest gen excelează Valentin Greising, Franz Rheter și Petrus Mederus, directori succesivi ai gimnaziului din Brașov, dar și tipograful Nicolaus Müller. Directorul gimnaziului din Mediaș, Andreas Graffius, excelează, în schimb, în genul satiric. În *Pastor Transilvanus Saxo* (Pastorul sas transilvan), din 1634, el ironizează harpagonismul preoților luterani.

Au scris poezie și două figuri tragice, dar în același timp emblematice, ale vieții politice săsești din Transilvania. E vorba de Kaspar Kreisch, conducătorul „răscoalei cizmarilor" din Brașov (1688) și Johann Zabanius Sachs von Harteneck, jude regesc și comite al sașilor, ambii condamnați la moarte și executați. În poemul *Klag-und Valet Lied* (Cântec de jale și de bun rămas), primul încearcă să-și justifice rebeliunea în fața posterității. Celălalt compune pe timpul detenției, în manieră barocă, un ciclu de șase poeme, pe care l-a recitat sau cântat, în drum spre locul de execuție. Aceste *Himmlischen Jesusgedanken* (Gânduri cerești către Iisus) s-au păstrat în cântecele populare săsești, deși versiunea lor originară s-a pierdut.

Tipic barocă e și așa-numita „literatură de divertisment", care presupune proză în general trivial-erotică. În genul respectiv și-au exersat îndemânarea câțiva sași transilvăneni, care și-au publicat romanele, de obicei sub pseudonim, în Germania. Cel mai important dintre aceștia e directorul gimnaziului din Brașov, Johann Gorgias, care, sub pseudonimele Veripathor, Floridan sau Poliadini, a editat, între anii 1665 și 1675, în Germania, mai multe asemenea povestiri vag-licențioase, câștigând interesul unui cerc larg de cititori.

Spectacolele teatrale se desfășoară, pe parcursul veacului al XVII-lea, mai ales în incinta gimnaziilor. Însemnările țesătorului brașovean Johann Stamm consemnează un veritabil „plan de spectacole", pentru anii 1665–1688. Repertoriul cuprindea prelucrări după teme biblice, autori antici (Terențiu), piese eroice cavalerești ale unor autori germani (Hans Sachs, Johann Bidermann și Andreas Gryphius) sau piesa de debut a lui Shakespeare, *Titus Andronicus*. În epocă s-au afirmat și câțiva autori locali, precum directorul gimnaziului din Mediaș, Andreas Graffius, cu tragedia *Tragoedia nova* (*Noua tragedie*) sau directorul gimnaziului sibian, Michael Pankratius, cu piesa *Die Hochzeit Adams mit*

Eva (Căsătoria lui Adam cu Eva). Un caz aparte este cel al preotului sibian Isaak Zabanius. Acesta, înainte de a se stabili la Sibiu, a scris, în limba latină, piesa *David ob intempestivum populi* (David în fața unei izbucniri a poporului), care a fost editată la Kaschau (Košice), în anul 1622, după ce fusese reprezentată la Eperjes (Ungaria).

III. Cultura maghiarilor transilvăneni

O dată cu încetarea stării de criză ce se ivește în Transilvania la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, sub domnia lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I țara a devenit un factor considerabil al teritoriului central european. Constatarea renumitului istoric ardelean Szilágyi Sándor, conform căruia s-a realizat visul lui Bethlen de a fi principele unui stat capabil să joace un rol de echilibrare între stăpânirea împăratului german și a sultanului turc, conține mult adevăr.

În ceea ce privește problemele majore de dezvoltare ale epocii, se poate constata că politica culturală transilvăneană în desfășurare în timpul domniei lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I, era, în linii mari, în concordanță cu aspirațiile europene de atunci, nefiind scutită de influența noilor curente europene ale vremii. Au apărut și în Transilvania acele idei noi, acele tendințe ce pot fi considerate și politică cu tentă religioasă, care se pot regăsi și în gândirea și concepția politică europeană. Este vorba — înainte de toate — de presbiterianism și puritanism, emanate din Anglia, care au găsit un ecou demn de atenție și pe teritoriul vieții culturale transilvănene.

Răspândirea ideilor presbiteriene și puritane în Transilvania a fost favorizată în primul rând de faptul că, din cauza Războiului de 30 de ani, din Germania, numeroși studenți ardeleni au luat drumul Angliei și Olandei, unde noile idei, începând cu prima jumătate a secolului al XVII-lea, se răspândesc relativ repede, fiind aduse în țară de studenții ardeleni care studiau acolo. Ca urmare, la mijlocul sec. al XVII-lea, o importantă parte a elitei intelectuale transilvănene era alcătuită din puritani. Firește, aceasta nu însemna că ei formau majoritatea. Însă, datorită pregătirii lor, ei erau personalitățile proeminente ale intelectualității maghiare transilvănene.

Fig. 311 Szenczi Molnár Albert.

Nu în mică măsură a influențat dezvoltarea culturii transilvănene din sec. al XVII-lea și faptul că reprezentanții puterii de stat, începând cu unii principi (Gabriel Bethlen), recunosc noua semnificație a culturalizării generale, îi sesizează necesitățile sociale și încep să sprijine noile sale modalități de îndrumare[1]. În această strădanie a avut un rol important activitatea lui Szenczi Molnár Albert, care a publicat la 1607 traducerea maghiară a *Cărții Psalmilor* de la Geneva, iar la 1624, din însărcinarea lui Gabriel Bethlen, traducerea maghiară a lucrării *Institutio* de Calvin.

În atmosfera răspândirii din sec. al XVII-lea a noilor idei, în Transilvania a apărut atât puritanismul englez, cât și gândirea naturalistă timpurie sprijinită de acesta. Cea mai convingătoare dovadă în acest sens este *Magyar Encyclopédia* (Enciclopedia maghiară) a lui Apáczai Csere János. Lucrarea lui Apáczai este o tălmăcire în limba maghiară, apropiată de nivelul științific internațional al vremii, a lui Copernicus (1473-1543), René Descartes (1596-1650), Pierre Ramus (1515-1572). *Encyclopedia*, apărută la 1653 la Utrecht, este o operă de importanță semnificativă din punctul de vedere al formării limbii științifice maghiare. Puritanii au pătruns în Ardeal mai ales în urma activității lui Medgyesi Pál, mai apoi a lui Apáczai. Cei doi principi Rákóczi i-au prigonit, din cauza concepțiilor sociale radicale, pe conducătorii bisericești puritani, ba chiar i-au închis pe unii, în ciuda faptului că Suzana Lorántffy, soția lui Gheorghe Rákóczi I, a devenit o luptătoare convinsă pentru noile idei. Sinodul ținut la Târgu Mureș în aprilie 1661 a interzis, cu sprijinul principelui Ioan Kemény, curentul presbiterian. În pofida acestora, luptele îndârjite ale progresiștilor, prin operele științifice produse de ei, consolidează ideile de bază ale noii culturi, într-atâta încât, sub domnia de trei decenii a lui Mihail Apafi, să întreprindă transplantarea în practică a noilor idei. La răscrucea secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, o dată cu instaurarea dominației Habsburgilor, începe o eră nouă și în viața culturală a Transilvaniei.

Fig. 312 Foaia de titlu a *Enciclopediei maghiare* a lui Apáczai Csere János din 1653.

1. Problema învățământului

Pe tărâmul activității culturale, începând cu sec. al XVII-lea, în centrul atenției a ajuns tot mai mult problema școlii. În domeniul învățământului s-au produs schimbări importante, cu tendințe progresiste. În orientarea învățământului din Transilvania a jucat un rol important puritanismul. Sub influența noilor idei ale acestui curent s-au realizat progrese remarcabile în domeniul lărgirii și modernizării procesului instructiv și în limba maternă.

În prima parte a secolului al XVII-lea dezvoltarea vieții intelectuale din Transilvania era în concordanță cu pretențiile continentale din acea vreme, prezente fiind și ideile moderne apărute în țările avansate ca Anglia și Olanda, cum sunt puritanismul, sau

[1] *Erdély története* (Istoria Transilvaniei), Budapesta, II, 1986, p.921.

metodele experimentale ale lui Francis Bacon (1561–1626). Aceste idei au fost aduse în Transilvania de către studenții de aici, care-și făceau studiile în țările sus-menționate. La răspândirea noilor idei au contribuit și cadrele didactice invitate în Transilvania de Gabriel Bethlen (cum sunt Johannes Alsted, Ludwig Piscator, Johannes Bisterfeld sau Martin Opitz). Alături de ei a apărut o generație foarte valoroasă pe planul vieții intelectuale interne, care și-a făcut studiile în străinătate, inclusiv în Anglia și Olanda. Dintre aceștia mai cunoscuți sunt: Geleji Katona István (1589-1649), poetul de curte al lui Gabriel Bethlen, mai apoi episcop, Paul Keresztúri, profesor la Colegiul din Alba Iulia, Csanáki Máté, medicul lui Gheorghe Rákóczi II, autorul lucrării *Despre ciumă* etc.

Sub influența noilor idei sus-menționate, curtea princiară a făcut eforturi serioase pentru lărgirea bazei sociale a învățământului. În acest sens Gabriel Bethlen a impus în 1624 dietei măsuri prin care a interzis, sub pedeapsa a 300 de florini, nobilimii, împiedicarea copiilor de iobagi să frecventeze școala. Hotărârea era valabilă și în cazul copiilor iobagilor români. Cu ocazia dietei ținute între 13 mai și 10 iunie 1635, Gheorghe Rákóczi I a reînnoit decretul de mai sus[1].

Decretele emise de Gabriel Bethlen și de Gheorghe Rákóczi I, la 1624 respectiv 1635, au contribuit într-o măsură considerabilă la lărgirea bazei sociale a școlii. Aceste dispoziții determină creșterea numerică a școlilor în prima jumătate a secolului al XVII-lea, mai ales în Secuime. Din date referitoare la Scaunul Mureș reiese că aici, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, există informații despre mai mult de 40 de școli în care funcționau programe în limba maternă. Totodată era în creștere și numărul fetelor care frecventau școala.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea în Transilvania s-au format două centre școlare. Gabriel Bethlen a enunțat, la 1622, prin dietă, instituirea Academiei. Pentru început intenționau s-o înființeze la Cluj, în locul fostei școli superioare Báthori, dar în final s-au decis pentru Alba Iulia. Aici a și pornit la 1629 școala superioară, cu catedrele de teologie, filosofie și juridice. Gabriel Bethlen intenționa dezvoltarea unei universități de nivel european, dar în timpul domniei sale acest lucru nu s-a înfăptuit. Doar mai târziu Apáczai Csere János elaborează planul unei universități transilvănene, dar materializarea sa, din cauza catastrofelor survenite în anii 1657–1660, nu a avut loc.

Gabriel Bethlen a încercat să asigure nivelul de școală superioară al colegiului de la Alba Iulia printr-un corp didactic corespunzător nivelului european al vremii. Prezența profesorilor de faimă europeană, invitați din străinătate: Martin Opitz, renumit poet german, Johannes Alsted, chemat în ultimul an de viață al lui Bethlen — de la universitatea lichidată din Herborn, Ludwig Piscator, Johannes Bisterfeld slujeau acest scop. Alături de străini se ridicau și personalități transilvănene, ca profesori, de exemplu Keresztúri Pál, magistru al mai multor generații.

---

[1] Székely Marianne, *A protestáns erdélyi fejedelmek hatása a román kultura fejlődésére* (Influența principilor protestanți din Transilvania asupra dezvoltării culturii române), Debrețin, 1935, p.12.

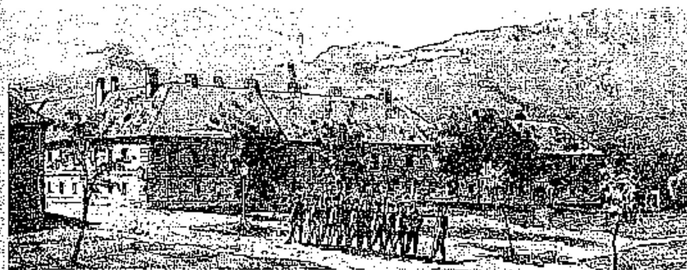

Fig. 313 Colegiul din Alba Iulia.

Pe tărâmul dezvoltării sistemului școlar, pe lângă Alba Iulia, în centrul atenției curții princiare stătea Clujul. Gabriel Bethlen intenționa înființarea unei școli reformate și aici, dar înființarea ei are loc în timpul lui Gheorghe Rákóczi I, când, dieta ținută între 23 aprilie — 16 mai 1638 a reînnoit propunerea bethleniană ca *„la locul stabilit, în strada Farkas, să fie construite școală și o parohie"*[1].

Ca și în timpul domniei lui Gabriel Bethlen, și sub Gheorghe Rákóczi I, în centrul atenției a stat dezvoltarea colegiului de la Alba Iulia. Principele s-a străduit să-l situeze în centrul activității instructiv-educative. Rákóczi avea mare grijă ca profesori bine pregătiți în străinătate să asigure nivelul științific al academiei, cu colaborarea unor cadre didactice din străinătate.

O culoare aparte împrumută academiei din Alba Iulia înființarea *Collegium Aulicum*-ului, care slujea educarea principilor Rákóczi. Aceasta în realitate este o clasă a colegiului, în care cei doi prinți învățau în compania a mai multor tineri de origine princiară și nobiliară. Principele a încredințat acest *Collegium aulicum* lui Keresztúri Pál, cu o pregătire superioară, care este personalitatea hotărâtoare a reformei școlare moderate a vremii sale, și care constituie un nou stil de lucru la collegium. În locul vechilor procedee rigide scolastice, din Evul Mediu, a devenit mai rațională, mai eficientă, munca studenților prin metoda care face loc dezbaterii. Acest început pozitiv a fost continuat mai târziu de Apáczai Csere János (1625–1659), care își fixează ca țel al reformelor introducerea învățământului în limba modernă și comunicarea materialului multilateral de studiu prin aplicarea metodelor active.

După terminarea studiilor fiilor lui Rákóczi, *Collegium aulicum* își încetează existența la 1640, dar numai formal. Principele a făcut să se mențină în continuare așa-zisa schola de curte, cu denumirea de schola nobililor, sub îndrumarea lui Keresztúri Pál. Aici erau pregătiți tinerii pentru aparatul transilvănean politic, administrativ și de învățământ.

---

[1] *MCRT*, Budapesta, 1884, X, 116–117.

Atenția circumspectei politici culturale și școlare a lui Gheorghe Rákóczi I, în formarea căreia a jucat un rol nu lipsit de importanță și contribuția principesei propagatoare a concepțiilor comeniene, Suzana Lorántffi, nu a ocolit nici evoluția sorții instituțiilor mai mici de învățământ. De exemplu, intenționa să ridice la rang de colegiu școala din Dej, căreia îi lărgește clădirea la 1638, și îl pune în frunte pe absolventul de Leiden, Küti János. Că școala nu s-a putut dezvolta conform proiectului princiar, aceasta se datorează atitudinii lipsită de înțelegere a cetățenilor din Dej.

Principele a împuternicit la 1639 pe episcopul transilvănean „ca din banii eclesiei ca plenipotențiar să aibă grija celor patru școli, precum cea de la Sfântu Gheorghe, Târgu Secuiesc, Odorhei, Hațeg", cele două școli din Trei Scaune fiind eficient sprijinite de el însuși, din veniturile domeniului de la Comana. Nu a uitat niciodată de valoroasa școală din Orăștie a comitatului de Hunedoara. În jurul anului 1630 și școala din Zalău este reorganizată, la inițiativa sa.

Poate fi considerată rezultat al politicii culturale a lui Rákóczi școala românească de la Făgăraș, înființată de Suzana Lorántffi, al cărei regulament stabilește că cei de două naționalități, românii și maghiarii „sunt obligați a trăi în frumoasă înțelegere, altminterl vor fi pedepsiți, după cum o merită, de magiștrii lor"[1].

Sub domnia lui Gheorghe Rákóczi I a luat avânt și dezvoltarea școlii din Șumuleu-Ciuc. Nu este întâmplător că primele mărturii scrise despre gimnaziul din Șumuleu datează din 1630, și că în secolele XVII–XVIII elevii jucau vestitele drame „misterium de la Șumuleu", în limbile latină și maghiară. Și această activitate a favorizat răspândirea cât mai temeinică a limbii materne pe tărâmul învățământului.

Curentul puritan de idei s-a întărit în Ardeal, mai ales în anii 1630, mulțumită politicii școlare și, în general, noii politici culturale a lui Gabriel Bethlen și pe urmă a lui Gheorghe Rákóczi I. Apáczai și tovarășii săi de luptă se ivesc din acest nou material uman. Un deosebit de mare serviciu a adus învățământului din perioada respectivă *Porcsalmi András* (1617–1681), care a predat mai mult de 40 de ani la Alba Iulia, la școala din Hațeg, din nou la Alba Iulia și la Cluj, unde, împreună cu fostul său elev Apáczai Csere János, a avut grijă de colegiu.

Apáczai Csere János (1625–1679), eminent pedagog și savant transilvănean al mijlocului secolului al XVII-lea, poate a făcut cel mai mult în interesul dezvoltării intelectuale a țării și a creării învățământului de limbă maternă. Se poate atribui provenienței sale iobăgești faptul că deja de tânăr mărturisește idealurile radicale ale epocii. De la vârsta de 17 ani a învățat la școala de la Cluj. La 1668 episcopul transilvan Geleji Katona István îl trimite în Olanda, unde a frecventat cursurile universităților din Franeker, Leiden, Utrecht. În 1651 obține titlul de doctor în teologie. La 1653 s-a întors în Transilvania și a fost numit profesor al colegiului din Alba Iulia. Deja în discursul de recepție (*De studio sapientia*), rostit în noiembrie 1653, a luat apărarea ideilor puritane, care cuceriseră teren în Anglia și Olanda, condamnând sistemele învechite de idei. Din cauza opiniilor sale radicale este

[1] Albu Nicolae, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, p.13–64.

transferat de la Alba Iulia la Cluj, în iunie 1656. Aici, împreună cu fostul său profesor, Porcsalmi András, și cu Csernátoni Pál, alcătuiesc o puternică comunitate profesorală.

Începând cu sosirea la Cluj, Apáczai a trudit pentru ușurarea posibilității de studiu a studenților săraci și pentru facilitarea răspândirii culturii de limbă maternă. De aceea, la 1657, se adresează principesei Suzana Lorántffy cu cererea sa: „binevoiți a ordona, din grația Princiara, ceva beneficium pentru progresul sărmaniei noastre Schola"[1]. În răspunsul datat 23 aprilie 1657, Cluj-Mănăștur, Lorántffi a comunicat: „am ordonat 1 000 forinți pentru acea școală". Ajutorul promis pare-se că nu s-a realizat din cauza situației de criză din Transilvania, determinată de campania din Polonia a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea. La 1658 Apáczai se adresează din nou principesei Suzana Lorántffi, care prin scrisoarea de donație datată la Sárospatak, la 10 august 1658, comunică: „cercetând mersul și creșterea cu frumoasa de acuma stare a colegiului orthodoxum (reformat) clujean ... pe carele cinstitul magistru de acum domnul Apáczai János le-a introdus și cultivat acolo ... am conferit pentru dezvoltarea sa, pentru hrănirea alumnilor cu bunăvoință și harnic studioși una mie forinți maghiari jure perpetuo".

Apáczai folosește fiecare ocazie ca să introducă la școala clujeană cât mai multe elemente sărace, întărindu-i acesteia caracterul popular, ceea ce a favorizat și consolidarea învățământului în limba maternă. Și asta contribuie la formarea, dintre purtătorii noilor idealuri, la colegiul clujean, al celui mai original colectiv intelectual, printre profesori sau studenți deopotrivă. Din bogata activitate științifică a lui Apáczai se remarcă *Magyar Encyclopedia* (Enciclopedia maghiară) prin care a oferit, primul în limba maghiară, profilul științelor europene ale secolului al XVII-lea.

Sub influența ideilor sale carteziene ce-i dau un serios ajutor în crearea caracterului sistematic, Apáczai desfășoară o notabilă activitate și pe tărâmul dezvoltării formei moderne de organizare a școlii clujene. La 1656, apelând la exemplul olandez, alcătuiește un registru, care cuprinde regulamentele școlii, problemele sale organizatorice, precum și datele corpului didactic și studențimii. În floarea vieții și activității, la 1659, având 35 de ani, a murit apostolul învățământului transilvănean și al culturii în limba maternă. Mormântul său poate fi găsit în cimitirul Házsongárd din Cluj[2].

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea în dezvoltarea învățământului transilvănean au loc schimbări substanțiale. În aceste schimbări a jucat un rol remarcabil și principele Mihail Apafi, care de tânăr era ocrotitor al ideilor puritane pătrunse din Anglia. El însuși citea cu plăcere operele lui Bacon, Descartes, Coccejus și Grotius, ceea ce a contribuit la faptul de a socoti ca sarcină a domniei sale dezvoltarea școlilor și instituțiilor culturale. Profesorii și studenții școlii superioare de la Alba Iulia care, din calea atacului barbar, se refugiaseră la Cluj, i-a mutat în orașul Aiud și, cu un serios sprijin,

[1] *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (Repertoriu privind istoria mișcărilor spirituale din veacul al XVII-lea), Budapesta-Seghedin, II, p.292.

[2] Gyulai Farkas, *Apáczai Csere János életrajzához és műveinek bibliográfiájához* (La biografia și bibliografia operelor Apáczai Csere János), Cluj, 1892.

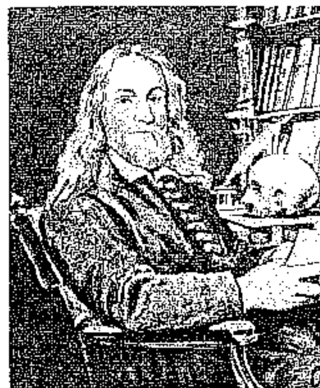

Fig. 314 Pápai Páriz Ferenc (1649–1716).

a creat aici bazele colegiului Bethlen. În acelaşi timp a dat instrucţiuni forurilor bisericii reformate pentru înfiinţarea şcolilor săteşti, acolo unde este posibil. Astfel a încercat să lărgească baza socială a învăţământului. Totodată acum se dezvoltă colegiul de la Orăştie, colegiul reformat de la Odorheiu Secuiesc şi numeroase şcoli elementare. Este interesant că apare o oarecare concurenţă printre diversele confesiuni religioase pe tărâmul întemeierii şcolilor. Prescripţia punctului IX, din actul de fundaţie din 1671 al colegiului din Odorheiu Secuiesc, se referă la acest lucru: „Ca să nu fim învinşi de iezuiţi, care instruiesc gratuit şi vatămă gratuit, se interzice ca ori rectorul, ori profesorii să accepte pentru învăţământul public onorariu de la oricine, de orice religie ar fi"[1].

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sistemul bine construit al burselor a sporit, mai ales ca rezultat al subvenţiilor obţinute de la Frankfurt, Leiden, Franeker şi Zürich. O dată cu răspândirea cartezianismului au apărut şi practicanţii transilvăneni ai ştiinţelor naturale. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deja a luat naştere şi literatura de specialitate, astronomică, fizică şi medicală. Un eminent reprezentant al acesteia este Pápai Páriz Ferenc (1649-1716), care frecventează universităţi străine la Leipzig, Frankfurt pe Oder, Heidelberg, unde obţine doctoratul în filosofie, la Basel să obţină doctorat în medicină. S-a întors în ţară la 1675 şi, din 1678, a lucrat ca profesor la colegiul din Aiud. Ca unul din reprezentanţii proeminenţi ai lumii ştiinţifice transilvănene, a desfăşurat şi o bogată activitate ştiinţifică. Din punctul de vedere al istoriei ştiinţei, lucrarea *Pax corporis*, despre cauzele primelor boli ale corpului omenesc, pe care a scris-o în limba maghiară, ocupă un loc important. Din punctul de vedere al lingvisticii sunt considerate mai valoroase ca precedenta *Dictionarium Latino-Hungaricarum* şi *Hungarico-Latinarum* (1708), în scrierea căruia i-a fost de ajutor dicţionarul lui Szenczi Molnár Albert. Această operă a sa a avut o mare influenţă asupra dezvoltării lingvisticii în întreg veacul al XVIII-lea.

După instăpânirea Habsburgilor în Transilvania, influenţa Vienei pe tărâm cultural, dar mai ales în organizarea învăţământului a început să crească rapid. Leopold Kollonich şi cercul său au încercat să subordoneze intereselor restauraţiei catolice necesităţile vieţii intelectuale, fără a lua în consideraţie politica culturală a Transilvaniei bazată pe bogate

[1] Albert Dávid, *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron gimnázium* (Gimnaziul de la Odorheiu Secuiesc — 400 de ani), Odorheiu Secuiesc, 1993, p. 13; *Veacurile culturii secuilor*, Ed. Panorama, 1988.

tradiţii. Coincide cu realitatea constatarea conform căreia prin cucerirea habsburgică „Transilvania s-a apropiat de Viena, dar s-a izolat de Europa". Studenţii care studiază în străinătate încep din nou să se orienteze spre universităţile germane şi italiene. De exemplu, între 1700 şi 1703 la Universitatea din Wittenberg s-au înscris 53 de studenţi transilvăneni. Şcolarizarea catolică a primit avânt cu aşezarea şi cu sprijinul iezuiţilor.

2. Tiparul

Precum pe tărâmul învăţământului public, istoria Transilvaniei prezintă un foarte variat tablou şi în privinţa tiparului în decursul sec. al XVII-lea. Sub influenţa evenimentelor politice, calitatea vieţii culturale în decursul secolului nu o dată trece dintr-una extrem-negativă într-o calitate pozitivă, fapt ce a avut o serioasă influenţă şi asupra formării vieţii economice şi sociale. Astfel de exemplu în epoca Bethlen, survenită după instăpânirea unor relaţii catastrofale, la răscrucea secolului al XVI-lea şi al XVII-lea, viaţa culturală în Transilvania s-a normalizat relativ repede. Între 1611 şi 1630 au apărut 18 cărţi în limba maghiară, dintre care 10 nu au caracter religios, nu au subiect teologic. În schimb, în următoarele două decenii numărul cărţilor publicate a fost în jur de 80. În această creştere explozivă a jucat un rol important imprimeria înfiinţată la Alba Iulia, în 1622 de principele Gabriel Bethlen, a cărei principală sarcină era satisfacerea necesităţilor colegiului academic local, precum şi sprijinirea politicii culturale a principelui. Această imprimerie a fost consolidată în continuare, cu sprijinul principelui Gheorghe Rákóczi I, în anii 1630, când a adus la tipografia din Alba Iulia şi un set de litere din Ţara Românească, cu care s-au tipărit mai multe publicaţii în limba română, începând cu 1639.

Tipografiile existente la mijlocul secolului al XVII-lea nu puteau satisface nevoia crescută de carte. De aceea, conform posibilităţilor, atât forurile eclesiastice, cât şi şcolile mai importante, precum şi anumite familii, s-au străduit să înfiinţeze alte tipografii.

Astfel, Alba Iulia a devenit centrul activităţii tipografice ardelene în secolul al XVII-lea. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, la stăruinţa lui Kájoni János — Ioan Caioni —, în 1676 s-a creat o nouă tipografie la Şumuleu-Ciuc, care satisfăcea necesităţile mănăstirii de aici. Printre produsele sale regăsim în principal lucrări ecleziastice, cărţi cu cântece, calendare, predici, precum şi opere beletristice de mai mică întindere. Până la înfiinţarea Academiei iezuite de la Cluj, din 1727, atelierul de la Şumuleu-Ciuc a fost cea mai importantă tipografie catolică din Ardeal. Prin activitatea sa prezenta importanţă imprimeria de la Criş, înfiinţată de familia Bethlen la mijlocul secolului.

Principele transilvănean Mihail Apafi a încercat să sporească capacitatea tipografică prin concentrarea la Cluj a mai multor tipografii mai mici, mai ales după ce la 1660 şi fosta tipografie Heltai şi-a încetat activitatea. Conducerea tipografiei reorganizate era încredinţată din 1662 lui Veresegyházi Szentyel Mihály care, cu literele aduse din Olanda, tipărea în bună parte cărţi în limba maghiară. Între 1650 şi 1680, în tipografiile din Cluj, Alba Iulia, Braşov, Sibiu se imprimă circa 400 de cărţi.

Totala înnoire a tiparului ardelean este legată de numele lui Misztótfalusi Kis Miklós. S-a născut la 1650, într-o aşezare apropiată de Baia Mare şi care-i poartă numele. Şi-a terminat şcolile în satul natal, la Baia Mare şi Aiud. La 1680 pleacă în Olanda ca bursier. La propunerea lui Pápai Páriz Ferenc optează pentru însuşirea meseriei de tipograf. În acel timp Amsterdam-ul era centrul tipografic al Europei. Cea mai renumită familie de tipografi de aici este familia Bleau, la care se angajează şi Misztótfalusi, în scopul însuşirii îndeletnicirii de tipograf. La 1681, acceptând sfatul lui Pápai Páriz Ferenc, a decis să publice biblia în limba maghiară. Se hotărăşte totodată ca, în interesul succesului acestei întreprinderi, să deprindă greaua meserie a tipăririi.

Înnoirea tiparului este strâns legată de numele lui Misztótfalusi Kis Miklós. Deja la 1684 schiţează planul tipografiei moderne, care funcţionează cu procedee tehnice noi, ca să poată fi tipărite ieftin cărţi de bună calitate. Îşi transplantează în realitate această intenţie când, pe propria cheltuială, într-o ediţie elegantă, a publicat la Amsterdam *Biblia* în 4 200 de exemplare. Tot aici şi-a tipărit el probarul de matriţe din 1684 cunoscut sub titlul de *Specimen*.

Întors acasă îşi edifică, la Cluj, Typographica officina — tipografia sa prevăzută cu instalaţii moderne. Însă, din cauza schimbărilor politice survenite după 1690 în Transilvania, Misztótfalusi nu şi-a putut înfăptui proiectele, întrucât avea veşnice conflicte când cu autorităţile habsburgice, când cu Biserica.

După moartea sa, în 1702, tipografia a ajuns pe mâinile Consistoriului reformat, care a încredinţat funcţionarea sa diverşilor chiriaşi. Primul chiriaş este Felegdi Pap Sámuel, pe care unii l-au condamnat pentru neglijenţă, dar alţii îl scuză cu faptul că lucrează în continuare cu literele lui Misztótfalusi, acestea, cu trecerea vremii, se tocesc şi munca tipografică lasă de dorit. După moartea în 1730 a lui Pap Sámuel, în fruntea tipografiei a ajuns Szatmári Pap Sándor, dar cu uzarea literelor calitatea imprimării se degradă în continuare. Următorul chiriaş, Sárospataki József, conduce tiparniţa între 1745 şi 1770, dar execută deja lucrări atât de slabe calitativ, încât după moartea sa, la 1770, şi tipografia îşi încetează activitatea. O parte a literelor sale ajunge la alte tipografii clujene. Conform cercetărilor recente se înregistrează pe seama tipografiei sale două opere din timpul funcţionării la Amsterdam şi 80 din timpul activităţii de la Cluj. Aceste cifre s-au modificat, şi în prezent numărul tipăriturilor din cele două etape se ridică la 5, respectiv 100.

După moartea lui Misztótfalusi Kis Miklós tipografia Transilvaniei a regresat pentru un timp îndelungat. Numeroasele întrebări pe care le-a ridicat: învăţământ în limba maternă, lichidarea analfabetismului, crearea ediţiei de carte care să servească largi pături sociale, au ajuns la ordinea zilei la 100-150 de ani după moartea sa.

3. Literatura maghiară transilvăneană

În secolul al XVII-lea se înregistrează rezultate notabile şi în câmpul disciplinelor umaniste şi reale. Însă încă nu se poate vorbi despre o literatură de o reală ţinută ştiinţifică,

de un real conţinut ştiinţific. Cântecele populare şi poveştile suplinesc acest gen. În ele sunt formulate cu precădere problemele de viaţă ale omului comun. Astfel se înmulţesc în Ardeal, în această perioadă, creaţiile cu caracter popular. Dintre baladele de aici se remarcă *Kőmûves Kelemen* (Clement Zidarul) în limba maghiară şi *Meşterul Manole* în limba română.

Fig. 315 Poeta Petrőczi Kata Szidónia (1664–1708).

În decursul secolului al XVII-lea gama poeziilor populare devine tot mai bogată. Acest lucru are legătură şi cu evoluţia condiţiilor istorice. Sub influenţa faptelor de luptă antiturceşti şi antinemţeşti s-au înmulţit cântecele de vitejie, cântecele cu tentă politică, poeziile şi cântecele pribegilor. Întâlnim în număr respectabil poeme de jale, versuri elogiind faptele haiducilor etc. La sfârşitul secolului apare în Transilvania prima poetă mai importantă, mărturisitoare a ideilor poetiste, Petrőczi Kata Szidónia (1664–1708).

S-a născut şi o semnificativă literatură religioasă în limba maghiară, al cărei obiect se restrânge la lupta pentru reînnoirea religiei protestante. În acest domeniu s-au remarcat Medgyesi Pál (1605–1663), Mikolai Hegedűs János (1617–1667), precum şi Kovásznai Péter (1616–1673). Cel mai prolific dintre ei este Medgyesi, care scrie numeroase lucrări: *Scurtă învăţătură despre presbiteriu, Discursuri funerare pentru Gheorghe Rákóczi I, Sigismund Rákóczi şi Ştefan Bethlen.*

4. Literatura istorică

În limba maghiară este reprezentată de autori de diferite genuri. Un grup mai restrâns dintre autori marchează creşterea puterii burgheziei şi cristalizarea conştiinţei sale ca forţă politică şi culturală. Principalii reprezentanţi ai acestui gen de activităţi au fost: Bojthi Veress Gáspár (1595 — după 1640), care a scris o lucrare cu temă istorică, „*De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen* (Despre faptele marelui Gabriel Bethlen), Szalárdi János (1601-1666), care a îndeplinit diferite funcţii înalte şi la curtea principelui transilvan. Lucrarea sa principală, intitulată *Siralmas magyar krónika* — Cronica maghiară de jale — poate fi considerată ca prima lucrare istorică maghiară care cuprinde o perioadă mai lungă (1526-1662) şi se bazează pe izvoare originale. Mai reuşite sunt părţile referitoare la vremurile lui Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Am mai putea enumera în acest grup, cu anumite condiţii, pe Bethlen János (1613–1678), Bethlen Farkas (1639–1679) şi Cserei Mihály (1668–1756). Principalele

lucrări ale lui Bethlen János sunt: *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* și *Historia rerum Transylvanicarum* (1662–1673). Cserei Mihály a scris opera sa multapreciată *Historia*, care cuprinde evenimentele din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, până la încheierea răscoalei antihabsburgice condusă de Gheorghe Rákóczi II. *Historia* sa tratează evenimentele din Transilvania de la Mihail Apafi până la 1712. Autorul, având diferite funcții politice și administrative, a fost la curent cu evenimentele epocii sale. În cronica sa a judecat în general în mod realist evenimentele pe care le-a trăit.

În epoca cercetată de noi genul caracteristic al îndeletnicirii cu caracter istoric îl constituie *jurnalul* și *memoriile*. La nivel european acest gen este produsul perioadei Renașterii. În Transilvania, datorită situației specifice a țării, memorialiștii au jucat un rol important în dezvoltarea societății. La „de ce"-ul formării relațiilor politice și sociale foarte contradictorii, memorialiștii încercau să ofere explicații în fața societății țării lor. Întrucât viața politică a Transilvaniei în secolele XVI–XVII a fost plină de contradicții, figurile care au jucat un rol serios în politică au avut despre ce anume să servească explicații.

Tabăra cronicarilor și memorialiștilor poate fi împărțită în două grupe. În prima ocupă loc cei ridicați din rândurile burgheziei orășenești: cronicarul clujean Segesvári Bálint, care în lucrarea sa tratează evenimentele din perioada 1606–1654. Centrul de greutate al expunerii sale îl constituie evenimentele din Cluj.

Nagy Szabó Ferenc (1580–1659), de ocupație meșter croitor din Târgu Mureș, administrator al cetății princiare Gurghiu, deputat de Târgu Mureș la dietă, în lucrarea sa intitulată *Memoriale* — Memorii — înregistrează evenimentele perioadei 1580–1658.

Borsos Tamás (1566–1643) e nativ din Târgu Mureș, unde a și murit. Este judele orașului în foarte critica perioadă 1599-1604. Principele Gabriel Bethlen l-a învestit cu numeroase însărcinări, mai ales la Poarta otomană. A ținut un interesant jurnal despre misiunile sale politice și în general despre epoca sa. Jurnalul și alte însemnări ale sale au fost publicate de Kócziány László, în 1972, sub titlul: *Vásárhelytől a fényes portáig* (De la Târgu Mureș până la strălucita Poartă).

Kemény János (1607–1662) a lăsat posterității însemnări foarte interesante sub titlul *Önéletírás* (Autobiografie), pe care le-a scris între 1657 și 1659, în prizonierat tătar. În autobiografie a oferit o colorată și demnă de atenție istorie și a evenimentelor transilvănene.

Bethlen Miklós (1642–1716) — *Önéletírás* — Autobiografia lui este opera cea mai de seamă a literaturii memorialistice din veacul al XVII-lea și, în același timp, prin exprimarea artistică, și a prozei maghiare din Transilvania vremii respective.

Îndeplinind funcții deosebit de importante — cancelar al Guberniului transilvan — și având o ținută politică curajoasă în încercările de a apăra interesele Transilvaniei, a ajuns nu arareori în conflict cu autoritățile habsburgice, mai cu seamă cu generalul Rabutin. În autobiografia sa încearcă să motiveze cauzele comportării sale pe plan politic. Datorită comportării sale intransigente față de politica promovată de autoritățile vieneze în Transilvania, a fost condamnat la moarte de generalul Rabutin, dar nu a fost executat.

În rândul scriitorilor de jurnal trebuie să-l mai amintim pe Vizaknai Briccius György (1668–1720), care a studiat la Leiden la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea și s-a întors la Cluj cu diplomă de medic. Fiind un cetățean de vază, a practicat și funcția de jude un timp mai îndelungat. Se poate atribui bunului său simț de observație faptul că a reușit să zugrăvească în *jurnalul* său un interesant tablou despre orașul Cluj și despre condițiile de trai ale locuitorilor săi în perioada 1693–1715.

Într-o perioadă aproape identică cu Vizaknai a trăit și activat Czegei Was György (1659–1705), care a jucat un rol important în viața Clujului. La izbucnirea răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi II, în calitate de prim-căpitan al Clujului, a încercat să organizeze apărarea orașului, dar fără succes, și a trecut de partea lui Rákóczi. În *Napló* — Jurnalul său, descrie interesant imaginea Clujului asediat de curuți și suferințele locuitorilor săi.

Cea mai monumentală piesă a literaturii memorialistice ardelene poate fi considerat *Napló* — Jurnalul lui Wesselényi István (1674-1734). În cinci volume manuscrise relatează, obiectiv și bine informat, despre cele mai importante evenimente transilvănene ale luptei pentru libertate conduse de Francisc Rákóczi al II-lea. În pofida faptului că persistă până la capăt de partea Habsburgilor și împotriva lui Rákóczi, jurnalul său poate fi considerat obiectiv și bogat documentat[1].

În categoria *memoriilor*, în afara celor menționate mai sus, putem aminti încă numele următorilor autori: Szaniszló Zsigmond, judele orașului Turda cu un *jurnal* interesant din anii 1682–1711, Szakál Ferenc, cetățean înstărit de la Cluj, care a lăsat un set de adnotări privind viața orașului în perioada mișcării curuților.

Vargyasi Daniel István (1684–1774) a lăsat posterității niște note colorate, întrucât a fost în robie și în Țările Române și cele văzute acolo le-a notat în jurnalul său intitulat *Descriptio vitae* (Descrierea vieții), care a și apărut în anul 1750 la Sibiu.

5. Teatrul

Culturii maghiare din Transilvania secolelor XVI-XVII i-au apărut noi mlădițe care s-au întărit treptat. Este vorba de dezvoltarea ***vieții teatrale***. Ferenczi notează că a fost remarcată ca unic produs cunoscut al tipografiei de la Abrud, din 1569, *Comedia Balassi Menihart árultatásáról, mellyel el szakada a Magyar Országi második János királytul* (Comedia despre trădarea lui Balassi Menihart, cu care s-a rupt de Ioan al doilea, regele Ungariei)[2].

Există informații despre mai multe reprezentații ținute în colegiul clujean al unitarienilor. Se amintește cazul din 22 martie 1626, pe când principele Gabriel Bethlen

---

[1] Jurnalul, cu excepția anului 1706, a fost publicat în întregime, între 1983 și 1985 de Magyari A. și Demény L., sub titlul *Szegény Erdély* (Țara mizerabilă). Materialul anului 1706 s-a pierdut cu ocazia celui de-al doilea război mondial.

[2] Ferenczi Z., *A kolozsvári színészet és színház története* (Istoria dramaturgiei și teatrului din Cluj), Cluj, 1897, p.15.

şi consoarta au trecut prin Cluj şi elevii colegiului au prezentat un spectacol în onoarea lor. Titlul piesei nu se cunoaşte.

Ca o tradiţie a perioadei înfloritoare a umanismului, în şcoli se cultivă în continuare arta dramatică. La colegiul din Braşov, în perioada 1665-1688, s-au jucat peste 30 de piese de teatru. Îşi împrumutau subiectul din istoria Transilvaniei, din viaţa românilor, grecilor. Limba pieselor de teatru până la mijlocul secolului al XVII-lea în general este latina, de atunci începând apar şi piesele în limba maghiară. În piesele prezentate în limba maghiară la colegiul unitarian din Cluj, la sfârşitul secolului al XVII-lea, se întâlnesc şi propoziţii româneşti. În această perioadă au avut loc încercări, ca reprezentaţiile să iasă din cadrele şcolilor, dar nu cu prea mult succes. Felvinczi György a reuşit să câştige la 1696 un privilegiu de la Leopold I pentru înfiinţarea unei trupe teatrale permanente, cu care să poată ţine reprezentaţii pe teritoriul întregii Transilvanii. Însă relaţiile economico-sociale de atunci încă nu erau maturizate pentru o întreprindere de asemenea natură. Aceasta va deveni posibilă cu un secol mai târziu[1].

Reprezentaţiile teatrale aveau deja o ţinută morală conştientă. De exemplu, în anul 1656 profesorul şcolii reformate din Oradea, Pápai Borsári Ferenc, a ţinut un spectacol cu elevii săi. În legătură cu una dintre piese se remarcă: „Scriptura interzice vorbăria inutilă, bufoneriile poznaşe, josniciile şi orişice aprinde facla dorinţei de desfătare".

O reprezentaţie desfăşurată la Aiud în 2 mai 1693, şi despre care scrie Cserey Mihály, se referă la caracterul pieselor de teatru: „spectacolul s-a consumat în faţa domnilor nobili invitaţi", având ca subiect pe Árpád şi cei şase căpitani din Scythia alăturaţi lui.

Cu toate că în secolele XVI–XVII principalele câmpuri ale lumii ştiinţifice sunt stăpânite de ştiinţele cu caracter umanist, apar în număr tot mai mare şi diversele varietăţi ale ştiinţelor naturii. Această tendinţă se întăreşte din ce în ce mai mult când, începând cu anii 1660, viaţa ştiinţifică maghiară din Transilvania este determinată de cartezienii maghiari. O figură proeminentă a primei generaţii de mărturisitori ai principiilor lui Descartes este medicul Enyedi Sámuel (1627–1671), care a obţinut în 1653 diploma de doctor în medicină, iar din 1664 este profesor la Aiud.

După căderea Oradei centrul transilvan al cartezianismului s-a stabilit la colegiul din Aiud, acţiune la care a contribuit şi Enyedi Sámuel. Pe timpul profesoratului său a scris numeroase lucrări, dintre care mai cunoscute sunt: *Praecepta morum* (Precepte morale), *De libera arbitrio* (Despre liberul arbitru).

Aproape contemporan cu Enyedi Sámuel, Csanaki Máté şi-a făcut studiile în Germania, Anglia, Belgia şi a devenit medicul de curte al principelui Gheorghe Rákóczi I. În 1634 s-a mutat la Cluj, şi aici s-a ocupat mai ales de tratamente medicale practice. A scris numeroase opere, printre ele cartea cu titlul *Döghalálról való elmélkedés* (Meditaţie despre ciumă), în care dezbate problema infecţiei.

De la sfârşitul secolului al XVII-lea a devenit o sarcină tot mai importantă transmiterea rezultatelor ştiinţelor medicale către persoanele nemijlocit ocupate în tratare. Acestui

[1] *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p.312.

deziderat s-a străduit să-i facă faţă Pápai Páriz Ferenc în opera sa intitulată: *Pax corporis, az-az Az emberi testnek belső Nyavalyáinak okairól, Fészkeiről és azoknak orvoslásának módjáról való Tracta* (Pax corporis, adică tratat despre cauzele, cuiburile bolilor interne ale corpului omenesc şi despre modul lor de tratare), care a apărut în 1690 la Cluj, în limba maghiară. În cartea sa ia poziţie împotriva superstiţiilor.

Se înregistrează rezultate demne de atenţie şi în alte ramuri ale ştiinţelor reale. Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713), care a învăţat la universităţi olandeze, engleze şi germane, ca profesor al colegiului din Târgu Mureş, a lăsat moştenire, în manuscris, mai multe lucrări de matematică, fizică. Köpeczi János a ajuns la rezultate notabile pe tărâmul astronomiei, mai ales prin lucrările sale despre comete.

Capitolul X

ARTA ÎN MOLDOVA, ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI TRANSILVANIA

I. Arta în Moldova și Țara Românească

Locul ocupat de arhitectură și de artă în general în peisajul cultural-spiritual al veacului al XVII-lea este unul de excepție, atât datorită numărului mare de manifestări cât și calității acestora.

Contextul politic, social și economic a favorizat *la rândul său* inițiativa artistică din ambele țări, mecenatul cultural fiind o permanentă, nu doar pentru domniile în general recunoscute pentru aportul în domeniu, ci și pentru cele de scurtă durată, ca de pildă cea a lui Miron Barnovschi și Gheorghe Duca în Moldova, sau cele ale lui Radu Mihnea, Constantin Șerban și Radu Leon în Țara Românească. Actul aulic este urmat îndeaproape de gestul marii boierimi sau al clerului înalt, la o cu totul altă scară decât în secolele precedente, iar în ultimul pătrar al veacului își fac apariția și ctitorii mai mărunți.

Ceea ce trebuie recunoscut de la început este o anume continuitate cu veacul al XVI-lea, mai lesne de perceput în Moldova și aparent mai sincopată pentru primele trei decenii în Țara Românească, cea care reia inițiativa creatoare cu începere din deceniul al patrulea și o dezvoltă fără încetare până către 1720.

1. Arta în Moldova

În Moldova, continuitatea dinastică a Movileștilor, după interludiul atât de scurt al uniunii politice realizate de Mihai Viteazul, favorizează în plan artistic inițiativele ctitoricești, dar nu la nivelul exclusiv aulic, ci și la cel al ierarhiei eclesiastice, în lumea Bisericii dominând figura mitropolitului Anastasie Crimca (Crimcovici), sau al unor comunități etnic-religioase, precum cea a armenilor. Mitropolitul ctitorește, în 1602, prima biserică a mănăstirii Dragomirna, numită „cea mică", edificiu de dimensiuni reduse, care combină un plan tradițional în Moldova, cel cu terminația vestică poligonală, cu inovația muntenească a pridvorului deschis, deja adoptată la pridvorașele Suceviței și la biserica mănăstirii Aroneanu.

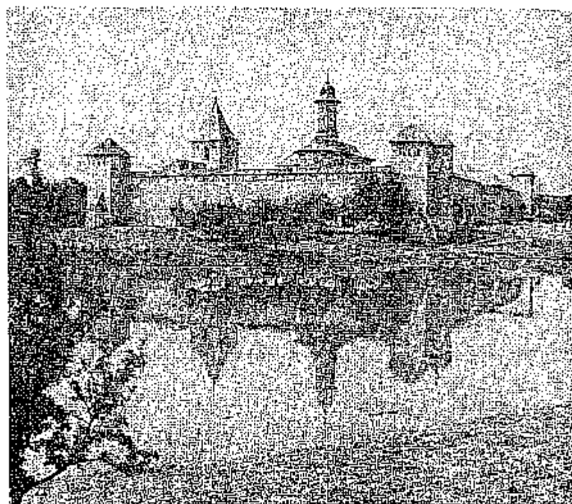

Fig. 316 Mănăstirea Dragomirna.

Peste numai cinci ani, Anastasie Crimca inițiază construirea bisericii mari a mănăstirii Dragomirna, monument unic în arta spațiului românesc. De dimensiuni mari, ea impresionează prin raportul neobișnuit dintre lățimea și înălțimea aproape excesivă a corpului bisericii, amplificată încă prin prezența turlei de pe naos, mult elansată, îngustă și decorată cu motive florale și geometrice săpate în piatră, ce trimit la repere caucaziene, dar nestrăine de ceea ce se petrecea în mediul artistic al ansamblului de la Zamca, marea mănăstire a armenilor din vecinătatea Sucevei. Bogata decorație interioară, sculptată în piatră a bisericii Dragomirnei, subliniază formele arhitecturii, iar în altar, turlă și naos se combină cu pictura murală, cu o iconografie impregnată de subtilități teologice, înrudită ca viziune narativă și ca stil cu arta manuscrisului, intens cultivată în mănăstirea Dragomirna, patronată și practicată și de însuși mitropolitul-ctitor. Din scriptoriul mănăstirii a ieșit un număr impresionant de manuscrise miniate, caracteristice prin grafismul accentuat, culorile vii și strălucitoare potențate de profuziunea blicurilor de aur. Numele zugravilor bisericii mari ne sunt cunoscute: Crăciun, Mătieș, Ignat și Grigore, ca și numele unora dintre copiștii și ilustratorii manuscriselor: diacul Dimitrie Vasilievici Bielschi semnat pe „Evangheliarul" din 1609, păstrat la mănăstirea Dragomirna, diacul Teofil și pictorul Ștefan consemnați într-o însemnare finală de pe „Tetraevanghelul" din 1617, păstrat la Varșovia (fost la Lwów).

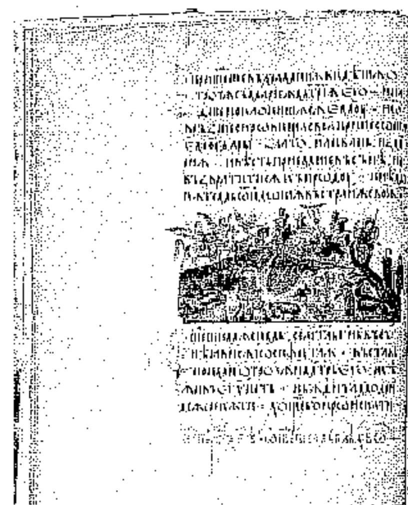

Fig. 317 Filă din Tetraevanghelul mănăstirii Dragomirna, 1609.

Puternica incintă a mănăstirii, străjuită de turnuri și înconjurată spre interior de un drum de strajă, care trimite la exemple transilvănene din zonele orașelor (Târgu Mureș) sau ale satelor săsești (Valea Viilor, jud. Sibiu), a fost ridicată de domnul Miron Barnovschi (1629), care, în scurta sa domnie de numai patru ani, a construit și mănăstirea care îi poartă numele și biserica Sf. Ioan Botezătorul, ambele din Iași, ca și biserica mănăstirii Bârnova din apropierea capitalei Moldovei — fortificată și prevăzută și cu un palat domnesc de Eustratie Dabija. Bisericile lui Miron Barnovschi, de o neobișnuită austeritate, cu volume puternice, prezintă surprinzătoare amenajări defensive la nivelul podurilor de peste bolți sau al turnurilor vestice, de certă inspirație transilvăneană, chiar dacă apariția fenomenului este mult mai târzie decât în principatul de peste munți. Ideea fortificării mănăstirilor nu era nouă în Moldova, ea continuă în veacul al XVII-lea o tradiție a celui precedent, în care se înscriau Probota, Slatina, Galata și Sucevița, iar în cel de care ne ocupăm, Secu — ctitoria boierului Nestor Ureche, din 1602 —, Zamca (1607) și Moldovița, la ultima turnurile și zidul de incintă fiind contemporane cu zidirea clisiarniței de către episcopul de Rădăuți, Efrem (1612). Mănăstirile întărite suplineau în parte lipsa fortificațiilor propriu-zise, turcii interzicând Moldovei păstrarea vechilor cetăți și chiar cerând domnilor, încă de la mijlocul veacului anterior, dărâmarea acestora. Astfel, pentru a păstra Cetatea Neamț, Vasile Lupu a decis transformarea acesteia în mănăstire. Propriile sale ctitorii vor fi fortificate, ca și cele ale urmașilor săi până la sfârșitul secolului. De-abia în veacul următor, în alte condiții politice, se va renunța la acest sistem.

Suirea pe tronul Moldovei a lui Vasile Lupu, în 1634, pentru o domnie de aproape 20 de ani, inaugurează o epocă de înflorire plenară a culturii și a artelor. „Hirea înaltă și împărătească mai mult decât domnească" a domnului, după caracterizarea lui Miron Costin[1],

[1] Miron Costin, *Letopisețul*, p. 113.

l-a făcut să țintească foarte sus în sfera mecenatului. Cel care răscumpăra datoriile Patriarhiei Ecumenice, cel care, după modelul și în concurență apoi cu Matei Basarab, a întemeiat în Moldova o tipografie — prima din această țară — cu ajutorul mitropolitului de Kiev, Petru Movilă, descendentul familiei care dăruise țării mai mulți domni și un mitropolit, cel care l-a sprijinit pe mitropolitul Varlaam în inițiativele sale spirituale și culturale, cel ce visa o uniune dinastică cu Țara Românească ținând la tronul acesteia pentru fiul său Ioan, cel care, în dorința de a-și consolida tronul și a-și crea relații puternice cu vecinii, și-a măritat fetele cu nobili ai Republicii Polone sau cu un șef al cazacilor, s-a impus ca cel mai de seamă comanditar de arhitectură laică și religioasă, de opere de artă plastică și decorativă din Moldova secolului al XVII-lea.

Chiar dacă arta epocii care i-ar putea purta numele nu întrunește trăsăturile unui stil, există o anumită unitate interioară care marchează câteva dintre capodoperele păstrate, în ciuda diversității și chiar a divergenței de viziune dintre ele.

Reconstruirea parțială și „modernizarea" la nivelul vremii a palatului domnesc din Iași, prin ridicarea de noi clădiri mărețe în interiorul vechilor incinte, concepute în sistemul străvechi bizantin, preluat și de otomani, al pavilioanelor cu destinații diferite, bogat împodobite cu „cinii" — plăci ceramice cu decor policrom fabricate la Iznik sau Kutahya, în Asia Mică, cu tapete de mătase, mobile și țesături luxoase orientale și occidentale, a trezit admirația cronicarilor autohtoni și a călătorilor străini.

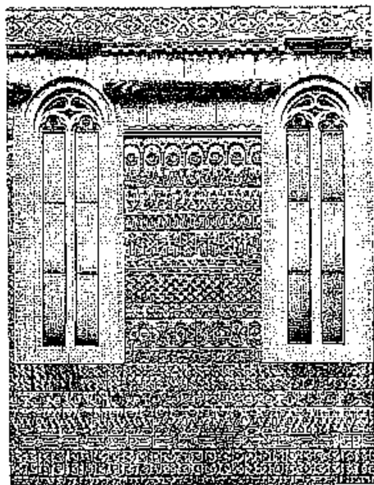

Fig. 318 Detaliu din decorația arhitecturală a bisericii Trei Ierarhi.

Gustul pentru fast și pentru somptuos se citește și astăzi în cele două ctitorii majore ale domnului, bisericile mănăstirilor Trei Ierarhi și Golia, din Iași, dar și în o serie de piese de artă decorativă provenite din ambianța lor spirituală.

Fiecare dintre cele două mănăstiri este unicat nu doar pentru arta Moldovei, ci pentru cea de pe întreg teritoriul românesc. Terminată în 1639, biserica mănăstirii Trei Ierarhi din Iași se impune prin combinarea unei structuri deja devenite tradiționale moldovenești, cu un decor exterior cioplit în piatră, care acoperă fațadele de la cornișa turlelor până la soclu cu o succesiune de registre, fiecare decorat cu alt motiv, sursele orientale de inspirație ca și stereotomia de aceeași factură fiind dominante. Un brâu

împletit în două sensuri împarte pereții exteriori ai corpului bisericii în două registre. El se detașează pe fondul de marmură întunecată, incizat cu un motiv occidental inspirat din decorația de carte renascentist-târzie. Inciziile păstrează încă urme din aurirea inițială, care sporea strălucirea vizuală și spirituală a zidirii.

Planului triconc alungit, cu exonartex la vest, îi corespund pe verticală accentele celor două turle, una pe naos și cealaltă pe pronaos, de tradiție muntenească, dar trecute prin filiera Galatei lui Petru Șchiopul (1584), cu care se înrudește, și prin tratarea spațiului interior, în care peretele plin dintre naos și pronaos a fost înlocuit cu arcade pe stâlpi puternici de zidărie. Împletiturile cioplite în piatră subliniază formele arhitectonice, de o manieră mai simplificată decât în cazul prestigiosului model care fusese Dragomirna.

Pictura interioară — din nefericire, pentru totdeauna pierdută, datorită extragerii celei originale o dată cu restaurarea întreprinsă în anii '80 ai secolului al XIX-lea de către arhitectul francez André Lecomte du Nouy — a fost realizată de o echipă alcătuită din trei pictori ruși, Sidor Pospeev, Deico Iacovlev și Pronca Nikitin. Vasile Lupu solicitase țarului Moscovei, Mihail Feodorovici, trimiterea acestor pictori, care, judecând după cele câteva panouri păstrate — două portrete ale lui Vasile Lupu, unul făcând parte din tabloul votiv în care era reprezentat împreună cu prima sa soție, doamna Tudosca, cu fiul său Ioan și cu fiica mai mare, ca și o serie de medalioane cu capete de sfinți și de îngeri — se înscriu pe linia unui tip de imagine mai realistă, de sorginte renascentistă, adaptată parțial cerințelor cultului ortodox, dar de un colorit tern, străin tradiției Moldovei. Pictura actuală datează de la restaurarea amintită.

Fig. 319 Familia lui Vasile Lupu.

La polul opus al gândirii planimetrice, spațiale și decorative se află biserica mănăstirii Golia. Ridicată pe locul unei vechi ctitorii boierești din veacul al XVI-lea, cea a boierului Ioan Golăie, de la care își trage numele, biserica surprinde prin unicitatea aspectului total occidental al fațadelor. Pilaștrii colosali, cu capiteluri neocorintice,

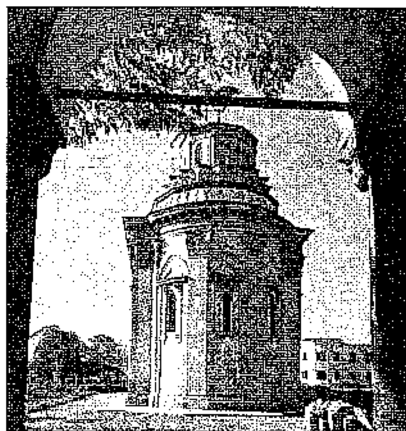

Fig. 320 Biserica mănăstirii Golia.

scandează zidurile, ferestrele sunt încununate de frontoane triunghiulare, jocuri puternice de lumină și umbră sunt favorizate de cornișa proeminentă și de modenatura cioplită în piatră, ca de altefel întregul parament exterior. Fiecare compartiment al bisericii, inclusiv altarul, gropnița și exonartexul, este astăzi încununat de câte o turlă, dar numai trei aparțin modelului originar. Aspectul bisericii a prilejuit comentarii de tipul celui pe care Ion Neculce îl pune în gura lui Petru cel Mare, cu ocazia vizitei făcute la Iași în 1711, prilejuită de semnarea tratatului cu Dimitrie Cantemir: „E făcută cu meșteșug leșesc, grecesc și moschicesc"[1]. Dacă bănuim că împăratul înțelegea prin „grecesc" tradiția bizantină, planul mixt al interiorului, sugestia gropniței și exonartexul trimit la tradiția locală a Moldovei, tratarea interioară a turlelor amintește soluții rusești, iar exteriorul este în întregime apusean, în gustul baroc cultivat de arhitecți italieni în Polonia acelei vremi, zonă din care, cu siguranță, provenea și atelierul care a realizat Golia.

Pictura pare că păstrează din faza originară numai iconografia. Multitudinea de scene mărunte indica o înclinație spre narativ. Distrugeri și repictări ulterioare au modificat în cea mai mare parte stilul și cromatica de la origini. Tabloul votiv înfățișează familia lui Vasile Lupu, cu cea de-a doua soție, circaziana Ecaterina, și fiicele care, prin căsătorii, cu marele duce al Lituaniei Januzs Radziwiłł sau cu nobili din șleahta poloneză, vor intra în rândul aristocrației statului vecin și vor avea o descendență strălucită. Aceste alianțe matrimoniale, ca și cea cu fiul hatmanului cazacilor, Timuș Hmelnițki, indica nu doar orientarea politică a domnului, dar și propensiunile sale culturale și artistice, o anume deschidere a Moldovei către lumea Occidentului în primul caz, spre Răsărit în cel de-al doilea, chiar dacă hatmanul și fiul său erau departe de mediul cultivat și sensibil la spiritul vremii al Bisericii kieviene conduse de Petru Movilă sau de înnoirile de la Curtea moscovită. Trimiterea fiilor de boieri să studieze în școlile iezuite de la Bar și Liov (Lwów),

[1] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 553.

crearea Academiei Vasiliene cu profesori veniți de la Kiev sau din Constantinopol, dar de formație complexă, în care intra și o componentă occidentală puternică, favorizează înțelegerea unor manifestări artistice caracterizate prin acceptarea și adaptarea unor forme culturale într-o oarecare măsură străine tradiției locului și ortodoxiei în general, tocmai în perioada în care aceasta era apărată de pericolul calvinismului prin Sinoade locale, dar cu participare larg ortodoxă, ținute la Kiev și Iași. Sensul prezenței acestor forme artistice și culturale se înscrie într-o linie generală de racordare la modernitate, parțial programatică, parțial conjuncturală.

Fig. 321 Pictură murală din pronaosul bisericii Golia din Iași.

Manifestări artistice de acest tip, ambivalente formal, se întâlnesc și la nivelul ilustrației de carte tipărită, cea care acum își face apariția în Moldova, de exemplu, în unele planșe din *Cartea de învățătură*, cunoscută și sub numele de *Cazania* mitropolitului Varlaam (1643) sau din cele imprimate la Kiev sau la Lwów, care circulă relativ intens, dar și în miniaturile cărților de cult somptuoase care păstrează tradiția copierii și decorării manuale (*Tetraevanghelul* de la Agapia, datorat lui Ivanco din Rădăuți, 1645), care aduc o notă nouă, barochizantă, în recuzita ornamentală și în tratarea personajelor tradiționale (Evangheliștii).

Fig. 322 Dveră de la biserica Trei Ierarhi.

O serie de broderii de cult provenite din bogata zestre a mănăstirii Trei Ierarhi probează aceeași încercare de sinteză între tradiția Răsăritului — păstrată, de exemplu, în iconografia unor poale de icoană sau a văluirilor liturgice — și decorul vegetal tratat într-o viziune aflată la limita dintre gustul pentru o Renaștere târzie și cel pentru vrejul orientalizant, regăsit și în dantelăria de pe fațadele bisericii. Vechea tradiție moldovenească a acoperămintelor de

Fig. 323 Ibric dăruit de Vasile Lupu la Trei Ierarhi.

mormânt este reluată pentru piesele destinate comemorării Doamnei Tudosca și fiului său Ioan, somptuoase broderii în care tema portretului funerar se bucură de o tratare similară exemplarelor polone contemporane, de regulă pictate însă. Elementele comune se regăsesc și la nivelul detaliilor de modă și la cel al motivelor decorative.

Transformarea temporară a Cetății Neamț în mănăstire, unele ctitorii mai mărunte, ca de pildă grațioasa biserică a Coconilor, cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, din Suceava (1643), biserica Sf. Dumitru din Orhei (1646) și cea din Chilia (1646–1648), refacerile de la Hlincea, terminate de Ștefăniță Lupu, în 1662, sau secondarea inițiativelor voievodale de către marea boierime, în frunte cu hatmanul Gavril Coci, fratele domnului (biserica din Bozieni — Neamț, 1632–1654, mănăstirea Agapia, 1642–1644) și cu membrii familiei Cantacuzino din ramura moldovenă, (biserica din Cârligi, Schitul Deleni, biserica din Cucuteni, Schitul Durău, Schitul Hangu etc.) reprezintă tot atâtea momente artistice care completează capitolul de arhitectură religioasă din timpul domniei lui Vasile Lupu.

Punct culminant al veacului, caracterizat prin inovație, diversitate și fast, creația din vremea lui Vasile Lupu nu va face școală, nu va genera un stil, ci va avea, mai curând, replici simplificate.

Nici condițiile politice, nici statura interioară și nici resursele economice ale lui Vasile Lupu nu se vor mai regăsi în Moldova celei de-a doua jumătăți a veacului al XVII-lea. Domniile scurte, conflictele interne dintre domn și boieri și dintre aceștia din urmă între ei nu sunt propice actului ctitoricesc de anvergură sau mecenatului artistic consecvent.

Urmașul în scaun al lui Vasile Lupu, fostul logofăt Gheorghe Ștefan, ctitorește mănăstirea Cașin (județul Bacău), cu intenția programatică de a fi o replică — chiar dacă simplificată — a bisericii mănăstirii Golia. Modelul este lesne descifrabil, rezolvarea este autentică, nefiind vorba de o sărăcire a soluțiilor, ci de un fel de interpretare atenuată a îndrăznelilor baroce ale Goliei.

Într-un mod similar va proceda, în intenție cel puțin, Gheorghe Duca la Cetățuia. Biserica se revendică de această dată de la modelul Trei Ierarhilor, dar zidăria de piatră brută, tencuită, obișnuită Moldovei, înlocuiește piatra sculptată, modenatura se reduce la minimum, edificiul câștigă în austeritate, dar este lipsită de fast și de o respirație largă. Ea se înalță semeață în mijlocul unei incinte vaste, cu zid de cetate. În lungul zidurilor, casa domnească, paralelipiped sobru, pe mai multe niveluri boltite, stăreția și cuhnia, ca și corpuri de chilii stau mărturie a ambițiilor unui domn ce viza, dacă nu să rivalizeze,

măcar să îl imite pe Vasile Lupu. Chiar și tabloul votiv de pe peretele de nord al naosului, practic ultimul exemplar păstrat la locul de origine din pictura medievală din Moldova[1] trimite la grupul familiei lui Vasile Lupu de la aceiași Trei Ierarhi.

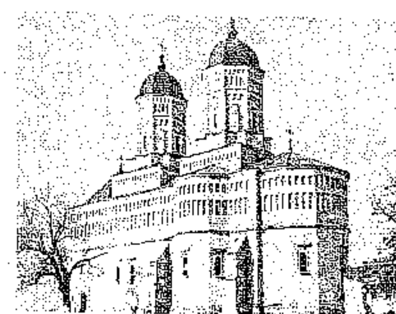

Fig. 324 Biserica mănăstirii Cetățuia, Iași.

Înainte de Cetățuia, refacerea bisericii de la Putna a înscris un moment aparte în istoria artei din Moldova. Dărâmată în timpul luptelor dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, refacerea bisericii a fost inițiată de acesta din urmă și terminată de Eustratie Dabija în 1662, păstrând planul și aproximativ dimensiunile ctitoriei lui Ștefan cel Mare, al cărui mormânt s-a păstrat în gropnița care, conform modei arhitectonice a veacului al XVII-lea, comunică, printr-un perete cu arcade descărcate pe stâlpi, cu spațiul naosului.

Un ultim ansamblu domnesc este Mera Cantemireștilor, din județul Vrancea. Nici construcțiile, nici faima duhovnicească sau artistică nu au făcut din ea un mare așezământ, soartă la care a contribuit însuși destinul ctitorilor, al căror neam s-a risipit în secolul al XVIII-lea dincolo de frontierele Moldovei.

Fig. 325 Tabloul votiv din biserica mănăstirii Cetățuia.

Un fenomen încă neîndeajuns studiat este cel al arhitecturii civile boierești. O serie de conace mai bine sau mai rău conservate, unele păstrând destul de mult din substanța originară (Pribești, Șerbești), altele destul de transformate (cel al lui Iordache Cantacuzino de la Pașcani) dau încă măsura unui fenomen constructiv amplu, care se îngloba în viziunea ansamblului construit alături de conac și biserica de curte. Aceste biserici — mai bine păstrate decât casele

[1] Cel al lui Antonie vodă Ruset din paraclisul sudic de la biserica Sf. Nicolae din Iași a fost extras la refacerea totală a bisericii de către Lecomte du Nouy și se află la muzeul mănăstirii Trei Ierarhi din Iași, adăpostit în așa-numita „Sală gotică", o refacere a edificiului originar, contemporan cu biserica.

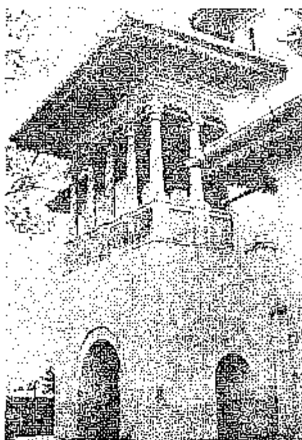

Fig. 326 Foișorul casei Cantacuzino Pașcanu din Pașcani.

(Bozieni), întrucât au servit în continuare ca lăcașuri de cult — adoptă o formulă relativ simplă și puțin diversificată, elementele caracteristice fiind planul dreptunghiular, lipsa turlei de pe naos și turnul-clopotniță înălțat deasupra unui pridvor închis, adosat laturii de sud a pronaosului.

În sudul Moldovei, la Galați, se ridică în 1645 o biserică — Precista — neobișnuită, înglobând în arhitectura sa elemente din cele trei Țări Române, cel mai impresionant fiind aspectul fortificat al părții vestice.

Un capitol important al artei secolului al XVII-lea îl constituie *pictura de icoane*.

S-au păstrat relativ numeroase piese, unele în iconostase, altele răzlețite și adăpostite azi în muzee și în colecții mănăstirești. Dintre iconostase se remarcă cel de la Vânători – Neamț, păstrat la mănăstirea Neamț (1643), iar dintre icoanele disparate, unele sunt conservate în Muzeul Național de Artă al României, altele în colecțiile din mănăstirile Agapia, Bistrița sau Neamț. Stilistic, ele provin din mai multe ateliere ce vădesc, în limitele unei tradiții iconografice parțial respectate (Tripticul de la Moldovița, 1644), receptarea unor influențe cretane sau preponderența unui grafism mai popular, inserate într-o viziune tipic locală.

2. Arta în Țara Românească

Spre deosebire de Moldova, arta din Țara Românească nu se îndreaptă în secolul al XVII-lea spre o lentă decadență a stilului tradițional, ci, dimpotrivă, se împarte în trei perioade de maximă înflorire, fiecare cunoscută ca purtând numele domnului care, prin personalitatea sa, a marcat-o profund nu doar în planul politicului ci și în cel al realizărilor culturale.

Ca și în secolele precedente, chiar dacă arhitectura dă tonul în marele concert al artelor, întrucât edificiile sunt cele care s-au păstrat cel mai bine, și celelalte genuri cunosc o înflorire pe măsura gustului și posibililităților comanditarilor, cu toate că, cel puțin astăzi, numărul operelor păstrate este relativ redus.

În ceea ce privește arhitectura, programele religioase se diversifică, sporind simțitor numărul bisericilor de oraș și al celor de pe domeniile rurale ale domnilor și ale boierilor. Alături de acestea, programul civil reprezentat de palate domnești, de case orășenești ale aceleiași boierimi sau de conace de țară, poate fi bine definit, chiar dacă — datorită vitregiei

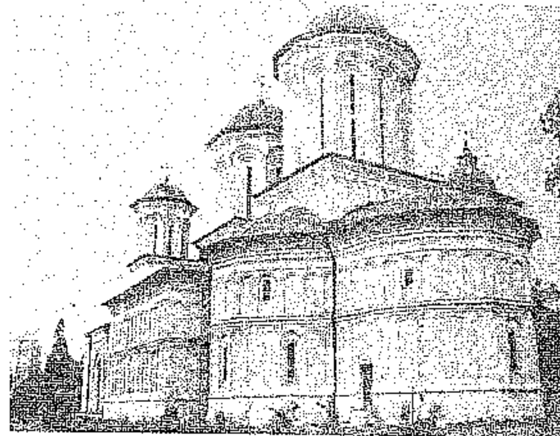

Fig. 327 Mănăstirea Sf. Troița (Radu Vodă) din București.

vremurilor mai vechi și mai noi — cele mai multe se păstrează sub formă de ruină sau sunt încă total sau parțial acoperite cu pământ, așteptându-și cercetătorii.

Pictura murală înscrie la rândul său realizări majore, pe linia aceloraşi palierc, aulic și boieresc, chiar dacă numărul ansamblurilor care ne-au parvenit, datate până spre sfârșitul secolului, nu este prea mare. Epoca brâncovenească înscrie însă numeroase ansambluri murale care, realizate într-un interval de circa două decenii, vădesc două tendințe, fiecare de o unitate stilistică remarcabilă, ca și anumite nuanțe particulare care marchează programele iconografice.

Pictura de icoane, broderia și argintăria se raliază acelorași tendințe, iar cartea manuscrisă de lux cunoaște ultimele sale două momente majore de înflorire.

Primele trei decenii ale secolului ne sunt astăzi cunoscute printr-o singură realizare majoră: refacerea de către Radu Mihnea, în timpul celor două domnii muntene ale sale (1611, 1620–1623), a mănăstirii Sf. Troiță, de „din jos de București", ctitorie a bunicului său Alexandru al II-lea Mircea (1568–1577), transformată în fortăreață de turcii lui Sinan pașa, în 1595, și aruncată în aer tot de ei în momentul în care fuseseră obligați să fugă din București. După numele noului ctitor, mănăstirea este cunoscută sub numele de Radu Vodă. Importanța pe planul arhitecturii constă în reluarea programatică, prima de acest fel din Țara Românească, a modelului aulic introdus din porunca lui Neagoe Basarab la mănăstirea Argeșului, cel al unei biserici cu pronaos supralărgit, cu spațiul său interior delimitat de stâlpi care susțin a doua turlă. Toate marile ctitorii domnești

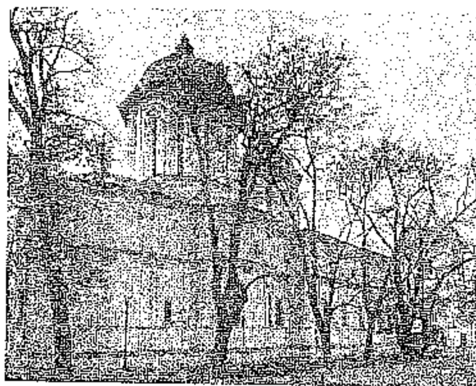

Fig. 328 Fosta biserică a mănăstirii Cotroceni.

până la Văcăreștii Mavrocordaților, în anii '20 ai veacului al XVIII-lea, și posibil chiar mănăstirea Pantelimon a lui Grigore al II-lea Ghica (1752), se vor revendica de la acestea, necopiindu-le, ci interpretându-le de fiecare dată într-o manieră proprie, prin soluții constructive și spațiale originale: Căldărușanii lui Matei Basarab (1638), biserica noii Mitropolii din București, începută de Constantin Șerban (1656) și terminată de Radu Leon (1668), Cotrocenii lui Șerban Cantacuzino (1679–1681), bisericile mănăstirilor Hurezu (1690–1692) și Sf. Gheorghe-Nou din București (1707) ridicate de Constantin Brâncoveanu.

Ajuns în scaunul Țării Românești în 1632, aga Matei din Brâncoveni, înrudit prin femei cu Neagoe Basarab, începe o lungă campanie de ridicare a unor biserici, întâi la curtea strămoșilor săi din Brâncoveni (jud. Olt, 1633), alături de palatul pe care îl construiește lângă vechile case, pentru a ajunge ca, la sfârșitul domniei (1654), fiecare zonă a țării să fi beneficiat de un nou lăcaș de cult ridicat de domn sau de marii boieri, influențați de exemplul acestuia. Un număr însemnat de mănăstiri întărite, care, ca și în Moldova, suplineau lipsa fortificațiilor propriu-zise, se înalță în zonele joase de pe malul Dunării, la Sadova și Cornățel, în câmpia munteană, la Plătărești și Negoești, în zonele de sub munte, la Arnota, Dintr-un Lemn și Brebu, spre Moldova multă vreme potrivnică, la Pinu și Măxineni. Orașele beneficiază de munificența princiară a domnului și chiar a doamnei, prin ridicarea unui număr însemnat de biserici la București și Târgoviște, la Gherghița și Ploiești, la Pitești și la Craiova, la Buzău, prin construirea unei noi catedrale episcopale. Aproape toate s-au păstrat, cele mai multe puțin modificate. Majoritatea au fost construite pe locul unor lăcașuri anterioare, de lemn sau chiar de zid. Ele se înscriu în tipul structural comun epocii: un plan triconc cu turlă pe naos, în cazul mănăstirilor, sau unul dreptunghiular cu turn-clopotniță pe pronaos, în cel al ctitoriilor de oraș (Gherghița, Sfinții Împărați — Târgoviște).

Un tip aparte de biserică de mănăstire cunoaște o răspândire destul de mare, alături de cel clasic cu o singură turlă (Dintr-un Lemn, Sadova, Arnota). Este vorba de tipul inspirat de biserica mănăstirii Dealu, care, alături de turla de pe naos, prezintă două turle

mici fie pe extremitatea estică a pronaosului (Brebu, Negoiești, Apostolache, Clocociov), fie peste pronaosul dotat spre vest cu un pridvor deschis (Gura Motrului). Deosebite erau și bisericile din Craiova și Buzău, a căror semnificație depășea comunul ctitoriilor vremii: prima legată de vechea moștenire a Craioveștilor care relua, înainte de reconstrucția din temelii a lui Lecomte du Nouy, străvechiul și rarul tip al crucii grecești înscrise, a doua de tradiția scaunului episcopal de aici, pentru care s-a optat pentru combinarea tipului Dealu cu un pronaos ușor supralărgit. Înmulțirea numărului de biserici cu pridvoare cu arcade, care se descarcă pe stâlpi sau pe coloane robuste de zidărie, este o altă caracteristică a arhitecturii religioase a vremii, care contribuie alături de siluetă și de coronamentul variat dat de turle la armonia întregului, marcată încă de predominanța plinului, și pusă în valoare fie de fațadele realizate din alternanța de cărămidă aparentă cu zone de mortar, în sistemul binecunoscut al casetelor, fie în imitarea în tencuială a acestei bicromii tradiționale. Dinspre Moldova, chiar înainte ca Vasile Lupu să fi reconstruit la Târgoviște biserica mănăstirii Stelea, în semn de împăcare cu Matei Basarab (1645), dar mai ales după aceea, se răspândesc în Țara Românească ancadramentele cu baghete încrucișate și deschidere în acoladă, atât pentru portaluri cât și pentru ferestre, de îndepărtată sorginte gotică. În forme din ce în ce mai aplatizate și mai simplificate ele se vor regăsi în arhitectura din Țara Românească până la sfârșitul secolului (Mogoșoaia 1683, Hurezi 1692, Govora 1707).

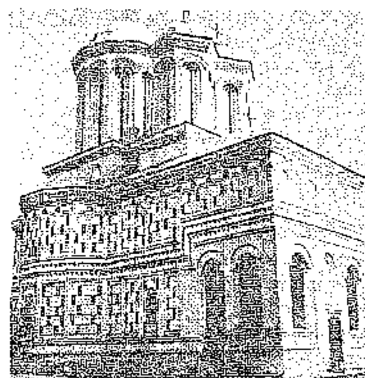

Fig. 329 Biserica mănăstirii Gura Motrului.

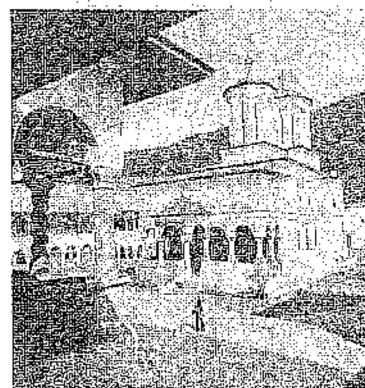

Fig. 330 Mănăstirea Hurezu.

Exemplul domnului este în permanență urmat de marea boierime. Chiar mai intens decât în Moldova, fenomenul ansamblului alcătuit din conac și biserică de curte cunoaște

o varietate de formule de care nu este străin nici modelul aulic nici inovația introdusă de casele ridicate de postelnicul Constantin Cantacuzino în București, Filipeștii de Târg sau Târgoviște. Printre primii beneficiari ai acestui din urmă model vor fi înșiși fiii postelnicului Șerban, viitorul domn, la Drăgănești, Drăghici la Măgureni, Matei la Filipeștii de Pădure, iar mai târziu Constantin Stolnicul la Afumați. Tot aici își au izvorul și palatele brâncovenești.

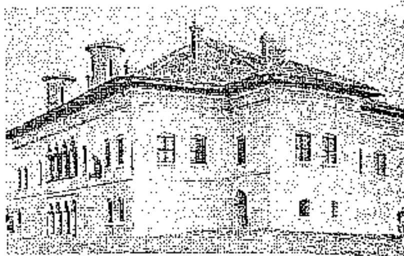

Fig. 331 Palatul de la Podogi.

În ceea ce privește biserica de curte boierească, ea se încadrează în genere tipului dreptunghiular cu turn-clopotniță pe pronaos, un exemplar caracteristic, relativ bine păstrat, fiind cel de la Golești, al cărui fondator este marele vistiernic Stroe Leurdeanu, pentru care a lucrat între 1641 și 1646 Stoica maistorul, semnat pe o serie de piese de pietrărie sculptată, atât la case cât și la biserică.

Epoca folosește larg noțiunea de „palat" — termen întâlnit anterior la călătorii străini pentru a desemna edificiile princiare din București și Târgoviște, care acum vor fi reînnoite. Lor li se adaugă acum cel nou din Brâncoveni și cel de la Strehaia (devenită apoi mănăstire), ambele construite de Matei Basarab în locuri legate de istoria propriului neam, respectiv de cea a boierilor Brâncoveni și Craiovești, dar și cel de la Filipeștii de Târg, dotat cu o serie de amenajări care îi amintesc lui Paul de Alep edificiile elegante ale Stambulului. Toate sunt astăzi clădiri ruinate, dar din coroborarea informațiilor oferite de diaconul sirian cu cele desprinse din desenele maiorului austriac Johann Weiss, din 1730, ne putem face o idee despre planimetria și chiar despre structura interioară a celor oltene, iar prin extensie și asupra celorlalte: pivnițe înalte acoperite cu bolți în leagăn, un etaj „nobil" cu încăperi multiple boltite; își fac apariția loggiile pe fațada dinspre peisaj, care capătă o importanță tot mai mare, se generalizează foișoarele de acces, cel principal pe fațada dinspre curtea de intrare. Un loc aparte este ocupat de „casele de piatră" ale lui Udriște și Cazan Năsturel, frații

Fig. 332 Casa familiei Năsturel de la Herești.

Fig. 333 Casa domnească de la mănăstirea Brebu.

doamnei Elina, de la Herești (jud. Călărași, circa 1640). Locuința dublă are pivnițe parțiale, parter și etaj, întregul parament exterior și interior fiind realizat din piatră fățuită. Cartușe de sorginte barocă decorau cele două intrări, în timp ce golurile propriu-zise de ferestre și de uși erau tratate în manieră otomană, ansamblul oferind o originală sinteză între tendințe stilistice diferite.

Documentele menționează numeroase case boierești pe diversele moșii, fapt logic dacă se iau în considerare întinsele proprietăți, posibilitățile materiale și noul gust al epocii pentru confort și lux. De asemenea, în incintele mănăstirilor se păstrează o serie de locuințe, unele folosite temporar de domnie (cum par să fi fost cele de la Căldărușani, Brebu sau Negoiești), altele cu funcție de stăreție. Ele se aseamănă destul de mult cu locuințele civile propriu-zise, casele ridicându-se pe pivnițe vaste, cu camere multiple la parterul înalt. Tendința ca atare este observabilă până spre sfârșitul secolului și trece și în cel următor până la Văcărești și Pantelimon, chiar dacă soluțiile în timp vor diferi, conformându-se altor mode și altui climat politic și cultural.

Dintre numeroasele ansambluri pictate în timpul domniei lui Matei Basarab, ca și în vremea urmașilor săi, până la suirea pe tronul Țării Românești a lui Șerban Cantacuzino, realizate din inițiativă domnească, unul singur s-a păstrat integral, cel de la Arnota, altele au fost repictate, ca cele de la Sadova și Strehaia, iar din cel de la Plătărești s-a păstrat numai pictura din pronaos. Și aici exemplul domnesc a rodit, marii boieri și chiar înaltul cler secondându-l pe domn. Din descrierile lui Paul de Alep cunoaștem cel puțin în parte iconografia bisericilor din Filipeștii de Târg și din cea a mănăstirii Mărgineni, dar și pictura din palatul metropolitan din Târgoviște, datorată inițiativei mitropolitului Ștefan I.

Fig. 334 Frescă cu sfinți de la mănăstirea Arnota.

Picturile de la Arnota par a fi datorate aceluiași zugrav, care a pictat și icoanele împărătești din biserică, semnându-se pe ele și datându-le (1644), „Stroe zugrav din Târgoviște". În pronaos au fost zugrăviți Matei Basarab și soția sa, Elina, într-un monumental tablou votiv de pe peretele de est, în timp ce, de jur

împrejurul încăperii au fost pictate rudele domnului, începând cu tatăl său Danciul vornicul, fost luptător alături de Mihai Viteazul, mort în Transilvania în 1595, a cărui reînhumare aici a prilejuit ctitorirea bisericii. În 1658, Matei însuși va fi reînhumat aici, sub lespedea unui sarcofag lucrat de meșterul sibian Elias Nicolai. Acesta este și autorul pietrei funerare a doamnei Elina, din Biserica domnească din Târgoviște. Ambele piese sunt lucrate în spiritul Renașterii târzii transilvănene, cu influențe ale unui baroc incipient. Lor li se adaugă sarcofagul astăzi distrus al postelnicului Mateiaș, fiul adoptiv al perechii princiare, prevăzut pe capac cu un neobișnuit gisant, operă a aceluiași sculptor, autor a foarte numeroase monumente funerare ale patriciatului săsesc din Transilvania.

Dintre ansamblurile pictate boierești se păstrează cele de la Dobreni — jud. Giurgiu, datorat lui Constantin Șerban de pe timpul când era numai mare serdar (1646), Clocociov — jud. Olt (ctitorie a lui Diicu Buicescu mare agă, 1556–1559), Săcuieni — Dâmbovița (Neagoe Săcuianul 1669, zugravi Mihail și Ianache), Crețulești-Mănăstirea — jud. Dâmbovița (Radu și Pădure Crețulescu, 1669). Ultimul introduce în iconografie și în compoziție o serie de inovații de tip occidental (ciclul *Patimilor*), dar și un anume gust pentru psihologia personajelor, regăsit și în unele icoane murale. O tendință mai frustă apare în picturile schitului Roata Cătunu — jud. Giurgiu (1668) și în cele ale schitului Topolnița — jud. Mehedinți (1673, zugravi „Dima vlah" și „Gheorghe grec"), deosebite însă stilistic și inițiate de categorii de ctitori diferiți: primul un preot obscur, Iane, și „moșul Serafim", al doilea — un „om nou", Buliga, căpitan local la Ciovârnașani, ajuns prin merite proprii pe treptele înalte ale dregătoriilor.

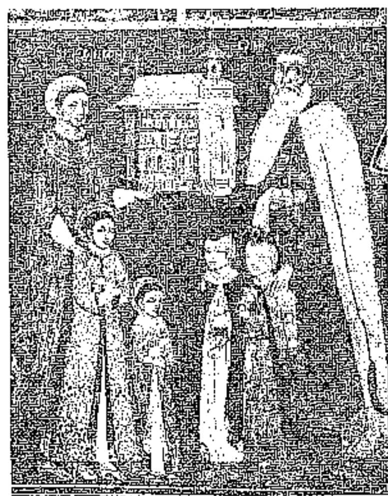

Fig. 335 Tabloul votiv: Neagoe Săcuianu cu familia la mănăstirea Săcuieni.

Pictura de icoane cunoaște în timpul lui Matei Basarab și în anii imediat următori o înflorire aparte. Printre piesele de excepție se remarcă iconostasul fost al bisericii Sf. Dumitru din Craiova, aflat acum în schitul gorjan Crasna, ctitoria boierului Danciul Pârâianu (1636). Partea cea mai neobișnuită a iconostasului o reprezintă dublul tablou votiv, de mari dimensiuni, în care sunt înfățișați îngenuncheați la picioarele crucii, Matei Basarab și mitropolitul Ștefan I. Acesta din urmă va reapărea, tot pe un iconostas, în compania domnului

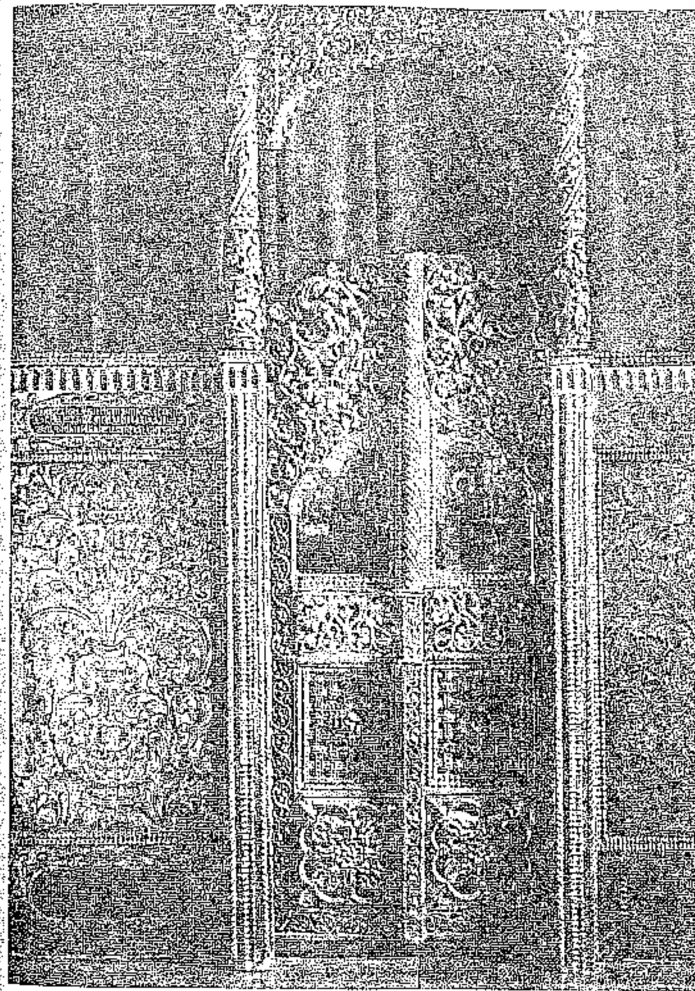

Fig. 336 Iconostasul de la mănăstirea Arnota. Detaliu.

Fig. 337 Icoană a Arhanghelului Mihail de la mănăstirea Topolnița.

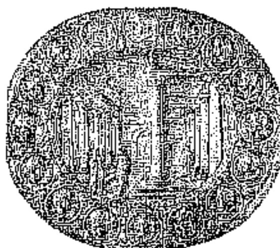

Fig. 338 Taler de argint al meșterului J. H. Manulich (1660–1718) din Augsburg.

Mihnea al III-lea din biserica din satul natal al ierarhului, Bălănești-Râmești din Vâlcea, dar și pe peretele pronaosului micii biserici de lemn din Grămești — Vâlcea, o altă ctitorie a acestuia. O tendință nouă, realistă, apare în una dintre icoanele împărătești de la Râmești (Cuvioasa Paraschiva, acum în muzeul mănăstirii Hurezi), în tratarea fundalului, în care fondul de aur tradițional este înlocuit cu un peisaj de sorginte occidentală.

Alături de tipăriturile foarte numeroase ieșite din teascurile mai multor tipografii (Câmpulung, Govora, Dealu, Târgoviște), în care cartea românească era secondată de cea slavonă, gândită a fi folosită și de creștinii balcanici din Turcocrație, manuscrisul de lux cunoaște acum o nouă fază de înflorire. Elementul cel mai caracteristic al unora dintre cărțile de cult oferite ca daruri prețioase (grecești sau slavonești) era prezența imaginilor votive ale donatorilor, Matei Basarab și doamna Elina, sau rudele domnului, boierii din Brâncoveni („Evangheliarul" copistului și miniaturistului Radu Sârbu). O întreagă școală de miniaturiști se dezvoltă în Țara Românească pe drumul deschis la începutul secolului de episcopul Luca al Buzăului și de Matei al Mirelor, stareț la Dealu, care realizează cărți somptuoase grecești, decorate cu inițiale bogate care combină elementul vegetal cu cel animal și cu cel antropomorf. Un monument de culme al acestui stil este reprezentat de „Slujebnicul" comandat de mitropolitul Ștefan, cu text slavon și indicații tipiconale scrise în românește.

Mai mult decât în Moldova, argintăria din Țara Românească s-a păstrat ceva mai bine. Piesele, atât cele de folosință exclusiv laică, cât și cele utilizate în cult, sunt parte importuri din atelierele germane, de preferință de la Augsburg, parte lucrate de meșteri brașoveni, la comanda domnului, a marilor boieri sau a unora dintre reprezentanții clerului. Formele și decorul poartă amprenta Renașterii târzii. Un fenomen particular este încercarea unor meșteri argintari autohtoni de a relua, în forme mai simplificate, modelele pieselor de import. Deși mult reduse numeric față de bogăția inițială, câteva piese se păstraseră în mănăstiri, iar acum sunt adăpostite în Muzeul Național de Artă al României.

Ctitoriile Cantacuzinilor deschid o nouă etapă în arta Țării Românești. Biserica de la Filipeștii de Pădure, cu al său pridvor poligonal deschis pe două niveluri, și cea a mănăstirii Cotroceni (1679–1680), dărâmată în 1984–1985, sunt două exemple ale tendințelor vremii: prima — cea spre originalitatea absolută, cea de-a doua — de reluare a unei tradiții auguste — cea a bisericii mănăstirii Argeșului, interpretată la Căldărușanii lui Matei Basarab (1638) și la noua biserică a Mitropoliei din București, începută de Constantin Șerban și terminată de Radu Leon. Creațiile cantacuzine ne apar astăzi ca un preludiu al artei brâncovenești, dar și ca un fel de placă turnantă în gustul și preferințele epocii. Pictura de la Biserica Doamnei din București (post 1683), ctitoria Mariei, soția lui Șerban Cantacuzino, realizată de grecul Constantinos și de Ioan, deschide o pagină nouă în arta decorului mural. Constantinos, care va ajunge să semneze „ot Țara Românească", este creatorul bine cunoscutei „școli de la Hurezi", practic inițiatorul unui curent căruia i se vor ralia pictori care vor realiza aproape toate marile ansambluri murale din ctitoriile lui Brâncoveanu și ale membrilor familiei sale (Hurezi, biserica mare, paraclisul, bolnița, schiturile Sf. Apostoli și Sf. Ștefan; Biserica domnească din Târgoviște, bisericile mănăstirilor Surpatele, Govora, biserica din Doicești) și ale unora dintre marii săi boieri (biserica din Vădeni, a boierilor din familia Brăiloiu). Toți acești pictori își semnează în locuri vizibile lucrările colective, semn că mentalul suferise transformări importante în zona recunoașterii meritului individual al creatorului. O dovadă peremptorie a acestei schimbări este prezența portretelor șefilor meșterilor, zugrăvite în pridvorul bisericii mari de la Hurezi: Istrate lemnarul, Vucașin pietrarul și Manea vătaful de zidari. Nu altfel va proceda Pârvu Mutu, celălalt pictor marcant al vremii, cel care nu a creat o școală, dar care, prin numeroasele sale creații puse mai cu seamă în slujba familiei numeroase a Cantacuzinilor, a realizat o direcție diferită de cea a lui Constantinos, pe care și-a pus pecetea proprie prin stil, semnătură și autoportret (biserica din Bordești, jud. Buzău). Este un mare pas înainte în conștiința propriei valori. Debutând la Cotrocenii lui Șerban Cantacuzino, Pârvu Mutu va picta de preferință ctitoriile neamului acestuia din Prahova, Filipeștii de Pădure,

Fig. 339 Portretele ispravnicilor și ale meșterilor de la mănăstirea Hurezu.

Măgureni, Sinaia, cea mai importantă contribuție a sa fiind marile galerii de portrete ale familiei, cuprinzând zeci de personaje, aceleași dar nu în totalitate identice, în primele două, de la vlăstarele familiei ajunse în scaunul țării: Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, până la copiii de vârstă fragedă, individualizați mai puțin prin chipuri cât prin delicate atribute: flori, cărți.

La un alt nivel, aceeași conștiință o vădește Brâncoveanu și familia sa. Pisaniile numeroaselor ctitorii, cu formulări mai simple sau mai pretențioase, nu uită să amintească neamul domnesc și cel împărătesc din care se trăgea domnul. Dar și picturile îi imortalizează prezența, prin portretele de grup ale membrilor familiei compuse din doamnă, patru fii și șapte fiice (Hurezi, Mogoșoaia, Mamul etc). Valoarea de neam este pusă în lumină de galeria de strămoși în scaunul Țării Românești și de rudele din grupul Cantacuzin din pronaosul Hurezilor. Inovațiile compoziționale, stilistice și decorative ale ansamblurilor pictate de Constantinos și de membrii atelierului său vor determina un curent prezent în Țara Românească până spre mijlocul veacului următor, iar prin descendenți și ucenici răspândirea lor în Transilvania, în Banat și chiar în actuala Serbie.

Marca proprie epocii, cea care va permite cercetătorilor să numească arta și implicit epoca de la cumpăna veacurilor XVII și XVIII cu numele principalului inițiator și patron de creații diverse, este dată de inițiativele lui Constantin Brâncoveanu. De regulă, arhitectura este considerată domeniul care a dat tonul în definirea stilului brâncovenesc.

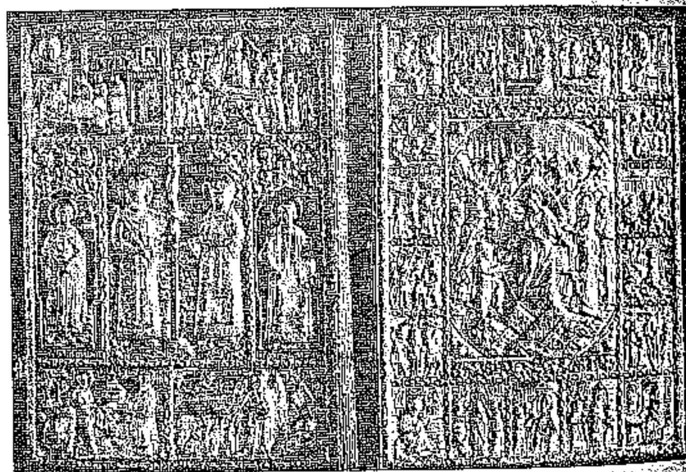

Fig. 340 Ferecătură de evanghelie a mănăstirii Hurezi executată de argintarul Sebastian Hann (1707)

Ceea ce deosebește acest stil față de arta altor epoci, este o unitate de viziune globală și de detalii regăsite în arhitectură, în pictură și în artele decorative. Motive comune — vrejuri de acant învoalte, flori de arum, lalea sau heliant — tratate de o manieră similară, dar în tehnici diferite, apropie decorul arhitectural de ornamentica picturii, a broderiei, a lemnului sculptat în iconostase și mobilier liturgic, a argintăriei sau chiar a decorației de carte. Faptul este cu atât mai surprinzător cu cât, de exemplu, argintăria își datorează operele cele mai reprezentative unor meșteri din orașele transilvănene Brașov și Sibiu — dintre care se remarcă Petrus Hiemesch, Georg May sau Sebastian Hann — care au lucrat nu doar la comanda lui Brâncoveanu, ci și după unele modele trimise din Țara Românească, care intră în sinteze insolite cu unele de sorginte occidentală. Stilul se află la limita dintre ceea ce se numește o „Renaștere înflorită" și o viziune barochizantă. Multitudinea pieselor de argintărie păstrate — cădelnițe, anafornițe, ferecături de carte — se particularizează prin forme ample, tratarea bogată a decorului vegetal cu un repertoriu identic cu cel regăsit în ornamentația portalelor, de pildă. Ferecăturile introduc și elementul figurativ, atât sub forma imaginii sacre — Sfinții Împărați Constantin și Elena, pe coperta de argint a Evangheliarului dăruit mănăstirii Hurezi, operă a argintarului Sebastian Hann (1707), sau Sf. Gheorghe, pe cel dăruit mănăstirii omonime din București, cât și imaginea votivă a donatorilor, care apare pe prima dintre lucrări.

Cel mai semnificativ domeniu al artei, în care înnoirea este prezentă este arhitectura: Operele se înscriu pe linia deschisă încă în timpul domniei lui Matei Basarab, dar cu trăsături stilistice noi. Programele sunt aceleași, religios și civil, dar manifestările în sine dobândesc aspecte noi în planul volumetriei, siluetei, raportului dintre gol și plin schimbat în favoarea celui din urmă, sintezei dintre elemente decorative de origine orientală și occidentală.

În ceea ce privește programul religios, domnul inaugurează curând după suirea pe tron marele ansamblu de la Hurezi (1690–cca 1700), care în jurul incintei principale, cu o dispunere planimetrică simetrică, având în centru marea biserică închinată Sfinților Împărați Constantin și Elena, va organiza un număr de mici așezăminte secundare — bolniță, schituri, ulterior biserica Sf. Arhangheli — cu dispunere generală în direcția brațelor unei cruci. În același sens, refacerea unor mari așezăminte a constituit o altă latură a activității ctitoricești a domnului și a familiei sale. Un ansamblu aparte era constituit din biserica mănăstirii Sf. Gheorghe-Nou din București, înconjurată de un mare han, de ale cărui venituri beneficia așezământul monahal însuși. Ca și la Hurezi, pentru biserica — de mari dimensiuni, în care își va găsi odihna veșnică Brâncoveanu însuși — au fost adaptate modele mai vechi, în principal cel argeșan, dar cu soluții originale, care dovedesc că, indiferent de epocă, arhitectura Țării Românești, cu imensul său număr de monumente, nu oferă două biserici identice.

Lucrul este valabil și pentru arhitectura civilă, cea considerată de mulți ca dând marca de referință a epocii brâncovenești. Cele două palate construite pentru fiii mai mari, Constantin și Ștefan, la Potlogi (1698) și respectiv la Mogoșoaia (1702) și informațiile scrise ori ruinele altora (Doicești) demonstrează măsura în care elementele deja intrate

în structura acestui tip de construcții, încă în deceniile anterioare, pivnițele monumentale — acum tot mai des acoperite cu suite de calote descărcate pe stâlpi — încăperile mari acoperite cu bolți de penetrație, loggiile și foișoarele câștigă în importanță și dau măsura, îndeosebi a primelor două, relativ bine păstrate și neesențial modificate, a capacității de sinteză a creatorilor lor între soluții spațiale și decorative ce își au originea în Orient (calotele pe trompe de colț, stucul policrom din foișorul estic de la Mogoșoaia, cartușele din stuc din interioarele de la Potlogi) și în Occident (bolțile cu penetrații, sculptura coloanelor și a balustradelor de la loggii și foișoare sau a consolelor arcelor, ancadramentele de portal). Lor li se adaugă gustul pentru grădinile italienești, pentru care erau aduși chiar grădinari din Peninsulă, plasarea locuințelor alături de oglinda de apă, în ideea barocă a reflectării în unda trecătoare, confortul și bogăția interioarelor, ideea plimbării și a zăbavei în locuri frumoase și împodobite.

Case, ca cea de la Vădeni a marelui ban Cornea Brăiloiu ori ca cele bucureștene ale unei înalte boierimi, care îl imita pe domn în inițiativele sale, casele coconilor domnești de la Târgoviște sau ale fiicelor de la Tunari — Ilfov și Tătărani — Prahova, deși distruse sau numai modificate, dau măsura unui fenomen amplu, care va marca și scurta domnie a lui Ștefan Cantacuzino, fondator și el al unui mic palat pentru soția sa, ridicat în grădina Curții Domnești din București, înglobat astăzi Hanului lui Manuc, ca și a unei case princiare la mânăstirea Dintr-un Lemn (jud. Vâlcea).

Sculptura în piatră și în lemn care dezvoltă gustul pentru vrejul meandric înflorit sau chiar pentru reprezentarea figurativă inundă portalurile și ancadramentele de fereastră de la mânăstirile Râmnicu Sărat, Colțea și Sinaia, ctitorii ale spătarului Mihai Cantacuzino, dar și arhitravele și arcadele iconostaselor de la Filipeștii de Pădure, Măgureni, Arnota sau Colțea. Sculptura în piatră evoluează de la decorul vegetal plat, mai apropiat ca sursă de inspirație de ilustrația de carte, de la Cotroceni și Biserica Doamnei, din vremea lui Șerban Cantacuzino, la cel somptuos vegetal, combinat cu steme, cea a Țării Românești și cea a neamului Cantacuzin, de la Hurezi, ori cu cele mai barochizante de la Cozia și Govora.

Fig. 341 Biserica Fundenii Doamnei, 1699.

Un capitol special îl constituie ctitoriile spătarului Mihai Cantacuzino. Prima, mânăstirea de la Râmnicu Sărat, este o ctitorie comună

cu nepotul său Constantin Brâncoveanu, la care se întrevăd deja deosebirile de viziune care marchează o nouă linie decorativă: combinarea decorului vegetal cu cel figurativ la portale, pe care sunt sculptate figurile Evangheliștilor, sau apariția unor capete de îngeri, tratați în manieră occidentală, la baza ancadramentelor ferestrelor, la rândul lor împodobite somptuos cu vrejuri florale. Sistemul este reluat la toate ctitoriile spătarului: Sinaia, Colțea din București, Fundenii Doamnei. Ultima biserică menționată este și păstrătoarea unei ornamentații unice: întregul parament exterior este decorat în stuc, cu cartușe orientale și cu imagini de palate persane ori cu mese pline de fructe, tratate în maniera viitorului stil Lalaly, cultivat de sultanul Ahmed al III-lea, la începutul secolului al XVIII-lea.

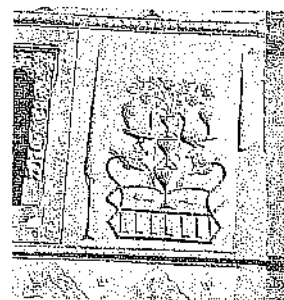

Fig. 342 Detaliu de stucatură de pe fațada bisericii Fundenii Doamnei.

Icoanele, care se resimt de prezența unei recuzite barochizante, broderia liturgică și cartea manuscrisă somptuoasă, de cult sau chiar științifică, ajunsă în ultima ei fază de înflorire, concurează la recompunerea imaginii unei epoci de strălucire, ultima în care domină inițiativa aulică de seculară tradiție și care deschide drum noilor comanditari și noului gust ai veacului luminilor.

Broderiile liturgice — probabil și ele mai numeroase — au același aer de somptuozitate dat de materia prețioasă, catifele roșii, atlaz, fir de argint aurit. Ultimele piese, ca cele realizate de Despineta, îmbină firul strălucitor cu profunzimea perlelor mici.

Un secol ce nu se încheie la 1700, ci aproape două decenii mai târziu, atunci când pe tronurile Moldovei și Țării Românești vor urca primii fanarioți, înscrie capitole de mare valoare în istoria artei autohtone și, prin împrumuturile asimilate și înglobate tradiției locului, se raliază marii culturi a Europei, în care corifeii umanismului românesc ajung să se regăsească.

II. Arta în Transilvania

1. Arhitectura

Activitatea de construcţie în domeniul arhitecturii religioase româneşti din Transilvania este supusă şi în acest secol îngrădirilor, confesiunile protestante manifestând aceeaşi intoleranţă faţă de ortodoxie ca şi, odinioară, catolicismul. Cu toate restricţiile, comunităţile româneşti ridică numeroase biserici, cele mai multe fiind construite din lemn. În toate regiunile Transilvaniei avem numeroase exemple de asemenea lăcaşuri de închinăciune, păstrate până azi. Menţionăm bisericile maramureşene din Poienile Izei (1604), Sat-Şugatag (1643), Budeşti-Josani (1643), Rona de Jos (1655), Călineşti-Căieni (1663), Hărniceşti (1665), Mănăstirea Moisei (1672), precum şi cele din Ţara Lăpuşului, de la Rogoz (1661) şi Libotin (1671). În zona centrală a Transilvaniei, în părţile mureşene, se clădeau în aceeaşi perioadă bisericile de lemn de la Perelea (1630), Hodoşa (1642), Deag (1660), Chimitelnic (1670), Dâmb (1692), Văleni (1695), Cuci, Maioreşti, Băiţa, Sânmărghita, Valea Largă, iar la Moglăneşti-Topliţa era ridicată Mănăstirea Doamnei (1658), ctitorie atribuită doamnei Safta, soţia domnitorului moldovean Gheorghe Ştefan. În zona Albei, arhitectura de lemn înregistrează bisericile de la Oiejdea (1600), Şilea (1664), Şoimuş (1675), Ghirbom (1688). Un însemnat număr de biserici de lemn construite în acest secol pot fi întâlnite şi în părţile Aradului, Zarandului şi în Hunedoara.

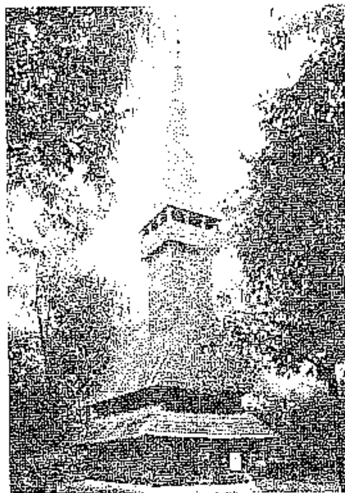

Fig. 343 Biserica de lemn din Sat-Şugag, 1643.

Arhitectura religioasă de zid a veacului se manifestă cu precădere în mediul ortodox românesc, în timp ce „în ambianţa comunităţilor protestante, maghiară şi săsească, se pare că nu s-a construit nici o biserică de zid, semn că cele existente, moştenite de la catolici, fuseseră suficiente"[1].

Lăcaşurile de zid ale românilor transilvăneni, ridicate în număr restrâns de către comunităţi, au o planimetrie asemănătoare celor de lemn, predominant fiind tipul bisericii-sală, cu altar poligonal şi boltă semicilindrică cu penetraţiuni, ca în cazul bisericii Sfântul Nicolae din Săcele (jud. Braşov), sau al bisericii Cuvioasa Paraschiva din Comana de Jos (jud. Braşov), ambele edificii databile în prima jumătate a secolului al XVII-lea. O înfăţişare asemănătoare avea şi biserica veche din Săliştea Sibiului, menţionată documentar la 1649, împodobită cu pictură murală în acelaşi secol, demolată din păcate în perioada interbelică.

[1] Virgil Vătăşianu, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria Artelor Plastice în România*, II, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1970, p. 159.

Opera ctitoricească a lui Mihai Viteazul de la cumpăna veacurilor a revigorat mai vechile relaţii culturale şi religioase dintre Transilvania şi ţinuturile româneşti extracarpatice, de-a lungul veacului al XVII-lea, voievozii din Ţara Românească şi Moldova având importante contribuţii la înălţarea sau dotarea unor edificii bisericeşti ale românilor transilvăneni.

Sprijinitor al ortodoxiei transilvane, principele Matei Basarab se remarcă prin donaţiile sale în cărţi şi odoare, dar şi prin construirea, în 1653, a bisericii Sfântul Nicolae din Turnu Roşu (jud. Sibiu), lăcaş de cult uninavat, acoperit cu calote pe pandantivi atât în naos cât şi în pronaos, care a fost amplificat spre est în anii 1827–1828, prin adăugarea unui triconc.

Pe locul unei mai vechi biserici, voievodul Ţării Româneşti, Constantin Şerban, ridică în 1658 la Tinăud, în Bihor, o alta de plan triconc, formulă constructivă caracteristică regiunilor de la sudul Carpaţilor.

Domnia lui Constantin Brâncoveanu a însemnat o nouă etapă benefică, în care principele a acordat o atenţie deosebită relaţiilor cu românii transilvăneni, construind monumentala biserică din Făgăraş, în anii 1697–1698, concomitent înălţând şi biserica Mănăstirii Sâmbăta, finalizată în 1700–1701. Biserica Sfântul Nicolae din Făgăraş are un plan rectangular alungit, compartimentat în pridvor, pronaos şi naos, încheiat spre răsărit cu o absidă decroşată, poligonală la exterior şi semicirculară la interior. Interiorul este acoperit cu calote pe pandantivi. Peste pronaos se ridică turnul clopotniţă. Importanţa artistică a monumentului este fundamentală, edificiul impunându-se ca un prototip, fiind sursa de inspiraţie pentru numeroase lăcaşuri de cult româneşti din sudul Transilvaniei, contribuind la crearea unei adevărate şcoli de

Fig. 344 Biserica Sf. Nicolae din Făgăraş, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu.

arhitectură în Țara Făgărașului. Cea de-a doua ctitorie transilvană a lui Brâncoveanu, este un exemplu tipic al arhitecturii de la sudul Carpaților, biserica Mănăstirii Sâmbăta având un plan triconc cu turlă pe naos, monumentul devenind în secolul următor modelul pentru multe edificii religioase din Țara Bârsei, din valea Târnavei Mari, sau din Mărginimea Sibiului.

În ambianța orășenească și nobiliară, arhitectura secolului al XVII-lea a fost exclusiv laică, respectiv militară și civilă. Este o epocă de înflorire a arhitecturii nobiliare, în această perioadă fiind construite numeroase reședințe, în special în mediul rural.

Într-o primă categorie pot fi incluse castelele-cetăți, ridicate ca locuințe, dar având și funcția defensivă, componentă diminuată în acest secol, cu toate că, în ansamblu, clădirile continuă să aibă aspectul unor fortărețe. Planimetria castelelor marii nobilimi este variată, persistența formelor renascentiste, introduse încă în secolul precedent, reflectându-se în tipul de edificiu de plan rectangular cu curte interioară și turnuri la colțuri, așa cum îl întâlnim la Medieșu Aurit (jud. Satu Mare), castel zidit între 1620–1657, la cel de la Iernut (jud. Mureș), ridicat între anii 1648–1660 de către principele Gheorghe Rákóczi al II-lea, după planurile arhitectului Augustinus Serena din Veneto, la Racoșu de Jos (jud. Brașov), datând din prima jumătate a secolului al XVII-lea, sau partea mai veche a castelului din Bonțida (jud. Cluj).

Castelul-cetate de la Făgăraș, început încă în secolul precedent prin restructurarea unei mai vechi fortificații medievale, a fost desăvârșit în stilul Renașterii, ca o construcție puternic întărită în timpul lui Gabriel Bethlen, principe preocupat de un vast program de clădire și modernizare a unor edificii medievale, între care menționăm cetatea Oradiei, unde au fost reluate lucrările în 1618, sub conducerea arhitectului Giacomo Resti din Verona, palatul princiar din Alba Iulia sau castelul din Hunedoara.

În acest secol apare un nou tip de reședință nobiliară, clădirea de plan rectangular compact, fără curte interioară, având la colțuri turnuri, care nu mai au un rol militar, fiind transformate în încăperi de locuit. Din categoria acestor reședințe nobiliare face parte castelul Magna Curia din Deva, ridicat de Gabriel Bethlen după 1621, având un plan format dintr-un corp dreptunghiular, ușor alungit, la colțuri fiind prevăzut cu bastioane dreptunghiulare. În elevație el are două niveluri, parter boltit și etaj parțial tăvănit. Înrudit ca planimetrie este castelul de la Cetatea de Baltă (jud. Alba), construit între 1615–1624, care are forma unei prisme compacte de plan dreptunghiular, cu colțurile marcate de bastioane cilindrice, cu un interior împărțit în încăperi simetrice, edificiu care prezintă influențe ale unor castele din Franța din secolul precedent. Construit între anii 1668–1675, după planurile lui Mihail Bethlen, care studiase arhitectura la Utrecht și Leiden, călătorind apoi în Franța, Anglia și Italia, castelul de la Sânmiclăuș (jud. Alba) este o etapă notabilă în evoluția reședințelor nobiliare renascentiste transilvănene, planul dreptunghiular compact cu bastioane-locuințe la colțuri fiind completat de o loggie etajată pe fațada dinspre parc.

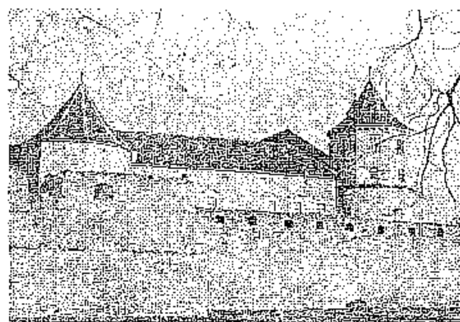

Fig. 345 Făgăraș, castelul-cetate, amplificat în secolul al XVII-lea.

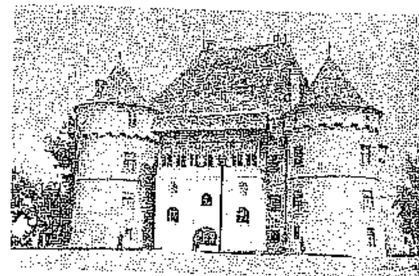

Fig. 346 Cetatea de Baltă (jud. Alba), castelul (1615–1624).

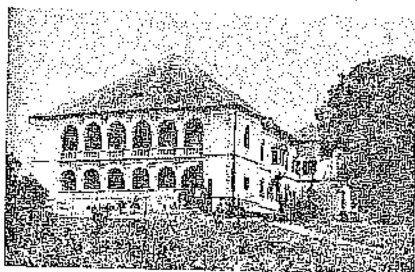

Fig. 347 Sânmiclăuș (jud. Alba), Castelul Bethlen (1668–1675).

Între castelele reședințe nobiliare, care, preluând edificii mai vechi, suferă importante transformări, amintim pe cel de la Criș (jud. Mureș), amplificat la sfârșitul secolului, castelul de la Lăzarea (jud. Harghita), lărgit și fortificat în anii 1631-1632, sau castelul de la Mănăstirea (jud. Cluj).

Reședințele nobiliare, aparținând micii nobilimi, denumite curii, sunt conace cu o înfățișare modestă, ce încearcă să imite castelele magnaților, iar uneori se aseamănă caselor țărănești mai ample. Din această categorie menționăm curiile de la Ozun (jud. Covasna), Vârghiș (jud. Covasna), Ozd (jud. Mureș), Șieu (jud. Bistrița-Năsăud).

Din rândul monumentelor arhitecturii orășenești, relativ puțin conservate în epocă, doar unele detalii decorative sau ancadramente de ferestre și portaluri confirmă activitatea constructivă a patriciatului din Sibiu, Brașov, Cluj sau Sighișoara. În peisajul urban se remarcă o atenție sporită în direcția construcțiilor militare, ca de pildă la Cluj, unde în 1627 este ridicat bastionul croitorilor, sau la Sibiu, unde se edifică un întreg sistem de fortificații. La Sighișoara este refăcut la 1676 turnul cu ceas, care primește aspectul actual, premergător pătrunderii barocului central-european în provincie.

2. *Sculptura*

Sculptura din ambianța românească din Transilvania este reprezentată de iconostase, decorate cu elemente vegetale și geometrice realizate în basorelief sau ajurate. Exemplarele păstrate din epocă vădesc o mare apropiere cu cele de la sudul Carpaților. Dintre acestea sunt de menționat iconostasul de la biserica Sfântul Nicolae din Hunedoara, datat la 1654, și cel de la biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș, realizat în 1698. Acesta din urmă, un iconostas de tip „clasic" brâncovenesc, va avea o importanță deosebită și va constitui o sursă de inspirație pentru piesele realizate în secolul al XVIII-lea în Transilvania.

În mediul maghiar și mai ales în cel săsesc, după decăderea plasticii figurative ce însoțește reforma religioasă, sculptura își găsește domeniul predilect de manifestare în plastica funerară. În trăsăturile sale generale, această plastică se inspiră din repertoriul renascentist, manierist și baroc, marcat de un puternic accent local sau de influențe ale locurilor de unde proveneau diverși artiști ce au lucrat în Transilvania (Italia și, mai ales, spațiul german, Slovacia și Polonia). Reprezentările care se întâlnesc pe epitafuri sunt adesea figurative (portrete ale defuncților, scene alegorice în relief, *putti*, virtuți etc.), dar și fitomorfe. Dintre sarcofage, merită o mențiune specială cel realizat de meșterul clujean Petru Dioszegi pentru Gheorghe Sükösd (1632) și cel sculptat de Elias Nicolai pentru Gheorghe Apafy (cca 1635). Membru al breslei zidarilor din Sibiu și activ în

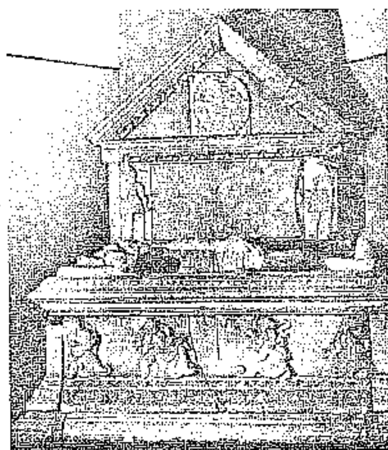

Fig. 348 Sarcofagul lui Gheorghe Sükösd (1632) sculptat de Petru Dioszegi.

Fig. 349 Epitaful lui Valentin Franck (1648) din biserica evanghelică Sibiu, sculptat de Elias Nicolai.

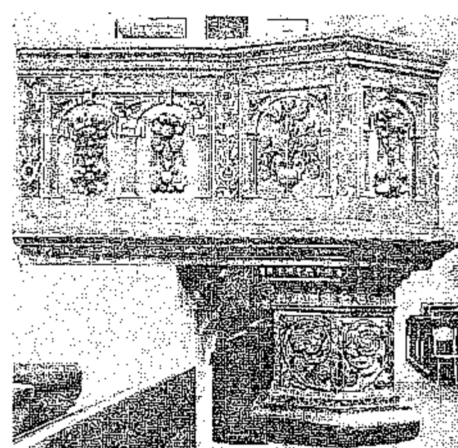

Fig. 350 Amvonul sculptat de Elias Nicolai și Benedek din Cluj (1646).

deceniile patru-șase, Elias Nicolai este considerat cel mai reprezentativ sculptor al secolului al XVII-lea din Transilvania. I se atribuie numeroase lucrări, în principal pietre funerare cu defunctul reprezentat ca gisant, folosind un repertoriu ornamental de origine renascentistă tratat în viziune barocizantă: Johannes Hutter (1638), Paulus Whonner (1639), Georg Helmer (1640), Georg Theilesius (1646), Stephan Mann (1647), Valentin Frank (1648), Christian Barth (1652) etc. Opera sculptorului Elias Nicolai cuprinde numeroase lucrări comandate de patriciatul săsesc din Sibiu, Sighișoara, Mediaș și Brașov, de preoți luterani din localitățile rurale importante, sau de familii nobiliare maghiare. Sculptorul a fost solicitat de asemenea la sudul Carpaților, unde a realizat pietrele funerare ale lui Matei Basarab de la mănăstirea Arnota și a doamnei Elina de la Biserica Domnească din Târgoviște.

Ilustratativ pentru epitafurile din lemn ce apar în epocă este cel sculptat de Sigismund Möss Bildhauer pentru comitele sașilor Matthias Semriger, iar pentru cele sculptate în metal — epitaful lui Valentin Franck von Franckenstein realizat de vestitul argintar din Sibiu, Sebastian Hann (1697). Între piesele de mobilier cultic decorate cu sculptură, o mențiune specială merită amvonul realizat pentru biserica reformată din Cluj de Elias Nicolai în colaborare cu pietrarul clujean Benedek (1646), împodobit cu motive vegetale

încadrate de arcade. Plastica retablurilor, reluată în secolul al XVII-lea, dar cu limbaj manierist și protobaroc, este reprezentată de altarul provenind de la Gușterița (păstrat la Cluj), executat de Sigismund Möss (și pictorul Johann Hermann) și de exemplarul din biserica mănăstirii din Sighișoara, realizat de sculptorul Johann Vest, în colaborare cu pictorul Jeremias Stranovius (1680-1684).

3. *Pictura*

Pictura transilvăneană din veacul al XVII-lea din ambianța cultural-artistică românească se îndreaptă într-o direcție ce tinde să se îndepărteze de tradiționalismul bizantin, fără manifestări spectaculoase, dar cu progrese calitative, fenomen caracteristic întregului spațiu locuit de români.

La începutul secolului Maramureșul este leagănul păstrător al tradițiilor iconografice postbizantine, a continuării formelor de expresie specifice picturii ortodoxe, în acest sens fiind revelatoare icoanele pictate de atelierul din mănăstirea Moisei. Strânsele relații religioase ale Maramureșului cu Moldova sunt ilustrate de pictura ușilor împărătești de la Oncești (1621) sau a celor din Budești-Susani (1628), imaginile evangheliștilor amintind de miniaturile manuscriselor liturgice moldave.

Paralel curentului de tradiție bizantină se manifestă în Maramureș și în regiunile nordice ale Transilvaniei o tendință de contaminare a picturii cu arta Renașterii, prin introducerea de detalii decorative sau de elemente de peisaj și arhitectură, a unor aspecte cotidiene sau costume din epocă. Aceste influențe vin din Polonia, Galiția și Slovacia, fiind reflectate de icoanele din 1646 de la Susenii Bârgăului (jud. Bistrița-Năsăud), de icoanele semnate de Ilia din Muncaci în 1671 și 1673 pentru biserica din Ciolt (jud. Maramureș), sau de două icoane din 1690 de la Deda (jud. Mureș) aparținând lui Grigorie din Colomeea. Rămânând în același spațiu nordic, menționăm activitatea pictorului Luca din Iclod în ultimele decenii ale secolului, ca autor al mai multor icoane reprezentând pe Maica Domnului cu Pruncul, cea de la Ilișua (1675) sau Mănăstirea Nicula (1681).

Fig. 351 Icoană. Maica Domnului cu Pruncul pictată de Luca din Iclod (1681).

În părțile sudice ale Transilvaniei influențele renascentiste apar în pictura murală a bisericii ortodoxe din Cinciș, semnată la 1645 de către pictorul Mihail din Hunedoara, sau în fresca de la 1673 a vechii biserici ortodoxe din Săliștea Sibiului, datorată lui „Nicolaus Pictor Poloni". În schimb, ansamblul mural din 1654 al bisericii Sfântul Nicolae din Hunedoara, având ca autori pe pictorii Constantin și Stan, care au realizat în același an și pictura icoanelor tâmplei, sugerează din punct de vedere stilistic o legătură directă cu centrele artistice ale Țării Românești din timpul domniei lui Matei Basarab.

Fig. 352 Picturi murale din biserica Sf. Nicolae din Făgăraș realizate de Preda din Câmpulung și fiii săi Preda și Teodor.

Sfârșitul secolului al XVII-lea, respectiv epoca brâncovenească, constituie o etapă de importanță majoră pentru evoluția artelor românești, ce a avut o semnificație deosebită pentru Transilvania. Ctitor al bisericilor din Făgăraș și de la Mănăstirea Sâmbăta, Constantin Brâncoveanu a trimis pictori formați în școala de la Hurezu să decoreze aceste monumente. În biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș, iconostasul din 1698 și ansamblul mural din naos și altar sunt datorate pictorilor Preda din Câmpulung și fiilor săi, Preda și Teodosie. Monumentalul iconostas făgărășan este cea mai amplă dintre tâmplele epocii brâncovenești, fiind sensibil mai mare decât cel al bisericii mari de la Hurezu, ori al Mitropoliei din Târgoviște, comparație ce subliniază importanța acordată de principe legăturilor sale cu românii transilvăneni. Analizând pictura murală și icoanele, de o remarcabilă valoare artistică, trebuie să subliniem că biserica făgărășană reprezintă o primă etapă în evoluția stilului brâncovenesc pe pământul Transilvaniei, în secolul următor devenind un model iconografic pentru pictorii de aici.

În lumea protestantă a Transilvaniei pictura religioasă figurativă rămâne în continuare marginală, manifestându-se totuși în firava producție de retabluri și în câteva exemple de opere murale. Iconografia este subordonată comandamentelor noii ideologii, cunoscând o tematică restrânsă (paralele dintre Vechiul și Noul Testament, mai ales cu funcție moralizatoare, Cina cea de taină, Botezul etc.). Pictorul Georg Hermann din Sibiu realizează în 1650 o „restaurare" a Răstignirii de pe peretele sudic al corului bisericii

evanghelice din localitate, adăugîndu-i alte cîteva scene, între care se remarcă Botezul. Johann Hermann execută în 1676 pictura altarului din Guşteriţa (aflat azi la Muzeul Naţional de Artă din Cluj), partea de sculptură revenindu-i lui Sigismund Möss. Tot în domeniul picturii figurative se numără lucrările având ca temă galeriile de personalităţi (principi contemporani sau strămoşi, reprezentanţi ai unor genealogii adesea idealizate), cum este friza din sala Dietei din Castelul huniazilor, lucrare realizată probabil de un român, sau galeriile de portrete de la Casa cu Cerb din Sighişoara, de la castelul din Iernut etc. În numeroase case orăşeneşti au existat reprezentări pictate, cu tematică diversă (religioasă, moralizatoare, alegorică, chiar mitologică), din care însă ne-au parvenit fragmente puţin reprezentative. Portretul ca gen artistic se dezvoltă, lucrările păstrate (portretizând comiţi ai saşilor, preoţi, dar şi orăşeni bogaţi) dovedesc însă o anumită stângăcie tehnică.

În ambianţa maghiară pictura este reprezentată de tavanele casetate şi pictate din bisericile reformate, sau de mobilier decorat în stilul renaşterii florale, întâlnit şi în mediul săsesc, cu precădere în a doua jumătate a secolului. Menţionăm tavanele casetate de la bisericile din Ghelinţa (1628), Filipişu Mare (1642), Feliceni (1670), Fizeşu Gherlii (1675), Viştea (1699).

Spre sfârşitul veacului, în mediul săsesc este cunoscut pictorul Ieremia Stranovius, venit din Slovacia şi stabilit la Sibiu, portretist şi autor al unor altare, precum cel din biserica mănăstirii din Sighişoara, pe care l-a realizat în colaborare cu sculptorul Johann Vest.

4. *Artele decorative*

Dintre artele minore care se dezvoltă în secolul al XVII-lea transilvănean, o menţiune aparte merită argintăria. Atelierele de orfevrari din oraşe, mai ales din Braşov şi Sibiu, dar şi din Bistriţa ori Mediaş, produc o gamă variată de obiecte, adesea exportate în provinciile învecinate, din care unele ne-au parvenit datorită faptului că au fost tezaurizate, atât de proprietarii bisericeşti (anumite *vasa sacra* fiind folosite şi în cultul protestant), cât şi de cei laici. Limbajul plastic al goticului târziu se prelungeşte până în această perioadă, fiind însă concurat şi eliminat de morfologia renascentistă şi chiar barocă (manifestă în ultimele decenii ale secolului). Unele elemente gotice se mai întâlnesc la potirele de la bisericile evanghelice din Sibiu (1662, meşter Hans Schwartz) şi Agnita (datat 1686). Renaşterii îi aparţin lucrările lui Johann Ongert (1673), Bartesch Igell Junior (1634, biserica evanghelică din Codlea), Thomas Treppches II (1672, biserica evanghelică din Sibiu). Spre sfârşitul secolului se afirmă argintari deosebit de prolifici ca Sebastian Hann din Sibiu şi Georg May II din Braşov, a căror activitate va continua şi la începutul veacului următor şi a căror producţie se subsumează în esenţă stilului baroc. Piesele de argintărie păstrate provin şi din import (mai ales din Nürnberg), însă în acelaşi timp centrele ardelene au furnizat provinciilor de peste munţi o cantitate însemnată de produse, adaptate comanditarilor ortodocşi.

În domeniul ceramicii merită evidenţiată contribuţia pe care şi-o aduc meşterii comunităţii habane, veniţi în Transilvania la chemarea principelui Gabriel Bethlen (1621), şi care încep să producă faianţă locală în centrul de la Vinţu de Jos. Vasele realizate de aceştia, cu forme diverse, sunt de calitate superioară. Ei concurează meşterii autohtoni şi în execuţia cahlelor.

Mobilierul produs în Transilvania secolului al XVII-lea s-a păstrat în mică măsură. Destinat atât reşedinţelor nobiliare, caselor de orăşeni cât şi bisericilor, acesta păstra unele amintiri ale limbajului gotic (muluri flamboaiante la strane de biserici), însă în esenţă este de factură renascentistă. Barocul se manifestă în acest domeniu către sfârşitul veacului. Cele mai reprezentative piese păstrate sunt lăzile cu funcţie de dulap, decorate cu elemente arhitecturale (colonete, arhitrave, arcuri) şi intarsii sau desene fitomorfe.

BIBLIOGRAFIE

BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance*, I, Cluj, 1943.
CRISTACHE-PANAIT, Ioana, *Biserici de lemn monumente istorice din Episcopia Alba Iulia*, Alba Iulia, 1987.
DRĂGUȚ, Vasile, *Arta românească*, București, 1982.
FABINI, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I, II, Sibiu-Heidelberg, 1998, 1999.
GRECEANU, Eugenia, *Spread of Byzantine Traditions in Medieval Architecture of Romanian Masonry Churches in Transylvania*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, I, București, 1979, p. 197–248.
— *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în BMI, 1970, 39, nr. 2, p.33–50.
IONESCU, Grigore, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965.
KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, București, 1977.
KRASSER, Harald, *Sigismund Möss Bildhauer und Schnitzler zu Hermannstadt*, în *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*, București, 1976.
NAGY B. Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970.
— *Várak, kastélyok, udvarházak*, București, 1973.
PORUMB, Marius, *Pictura românească din Transilvania (sec. XIV-XVIII)*, Cluj-Napoca, 1981.
— *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*, București, 1998.
ROTH, Victor, *Die Deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Berlin-Leipzig, 1934.
SABĂU, Nicolae, *Sculptura barocă în România*, București, 1992.
SEBESTYÉN Gh., SEBESTYÉN V., *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963.
VĂTĂȘIANU, Virgil, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 157–172.

REPERE CRONOLOGICE

Secolul XVII

primul sfert. Tipografia de la Brașov a funcționat în această vreme. Din **1606** în Transilvania s-au editat și calendare anual.

prima jumătate. Învățământul sașilor din Transilvania a continuat în epocă, îmbogățindu-și apoi conținutul pe baza ideilor pedagogice ale lui Jan Amos Comenius, din lucrări tipărite și la Brașov (**1638,** cu reeditări până la **1658).**

În învățământul maghiarilor din Transilvania pătrund ideile înaintate din Anglia și Olanda, puritanismul și metodele experimentale ale lui Francis Bacon. Prin decretele emise de principii Gabriel Bethlen (**1624**) și Gheorghe Rákóczi I (**1635**) s-a asigurat o bază socială mai largă învățământului, numărul școlilor sporind, în Scaunul Mureșului la peste 40. Prin hotărârea principelui din **1639** episcopul transilvănean trebuia să aibă grijă și de școlile de la Sfântu Gheorghe, Târgu Secuiesc, Odorhei și Hațeg.

În Transilvania învățământul în românește și în slavonă a continuat pe lângă bisericile și mănăstirile din Maramureș, Peri, Ieud, Moisei, pentru formarea slujitorilor lăcașurilor ortodoxe, ca și în școlile de la Beclean, Hăsdate ș.a. În centrele urbane, mai ales Școala din Șcheii Brașovului și aceea de la Bălgrad — Alba Iulia, au avut un însemnat rol în instruirea elevilor în limba română.

La Sibiu au ființat trei tipografii, prima schimbându-și proprietarul la **1667;** a doua s-a aflat de la **1666–1668** la un nou deținător, de la care a cumpărat-o municipalitatea, iar la **1693** a ajuns la familia Barth. Până la **1683,** la Sibiu au apărut 83 de cărți, la **1659** și **1664** a apărut *Calendarul brașovean*, iar în **1666, 1667** și **1669,** *Calendarul sibian*, și unul și altul în limba germană.

1601

mai 31/iunie 10. Începutul răscoalei boierilor munteni, în frunte cu frații Buzești, împotriva lui Simion Movilă, în **iunie** răscoala cuprinzând toată Țara Românească.

---

* La întocmirea reperelor cronologice au fost folosite pe lângă alte surse și *Istoria românilor în date*, București, Editura Enciclopedică, 1972.

iunie 23/iulie 3. Bătălia de la Crucea Comisoaiei (Valea Mare, Comisoaia-Fundeni) în care Simion Movilă e înfrânt de boierii răsculați, retrăgându-se în Moldova. Boierii recunosc din nou domn al Țării Românești pe Mihai Viteazul, care se afla în tabăra de la Mofteinul Mic, pregătindu-se să-l înfrunte pe Sigismund Báthory.

iulie 14/24. Simion Movilă intră din nou în Țara Românească, ajungând la sud de Râmnicu Sărat.

iulie 24/august 3. Bătălia de la Guruslău, în care Mihai Viteazul și George Basta înfrâng oastea lui Sigismund Báthory.

august între 5/15 și 12/22. Lupta de la Gura Nișcovului în care oastea boierilor munteni condusă de Șerban fostul mare paharnic (viitorul Radu Șerban) înfrânge pe Simion Movilă, care fuge în Moldova.

august 9/19. Asasinarea lui Mihai Viteazul pe câmpia Turdei, din ordinul lui G. Basta.

august 13/23. Nobilii ardeleni încep să treacă de partea lui Basta.

septembrie 22/octombrie 2. Sigismund Báthory aflat la Brașov e recunoscut principe al Transilvaniei de către sultan, începând ofensiva spre Cluj împotriva lui G. Basta.

ante octombrie 7/17. Șerban fostul mare paharnic e ales domn al Țării Românești de către un sfat domnesc lărgit al boierilor adversari ai lui Simion Movilă, la Cârstienești pe Topolog. La sfârșitul lunii, înfrânt de Simion Movilă se retrage în Transilvania, în tabăra imperială **de la Dej**, unde la **27 octombrie/6 noiembrie** jură credință împăratului Rudolf al II-lea.

post octombrie 24/noiembrie 3–1602 martie. În Țara Românească au loc lupte între Simion Movilă și Radu Mihnea, susținut de Înalta Poartă.

noiembrie–decembrie. În Transilvania au loc lupte între G. Basta și Sigismund Báthory, cu sprijin turco-tătar.

a doua jumătate a lui 1601. Stavrinos vistiernicul scrie în limba greacă poemul despre *Vitejiile prea piosului și prea viteazului Mihai voievod*, în timpul prizonieratului în cetatea Bistriței. Traducerea sfârșitului acestui poem este inclusă în *Cronica domniei lui Mihai Viteazul (Cronica Buzeștilor)*, cuprinzând cronica oficială a domnului, prelucrată spre a scoate în evidență meritele Buzeștilor, îndeosebi a lui Stroe.

1602

Mitropolitul Anastasie Crimca clădește biserica mănăstirii Dragomirna — jud. Suceava, edificiu de dimensiuni reduse, remarcabil prin structura sa arhitectonică și decorația arhitecturală, alături de care înaltul ierarh a ridicat după cinci ani biserica cea mare, zugrăvită de iscusiți meșteri: Crăciun Mătiaș ș.a. În scriptoriul lăcașului au fost alcătuite numeroase manuscrise miniate, unele semnate de diacul Dimitrie Vasilievici Bielschi, de Teofil, sau de pictorul Ștefan. La **1629** Miron Barnovschi ridică fortificațiile de apărare a incintei mănăstirii.

februarie–iunie. Sigismund Báthory poartă tratative cu G. Basta și Rudolf al II-lea pentru stăpânirea Transilvaniei, pe care, la cererea unchiului său Ștefan Bocskay, o cedează împăratului prin înțelegerea de la Cluj **(19/29 iunie)** în schimbul domeniilor Opole și Ratibor din Silezia și a unei rente anuale de 50 000 de florini. Fostul principe a murit la Praga în 1613.

martie; iunie–iulie. Cele două campanii purtate de Radu Șerban din Transilvania pentru ocuparea scaunului de la Târgoviște. Simion Movilă, înfrânt la **17/27 iulie**, se retrage în Moldova **la 25 iulie/4 august.**

martie 5/15. Lupta de la Crețești pe Jiu, în care oastea lui Simion Movilă învinge pe Radu Mihnea, nevoit să părăsească Țara Românească, unde va încerca să revină de mai multe ori între **1603 și 1611.**

iunie 22/iulie 2. Bătălia de lângă Teiuș. G. Basta înfrânge oastea nobililor ardeleni răzvrătiți, în frunte cu Moise Székely, care fuge la turcii din Timișoara cu ajutorul cărora va reveni pentru a ocupa scaunul Transilvaniei.

august. Campania lui Radu Șerban în Moldova pe urmele lui Simion Movilă.

a doua jumătate a lui august. Trupele lui Radu Șerban atacă cetatea Belgradului; comandantul turc cere sprijinul marelui vizir.

septembrie 13/23–14/24. Bătălia de la Ogretin între oastea lui Radu Șerban și cea a hanului din Crimeea Gazi Ghirai, care în drum spre frontul din Ungaria a încercat să-l reinstaureze pe Simion Movilă. Oastea munteană cu ajutoare imperiale a rezistat înapoia unor fortificații de campanie atacurilor tătarilor timp de două zile. În după amiaza primei zile a avut loc duelul dintre Stroe Buzescu și cumnatul hanului, care a fost ucis, dar și Stroe, rănit, a murit la **2/12 octombrie** la Brașov.

1603

februarie–începutul lui martie. Campania antiotomană a lui Radu Șerban la sud și est de Dunăre. Au fost atacate Silistra, Hârsova, Brăila, Turtucaia, Giurgiu, Șistov, Turnu, Rahova, Vidin etc.

martie 26/aprilie 5. Moise Székely intră în Transilvania cu ajutoare turcești pentru a îndepărta pe imperiali.

martie–iunie. Moise Székely ocupă aproape întreaga Transilvanie. G. Basta cere ajutor lui Radu Șerban **(27 aprilie/7 mai; 29 aprilie/9 mai)**, apoi se retrage pe ascuns la Satu Mare.

iulie 7/17. Bătălia de lângă moara de hârtie a Brașovului în care Radu Șerban înfrânge tabăra lui Moise Székely, care cade în luptă, capul său fiind expus la Brașov și apoi la Făgăraș.

august. Transilvania reintră în stăpânirea imperialilor. Radu Șerban se retrage în Țara Românească **(septembrie).**

începutul lui noiembrie. O solie imperială condusă de contele Camillo Cavriolo aduce lui Radu Șerban la Târgoviște marele stindard imperial, confirmarea stăpânirii Țării Românești, împăratul acordându-i titlul de *Principe al Sfântului Imperiu Roman.*

1604...1695

Comunitățile românești din părțile maramureșene, din Țara Lăpușului, din cele mureșene, din zona Albei, din Arad, Zarand, Hunedoara ș.a., clădesc biserici de lemn ca cele de la: Poienile Izei **(1604)**, Sat Șugatag **(1643)**, de la Rogoz **(1661)**, Dămb **(1692)**, Văleni **(1695)** ș.a.

1604.

aprilie 10/20. G. Basta părăseşte Transilvania, chemat de Rudolf al II-lea, lăsând conducerea ţării pe seama comisarilor imperiali. Moare la **9/19 noiembrie 1607** la Praga.
iunie 20/30. Sfârşitul negocierilor de la Cluj între reprezentanţii lui Radu Şerban, comisarii imperiali şi trimisul hanului, prin care se confirmă armistiţiul domnului muntean cu tătarii, care continuă totuşi să atace Ţara Românească până **în octombrie.**
octombrie 5/15. Ştefan Bocskay porneşte răscoala împotriva imperialilor în Ungaria Superioară la **începutul lui octombrie**, obţinând prima victorie la Diorig în Bihor.
noiembrie 9/19. Marele vizir oferă lui Bocskay titlul de principe al Transilvaniei la intervenţia lui Gabriel Bethlen.
sfârşitul lui decembrie sau începutul lui ianuarie 1605. Radu Şerban primeşte de la Poartă steagul de domnie, cerut pentru el de ban şi de serdarul Dunării, Hidir paşa, la începutul lui **decembrie;** obligaţiile faţă de Înalta Poartă erau mult mai scăzute acum faţă de cele din anul 1594.

1605.

februarie 11/21. Dieta transilvană, fără reprezentanţii saşilor îl proclamă pe Ştefan Bocskay principe al Transilvaniei.
aprilie 10/20. Bocskay e ales principe al Ungariei, iar sultanul îi trimite o coroană pentru a se încorona rege sub suzeranitatea sa. Locţiitorul său în Transilvania e Ladislau Gyúlafy.
iunie–iulie. Schimb de solii între Radu Şerban, L. Gyúlafy şi Ştefan Bocskay.
iulie 26/august 5. La Târgovişte Radu Şerban încheie o „legătură" cu trimişii lui Ştefan Bocskay şi depune jurământ de credinţă faţă de acesta.
septembrie 4/14. Ştefan Bocskay e instalat de dietă ca principe al Transilvaniei.
septembrie. Comisarii imperiali se retrag din Transilvania, care iese de sub stăpânirea Casei de Austria, rămânând vasală Înaltei Porţi.

1606.

ianuarie 30/februarie 9. Ştefan Bocskay recunoaşte suzeranitatea lui Rudolf al II-lea.
iunie 13/23. Tratatul de la Viena între Bocskay şi arhiducele Mathias de Habsburg, prin care cel dintâi era recunoscut ca principe al Transilvaniei, primind viager comitatele Bereg şi Ugocea şi cetăţile Tokay şi Satu Mare. Transilvania ieşea oficial de sub stăpânirea imperialilor.
noiembrie 1/11. Pacea de la Zsitvatorok între turci şi imperiali, mijlocită de Bocskay, de fapt un armistiţiu pe 20 de ani, punea capăt războiului Ligii Creştine împotriva Porţii (1593–1606).
decembrie 19/29. Moare Ştefan Bocskay la Caşovia, se pare otrăvit la îndemnul imperialilor.

1607.

februarie 1/11. Dieta de la Cluj alege ca principe al Transilvaniei pe guvernatorul Sigismund Rákóczi.

aprilie–iunie. Tratative pentru depunerea jurământului de credinţă a lui Radu Şerban către Sigismund Rákóczi.
septembrie 14/24. Moare Simion Movilă, probabil otrăvit şi încep luptele pentru scaunul Moldovei între fiul său Mihăilaş, susţinut de turci şi de Radu Şerban şi Constantin, fiul lui Ieremia Movilă, sprijinit de poloni.
decembrie 9/19. Bătălia de la Ştefăneşti, la nord de Iaşi, în urma căreia Constantin Movilă îl învinge pe vărul său Mihăilaş Movilă, care se refugiază la Târgovişte, unde moare **la 27 ianuarie/6 februarie 1608.**

1608.

februarie 24/martie 5. Sigismund Rákóczi abdică la Cluj în favoarea lui Gabriel Báthory de Somlyó, ales principe de dietă două zile mai târziu, recunoscut de imperiali la **10/20 august** şi de Poartă în **septembrie.**
mai 21/31. „Confederaţia" şi jurământul de credinţă depuse la Curtea de Argeş de reprezentanţii lui Radu Şerban şi cei ai lui Gabriel Báthory.
noiembrie 12/22. Încheierea legăturii între Constantin Movilă, domnul Moldovei şi reprezentanţii stărilor transilvane.

1609.

mai 30/iunie 9, septembrie 27/octombrie 7. Gabriel Báthory scuteşte pe preoţii ortodocşi de iobăgie şi de unele dări. Regele Ungariei Mathias al II-lea de Habsburg acordă protecţie lui Radu Şerban, oferindu-i loc de refugiu în stăpânirile sale.

1610.

iunie 30/iulie 10, iulie 3/13. Reprezentanţii lui Radu Şerban, respectiv Constantin Movilă jură credinţă regelui Poloniei Sigismund al III-lea Vasa.
octombrie–decembrie. Gabriel Báthory pregăteşte campania pentru îndepărtarea lui Radu Şerban din Ţara Românească.
noiembrie 30/decembrie 10. Gabriel Báthory ocupă Sibiul, stabilindu-şi aici reşedinţa.
decembrie 24/ianuarie 3–decembrie 28/ianuarie 7. Campania lui Gabriel Báthory pentru ocuparea Ţării Româneşti. La **18/28 decembrie** Radu Şerban pleacă de la Târgovişte spre Moldova.

1611.

ianuarie 15/25. Sultanul acordă lui Radu Mihnea domnia Ţării Româneşti, de unde Gabriel Báthory se retrage la **6/16 martie.**
februarie 10/20 şi 18/28. Tratatele de alianţă ale lui Radu Şerban şi Constantin Movilă cu regele Mathias al II-lea împotriva lui Gabriel Báthory.
post mai 17/27. Radu Şerban porneşte campania pentru redobândirea Ţării Româneşti, la sfârşitul lunii Nicolae Pătraşcu alungând pe Radu Mihnea din Bucureşti.

iunie 30/iulie 10. Bătălia de lângă Brașov în care Radu Șerban înfrânge oastea lui Gabriel Báthory în Câmpul de Mijloc al orașului, dar principele fuge la Sibiu, unde în **august** este asediat zadarnic de domnul muntean cu ajutoare imperiale.

septembrie 5/15. Radu Șerban pornește în exil, Țara Românească fiind ocupată încă din **iulie** de Radu Mihnea cu forțe turco-tătare.

noiembrie 27/decembrie 7. Executarea de către Radu Mihnea a boierilor participanți la complotul lui Bărcan stolnicul, care urmăreau readucerea în scaun a lui Radu Șerban, aflat în ținuturile imperiale.

1612.

iulie 1/11–3/13. Bătălia de la Cornul lui Sas, la nord-est de Iași, în care după două zile de hărțuieli, în cea de-a treia zi oastea lui Ștefan Tomșa al II-lea, cu ajutoare turco-tătare înfrânge forțele moldo-polone ale lui Constantin Movilă, care, robit de tătari, și-a pierdut viața în drum spre Crimeea.

octombrie 6/16. Lupta de lângă Feldioara în care Gabriel Báthory învinge oastea sașilor condusă de Mihail Weiss, judele Brașovului, care își pierde viața în luptă.

1613–1614

Radu Mihnea reface mănăstirea Sfânta Troiță — Radu Vodă — din București, deteriorată de armata otomană la **1595.**

1613.

septembrie–octombrie. Campania lui Ali Maghiaroglu pașa în Țara Bârsei împotriva lui Gabriel Bethlen, la care iau parte Radu Mihnea și Ștefan Tomșa al II-lea.

octombrie 13/23. Dieta transilvană proclamă principe pe Gabriel Bethlen, după care la **17/27 octombrie** Gabriel Báthory e asasinat de haiducii săi la Oradea.

1615.

ante octombrie 10/20. Lupta de la Fântâna lui Păcurar, la marginea Iașilor între oastea lui Ștefan Tomșa al II-lea și cea a boierilor răsculați, care au fost învinși.

noiembrie 12/22. Bătălia de la Tătăreni-Tânțești (Iași) între armata lui Alexandru Movilă și a cumnaților săi Mihail Wiśniowiecki și Samuel Korecki, care învinge oastea de țară a lui Ștefan Tomșa al II-lea.

1616.

aprilie–august. Campania lui Radu Șerban la hotarul Transilvaniei și în Moldova. „Insurecția generală" (mobilizarea generală) a comitatelor ungare în **iunie,** în urma amenințărilor lui Ali pașa de Buda, a oprit campania lui Radu Șerban, care s-a retras la Satu Mare, după care în **iulie** a trecut în Polonia și de aici în Moldova, pentru a veni în ajutorul lui Alexandru Movilă **(a doua jumătate a lui iulie).**

iulie 23/august 2. Lupta de la Drăcșani, lângă Hârlău, în care Skender pașa de Silistra și Radu Mihnea, fostul domn al Țării Românești, adus în Moldova, înfrâng oastea lui Alexandru Movilă, care împreună cu mama sa Elisabeta Movilă, fratele Bogdan și cumnatul Samuel Korecki cad în captivitatea turcilor.

septembrie 2/12. Înțelegerea de la Braha, în Polonia, între reprezentanții lui Radu Mihnea și emisarii regali poloni, prin care domnul Moldovei se obligă să depună jurământ de credință regelui Poloniei, să mențină pacea între acesta și Poartă și să elibereze prinșii din bătălia de la Drăcșani.

1617.

septembrie 16/26. Alianța lui Radu Mihnea cu Gabriel Bethlen încheiată în tabăra de la Soroca, prin care își făgăduiau reciproc ajutor la nevoie în bani și oaste.

1618.

mai 13/23. Răscoala antiimperială în Boemia. Răsculații cer ajutorul lui Gabriel Bethlen și al turcilor. Începe Războiul de 30 de ani.

mai 27/iunie 6–începutul lui iulie. Răscoala condusă de Lupu Mehedințeanu în Țara Românească împotriva lui Alexandru Iliaș care fuge la Poartă. Obiectivul ei este reînscăunarea lui Radu Șerban.

1619.

februarie 26/martie 8. Înființarea la Viena a ordinului cavaleresc *Militia Christiana,* la conducerea căruia se afla Radu Șerban, cu rang de *Mare Cruce,* urmând să conducă lupta popoarelor ortodoxe din Balcani și de la nordul Dunării, în timp ce ginerele său Nicolae Pătrașcu avea rang de *A doua Cruce.* Datorită Războiului de 30 de ani această „cruciadă" nu avea să pornească.

aprilie 1/11. Împăratul Ferdinand al II-lea recunoaște lui Gabriel Bethlen titlul de principe al Transilvaniei, în schimbul acceptării suzeranității sale ca rege al Ungariei.

august 17/27. Gabriel Bethlen pornește campania în Ungaria Superioară (Slovacia) împotriva imperialilor.

august 26/septembrie 5. Oastea lui Bethlen condusă de Gheorghe Rákóczi ocupă Cașovia (Košice) și apoi alte orașe din Ungaria Superioară, deschizându-și până în **octombrie** drum spre Viena.

noiembrie–începutul lui decembrie. Asediul Vienei de către trupele lui Gabriel Bethlen.

1620.

ianuarie 6/16. Armistițiul de la Bratislava pe opt luni, între Ferdinand al II-lea și Gabriel Bethlen, care își păstrează cuceririle de până la această dată.

ante martie 4/14. Moare la Viena Radu Șerban, înmormântat la **6/16 martie** în catedrala Sfântul Ștefan. În **1640** rămășițele sale și ale ginerelui său Nicolae Pătrașcu, mort în 1627 și

înmormântat în Biserica Sârbească din Györ (Raab), au fost aduse și înmormântate împreună în biserica mănăstirii Comana de fiica cea mare a lui Radu Șerban, doamna Ancuța, soția lui Nicolae Pătrașcu.

august 15/25. Gabriel Bethlen e ales rege al Ungariei, recunoscut de sultan, nu însă și de împăratul Ferdinand al II-lea (**30 noiembrie/10 decembrie**), care hotărăște să continue războiul.

august 22/septembrie 1. Oastea polonă condusă de marele hatman Stansilav Zółkiewski intră în Moldova în ajutorul lui Gaspar Grațiani care se răsculase împotriva Porții.

august 23/septembrie 2–19/29 septembrie. Armata polonă rămâne în tabără la Țuțora, lângă Iași, înconjurată de oastea turco-tătară, mai numeroasă, condusă de Skender pașa. La **19/29 septembrie** tabăra polonă de care pornește spre Nistru, a doua zi fiind puternic atacată de Skender pașa. În jurul datei de **27 septembrie/7 octombrie** la trecerea Nistrului în dreptul satului Slobozia Sancăi, ținutul Sorocăi, tabăra polonă a fost atacată și risipită, hatmanul Koncepolski a fost capturat de tătari, iar marele hatman Zółkiewski a fost ucis. Gaspar Grațiani s-a alăturat oastei polone între **23 august/2 septembrie și 10/20 septembrie**, după care părăsind tabăra de la Țuțora a fost asasinat de hatmanul Șepțilici și postelnicul Goia.

— Matei al Mirelor, egumenul grec al mănăstirii Dealu încheie *Istoria celor petrecute în Țara Românească* de la Radu Șerban la Gavril Movilă (1602–1618), cuprinzând și *Sfaturi* de conducere pentru Alexandru Iliaș.

— Mihail Moxa redactează cronograful românesc *Cronica universală*, mergând de la *facerea lumii* la anul 1489.

1621

Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, reînființează în părțile Caransebeșului, Hațegului, Orăștiei și Făgărașului, zone cu populație românească, centre de învățământ calvin în românește, ca cele de la Lugoj și Caransebeș, în care s-au format, de-a lungul timpului, exponenți marcanți ai umanismului românesc.

Gabriel Bethlen așează pe domeniul său de la Vințul de Jos pe unii meșteri veniți din Italia, Imperiul Habsburgic, Polonia și Moravia, care realizau produse meșteșugărești pentru piață.

august 22/septembrie 1. Expediția condusă de sultanul Osman al II-lea împotriva Poloniei ajunge la Hotin, cetate pe care o asediază la **24 august/3 septembrie–19/29 septembrie**, fără a o putea cuceri.

septembrie 29/octombrie 9. La cererea polonilor Radu Mihnea, domnul Țării Românești, mijlocește pacea cu turcii la Hotin.

decembrie 27–1622 ianuarie 6. Prin pacea de la Mikulov Gabriel Bethlen primește de la Curtea din Viena titlul de principe al Imperiului, ducatele de Oppeln și Ratibor în Silezia, orașe din Slovacia, și șapte comitate de la hotarul apusean al Transilvaniei ca și 50 000 de florini anual în schimbul cedării coroanei Ungariei și a ținuturilor ocupate în Ungaria Superioară.

post 1621

Gabriel Bethlen ridică castelul *Magna Curia* din Deva, o impunătoare reședință nobiliară.

1622

Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, înființează imprimeria de la Alba Iulia, pentru trebuințele Colegiului academic local, care a fost sprijinită și de Gheorghe Rákóczi I în **1630**, când a primit un set de litere din Țara Românească, ce au servit la imprimarea mai multor cărți din **1639**.

Gabriel Bethlen înființează la Alba Iulia Academia princiară, expresie a învățământului reformat din școlile de toate gradele.

mai 6/16. Radu Mihnea încheie un tratat de întrajutorare cu Gabriel Bethlen principele Transilvaniei.

<1623–1624>

Răscoala călărașilor de la Mănești, Gherghița, Ploiești și Rușii de Vede, declanșată ca urmare a agravării situației lor economice este înfrântă la Mănești, ca și răscoala din Oltenia a pretendentului Paisie.

1623–1627

Domnia lui Alexandru Coconul aflat sub tutela mamei sale și a unor boieri credincioși era de fapt îndrumată de tatăl său Mihnea vodă, domnul Moldovei.

1623

toamna. Tătarii din Bugeac pustiesc Muntenia, dar la întoarcere sunt atacați din porunca domnului Moldovei, Radu Mihnea, de oastea țării, pierzând prada.

septembrie. Gabriel Bethlen reluând campania împotriva Imperialilor cu sprijinul militar al Porții și al Țării Românești, de unde a primit în ajutor 1 000 de roșii sub comanda spătarului Miho Racotă, s-a îndreptat spre tabăra Habsburgilor de la Tîrnavia, unde s-au angajat lupte.

noiembrie 8/18. Bethlen nemaiprimind ajutor de la statele protestante și de la Poartă, a încheiat armistițiu cu Imperialii.

1624

primăvara. Gabriel Bethlen primind ajutor de la Poartă, a reluat luptele cu austriecii.

aprilie 28/mai 8. Prin pacea de la Viena, care confirmă pe aceea de la Mikulov, Bethlen pierde cele două ducate din Silezia, subvenția anuală este redusă la 30 000 de florini, dar primea în schimb orașele Baia Mare, Baia Sprie și moșiile Ecsed și Bátha.

Gabriel Bethlen acordă fiilor de iobagi din Transilvania dreptul de a învăța în școli. Principele acordă de asemenea preoților români scutiri de dijma pe vite și pe grâne.

post 1624

După ce principele Gabriel Bethlen a desființat reglementările discriminatorii din învățământul transilvănean, numeroși români au început să urmeze cursurile la Colegiile

din Alba Iulia, Aiud, Cluj, Orăștie, Baia Mare și Târgu Mureș, cum erau și nobilii de origine română Francisc Sobesi și Mihail Halici.

1626

după ianuarie 20. Miron Barnovschi Movilă ocupă domnia Moldovei până în **1629 august 30**, sprijinind clerul, ctitorind lăcașuri: *Bârnova*–Iași, *Hangul, Buhalnița*–Neamț, *Toporăuți*–Cernăuți ș.a.

1627

Miron Barnovschi Movilă este însărcinat de Poartă să medieze pacea dintre otomani și poloni.

Gabriel Bethlen caută să obțină încuviințarea Porții pentru realizarea sub autoritatea lui a regatului Daciei, reunind cele trei țări românești.

1628

ianuarie. Așezământ dat de Miron Barnovschi Movilă prin care restrânge dreptul dregătorilor domnești de a interveni pe domeniile feudale, stabilind măsuri privitor la șerbii fugiți de la stăpânii de pământ.

iulie 20–1629 februarie 20. Miron Barnovschi Movilă primește indigenatul polon; în **august 1629** se retrage la Hotin și apoi la Ustie, în Polonia.

1629

noiembrie 5/15. După moartea principelui Gabriel Bethlen, Poarta a recunoscut alegerea soției sale a Ecaterinei de Brandenburg la conducerea Principatului Transilvaniei.

circa 1630–1653

George Buitul, iezuit de origine română, înființează la Caransebeș o școală catolică în limba română, pentru fiii de nobili. În **ultimul deceniu al sec. XVII** s-au întemeiat o serie de școli catolice, ca cele de la Sibiu sau la Cluj — seminarul romano-catolic.

1630

ianuarie–februarie. Adunarea Stărilor întrunită la Alba Iulia acceptă la conducerea Transilvaniei pe Ecaterina de Brandenburg, soția principelui Gabriel Bethlen, decedat, ajutată de cumnatul ei, Ștefan Bethlen, ca guvernator.

martie sfârșit. Miron Barnovschi Movilă încearcă să reia tronul Moldovei împotriva lui Alexandru Coconul, în lupta de la Toporăuți — la nord de Cernăuți, fiind respins.

octombrie. Mișcare a boierilor sprijinitori ai lui Aslan vornicul urmărind să înlăture cu sprijin din Transilvania pe Leon Tomșa din scaunul Țării Românești.

octombrie 27. Datorită creșterii excesive a fiscalității și a abuzurilor clientelei grecești a domnului, boierii, mai ales cei din dreapta Oltului, fug în Transilvania.

noiembrie 26. Formula de guvernare din Transilvania cu Ștefan Bethlen ca guvernator nefiind viabilă, a fost adus în fruntea Principatului Gheorghe Rákóczi I, confirmat acum de Poartă.

1631

aprilie. Încercarea palatinului Nicolae Eszterházy de a lua tronul lui Rákóczi, a dus la victoria acestuia în lupta de la Rakamaz. S-a ajuns apoi la tratative între principele Transilvaniei și Imperiali pentru reglementarea certurilor și neînțelegerilor cu aceștia prin tratatul de la Cașovia.

iulie 15. Așezământul dat de Leon Tomșa, constrâns să-i alunge pe dregătorii și negustorii greci, să accepte scoaterea de sub închinare la locuri străine a mănăstirilor țării, să acorde privilegii boierimii.

august 23/septembrie 2. Leon Tomșa înfrânge la București pe boierii pribegi veniți cu ajutor din Transilvania, pentru a-l înlătura din scaun.

1632

august sfârșit. Matei aga din Brâncoveni este ales domn de boieri, de roșii și de țara de peste Olt, cu sprijinul lui Abaza Mehmet pașa de Silistra și Oceakov.

septembrie 20/30–1653 aprilie 9. Matei Basarab intră în București și inaugurează o lungă domnie în Țara Românească.

octombrie 20/30–21/31. Matei Basarab înfrânge în bătălia de la Plumbuita sau Obilești (Pantelimon) oastea lui Radu Ilias, domnul numit de sultanul Murad al IV-lea.

decembrie 15/25. Matei vodă este întărit în domnie de la Poartă, pornind apoi la Constantinopol însoțit de un mare alai; după stăruințele depuse, a fost confirmat în scaun la 3/13 februarie 1633.

1633

Așezământul prin care Matei Basarab caută să stăvilească fuga rumânilor, prescriind urmărirea lor timp de patru ani, până la următorul recensământ fiscal; sunt introduse pedepse aspre pentru nerespectarea răspunderii colective la plata dărilor; vătafii de plai primesc poruncă să stăvilească fuga țăranilor aserviți în Transilvania.

martie 10/20. Matei Basarab revine la București de la Poartă, unde s-a angajat să sporească tributul de trei ori mai mult, la 130 000 de taleri, pentru a răscumpăra autonomia internă a țării.

aprilie. Protestul boierimii pământene din Moldova împotriva lui Alexandru Iliaș generează mișcarea țărănimii, sfetnicul domnului, Batiște Veveli, fiind ucis de aceștia, iar voievodul nevoit să părăsească țara.

mai. Tratatul de pace de la Eperjes dintre Ferdinand I de Habsburg și Gheorghe Rákóczi I reglementează litigiile teritoriale ale Transilvaniei cu Imperialii; principele a putut înlătura apoi pe pretendenții la tron susținuți de otomani: David Zolyomi, Moise Székely și fostul guvernator, Ștefan Bethlen.

iunie 22. Miron Barnovschi Movilă, mazilit de Poartă, învinuit de boieri că era atașat polonilor, este ucis la Istanbul.

iulie 17. Convenția încheiată de Matei Basarab cu Gheorghe Rákóczi I pentru a-și asigura sprijin reciproc.

toamna. Matei Basarab participă împreună cu Moise Movilă voievodul Moldovei, alături de Abaza Mehmed pașa, la campania asupra Cameniței, stăruind pentru încheierea păcii dintre poloni și otomani, pe care domnul Țării Românești se oferea în **octombrie** același an s-o mijlocească.

1634

aprilie–1653 aprilie 3; aprilie 28–iulie 3. Vasile Lupu ocupă tronul Moldovei bizuindu-se pe sprijinul Porții și al demnitarilor greci. Sosește la Iași **ante 26 aprilie/6 mai** și se manifestă ca un „basileu", înconjurat mai ales de dregători numiți dintre rudele familiei domnești, în frunte cu frații săi, Gavriil și Gheorghe. El a știut însă să atragă de partea sa și boierimea mică și mijlocie.

post aprilie. Vasile Lupu contribuie la medierea păcii turco-polone. Voievodul va fi de acord pentru o înțelegere cu Matei Basarab, acceptând să depună jurământ de credință unul față de altul.

1634–1635

Matei Basarab reconstruiește complexul curții de la Brâncoveni și paraclisul.

Reforma fiscală a lui Matei Basarab înfăptuită prin impunerea contribuabililor la darea talerului, va conduce la agravarea obligațiilor acestora.

1635

Matei Basarab aduce, cu sprijinul mitropolitului Petru Movilă de la Kiev, tiparul la Mănăstirea Câmpulung-Muscel.

Față de amenințările lui Vasile Lupu, susținut de Poartă, Matei Basarab, potrivnic autorității turcești, a cerut în sprijin de la Ferdinand al II-lea de Habsburg un corp de oaste de 3 000 de muschetari, un număr de călăreți unguri și azil în statele Imperialilor, în situația în care răscoala sa antiotomană ar fi eșuat.

mai. Vasile Lupu, deși încheiase legături de prietenie cu Matei Basarab, a încercat să pătrundă prin surprindere în Țara Românească, când acesta se afla la Curtea din Brâncoveni, urmărind să-l înlocuiască din scaun cu fiul său Ioan vodă. Matei Basarab s-a întors însă la București în **iunie**, acțiunea militară a domnului moldav fiind oprită.

iunie 29/iulie 9. Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi I încheie un tratat, domnul Țării Românești obligându-se să-l ajute pe principele ardelean în eventualitatea unui atac al rivalilor săi.

iulie 24/august 3. Slujitorii din oastea țării jură la București credință lui Matei vodă și lui Rákóczi I.

<cca 1636>

Matei Basarab clădește Mănăstirea Arnota–Vâlcea, unde a fost reînhumat, lăcaș ce conservă pictura originară și icoane semnate de Stroe zugravul din Târgoviște.

1636

Vasile Lupu încheie cu Gheorghe Rákóczi I legături veșnice; **doi ani mai târziu, la 16/26 octombrie,** acceptă tratatul propus de principe, ce îi interzicea să-l atace pe Matei Vodă fără voia sa.

toamna. Kenan pașa de Silistra vine cu un „voievod" de la Poartă să-l înlocuiască pe Matei Basarab din scaun.

septembrie 24/octombrie 4. Gheorghe Rákóczi I a reînnoit tratatul încheiat cu Matei Basarab.

octombrie 10. Gheorghe Rákóczi I, mazilit de sultan, acceptând sfatul lui Matei Basarab să dea „război tare" turcilor, care-l susțineau pe Ștefan Bethlen, l-a învins la Salonta pe pașa de Buda.

octombrie 12/22. Boierii și slujitorii jură la București să respecte prevederile tratatului și legăturile stabilite cu principele Transilvaniei.

Contemporani evenimentelor, Georg Kraus și Miron Costin s-au referit la raporturile de „mare prietișug" ale lui Matei Basarab față de principii Rákóczești.

decembrie. Apreciind capacitatea principelui Transilvaniei, Poarta i-a acordat domnia pe viață, după ce în **noiembrie** demnitarii otomani au mediat înțelegerea dintre Gheorghe Rákóczi și Ștefan Bethlen, care putea reveni în Transilvania.

1637

Boierii Catargi în frunte cu Necula vistierul, potrivnici lui Matei Basarab și refugiați în Moldova, l-au îndemnat pe Vasile Lupu să pornească campania împotriva voievodului Țării Românești.

octombrie–noiembrie. Încercarea lui Vasile Lupu, susținut de fostul mare vizir Mehmed Tabani-Yassi, ajuns pașă de Silistra, de a-l înscăuna la Târgoviște pe fiul său Ioan, eșuează, oastea care a pătruns până la Buzău, fiind silită să se retragă. Aceasta după ce turcii urmăriseră să-l prindă pe Matei Vodă în **septembrie** în tabăra de la Cetatea Albă. Ajutoarele promise de Gheorghe Rákóczi I lui Matei Vodă nu i-au fost de folos, principele ardelean recomandându-i să se împace cu Vasile Lupu, fapt neacceptat de domnul Țării Românești. Poarta îi va recunoaște totuși domnia, pentru meritele sale, **în decembrie.**

1638

iunie. Vasile Lupu a încercat din nou să-l surprindă pe Matei vodă, chemând în ajutor și pe tătari, în timp ce Ioan vodă a cerut pașei de Silistra să-l instaleze domn în Țara Românească. Poarta va porunci însă ca fiul lui Vasile Lupu să fie trimis ostatic la Stambul.

august–septembrie. Gheorghe Rákóczi I urmărește să medieze la Alba Iulia înțelegerea dintre trimișii celor doi voievozi români, dar fără rezultate.

octombrie 13/23. Tratatul încheiat de Matei Basarab cu Gheorghe Rákóczi în 1635 este reînnoit la București.

octombrie 20. Mănăstirea Căldărușani, este zidită de Matei Basarab.

1639

<ianuarie–august>. Așezământ al lui Matei Basarab și al soborului țării, stabilind ca 22 de lăcașuri domnești și boierești să nu mai fie închinate la Muntele Athos și alte locuri sfinte, interdicție hotărâtă **un an mai târziu — la 27 noiembrie** — pentru încă opt mănăstiri.

mai 6. Biserica Trei Ierarhi din Iași, ctitorită de Vasile Lupu și sfințită acum de mitropolitul Varlaam, adăpostește din **1640** relicvele Sfintei Cuvioasa Paraschiva cea Nouă, aduse de la Constantinopol.

octombrie. Vasile Lupu obține de la Poartă învestirea ca domn al Țării Românești și a fiului său Ioan în Moldova.

octombrie 23/noiembrie 2. Matei Basarab primește de la turci porunca de mazilire ca necredincios față de Poartă, Gheorghe Rákóczi fiind somat să nu-i dea ajutor.

noiembrie–decembrie. Vasile Lupu întreprinde campania din Țara Românească, la **12/22 noiembrie** și se intitulează la Focșani domn peste amândouă țările.

noiembrie 23/decembrie 3. Lângă Nenișori, pe Ialomița, oastea lui Matei vodă înfrânge detașamentele lui Vasile Lupu și apoi la Ojogeni obține o deplină victorie, domnul Moldovei refugiindu-se la Brăila, susținătorul său Mehmed Tabani-Yassi fiind decapitat din ordinul sultanului.

decembrie. Sultanul reconfirmă domnia lui Matei Basarab.

1640

mai 4/14. Tratatele încheiate mai înainte de Matei Basarab cu Gheorghe Rákóczi sunt întărite acum la Alba Iulia.

Este tipărită prima carte în limba română din Țara Românească, *Pravila* de la mănăstirea Govora, un codice normativ pentru uzul bisericii și al clerului.

Vasile Lupu înființează un Colegiu la Iași, cu sprijinul lui Sofronie Poceațki, fostul rector al Academiei de la Kiev.

ante iulie 6/16. Sub patronajul lui Gheorghe Rákóczi I, Vasile Lupu a încheiat pace cu Matei Basarab, domnul Moldovei continuând însă pe *plan diplomatic* acțiunile de îndepărtare a rivalului său. De aceea, până la **1644** în „noul război" declanșat, Matei vodă a căutat sprijin la Veneția și la Imperiali — la Ferdinand al III-lea. Vasile Lupu deși nădăjduia într-o alianță cu Polonia, neîmplinită, a trebuit să accepte pacea impusă de Bogdan Hmelnițki, hatmanul cazacilor zaporojeni.

1642

La Alba Iulia, socotit oraș de reședință al principelui, se clădește Casa țării pentru desfășurarea Adunării stărilor.

Vasile Lupu, cu sprijinul mitropolitului Petru Movilă de la Kiev, aduce la Mănăstirea Trei Ierarhi din Iași prima tiparniță din Moldova și o așează sub îndrumarea lui Sofronie Pacearki.

martie 11/21–decembrie 9/19. La inițiativa lui Vasile Lupu a fost organizat Sinodul teologal de la Iași, care a adoptat *Mărturisirea ortodoxă*, alcătuită de Petru Movilă mitropolitul Kievului, ca răspuns la *Mărturisirea de credință* cu abateri de la dogmele ortodoxiei.

septembrie 15–octombrie 27. Textul a fost supus discuției unor reputați teologi ruteni și greci trimiși de mitropolitul de la Kiev și de patriarhul ecumenic.

decembrie 20. *Mărturisirea ortodoxă* apărută acum este prima tipăritură din Moldova.

1643

Gheorghe Rákóczi I, protestant fanatic, prin „condițiile spirituale" impuse mitropolitului Ștefan, stabilește supunerea clerului ortodox sub jurisdicția episcopului reformat. Principele se opune și cererii palatinului Nicolae Eszterhazy de reînființare a Episcopiei Catolice la Alba Iulia.

noiembrie 16. Tratatul de alianță dintre Transilvania, Suedia și Franța, încheiat la Alba Iulia, Gheorghe Rákóczi I primind subsidii pentru întreținerea armatei în vederea luptei împotriva Imperiului habsburgic.

În tiparnița de la Iași a apărut *Cartea românească de învățătură* — Cazania mitropolitului Varlaam, care se adresa „către toată seminția românească", cu un însemnat rol în unificarea și cultivarea limbii române literare la sud-est și nord de Carpați.

Mișcare boierească urmărind înlăturarea lui Matei Basarab din scaunul țării.

1644

începutul anului. Matei Basarab face propuneri pentru înțelegere cu Vasile Lupu.

aprilie 11. Mențiune despre o sticlărie înființată de Matei Basarab.

mai 5. La Drégelypalánk oastea lui Gheorghe Rákóczi I cu detașamente din Țara Românească și Moldova înfrâng trupele imperialilor habsburgici.

decembrie. Prin prezența la Târgoviște a mitropolitului Varlaam al Moldovei s-a ajuns la împăcarea celor doi domni, Matei Basarab a consfințit faptul zidind Mănăstirea Soveja în ținutul Putna (Vrancea), iar Vasile Lupu prefăcând Biserica Stelea din Târgoviște, unde fusese înhumat tatăl său Nicolae Coci.

1645–1647

În proiectele de cruciadă antiotomană ale regelui Poloniei Vladislav al IV-lea, Matei Basarab era desemnat ca „generalisim al întregului Orient", planuri însă neînfăptuite.

1645

Apare la Mănăstirea Dealul *Carte care se cheamă răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, a mitropolitului Varlaam al Moldovei, prima scriere românească de polemică teologică, în prefața ei fiind înfățișată cu limpezime unitatea de neam a românilor din Transilvania cu cei din Țara Românească și Moldova.

august 12/22. Gheorghe Rákóczi I încheie pacea cu imperialii la Linz, care confirma clauzele tratatului de la Mikulov.

decembrie 16. Ieșirea Transilvaniei din alianța antihabsburgică prin tratativele separate cu Ferdinand I de Habsburg, acceptate și de Poartă, a sporit prestigiul Principatului mai ales în rândul statelor protestante.

1646

Sinodul de la Satu Mare al Bisericii reformate se opune *Puritanismului*, neadmițând înlocuirea *Episcopatului* cu o conducere aleasă de laici.

La Târgoviște este înființată o școală de caracter umanist de către reputații dascăli Pantelimon Ligaridis și Ignatie Petriţis.

aprilie 4. Atestarea morii de hârtie de la Călimănești–Vâlcea, înființată de Matei Basarab.

mai 4. Apare la Iași culegerea de legi *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe*, cuprinzând norme de drept din codicele bizantine și occidentale traduse de Eustratie logofătul și Meletie Sirigul, adaptate la realitățile societății moldave a timpului.

1647

Apariția cărții *Imitatio Christi*, după Thomas a Kempis, în tiparnița de la Mănăstirea Dealu, sub patronajul doamnei Elina a lui Matei Basarab, tradusă din latinește în limba slavonă de fratele doamnei, Udriște Năsturel. În *Prefață* este relevată înrudirea limbii române cu limba latină. Cartea a cunoscut o largă răspândire în lumea răsăriteană.

Grigore Ureche, autorul valoroasei scrieri istoriografice *Letopisețul Țării Moldovei de la întemeiere până la 1594*, moare, lăsând neterminată cronica sa păstrată prin intermediul compilației lui Simion Dascălul, cu interpolări ale lui Misail Călugărul și Axinte Uricariul.

aprilie 12/22. Tratatul încheiat de Matei Basarab cu Gheorghe Rákóczi I în 1635 este reînnoit la Târgoviște.

1648–1660

Principele Gheorghe Rákóczi al II-lea clădește castelul de la Iernut, jud. Mureș, după planurile arhitectului Augustinus Serena din Veneto.

1648

Deteriorarea raporturilor dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, domnul Moldovei pregătind o nouă intervenție în Țara Românească, plan însă neîndeplinit, tătarii retrăgându-și sprijinul promis lui Vasile vodă.

Prin strădania mitropolitului Simion Ștefan, apare la Alba Iulia prima traducere integrală a *Noului Testament*, înaltul prelat reliefând în *Predoslovie* necesitatea promovării limbii literare înțeleasă de toți românii.

Udriște Năsturel traduce din limba slavonă în românește *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf* însemnat act de cultură în afirmarea literaturii în limba română.

octombrie 24. La încheierea Păcii westfalice, care a pus capăt Războiului de 30 de ani, Transilvania participă ca stat suveran, dovadă a creșterii prestigiului ei în spațiul central-european.

1649

Ieromonahul Mardarie de la Cozia alcătuiește un dicționar slavon–român cuprinzând peste 4 500 de cuvinte, dovadă a interesului pentru traducerile în limba de circulație a poporului.

Udriște Năsturel dă expresie în *Predoslovia* scrisă la *Triodul Penticostar* primului mesaj umanist în românește, „Tratatul despre dăruire", marcat de citate din gânditorii antichității grecești și romane, carte dăruită egumenului Damaschin al mănăstirii sârbești Hilandar de la Athos.

cca 1650–1680

Biblioteca mitropolitului Sava Brancovici cuprindea pe lângă tipărituri religioase în limba română, mai ales lucrări în latină și maghiară.

cca 1650

La Curtea lui Matei Basarab este alcătuit *Letopisețul Țării Românești* de la începutul statului până în domnia voievodului.

Lucrările de amenajare și modernizare a Castelului de la Făgăraș, în stilul Renașterii, iau sfârșit.

1650–1653

Vasile Lupu reface mănăstirea Golia din Iași, lucrări isprăvite de Ștefăniță Lupu la 1660, zidurile de apărare a incintei fiind ridicate la **1667–1668**. Lăcașul surprinde prin unicitatea fațadelor specifică arhitecturii occidentale, dar cu o structură de plan ce se adecvează tradiției locale a Moldovei și o pictură cu tendințe spre narativ în tabloul votiv *Vasile vodă cu doamna Ecaterina și familia lor*, dând expresie relațiilor politice ale domnului.

1650

Hanul tătar și cazacii zaporojeni ai lui Bogdan Hmelnițki pustiiesc Moldova și orașul Iași, luând mii de robi; pentru a stăvili atacurile tătarilor, Vasile Lupu a reorganizat în anul următor paza la Nistru sub comanda unui mare serdar.

februarie 8/18. La cererea lui Matei Basarab, Gheorghe Rákóczi al II-lea reconfirmă legăturile stabilite de tatăl său cu domnul Țării Românești, urmare de schimbul unor cărți de jurământ.

mijlocul secolului XVII. Familia Bethlen organizează tiparnița de la Grid, importantă prin activitatea ei.

a doua jumătate–secolul XVIII început. Istoriografia maghiară din Transilvania este ilustrată de autori reprezentativi ca: *Szalárdi János* preocupat de evenimentele de până la **1662**; *Bethlen János*, *Cserei Mihály* cu a sa *Historia* pentru perioada până la răscoala lui Gheorghe Rákóczi al II-lea ș.a., cronicari și memorialiști cum au fost Kemény János cu ale sale *Autobiografii* (**1657–1659**) sau Bethlen Miklós ș.a.

1651–1652

După jaful oștilor tătare și ale cazacilor din anul precedent — **1650** — în Moldova a bântuit o grea foamete.

1651

februarie. Vasile Lupu, profitând de îmbolnăvirea lui Matei Basarab, cere de la Constantinopol scaunul de la Târgoviște, iar pentru fiul său Ștefăniță, pe cel al Moldovei.
aprilie 15/25. Gheorghe Rákóczi al II-lea încheie o nouă legătură cu domnul Țării Românești, asigurându-l de ajutor împotriva turcilor dacă aceștia nu ar fi respectat pactele cu Matei vodă și totodată împotriva hanului Crimeei, care jefuise cumplit Moldova în **1650**.
iunie. Vasile Lupu trimite 4 000 de osteni din Moldova în sprijinul polonilor, între ei și Miron Costin, la bătălia de la Beresteczko, exprimându-și astfel opoziția față de Bogdan Hmelnițki.

1652

Prin preocuparea lui Matei Basarab este tipărit la Târgoviște codicele normativ *Îndreptarea legii*, traducerea textelor fiind efectuată de Eustratie logofătul și Daniil Andrei Panonianul.
iunie. Vasile Lupu este nevoit să-și căsătorească fiica cu Timuș Hmelnițki, hatmanul cazacilor.
sfârșitul anului–1653 începutul. Se înăsprește criza dintre Matei Basarab și Gheorghe Rákóczi al II-lea, precum și raporturile sale cu Vasile Lupu, sprijinit de cazaci și tătari și căruia i se atribuiau planuri de stăpânire a Țării Românești și a Transilvaniei, dezvăluite de pașa de Buda.

1653

Apariția în Transilvania a colecției de legi *Approbatae Constitutiones*.
Matei Basarab, sprijinitor al ortodoxiei din Transilvania, clădește biserica Sf. Nicolae din Turnu Roșu — **jud. Sibiu.**
Matei Basarab și Sfatul țării hotărăsc abolirea *năpăstei*, darea contribuabililor fugiți de obligațiile fiscale căzând asupra celor rămași.
începutul anului. Gheorghe Ștefan, mare logofăt, conducătorul complotului împotriva lui Vasile Lupu, jură credință lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, cerându-i ajutor pentru a ocupa scaunul de la Iași.
martie 25/aprilie 4. Oști ardelene conduse de I. Kemény și muntene cu Diicu Buiescu pătrund în Moldova în timpul răscoalei interne și-l înscăunează pe Gheorghe Ștefan mare logofăt, Vasile Lupu refugiindu-se la Camenița.
aprilie 21/mai 1. Timuș Hmelnițki, ginerele lui Vasile Lupu, vine cu cazaci la Iași și înfrâng detașamentele pretendentului la tron, la Jijia–Popricani, Vasile Lupu reluându-și astfel scaunul. El s-a îndreptat grabnic împotriva lui Matei vodă.
mai 15/25. Domnul Țării Românești pornește în întâmpinarea atacului trupelor lui Vasile Lupu vodă și ale lui Timuș Hmelnițki, la Șoplea — **16/26 mai,** la Finta, în bătălia hotărâtoare de la **17/27 mai,** oastea moldoveană și a cazacilor suferind o grea înfrângere. Atacul lui Vasile vodă era întreprins cu aprobarea marelui vizir, voievodul Moldovei reîntorcându-se la Iași la **24 mai/3 iunie.**
După bătălia de la Finta, în condițiile înăspririi situației economice în Țara Românească și a accentuării crizei interne, au izbucnit violente revolte în rândul oștirii, ce au căpătat amploarea unor puternice mișcări sociale până la **1655.**

mai 17/27–iunie 11/21. Primele tulburări manifestate în rândul oștenilor lui Matei Vodă, în frunte cu lefegii români și străini mercenari, dorobanți și seimeni ca și „alte cete". Slujitorii răsculați i-au capturat pe Ghinea Țucala, marele visrier, pe Radu Vărzarul, marele armaș și clucerul Socol Cornățeanul, pe care l-au ucis la Târgoviște, lor alăturându-li-se și orășenii protestatari.
iunie 9/19. Matei Basarab cere ajutorul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea împotriva răscoalei slujitorilor. Aceștia, după pedepsirea celor care au fost găsiți vinovați, au jurat credință lui Matei vodă în lupta împotriva lui Vasile Vodă; la **12/22 iulie,** Matei Basarab se putea odihni de supărările întâmpinate.
august 10/20. Doamna Elina a lui Matei vodă, moare și este înmormântată la Biserica Curții domnești din Târgoviște.
post august 10/20–1654 aprilie 9/19. Alte valuri ale răscoalelor slujitorilor s-au făcut simțite.
august. Matei Basarab neplătind lefile promise slujitorilor înainte de bătălia de la Finta, dorobanții și seimenii nu i-au mai îngăduit să intre în Curtea domnească, la întoarcerea din plimbarea făcută spre Argeș, ceea ce l-a determinat după trei zile de umilință să le dea banii făgăduiți. Răscoala a depășit rândul slujitorilor, cei nemulțumiți atacând casele boierești, deposedându-i pe aceștia de moșii.
vara–toamna anului. Opoziția manifestată de unii boieri față de Matei Basarab, printr-un complot, după bătălia de la Finta, urmărind înlăturarea domnului, a dus la pedepsirea a 11 participanți, unii fiind executați; mitropolitul Ștefan era și el înlocuit în **noiembrie** din scaunul eparhiei cu vlădica Ignatie, dregătorul Istratie Leurdeanu refugiindu-se la Poartă.
septembrie 17/27. Gheorghe Ștefan, sprijinit de o grupare boierească și de slujitori, obține de la Poartă recunoașterea domniei în Moldova, fără a se mai duce la Constantinopol, în împrejurările grele ale continuării răscoalei în țară, a jafurilor făcute de oșteni, a mișcării lăpușnenilor lui Mihalcea Hâncu serdarul.
iarna–1654. Matei Basarab ia măsuri de forță împotriva slujitorilor, desființând peste 1 000 de seimeni, luându-le armele și privilegiile, pe alți 500 trimițându-i în Transilvania la Gheorghe Rákóczi al II-lea.

1654–1657

Gheorghe Ștefan clădește mânăstirea Cașin, jud. Bacău.

1654

ianuarie–1656. Gheorghe Ștefan perfectează legăturile cu Rusia Mică — voievodatele de Kiev și Czernihów, țarul Alexei Mihailovici încercând să-i protejeze pe ortodocșii ucraineni.
februarie 19/martie 1. Între numeroșii slujitori ținuți cu mari cheltuieli în oastea Moldovei de Gheorghe Ștefan a izbucnit un puternic conflict provocat de cei circa 1 000 de seimeni munteni și moldoveni cu 200–300 de călăreți germani care erau așezați la paza Curții domnești din Iași. Voievodul i-a decapitat pe căpitanul și bulucbașii seimenilor munteni.
februarie 20/martie 2. Domnul Moldovei i-a expulzat pe seimenii munteni din țară și i-a iertat pe cei moldoveni.

aprilie 9/19. Matei Basarab moare și este înhumat la Biserica Domnească din Târgoviște, fără a fi putut înfrânge răscoala slujitorilor pentru care hotărâse să cheme în vara anului 30 000 de tătari și ajutoare de la Gheorghe Rákóczi al II-lea.

august 6/16. Bogdan Hmelnițki încheie un tratat cu Gheorghe Ștefan.

1655

februarie 17/27. Slujitorii nemulțumiți de măsurile luate de Constantin Șerban, sfătuit de sfetnicii săi, să desființeze corpul seimenilor și să reducă efectivele celorlalte cete, s-au răsculat ucigând pe boieri, jefuind curțile acestora. Răsculaților li s-au alăturat o parte din roșii și mercenarii din garda domnului, precum și țărani și orășeni, numărul lor ajungând la 20 000 de oameni. Constantin Șerban a cerut ajutorul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea și lui Gheorghe Ștefan.

mijlocul lui iunie. Oastea răsculaților aștepta la Gherghița să dea lupta cu principele Transilvaniei, înainte ca acesta să-și unească trupele cu detașamentele moldovenilor. Gheorghe Rákóczi a înaintat spre Valea Teleajenului la **15/25 iunie,** către Șoplea. Constantin Șerban părăsind tabăra răsculaților a fugit la Siavuș pașa de Silistra, aflat cu o mică oaste la vest de Călugăreni

iunie 15/25. Slujitorii răsculați numărând 16 000–24 000 de osteni aleg domn pe Hrizea din Bogdănei mare paharnic, după fuga lui Constantin Șerban.

iunie 16/26. În bătălia de la Șoplea slujitorii au fost înfrânți, la aceasta contribuind mai ales cavaleria principelui, dar și acțiunile boierilor credincioși lui Constantin Șerban, care i-au părăsit pe răsculați, aceștia retrăgându-se către Ploiești, iar Hrizea din Bogdănei spre Brăila, fiind prins și predat lui Rákóczi al II-lea care l-a întemnițat la Alba Iulia.

post iunie 16/26. Constantin Șerban încheie un tratat de alianță cu Gheorghe Rákóczi al II-lea la Târgoviște.

septembrie. Unități de călărași au continuat răscoala și în **decembrie 1656.**

1656

Constantin Șerban începe lucrările de construire a Mitropoliei de pe „dealul podgorenilor" din București.

mai 12/22. Solii lui Gheorghe Ștefan, aflați la Moscova, mitropolitul Ghedeon și Grigorie Neniul, înfățișează condițiile depunerii jurământului de credință față de țar, actul întocmit în 10 puncte **la 17/27 mai** prevedea păstrarea rânduielilor Moldovei, apărarea ei de tătari, redobândirea cetăților ocupate de garnizoanele otomane, lupta comună în contra acestora.

iulie 7/17. Solii moldoveni ai lui Gheorghe Ștefan depun jurământ de credință țarului Rusiei, Alexei Mihailovici.

1657–1658

Susana Lórántffy, văduva principelui Gheorghe Rákóczi I, întemeiază o școală românească de orientare calvină la Făgăraș, alături de aceea calvină-maghiară, ce a funcționat până la **1700.** Ea a ajutat și Colegiul ortodox reformat clujan la **1658,** aflat sub îndrumarea magistrului Apáczai János.

1657

începutul anului. Gheorghe Rákóczi al II-lea, urmărind să obțină coroana Poloniei, după înțelegerile stabilite cu Gheorghe Ștefan, cu Carol al X-lea Gustav, Frederic Wilhelm și Bogdan Hmelnițki din **1655, decembrie 1656,** a pătruns cu oastea în Regatul polon, având sprijin și de la domnii Țării Românești și Moldovei.

martie 13/23. Hrizea din Bogdănei, evadând de la Alba Iulia, a trecut munții la mănăstirea Bistrița–Vâlcea, reluând în vară acțiunile, cu cete ale seimenilor, rezistența lor fiind însă înfrântă la Târgu Bengăi, Hrizea găsindu-și sfârșitul la Târgoviște la **27 martie/6 aprilie.**

iulie 12/22. Gheorghe Rákóczi al II-lea este înfrânt în lupta pentru obținerea coroanei Poloniei și înlocuit din scaun de Poartă ca și ceilalți doi voievozi români.

1658

ianuarie 5/15. Constantin Șerban primește la Târgoviște vestea mazilirii sale, organizând o tabără de rezistență la Câmpulung.

ianuarie 19/29. Mihnea al III-lea Radu (Givan bei) este numit de Poartă domn în Țara Românească.

martie. Nehotărât în desfășurarea luptei cu turcii și tătarii, voievodul Constantin Șerban s-a retras în Transilvania.

martie 3/13. Gheorghe Ștefan este mazilit de la Poartă, îndreptându-se spre Transilvania pentru a obține ajutor de la Gheorghe Rákóczi al II-lea.

martie 4/14. După retragerea lui Constantin Șerban din Târgoviște, Mihnea al III-lea, privit cu ostilitate de boierime, a căutat să atragă pe marii dregători de partea sa, să-și organizeze armata, obligând satele de rumâni să se răscumpere, cu banii obținuți înființând noi steaguri militare.

iunie. La încoronare, urmărind să-l imite pe Mihai Viteazul, a adoptat numele Mihail, pregătindu-se de răscoala împotriva Porții, sprijinit de Gheorghe Rákóczi al II-lea.

iulie. Cu sprijinul principelui Transilvaniei, Gheorghe Ștefan încearcă să reia domnia în Moldova, fiind însă înfrânt de Gheorghe Ghica, sprijinit de tătari, care l-a obligat să se retragă în Transilvania.

august–septembrie. În timpul campaniei otomane împotriva principelui Transilvaniei, deși a fost pârât pentru planurile sale, Mihail al III-lea Radu a reușit să câștige încrederea demnitarilor turci, executând apoi pe banul Preda Brâncoveanu și alți dregători.

august 28/septembrie 7. Oastea turco-tătară care a pătruns în Transilvania pentru a-l sprijini pe Acațiu Barcsai împotriva lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, a incendiat Alba Iulia.

septembrie 28–octombrie 8. Dieta alege principe al Transilvaniei pe Acațiu Barcsai.

1659

iulie. După tratativele cu principele Transilvaniei și înțelegeri cu unii reprezentanți ai mișcării de rezistență împotriva turcilor din lumea sud-dunăreană, Mihail al III-lea Radu, pentru a înlătura rezistența boierimii față de planurile sale, a ucis la un ospăț, 30 de mari dregători și slujitori ai săi.

septembrie 2/12. Voievodul Țării Românești declanșează răscoala antiotomană, tăind la București pe creditorii, negustorii și oștenii turci. Oastea țării atacă raialele de la Dunăre, asediind Giurgiu, Brăila și arzând Orșova, Nicopole și Rusciucul.

septembrie 24/octombrie 4. Trimișii domnului Țării Românești încheie la Târgu Mureș un tratat de alianță cu Gheorghe Rákóczi al II-lea, de pe poziții de egalitate.

octombrie 2/12. Principele Transilvaniei încheie un tratat cu Constantin Șerban, prin care voievodul cedează dreptul la scaunul Țării Românești lui Mihail al III-lea Radu, acesta sprijinindu-l să ocupe domnia la Iași.

octombrie 5/15. Gheorghe Rákóczi al II-lea se întâlnește la Rucăr cu domnul Țării Românești, stabilind planul acțiunilor viitoare împotriva turcilor.

octombrie 12/22. Constantin Șerban întreprinde campania în Moldova împotriva lui Gheorghe Ghica numit de Poartă.

noiembrie început. În bătălia de la Capul Stâncii, lângă Iași, Constantin Șerban a învins oastea lui Gheorghe Ghica, care a fugit spre Bender–Tighina.

noiembrie 3/13. Acționând separat, deși Mihail Radu i-a învins pe turci la Frătești, a trebuit să se retragă de la asediul Giurgiului, fiind învins apoi lângă Călugăreni.

noiembrie 11/21. Ștefăniță Lupu este adus domn în Moldova de fratele hanului tătar, Gheorghe Ghica urmând a ocupa scaunul Țării Românești, Constantin Șerban retrăgându-se în Transilvania.

noiembrie 23/decembrie 3. Înfrânt, Mihail al III-lea Radu se refugiază în Transilvania, trecând spre Satu Mare, unde la **26 martie/5 aprilie 1660** a murit probabil otrăvit.

noiembrie sfârșit. Incursiunea devastatoare a tătarilor în Moldova și Țara Românească a provocat distrugeri, jafuri și robiri cu grave urmări pentru viața locuitorilor.

noiembrie sfârșit. Moldova cunoaște la începutul domniei lui Ștefăniță Lupu, o foamete cumplită, voievodul fiind poreclit „Papură vodă" de cei ce se hrăniseră cu papură uscată!

1660–1664; 1672–1674

Școala de limbă slavonă, apoi și de română de la biserica Sf. Gheorghe-Vechi din București, înființată, probabil, din domnia lui Grigore Ghica, a beneficiat și de sprijinul altor voievozi, ca și cele ale Eparhiilor de la Râmnic și Buzău, și din alte centre ale administrației statului.

1660–1694

În Ardeal sunt elaborate numeroase cronici, unele în spiritul umanist al timpului, în mediul cultural al sașilor transilvăneni, între acestia Johann Tröster, Lorenz Töppelt, Mathias Miles sau Georg Haner ș.a., opera lor purtând amprenta istoriografici baroce, din care nu lipsește nici imaginea Daciei-germane!

1660

În învățământul rural din Transilvania sunt atestați acum 224 de rectori și alți 258 de preoți deservenți ai școlilor. La Brașov, Sibiu, Bistrița, Sighișoara, Mediaș și Sebeș (până la 1661), funcționau gimnazii săsești.

Țara Românească cunoaște — în urma jafurilor turco-tătare din anul precedent — grele lipsuri în viața economică și o mare foamete, satele fiind nevoite să se vândă în rumânie.

martie 30/aprilie 9. Constantin Șerban pornește de la Sibiu pe la Câineni să ocupe scaunul Țării Românești.

mai 1/11. La intrarea lui Constantin Șerban în București, Gheorghe Ghica a fugit la Giurgiu, de unde o oaste turco-tătară l-a alungat din scaun pe pretendent la **11/21 mai,** care a trecut în Ardeal la **15/25 mai.**

septembrie 1/11. Gheorghe Ghica, neputând îndeplini obligațiile față de Poartă, este ridicat din București de Kasa Mustafa pașa, țara fiind amenințată să devină „pașalâc". La stăruința lui Constantin Cantacuzino postelnicul, a fost însă înscăunat Grigore Ghica, fiul domnului înlăturat.

post septembrie 16. După înscăunarea lui Grigore Ghica, Țara Românească a fost confruntată nu numai cu foamete, dar și cu molima ciumei, care a bântuit trei ani.

1661–1667

Gabriel Ivul, reprezentant de frunte al umanismului românesc din Transilvania și Banat, promotor al ideilor Contrareformei, se remarcă prin publicarea acum a unor lucrări de *logică, filosofie, teologie.*

1661

Nicolae spătarul Milescu traduce din limba greacă scrierea patriarhului Atanase al Alexandriei, *Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre,* prima tălmăcire din clasicii literaturii bizantine.

ianuarie. Constantin Șerban urmărește din nou să ocupe domnia la Iași, de unde Ștefăniță Lupu fugise la tătarii din Bugeac.

ianuarie 20/30. Aflat în scaunul moldav, Constantin Șerban la intervenția tătarilor va fi nevoit să părăsească domnia, **post 26 ianuarie/5 februarie,** retrăgându-se în Polonia.

aprilie. Sinodul de la Târgu Mureș, sprijinit de principele Ioan Kemény, interzice curentul presbiterian, pentru a stăvili mișcarea din Biserică a puritanilor, care a pătruns în Ardeal, promovând concepții sociale radicale susținute și de Apáczai Csere János, editorul *Enciclopediei maghiare* — **1653,** adevărat suport al luptei progresiștilor timpului.

post 1661

Mihai Apafi I, principele Transilvaniei, a încercat să sporească numărul tiparnițelor de la Cluj, după ce fosta imprimerie Heltai și-a încetat lucrul, conducerea activității acesteia era încredințată la **1662** lui Veresegyházi Szentyal Mihály, care a adus seturi de litere din Olanda. Tipografiile de la Cluj, Alba Iulia, Brașov și Sibiu au imprimat **după mijlocul veacului și până la 1680,** 400 de cărți.

1662

ianuarie 13/23. Mihail Apafi I învinge în lupta de la Seleușul Mare pe Ioan Kemény care își sfârșește viața aici.

post septembrie. Eustratie Dabija înființează bănăria de la Suceava care va emite monede până la **1668 !**

1663

vara și toamna. Grigore Ghica, voievodul Țării Românești este obligat de Poartă să participe la campania otomană asupra Ungariei Superioare, la **16/26 septembrie** fiind cucerită cetatea Ujvár (Neuhausel). Domnul a lăsat ispravnici de scaun pe Stroe Leurdeanul și Dumitrașcu Cantacuzino, care l-au acuzat pe Constantin Cantacuzino postelnicul de necredință și pe fiul său Șerban de uneltiri pentru a lua domnia.

septembrie 1. Acațiu Barcsai confirmă scutirea clerului român din Transilvania de dijme și none din semănături și vite, ca și de censul viilor.

decembrie 20/30. Constantin Cantacuzino marele postelnic este închis la mănăstirea Snagov din porunca lui Grigore Ghica și strangulat în trapeza lăcașului, fără judecată

1664

La această dată se încheie redacția *Letopisețului de la 1292–1664*, pentru Țara Românească, transmis de un text grecesc preluat în traducere în limba arabă de patriarhul Antiohiei Macarie Zaim, *cel mai vechi din tradiția cronicărească munteană.*

Nicolae spătarul Milescu termină traducerea din limba greacă a *Vechiului Testament*, după textul *Septuagintei*, în care este cuprinsă și scrierea *Despre singurul țiitorul gând*, prima scriere filosofică redată în limba română.

iulie 9/19. Grigore Ghica participă la noua campanie otomană asupra cetății Lewenz („Leva") fără a fi cucerită, contribuind apoi la înfrângerea turcilor prin înțelegere cu mareșalul imperial, contele de Souchès.

noiembrie 20/30. Grigore Ghica refuză să se prezinte la Poartă la cererea vizirului și pleacă în exil din București, trecând prin Moldova, Polonia, Transilvania și apoi la Viena.

1665–1688

La Colegiul din Brașov s-au jucat peste 30 de piese de teatru cu subiecte din istoria Transilvaniei și din viața românilor și a grecilor, înfățișate mai întâi în limba latină, iar după mijlocul sec. XVII în maghiară. Reprezentații teatrale au avut loc și la Colegiul unitarian din Cluj la sfârșitul secolului, ca și la Oradea **(1656)**, Aiud **(1693)** ș.a.

1667–1669

Constantin Cantacuzino, viitorul mare stolnic, după studii făcute la București, cu dascălul Dionisie și apoi de la **1665–1666** la Constantinopol, cu Gherasim Vlahos, s-a îndreptat spre Universitățile de la Veneția, Padova și Viena, ca și alți fii de boieri sau de domni trimiși și la Oxford, la Colegiul grecesc, **către sfârșitul sec. XVII.**

1668–1675

La Sînmiclăuș — jud. Mureș este construit castelul Bethlen, după planurile întocmite de Mihail Bethlen, edificiu reprezentativ pentru arhitectura Renașterii târzii din Transilvania.

1668

decembrie 19. Radu Leon și Sfatul țării, pentru a stăvili tulburarea mulțimii față de abuzurile unor dregători greci, Necula Sofialăul clucer și Balasache paharnic, hotărăsc ca străinii greci să fie scoși din țară, iar mănăstirile neînchinate să fie apărate să devină metohuri.

1669

Legislația din Transilvania este îmbogățită prin apariția Colecției *Compilatae constitutiones*, o necesară întregire a *Aprobatelor.*

martie 3/13–1672 înainte de februarie 2/12. În domnia lui Antonie vodă din Popești, facțiunea boierilor Cantacuzini își exercită autoritatea în viața internă a țării. Fiii lui Constantin Cantacuzino cer pedepsirea lui Stroe Leurdeanu, fruntașul partidei adverse, aducând dovezi despre vinovăția sa în uciderea postelnicului. Judecat și condamnat la moarte de Sfatul domnesc, a fost iertat, dar călugărit cu forța la mănăstirea Snagov în **iunie 18/28,** de unde a fugit apoi în Ardeal.

1671

noiembrie 31/decembrie 10. În domnia lui Gheorghe Duca, se produce răscoala Orheienilor, Lăpușnenilor și Sorocenilor, în frunte cu Mihalcea Hâncu serdarul, Apostol Durac medelnicerul, Constantin clucerul ș.a., nemulțumiți de poverile fiscale excesive și abuzurile camarilei voievodului, care au venit asupra Iașilor. Obligat să părăsească țara, Duca a cerut ajutorul Porții, care l-a reînscăunat în **februarie 1672.**

1672

Gheorghe Duca clădește ansamblul mănăstirii Cetățuia din Iași.

august 16/26. Grigore Ghica, domnul Țării Românești, participă la campania sultanală pentru cucerirea cetății Camenița, care s-a predat la sfârșitul lunii august.

1673

În timpul refugiului în Polonia, mitropolitul Moldovei Dosoftei, a tipărit la Uniew *Psaltirea în versuri,* prima scriere versificată în limba română.

noiembrie 1/11. În bătălia de lângă Hotin, Grigore Ghica, în înțelegere cu marele hatman al Poloniei, Jan Sobieski, este luat prizonier, oastea turcească suferind o grea înfrângere, voievodul fiind apoi pus în libertate.

1675

Scrierea istoriografică a lui Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace, de unde este părăsită de Ureche vornicul de Țara de gios,* cuprinzând evenimentele dintre anii 1595–1661, este transcrisă la Iași la cererea autorului ei.

Sinodul de la Alba Iulia al Bisericii ortodoxe hotărăște să-i suspende pe preoții care slujeau în limba slavonă.

Miron Costin termină de alcătuit *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace* de la 1595, unde se oprise Grigore Ureche, și până la 1661, la domnia lui Ștefăniță Lupu, scris fără „fățărie" și privind totodată și pe voievozii Țării Românești și pe craii Transilvaniei.

1675–1678

Nicolae spătarul Milescu, aflat în slujba țarului Rusiei, întreprinde o călătorie în China, alcătuind *Raportul oficial,* lucrările *Călătoria de-a lungul Siberiei* și *Descrierea Chinei,* care deschid noi perspective asupra locurilor și lumii Orientului.

1676

Prin stăruința lui Kajoni János — Ioan Caioni, este înființată tipografia de la Șumuleu-Ciuc, pentru a sluji mănăstirii de aici, imprimând lucrări ecleziastice, cărți cu cântece, calendare, predici, dar și opere beletristice, fiind cel mai important atelier catolic din Ardeal.

1677

Miron Costin alcătuiește în limba polonă *Cronica țărilor Moldovei și a Munteniei,* într-o viziune unitară, pentru a-i informa pe cărturarii din Regatul vecin de la nord — asupra trecutului și originii latine a limbii și poporului român.

1678

La Blaj, în tiparnița românească, au apărut două cărți liturgice, un *Ceaslov* și un *Octoih.* Mitropolitul Varlaam al Țării Românești înființează o tipografie la Mitropolia Bucureștilor, pe baza legăturilor cu mitropolia ucraineană, tipărind cartea de predici *Cheia înțelesului,* după Ioanikie Galeatovski. Atelierul a continuat activitatea și ca tipografie domnească de la **1688** până la **1704**, aducând la lumina 34 de cărți, printre care și *Biblia* în limba română, scriere fundamentală a cultului ortodox.

august 15/25. Gheorghe Duca, domnul Țării Românești, însoțește oștile otomane la asediul cetății căzăcești Cehrin, lângă Nipru, lăsându-l caimacam la București pe Șerban Cantacuzino, care trecând în tabăra marelui vizir Kara Mustafa pașa, a fost apoi numit domn la Adrianopol la **18/28 noiembrie.**

1678–1716

Pápai Páriz Ferenc, doctor în filosofie la Heidelberg și în medicină la Basel, profesor la Colegiul reformat de la Aiud, ca reprezentant proeminent al lumii științifice, va da la lumină o literatură de specialitate în limba maghiară și latină, pe tărâmul medicinii, al lingvisticii.

1679

Mitropolitul Moldovei, Dosoftei, reface tiparnița de la Iași, imprimând *Liturghierul,* carte fundamentală a cultului ortodox, tradusă pentru prima dată în românește, apoi *Psaltirea de-nțeles* la **1680** în slavonă și română ș.a., cărți necesare cultului, având ca ajutor pe ieromonahul Mitrofan de la mănăstirea Bisericani.

1679–1680

post mai 26. Șerban Cantacuzino clădește mănăstirea Cotroceni și palatul de reședință din preajma lăcașului isprăvit în **1682.**

Poetul sas Valentin Frank von Franckenstein tipărește o colecție de versuri plurilingvă, *Hecatombe sententiorum Ovidianorum germanicae imitatorum.*

1679–1688

În domnia lui Șerban Cantacuzino voievod, Gheorghe Brancovici, fratele mitropolitului ortodox de Alba Iulia, Sava Brancovici, alcătuiește prima istorie a slavilor sud-est europeni, *Cronica slovenilor, Misii cei din sus și cei din jos Misii.*

1679

vara. Șerban Cantacuzino și Gheorghe Duca, acum domn al Moldovei, însoțesc oastea otomană în lupta cu armata rusă pentru stăpânirea Ucrainei de vest, până la fortăreața Dohan Gheci.

toamna–1680 martie. Șerban Cantacuzino declanșează teroarea asupra boierilor din facțiunea potrivnică, a Leurdenilor, printre ei și marele vistier Hrizea Caridi din Popești.

cca 1680–1715

Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino, cuprinzând peste 400 de volume imprimate și manuscrise, din domeniul istoriei, geografiei, filosofiei, jurisprudenței, literaturii, științelor, teologiei, lexicografiei, reflectă preocupările valorosului cărturar și om politic.

1680

Din Bibliotecile aflate în centrele Transilvaniei, cu deosebire ale unor cunoscuți posesori care le-au transferat însă în proprietatea școlilor, Gimnaziul de la Sibiu deținea acum 2 614 volume, aflate în prezent în biblioteca Muzeului Brukenthal. Aceea de la Brașov era distrusă la **1689** într-un incendiu și păstrase 468 de cărți în **1668.**

La București, în domnia lui Șerban Cantacuzino a fost organizat un Colegiu, de către ierarhul Ghermanus Locros, rector al Academiei de la Fanar, lăcaș susținut apoi și de alți învățați, cum a fost iatro-filosoful Ioan Comnen.

1680–1690

Misztótfalusi Kis Miklós deprinde meseria de tipograf în Olanda, schițând în **1684** planul unei imprimerii moderne, cu care publică la Amsterdam *Biblia* și probarul de matrițe — *Specimen.* Reîntors la Cluj, înființează tipografia sa, cu instalații moderne, fără a putea împlini proiectele din cauza schimbărilor politice din Transilvania în **1690.**

1681

Mitropolitul Dosoftei s-a adresat prin intermediul lui Nicolae spătarul Milescu, aflat la Moscova, patriarhului Ioachim al Rusiei, cu sprijinul căruia a primit o nouă „mașină tipografică", ce a dat la lumină șase cărți de uz eclezіastic în limba română, printre acestea și *Viețile sfinților* în patru tomuri de la **1682–1684.**

Prin preocupările lui Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, a fost înființată o tiparniță grecească la mănăstirea Cetățuia din Iași, adevărat focar de cultură al Ierusalimului, cu strădania ieromonahului Mitrofan, viitorul episcop de Huși, unde s-au imprimat scrieri cu conținut polemic-dogmatic față de primatul papal, de erezii, pentru apărarea „dreptei credințe". Aici au fost prezenți distinși ierarhi cărturari, precum Nicolae Kerámeus de la Patriarhia ecumenică, Ioan Comnen, mitropolitul Dosoftei ș.a.

februarie 11/21. În urma încheierii păcii de la Radzim dintre Rusia și Imperiul otoman, Gheorghe Duca, voievodul Moldovei a fost investit de Poartă și ca domn al Țării Ucrainei (hatman), până la **1683.**

1683

iulie 4/14–septembrie 2/12. Șerban Cantacuzino și Gheorghe Duca, cu 31 de steaguri moldovenești de călăreți, precum și alte două companii moldo-muntene, participă la asediul Vienei.

noiembrie–1684 martie. Polonia, angajată în Liga Sfântă, întreprinde acțiuni militare în Moldova, Ștefan Petriceicu ocupând cu sprijinul acesteia scaunul de la Iași. Gheorghe Duca este luat prizonier la 25 decembrie și dus în Regatul polon la Liov, unde-și sfârșește viața.

1684–1691

Polonii ocupă temporar Moldova prin campaniile anuale întreprinse în țară.

1684

Miron Costin este autorul mai multor lucrări în limba polonă, între acestea și *Istoria în versuri polone despre Moldova* și *Țara Românească;* apoi scrierea de maturitate, *De neamul moldovenilor din ce țară au ieșit strămoșii lor* **(1686–1691)**, în care, pe baza a felurite dovezi istorice, geografice, arheologice, etnografice, lingvistice, subliniază *unitatea poporului român.*

aprilie. Poarta a numit domn în Moldova pe Dumitrașco Cantacuzino din mediul țarigrădean, Ștefan Petriceicu fiind nevoit să se retragă în Podolia, deși fusese sfătuit de Șerban Cantacuzino să reziste intervenției turco-tătare.

iunie. Șerban Cantacuzino a trimis o solie pe lângă Ștefan Petriceicu, care se afla în pribegie în Polonia, solicitând grabnica intervenție a regelui polon Sobieski în sprijinul Țării Românești, dar fără a obține ajutorul așteptat.

1685–1689

La Alba Iulia, în tipografia relansată de principele Mihail Apafi, protopopul Ioan Zoba din Vinț imprimă *Cărare pre scurt despre fapte bune îndreptătoare,* apoi la **1687** *Ceaslovul* ș.a., prin activitatea tipografului moldovean Chiriac care a lucrat și la București.

1685

iunie 1. Trimișii lui Șerban Cantacuzino semnează la Făgăraș un tratat de bună vecinătate cu Transilvania.

iunie 15/25. Domnul Țării Românești obține de la seraskerul de la Dunăre, Suleiman pașa, după înlăturarea lui Dumitrașco Cantacuzino, omul turcilor din scaunul de la Iași, înlocuirea lui cu serdarul Constantin Cantemir care jurase să nu iasă din cuvântul sprijinitorului său Cantacuzin.

1686–1688

Șerban Cantacuzino, după înfrângerea oștilor otomane sub zidurile Vienei, a organizat cu cheltuiala sa o numeroasă armată de mercenari, sârbi, bulgari, croați, pentru a declanșa lupta de eliberare a Țărilor Române de sub autoritatea Porții.

Tratative ale lui Șerban Cantacuzino cu trimișii imperialilor pentru încheierea unui tratat; domnul cerând garantarea independenței țării, restituirea raialelor de la Dunăre, dreptul de a păstra religia strămoșească, obiceiurile, de recunoaștere ca domn ereditar, la care Curtea de la Viena a dat răspuns la **începutul anului 1688.** Voievodul a comunicat apoi lui Leopold I acceptul său cu unele amendamente la **16 februarie 1688.**

1686

iunie 28. Imperialii, apropiindu-se de Transilvania, au impus cancelarului Mihály Teleki și cercurilor conducătoare, tratatul hallerian de la Viena, prin care Principatul trebuia să-se așeze sub protecția împăratului și să accepte garnizoane ale Habsburgilor la Cluj și Deva, imperialii recunoscând pe Mihai Apafi ca principe.

toamna. Șerban Cantacuzino, la îndemnul lui Gheorghe Brancovici, a încurajat răscoala sârbilor din Banat, condusă de Novac Petrovici.

1687

Despre Biblioteca familiei istoriografilor moldoveni Miron și Nicolae Costin s-au păstrat mențiuni fie referitor la surse folosite în Cronicile lor, fie în însemnările de pe unele lucrări care le-au aparținut, de pildă aceea de la **22 februarie,** pe o traducere după Guagnini, efectuată de cronicarul polon Paszkowski ș.a. din **1706.**

octombrie 27. După alungarea turcilor din Ungaria, Curtea de la Viena i-a impus lui Mihai Apafi tratatul de supunere de la Blaj, cerând iernarea trupelor habsburgice în Transilvania, ocuparea a 12 orașe și cetăți ale Principatului, o uriașă contribuție bănească de război.

sfârșitul anului. Șerban Cantacuzino încearcă să realizeze o înțelegere cu țarii Rusiei, Ivan al V-lea și Petru I, prin intermediul patriarhului Ioachim al Moscovei, pentru a-și asigura sprijin de la o țară creștină ortodoxă.

1688

Șerban Cantacuzino, după înfruntările cu rivalii din facțiunea Leurdenilor-Bălenilor, și-a căsătorit fiica, pe Smaranda, cu postelnicul Grigorasco-Băleanu, fiul marelui logofăt Ivasco Băleanu, refugiat în Moldova, ajungându-se la o împăcare cu aceștia.

mai. Răscoala antihabsburgică a locuitorilor Brașovului a fost înăbușită în sânge de trupele imperialilor ale generalului Antonio Caraffa.

iunie. Comandamentul habsburgic a impus Dietei ardelene ruperea legăturilor cu Poarta și acceptarea protecției Casei de Austria.

iunie 4. Acțiunile de forță ale imperialilor din Transilvania, l-au determinat pe Șerban Cantacuzino să ceară prin arhimandritul Isaia de la Athos sprijinul țarilor Rusiei, Ivan al V-lea și Petru I, pe care statul rus nu l-a putut acorda.

octombrie 2. Șerban Cantacuzino trimite la Viena o impunătoare solie, în frunte cu ginerele său, aga Constantin Bălăceanu, pentru a încheia tratatul de înțelegere cu imperialii, de aderare la „Liga Sfântă".

octombrie 29/noiembrie 8. Șerban Cantacuzino încetează din viață, tratatul cu Casa de Austria nemaiputând fi încheiat.

octombrie 29/noiembrie 8 –1714 martie 24/aprilie 4. Constantin Brâncoveanu ocupă scaunul Țării Românești.

1689

Constantin Brâncoveanu, pentru a face față cererilor Porții, a scos văcăritul, dare impusă tuturor claselor sociale. Abolită în urma protestului contribuabililor, era reînființată în **1704** și ulterior în **1713**.

iarna. Ca urmare a garanțiilor cerute de Constantin Brâncoveanu de la imperiali pentru încheierea tratatului cu Casa de Austria, aceasta, ca să-l determine să li se supună grabnic, a trimis o oaste sub comanda generalului Donat Heissler, care a ocupat Bucureștii, voievodul retrăgându-se cu dregătorii săi la satul Rusi, jud. Prahova.

1690–1695

Mihai Cantacuzino, marele spătar, clădește mânăstirea Sinaia, lăcaș zugrăvit de Pârvu Mutu.

1690–1699

Constantin Brâncoveanu și doamna Maria clădesc bisericile de la mânăstirea Hurezu: Biserica mare, paraclisul, bolnița și schitul Sf. Ștefan.

1690 și 1705

Marcus Fronius, lector la Liceul din Brașov, în *Discursurile* sale recomandă disciplinele „reale" de studiu — fizica, astronomia, geografia, istoria, un adevărat îndemn către știință.

1690

ianuarie. Constantin Brâncoveanu, după negocieri zadarnice cu Heissler, sfătuit să se retragă la nord de Carpați, a acceptat sprijinul serascherului Ahmed pașa și al lui Gazi Ghirai, fiul hanului tătar, austriecii preferând astfel să treacă în Transilvania.

februarie 15. Constantin Cantemir, domnul Moldovei, încheie la Sibiu un tratat secret cu imperialii, angajându-se să susțină lupta antiotomană a acestora, atunci când armatele Habsburgilor ar fi ajuns la Brăila și Siret.

aprilie 15. După moartea lui Mihail Apafi I, Brâncoveanu cu oștile otomane și tătare, au hotărât să treacă dincolo de munți pentru a-l ajuta pe Emeric Thököly să ocupe scaunul Principatului.

august 11/21. În bătălia de la Zărnești, detașamentele austriecilor au fost înfrânte și Donat Heissler luat prizonier, iar aga Constantin Bălăceanu ucis în lupte ca și cancelarul Mihai Teleki.

toamna anului. Contraofensiva armatelor habsburgice conduse de markgraful Ludwig von Baden, l-a obligat pe Thököly și pe aliații săi să se retragă la sud de Carpați.

1691–1704

Cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, fostul episcop de Huși, Mitrofan, înființează la Episcopia de Buzău o tiparniță în care au apărut 21 de cărți de slujbă slavo-române și românești.

1691

a doua jumătate a anului. Regele polon Ioan Sobieski ocupă nord-vestul Moldovei, mica garnizoană din Cetatea Neamțului opunând o rezistență rămasă în legendă.

decembrie. Descoperind un complot boieresc, Constantin Cantemir poruncește pedepsirea cu moartea a lui Velicico Costin, marele vornic și a fratelui său, istoriograful Miron Costin.

decembrie 4. Printr-o diplomă a împăratului Leopold I, Principatul Transilvaniei este subordonat direct Curții de la Viena, care confirmă statutul națiunilor privilegiate și a bisericilor recepte, nu și a românilor și a credinței ortodoxe. Principatul era obligat să plătească o contribuție de 50 000 de taleri pe timp de pace și 400 000 de florini renani în vreme de război.

1692

Prin patenta lui Leopold I se recunoaște clerului român ce a adoptat Unirea cu Roma, drepturi egale cu clerul romano-catolic.

Zugravul Pârvu Mutu execută lucrările de pictură la ctitoria Cantacuzinilor de la Filipeștii de Pădure.

1693 mai–1695 decembrie 8/18.

După moartea voievodului Constantin Cantemir (16/26 martie), prin stăruințele depuse la Poartă de Constantin Brâncoveanu, pentru înlăturarea lui Dimitrie Cantemir (18/28 martie–aprilie), a fost numit domn Constantin Duca, viitorul ginere al lui Brâncoveanu.

1694–1695

Constantin Brâncoveanu reorganizează pe baze noi Academia domnească de la Sf. Sava, condusă de învățatul dascăl Sevastos Kymenitis, școală reprezentativă pentru Răsăritul ortodox.

1694

Organizarea cancelariei aulice a Transilvaniei la Viena sporește autoritatea imperialilor asupra Principatului.

Ca urmare a introducerii porumbului în Moldova, Constantin Duca a instituit darea de un zlot pe pogonul de păpușoi.

1695

ianuarie 30. Curtea de la Viena îi acordă titlul de „principe al Imperiului" lui Constantin Brâncoveanu, pentru raporturile și serviciile aduse de domnul român imperialilor.

1696–1699

Aurarul Georg Schuller și teologul Andreas Pinxner pornesc într-o călătorie maritimă ajungând până în Indonezia; ei străbat separat, Oceanul Atlantic și cel Indian, o temerară încercare.

1696–1701

Antim Ivireanul ieromonahul, cu ajutorul lui Constantin Brâncoveanu, organizează o tiparniță la mănăstirea Snagov, unde au văzut lumina tiparului 15 cărți în limba greacă și română, de teologie, liturgică și o gramatică slavonă; ea a funcționat în anii în care teascul de la Mitropolie și-a încetat temporar lucrul, **1694–1701.**

1696

La Sibiu este imprimat *Ceaslovețul*, de către tipograful „popa Chiriac" moldoveanul.

1697–1698

Constantin Brâncoveanu acordă sprijin românilor transilvăneni, clădind biserica Sf. Nicolae din Făgăraș, iar în anii următori Mănăstirea Sâmbăta — **1700–1701.**

1697

După încetarea activității la tiparnița Mitropoliei, zece ani mai târziu s-a organizat aceea domnească, ce aducea la lumină *Tâlcuirea Evangheliei.*

Valentin Franck von Franckenstein în al său Breviar pirotehnic, apărut la Sibiu, se ocupă de rachete, preocupări științifice, așa cum mai înainte alți pasionați transilvăneni și-au îndreptat atenția către anatomie și medicină.

martie 27. Mitropolitul Teofil al Ardealului convoacă Sinodul de la Alba Iulia, care acceptă Unirea cu Roma, pentru a păstra ritualul, egalitatea în drepturi cu clerul catolic și a recunoașterii drepturilor cetățenești ale mirenilor uniați.

1698–1699

Constantin Brâncoveanu clădește la Potlogi, jud. Dâmbovița, palatul ce dă expresie epocii de valoroase construcții și de rafinament al formelor decorative.

1698

Episcopul Mitrofan al Buzăului începe tipărirea Mineelor, cărți de slujbă care văd acum pentru prima dată lumina tiparului.

august 30. În tiparnița Mitropoliei de la Iași este imprimată prima lucrare românească cu caracter filosofic, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, a lui Dimitrie Cantemir.

octombrie 7. Mitropolitul Atanasie Anghel și 38 de protopopi transilvăneni acceptă Unirea cu Biserica de la Roma, în schimbul menținerii ritului ortodox, iar preoții români beneficiind de privilegiile clerului catolic.

1699

La Alba Iulia este imprimat *Chyriacodromionul*, de fapt *Cazania* lui Varlaam, și *Bucoavna* — prima carte didactică în limba română, cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, fiind tipograf Mihai Iștvanovici.

Mihai Cantacuzino, mare spătar, clădește Biserica din Fundenii Doamnei, ctitorie ale cărei fațade de la sud și nord sunt decorate cu motive ornamentale în stuc.

ianuarie 16/26. Prin pacea de la Karlowitz, care statornicea înțelegerile dintre Curtea de la Viena și Poarta otomană, aceasta recunoștea trecerea Transilvaniei sub stăpânirea Imperialilor habsburgici.

februarie 16. Împăratul Leopold I acordă clerului care accepta Unirea cu Roma, privilegii, recunoscând preoților uniți statutul de libertate. Măsurile de atragere a românilor din Transilvania la credința greco-catolică au stârnit o puternică reacție din partea lui Constantin Brâncoveanu, a Cantacuzinilor, a Bisericii ecumenice și a lumii ortodoxe din Balcani.

Secolul XVII

ultimele decenii. Mihail Halici–fiul, reprezentant de seamă al umanismului românesc din Transilvania și Banat, și-a dedicat odele profesorilor și prietenilor săi cum este aceea oferită lui Francisc Pariz Pápai apărută în **1674.** Familia Halici a fost posesoarea uneia din marile Biblioteci ale vremii.

sfârșitul. La Școala românească din Șcheii Brașovului este înființată Biblioteca.

cca 1700

Cărturarul brașovean Teodor Corbea, aflat în slujba lui Constantin Brâncoveanu, a întocmit un *Lexicon latino-român*, însumând 3 400 de cuvinte.

1700

Constantin Cantacuzino stolnicul publică la Veneția harta Țării Românești și continuă lucrarea *Istoria Țării Românești într-care se cuprinde numele ei cel dentăi și cine au fost lăcuitorii ei*.

iunie. Antim Ivireanul tipărește la Snagov *Floarea darurilor*, după *Fiore di virtù*, lucrare de învățături morale, alcătuită după surse ale Antichității.

august 21. Constantin Brâncoveanu primește de la țarul Petru I crucea de cavaler al ordinului Sf. Andrei, voievodul întreținând legături cu cancelarii Feodor Alekseevici Golovin și Gavriil Ivanovici Golovkin.

1701

La stăruința patriarhului Antiohiei, Athanasie Dabbas și cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu a fost imprimat la mănăstirea Snagov *Liturghierul greco-arab* cu matrițele gravate de ieromonahul Antim Ivireanul, ce se adresa creștinilor melchiți de limbă arabă, iar la **1702** *Ceaslovul* greco-arab, dar la București, apoi în **1706** *Psaltirea* în arabă, însă la Alep, unde Athanasie Dabbas a transferat tiparnița înjghebată la Snagov.

Constantin Brâncoveanu introduce reforma fiscală bazată pe generalizarea *ruptei*, sumă fixată pe contribuabil, plătibilă în patru rate, așa cum procedase cu un an mai înainte Antioh Cantemir în Moldova.

Țarul Petru I acordă lui Constantin Brâncoveanu și Cantacuzinilor dreptul de azil în Rusia.

Răducanu Cantacuzino, fiul stolnicului, după ce a beneficiat de învățătura dascălului Ioan Cariofil, de la Patriarhia ecumenică, a continuat studiile la Padova la „collegium jurisconsultorum" — Facultatea de Drept, iar apoi la Paris.

martie 19. O nouă diplomă a împăratului Leopold I confirma privilegiile clerului uniat, promițând și mirenilor, chiar și țăranilor care acceptau Unirea cu Roma, drepturi civice. La opoziția celorlalte stări privilegiate din Transilvania diploma nu a fost aplicată.

iunie 25. Mitropolitul uniat Atanasie Anghel depune jurământ de credință față de primatul bisericii catolice. Aceasta i-a atras caterisirea din partea mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei și al Bisericii ecumenice.

iulie 5. Constantin Brâncoveanu dă asigurări românilor ortodocși din Scheii Brașovului că ierarhul uniat nu avea voie „să facă silă" oamenilor cum se confirmase de la Viena.

septembrie 12. Prin rescriptul imperial Leopold I acorda dreptul românilor la alegerea credinței, la păstrarea „dacă voiesc" a riturilor lor, așa cum se afirma și în rescriptul din **12 decembrie**, cu referire la cele patru religii „recepte" și la cea ortodoxă.

1702

Constantin Brâncoveanu clădește la Mogoșoaia un palat pentru fiul său Ștefan, realizat în stilul arhitecturii Renașterii târzii al lumii venețiene.

Schimbările produse în viața politică și ecleziastică a Transilvaniei și dominația exercitată de Poartă au îndreptat tot mai mult atenția lumii sud-est europene către Rusia, țară creștină, sprijinitoare a ortodoxiei.

toamna anului. Constantin Brâncoveanu a trimis cu misiuni pe lângă țarul Petru I pe ceaușul David Corbea, care la **6 decembrie** se afla la cancelarul Feodor Alekseievici Golovin. El adresa cereri și în numele Patriarhului Ierusalimului Dositei Notara, ca și a lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor, de sprijin, pentru izbăvirea creștinilor năpăstuiți de dușmanii Bisericii de Răsărit.

1703

Constantin Brâncoveanu este chemat la Poartă să-și reînnoiască domnia obținută acum pe viață, desfășurând apoi cu prudență și stăruință atât raporturile cu imperialii, cât și cu Rusia și Imperiul Otoman, pentru a face față succesiunii evenimentelor, schimbărilor produse în raporturile de forță ale puterilor implicate în problema orientală.

septembrie 19–20. În timpul răscoalei antihabsburgice desfășurată în Ungaria și Transilvania până la **1711**, sub conducerea lui Francisc Rákóczi al II-lea — răscoala curuților — insurgenții înfrâng oștile transilvane ale lui Samuel Bethlen ocupând Dejul și Beclеanul.

1704

La cererea Porții Constantin Brâncoveanu este nevoit să plătească un spor al haraciului de 240 de pungi de bani.

iulie 8. Francisc Rákóczi al II-lea este ales principe al Transilvaniei de Dieta de la Alba Iulia rămânând în fruntea principatului până în **februarie 1711.**

1705–1707

Ales episcop de Râmnic, Antim Ivireanul a înființat la Râmnicu Vâlcea o imprimerie unde au apărut *Antologhionul*, *Tomul Bucuriei*, carte de teologie și polemică dogmatică a patriarhului Ierusalimului Dositei Notara și o scriere *omiletică* a lui Gheorghe Maiota.

1706

Constantin Brâncoveanu și mitropolitul Antim Ivireanul acordă sprijin lumii arabe la introducerea tiparului.

Conflictul dintre Constantin Brâncoveanu și Cantacuzini este marcat de înlăturarea în **octombrie** a lui Mihai Cantacuzino din demnitatea de mare spătar și apoi prin uneltirile lui Constantin stolnicul și ale lui Mihai spătarul, în **august 1708** și la **9 iulie 1709**, când au încercat prin emisarii și memoriile lor să-l denigreze pe voievod.

1707

Școala de treaptă înaltă din Moldova a fost inaugurată în domnia lui Antioh Cantemir, continuând tradiția Colegiului înființat de Vasile Lupu la mănăstirea Trei Ierarhi–Iași, cu un învățământ în limba greacă și slavonă, sub îndrumarea dascălului Athanasie și tot cu sprijinul lui Hrisant Notara, cursurile fiind temporar întrerupte datorită evenimentelor

politico-militare din **1711**. Ea dispunea de *Biblioteca* ce aparținuse gimnaziului Vasilian, păstrată apoi la mănăstirea Barnovschi–Iași.

1707–1709

Școala de la mănăstirea Sf. Sava din București a fost organizată de Constantin Brâncoveanu cu sprijinul patriarhului Ierusalimului Hrisant Notara, pentru a deveni o Academie în care, pe lângă studiile clasice, se aprofundau filosofia și științele naturii.

1708

La Mănăstirea Hurezu, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu, este amenajată Biblioteca — o „casă a cărților" cu valoroase scrieri adunate de voievodul mecenat, cum observase din **1702** cărturarul Ioan Comnen.

Mitropolitul Antim Ivireanul, neobosit ierarh în îndrumarea credincioșilor lui, se afirmă prin *Didahiile* sale, predici curajoase, menite să contribuie la îndreptarea moravurilor clericilor și mirenilor celor avuți, supuși unor severe critici pentru abuzurile și suferințele provocate în societatea timpului.

1708–1715

După o întrerupere de 57 de ani, la Târgoviște este readusă tiparnița din care au ieșit 21 de cărți de cult și teologie în românește și în limba greacă, dar și cu scopuri didactice sau cărți de înțelepciune — *Maxime filosofice* și *Pilde filosofești*, 1713, traduse de mitropolitul Antim Ivireanul, apoi romanul popular *Alexandria* ș.a. Activitatea tipografică din Țara Românească și Moldova a avut un rol important în introducerea cultului în limba română, circulând în întreg spațiul românesc — Transilvania, Banat, Dobrogea. Tiparul de limbă slavonă, greacă și arabă a fost de folos și culturilor sud-slave, greacă și a arabilor creștini.

1710

Biblioteca postelnicului Constantin Cantacuzino de la Filipeștii de Pădure, transferată apoi la mănăstirea Mărgineni, cuprindea manuscrise și prețioase ediții pentru care fusese chemat să le inventarieze Niccolò da Porta.

noiembrie 23–1711 iulie 11. Dimitrie Cantemir numit de Poartă ocupă scaunul Moldovei.

1711

aprilie 2/13. Dimitrie Cantemir încheie cu Rusia un tratat de alianță la Luck, privind colaborarea în lupta împotriva Imperiului otoman; voievodului Moldovei i se recunoștea domnia pe viață lui și familiei sale și autoritate absolută.

mai 20. Dimitrie Cantemir adresează o proclamație locuitorilor țării, cerându-le să lupte împreună cu armata rusă pentru înlăturarea dominației otomane.

mai, către sfârșit–iunie. Constantin Brâncoveanu trimite un emisar la Iași pentru a cunoaște intențiile țarului Petru I. El așteaptă cu oastea adunată în tabăra de la Urlați pentru a se alătura trupelor rusești. Marele spătar Toma Cantacuzino, în fruntea unui steag de călărime, a părăsit fără știrea domnului tabăra, alăturându-se generalului Karl Ewald von Rönne, care a cucerit apoi Brăila la **14/25 iulie 1711**.

mai 30. Trupe rusești intră în Iași.

iunie 24. Petru I sosește la Iași.

iulie 18–22. La Stănilești, pe Prut, trupele rusești și moldovene sunt încercuite de armatele otomane ale vizirului Mehmed Baltagi. Țarul Petru I este silit să ducă tratative pentru încheierea păcii de la Vadul Hușilor. Dimitrie Cantemir se refugiază în Rusia, o dată cu retragerea armatelor țarului, devenind consilier al lui Petru I.

Victoria turcilor la Stănilești și încheierea păcii cu Poarta l-au determinat pe Brâncoveanu să-i trimită toate proviziile adunate pentru Petru I, lui Baltagi pașa marele vizir, și să restituie banii primiți de la țar ca să strângă proviantul.

septembrie 26/octombrie 6. Nicolae Mavrocordat este numit în a doua domnie în Moldova, inaugurând regimul fanariot.

1712

Nicolae Costin încheie cronica primei domnii a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova (1709–1710). El alcătuiește și *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*.

1712–1713

După eșecul Rusiei în campania de la Prut, Brâncoveanu a încercat să mențină, în taină, legăturile cu guvernatorul Kievului, Dimitri Mihailovici Golițin, pe care-l informa în legătură cu tratativele de la Constantinopol pentru ratificarea tratatului de pace de la Prut, recunoscut la **5/16 iunie 1713**. Dar, Constantin Brâncoveanu nu a mai putut găsi sprijin la ruși și la poloni.

1714

Dimitrie Cantemir este ales membru al Academiei din Berlin pentru valoroasele sale scrieri cu conținut istoric, filosofic, teologic, literar, din domeniul geografiei, muzicii și al orientalisticii.

Radu Greceanu logofătul alcătuiește la îndemnul lui Constantin Brâncoveanu scrierea *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod începând de la 1688–1714*, în ordine cronologică fiind însemnată activitatea desfășurată de domnitor, care îi reflectă personalitatea, dar îi și incriminează pe potrivnicii săi.

martie 24/aprilie 4. Suspectat de Poartă pentru politica sa și pârât de dușmani privitor la legăturile întreținute cu Imperialii, referitor la cumpărarea de proprietăți în Transilvania și depunerea de bani în băncile de la Brașov, Constantin Brâncoveanu era arestat de Mustafa aga la București și dus cu întreaga familie la Constantinopol, după ce i-a fost confiscată averea din țară, apreciată la 12.000 de galbeni și un imens tezaur de piese și obiecte de valoare. Tot acum Poarta a numit domn pe Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului Constantin, care s-a aflat în scaun până la **25 decembrie/3 ianuarie 1715**.

august 15. Constantin Brâncoveanu cu cei patru fii ai săi sunt decapitați la Istanbul, înaintea sultanului Ahmed al III-lea, aceeași soartă având-o și sfetnicul domnului, clucerul Ianache

Văcărescu, junghiați „ca niște miei", cum arăta apoi într-un canon, Calinic, mitropolitul Heracleei, ajuns ecumenic la Constantinopol.

octombrie–noiembrie. Ștefan Cantacuzino a trebuit să asigure din ordinul Porții mijloace pentru Carol al XII-lea, regele Suediei, la înapoierea în țara sa, după ce poposise la Pitești.

1715

februarie. La porunca războinicului vizir Ali pașa, Ștefan Cantacuzino a fost obligat să procure armatei otomane pentru războiul din Moreea, 1.000 de care cu patru boi și 1.250 de cai trebuitori la transporturi.

1716

ianuarie 9/20. Ștefan Cantacuzino, pârât la Poartă pentru „amestecurile" făcute de Cantacuzini este mazilit și trimis la Constantinopol sub supravegherea lui Iusuf aga, fiind însoțit de familia sa, între ei și stolnicul Constantin.

DOMNI, PRINCIPI ȘI GUVERNATORI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Țara Românească

1593 a. oct. 15/25 – cca 1600 nov. 20/30, Mihai Viteazul
1599 p. nov. 14/24 – 1600 sept. 2/12, Nicolae Pătrașcu
1600 a. oct. 16/26 – 1601 iun. 23/iul. 3, Simion Movilă (I)
1601 a. iun. 26/iul. 6 – a. oct. 7/17, *Locotenență domnească (Radu, Preda și Stroe Buzescu, Stoica postelnic din Strâmba, Andronic vistier și Radu postelnic din Cepturaia)*
1601 a. oct. 7/17 – a. oct. 22/nov. 1, Radu Șerban (I)
1601 oct. 22/nov. 1 – 1602 iul. 17/27, Simion Movilă (II)
1601 p. oct. 12/22 – 1602 mart. 5/15, Radu Mihnea (I)
1602 p. iul. 17/27 –1610 dec. 11/21, Radu Șerban (II)
1610 a. dec. 28/1611 ian. 7 – 1611 mart. 6/16, Gabriel Báthori
1611 a. mart. 23/apr. 2–a. mai 19/29, Radu Mihnea (II)
1611 a. mai 19/29 – sept. 19/29, Radu Șerban (III)
1611 a. iul. 19/29 – 1616 iul., Radu Mihnea (III)
1616 iul. 13/23 – sept. 6/16, *Locotenență domnească (Nica fost mare logofăt din Corcova, Stoica vistier din Strâmba, Lupu paharnic Mehedințeanu, Papa vistier Greceanu, Necula armaș, Dumitrașco postelnic; apoi Enache mare ban, Vintilă mare logofăt din Clătești, Cârstea fost mare vornic și Nica, fost mare logofăt)*
1616 oct. 3/13 – 1618 mai 27/iun. 6, Alexandru Iliaș (I)
1618 mai 27/iun. 6 – începutul lui iul., *Locotenență domnească (Lupu Mehedințeanu)*
1618 iun. 2/12 – 1620 iul. 22/aug. 1, Gavril Movilă
1620 aug. – 1623 aug. 14/24, Radu Mihnea (IV)
1623 p. aug. 14/24 – 1627 oct., Alexandru Coconul
1627 oct. – 1628 ian., *Locotenență domnească*
1628 ian. – 1629 a. oct. 15/25, Alexandru Iliaș (II)
1629 a. dec. 14/24 – 1632 iul. 24/aug. 3, Leon Tomșa
1632 p. iul. 21/31 – sept., Radu Iliaș
1632 a. sept. 7/17 – † 1654 apr. 9/19, Matei Basarab
1654 p. apr. 9/19 – 1658 febr. 28/mart. 10, Constantin Șerban (I)
1658 febr. 23/mart. 5 – 1659 a. nov. 23/dec. 3, Mihnea III Radu
1659 nov. 20/30 – 1660 p. apr. 26/mai 6, Gheorghe Ghica (I)
1660 mai 1/11 – a. mai 25/iun. 4, Constantin Șerban (II)

1660 mai 21/31 – p. sept. 1/11, Gheorghe Ghica (II)
1660 p. dec. 6/16 – 1664 p. nov. 20/30, Grigore Ghica (I)
1665 febr. 12/22 – 1669 p. mart. 3/13, Radu Leon
1669 apr. 9/19 – 1672 a. ian. 13/23, Antonie din Popeşti
1672 a. ian. 24/febr. 3 – către mijl. lui apr. (p. mart. 23/ apr. 2) – *Căimăcămia lui Radu log. Creţulescu, Gheorghe fost mare ban Băleanu*
1672 către mijlocul lui apr. (p. mart. 23/apr. 2) – 1673 p. nov. 17/27, Grigore Ghica (II)
1673 dec. 6/16 – 1678 a. nov. 28/dec. 8, Gheorghe Duca
1678 a. nov. 28/dec. 8 – 1679 ian. 6/16, *Căimăcămia lui Badea mare vornic Bălăceanu şi Hrizea mare vistier Karydi din Popeşti*
1679 ian. 6/16 – † 1688 oct. 29/nov. 8, Şerban Cantacuzino
1688 oct. 29/nov. 8 – 1714 mart. 24/apr. 4, Constantin Brâncoveanu
1714 mart. 25/apr. 5 – 1716 ian. 9/20, Ştefan Cantacuzino

Moldova

1595 aug. 25/sept. 4 – p. 1600 mai 8/18, Ieremia Movilă (I)
1600 mai 6/16 – mijl. lui sept. st. nou, Mihai Viteazul
1600 a. iun. 14/24 – p. iul. 13/23, *Locotenenţă domnească (Udrea Băleanu hatman şi pârcălab de Suceava, Andronic Cantacuzino vistiernic, Sava armaşul şi Negrea mare spătar)*
1600 p. iul. 13/23 – a. sept. 6/16, Marcu Cercel
1600 sept 6/16 – † 1606 iun. 30/iul. 10, Ieremia Movilă (II)
1606 p. iun. 30/iul. 10 – a. iul. 20/30, Constantin Movilă (I)
1606 a. iul. 20/30 – † 1607 sept. 14/24, Simion Movilă
1607 p. sept. 14/24 – dec. 9/19, Mihail Movilă
1607 dec. 11/21–1611 a. dec. 21/31, Constantin Movilă (II)
1611 a. dec. 21/31 – 1615 p. oct. 12/22, Ştefan Tomşa II (I)
1615 p. oct. 12/22 – 1616 iul. 23/aug. 2, Alexandru Movilă
1616 a. iul. 26/aug. 5 – 1619 p. febr. 9/19, Radu Mihnea
1619 apr. 5/15 – † 1620 sept. 15/25, Gaspar Graţiani
1620 p. sept. 10/20 – 1621 sept., Alexandru Ilias (I)
1621 oct. – 1623 sept., Ştefan Tomşa II (II)
1623 sept. – † 1626 ian. 13/23, Radu Mihnea (II)
1626 p. ian. 13/23 – 1629 aug., Miron Barnovschi (I)
1629 sept. – 1630 apr. 29/mai 9, Alexandru Coconul
1630 apr. 29/mai 9 – 1631 p. dec. 5/15, Moise Movilă (I)
1631 p. dec. 5/15 – 1633 apr., Alexandru Ilias (II)
1633 apr. – † iun. 22/iul. 2, Miron Barnovschi (II)
1633 iun. 25/iul. 5 – 1634 apr., Moise Movilă (II)
1634 apr. – 1653 apr. 3/13, Vasile Lupu (I)
1653 apr. 3/13 – apr. 28/mai 8, Gheorghe Ştefan (I)
1653 apr. 28/mai 8 – iul. 8/18, Vasile Lupu
1653 iul. 8/18 – 1658 mart. 3/13, Gheorghe Ştefan (II)
1658 mart. 3/13 – 1659 nov. 2/12, Gheorghe Ghica
1659 oct. – nov., Constantin Şerban (I)

1659 nov. – 1661 ian. 17/27, Ştefăniţă Lupu (I)
1661 ian. 17/27 – a. febr. 17/27, Constantin Şerban (II)
1661 a. febr. 17/27 – † sept. 19/29, Ştefăniţă Lupu (II)
1661 p. sept. 19/29 – † 1665 sept. 11/21, Eustratie Dabija
1665 oct. – nov., *Căimăcămie*
1665 nov. – 1666 mai 21/31, Gheorghe Duca (I)
1666 p. mai 21/31 – 1668 nov., Ilias Alexandru
1668 dec. – 1671 dec., Gheorghe Duca (II)
1671 dec. – 1672 ian., Mihalcea Hâncu
1672 ian. – aug. 10/20, Gheorghe Duca (III)
1672 aug. 10/20 – 1673 nov., Ştefan Petriceicu (I)
1673 nov. – 1674 ian., Dumitraşcu Cantacuzino (I)
1674 febr., Ştefan Petriceicu (II)
1674 febr. – 1675 nov., Dumitraşcu Cantacuzino (II)
1675 nov. – 1678 nov., Antonie Ruset
1678 dec. – 1683 nov., Gheorghe Duca (IV)
1683 nov. – 1684 mart, Ştefan Petriceicu (III)
1684 apr. – 1685 mai, Dumitraşcu Cantacuzino (III)
1685 mai – iun., *Căimăcămie (Ion Racoviţă „Vornicul")*
1685 iun. 15/25 – † 1693 mart. 16/26, Constantin Cantemir
1693 mart. 18/28 – apr., Dimitrie Cantemir (I)
1693 mai – 1695 dec. 8/18, Constantin Duca (I)
1695 dec. – 1696 ian., *Căimăcămie (Tudosie Dubău logofăt, Bogdan hatman, Iordache Ruset vistiernic)*
1696 ian. – 1700 sept, Antioh Cantemir (I)
1700 sept. – 1703 iun., Constantin Duca (II)
1703 iun. – sept., *Căimăcămie (Ioan Buhuş logofăt)*
1703 sept. – 1705 febr., *Căimăcămie (Bogdan vornic)*
1703 sept. – 1705 febr., Mihai Racoviţă (I)
1705 febr. – mart., *Căimăcămie (Bogdan vornic)*
1705 mart. – 1707 iul., Antioh Cantemir (II)
1707 iul., *Căimăcămie (Iordache Ruset vornic, Ion Neculce spătar, Ilie Cantacuzino vistiernic, Ilie Catargiu vistiernic)*
1707 iul. 20/30 – 1709 oct. 17/27, Mihai Racoviţă (II)
1709 oct. – dec., *Căimăcămie (în frunte cu logofătul Ioan Buhuş)*
1709 dec. – 1710 nov. 23/dec. 4, Nicolae Mavrocordat (I)
1710 nov., *Căimăcămie (în frunte cu vornicul Iordache Ruset)*
1710 nov. 23/dec. 4 – 1711 iul. 11/22, Dimitrie Cantemir (II)
1711 aug. – sept., *Căimăcămie (Lupu Costachi vornic, Maxut postelnic, Antioh Jora hatman)*
1711 sept. – nov., *Căimăcămie (Ioan Mavrocordat)*

Lista domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei a fost elaborată de C. Rezachevici.

Principii Transilvaniei <după moartea lui Mihai Viteazul>

Sigismund BATHORI (a patra oară), 1601 febr. 3 – 1602; † 1613.
Generalul Basta și comisarii lui RUDOLF AL II-LEA, 1602–1603
Moise SZÉKELY, 1603 mai – 1603 iul. 17
Generalul Basta și comisarii lui RUDOLF AL II-LEA, 1603–1604 apr
Ștefan BOCSKAI, 1604-1606 dec. 29
Sigismund RÁKÓCZI, 1606–1608 mart. 4 (renunță); † 1608 dec. 5
Gabriel BÁTHORI, 1608 mart. 7–1613 oct. 27
Gabriel BETHLEN, 1613 oct. 23 – † 1629 nov. 15
Caterina de BRANDENBURG, 1629 nov. 16 –1630 sept. 28
Ștefan BETHLEN, 1630
Gheorghe RÁKÓCZI I, 1630 dec.1–† 1648 oct. 11
Gheorghe RÁKÓCZI AL II-LEA (ales, 1642 febr.19), 1648 oct.11–†1660 iun. 7
Francisc RÁKÓCZI I (f. lui Gheorghe) ales principe 1652 febr. 8; † 1676 iul. 8 (n-a stăpânit efectiv)
Francisc RHÉDEI, 1657–1658
Acațiu BARCSAI, 1658 aug.23–1660 dec.31
Ioan KEMÉNY, 1661 ian.1–† 1662 ian.22
Mihail APAFI I, 1661 sept.14 – † 1690 apr. 15
Mihail APAFI II, ales principe 1681; † 1713 febr. 1 (n-a stăpânit efectiv)
Emeric THÖKÖLI, 1690 iun. 8 – 1691 († 1705 sept. 13)
Francisc RÁKÓCZI AL II-LEA, 1704 iul. 8 – 1711; † 1735 apr. 8

Guvernatorii Transilvaniei

Gheorghe BÁNFFY (I), conte, 1691 febr. 7–† 1708 nov. 15
Ștefan HALLER, conte, președintele Deputațiunii Țării (*Landesdeputation*), 1709 aug. 10 – † 1710 mai 2
Ștefan WESSELÉNYI, baron, președintele Deputațiunii Țării (prima oară), 1710 mai 2 – 1713 mart. 31

Lista s-a dat după *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 506.

LISTE CRONOLOGICE ALE IERARHILOR BISERICII*

Biserica Ortodoxă Română

Mitropolia Ungrovlahiei

EFTIMIE (II), toamna anului 1594–retras, iul. 1602.
LUCA din Cipru, fost la Buzău, toamna lui 1602–† începutul anului 1629
GRIGORIE (I), 1629 (înainte de 10 mart.)–1636 (după 5 iun.)–† sept. 1636.
TEOFIL, fost la Râmnic, 1636 (înainte de 29 iul.)–la începutul anului 1648.
ȘTEFAN, mai 1648–înlăturat, iul. 1653.
IGNATIE SÂRBUL, fost la Râmnic, ales în iul., instalat în aug. 1653–retras în a doua jumătate a anului 1655 (între 28 iun. și 15 dec.)–† dec. 1662.
ȘTEFAN, a doua oară, 1655 (înainte de 15 dec.)–† 25 apr. 1668.
TEODOSIE, ales la 20 mai 1668, hirotonit la 21 mai 1668–1672 (înainte de 24 iun.); înlăturat. **La 8 iun. 1668, scaunul mitropolitan a fost transferat oficial de la Târgoviște la București.**
DIONISIE, 24 iun. 1672–† c. dec. 1672.
VARLAAM, fost la Râmnic, ales la 24 dec. 1672–retras la 25 apr. 1679–† 18 nov. 1702.
TEODOSIE, a doua oară, reabilitat la 25 apr. și înscăunat la 26 apr. 1679–† 27 ian. 1708
ANTIM IVIREANUL, fost la Râmnic, ales la 28 ian. 1708, aprobare patriarhală la 21 febr., înscăunat la 22 febr. 1708–sept. 1716, înlăturat, ucis, iar rămășițele sale aruncate în râul Tundja, lângă Adrianopol, după 22 sept. 1716.

Episcopia Râmnicului — Noul Severin

TEOFIL (I), înainte de oct. 1591–c. 1601.
EFREM, c. 1601 (înainte de 8 nov.)–c. 1613 (după 18 iun.).
DIONISIE (I), c. 1614–c. 1618.
TEOFIL (II), c. 1618 (înainte de 8 ian. 1619)–iun./iul. 1636 (înainte de 20 iul.), apoi mitropolit.

* Listele conducătorilor Bisericii române au fost elaborate de părintele profesor Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române.

IGNATIE SÂRBUL, vara sau toamna anului 1636–iul./aug. 1653, apoi mitropolit.
DIONISIE (II), 1653 (înainte de 13 sept.)–retras în 1657–†înainte de 1666.
IGNATIE GRECUL, 1657 (înainte de 2 iun.)–†1668 (înainte de 21 mart.).
SERAFIM, fost la Buzău, 21 mart. 1668, retras în a doua jumătate a anului 1670–†1672/1673.
VARLAAM, sfârșitul anului 1670–24 dec. 1672, apoi mitropolit.
ȘTEFAN, ales la 15 ian. 1673–† prima jumătate a anului 1693.
ILARION, ales la 18 iun. 1693–caterisit în mart. 1705–†după 22 aug. 1712.
ANTIM IVIREANUL, ales la 16 mart. 1705, hirotonit la 17 mart. 1705–28 ian. 1708, apoi mitropolit.
DAMASCHIN DASCĂLUL, fost la Buzău, 1708 (între 22 febr. și 14 apr.)–†5 dec. 1725.

Episcopia Strehaiei

DANIIL, c. vara anului 1672–c. apr. 1679–†c. 1688.

Episcopia Buzăului

LUCA din Cipru, sept. 1583–toamna anului 1602, apoi mitropolit.
CHIRIL, c. 1602–c. 1617 (dup 26 apr.) retras sau înlăturat–†după 1621.
EFREM TRUFAȘEL, c. 1617 (înainte de 7 ian. 1618)–†1637 (după 30 ian.).
ȘTEFAN, 1637 (înainte de 30 iul.)–c. 1648 (după 6 mai).
SERAFIM, c. 1648–21 mart. 1668, apoi la Râmnic.
GRIGORIE, ales la 4 apr. 1668–†1691 (înainte de 10 iun.).
MITROFAN, fost la Huși, ales la 10 iun. 1691–†vara anului 1702.
DAMASCHIN DASCĂLUL, ales la 3 oct. 1702–începutul anului 1708 (între 22 febr. și 14 apr.), apoi la Râmnic.
IOASAF, ales la 14 apr. 1708–†vara anului 1716.

Mitropolia Moldovei

GHEORGHE MOVILĂ, a doua oară, aug./sept. 1595–mai 1600, retras în Polonia.
DIONISIE RALLY PALEOLOGUL, fost al Târnovei, mai 1600–în Bulgaria sept. 1600, plecat din Moldova–† după 1620.
GHEORGHE MOVILĂ, a treia oară, sept. 1600–† ian./febr. 1605.
TEODOSIE BARBOVSCHI, fost la Rădăuți, 1605 (înainte de 15 apr.)–† 23 febr. 1608.
ANASTASIE CRIMCA, fost la Rădăuți și Roman, 1608 (după 23 febr., documentar 15 iun. 1608)–înlăturat în 1617 (după 30 mai).
TEOFAN (III), 1617 (înainte de 12 iul.)–înlăturat în 1619 (după 23 apr.)–† după 22 oct. 1640.
ANASTASIE CRIMCA, a doua oară, 1619 (înainte de 16 mai)–† 19 ian. 1629.
ATANASIE, fost la Rădăuți și Roman, 1629 (înainte de 21 apr.)–† 13 iul. 1632.

VARLAAM, sept. 1632, hirotonit la 23 sept. 1632, retras la mănăstirea Secu în 1653 (c. apr.)–† între 18 aug. și 19 dec. 1657.
GHEDEON (I), fost la Huși, 1635 (c. iul.)–retras la sfârșitul anului 1659.
SAVA (I), fost la Huși, Rădăuți și Roman, sfârșitul anului 1659 sau începutul anului 1660 (înainte de 6 mart. 1660)–† 5 ian. 1664.
GHEDEON (I), a doua oară, (înainte de 12) ian. 1664–† 1671 (după 4 iul.).
DOSOFTEI, fost la Huși și Roman, (între 4 și 19) iul. 1671–1674 (febr./mart.), retras în Polonia.
TEODOSIE, fost la Rădăuți și Roman, 1674 (înainte de 15 apr.)–înlăturat 1675–† după 15 aug. 1694, ucis de tătari (?)
DOSOFTEI, a doua oară, înainte de 10 mai 1675–1686 (c. sept.–oct. 1686), retras în Polonia–† Zolkiev, 13 dec. 1693.
La 29 mart. 1677 scaunul mitropolitan a fost transferat oficial de la Suceava la Iași.
Locțiitor: Calistru Vartic, fost la Huși, 1686 (înainte de 15 oct. 1686)–1689.
SAVA (II), fost la Roman, c. prima jumătate a anului 1689–retras la sfârșitul anului 1701 sau începutul anului 1702 (după 15 nov. 1701)–† după 25 iun. 1705.
MISAIL, fost la Rădăuți și Roman, sfârșitul anului 1701 sau începutul anului 1702–retras după 1 aug. 1708–† după 30 iun. 1709.
GHEDEON (II), fost la Rădăuți, 1708 (între 1 aug. și 17 oct.)–† 1722 (după 5 nov.).

Episcopia Romanului

AGAFTON, a doua oară, aug./sept. 1595–mai 1600, retras în Polonia.
FILOTEI, 15 iun. 1600–sept. 1600, înlăturat, mai târziu la Huși.
AGAFTON, a treia oară, sept. 1600–†1606 (după 20 ian.).
ANASTASIE CRIMCA, fost la Rădăuți, 1606 (înainte de 12 mai)–după 23 febr. 1608, apoi mitropolit.
MITROFAN (II), după febr. 1608 (înainte de 15 iun.)–c. începutul anului 1613 (după 9 sept. 1612), retras sau înlăturat, mai târziu la Huși.
PAVEL, începutul anului 1613 (înainte de 30 mart.)–sfârșitul anului 1615 sau prima jumătate a anului 1616 (după 28 iul. 1615), retras sau înlăturat, mai târziu la Huși.
ATANASIE, fost la Rădăuți, c. prima jumătate a anului 1616 (înainte de 28 dec. 1616)–începutul anului 1629 (între 19 ian. și 21 apr.), apoi mitropolit.
DIONISIE, fost la Rădăuți, 1629 (înainte de 21 apr.), retras spre sfârșitul anului 1633 (după 26 aug.)–†după 8 apr. 1639.
BENEDICT, fost la Vad, sfârșitul anului 1633–începutul anului 1634, retras–†după 19 mai 1636.
MITROFAN (II), a doua oară, 1634 (înainte de 11 iul.)–retras în1639 (după 21 iun.)–†1641.
DOSOFTEI, începutul lunii iul. 1639–†1641 (după 25 febr.).
EVLOGHIE, fost la Rădăuți, 1641 (înainte de 6 mart.)–†1644 (între 18 apr. și 25 iun.).
ANASTASIE, fost la Rădăuți, c. mijlocul anului 1644–retras la începutul anului 1658–†ian. 1660.
SAVA (I), fost la Huși și Rădăuți, 1658 (înainte de 10 mai), sfârșitul anului 1659 sau începutul anului 1660, apoi mitropolit.
DOSOFTEI, fost la Huși, 1660 (înainte de 29 mart.)–(între 4 și 19) iul. 1671, apoi mitropolit.

TEODOSIE, fost la Rădăuți, a doua jumătate a anului 1671 (probabil iul.)–începutul anului 1674 (înainte de 15 apr.), apoi mitropolit.
IOAN, fost la Huși, 1674 (înainte de 31 mart.)–†c. 1685.
SAVA (II), c. 1685 (înainte de 25 aug.)–prima jumătate a anului 1689, apoi mitropolit.
MISAIL, fost la Rădăuți, prima jumătate a anului 1689–sfârșitul anului 1701 sau începutul anului 1702, apoi mitropolit.
LAVRENTIE, fost la Rădăuți, începutul anului 1702 (înainte de 28 ian.)–retras în dec. 1706–†după 18 apr. 1710.
PAHOMIE, ian. 1707 (hirotonit la 18 ian.)–retras după 2 nov. 1713–†1724 la Kiev.

Episcopia Rădăuților (devenită Episcopia, apoi Mitropolia Bucovinei, azi Arhiepiscopia Sucevei și Rădăuților)

TEODOSIE BARBOVSCHI, 1598 (înainte de 15 dec.)–mai 1600, retras în Polonia.
ANASTASIE CRIMCA, 19 iun. 1600–înlăturat în sept. 1600, mai târziu episcop de Roman și mitropolit.
TEODOSIE BARBOVSCHI, a doua oară, sept. 1600–începutul anului 1605 (înainte de 15 apr.), apoi mitropolit.
IOAN, fost la Huși, 1605 (c. apr.)–1608 (după 15 iun.).
EFREM, fost la Huși, sfârșitul anului 1608 (înainte de 9 ian. 1609)–retras sau înlăturat în 1613 (după 30 mart.), retras.
ATANASIE, 1613 (înainte de 1 oct.)–c. prima jumătate a anului 1616, apoi episcop la Roman și mitropolit.
EFREM, a doua oară, c. prima jumătate a anului 1616–retras c. începutul anului 1623 (după sept. 1622)–†1626.
EVLOGHIE, începutul anului 1623 (înainte de 25 iun.)–retras în 1627 (după 23 mai).
DIONISIE, 1627 (înainte de 12 dec.)–1629 (înainte de 21 apr.), apoi la Roman.
EVLOGHIE, a doua oară, 1628–c. începutul anului 1639, mai târziu la Roman.
ANASTASIE, c. începutul anului 1639 (înainte de 17 iul.)–c. 1644 (după 5 iul.); apoi la Roman.
ȘTEFAN, c. 1644–c. 1646.
TEOFAN (II), c. 1646 (înainte de 8 iun.)–1651 (după 5 iul.).
IOREST, c. 1651–retras în doua jumătate a anului 1656–†după 1661.
SAVA, fost la Huși, a doua jumătate a anului 1656 (documentar 20 ian. 1657)–începutul anului 1658, apoi episcop la Roman și mitropolit.
TEOFAN (III), fost la Huși, 1658 (înainte de 10 mai)–retras la sfârșitul anului 1666 sau începutul anului 1667 (după 18 oct. 1666)–†1670.
SERAFIM, fost la Huși, 1667 (înainte de 11 apr.)–retras în 1669 (după 6 mart.).
TEODOSIE, sfârșitul anului 1669 sau începutul anului 1670 (înainte de 4 aug. 1670)–1671 (după 4 iul.), apoi episcop la Roman și mitropolit.
SERAFIM, a doua oara, 1671 (după luna iul.)–retras în c. 1685–†după 4 iun. 1688.
MISAIL (I), c. 1685–începutul anului 1689, apoi la Roman și mitropolit.
LAVRENTIE, 1689 (înainte de 8 iun.)–începutul anului 1702, apoi la Roman.
Necanonic: Nicolae Vasilevici, hirotonit de mitropolitul Dosoftei în Polonia, înainte de 16 dec. 1691.

GHEDEON, sfârșitul anului 1701 sau începutul anului 1702–1708 (înainte de 1 aug. și 17 oct.), apoi mitropolit.
CALISTRU, 1708 (între 1 aug. și 17 oct.)–retras în mai 1728–† înainte de 15 ian. 1730.

Episcopia Hușilor

IOAN, 1598 (între 8 nov. și 15 dec.)–1605 (c. apr.), apoi la Rădăuți.
FILOTEI, fost la Roman, 1605 (înainte de 1 iun.)–a doua jumătate a anului 1607 (după 29 aug.).
EFREM, a doua jumătate a anului 1607–sfârșitul anului 1608, apoi la Rădăuți.
IOSIF, sfârșitul anului 1608–c. sfârșitul anului 1611.
GHEORGHE, atestat 18 apr. 1614.
MITROFAN, fost la Roman, c. începutul anului 1616–1619.
PAVEL, fost la Roman, (după 4 mai) 1619–înainte de 3 apr. 1620.
MITROFAN, a doua oară, 1620 (înainte de 12 ian. 1621)–c. sfârșitul anului 1622 (după sept.).
PAVEL, a doua oară, c. sfârșitul anului 1622–retras în 1626 (după 23 mart.)–† după 1639.
MITROFAN, a treia oară, 1626 (înainte de 22 aug.)–începutul anului 1634 (înainte de 11 iul.), apoi la Roman.
GHEORGHE, prima jumătate a anului 1634–retras la începutul anului 1645.
GHEDEON, 1645 (înainte de 11 apr.)–iul. 1653, apoi mitropolit.
SAVA, a doua jumătate a anului 1653–a doua jumătate a anului 1656, apoi episcop la Rădăuți, Roman și mitropolit.
TEOFAN, a doua jumătate a anului 1656 (documentar 20 ian. 1657)–începutul anului 1658, apoi la Rădăuți.
DOSOFTEI, 1658 (înainte de 10 mai)–începutul anului 1660, apoi episcop de Roman și mitropolit.
SERAFIM, începutul anului 1660 (înainte de 29 mart.)–începutul anului 1667, apoi la Rădăuți.
IOAN, 1667 (înainte de 11 apr.)–începutul anului 1674, apoi la Roman.
SOFRONIE, 1674 (înainte de 31 mart.)–sfârșitul anului 1676.
CALISTRU VARTIC, sfârșitul anului 1676–retras la sfârșitul anului 1682.
MITROFAN, sfârșitul anului 1682 (documentar 11 ian. 1683)–1686 (după 25 mai), mai târziu episcop la Buzău.
Locțiitor: Calistru Vartic, 1686–1689.
VARLAAM (I), a doua jumătate a anului 1689–retras în 1708 (c. dec.)–† 1712 (înainte de 2 nov.)
SAVA, înainte de 19 ian. 1709–1713 (înainte de 20 dec.), apoi la Roman.

Mitropolia Ardealului

IOAN (III), fost egumen la Prislop, recunoscut la 20 mart. 1585, hirotonit la Târgoviște–c. 1605.
TEOCTIST, înainte de mart. 1606, hirotonit la Târgoviște–† după 26 dec. 1622.
DOSOFTEI (fost episcop de Vad și Maramureș?), înainte de 18 sept. 1624–după 4 iun. 1627.

GHENADIE (II), înainte de 17 oct. 1627, hirotonit la Târgoviște–† 3 sept. 1640.
ILIE IOREST, înainte de 8 oct. 1640, hirotonit la Târgoviște–înlăturat și întemnițat în febr. 1643–† 12 mart. 1678 la mănăstirea Putna.
SIMION ȘTEFAN, ales înainte de 4 mart. 1643, hirotonit la Târgoviște–† iun. sau iul. 1656 (după 22 mai).
SAVA (II) BRANCOVICI, ales c. aug. 1656, hirotonit la Târgoviște la 16 sept. 1656–recunoscut la 28 dec. 1656 (din nou la 9 ian. 1659 și 23 apr. 1662)–înlăturat și întemnițat la 2 iun. 1680–† înainte de 1 mai 1683.
Înlocuit *cu Ghenadie (III) din Putivlia, c. iul. 1659 (confirmat la 15 febr. 1660)–† vara anului 1660;*
Daniil, la 20 apr. 1662 numit «episcop» în Țara Făgarașului; în 1672–1679 episcop de Strehaia–† 1688.
IOSIF BUDAI, ales înainte de 24 iun. 1680, hirotonit la București la 23 aug. 1680, confirmat la 28 dec. 1680–† începutul anului 1682.
IOASAF, numit la începutul anului 1682 (între 17 febr. și 14 mart.), hirotonit la București la 2 apr. 1682–† sfârșitul anului 1683.
SAVA (III), din Veștem–ales la 24 ian. 1684, hirotonit la București (febr.?)–† vara anului 1685;
VARLAAM, ales în toamna anului 1685, hirotonit la București în dec. 1685–† vara anului 1692.
TEOFIL, ales c. iul. 1692, hirotonit la București, la 18 sept. 1692–† după 12 iul. 1697.
ATANASIE ANGHEL, ales în sept. 1697, hirotonit la București, la 22 ian. 1698–trecut la uniație în mart. 1701, apoi episcop unit.
IOV (IOAN) ȚIRCA, c. 1706–1707.

Mitropolia a fost suprimată de Habsburgi în mart. 1701.
Reînființată ca Episcopie, cu sediul la Sibiu în 1761.

Episcopia Vadului

IOAN de la Cerna, înainte de 1599–† 1605.
SPIRIDON, a doua oară, numit la 23 sept. 1605–c. 1614; retras în Moldova.
TEOFIL, numit la 21 febr. 1615.
AUGUSTIN, înainte de 1622.
DOSOFTEI (?), înainte de 1622 (viitorul mitropolit de Alba Iulia?).
EFTIMIE, recunoscut la 1 iun. 1623–c. toamna anului 1627.
BENEDICT, c. 1631–c. 1633, mai târziu la Roman.
SAVA (SAVUL), numit la 12 apr. 1650–înainte de 17 iun. 1651, retras în Moldova. **Episcopia încorporată în Mitropolia Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia.**

Episcopia Muncaciului și Maramureșului

PETRONIE, din Muncaci, consemnat în iun. 1600 (toți și-au avut reședința în Muncaci, înainte de 1600).

SPIRIDON al Vadului, jurisdicție și în Maramureș, din 1606.
SILOVON (Silvan?, Solomon?), trimis din Moldova la 30 aug. 1608–c. începutul anului 1614 (stabilit în Peri?), cu jurisdicție în Maramureș.
TEOFIL al Vadului, jurisdicție și în Maramureș.
IEREMIA, fost al Pelagoniei și Perlapului, cu jurisdicția peste patru județe, inclusiv Maramureșul, 2 aug. 1620–după Paștile anului 1621 plecat în Rusia.
DOSOFTEI al Vadului (?), jurisdicție și în Maramureș.
PETRONIE al Muncaciului, jurisdicție și în Maramureș din 10 febr. 1623.
EFTIMIE al Vadului, jurisdicție și în Maramureș din 1 iun. 1623.
IOAN GRIGORIE (Grigorovici), numit episcop de Muncaci și Maramureș la 1 ian. 1627–c. 1633.
VASILE TARASOVICI, ales episcop de Muncaci și Maramureș înainte de 16 oct. 1633, când a plecat în Moldova pentru hirotonie, confirmat la 5 ian. 1634; n-a fost primit în Maramureș.
DOSOFTEI (Dumitru Pop), ales episcop al Maramureșului la 28 nov. 1634 (reședința la Moisei?)–înlăturat înainte de 16–19 iul. 1639.
VASILE TARASOVICI, recunoscut la 16–19 iul. 1639 ca episcop în Maramureș–închis la sfârșitul anului 1640, eliberat la sfârșitul anului 1641; probabil în 1646 trece la uniație.
IOAN IUSCO al Muncaciului, jurisdicție în Maramureș la 6 mai 1643–primăvara anului 1645.
SILVESTRU, episcop în Maramureș, de la 26 apr. 1645–1646.
VASILE TARASOVICI, episcop în Muncaci și Maramureș, 1646–1648.
SAVA al Vadului, jurisdicție și în Maramureș, 12 apr. 1650–plecat în Moldova înainte de 17 iun. 1651.
MIHAIL MOLODEȚ, episcop în Maramureș, numit la 7 iul. 1651, probabil hirotonit în Moldova–† sau retras în 1656.
IOANICHIE ZĂICAN, episcop în Muncaci, c. 1650, probabil hirotonit în Moldova–înlăturat în 1664.
SAVA BRANCOVICI, mitropolitul Ardealului, jurisdicție și în Maramureș, numit la 28 dec. 1656, recunoscut de Adunarea Comitatensă (Județeană) la 28 iul. 1662.
METODIE RACOVEȚCHI, episcop în Muncaci, 1686, hirotonit în Moldova, probabil cu jurisdicție și în Maramureș, trecut la uniație.
IOSIF STOICA, episcop în Maramureș, ales înainte de 15 mai 1690, hirotonit în Polonia de „proin" mitropolitul Dosoftei–întemnițat după 27 febr. 1705, eliberat, slujește din nou ca arhiereu–† 1711.
IOV ȚIRCA, fost mitropolit în Alba Iulia, episcop în Maramureș din 1707–înlăturat în sept. 1709; la 5–6 febr. 1710 condamnat la moarte, refugiat în Moldova.
SERAFIM, episcop în Maramureș, ales în 1711, hirotonit în Moldova — arestat în primăvara anului 1714, întemnițat la Hust, eliberat în 1715, arestat din nou la 9 apr. 1717.

Mitropolia apoi Episcopia Timișoarei

NEOFIT, mitropolit, c. 1608–1613.
IOSIF CEL SFÂNT, mitropolit, c. 1650–retras 1653–† 1655 sau 1656.

MIHAIL al Timișoarei și Becicherecului, episcop, 1686.
VASILE, 1688 (episcop).
VASILE, înainte de 1692–după 1694 (mitropolit; identic cu primul?).
Isaia Diacovici, numit episcop al Timișoarei și Ienopolei înainte de 1690; n-a stat aici.
IOSIE, numit de patriarhul de Ipek, c. 1692–c. 1703.
CONSTANTIN, mitropolit, numit de patriarhul de Ipek, c. 1704–† c. 1712.

Episcopia Vârșețului și Caransebeșului

SIMION, 1619.
ANTONIE, mitropolit, 1622–1623.
TEODOSIE, înainte de 14 oct. 1662 („mitropolit de Vârșeț și Caransebeș"), rămas în Rusia, a ajuns mitropolit al Belogoriei și Oboianei, 1666–† 28 aug. 1671.

La Caransebeș:
SPIRIDON STIBIȚA, hirotonit în 1694 (?), confirmat la 4 mart. 1695, retras după 1699, mai târziu episcop de Vukovar–† după 1708.
GHERASIM (GHERASIE), c. 1704.

Episcopia Ienopolei-Lipovei

Episcop în Lipova, care, conform tradiției, ar fi fost ucis de turci, în 1551/1552.
SAVA, în Ienopole, înainte de 7 apr. 1606–† după 6 nov. 1627.
LONGHIN BRANCOVICI, „mitropolit" în Ienopole, hirotonit în 1628 de patriarhul ecumenic Ciril Lucaris–retras, înainte de 1643, la mănăstirea Comana, județul Ilfov–† după 17 sept. 1656.
SOFRONIE, „mitropolit de Lipova și Gyula", cu reședința în mănăstirea Hodoș-Bodrog, 1651.
ȘTEFAN, în Lipova, 1664.
ISAIA DIACOVICI, episcop al Timișoarei și Ienopolei, înainte de 1690, recunoscut prin Diploma Imperială din 4 mart. 1695 (reședința în Ienopole?). În 1706 și-a stabilit reședința la Arad (Diploma din 15 apr. 1706).

Episcopia Aradului

ISAIA DIACOVICI a mutat sediul Episcopiei de Ienopole-Lipova la Arad (recunoscută prin Diploma Imperială din 15 apr. 1706)–la 7 ian. 1708 ales, iar la 24 mai recunoscut mitropolit de Carlovit–† 21 iul. 1708.
Administrator: Vasile Raici, episcopul Pacratului, ales 23 apr./4 mai 1710, neconfirmat.
IOANICHIE MARTINOVICI, numit la 19 nov. 1710–† 25 oct. 1721.

Episcopia Oradei

Episcop necunoscut cu numele, în 1664 (Ștefan de la Lipova?)
EFREM BANIANIN, numit la 4 mart. 1695, ca episcop de Oradea și Agria; trecut la Biserica Romei în 1698.
PETRU HRISTOFOR, c. 1708–c. 1712.

Mitropolia Proilavei (Brăila)

GRIGORIE (?), 1621
MELETIE, mai 1639–caterisit în oct. 1655
GHERASIM, oct. 1655–23 nov. 1658, apoi mitropolit al Târnovei
Un mitropolit „de curând ales", 1664
PARTENIE, supranumit Moghilaul (Humhumul), fost patriarh de Constantinopol în 5 rânduri (ca Partenie IV), c. 1668–1671, apoi din nou patriarh, din mart. 1671–† la București, după 1688.
LAVRENTIE, înainte de dec. 1671–după 1 ian. 1672, plecat în insula Creta (?).
NECTARIE, de la 15 dec. 1680.
CALINIC (I), înainte de 1700.
GRIGORIE, 1700 (c. apr.)–1704 (după 9 iul.).
IOANICHIE, 1715 (înainte de 29 sept.)–retras în 1743.

Mitropolia Dristrei (Silistra), grecească, subordonată Patriarhiei Ecumenice, dar cu jurisdicție și peste credincioșii români din Dobrogea.

IOACHIM, 19 mai 1615.
ANTONIE, 1638, 1 iul. 1639.
MACARIE, înainte de aug. 1653–după 1672.
METODIE, 15 apr. 1679.
PARTENIE, 1680.
GHENADIE, consemnat la București, ca „fost al Dristrei", la 10 iun. 1691 și 18 sept. 1692.
ATHANASIE, înainte de iul. 1706–c. 1710.
IEROTEI COMNEN, înainte de 27 oct. 1711–† 1719 la București.

Biserica română unită cu Roma, greco-catolică

Episcopia (apoi mitropolia) Blajului

ATANASIE ANGHEL, fost mitropolit ortodox, numit episcop unit de împăratul Austriei Leopold I, la 19 mart. 1701, rehirotonit la 25 mart. 1701, instalat în Alba Iulia la 25 iun. 1701–† 19 aug. 1713.

EPISCOPII ROMANO-CATOLICI AI TRANSILVANIEI (1601–1711) (cu reședința la Alba Iulia)

NAPRAGY III Demeter (demis, urmând o perioadă de vacanță)	— 5 ian. 1597–10 aug. 1605
SZENTANDRÁSY II István	— 10 iun. 1618–26 febr. 1630
HOSSZÚTÓTHY II László	— 7 iul. 1631–24 oct. 1633
SIMÁNDI III István	— 17 ian. 1634–vara 1653
PÁLFALVAY IV János	— 27 oct. 1653–3 febr. 1656
SZENTGÖRGYI IV Ferenc	— 3 febr. 1656–16 aug. 1660
SZEGEDI V Ferenc	— 16 aug. 1660–13 ian. 1663
TOLNAY VI Ferenc	— 7 iun. 1663–12 nov. 1666
SZENTTAMÁSI II Máté	— 5 mai 1667–23 ian. 1676
MOCKSAI II András	— 29 mart. 1676–5 febr. 1679
SEBESTYÉN III András	— 21 aug. 1679–1 aug. 1683
KADA IV István	— 15 apr. 1685–23 sept. 1695
ILLYÉS IV András	— 19 ian. 1696–20 sept. 1712

EPISCOPII BISERICII REFORMATE (CALVINE) DIN TRANSILVANIA (1601–1711)

KECSKEMÉTI Balázs	— 1601–1603
TASNÁDI RUBER Mihály	— 1603–1618
KESERŰI DAYKA János	— 18 nov. 1618–18 mai 1633
GELEJI KATONA István	— 1633–12 dec. 1649
CSULAI György	— 1650–sf. 1660
VERESMARTI Gáspár	— 1660–1668
KOVÁSZNAI Péter	— 1668–21 iul. 1673
TISZABECSI NAGY Gáspár	— 1673–1679
TOFAEUS DOBOS Mihály	— iun. 1679–23 oct. 1684
HORTI István	— 1684–1689
VESZPRÉMI István	— 1690–1713

EPISCOPII BISERICII UNITARIENE DIN TRANSILVANIA (1601–1711)

TOROCKAI Máté	— 1601–1616
RADECKI Bálint	— 1616–1632
CSANÁDI Pál	— 1632–1636
BEKE Dániel	— 1636–1661
JÁRAI János	— 7 apr. 1661–3 iun. 1661
(2 ani vacanță, sinodul neputându-se ține din cauza războiului)	
KONCZ Boldizsár	— 21 oct. 1663–1684
SZENTIVÁNYI MÁRKOS Dániel	— 1684–1689
BÖLÖNI BEDŐ Pál	— 1689–16 nov. 1690
NAGY Mihály	— 1691–1692
ALMÁSI GERGELY Mihály	— 6 nov. 1692–23 mart. 1724

EPISCOPII BISERICII EVANGHELICE DE CONFESIUNE AUGUSTANĂ (BIERTAN) (1601–1711)

Mathias SCHIFFBAUMER	— 1601–30 aug. 1611
Johann BUDAKER	— 1611–29 ian. 1613
Zacharias WEYRAUCH	— 1614–6 ian. 1621
Franz GRAFFIUS	— 1621–6 ian. 1627
Georg THEILESIUS	— 1627–30 nov. 1646
Christian BARTH	— 1647–16 iul. 1652
Lukas HERMANN I	— 1652–16 mart. 1666
Paul ZEKELIUS	— 1666–16 sept. 1666
Ștefan ADAMI	— 1666–18 mart. 1679
Bartholomäus BAUSSNER	— 1679–14 apr. 1682
Christian HAAS	— 1682–16 sept. 1686
Michael PANCRATIUS	— 1686–11 iun. 1690
Lukas HERMANN II	— 1691–10 sept. 1707
Andreas SCHARSIUS	— 1708–2 nov. 1710
Georg KRAUSS	— 1711–5 aug. 1712

Listele episcopilor romano-catolici, ai Bisericii reformate (calvine), ai Bisericii unitariene și ai Bisericii evanghelice de confesiune augustană sunt reproduse după Jakubinyi György, ***Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*** (Arhondologia confesiunilor catolică, protestantă ardeleană și izraelită din România), Alba Iulia, 1998.